316.877

SZOCIOLÓGIA

1972

Az MTA szociológiai bizottságának folyóirata

1972

1

SZOCIOLÓGIA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA SZOCIOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:

GOMBÁR CSABA *szerkesztő*, GYENES ANTAL, HEGEDŰS ANDRÁS, HUSZÁR TIBOR, KULCSÁR KÁLMÁN, MÓDRA LÁSZLÓ, MOLNÁR LÁSZLÓ *főszerkesztő*, NEMES FERENC, SZABADY EGON *a szerkesztő bizottság elnöke*, SZÁNTÓ MIKLÓS, SZECSKŐ TAMÁS, SZELÉNYI IVÁN *szerkesztő*, SZENTPÉTERI ISTVÁN

A szerkesztőség címe:

Budapest I., Uri u. 49. pf. 20.
Telefon: 160—160/658

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a *Posta Központi Hírlapirodánál* (KHI Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 80,—Ft. Egyes példányok beszerezhetők a Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.
Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál*, Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111—010, pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488, és az *Akadémiai Könyvesbolt*ban, Budapest V., Váci u. 22. Telefon: 185—612.

TARTALOMJEGYZÉK

In memoriam Erdei Ferenc 3
Olvasóinkhoz — munkatársainkhoz 6

Tanulmányok

FERGE ZSUZSA: A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés 10
KEMÉNY ISTVÁN: A magyar munkásosztály rétegződése 36
SZELÉNYI IVÁN: Lakásrendszer és társadalmi struktúra 49
SZENTPÉTERI ISTVÁN: Elton Mayo és a szervezés „Human Relations"-i irányzata 75

Műhely

MÓDRA LÁSZLÓ: Tájékoztató a Társadalomtudományi Intézetben folyó szociológiai munkáról 101

Oktatás

DR. SZALAI BÉLÁNÉ: A szociológia oktatásának tapasztalatai a Politikai Főiskolán 107

Figyelő

ANDORKA RUDOLF: A társadalmi mobilitás vizsgálatának újabb eredményei és kérdései 114
A magyar szociológiai irodalom bibliográfiája I. kötet (PAPP ZSOLT) 139
Dr. Molnár László—Nemes Ferenc—Dr. Szalai Béláné: „Ipari munkások politikai aktivitása" (M. L.) 142
Héthy Lajos—Makó Csaba: A teljesítményelv érvényesítése és az üzemi érdek — és hatalmi viszonyok (BŐHM ANTAL) 145
Laky Teréz: Községi tanácsi vezetők intragenerációs mobilitása (GUBA LÁSZLÓ) 147

Hírek 149

SZOCIOLÓGIA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA SZOCIOLÓGIAI
BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

1972/1

316.877.

IN MEMORIAM ERDEI FERENC

Úgy terveztük, az első számot az Ő cikke vezeti majd be. Nemcsak főtitkári minőségében — mivel folyóiratunk az Akadémia gondozásában jelenik meg —, hanem olyan kutatóként is, akinek életútja összefonódott a hazai szociológia történetével. Akinek a két háború közötti időszak legjelentősebb agrárszociológiai, szociográfiai vizsgálatait köszönhetjük. Aki az ötvenes évek végén egyike volt a hazai konkrét szociológiai vizsgálatok bátorítóinak s egyik kezdeményezője e folyóirat megindításának is. Így terveztük, de nem így történt. A programadó cikk helyén megemlékezést közlünk, cselekvő együttgondolkodás helyett csak arra van lehetőségünk, hogy termékenyítő gondolatait s életpéldáját idézzük.

Erdei Ferenc Makón született. A gyermekkor élményanyaga egész életútját átszövi. Négyéves, mikor kitör a világháború, nyolc az őszirózsás forradalom napjaiban, kilencévesen éri meg a proletárdiktatúrát, amely a Viharsarokban különösen elemi erejű. Megrázkódtatásokban és élményekben gazdag évek ezek, amelyek felgyorsítják az eszmélést, elkötelezettségeket és indulatokat szülnek. S a környezet olyan, hogy a nyers élményanyagot tudatosan baloldali meggyőződéssé kristályosítja. A parasztok, akik már a századvég nagy agrárszocialista mozgalmaiban elkötelezték magukat, s akik nemcsak a politikában, de a paraszti gazdálkodásban is szívósan keresték a legkorszerűbb megoldásokat, meghonosítják a hagymaművelést s szövetkezeti gazdálkodást. Értelmiségiek, akik a makói gimnáziumban József Attilát is nevelték, akik e távoli kisvárosban nemcsak a „Társadalomtudományi Könyvtár"-nak, a „Huszadik Század"-nak, a „Szocializmus"-nak voltak olvasói, de előfizetői voltak a külföldi társadalomtudományi folyóiratoknak is. Nekik köszönheti, hogy már kora ifjúságában elkötelezte magát — az ő kifejezésével élve — élete három sámánjának: Adynak, Bartóknak, Leninnek.

Ezért szinte természetes, hogy Szegedre kerülvén az egyetem jogi karán rögtön kapcsolatba kerül a baloldali diákmozgalmakkal, Radnótival, Ortutayval, Baróti Dezsővel, Hont Ferenccel. A falukutató mozgalomba már ebben az időszakban bekapcsolódik.

Az egyetemi tanulmányok befejezését követően visszatér Makóra, a helyi szövetkezet alkalmazottja lesz. E szövetkezet küldi azután kétéves tanulmányútra Dániába, Hollandiába, hogy behatóan tanulmányozza a korszerű gazdálkodási és üzemszervezési módszereket. Az összehasonlítás lehetősége még fájdalmasabbá teszi számára a tényt: a feudálkapitalista Magyarország s különösen annak mezőgazdasága évtizedekkel van elmaradva a fejlett polgári országoktól. S az is világossá válik számára, hogy a városiasodás és az iparosodás — minden ellentmondás ellenére — a tényleges progresszió nélkülözhetetlen feltétele, hogy a paraszti életforma konzerválása, minden mítosz

és romantika, amely a maradiságot, a magyar parasztemberek elesettségét stilizálja — a szándékoktól függetlenül — reakciós ideológiává válik.

Huszonhét éves, mikor első nagyobb monográfiáját, a „Futóhomok"-ot publikálja. E mű a „Magyarország felfedezése" című sorozat egyik köteteként jelent meg, s annak egyik méltó reprezentánsává vált. Egy évvel később, 1938-ban jelenik meg a „Parasztok", ezt követi 1939-ben a „Magyar város", 1940-ben a „Magyar falu", 1941-ben a „Magyar tanyák", majd még ebben az évben a legjelentősebb műve: „A magyar paraszttársadalom".

Páratlan sorozat ez a maga nemében. Valószínű, ha nem a második világháborút megelőző évek tragikus elszigeteltségében születik, ma világhírű művekről emlékezhetnénk. Mert e munkák mind teoretikusan, mind módszertanilag a legjobb alkotásokkal egyenértékűek. Révai József joggal fedezte fel ezekben az írásokban a népies mozgalom legbaloldalibb, legradikálisabb képviselőjét, marxista gondolati kultúra ismerőjét. Erdei ezekben az években a polgári szociológia legjobb művelőinek ismeretében haladja meg a polgári szociológia látóhatárát: radikalizmusa szükségszerűen viszi túl a polgári társadalmak status quo-ját megszilárdítani hivatott gondolati kultúrán. Így munkái egy sajátos szintézist képviselnek: a településkutatás legfontosabb elméleti és módszertani vívmányait fogalmazza újra a magyar társadalom átalakításának igényével a marxista társadalomtudomány indíttatásaitól vezettetve. S közben — s e művek értéke ebből a szempontból is tudománytörténeti — kialakítja a magyar szociológia saját nyelvezetét. Olvassuk csak el a kor „hivatalos" magyar szociológusait, Dékányt, Ottlikot, s vessük össze írásaikat Erdei szövegeivel, akkor fogjuk csak tudni igazán értékelni fogalmi nyelvújításának jelentőségét.

Erdei fiatal éveiben a „világ megváltoztatására" készült, ez volt valamennyi írásának célja, értelme, éltető eleme. Teljesen érthető tehát, ha a felszabadulás első pillanatától kezdve minden energiáját a társadalmi-politikai gyakorlatnak, fiatalkori tervei megvalósításának szenteli. 1945-ben az Ideiglenes Kormány tagja, a Nemzeti Parasztpárt egyik vezetője. Jelentős szerepet játszik a fordulat előkészítésében, s egészen haláláig a népi demokratikus Magyarország egyik legjelentősebb közéleti személyisége.

Kapcsolatai a tudománnyal ezekben az években sem szakadnak meg, bár kétségtelen, hogy életpályáján — ebben a vonatkozásban — különösen az 1949—56 közötti időszakban törések, vargabetűk mutatkoznak. A felszabadulást követően 1956-ban jelenik meg első tanulmánykötete: „A szövetkezeti úton". A hallgatás nemcsak terméketlenséget, de belső drámát is jelez, a cselekvő politikus és a tudós konfliktusát, az ötvenes évek agrárpolitikájával kapcsolatos belső dilemmáit és megrendüléseit.

1956-ot követően újra örvendetesen megszaporodnak a közlemények. Számos monográfia, tanulmánykötet szerzője és társszerzője, s halála előtt közvetlenül sikerül befejeznie a „Magyarország felfedezése" új kötetét, a „Város és vidéke" című írását, ami jelképes visszatérés volt ifjúkora tematikájához, szülővidékéhez, s tervei szerint nyitánya egy több műből álló és az életművet lezáró sorozatnak.

De tudományos tevékenységének hatása ezekben az években nem csak saját műveivel mérhető. Részben az Akadémia főtitkáraként, részben intézeti igazgatóként tudományos munkák százait ösztönzi. Különösen közel áll hozzá a szövetkezetekkel kapcsolatos minden vizsgálat, de részt vállal a vezetéstudomány, a modern szakigazgatás megalapozásában. Fontos szerepe van

az új gazdasági irányítással kapcsolatos kutatásokban, a Tudományos Akadémia újjászervezésében, az MSZMP tudománypolitikájának újrafogalmazásában. Erőfeszítései arra irányulnak, hogy a tudomány a társadalmat szolgálja, megszabaduljon a felesleges „akadémizmusoktól", „katedra-bölcsességektől", állandóan megújuljon a társadalmi-termelési gyakorlatban, s megújítsa azt.

A szociológia újjászervezését is ezen gondolat jegyében támogatta. Évekig elnöke volt az MTA Szociológiai Bizottságának, s e minőségében minden haladó kezdeményezést messzemenően támogatta és szívén viselt. Alig egy évvel ezelőtt még ő vezette a várnai világkongresszuson résztvevő magyar küldöttséget, amelynek tagjaira mély hatást gyakorolt elvszerűsége, meleg, tartózkodó embersége.

A „Város és vidéke" utószavában azt írja, hogy sem tudósként, sem politikusként nem érzi életét teljesnek. Történelmi mércével méri önmagát, s a történelem váratlan fordulataival, katarktikus megrázkódtatásaival mérve valóban sok minden „hiányzik" ebből az életműből. Vannak tételei — s ennyiben életútjában nem is egy nemzedék osztozik —, amelyek illúzióknak bizonyultak, s amelyeket nem volt ideje megcáfolni. Vannak megkezdett s be nem fejezett gondolatai. De Erdei Ferenc életútja és hagyatéka — túl az időtálló értékeken — mint *példa* töretlen és teljes. Mint a hűség és a szüntelen megújulásra való készség példája.

Fiatalon kötelezte el magát a parasztság szolgálatára a munkás-paraszt szövetség jegyében s olyan értelmiségi létformára, amelynek értelme a dolgozó ember szolgálata. Fiatalon azonosult a szocializmus eszméivel — s a szó szoros értelmében — élete utolsó pillanatáig annak valóra váltását szolgálta. Ezért lesz Erdei Ferenc mindig példaképe azoknak, akik szocialista tudósként akarnak élni és dolgozni.

OLVASÓINKHOZ – MUNKATÁRSAINKHOZ

A magyar szociológia fejlődésében új szakaszt nyit meg az első szociológiai folyóirat megjelenése. Volt ugyan a szociológiának fóruma századunk első évtizedeiben, hiszen a Huszadik Század alapvető célkitűzése a szociológia meghonosítására és művelésére irányult, mégis a Huszadik Század és azok a később megjelent folyóiratok is, amelyek helyet adtak szociológiai és szociográfiai írásoknak, inkább a szélesebb értelemben vett társadalomtudományok orgánumai voltak, mintsem sajátosan a szociológiáé.

Így ha folyóiratunknak voltak is olyan előzményei, amelyeket magunkénak vallhatunk, jellegében, tartalmában mégis más az eddigiekhez képest. Ugyanezt mondhatjuk el egyébként a magyar szociológiáról is. A magyar szociológia hagyományait, értékes eredményeit is magunkénak tartjuk. Fejlődésében azonban most már olyan fokot ért el, amely *saját* folyóiratot igényel.

Bevezetőnkben természetesen nem értékelhetjük a magyar szociológia kialakulását, történetét, sajátos vonásait — ennek a munkának teljesítése egyebek között éppen e folyóirat feladata. Annyit azonban elmondhatunk, hogy ezt a fejlődést kezdettől fogva a társadalmi haladás előmozdításának kívánsága jellemezte, igen gyakran közvetlen részvétellel is a haladásért folytatott politikai küzdelmekben. Elegendő talán csak a Huszadik Század harcára utalni, a választójogi reformért, vagy említeni a jórészt ugyan szociográfiai jellegű falukutató irodalmat, amely valóság puszta feltárásával is segítette a félfeudális társadalmi viszonyok elleni küzdelmet. A magyar szociológia és a társadalmi haladás kapcsolata azonban a marxista szociológia kibontakozásával vált teljessé és egyértelművé. A marxista társadalomelmélet elemei ugyan fellelhetők egyes korábbi szociológusok írásaiban is, de a külön tudományággá szervezett marxista szociológia Magyarországon — eltekintve a felszabadulást követő évek jelentős, de sajnos rövid életű munkásságától — csak a hatvanas évektől kezdett kibontakozni, éspedig egyre inkább olyan szakmai szinten is, amely megfelel társadalmunk elvárásainak és a modern szociológiai kutatás fokozódó igényeinek is.

Most induló folyóiratunk számára tehát a több mint fél évszázados — jóllehet nem teljesen töretlen, nemegyszer vakvágányra futó — hazai fejlődés is előkészítette az utat. Ez a fejlődés, különösen ideértve az utolsó évtized kutatásait, vitáit érlelte korszerű szaktudománnyá a magyar szociológiát, és fejlesztette olyan fokra, ahonnan a továbbjutást a saját folyóirat sikeresen előmozdíthatja. Folyóiratunk számára a magyar szociológia fejlődése kitermelte azokat az elemeket is, amelyekre munkáját építeni, alapoznia kell. Ezek: az elkötelezettség a társadalmi haladás mellett, amely ma egyértelműen a marxizmussal, a szocialista társadalommal való elkötelezettséget jelenti,

és a szigorú szakszerűség, amely biztosíthatja a szociológiai kutatómunka eredményeinek megbízhatóságát a tudomány továbbfejlődése és a társadalmi gyakorlat számára is.

A társadalmi haladással való elkötelezettség és a kutatómunka szakszerűsége a magyar szociológia fejlődésében nem mindig járt együtt. Tulajdonképpen csak a marxista szociológiában egyesül maradéktalanul e két elem, éspedig nem mesterségesen, hanem szervesen is. A marxista elkötelezettség és a szakszerűség ugyanis a szociológiában egy dolog két oldalát jelenti. Csak a marxista társadalomelmélet keretei között, a marxista társadalomtudományi módszer alapelveire építve dolgozhatók ki ugyanis azok a fogalmak, elméletek, amelyekkel a mai szocialista társadalom jelenségei tudományos egzaktsággal megragadhatók. S csak a szociológia szakszerű munkája biztosíthatja, hogy a társadalomról nyerhető ismereteink ne maradjanak elvont általánosítások vagy éppen spekulatív utópikus konstrukciók, hanem valóban alkalmasak legyenek a társadalmi gyakorlat segítésére is.

Mindezzel természetesen nem azt kívánjuk mondani, hogy a mai magyar valóság jelenségeinek tudományos megismerésére *csak* a szociológia képes, és hogy a valóságos viszonyok, jelenségek és problémák feltárását csupán a szociológiától várhatjuk. Ellenkezőleg. Azzal, hogy a szociológiát szaktudománynak tekintjük, éppen nem emeljük a többi társadalomtudományi szakág fölé, hanem megtaláljuk helyét a más társadalomtudományokkal együttesen végzett munkában. Ahogyan a társadalmi jelenségek komplex jellege ma már teljesen világos, ugyanúgy világos az is, hogy a komplex jelenségek teljes feltárását csak a jelenségek különböző oldalát, specifikus módszerekkel és szemlélettel, sajátos fogalmakkal és elméletekkel megragadó társadalomtudományok együttes kutatómunkájától várhatjuk. A kutatási valóság egyik jelentős új eleme az interdiszciplináris kutatások terjedése. Az ebből fakadó következményeket folyóiratunknak is le kell vonnia: azaz bár elsősorban szociológiai folyóirat, mégis teret ad más társadalomtudományok kutatási eredményeinek is, ha azok a vizsgált jelenséget, problémát a szociológiai kutatások számára is értékelhető módon közelítik meg. Bizonyos értelemben ez is hagyomány a magyar társadalomtudomány fejlődésében. Szociológiai tanulmányok, cikkek eddig is megjelentek, éspedig más, demográfiai, statisztikai, filozófiai, jogi stb. szakfolyóiratokban. Ezek a folyóiratok nem vesztették el szakjellegüket egy-egy szociológiai tanulmány közlésével, ugyanígy folyóiratunk is szociológiai szakfolyóirat marad, ha a kutatómunkában megjelenő és erősödő új elemnek megfelelően más társadalomtudományok egyes eredményeinek is helyet ad.

Az a tény, hogy a szociológus — sokszor szinte egyenrangú partnerként — szót tud érteni pl. a közgazdaságtudományok képviselőjével, a jogászokkal, történészekkel stb., részben megkönnyíti a szociológia számára a gyakorlatból fakadó igények kielégítését, részben pedig kedvezően hat a szociológiának mint szaktudománynak fejlődésére is. A társadalmi tervezés eszméjéből és gyakorlatából éppen úgy a társadalomtudományok együttműködése következik, mint ahogyan a szociológia belső szakosodása (s nem csupán a szociológiáé!) önmagában is az interdiszciplináris vonások erősödésére vezet. Mást ne említsünk: ma már eltűnőben van a szociológusnak az a típusa, amely módszertani fegyverzetével szinte minden társadalmi jelenséget egyforma „szakértelemmel" közelített meg, s megszületik az a kutatótípus, aki tudományának egy szakágában a szociológia teljes elméleti és módszertani fegyverzetével,

de a szakágára vonatkozó elmélyült tudományos ismeretanyaggal, sőt a művelt szakszociológiai ághoz közeleső társtudományok bizonyos szintű ismeretével is felléphet.

Talán különösnek tűnik, hogy most induló folyóiratunk hasábjain ennyit szólunk a szociológia és más tudományágak kapcsolatának szükségességéről. Ez természetesen e hasábok nyitottságát jelzi — ahogyan már hangsúlyoztuk — minden olyan tanulmány számára, amely a szociológiai kutatások számára hasznos lehet, de nem csupán ezt. Szaktudománnyá érésének folyamatában a szociológia éppen a többi társadalomtudományi szakág együttesében, azokhoz is viszonyítva találta meg helyét a társadalomtudományok rendszerében, alakította ki sajátos megközelítésmódját, kategóriarendszerét, elméleteit.

Tudományunk ugyanis a világon mindenütt és Magyarországon is sajátos fejlődési stádiumokon ment keresztül. Ennek a fejlődésnek viszonylag jól elkülöníthető történeti szakaszai vannak, annak ellenére, ha egy-egy szakaszra jellemző elemek bizonyos fokig más szakaszokban is megtalálhatók, ma pedig a történetileg kialakult sajátosságok bizonyos mértékig még egymással is versengenek. A nagy elméletek korszakát ugyanis — amelyben még akkor is dominált történetfilozófiai elem, ha a szociológia egyes ma használatos módszerei vagy ezek csírái is megjelentek — követte a hovatovább szociotechnikává alakult puszta empirikus kutatás szakasza, amely alig vagy egyáltalán nem tűrt meg elméleti vonatkozásokat, és elsősorban a szűken értelmezett gyakorlati célokhoz kötődött. E két végletből — egyrészről a sokszor spekulatív jellegű, nemegyszer utópisztikus elemekkel telített történet- és társadalomfilozófiából, másrészről a korlátozott empíriából — bontakozott és bontakozik ki a szociológia mint szaktudomány, amely egyesíti az empirikus kutatási módszereket történet- és társadalomfilozófiailag is megalapozott fogalmi rendszerekkel, elméletekkel, és fejleszti az elméletet az empirikus kutatások segítségével is. Ezek a sajátos szakaszok — legalábbis bizonyos mértékben — a marxista szociológia fejlődésében is megtalálhatók, azzal a lényeges különbséggel, hogy a marxista szociológia történetfilozófiai megalapozása a klasszikusok műveiben a társadalom és a történelem valóságos törvényszerűségeinek feltárásával történt, és ez a marxista szociológia fejlődésére kedvező elméleti kereteket biztosított. Nyilvánvalóan történetileg is kondicionált — a tudományfejlődés belső logikáján túlmenően is, hogy a szociológián belül milyen elemek kerülnek előtérbe. A marxista szociológia mai fejlődésének fokán — azt hisszük — bizonyos, hogy elsősorban az empirikus kutatásokkal szerves kapcsolatban fejlődő fogalomrendszer kiépítése, egy-egy jelenségre vonatkozó, ha úgy tetszik „középszintű" elméletek megalkotása a közvetlen feladat. Folyóiratunk tehát elsősorban ezt a munkát kívánja szolgálni.

Azt mondottuk, hogy a tudományunk fejlődésének belső logikáján túlmenően a jelenlegi történeti-társadalmi viszonyok is a szociológia ilyen szakirányban való fejlesztését kívánják meg. Az adott társadalmi-történeti helyzetből fakadó igényt körülbelül abban fogalmazhatnánk meg, hogy a szociológiának fel kell tárni azokat az alapvető történeti-társadalmi folyamatokat, amelyekre a mai magyar társadalom jelenségei épülnek, és melyek segítségével a jelenségek megérthetők. Ezt kívánja társadalmunk tudományos, tervszerű alakításában való közreműködés, és ezt a szociológia belső kategóriarendszerének, elméleteinek és a módszertanának továbbfejlesztése is. A társadalmi

valóság marxista, éppen ezért történetileg konkrét vizsgálata tehát a magyar szociológia feladata. Ez erősíti társadalmi hasznosságát, ez gyorsítja belső fejlődését, végül az ilyen típusú, tehát igazán marxista szociológia vehet részt — a valóságos folyamatok és ezek történeti összefüggéseinek feltárásával — a tudatalakítás társadalmi méretű munkájában is.

A marxista szociológia további fejlődése — meggyőződésünk szerint — szocialista társadalmunk jelentős szükséglete. Hogyan bontakozik ki ez a szociológia, hogyan használhatja leginkább társadalmunk haladását, hogyan érlelődik további vitákban is tudományunk, ebben most induló folyóiratunknak jelentős szerepe lesz. Valamennyiünk közös feladata tehát — felelősségteljes és tudományosan megalapozott közreműködéssel — a fiatal marxista szociológia erősödésén e folyóirat hasábjain is munkálkodni.

A Szerkesztő Bizottság

TANULMÁNYOK

A TÁRSADALMI STRUKTÚRA ÉS AZ ISKOLARENDSZER KÖZÖTTI NÉHÁNY ÖSSZEFÜGGÉS*

FERGE ZSUZSA

1. A társadalmi mobilitás és az iskola

A társadalmi rétegződésre vonatkozó korábbi vizsgálatok kapcsán állást foglaltunk a mellett az eszme mellett, hogy a szocialista társadalom alapvető cél- és értékrendszere értelmében *hosszú távon kívánatos* és célszerű a jelenleg meglevő társadalmi egyenlőtlenségek, azaz a párhuzamosan kapcsolódó, rendszert alkotó, tehát hierarchikus elrendezésű társadalmi eredetű és társadalmi jelentőségű különbségek csökkentése. Nem a különbségek merev eltüntetésére, az uniformizálásra vagy egyenlősdire kell természetesen törekedni, hanem arra, hogy egy általában magasabb gazdasági és kulturális szinten kibontakozhasson az értékek és cselekvési formák mainál sokkal nagyobb változatossága, ami lehetővé teszi a mai hierarchikus elrendeződés felbomlását, azaz az egyértelmű társadalmi meghatározottságok fokozatos gyengítését.

A mai, rendszert alkotó (tehát egyenlőtlenséget jelentő) társadalmi különbségek zöme a társadalmi munkamegosztás adott jellegéből adódik, ami viszont nagyrészt a termelőerők még viszonylag fejletlen állapotával függ össze. A munkamegosztáson belüli termelési viszonyok és ennek megfelelően az elosztási viszonyok továbbra is aszimmetrikusak, egyenlőtlenek. Igaz, a korábbi egyenlőtlenségi viszonyok legfontosabb alapja és hordozója, a magántulajdonra épülő viszony megszűnt, és ezzel megszűnt a szembenálló osztályok létezésének alapja is. Ugyanakkor a munkafajtákban és munkakörülményekben, a munka végzéséhez szükséges felkészültségben, felelősségben stb. változatlanul jelentős különbségek vannak, ezért a munkamegosztáson belül bizonyos viszonyok ma is társadalmi különbség, sőt, feszültség-teremtő erővel hatnak. Különösen két olyan viszony van, amelyek relatív fontossága határozottan nőtt. Az egyik a tudományos-technikai fejlődéssel függ össze, ami a hatékony társadalmi cselekvésben egyre nagyobb szerepet juttat a tudásnak. A másik a társadalom egyre bonyolódó, egyre sokrétűbbé váló szervezetével függ össze. Ez — a társadalom növekvő decentralizáltságával egyidejűleg, ami kétségkívül a szervezeti demokratizmus erősödését jelzi — növekvő fontosságot ad a különböző szintű és különböző jellegű döntéseknek (azaz a hatalmi viszonyoknak).[1] Mindkét viszonynál ma még igen nagyok a különbségek, s ezek

*A tanulmány az MTA Szociológiai Kutató Intézete és a Fővárosi Tanács Szakfelügyeleti és Továbbképzési Intézete által közösen végzett egyik felmérés eredményein alapul. Ezt a vizsgálatot éppen úgy, mint a kutatássorozat többi részét, kisebb kollektíva végezte, amelynek tagjai e cikk szerzőjén kívül Gazsó Ferenc, Háber Judit, Pataki Ferenc, Tánczos Gábor és Várhegyi György. Az egyes, még a továbbiakban megjelenő tanulmányokat is mindig egy (vagy több) szerző szignálja, aki azonban a kollektíva egészére támaszkodik, a közös munka eredményeiből merít.

[1] A döntési jog, hatalom és erőszakszervek közötti összefüggésről lásd részletesebben: Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése, KJK, 1970.

szinte szükségképpen összekapcsolódnak. A magasabb szintű döntési jogkör — elvben legalábbis — magasabb szintű speciális és általános politikai-társadalmi ismereteket igényel. És megfordítva, a több tudásnak — függetlenül attól, hogy társadalmi hatása a hatalom adott esetben kényszerre támaszkodó lehetőségei nélkül is nagyobb, mint a kevesebb tudásé — az átlagosnál nagyobb esélye van arra, hogy a hatalmi döntésekre hasson, a több tudással, több társadalmi tapasztalattal rendelkező egyénnek pedig arra, hogy egyénileg is döntési jogkörhöz jusson.

Ezekkel a munkamegosztáshoz kapcsolódó alapkülönbségekkel — mint ezt részletes vizsgálatok bizonyítják — egy sor további, társadalmi méretekben, csoportok között mutatkozó különbség jár együtt az anyagi feltételek, életmód, kulturális gyakorlat és magatartások stb. világában. Így alakul ki egy többé-kevésbé rendezett, lényegében rétegzett egyenlőtlenségeken alapuló struktúra.

Az ettől eltérő, távlati célkitűzéseink tárgyát jelentő struktúra-modell felé akkor tudunk közelíteni, ha a társadalmi rétegek közötti egyenlőtlenség jellegű különbségek csökkennek. Ez egy meghatározott típusú csoportmobilitás, az ún. *kollektív mobilitás*[2] létét tételezi fel, amelynél minden réteg helyzete javul, de a ma kedvezőtlenebb feltételek között élők helyzete gyorsabb ütemben módosul, mint a jobb helyzetűeké. Ennek a közelítésnek számos közvetlen *eszköze* van, mint például a legalacsonyabb bérek átlagosnál gyorsabb emelése, a legalacsonyabb jövedelmi szinten élők helyzetének javítása (a béreken kívül is), a családi pótlék, illetve a nyugdíj emelésével. Ezek a törekvések azonban, amelyek jelentős része már a távlati terv célkitűzései között szerepel, bizonyos értelemben kívülről „korrigálják" a struktúrát, és nem biztosítják még azt az alapot, azokat a belső mechanizmusokat, amelyek egy idő után a *korrekciókat feleslegessé teszik*. Azok az eszközök, amelyek hosszabb rövidebb-idő után *belülről hatnak* a strukturális közelítés irányába, véleményünk szerint a következők:

— olyan típusú gazdasági fejlődés, amelyik tudatosan és folyamatosan törekszik a mindenkori legnehezebb, legkevesebb tudást igénylő, legmechanikusabb munkák magasabb technikai szintre hozására (ez részben spontán gazdasági szükségszerűség is egy olyan országban, amelynek nem állnak rendelkezésére „elmaradottabb" országok munkaerőfeleslegei — de a spontán fejlődés nem oldhat meg minden kérdést);

— olyan típusú politikai fejlődés, amelyikben a hatalmi (döntési) szféra társadalmi távolságot teremtő ereje csökken, a demokratizmus feltételeinek és szerveinek kibontakozásával. Ez természetesen — minthogy mindenfajta döntés vagy döntésbe beleszólás bizonyos áttekintő készséget és ismereteket igényel — feltételezi az általános társadalmi kulturáltság növekedését, és az

[2] A csoportmobilitás definíciószerűen azt jelenti, hogy társadalmi csoportok (rétegek, osztályok) egymás közötti relatív pozíciója változik. Ez bekövetkezhet egyetlen csoport mozgásának hatására is, ám többnyire több csoport helyzete egyidejűleg megy át olyan abszolút változáson, aminek végső eredménye a relatív helyzetváltoztatás. A csoportmobilitás definíciója nem utal a változás *irányára*, ami igen sokféle lehet. Nálunk a szocialista átalakulást követően a volt uralkodó és volt elnyomott osztályok helyzete *ellentétesen* mozgott, teljes struktúraváltozást vonva maga után. Marx a relatív elnyomorodás fogalmával olyan csoportmobilitásra utal, amikor a csoportok (osztályok) közötti egyenlőtlenség *nő:* a jobb helyzetűeknél relatíve nagyobb a javulás, mint a rosszabb helyzetűeknél. Mi a fentiekben egy ezzel ellentétes jellegű csoportmobilitást tekintünk kívánatosnak, és ezt nevezzük kollektív mobilitásnak.

e téren ma meglevő különbségek csökkenését, illetve azt, hogy bővüljön azoknak a köre, akik hatalmi pozíciók betöltésére képesek, mert csak így biztosítható a megfelelő „rotáció";

—olyan típusú kulturális fejlődés, amelynek során a mai szintek közötti különbség csökken. Ez az emberi-társadalmi alapja a „ma legkevesebb tudást igénylő" munkák felszámolásának is, a demokratizmushoz szükséges készségek és ismeretek megszerzésének is, s annak is, hogy a kulturális különbségekre épülő igényrendszerek, értékrendszerek egymáshoz közelebb kerüljenek, és ne alakuljanak át önmagukon túlmutató társadalmi különbségekké.

Az így kialakuló *kollektív mobilitás* egy, a struktúra fokozatos, folyamatos átalakulását eredményező folyamat, amely tehát társadalmi fejlődésünk közvetlen célja, kísérőjelensége s egyben a teljes tartalmú társadalmi egyenlőség felé való közelítés eszköze.

Joggal vetődik fel az a kérdés, hogy miért helyezzük a hangsúlyt ilyen mértékben a kollektív mobilitásra, s miért nem emeltük ki az egyéni mobilitás fontosságát a fenti, társadalmi átalakulási folyamatokban. A magyarázat kettős: egyfelől véleményünk szerint az egyéni mobilitás nem olyan önmagában való „jó", nem olyan cél, aminek elérését minden további megkötés nélkül kell szorgalmaznunk. *Az egyéni mobilitás társadalmi szerepe*, e szerep meghatározott társadalmi értékek szempontjából történő *megítélése attól függ, hogy hogyan viszonyul a kollektív mobilitáshoz*, a struktúra egészének változásához.

Bizonyos körülmények között az egyéni (vertikális) mobilitás a csoportmobilitástól lényegileg független, mind eredetét, mind következményeit tekintve, s ekkor nem a struktúra változtatásának, hanem konzerválásának eszköze. Marx írja a Tőkében: „az uralkodó osztály uralma annál szilárdabb és veszélyesebb, mennél inkább ért ahhoz, hogy az elnyomott osztályok legjelentékenyebb embereit soraiba fogadja".[3] Erre a mobilitásra az uralkodó osztálynak részben saját sorai feltöltéséhez van szükség, részben pedig azért, hogy az elnyomott osztályokat megfossza legrátermettebb és ezzel rá nézve esetleg legveszélyesebb elemeitől. Emellett ez a mozgás segít ébren tartani az „érvényesülés társadalmának" ideologikus mítoszát is. Ugyanezt a gondolatot a kapitalista iskolarendszer és társadalom egy mai bírálója így fogalmazza meg: „Az egyének mobilitása távolról sem összeegyeztethetetlen az osztályviszonyok struktúrájának újratermelésével, hanem épp ellenkezőleg, hozzájárulhat e viszonyok konzerválásához, részben azzal, hogy a társadalmi stabilitást korlátozott számú egyén ellenőrzött kiválasztásával biztosítja, ... részben azzal, hogy hihetővé teszi a társadalmi mobilitás ideológiáját, mely legtökéletesebb formáját a Felszabadító iskolára vonatkozó ideológiában találja meg."[4] (Bourdieu—Passeron, 1970.) Az itt leírt folyamat — amin egy önmaga konzerválására törekvő osztálytársadalom aligha léphet túl — tehát *olyan egyéni vertikális mobilitás, ami érintetlenül hagyja a társadalmi csoportviszonyokat.* Megfelelő funkcionálásának egyébként egyik feltétele az, hogy csupán *korlátozott* számú egyén mozogjon, ami lehetővé teszi az újonnan érkezők teljes asszimilálását, és régebbi kapcsolataik hatástalanítását, esetleges felszámolását. Ha ugyanis az egyéni mobilitás tömeges és nem limitált, akkor szükségképpen vannak a csoportok relatív helyzetére vonatkozó következményei: a teljes asszimilálás lehetetlenné válik, az újonnan érkezők

[3] Marx: Tőke. III. kötet. Szikra, 1951. 662. old.
[4] Bourdieu, P.—Passeron, J.-C.: La reproduction. Minuit. 1970. p. 206.

is hatnak a régebbi csoportra, s a csoportok közötti kapcsolatok nagyobb száma önmagában is közeledést jelent.

A szocialista átalakulást követő forradalmi átrendeződésnek egy sor ilyen következménye volt, amit egyébként még erősített a korábbi osztály- és rétegértékek forradalmi átalakulása. De a tömeges (és többlépcsős) egyéni mobilitás az értékek átalakulása nélkül is csökkenti (kisebb vagy nagyobb mértékben) a csoportok közötti távolságokat.

A másik oldalról viszont — ez szinte triviálisan igaz — a csoportok közötti távolságok csökkenése könnyíti az egyéni mobilitást, hiszen kisebb (gazdasági, de főleg kulturális-társadalmi) távolságot könnyebb átlépni. Más — és csak hipotetikusan megválaszolható — kérdés az, hogy a társadalmi távolságok csökkenésével szükségszerűen együtt jár-e az egyéni mobilitás erősödése? Feltételes válaszunk igenlő: egy erősen differenciált, sokféle munka- és életforma lehetőséget kínáló, az egyén képességeit és érdeklődését valóban kibontó társadalomban ugyanis valószínűtlen az, hogy az egyének többsége számára a legkívánatosabb modellt minden vonatkozásban a legszűkebb családi környezet jelentse — noha ennek hatása bizonyos területeken nyilván sokáig érződik.

Végeredményben tehát: a *szórványos* egyéni mobilitás általában ha nem is kifejezetten struktúra-konzerváló, nem lehet lényeges struktúra-módosító sem, és ezért *önmagában* nem biztosítja a fenti célokhoz való közelítést. Az olyan tömeges egyéni mobilitás, ami nem a rétegek előzetes közeledésén alapul, hanem ezt következményképpen hozza magával, szinte csak a struktúra teljes, forradalmi átalakulása esetén jöhet létre, és ezért a mai viszonyaink mellett nem kívánatos, de reálisan számításba sem vehető esemény. Végül az a fokozódó ütemű egyéni mobilitás, ami a csoportok előzetes közeledése alapján bontakozik ki (és természetesen ismét vissza is hat, ugyanilyen értelemben a csoportokra), kívánatos ugyan, de nem önálló cél, mert hiszen a valóságos cél, a társadalmi távolságokat csökkentő kollektív mobilitás függvénye, természetes velejárója. Vagyis az *alapvető cél valóban a kollektív mobilitás elősegítése; és az egyéni mobilitás annyiban fontos és lényeges, amennyiben ezt segíti, illetve ennek a folyamatnak a sikerét jelzi.* Másként fogalmazva: az egyéni mobilitás csökkenése vagy hiánya kedvezőtlen jel, megléte vagy fokozódása azonban *önmagában* még nem utal arra, hogy a fejlődés a kívánatos irányban halad.

A másik ok, ami miatt a kollektív mobilitást tartjuk a társadalmi mozgás elsősorban kívánatos formájának, az, hogy a két folyamat más-más viszonyt tételez fel és vált ki *egyén* és *kollektíva* között. A (felfelé irányuló) egyéni mobilitás az egyén mozgása. Gyökeres, strukturális forradalmi változás esetén az *egyéni momentum lényegtelenné törpül*, az egyén szinte csak követi a történelem fő mozgásirányát, a csoport mozgását. (Ezt fejezzük ki úgy, hogy az egyéni mobilitás a csoportmobilitás következménye.) Normális, békés fejlődés és a csoportok közeledése esetén az individuumnak már nagyobb szerep jut, azonban az egyéni mozgás talaja (ami az individuális mozgást könnyíti) ezúttal is társadalmi, kollektív mozgásban gyökerezik. Ekkor az eredeti csoporttól való távolodás — minthogy az egész csoport is „felfelé" mozog — korlátozott mértékű. Ha azonban az egyéni mobilitás olyan körülmények között megy végbe, amikor a csoportok közötti távolság nem csökken, vagy éppen nő, akkor az egyéni mobilitás nem valamilyen (kedvező irányú) csoportmozgás kísérője, kiegészítője, hanem úgy jelenik meg, mint a helyzet javításának egyetlen lehetséges módja. Ez nemcsak azt jelenti, hogy az egyéni mozgás szinte ellentétes a kollektív mozgással, ami az egyén és eredeti közös-

sége közötti távolságot növeli, és ezzel egy sor — egyéni és társadalmi — feszültség forrása. Emellett *individuális kiemelkedés individuális eszközökkel:* a helyzet javítására irányuló kollektív erőfeszítést (ami nyilvánvalóan a csoportszolidaritás erősítője) háttérbe szorítják az individuális törekvések. Ez pedig a kollektív érzés, a közösség iránti elkötelezettség helyett az individualizmust, az egyén önmaga iránti „elkötelezettségét" erősíti. A végeredmény úgy jelenik meg az egyén számára, mint amit nem a társadalom egészének vagy csoportjának közreműködésével, hanem pusztán önerejével ért el. Ilyen körülmények között van bizonyos veszélye a társadalom atomizálódásának, az úgynevezett „privatizálódásnak" vagy „kispolgári tendenciáknak", annak, hogy az egész társadalmat és egyes csoportokat egyaránt előrevivő erők egyének egymás közötti versengésében forgácsolódnak szét. Az *olyan egyéni mobilitás tehát, amely* (békés fejlődés esetén) *nem jár együtt a csoportok közeledésével, a szocialista közösségi tudatot gyengítő tényezővé válhat.* Ezek a meggondolások ismét azt húzzák alá, hogy a kollektív mobilitás az elsődleges társadalmi cél az egyéni mobilitással szemben.

A mai struktúrán belül kétségkívül sok — részben spontán, részben tudatos — mechanizmus van, amelyek nem szolgálják a kívánatosként vázolt kollektív mobilitást, és számos olyan erő és tendencia is létezik, amelyek a kedvezőnek tekintett fejlődést segítik elő.

Az első típusú mechanizmusok közül két mozzanatot emelnék ki. Az egyik — szinte tautológikus módon — a mai struktúra önfenntartó ereje. Igaz, az egyenlőtlenségek *növelése* általában nem jelenik meg mint tudatos szándék. Ám annyi bizonyos, hogy a pillanatnyi helyzet javítására (vagy relatíve kedvező helyzetek megtartására) irányuló általános törekvésen belül egyes csoportok kedvezőbb, mások kedvezőtlenebb esélyekkel indulnak. Így például azok, akik a tudás és/vagy a hatalom magas szintjén vannak, a döntéseket hozzák vagy azokat közvetlenül befolyásolják, az átlagosnál jobb lehetőségekkel rendelkeznek arra, hogy csoport- és egyéni érdekeiket is az össztársadalmi érdekeken túl, esetleg azokkal szemben érvényesítsék. A másik mozzanat gazdaságunk viszonylagos elmaradottságával függ össze, ami miatt jelenleg a társadalomnak a gazdasági fejlődés és a gazdasági hatékonyság növelését kiemelten fontos közvetlen célnak kell tartania. A *gyors gazdasági előrehaladás olyan objektív szükségszerűség, ami nélkül nem teremthetők meg a valóságos társadalmi egyenlőség előfeltételei, ami nélkül nem léphetünk ki egyetlen területen sem a szűkösség okozta kényszerkorlátokból.* Ám, mint tudjuk, a gazdasági és társadalmi racionalitás, legalábbis rövid távon, de általában is, ellentmondásba kerülhetnek.[5] Ennek következményei nemcsak olyan, közvetlenül érzékelhető és sokat emlegetett problémákkal függhetnek össze, mint a keresetek vagy jövedelmek elosztása,[6] hanem áttételesen is jelentkeznek. Így például társa-

[5] Lásd erről legutóbb Rózsa László cikkét a Népszabadság 1971. április 11-i számában: „A közgazdasági és a szociális igazság."

[6] Ismét csak utalásszerűen: ez a tendencia lehet egyik oka olyan tényeknek, mint az azonos tudásszintet igénylő munkák eltérő anyagi megbecsülése, mindenekelőtt a rövid távon, gazdaságilag hatékony gazdasági-műszaki munkák magas javadalmazása, és a csak hosszú távon ható és nem elsődlegesen gazdasági eredményt hozó pedagógusi munka díjazásának lemaradása. A jelenlegi pedagógus béremelés e tény felismerését, a nem elsődlegesen gazdasági érdekek érvényesítésének fontosságára utaló társadalmi szándékot tükrözi. Szeretnénk azonban megjegyezni, hogy — a fentiek értelmében — e feszültségnek olyan strukturális gyökerei vannak, amik folytonos odafigyelést és esetleg sorozatos korrekciókat tesznek majd szükségessé.

dalmunknak igen nagy szüksége van magasan képzett emberekre, de még nem vagyunk elég gazdagok ahhoz, hogy a potenciálisan szinte mindenkiben meglevő adottságokat kibontakoztassuk. Ezért az iskolának, a legfontosabb képző-intézménynek — függetlenül attól, hogy milyen egyéni és csoportérdekek hatnak —, ki kell választania azokat, akiknek adottságai legkönnyebben, legkevesebb erőfeszítéssel vagy ráfordítással fejleszthetők. Tulajdonképpen két ilyen „csoport" van. Az egyiket azok a gyerekek alkotják, akiknél az otthoni környezet serkentő hatása már az iskolát megelőzőleg (és azzal egyidejűleg) az átlagosnál jobban kifejlesztette eredeti adottságaikat, amelyek persze lehetnek igen jók vagy gyengébbek. Ezek — nyilvánvalóan — az iskolázottabb, általában kulturáltabb és anyagilag is kedvezőbb helyzetben levők gyerekei. Ez a „csoport" tehát társadalmi meghatározottságú. A másik csoportba azok a gyerekek tartoznak, akiknél az adottságok iskolától független kibontakozását a környezethatás ugyan nem biztosította, de ezek mégis az átlagosnál könnyebben fejleszthetők. Itt nem társadalmi, hanem individuális sajátosságról van szó, ezek az úgynevezett „tehetséges" munkás-paraszt gyerekek. A korlátozott anyagi-szervezeti lehetőségek mellett az iskola elsősorban erre a két csoportra épít, hiszen belőlük formálhatók ki azok, akik a legkevesebb energia-ráfordítással a legmesszebbre képesek eljutni képességeik kibontakozásában, és az iskola által nyújtott, a társadalomban elfoglalandó helyhez szükséges tudásanyag elsajátításában. A gazdasági kényszer, illetve szűkösség tehát — egyéni és csoportérdektől függetlenül is — előnyös helyzetek átörökítése, és olyan, többé kevésbé korlátozott egyéni mobilitás felé visz, ami nem szükségképpen párhuzamos a kollektív kulturális mobilitással. Ez a helyzet áll elő akkor, ha nincs elég erő, energia, lehetőség ahhoz, hogy az iskola differenciáltan tudjon foglalkozni azokkal, akiknek adottságai az „élcsoportoknál" nehezebben fejleszthetők csak ki. Csupán mondanivalónk egyértelműségének biztosítása érdekében húzzuk alá: a fizikai dolgozók tehetséges gyermekeivel való kiemelt foglalkozás természetesen ebből a nézőpontból is fontos feladat. Gazdasági és kulturális érdekeken túl „tisztán" társadalmi érdekek is emellett szólnak. Azt azonban hangsúlyozni kell, hogy az egyéni mobilitás ilyen biztosítása nem lehet a kulturális demokratizálás egyetlen vagy akár legfőbb formája sem, s nem szoríthatja háttérbe a kollektív kulturális mobilitást elősegítő általánosabb erőfeszítéseket.

A csoportközelítést segítő mechanizmusok, erők, tendenciák közé tartoznak olyan alapvető tények, mint a szocialista társadalom egész jellege és értékrendszere, aminek kialakulása és érvényesítése ugyancsak objektív gazdasági és társadalmi alapokon nyugszik; ilyen — az előzőhöz kapcsolódó — tény továbbá a munkásosztály sajátos, új szerepe és a korábbinál rugalmasabb, (mert magántulajdonosi alaphoz nem kötött) hatalmi struktúra. Hogy ezek az utóbbi tendenciák már eddig is milyen jelentős eredményeket hoztak az itt elsődleges kérdés, a kollektív mobilitás szempontjából is, arról adatok és tanulmányok egész sora szól. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezek az eredmények mindenkor vagy harcban születtek, mint a forradalmi átalakulás idején, vagy legalábbis tudatos társadalmi beavatkozást igényeltek, mint például a 8 osztályos általános iskola megteremtésekor.

Minthogy — az eddigiek értelmében — ma is megvannak és még igen sokáig meglesznek azok a feltételek, amelyek a kedvezőnek tekintett tendenciákkal szemben ható mechanizmusok alapjai, nyilvánvaló, hogy az eddig is érvényesülő tudatos társadalmi (azaz *nem* egyéni vagy partikuláris, hanem össztár-

sadalmi érdekeket szolgáló) beavatkozásnak továbbra is tere és igen nagy feladatai vannak.

Hogy melyek ezek az előbb vázolt irányba, azaz a gazdasági, politikai és kulturális csoportközelítés irányába ható feladatok, milyen intézkedésekre, intézményi keretekre stb. van szükség — ennek kijelölése messze meghaladná nemcsak e tanulmány kereteit, de egyetlen kutató, sőt egyetlen tudományág feladatkörét is. Itt csupán ezek egyetlen elemére koncentrálunk. Az eddigiekből következik, hogy az egész további, kívánatos irányú fejlődésben igen nagy szerepe van a tudásnak, ismereteknek, kultúrának, általában a képességek sokoldalú kibontásának. Ez pedig indokolttá teszi, hogy kiemelten foglalkozzunk azzal az intézménnyel, amely sok más intézmény mellett (mint amilyenek a család, a különböző társadalmi szervek, a tömegkommunikációs eszközök, a munkahely) ebben a folyamatban közreműködik, de amelynek — a többi intézménytől eltérően — ez elsődleges, sőt, egyetlen feladata: az *iskolával.*

Itt egyébként érthetővé válik, hogy miért tartunk fontosnak *ma* felvetni olyan kérdéseket és feladatokat, amelyeket csak hosszabb távon fog a társadalom közvetlenül napirendre tűzni. Ismeretes, hogy a kulturális szint általános emelése, a kulturális igények kibontakoztatása rendkívül hosszú és fáradságos, több generáció fejlődését átfogó folyamat. Az eredmények e területen igen lassan érnek, s ezért szinte nem lehet elég korán elkezdeni a kedvező folyamatok és mechanizmusok megalapozását.

Az iskola társadalmi intézmény, így azok az ellentétes társadalmi mechanizmusok, melyeket fentebb vázoltunk, valamennyien szükségképpen hatnak az iskolára (azaz az iskola felépítésére, struktúrájára, módszereire stb.). Kutatásunk tárgya, a szociológiai kérdésfeltevés ezek után szinte nyilvánvalóan adott. Azt kell megvizsgálnunk, hogy mennyire érvényesülnek az iskolában (az iskolával összefüggésben) azok a hatások, amelyek a jelenlegi struktúra gazdasági fejletlenségével, erre épülő sajátos (egyenlőtlen) réteg- és csoportviszonyaival kapcsolatosak, és mekkora szerepe, hatása van annak az ugyancsak objektív törvényszerűségeken nyugvó tudatos ráhatásnak, amely a társadalom vallott és vállalt értékrendszerének megfelelően folytonosan módosítani kívánja az adott struktúrát?

E kérdésre hosszabb ideig tartó, igen sok részkutatásból összeötvöződő vizsgálatsorozattal kívánunk felelni. Ebben a cikkben a kérdés egy összetevőjét vizsgáljuk, nevezetesen azt, hogy hogyan jelentkeznek az ellentétes hatások az iskola *szervezeti felépítésében,* ha úgy tetszik, organizációs struktúrájában? Az erre adott válasz azonban nem mellőzhet egy közbülső láncszemet, éspedig azt, hogy hogyan alakulnak az iskola munkáját legközvetlenebbül kifejező tanulmányi eredmények a különböző irányú társadalmi meghatározottságok együttes hatására?

A válasz, amit adunk, bizonyos mértékig aránytalanul súlyozott, és ezért sokak számára „igazságtalannak" tűnhet. Leegyszerűsítve a kérdést: sokkal kevesebbet fogunk mondani a kérdés egyik, mint másik felével kapcsolatban, kevesebbet fogunk beszélni azokról az eredményekről, amelyek tudatos társadalmi ráhatásra jöttek létre, mint azokról a problémákról, amelyek az adott struktúra talaján ezzel ellentétesen hatnak. Mentségünk e torzításra világos: ami tudatos eredmény, az *egyrészt mindenki előtt ismeretes, másrészt nem igényel további,* az eddigieket lényegében módosító *beavatkozást,* legfeljebb bizonyos korrekciókat. Természetesen ezeket is regisztrálnunk kell itt is, már

csak azért is, hogy az eddigi sikerek alapján bizonyíthassuk a tudatos cselekvés óriási lehetőségeit, de azért is, hogy rögzítsük, mi az a bázis, amiről ma indulunk. Elsődleges feladatunk azonban annak feltárásával kapcsolatos, ami nem tudatos, hanem spontán, ezen belül esetleg burkolt folyamatok eredménye. A további tudatos társadalmi cselekvés szempontjából ugyanis elsődleges érdek az, hogy közelebbről megismerjük, milyen az a közeg, amire a továbbiakban hatni kell, hol adódhatnak nem várt, nem akart eredmények, tudatos céljainknak ellenálló folyamatok. S bonyolultabb magyarázatot igényel az, hogy miért történt vagy történik valami, amit *nem* akartunk, vagy hogy — miért *nem* történt valami, amit akartunk, mint hogy—miért történt olyasmi, amit akartunk. Nem arról van tehát szó, hogy „többet beszélünk a hibákról, mint az eredményekről", hanem hogy a már megtett útról kevesebbet szólunk, mint a még megteendőről — hiszen további feladataink és nehézségeink ezzel kapcsolatosak.

2. *Az iskolarendszer demokratizálásának történelmi alakulása*

A szocialista átalakulás első szakaszától kezdve az iskola demokratizálása az egyik kiemelkedő, tudatosan megfogalmazott társadalmi és politikai célkitűzés volt. A demokratizálás követelménye tartalmilag egyfelől azt jelentette, hogy az iskola is segítsen a kulturális monopóliumok felszámolásában, abban, hogy a kultúra „jusson el mindenkihez". Másfelől az iskolára is jelentős szerep hárult abban, hogy az új rendszer történelmi igazságot szolgáltasson a korábban elnyomott osztályoknak, és lehetővé tegye, hogy ők vagy gyerekeik eljussanak a legmagasabb képzettséget igénylő társadalmi posztokra is. Itt voltaképpen az iskola mindenkori kultúraközvetítő (ismeretet átadó) feladata mellett két *alapvetően új társadalmi funkciója rajzolódott ki*. Az egyik, hogy az iskola, amely korábban a társadalmilag kialakult kulturális különbségeket szinte csak szentesítette és továbbörökítette, most részt vállalt a társadalmi rétegek közötti kulturális különbségek nivellálásában, azaz a kulturális csoportmobilitás elősegítésében. A másik, hogy az iskola, amely korábban sajátos szelekciós mechanizmusaival jelentős segítséget nyújtott abban, hogy a társadalmilag kiváltságos rétegek helyzetüket társadalmilag legitimnek és igazságosnak tűnő formában örökíthessék át utódaikra, most részt vállalt a *társadalmi mobilitás elősegítésében*, ahol a struktúra-átalakító csoportmozgások, a kollektív mobilitás egyik megjelenési formája az iskolán keresztül történő tömeges egyéni mobilitás volt.

Az új társadalmi funkcióknak megfelelően mindenekelőtt az iskola *struktúrája* alakult át. Az egységes általános iskola létrehozása és a tankötelezettségi korhatár felemelése lehetővé tette, hogy mindenkihez több kultúra jusson társadalmi diszkrimináció nélkül, és hogy minden gyerek eljuthasson a továbbtanulás lehetőségéhez.

E két, lényegében új társadalmi funkció mellett a tudomány és technika általános, fokozatos fejlődésével egyidejűleg a korábbinál egyre nagyobb súlyt kapott az iskola *szakképzési* funkciója, vagyis az, hogy a fiatalokat felkészítse a társadalmi munkamegosztásban elfoglalandó mind nagyobb követelményekat támasztó helyekre. A korábbinál magasabb szintű ipari tanuló képzés kiépítését és számos más, részben strukturális, részben mennyiségi változtatást — mint pl. a szakközépiskolák létrehozása vagy a közép- és főiskolai keretek bővítése — alapvetően ez a funkció motiválta. Emellett azonban ez utóbbi változtatásoknál is fontos szempont volt a kulturális demokratizálás,

azaz a felfelé irányuló társadalmi nivellálás. Ez magyarázza például azt, hogy az ún. közismereti, azaz nem szakmai, hanem általános kultúrát közvetítő tárgyak az iparitanuló-képzésben is jelentős helyet kaptak. Minden strukturális változtatás, azaz az alapiskolázás *bővítése* és *egységesítése*, továbbá a közép- és felsőfokú iskolázás kereteinek *bővítése* és bizonyos *tartalmi* közelítése jelentős eredményeket hozott. Az egyes rétegek iskolázottsága közötti korábbi szakadékszerű különbségek gyorsan csökkentek. Az első 10—15 év extenzív fejlesztésének számszerű, mennyiségi eredményei valóban impozánsak. A korábbi 4—6 osztály helyett a 8 osztály elvégzése szinte általánossá vált, és a korábban csak csekély kisebbséget felölelő középfokú oktatás fokozatosan egyre szélesebb körre terjedt ki. Ezt a folyamatot foglalja össze az 1. táblázat:

1. táblázat. *A 7 éves és idősebb népesség százalékos megoszlása a legmagasabb iskolai végzettség szerint*[7]

Iskolai végzettség	1941	1949	1960	1970
0 (nem ír, nem olvas)	7,2	5,6	4,0	2,3
Az általános iskola				
1—5 osztályát végezte	36,3	31,9	27,4	20,3
6—7 osztályát végezte	43,6	44,4	39,9	31,3
8 osztályát végezte	7,4	11,4	18,4	28,9
A középiskola 1—4 osztályát végezte	2,2	2,2	3,3	4,5
Érettségizett	2,2	3,3	5,1	8,4
Egyetemet (főiskolát) végzett	1,1	1,2	1,9	4,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Strukturálisan, iskolaszerkezetileg tehát kialakultak az előfeltételei a társadalmi csoportok közötti kulturális nivellálásnak, a nagymértékű társadalmi mobilitásnak, és annak is, hogy az iskola a szakképzési funkciót az előző kettővel összhangban, azokra épülve tölthesse be.

Az extenzív fejlődésnek ebben az első szakaszában semmi kétség nem lehetett afelől, hogy a mennyiségi változások egyben minőségiek is, s hogy az iskola szerkezeti változtatása valóságos társadalmi eredményeket hozott magával.

Jelenlegi viszonyaink között — legalábbis egyelőre — a *mennyiségi fejlődés erősen lelassult*, sőt, szinte leállt. Az alapiskolázás további kiterjesztése (a 9 vagy 10 osztályos iskola kiépítése), ma még meglehetősen bizonytalan távlati kérdés, és a távlati tervek nem irányozzák elő a közép- és főiskolai képzés jelentős bővítését sem. Kérdés, hogy ilyen körülmények között hogyan tudja szolgálni az iskola az eredeti három funkciót?

A három közül a képzési, még pedig elsősorban a szakképzési funkció az, ahol szinte állandóan és közvetlenül ellenőrződik a gyakorlatban az iskola munkája: a minőségileg vagy mennyiségileg nem megfelelő képzés azonnal

[7] Forrás: 1960. évi Népszámlálás, 13. kötet: Összefoglaló adatok 24. old. és 1970. évi Népszámlálás, 2. kötet: Részletes adatok az 1% képviseleti minta alapján. 101. old.

zavarokat okoz a társadalmi termelés folyamatában. Ez a közvetlen lemérhetőség, a problémák azonnali érzékelése, az iskola működésének rövid távon is megjelenő hatása érthetővé teszi, hogy a szakképzési funkció teljesítésére gyakran felfigyel mind az oktatáspolitika, mind a gazdaságpolitika. Az utóbbi évek oktatási reformjai például nagyrészt arra irányultak, hogy a szakképzési funkció jobb, színvonalasabb betöltését, esetleges zavarok elhárítását szolgálják. Ebből azonban nem következik automatikusan a másik két funkció hatékonyabb teljesítése is.

E két, *par excellence* társadalmi funkció közül tulajdonképpen csak az egyéni mobilitás elősegítése az, aminek eredménye viszonylag egyszerűen mérhető, mindenekelőtt a közép- és főiskolai hallgatók társadalmi rétegenkénti arányán keresztül. Érthető tehát, hogy ez a kérdés viszonylag korán az érdeklődés homlokterébe került szinte valamennyi szocialista országban.[8] Magyarországon is részletes vizsgálatok indultak meg,[9] amelyek rámutattak, hogy az időszerűtlenné váló adminisztratív intézkedések eltörlése után lassan csökkenni kezdett, mindenekelőtt a felsőoktatásban, a munkás- és parasztfiatalok aránya. E kutatások nemcsak e tények regisztrálására szorítkoztak, hanem magyarázatot kerestek és részben találtak is a rétegenként eltérő és eltérően változó továbbtanulási arányokra. Röviden a következőképpen lehetne összegezni a többé-kevésbé egybehangzó következtetéseket: a továbbtanulási arányok társadalmilag meghatározott eltérései mögött egyrészt az húzódik meg, hogy a kulturáltabb, iskolázottabb környezetből kikerülő gyerekek jobban tudják teljesíteni az iskolai követelményeket, tehát jobb tanulmányi eredményeket érnek el, és ezzel természetszerűen nagyobb esélyük van a továbbtanulásra. A jobb iskolai eredményekben bizonyos mértékig területi, anyagi, lakással összefüggő tényezők is közrejátszanak. Másrészt az is kitűnt, hogy a kedvezőbb társadalmi és kulturális helyzetben levő szülők, tudva azt, hogy e kedvező helyzet egyik fontos előfeltétele a magas iskolai végzettség, és nem akarva, hogy gyerekeik náluk „rosszabb" helyzetbe kerüljenek, az átlagosnál nagyobb mértékben ambicionálják rosszabb tanulmányi eredmény esetén is a gyerek továbbtanulását. A továbbtanulási arányok tehát a korábbi iskolai siker és a szülők (gyerekeikbe átplántált) aspirációs szintjének függvényei. Mindkét tényező szorosan kapcsolódik a szülők anyagi, kulturális, társadalmi helyzetéhez, hátrányos helyzetbe hozva a rosszabb feltételekkel indulókat.

Mindezek a kutatások azonban szinte egységesen megmaradtak *az egyéni mobilitás problematikájánál.* Ennek kedvező vagy kedvezőtlen alakulásából igyekeztek következtetéseket levonni arról, hogy az iskola megfelelően tel-

[8] Lásd többek között: V.N. Subkin: Mologyozs vsztupaet v zsizny. Voproszü filoszofii, 1965. 5. és V. V. Vodzinszkaja: K voproszu o szociálnoj obuszlovlennoszti vübora professzii. Cselovek i obscsesztvo, II. 1967. Leningrád, a Szovjetunióról; J. Szczepanski: Socjologiczne zagadnenia wyksztalszenia. PWN, 1963. — H. Kubiak: — W. Kwasniewizs: Niektore aspektu procesu demokratizacji szkolnictwa wyzsego. Studia Socjologiczne, 1967. 4. Lengyelországról; L. Machaček: Sociálna štruktura, sociálna mobilita a selektivno-rozmiestnovacia funkcia školy. Sociologia, 1970. 1. Csehszlovákiáról.

[9] Lásd pl. Ferge Sándorné: A gyerekekkel kapcsolatos néhány kérdés a statisztika tükrében. Statisztikai Szemle, 1962. 10. — Sántha Pál: A dolgozó szülő és a gyermek Valóság, 1965. 5. — Társadalmi rétegződés Magyarországon. KSH, Statisztikai Időszaki Közlemények, 1966. 11. — Erdész Tiborné — Timár János: Családi- társadalmi környezet, pályaválasztás, továbbtanulás. Valóság, 1967. 8.: Részletesebben a Neveléstudományi tanulmányok c. kötetben, 1966.

jesíti-e demokratizálási funkcióit. Ilyen módon nem is jutottunk el ahhoz a kérdésfeltevéshez, hogy ez az egyéni mobilitás hogyan függ össze a kollektív mobilitással, vagyis hogy mi történik a kulturális nivellálás funkciójával abban a korszakban, amikor az iskolai keretek mennyiségi bővülése lassul. Minthogy a kérdésnek csak egyik felét tettük fel magunknak, a válasz is hiányos maradt: úgy tűnt, hogy a továbbtanulási arányok javítását a „*tehetséges* munkás-parasztfiatalok" kiemelt támogatásával meg lehet oldani.[10] Ez azonban a demokratizálás funkciójának kettős leszűkítése: egyfelől — noha a „megfelelő" arányokat adminisztratív úton biztosító korszaknál kevésbé fájdalmasan és erőszakosan, de mégis — állandó „beavatkozást" tesz szükségessé. Nem a beavatkozás tudatosságával van baj, hanem azzal, hogy ez mindig „külső" marad, nem építi ki azt a bázist, amelynek fejlődése önműködővé teheti a mechanizmust. Így, minden jószándék ellenére, sértő lehet éppen azok számára, akik felé irányul — és esetleg azokat is sérti, akiket nem tekint segítendőnek. Másfelől, és ez a tulajdonképpeni alapkérdés, fennáll az a veszély, hogy ha túl sok figyelmet és energiát fordítunk a kiemelt és szelektált egyéni mobilitás biztosítására, akkor még inkább háttérbe szorul az összesség, illetve a relatíve legelmaradottabbak kulturális felemelésére irányuló szándék, s ezzel a többség lemarad a kiemelt kisebbség mögött.

Az előző kutatások ugyanezen korlátjával függ össze az is, hogy a rétegenként azonos eredményt elérők differenciált arányú továbbtanulását (azaz azt, hogy pl. a jeles vagy jó rendű munkásgyerekek kisebb arányban szándékoznak középiskolába és egyetemre menni) a szülők eltérő aspirációs szintjével és a foglalkozások rétegenként eltérő presztízsével magyarázták, és nem jutottak el az egyén és közösség viszonyának, a csoport-szolidaritásnak, csoportkohéziónak a kérdéséhez.

A továbbiakban ismertetett részeredmények még nem teszik lehetővé az eddig nyitvahagyott kérdések végleges lezárását, de egy-két vonatkozásban túllépnek az eddigi ismereteken.

Röviden összefoglalva az itt ismertetendő eredményeket:

— Kimutatjuk (és ez nem csupán az eddigi ismeretek bizonyos elmélyítése, bővebb dokumentálása), hogy a tanulmányi eredmények esetében szokatlanul erős, nemcsak országosan, hanem iskolákig, osztályokig lemenően kimutatható a társadalmi meghatározottság;

— Adataink lehetővé teszik az általános iskola 8 éve alatt lezajló folyamatok bizonyos elemzését, noha egyelőre csak korlátozott, mondhatnánk hipotetikus érvénnyel (mert az időbeni összehasonlítás nem ugyanazon, hanem különböző gyerekek különböző életkorban elért tanulmányi eredményeire vonatkozik). Mindenesetre, ezen első, még csak feltételes eredmények szerint úgy tűnik, hogy az általános iskola évei alatt a különböző rétegek gyerekeinek tanulmányi eredményei közötti *különbség növekszik, azaz, hogy a hátránnyal indulók hátránya nő;*

— Végül az elemzés módot ad annak feltárására, hogy az eddig ismert közvetlen társadalmi meghatározottságok hatását, és az ezeken alapuló szelekciós mechanizmust felerősíti egy másodlagos szelekciós rendszer. Ez azonos iskolatípusba tartozó különböző iskolák között, és egyazon iskola

[10] Lásd pl.: A Művelődésügyi Minisztérium Közoktatási Főosztályának útmutatóját. Köznevelés, 1964. július 3.

különböző osztályai között épül ki: a gyerekek tanulmányi eredményeik alapján kerülnek egyik vagy másik osztályba, ez azonban, minthogy szorosan korrelál a társadalmi helyzettel, társadalmi „szétválasztást" is jelent. Így kialakulnak a különböző társadalmi összetételű „jobb" és „rosszabb" csoportok, ahol a fejlődési lehetőség az első típusnál jóval nagyobb, mint a másodiknál. Ez a szelekció már az általános iskolában elkezdődik, és feltehetően egyik oka, illetve összetevője a hátrányok növekedésének.

Ezek az eredmények együttesen arra mutatnak, hogy az iskola extenzív, az iskola felépítését átalakító demokratizálás után nem alakultak még ki azok a mechanizmusok és módszerek, amelyek *az adott kereteken belül* kellő hatékonysággal segíthetnék a demokratizálási funkció továbbfejlődését, most már *„intenzív"* módon. Az e helyzetből adódó feladatok kidolgozása ismét sokrétű, több tudományág együttműködését igénylő feladat. Mi az eredmények ismertetése és értékelése után csupán néhány következtetés levonására vállalkozhatunk.

3. A tanulmányi eredmények társadalmi meghatározottsága

A) *Az átlagos tanulmányi eredmények* [11]

A tanulmányi eredmények társadalmi meghatározottsága legtisztábban az általános iskolánál mutatkozik meg. A középiskolában csökkennek a rétegek közötti különbségek, ami a továbbtanulási arányok eltéréséből természetesen következik: az átlagosan gyengébb tanulmányi eredményű társadalmi rétegekből kevesen tanulnak tovább, s szinte csak a legjobb tanulmányi előmenetelűek.

Az általános iskolai átlagos tanulmányi eredmények alapján a rétegek között kialakuló „rangsor" városon és falun szinte azonos. Első helyen mindenütt az értelmiségiek, utolsó helyen a segédmunkások gyermekei állnak, és a két szélső réteg között a többiek helye is állandó. Egyetlen esetben van egy csekély „bizonytalanság". A parasztszármazású gyerekek egyes esetekben a segédmunkások gyerekeivel azonos szinten, máskor valamivel feljebb, a betanított és segédmunkások között helyezkednek el. A rangsor tehát azonos, a különbségek nagyságrendje azonban nem teljesen ugyanakkora. A szélső rétegek közötti távolság (range) Budapesten a legkisebb, a falun a legnagyobb.

A gimnáziumban a korábbi rangsor megmarad, de lényegesen szűkebb határok közé szorul. A szakközépiskolában azonban változik a helyzet: ide a vezető állásúak—értelmiségiek gyerekei közül már csak a viszonylag leggyengébbek, a munkások és parasztok gyerekei közül viszont az adott rétegeken belüli jók és közepesek kerülnek. Ennek következtében itt a korábbi különbségek teljesen eltűnnek, sőt, olykor az eredetitől eltérő rangsorok jönnek létre (2. táblázat).

A fenti (általános iskolai és gimnáziumi) „rangsor" a társadalmi rétegződésről eddig alkotott képpel lényegében összhangban van. Tudjuk, hogy a táblázatban szereplő rétegek többek között átlagos iskolázottsági és általános kulturális színvonal szerint is „hierarchizáltak", ami azt jelenti, hogy

[11] Az 1969/70. tanév I. félévi tanulmányi eredményeit gyűjtöttük össze, területi rétegezéssel, véletlenszerűen kiválasztott 320 iskola kb. 2000 osztályában. Az általános iskola 2., 4., 5., 7. és 8. osztályát, a gimnázium és szakközépiskola valamennyi osztályát megfigyeltük.

2. táblázat. *Átlagos tanulmányi eredmények az általános és középiskolákban*

A tanuló apjának társadalmi csoportja	Általános iskola[1]			Gimnázium			Szakközépiskola		
	Budapest	Város	Község	Budapest	Város	Község	Budapest	Város	Község
Értelmiségiek	4,2	4,3	4,5	3,6	3,7	3,7	3,1	3,0	2,9
Vezető állásúak	4,1	4,2	4,2	3,5	3,4	3,6	3,0	3,1	2,7
Egyéb szellemi dolgozók	3,8	3,8	3,8	3,3	3,3	3,2	3,0	3,1	2,9
Szakmunkások	3,4	3,5	3,5	3,3	3,2	3,1	3,0	3,2	3,0
Betanított munkások	3,2	3,3	3,3	3,2	3,2	3,2	3,1	3,2	3,0
Segédmunkások	3,1	3,0	3,0	3,3	3,2	3,1	3,0	3,3	3,1
Mezőgazd. fiz. foglalkozásúak	—	3,0	3,2	3,5	3,3	3,1	3,0	3,3	3,1
Együtt[2]	3,7	3,6	3,3	3,4	3,3	3,2	3,0	3,2	3,0
Értelmiségi és segédmunkás réteg közti különbs.	1,1	1,3	1,5	0,3	0,5	0,6	0,1	−0,3	−0,2

[1] Az átlag tartalmazza a külön nem kiemelt két csoport (a kisiparosok és nyugdíjasok gyermekei) tanulmányi eredményét is.

[2] Az általános iskola átlagát az alsó és felső tagozatban mért átlagok súlyozatlan számtani átlagként számítottuk, nem mintaátlag alapján. (Ennek magyarázata, hogy a felvételnél az alsó tagozat két, a felső tagozat három osztályát vettük figyelembe, így a mintaátlag valószínűleg jobban torzítana, mint ez az egyszerűbb megoldás.)

egyes rétegeknél jobb, másutt gyengébb az összhang az otthoni és iskolai légkör, érték- és követelményrendszer között, kisebb vagy nagyobb az otthonról kapott közvetlen és közvetett segítség az iskolai munkában is. Mégis figyelemre méltó a rangsor *merevsége, állandósága*. Ha kisebb csoportonként — pl. évfolyamonként — vizsgáljuk az eredményeket, a rangsor azonos marad. S ha az *egyes iskolákig*, sőt esetleg osztályokig megyünk el, akkor is az a helyzet, hogy a két szélső csoport, azaz az értelmiségiek és segédmunkások közötti viszony *teljesen azonos*, és a belső sorrendben is csak az iskolák egy töredékénél találhatók kivételek.

B) *Az egyes rétegek közötti különbségek, rétegen belüli szóródások*

Az egyes rétegek gyerekeinek tanulmányi eredményei közötti rangsor tehát szinte konstans. Figyelmet érdemel, azonban, hogy mennyire *egyenletes a csökkenés*, hogy az egyes rétegek közötti *távolságok* azonosak vagy különbözők-e?

A rendelkezésünkre álló adatok arra engednek következtetni, hogy a *távolságok nem azonosak*. Részletesen (iskolánként) megvizsgáltuk, hogy a teljes távolság szomszédos csoportok között hogyan alakul. Többféle feldolgozás készült e témáról, s az eredmények nem teljesen egybehangzóak. Egy azonban szinte egyértelmű: *a legnagyobb ugrás az értelmiségi és egyéb szellemi* csoportok között van. (Az iskolák 50—60%-ában itt a maximális a különbség.) Emellett Budapesten igen jelentős a szak- és segédmunkások közötti különbség is.

A minden esetben megmutatkozó ,,értelmiségi előny'' valójában azt jelenti, hogy az értelmiségi környezetből induló gyerekek szinte természetesen ,,felkészítődnek'' az iskola számára, és könnyűszerrel teljesítik — mindenekelőtt az általános iskolában — a maximális iskolai követelményeket: 80—90%-uk,

tehát az abszolút többség 4-es vagy annál jobb tanulmányi eredményt ér el, és szinte senki sincs, aki *ne* felelne meg az iskolai mércének (azaz aki bukna). A 4-es felettiek aránya rétegről rétegre rohamosan csökken, a segédmunkásoknál 15—30%-ra.

A rétegek közötti különbségek természetesen más szempontokra is felhívják a figyelmet. Ezek közül itt csak egy további problémát emelünk ki, éspedig a települések közötti eltéréseket: *a települések urbanizáltságának növekedésével csökken a különbség* a szellemiek és fizikaiak, különösen pedig *az értelmiségiek és segédmunkások gyerekeinek iskolai eredményei között.* (Az általános iskolai összátlagnál Budapesten 1,1, községben 1,5 a különbség értelmiségiek és segédmunkások között stb.)

3. táblázat. *Az iskolák*[1] *megoszlása aszerint, hogy milyen nagyságrendű az eltérés vezető állású és értelmiségi, illetve betanított és segédmunkás gyerekek átlagos tanulmányi eredménye között*

Az iskola típusa a tanulók társadalmi összetétele szerint	Az iskolák száma, amelyekben a két átlag közti eltérés			Össz. iskola száma	Ebből	
	0,9 alatt van	1,0—1,3	1,4 felett van		0,9 alatti	1,4 feletti
					eltérés %-os aránya	
Budapest						
1. Szellemi foglalkozás dominál vagy munkással azonos súlyú	7	5	2	14	50	14
2. Munkásszármazás dominál, amellett főleg szellemi						
a) munkás 50—70%	9	8	—	17	53	—
b) munkás 70% felett	1	3	1	5	20	20
Együtt	17	16	3	36	47	8
Vidék						
1. Szellemi foglalkozás dominál vagy munkással azonos súlyú	5	5	2	12	42	17
2. Munkásszármazás dominál, emellett főleg szellemi						
a) munkás 50—70%	11	22	13	46	24	28
b) munkás 70% felett	1	1	5	7	14	71
3. Parasztszármazás jelentős vagy dominál	11	15	25	51	21	49
Együtt	28	43	45	116	23	40

[1] 12 iskolánál egyik vagy másik csoport hiánya miatt nem volt a mutató számítható.

E jelenség egyik valószínű oka, hogy urbanizáltabb környezetben kisebb a távolság a rétegek között; a városi munkás, a segédmunkás is viszonylag sokat profitál a fejlődésből. Talán, minthogy roppant mobil rétegről van szó, eleve is voltak különbségek területileg mobilak és helyben maradók közt. Emellett úgy tűnik, hogy azokban az iskolákban, ahol viszonylag több a szellemi származású gyerek, ez bizonyos mértékig „húzó" hatással van az iskola egészére, és javítja a munkásgyerekek, ezen belül a segédmunkások gyerekeinek iskolához és tanuláshoz való viszonyát is. (Ez tükröződik a 3. táblázat azon eredményében, hogy Budapesten és vidéken is a különböző *összetételű* iskolákban másként alakulnak a különbségek.)

C) *Mi történik az iskolai pályafutás folyamán — a tanulmányi eredmények időbeni alakulása*

A „társadalmi hátrány" tényét — ha nem is ilyen mélységig — régóta ismerjük, és nyolc-tíz év óta tudatosan próbáljuk az iskolán belül, legalább az iskola eszközeivel ellensúlyozni. Épp ezért vizsgálatra érdemes kérdés, hogy mi ennek a folyamatnak az eredménye, mi történik az általános- és középiskolában a rétegek közötti különbségekkel?

Az osztályzatok alakulásának elemzésénél az első szembetűnő — egyébként mindenki által ismert — tény, hogy az eredmények szinte évről évre romlanak: az alsó tagozaton jobbak, mint a felsőn, és itt még mindig jobbak, mint az egyébként erősen szelektált középiskolában (2. táblázat). *Emellett az is igaz,*

4. táblázat. *Az átlagos tanulmányi eredmények és a „jó tanulók" arányának alakulása a főbb rétegek gyerekeinél, évfolyamonként*

Általános iskolai évfolyamok	Átlagos tanulmányi eredmény				A 4-es fölötti átlagú tanulók százalékos aránya			
	értelmiségi	egyéb szellemi	szakmunkás	segédmunkás	értelmiségi	egyéb szellemi	szakmunkás	segédmunkás
	származású gyerekeknél				származású gyerekeknél			
Budapest								
2. osztály	4,4	4,0	3,7	3,3	86	65	47	31
4. osztály	4,2	3,9	3,6	3,1	78	60	40	19
5. osztály	4,2	3,7	3,4	3,0	75	43	29	18
7. osztály	4,1	3,5	3,2	2,7	70	44	24	9
8. osztály	4,2	3,8	3,4	3,2	73	46	29	17
Az átlag abszolút csökkenése és az arány százalékos változása[1] a 2. és 7. osztály között	0,3	0,5	0,5	0,6	81	68	51	29
Vidéki városok								
2. osztály	4,5	4,2	3,8	3,2	90	73	57	32
4. osztály	4,4	3,9	3,7	3,2	81	63	46	27
5. osztály	4,3	3,9	3,4	3,1	84	56	35	18
7. osztály	4,1	3,5	3,1	2,7	72	42	23	14
8. osztály	4,2	3,7	3,2	3,0	73	46	27	17
Az átlag abszolút csökkenése és az arány százalékos változása a 2. és 7. osztály között	0,4	0,7	0,7	0,5	80	58	40	44
Községek								
2. osztály	4,6	4,2	3,9	3,2	95	76	58	34
4. osztály	4,4	4,0	3,7	3,2	84	68	48	27
5. osztály	4,5	3,7	3,4	2,8	85	52	33	16
7. osztály	4,5	3,4	3,1	2,7	88	39	28	14
8. osztály	4,4	2,5	3,2	2,9	80	44	29	19
Az átlag abszolút csökkenése és az arány százalékos változása a 2. és 7. osztály között	0,1	0,8	0,8	0,5	92	51	48	41

[1] A 7. osztálybeli arány osztva a 2. osztálybeli aránnyal.

hogy e folyamat jobban érinti a hátrányosabb, mint a kedvezőbb feltételekkel indulókat (4. táblázat).

Mondottuk, hogy ezeket az eredményeket egyelőre bizonyos fenntartással kell kezelnünk, noha valószínűtlen, hogy az általunk leírttal ellentétes vagy ellentétesen értelmezhető legyen a valóságos folyamat. Ez utóbbi azt jelentené, hogy az általunk tapasztalt „különbség-növekedés" valójában vagy olyan típusú javulást takar, hogy a kisebbeknél már jobb módszerekkel dolgoznak a pedagógusok, vagy olyat, hogy a ma 8 évesek között már kisebbek a társadalmi különbségek, mint a ma 10, vagy 12 évesek között. Egyik feltételezés sem egészen realisztikus, és a rendelkezésre álló kevés összehasonlító tény is az eredeti értelmezést támasztja alá. (Az 1963. évi rétegződési vizsgálatnál, ahol azonban a mérés módszere eltérő volt, a rétegek közötti különbségek mind az alsó, mind a felső tagozatnál kisebbnek tűnnek a jelenleg mértnél. Hasonló a helyzet az Erdészné—Tímár-féle vizsgálattal, ami a 8. osztályosokra vonatkozik csak.)

Ha viszont eredeti értelmezésünk csak közelítően is igaz, ez azt jelenti, hogy az általános iskola, ami elvben általános népművelő funkciót betöltő, általánosan képző intézmény, igen erős szelektáló funkciót is betölt: a továbbtanulást lehetővé tevő magas követelményeket egyre kevesebben tudják teljesíteni, és e szelekcióban egyre hátrább kerülnek a nem értelmiségi, különösen a fizikai dolgozó szülők gyermekei. Ugyanakkor igen magas, a 7. osztályban a segédmunkások között *több, mint 20% a bukottak aránya.*

Ez viszont azt jelenti, hogy nő — és társadalmi rétegek szerint differenciáltan nő — azoknak a száma, akik ugyan járnak iskolába, de ebből alig profitálnak (sőt, írásos igazolást is kapnak arról, hogy egyre kevésbé tudtak megfelelni egy általános érvényűnek tűnő társadalmi normának). Önmagában ez a tény pedig — tehát a „rossz" tanulók nagy aránya a felső osztályokban — mindenképpen arra utal, hogy a kulturális nivellálás lehetőségeinek kihasználása hiányos.

Összefoglalva az eddigiekből a legfontosabb mondanivalókat:

a) Adataink az eddigi ismereteknél mélyrehatóbban mutatják, hogy az iskola, különösen az általános iskola, milyen közel áll az értelmiségi környezetből indulókhoz, és milyen nagyon távol a munkás, különösen a nem szakmunkás rétegekhez. A társadalmi indulás és a tanulmányi eredmény összefüggése rendkívül erős, és még a legkisebb községek, az iskolai osztályok szintjén is érvényesül.

b) A társadalmi réteghez tartozás adta determináltságot némileg enyhíti a környezethatás. Ha az iskola urbánusabb környezetben van, és az iskolán — illetve lakóhelyen — belül jelentős arányt képviselnek az iskolai kultúrához közelebb álló rétegek gyerekei, ez kedvezően hat a többi gyerek tanulmányi munkájára is. (Ebben egyébként az eddig említett okokon kívül az is közrejátszhat, hogy maguk az iskolák különböznek területileg.)

c) Nem látszik elégségesnek az a szokásos csoportosítás, amely csak a „szellemi" és „fizikai" dolgozókat különíti el: a *„szellemieken" belül és a „fizikaiakon" belül gyakran lényegesen nagyobbak a különbségek, mint a kevésbé iskolázott szellemi és magasabban kvalifikált fizikai dolgozók között.*

d) Külön kiemelendő az a tény, hogy valójában *minden nem értelmiségi réteg „hátrányban" van* az iskolával szemben. A felső tagozaton a jók aránya egyik nem értelmiségi csoportban sem éri el az 50%-ot.

e) Végül az adatok arra figyelmeztetnek — és ez eddig nem volt ismert

tény — hogy *a szocialista iskola egyik speciális funkciójának a társadalmi rétegek közötti kulturális nivellálás funkciójának teljesítését külső keretek ugyan lehetővé tennék, de az iskolán belüli feltételek még nem alakultak ki.* A rétegek közötti induló különbségek nem csökkennek, sőt, inkább nőnek. Az iskolai normáknak jól megfelelők (4-es, 5-ös tanulók) aránya az értelmiségieknél 10—20 százalékkal, a munkásgyerekeknél 40—50 százalékkal csökken. Nemcsak arról van szó, hogy az iskola a követelményeket általában emeli, hanem hogy nem teremti meg az iskolán belül a feltételeket arra, hogy *csak* az iskola segítségével valaki felkészülhessen a nagyobb feladatokra.

4. Az iskolák összetételére ható társadalmi tényezők, az iskolák belső struktúrája és a továbbtanulás alakulása

Konkrétan két részkérdésre keresünk ebben a fejezetben választ: az egyik az, hogy van-e olyan mechanizmus, amelyik az adott iskolatípuson vagy iskolán belül alakítaná ki az iskola társadalmi nivelláló funkcióját gátló szervezeti kereteket? Adatainkból az tűnik ki, hogy az „elit" és „nem elit" iskolák, illetve eltérő összetételű párhuzamos osztályok léte — esetleges pedagógiai indokoltsága mellett, amire itt nem térhetünk ki — erősíti az iskola társadalmi szelekciós funkcióját, és egyik magyarázata annak, hogy az iskolai évek alatt az induló hátrányok nőnek.

A másik kérdés már csak a következményekre vonatkozik: bemutatjuk, hogy az általános iskolában meginduló szelekciót milyen típusú differenciáltság követi a középiskola szintjén, s a középiskolai differenciáltság és szelekció után mi a helyzet a főiskolai szintű továbbtanulásnál.

A) *Az iskolák és osztályok összetétele*

Ha igaz az, hogy a környezet — az iskola és az osztály társadalmi összetétele bizonyos mértékig befolyásolja a gyerekek tanuláshoz való viszonyát és hat az eredményekre is, akkor társadalmi szempontból, legalábbis az iskola általános kulturális nivelláló funkciója szempontjából, kedvezőnek tekinthetjük a heterogén összetételű iskolákat, osztályokat.

Az iskola egésze heterogenitásának korlátokat szab a lakóhely, illetve körzet társadalmi összetétele, és bizonyos befolyást gyakorol nagyobb, több iskolával rendelkező településeken az iskola színvonala. A vidéki, főleg falusi kis iskolákban meglehetősen homogén az összetétel, de ide — noha ez az iskolák többsége — a tanulók kisebb hányada jár. Emellett tudunk olyan, különösen „jó hírű" kísérleti, gyakorló stb. iskolákról, amelyek nagy erővel vonzzák, a körzethatáron túlról is, azokat a szülőket, akik különösen fontosnak tartják, hogy gyerekük jó iskolába kerüljön. Ezekben az iskolákban (Budapesten a Cukor utcai, Gorkij fasori, Lorántffy utcai és Ady Endre utcai, a Kecskeméti Kodály Zoltán iskola stb.) igen magas az értelmiségi származásúak aránya. Ez azonban az iskolák egészen csekély kisebbsége. A tanulók jelentős része az iskolán belül nyitott, sokszínű világot talál. A tanulást közvetlenül azonban nem annyira az iskola, mint az osztály összetétele befolyásolja. A kérdés az, mennyire sikerül kiaknázni az iskolák jelentős részénél meglevő társadalmi heterogenitás pozitív hatását az egyes osztályokon belül.

A párhuzamos osztályok kérdésével a közoktatáspolitika alig foglalkozik, holott a gyerekek többsége (középiskolában szinte mindenki, általános iskolá-

ban Budapesten több mint 90%, vidéken mintegy 80%) párhuzamos osztályokba jár. Külön ilyen irányú utasítások vagy törekvések nélkül az új iskola létrehozásának első szakaszában a spontánul kialakuló megoldás a heterogenitás maximális megtartása volt; az iskolák semmilyen módszerrel nem törekedtek homogenizálásra. Fokozatosan azonban különböző szervezési elvek (napközis osztályok, tagozatos osztályok kialakulása stb.) egy, a korábbi törekvésekkel ellentétes folyamatot indítottak el.

Vizsgálatunk egyik célja az volt, hogy feltárjuk, milyen mértékű és milyen típusú homogenizálással találkozunk ma.

Az alábbi eredmények még csak közelítő jellegűek, a precízebb vizsgálati módszer kialakításán még dolgozunk. Jelenleg a következőkből indultunk ki: *fogalmilag kétféle homogenizálást* különböztettünk meg. Az egyik a *tisztán tanulmányi eredmények szerinti homogenizálás*, amikor két (vagy több) párhuzamos osztály átlageredményei szignifikánsan különböznek, anélkül, hogy a társadalmi származás szerinti összetétel is különbözne. A másik ennek ellentéte, a *társadalmi származás szerinti homogenizálás*, amikor az osztályok átlageredményei egymáshoz közelesnek, de társadalmi összetételük szignifikáns eltérést mutat.

A kérdés az, hogy milyen gyakran találkozunk egyik vagy másik fajta homogenizálással, illetve milyen gyakran kombinálódik e két szempont, milyen gyakran jelent a *deklarált céljaiban „képességek" szerinti homogenizálás társadalmi homogenizálást is.*

A tanulmányi teljesítmény szerinti homogenizálás kritériuma az volt, hogy előfordult-e, egy iskolán belül többször, két párhuzamos osztály között nyolc tizednél nagyobb átlageredmény-különbség.[12]

A táblázatból elhagytuk a szakközépiskolákat, amelyekben az osztályok közötti tanulmányi eredmény szerinti homogenizálással nem találkoztunk. (A szakközépiskolák összetételének speciális kérdésére még visszatérünk.) A vizsgált iskoláknál tehát az a helyzet, hogy az osztályzatok szerinti homogenizálás gyakorisága szempontjából, pontosabban abból a szempontból, hogy a gyerekek mekkora arányát érintheti a homogenizálás, a „rangsor" a következő:

Budapesti gimnáziumok (leggyakoribb)
Vidéki gimnáziumok
Budapesti általános iskolák
Vidéki általános iskolák
Szakközépiskolák (legritkább)

A részletes elemzés szerint *az osztályzatok szerinti homogenizálás* az iskolák túlnyomó többségében, pontosabban 1—2 ritka kivétellel *társadalmi homogenizálást is jelent:* a párhuzamos osztályok közül a *jobbakban többnyire szignifikánsan nagyobb az értelmiségi és egyéb szellemi dolgozók gyerekeinek aránya.* Pontosabban: egyetlen olyan vidéki általános iskola és egyetlen olyan budapesti gimnázium volt, amelyben a tanulmányi eredmény szerinti homogenizálás *nem* párosult a társadalmi homogenizálással.

[12] A 8 tizedes küszöböt az osztályok átlageredményei közötti különbségek eloszlásának ismeretében fogadtuk el szignifikánsnak. A teljes matematikai apparátust itt nem ismertetjük, de tájékoztatásul megemlítjük, hogy ha a párhuzamos osztályok közötti *összes lehetséges* páros különbségeket tekintjük, akkor ezek az iskolatípustól függően mindössze az esetek 15—20%-ában haladják meg a 0,8-at.

5. táblázat. *A tanulmányi eredmények szerinti homogenizálás alakulása*

	Iskolák száma				Az iskolába járó tanulók száma			
	amelyekben osztályzat szerinti homogenizálás							
	nem lehet (nincs párhuzamos osztály)	lehetne, de nincs	van	együtt	nem lehet (nincs párhuzamos osztály)	lehetne, de nincs	van	együtt
Általános iskolák								
Budapest	9	25	11	45	870	6 029	3 991	10 890
Vidék	99	71	14	184	8 444	18 508	5 998	32 950
Gimnázium								
Budapest	—	8	9	17	—	3 358	5 159	8 517
Vidék	6	16	14	36	655	5 415	5 662	11 732
Százalékos megoszlás (csak a homogenizált és nem homogenizált iskolák között)								
Általános iskolák								
Budapest	—	69,4	30,6	100,0	—	60,1	39,9	100,0
Vidék	—	83,5	16,5	100,0	—	75,5	24,5	100,0
Gimnáziumok								
Budapest	—	47,0	53,0	100,0	—	39,4	60,6	100,0
Vidék	—	44,4	55,6	100,0	—	47,2	52,8	100,0

Az esetek többségében kétségtelen, hogy az alaptörekvés a „képességek" szerinti homogenizálás, a nagyobb pedagógiai hatékonyságra törekvés. *A pedagógiai hatékonyságra törekvés azonban szinte óhatatlanul együtt jár bizonyos társadalmi szelekcióval.* Ez az általános iskolákban is, a gimnáziumokban is érvényesül. *Ám minél határozottabb az iskolatípus továbbtanulásra szelektáló funkciója, annál gyakoribb a kétféle homogenizálás együttes jelenléte.* Ez az előbbi „rangsorból" világos: a szakközépiskolákból elvben ugyan tovább lehet menni az egyetem felé, az ide iratkozók nagy többsége azonban nem ezzel a törekvéssel indul, illetve az iskolatípus maga nem ezt tekinti fő feladatának. (A mégis meglevő társadalmi homogenizálást nem a továbbtanulási verseny motiválja, s ezért kerülhető el a teljesítmény szerinti szétválasztás.) A vidéki általános iskolákban ugyancsak viszonylag alacsony az aspirációs szint, mindenesetre alacsonyabb, mint Budapesten. A verseny és tét pedig a budapesti gimnáziumokban a legnagyobb.

Ha ez igaz, akkor a kétféle homogenizálás együttes jelenléte valószínűleg nem egyedül az iskolán múlik, hanem ezt a szülők törekvései, aspirációi is befolyásolják: ahol ezek magasabb szintűek, ott szinte nyomást gyakorolnak az iskolára, hogy gyerekeiket jól készítsék fel a továbbhaladásra. Hogy ez a „nyomás" pontosan hogyan érvényesül, azt legalábbis statisztikailag nem tudjuk leírni. Jelenlétére azonban kétféle tény utal. Az egyik az, hogy a homogenizálás nem véletlenszerűen bukkan fel az iskolákban, hanem elég jól kivehető összefüggés van a homogenizálás ténye és a szellemi dolgozók gyerekeinek iskolán belüli aránya között.

A másik jelzés még meggyőzőbb és társadalmilag problematikusabb. Ismeretes, hogy a gimnáziumi tagozatos osztályokban általában magasabb

szintű az oktatás, mint az általános tantervűekben, tehát itt nagyobb a gyerekek esélye a továbbjutásra, különösen valamely meghatározott szakirányban (pl. nyelv, matematika). Nos, eléggé világosan kivehető az a tendencia, hogy a vezető állású és értelmiségi szülők a tagozatos osztályok felé orientálják gyerekeiket.

Itt már világos a külső nyomás mechanizmusa: a gimnáziumok többnyire nem képességvizsgálat, hanem a gyerek, illetve a szülő óhaja szerint osztják szét a gyerekeket a tagozatos osztályok között.[13] És ha bizonyos osztályoknál nagy a spontán jelentkezés, akkor ez automatikusan befolyásolja azok elhelyezését is, akiknél nincsenek határozott igények: ők kerülnek az általános tantervű osztályokba.

A szakközépiskolákban található társadalmi homogenizálás indítéka, mint említettük, nem a továbbtanulási verseny feltételeinek biztosítása. A homogenizálás ott található meg, ahol a párhuzamos osztályok különböző szakmákra képeznek ki. Itt a kedvezőbb társadalmi helyzetű szülők nyomását a szakmák közötti „presztízs"-különbség, kereseti lehetőség különbség stb. befolyásolják, és általában igaz az, hogy a „jobb" szakmára képző osztályokban nagyobb a szellemi-értelmiségi gyerekek aránya. (A szakmai presztízs-különbség egyébként elsősorban *az iskolák között* hoz szelekciót. Így pl. a Puskás Tivadar Távközlési Szakközépiskolában 64%, a XX. kerületi Közgazdasági Szakközépiskolában 33% a szellemi származásúak aránya.)

Végeredményben az iskolák közötti vagy azon belüli homogenizálás valamilyen formája minden iskolatípusunkban megtalálható az általános iskolától a szakközépiskoláig. Célja alapvetően az iskolát követő pályára való szelektálás. Ahol a sikeres továbbjutás kapcsolódik a jobb teljesítményekhez, ott a homogenizálás alapszempontja a tanulmányi eredmény szerinti eloszlás, ami azonban közvetlenül kapcsolódik a társadalmi rétegek szerinti homogenizáláshoz. Ahol a tét nem az iskolai továbbjutás, hanem a megfelelő szakma, ott a homogenizálás *csak* társadalmi erővonalakat követ.

A kétféle homogenizálás közvetlen hatása világos: az adott iskolatípust követő iskolai vagy szakmai pályafutás esélyeit javítja. Ez, legalábbis részben, tudatos szándék: a gimnáziumi tagozatos osztályokkal szemben például kifejezett igény, hogy a „jobb képességűeket" megfelelően készítsék fel a továbbtanulásra. Ugyanakkor az a feltételezésünk, hogy e törekvés nem akart, de mégis létező másik következménye az, hogy a nem kiemelt osztályokban a gyerekek fejlődése lelassul.[14] Mindez együttesen azt eredményezi, hogy a „kiemelt" osztályokban a teljesítmények felülmúlhatják a „képességeket" is, a nem kiemelt osztályokban pedig a meglevő képességek sem fejlődnek ki. Ez pedig végső soron nemcsak az egyes rétegeket érintő probléma, hanem az egész társadalom vesztesége: gyerekeink egy részénél *az iskola belső struktúrája*

[13] Ismeretes, hogy minden képességvizsgáló teszt társadalmilag torzít (azaz ugyancsak nem valamilyen „adottságokról", hanem már kialakult és társadalmilag differenciáltan kialakult képességről ad számot). Ezért nem sokkal „társadalom-függetlenebb" mérce, mint az iskolai osztályzat, és mindkét mérce felhasználásánál az lenne a helyzet, hogy a formailag „képesség" szerinti szelekció egyben társadalmi szelekció *is* lenne — de esetleg (főként megfelelő, speciális képességeket feltáró tesztek esetén) kevésbé, mint a mostani megoldásnál.

[14] Erről igen jelentős, főleg angol irodalom áll rendelkezésre, Pl. J. W. B. Douglas: The Home and the School. Mac Gibbon and Veel, 1964.; vagy B. Jackson: Streaming: an education system in miniature. Routledge and Kegan Paul, 1964.

a gátló tényező abban, hogy képességeik sokoldalú kibontakoztatására törekedjenek.

Mindemellett az így szervezett párhuzamos osztályok esetén számolni lehet egy hosszabb távra is ható társadalmi mellékhatással korán és mélyrehatóan megalapoz egy olyan (többé-kevésbé tudatosodó) társadalomképet, melynek szerves alkotóeleme a képességek *és* társadalmi helyzet szerinti egyenlőtlenség. Ez az iskolai osztályok s később a társadalmi rétegek közé „pótlólagos" válaszfalat emelhet, s már az iskolában is „társadalmi" eredetű feszültségeket okozhat.[15]

B) *Továbbtanulás*

Az iskola egyik lényeges társadalmi funkciójaként említettük azt, hogy részt kell vennie a megfelelő mértékű társadalmi mobilitás biztosításában, a kollektív mobilitáson alapuló egyéni mobilitás feltételeinek biztosítása révén. Utaltunk arra is, hogy az utóbbi időszakban e funkció zavartalan teljesítése nem látszik biztosítottnak, amire közvetlenül a közép- és főiskolai felvételi arányok alakulása, a munkás-paraszt hallgatók arányának csökkenése utal. Ez a csökkenés az eddigiek alapján könnyen érthető: a fizikai dolgozók gyermekeinek jelentős része nehezen tud a kötelező iskolázás idején olyan szintet elérni, ami őt magát ösztönözné tovább (hiszen sikerélmények hiányában egyre inkább eltávolodik az iskolától), és aminek alapján az iskola alkalmasnak találná erre. Emellett — egyenlőre csak feltételezésként — az is lehetséges, hogy a munkásság hagyományos csoportszolidaritása is szerepet kap a csoporttól esetleg eltávolító egyéni „kiemelkedés" elutasításában. Végül pedig, de nem utolsósorban, anyagi meggondolások, a hosszú távra szóló előregondolkodás részleges hiánya stb. a gyorsabb keresetet jelentő megoldások felé vonzanak. Továbbá: a közép- és főiskolai helyek száma korlátozott és csak lassan növekszik, a vezető, értelmiségi és egyéb szellemi dolgozók rétege pedig folyamatosan bővül. A meghatározott számú helyre egyre több gyerek jelentkezik azokból a rétegekből, ahol egyszerre vannak meg a tanulmányi siker feltételei és továbbtanulás iránti igények.

Az iskola nem tehet mást, mint hogy kielégíti a jogos társadalmi igényt: azok számára biztosítja a továbbtanulást, akik akarnak továbbtanulni, és korábbi iskolai eredményeik alapján alkalmasak erre. Ez az egyetlen lehetségesnek és racionálisnak tűnő eljárás azonban, ha hosszú távon fennmarad, szükségképpen a társadalmi mobilitás csökkenéséhez és a társadalmi rétegek közötti távolságok növekedéséhez vezet. Ez az eredmény társadalmilag bizonyosan nem kívánatos, sőt ellentétes a szocializmus értékrendszerével. Ez magyarázza a kérdéssel kapcsolatos élénkülő érdeklődést.

A folyamat „végeredménye" az egyetemek, főiskolák szintjén csapódik le, ide azonban a középiskolán keresztül vezet az út. Épp ezért a középiskola is megkülönböztetett figyelmet érdemel. A középiskola egészét tekintve — mint mondottuk — a fizikai származású gyerekek aránya csökkent, azonban a jelenlegi 50% körüli arány sem nyugtalanítóan alacsony, sőt nemzetközi

[15] Hogy milyen társadalmilag színezett szubkultúrák és milyen iskolai osztályok közötti feszültségek jönnek létre az angol párhuzamos osztályokra bontás, a „streaming" során, ennek kitűnő leírását adja D. H. Hargraeves: Social relations in a secondary school c. könyvében. Routledge and Kegan Paul, 1967.

viszonylatban (mindenekelőtt a tőkés országokkal összehasonlítva) inkább magas. Az átlagos középiskolai arány mögött meghúzódó részletes adatok azonban arra figyelmeztetnek, hogy a relatíve kedvező összkép mögött számos, még messze megoldatlan társadalmi probléma húzódik meg.

E problémák korábbi vizsgálatokból nagyrészt ismeretesek.

Ezekhez az ismeretekhez jelenlegi vizsgálatunk csak néhány kiegészítéssel járul hozzá, hiszen elsődleges célunk a tanulmányi eredmények elemzése volt. Az egyik figyelemreméltó kérdés a *gimnáziumok és szakközépiskolák összetétele közötti különbség. A fizikai dolgozók gyerekei a gimnáziumokban a középiskolai összátlagnál (50 százalék) jóval kisebb, a szakközépiskolákban jóval nagyobb arányban találhatók.*

6. táblázat. *A középiskolai tanulók származás szerinti megoszlása százalékban*

A tanulók apjának társadalmi csoportja	Budapest		Városok		Községek	
	Gimnázium	Szakközép-iskola	Gimnázium	Szakközép-iskola	Gimnázium	Szakközép-iskola
Vezető állásúak	12	10	8	6	6	4
Értelmiségiek	24	8	13	5	9	2
Egyéb szellemi dolgozók	33	34	31	26	24	18
Együtt	69	52	52	37	39	24
Szakmunkások (kisiparosok)	20	28	22	25	26	29
Betanított munkások	5	9	6	8	6	6
Segédmunkások	2	3	6	9	9	13
Mezőgazdasági fizikai dolgozók	0	1	9	15	15	20
Együtt	27	41	43	57	56	68
Nyugdíjasok, ismeretlen foglalkozásúak	4	7	5	6	5	8
Összesen	100	100	100	100	100	100

Végeredményben a középiskola szintjén az iskolatípusok szerinti szétválás, ami elvileg — mint minden eddig említett szelekció — a „képességek" különbségére épít, alapjában a korábbi társadalmi különbségek vonulatait követi, s végül az a középiskola-típus, ahová a gyerek kerül, legalább olyan mértékig függ a társadalmi indulástól, mint a képességektől. (Ha az iparitanuló-képzést is figyelembe vennénk, ez a meghatározottság természetesen még erősebben bontakozna ki.)

A gimnázium elsősorban Budapesten, de általában is — főként a szellemi dolgozók gyerekeinek iskolája. A munkások — mindenekelőtt a betanított és segédmunkások — erről az iskolatípusról jórészt lemondanak. (A magyarázat eléggé nyilvánvaló: a gimnázium szakmát nem ad, de nem biztosítja a rendkívül éles versenyben a továbbtanulást sem, a kockázat tehát igen nagy, a kockázatvállalás motivációja pedig ismert okok miatt hiányzik.) Mindemellett az nem állítható, hogy a szakközépiskola a fizikai dolgozók gyerekeinek iskolája lenne: arányuk ugyan magasabb itt, mint a gimnáziumban, de főként

ismét Budapesten — elmarad tényleges arányuk mögött. A munkásgyerekek többsége számára az itt nem vizsgált iparitanuló-képzés az elsődleges továbbtanulási forma.

Az iskola típusa szerinti elsődleges szelekciót a korábban leírt másodlagos szelekciós mechanizmusok egészítik ki, amelyek azonos iskolatípuson belül iskolák között, egy iskolán belül osztályok között hoznak létre „hierarchiát".

Az iskolatípusok közötti és iskolákon belüli előzetes szelektálás természetesen nem marad hatástalan. Az eredeti szándéknak megfelelően jóval nagyobb arányban jelentkeznek a felsőoktatásba (különösen az egyetemre) a gimnáziumokból, mint a szakközépiskolákból. Emellett egy sor társadalmi és helyi körülmény együttes hatására jelentős a különbség a budapesti és vidéki továbbtanulási szándékokban. Végül azonos iskolatípuson és azonos lakóhelyen belül is igen nagyok a különbségek a szerint, hogy milyen összetételű az iskola (illetve osztály): ahol a fizikai származásúak aránya alacsonyabb, ott nagyobb a jelentkezők aránya, és nagyobb a sikeres felvételi esélye is. E tendenciákat a gimnázium esetében mutatjuk be. (A 7. táblázat adatai nem saját mintánkból, hanem a Művelődésügyi Minisztérium teljes körű vizsgálatából származnak, amelyet erre a célra újra feldolgoztunk.)

7. táblázat. *Főiskolán (egyetemen) felvételizők aránya a gimnáziumokban**

Lakóhely és a fizikai származásúak aránya a dolgozó szülőktől származó vizsgázók között**	Vizsgázók	Felvettek***	Felvettek a vizsgázók százalékában
	az érettségizők százalékában		
Budapest			
0—19%	84	59	71
20—39%	58	34	60
40—59%	47	26	54
60% felett	—	—	—
Együtt	65	42	64
Városok			
0—19%	—	—	—
20—39%	65	37	58
40—59%	59	35	59
60% felett	49	27	55
Együtt	60	35	58
Községek			
0—19%	—	—	—
20—39%	—	—	—
40—59%	40	23	57
60% felett	38	23	62
Együtt	39	23	60

* Ezeket az adatokat a Művelődésügyi Minisztérium kiadványából (Felvételi vizsgák a felsőoktatási intézményekben, 1968) állítottuk össze. Az adatok tehát 1968-ra vonatkoznak, amit csak az indokol, hogy ez volt az utolsó év, amelyről rendelkezésünkre álltak az iskolánkénti felvételi lapok.

** A kötet nem tartalmazza az összes tanuló vagy összes érettségiző közötti arányt, de ezek az adatok is alkalmasak a tendencia jelzésére.

*** A „felvettek" között együtt szerepeltetjük a „felvetteket" és a „helyhiány miatt" elutasítottakat.

Az elemzés során általában levontuk a következtetéseket, amelyek a tények értelmezését, értékelését segítik. Itt csupán egy-két olyan megjegyzést szeretnénk elmondani, amelyek tulajdonképpeni feladatunkon túlmennek, s már a problémák megoldását keresik (vagy éppen a megoldás nehézségeit hangsúlyozzák).

Egész elemzésünk tulajdonképpen azt dokumentálja, hogy ellentmondás van az iskola sajátosan pedagógiai és kultúraátadó szerepe és társadalmi feladatai között. Az iskolának mint képző, nevelő, kultúraközvetítő intézménynek a tehetségeket, képességeket kell kibontania. Az adott körülmények között érthetően különösen fontosak számára a „jó képességű", könnyen fejleszthető gyerekek, akiknek elsősorban van esélyük arra, hogy a társadalom felhalmozott kultúrkincsének megőrzőivé, továbbadóivá, fejlesztőivé váljanak. S ha igaz is, hogy az iskolának segítenie kell a kulturális nivellálás felé közelítésben, az nyilvánvaló, hogy ez nem lehet „lefelé nivellálás", ahol a közelítést a jók gyengítésével, visszahúzásával érjük el, hanem csak felfelé közelítés, ahol a gyengék indulnak el a többiek felé.

Adataink világosan mutatják, hogy e két feladatot a mai keretek, módszerek stb. mellett nehéz összehangolni: minden olyan módszer, amely a képességek fejlesztéséhez próbál *kiemelt* kereteket, teremteni akaratlanul és észrevétlenül kettős eredményre vezet. Egyfelől arra, hogy a *nem tehetségesekről*, a nehezebben fejleszthetőkről, akiknél az adottságok kibontása igen sok erőfeszítést igényelne, *lemond az iskola*, beletörődik abba, hogy ezek a gyerekek keveset profitálnak tanulmányaik során. Másfelől olyan helyzet alakul ki, hogy a jobb és rosszabb adottságúak szétválasztásánál a gyerek társadalmi helyzete is szerepet játszik, s belekerülünk abba a circulus vitiosusba, ahol a társadalmiból tanulmányi, majd ebből ismét társadalmi hátrány alakul ki. Ennek az ellentmondásnak a feloldása szempontjából nem tekinthető szerencsésnek az a törekvés, mely mind előbbre kívánja hozni (az általános iskola első perióduságig) a kiemelt tagozatos osztályok szervezését.

A fenti dilemma feloldására erősödik az utóbbi években a „fizikai származású gyerekek" segítésére irányuló szándék. A korábbiakban részletesebben kifejtettük, hogy ez a szándék, noha önmagában fontos és szükséges törekvést jelez, bizonyos mértékig külsőleges kell, hogy maradjon, mert nem az alapvető cél, a kollektív mobilitás oldaláról közelít a kérdéshez, hanem kiemelten az egyéni mobilitásra helyezi a súlyt. E mellett — illetve ezzel összefüggésben — az iskolában szerzett tapasztalatok arra mutatnak, hogy a közoktatás-politika helyes központi szándékának érvényesítésénél baj van a megvalósítás *idejével és módjával*.

A „fizikai származásúak segítése" ma teljesen az *egyes* iskolákra hárul, eszközei formálisak és sokszor adminisztratív jellegűek: az osztálykönyv F betűvel jelöli őket, és ez az F betű kell ahhoz, hogy valaki ingyen színházjegyet kapjon, előkészítő tanfolyamon résztvehessen, előnyt kapjon egyikmásik területen. A megkülönböztetés a *gyerekek nagy nyilvánossága előtt zajlik*, és igen sok, az eredeti szándékkal ellentétes eredményt szül: gyakran sérti az „F-betűseket", ok nélkül bántja meg azokat a gyerekeket, akik nem felelősek egy társadalom örökölt hibáiért vagy adott körülményeiért; éppen a kevésbé tehetségesek (és szüleik) tőkét igyekeznek kovácsolni a megkülönböztetésből; olyan merev elkülönülést hoznak létre a két gyerekcsoport között,

melynek távolabbi következményei biztosan rosszak; a sokszor formális kategorizálás nem veszi figyelembe azt, amit már elmondottunk, hogy valójában szinte minden nem értelmiségi „hátrányban" van.

Az alapvető baj azonban az, hogy a fokozott erőfeszítés *későn* kezdődik, a középiskolában, amikor már egyfelől az első nagy lemaradás, az első szelekció megtörtént (az általános iskola végén), s másfelől sok „hátrány" szinte behozhatatlanná vagy nagyon nehezen leküzdhetővé vált. A *középiskolában kezdünk harcolni azokért a százalékokért, amelyeket már az általános iskolában elvesztettünk, és amelyeket itt csak látszólag nyerhetünk vissza.* Számot kell vetnünk mindemellett azzal, hogy a demokratizálás rendkívül hosszú folyamat, ahol csak hosszú távon, fokozatosan lehet eredményeket elérni, ahol ad hoc, kampányszerű beavatkozás sokat nem segíthet.

Végeredményben az iskolai problémák zömének gyökerét az általános iskolára vezethetjük vissza, éspedig nem elsősorban az általános iskola egész szerkezetére, hanem az ott érvényesülő módszerekre, belső mechanizmusokra. Úgy véljük, alig lehet a közoktatás-politikának fontosabb törekvése, mint azoknak a legkülönbözőbb pedagógiai, didaktikai, szervezeti lehetőségeknek a kikísérletezése, amelyek segíthetnek a mai helyzet megváltoztatásában az iskolai munka hatékonyságának *általános* javításával, a pedagógiai munka intenzitásának növelésével. Ennek nyilván számos eszköze van: azok a tervezetek, amelyek az óvodai oktatás és az egész napos iskola kiterjesztésére, esetleg az általános iskola utolsó osztályainak átszervezésére és a kötelező, egységes (de differenciált) oktatás korhatárának felemelésére vonatkoznak, valamennyien kedvezőnek tűnnek az itt vizsgált szempontból. Hasonlóképpen fontos eszköz lehet az iskola társadalmilag differenciált fejlesztése, a főként munkás-körzetek vagy elmaradott területek kiemelése, fokozott kedvezményezése. Minthogy a területi és társadalmi hátrány összefügg, a területi prioritás társadalmi hatása is kedvező lehet. A konkrét eszközök itt megint igen változatosak, a már kialakult formák, pl. tanyai kollégiumok vagy körzeti iskolák mellett új megoldások is elképzelhetők — akár a pedagógusok erősen differenciált bérezéséig. Emellett mindazok a pedagógiai, pszichológiai, didaktikai, szocio-lingvisztikai kutatások, amelyek egyfelől segítenek feltárni a társadalmi-kulturális hátrány konkrét összetevőit, másfelől segítenek a mainál hatékonyabb módszereket találni ezek leküzdésére, feltétlenül kívánatosnak tűnnek.

SUMMARY

The Institute of Sociology of the Hungarian Academy of Sciences has started a longer research series aimed at exploring social problems connected with education. The study gives a summary of some results achieved in the first step of the researches.

The theoretical background as well as the starting point of these researches are based on the fact that one of the main components of the specific development of the socialist system lies in a specific *group mobility*, called *collective mobility* resulting in the slow and gradual reduction of social differences between the strata. This process is due to economic, political and cultural factors. In their establishment a most important role is played by the cultural approach of the strata as well as the institutions promoting this approach, first of all, school. The basic tendency cannot be realised in an easy and quick way, since it is either hindered or retarded, partly by the difficulties and necessities of the economy, partly by the internal mechanisms of the today's structure.

The study demonstrates, on the one hand, how the present social differences exert an influence on the school results and school career of the children. It adds to the facts that have been known for a long time the description of how the social differences develop during the eight years of compulsory education (to what an extent can or cannot the school reduce the social and cultural drawbacks). On the other hand, relying on concrete figures, it examines such an internal mechanism of schooling which has, to some extent, an effect that is contrary to the explicit goals: the practice of social homogenization of the parallel classes, according to and connected with their capacities. Finally, it also points out that the social environments and social composition of the school as such are factors of some effect themselves as well, having an influence on both the school results of the children and the rates of their continued studies.

РЕЗЮМЕ

В масштабах Института Социологии началась серия продолжительных исследований, направленных на выяснение общественных проблем, связанных со сферой школьного обучения.

Отправной точкой этих исследований и их теоретической основой является признание того, что одним из наиболее важных компонентов своеобразного развития социализма является определенного характера *групповая мобильность*, т. и. коллективная мобильноссмь в ходе которой, имеющиеся среди слоев населения различия общественного происхождения, медленно и постепенно стираются. Культурный уровень различных слоев и определяющие его учебные заведения, прежде всего, школа, играют важную роль в образовании экономических, политических и культурных компонентов этого процесса. Эта основная тенденция не может быть осуществлена быстро и легко отчасти из-за экономических трудностей и необходимостей, частью из-за имеющихся внутренних механизмов современной структуры, оказывающих либо тормозящее, либо задерживающее влияние.

С одной стороны, данное исследование указывает на то, как сегодняшние общественные различия сказываются на успеваемости и продвижении школьников. Опираясь на уже известные факты, оно дополняет их описанием того, как образуются в школьной среде за восемь лет обязательного обучения различия, носящие общественный характер (насколько школе удается или не удается понизить влияние общественно-культурных недостатков). С другой стороны, исходя из цифровых данных, данное исследование также вскрывает наличие таких внутренних механизмов школы, которые в определенной степени препятствуют выражению индивидуальных стремлений: здесь имеется в виду практика разделения параллельных классов по способностям, приводящая в конечном счете и к общественному обезличиванию. И, наконец, исследование также указывает на то, что при всем значении общественных условий и общественного состава учащихся школа и сама по себе оказывается влиятельным фактором, определяющим как учебную успеваемость ребят, так и качество и характер их дальнейшего выбора профессии и призвания в жизни.

A MAGYAR MUNKÁSOSZTÁLY RÉTEGZŐDÉSE

KEMÉNY ISTVÁN

Magyarországon az első gyári munkások két világtáj felől jöttek: idegenből (elsősorban Csehországból és Ausztriából), illetőleg a hazai, gyakran németajkú iparosrétegből jöttek a szakmunkások, a parasztokból lettek a gyári napszámosok.[1] Ez a munkásság a kapitalista gazdasági rendszernek volt nem polgári ellenzéke, de a társadalomban a tőkés szerkezet mellett tovább élt a feudális szerekezet is. Az ország gazdasága rohamosan iparosodott; a társadalmi rendszer demokratizálódása, az életformák urbanizálódása csak lassan, kínlódva haladt előre.

Amikor a magyar kapitalizmus s vele a magyar munkásság színre lépett, Magyarországnak nem volt egységes társadalma. Két társadalom élt egymással szemben, illetőleg az egyik, az ún. gentry és az arisztokrácia társadalma úgy telepedett rá a másikra, a paraszttársadalomra, hogy annak világát teljesen bezárta; kijárást belőle csak kivételképpen és kerülő úton engedett meg.

A magyar polgárság nem igyekezett e zárt világokat megnyitni, hanem közéjük illeszkedett újabb zárt világként. Beépült a magyar társadalom rendjébe, de azt át nem alakította. Viszonya a munkássághoz egyfelől a kizsákmányolóé volt a kizsákmányolthoz, másfelől a rendi társadalom kiváltságos rétegéé a kiváltság nélkülihez. Ahogy a magyar parasztság fölött, tőle szokásaiban, kultúrában, gondolkodásmódban mérhetetlenül távol élt a magyar úri osztály, ugyanúgy élt a magyar munkásság fölött, tőle szokásaiban, gondolkodásmódjában, életvitelében mérhetetlenül távol a magyar polgárság. A magyar munkásságnak ugyanúgy, mint a magyar parasztságnak, nyomás alatt külön világot kellett magának kialakítania, amelyben élhessen.

A gyárak munkássága szigorú függőségi rendszerben élt, mint ahogy abban élt az egész magyar társadalom is.

A munkásság zárt világa kezdetben maga is kisebb zárt világokra oszlott. Az idegenből jöttek, a volt iparosok és a faluról származott, a mesterek, a szakmunkások és a napszámosok csoportjait jövedelemben, neveltetésben, presztízsben, kultúrában, kiváltságokban éles különbségek választották el egymástól. Műhelyrendszer uralkodott, középpontjában a mesterrel, akit személyes közelségében vettek körül az inasok és segédek. A szakmunkás ebben az időben kisipari módszerekkel tanulta meg a szakmát, s valóban úgy is

[1] Az első gyári munkások társadalmi eredetére alapvető munka *Lackó Miklós:* Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867—1949. Budapest, 1961. 207. old. E téren is nélkülözhetetlen *Szabó Zoltán:* Cifra nyomorúság. Budapest, i. n.

értett hozzá, mint az önálló kisiparos. Szüksége is volt rá, mert a régi technológia azt kívánta tőle, hogy egymástól eltérő feladatokat önállóan tudjon megoldani.

E világ zártsága elsősorban a szervezett munkásmozgalomban tört meg. A szervezett munkás urbanizáltabb volt, mint nem szervezett társa. A teljes polgári kultúrát igényelte, s a polgári életforma minden vívmányát, miközben — és ezzel egyidejűen — elutasította, sőt lerombolni kívánta a kapitalista társadalmat. Értékrendszerének voltak a polgári értékrenddel megegyező s azzal poláris ellentétben álló elvei. Megegyezett a polgári értékrenddel a kultúra és a magasabb értékek tiszteletében, a teljesítmény megbecsülésében, a termelés fokozásának igényében. Szembenállt a polgári értékrenddel abban, hogy elutasította az egyenlőtlenségen alapuló társadalmi rendet, hitt e rendszer megszüntetésének és a szocialista társadalmi rendszer felépítésének lehetőségében és szükségességében, a munkásmozgalom erre irányuló küldetésében. Az osztályharcos munkás magasabb kultúrája és politikai ellenzékisége elválaszthatatlan volt egymástól. Az osztályharc ideológiája racionalisztikus: felfogásához a kultúra racionális alapjainak teljes megértése szükséges. A kultúrálódás hiánya viszont elősegíti a politikai beilleszkedést: a zárt világban élő munkás irracionálisnak látja a fölötte elterülő égboltot, inkább hajlik a belenyugvásra s a hosszú belenyugvásokat megszakító lázongásokra.

Az életforma urbanizálódásában legmesszebb a szervezett munkás jutott, de az urbanizálódásnak volt más útja is; a gyári szakmunkások egy részéből mester vagy kisiparos lett. A kisipari műhelyből tőkés vállalkozás bontakozhatott ki — a legtöbb kisiparos azonban nem élt sokkal jobban a gyári szakmunkásnál —, s a második, harmadik nemzedék már a burzsoáziához tartozhatott. Más kisiparosok taníttatták gyermekeiket, s azok sok nehézséggel, származásukat rejtegetve, bejuthattak a polgári létű és gentry tudatú középosztályba. Az urbanizálódásnak ez az útja kilépést jelentett a munkásságból — egyben alkalmazkodást a nem polgári társadalmi légkörhöz, az uralkodó illúziókhoz és eszményekhez.

A húszas években fokozódott a munkások kirekesztettsége. Az úri társadalom a Tanácsköztársaság leverése után a munkásságot nemzetietlennek minősítette. Ezzel csak élesebben, ideologikusan fogalmazta meg azt, ami rejtett vagy nem rejtett formában amúgy is legmélyebb meggyőződése volt: az úri társadalom önmagát a nemzettel azonosította, s mindazt, ami rajta kívül esett, a nemzetbe sem értette bele. Igaz, ideológiává mindez akkor vált, amikor alapvetően megingott azokban is, akik látszólag hittek benne.

A harmincas és a negyvenes években már egészen más képet mutat a munkásság. Új technika jelenik meg, háttérbe szorul a munkások autonómiája, előtérbe kerülnek a betanított munkások. A munkások származás szerinti összetétele is átalakul. Az idegenből jöttek már rég meghonosodtak, de a régi szakmunkások amúgy is már csak magot jelentenek. Előtérbe kerül a faluról jött hatalmas tömeg, amely szakmailag, politikailag, kulturálisan képzetlenebb, de erősen radikális érzelmű. Megváltozik a munkások helye a gyár társadalmi rendszerében is; az ipari feudalizmus jobboldali radikalizmussal és szociális demagógiával színeződik.

E jobboldali radikalizmus és szociális demagógia sok mindent meg akar adni a munkásságnak, vagy legalábbis azt hirdeti. Munkabérszabályozás, munkavédelem, biztosítás, népművelés, szakoktatás tervezése vagy fejlesztése

párosul annak hangsúlyozásával, hogy a munkás maradjon meg munkásnak, engedelmesnek, parancsokat végrehajtónak. Az ipari feudalizmus tehát megmaradt feudalizmusnak, csak atyaibbá, antiintellektuálisabbá és katonásabbá vált.[2]

A második világháború alatt új lendületet kapott az iparosodás. A termelés rohamosan, a háború néhány éve alatt csaknem 40 százalékkal nőtt, új, korszerű technikával dolgozó gyárak keletkeztek, s a régiek technikája is átalakult. A termelés mennyisége és minősége körülbelül azt a szintet érte el, amit később az ötéves terv második évében.[3] Ez az iparosodás megnövelte a munkásság — és a polgári rétegek — számát és súlyát, emelte az életszínvonalat. Az iparosodás korszerűsítette a technikát, s lehetőséget adott az életformák anyagi keretének urbanizálásához. A társadalmi élet, a formarendszer, a szerkezet megújulásához azonban nem elég az iparosodás. Ehhez az alulról jövő erők, elsősorban a munkásság tevékeny közreműködése kell: demokratizálódás nélkül nincs megújulás. A demokratizálódás nélküli iparosítás csak fokozta az ellentmondásokat; a megőrzött, végképp elavult és hazuggá vált feudális elemek mellé fasiszta politikai felépítményt teremtett; növelte azokat az erőket, amelyeknek a demokratizálódás érdekében állt, de nem engedte meg érvényesülésüket. A második világháború végére mégis készen álltak ezek az erők egy korszerű, demokratikus társadalom megteremtésére.

[2] A közéletből való kirekesztettség azt eredményezte, hogy a nem szervezett munkásság körében legendás, mitikus színezetet nyert mindaz, ami a felső világban játszódott le. A világot a nem szervezett munkások is úgy látták, hogy alapvetően két részre oszlik: alullevőkre és felülllevőkre, munkásokra és nem munkásokra. Újságokból, valamint személyes beszélgetésekből eljutott hozzájuk minden, ami sorsukat érintette, és azt munkás szemszögből ítélték meg, de a munkásfolklór formálási törvényei szerint. Jellemző példa erre annak a munkásnak elbeszélése, aki szerint Bethlen arra költötte el az ország pénzét, hogy visszavásárolja erdélyi birtokait; mikor azután kiürült a kincstár, a zsidó nagytőkések adtak Horthynak kölcsönt, de azzal a feltétellel, hogy minden órabérből megtarthassanak két fillért. Az elbeszélés ténybeli alapja mindenki előtt ismert; a történések lényegét — a nagytőke, az arisztokrácia és az állam összefonódását — voltaképpen helyesen tükrözi vissza; s mindezt valósággal népmesei formában. — Egy másik elbeszélés szerint Ferenc Józsefnek pénzre volt szüksége, és kancellárja a zsidókhoz fordult. Elibe öntötték a sok aranyat, de azt kívánták cserébe, hogy elhagyhassák az elkerített helyeket, ahova eddig be voltak zárva. Megkapták, amit kértek, s csak úgy röpültek szanaszéjjel. A zsidók egyenjogúsítása itt még legendásabb formát ölt, s méginkább mutatja, hogy a képzeletvilágban a történelem rétegei nem válnak el egymástól.

Az ember csak azt tudja reálisan megítélni, amiben részt vesz, amit saját tapasztalatából ismer. Ennek megfelelően a „felső" osztályok tagjainak is legendás, mitikus képük volt a munkások és parasztok világáról. — A magyar munkásság belső átalakulásáról a második világháború előtti években elsőnek *Erdei Ferenc* tudósít a szárszói konferencián tartott előadásában: A magyar társadalom. Szárszó. Budapest, 1943. Tömör sorai ma is útmutatóak.

Részletesebben tárgyalja a kérdést *Lackó* i. m. és ugyanő: A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban. Budapest. 1968. 50. old. V. ö.: Nyilasok nemzeti szocialisták 1935—1944. Budapest. 1966. 350 old.

[3] Az ötvenes évek történetírása összehasonlítási alapnak mindig az 1938-as évet használta, és ezáltal megtévesztő képet nyújtott fejlődésünk dinamikájáról. Reálisabb képet festett a második világháború alatti fejlődésről Berend T. Iván—Ránki György: Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában (1933—1944). Budapest, 1958. 624 old.; valamint ugyanők: Magyarország története, Budapest. 1964. II. kötet, VIII. fejezet; és: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században. Budapest. 1969.

A munkásság egy nemzedékkel ezelőtti zárt kultúrája ma felbomlóban van: a mai magyar munkásság nem zárt társadalmi réteg, kijegecesedett szokásokkal, egyértelmű összefüggésrendszerrel, hanem inkább úton levők hatalmas tábora. A munkásság egyik fele nemrég vált vagy most válik parasztból munkássá, s átmeneti életformában él falu és város, paraszti és munkásélet között. De úton vannak azok is, akik munkásnak születtek, a régi értelemben vett munkás és az új típusú munkás között. Egy részük csoportvezetővé, művezetővé, technikussá, mérnökké válik, mások a gyári laboratóriumba vagy szolgáltató munkahelyre kerülnek, megint mások mellékes munkát keresnek, és életük legfontosabb részét a gyáron kívül élik; így vagy úgy, többségük elszakad a hagyományos életformától.

A mai magyar munkásság belső rétegződésének elemzéséhez ebből az átmenetiségből kell kiindulnunk.

A társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely ismerete nem elég a munkásságot alkotó rétegek körülhatárolásához, e rétegek közös és eltérő vonásainak és egymáshoz való viszonyának jellemzéséhez. A jelenben mindig tovább él a múlt: a mai társadalmi rétegeket nemcsak a társadalmi munkamegosztás jelenlegi rendje, hanem a régi munkamegosztás is alakítja. Ha a munkásság belső szerkezetét érteni akarjuk, történetét is ismernünk kell.

A társadalmi munkamegosztás jelenlegi és a múltból továbbélő rendjének társadalmi rétegekre gyakorolt együttes hatása az életformában fejeződik ki. Az életforma jellemző vonásai: a lakóhely, a külső környezet, amely körülhatárolja és lehetőségeit megszabja; a lakás, az az állandó és szilárd keret, amely egybefoglalja és amelyben elhelyezkedik; a tárgyi kultúra, tehát mindaz, amit a réteg tagjai rendszeresen felhasználnak, fogyasztanak, kezelnek, amihez szokásaikat, élményeiket kapcsolják; a társadalmi státusok, amelyek az életformával térben és időben összeegyeztethetők, a családok életébe beilleszthetők és egymással összeférnek, más státusokat viszont kizárnak; a közvetlen környezet társadalmi ellenőrzése, amely a réteg tagjainak magatartását szabályozza és amely elítélésekben, helytelenítésekben, megszólásokban mutatkozik meg; a nevelés, amely az adott társadalmi csoporthoz tartozók magatartását egymás számára érthetővé és ismerőssé, mások számára idegenné és szokatlanná teszi. Mindezeknek megvan a saját történetük, és e történet által teljesek és meghatározottak. Más annak az életformája, aki mindig falun vagy mindig városban élt (az időben természetesen az állandó lakóhely is változik), mint azé, aki faluról városba költözött. A státusok egymásutánisága az életformának elkerülhetetlen jellegzetessége: a gyerekből családfő vagy feleség lesz, az ipari tanulóból szakmunkás stb. De alapvetően más azoknak az életformája, akik életük során azonos társadalmi rétegben, tehát a parasztságon vagy a munkásságon belül maradnak, mint azoké, akik réteget változtatnak.[4]

[4] Az életforma jelentőségét a társadalmi rétegződésben elsőnek *Max Weber* hangsúlyozta. A gazdasági struktúrához és a hatalomhoz kapcsolja Weber a társadalmi osztályokat, a társadalmi struktúrához és hatalomhoz a rendeket. „Rendi helyzetnek nevezzük a társadalmi megbecsülés tipikusan és eredményesen igényelt privilégiumát, amely az életvitel művészetén, az empirikus vagy racionális tanon alapuló formális nevelésen, a megfelelő életformák birtoklásán; a leszármazás vagy a foglalkozás presztízsén alapul." Wirtschaft und Gesellschaft. Tübingen. 1956. 266. old.

Igaza volt azonban *Hajnal István*nak — abban, hogy Max Weber „zseniális megérzései szinte kívánkoznak a közvetítő objektív struktúrák részletes vizsgálatára, ami a végső, valóságos szintézis lenne, az üzemet adná." Ezt a munkát próbálta Hajnal István elvégezni.

A magyar munkásság egyik —a munkások felét magában foglaló — rétegét a parasztszármazású munkások alkotják. Ez a munkásság tehát a szó legszorosabb értelmében *új* munkásság: *Magyarországnak igazában ez az új munkásosztálya.*[5]

A paraszt munkássá, városlakóvá válása az egész világon végbemenő folyamat. A mobilitás történetében korszakokat különböztethetünk meg, és a társadalmak története e mobilitási korszakok alapján kvantitatíve is jól jellemezhető. A munkásosztály kialakulását — első nagy mobilitási szakaszát — az jellemzi, hogy a mobilitás legfontosabb folyamata az iparosok munkássá válása. Ezt követi a Kelet-Európa történetében máig tartó szakasz, amelyben a legfőbb mobilitási folyamat a parasztok munkássá válása.[6] Ez a mobilitási folyamat Magyarországon az elmúlt két évtizedben, különösen az ötvenes években, gyorsított ütemben folyt. Erre lehetőséget az agrártúlnépesedés adott, amely Európa egyetlen országában sem volt olyan mérvű, mint Magyarországon.[7] A túlfokozott iparosítás biztosította a munkaalkalmat ennek az agrártúlnépesedésnek levezetésére, a mezőgazdaság kollektivizálásának eredményeképpen pedig azoknak egy része is városba ment dolgozni, akik eredetileg nem kívánkoztak oda.

Különböző műveiben a társadalmi struktúrát mindig úgy tárgyalta, hogy az adott társadalmi struktúra reprodukcióját biztosító társadalmi munkamegosztásból indult ki, ugyanakkor figyelembe vette az előző társadalmi struktúra hagyományos munkamegosztásának továbbélő, bár elhalóban levő elemeit; a társadalmi szerkezet meghatározásában a társadalmi munkamegosztás adott rendjéből indult ki, az ebből eredő funkciókból és e funkciók alapján meghatározott rétegekből, de ezt az elemzést mindig kiegészítette a történeti elemzéssel. Hajnal legfontosabb munkái: Történelem és szociológia. Budapest, 1939. Az újkor története. Budapest, 1936. Hajnal módszerét alkalmazta a magyar parasztársadalom vizsgálatára *Erdei Ferenc* A magyar paraszttársadalom c. munkájában, Budapest. 1941, amely mindmáig klasszikus mintája társadalmi osztályok konkrét elemzésének, a gazdasági struktúrából és a történeti fejlődésből eredő vonások egyesítésének. A gazdasági struktúra és az életforma együttes kezelésével próbálja Borsod, Heves és Nógrád munkásságát jellemezni *Szabó Zoltán* már idézett művében. A társadalmi munkamegosztás és a történeti szempontok együttes alkalmazásának igényét a társadalmi struktúra elemzésében elvi általánosságban igyekeztem kifejteni „A szerkezeti kép problémái" valamint „Munkamegosztás és árutermelés" c. 1963-ban írott tanulmányaimban, amelyek annak idején az MTA Szociológiai Kutató Csoportban megvitatásra kerültek. Sajnálatosnak érzem, hogy a társadalmi rétegződésről és abban a társadalmi munkamegosztásnak szerepéről folytatott későbbi vitában a társadalmi munkamegosztás fogalmát szűkebben értelmezték, és a történeti szempontokat elhanyagolták. — Amerikai viszonylatban a tulajdonviszonyok és az életforma együttes használatát igyekszik érvényesíteni a munkásosztály jellemzésében S. M. Miller: The American Lower Classes: A Typological Approach. In: Arthur B. Shostak — William Gomberg (szerk.) Blue Collar World, Englewood Cliffs, New Yersey, 1964. Prentice Hall, Inc. 9—23. old. V. ö. még S. M. Miller: The Working Class Subculture: A New View. Arthur B. Shostak—William Gomberg (szerk.) Blue Collar World, Englewood Cliffs, New Yersey, 1964. Prentice Hall Inc. 24—36. old. Angol viszonylatban hasonló nyomon jár Richard Hoggart: The Uses of Literacy, Aspects of Working-Class Life with Special Reference to Publications and Entertainments. Penguin. 1957. 384 old. Továbbá: J. H. Goldthorpe D. Lockwood F. Beckhoffer, J. Platt három kötetes sorozatukban: The Affluent Worker: Industrial Attitudes and Behaviour, Political Attitudes and Behaviour, in the Class structure. Cambridge University Press.

[5] Az új munkásosztály kifejezést hasonló értelemben használja S. M. Miller: The New Working Class. In: Arthur B. Shostak—W. Gomberg (szerk.) i. m. 81—85. p.

[6] V. ö. Kemény István: A mobilitás társadalmi összefüggései. Korszerű statisztikai törekvések Magyarországon. Budapest. 1968. 502—508 l.

[7] V. ö. Kolossa Tibor: Adatok az agrárproletariátus arányához és összetételéhez az Osztrák—Magyar Monarchiában. Történelmi Szemle. 1959. 1—2. sz.

Az új munkásosztály életformája azért tér el a régi munkásosztályétól, mert magán viseli a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt régi hely (és vele a születési hely, illetőleg a régi lakóhely) hatását. Ez a hatás kiterjed a társadalmi struktúrában elfoglalt mai helyre is. A magyar szakmunkásoknak valamivel több mint egyharmada (36%-a), a betanított munkásoknak majdnem kétharmada (60%-a), a segédmunkásoknak pedig több mint kétharmada (68%-a) parasztszármazású.[8] Ha tehát a belépési mobilitás szemszögéből vizsgáljuk a magyar munkásságot (vagyis azt tanulmányozzuk, hogy milyen társadalmi rétegből származnak a magyar munkások), akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a szakmunkások többsége a régi, a betanított és a segédmunkások többsége pedig az új munkásosztályhoz tartozik.

Vizsgálhatjuk a kérdést más oldalról is: tanulmányozhatjuk a parasztság kilépési mobilitását, vagyis kérdezhetjük, hogy a parasztgyerekek hová jutottak, milyen társadalmi rétegekbe, milyen arányokban. A válasz: a parasztszármazásúak 41%-a maradt paraszt, és fele (50,5%) vált munkássá. A munkássá váló parasztszármazásúak egyharmada vált szakmunkássá, kétharmada betanított, illetőleg segédmunkássá.[9]

Parasztból munkássá válni nem egyszerű dolog, hiszen tulajdonképpen annyit jelent, hogy az ember kultúrát cserél. Nem csoda, hogy az első lépés a betanított, illetve a segédmunkás.

De a szakmunkássá váló parasztgyerekek is elsősorban meghatározott szakmákhoz jutnak el. Ilyen szakmák mindenekelőtt a nagy erőkifejtést, állóképességet igénylő, rossz körülmények közt (nagy hidegben, nagy hőségben) folyó nehéz testi munkák, valamint a falun is megtanulható és gyakorolható szakmák. A munkások fiai nemigen vállalják, hogy ezekben a szakmákban dolgozzanak; ezért a munkát kereső, faluról feljött vagy faluról feljáró emberek könnyebben tudtak ezekben a szakmákban elhelyezkedni. Igen magas a parasztszármazásúak aránya a bányászatban, a kohászatban (öntők, kovácsok, olvasztárok, hengerészek, forrasztárok, kemencekezelők stb.), az építőipari és faipari (kőművesek, ácsok, asztalosok stb.), tehát az „ősi" szakmákban is.

Ezeknek a szakmáknak többségében a szakképzettség foka is alacsonyabb az átlagosnál: aránylag nem hosszú betanulási idő elég elsajátításukhoz.

Hasonló rétegződéssel találkozunk, ha nem a nemzedékek közötti (intergenerációs), hanem a nemzedéken belüli (intragenerációs) mobilitást tanulmá-

[8] Mód Aladárné—Ferge Sándorné—Láng Györgyné—Kemény István: Társadalmi rétegződés Magyarországon. Statisztikai Időszaki Közlemények. 90. köt. Budapest, 1966. 103. és 360—366. old.

[9] A parasztok „többlépcsős" mobilitása nálunk kisebb, mint az iparilag fejlett tőkés országokban. A parasztszármazásúak 0,9 százaléka lett igazgatási vagy gazdasági vezető, de ezt úgy kell érteni, hogy az igazgatási és gazdasági vezetők között vannak a községi tanácselnökök és tanácstitkárok is. 0,7 százalék lett műszaki és 0,8 százalék másfajta értelmiségi, de az utóbbiak között ott vannak az általános iskola felső tagozatának tanárai is. Ha minden szellemi foglalkozást összefoglalunk, tehát a községi tanács irodájában dolgozó gépírónőt és a tsz-irodán dolgozó adminisztrátort is, akkor 100 parasztszármazású egyén közül 8 került ezekbe a foglalkozásokba. Ugyanezekben a szellemi foglalkozásokban 100 parasztszármazású személy közül az NSZK-ban 20, Svédországban 23, Az Egyesült Államokban 23, és Japánban 28 dolgozik. Ez nem azt jelenti, hogy mobilitásban el vagyunk maradva, hanem azt, hogy nálunk az előző időszakban (1930-ban) a parasztok az aktív keresők 53 százalékát tették ki, míg pl. az USA-ban a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak aránya 1940-ben csak 18,5 százalék volt. Mindaddig, amíg a parasztság a társadalom legnépesebb rétege, a tömeges mobilitás fő folyamata a parasztok munkássá válása.

nyozzuk. Nem azt kérdezzük, hogy milyen származásúak a magyar munkások, hanem azt, hogy milyen foglalkozásban kezdték meg életpályájukat. A szakmunkásoknak csak egyötöde (19,2%-a), a betanított munkásoknak csaknem fele (45%-a) és a segédmunkásoknak csaknem kétharmada (58,3%-a) kezdte életpályáját mezőgazdasági fizikai munkával.[10] És ugyanúgy, mint a társadalmi származás esetében, a pályán belüli mobilitásnál is erősen különböznek az egyes szakmák. Vannak olyan szakmák, amelyekben úgyszólván nem fordul elő olyan, aki pályáját mezőgazdasági fizikai munkával kezdte volna, más szakmákban viszont jelentékeny ezek aránya. A szakmák sorrendje csaknem egyforma akár a társadalmi származás, akár a pályakezdés szempontjából. Az alacsonyabb képzettséget igénylő nehéz testi munkákban boldogulnak elsősorban azok, akik gyerekkorukban paraszti munkát is végeztek. Talán két foglalkozás jelent kivételt: a kovács és az asztalos. Köztük aránylag sok a parasztszármazású és nagyon kevés az olyan, aki kereső életpályáját mezőgazdasági fizikai munkával kezdte volna.

A különböző korcsoportokban nem egyforma azoknak az aránya, akik életpályájukat a mezőgazdaságban kezdték el. A legidősebbek között (50 éven felül) aránylag kevés van ilyen, és kevesebbet találunk a fiatalabbak (40 alattiak) között is. A magyarázat kézenfekvő: az ötvenes évek agrárpolitikája a legidősebb korosztályt olyan életkorban érintette, amikor már nehezen szánta rá magát az életforma megváltoztatására; a fiatalabbak (tehát azok, akik akkor 30 alatt voltak) még elég rugalmasak voltak ehhez. A náluk is fiatalabbaknak viszont már az első lépése is az iparba vezetett.

A fentiek után magától értetődő, hogy hasonló különbségeket tapasztalunk a vándorlás vizsgálatakor is. Vannak olyan szakmák, amelyekben a munkások nagyobb fele faluról költözött a fővárosba, más szakmákban a munkások fele jött faluról, és vannak olyan szakmák, amelyekben a munkások negyede származik faluról. Ha a szakmákat a falun születettek aránya szerint állítjuk rangsorba, hasonló rangsort kapunk, mintha a társadalmi származás vagy a mezőgazdasági fizikai munkával való pályakezdés szerint soroljuk őket. Ebben az esetben is a szakképzettség és a nehéz testi munka aránya a döntő: minél kisebb a szakképzettség és minél nagyobb a nehéz testi munka aránya, annál több az adott szakmában a falun született.

A vándorlás hullámzásában is megtaláljuk azt az ugrást, amelyet a pályán belüli mobilitásnál fedeztünk fel. A faluról felvándoroltak száma az 50 év alattiaknál hirtelen emelkedik, s azután ezen a magasabb szinten marad a fiatalabb korcsoportnál is.

Ugyanezt tapasztaljuk az ingázásnál is, amely a vándorlás be nem fejezett fajtája. A szakmunkások között kisebb az ingázók aránya, a betanított és a segédmunkások között nagyobb. És ha az ingázók aránya szerint rangsoroljuk a szakmákat, az előbbiekhez hasonló sorrendet kapunk.

A faluról a városba való költözés különböző irányú és értelmű státusváltozással járt együtt. A parasztságból kiváltak státusváltozásának megítélése elsősorban attól függ, jómódúak vagy szegények leszármazottai-e; az egyik esetben jövedelmi helyzetük romlott, a másik esetben javult. A faluról a városba való költözés ugyanakkor a lehetőségek helyére való költözést is jelentette; ennyiben a státusváltozás mindenképpen kedvező volt. Egyes

[10] Andorka Rudolf: A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai. II. Magyarországon. Budapest. 1970. 42. old.

vándorlóknál tehát a különböző változások keresztezik, másoknál erősítik egymást.

Különböző dimenziók kereszteződését jelenti az is, hogy a városokban nagyobbak a megélhetési költségek, ugyanakkor előnyösebbek a körülmények más viszonylatokban.

Láttuk, hogy a faluról jöttek elsősorban az alacsonyabb képzettséget kívánó nehéz testi munkákban helyezkednek el. Ezeknek a munkáknak a rangja a gyári presztízs-hierarchiában alacsonyabb, mint a magasabb képzettséget kívánó munkáké. Az érem másik oldala, hogy ezeket a munkákat rendszerint jobban fizetik.

A státusváltozások különböző dimenzióinak bonyolult dinamikáját még jobban bonyolítja, ha arra gondolunk, hogy hányféleképpen válhat az ember utolsóból elsővé és elsőből utolsóvá. Azok a gazdag parasztok pl., akik az ötvenes évek agrárpolitikájának hatására elhagyták a falut, ma lehetnek nyugdíjas munkások, esetleg tisztességes nyugdíjjal. A falun maradt szegényparaszt szomszédjuk viszont valószínűleg 300 Ft járadékot élvez.

A társadalmi munkamegosztásban elfoglalt régi hely hatása érződik az iskolai végzettségen is. A parasztszármazású munkásoknak sokkal kisebb hányada végezte el az általános iskolát. A legtöbb szakmában viszont ma már megkövetelik az általános iskola elvégzését, és sok szakmában középfokú iskolai végzettséget kívánnak meg. A parasztok falun született gyerekeinek az esetek többségében nem volt módjuk elvégezni az általános iskolát; ez hozzájárult ahhoz, hogy nem válhattak szakmunkássá; nem jutottak tovább a betanított és segédmunkánál.

Az új munkásosztály nem homogén tömeg, hanem különböző alrétegekre oszlik, de valamennyi alrétegének van közös problémája. E problémák mind az életforma radikális átalakulásához kapcsolódnak. Az emberiséget megosztó nagy szakadékok — a gazdagok és a szegények, a hatalmasok és a hatalom nélküliek, a műveltek és a műveletlenek — közül az egyik legmélyebb a falu és a város közötti szakadék. A régi magyar világban úr és tőkés egyaránt kizsákmányoló volt, életformájában, gondolkodásmódjában mégis alapvetően különbözött, és állandó politikai harcban voltak egymással. Paraszt és munkás egyaránt kizsákmányolt volt, de életformában és gondolkodásban mélységesen különböztek. Akár önként választja az ember, akár kényszerűségből teszi, a parasztból munkássá válás a legnagyobb erőfeszítések és a legnagyobb megpróbáltatások egyike. Magyar viszonylatban különösen súlyosbították ezt a nehéz, próbára tevő átalakulást az indulás körülményei. A munkássá váló parasztok idősebb nemzedéke előbb azon a felszabadító élményen ment keresztül, amelyet 1945 hozott magával. A földtelen parasztok földhöz jutottak, és 1948 körül már szilárd, reményekkel, perspektívákkal teli egzisztenciát tudtak teremteni maguknak. A régebben birtokos parasztság is súlyos nyomás alól szabadult, gazdaságilag és szociológiailag egyaránt. A táguló élet és a jövőbe vetett bizalom légkörében érte a magyar parasztságot az ötvenes évek agrárpolitikája. A rájuk nehezedő nyomás elől városba költöző parasztok olyan indító élményt vittek magukkal, amely még sokáig mélyen befolyásolta a városhoz való viszonyukat.

További súlyosbító körülmény volt és maradt a lakáskérdés. A lakás cseréje még annak is súlyos probléma volt, akinek ez csupán az életforma anyagi keretének megváltoztatását jelentette, tehát annak, aki el tudta adni falusi házát, és a városban elfogadható lakáshoz jutott. Különös, és az emberhez

méltó életet nagyon megnehezítő megoldatlanságot jelentett és jelent az albérlők, az ágybérlők, a munkásszálláson lakók, a hetenként, kéthetenként, havonta hazajárók, a naponta három órát utazók tömegének. E súlyosbító körülmények nélkül is igen nagy terhet jelent a faluról a városba költöző embernek a nagyvárosi élet ártalmainak szokatlansága. A városiak közül, aki teheti, kertes villába menekül a nagyváros zaja, szennye, bűze elől. Kétszeresen nehéz ezt elviselni annak, aki nem városban született, és nem gyermek korától edződött ezekhez az ártalmakhoz. Nemcsak a körúton végigdübörgő autóbusz zajához, az autók benzinbűzéhez és pl. az Illatos út felől messzire szálló koromhoz kell szoknia, hanem a munkateremben csattogó gépek fülsiketítő lármájához, a nyitott kemence hőségéhez, a forrásban levő anyagok találkozásakor arcába csapódó füsthöz és gőzhöz.

Nehéz a parasztnak a városi munka elsajátítása is. R. Michels idézi a társadalmi osztályokról írott kis munkájában Enrico Ferrinek azt a kijelentését, hogy az átlagos szicíliai paraszt intelligenciája nagyobb, mint az átlagos német egyetemi tanáré. Levonva ebből a kijelentésből az olasz ember elfogultságát, és a mi problémánkra alkalmazva, állíthatjuk, hogy az átlagos magyar paraszt intelligenciája semmivel sem kisebb, mint bármely más magyar társadalmi réteg átlagos tagjáé. Nem kisebb, de más irányú. Alapvetően más, mint amilyen a városi életben és a gyári munka viszonyai között kívántatik. Az, aki eligazodik egy sok irányú parasztgazdaság legkülönbözőbb külső tényezőktől befolyásolt bonyolult viszonyai között, és közömbösíteni tudja a természet és az intézmények zavaró hatásait, nem feltétlenül képes elsajátítani egy szakmát, eligazodni egy üzemi organizációban, felfogni a jövedelmét befolyásoló különböző tényezők hatását.

A munkahelyi beilleszkedést nehezíti az is, hogy a világon minden munkahelyen ősidők óta idegenkedéssel, bizalmatlanul kezelik az újonnan jöttet, igyekeznek a munka nehezét ráhárítani, és csak sokára fogadják be. Az idegenkedés még fokozottabb a faluról jöttek esetében, és a beilleszkedés jóval nehezebb annak, akinek nemcsak a munkahelyi közösségek és társulások bonyolult kapcsolatai jelentenek újat, megtanulni valót, hanem a legegyszerűbb városi viselkedésminták és társulási formák is.

A legsúlyosabb probléma azonban feltétlenül a régi kötelékekből és szokásokból való kiszakadás, ami társtalansághoz, magányhoz és belső bizonytalansághoz vezethet. A régi falusi életforma túlságosan kötötte, fogta az egyént, olyannyira, hogy nemcsak boldogságát és szabadságát korlátozta, hanem sokszor neurózist idézett elő. A városi életformáról sok szociológus írta már, hogy az ellenkező véglet jellemző rá: túlságosan magára hagyja az egyént, és ezzel anyagi és érzelmi bizonytalanságot idéz elő. Ha van igazság ebben az állításban, elsősorban a faluról városba jöttekre érvényes: nekik van a legkevesebb élő emberi kapcsolatuk, mert a régieket nagyobbára elvesztették, és az idegen talajon nagyon nehéz újakat szerezniök.

Mindezek a problémák nem egyformán jelentkeznek a faluról jöttek életében, és nem is egyformán oldják meg őket. A problémák jelentkezési és megoldási módjában tapasztalható különbségek alapján típusokat különböztethetünk meg. A lakáskérdés pl. egészen másképp jelentkezik a jobb módú, jobb lakáskörülményekhez szokott parasztok számára: nagyobb igényekkel lépnek fel, de könnyebben is oldják meg azokat. A munkahelyi beilleszkedés jóval könnyebb az iskolázottabbak, mint az iskolázatlanok számára. Alapvető különbség van fiatalok és öregek között. A 40 éven felüliek még tradicionális

társadalomban születtek, abban töltötték gyermekkorukat és perspektívájuk férfivé érésükig a birtokos paraszt életformája volt.

Ebből a generációból a megoldás útján leginkább azok jutottak előre, akik szakmát tudtak tanulni (természetesen olyan szakmát, amelyben a nehéz testi munka dominál, és éppen ezért a falun születettek privilégiuma), a város környékén családi házat tudtak venni vagy építeni, és a gyári munkát a mezőgazdasági munkával tudták egybekötni. A falusi kötelékek elszakadása a kiscsaládot helyezi előtérbe, és sokszor fájdalmasan jelentkezik szembenállásuk a fiatalabb nemzedékkel, amely ezt az életformát nem kívánja folytatni, és egyebekben is elutasítja az idősebb nemzedék tradicionálisan tekintélyi gondolkodásmódját.

Nem találtak megoldást a hetenként, kéthetenként, havonként ingázók, még akkor sem, ha jól kereső városi szakmunkások és falun is rendezettek a körülményeik. A kettős élet többnyire azzal a következménnyel jár, hogy mindkét életükben otthontalanok. Ha a feleség vagy valamelyik családtag a tsz-ben dolgozik, ha van föld, kert, mezőgazdasági ingatlan, ha állatot tartanak, zöldséget, gyümölcsöt termelnek, akkor a férj keresetét — és ha van még más ipari dolgozó a családban, akkor azét is — szinte teljes egészében házépítésre, bútorvásárlásra, tartós fogyasztási cikkek beszerzésére fordíthatják. De a növekvő anyagi ellátottság kereteit kulturált élettel ritkán tudják megtölteni.

A parasztból lett munkások idősebb generációjának ez a két típusa rendezett életmódot él. Igen sokan azonban teljesen képtelenek voltak az életformaváltás problémáját megoldani, és rendezetlen életmódot élnek. A rendezetlen életmódot élőknek rendszerint nincs meg egy év leforgása alatt a 12 hónap munkaviszonyuk, munkahelyüket gyakran változtatják, sokszor lakóhelyüket is. Keresetük nem mindig stabil, munkaviszonyuk nemegyszer alkalmi, ideiglenes, rendezetlen. Többnyire családi életük is rendezetlen, néha családról családra vándorolnak, vagy egyszerre több családdal élnek. Életpályájukon egy vagy több törés észlelhető, étkezésükben, ruházkodásukban, szórakozásaikban aránytalanságok és hiányok tapasztalhatók, gyermekeik tanulmányi eredménye majdnem mindig rossz (táplálkozása és ruházkodása sem mindig megfelelő), a továbbtanulásnak terve sem merül fel, sőt jelentékeny azoknak a gyermekeknek az aránya, akik az általános iskolát sem végzik el; ilyenformán ez az életforma továbbörökítődik a gyermekekre. A rendezetlen életmódot élő ember igen gyakran alkoholista. Az ilyen életet élő embereket két típusba soroljuk: „hányódónak" nevezzük közülük a határozatlanokat, a gyengéket, az öntudat nélkülieket; „csavargónak" nevezhetjük a látszólag öntudatosakat, határozottakat, lázadó hajlamúakat. Mindkét típust állandóan fenyegeti az a veszély, hogy összeütközésbe kerül a törvénnyel (időszakos munkakerülése miatt), de az utóbbit inkább (garázdasága miatt). A teljesítményt, a sikert, a társadalmi hierarchiát egyik sem tiszteli.

A parasztszármazású munkások fiatalabb generációja már a felszabadulás után született, vagy nevelkedett, a folytonos változás, alakulás légköréhez szokott. Ezek a fiatalok gyermekkorukban sem gondoltak arra, hogy birtokos paraszt legyen belőlük, kezdettől fogva az iparban, a kereskedelemben, a közlekedésben, a szolgáltatásban kívántak elhelyezkedni. A városi életbe és a munkahelyi társadalomba való beilleszkedés nekik sem könnyű, de ha megtörtént, akkor úgy érzik, hogy elérték céljukat. Számukra a munkás-életforma átvétele a sikert jelenti, míg a városon született munkásfiatalok számára

ez csak kiindulópont. A falusi kötelékek elszakadása és az új kapcsolatok keresésének nehézsége azonban ezeknek a fiataloknak is problémát jelent.

A fiatalok egy részének még nem sikerült a beilleszkedés. A beilleszkedés különösen nehéz azoknak, akik otthon nem végezték el az általános iskola 8 osztályát. A be nem fejezett iskola nemcsak annyiban jelent hátrányt, hogy nem tanulhatnak szakmát. Az iskola el nem végzése arra is utal, hogy az otthon hagyott család egész életformájában nagyon kis szerepet játszik a tervezés, a jövő, hogy aránylag kevésbé tudnak perspektívában gondolkozni, tartós előnyök kedvéért pillanatnyi előnyökről lemondani. Az otthon megtanult viselkedésminták hátráltatják a gyár és a város társadalmába való beilleszkedést, de nem segítik elő azt a fiatalok lakáskörülményei sem. E fiataloknak egy része a társadalom margójára kerül, nagyobb részük azonban később megtalálja a beilleszkedés útját.

A *városban született munkásból lett munkás* tömegét több tényező bontja típusokra. Itt is különbséget jelent a munkakör, sőt még nagyobbat, hiszen egy részük segéd- és betanított munkás, más részük szakmunkás, de van olyan is, aki technikusként indul pályáján, vagy már 24 évesen művezető, és feltartóztathatatlanul halad magasabb régiók felé. Ezen az alapon pályákat és magatartásokat is megkülönböztethetünk: az emelkedőt, a stagnálót, és a hanyatlót. Ebben a rétegben is számottevő a rendezett és a rendezetlen életmód különbsége. A munkáseredet sem homogén valami. Különbség van a képzetlen és a képzett munkások gyermekei között. Az eddigiekből világos, hogy ezt az utóbbi különbséget úgy is értelmezhetjük, mint a második és a harmadik nemzedék különbségét; az egyiknek szülei parasztból lett munkások, a másiknak már a szülei is munkásnak születtek. Az életkor is fontos életformaképző: az öregek még a régi, tradicionális, hagyományőrző világban, zárt munkáskultúrában nevelkedtek, és közülük még sokan őrzik a régi értékeket.

Ezek a régi munkás-életformát élik, s nem is kívánkoznak ki abból. Az élet törvénye számukra is a kemény munka, a családi életet ők is patriarchálisan képzelik el, de a mezőgazdasági munkának még a gondolata is távol esik tőlük. Abban a világban nőttek fel, amelyben a szakmunkás felesége vagy lánya többnyire nem járt gyárba dolgozni, s ahol a férfi munka után kocsmába ment.

A hagyományait őrző szakmunkás az idősebb nemzedéknek csak az egyik típusa. Egy másik típus jobban alkalmazkodott a változó világhoz. A felszabadulás pillanatát ipari tanulóként vagy fiatal munkásként élte át, és megragadta az új világ nyújtotta lehetőségeket. Lakásában, fogyasztásában, az őt körülvevő tárgyi kultúrában urbanizálódott. Elhatárolja magát a munkásság alsóbb rétegeitől, különösen a rendezetlen életűektől. Nagyra értékeli a családi életet, és viszonylag sokat tartózkodik otthon. Gyermekeinek igyekszik olyan állást biztosítani, amelyben vihetik valamire. Az üzemben saját helyét középen állónak látja.

Egy harmadik típus az idősebb generációból ugyanígy urbanizálódott, de kevésbé akart élni a lehetőségekkel. Ennek megfelelően magatartása védekező és óvatos. A felettesekkel való jó kapcsolatot és az előmenetelt nem becsüli túlságosan sokra. A munkásélet határai között igyekszik jól keresni, de a biztonságot többre becsüli, mint a pénzt. Gyermekeinek nem annyira előmenetelt, mint állandó, jó munkahelyet vagy jó keresetet szeretne biztosítani.

A munkásnak születettek közül is megtaláljuk az „esetteket". Ilyen a kép-

zetlen és iskolázatlan munkás, aki testileg gyenge ahhoz, hogy segédmunkásként sokat keressen, s alacsony keresete miatt státusa is alacsony; a beteg, a nagycsaládos, aki a sok gyermekre nem tud eleget keresni. Az üzemi kollektívában ez a típus éppúgy a margóra kerül, mint az a faluról jött munkás, akit lassúbb észjárása miatt nem fogadnak be.

A „csavargó" igazi lakóhelye, otthona a város. Keresete nem alacsony, és családjában sem kicsi az egy főre jutó jövedelem, „trógerolással" többet tud keresni, mint a legtöbb szakmunkás, de csak addig, amíg kedve tartja. Egyszer dolgozik, másszor nem, családi viszonyai rendezetlenek, gyermekeivel nem törődik. Időszakos munkakerülése, garázdasága miatt mindig a törvény határán él. A teljesítményt, a sikert, a társadalmi hierarchiát nem tiszteli, látszólag független, valójában félig öntudatlan. Gyermekei gyakran öröklik ezt az életformát. A képzetlenség, az akoholizmus és a létbizonytalanság köréből csak kivételesen tud kitörni.

A fiatal szakmunkások egyik típusa technikumot végzett vagy erre készül, műszakilag tájékozott, szorgalommal, akarattal, tanulással igyekszik előre jutni. A szakmunkás létet csak átmenetnek, első lépcsőfoknak tartja, de a technikusi vagy a művezetői pozíciónál sem akar megállni. Lakása, öltözködése legfeljebb árnyalatokban különbözik az értelmiségi fiatalokétól.

Manapság sok szó esik a laza munkaerkölcsökről. Ezek a fiatalok nagyon keményen dolgoznak a munkaidőn túl is, mert rendszerint tanulnak, képezik magukat, társadalmi munkát vállalnak. Életútjukat előreláthatóan az állandó lassú emelkedés jellemzi. Büszkék arra, amit elértek, rokonszenveznek a dolgozni és boldogulni tudó emberekkel. Rendszerint korán házasodnak, és rendezett családi életet élnek. Mivel a munkahelyen és a társadalmi munkában egyaránt megállják helyüket, némelyikük úgy jut lakáshoz, hogy a tröszt és a pártbizottság támogatja őket. Mások kemény takarékossággal családi házat építenek maguknak.

Még mindig sokan vannak, akik érvényesülésüket a sporton keresztül akarják biztosítani, bár kevesebben, mint azelőtt. (Részben azért, mert a más irányú lehetőségek nagyobbak.) Mások a beat-zenében keresik a társadalmi elismerést és talán az anyagit is. Igen sokan vannak olyanok is, akik munkával akarnak érvényesülni, de nem a munkahelyen, hanem a munkahelyen kívül végzett munkával: a tsz melléküzemébe járnak, a Nagyvásártelepen vagy a Közértben rakodnak, kocsit kísérnek. Olyan fiatal szakmunkás is akad, aki kitűnően végzi munkáját, de igazi hivatásának a költészetet, a művészetet vagy a zenét látja. És természetesen olyanok is vannak, akik munkahelyükön csak a legszükségesebbet végzik el, a szórakozásnak élnek.

SUMMARY

The working class of the pre-war Hungary lived in an *economically* capitalist system which *sociologically* lacked the features of the bourgeois society; it was an exploited class economically, an excluded one sociologically. The relations of the Hungarian bourgeoisie to the workers were, on the one hand, those of the exploiters to the exploited, and of the privileged to the underprivileged, on the other. At the beginning the closed world of the workers itself was also divided into even smaller and closer groups. Those who came from faraway counties and villages, as well as the groups of master craftsmen,

skilled workers and odd hands were separated from each other by the sharp differences in the wages, education, prestige, culture and privileges.

Since 1945 the working class has not been any more a closed social stratum with crystallized habits and a clearcut inherence system. It has been rather the huge camp of those steering a course. The one half of the workers has not long ago or only recently become workers from peasants, and thus they lead a transitional life mixing the features of village and town, peasant and workers' life. But the born workers are also proceeding on a road which leads from the worker, in the old sense of the word, to the new-typed working hand. The common influence of the social division of labour and the historical past on social stratification is expressed in the way of living. Its characteristic features are as follows: place of residence, housing conditions, material culture, social positions, social control and education. The new working class, the workers of peasant origin, consists mainly of semi-skilled and unskilled hands. The peasant children get down to those trades where the role of education is smaller, but that of hard physical work is significant. The regulatedness or unsettledness of the way of living reduces the working class to further types. A regulated life is led by the ambitious puritanes, the safety-searching puritanes, the harmonious strivers and those who search a balanced safety. Unsettledness is characteristic of the strained, the downcast, the roaming, as well as the tramps and criminals. The hedonist, the artist, the sportsman and the seditionist can be evaulated as some transitional types between the regulated and unsettled ways of living.

РЕЗЮМЕ

Рабочий класс довоенной Венгрии, с экономической точки зрения, находился в условиях капиталистической системы; в социологическом же аспекте, он жил в небуржуазном обществе: таким образом, экономически он был классом эксплуатированным, социологически же отъединенно-изолированным. Отношение венгерской буржуазии к рабочему классу было, с одной стороны, отношением эксплуататоров к эксплуатируемым, и с другой — привилегированных к непривилегированным. Вначале и в самом замкнутом мире рабочих происходили разделения на еще меньшие замкнутые круги и группы. Острые различия отъединяли друг от друга приезжих переселенцев и выходцев из деревни, мастеров, квалифицированных рабочих и поденных рабочих из-за различий в заработке, воспитании, престиже, культуре и привилегиях.

С 1945 года рабочий класс уже не является замкнутым общественным слоем, с присущими ему выкристаллизовавшимися обычаями и однозначной системой взаимосвязи, а скорее огромным лагерем постоянно мобильной силы. Одну часть составляют рабочие, которые лишь недавно вышли из крестьян и находятся еще в процессе становления, ведя временно-переходный образ жизни и находясь где-то посередине между городом и деревней, крестьянством и рабочими массами. Идет также дифференцированный процесс и среди коренных рабочих; между рабочими старого и нового типов. Двусторонее влияние на общественное расслоение исторического прошлого и общественного разделения труда находит свое выражение в образе жизни граждан, характерные черты которого определяются: местожительством, квартирой, культурой предметного окружения, социальным статусом, общественным контролем и воспитанием. Новый рабочий класс, крестьянский по своему происхождению, состоит, главным образом, из обученных и подсобных рабочих. Среди различных специальностей молодые люди крестьянского происхождения берутся за такие, в которых большее место уделяется физическому тяжелому труду и меньшую роль играет образование и специальная подготовка. Неустроенность или, напротив, упорядоченность и благоустройство образа жизни способствуют дальнейшему разделению в среде рабочих. Как правило в благоустроенности живут старательные пуритане, пуритане ищущие безопасности, типы гармонического сочетания старательности и амбиции, а также ищущие стабильной безопасности и чувства уверенности. Что же касается неблагоустроенного образа жизни, то его обычно ведут люди с трудом перебивающиеся, падшие, бродяжничающие и преступные типы. Между людьми ведущими устроенный или неустроенный образ жизни в качестве переходных типов существуют также типы гедониста, художественной натуры, спортсмена, человека повышенной чувствительности или мятежного бунтаря.

LAKÁSRENDSZER ÉS TÁRSADALMI STRUKTÚRA

SZELÉNYI IVÁN

I. A lakáskérdés mint társadalmi probléma

Tanulmányok, újságcikkek, könyvek százai kezdődnek ezzel vagy ehhez hasonló mondattal: „A lakáskérdés társadalmunk legégetőbb (vagy legalábbis egyik legégetőbb) problémája", s e kijelentést egyaránt meggyőzőnek, további bizonyításra nem szorulónak gondolják a magyar, a svéd, az amerikai, az indiai, szovjet vagy lengyel olvasók. A kutatók és az olvasók ilyen véleményegybehangzásából következtethetünk arra, hogy a lakáskérdés a huszadik században — vagy mindenesetre annak második felében — világprobléma; de joggal el is bizonytalanodhatunk e kijelentés ilyen magátólértetődősége miatt. Valóban ugyanarra gondolnak svéd, amerikai vagy indiai kollégáink, mint mi, amikor „lakásproblémáról" beszélnek? Nem szorul-e magyarázatra, hogy olyan országokban, melyekben teljesen különböző a tényleges lakáshelyzet, az egy főre jutó nemzeti jövedelem, a gazdasági fejlettség bármely mutatója, és még a társadalmi rendszer is: szinte egyformán türelmetlenek a lakáshelyzetükkel elégedetlenkedők és komorak a lakásproblémát ecsetelő kutatók? Ugyancsak más lakáshelyzettel elégedetlenek a svédek, mint a magyarok vagy az indiaiak, az átlagos körülmények között élő magyar városlakónak éppenséggel kívánatosnak tűnhet a svéd szemében már „rossznak" minősülő lakás, de a riói favela lakóját is boldoggá tenné bármelyik az elmúlt években lebontott óbudai szoba-konyhás lakás. Könnyen belátható Scott Greer igaza, amikor azzal érvel, hogy ha az amerikai (s itt az Egyesült Államokra gondol természetesen) lakásállományt a szegényebb országok lakásállományával hasonlítjuk össze, akkor Amerikában egyszerűen nincsenek „szubstandard" lakások (Scott Greer, 1966, 519. old.), hiszen az Egyesült Államokban már „slumnak" számít az a városrész, ahol a lakószobánkénti laksűrűség eléri a két főt, vagyis a hazánkban normának tekintett — s ezekben az években éppenséggel átlagosnak nevezhető — laksűrűséget.[1]

De nemcsak a nemzetközi, hanem az időbeli összehasonlítás is elbizonytalanít bennünket a „lakásprobléma" egyértelműsége tekintetében: az elmúlt tíz esztendőben hazánkban például 600 000 lakás épült fel, s a lakosság lakásellátottságának minden mutatója javult. Ennek ellenére ma nem hallunk kevesebbet „lakáskérdésről", mint egy évtizeddel ezelőtt vagy korábban. Reméljük, hogy a következő ötéves tervben további 400 000 lakás épül, vagyis közel másfélmillióan költöznek új lakásba, mégis ma már aligha van bárki is, aki azt gondolná, hogy tizenötéves lakásépítési tervünk megoldja a lakás-

[1] Magyarországon 1968-ban egy lakószobára kereken éppen 2 lakos jutott, szemben az 1960. évi 2,35-ös mutatószámmal. Lásd: „Adatgyűjtemény a magyarországi lakáshelyzet alakulásáról" SZÖVOSZ: Budapest, 1969.

problémát. 1975-ben — akárcsak ma — a közvéleménykutatónak arra a kérdésére, hogy „Mi az Ön legnagyobb személyes vagy családi problémája?" — hazánkban legtöbben a „lakást" fogják válaszolni.[2]

Az elmondottak talán elegendők annak bizonyítására, hogy a „lakásprobléma" távolról sem olyan egyértelmű, mint első pillanatra tűnik. Úgy gondoljuk, hogy e kérdés társadalmi lényegének kimutatása nemcsak elméletileg fontos, hanem a társadalmi gyakorlat, lakáspolitikai koncepciók kidolgozása szempontjából is lényeges.

Miből fakad a lakásprobléma, mi társadalmi értelme, jelentősége? Erre a kérdésre úgy gondolom, lényegileg kétféle válasz fogalmazódott meg: vannak akik úgy vélik, hogy a lakásprobléma lényegét a *lakáshiány* jelenti. Mások viszont — s ennek az álláspontnak a képviselői vannak kevesebben — a lakásproblémát a társadalmi struktúrával összefüggésben igyekeznek megmagyarázni, a lakáskérdést alapvetően mint *elosztási problémát*, mint a *társadalmi egyenlőtlenségek problémáját* kezelik. Bár lakáshiány és lakáselosztás egymástól távolról sem független elemei a lakásproblémának („nem lehet elosztani azt, ami nincs" — érvelnének sokan), e két érvrendszert mint két „ideáltipikus" magatartásformát most mégis elkülönítve tárgyaljuk s éppen annak érdekében, hogy lakáspolitikánk számára következetes elveket igyekezzünk keresni.

1. *A lakáshiányról*

A legtöbb országban a lakáspolitikusok meg vannak győződve arról, hogy a lakásproblémát a lakáshiány okozza, pontosabban az, hogy országukban az ilyen vagy olyan módon meghatározott „standard" alatti lakások is találhatók. Más szavakkal: a lakáskérdést úgy lehet megoldani, ha a jövőben több lakást építünk. Pusztán arról van szó tehát, hogy milyen arányban osztjuk fel a nemzeti jövedelmet lakásépítés és egyéb tevékenységek között. A szocialista országokban ez a nézet különösen könnyen elfogadhatónak tűnik, hiszen ezekben az országokban nagymérvű az állam beavatkozása a lakáspiacba, a lakások viszonylag nagy hányadát építik fel az állami költségvetésből, s így aránylag nagy az állami tulajdonban levő lakások súlya az egész lakásállományon belül. Lakáspolitikusaink könnyen azt hihetnék tehát, hogy a lakáskérdés megoldásának „határidejét" az szabja meg, hogy milyen anyagi eszközök, esetleg milyen építőipari kapacitás áll rendelkezésünkre. Ez a fel-

[2] 1970 késő őszén Makón végeztünk egy közvéleménykutatást, melynek során egy bár csak kísérletinek tekinthető kis, de véletlenszerűen kiválasztott mintán e kérdést is feltettük. A megkérdezetteknek mintegy a fele válaszolta azt, hogy van problémája, de ezeknek megközelítőleg 40 százaléka legsürgetőbbnek lakásproblémáját vallotta, a lakás mögött minden egyéb probléma (egészség, gyermeknevelés, anyagi helyzet, munka stb.) messze elmaradt. Hasonlóan kiemelkedő jelentőséget tulajdonítottak a megkérdezettek a lakáshelyzetnek, amikor azt tudakoltuk tőlük, hogy „Mi véleménye szerint ennek a *városnak* a legégetőbb problémája?", sőt e kérdésre adott válaszoknál a lakás súlya még nagyobb volt. Meghökkentő, hogy egy az ipari fejlődésben meglehetősen elmaradt, s a kommunális ellátottság tekintetében is átlagosnál rosszabb helyzetben levő városban, mint Makón háromszor annyian vélték városuk fő problémájának a lakáshelyzetet, mint az iparral vagy kereskedelemmel összefüggő kérdéseket. Természetesen egy ilyen „pilot study"-ból nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket, de azért azt a hipotézist felállíthatjuk, hogy a magyar városok többségében e két kérdésre hasonló eloszlású válaszokat kapnánk.

fogás általánosan elterjedt Magyarországon is, elegendő, ha csak a napisajtó ilyen vonatkozású cikkeire utalunk, bár az ilyen gondolatok nem idegenek sok közgazdásztól vagy éppen szociológustól sem.

De miből ered a lakáshiány — kérdezhetjük joggal az e koncepciót vallóktól. Erre a kérdésre alapvetően két különböző típusú választ szokás adni: vannak, akik a lakáshiány kialakulását teljesen vagy nagyobbrészt gazdaságon kívüli, mások inkább gazdasági okokkal igyekeznek megmagyarázni.

A *gazdaságon kívüli okok* egy része ugyancsak kézenfekvőnek látszik. A szocialista országokban sokáig teljesen kielégítő volt az a magyarázat, hogy lakásállományunkat örököltük, s valamiképpen ez az érv még ma is érvényes: a hazai lakásállomány nagyobbik fele még a második világháború előtt, tehát egy másik társadalmi rendszerben épült, s annak állapotáért mai rendszerünk nem lehet okolható. Sőt, a lakások jelentős része a háború alatt megsemmisült, vagy legalábbis lényegesen megrongálódott: a lakáshiányért tehát legalábbis bizonyos részben a felszabadulás előtti társadalmi rend és maga a második világháború okolható. Az évek múlásával azonban ez az érv egyre veszít meggyőző erejéből: ma már gazdasági életünk egyetlen szektorában sem mutatható ki a második világháború pusztító hatása, s reméljük, hogy az elkövetkező évtizedben lakásállományunk mintegy egynegyede újjáépül (vagyis, ha idáig ilyen ütemben építkeztünk volna, ma már többségben lennének az „új" lakások a „régi" lakásokkal szemben). Tehát tartósan mégsem hivatkozhatunk az „örökségre" — a lakásprobléma létét mai társadalmunk tényleges működéséből kell levezetnünk.

A második világháborúra való hivatkozás egyébként világszerte megfelelő magyarázatnak tűnt sok-sok éven keresztül: újabban azonban új, „gazdaságon kívüli" tényezőkre is hivatkozni kezdenek. Két fő, ilyen nem közvetlenül gazdasági tényezővel indokolható a lakásprobléma: a városba vándorlási folyamat felgyorsulásával, valamint az úgynevezett „demográfiai forradalommal", a népesség korábbinál gyorsabb növekedésével. Hazánkban — a népesség meglehetősen lassú növekedése miatt — elsősorban a városba vándorlást halljuk gyakran okolni a lakáshiányért. Kétségtelen, hogy a lakáshiány Magyarországon elsősorban városi jelenség — nem mintha a falusi albérlet ismeretlen lenne —, sőt vannak még olyan falvak is, melyekben „üres" lakások is vannak (ma már „üres" faluval is „büszkélkedhetünk": a Baranya megyei Gyűrűfű 1970-ben teljesen elnéptelenedett). A tömeghírközlési eszközökön keresztül nemegyszer indulatosan nyilatkoznak magas beosztású városi tanácsi vezetők azokról a felelőtlen városba vándorlókról, akik megfelelő falusi otthonaikat elhagyva költöznek városi nyomornegyedekbe és albérletekbe, s ott lakásigénylőként jelentkeznek. E nyilatkozatok kifejezik városaink törzslakosságának a véleményét is: közöttük sokan úgy vélik, hogy városuk lakásproblémáját úgy kellene megoldani, hogy „visszazsuppolják ezeket a gyüttmenteket" oda, ahonnan jöttek. Ha nem is ilyen radikálisan, de azért történnek adminisztratív és esetenként akár rendőri intézkedések is ebben az irányban (gondoljunk például a Budapesten való letelepülést megnehezítő jogszabályokra, vagy arra a rendeletre, mely megtiltja, hogy valaki lakhatónak nem minősíthető „lakásba" jelentkezzen be). Meg kell ugyan értenünk a városi vezetők aggodalmát — nyilvánvalóan ingerli őket, hogy a lakásépítkezés ütemének fokozására tett erőfeszítéseik eredménytelennek bizonyulnak: minél több lakást építenek, annál többen vándorolnak a városba, s így paradox módon egyre nyomasztóbbá válik a lakáshiány —, de arról sem szabad

megfeledkeznünk, hogy e „felelőtlen" bevándorlókat is nyilván valamiféle ráció vezeti — korábbi falusi lakásuk is meglehetősen nyomorúságos volt, s különösen tűrhetetlennek találták korábbi lakóhelyük kommunális ellátottságát, munkalehetőségeit stb. Vagyis, ha a „lakást" nem pusztán fizikai értelemben fogjuk fel, hanem mint „Wohnen"-t, vagyis „lakásmódot", akkor éppenséggel javítanak helyzetükön még a legrosszabb városszéli barakkba költözve is. Ebben az értelemben tehát a városba vándorlás csupán láthatóvá tesz egyébként látens lakásproblémákat. Így tehát nem találhatjuk különösebben meggyőzőnek azokat az érveket, melyek a lakáshiány kialakulását gazdaságon kívüli tényezőkkel igyekeznek megmagyarázni, az ilyen külső faktorok egy probléma megjelenését legfeljebb egészen rövid távon indokolhatják, évtizedekre vonatkozóan viszont meggyőző erejük ugyancsak csökken. Nem is beszélve most arról, hogy például Magyarországon a városba vándorlási folyamat távolról sem volt különösen gyors az elmúlt két évtizedben, s elmaradt a mezőgazdasági népesség csökkenésének üteme mögött. Ma hazánkban éppenséggel a falusi népesség arányszáma nevezhető indokolatlanul magasnak a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányához viszonyítva: míg a keresők egyharmada dolgozik a mezőgazdaságban, addig a lakosságnak több mint a fele falvakban él. Ez a növekvő aránytalanság „oldódik" meg az ingázásban, s vezet az ingázók számának riasztó növekedéséhez.

Elgondolkodtatóbbak már azok az érvek, melyek a lakáshiány létrejöttét *gazdaságon belüli tényezőkkel* igyekeznek indokolni. Summázva, a gazdasági magyarázatok lényege talán abban a feltevésben foglalható össze, hogy a lakásépítés volumene nincs arányban a nemzeti jövedelem szintjével.

Az Egyesült Államokban például sikerült kimutatni, hogy a századforduló óta az összes beruházásokhoz viszonyítva a lakásépítésre fordított beruházások aránya állandóan csökken (lásd Martin Meyerson — Barbara Terrett és William Wheaton, 1962), s nem elképzelhetetlen, hogy ez a tendencia más országok esetében is kimutatható lenne. A lakásépítkezések iránti üzleti érdeklődés lanyhulása valószínűleg szükségszerűen következik be a piaci feltételek működése esetén is. A tudományos és technikai forradalom térnyerésével általában meggyorsul a tőke megtérülése egyéb ágazatokban, de lényegében változatlan marad a lakásberuházásoknál: míg az ipari befektetések öt-tíz év alatt megtérülnek, addig a lakásberuházásoknál a megtérülés ideje huszonöt—negyven esztendő. Ezért könnyen érthető, hogy a profitjuk maximalizálására törekvő vállalkozók nem különösebben érdeklődnek a lakásépítkezések iránt. Talán ezzel magyarázható, hogy a piaci gazdálkodás feltételei között a fejlett tőkés országokban a lakásproblémát legalábbis részben az okozza, hogy a vállalkozók nem hajlandók olcsó lakásokat építeni, míg drága bérlakásokban inkább „túltermelés" mutatkozik. Elképzelhető ugyanis, hogy a drágább bérlakások esetében a vállalkozók nagyobb profitot tudnak a maguk számára biztosítani, s a tőke-megtérülést is meggyorsíthatják. A lakásberuházások ilyen lassú megtérülése összefügg az építőipar lassú műszaki fejlődésével s ehhez kapcsolódva azzal a ténnyel, hogy az építőipar viszonylag nagyobb arányban használja fel az egyre költségesebbé váló élőmunkát. Persze nem lenne könnyű kimutatni, hogy itt mi az ok és mi az okozat: vajon az építőipari beruházások kisebb profitabilitása vezet-e a műszaki fejlődés visszamaradására, vagy éppen az építőipari tevékenység sajátosságai miatt körülményesebb e területen a műszaki fejlesztés, s ebből következik a tőkemegtérülés lassúbb üteme. Annyi azonban mindenképpen bizonyos, hogy piaci feltételek működése mellett a

lanyhulás tendenciája érvényesül a lakásépítkezés iránti üzleti érdeklődésben, s ez már magában is óva int bennünket attól, hogy különösebb illúziókat fűzzünk a piaci lakásgazdálkodás eredményességéhez. A későbbiekben még ismertetünk olyan nézeteket, melyek valószínűleg túlzottan is optimisták a piaci lakásgazdálkodás hatékonysága tekintetében.

De vajon mi a helyzet a szocialista gazdaságban, mely a fent ismertetett spontán folyamatokat nem hagyja érvényesülni, s helyükbe a népgazdaság tervszerű fejlesztését állítja. Úgy gondoljuk, hogy a lakásépítési beruházások és egyéb beruházások közötti ellentét a tervutasításos gazdálkodás feltételei között csak éleződött: a szocialista tervgazdálkodás alapvető célja a szocialista iparosítás volt, s ezért a lakásberuházások mint egyáltalán nem profitábilis befektetések jelentek meg, a lakásépítkezés tulajdonképpen nem is „gazdasági beruházás" volt, hanem juttatás a nemzeti jövedelemből. Ezért történhetett, hogy az ötvenes évek elején a lakásépítkezések volumene abszolút minimumra süllyedt, s később is — sőt mindmáig — a lakásépítés ütemének fokozása *nem mint gazdasági, hanem mint politikai kérdés* merült fel. E vonatkozásban tehát éppenséggel egyet kell értenünk azokkal, akik a lakásgazdálkodás piacibb formáit sürgetik (lásd Liska Tibor, 1969), hiszen egy piaci rendszerű bérlakás-kereskedelem kétségkívül feloldaná gazdálkodási rendszerünk ezen irracionális elemét, s a lakástermelést ismét a szűkebb értelemben is gazdasági és *gazdaságos* tevékenységgé tenné. Még egyszer hangsúlyozzuk azonban, hogy a piaci gazdálkodás tehát csak e vonatkozásban jelent megoldást, hiszen a korábban már említett gazdasági problémák a legtisztább piaci feltételek között is megjelennek.

E rentabilitási kérdéseken túl vannak, akik a lakásberuházások arányának e viszonylagos csökkenését a kereslet alakulásával igyekeznek megmagyarázni. Louis Winnick például azt állítja, hogy a lakásigények az általános fogyasztói igényeken belül csökkenő szerepet játszanak (Louis Winnick, 1955). Feltevését bizonyítandó megvizsgálta, hogy miként alakul a családi költségvetésből a lakásfenntartásra fordított összeg (lásd Sherman J. Maisel és Louis Winnick, 1960). Kimutatta, hogy a lakásfenntartási költségek aránya a jövedelem emelkedésével a családi költségvetésben gyors ütemben csökken, bár természetesen a lakáskiadások abszolút összege nő. A lakás iránt jelentkező fizetőképes kereslet ilyen relatív csökkenése különbözőképpen magyarázható. Elképzelhető egyrészt, hogy e jelenség a lakásigények valamiféle szaturálódásáról tanúskodik. A. Baranov (1969) a lakáshelyzettel való elégedettség szintjét elemezve valószínűnek tartja, hogy a lakásigények növekedése valóban nem korlátlan, s ezek az igények egy aránylag nem is túlságosan magas szinten telítődnek. Ha Baranovnak igaza van, akkor a lakás iránti kereslet relatív csökkenése éppenséggel nem lakáshiányt okoz, hanem a lakáshiány valami abszolút megoldását jelzi. Valószínűbbnek tűnik azonban, hogy a lakásköltségek részarányát a családi költségvetésben nem pusztán a lakás iránti igények szabják meg, hanem a költségvetés más tételeinek „nyomása" is. Más szavakkal: nem biztos, hogy a fizetőképes kereslet hiánya igénykielégítettséget jelent. Éppen ezért azt sem fogadhatjuk el meggyőzőnek, hogy a „lakáshiány" lényegileg a kereslet és kínálat egyensúlyának megbomlásával magyarázható. Liska Tibor (1969) hajlik arra a nézetre, hogy a „lakáshiányt" végső soron a mesterségesen leszorított lakbérek okozták hazánkban, hiszen ilyen alacsony s az értékkel nem arányos lakbérek esetén a kereslet természetesen lényegesen meg fogja haladni a lakáskínálatot. Ha tehát piaci lakbéreket hoznánk létre,

akkor egy csapásra megszűnne a lakások iránti „túlzott" kereslet, a lakásgazdálkodásban is kialakulna a piaci egyensúly. Liska továbbá úgy véli, hogy a piaci lakbérek kialakulása nem pusztán formális megoldást jelentene a „lakáshiányra", hanem a lakásépítkezést is ösztönözné. Liska érvelése rendkívül megszívlelendő, s különösen megtermékenyítő az a gondolata, hogy a lakásprobléma lényegét a lakásgazdálkodás működésében és nem pusztán a lakásépítési volumenben keresi. Mégsem látszik elfogadhatónak az a feltételezés, hogy a piaci egyensúly megoldja egy termék elosztásából fakadó társadalmi problémákat, illetve az e problémákat szülő társadalmi konfliktusokat. Attól, hogy a piacon kialakult árak túl magasak ahhoz, hogy valaki valamely terméket megvásárolhasson, még érezheti társadalmilag igazságtalannak a terméktől való megfosztottságát. Ezt egyébként akár hazai lakásgazdálkodásunk is bizonyítja — hazánkban ma is van lakáspiac —, ha ugyan nem is bérlakáspiac, s itt egyensúlyi árak alakultak ki. Bárki vásárolhat magának családi házat vagy öröklakást, ha elegendő pénze van hozzá, de a lakástalanokat vagy rossz lakáskörülmények között élőket cseppet sem nyugtatja meg, hogy ők pusztán azért nem juthatnak például öröklakáshoz, mert nincs elegendő jövedelmük.

Úgy gondoljuk tehát, hogy a lakásprobléma lényegének megértéséhez tovább kell lépnünk azokon a nézeteken, melyek e problémát a különböző okok miatt kialakult lakáshiányra vezetik vissza. Ezt már csak azért is fontosnak tartjuk, mert az a felfogás, mely a lakásprobléma megoldására egyszerűen a lakásépítés volumenének a növelését ajánlja, látszólag progresszív jellege mögött tulajdonképpen demobilizáló hatású, hiszen vele mindig szembeszegezhető az az érv, hogy a nemzeti jövedelem szintje nem engedi meg a nagyobb volumenű lakásépítkezést. Éppen ezért a lakáskérdés szociológiai tartalmának megértéséhez és szociológiailag megalapozott lakáspolitikai elvrendszer kidolgozásához szükséges, hogy a lakást a társadalom elosztási és jutalmazási rendszerének részeként értelmezzük, s végső soron a lakásrendszer működését a társadalmi struktúrán belül feszülő érdekviszonyok tükrében vizsgáljuk meg.

2. *A lakásprobléma társadalmi összetevői*

A lakásprobléma kialakulásának társadalmi okairól és szociális következményeiről sajnos meglehetősen kevés vizsgálatot végeztek idáig. A lakásszociológiai vizsgálatok elsősorban a lakásigény kutatásával foglalkoztak. A nagyszámú igénykutatás közül most kiemelkedő jelentősége miatt csak Peter Rossi „*Why families move*" című, ma már klasszikusnak tekinthető művét említjük meg (P. Rossi, 1955). Jó néhány műről tudunk, melyek a lakás társadalomlélektani vonatkozásait tárgyalják, (R. K. Merton, 1948; R. K. Merton—P. S. West és M. Jahoda, 1950; L. Festinger —S. Schachter és K. Back, 1950) s ismerünk kutatásokat, melyek kifejezetten a lakásépítészeti megoldások társadalmi összefüggéseire igyekeztek fényt deríteni (például: Svend Riemer, 1951).

A szűkebb értelemben vett lakásszociológiai vizsgálatok nagyon kevéssé alkalmasak arra, hogy a lakáskérdést össztársadalmi összefüggésekbe helyezzük. Ha meg akarjuk tudni, hogy például a társadalmi egyenlőtlenségek mennyiben és milyen mechanizmusokon keresztül jutnak kifejezésre a társadalom különböző osztályainak vagy rétegeinek a lakáshelyzetében; hogy a különböző

országok lakáspolitikája a lakáshelyzet vonatkozásában erősíti-e avagy gyengíti a más szférákban — például a jövedelemelosztásban — kialakult egyenlőtlenségeket; hogy a társadalom tagjainak életlehetőségeit, mobilitási esélyeit stb. mennyire befolyásolja lakáshelyzetük, akkor éppenséggel további intenzív vizsgálatokra lenne szükségünk. Néhány családszociológiai mű (P. Chombart de Lauwe, 1959—60; R. E. Mitchell, 1971), komplex városkutatás — ún. „community study" — (így a legjobbak Herbert J. Gans, 1962, vagy Michael Young és Peter Willmot, 1957), vagy várostervezéssel foglalkozó tanulmány (H. J. Gans, 1961 May; H. J. Gans, 1961 August; Scott Greer, 1966) segíthet a makroszociológiai igényű elemzésben.

Már korábban is utaltunk rá, hogy lakáskérdés társadalmi problémává válását csak akkor tudjuk megérteni, ha kimutatjuk, hogy mi a lakás szerepe a társadalom elosztási, illetve jutalmazási rendszerében. Láttuk, az a tény, hogy valamely termék csak szűkös mennyiségben áll rendelkezésre, nem okoz „társadalmi problémát" nem beszélhetünk „autó-problémáról" azért, mert nincs mindenkinek autója, vagy mert a magasabb jövedelműek nagyobb, az alacsonyabb jövedelműek pedig csak kisebb és olcsóbb autót vásárolhatnak. Az ellátottság szintjében, valamely termékhez való hozzájutás esélyeiben jelentkező különbségek egy strukturált társadalomban önmagukban természetesnek tekinthetők. Azt, hogy a lakásellátottság szintjében levő különbségek és a lakáshoz jutási esélyek különbségei „problémává" válnak, az okozza, hogy mind a tőkés, mind a szocialista iparosodott társadalmakban a lakás a társadalom jutalmazási rendszerének döntően fontos elemévé válik. Meggyőző Scott Greer érvelése, mikor megállapítja: A lakáskérdés „problémává" válhat, ha sokan úgy gondolják, hogy a lakásokat *igazságtalanul* osztják el . . . amikor valaki lakáshelyzetét értékeli, akkor azt mérlegeli, hogy a társadalom őt miként jutalmazza; ha valaki magát keményen dolgozó, s az élet más területein a társadalom elismerését kiérdemlő „rendes és becsületes embernek" tartja, de úgy találja, hogy mégsem sikerült „rendes lakáshoz" jutnia, akkor becsapva érzi magát (Scott Greer, 1966, 519. old.). Valószínűleg nem értelmezzük félre ezt a kijelentést, ha belőle arra következtethetünk, hogy tehát a saját lakáshelyzetüket nem kielégítőnek ítélők azért „érzik becsapva magukat", mert úgy vélik, hogy saját és a társadalom más tagjainak lakáskörülményei közötti különbségek indokolatlanul nagyok, ezekben a társadalmi egyenlőtlenségek méltánytalan mértéke tükröződik. Edith Elmer Wood, az amerikai szociális lakáspolitika egyik legkorábbi harcosa már 1934-ben hasonlóképpen a társadalmi egyenlőtlenségben keresi a lakáskérdés lényegét. Így ír: „A lakásprobléma a modern ipari civilizáció elkerülhetetlen velejárója, s nem is oldódik meg magától. *A kereslet és kínálat játéka nem jelent kiutat, hiszen a jövedelemelosztás és az új lakások költségei úgy alakulnak, hogy a lakosság kétharmada nem jelent fizetőképes keresletet az új lakások iránt.* (Kiemelés tőlem — Sz. I.) S bár a régi lakások egy része még úgy-ahogy elfogadható, jó része azonban megdöbbentő minőségű." (E. E. Wood, 1934, 137. old.) Vagyis a lakáshelyzetben és a lakáshoz jutási esélyekben kimutatható különbségek a társadalmon belüli egyenlőtlenségeket tükrözik, így tehát társadalmi konfliktusok hordozói. Azon túlmenően azonban, hogy a társadalmi struktúra, az azon belüli feszültségek és konfliktusok tükröződnek a lakásrendszer működésében, feltételezhetjük, hogy a lakásrendszer maga is visszahat a társadalom struktúrájára, a struktúra merevítésének vagy nyitottá tételének egyik tényezőjévé válik. Amikor Greer arról ír, hogy „. . . sokan úgy *gondolják*, hogy a

lakásokat igazságtalanul osztják el . . ." akkor ennek az *objektív jelenségnek a tudati tükröződésére* hivatkozik.

Kézenfekvőnek tűnik az a feltevés, hogy a lakáskörülmények befolyásolják az emberek életét, életlehetőségeit. A lakáshelyzet életforma-alakító tényező, legalábbis bizonyos mértékig befolyásolja az emberek társadalmi kapcsolatrendszerét, sőt, mint tudjuk, összefügg a munkahelyi teljesítménnyel és a gyermek iskolai eredményeivel is.

Greer a lakásrendszer és társadalmi struktúra e kettős összefüggését nevezi a lakásprobléma circulus vitiosusának, „hibás körének" (Scott Greer, 1966, 526. old.). Ha a fent vázolt feltevések igazak, úgy valóban „hibás körbe" kerülhetünk: hiszen megállapítottuk, hogy a lakáshelyzetben kifejeződik, hogy kit miként értékel és *jutalmaz* a társadalom, a lakásviszonyok viszont *lehetőséget* jelentenek, s a lehetőségek mértéke szabja meg, hogy ki mit tud *teljesíteni*, nyújtani a társadalomnak: s ezzel a bűvös kör be is zárult, hiszen a jutalmazás mértékét éppenséggel a teljesítményelvű társadalmakban — s valamiképpen minden iparilag fejlett társadalom szükségképpen ilyen — a teljesítés mértéke határozza meg. Az elmondottakat a következő sémával ábrázolhatjuk:

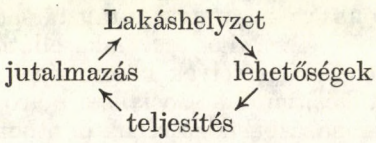

Más szavakkal megfogalmazva: ha valakit a társadalom kevésbé tart fontos és hasznos tagjának, akkor minden valószínűség szerint rosszabb lakáshoz juttatja, rossz lakáskörülményei miatt azonban lehetőségei is romlanak, hogy többet tudjon a társadalomnak nyújtani, kisebb lesz munkahelyén a produktivitása, rosszabbak lesznek gyermekeinek az iskolai eredményei stb., vagyis keveset, esetleg egyre kevesebbet teljesít, tehát mintegy igazolódik, hogy a társadalom nem is jutalmazza . . . A putriban élő cigány gyerekeknek nincs hol tanulniuk, nem tudják elvégezni többségükben még a nyolc általánost sem, tehát szakképzett munkássá sem válhatnak, vagyis társadalmilag megbecsült munkába soha nem kerülhetnek, ezért alkalmasint ők is folytatják a putri-életet, az ő gyerekeik is putriban születnek stb. stb.

A lakásrendszer működése tehát akkor válik társadalmi problémává, amikor hozzájárul a társadalmi előnyök konzerválódásához, illetve a társadalmi hátrányok felhalmozódásához. (Lásd e megfogalmazással kapcsolatban Ray Pahl, 1968). Ezzel véleményünk szerint bármiféle szociálpolitika szociológiai alapelvéhez jutottunk el. Szociálpolitikai közbeavatkozásra olyan folyamatok esetében van szükség, melyek a most vázolt „hibás körbe" fonódnak, s a szociálpolitika alapvető célja e hibás vagy bűvös kör keresztültörése.

Ebben — de csak ebben az értelemben érvelünk amellett, hogy a lakásprobléma elsősorban nem lakáshiányból, hanem sokkal tágabban a lakásgazdálkodás s azon belül különös súllyal a lakáselosztás rendszeréből fakad. Az persze kétségtelen, hogy a felszínen ez mint lakáshiány jelenik meg. Ahhoz, hogy a „hibás kört" keresztültörjük, lakásokat kell építeni. Az épülő lakásmennyiséggel azonos fontosságú vagy talán még fontosabb azonban az, hogy milyen lakásokból mennyi épül, s kinek jutnak az újonnan épült lakások. Az épülő lakások mennyiségével kapcsolatos intézkedés még nem szociálpolitika, elvileg

elképzelhető, hogy a lakásépítkezés volumenének emelkedésével egyidejűleg egyre merevebbé és egyre zártabbá válik a lakásprobléma „hibás köre" (bár ez általában nem következik be a későbbiekben ismertetendő filtrációs folyamatok miatt), vagyis súlyosbodhat a tulajdonképpeni lakásprobléma. Szociális lakáspolitikáról csak akkor beszélhetünk, ha tudatosan arra törekszünk, hogy a lakáshelyzet egyáltalán ne vagy a lehető legkevésbé járuljon hozzá a társadalmi hátrányok halmozódásához, a társadalmi mobilitás visszaszorításához.

Kérdéses azonban, hogy a szocialista társadalmakban s így közelebbről hazánkban értelmezhető-e a lakásprobléma ily módon, *társadalmi probléma-e a lakáskérdés Magyarországon, vagy pusztán lakáshiánytól szenvedünk.* Nagy hiba lenne, ha a nyugati szociológia e kérdéskörrel foglalkozó legkiválóbb kutatóinak, Herbert Gansnak, Scott Greernek vagy Ray Pahlnak az előző gondolatmenetben annyiszor idézett megállapításait mechanikusan alkalmaznánk a hazai lakásrendszerre. A szocialista társadalomban a lakásgazdálkodás alapvetően más elveken nyugszik, mint a tőkés országokban. A negyvenes évek végén kialakult lakáspolitika alapvetően az egyenlőség elvére épült, célja kimutathatóan az volt, hogy a társadalmi státust és a tényleges lakáshelyzetet egymástól függetlenítse, hiszen ezért rögzítették a legjobb lakás bérét is olyan alacsonyan, hogy azt akár a legkisebb jövedelmű család is meg tudja fizetni. E lakáspolitika tehát *elvileg* keresztültörte a bűvös kört, hiszen *a lakást nem jutalomnak, hanem juttatásnak* fogta fel. (Ennek közgazdasági vetülete az a tétel, hogy a lakás nem áru.)

A korábban hazánkban és más szocialista országokban végzett településszociológiai kutatások (Szelényi Iván és Konrád György, 1969; M. Živkovič, 1968; V. Duric, 1969; Jiři Musil) azonban arra hívták fel a figyelmünket, hogy a lakás árujellege nem szűnt meg teljesen. Mind a tényleges lakáshelyzetben, mind a lakáshoz s főként az új és jó minőségű lakáshoz jutás esélyeiben jelentkező különbségek nem függetlenek a társadalmi státustól. Éppen ezért Pécsett és Szegeden 1968-ban, majd Szolnokon 1969-ben végzett településszociológiai kutatásunk során célul tűztük ki, hogy módszeresen feltérképezzük hazai lakásrendszerünk működését, kimutassuk, hogy a társadalom különböző rétegeinek milyen az esélyük, hogy különböző minőségű és tulajdonú lakásokba kerüljenek — más részről a lakáshelyzet mennyiben befolyásolja a családok életlehetőségeit. Vagyis arra törekedtünk, hogy a „bűvös kör" mindkét „félkörét" elemezzük. Kutatásunk adatait a Városépítési Tudományos és Tervező Intézetnél terjedelmes jelentésben tettük közzé, s a lakásmobilitással kapcsolatos adatokat Konrád Györggyel viszonylag részletesebben is elemeztük egy közös tanulmányban. (Konrád György és Szelényi Iván, 1969.) E tanulmányban megkíséreljük, hogy ezekből az adatokból a lehető legmesszebbmenő általánosításokat vonjuk le, mintegy felvázoljuk lakásrendszerünk működésének modelljét, s szintén az általánosság igényével a tanulmány harmadik részében összefoglaljuk a szociális lakáspolitika szociológiai alapelveit, remélve, hogy ily módon hozzá tudunk járulni általában is egy szociológiai szemléletet inkább tükröző szociálpolitika kiműveléséhez.

II. *Hazai lakásrendszerünk jellemzői*

1. *A lakásmobilitás problémái*

Köztudott, s akár csak a népszámlálás lakáscenzus adataiból is bizonyítható, hogy a különböző társadalmi rétegek lakáshelyzetében jelentős eltérések vannak: a jövedelmi szint emelkedésével a lakásviszonyok is javulnak. A lakáshelyzet e társadalmi differenciáltsága azonban nem kis mértékben átöröklött, s már csak ez is szükségessé teszi, hogy a lakásrendszer működésének elemzésekor dinamikusabb megközelítést alkalmazzunk, ne elégedjünk meg a meglevő különbségek leírásával, hanem igyekezzünk kimutatni a lakásrendszeren belüli mozgásokat és változásokat.

A lakásrendszer dinamizmusának a megértéséhez jól használható a filtráció fogalma, melyet a lakáskérdéssel foglalkozó közgazdászok dolgoztak ki (a filtráció fogalmával R. U. Ratcliff már a negyvenes években dolgozik, lásd R. U. Ratcliff, 1945 és 1949, majd a koncepciót tovább finomítja E. M. Fischer és L. Winnick, 1951, újabban pedig W. G. Grisby, 1963) s mely elég meglepő módon jórészt elkerülte a szociológusok figyelmét. A filtráció fogalmának megalkotói a lakásállományt különböző minőségi kategóriák hierarchiájaként értelmezték, s legalábbis kezdetben (a későbbiek során ugyan a fogalom értelmezése lényegesen módosult) a filtráció lényegét a különböző népességcsoportoknak a rendszeren belüli helyváltoztatásában látták. Így például azt mondhatjuk, hogy a lakásállomány legjobb minőségi kategóriája „lefelé filtrálódik", ha még jobb minőségű lakások épülnek, s ezért e lefelé filtrálódó kategória most már a valamivel alacsonyabb jövedelműek számára hozzáférhetővé válik, hiszen a legmagasabb jövedelműek részéről jelentkező keresletet feltehetőleg a mindenkori legjobb lakásminőség köti le. Bennünket mint szociológusokat e folyamat másik mozzanata kell inkább foglalkoztasson, nevezetesen az, hogy a különböző társadalmi csoportok, illetve rétegek miként változtatják helyüket a lakásrendszeren belül, s e mozgás az, amit a következőkben *lakásmobilitásnak* nevezünk.

Könnyen belátható azonban, hogy a lakásmobilitás vizsgálatához nem elég, ha csak a lakásállomány minőségi differenciálódását vesszük figyelembe. Mobilnak kell neveznünk valakit, ha megváltoztatja helyzetét a lakásrendszeren belül, ami megtörténhet abban az esetben is, ha lakásának a minősége nem változik. Így például egyértelműen helyet változtat valaki, tehát mobil, ha mondjuk egy két szoba összkomfortos *bérlakásból* egy szintén két szoba összkomfortos *öröklakásba* költözik. A lakásrendszerben elfoglalt hely jellemzéséhez jól használható a *lakásosztály* fogalma, amit J. A. Rex dolgozott ki néhány évvel ezelőtt (J. A. Rex, 1968), majd Ray Pahl fejlesztett tovább (Ray Pahl, 1970. 53—68. old.). Rex, amikor kidolgozza a „lakásosztály" fogalmát, Max Weber „osztály" fogalmával operál. Weber úgy gondolta, hogy egy társadalmi osztályt nem csupán azok alkothatnak, akiknek azonos a helyzetük a *munkaerő piacán* (például termelőeszközök tulajdonosai, vagy munkaerejüket áruba bocsátó bérmunkások), hanem általánosabban az emberek minden olyan csoportja „osztálynak" tekinthető, mely bármilyen vonatkozásban azonos piaci helyzetben van s azonos piaci érdekekkel bír. E gondolatot folytatva Rex azzal érvel, hogy miért ne beszélhetnénk például a „lakástulajdonosok osztályáról", mondjuk a „lakásbérlők osztályával" szemben.

Bár mi nem tekintjük a „lakásosztályt" társadalmi osztálynak a marxi értelemben, a kategóriát mégis jól használhatónak tartjuk a lakásrendszeren belüli, mondjuk talán úgy, hogy „státus" megjelölésére.

Az elmondottak alapján a hazai lakásrendszerben hat lakásosztályt tudunk megkülönböztetni. Mivel a lakásosztályokkal magukkal Konrád Györggyel a már idézett közös tanulmányunkban részletesebben foglalkoztunk, itt csak röviden ismertetjük lakásosztályainkat (Konrád György és Szelényi Iván, 1969), melyek a következők: 1. Új állami bérlakások bérlői; 2. A régi állami bérlakások bérlői; 3. Öröklakás-tulajdonosok; 4. Új családi ház tulajdonosok; 5. Régi családi ház tulajdonosok, és végül 6. önálló lakással nem rendelkezők. Az 1. és 2. lakásosztály megkülönböztetését az indokolja, hogy az új állami bérlakások lakbére lényegesen nagyobb állami szubvenciót tartalmaz, vagyis bérlőik sokkal nagyobb kedvezményeket élveznek. A 4. és 5. osztály megkülönböztetésénél sem a „régi" és „új" jelző a lényeges, sokkal fontosabb, hogy a „régi" családi házak zöme városainkban, s főként vidéki városainkban eredetileg mezőgazdasági termelési funkciók ellátását is szolgálta, jelenleg tehát funkcióját vesztve avuló, s jó részük még csak fel sem újítható. Az elmondottak talán érzékeltették, hogy a lakásmobilitás nem azonos lakásváltoztatással, illetve, hogy a lakásrendszer és a lakásállomány is két merőben különböző fogalom. A lakásmobilitás a lakásrendszeren belüli helyzetváltoztatás, a lakásrendszer pedig társadalmi viszonyok és érdekek egy sajátos, a lakással mint kiemelkedően fontos termékkel összefüggő rendszere.

Ha a tanulmány első részében elmondottakból indulunk ki, akkor a lakáskérdés társadalmi problémává válásának egyik szükséges, de nem elégséges feltétele, hogy a társadalmi struktúrában elfoglalt hely szerint differenciálódjanak a lakásmobilitás esélyei, vagyis az egyes lakásosztályokba való ki és belépés valószínűségei különbözőek legyenek a társadalom egyes rétegei, illetve csoportjai esetében. Mint már utaltunk rá, az egyes „osztályokba" való ki- és belépési valószínűség a tőkés piaci gazdaságban szinte automatikusan differenciálódik a lakbérek és jövedelmek differenciálódása miatt, ezzel szemben elvileg a szocialista országok lakáspolitikája jövedelemtől, foglalkozástól és beosztástól függetlenné tette a lakások elosztását. Itt most terjedelmi okok miatt nem vállalkozhatunk arra, hogy ebből a szempontból például hazai lakáspolitikánkat elemezzük, de annyi a már eddig elmondottakból is belátható, hogy lakáspolitikánk a bérlakások bérének alacsony szinten való rögzítésével s a lakásépítés jó részének az állam által történt átvállalásával, az állami bérlakások lényegileg egyetlen standardon történő építésével a lakáshelyzet abszolút egyenlősítésének célját követte. Más kérdés, hogy idővel — sőt már az ötvenes évek közepétől a lakáspolitika sok vonatkozásban módosult (e módosulásokkal más alkalommal szintén kellene foglalkozni), alapvetően azonban az állami bérlakások vonatkozásában elveiben változatlan maradt a párt és a kormány 1970 májusi állásfoglalásáig. Vizsgáljuk meg először is, hogy mennyiben tudta ez az egyenlőség nevében fogant lakáspolitika a mobilitás azonos esélyeit biztosítani mindenki számára, s a tényleges folyamatoknak a szándéktól való eltérését mi magyarázhatja. Kíséreljük meg továbbá értékelni új lakásgazdálkodási rendszerünk várható következményeit.

Mivel semmiképpen nem akarjuk a már többször idézett korábbi tanulmányunkban kifejtetteket (Konrád György és Szelényi Iván, 1969) ismételni, a részletes adatszerű bizonyítást itt mellőzve röviden mindössze annyit kell megállapítanunk, hogy az általunk Pécsett és Szegeden végzett vizsgálat

tudomásunk szerint minden — a kérdéssel foglalkozó — hazai kutatással egybehangzóan[3] azt tanúsítja, hogy a különböző társadalmi rétegek különbözőképpen mozognak lakásrendszerünkben. Az átlagosnál magasabb jövedelműek és jobban kvalifikáltak elsősorban az 1. és a 3. lakásosztályba kerültek, méghozzá főként a 2. és 6. lakásosztályból, a 6. lakásosztály alacsonyabb jövedelmű és alacsonyan kvalifikált tagjai pedig leginkább a 4. lakásosztályba tudtak átkerülni, illetve egy részük a 2. lakásosztályba jutott.[4]

Ha most e képet még tovább egyszerűsítve pusztán a jövedelmi szint függvényében vizsgáljuk a lakásmobilitás tendenciáit, akkor ahhoz a paradoxonhoz jutunk, hogy a társadalmi eszközökből leginkább szubvencionált 1. lakásosztályban, vagyis új állami bérlakásban élők éppen a magas jövedelműek, a legkevésbé támogatott 4. lakásosztályban (vagyis családi házat építők) az átlagosnál alacsonyabb jövedelműek vannak túlreprezentálva. Ezt azért nevezzük paradoxonnak, mert hiszen az új állami bérlakások árát azért állapították meg olyan alacsonyan, vagy más szavakkal fogalmazva azért építettek bele olyan magas állami szubvenciót, hogy az alacsony jövedelműek számára is elérhetővé váljanak. Tehát a lakbérszubvencionálásnak a célja az volt eredetileg, hogy a különböző társadalmi csoportok munkabérei között nyíló ollót (aminek nagyságát nyilván a termelőtevékenység anyagi ösztönzése indokolta) szűkítse. Ha azonban az új bérlakások szisztematikusan a magasabb jövedelműek birtokába jutnak, akkor e szubvenció éppen ellenkező következményekkel jár: nemhogy csökkentené, hanem éppenséggel szétnyitja az egyes rétegek életszínvonalbeli különbségeit. Szociálpolitikai konzekvenciáit tekintve így a régi lakásgazdálkodási rendszerünkben a lakbérbe épített szubvenció

[3] A lakásmobilitás jellegével kapcsolatban hasonló eredményekre jutott Losonczi Ágnes is a Békés megyében végzett szociológiai vizsgálat során, s az ő eredményei azért különösen érdekesek a számunkra, mert idáig csupán a városi lakásrendszerről rendelkeztünk ilyen jellegű információkkal. — Kemény István irányítása mellett a Csepeli Vas- és Fémművek munkásai körében végzett kutatás szintén bizonyítja, hogy a munkások és főként az alacsonyan kvalifikált és alacsonyabb jövedelmű munkások leginkább úgy jutnak lakáshoz, hogy saját családi házat építenek. A BUVÁTI-ban dr. Szűcs István irányítása mellett a főváros több városrészében végzett kutatássorozat (idáig már hat kutatási jelentésük jelent meg) szintén hasonló eredményekre vezetett. Ennek ellenére, mivel országos reprezentatív kutatást még nem végeztünk, a hazai lakásmobilitás tendenciáiról elmondottak *csak mint hipotézisek* kezelendők, és nagyon fontos lenne, hogy valamikor országos, de legalábbis országos városi vizsgálatra is sor kerülhessen.

[4] Mintegy e mozgások illusztrálására néhány adatot mégis közlünk a Pécsett és Szegeden végzett vizsgálatunkból, a részletesebb adatokat pedig az olvasó megtalálhatja már idézett tanulmányunkban, illetve „A lakáskérdés és a társadalmi rétegződés összefüggései" című Konrád Györggyel közösen írt kutatási jelentésünkben, mely 1969-ben jelent meg sokszorosított formában a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet kiadásában. A Pécsett és Szegeden élő családok reprezentatív mintájában a vezető állásúak 37,1 százaléka jutott tanácsi kiutalás révén lakáshoz (e családok 70,8 százalékánál az egy főre jutó havi jövedelem meghaladta az 1200 Ft-ot), s mindössze 25,8 százalékuk épített magának házat vagy lakást. Ezzel szemben a segédmunkás családok 20,8 százaléka lakott a tanács által részükre kiutalt lakásban, s 44,2 százalékuk építette fel saját otthonát (e családok 18,0 százalékában volt az egy főre jutó havi jövedelem több, mint 1200 Ft). Adataink pontosabb értelmezése érdekében megjegyezzük, hogy a válaszokat a „miként jutott jelenlegi lakásához" kérdésre kaptuk. A közölt adatok tehát nem azt jelentik, hogy ki lakik bérlakásban, illetve saját házban vagy lakásban, hanem hogy ki jutott lakáshoz kiutalás (és nem csere vagy még esetleg a háború előtti bérbevétel), illetve építés (tehát nem öröklés) útján. Véleményünk szerint a most közölt adatok éppen azt tükrözik, hogy maga a lakásgazdálkodás milyen szerepet játszott a különböző rétegek lakásmobilitásának alakulásában.

olyan *bérkiegészítéssé* vált, mely az alacsony és magas jövedelműek közötti különbséget növeli. Ebben az értelemben mondhatjuk, hogy a lakáselosztás hatósági rendszere diszfunkcionálissá vált, hiszen más eredményre vezetett, mint ami deklarált célja volt.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az egyenlőség elveire épülő lakáspolitika ilyen, eredeti célkitűzéseivel egybe nem vágó átalakulását szükségszerűnek tartjuk. Azt, hogy valóban mennyire szükségszerűen alakult a lakáselosztás gyakorlata, könnyen beláthatjuk, ha kicsit közelebbről megvizsgáljuk, hogy miért kerültek átlagos súlyuknál nagyobb arányban a viszonylag magasabb jövedelműek az új bérlakásokba.

Az egyenlőség elvén nyugvó lakáspolitikának mindenekelőtt meg kellett birkóznia azzal a problémával, hogy miként tud egy szűkös mennyiségben rendelkezésre álló „terméket" — a lakást — elosztani. Az egyenlőség elvének leginkább a szükséglet szerinti elosztás felelt meg, hamarosan kiderült azonban, hogy szükséglet szerint az új lakásokat nem lehet elosztani, egyszerűen azért, mert túl sok családnak van „szüksége" ilyen lakásra: vannak városok, ahol hússzor annyi igazolt „igényjogosult" van, amint ahány bérlakás évente felépül.[5] Mivel a „szükségletek" ily mértékben meghaladják a lehetőségeket, nincs mód arra sem, hogy valami „sorban állási" rendszerrel biztosítsák az elosztás „pártatlanságát", hiszen tíz, tizenöt vagy esetenként akár húszesztendős „előjegyzésekkel" nyilvánvalóan nem lehet dolgozni: az igénylőknek *ma* van lakásra szükségük, s nem tíz év múlva. A lakáselosztással megbízott hatóság tehát egyszerűen *nem tehetett mást*, mint hogy valami kiegészítő értéket keressen a szükséglet mellé: ez pedig az *érdem* lett. Ha már bizonyíthatóan nagyon sokaknak van „szükségük" lakásra, közülük azoknak adjunk korábban, akik a maguk részéről többet tesznek a társadalomért, akik jobban megérdemlik és jobban meg is fogják becsülni az új lakást. A lakáselosztást rendező jogszabályok azt biztosították, hogy ennek során kellő mértékben figyelembe kell venni az anyagi termelésben résztvevőket, de ezen belül további támpontot a rendeletek nem adtak.

Hangsúlyoznunk kell, hogy aligha elképzelhető, hogy bárki kifogásolná elvileg az érdem, a társadalmi hasznosság figyelembevételét az új lakások elosztásánál (különösképpen azért nem, mert a súlyos fizikai lakásnyomort azért eddigi lakáselosztásunk is első helyen igyekezett felszámolni: legelőször azokat juttatja lakáshoz, akik életveszélyes vagy egészségüket különösen veszélyeztető lakásokban élnek). Mégis az érdem figyelembevétele felelős régi lakásgazdálkodásunk korábban ismertetett nagy paradoxáért: hiszen a társadalom „hasznosabb" tagjait a munkabérben is jobban jutalmazza, s így történhetett, hogy szisztematikusan a magasabb jövedelműek jutottak inkább új bérlakásokhoz is.

[5] Kérdéses persze, hogy miként lehet a „szükségletet" egyáltalán megállapítani. Anélkül, hogy itt vállalkozni tudnánk ennek az elméleti szempontból oly jelentős kategóriának a kifejtésére, jelen gondolatmenetünkhöz néhány szempontot mégis fel kell vetnünk. Mindenekelőtt nyilvánvaló, hogy a szükséglet szóhasználatunkban objektív tartalommal bír (szemben mondjuk az igénnyel). Vagyis ha *lakásszükségletről* beszélünk, akkor arra gondolunk, hogy az emberek tudatától vagy kívánságaitól legalábbis többékevésbé függetlenül objektív mércével tudjuk kijelölni, hogy mi az a lakásstandard, ami *mindenkinek* jár. A lakásszükséglet ilyen felfogása szükségképpen egy viszonylag magas — s valamiképpen még nemzetközileg is elfogadható — mérce elfogadására vezetett, melynek alatta marad a magyar lakásállomány igen jelentős része.

Véleményünk szerint a lakásmobilitás jellegének, az új bérlakáshoz jutási esélyeknek ilyen alakulása szükségszerű volt, s nem magyarázható a lakáselosztással foglalkozó hatóságok „bürokratizmusával" vagy éppenséggel „korruptságával". Sőt, azt is ki kell emelnünk, hogy míg a hatósági lakáselosztás egyenlősítésre törekvő rendszere a felszabadulás előtti magyar társadalomból átörökölt egyenlőtlenségek ellen harcolt, eredményes is volt, s valóban elérte, hogy már az ötvenes évek elejére a különböző társadalmi rétegek lakáshelyzete közötti különbség lényegesen kisebb lett, mint mondjuk a harmincas években. A szocialista társadalom saját társadalmi struktúrájának a megszilárdulásával azonban elkerülhetetlenül érvényesülni kezdtek hazánkban a munkamegosztás adott fokából fakadó különbségek, s ezek a lakások elosztásában is érvényesültek. Tudjuk, hogy társadalmunk rétegezett társadalom, s mindaddig, amíg egy társadalom tagjait hasznosságuk, a társadalom részére végzett munkájuk fontossága szempontjából értékeli, elkerülhetetlen, hogy az e vonatkozásban jelentkező különbségek egy olyan döntően fontos, a társadalmi elismerés szimbólumát jelentő termék, mint a lakás, annak elosztásánál is érvényesüljenek. Hajlamosak vagyunk még azt is feltételezni, hogy a lakás béren kívüli juttatássá válásában szerepet játszhatott, hogy a munkabérek nem voltak a hazai munkamegosztás foka által megkövetelt mértékben differenciáltak, és bár senki által nem szándékoltan, de látens társadalmi-gazdasági erők hatására éppen a bérlakás juttatás húzta szét az indokolt mértékig a jövedelmi ollót szakképzett és szakképzetlen dolgozók, munkások és műszaki értelmiségiek között. Köztudott, hogy vidéki iparvállalataink gyakran úgy jutottak fiatal szakemberekhez, hogy lakáshoz juttatták őket, munkabérükben ugyanis nem tudták kifejezni munkájuk szükségességét a vállalat számára, mert ezt a bérrendszer (főként az átlagbérellenőrzés szisztémája) megakadályozta. Más kérdés, hogy a lakáshoz juttatás mennyire szerencsés anyagi ösztönzési forma: könnyen belátható, hogy a lakás ésszerű premizálásra nem alkalmas, hiszen egy lakás egy átlagmunkás mintegy tízévi jövedelmébe kerül — öt-tíz évre előre ösztönözni pedig nem tartozik a legracionálisabb gazdasági cselekedetek közé. — E rendszer ésszerűtlenségét éppen eléggé érezték azok a vállalatok, melyeket a lakással odacsalogatott szakemberek egy-két év múlva elhagytak, s valami módon valóban „becsapták" a vállalatot. Függetlenül azonban attól, hogy a lakás a premizálás mennyire jó formája, kétség kívül ilyen szerepet is betöltött régi lakásgazdálkodási rendszerünkben, s ez valóban azt sejteti, hogy ily módon mintegy „kiigazították" a bérpolitika differenciálatlanságát. Megjegyeznénk azért, hogy mivel itt kizárólag a lakásrendszer és a társadalmi struktúra összefüggéseire korlátozzuk elemzésünket, a munkabérek „funkcionálisnak" nevezhető differenciálódásával nem foglalkozhatunk, ez magának a rétegeződéskutatásnak a legközpontibb problémája. Itt csupán azt kívántuk leszögezni, hogy a lakásgazdálkodás eredeti céljaitól való eltérését társadalmunk természetéből szükségszerűen következő eseménynek tekintjük. Ezzel magyarázhatjuk azt is, hogy mindazok a törekvések, melyek a lakáselosztás hatósági-bürokratikus rendszerének az adminisztratív úton való tökéletesítését célozták, szükségképpen kudarcra voltak ítélve. A publicisztika már egy évtizede felfigyelt arra, hogy az új bérlakásokba az átlagosnál magasabb jövedelmű családok költöznek, riportokat olvashattunk az új lakótelepek autóparkjáról stb. Kísérletek történtek e jelenségekre felfigyelve a hatósági elosztás „demokratizálódására", társadalmi bizottságokat állítottak fel, s különböző módszerekkel tökéletesíteni igyekeztek az elosztás eljárás-

módját is. (Ilyen intézkedés volt például, hogy a lakáshoz juttatottak nevét meghatározott időre ki kell függeszteni a tanácsoknál stb.) Ha az előzőekben elmondottak megfelelnek a valóságnak, úgy mindezek az intézkedések megoldhatatlan feladatot vállaltak magukra.

A párt és a kormány 1970 májusi állásfoglalása alapvetően új módon közelített a lakáskérdéshez, s úgy véljük, hogy lényegileg e tanulmány mondanivalójával összhangban a *lakásgazdálkodás rendszerének reformját* tűzte ki célul. Az elmondottak szempontjából az állásfoglalás legdöntőbb eleme, hogy kimondja: a lakbéreknek ki kell fejezniük a lakások értékét. Ennek logikus következménye a jó minőségű állami bérlakások bérének jelentős emelése, s lakásrendszerünk működésének ismeretében azt mondhatjuk, hogy a lakbérek emelése és az „ingyen" lakásjuttatás rendszerének megszüntetése szociális szempontból is kedvező, hiszen az eddig rejtett életszínvonal-különbségeket látható különbségekké teszi. Ugyanakkor tisztában kell lennünk azzal, hogy a bérlakások és elsősorban az új bérlakások állami szubvencionálása pillanatnyilag nem szűnik meg, hiszen ahhoz olyan mérvű lakbéremelésre lett volna szükség, ami az egész bér és árstruktúra átalakítását is megkövetelte volna.

Itt nem foglalkozhatunk az 1970 májusi állásfoglalással részleteiben, csak utalnánk néhány szociológiai szempontból rendkívül figyelemreméltó elemére: az állásfoglalás szükségesnek véli például a mai egységesnek mondható bérlakás standard differenciálását is, s ezen belül a mainál szerényebb kivitelű bérlakások építését is előírja, ami kölönösen nagy szerepet játszhat a szociális lakásépítkezésben[6], de foglalkozik a lakásszövetkezetek kérdésével, ami viszont megfelelő szervezeti formák esetében a munkáslakás-építkezést is segíthetné stb. Összefoglalóan a leglényegesebb tanulság azonban, hogy egyrészt mind gazdasági, mind szociális szempontból szükség van arra, hogy a lakbérek kifejezzék a lakások értékét, másrészt azt mondhatjuk talán, hogy „piacibb" folyamatok térnyerése mellett az alacsonyabb jövedelműek lakáshelyzetének javítása specifikus szociálpolitikai intézkedéseket igényel. (Meg kell jegyeznünk, hogy tudomásunk szerint nincs a világon egyetlen iparosodott ország sem, amelynek lakásgazdálkodási rendszerében a „szociális lakás" valamilyen formában ne szerepelne.) A hazai fejlődés érdekessége abban van, hogy kiderült: a piaci erők teljes felfüggesztése éppen a tervszerű szociális lakásgazdálkodást teszi lehetetlenné, hiszen ha nincs bérlakás-piac, akkor úgy tűnik, hogy minden bérlakás „szociális" célokat szolgál, holott az előző fejtegetésből kiderült, hogy ez mennyire nem fedi a valóságot. A tanulmány

[6] Sajnos terjedelmi okok miatt nem tudunk most részletesebben foglalkozni az állami bérlakások egységes lakásstandardjának a problémáival; vagyis lakásrendszerünk azon elemével, melyben az építészeti tevékenység társadalmi konzekvenciái közvetlenül érzékelhetővé válnak. Hadd utaljunk azért itt arra, hogy az új bérlakások egységes standardja minden bizonnyal hozzájárul ahhoz, hogy a társadalmi hierarchiában alacsonyabban állók és alacsonyabb jövedelműek bérlakáshoz jutási esélyei olyannyira szerények, mivel minden új bérlakás — egységes színvonal miatt — egyaránt kívánatos a magasabb jövedelműek számára. Elképzelhető, hogy ha a lakásstandard differenciált lenne, akkor kialakulna az új lakásnak egy olyan viszonylag szerényebb kategóriája, melyre a magasabb jövedelműek már nem tartanak igényt, akár inkább várnak, csak hogy a nekik jobban megfelelő lakásba jussanak. A jelenlegi standard differenciálása két úton is történhet persze: elvileg ugyanazzal az eredménnyel jár, ha a lakásépítést „felfelé" nyitjuk, mintha „lefelé" nyitjuk. Vagyis, ha a mai átlaglakásnál jobb, illetve esetleg rosszabb lakásokat is építünk. Mindkét megoldás ellen és mellett számos érv szól, melyekkel most nem foglalkozhatunk, egyébként is kitérőt jelentene fő gondolatmenetünktől.

harmadik részében lakásgazdálkodásunk e szociálpolitikai vonatkozásaira még visszatérünk, de ahhoz előbb még meg kell vizsgálnunk, hogy a lakásgazdálkodás „hibás körének" másik félkörét is, ki kell mutatnunk, hogy a lakáshelyzetben levő különbségek valóban milyen mértékben befolyásolják a családok életlehetőségeit és mobilitási esélyeit.

2. *A lakáshelyzet és a családok életlehetőségei*

Önmagában az a tény, hogy a különböző minőségű lakásokhoz jutás, vagy a különböző „lakásosztályokba" kerülés esélyei társadalmi rétegenként eltérők, hogy a társadalom hierarchikus tagozódásában különböző pontokon elhelyezkedők lakáshelyzete nem azonos, nem avatja még a lakáskérdést társadalmi problémává. Mint az előbbiekben már láttuk, a társadalmi problémává válás döntő eleme, hogy a lakáshelyzetben levő különbségeket a társadalom tagjai igazságtalannak vélik, mégpedig feltehetőleg azért, mert a rossz lakáshelyzetben élők úgy tapasztalják, hogy lakásviszonyaik akadályozzák őket abban, hogy képességeiknek megfelelően kapcsolódjanak a társadalom életébe. A társadalomkutatók általában megegyeznek abban, hogy a társadalmi morál szempontjából elsősorban a „következő generáció" sorsa a fontos, hiszen még ha el is fogadjuk — bár hangsúlyozni szeretnénk, hogy számunkra már ez a felfogás is tarthatatlannak tűnik —, hogy mivel a lakás a társadalom jutalmazását fejezi ki, aki csak rossz lakáshoz jut, az azt kapja, amit „érdemel", akkor is kifogásolható, hogy ily módon a gyermekek mobilitási esélyei csökkenjenek. A moralizálás veszélyét elkerülendő, annyit hozzá kell fűznünk ehhez, hogy a mobilitás gátjainak felszámolása nem egyszerűen erkölcsi követelmény, hanem logikusan következik a dinamikus társadalom természetéből. Elegendő érték-kiindulásként megállapodnunk abban, hogy a társadalom dinamizmusát kívánatosnak tartjuk, s ezután már belátható, hogy végső soron minden, ami a társadalom nyitottsága ellen hat, e dinamizmust is korlátozza.[7]

[7] Ezzel szemben fel lehet vetni, hogy egy társadalomnak „mobilitási optimuma" is van, lehetséges tehát „túlzott mobilitás" is. Vannak például, akik azzal érvelnek, hogy a mobilitás lelassulása hazánkban közvetlenül a felszabadulást követő első évekhez viszonyítva természetesnek mondható, a felszabadulás utáni mobilitás „túlzott" volt. Sőt: pusztán gazdaságinak tűnő érvek még amellett is szólhatnak, hogy a gazdasági optimalizálás indokolja, hogy kihasználjuk a „családi háttér" előnyeit. Egyszerűen kevesebbe kerül az az oktatási rendszer, mely nem a családi háttér különbségeinek a felszámolását tartja céljának, hanem azt, hogy a legkisebb ráfordítással a legképzettebb szakembereket bocsássa ki. A „mobilitási optimum" kérdésének a tárgyalására megint nem vállalkozhatunk, ez akárcsak a „funkcionális társadalmi egyenlőtlenség" a társadalmi rétegeződés általános kérdései közé tartozik, s messze meghaladja e tanulmány szerény kereteit. Mégis úgy gondoljuk, hogy a tudományos objektivitás követelményének akkor teszünk eleget, ha ezen alapvető kérdéssel kapcsolatos értékeinket kifejtjük, ezért tartjuk szükségesnek annak kijelentését, hogy ha elfogadjuk, hogy társadalmunkat dinamikusnak szeretnénk látni, akkor a mobilitás minden gátját vagy korlátját érték-kiindulásunkkal ellentétesnek kell ítélnünk. Nem biztos persze, hogy e korlátok meghaladása automatikusan mobilitás-növekedéssel jár együtt, nem biztos ugyanis, hogy a társadalom tagjai élnek is a mobilitási *lehetőségekkel*. A mobilitás anyagi-intézményi korlátjainak a felszámolása ugyanis nem jelenti egyben a kulturális-ideológiai korlátok megszüntetését is, s ebben az értelemben a „túlzott mobilitás" mint valamely központi akarat által kikényszerített mozgás értelmezhető. Más szavakkal fogalmazva, jelen gondolatmenetünkben „túlzott mobilitás" kizárólag a kényszerű mobilitás lehet.

Annak felismerése, hogy a lakáshelyzet befolyásolja a mobilitás és — még tágabban fogalmazva témánkat — a társadalomba való beilleszkedés lehetőségeit, összefügg az egyenlő lakásviszonyok követelésével. A szociológia nem keveset tett az „egyenlő esélyek" ideológiájának megcáfolásában: érthető módon a kapitalista társadalom ideológusai, akik látva, hogy a tőkés társadalom a feudális társadalomhoz viszonyítva megszüntette a mobilitás jogi korlátjait, szívesen hivatkoznak arra, hogy elvileg mindenkinek azonos esélyei vannak a társadalomban bármilyen hely elfoglalására. Ez fogalmazódott meg különös élességgel az „Amerikai Álom" ideológiájában, mely szerint a feudális hagyományoktól lényegileg teljesen szabad amerikai társadalom a lehetőségek országa. A szociológia évtizedes kutatási tapasztalatok alapján világosan demonstrálta, hogy az „egyenlő esélyek" üres jelszó a tényleges anyagi társadalmi feltételek egyenlőtlensége esetében: nincsenek tehát egyenlő esélyek a feltételek egyenlőtlensége esetében. A társadalmi mobilitással vagy az iskolarendszerrel kapcsolatban hazánkban végzett kiváló kutatások alapján egyértelműen megállapíthatjuk, (lásd ezzel kapcsolatban Ferge Zsuzsa, 1969; Mód Aladárné, Ferge Sándorné, Láng Györgyné és Kemény István, 1966; Andorka Rudolf, 1970 — hogy csak a legfontosabb műveket említsük), hogy bár a szocialista társadalom a mobilitás gátját képező jó néhány korlátot — mindenekelőtt a termelőeszközök magántulajdonát — felszámolt, társadalmunk természetéből — s így mindenekelőtt a munka szerinti elosztás elvéből — következő különbségek éreztetik hatásukat a különböző rétegek mobilitási esélyeiben is. Más hazai kutatásokkal összhangban jogosult tehát az a hipotézis, hogy a lakáskörülményekben kimutatható különbségek szintén betölthetnek ilyen szerepet.

Már a lakásmobilitás kérdésével kapcsolatban megállapítottuk, hogy az eddigi lakásszociológiai vizsgálatok nem fordítottak kellő figyelmet a lakásrendszer makroszociológiai összefüggéseire. Nemcsak hazánkban, de más, a hazainál fejlettebb szociológiával rendelkező országokban sem térképezték fel szisztematikusan azt, hogy mennyire és milyen mechanizmusokon keresztül fejeződik ki a társadalmi struktúra a lakásrendszerben. A lakásrendszernek a struktúrára gyakorolt visszahatása tudomásunk szerint még kevésbé van feltárva. A lakáskörülmények társadalmi konzekvenciáival foglalkozó kutatások jelentős része a rossz lakáskörülmények, illetve a túlzsúfolt lakásviszonyok társadalomlélektani, szociálhigiéniai következményeit tárgyalja. William C. Loring például azt mutatta ki, hogy a túlzottan nagy laksűrűség összefügg a társadalmi dezorganizáció tüneteivel (lásd W. C. Loring, 1956). Chombart de Lauwe már idézett tanulmányában a lakáskörülmények és a családon belüli konfliktusok között talált összefüggést (lásd P. H. Chombart de Lauwe, 1959—1960), nemrég megjelent tanulmányában Robert E. Mitchell meglehetősen gyenge korrelációt talált a laksűrűség és a családon belüli társadalmi kapcsolatok, valamint különböző szociálpatológiai jellemzők között (lásd R. E. Mitchell, 1971). Sajnos a kérdéskör módszeres feltérképezésére hazai vizsgálataink sem alkalmasak, eddigi vizsgálati eredményeink csak további vizsgálatok hipotéziseinek megfogalmazásához nyújtanak alapot. De mégsem lesz talán felesleges, ha ebből a szempontból most igyekszünk összefoglalni eddigi tapasztalatainkat.

Mindenekelőtt kézenfekvőnek tűnik az a feltevés, hogy a lakásviszonyok s feltehetőleg ez esetben a lakásviszonyok legjobb indikátora a laksűrűség: befolyásolja a gyermekek iskolai eredményeit. Ezt az összefüggést ki lehet mutatni bármely, a gyermekek tanulmányi eredményeivel foglalkozó vizs-

gálatból, s e két változó között szoros korrelációt találtunk Pécsett és Szegeden végzett kutatásunkban is. Ugyanakkor kiderül, hogy a gyermekek iskolai eredményei még szorosabban összefüggnek az apa vagy az anya foglalkozásával, valamint a szülők iskolai végzettségével.[8] Tudjuk azonban, hogy a család társadalmi státusa — s így a szülők foglalkozása és iskolai végzettsége — meghatározó jelentőségű a laksűrűség szempontjából is. Nem meglepő, hogy ha a társadalmi státust kontrollváltozóként használjuk, akkor a laksűrűségnek a gyermekek tanulmányi eredményére gyakorolt hatása rendkívüli mértékben meggyengül. (Egyébként R. E. Mitchell is úgy találta, hogy a laksűrűséget befolyásoló változókat kontrollálva a laksűrűség kimutatható társadalmi következményei minimálisra csökkennek. Adatai azért elgondolkodtatók elsősorban, mert nem az Egyesült Államokból származnak, ahol ezt a viszonylag jó lakáskörülményekkel lehetne magyarázni, hanem Hong Kongból, ahol a laksűrűség rendkívül magas. Lásd: R. E. Mitchell, 1971. 27. old.) Hasonló eredményekre jutunk — s ez ismét magától értetődő —, ha a tanulmányi eredmény helyett a szülőknek a gyermekekkel kapcsolatos aspirációit vizsgáljuk. Mindezek alapján hajlamosak vagyunk azt a hipotézist felállítani, hogy a lakáshelyzet a mobilitási lehetőségek tanulmányozásakor, mint „közbejövő változó" (intervening variable) jöhet számításba, sőt valószínűnek látszik, hogy „közbejövő változóként" is elsősorban akkor érezteti hatását, ha a lakásviszonyok egyben a népesség aránytalan ökológiai elosztásával kapcsolódnak össze. Valószínű, hogy a rossz lakásviszonyok elsősorban tehát például olyankor jelentkeznek társadalmi hátrányként, ha egyben a rossz minőségi lakások térben koncentrálódva „slumosodási" folyamatot is jeleznek.

Mindezzel nem kívánjuk tagadni a lakáskörülményeknek a családok életlehetőségeire gyakorolt hatását. Sőt, az elmondottakon túl adatainkból még arra is következtethetünk, hogy különösen rossz lakásviszonyok, különösen

[8] Pécsett és Szegeden az általános iskolás tanulók tanulmányi átlageredményei a következőképpen alakultak különböző laksűrűség mellett:

Laksűrűség (fő/m²)	*Tanulmányi átlag*
0 — 5	3,2
5,1— 8	3,3
8,1—12	3,7
12,1—16	3,9
16,1—20	4,1
20 m² felett	3,9

A tanulmányi átlagok az anya iskolai végzettsége szerint viszont a következőképpen alakultak:

Anya iskolai végzettsége	*Tanulmányi átlag*
8 általánosnál kevesebb	3,5
8—11 osztály	3,7
érettségi	4,1
egyetem, főiskola	4,6

Hasonló megoszlást és körülbelül hasonló erősségű korrelációt találunk, ha az apa foglalkozását vagy iskolai végzettségét használjuk független változóként. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy míg a társadalmi státust kifejező különböző független változók esetében a két városnál az adatok megoszlása nagyon hasonló, addig ha a laksűrűséget használjuk független változóként, a városok között már különbségek mutathatók ki.

nagy laksűrűség mellett a lakáskörülmények hatása felerősödik, az átlagos vagy átlagosnál jobb körülmények mellett viszont elenyészik, esetleg teljesen megszűnik. Egyelőre a rendelkezésünkre álló információk nem elégségesek ennek bizonyítására. Amennyiben ez kimutatható lenne, nem kis szociálpolitikai jelentősége is volna, s éppen ezért ezzel a hipotézissel a tanulmány harmadik részében még foglalkozunk.

A gyermekek mobilitási lehetőségein túl persze érdekes lenne azt is tudni, hogy a lakáskörülmények mennyire befolyásolják maguknak a családoknak a társadalmi beilleszkedését. Itt még a korábbinál is súlyosabb mérési problémákba ütközünk, de valószínű, hogy e vonatkozásban is jogosult az a hipotézis, mely a lakáskörülményeket inkább közbejövő változóként értelmezi. L. Burns és munkatársai például azt kutatva, hogy a lakásviszonyok miként befolyásolják a munkások termelékenységét, szintén meglehetősen bonyolult és többszörös áttételeken keresztül érvényesülő összefüggésekre bukkantak (lásd Leland Burns—Cecil Thompson és Khing Tjioe, 1965). Azt találták, hogy bár a lakáskörülményeiket javító munkások produktivitása egy ideig növekedett, e növekedés azonban hamarosan megállt (ez esetleg azzal magyarázható, hogy a szociális lakásban élők elvesztik a szociális lakáshoz való jogukat, ha jövedelmük egy bizonyos határon túl emelkedik). A produktivitás és a lakáskörülmények közötti összefüggést vizsgáló hazai kutatásról nem tudunk.

A lakásviszonyok minden bizonnyal a produktivitáson túlmenően befolyást gyakorolnak a családok társadalmi beilleszkedésére, s esetleg az intragenerációs mobilitásra más szempontokból is. Így például feltehető, hogy hatásuk kimutatható az érintkezési kör alakulásában (s feltehető, hogy az érintkezési kör s főként a baráti kör kiterjedtsége befolyásolja az intragenerációs mobilitás esélyeit), a családok szabad idő töltési és fogyasztási szokásaiban stb.

Elképzelhető, hogy mind eme vonatkozásokban nem is annyira a tényleges lakáshelyzet, hanem a lakásmobilitás jellege az, ami jelentőséggel bír. A fogyasztási szerkezet vizsgálatából nyert eddigi vizsgálati eredményeink azt sejtetik, hogy a lakásváltoztatás ténye például a fogyasztói magatartásra és az életforma alakulására jelentős hatást gyakorló tény. Az albérletből bérlakásba költözés ténye legalábbis néhány évre megszabja a családok életmódjának és költségvetésének az alakulását, s nyilván még ennél is pregnánsabban mutatható ki a saját házat építő munkás életmódjában a lakásmobilitás következménye. Más oldalról nézve valószínű, hogy az immobilitás vagy a lakásrendszeren belüli „lefelé filtrálódás" frusztrációs következményekkel jár, s nem marad hatástalanul sem az életmódban, sem a családok mobilitási aspirációiban.

Itt csak jelezni kívánjuk, hogy mily mértékben lenne szükség további kutatásokra annak érdekében, hogy a vázolt hipotézisek igazolására vállalkozhassunk. Előfeltevésként úgy gondoljuk, hogy az intergenerációs mobilitás szempontjából jórészt a lakáskörülmények tényleges szintje, elsősorban a különösen rossz lakáskörülmények játszanak szerepet, az intragenerációs mobilitás esetében viszont inkább a lakásmobilitás ténye és jellege számottevő. Lakásrendszerünk működésével kapcsolatban elmondottakat a következőkben tudnánk összefoglalni:

1. A lakás társadalmunk jutalmazási rendszerének fontos része. Mindaddig, amíg a társadalom egyes tagjait — munkájuk vagy akár más szempontok alapján — különbözőképpen jutalmazza, a lakáskörülmények is különbözőek lesznek.

2. Ha a lakáshelyzet differenciálódása nem piaci úton történik — mert megszüntetjük vagy erősen korlátozzuk a piac működését —, akkor látens társadalmi erők e különbségeket szükségképpen létrehozzák a lakások nem piaci elosztásában is. A szociálpolitikának tisztában kell lennie ezekkel a látens társadalmi erőkkel, mert különben a társadalmi valóságnak meg nem felelő célokat tűzhet ki — például a különböző társadalmi rétegek lakáshelyzetének teljes egyenlősítését — aminek csak az lehet a következménye, hogy a lakáspolitika nem várt s esetleg nem is kívánt, s a céloktól mindenesetre eltérő — eredményekre vezet.

3. A családok életlehetőségeinek, az inter- és intragenerációs mobilitás esélyeinek a vizsgálatánál a lakáshelyzet, illetve a lakásmobilitás valószínűleg csak „közbejövő változó", különösen rossz lakásviszonyok között azonban feltehetőleg a lakáskörülmények jelentősége e vonatkozásban nő.

III. Szociálpolitikai megfontolások

A lakásgazdálkodással kapcsolatos szociálpolitikai teendők szükségessége a lakásrendszer és a társadalmi struktúra az előbbiek során kifejtett összefüggéséből fakad. Egyrészt megállapítottuk, hogy legalábbis szociológiai szempontból a lakáskérdést társadalmi problémává a lakások egyenlőtlen elosztása avatja, másrészt a tanulmány második felében láttuk, hogy ez az egyenlőtlenség viszont szükségszerűen következik a társadalom struktúrájából. Szükségszerű tehát az egyenlőtlenségek termelődése, de nem kevésbé szükséges az egyenlőtlenség valamiféle meghaladása — s ami ebből az ellentmondásból feloldható, az a szociálpolitika területe.

Ennek az ellentmondásnak a feloldására tesz kísérletet Hegedüs András és Márkus Mária is, amikor az „alap" és „differenciált fogyasztás" között tesznek különbséget (lásd Hegedüs András és Márkus Mária, 1969). Úgy gondolják, hogy a társadalomnak ki kell jelölni valamiképpen a fogyasztásnak azt a szintjét, amit mindenki számára biztosítani akarnak — ez az, amit „alapfogyasztásnak" kell tekinteni. Az alapfogyasztás biztosítása érdekében az alapfogyasztási cikkeket ki kell vonni a piaci mechanizmus működéséből, a piac csak az alapfogyasztáson felüli, úgynevezett differenciált fogyasztásnál érvényesülhet. Vagyis ki kell jelölni a fogyasztási javaknak azt a körét, illetve azt a szintjét, amelynél az egyenlőségnek érvényesülnie kell.

Valamiféle ilyen „alapfogyasztási" szint kijelölése minden szociálpolitika gyakorlata, s mégcsak azt sem mondhatnánk, hogy e követelmény csak a szocializmus sajátja. A gazdaságilag fejlettebb országok már a múlt században célul tűzték ki a fizikai nyomor, az éhínség stb. felszámolását, s ezt többkevesebb sikerrel meg is valósították. A kapitalista országok közül is a magukat „jóléti államnak" nevezőkben a mindennapi fizikai létfenntartás, valamiféle ingyenes minimális orvosi ellátás, sőt bizonyos minimális lakás a társadalom minden tagja számára biztosítva van. Elvileg nem halhat éhen senki, nem maradhat fedél nélkül, sőt bizonyos minimális jövedelem és orvosi ellátás nélkül sem. (Más kérdés, bár szintén tény, hogy éppen az elmúlt évtizedben döbbentek meg a társadalomkutatók azon, hogy a világ leggazdagabb országaiban, például az Egyesült Államokban vagy Svédországban is van fizikai nyomor, alultápláltság stb. Azzal, hogy szociálpolitikai intézkedések mellett ez miként lehetséges, külön kellene foglalkoznunk, jelen gondolatmenetünkből ez kitérőt jelentene.) De éppen a nyugati fejlett tőkés országok tapasztalatai hívják fel a figyelmünket arra, hogy az alapfogyasztási szintnek a fizikai létminimum alapján történő meghatározása nem oldja meg az elosztás egyenlőtlenségének a problémáját. (Lásd ezzel kapcsolatban például

S. M. Miller és M. Rein, 1966, valamint Lee Rainwater, 1970.) A politikailag haladó polgári szociológusok véleménye megegyezik abban, hogy a tőkés országokban a szegénység nem valamiféle fizikai minimumot jelent, hanem csak a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerében definiálható.

Az alapfogyasztási szint kijelölésének a szükségessége tehát egy pillanatig sem vitatható, annál kérdésesebb, hogy hol kell e szintet megvonnunk, s milyen termékeknek kell egyáltalán az alapfogyasztásba tartozniuk. Erre a kérdésre Hegedűs András és Márkus Mária tanulmányában sem kapunk választ, dolgozatukból úgy tűnik, hogy ők az alapfogyasztást valamiféle normatív kategóriának tekintik, melynek meghatározása tehát inkább morális kérdés. Ha viszont az alapfogyasztási szint konkrét meghatározásával foglalkozunk, például azzal, hogy e vonatkozásban a lakást minek kell tekintenünk, akkor a morális érvekkel nem jutunk messzire. Mondhatjuk-e például azt, hogy a lakás alapfogyasztási „termék", (ebben az esetben régi lakásgazdálkodási rendszerünket kellene „ideálisnak" tekintenünk, holott remélhetőleg az előzőekben sikerült bebizonyítani, hogy valójában nem volt az), vagy inkább csak egy meghatározott lakásminőséget jelöljünk meg alapfogyasztási szintként, mint differenciált fogyasztást tolerálva az ennél jobb lakásokat is? Ez utóbbi esetében viszont tovább kell kérdeznünk, hiszen továbbra sem tudjuk, hogy mi az a lakásminőség (laksűrűségben, szobaszámban, komfortban kifejezve), mely már valóban alapszintnek tekinthető és tekintendő. Van-e vajon lehetőségünk arra, hogy ezt a szintet empirikus úton állapítsuk meg?

Lee Rainwater már idézett tanulmányában a létminimum „fizikai" meghatározását bírálva arra a következtetésre jut, nem elegendő, ha egy társadalomban a puszta létfenntartási feltételeit biztosítjuk, szerinte az a cél, hogy olyan életfeltételeket teremtünk, mely mellett mindenki a társadalom „teljes jogú tagjaként" élhet, vagyis érvelését problémánkra konkretizálva azt mondhatjuk, hogy az alapfogyasztási szintet valamely termékkel (s adott esetben a lakással) való ellátottságnak az a színvonala jelenti, mely mellett valaki már a „társadalom tagjának" tekinthető. Sajnos a „társadalmi tagság" fogalmának a bevezetésével sem jutunk messze, hiszen most meg azt kellene eldöntenünk, hogy ez utóbbi fogalom mit is jelent, s hogyan határozható meg operatíven? Itt azonban talán elméleti megfontolások mégiscsak segítenek. Elvileg akkor nevezhetünk valakit a társadalom tagjának, ha tisztában van az előtte nyíló lehetőségekkel (ha úgy tetszik: alternatívákkal), ismeri az azok eléréséhez szükséges eszközöket, s módja van azokkal élni is.

Ha most ennek feltételezésével visszatérünk az első részben elmondottakhoz, úgy talán közelebb kerülünk problémánk megoldásához. Scott Greer azzal érvelt, hogy a rossz lakásviszonyok miatt „hibás körbe" kerülhetünk, a rossz lakáskörülmények a társadalmi hátrányok felhalmozódásának szervező magjává válhatnak — vagyis a rossz lakáskörülmények akadályozzák azt, hogy valaki a „társadalom tagjaként" élhessen. Hajlunk tehát annak a feltételezésére, hogy *a lakásgazdálkodással foglalkozó szociálpolitika célja elvileg ennek a hibás körnek a keresztültörése*, a lakásviszonyoknak a társadalmi struktúrára gyakorolt visszahatásának a megakadályozása. Ha ez igaz, akkor különös jelentősége lehet a II. 2. pontban elmondottaknak, hiszen akkor a szociálpolitikai célokat szolgáló alkalmazott szociológiai kutatásoknak éppenséggel azt a lakásstandardot kell keresniük, melynél a lakáshelyzet mint „közbejövő változó" sem érezteti többé hatását a családok életlehetőségeire, illetve, hogy valamivel reálisabban fogalmazzuk, azt a társadalom rendelkezésére álló erő-

forrásokból belátható időn belül elérhető szintet, melynél a lakáshelyzetnek az életlehetőségekre s legfőképpen az intergenerációs mobilitásra gyakorolt hatása a minimumra csökkenthető.

Amennyiben a II. 2. pontban felvetett hipotéziseket verifikálni lehetne, éppen az derülne ki, hogy *van* egy ilyen szint, ami egyben azt is jelentené, hogy a társadalomba való beilleszkedés esélyeinek egyenlőségéhez vagy közel egyenlőségéhez mégsem szükséges az anyagi létfeltételek teljes egyenlősége, hanem csupán bizonyos — s méghozzá empirikus úton meghatározható egyenlőtlenségek felszámolása.

S ezzel végül visszatérhetünk tanulmányunk kiinduló dilemmájához: mi avatja a lakáskérdést társadalmi problémává, a lakáshiány-e vagy a lakások elosztása. Most már talán nem tűnik „középutas" megoldásnak, ha azt válaszoljuk, hogy mind a kettő, hiszen hiány van olyan színvonalú lakásokban, melyeknél már nem halmozódnának fel a lakásviszonyokból fakadó társadalmi hátrányok, de e lakáshiány csak az egész lakásgazdálkodási rendszer megfelelő működése esetében csökken. Ebben az értelemben a lakáskérdésben az „alap"- és „differenciált" fogyasztás egyáltalán nem egymás ellen ható erők, nem arról van szó, hogy minél többet hagyunk a differenciált fogyasztásnak, annál kevesebb marad alapfogyasztás biztosítására. A filtráció törvényei szerint a differenciált fogyasztás éppenséggel segíti, hogy az „alapfogyasztási szintnek" megfelelő lakáshoz minél többen jussanak hozzá, nem is beszélve arról, hogy a mai differenciált fogyasztás a jövő alapfogyasztását jelenti. (Hiszen láttuk, hogy az alapfogyasztási szint nem biológiai, hanem társadalmi minimum, s így szükségképpen „felfelé mozgó" színvonal.) Mindez, amit idáig elmondottunk azonban arra is figyelmeztet, hogy az alapfogyasztási szint minél gyorsabb biztosításához szociálpolitikai megfontolásokon nyugvó tervezésre, vagyis közbeavatkozásra van szükség, sem piaci, sem egyéb automatizmus ezt nem biztosítja.

Itt azonban meg is kell állnunk, hiszen ami ezután következik, az már lakáspolitika, aminek művelésére nem vállalkozhatunk. Meg kell elégednünk azzal, hogy felvetjük azokat a szociológiai megfontolásokat, melyek közgazdasági, jogi és egyéb megfontolások mellett segíthetnek a szociális lakáspolitika alakításában.

A jelenlegi viszonyok közötti lehetséges szociálpolitikai stratégiák szociológiai feltételeinek és következményeinek végiggondolása viszont időszerű feladatnak tűnik. A tervutasításos gazdálkodás feltételei között, éppen a piaci mechanizmus visszaszorítása miatt úgy tűnt, hogy sok területen — például a lakásgazdálkodásban — nincs szükség külön szociálpolitikára, hiszen a gazdálkodás alapelve szociális. Lakásrendszerünk működésének elemzése bebizonyította, hogy ez illúzió volt, a bérlakások kizárólagos hatósági elosztása közel hasonló eredményre vezetett, mintha a lakások piaci úton kerültek volna elosztásra. Az új gazdálkodási rendszerben viszont feltehetőleg tudatosabb és eszközeiben differenciáltabb szociálpolitikára nyílik lehetőség. Hangsúlyozni szeretnénk viszont, hogy az elmúlt két-három év gazdasági-társadalmi fejlődésének a lényegét nem a jövedelmi, életszínvonalbeli különbségek növekedésében látjuk, hanem inkább abban, hogy a korábban is meglevő, de inkább rejtett különbségek most gazdasági formát öltenek, és így ésszerű gazdasági eszközökkel befolyásolhatóvá válnak. A bérlakáshoz hozzájutó család életszínvonala ténylegesen, lényegesen magasabb volt, mint a vele azonos nominál jövedelemmel rendelkező, de saját házban vagy albérletben élő családénál, s a

lakbérekben levő állami szubvenció csökkentése e rejtett életszínvonal különbséget teszi láthatóvá, gazdaságilag kifejezhetővé. Így tehát meggyőződésünk szerint új gazdálkodási rendszerünk a társadalom tervezésének és ezen belül a társadalmi egyenlőtlenségek józan korlátozásának is hatékonyabb lehetőségeit biztosítja. Most nem kis mértékben a szaktudományok, s közöttük a szociológia feladata annak kimunkálása, hogy hol van szükség a spontán társadalmi-gazdasági folyamatokban történő beavatkozásra, s hogy melyek e beavatkozás leghatékonyabb eszközei.

IRODALOM

ANDORKA RUDOLF: A társadalmi átrétegeződés és demográfiai hatás Magyarországon. A Népességtudományi Kutató Intézet Közleményei 30. Budapest, 1970.

*BARANOV, A. V.: O szocialnoj modeli zsiliscsa. — Sztroitelsztvo i Arhitektura, 1969. 10. sz.

BURNS, LELAND—THOMOSON, CECIL—TJIOE, KHING: Report on a pilot study of worker productivity in relation to housing conditions. — Los Angeles: Real Estate Research Program, Grauduate School of Business Administration, University of California, 1965.

CHOMBART DE LAUWE, P.: Famille et habitation. Vol. I—II. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1959—60.

*DURIC, VOJISLAV: Stanovanije kao drustvena pojava i kao predmet sociologkih izucavanja — Sociológija, 1969. 3. sz. 417—440. old.

FERGE ZSUZSA: Társadalmunk rétegeződése. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.

FESTINGER, et al: Social pressure in informal groups — a study of human factors in housing. New York: Harper and Row, 1950.

FISCHER, E. M.—WINNICK, L. B.: A reformulation of the filtering concept. Journal of social Issues, 1951. No. 1—2. 47—85. old.

GANS, H.: The balanced community. Homogeneity of heterogeneity in residential areas? The Journal of the American Institute of Planners, 1961. August, 176—184. old.

GANS, H.: Planning and social life. The Journal of the American Institute of Planners, 1961. May 134—140. old.

GANS, H.: The urban villagers. New York; The Free Press, 1962

GREER, S.: Problems of housing and the renewal of the city. In H. S. Becker (ed): Social Problems. New York: John Wiley and Sons, 1966. 517—548. old.

HEGEDÜS ANDRÁS—MÁRKUS MÁRIA: Alternatíva és értékválasztás az elosztás és fogyasztás távlati tervezésében. Közgazdasági Szemle, 1969. 9. sz. 1047—1061. old.

KONRÁD GYÖRGY—SZELÉNYI IVÁN: A lakáselosztás szociológiai kérdései. Valóság, 1969. 8. sz. 28—39. old.

LISKA TIBOR: A bérlakás-kereskedelem koncepciója. Valóság, 1969. 1. sz. 22—35. old.

LORING, W. C.: Housing characteristics and social disorganization. Journal of Social Problems, 1956. January, 160—168. old.

MAISEL, S.—WINNICK, L. B. I.: Family housing expenditures: elusive law and intrusive variances. In W. Wheaton at al (ed): Urban Housing. New York: The Free Press, 1966. 139—153. old.

MERTON, R. K. et al.: Patterns of social life. Explorations in the sociology and social psychology of housing. New York: Bureau of Applied Social Research, 1950.

MERTON, R. K.: The social psychology of housing. In W. Dennis (ed): Current trends in social psychology. Pittsburg: University of Pittsburg Press, 1948. 163—188. old.

MEYERSON, N. et al.: Housing and the national economy. In: Housing, people and cities. New York: McGraw Hill, 1962. 19—31. old.

MILLER, S. M.—REIN, M.: Poverty, inequality and policy. In H. S. Becker (ed): Social problems. New York: John Wiley and Sons, 1966. 426—516. old.

MITCHELL, R. E.: Some social implications of high density housing. American Sociological Review, 1971. February, 18—29. old.

MÓD ALADÁRNÉ—FERGE ZSUZSA —LÁNG GYÖRGYNÉ—KEMÉNY ISTVÁN: Társadalmi rétegeződés Magyarországon. Budapest: Statisztikai Időszaki Közlemények 90. 1966.
*MUSIL, J.: Sociology of urban redevelopment areas. A study from Czechoslovakia. (Kézirat)
PAHL, R.: Spatial structure and social structure. London: Centre for Environmental Studies, 1968.
PAHL, R.: Patterns of urban life. London: Longmans, Green and Co. 1970.
RAINWATER, L.: A decent standard of living: from subsistance to membership. Paper presented at the XI. th. International Family Research Seminar, London 1970.
RATCLIFF, R. U.: Filtering down and the elimination of substandard housing. Journal of Land and Public Utility Economics, 1945. November, 322—330. old.
RATCLIFF, R. U.: Urban Land Economics. New York: McGraw Hill, 1949.
REX, J. A.: The sociology of a zone in transition. In R. Pahl (ed): Readings in Urban Sociology. London: Pergamon Press, 1968.
RIEMER, S.: Architecture for family living. Journal of Social Issues, 1951. 1—2. sz. 140—151. old.
ROSSI, P.: Why families move? New York: The Free Press, 1955.
SZELÉNYI IVÁN—KONRÁD GYÖRGY: Az új lakótelepek szociológiai problémái. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969.
WINNICK, L. B.: Housing: has there been a downward shift is consumer preferences? The Quarterly Journal of Economics. 1955. February, 85—97. old. és 1956. May, 314—323. old.
WOOD, E. E.: A century of the housing problem. Law and Contemporary Problems, 1934, March, 137—323. old.
YOUNG, M.—WILLMOTT, P.: Family and kinship in East London. New York: The Free Press, 1957.
*ZIVKOVIC, MIROSLAV: Jedan primer segregacije u rázvoju nasih gradova. Sociologija, 1968. 3. sz. 37—58. old.

A *-gal jelölt tanulmányok magyar nyelven is megjelennek a Kossuth Kiadónál „A szocialista város és a szociológia" c. tanulmánykötetben.

SUMMARY

It is not simply the shortage of flats, but their uneven distribution, more precisely the facts that social inequalities are reflected in the housing system and thus system itself may also contribute to the maintenance, or perhaps increase, of these inequalities, that make housing problem a social one. Thus a „vicious circle" of housing problem is created: the housing conditions express, on the one hand, how someone gets rewarded by society, but, on the other, they also determine life opportunities. These opportunities exert, in turn, an influence on who and how would contribute to the social achievements and this will determine how this contribution will be rewarded by society. However, it is open to question whether such a „vicious circle" can evolve under non-market socialist economic conditions that envisaged to render housing conditions independent of one's place in the social structure, intending thus to create equal housing situations for everyone and imposing for this purpose such rents which do not tell the real value of the flats. Generalizing the results of empirical researches, the study examines to what an extent and through what mechanisms does the flat become, within the housing system of Hungary, a part of the society's reward system, and to what an extent do the differences in the housing conditions have some influence on life opportunities and the mobility chances of the families.

As it is proved by the results of the researches carried out in Hungary, the chances of those with a higher-than-the-average income to get new state-owned flats have been bigger than those of the average or below. Flats have practically become a form of bonus. This process was a necessary one, since it was impossible to distribute flats according to the needs, being the housing needs much bigger than the number of flats to be built per years. Thus when distributing the new flats, the authorities responsible were bound to take into account even one's *merits* for getting a flat. However, in case of someone's

merits are greater, this is expressed in higher incomes from the society as well. Thus all things considered, the state subvention built in the rents did not reduce but, on the contrary, increased the differences between wages and incomes. For this reason, the reform of the Hungarian housing management system which comes into force in 1971 and which reduces the state subventioning of the rents, may contribute to the elimination of the discrepancies between the goals of housing policy and its results achieved.

The impact of housing conditions on the family life opportunities and mobility chances seems less significant than it could have been expected. Studying the different indices of the inter- and intrageneration mobility, we can interpret the housing conditions only as more or less an intervening variable. On the basis of the results of the researches completed up to now it is possible to draw up two hypotheses:

1. It looks most likely that from the point of view of intergeneration mobility actual housing conditions are relevant, because especially low housing standard makes mobility significautly more difficult;

2. In turn, taking the viewpoint of intrageneration mobility, we suggest that housing mobility would play a decisive role: since intrageneration mobility seems most probably to be hindered by either its stoppage in the housing system, or the relative (or absolute) deterioration of the very housing conditions. Further examination should be necessary to the testing of these two hypotheses.

The social housing policy is aimed at breaking through the „vitious circle" of the housing problem. This target prevents the unfavourable housing situation from its leading to the accumulation of social drawbacks. We suggest that the most significant social consequence of the new reform of economic management recently launched in Hungary, which gives a broader field to the development of the spontaneous economic processes must be seen not in its leading to an increase in social differences, since it only made manifest those latent differences which had been also existing before, and expressed them for us in economic terms. But it is the most important consequence of the new system of economic management that by being aware of the economic and social realities we are given greater possibilities to the more deliberate and consequent self-assertion of socio-political considerations within social planning than at earlier times.

РЕЗЮМЕ

Перерастание жилищного вопроса в общественную проблему происходит не просто из-за нехватки квартирной площади, а по причине ее неравного распределения; точнее говоря потому, что, с одной стороны, жилищная система отражает в себе общественные неравенства, с другой, она сама может становиться фактором, способствующим сохранению, а то и возможному увеличению этих неравенств. Таким образом, формируется «порочный круг» жилищного вопроса; ведь жилищные отношения дают представление о том, кто и как вознаграждается обществом, но с другой стороны, положение с жилищем в свою очередь, определяет жизненные возможности человека, от которых и зависят размеры того вклада, который вносится им в общество, и по которым он обществом же и вознаграждается.

Вопрос состоит в том, что может ли образоваться этот «порочный круг» в таком не управляемом законами рынка социалистическом хозяйстве, в котором жилищная политика намеревалась создать такие жилищные отношения, которые не зависили бы от занимаемого в общественной структуре места; таким образом, желая установить равные для каждого жилищные условия, она образовала такую квартирную плату, которая не соответствовала бы стоимости квартир. Обобщая опыты эмпирических исследований, данная работа анализирует вопрос о том, в какой мере и посредством каких механизмов квартира, в рамках венгерской квартирной системы, становится частью вознаградительной системы общества и как влияют имеющиеся различия жилищных условий на жизненные возможности и мобильность семей.

Результаты проведенных в Венгрии исследований говорят о том, что высокооплачиваемые лица имели больше шансов получить новую государственную квартиру, чем представители среднего заработка. Квартира, большей частью, стала средством помимозарплатной дотации. Такое положение было неизбежным ввиду невозможности распределения квартир по потребностям, поскольку потребности в жилище в несколько раз превосходили

количество выстраивымых каждый год квартир. Поэтому уполномоченные на распределение жилой площади органы должны были учитывать и показатели того, кто больше всего «заслуживает» получения квартиры. Но если у кого-то «заслуг» больше, то в обществе это выражается и в большей зарплате. Так в конечном итоге вложенная в квартирную плату государственная дотация не только не понизила, а, напротив, увеличила различия между доходами различных слоев населения. Поэтому реформа венгерской квартирно-экономической системы, которая вступит в силу в 1971 году, и в результате которой произойдет снижение государственной дотации через квартирную плату, может послужить ликвидации того несоответствия, которое образовалось между целями и результатами квартирной политики.

Влияние жилищных условий на жизненные возможности семей и их мобильность оказывается меньшим, чем можно было бы ожидать. Анализируя различные показатели мобильности внутри и между поколениями можно прийти к выводу, что жилищные условия можно прийти к выводу, что жилищные условия здесь скорее выступают в виде вступающего переменного фактора и, хотя результаты проведенных до этого исследований пока не имеют силы доказательств, тем не менее они позволяют образованию двух гипотез. Во-первых, с точки зрения мобильности между поколениями, по всей вероятности, было бы возможно определить такой, — впрочем не очень высокий, — уровень квартирного стандарта, будучи ниже которого жилищные условия уже заметно затрудняют способности к мобильности. Во-вторых, уже с точки зрения внутригенерационной мобильности, вероятно решающую роль играет *квартирная* мобильность, поскольку предполагается, что мобильность внутри поколений затруднена либо заторами квартирной системы, либо же абсолютным или относительным ухудшением квартирного положения. Для проверки этих двух гипотез нужны дальнейшие исследования. Целью социальной квартирной политики является разрыв "порочного круга» жилищного вопроса, и препятствование тому, чтобы плохое жилищное положение привело к аккомуляции общественных недостатков.

Самое важное общественное следствие введенной в Венгрии новой системы экономического управления, дающей большие, чем раньше, возможности для развертывания спонтанных экономических процессов, мы видим не в том, что она способствовала увеличению общественных различий, поскольку она только сделала очевидными и в экономической форме выразила уже и раньше скрыто существующие неравенства. Самым же решающим следствием новой системы экономического управления является то, что она открыла большие возможности для осуществления в общественном планировани более сознательных и последовательных социально-политический идей.

ELTON MAYO ÉS A SZERVEZÉS „HUMAN RELATIONS"-I IRÁNYZATA*

SZENTPÉTERI ISTVÁN

I.

A polgári szervezéselméletek a klasszikus polgári alapideológiák elégtelenségének tudatosulása után mint *racionális-formális* szervezeti megközelítések jelentek meg. A természeti forma és a racionális forma közötti egyensúly felbomlását szembetűnően illusztrálta a *klasszikus polgári szervezéstani iskola* azzal, hogy az emberi oldalról tudomást sem akart venni. Az elmélet egyoldalúsága és elfogultsága a racionális szervezettség javára azonban az objektív szervezeti viszonyokat tükrözte a századfordulón. Az államszervezésben a „hagyományos" szervezeti forma válsága Európában már korábban felszínre került. A parlamentarizmus meg nem felelő volta mint természeti-szervezeti forma problematikája már a XIX. sz. derekától a fejlett polgári államokban mindjobban tudatosult. A polgári népképviselet teret veszített, s egész irodalma fokozatosan másodlagossá vált a *közigazgatás* vagy *bürokrácia* napirendre kerülő kérdésfeltevései mellett. A múlt század végétől tehát, mind az ún. közigazgatás, mind a magánigazgatás, új — eddigi keretei közül kiemelendő —, tudományos megközelítések alapja lett. Ezen a bázison a *racionális-formális elméleteknek* egész dzsungelje jött létre.[1] Teljes áttekintésükre e helyen kísérletet sem tehetünk. Néhány jellegzetes irányzatot megemlíthetünk azonban, amelyeknek közös sajátossága a racionális-formális szemlélet:

1. *F. W. Taylor* nevéhez kapcsolódik a *munkaműveletmérési* és *fiziológiai* szervezéstan;

2. *H. Fayol* munkásságát tekintik az *igazgatástudományi* irányzat alapjának. Ennek azonban korábbi előzményei is voltak (Stein Lőrinc). Az iskolát másképpen *departmentalizációs* irányzatnak is nevezik.[2]

* A tanulmány a szervezéstudomány irányzatairól és főbb elméleti kérdéseiről készülő nagyobb munka részlete.

[1] A polgári szervezéstudományi irányzatok osztályozásának problémájáról lásd *A vezetés és igazgatás korszerű tudományos megalapozása és a vezetőképzés gyakorlata.* Összeállította: Erdei Ferenc, Bp., 1964. 26. és köv. old. — Erdei Ferenc: *A szervezéstudomány elméleti problémái a szocializmusban.* Bp., 1966. 8. és köv. old. Bene László 9 csoportba sorolta a vezetési (szervezési) irányzatokat, de maga mondja, hogy „tagolásom a lehetséges tagolások egyike". Bene László: *A vezetés tudományos megalapozása,* Bp., 1970. 95. old.

[2] A klasszikus polgári szervezéstani iskola előbbi értelmű kettéválasztása J. G. March és H. A. Simon alapján történt. Vö. J. G. March—H. A. Simon: *Organizations.* New York—London, 1959. II. kiadás 12. s köv. old.

3. Ide számíthatjuk *Max Webernek* a *szervezeti* ideáltípusról, a *bürokráciáról* alkotott szervezet-szociológiáját is.

4. Talán ennek az irányzatnak a végkifejlődése a *kibernetikai iskola*, amelybe beleértjük a rendszerelméleti, operációkutatási stb. irányzatokat. Ezek a szervezeti racionalitást végül is matematikai modellek egzaktságával akarják kifejezni.

A racionális-formális irányzatok fejlődésének fényében már szembetűnőbbé vált a polgári társadalmi szervezettség *természeti formáinak* elerőtlenedése, fejlődésben való elmaradása. Az „egyensúly" felbomlása, az „arányok" eltolódása általánosságban a „rossz " szervezeti „közérzetben", az államszervezetben, politikai pártokban kirobbanó válságokban és éles konfrontációkban, a gazdaságban sztrájkokban stb. jutott kifejezésre. A polgári társadalomtudomány reagált ezekre a válságjelenségekre, és ekkor születtek a polgári társadalmi szervezettség természeti formáinak *felújítására*, racionális formákkal való *arányosítására* irányuló elméletek. Nem tarthatjuk véletlennek azt, hogy az „emberi tartalom" újrafelfedezése a *mikroszociológiában* zajlott le. A polgári forradalmak makroszintű természeti-szervezeti formái, mint pl. a *parlamentek* és a *polgári önkormányzatok*, annyira megmerevedtek, hogy életerővel való feltöltésükre vajmi kevés remény látszott. Ez egyébként nem is lett volna veszélytelen kísérlet. A polgári társadalomelmélet és gyakorlat a Párizsi Kommün tapasztalatai óta nagyon éberen szem előtt tartotta, hogy a „természeti forma" megújulása milyen gátszakadáshoz vezethet. Az „emberi tartalom"-nak megfelelő természeti szervezeti *megújhodást csakis mikroszervezeti szinten lehetett elképzelni a polgári osztályérdekek komoly veszélyeztetettsége nélkül.*[3] A polgári társadalomelmélet az előtt a dilemma előtt állott, hogy valami „életerőt" kellett volna a racionális formák túlsúlya alatt elsatnyuló emberi tartalomba sugároztatnia úgy, hogy az ember mégse lázadhasson a polgári társadalom és az azon nyugvó racionális formák ellen. Egyetlen természeti-formális irányzat sem hidalta át ezt a problémát. A polgári szervezetelmélet az igazi emberi (természeti) szervezeti formák megújulása előtt nem szedhette szét az akadályokat, mert ezzel a polgári társadalom elleni felkelés lehetőségét nyitotta volna meg.

A XX. századi polgári természeti-formális szervezetelméletek az előbb vázolt ellentmondás feloldására vállalkoztak.

Valamennyi említett iskola az USA-ban keletkezett. Ez önmagában bizonyítja, hogy az Amerikai Egyesült Államok már a XX. század 2—3. évtizedében kezdte átvenni a polgári társadalomelmélet legsérthetőbbnek tűnő láncszemeinek védelmét.

1. A kezdeményezés érdeme az ún. *Human Relations* iskoláé, amelynek alapítója és klasszikusa Elton Mayo.

2. Ide sorolhatjuk J. L. Moreno munkássága alapján létrejövő *szociometriai* irányzatot.

3. Az előbbi kettőt keresztezi és részben átfedi az önálló tudományos megközelítésként kezelhető *behaviorizmus*.

Mind időbeli, mind kialakulásuk területi körülményeit tekintve ezek az

[3] A mikroszociológiának a polgári társadalmi apologetikában betöltött funkciójára vonatkozóan lásd Kulcsár Kálmán: *A szociológiai gondolkodás fejlődése.* Bp., 1966. 300. és köv. old. I. Sz. Kon.: *A szociológiai pozitivizmus* Bp., 1967. 184., 255. és köv. old.

irányzatok erősen egybeestek, illetve összefonódtak. Tudományos nézőpont kérdése, hogy mikor melyiket tesszük első helyre, s a többit utána.[4]

A polgári szociológiában — az előbbi terminológiától eltérően a formális és informális szervek illetve *szervezetelméletek* szembeállításával találkozhatunk.[5] Ez a terminológia bizonyos félreértésre adhat alkalmat, nem is szólva arról, hogy a „formalitás" és az „informalitás" lényegére és jellegére vonatkozó polgári felfogásokat nem oszthatjuk. E kategóriáknak a használata azért sem fejezi ki híven a szervezeti valóságot, mert egy nem létező ellentmondáspárra utal, és a ténylegesen fennálló ellentétpár létéről nem vesz tudomást. A polgári szervezet-szociológiában az „informál" szerv kifejezéssel olyan gondolatokat ébreszthetnek, hogy *van „forma nélküli" szerv*. Marxista filozófiai kategóriákban gondolkodva viszont világos, hogy a szervezettség valóságában a formák rendszere mindig meghatározott társadalmi tartalomra épül. E szempontból a forma rendszerek két típusa különböztethető meg. Az emberi tartalom kifejezésre jut mind *természeti formákon* (illetve szervezeteken), mind *racionális formákon* (illetve szervezeteken) keresztül. Az ellentét a fejlődés meghatározott szintjén már nemcsak a „tartalom" („forma nélküli", „alaktalan" objektív viszonyrendszer) és a „forma" (viszonylag stabil struktúrát öltő viszonyrendszer) között áll fenn, hanem a *két típusú szervezeti forma között is*. A társas szervezettség rendszerében a kétféle szervezetrendszer bizonyos *arányú* fennállásával és együttműködésével állhat fenn „egyensúly", „harmónia" érzetét keltő állapot. A szervezeti rendszerek fejlesztésének egyes periódusaiban azonban *hol a természeti, hol a racionális-formális szervezetek fejlesztése kerül előtérbe*.

A formál és informál szervi kifejezés azonban ma már a szocialista szervezet-szociológiában is elterjedt.[6] Érdemes lesz néhány további kiegészítést fűzni ahhoz, hogy a formális és informális szervek milyen megkülönböztetéseivel találkozhatunk egyes szervezet-szociológusok munkáiban, miben látják azok az eltérés lényegét.

Az informál szervezet-szociológiai elméleteket másképpen „tartalmi" elméleteknek is nevezik. Arra a körülményre kívánok ezzel utalni, hogy e koncepciók magát az *emberi „lényeget" tekintik a szerveződés alapjának*. Ez a „lényeg" absztrakt formákkal sohasem fejezhető ki maradéktalanul. Az „emberi természettel ellenkezik" az, hogy pusztán előre szabályozott *viszonylatok, keretek* és *formák* legyenek az együttélés intézményes meghatározói. *Az elszemélytelenített szervezeti formarendszer vagy az emberi tartalomhoz kötött forma előnyben részesítése alakított ki két tábort a szervezet-szociológiai elméletek között*. Természetesen a közös kiindulási alap mellett is sokfajta megközelítés van mindkét oldalon. Különösen az alapvető szervtípusok megfogalmazásának

[4] A polgári szervezéselméleti irányzatok osztályozása problémáival foglalkozó bőséges amerikai irodalomból lásd Gross: *The Managing of Organizations*. London, 1964. I. kötet, 119—120. old., *Modern Organization Theory*. Ed.: Mason Harie, New York—London, 1959.; *Some Theories of Organization*. Ed. A. H. Rubenstein—C. J. Haberstook. Homeswood, 1960., 119. old.

[5] Az informál és formál szervezeti megkülönböztetésről lásd Nicos P. Monzelis: *Organization and Bureaucracy*. Chicago, 1969. II. kiad. 146. és köv. old.; Majd mint látni fogjuk, épp a Human Relations iskola mint informálelmélet kialakulása után terjedt el az a meggyőződés, hogy az „előzőek" (F. W. Taylor, H. Fayol stb.) „formalisták" voltak.

[6] E terminológia általunk való további alkalmazása esetén is mindig természeti-formális és racionális-formális megkülönböztetésnek az elvi alapjaiból indulok ki.

módja fejezi ki az elméleti ellentét gyökereit. A „formalisták" közül pl. M. Weber az ún. *tradicionális* szerveket állította szembe a *bürokratikus* szervekkel.[7] Köztudott, hogy ez utóbbiakban látta a társadalmi fejlődés fő eszközeit. Az „informalista" szerzők viszont közös platformon vannak abban, hogy a szervek keletkezésének és fejlődésének *spontaneitása* az elsődleges és meghatározó. Ők a formál szervezetek racionalitásának „ellensúlyozására" a „természetes" szervezési folyamatok fejlesztésében látják a problémamegoldás kulcsát. A szervezeti rendszer *formál* és *informál* elemeinek mikénti értékelése minden szervezet-szociológusnál olyan alapvető állásfoglalás, amelyik egész koncepciójának irányát és jellegét kifejezi.

A XX. századi polgári szervezet-szociológia felsorolt informál elméleteit sokszor a racionális-formális szervezetelméletek reakcióiként magyarázzák. Gyökereik azonban sokkal korábbi szervezeti alapideológiákból fakadnak.

Az informál szervezet-szociológiai elméletek eredői az *anarchizmus* ideológiájához vezethetők vissza.[8] Az informalitást — éppúgy, mint az anarchizmust — formál oldalról szívesen tüntetik fel általánosan *szervezetellenesnek*.[9] Ez semmi esetre sem állja meg a helyét. Nem kétséges azonban, hogy az informál szervezetelméletek hívei az *informál* (spontán, tradicionális stb.) szerveket tekintik *elsődlegesnek* a szervek rendszerében. A formál szemlélet az informál szervi jelleget azon az alapon tagadja, hogy az informál szemlélet vallói voltaképpen sohasem tudnak lemondani *individualitásukról*, nem tudnak *maradéktalanul* feloldódni a struktúrában, mindig marad valamilyen személyi értékük, amelyet többre tartanak annál, mint amit a szervezettség (közösség) nyújtani tud .[10]

A polgári informálelméletek több lényegi kérdésben vádat emeltek a formál elméletek ellen. Mindenekelőtt *instrumentalizmussal* vádolják azokat, vagyis azzal, hogy a szervezeti *hatékonyság hajszolásával* és a szervezeti eredmény öncélúvá tételével „megfeledkeznek" az emberről. A formál szervezet az emberi szükségletek kielégítésében — pontosan azok egy csoportjában — hatalmas eredményeket produkál, de az effektivitásért gyakran *feláldoz lényegi emberi értékeket is*. A „szervezettség" tehát — informál nézőpontból — nem szükséges „minden áron", és nem alkalmas bizonyos típusú emberi igények kielégítésére. Különböző lehet a vélemény arról, hogy milyen emberi értékeket veszélyeztethet a formál szervezettség, de abban közösek az informál alapállású koncepciók, hogy a szervezet *emberellenessé*, *egyéniséget romboló* struktúrává is válhat a produktivitás bálványozásával.

A polgári szervezet-szociológiában a jelentősnek tartott *informál* megközelí-

[7] Vö. Max Weber: *Gazdaság és társadalom*. Bp., 1967. 69. és köv. old. A karizmatikus „szerv" nem igazi típus, mert Max Weber *átmeneti* formának tartotta: vagy visszahanyatlik a tradicionális típusba, vagy rutinalizáció útján átalakul bürokratikus formává. Vö. P. M. Gross: *The Managing of Organizations*. Glencoe-London, 1964. 138. és köv. old.

[8] Az anarchista irodalomban az emberi „közvetlen tartalom" igen sokfajta megfogalmazása található. Ezek közül lásd Buber M.: *Paths in Utopia*. Boston, 1958.; J. L. Horovitz: *The Anarchists*. New York, 1964.

[9] Mind a politikai, mind a gazdasági szervezeti irodalomban gyakran elhangzik a szervezetellenesség vádja az anarchizmus ellen. Politikai viszonyok területén ezt az anarchizmus *állam* és *általában az autoritás* elleni megnyilatkozásaira vezetik vissza.

[10] Arról a kérdésről, hogy az ember milyen típusú szervezettel tud „azonosulni", lásd W. H. Whyte: *The Organization Man*. New York, 1956.; E. E. Jennings: *An Anatomy of Leadership*. New York, 1960., 185. és köv. old.

tések *időbelileg* jóval később jelentkeztek, mint a formál koncepciók. A formál irányzatok a XX. században a művek számában, a koncepciók súlyában és jelentőségében jóval nagyobbak és tekintélyesebbek, mint az informál elméletek. A polgári szervezéstudományban tehát ma vitathatatlanul a formál szervezeti szemlélet dominál.

Az informál szervezetelméletek időbeli megjelenésének analízise, illetőleg a szervezeti megközelítések tartalmi vizsgálata mutatja, hogy ezeknek valamilyen *kiegészítő, „pótlék"-funkciójuk van az általános polgári szociológiában.* A polgári informál szervezetelmélet megjelenését feltétlenül összefüggésbe lehet és kell is hozni azzal a ténnyel, hogy marxista ideológia alapján létrejött az első szocialista állam. Míg régebben elegendő volt a marxizmus elleni eszmei ideológiai harc, a nagy szocialista forradalomtól kezdve a polgári ideológia szükségszerűen kiterjedt a szocialista társadalomépítés gyarkolati megoldásai elleni propagandára is.[11] A marxizmus azzal az igénnyel lépett fel, hogy a személyiséget béklyózó formarendszereket széttöri, és az egyén közösségi fejlődése elé új, minden eddiginél nagyobb lehetőségeket nyit meg. A szocialista társadalomépítés tehát az emberi értékek védelmét jelentő, *új* szervezeti *formák* kiépítésével, illetve ezzel párhuzamosan a *régi* elembertelenítő hatású struktúrák *szétzúzásával* indult meg. Az első szocialista állam léte a polgári szervezetelmélet addigi vitáit egész új helyzet elé állította. A szocialista mechanizmus-építés ugyanis — elsősorban a politikai szervezettség területén, de emellett a munka- és egyéb szervezetekben is — valami gyökeresen újnak a kezdeteként jelentkezett a dolgozók szemében a tőkés országokban is. A polgári informál szervezetelméletek voltaképpen azt próbálták „felfedezni", amit a marxizmus már jóval korábban megfogalmazott, társadalmi szervezési alapelvként elfogadott, majd a gyakorlatban — a párt- s államépítésben, gazdasági szervezésben stb. egyaránt alkalmazásának szükségességét alapelvként rögzítette. A polgári informál szervezéselméletek tartalmilag *semmi újat* nem mondanak a marxista elmélethez viszonyítottan. A polgári szervezeti ideológiába — a szükségszerű ellentmondással és torzítással — azt az „emberi tényezőt" viszik be, amelyik a marxista koncepció szerves része volt mindig, teljesebb tartalommal, mint ahogy azt később a polgári szervezet-szociológia a legkecsegtetőbben is megfogalmazta. A polgári felfogás kényszerű közeledése a marxista koncepcióhoz *nem mehetett végbe a tételek direkt átvételével,* s ezért az emberi oldal „felfedezése" *káprázatos* módszertani fogásokkal és zsonglőrködéssel, az „empíria" — érvényességi körén messze túl kiterjesztett — alkalmazásával zajlott le.

II.

1. A „tartalmi", informál szervezet-szociológia legfontosabb irányzata a *Human Relations* (Emberi viszonyok) néven az USA-ban alakult ki. Az „emberi nézőpontú" szervezeti megközelítés *előfutárának* tekinthető *Mary Follett* (1868—1933), aki a politika-tudomány művelésétől fordult az általános szervezéstan (igazgatástan) felé.[12]

[11] A polgári informál szervezetelméletek mindegyikéről külön-külön és együttesen is kimutatták ezt a szerepet a marxista szociológiában. Speciálisan a Human Relations-szel kapcsolatban nagyon élesen kidomborította ezt a körülményt Hegedüs András: *A modern polgári szociológia és a társadalmi valóság.* Bp., 1961. 126. és köv. old.

[12] Politikatudományi műve „*The New State*" (1920') az angolszász demokratizmus elvein nyugszik, s méltán váltott ki elismerést.

A klasszikus szervezéstani iskola egyoldalúságának (formalizmusának) kiegyenlítésére ő kezdeményezte a pszichológia szervezeti viszonyokban való alkalmazását. Mary Follett azonban nem pusztán pszichológiai érdeklődése révén vált a Human Relations előfutárává, hanem *szervezetszociológiai munkásságában elemi formában megjelenik több olyan gondolat, amelyik később a Human Relations-nek központi kérdéskörévé, illetve alapprincípiumává vált.* Mary Follett munkássága az ún. *dinamikus integráció* koncepciójának kidolgozására irányuló törekvéssel összegezhető. „Dinamikus" és „alkotó demokratikus szellemet" vitt — mondják — a klasszikus szervezéstan statikus fogalmai közé.[13]

Mary Follett kiindulási pontja a *konfliktusok* különböző típusainak elhatárolása volt. Szerinte a konfliktusok — következményeiket tekintve — a következő kihatásúak lehetnek:

a) valakinek a *dominációját* mozdítják elő;
b) a szembenállók között *kompromisszumot* hoznak létre;
c) végül a felek *integrálódásához* vezetnek.

Mary Follett szerint ez az utóbbi konfliktushelyzet az, amelyből „mindkét oldal nyer".

A konfliktusok akkor kerülhetnek az *integrálódás* folyamatába, ha a vezetők azok *lényeges aspektusait* tanulmányozzák és felmérik, ahelyett, hogy a szokásos „dramatizálás" útjára lépnének. Ilyen *objektív módszerű* konfliktustanulmányozás után olyan általános vita alakulhat ki, amelyben mindkét oldal érdekei és kívánságai — *a szenvedélyektől viszonylag függetlenítve* — újrafogalmazódnak, s ezzel a problémák *újraértékeléséhez* vezetnek. A konfliktusokban egyik oldalnak sem szabad kategorikusan „ez vagy az" alternatívában gondolkodnia. Minden konfliktushelyzetben *kettőnél többféle megoldási lehetőség rejlik.* Mary Follett szerint éppen *ez az integrálódás vezet* bizonyos *kiegyenlítődéshez,* amelyik végső soron a helyzet megoldásának kulcsát jelenti. Ő azt nem tartja kompromisszumnak, mert a szemben álló felek álláspontjukat *meggyőződéssel* („elveikről való lemondás nélkül") közelítették egymáshoz.[14]

Érdemes megnézni ennek a konfliktusfelfogásnak a társadalmi és személyi hátterét. Mary Follett *tagja volt* egy olyan Massachusetts-i *vállalati egyeztető testületnek,* amelyik a managerek és a munkás (szakszervezeti) vezetők közötti vitákat volt hivatva elsimítani. Nyilvánvaló, hogy *e szervezeten belül szerzett tapasztalatai* hatottak közre abban, hogy ezt az integrációt a konfliktushelyzet-megoldás elméleti princípiumává emelje. E szervezetben szerzett tapasztalatait általánosította, s az egész társadalomra kivetítette téziseinek érvényét. Mary Follettet és később az egész Human Relations irányzatot voltaképpen az vezette, hogy a konfliktusok „integráció útján" való megoldásának eljárásával társadalmi ellentmondások kirobbanását megelőzzék. A felek „közötti

[13] Mary Follett életéről és igazgatástudományi munkásságáról lásd B. M. Gross: *The Managing of Organizations.* Glencoe-London, 1964. I. kötet 150. és köv. old.

[14] A polgári szervezetszociológiában a konfliktushelyzet-kutatás a XX. századi válságjelenségek szaporodása óta önálló és nagy témává vált. Vö.: Lewis A. Coser: *The Functions of Social Conflict.* London, 1965. — Az informál szervezetek tagjai közötti „félreértések" mint konfliktus források kutatása a Human Relations klasszikusainál is jelentős problematika lett. Ilyen „félreértés" elemzésre jó példa F. J. Roethlisberger *The Administrator's Skill: Communication* c. esettanulmánya. Vö. *The Study of Leadership.* Ed. C. G. Brown—T. S. Cohn. Danville, 1958. 423—438. old.

kiegyenlítődés" társadalmi szinten annyit jelent, hogy az ellentétes osztályerőknek valamiféle egyezségre kell jutniuk.

Konkrét munkaszervezeti tapasztalatai alapján szűrte le Mary Follett az ún. *szituáció-törvényt* is. A konfliktus megelőzésére, illetve meglevő konfliktus feloldására a vezető — ajánlja — úgy tehet legtöbbet, ha a szabályozási folyamatot *elszemélyteleníti*. Ezen azonban Mary Follett mást ért, mint a klasszikus szervezéstan (F. W. Taylor is „személytelen szervezetté" kívánta az üzemet alakítani). Szerinte az elszemélytelenített vezetés annyit jelent, hogy fel kell fedezni az adott *idő, hely és körülmények parancsát*. Amennyiben a vezető az alárendeltek előtt be tudja bizonyítani, hogy a „szituáció követelménye szerint" kell így vagy úgy tenni, akkor nem fogják azt érezni, hogy „parancsolgatnak nekik". Ez az ún. elszemélytelenített vezetés természetesen a *szituációra áthárítja az ódiumot*, az érzelmi visszahatást az alárendelteknek nem tetsző intézkedésért. Ezáltal a vezető „mentesíti magát" a domináció esetén vele szemben kialakuló reakciók következményei alól.

A pszichológiai felfogás jól tükröződik Mary Follettnél ott is, amikor a *hatalmat* és az *autoritást* megkülönbözteti egymástól. E két kategóriát mind a politika, mind az igazgatástudományban számos jeles szerző elhatárolja, de Mary Follett pszichologizál akkor, *amikor a hatalom lényegét kifejezetten a személyiség képességeire vezeti vissza*. A hatalmat minden manager *„önmagából" fejleszti ki* képességei révén, azt mástól nem kaphatja, vagy azt másra nem ruházhatja át. Az *autoritás viszont a funkcióból fakad*, és azzal együtt „vándorol tovább". Az igazgatástudománynak fontos feladata, hogy megállapítsa az autoritás *dinamizmusát*, vagyis a funkcióhoz kötött különleges szerepek bonyolultságát a „nagy rendszerekben".

A *felelősség* az autoritás fogalmához kötött kategória. A felelősség éppúgy, mint az autoritás, a funkcióból és a szituációból ered. Ezen a ponton Mary Follett a polgári demokratizmus olyan programjához jutott el, amelyről a polgári irodalomban ma is sokat írnak. Azt mondja ugyanis, hogy a szervezeti integrálódás folyamatában az *alacsonyabb szintű vezetőknek, sőt az egyszerű munkásoknak is felelősségük van az általános politika kialakításáért*. A modern szervezettségben — mondja — nincs éles határvonal a programozás (tervezés) és azok végrehajtása között, s így a *hatékony működésért „mindenki felelős"*.

Mary Follett munkásságából kiragadott néhány gondolat jellemző példája annak, hogy az amerikai politikai és szociológiai tudomány milyen „közvetlen társadalmi szükségletek" által motiválva produkált elméleteket. Mary Follettnél éppúgy, mint a Human Relations irányzatnál, szembetűnő ez a közvetlen társadalmi szolgálati szerep. Minden tétele végül is eljut oda, hogy az imperialista társadalom *belső ellentmondásait milyen módon lehet csillapítani*, a szembenálló „feleket" *legális keretek között tartani, a ténylegesen nem egyenlőket és nem azonos érdekűeket a „közös felelősség" szintjére hozni;*

2. A Human Relations irányzat alapítója vitathatatlanul *Elton Mayo* (1880—1949). Orvostanhallgatóként kezdte, de érdeklődése a filozófia és pszichológia felé fordult, s emiatt ott abbahagyta tanulmányait. Közvetlen munkatársával, Roethlisbergerrel együtt az ún. *Hawthorne*-i kísérletekkel kezdte azokat az empirikus vizsgálatokat, amelyek elméleti alapvetésének nyersanyagát szolgáltatták. E. Mayo a kísérleti vizsgálatokból *társadalom- és történetfilozófiai általánosításokig jutott el*, tehát nem maradt a puszta empíria vonalán. Következtetéseit a szervezeti élet különböző területeire vonatkoz-

tatva, ma már klasszikusnak számító könyvekben tette közzé.[15] Ezek időrendben a következők: *The Human Problems of an Industrial Civilization*, (Az ipari civilizáció emberi problémái, 1933), *The Social Problems of an Industrial Civilization*, (Az ipari civilizáció társadalmi problémái, 1945) és a visszavonulásáig befejezetlen *The Political Problems of Industrial Civilization* (Az ipari civilizáció politikai problémái, 1947). Alapvető könyvein kívül több fontos tanulmányt is megjelentetett.[16] F. Roethlisberger munkássága sokkal inkább gyakorlati jellegű, s elméleti általánosítás szempontjából kisebb jelentőségű. Főbb munkája a W. J. Dicksonnal írt *Management and the Worker* (Vezetés és a munkás, 1939) a *Management and Morale* (Vezetés és erkölcs, 1941), és a *Training for Human Relations* (Emberi viszonylatok képzése, 1954).

a) A Human Relations irányzat kialakulásának alapjait szolgáló empirikus vizsgálatok a Western Electric Company, Chicago közelében levő Hawthorne-i üzemében zajlottak le. Az első kísérletek 1925-ben kifejezetten a *klasszikus szervezéstani* szemlélet Taylor-i koncepciója alapján arra irányultak, hogy a *munkahely megvilágítása* és a *termelési eredmények* közötti összefüggéseket tisztázzák. A kísérletek során két és fél év múlva úgy találták, hogy nincs bizonyíték a Taylor-i tétel érvényesülésére, vagyis a jobb világítási feltételek teremtése nem hozható oksági kapcsolatba a termelési eredményekkel. Ekkor kérték fel E. Mayót és F. Roethlisberget a vizsgálatok folytatására. 1927-tel kezdődött egy olyan 3 fázisban lezajló kísérletsorozat, amelyik öt évig tartott, s amelyik eredményeit az ún. *Hawthorne-i* tanulmányok néven emlegetik.[17] E kísérletek újdonsága mindenekelőtt az emberi szervezeti magatartások régi mérési módszerének továbbfejlesztésében jutott kifejezésre. E. Mayo az üzemszervezési vizsgálatokat *komplex* vizsgálatokká alakította, amelyben közgazdász, fiziológus és pszichológus sajátos aspektusát együttesen érvényesíthette. Másik jellegzetessége ennek a kísérletsorozatnak az, hogy minden eredményt ún. ellenőrző vizsgálatok próbája alá vetették, s ezt a módszert *„klinikai megközelítésnek"* nevezték.

A kísérletek 3 fázisát kifejezetten a *módszertan* értékelése szempontjából érdemes áttekinteni — maga a tartalmi „eredmény" vajmi kevés újdonságot vagy eredetiséget mutatott. A kísérlet „tárgya" úgy is felfogható, mint a

[15] E. Mayo életéről és munkásságáról igen kitűnő áttekintést és jellemzést nyújt B. M. Gross: *The Managing of Organizations I.* Glencoe-London, 1964. 160. és köv. old. L. továbbá E. E. Jennings: *An Anatomy of Leadership.* New York, 1960. 170. és köv. old.; J. M. Fraser: *Industrial Psychology.* Oxford—London—New York—Paris, 1962. 171. és köv. old.

A Human Relations egyik igen széles látókörű áttekintését és elemzését nyújtja a *„Leadership and Organization"*. A Behavioral Science Approach c. kötet. Ed. R. Tannenbaum—J. R. Weschler—F. Massarik. New York—Toronto—London, 1961. Különösen a bevezető tanulmány összefoglalója hasznos szempontunkból. R. Tannenbaum: *Some Basic Issues in Human Relations.* 5—21. old.

A magyar nyelven megjelent polgári szervezetszociológiai irodalomban: R. A. Sutermeister: *Ember és termelékenység.* Bp. 1966. 75—84. old.

A marxista irodalomból lásd Hegedüs András: *A modern polgári szociológia és a társadalmi valóság.* Bp., 1961. 118. és köv. old.; Bene László: *A vezetés tudományos megalapozása.* Bp., 1970. 180., 181. old.; I. Sz. Kon: *A szociológiai pozitivizmus,* Bp., 1967. 177. és köv. old.

[16] L. pl. E. Mayo—G. Lombard: *Teamwork and labour turnover in the aircraft industry of Southern California.* Business Research Studies, No. 32. Cambridge, Mass: Harward University.

[17] A Hawthorne-i tanulmányokról számot adó magyar nyelvű publikációkról — az előbbieken kívül — lásd George C. Homans: *A Western Electric vállalatnál folytatott vizsgálatok.* — R. A. Sutermeister: *Ember és termelékenység.* Bp., 1966. 75—84. old.

marxizmus által már előzőleg megfogalmazott szervezetszociológiai elvnek a polgári szervezéstanba való felvételének processziója. Nem szabad itt vulgárisan felfogni ezt a megállapítást s úgy értelmezni az előbbieket, mintha e szervezőket tudatos hamisítással, vagy a marxizmus bizonyos tételeinek elsajátításával vádolnánk. Az „emberközpontúság" a szervezeti viszonyokban a marxizmus klasszikusainál mindenesetre már Human Relations-t messze megelőző problematika volt. A vizsgálat módszerében és bizonyos résztézisek megfogalmazásában több *eredetiség* található. Maga az alapeszme azonban — az emberi tényezőknek a szervezeti viszonyok közötti felismerése, a dolgozó ember instrumentális megközelítése lenézésének megszüntetési igénye — az övéknél régebb keletű szociális program alkotó eleme.[18]

E. Mayo és társai által elindított első *kísérletsorozat* — ha újabb módszerekkel is — de lényegében ismét a Taylor-i szervezéstan gondolatmenetének megfelelő problematika vizsgálatára irányult. Annak tisztázását tekintették a kísérletek céljának, hogy megállapítsák, milyen hatással van a napi és heti munkaidő hosszúsága, a pihenő és ebédidő tartama, a munkás anyagi ösztönzöttsége a termelési eredményekre. A munka-, illetve pihenési időben történő változások mellett pontosan mérték a kísérleti részlegbe osztott dolgozók teljesítményét. A vizsgálat módszerének egyik alapvető szempontja az volt, hogy *egyetlen variábilis változtatásával minden más tényező eredeti fenntartása mellett kell az eredményekben mutatkozó módosulást mérni.* Eleinte az eredmények igazolták azt a hipotézist, hogy a kedvezmények ösztönzőleg hatnak a munkásra, s a termelési eredmény fokozatosan növekedett mindaddig, míg a munkahetet 42 órára szállították le. A *hipotézisnek ellentmondó* szituáció akkor alakult ki, amikor a kedvezményeket egyszerre mind megvonták — vagyis a mérés kezdetén fennálló feltételeket visszaállították. A várakozás ellenére — noha csökkent valamit a teljesítmény a maximumhoz mérten — mégis messze a kiindulási szint fölött maradt. Az „érthetetlen" következményt megpróbálták a dolgozók *bérezési* rendszerének ösztönző hatásaként felfogni. Azt állították ugyanis, hogy míg régebben a munkás bérezése vagy 100 ember (alkalmazott, dolgozótárs stb.) teljesítményétől függött, a kísérleti szobában leszűkült ez a kör. Így a munkás jobban érezte azt, hogy nagyobb erőkifejtésének haszna valóban őt fogja megilletni. Az ennek igazolására lefolytatott kísérletek nem igazolták ezt a feltevést sem. Így született meg a *„nagy hipotézis"*, azaz annak a gondolatnak a felvetődése, hogy a *dolgozók produktivitása szellemi és érzelmi tényezőkkel, valamint erkölcsi normákkal állhat összefüggésben.*[19]

1927-ben kezdődött a kísérletek *második szakasza*, amikor a dolgozóknak a termeléssel összefüggő „érzelmeit" igyekeztek felderíteni. 21 000 interjút bonyolítottak le a dolgozók között annak megállapítására, hogy „mit szeretnek és mit nem szeretnek munkakörnyezetükben"? A hatalmas anyagból számos következtetést vontak le, egyrészt a panaszok tartalmára, másrészt jellegére vonatkozóan. Ebben ilyenek voltak: a dolgozók megkérdezése sok-

[18] Ezt a körülményt ezért kell különösen kihangsúlyozni, mert a polgári szociológiában a munkaszervezetek tagjai életfeltételeinek javítására irányuló szervezetelméleti koncepcióknak ilyen sorrendiségű tálalásával találkozunk: „Argyris, 1957; Marx és Engels, 1847; Mayo, 1933 . . ." (W. R. Dill: *Business Organizations.* Megjelent: *Handbook of Organizations.* Ed. J. G. March, Chicago, 1965., 1076. old.)

[19] Vö. B. M. Gross: *The Managing of Organizations.* Glencoe-London, 1964. I. kötet 163. old.

szor önmagában megváltoztatta a feszültségérzést. A munkások észrevételeik „hasznosságáról" meg voltak győződve, s pusztán a megkérdezés alapján olyan benyomás alakult ki bennük, hogy „részt vesznek" a vállalat ügyeinek intézésében. Ez a benyomás még olyankor is fennforgott és hatott, amikor ténylegesen *semmi* változtatás, illetve intézkedés nem történt a panaszok alapján. A panaszok tekintélyes része csakis az érintett személyek belső, titkos érzelmeinek további vizsgálatával érthető meg. A meghallgatás után a dolgozókban ezek a feszültségek sokszor feloldódtak. A munkás és a közvetlen irányító, felügyelő személyek közötti kapcsolat megváltozott, mert az interjúk alapján a felügyelők úgy érezték, hogy ők is „vizsgáznak", módszereikről közvetve értékelést kapnak.

Az érzelmi tényezők termelésre kiható hatásának mérése után a kísérletek *harmadik szakaszában a munkavisszatartás* processzusa került az elemzések középpontjába. Változatlanul kísérleti alapon fedezték fel azt, hogy a munkások *saját standardjaik szerint dolgoznak*, s a vizsgálati szoba dolgozóinak munkaszintje a *hivatalos és nem hivatalos szerv viszonyának alakulásától függ*. A munkacsapatban kialakuló *infomál csoportok* (2 klikket tartottak megfigyelés alatt) belső normái alakítják ki a munkastandardokat. A *visszatartás* tehát a *negatív hatású informál tevékenység* következménye a munkaszervezetben. Ugyanakkor azt is megállapították, hogy a *hivatalos szervezet céljaival azonosuló informál csoport nagy hozzájárulást jelenthet* a termelési eredmények növekedéséhez.

b) A „nagy felfedezés" tartalmában olyan szegényes, hogy a polgári szervezéstan is rendszerint iróniával beszél róla.[20] A nagy vizsgálatsorozat eredményei önmagukban nem mondottak valami olyan újdonságokat, amelyek megrengették volna a klasszikus szervezéstani iskola pilléreit. E. Mayo azonban kétségtelenül *társadalomfilozófiai* hajlamokkal rendelkező ember volt, aki bizonyára a „tényanyag"-tól függetlenül is eljutott volna azokra az általános konzekvenciákra, amelyek valóban elméletileg ássák alá a klasszikus szervezéstani nézőpontot. *A Human Relations irányzat érdekesebb vonatkozásai tehát kétségtelenül E. Mayo társadalomfilozófiai következtetéseiben vannak.* Ezek közül csak a szervezéselmélet szempontjából fontosabbakat vázoljuk.

A nem hivatalos csoport létének „egzakt" bizonyítása után E. Mayo támadást intézett a társadalmat *hordaként* kezelő klasszikus közgazdasági felfogás ellen. Eszerint a társadalom szervezetlen egyénekből álló hordát képez, amelyben minden egyes tag *saját, külön érdeke* által vezéreltetve cselekszik. A sok ellentétes hatású és mozgású rész összetartására szükség van egy hatalomra (államra), amely a divergáló tendenciákat egyirányba fordítja, s rendet tart az anarchikus tömegben. E. Mayo ezzel szemben azt állítja, hogy a *társadalom alapsejtje mindig valamilyen organizmus volt.* Az egyén szervezett csoport tagjaként funkcionált eddig a történelemben, csakhogy ezeket a „szerveket" hosszú ideig nem ismerte fel a tudomány.

A kísérleti alapon igazolt „informál szerv"-ből nála tehát általános kategória lett, amelyik nem csupán a jelenkor formál szervezettségének szükségszerű kiegészítője, hanem a társadalom múltjában is az emberi cselekvés *szocializációjának* az alapformája volt. A jelen és múlt informál szerveinek gyűjtőfogalmaként ő a *spontán* szerv kifejezést használta.

[20] B. M. Gross használja ilyen értelemben a „nagy felfedezés" szavakat. (Vö. I. m. 161. old.) Hasonlóan kommentálja az új „eredményeket" Hegedüs András is. (Lásd a 15. jegyzetet.)

E. Mayo „tartalmi" megközelítésének bizonyítéka az, ahogy ő a hivatalos és spontán szervek szervezeti rendszeren belüli helyét és értékét felfogja: *az ember érzelmileg igazán csak a spontán szervezetekkel tud azonosulni.* A spontán szervezet az, amelyhez az ember *érzelmileg kötődhet*, ez a szervezet nyújthat az egyén számára olyan közösséget, amelyben viszonylag *biztonságban* érzi magát.

E. Mayo korunk egyik alapvető társadalomszervezeti problémáját a spontán szervezettség nagyarányú bomlási folyamatának bekövetkezésében látta. A kapitalista termelési mód felőrli az ember munkaszervezeteinek hagyományos (spontán) formáit. A termelés racionális alapokra helyezése, állandó és folyamatos formalizálása egyre jobban kiszorítja a humán elemet az élet legfontosabb területeiről, abból a szervezeti rendszerből is, amelyben az emberek napjuk tekintélyes részét töltik (ti. a munkaszervezetekből). A Human Relations iskola voltaképpen a spontán szervezeti rendszerek bomlásának hátrányos következményeit kívánja orvosolni. Azt az egyoldalú racionalitást, tudatosságot, tervszerűséget — egyszóval formalizáltságot —, amelyet legjobban a tőkés ipari termelés fejlesztett ki. A nagy kérdés, hogy miként lehet ezt a folyamatot leállítani, a dezorganizáció hatásait orvosolni? Az ember személyisége a formál-szervezettség egyoldalú racionalitása mellett ugyanis megbomlott, elvesztette önbecsülő erejét, nem érzi munkájának célját és értelmét, feladja azokat az értékeket, amelyek a közösségi életben számára régen mint „természetesek" és „adottak" voltak. A racionális szervezeti rendszer eredményeiben — különösen a termelésben — már eddig is összehasonlíthatatlanul nagyobbat produkált, mint a múlt bármelyik szervezési formája, mégis csak növelte az emberi érzelmi elégedetlenséget, illetve boldogtalanságát.

A bajok másik forrása az, hogy a *társadalmi szervezettség* fejlődése *elmaradt az anyagi- technikai szervezet fejlődésétől* .Az *egyensúly* megbomlott tehát a szervrendszereken belül ebben az értelemben is. A hivatalos szervezetben ennek negatív jelenségei abban mutatkoznak, hogy az egyént a szervezethez kötő kommunikációs kötelékek szétbomlanak. Ez a „társtalanság" és elszigeteltség még tovább fokozza a formálszervezet tagjában az elidegenedési érzést. A kapzsiságot, a féktelen szerzésvágyat éppúgy a társadalmi egyensúly megbomlásának következményeként kezeli, mint a bűnözés, öngyilkosság, neurózis szaporodó jelenségeit.

„A gyógymód" megállapításakor szembetűnően *informál* oldalról indul ki. Mindenekelőtt azt tanácsolja, hogy az embernek többet kell tanulnia a *gyakorlatból, mint az absztrakt dedukciókból.* Ismeretelméleti vonalon azt állítja, hogy a tudományt mindig megelőzte a gyakorlati ügyesség. Ennek megfelelően kell felépíteni az egész igazgatási képzési rendszert is. Az ügyesség (a gyakorlati képesség) és az absztrakt gondolkodás közötti szakadékot a gyakorlat szerepének növelésével kell betölteni. *Azt a komplex képességet,* amelyet valaki a *sajátos, konkrét problémákkal való küzdelemben szerzett, jobban meg kell becsülni* a modern élet nyomasztóan bővülő, „átvett" tudásanyaga mellett. A Human Relations mindkét klasszikusa azonos álláspontón van a tekintetben, hogy korunkban *a szociális képesség messze elmaradt a technikai ügyesség mögött.* Ennek pedig az a nagy veszélye és káros következménye jelentkezik, hogy a mérnökök, fizikusok, kémikusok „gyakorlata", „tapasztalata" és „*ügyessége*" kezd az egész más megközelítést igénylő *emberi viszonylatokban* is meghatározóvá válni. A problémákat azonban még azok sem látják és érzik sajátosan,

akik sokkal közelebb vannak az emberhez, mint az előbb említett foglalkozások művelői. Így pl. a közgazdász, a termelést közvetlenül ellenőrző felügyelő stb. tapasztalati anyaga sem helyettesítheti azt a funkciót, amelyet ember—ember közötti kapcsolatok támasztanak a mai korban. Mindent egybevetve, a *műszakiak és közgazdaságiak magas fokú gyakorlati ügyessége mellett messze elmaradt az emberi helyzetek diagnosztizálásának technikája.* A formalista szemlélet az oka annak is, hogy az ipari munkás először „társas viszonyban" akar élni más emberekkel, és csak ezt követően akar a gazdasági funkciókért és értékekért alkotott szervben tevékenykedni. Emiatt nem is azonosulhat munkájával.

A spontán „életerő" szabad felfelé áramlásának vagy az elit cirkulációjának az USA-ban — véleménye szerint — megvannak a feltételei. Ott azonban úgy verekszik magukat magasabb pozíciókba a tehetségesek, hogy a szociális egyensúly fenntartásának ügyeiben teljesen járatlanok és képzetlenek. Az egyensúly felbomlásán, vagyis a technikai, adminisztrátori ügyesség eluralkodásán E. Mayo véleménye szerint az USA-ban csak úgy lehet segíteni, ha az emberi viszonylatok *képzési gyakorlata kifejlődik, s áthatja a formál szervrendszereket.* Európában viszont — úgy véli — az elit felfelé áramlásának „hagyományosan" erős akadályai vannak a társadalom bürokratikus struktúráltságában. Az egyensúly helyreállítása érdekében itt nem csupán a képzési gyakorlat elsajátítása szükséges, hanem ezt csak akkor szabad beindítani, ha már a vezető réteg kialakult zártságát fel lehet nyitni, vagyis az elit cirkulációját el lehet indítani.[21]

E. Mayo az általános szervezeti formalizmus ellensúlyozására a *spontán* vagy *informál* szervezettség fejlesztésének programját hirdette meg. A „spontaneitást" azonban „képezni" kell, az informál szervezetek pozitív tendenciáit tudatosan kell a klikkesedés és egyéb negatív csoportjelenség gyűrűjéből kiszabadítani. Erre dolgozta ki azt a „nem hivatalos" szervezet-tudományban való jártassági ismeretek rendszerét, amelyik a Human Relations képzés alapjává lett.

3. A Human Relations rövid idő alatt — ahogy mondani szokták — ragyogó karriert futott be Nyugaton, és kedvelt irányzattá erősödött. A maga-

[21] E. Mayo a társadalmi elit kategóriáját abban az értelemben használja, ahogy ezt Pareto szociológiájában kidolgozta (Vö. B. M. Gross, i. m. 170. old.). Az új vezető elitre vonatkozó nézeteiről lásd E. E. Jennings, i. m. 173. old.

A paretói fogalomrendszer egyébként E. Mayo által használt más kategóriáknál is feltalálható, pl. a „társadalmi egyensúly" fogalomban. Nem véletlen, hogy Pareto hatással lehetett Mayora, mert utóbbi egész koncepciójában közel áll a mester szkepticizmusához.

Pareto a korabeli szociológiára először üzemszociológián és speciálisan a Hawthorne-i Tanulmányok szerzőin keresztül gyakorolt hatást. H. L. Zetterberg írja *Pareto's Theory of the Elites* c. könyvhöz írt bevezető tanulmányában: „Pareto's theory has at least to date, had only a modest impact on sociology. One exception — but only in part — is industrial sociology. The Hawthorne studies of the Harward Business School in the late 1920s and early 1930s demonstrated that the productivity of workers does not necessarily respond to improvements in the arrangements of their work, such as rest pauses, length of work day, lighting, et cetera. More important was the finding that workers, under some circumstances, do not rationally act to maximize their earnings but rather to restrict output consequently diminishing their earings. Pareto's theory that men are usually motivated by sentiments rather than by logic came as a welcome explanation in the interpretation of these findings. But a fuller application of Pareto's theory to the field of industrial sociology is yet to come: it would, of course, deal with the rise and fall of executive cliques in corporation hierarchies." — Vilfredo Pareto: *The Rise and Fall of the Elites.* An Application of Theoretical Sociology. Totowa, New Yersey, 1968., 14. old.

tartáskutatások nagy nekilendülést adtak egyrészről az *ipari* (üzemi) *szociológiának*,[22] de másrészről megjelentek az emberi viszonylatok feltárására irányuló kísérletek az *államigazgatás* területén is.[23] E. Mayo-i hatás mutatható ki a szociológus W. L. Warneren, Rensis Likert, Daniel Katz és Herbert Hyman stb. munkásságán.[24] Követőinek témaválasztása, kutatási tematikája és módszertana nagyban hozzájárult a „magatartástudomány" kialakulásához.

A Human Relations irányzat követői a klasszikus elvekhez és módszerekhez, mint „a továbbfejlesztőknél" általában szokásos — hol hozzáadtak, hol pedig elcsíptek valamit. Annak a körülménynek a tisztázása is problematikus, hogy *kiket lehet* a Human Relations irányzat *követői közé sorolni*. A polgári szervezetszociológia szerteágazó számtalan különböző megközelítésében a határok összemosódnak, az irányzatok keresztül-kasul átfedik egymást.

A Human Relations iskolát felfoghatjuk *tágabb* értelemben, a marxista irodalom azonban inkább a szorosabban körülhatároló értelmezés mellett van. A Human Relations-t széles értelemben felfogó szervezéstani irodalom ide sorolja mindazokat a tanulmányokat, amelyek a szervezeti viszonylatokat pszichológiai, fiziológiai, szociológiai stb. oldalról közelítik meg. A Human Relations mindenféleképpen a pszichologizálás előretörését jelentette a szervezéstanban. Vannak, akik a Human Relations előfutárának tekintik a társas pszichológia minden nevesebb alkotóját.

A Human Relations *szűkebb* értelmezésének hívei kifejezetten egy modern polgári *szociológiai* irányzatot látnak benne. Nem arról van szó, hogy a pszichológia jelentőségét az emberi viszonylatokban ez a felfogás megtagadná. E. Mayo ezen a területen szerzett érdemeit nem vitatja el. Egész gondolatmenete azonban a szociológiai gondolkodás része és továbbfejlesztési kísérlete. A Human Relations klasszikusa hol pszichológiai módszerekkel, hol szociológiaiakkal, de társadalomfilozófiai avagy szociológiai elméleteket állított fel. Eszerint meg kell különböztetni azt a pszichológust, aki az emberi viszonylatokat szociológiai igény nélkül tanulmányozza, azoktól, akik kutatásaik alapján társadalomelméleti rendszeralkotásra törekedtek. Ebből következően tehát az emberi viszonylatokkal foglalkozó pszichológusok bizonyos része nem tekinthető a Human Relations integráns részének.

Mi a Human Relations iskolát e szűkebb értelmezésben tárgyaltuk, és főleg azokra a momentumokra hívtuk fel a figyelmet, amelyek a szociológia elmélete, illetve gyakorlati funkciója szemszögéből jelentősek. Ebből következik az is,

[22] A rendkívül széles amerikai üzemszociológiai irodalomból hazánkban több tanulmány is kiadásra került. L. R. Sutermeister: *Ember és termelékenység*. Bp., 1966. E gyűjteményből e témához szorosan kapcsolódik George C. Homans Tanulmánya „A Western Electric vállalatnál folytatott vizsgálatok"-ról (75—84. old.) és J. A. Brown „Az ipar nem hivatalos szervezete" (213—309. old.) Lásd továbbá *Munkaszociológia*, Bp., 1968. A gyűjteményből különösen Loren Baritz „*Hawthorne*" (24—39. old.), illetve „*Az emberek közötti kapcsolatok problémaköre és a hatalom*" c. tanulmányát 40—63. old. vagy Ludwig v. Friedburg „*Az üzemi klíma szociológiája*". 158—179. old.) stb.

[23] Sokkal kevesebb áttekintése lehet a magyar olvasónak a Human Relations irányzatnak az igazgatás területén végzett vizsgálatának eredményeiről. Az USA-ban pedig ennek is tekintélyes irodalma van már lásd pl. R. Dubin: *Human Relations in Administration* c. összeállítását. (Engelwood Cliff. 1962. 2. kiad. (Számos ilyen jellegű tanulmány található. *The Government of Associations*. Selections from the Behavioral Sciences c. gyűjteményében. Ed. W. A. Glaser—D. L. Sills, Totowa, 1966.)

[24] E. Mayo követőinek kutatási irányairól lásd E. E. Jennings: *An Anatomy of Leadership*. New York, 1960., 175. old.; D. Katz—R. L. Kahn: *The Social Psychology of Organizations*. New York, London—Sydney, 1966., 406. és köv. old.

hogy amikor a Human Relations-t a marxista szociológia kritikája alá vetjük, bíráló megjegyzéseink a szociológiai elméletet érintik, de semmiképpen nem akarják a pszichológiai módszer értékelését adni, mert erre nem éreznénk magunkat hivatottnak. A polgári eszmerendszer részeként felfogott irányzat kritikája nem jelenti a „tiszta" pszichológiai megközelítés eredményeinek vitatását.

A Human Relations *szűkebb értelmezéséhez* tartva magunkat, csak néhány olyan megközelítést említünk, amelyik valóban szorosabban kapcsolódik az E. Mayo-i koncepcióhoz. A Human Relations irányzat szinte elválaszthatatlanul összefonódott később is a *kiscsoport-kutatásokkal.* Ennek voltak önálló előzményei a „klasszikusok" működése előtt is, de jelentős megközelítések alakultak ki a Human Relations irányzat hatásával együtt. Megemlítünk néhány olyan metodikát, amelyik bizonyos fokig *átmenetnek* tekinthető a hagyományos csoportkutatások továbbfejlesztése és a Human Relations klasszikusainak munkássága között. A kiscsoport-kutatások és a Human Relations között az *összekötő kapcsot E. Mayo informál* szervezetre *(csoportra)* vonatkozó megállapításai képezik. Számos tanulmány foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy az informál szervezet tagjainak csoportos értékalakító tevékenysége milyen feltételek mellett emeli a hivatalos szervezeti produktivitást, és milyen körülmények között rombolja, illetve akadályozza a hivatalos célok megvalósulását. A Human Relations-tól elhatárolható csoportkutatások közül azért említünk meg néhányat, mert metodológiailag ezek a későbbi, legszorosabb értelemben vett Human Relations-követőkre bizonyos mértékig föltétlenül hatottak.

a) Sajátos csoportvizsgálati módszert alakított ki *Kurt Lewin,* aki az egyéni magatartás csoporteljárással való megváltoztatásának kezdeményezője volt. A második világháború alatt 6 vöröskeresztes csoport közül 3 régi, 3 pedig az általa kidolgozott új módszerrel végzett meggyőző munkát háziasszonyok között arra vonatkozólag, hogy a korábban „nem kedvelt" ételeket megszerettesse velük. Az új módszer kb. abból állt, hogy e vöröskeresztes csoportok a háziasszonyokat *összehívták, közös vitákat* rendeztek és a vita után *együttesen alakítottak ki álláspontokat, hoztak döntéseket.* Az egyéni meggyőzésen alapuló hagyományos módszerrel a felkeresett háziasszonyok 3%-a alakította át magatartását, illetve fogadott el új értékeket.

b) Az előbbinél kétségtelenül összetettebb módszert alakított ki az ún. *Bethel* iskola. Main állam e szigetén 1947-ben a *Nemzeti Képzési Laboratórium* ipari, kormányzati, egyetemi és más intézményi vezetők számára tanfolyamokat szervezett. E módszernek az újdonsága a következőkben rejlett: a vezetőképző iskolán ún. T (training) csoportokat alakítottak ki. A csoport tagjainak száma 10—16 között mozgott, s mindegyikhez egy-két „oktatót" beosztottak. A tanfolyam 2—3 hétig tartott, naponta foglalkozáson vettek részt a csoportok 1,5—2 óra időtartamig terjedő ülésekkel. A csoport *tagjai egymást nem ismerték,* és az egész tanfolyamszervezés tudatosan törekedett arra, hogy a résztvevők a foglalkozásokon *minél jobban megszabadulhassanak korábbi szervezeti szerepeik tudatától.* A csoportokban nem volt tervezett munkamegosztás, nem törekedtek stabil struktúra létrehozására, és nem követeltek meg előre rögzített eljárási szabályok szerinti működést sem. A csoport tagjait a tanulás közös célja fűzte össze, Az „oktatók" inkább *tanácsadói* minőségben tevékenykedtek, s a szervezők gondosan ügyeltek arra, hogy a csoportból minden hivatalos vezetői habitus kiiktatódjon. Hivatalos vezetők hiányában

a csoport tagjainak kellett betölteniök ezt az űrt. A csoporteljárásban az „oktató" megfigyelte, hogy a hivatásos vezető hiánya milyen kommunikációs kérdéseket vet fel a problémamegoldás során, a hatalom megragadására történnek-e kísérletek, a tanácskozások milyen „tipikus" félreértésekre vezetnek, s általában a csoport tagjai között az *interakciónak* milyen típusai alakultak ki. Az oktató e megfigyeléseit megtárgyalta a csoport tagjaival, akik ezután *saját maguk* is törekedtek a *csoporteljárás analízisére*, az egyes tagok magatartásának és értékeléseinek elemzésére. A betheli eljárás lényege tehát az volt, hogy csoporttagokat saját és társai magatartásának, cselekvéseinek *megfigyelésére*, ezek kölcsönös *megtárgyalására* késztette, és ezeken keresztül a *csoport fejlesztése iránti érzéket kialakította*. Ebben a csoporteljárásban a tagoknak a társakról alkotott értékei *átalakultak* a csoport működésében újraformálódott a korábban beidegződött ítéletek rendszere. Ez annál is könnyebben történhetett, mert a csoporttagok egymás előző életéről és habitusáról vajmi keveset tudtak. A betheli módszer alapjában véve a csoportba tartozó személyt mint individuumot érintette, és így nem tartozott az „igazi" szervezeti eljárások körébe.[25]

c) A Human Relations irányzat legszorosabban voltaképpen az angol *Tavistock Institute* működése során kapcsolódott össze a kiscsoport-kutatásokkal. Ez az intézet azóta is a Human Relations *irányzat intézményes képviselője*. Az intézetben kezdeményezett kutatásokat 1951-ben Elliot Jacques publikálta.

A Tavistock Institute a *Glacier Company*tól kapott megbízás alapján dolgozta ki az új csoporteljárást. Egy komplex kutatócsoport a következőképpen fogott a vállalat viszonyainak tanulmányozásához. Először elkészített egy *történeti módszerű* vizsgálatot a társulat kialakulásáról és fejlődéséről. Ezt követte az a tanulmány, amelyik feltérképezte az egész vállalati rendszer *szerepstruktúráját*. A következőkben pedig azt próbálták tisztázni, hogy a *vállalat társadalmi struktúrája általánosságban mennyire van pozitív vagy negatív hatással a szervezeti effektivitásra*. Végeredményben tehát a harmadik vizsgálati cél esik egybe az E. Mayo-i informál szervezetre vonatkozó tézisekkel.

Ezek után az átfogó, egész rendszerre vonatkozóan képet nyújtó tanulmánysor után kezdődött meg szervezeti szektoronként a *specifikus problémák vizsgálata*. E specifikus vizsgálatok célja az volt, hogy felderítse a *mélyen fekvő* okokat és jó részben *öntudatlan motívumokat*, amelyek a vállalati szervezeti részlegekben a fennálló helyzet problémáiban közrejátszottak. E problémaelemző vizsgálatok során a szervezeti részlegek tagjaiban bizonyos *ellenállást* figyeltek meg, amelyet hol a *kutatócsoport*, máskor pedig maga a *vizsgált csoport tudatosított*. A Tavistock Institute kutatócsoportja azt találta, hogy a vállalat-szervezet problémaanalízisének sikere minden esetben két alapfeltételnek a függvénye. Az első az, hogy a vizsgált szervezeti részleg tagjainak „meg kell sértődniük", rá kell ébredniük a probléma súlyára és nehézségi

[25] A T-csoportos képzésről lásd J. B. Miner: *Studies in Management Education*. New York, 1965., 39. és köv. old.; Chris Argyris: *„T"-Groups for Organizational Effectiveness"*. Megjelent: *Managerial Behavior and Organization Demands*. Ed.: R. T. Golembieroski—F. K. Gibron, Chicago, 1967., 64—90. old.; D. Katz—R. L. Kahn, i. m. 406. és köv. old.; *Leadership and Organization*. A Behavioral Science Approach. Ed. R. Tannenbaum—J. R. Weschler—F. Massarik, New York—Toronto—London, 1961. c. gyűjtemény egész II., *„Sensitivity Training: a Personal Approach to the Development of Leaders"* c. része a témával kapcsolatos tanulmányokat közöl. (119—238. old.); F. P. Hanika: *A vezetés új horizontja*, Bp., 1970., 92. és köv. old.

fokára. A szervezeti mechanizmus *természetes állapota az, hogy ezekről a hiányokról ne vegyen tudomást.*[26]

Minden csoporteljárás sikerének másik szükségszerű feltétele az, hogy a csoporttagok között meglegyen a *szolidaritás* vagy *kohézió*. A csoporttal való azonosulás nélkül nincs a csoporttagok között olyan motívum, amelyik a probléma megoldásához szükséges érzelmi azonosulást biztosítani tudná.

Az új csoporteljárásnál felfedezni véltek egy harmadik speciális feltételt, amelyik nem minden csoportra jellemző, hanem csak bizonyos körülmények között áll fenn. A harmadik tézis szerint az új csoporteljárás akkor járulhat hozzá a problémamegoldáshoz, ha a csoportproblémát „tagadó" és „védelmező" mechanizmus felbomlik vagy elégtelenül funkcionál. A csoportban esetenként kialakul az a tendencia, amelyik a probléma alapvető okait egy *tagadási mechanizmussal leplezi és elfedi*. A kutatók, illetve a csoport vezetői bizonyos eszközök segítésével olyan helyzeteket állíthatnak elő, amelyben ez a tagadási mechanizmus „működésképtelenné válik", és a csoporttagok nem leplezhetik egymás előtt sem tovább a problémák létét.

A Tavistock Institute csoporteljárásának lényege — az előzőekkel szemben — az, hogy a csoporttagok magatartásának megváltoztatását alapvetően *belső üggyé teszi*. A korábbi csoportkutatásokban a csoportviszonyt analizáló vezető (trener) oktató stb. a csoportviszonyok megváltoztatását szükségszerűen „kívülről" szemlélte, mégha hosszabb ideig tanulmányozta is azokat. Ebből a pozícióból inkább csak „tanácsadó" lehet valaki, de nem érzékelheti a csoportműködés problémáit a maga komplexitásában. *Elliot Jacques* az új eljárás lényegének azt tartja, hogy csak az érintett csoport tagjai *saját maguk* alkalmasak és hivatottak arra, hogy a tagsági magatartásban a szükséges változtatásokat keresztülvigyék. Külső vezető csak segíthet, tanácsot adhat, a problémákat értelmezheti.

A Tavistock Institute új csoporteljárása[27] a komplex kutatási módszer jellegzetes alkalmazása volt. Ebben a csoporteljárásban három szektor jól felismerhető. Az első *terápiai ismeretek gyűjtése*, a második a *szociálpszichológiai analízis*, a harmadik pedig a *szervezet-szociológiai megközelítés*. A Human Relations-nek ez a továbbfejlesztése a háromféle megközelítést szervesen összekapcsolta, de ezek között az előbbieknél a (Kurt Lewin csoporteljárásnál és a betheli programnál) sokkal dominálóbb szerepet játszik a szervezetszociológiai aspektus.

III.

A Human Relations az elméleti úttörésnél nagyobb sikereket mutatott fel — legalábbis átmenetileg — a vállalaton belüli emberi kapcsolatok „reformálása" terén. Számos nagy tőkés vállalat vezetője nyilatkozott arról, hogy az üzleti életben is az „emberrel együtt" kell a vezetésnek a termelésfejlesztési

[26] Ez a feltétel nagyban hasonlít ahhoz a követelményhez, amelyet Dewey régebben felállított: a csoport tagjaiban a csoporteljárásban ki kell alakulni mint kezdő feltételeknek a probléma „nehézségi" érzésének.

[27] A csoport-terápia Tavistock Intézetben kidolgozott módszeréről lásd D. Katz—R. L. Kahn, i. m. 409. és köv. old.

és piaci problémákat megoldani, s nem szabad „öncélúan" a haszonra törni.[28] Ezeknek a megnyilatkozásoknak az őszinteségében még a nem marxista munkások se hittek.[29] A Human Relations *gyakorlati alkalmazása* terén az egyik legnagyobb „sikernek" azt könyvelték el, hogy a nagyvállalatok vezetésében az emberi viszonylatok „képzésével" foglalkozó részlegek vezetése elismerten külön vezetői funkcióvá vált. Az USA presztízsrendszerében nagyon sokat jelentett az, hogy a Human Relations alkalmazása a vállalatvezetés legmagasabb szintű struktúrájába „betört", mert a feladatok irányítását külön „alelnökökre" (aligazgatókra stb.) bízták. Ez a nagy megbecsülés természetesen annak következménye volt, hogy az emberi viszonylatok ápolásával és tökéletesítésével bizonyíthatóan növekedett a vállalati produktivitás és nyereség is. Az emberi viszonyok fejlesztésének ügye gazdasági kérdéssé vált. A Human Relations favorizálására jellemző pl., hogy a General Electric az 1950-es évek végén évi 5 millió dollárt fordított az alkalmazottak ilyen irányú képzésére.[30] A Human Relations Mayo-i elveinek és módszereinek oktatása mind az *egyetemi*, mind pedig a különböző *szakmai vezetőképző tanfolyamokon rendszeressé vált.*[31]

A vezetőképzés *ezekben az években vált tömegméretűvé az* USA-ban, és a Human Relations is ekkor élte virágkorát. Sokan a két jelenséget teljesen összekapcsolták. A különböző vezetőképző tanfolyamok létrehozásában a Human Relationsnak valóban nagy érdemei voltak, de minden vezetőképző eljárás kidolgozását és megvalósítását mégsem szabad ehhez az irányzathoz kötni.

A Human Relations hamarosan lelkes követőkre talált Nyugat-Európában is. Itt is intézetek alakultak mind a kutatási, mind pedig a már ismert

[28] A Human Relations irányzat a tőkés üzemen belüli ellentmondások tompítására törekszik. Ezt a célját a polgári szerzők is kinyilatkoztatják. Hans Paul Bahrdt írja: „Az eddigiek alapján is érthető azonban, hogy miért adódtak bizonyos esélyei a Human Relations mozgalomnak és más üzemi ideológiának még a leglaposabb formákban is. Egybevágnak a bürokrácia sürgető szükségleteivel és töltőanyagot nyújtanak, amivel a *társadalmi űrt* s a tudat neki megfelelő *vákuumát* gyorsan *ki lehet tömködni, mielőtt az alulról jövő nyomás robbanóanyagokkal telítődnék*". — *Munkaszociológia.* Összeállította: Ádám György, Bp. 1968., 267. old.

[29] Az amerikai üzemszociológia osztálybéke teremtésére irányuló erőfeszítéseit a marxista tudomány élesen bírálta és bírálja is. D. M. Gvisiányi írja: „Az ipari szociológia teoretikusai igyekeznek az ipari társadalom fogalmában feloldani a modern kapitalizmus gyökeres társadalmi és gazdasági ellentmondásait. Jellemző ebből a szempontból, hogy a társadalom szociális felépítése szerintük csupán az ipari fejlődés függvénye. Azt állítják, hogy nincs elvi különbség, bármely mostani kapitalista és szocialista állam között, minthogy a szocialista forradalom állítólag forma, amelyben megjelenik a történelmi folyamat mély tartalma — az ipari haladás. A termelési módot, az osztályokat, az osztályharcot teljesen figyelmen kívül hagyják. Nézőpontjukból — a társadalmi fejlődés lényegét — az ipari fejlődésben és csak ebben az aspektusban kell vizsgálni a társadalmi élet minden jelenségét." (*A „business" szociológiája.* 118. old.; Lásd továbbá Dr. Dobossy Imre: *A munkahelyi vezetés tudományos megalapozásának problémái a szocialista országokban.* Társadalmi Szemle, 1968., 3. sz. 78. old.)

[30] Vö. E. E. Jennings: *An Anatomy of Leadership.* New York, 1960., 178. old. Az új módszerből származó haszon állítólag 90 millió dollár volt. (Hegedüs András: *A modern polgári szociológia és a társadalmi valóság.* Bp., 1961. 124. old.)

[31] A Human Relations képzési rendszeréről lásd J. M. Fraser: *Industrial Psychology.* Oxford—London—New York—Paris, 1962., 99. és köv. old. Két képzési gyakorlattal kapcsolatos tanulmányt közöl a *The Study od Leadership* (Ed. C. G. Browne—T. S. Cohn, Danville, 1958.) c. kötet: E. F. Harris—E. A. Fleisberg: *Human Relations Training and the Stability of Leadership Patterns.* 464—472. old.; R. R. Canter: *A Human Relations Training Program.* 473—482. old.

elvek és módszerek gyakorlati alkalmazására. Ezek közül legnagyobb hírnevet és megbecsülést kétségtelenül a londoni Tavistock Institute szerzett.[32]

A mozgalom általános nyugati előretörésének bizonyítéka az a tekintélyes szociológusokból, pszichológusokból stb. álló szerkesztő bizottság által irányított *folyóirat*, amelyik az *irányzat nevét* viseli.[33]

A Human Relations irányzat néhány év alatt szezoncikké vált, azonban amilyen gyorsan tért és hírnevet hódított, olyan gyorsan megmutatkoztak gyenge pontjai és árnyoldalai is. A polgári szociológiában is mihamar felismerték, hogy az „emberi viszonylatok" tudománya nem tudta megoldani az ember és ember valóban egyenlőségen nyugvó kapcsolatát a tőkés üzemszervezeten belül.[34] Az irányzat alapvető fogyatékossága a fejlett tőkés országok marxistái számára mindig magától értetődő volt. Bennük sohasem élt olyan illúzió, hogy a Human Relations-i technikát meg lehet valósítani a tőkés termelési viszonyok forradalma nélkül. A kapitalista vállalkozás „emberségesebb" lett, mert anyagi érdekei ezt diktálták, de a rendszer alapvető jellege e felismeréstől, illetve a „humanizálódástól" természetesen nem változott meg.

A Human Relations gyakorlatának további sorsa igazolja azt, hogy a *„jó szándékú"*, humánus célzatú *ideológia a tőkés tulajdonviszonyok öntörvényeinek alárendelten szükségképpen manifesztált célkitűzéseivel ellentétes irányba hajlik.* Maguk a polgári szerzők bizonyítják, hogy a Human Relations elveinek gyakorlati alkalmazása hamarosan a *visszaélés irányába fordult.* A polgári szociológia is elismeri, hogy a Human Relations módszerek begyakorlására létrehozott apparátus az üzemekben egyre inkább *manipulációs* eszközzé vált a vezetés kezében. A Human Relations képzési gyakorlatban az emberi viszonyok alakításának modern technikái épp az *autokratikus* hajlamú vezetők térhódításának kedveztek, nem pedig valami üzemi demokratizmus fejlődésének. A vezetésnek csak meg kellett tanulni az emberekre való ráhatás fogásait, s ki kellett építeni az emberi viszonylatok formálására *szolgáló mechanizmust*, s akkor cselekvési potenciálja olyan területekre is kiterjedt, amihez a régi vezetés sohasem mert nyúlni. A vezetési autokratizmus lehetőségei bővültek a Human Relations-szel, méghozzá olyan illúzió keltése mellett,

[32] A Tavistock Intézetben folyó komplex kutatásokról számos jelentős publikáció jelent meg. A terápiás eljárásról lásd pl. R. N. Rapaport: *Community as Doctor.* London, 1960.

Ennél még sokkal fontosabb az a kötet, amelyik az operációkutatással kapcsolatban 1964-ben tartott szimpozion anyagát tette közzé: *Operational Research and the Social Sciences.* Ed. J. K. Lawrence, Tavistock Publications, London—New York. 1966. — A Human Relations újabb megközelítései nem idegenkednek a meglehetősen formalista módszerű témafeldolgozásoktól sem. A kibernetikus gondolkodás jegyeit viseli magán pl. E. J. Meller—A. K Dice: *Systems of Organization.* London—New York—Sydney—Toronto—Wellington, 1967.

[33] *A Human Relations* szerkesztő bizottságának a marxista szociológusok közül Jan Szczepanski is tagja. A folyóirat célját az alcímben úgy fogalmazza meg: *Tanulmányok a társadalomtudományok integrációja felé.* Ez önmagában is mutatja, hogy a folyóiratot alapítók a klasszikus szociológia irányzatának tartalmi vonásai mellett a kutatás módszertanának, a *komplexicitásnak* a fejlesztését tűzték maguk elé célul.

[34] A Human Relations irányzat és E. Mayo munkássága fölött az egyik legkritikusabb polgári szociológiai értékelést E. E. Jennings fogalmazta meg. Nagyon világosan dokumentálta azt, hogy az „emberi viszonylatok" tanulmányozásának tudománya nem tudta megmagyarázni az emberi elidegenedés folyamatát az USA társadalmában. A képzési gyakorlata sem volt alkalmas arra, hogy ezt az elidegenedési folyamatot megállítsa. (Vö. *An Anatomy of Leadership.* New York, 1960., 177. és köv. old.)

mintha egy-egy manipulált döntés mögött a „közvélemény kívánsága", a „demokratizmus érvényesítésének szándéka"[35] stb. húzódna meg.

A Human Relations tehát semmit sem változtatott azon a helyzeten, hogy a döntések a *tőkés vállalatvezetési* (igazgatási) *szintjén mennek végbe.* A Human Relations alapján a vezetés és a dolgozók *közé* kiépített kommunikációs rendszer pedig arra volt jó, hogy bizonyos fokú „részvétel" látszatát keltse.

A Human Relations technikák tapasztalatai alapján egyébként *a munkás is megtanulta az azokkal való visszaélés módjait.* Ha felülről manipulálnak ezzel, akkor *ő is manipulálni fog vele saját külön érdekei szerint.* E technikával „visszaélő" munkás nem osztályharcosan reagált a konfliktusokra. Szó sem volt arról, hogy az alapvető „ok" ellen fordult volna. Ez a réteg adottnak fogadta el a tőkés termelési rendet, s a Human Relations fogásokat saját külön érdekei javára használta — s egyúttal az összmunkás-érdekeltség érvényesülését akadályozta. A Human Relations begyakorlási technikájának ismeretében a munkás megtanulta, kinek az asztalához kell leülnie, kinek milyen híreket kell továbbítania annak érdekében, hogy róla jobb vélemény alakuljon ki, s ami ezzel együtt jár: könnyebbé váljon előrehaladása, hogyan kell a prémiumot kiérdemelni, úgy, hogy ténylegesen semmi többletmunkát ne végezzen társaihoz viszonyítva stb. A Human Relationsnak az a programja, hogy „közösséget", „jó társaságot" hozzon létre a munkaszervezeteken belül, tökéletesen visszájára fordult, s olyan érdekcsoportokká, klikkekké vált ezeknek a kollektíváknak a jó része, ahol vezetők kegyeiért, anyagi előnyökért versengtek a munkásszolidaritás elvének bomlasztásával.

Az említett *visszaélések természetesen nem* a Human Relations iskola *lényegi velejárói, hanem magából a tőkés viszonyokból fakadnak.* Az irányzat társadalomtudományi kritikája az USA-ban is többször felismerte, hogy a Human Relations az ember *elidegenedési folyamatát nem állította meg,* hanem még tovább fokozta annak a benyomásnak az erejét, hogy „nincs kiút" a rendszerből.

A Human Relations irányzat marxista értékelésében igen különböző megnyilatkozásokat találunk. Az 1950-es évek derekáig *globálisan* és *egyöntetűen elvetette a marxista társadalomtudomány* mint az imperialista ideológia új és

[35] „Mayónak és iskolájának — írja I. Sz. Kon— valamennyi munkáját az a gondolat hatja át, hogy a munkások és a cég érdekei alapjában véve egybeesnek, s a fő feladat annak elérése, hogy a munkás megértse ezt. A »Human Relations« látszólagos humanitása mögött körmönfont technika húzódik meg, mely arra hivatott, hogy a cég érdekében manipuláljék az embereket. A cél az, hogy az emberek ne csupán egyszerűen elvégezzék a feladatokat, hanem lelkük mélyén is egyetértsenek velük." (I. Sz. Kon: *A szociológiai pozitivizmus.* Bp., 1967., 187. old.)

Lényegében ugyanezt a gondolatot fogalmazta meg Isdebski, Zygmunt is: „Annak, hogy a polgári tudomány az emberi kapcsolatok kutatásának kérdését olyan magas rangra emelte, nem tudományos megismerési okai vannak. A vállalatnál érvényesülő társadalom-pszichológiai mechanizmus kutatása azt a célt szolgálta, hogy a polgári kutatók olyan bázisra tegyenek szert, amelyből kiindulva befolyásolhatják ezeket a viszonyokat, és annak ellenére, hogy a munka és a tőke világa között antagonisztikus ellentmondás áll fenn, a lehető legnagyobb mértékben elérjék a munkás társadalmi integrációját vállalatával." (Isdebski, Zygmunt: *Hozzászólás a szervezet szociológiájának alapkérdéseihez.* Panstwo i Prawo, 1968., 7. sz. 69. és köv. old.) (Nyersfordítás).

A Human Relationst értékelő marxista társadalomtudományi irodalomból lásd még: J. Strzelecki: *Spoleczna ideologia i granico empyrizm szkoly Elton Mayo.* Studia Socjologiczno Politiczne, 1962. 2. sz.

Érinti a Human Relations problémáját E. Matusek—J. Ruzicka: *Munkapszichológia.* Bp., 1968., 44., 128. old.; Gazdag Miklós—Meiter Tamás: *A vezetés emberi tényezői.* Bp., 1968., 163. old.

körmönfont kísérletét arra, hogy a társadalmi viszonyok materiális kötöttségét megtagadja. A marxista szociológia megújulásával párhuzamosan sokkal összetettebbé és bonyolultabbá vált a kép, amelyet ma a Human Relations irányzatról a marxista társadalomtudományi megközelítések nyújtanak.

Az egyik oldalon azok állnak, akik bizonyos jóindulatot és megértést tanúsítanak az elmélet polgári viszonyok között megfogalmazott egyes téziseivel kapcsolatban, azzal az alapállással, hogy ezeket a tételeket természetesen szocialista viszonylatokra *áttétellel kell adaptálni*. A Human Relations-ben pozitívumokat felfedező társadalomtudósok gyakran az irányzat *módszertanának értékeit hangsúlyozzák*. Szerintük, ha elvi tételei számunkra használhatatlanok is, de az irányzat által kimunkált módszertani eljárások szocialista társadalomban a társadalmi realitások egzaktabb feltárásához segíthetnek bennünket.

Bizonyos megértéssel és elismeréssel fogadták a Human Relations irányzatot azok, akik tisztán a társadalomlélektan oldaláról közelítették meg a szervezeti viszonylatokat.[36]

A szocialista *társadalomra* általánosságban *jellemző* az *integrációs folyamat*. Ez a társadalmi formáció attributuma, a szocialista társadalmi mozgás velejárója, nem pedig tudományos módszertan. Nem a Human Relations ennek a társadalmi integrálódásnak az ideológiája.

A szocializmus útjára lépő államok kizsákmányoló osztályai a forradalomban alapos „dezintegrálódáson" mentek keresztül. A volt elnyomó osztályok összezúzása azt is magában foglalta, hogy a régi társadalmi *szervezeti* kereteket le kellett rombolni. Ezzel egy időben azonban a termelésben, tömegszervezetekben, állami intézményekben stb. *megindult az új viszonyok szerveződése*, a társadalom magasabb fokon való *integrálódása*.[37] Ezt a tendenciát, igaz hogy bizonyos viszonyterületeken fékezte és korlátok közé szorította a személyi kultusz politikája, de *nem tudta* magát a folyamatot egészében *megállítani*. A marxizmus mindig elsődlegesnek ismerte el a forradalomban születő *spontán szervezeti* formációkat. A szovjetet a szocialista forradalmi gyakorlat teremtette meg, ahogy mellette számos más területen is az új termelőerők

[36] Lásd pl. Zbigniew Pietrasinski: *A vezetés pszichológiája*. Bp., 1968., 53. old. Ugyancsak a pszichológiai eredményeket emeli ki Elton Mayo munkásságából Bene László: „Az általános vezetéselmélet Elton Mayo munkálkodása, valamint a fiziológiai és pszichológiai kutatások szervezeti hasznosítása révén olyan lélektani elemekhez jutott, amelyek a *vezetés természetének lényegét érintik*, minthogy kifejtik azt az emberi szövedéket, amin belül vezetni kell, és amiből a vezetés természetének emberi relációi deriválhatók. Ilyen felfogásban a vezetés már messze került a dolgok igazgatásától, és rálépett az ember kiteljesedésének arra az útjára, amely a szocializmusban válik járhatóvá" (Bene László: *A vezetés tudományos megalapozása*. Közg. és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1970., 201. old.)
A Human Relations-nek a vezetőképzés területén tett úttörő kezdeményezéseit értékeli pozitívan Dobossy Imre: *A vezetés és igazgatás korszerű tudományos megalapozása és a vezetőképzés gyakorlata*. Összeállította: Erdei Ferenc, Bp., 1964., 28—29. old.

[37] „A tőkés rendszerben az emberi kapcsolatok olyan föltételek között alakulnak ki és fejlődnek, amelyeket természetesen *dezintegráló tényezőként* a munka és a tőke világát egymástól élesen elválasztó kiegyenlíthetetlen osztályellentét jellemez. A *szocialista társadalmi* és gazdasági rendben ugyanakkor az a helyzet, hogy ezek a kapcsolatok egy természetes integráló tényező hatásának feltételei között fejlődnek. Ez az integráló tényező pedig nem más, mint az a tudat, hogy a munkások és a vezetők tevékenységének közös értéke és közös célja van. Ez a termelési eszközök társadalmi tulajdonból és abból következik, hogy az emberek tudatában egyre jobban elhalványulnak az osztálykülönbségek emlékei." Izdebski, Zygmunt: *Hozzászólás a szervezet szociológiájának alapkérdéseihez*. Panstwo i Prawo, 1968., 7. sz.

kezdeményezése, szervezetalakító gyakorlati tevékenysége volt a bázis, amire a *racionalitása* ráépülhetett. A szocialista társadalom szervezéselmélete feladatának tartotta a spontán, „természettől tanuló" szerveződés szabályainak megfigyelését. Ezek a formák pillanatok alatt feléledtek, amikor a túlzott racionális-formális szervezési folyamatban pihenők álltak be. A spontán szervek általános pusztulásáról tehát a szocializmusban akkor sem beszélhetünk, ha a spontaneitás bizonyos időszakban valóban korlátozódott is. A spontán szervezettségnek a formál-szervezettség miatt bekövetkező teljes háttérbe szorulása a *mi viszonyainkra* nem terjeszthető ki. A szocialista társadalmi viszonyok további integrálódását sem segítették azok a módszerek, amelyeket a Human Relations ideológiája ajánl.

Vegyünk például egy Human Relations által elfogadott „társadalmi törvényt". Egyik legáltalánosabban hangoztatott elv az *egyensúly* kategóriája. Ezt érvényesnek tartják a munkacsoportoktól (kiscsoportoktól) kezdve a legnagyobb rendszerekig (makrostruktúráig). A társadalmi organizáció belső viszonyainak alakulása távolról sem egyensúlyi állapot kialakulása felé mutat. A tőkés társadalmon belüli, például osztályellentmondást még a kapitalista társadalomelméletek sem fogják fel mindig mint valami „egyensúlyozódási" folyamatot. A szocialista társadalmi organizációknál sem általános törvényszerűség az, hogy egy ellentétpár mindig kiegyenlítődésre törekedne. Az egyensúlyra való törekvéssel szemben a társas szervezetekben máskor pontosan ennek ellentétét képező „entrópia" tendenciája érvényesül. Mikor van „rendszerződési" folyamat (részek közötti viszonylagos egyensúly állapotának felvétele), és mikor meghatározó egy rendszerre a benne levő elemek diffúziója, egymástól való távolodása, vagy mondjuk úgy, az egyensúlyi helyzet bomlása? A Human Relations „törvénye" tehát nem látszik olyan általános elvnek, amelyik az emberi kapcsolatok minden fajtájára érvényes.

A marxista tudományok a Human Relations-t mint a polgári szociológia egyik modern irányzatát *elméleti* téziseiben általánosan vitatják. A megújuló marxista szociológia egyöntetűen negatívan értékeli a Human Relations elvi jelentőségű megállapításait. Mindenekelőtt azt hangsúlyozzák, hogy a Human Relations alapvető funkciója a tőkés társadalmi viszonyok kizsákmányoló jellegének leplezése. Az emberi viszonylatok humanizálásának programja a társadalmi tulajdon megteremtése nélkül eleve reménytelen vállalkozás. A Human Relations irányzatnak az a célkitűzése, hogy emberi egyenlőséget hozzon létre a tőkés viszonyok munkaszervezetén belül, ellentmond a társadalmi-gazdasági törvényszerűségeknek. „A viszonylag sok egyénből álló, közösen cselekvő embercsoportokban, tehát nemcsak a vállalatoknál, kisebb és átmeneti érdekközösségek, szimpátiák, antipátiák stb. keletkeznek, bontakoznak ki és szűnnek meg. A dolog lényege azonban az, hogy ezekben a csoportokban uralkodó lényeges és állandó szolidaritási és antagonizmust kiváltó okokhoz viszonyítva ezek mind csak másodlagos jelenségek."[38]

A marxista szociológia joggal állítja a Human Relationst a polgári társadalomelméletek más, *konzervatív, romantikus*, szociológiai irányzataival egy sorba. A kapitalizmus korábbi társadalomkritikái és a Human Relations *közös* abban, hogy a kapitalizmus politikai, társadalomszerkezeti formáit a gazdasági alapban végbemenő lényegi átalakulás nélkül javíthatónak tartja. Más

[38] Izdebski, Zygmunt: *Hozzászólás a szervezet szociológiájának alapkérdéseihez.* Panstwo i Prawo, 1968., 7. sz. 69—78. old. (Nyersfordítás.)

részről e romantikus társadalomfilozófiai irányzatok valamilyen mértékig *mindig elítélik a tőkés termelési viszonyok fejlődésében az ipari szervezettséget* és egy „másik út" lehetőségeiről gondolkodnak. Jól jellemzi az irányzat ilyen irányú törekvését Hegedűs András: „A társadalmi válság fő oka szerintük — azonban nem a kapitalizmus és nem a kizsákmányolás, hanem az iparfejlesztés és a műszaki fejlesztés. Ebből következik elméletüknek, felfogásmódjuknak alapvetően reakciós lényege, reakciós utópizmusa. A kapitalista renden belül, sőt a kapitalista viszonyok fenntartása érdekében akarják megszűntetni a társadalmi bajokat és az általuk is elismert társadalmi ellentmondásokat."[39] Az ipari fejlődésben olyan tényezőket látnak, amelyek végül is társadalomellenesek, amelyek nélkül a kapitalizmus — szerintük — elképzelhető. A tőkés társadalom ipari szervezettségének eredményeit úgy akarják élvezni, hogy magát a társadalmi gazdagság forrását mint szervezeti rendszert többé-kevésbé haszontalannak minősítik.

A romantikus társadalomkritikák közös vonása a *kapitalizmus előtti formációk idealizálása* és a „múlthoz való viszonyulás" szükségességének hangoztatása. A Human Relations irányzatban ez az elem a spontán szervezettség túlértékelésében és idealizálásában mutatkozik meg. A spontán szervezeti formák bomlása valóban társadalmi, történeti tény. A régi formák helyreállítása a termelőerők magas fejlettségi szintjén azonban már gyakorlatilag kivitelezhetetlen. A Human Relations „új típusú" informál szervezettsége viszont a kapitalista társadalmi környezet deformáló miliőjében létezik. A Human Relations képzési gyakorlata nem tudott kialakítani olyan informál szervezettséget, amelyik az ember számára az ún. humán problémák megoldását jelentené.

A marxista szociológiai irodalom teljesen egyetért abban, hogy a Human Relations irányzat a tőkés társadalom osztálykonfliktusainak megoldására irányuló ideológia. Alkalmazásának alapvető indítéka az „osztálybéke" megteremtése a kapitalista vállalat struktúrájában, s általában a polgári társadalomban. Az »emberi kapcsolatok« elmélete az utóbbi időben Nyugaton is komoly fejlődésen ment át. Míg nemrégiben fő figyelmét még a munkások pszichés magatartási formáira, nevezetesen azokra a formákra fordította, amelyek a vállalat és a dolgozók állítólagos közös érdekeinek alapján elterelhetik a figyelmüket az osztályharcról és az osztálykonfliktusokról, ma elsősorban azokat a magatartásokat tanulmányozzák, amelyek elterelik a munkások figyelmét az osztálykonfliktusokról, de ugyanakkor magán a *kollektíván* (közösségen, csoporton) *belüli összeütközéseket helyezik a munkásság érdeklődésének középpontjába.* Mindezt a gyakorlati tanácsok nyelvére átültetve, talán azt mondhatnók, hogy ezen az alapon bizonyos *csoportközi stratégia alapelveit dolgozzák ki.* A divide et impera régi gyakorlati, politikai szabálynak újabb,

[39] Hegedüs András: *A modern polgári szociológia és társadalmi valóság.* Bp., 1961. 129. old.

Lényegében ugyanez a gondolat jelent meg Jan Strzelecki értékelésében, aki szerint a Human Relations irányzata a „felvilágosult konzervativizmus" jegyeit viseli magán. „Az ezt jellemző társadalmi eszmény az *industrial society-t* (ipari társadalmat) megelőző emberi közösségek társadalmi viszonyainak idealizálásán alapul, továbbá azon, hogy az iparosítás társadalmi következményeit kizárólag a fokozódó dezintegrálódás folyamataként fogja fel; e konzervativizmus bírálja a régi típusú vállalkozót, aki csak a vállalat műszaki és gazdasági oldalát veszi figyelembe, és nem veszi észre a társadalmi rend felbomlásáért viselt felelősséget." (Jan Strzelecki megállapítását idézi J. J. Wiatr: *Az ideológia alkonya* c. könyvének 106. oldalán. Bp., 1969.)

most már tudományos galvanizálása ugyanakkor ennek az elvnek a társadalmi élet más területein való felhasználását is lehetővé teszi, nem úgy, mint az emberi kapcsolatok manipulációs rendszerének korábbi módozatai."[40]

Mindent egybevetve azt a konzekvenciát szűrhetjük le, hogy a Human Relations irányzat elvei a szocialista társadalomépítés gyakorlatában használhatatlanok. Az irányzat nevéhez többé-kevésbé hozzákötött komplex kutatási módszertan tanulmányozásában vannak viszont lehetőségeink. Ezen a területen a Human Relations követői példákat mutattak arra, hogy emberi viszonylatokat milyen módon lehet kvantifikálva kifejezni és sokoldalúan vizsgálni. A komplex kutatás ugyan nem egyedül a Human Relations által kezdeményezett és alkalmazott módszer, de kétségtelen, hogy ezeken a területeken eredményeket produkál.

SUMMARY

I.

Both the orientation between the trends of bourgeois organizational theories and the determination of the essential features of the various schools are most difficult tasks for the sociology organizations. When dividing into groups the trends in bourgeois organizational theory, one of the main aspects lies in to what the different schools lead back the main characteristics of organization. We have especially emphasized one of the main approaches, on whose base two main tendencies can be detected. On the one side we find the so-called *rational-formal* trends, among them: 1. „Scientific management" attached to F. W. Taylor, as one of the (plant organization theoretical) branches of the classic bourgeois organization. 2. School of administrativ science (in other words „*departmentalization school*) started by H. Fayol. This school can be very well marked off the first one, as to both its method and subject. 3. Another, most peculiar approach is seen in Max Weber's *bureaucracy theory* and the formal organization sociology in general. 4. The formal approach is expressed most exaggeratedly in the various trends of cybernetics another new approach of which is that of *system theory*.

It was the one-sidedness of the rational-formal approaches that created breeding ground for the „contents" and „human-centered" or „informal" trends of bourgeois organization sociology. They have included as follows; 1. The trend of „Human Relations". 2. J. L. Moreno's sociometry. 3. Behaviorism crossing these two etc.

The rational-formal and informal trends have come about on the basis of administrative, state and political (e.g. party) experiments of organization, but they have also arrogated themselves to functions of a more or less *general organizational theory*. It is determined by organizational and taxonomic features as well as by social and historical factors when and which of the trends forges ahead in the totality of organizational-scientific approach. Out of the informal theories of bourgeois organization sociology „Human Relations" were intended to restore *man's* lagging role in the capitalistic *social* organization.

II.

Mary Follett can be taken for the forerunner of Human Relations, since her concept known as „dynamic integration" contains a lot of such elements which later became some central problems for the classics of Human Relations.

[40] Izdebski, Zygmunt: *Hozzászólás a szervezet szociológiájának alapkérdéseihez.* Panstwo i Prawo, 1968., 7. sz.

The founders of Human Relations were Elton Mayo and his direct fellow worker, F. Roethlisberger. Elton Mayo and his fellow workers laid the foundations of this theory applying the *empirical* material of the Hawthorne experiments. These experiments were launched by the observation of the Taylorian approach of the classical bourgeois organization theory. However, Elton Mayo and his fellow workers did such *complex researches* in which they amalgamated various scientific (economic, physiological etc.) approaches in order to study „in a clinical way" the organization relations in production.

The „great discovery" of the empirical researches carried out in three stages was the perception of the existence and functions of the *non-official* organization (informal group) independent of the official production organizations. The role to be played by this non-official organization in supporting or hindloring the aims of the official bodies (eg. the retaining of labour) was undoubtedly granted.

From the viewpoint of theory formation the generalizations expounded by Elton Mayo in his basic works are of utmost interest. These theses, however, go much *farther* than it could have been suggested relying directly on empiricism.

The disintegration of the spontaneous organizations of society, the lag of social organization behind the material and technological organization development, the grade difference between social ability and technical know-how, the secondariness of the importance of practice to the theoretical approaches related to organization etc., etc. are all parts of such a socio-philosophical concept that cannot be justified by means of the fact they explored empirically.

Following the classics, also several experiments were made to develop the theory and methodology of Human Relations. To name but some of them: The processual researches of *Kurt Lewin*, the manager training methods established in the *Bethel* school and the therapical researches being carried out in the *Tavistock Institute*.

The United States, later Western Europe as well, saw the formation of a real movement aimed at the adaptation of the principles and methods of Human Relations. On the one hand, the scope of knowledge explored by the trend in question became the *curriculum* of manager education; on the other, one intended to apply it as the means of „humanizing" the *production relations*. The original aims and ideas, within capitalistic relations, were, in a short time, turned to their wrong side. The management of enterprises applied the knowledge on „human relations" with an aim for unsavoury manipulations. The workers also learned how to make use of the knowledge of „human relations" for the promotion of the interests of their own. In practice the development of human relations does not serve the maintenance of the spontaneous organizations, moreover, it has continued to disintegrate the idea of workers' solidarity.

Marxist sociology refuses Human Relations as one of the trends of bourgeois organization sociology. This trend belongs to the romantic and conservative social theories, with both its criticism of the capitalist relations and its propositions to improve the very system. It is rather its methodology what Marxist science takes for a though-provoking one. And it is not so much the sociologists but the social psychologists, philosophers, professional organizers etc. who examine what use could be made of it, under our conditions.

РЕЗЮМЕ

I.

Ориентация в направлениях буржуазной науки об организации и определение главной специфики ее различных школ являются наиболее сложными задачами социологии организации. Один из аспектов группирования направлений буржуазной организационной науки заключается в том, к чему сводятся главные своеобразные черты организованности в отдельных школах. Среди множества различных подходов мы выделяем только один критерий, применение которого позволяет нам наблюдать две тенденции. К одной из них относится направление, насящее *рационально-формальный* характер. К нему относятся:

1. Одна из ветвей классической организационной науки (наука об организации производства), связанная с именем Ф. В. Тейлора и известная как «научное руководство».

2. Школа «*научного администрирования*» или департментализации, начало которой положило творчество Х. Файол и которая как по методу, так и по объекту внимания, отчетливо отмежевывается от предыдущего учения.

3. Совершенно своеобразный подход был предложен Максом Вебером в его *теории бюрократии* и формальной социологи организации в целом.

4. Формальный взгляд, в его особенной крайности, превалирует в различных *кибернетических* направлениях, среди которых наиболее новым является *теория системы*.

Именно всякого рода *односторонности* рационально-формальных подходов стали причиной возникновения в буржуазной науке об организации направлений «содержательных», *человекоцентричных*, или иначе *неформальных*. К ним относятся:

1. направление «человеческие отношения»
2. связанная с именем Дж. Л. Морено социометрия
3. перекрещивающаяся с предыдущими теория бихевиоризма и т. д.

Как формально-рациональные, так и неформальные направления своим существованием и возникновением обязаны практическому организационному опыту, накопленному в таких областях как производство, государственная, политическая и партийная организационность и т. д., однако все они в большей или меньшей степени, но претендовали на функцию в виде *общей теории организации*. Такие вопросы, как когда и которые из этих направлений выдвигаются на передний план, зависят и определяются своеобразием самих учений о системе организации, а также общественно историческими факторами. Направление «человеческий отношения» среди других теорий неформальной буржуазной социологии организации, хотело восстановить в своих правах оттесненную на задний план роль *человека* в капиталистической *общественной* организованности.

II.

Предвестницей направления «человеческие отношения» можно считать *Мери Фоллетт*, поскольку ее концепция, известная под названием «динамическая интеграция» уже содержит в себе целый ряд таких положений, которые впоследствии разовьются в центральные проблемы классиками этого направления.

Основателем течения «человеческие отношения» является *Элтон Майо* и его непосредственный сотрудник Ф. Ротлисбергер. Именно материалы *эмпирических* экспериментов, проделанных Элтоном Майо и его сотрудниками в Хойсорме, легли в основу его теории. Эксперименты начинались в традициях тейлоровского направления классической буржуазной организационной науки. Однако впоследствии коллектив Элтона Майо провел такие *комплексные изыскания*, которые объединили в себе и другие научные подходы (экономические, физиологические и пр.) и при этом преследовалась цель «*клинического*» анализа производственно организационных отношений.

«Великое открытие» этих проведенных в трех фазах эмпирических опытов заключалось в признании существования и функционирования *неофициальной организации* (не формальной группы), обособленной от официальной производственной организации. Роль этой неофициальной организации в поддерживании или препятствовании официальным организационным целям (например: явление задержки работы) несомненно гарантировалась.

С точки зрения формирования теории, очень интересны те *обобщения*, которые Элтон Майо изложил в своих фундаментальных работах, однако, его тезисы позволяют сделать более *далекие* выводы, чем его непосредственно эмпирические наблюдения. *Распад спонтанных организаций общества, отсталость социальной организованности от материально-технического развития, различный уровень социальных возможностей и достигнутой технической изощренности, вторичность значения практики наряду с теоретическим подходом к проблеме организованности и т. д., все эти положения являются частями одной общественно-философской концепции, которую тем не менее трудно подтвердить, если исходить из эмпирически открытого им материала фактов.*

В целях дальнейшего развития принципов и методов теории «человеческих отношений» и после классиков были проведены неоднократные исследования. К ним относятся, например, процессуальные опыты группы *Курта Левина;* сформированные школой *Бетели* способы *подготовки управляющих*, а также проведенные группой *института Тависток* исследования по терапии.

В США, а позднее и в Западной Европе образовалось целое движение в связи с применением принципов и методологии учения «человеческих отношений». Познавательный материал, собранный этим направлением, стал частично *учебным материалом* для подготовки управляющих кадров, частично же его хотели использовать как средство «гуманизации» *производственных отношений*. Однако в условиях капиталистических отношений перво-

начальные цели и представления в соде их практического осуществления вскоре оказались извращенными. Свои познания относительно «человеческих отношений» управление предприятием в целях *манипулирования*. Но и рабочие также научились употреблять знание «человеческих отношений» для продвижения своих личных интересов. В практике развитие человеческих отношений не служит обеспечению спонтанных организаций, а напротив, способствует дальнейшему распаду рабочей солидарности.

Марксистская социология отвергает учение "человеческих отношений» как одно из направлений буржуазной социологии организации. Это направление относится к консервативным и романтическим общественным теориям как по своему критическому отношению к капиталистическим отношениям, так и по предложенным рецептам улучшения этой системы.

В марксистской социологии скорее принимаются достижения *методологии*, буржуазной науки. Не столько социологи, сколько социальные психологии, философы и профессиональные организаторы и т. д. изыскивают то, что может быть из нее использовано при наших отношениях.

MŰHELY

TÁJÉKOZTATÓ
A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETBEN FOLYÓ SZOCIOLÓGIAI MUNKÁRÓL

Ahhoz, hogy az Intézetben folyó szociológiai tevékenységről némi képet kapjon az Olvasó, szükséges röviden utalni az Intézet munkájának alapkoncepciójára. A Társadalomtudományi Intézet — amely valamivel több, mint négy éve alakult, s az elmúlt esztendőkben szerveződött ténylegesen intézetté — azt az alapelvet követi, hogy egy-egy társadalmi kérdés komplex vizsgálatának célszerű szervezeti formája az ún. témacsoport, melyben együtt dolgoznak közgazdászok, filozófusok, szociológusok, jogászok, történészek stb. Ebből az elgondolásból logikusan következik, hogy a szociológia — mint az egyik jelentős társadalomtudományi diszciplína — jelenléte nélkülözhetetlen a különböző témák kutatásánál. Egyébként ezt mutatja az is, hogy a kutatóknak jó része mint szociológus tevékenykedik az Intézet különböző témacsoportjaiban. (Ezenkívül több szociológus külső munkatársként vesz részt az Intézet munkájában.)

A szociológia szerepe a vizsgálatokban világossá válik, ha az egyes témacsoportok konkrét kutatási témáit vizsgáljuk.

Bár az Intézet valamenyi témacsoportjában folyik szociológiai tevékenység, különös figyelmet érdemel a Szociológiai Csoport munkája.

A Szociológiai Csoport, melynél a módszertani tevékenység is összpontosul, eddig tevékenységét három irányban folytatta:

1. Egyes témák önálló kutatása. Ezek közül kiemelkedő helyet foglalt el a vidéken élő értelmiség helyzetével foglalkozó, 1968-ban elkezdődött vizsgálat, amelyet három megyében — Bács, Borsod és Csongrád — 1500-as mintán végeztünk el.

A témának aktualitást adott az a tény, hogy az elmúlt évek során a szocialista országokban megnövekedett az értelmiség szerepe. A téma összetettsége, komplexitása, elméleti és gyakorlati fontossága indokolta, hogy a Társadalomtudományi Intézet vállalkozzék a vizsgálatra.

A kutatás nem törekedett teljességre, a vizsgálatba bekapcsolódó kutatókat a rendelkezésre álló idő és anyagi eszközök korlátozottsága is a téma szűkítésére ösztönözte. A magyarországi fejlődés sajátossága indokolta a vidéki értelmiség problémáinak kiválasztását. Budapest indokolatlan túlsúlya a tudományos kutatásban és a felsőfokú oktatásban több szempontból problematikussá teszi a vidéki értelmiség helyzetét. A budapesti értelmiség — egyes rétegeinek nem lebecsülendő nehézségei ellenére — sok szempontból privilegizált helyzetben van. Közelebb találja meg az értelmiségi lét „forrásait", kutató és oktató helyeket, jobbak az információs lehetőségei és — feltehetőleg — anyagi és előrejutási körülményei is. A vidéki értelmiség egy része méltánytalannak véli a budapestiek előnyös helyzetét, gyakran szívesen helyet is cserélne velük. Másik részük éppenséggel a vidéki lét tényleges vagy vélt

előnyeit hangsúlyozza, a nagyobb elmélyülésre és nyugodtabb munkára való lehetőséget, valamint azt, hogy vidéken előbb van módja szavát hallatni s részt vállalni a társadalmilag fontos döntésekben.

Vajon mi a valóság e tekintetben, milyen a vidéki értelmiség különböző rétegeinek tényleges helyzete, és ez hogyan tükröződik közérzetükben? E kérdések megválaszolásához véleményünk szerint közelebb jutottunk, de hangsúlyozzuk, hogy célkitűzését tekintve felmérésünk csak egy hosszabb kutatási terv első lépcsőjeként értékelhető. Elsősorban empirikus információkhoz akartunk jutni, tehát mindenekelőtt leíró vizsgálatra vállalkoztunk. Mivel nem a hazai értelmiség egészéről gyűjtöttünk adatokat, nem ellenőrizhettük a vidéki és a budapesti értelmiség közötti különbségre vonatkozó hipotéziseket.

Ezért felmérésünk főbb céljának azt tekintettük, hogy a kutatás ezen első fázisában begyűjtött információk további kutatásra ösztönözzenek, segítsenek abban, hogy a kérdéseket most már pontosabban lehessen megfogalmazni.

1969 első hónapjaiban dolgoztuk ki a kérdőíveket, majd a nyár elején került sor a felmérés lebonyolítására. Az azóta eltelt másfél esztendő alatt elkészült a kérdőívek gépi feldolgozása, s 1971 első hónapjaiban befejeződött a vizsgálat számszerű tábláinak összesítése.

A vidéki értelmiséggel foglalkozó vizsgálat eredményeit összesen 7 — egyenként 100—100 táblát tartalmazó — kötetben tesszük hozzáférhetővé a szakemberek és érdeklődők számára. A statisztikai adatokat a közreadó és rövid szöveges bevezetőben értelmező kötetek célja, hogy megkönnyítse a vidéki értelmiség helyzetével foglalkozó tudományos elemzőmunkát.

2. A Csoport másik fontos tevékenysége a hazai szociológusképzéshez és továbbképzéshez való hozzájárulás volt.

Gyorsan növekedett a társadalmi szükséglet a szociológiai módszerek alkalmazására. Szervezett szociológusképzés híján a kutatók iránti kereslet messze meghaladta a kínálatot — 1968-ban az Intézet 10 hónapos műhelyszemináriumot szervezett 25 résztvevővel, majd az 1969—70-es oktatási évben 13 résztvevővel. A tanfolyamokon a hazai szociológia elismert szakembereinek vezetésével folytak a foglalkozások, három síkon:

a) elmélet (vagy szociológiatörténet; elsősorban a szociológia klasszikusainak tanulmányozása;

b) metodika, s ezzel összekapcsolva

c) egy-egy témában vizsgálat lefolytatása, amit a hallgatók egyénenként vagy munkacsoportokban végeztek el (a vidéki értelmiség helyzetével foglalkozó felmérés is az 1968—69-es műhelyszeminárium keretében indult meg).

3. Szociológiai csoportunk megyei kapcsolatai.

Közismert, hogy a szociológiai kutatások iránti érdeklődés az utóbbi években a megyékben is ugyanúgy, mint Budapesten megnövekedett, a párt, az állami és tömegszervezetek mind gyakrabban igyekeznek munkájukat, döntési tevékenységüket szociológiai jellegű vizsgálatokkal is alátámasztani. A megyei pártszervek felismerték a szociológiai módszerek létjogosultságát, és jelenleg egyre erősödik az a törekvés, hogy a megyei pártbizottságok munkájához valamilyen formában szervezetileg is kapcsolódó, önálló szociológiai-közvéleménykutató csoportokat hozzanak létre. A megyékben a csoportok szervezeti kiépítése, közreműködésük, anyagi feltételeiknek biztosítása, valamint a kutatások színvonala rendkívül különböző. A bíztató azonban az, hogy a munkában résztvevők aktív tevékenysége mindinkább találkozik a megyei irányító szervek megértő támogatásával.

Szociológiai csoportunk mindenekelőtt az alábbi kérdésekben segíti a megyei csoportok munkáját:

a) A megyei oktatási igazgatóságok mellett szervezett szociológiai tanfolyamok munkájában való részvétel (konzultáció, az oktatási tematikák kidolgozása, elméleti viták, előadások stb.),

b) Konzultációk, közös viták egy-egy csoport kutatási elképzeléseiről és módszereiről (kutatási témák, hipotézisek, kérdőív, mintavétel, táblaterv, kódolás, tanulmányviták stb.).

Az államelmélet, a demokrácia kérdéseinek vizsgálatával foglalkozó csoportban folyó szociológia jellegű kutatások elsősorban a döntési mechanizmus elemzésre törekszenek. Társadalmunk továbbfejlődésének egyik fontos eleme a dolgozók erőteljesebb bevonása a hatalom gyakorlásába. Ez különösen jelentőssé teszi a politikai döntések, a döntési folyamatok vizsgálatát. A társadalmi erőforrások feletti rendelkezési lehetőség mindenekelőtt az adott politikai rendszerre jellemző döntésekben ölt testet. Ezek a döntések a politikai rendszer intézményesített szervezeti keretei között formálódnak, kifejezik az adott társadalom és politikai rendszer általános viszonyát. A hatalmi aktusnak tekintendő döntések a társadalmi érdekviszonyokhoz kötődő, komplex jellegű rendelkezési folyamatként határozhatók meg.

Az így értelmezett politikai döntések kapcsán számos igen fontos kérdés vetődik fel, amelyek kutatását a csoport mindenekelőtt az alábbi témákkal igyekezett megközelíteni:

— hatalom, uralom, vezetés, irányítás kérdései, kategóriái;
— a szakigazgatási szervek és a hatalom összefüggése;
— a középszintű politikai döntések (konkrét vizsgálata) alapján.

Mivel a társadalom és a politikai rendszer fejlődését, végső fokon a politikai döntéseket is alapvetően az osztálytagozódás és az ehhez fűződő érdekkapcsolatok határozzák meg, e csoportban foglalkoznak a társadalmi struktúra, az érdekviszonyok elméleti megközelítésének néhány kérdésével is.

E témák aktualitását fokozza, hogy a társadalom helyzetével és alapstruktúrájával kapcsolatos szükségleteknek és érdekeknek, ezek különböző dimenzióinak és hierarchiájának értelmezése rendkívül nagy jelentőséggel bír a döntési folyamatok szempontjából. Elismerve az egyéni, csoport- és társadalmi érdek általános taglalásának jogosságát, feltétlenül tovább kell haladni az érdekviszonyok szerkezetének, mozgásának és hatásának vizsgálatában, minthogy a politikai döntés mint integratív folyamat éppen a valóságos érdekviszonyok meghatározott módon való hatalmi kifejeződése. Mint ahogy ezt a fentebb jelzett témák is mutatják, ebben a csoportban a politikai szociológia nagyon lényeges területeit vizsgálják.

Az intézetnek megalakulásától kezdve kiemelt témája a *munkásosztály vizsgálata*. E téma rendkívüli összetettségénél fogva is erőteljesen igényli a szociológiai megközelítést. Különösen erősödik a kutatás szociológiai aspektusa azáltal, hogy a munkásosztály fogalmának vizsgálata mellett a csoport tevékenysége kiterjed a munkásosztály rétegződésének kutatására. E vonatkozásban mindenekelőtt azt vizsgálják, hogy milyen a mai munkásosztály, hogyan strukturálódik, és mi jellemzi az egyes rétegeket.

Az elmúlt két évben több szociológiai vizsgálat folyt le ebben a csoportban, melyek közül különösen az alábbiak érdemelnek említést:

1. A Csepeli Vas- és Fémművek munkásai. Ennél a vizsgálatnál mintegy 5000-es mintán a következő kérdésekre kerestek választ a kutatók: a mun-

kások belső rétegződése, kereseti-jövedelmi viszonyaik, életmódjuk, a munkához való viszonyuk stb.

2. Pest megye munkásai. A vizsgálat 1100 fős mintára terjedt ki. Itt is a munkásság belső tagolódásán volt a hangsúly: honnan, milyen társadalmi rétegekből rekrutálódnak a munkások, az egyes rétegeknek milyen a kereseti-anyagi viszonyaik, műveltségi, szakmai színvonaluk, valamint társadalmi-politikai aktivitásuk.

Jelenleg két speciális munkásréteg kutatása folyik a csoportban: a kereskedelmi és a közlekedési dolgozók életkörülményeinek vizsgálata. Ezeknek a munkásrétegeknek a tanulmányozása azért bír különösen nagy jelentőséggel, mivel egyrészt mindkét ágazatban gyorsan növekszik a foglalkoztatottak száma, másrészt — mert nem tartoztak az úgynevezett „hagyományos munkásosztály" centrumába — ezekről a rétegekről meglehetősen kevés információval rendelkezik a társadalomtudomány.

Intézetünk e csoportja ezenkívül érdekesnek ígérkező szociológiai kutatást végez — a Nógrád megyei pártbizottsággal közösen: „Salgótarján és környéke munkásainak kulturális színvonala" témakörben, 1800-as minta alapján.

Az itt felsorolt vizsgálatok nagyon sok hasznos tényanyaggal gazdagítják és ezáltal egzaktabbá teszik a munkásosztályról szóló, sokszor nagyon is absztrakt síkon folyó ideológikus vitákat.

Az MSZMP Központi Bizottsága 1970. február 18—19-i ülésének határozata kimondja, hogy a Társadalomtudományi Intézeten belül létre kell hozni az ifjúságkutató részleget.

A hazai *ifjúságkutatás* tudományos alapokra való helyezése sürgető feladatként fogalmazódik meg a határozatban: „Szükség van rá, hogy az ifjúság körében végzett munka tudományosan megalapozott legyen, aktív reagálást jelentsen az ifjúság rétegeinek, korosztályainak igényeire, segítse elő a társadalomban lezajló — az ifjúságot közvetlenül érintő — folyamatok tudományos feltárását és a feladatok megalapozottabb kitűzését.

Néhány megjegyzéssel indokolni kívánom, a fenti idézet beiktatását — hiszen minden témánál lehetett volna oda vonatkozó idézetet találni — valamint azt, hogy miért foglalkozom ilyen részletesen egy most alakuló csoport munkájával.

Ezt nagyrészt az teszi indokolttá, hogy egy hosszú idő óta vajúdó vita dőlt el ezzel a határozattal, történetesen nemcsak az, hogy legyen szervezett ifjúságkutatás Magyarországon, hanem hol és milyen keretek között induljon meg ez a munka.

Kiindulva a rendelkezésünkre álló dokumentumokból és figyelembe véve a reális lehetőségeket, a különböző szervezetekben és intézményekben dolgozó szakemberek segítségével kidolgozzuk e csoport tevékenységi körét és a kutatási koncepciót, ami még nem tekinthető ebben a formában véglegesnek, de szükségesnek véljük, hogy az érdeklődők már ebben a formában megismerhessék az elképzeléseinket.

Az ifjúságkutató csoport általános feladatainak körvonalazásánál e tevékenység két irányba való elágazása látszott szükségesnek:

— saját kutatások végzése;

— az országban a különböző helyeken folyó ifjúságkutatás koordinálása.

Az ifjúságkutató részleg általános kutatási koncepcióinak kidolgozásánál abból indultunk ki, hogy lényegében az ifjúságnak a társadalmi struktúra egészében betöltött helyét és szerepét kell vizsgálnunk. Az ifjúságot nem tekint-

jük önálló társadalmi rétegnek, ugyanakkor nem becsüljük le specifikus helyét a társadalmi struktúrában, s tisztában vagyunk azzal, hogy a társadalmi osztályokon, rétegeken belüli differenciálódásnak a korcsoportok is tényezői. Bizonyosnak véljük tehát, hogy a társadalom strukturális viszonyaiban lezajló folyamatok (az átrétegződés, a társadalmi nivellálódás és differenciálódás tendenciái, a szubkultúra és életmód változásai stb.) vizsgálhatók és értelmezhetők generációs metszetben is.

Így a kutatásban az empirikus ismereteket *a társadalmi struktúra elmélete és fogalmi rendszere* segítségével kívánjuk rendszerezni és értelmezni.

Ennek figyelembevételével a csoport kutatásainak fő irányát és alapvető feladatát a következőképpen fogalmaztuk meg: A magyar ifjúság rétegződési folyamatainak, az egyes rétegek sajátos helyzetének, életmódjának és szubkultúrájának megismerése, a szocializálódás, a társadalomba való beilleszkedés folyamatának és mechanizmusának felderítése.

Ennek a kutatási koncepciónak az alapján fogalmaztuk meg a rövidebb (két—három éves) és hosszabb (tízéves) periódusra vonatkozó kutatásaink tematikáját. Figyelembe véve az aktuális társadalmi igényeket, a következő néhány esztendőben az ifjúság társadalmasodási folyamatának főként két jelenségkörére koncentráljuk kutatásainkat:

a) Egyfelől kutatni kívánjuk a társadalmasodási folyamat iskolai szakaszát. Főként abból a szempontból, hogy az iskola mint a nevelés intézményes rendszere objektíve milyen funkciókat tölt be ma az ifjúság mobilitási lehetőségeinek formálásában, az ország munkaerő- és szakemberszükségleteinek kielégítésében, a kulturális és magatartási értékek közvetítésében. E témakör kutatását — főként az iskola és mobilitás összefüggéseinek vizsgálatát — a közoktatáspolitikai döntések előkészítése indokolja. Rövid távú (2—3 éves) kutatásaink e téma köré koncentrálódnak.

b) A kutatások másik fő területe az iskolából a munkába való átlépés, illetve a munkamegosztás adott rendjébe történő beilleszkedés folyamata.

E kérdés egyik lényeges sajátossága, hogy a korábban kialakult szubjektív óhajok és törekvések, a beállítódások és értékorientációk konfrontálódnak a valóságos társadalmi feltételekkel, s ezért lehetővé válik annak felderítése, hogy a realitásokkal való szembesítés alapján miként alakul az ifjúság társadalmi magatartása, életvitele és gondolkodásmódja, a munkához való viszonya.

A munkába lépés és a beilleszkedés szakaszában derülhet fény arra is, menynyire és miként strukturálódnak át a tanulói létforma keretei között kialakult idealizált értékrendek és elvárások, s ezt a folyamatot milyen jellegű konfliktusok kísérik.

A munkamegosztás kereteibe való betagolódás időszakában realizálódnak igazából, illetve hiúsulnak meg társadalmi rétegek mobilitás-törekvései is. Ezen a ponton ragadható meg tényszerűen a társadalmi struktúra önreprodukciójának számos lényeges mozzanata, mint a társadalmi rétegek közötti átáramlások jellege és mértéke, a rétegek belső újratermelődése, a mobilitási törekvések megvalósulásának rétegspecifikus mozzanatai, strukturális mozgások tendenciái stb.

A csoportnak be kell tölteni olyan tudományos központ szerepét, amely magára vállalja az országban folyó ifjúságkutatások koordinálását, valamint a másodlagos elemzés eszközeivel integrálja egy átfogóbb interpretációs keretbe (amelyet az előzőkben már jeleztünk) a konkrét kutatások tényanyagát és eredményeit.

A csoport koordináló funkcióját a hazai ifjúságkutatásban a következő módon kívánjuk biztosítani:

a) A kutatások egybehangolása egy egységes koncepció alapján;

b) A kutatók rendszeres véleménycseréjének megszervezése (amelyben fontos szerepet játszik az Ifjúságkutatás Tudományos Tanácsa);

c) A csoport kutatási eredményeinek publikálása;

d) Az ifjúságkutatással foglalkozók továbbképzésének megszervezése.

E tájékoztatóban felsorolt kutatási eredmények jelentős része rövidesen hozzáférhetővé válik az érdeklődők számára, amit nagymértékben elősegít Intézetünk gondozásában megjelenő tanulmánysorozat, valamint a Társadalomtudományi Közlemények című folyóirat megjelenése.

A TTI szociológia munkáiban eddig is nagy segítséget jelentett a különböző szociológiai műhelyekkel, mindenekelőtt az MTA Szociológiai Kutató Intézetével, a Politikai Főiskola Szociológiai Tanszékével, az ELTE Szociológiai Tanszékével és a Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpontjával kialakult termékeny együttműködés.

MÓDRA LÁSZLÓ

OKTATÁS

A SZOCIOLÓGIA OKTATÁSÁNAK TAPASZTALATAI A POLITIKAI FŐISKOLÁN

A Politikai Főiskolán a szociológia oktatása hatéves múltra tekint vissza. Már 1965-ben volt néhány szociológiai előadás a filozófiai tematikán belül, az oktatás kiszélesítésére azonban csak később — 1967-ben — került sor. Ehhez komoly ösztönzést adott az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottságának 1966. február 23-i állásfoglalása, amely a szociológia helyzetéről és a további feladatokról szólt. Kiemelte a Politikai Főiskola szerepét a szociológia terjesztésében, oktatásában és a politikai szociológia témakörének kutatásában.

A Pártfőiskolán 1966-tól működött a Szociológia Csoport, amelyből 1968 szeptemberében, a Politikai Főiskola létrejöttekor alakult meg a Szociológia Tanszék.

I.

Jelenleg a Politikai Főiskola keretén belül az alábbi formákban kerül sor a szociológia tanítására:

1. A Főiskola III. évfolyamán, az V. szemeszterben a szociológia alapjai 90 órában.
2. A III. évfolyamon, a VI. szemeszterben a politikai vezetési szak hallgatói számára politikai szociológia és ennek konkrét vizsgálati módszere, kb. 120 órában.
3. Tízhetes speciális szociológiai tanfolyamon általános és szakszociológiák, kb. 220 órában.
4. A Politikai Főiskola különböző továbbképző tanfolyamain a továbbképzés jellegének megfelelő szakszociológia 10—15 órában.

Oktatási feladatainkat alapvetően három tényező határozza meg:

Egyrészt a Főiskola célja és egész tematikájának felépítése. Főiskolánk középszintű párt-, állami és gazdasági területen dolgozó politikai vezetőket képez, illetve továbbképez. Feladata a hallgatók marxista képzettségének emelése, korszerű társadalmi-politikai ismereteik fejlesztése, önálló elemzőkészségük növelése. A Politikai Főiskola programjában a fő- és kiegészítő tantárgyak egész sora szerepel, amelyekhez a szociológia illeszkedik.

Másrészt befolyásolja az oktatást a hallgatóság összetétele. A Politikai Főiskolán tanulók felnőttek, általában 30—35 életév között. Felvételi követelmény az érettségi, de jelentős részük főiskolai, egyetemi végzettséggel is rendelkezik, és valamennyiüknek nagy mozgalmi-vezetői tapasztalata van. Ez utóbbi különösen fontos tényező, amelyet az oktatásban figyelembe kell vennünk. Azt jelenti pl., hogy hallgatóink — a 18—24 éves egyetemi hallga-

tókkal szemben — a szociológia által tárgyalt kérdések gyakorlati vonatkozásainak jó részét a maguk tapasztalatából ismerik, össze tudják vetni az elméletet a gyakorlattal, sőt, gyakorlati ismereteik sokszor nagyobbak, mint a szociológiát oktató tanároknak.

Harmadrészt az oktatást befolyásolják a szociológiának mint tantárgynak a sajátosságai is, amelyek szorosan kapcsolódnak a szociológiai tudomány specifikumához. De ide tartozik az a tény is, hogy viszonylag fiatal tudományágról van szó, amelynek most épül elméleti anyaga. A hagyományos alaptantárgyakhoz viszonyítva kevesebb a már teljesen megszilárdult ismeret és több a még vitatott vagy kidolgozatlan kérdés. A szociológia oktatásának is rövid múltja van s a tudománnyal együtt a tananyag is állandóan fejlődik.

E tényezőket figyelembe véve a Politikai Főiskolán a szociológia oktatás legfontosabb feladatait a következőkben foglalhatjuk össze:

1. A szocializmus építése során jelentkező konkrét társadalmi folyamatok szociológiai vonatkozásainak elsősorban a politikai vezetés oldaláról való megvilágítása. Ezzel kell hozzájáruljon a középszintű társadalmi vezetők jobb elméleti és gyakorlati felkészítéséhez.

2. Megértetni és elfogadtatni a szociológia társadalmi szükségességét, a felhasználhatóság módját. Szélesíteni azok körét, akik szociológiával foglalkoznak, akik támogatják a maguk területén e tudomány fejlődését és igényt tartanak az elért eredmények hasznosítására. A szociológia egész további fejlődése szempontjából igen lényeges, hogy a marxista megalapozottságú, nagy gyakorlati tapasztalatokkal rendelkező, különböző társadalmi területen dolgozó középkáderek milyen magatartást tanúsítanak a szociológia iránt.

3. Felhasználni a tantárgy adta kedvező lehetőséget hallgatóink gyakorlati tapasztalatainak általánosítására, hogy ezzel is elősegítsük vezetői munkájuk színvonalának emelését. A szociológián keresztül is erősíteni az új ismeretek riánti érdeklődésüket, azok alkotó, marxista szellemű felhasználását.

II.

A szociológia mint tantárgy sajátosságaihoz kapcsolódó tapasztalatok és problémák köréből mindenekelőtt a marxista szociológiának azt a jellegzetességét kell kiemelni, hogy napjainkban válik önálló tudománnyá. Elméleti tételei most formálódnak, s ezek rendszerbe foglalása ezzel párhuzamosan történik. A szociológiai elmélet kiépítése alapvetően kettős úton történik: részben a meglevő marxista általános társadalmi elmélet, elsősorban a történelmi materializmus tanításának „lebontása" útján; másrészt az adott társadalmi valóság gyakorlati jelenségeinek általánosításával, az empirikus kutatási eredményekből „felépítve". A „lebontásnak" és a „felépítésnek" megvan a maga szigorú, tudományos követelményrendszere: ezt azonban még nem ismerjük eléggé, s ahol ismerjük sem tudjuk mindig megfelelően érvényesíteni. A „lebontásban" vagy „felépítésben" — ismereteink gyengéi miatt — hézagok vannak. Ez egyébként természetes egy alakuló tudomány esetében, de az oktatásban problémát okoz.

A tematika összeállítását is befolyásolja, hogy milyen társadalmi jelenségekről van szociológiai ismeretünk, mit, milyen részletességgel tudunk tanítani. Ez a tény az egyes témák belső tagozódására, tartalmára is hat. Vannak témák, amelyek zömmel a kérdés lehetséges — lebontás útján nyert — elméleti megközelítését tartalmazzák; konkrét vizsgálati tapasztalatokkal nem tudja

igazolni a megállapításokat, hiányzik az elmélet „felépítésének" fázisa. De ennek ellenkezője is előfordul: van egy részkérdésről konkrét kutatással szerzett ismeretünk, de ahhoz kevés, hogy belőle megbízható középszintű elméleti következtetéseket lehessen levonni. Ezért az oktatásban arra törekszünk, hogy az egyes társadalmi jelenségekkel kapcsolatban felvázoljuk a szociológia által vizsgálandó problémakört lehetőleg a maga teljességében, világosan elhatárolva, hogy ezekből milyen részleteket vizsgált már, milyen közegben és milyen eredményekkel. Azt hangsúlyozzuk, hogy egy tudomány, különösen egy olyan tudomány, amely az adott társadalom konkrét kérdéseivel foglalkozik, nem épülhet ki másként, csak úgy, hogy fokozatosan gyűjti össze ismeretanyagának még hiányzó részeit. S bár a tudomány fejlődése szempontjából a hangsúly a még hiányzó elméletben van, az oktatás azonban a már meglevőkre koncentrál.

A marxista szociológia elméleti rendszerének kiépítéséhez kapcsolódik a polgári szociológia felhasználása is. Hallgatóinkat azonban mindenekelőtt saját társadalmi viszonyaink foglalkoztatják, ezek megismeréséhez várnak segítséget, s az oktatásban felhasznált tanulmányok gyakran túlzott hangsúlyt helyeznek a nyugati szociológiára, kellő megfontolás nélkül átveszik kifejezéseiket, megoldásaikat. Ezzel nehezítik a szociológiával szemben néhol még jelentkező előítélet leküzdését, csökkentik tanításunk meggyőző erejét. A szociológia tananyagában és tanításában alapvető követelménynek tartjuk a marxista tartalom erősítését, a szociológia elmélete szoros kapcsolatának kimutatását a történelmi materializmus törvényeivel, társadalomszemléletével. Ugyanakkor fellépünk az oktatásban az olyan egyoldalú felfogás ellen, amely eleve feleslegesnek és károsnak tartja a polgári szociológia megismerését.

Részben a tudományág jelen helyzetével függ össze, hogy hallgatóink viszonylag kevés előzetes szociológiai ismerettel rendelkeznek, szinte teljesen új számukra a fogalomrendszere. Komoly problémát okoz ezek elsajátítása. Ebben kell segítséget nyújtanunk az oktatás során, s ez több módon történhet. Mindenekelőtt meg kell különböztetni azokat a fogalmakat, amelyek valóságos önálló tartalommal bírnak, amelyek a szociológia tudományos apparátusának részét képezik, az olyanoktól, amelyek használatát semmi nem indokolja, csupán más, már ismert kifejezés tudományoskodóbb formája.

A szociológiai kategóriák tartalmát világosan, érthetően kell megfogalmazni, esetleg kis szociológia szótár segítségével rögzíteni, s ami ennél is fontosabb, be kell építeni a hallgatók meglevő fogalmi rendszerébe, hogy annak tényleges gazdagodását segítsék elő. Meg kell mutatni ezek kapcsolatát a meglevőkkel, s egyben azt a különbséget is, ami létjogosultságukat adja. Pl.: a konfliktus és az ellentmondás fogalmainak viszonya.

A szociológiában élénk viták folynak, amelyekkel szemben az oktatás sem lehet közömbös. Különösen nem a Politikai Főiskolán, ahol olyan vezetők képzése folyik, akiket előző és majdani munkakörüknél fogva is be kell kapcsolni az eszmecserékbe. Nem adnánk reális képet a szociológiáról, annak helyzetéről, fejlődéséről, ha elrejtenénk e vitákat. Ahhoz azonban, hogy ezek a viták ne zavarják meg az oktatást, a szükséges tájékozódást biztosíthassuk, jegyzetben is közreadott szilárd szociológiai alapnyaggal rendelkeznünk. Amíg ezt nem tudtuk a hallgatók kezébe adni, úgy érezték, hogy túl sok a bizonytalanság ebben a tudományban, nagyon vitathatónak tartották a szociológiának mint önálló tudománynak a létjogosultságát is. Hiába beszéltek az előadók külön a már kialakult és külön a még vitatott nézetekről, a hallgatók

tudatában az utóbbiak ragadtak meg inkább. A jegyzetben foglalt szociológiai alapismeretekre támaszkodva viszont már bátran beszélhettünk megoldatlan problémákról. Serkentőleg hatott hallgatóink aktivitására, jelentősen növelte ideológiai felelősségérzetüket, fejlesztette elemzőkészségüket, ha ismertettük a megoldások különböző lehetőségeit, az egymással szembenálló nézeteket, őszintén feltártuk a problémákat. A legtermékenyebb viták mindig olyan kérdések körül alakultak ki, ahol mozgósítani tudtuk a hallgatók különböző tapasztalatait, késztetni tudtuk őket azok elméleti általánosítására, amelyeket össze tudtak vetni az esetleg eltérő publikált felfogásokkal.

A szociológia oktatása követi a tudományág belső rendszerét: tanítunk általános szociológiai elméletet, szakszociológiákat, ezen belül elsősorban politikai szociológiát s a konkrét kutatás módszerét és technikáját. E három rész szoros kapcsolatban van a Politikai Főiskolán tanított más tárgyakkal. Így az általános szociológia elsősorban a filozófiához, a politikai szociológia az állam- és jogismeretekhez, a pártépítésehez, vezetési ismeretekhez, az üzem- és munkaszociológia az ipar- és agrárgpolitikához stb. kapcsolódik. A tanítandó kérdések összehangolása nem kis feladatot jelent, mert az érintkező tárgyak belső fejlődése éppen azokban az összefüggésekben a legintenzívebb, amelyekben kapcsolódnak a szociológiához. A szociológia oktatásában ebből a szempontból két vonatkozást kell világossá tenni: egyrészt hogyan illeszkedik az adott kérdésben a szociológia a más tantárgyban tanított ismeretanyaghoz, mi az, amit már ismernek hallgatóink; másrészt milyen oldalról ad további tudást, mit vizsgál a szociológia. Csak ilyen módon lehet a szociológiai ismereteket megszilárdítani és elősegíteni azok felhasználását. Ez azonban komoly követelményt állít tanárainkkal szemben is. Ez az oktatási követelmény természetesen fennáll más tantárgyaknál is. A tudományok differenciálásával megnő az oktatás koordinációjának a jelentősége. Hallgatóink több tárgyat tanulnak, de azokból egy, egymással szorosan összefüggő, alapjában egységes ismeretrendszernek kell kialakulnia. A szociológiát oktatók számára e követelmény azonban még fokozottabb. Jobban elősegíthetjük a szociológiának mint új, önálló tudománynak az elfogadtatását, ha látják szerves illeszkedését a hagyományos tudományokhoz, tantárgyakhoz.

A szociológia tárgyából fakadó oktatási követelmény a gyakorlatias jelleg. Ez azonban nem jelenthet prakticizmust, egyoldalú empirizmust. Az elméleti és a gyakorlati vonatkozások közötti helyes arány kialakítása nem könnyű, mert az nem csupán a felismerésen múlik, hanem befolyásolja az a tény is, hogy az adott témában eddig milyen kutatások voltak.

A tantárgy gyakorlatias jellegéből fakad az az oktatási követelmény, hogy hallgatóinkat képessé tegyük a tanított anyag felhasználására is. Hallgatóinkban a szociológiával szembeni elvárás e vonatkozásban a legerősebb. Az elvárások teljesítésének miként jében már megoszlanak a felfogások és irreális elképzelésekkel is találkozunk. E téren kettős feladatot kell teljesíteni: egyrészt reális elvárásokra nevelni hallgatóinkat, másrészt a lehetőségekhez mérten kielégíteni a szociológia társadalmi alkalmazásának, felhasználásának igényét. Ezt különböző módszerekkel, többek között az előadások sajátos típusaival is segíthetjük. Egyes előadások a tárgyalt téma általános tapasztalatait magyarázzák, amelyeket konkrét, helyi vizsgálatok nélkül is hasznosítani lehet. Ilyen pl. a kiscsoportokról, a dolgozók aktivitásának fokozódásáról, a szervezetek magatartásra gyakorolt hatásáról stb. szóló szociológiai tanok egy része is. A másutt szerzett vizsgálati tapasztalatok felhasználását segíthetik elő a különböző tájékoztató jellegű

előadások. Tematikánkban rendszeresen szerepelnek ilyenek. Mindig nagyon sikeres pl. a Lenin Kohászati Művek üzemi szociológiai csoportjának tevékenységéről szóló beszámoló, amit a csoport vezetője tart. Az előadó beszél a problémák felmerülésétől kezdve a vizsgálatok lefolyásán keresztül a kapott tapasztalatok üzemi felhasználásáig, a gazdasági és társadalmi vezetők hozzáállásától a dolgozók véleményéig egy sor kérdésről. E tájékoztatók segítik megértetni az elméleti összefüggéseket s egyben a szociológiának mint tudománynak társadalmi szerepét is.

A szociológia gyakorlatias oktatása sokszor nagyon nehéz feladat elé állítja a tanárokat, akiknek ismerni kell a különböző vizsgálatokat, az országos tapasztalatokat, tanulságokat. Olyan tájékozottságot kíván, amihez feltétlen szervezett segítség is kell (pl. központi dokumentáció a különböző vizsgálatokról).

III.

A társadalmi jelenségek vizsgálatának metodológiája és technikája a szociológiai tematika szerves része és tanítására nagy súlyt helyezünk. Oktatásával bemutathatjuk a sajátos szociológiai megközelítési módot, s ezzel elősegítjük a szociológia mint tudomány specifikumának megértését. A szociológia módszerének tanítása hozzájárul a szociológia alkalmazhatóságának, gyakorlati felhasználásának megvilágításához is.

A szociológia módszetanának oktatására több formát használunk. Vannak a tematikán belül külön módszertani előadások, amelyek általában a vizsgálatok menetét követik. A szociológiai kutatások három fázisa szerint tagolódnak: előkészítés, adatgyűjtés, értékelés. Az egyes fázisokkal nem egyforma részletességgel foglalkozunk a különböző tanfolyamokon. Legrészletesebben a 3. évfolyam politikai vezetési szakán oktatjuk.

Bizonyos mértékben azonban az általános és a szakszociológiai előadások is foglalkoznak a módszerrel. Pl. A társadalmi magatartás című előadásban tárgyaljuk a szociológiai megközelítés lehetőségeit, empirikus vizsgálatának dimenzióit. Minden előadásban törekszünk a tárgyalt jelenséget a konkrét vizsgálat oldaláról bemutatni. A módszertani előadások ezekhez az ismeretekhez kapcsolódnak.

A módszertani előadásokkal szemben különösen fontos követelménynek bizonyult a szemléltetés: ábrák az operacionalizálásra, dokumentumok, kérdőívek, kódutasítások stb. bemutatása. Ezeket az anyagokat igyekszünk úgy összeállítani, hogy azonos vizsgálathoz tartozzanak. Így könnyebben áttekinthetik a hallgatók a vizsgálat egész folyamatát, s az egyes módszertani lépések kapcsolatát.

Talán az előadásnál is fontosabb szerepe van a módszertani gyakorlatoknak, ahol konkrét kutatási eseten a hallgatók közvetlen bevonásával beszéljük meg a tennivalókat. Tapasztalataink szerint célszerű a gyakorlatokat is egy témán végigvezetni, mert ha mindig változtatjuk, puszta illusztrációként hat, s nem segít a módszertani ismeretek elmélyítésében. Legalábbis legyen egy úgynevezett „iskolapélda", ami jól rögződik a hallgatókban, s amelyhez hasonlíthatják az egyéb bemutatott témagyakorlatot. Az iskolapéldán megértetett módszertani lépést könnyebben tudják új témára alkalmazni.

A módszer oktatásának leghatékonyabb formája az, ha konkrét vizsgálattal kapcsoljuk össze, amibe a hallgatókat is bevonjuk. Erre természetesen nincs

mindig és mindenhol lehetőség. A Politikai Főiskola politikai vezetési szak és a speciális szociológiai tanfolyam hallgatói vesznek részt egy-egy vizsgálatban, ami szorosan a Szociológia Tanszék kutatási témájához kapcsolódik. Pl. az elmúlt tanévben a nagyüzemi munkások szakmai és társadalmi aktivitásának szintjét vizsgálták az Elektronikus Mérőműszerek Gyárában. Jelenleg a szakmai és a társadalmi aktivitás összefüggését és az aktivitást befolyásoló mikrokörnyezeti tényezők kutatásában segédkeznek. A Budapesten tanuló hallgatók a Beloiannisz Híradástechnikai Gyárban, a Danuvia Központi Szerszám- és Készülékgyárban és a Láng Gépgyárban, a korábban végzett vidéki hallgatóink egy része pedig a nagykanizsai, a veszprémi és a debreceni gépipari üzemekben kapcsolódtak be kutatásokba. A hallgatók a vizsgálat során kb. 1 hetet töltenek terepmunkával. Ennek a módszernek a hatása mindig nagyon pozitív volt. A VI. szemeszterben teljesen a konkrét kutatáshoz kapcsoltan tanítjuk a szükséges szociológiai elméleti anyagot. Így elkerüljük az V. szemeszterben leadott anyag ismétlését, és tudunk új ismereteket adni. Emellet élményszerűbbé tesszük az oktatást, ami elősegíti a szociológia megértését és megkedvelését is.

A hallgatók konkrét vizsgálatokba való bevonása ugyancsak nehéz feladatok elé állítja a tanszéket. Sok munkát jelent a vizsgálatok megfelelő előkészítése, lebonyolítása, s az értékelésre viszonylag kevés idő áll rendelkezésre. A teljes anyag feldolgozására általában nincs mód, ennek csak egy részét tudjuk a hallgatókkal együtt végezni. De ez a módszer így is nagyon hasznos és tanárnak, hallgatónak egyaránt sok örömöt okoz. Emellett hozzájárul a tanszéki kutatói munkához is. Fontosnak tartjuk azonban, hogy a vizsgálat teljes feldolgozásának eredményéről tájékoztassuk a főiskolát közben elhagyó volt hallgatóinkat.

*

Ha tanszékünk oktatási munkájának eddigi legfontosabb eredményeit számba vesszük, mindenekelőtt a kialakult, gazdag tematikát kell említenünk. A tematikán belüli előadások tartalmasak, általában kiforrott mondanivalójuk van, jól kapcsolódnak egymáshoz. Lépésről lépésre építik, alakítják a hallgatók szociológiai ismeretanyagát.*

Komoly eredménynek tartjuk a szociológia alapjairól elkészült jegyzeteket, amelyek a legfontosabb témák kiforrott ismeretanyagát tartalmazzák. Eddig 20 témából készült jegyzet. Kiadtunk ezenkívül egy kétkötetes szöveggyűjteményt a politikai szociológia tanulmányozásához. Az egyes témákból írott jegyzeteket ez évben — megfelelően átdolgozva — egységes tankönyvként kiadjuk.

Kialakult egy tapasztalt szociológus oktatógárda, részben a tanszék tanáraiból, részben az oktatásunkat segítő nem a Politikai Főiskolán dolgozó szociológusokból. Az eredményes tanítás érdekében igyekeztünk a hazai szociológiai élet vezető munkatársait bevonni a munkába. Külső előadóink megértették a Politikai Főiskola sajátos igényeit és előadásaikkal nagy segítséget adtak munkánkhoz. Jó együttműködés alakult ki a belső és külső előadók között, ami önmagában is komoly eredmény.

A szociológia tematikán belül rendszeresen tartanak előadásokat vezető pártmunkások, ami szintén hasznosnak bizonyult. A politikai gyakorlatot

* A cikk végén — függelékként — a Szociológiai Alapismeretek tematikáját ismertetjük.

legjobban ismerő szakemberek elméleti igényű előadásai jól érzékeltették hallgatóinkkal a szociológiai elmélet és a politikai gyakorlat kapcsolatát, a szociológia felhasználhatóságát a pártmunka színvonalának emelkedésében.

Az évek során gazdag tapasztalatokt szereztünk a szociológia oktatás módszereiben is. Sok próbálkozás után elmondhatjuk, hogy alapvetően kialakultak tanítási módszereink, amelyekkel hatékonyabban terjeszthetjük a szociológiai ismereteket.

1965 óta a Főiskolán sokan hallgattak szociológiát. Közöttük 140 hallgató végezte el a speciális szociológiai tanfolyamot, amely eddig a legsikeresebb formája szociológiai oktatásunknak, s már a negyedik éve kerül megrendezésre. Az itt végzett hallgatókkal tartjuk leginkább a kapcsolatot ma is. Tudjuk róluk, hogy mivel foglalkoznak, hogyan hasznosítják a tanult szociológiai ismereteket, hogyan képezik tovább magukat. Felkeresik tanszékünket, ha szaktanácsra van szükségük. Közülük többen a vidéki Esti Egyetemek szociológiai oktatásának aktív szervezői és előadói. Sokan végeznek szociológiai felméréseket. A tanszékünk is fordulhat hozzájuk segítségért. Pl. ez év elején egy sürgős vizsgálatban az itt végzett hallgatóink 1/3-a részt vett.

A szociológia oktatása a Politikai Főiskolán nem egyforma mértékben sikeres minden kurzuson, de mindegyikre elmondhatjuk, hogy évről évre több eredményt érünk el, növekszik hallgatóink érdeklődése a szociológia iránt, egyre inkább felismerik annak jelentőségét.

Dr. Szalai Béláné

A SZOCIOLÓGIAI ALAPISMERETEK TEMATIKÁJA

1. A marxista szociológia tárgya és helye a társadalomtudományok között.
2. A marxista szociológia rövid története. A szociológiai kutatások fejlődése és problémái a szocialista országokban.
3. A jelenkori polgári szociológia fő irányzatai, jellemzői és kritikája.
4. A társadalmi csoport. Társadalmunk csoportstruktúrája.
5. Helyi társadalmi környezet. A településszociológia problémái.
6. Társadalmi mobilitás.
7. A szervezetek szociológiája, különös tekintettel a politikai és gazdasági szervezetekre.
8. A munka szociológiája.
9. Az életmód szociológiai vizsgálata.
10. Társadalmi kommunikáció és a mindennapi tudat.
11. A társadalmi és politikai magatartás és aktivitás.
12. A szociológiai kutatás módszere és technikája. Az empirikus vizsgálat előkészítése, az adatgyűjtés, a feldolgozás és értékelés.

FIGYELŐ

A TÁRSADALMI MOBILITÁS VIZSGÁLATÁNAK ÚJABB EREDMÉNYEI, MÓDSZEREI ÉS KÉRDÉSEI

(A szakirodalom áttekintése)

ANDORKA RUDOLF

A szociológia tudománya tulajdonképpen akkor születik meg, amikor felismerik, hogy az egyén társadalmi helyzete nagymértékben meghatározza életének szinte minden mozzanatát, megnyilvánulását, jelenségét: halálozásának valószínűségét különböző életkorokban éppen úgy, mint viselkedési formáit vagy gondolkodásmódját stb. Ebből következik, hogy a szociológia egyik fontos kutatási területe az egyének, illetve családok társadalmi helyzetének változása, a mobilitás.

A mobilitás kutatásának különös hangsúlyt adott az is, hogy hozzákapcsolódik a társadalomtudományok egyik legalapvetőbb problémájához: melyik az a társadalmi-gazdasági formáció vagy rendszer, amely a legjobb lehetőségeket teremti az egyéniség kifejlesztésére, tehetségeinek kibontakoztatására? Vagy más szemszögből nézve: a különböző adott társadalmak mennyire biztosítják azt, hogy mindenki a neki legjobban megfelelő társadalmi helyzetbe, helyre kerüljön? Így a mobilitás-kutatás eredményei — kifejezetten vagy hallgatólagosan — lényeges alapot szolgáltatnak az adott társadalmi rendszer működésének megítéléséhez. A mobilitás-kutatásnak ez a közvetlen kapcsolódása a társadalmi rendszer alapvető kérdéseihez egyes esetekben azzal is jár, hogy a tudományos munkában megkövetelt objektivitásra való törekvés is háttérbe szorul.

Mivel az egyén vagy család társadalmi helyzetét több dimenzióban nézhetjük, a mobilitást is több dimenzióban lehet vizsgálni. Ezek között az osztálytársadalmakban alapvető a termelőeszközökhöz való viszony. Figyelmen kívül hagyása vagy elhomályosítása számos mobilitás-vizsgálatnak komoly hiányossága. Emellett azonban figyelembe kell venni a társadalmi helyzet többi dimenzióit: a jövedelmet, foglalkozást, hatalmat, kulturális színvonalat, életmódot, lakóhelyet (nemcsak a városiasság szerint, hanem a régiók megkülönböztetésével is) stb. Mindezeknek — és így megváltozásuknak is — erős hatásuk van az egyén és család életére. Ezért a társadalmi mobilitásról akkor kapnánk pontos képet, ha a társadalomnak az ilyen fajta dimenziók szerinti rendkívül tarka rétegstruktúráját vennénk alapul. A mobilitási folyamatoknak tömörebb formában való ábrázolása azonban szükségessé teszi e rétegstruktúrának bizonyos leegyszerűsítését az empirikus kutatásban. A felsorolt dimenziók közül a szociológia elsősorban (és talán kissé eltúlzottan) a foglalkozások alapján kialakított társadalmi csoportosítást vette alapul, éspedig vagy a végzett munka jellege (értelmiségi, egyéb szellemi, szakmunkás stb.) vagy a foglalkozások társadalmi megbecsülése, presztízse szerint különítve el a csoportokat. Mobilitáson tehát általában az egyénnek, illetve családnak az így kialakított társadalmi csoportok egyikéből a másikába való átlépését értik.

A mobilitás-vizsgálatok problémakörébe újabban egyre inkább bevonják a mobilitási folyamatok leírásán kívül különböző összefüggéseinek, okainak, velejáróinak, hatásai-

nak kutatását is. A legtöbbet kutatott ilyen témák: a mobilitás és az iskolai végzettség, a családnagyság, a vándorlás kapcsolata; a mobilitás hatása a viselkedésre (különösen a deviáns viselkedésformákra) és a politikai és egyéb nézetekre, állásfoglalásokra.[1]

1. A társadalmi mobilitás vizsgálatának kezdetei

A századforduló körül kezdték meg a társadalmi mobilitást empirikusan vizsgálni [1—6]. *Sorokin* próbálta meg először e vizsgálatok eredményeit elméleti rendszerbe foglalni [7—9]. Alapfogalmait és definícióit ma is alkalmazzák. A mobilitásnak három dimenzióját különböztette meg: a jövedelmi, a politikai hatalmi és a foglalkozási struktúrában elfoglalt helyzet változását. Nemcsak az egyén (család), hanem teljes társadalmi csoportok pozíciójának változását is mobilitásnak tekintette, és nemcsak a vertikális, hanem a horizontális (azonos szintű csoportok közötti mozgás) mobilitást is vizsgálta. Nem válik a mobilitás problémaköre megértésének javára, hogy a mai kutatók általában leszűkítik vizsgálataikat az egyének föl-le mozgására a társadalmi struktúrában, és többnyire figyelmen kívül hagyják az azonos szintű társadalmi csoportok közötti helyváltozást, valamint a teljes társadalmi csoportok egymáshoz viszonyított helyzetének változását.

Sorokin hangsúlyozta az empirikus kutatások fontosságát és a spekuláció terméketlenségét, de a rendelkezésre álló adatok szűkössége következtében viszonylag kevés empirikusan alátámasztott megállapítása van. Szemben az „amerikai álommal", amely szerint az Egyesült Államok a korlátlan társadalmi emelkedési lehetőségek országa, állította, hogy Európához viszonyítva nem nagyobb ott a mobilitás. Feltételezte, hogy a modern társadalomban a mobilitás mértéke növekszik, de ez a tendencia nem állandó, a történelemben nagyobb és kisebb mobilitású korszakok váltották egymást.

Amikor empirikus adatok hiányában maga is spekulatív fejtegetésekbe bocsátkozik, akkor megállapításai határozottan konzervatív színezetűek. Szerinte a társadalmi rétegződés alapja az emberek biológiailag, jórészt genetikailag meghatározott egyenlőtlensége, és a *mobilitás csak az öröklődés kisebb véletlenszerűségeiből származó hibás pozíciókat hivatott kiküszöbölni*, az alacsony származású tehetségeseket magasabb, a magas származású tehetségteleneket alacsonyabb pozícióba juttatni.

Az „amerikai álomnak", vagyis a rátermettség és szorgalom alapján való korlátlan társadalmi emelkedés lehetőségének valóságos vagy téves volta, valamint a mobilitási

[1] Ebben a tanulmányban a külföldi szakirodalomról akarok áttekintést adni. A magyarországi mobilitás elemzését az olvasó a [45—51] munkákban találja meg. A külföldi irodalom nagysága is szükségessé tette az ismertetés többoldalú korlátozását. Az öt évnél régebbi irodalomból csak a tudománytörténeti szempontból lényeges és a mai kutatásokat is erősen befolyásoló munkákat említem. Nem látszik értelme az egyes külföldi országokra vonatkozó mobilitási adatok részletesebb ismertetésének sem, ezért csak a fogalmi apparátus és a módszertan érdekességeit említem. Az adatokat a szakirodalomban felsorolt művekben találja meg az érdeklődő olvasó. Igyekeztem viszont felvázolni azoknak a kutatásoknak irányát, amelyek a mobilitás és más társadalmi jelenségek, folyamatok összefüggéseit vizsgálják. Ezek közül — részben fontosságuk miatt, részben személyes érdeklődésem hatására — a legnagyobb súlyt a mobilitás és az iskolázás, a termékenység (gyermekszám) és a deviáns viselkedésformák kapcsolatára helyeztem, a mobilitás más tényezőinek és hatásainak kutatásait inkább csak jeleztem. Nagyon fontosnak tekintem és ezért részletesen ismertetem az elemzési módszertan terén végzett újabb kutatásokat. A bemutatott művek alapos bírálatára egy tanulmány keretében természetesen nem vállalkozhattam, legfeljebb jelezni tudtam, hol látok zsákutcákat, és mit tekintek a magyarországi kutatásokban is figyelmet érdemlő tapasztalatnak. Ezeknek a véleményeknek kialakításában természetesen szerepet játszott a magyar mobilitási adatok elemzése [46], amely a nemzetközi irodalom egyes tételeit megcáfolta, másokat igazolt a magyar társadalom feltételei között.

lehetőségek csökkenése vagy változatlan fennmaradása volt az a vitás kérdés, amely a mobilitás nagyobb méretű empirikus vizsgálatát megindította. Kezdetben nem országos érvényű vizsgálatokat végeztek, hanem egyesek az üzleti vezetőréteg származási összetételét tanulmányozták [11, 12], mások egy-egy város régebbi és mai mobilitási viszonyait hasonlították össze [14—18]. Annak ellenére, hogy az első vizsgálatokból inkább azt a következtetést vonták le, hogy a társadalmi mobilitás nem csökkent Amerikában, olyan neves haladó gondolkodású társadalomtudósok, mint *Myrdal* [10] és *Mills* [13] állították, hogy *az amerikai társadalom egyre merevebbé válik*. A vita egészen napjainkig folytatódott [19—22].

Nem az időbeli, hanem a nemzetközi összehasonlítás alapján próbálták az amerikai társadalom mobil vagy merev voltának kérdését eldönteni *Lipset* és *Zetterberg* [91], valamint *Lipset* és *Bendix* [23]. Különböző külföldi (német, francia, japán stb.) mobilitásvizsgálatok eredményeit három társadalmi rétegre (szellemi—fizikai—mezőgazdasági) korlátozták, és a kilépési mobilitási arányszámokat[2] hasonlították össze, vagyis azt nézték, hogy pl. a fizikai foglalkozású apák fiainak hány százaléka szellemi foglalkozású, a szellemi foglalkozású apák fiainak hány százaléka fizikai és mezőgazdasági foglalkozású stb. Mivel a különböző országokban kapott ilyenfajta arányszámok többé-kevésbé hasonlóak voltak, azt a híres tételt fogalmazták meg, hogy *a fejlett ipari országokban a társadalmi mobilitás körülbelül egyforma nagy*, függetlenül attól, hogy a kérdéses társadalom inkább demokratikus vagy inkább arisztokratikus jellegű-e, és attól, hogy milyen politikai és gazdaságtörténeti eseményeken ment keresztül.

Azonkívül, hogy a három rétegre való összevonás erősen különböző társadalmi csoportokat mos össze, a csupán kilépési mobilitási arányszámok alapján végzett összehasonlítás is módszertanilag vitathatatlanul hibás eljárás. Ha a belépési mobilitási arányszámokat is összehasonlítjuk, akkor a különböző országok mobilitása korántsem hasonlít egymáshoz.[3] Az ilyen leegyszerűsített összehasonlításnak hibája az is, hogy az egyes országok társadalmi és foglalkozási struktúrájának és e struktúra változásának különbségeit figyelmen kívül hagyja. Lipset és munkatársai kutatásainak tulajdonképpen az a tudománytörténeti jelentőségük, hogy erősen leegyszerűsített megállapításaik (amelyek nemcsak a nemzetközi összehasonlításra, hanem a mobilitási folyamatoknak szinte minden vonatkozására kiterjednek) ellentmondásra, cáfolatra és ezáltal empirikus vizsgálatokra ösztönöztek.

2. *Országos mobilitás-vizsgálatok*

Európában született meg — *Geiger* és *Glass* vezetésével — az a törekvés, hogy reprezentatívnak tekinthető minták alapján, nemzetközileg összehasonlítható fogalmakkal és módszerekkel az egyes országok társadalmi struktúrájának különbségeit és a mobilitás tényezőit figyelembe véve kutassák a mobilitást [27].[4] Ennek a Nemzetközi Szociológiai Társaság egyik munkacsoportjának irányításával végzett munkának keretében három nagy mobilitás-vizsgálatot végeztek: Angliában, Svédországban és Dániában. Mind a háromban több ezres nagyságrendű mintát használtak, ez a minta az ország egész férfi lakosságát reprezentálta.

[2] Kilépési mobilitási arányszámoknak nevezzük azokat, amelyek megadják a valamely rétegből származók későbbi megoszlását (pl. a szakmunkás apák fiainak százalékos megoszlása az értelmiségi, egyéb szellemi, munkás stb. rétegek között). A belépési mobilitási arányszámok viszont megadják valamely réteg tagjainak megoszlását származás szerint (pl. a jelenlegi értelmiség megoszlása: az értelmiségi, a munkás stb. származásúak aránya).

[3] Lásd erre vonatkozóan részletesebben [49] [46].

[4] Az első mobilitás-vizsgálatok Európában is — Amerikához hasonlóan — az üzleti vezetőréteget [24], illetve egy-egy várost [25, 26] tanulmányoztak.

Glass és munkatársai [28] Angliában hét társadalmi réteget különböztettek meg a végzett munka jellege alapján. Kategorizálásuk egyik jellegzetessége, hogy a szellemi és fizikai dolgozók közötti határvonalat nem követték, mert egyik társadalmi rétegükben együtt szerepelnek az alacsony beosztású szellemi dolgozók és a szakmunkások. Az egész kategorizálást egy utólagos presztízs-vizsgálattal[5] ellenőrizték, és azt találták, hogy az elég jól megfelel a különböző foglalkozások társadalmi megbecsülésében mutatkozó különbségeknek. Amikor a tényleges mobilitás nagyságát megítélték, akkor azt a hipotetikus „*tökéletes mobilitáshoz*" hasonlították; ez akkor fordulna elő, ha az egyén társadalmi helyzete teljesen független lenne az apjáétól, vagyis ha mindenkinek (függetlenül attól, hogy apja melyik társadalmi csoportba tartozott) egyenlő esélye lenne a különböző társadalmi rétegekbe, pl. az értelmiségbe való bejutásra. Az angliai mobilitást meglehetősen nagynak találták, de ettől a „tökéletes" mobilitástól lényegesen elmaradt. Vizsgálataikban nagyon nagy súlyt helyeztek a mobilitás és az iskolai végzettség összefüggésére, mert az iskolában látták a társadalmi emelkedés leglényegesebb útját.

Carlsson svéd vizsgálatában az ország népességnyilvántartásának adatait használta fel [29], ebből vett mintát (a minden hónap 15. napján születetteket), majd e nagy mintából kiválasztott kilenc születési korosztályt (az 1902-ben, 1970-ben stb. születetteket), és így az egymás után következő nemzedékek mobilitása alapján a mobilitási tendenciáit is megfigyelte. Azt találta, hogy *a mobilitási arányszámok évtizedeken keresztül meglehetősen állandóak* annak ellenére, hogy időközben a társadalmi körülmények erősen változtak. Ebből — könyve befejezésében — azt a következtetést vonja le, hogy a mobilitás mértéke a jövőben is meglehetősen stabil marad, a társadalmi rétegek közötti jövedelmi különbségek és a társadalmi emelkedés esélyeinek egyenlőtlenségei ugyan fokozatosan láthatatlanabbakká válnak, de fennmaradnak és — éppen kevésbé szembetűnő voltuk miatt — erősebben ellenállnak a társadalmi egyenlőség megvalósítására irányuló törekvéseknek.

Svalastoga a dán társadalom rétegződését és mobilitását vizsgálta [30], kilenc társadalmi rétegét (amelyek hagyma alakú, vagyis alul és felül keskeny és az alsó félben legvastagabb társadalmi struktúrát alkotnak) presztízs-vizsgálat alapján különítette el.

E három vizsgálat mintegy mintául szolgált a következők számára. Például *Franciaországban* először más módszerekkel, csupán az elitrétegre kiterjedő vizsgálattal próbálkoztak [31, 32], újabban azonban szintén országos vizsgálatot végeztek [33—35]. Ebben talán a legkövetkezetesebb társadalmi csoportosítást alkalmazták, mert — a többi vizsgálatoktól eltérően — elkülönítették a gyárosokat és nagykereskedőket a magas beosztású és az önálló értelmiségtől, a kisiparosokat és kiskereskedőket pedig az alkalmazott szakmunkásoktól és kereskedelmi dolgozóktól. Egyértelműen elkülönítették a szellemi és a fizikai dolgozókat is.[6,7]

[5] A presztízs-vizsgálat olyan interjús adatfelvétel, amelyben a megkérdezettekkel nagyszámú különböző foglalkozást rangsoroltatnak, értékeltetnek azoknak társadalmi megbecsülése, presztízse és esetleg más szempontok (pl. a jövedelem) szerint. Így képet lehet arról kapni, hogy a közfelfogás szerint melyik foglalkozás „magasabb" és „alacsonyabb" rendű az adott társadalomban.

[6] Az ellenpélda egy nyugatnémet vizsgálat, ahol sokkal kevésbé következetes társadalmi csoportosítást alkalmaztak [36]: egy „felső-közép" (értelmiség, üzletember, hivatalnok), egy „alsó-közép" (alkalmazott és önálló kisiparos), „felső-alsó" (szakmunkás) és „alsó-alsó" (betanított és segédmunkás) réteg mellett megkülönböztették az önálló parasztokat és a mezőgazdasági munkásokat.

[7] Hasonló országos mobilitás-vizsgálatot végeztek Olaszországban [37], Japánban [39], Ausztráliában [40], csak egy-egy csoport mobilitási viszonyait vizsgálták Svájcban [38], Hollandiában [41], Ausztriában [42].

Ezek az európai mobilitás-vizsgálatok megtermékenyítően hatottak az amerikai szociológiára is, ennek eredménye a *Blau-* és *Duncan*-féle új mobilitás-vizsgálat, amely egyrészt megfelelő nagyságú és országosan reprezentatív mintára támaszkodott (amelyet a munkanélküliség havi alakulását nyomon követő folyamatos népesség-felvételből vettek), másrészt vizsgálta a mobilitás összefüggését az iskolai végzettséggel, a vándorlással, a testvérek és a saját gyermekek számával stb. Az eredményeket tizenhét társadalmi csoportra bontva közölték, ezenkívül az elemzések céljára minden egyes foglalkozásnak még egy különleges pontszám-értéket is adtak. Ezt úgy számították ki, hogy először egy presztízs-vizsgálat alapján meghatározták az abban szereplő 45 foglalkozás presztízsének regresszióját azoknak átlagos jövedelmére és iskolai végzettségére[8] vonatkozóan, majd a kapott regressziós egyenletből határozták meg a többi (a presztízs-vizsgálatban nem szereplő) kb. 400 foglalkozás pontszám-értékét, „presztízsét", ismert átlagos jövedelmük és iskolai végzettségük alapján.

Az amerikai mobilitás *fő mozgatóereje a mezőgazdasági rétegek állandó csökkenése.* E réteg tagjai és fiai az alacsonyabb szakképzettséget igénylő ipari és szolgáltatási munkás pályákra áramlanak, módot nyújtva az utóbbi rétegek tagjainak a szakmunkás rétegbe való emelkedésre és a szakmunkások fiainak átlépésére a magasabb szellemi pályákra. A mobilitási folyamat tehát mintegy *lépcsőzetesen* megy végbe: túlsúlyban vannak az egymáshoz közelebb fekvő rétegek közötti átlépések. Mivel a mezőgazdasági réteg már nagyon lecsökkent, további összezsugorodása nem lehet a jövőben a mobilitási folyamat alapja. Ezért — bár megítélésük szerint az elmúlt évtizedekben a mobilitás nem csökkent — a jövőre vontakozóan a mobilitás változatlan fennmaradását nem látják biztosnak.

A nagyméretű iparosodással és társadalmi átalakulással összefüggő mobilitási folyamatok indokolják, hogy a mobilitás kutatása a *szocialista országok szociológiájában* nagy szerepet kapott. Mind a marxista szociológiai szemlélet hatása, mind a társadalmi feltételek eltérő volta több vonatkozásban megkülönböztetik ezeket a vizsgálatokat a fejlett tőkés országokban végzettektől. Bírálták az utóbbiak elméleti koncepcióit, elsősorban a használt társadalmi csoportosításokat (pl. a kis- és nagytőkések összevonását egyetlen kategóriába, sőt néhány esetben összeolvasztásukat az alkalmazott értelmiség egy részével), nagyobb súlyt helyeztek az osztályok és rétegek egymáshoz viszonyított helyzetének változására, különös figyelmet fordítottak a faluról és a mezőgazdaságból való elvándorlás és a mobilitás összefüggésére stb.

Az első nagyméretű országosan reprezentatív vizsgálatot a *magyar KSH Népességtudományi Kutató Intézete* végezte [45—47, 50]. A KSH-nak egy másik, a rétegződésre vonatkozó vizsgálata szintén tartalmazott egyes, elsősorban intergenerációs mobilitási adatokat [48, 49, 51]. Országos vizsgálatot végeztek *Jugoszláviában* [56], *Bulgáriában* [59] és *Csehszlovákiában* [58].

A *lengyel szociológia* a mobilitás kutatásának kissé eltérő útját választotta. Országosan reprezentatív vizsgálatot eddig nem végeztek, csak egy városra [53], majd az egész városi népességre [184, 185] és a munkás és alkalmazott népességre kiterjedő (vagyis az önálló parasztokat figyelmen kívül hagyó) reprezentatív felméréseik [60] vannak. (A közeljövőben tervezik egy országos vizsgálat elvégzését.) Viszont először igen alaposan foglalkoztak az elméleti és módszertani kérdésekkel. Tisztázták a szocialista országok *társadalmi struktúrájának* kérdéseit [173]. Ezekből a vitákból szűrődött le az a megközelítési mód, hogy a termelőeszközökhöz való viszony alapján megkülönböztetett *osztályok* mellett külön-külön csoportként kell kezelni a végzett munka jellege és életmód alapján elkülönített *rétegeket* is. Bírálták az amerikai vizsgálatokban alkalmazott társadalmi csoporto-

[8] Pontosabban: a magasabb jövedelműek és magasabb iskolai végzettségűek százalékos arányára az adott foglalkozásban.

sításokat, többek között azt a felfogást, amely a fizikai munkás kategóriákból a szellemi foglalkozásokba való átlépést egyértelműen „felfelé" lépésnek tekintette. Rámutattak ugyanis, hogy — a lengyel *presztízs-vizsgálatok* eredményei szerint — a szakmunkás foglalkozások társadalmi megbecsülése nagyobb, mint az irodai foglalkozásoké [170—172]. Bár a presztízsnek kizárólagos rétegképző kritériumkénti alkalmazását is bírálták, több presztízs-vizsgálatot is végeztek annak tisztázására, hogy a különböző társadalmi rétegek tagjai milyen társadalmi pozíció változásokat tekintenek kedvező vagy kedvezőtlen mobilitásnak. A megbecsülés mellett a jövedelem nagyságára vonatkozó vélemények szerint is rangsorolták a foglalkozásokat, így két — helyenként egymásnak ellentmondó — rangsort kaptak [174].

Számos *rétegvizsgálatot* végeztek, amelyekben elemezték a vizsgált réteg — az értelmiség és vezetők [177, 178], a munkásság [174, 175, 179] — mobilitását is. Különösen gondosan foglalkoztak *a faluról és a mezőgazdaságból elvándorlók* és ezzel párhuzamosan társadalmi réteget változtatók helyzetével [176], alkalmazkodásával az új réteg és foglalkozás követelményeihez [182], a parasztok fiainak iskolai pályafutásával [183].

A tényleges mobilitási folyamatok mellett kutatták azok megítélését olyan módon, hogy megkérdezték: saját társadalmi helyzetét az apjáénál előnyösebbnek vagy hátrányosabbnak látja-e? A kapott válaszok szerint *a mobilitás általában a valóságnak megfelelően tükröződik a társadalom tudatában.* Érdekes, hogy az önálló parasztok fiai a szakképzett munkás csoportokba való átlépést határozottan emelkedésnek látták, és a segédmunkás rétegbe való átlépést is valamivel többen tartják kedvező, mind kedvezőtlen mobilitásnak [184, 185]. Az apjukkal azonos rétegben maradók (pl. a szakmunkás apától származó szakmunkások) is elég gyakran kedvezőbbnek látták saját helyzetüket az apjukénál.

Az új értelmiség összetétele és kialakulása mellett [54, 55] a *Szovjetunióban* is a faluról való elvándorlás és a társadalmi mobilitás állt az érdeklődés középpontjában. A novoszibirszki szociológusok — *Zaszlavszka, Antoszenkova, Vinogradova, Ladenkov, Ljasenko* stb. — a nyugat-szibériai belső vándormozgalmakat vizsgálták matematikai-statisztikai módszerekkel, különös figyelmet fordítottak e vándorlás és mobilitás optimalizálásának lehetőségeire, ebben számításba vették a társadalmi költségeket, a munkaerőigényeket mind a mezőgazdaságban, mind az egyéb ágazatokban [186, 187]. Az iskolázásban és szakképzésben látják e folyamatok irányításának fontos eszközét.[9]

Az iparosodott országok többségében tehát elvégeztek egy olyan vizsgálatot, amelyből a társadalom mobilitási viszonyait jellemző nyers adatokat, az intergenerációs (apa—fiú) és sok esetben úgyszintén az intragenerációs (korábbi és jelenlegi foglalkozás) kilépési és belépési arányszámokat ismerjük. Megvan az az empirikus alap, amelyre támaszkodva — további elemzésekkel és vizsgálatokkal — ki lehet deríteni e folyamatok mélyebb összefüggéseit, törvényszerűségeit. Az utóbbi négy-öt év szakirodalmában egyre nagyobb szerepet kapnak az ilyen kifinomultabb kutatások. Új elemzési módszereket dolgoznak ki, ezeknek segítségével összehasonlításokat készítenek, kutatják a mobilitás tényezőit és hatásait társadalmi (makro) és egyéni (mikro) szinten. Ezekre a célokra sokszor visszatérnek a kis és nem reprezentatív minták használatához, amelyek könnyebben kezelhetőek és az országos szintű általánosítás igénye nélkül részkérdések felderítésére alkalmasak.

[9] Egy városra, Brassóra kiterjedő mobilitás-vizsgálatot végeztek Romániában [57].

3. *A mobilitás elemzésének módszerei*

Kezdetben százalékos megoszlások, kilépési és belépési mobilitási arányszámok alapján elemezték a vizsgálatok eredményeit. Felmerült azonban az igény olyan statisztikai mutatószámok kidolgozására, amelyeknek segítségével szét lehet választani egyrészt a strukturális hatásokból (a társadalmi struktúra átalakulásából, pl. a mezőgazdasági réteg csökkenéséből, valamint a differenciális termékenységből, tehát a rétegek átlagos gyermekszámának különbségéből) adódó mobilitást és a különböző rétegekből származók esélyeinek többé vagy kevésbé egyenlő voltából származó, néha „tisztának" nevezett mobilitást.

Ezért vezették be *Livi* [61], *Rogoff* [62], *Glass* [28], *Carlsson* [29] és *Svalastoga* [30] — χ^2 próba számításának analógiájára — az ún. *asszociációs és disszociációs indexeket* (más néven: stabilitási vagy társadalmi-távolság-mobilitási index). Alapgondolatuk egyszerű: a tényleges mobilitási arányszámokat összehasonlítják a „tökéletes" mobilitási viszonyok között előforduló hipotetikus arányszámokkal. Ha a tényleges és a „tökéletes" arányszám hányadosa 1-nél nagyobb, akkor a kérdéses típusú mobilitás (legtöbbször az apa státusának öröklése) gyakoribb, mint abban a hipotetikus esetben, ha a fiúk státusa az apáéktól független lenne. Minél nagyobbak tehát egy országban a státusöröklődés asszociációs indexei, annál kevésbé egyenlőek az esélyek — mondják ennek az indexnek kidolgozói.

Bár az asszociációs indexek általánosan elterjedtek, és még a Blau- és Duncan-féle legújabb amerikai vizsgálatban is használták őket, igen hamar kimutatták róluk, hogy félrevezethetik az elemzőt, mert az index nagysága függ a különböző rétegek egymáshoz viszonyított nagyságától, a *kisebb rétegekben sokkal nagyobb értékű asszociációs indexek* fordulhatnak elő (és fordulnak ténylegesen elő), mint a nagyobb rétegekben [63, 64, 46].

Újabban megkísérelték az asszociációs indexek módszerét továbbfejleszteni és tökéletesíteni. *Goodman* a „kvázi-tökéletes" mobilitás fogalma alapján többfajta *státusfennmaradási indexet* javasolt (65—68). Lényege, hogy csak a származási (apa) rétegen kívül tételez fel függetlenséget az apa és a fiú státusa között, és ezt a „kvázi-tökéletes" helyzetet hasonlítja a tényleges arányszámokhoz. Számítási módszere az, hogy kihagyja a mobilitási táblázatból azokat a cellákat, amelyekben a státust nem változtatók szerepelnek.

McFarland viszont információelméleti fogalmakkal konstruált egy olyan *permeabilitási indexet*, amely megmondja: milyen arányban csökken az egyén társadalmi helyzetének meghatározatlansága, ha információnk van az apja társadalmi helyzetéről [69].[10]

Az elemzési módszereknek egy másik csoportja a *Markov-láncok* modelljével írta le a mobilitási folyamatot. A gondolat nagyon kézenfekvő: a mobilitás-vizsgálat kiinduló időpontjában volt társadalmi-foglalkozási struktúrát felfoghatjuk kezdő vektornak, a jelenlegi struktúrát eredmény vektornak és a kettő közötti mobilitási folyamatot leíró táblázatot átmenet valószínűségi matrixnak [70—72]. A szokásos Markov-lánc modell azonban *több vonatkozásban nem pontos megfelelője a mobilitási folyamatnak:*

1. Amint azt *Duncan* kimutatta [78], az intergenerációs mobilitási táblázatokban *az apák társadalmi összetétele* alkotja a kiinduló vagy viszonyítási alapot, ez az összetétel azonban *nem felel meg valamely adott időpont* (pl. az egy nemzedékkel korábbi időszak) *társadalmi struktúrájának*, mert az egy nemzedékkel korábbi aktív kereső férfiak csak körülbelül felének van fia a jelenlegi munkaerőben. Ennek oka, hogy a nemzedékek közötti távolság családonként eltérő, vannak gyermektelen és csak leánygyermekes apák, végül

[10] Az elemzési módszereknek ebbe a csoportjába tartozik a *Yule-féle Q* használata 2×2-es mobilitási táblák elemzésére, amint azt *Yasuda* javasolta [64].

nagyon eltérő a családok gyermekszáma. Ez az ellenvetés nem érvényes az intragenerációs mobilitásnak Markov-lánccal való leírására [77].

2. Az eredeti modell szerint *az átmenet valószínűségek csak az adott időszakbeli helyzettől* (társadalmi pozíciótól) *függenek, de függetlenek a korábbi mobilitás-történettől.* Ezt a feltevést úgy próbálták enyhíteni, hogy az átmeneti valószínűséget a kérdéses társadalmi rétegben töltött idő függvényévé tették: minél hosszabb ideig van valaki egy rétegben, annál kevésbé valószínű az onnan való kilépés [76]. Ez „a *kumulatív inercia axiómája*" azonban a vándorlás esetében nem látszik nagyon valószerűnek, még kevésbé reális a társadalmi mobilitás esetében.

3. Az eredeti modellben a *népesség homogén:* egy-egy társadalmi csoport minden tagjára azonos átmeneti valószínűségek érvényesek. Ezt a feltevést megpróbálták úgy enyhíteni, hogy a népességet két részre — mobilakra és immobilakra — osztották, és csak az előbbiek mozognak a szokásos átmeneti valószínűségek szerint, az utóbbiaknál e valószínűségek zérussal egyenlőek [75]. Lényegesen reálisabb lenne azonban az eredeti homogenitási feltételt úgy enyhíteni, hogy az átmeneti valószínűségek életkor, iskolai végzettség, lakóhely stb. szerint különböznének egy társadalmi csoporton belül. Erre megvan a lehetőség, de a modell igen bonyolulttá válik.

4. Az eredeti Markov-láncos modell abból indult ki, hogy *az átmenet-valószínűségek az időben állandóak,* a különböző kategóriák közötti mozgás azonos valószínűségek szerint folytatódik. A társadalmi mobilitás esetében ez nyilvánvalóan nem érvényes, mert nem az átmeneti valószínűségek következtében változik a társadalmi struktúra, hanem a struktúraváltozás határozza meg az átmeneteket, a mobilitást. Ez lehet az oka annak, hogy *Matras,* aki a Markov-modell mobilitási alkalmazásaival a legtöbbet foglalkozott, utolsó munkájában már nem Markov-láncról, hanem egyszerűen egy lineáris egyenletrendszerről beszél, amely a kiinduló és a jelenlegi társadalmi struktúra közötti változási folyamatot leírja [74]. Ugyanígy fogja fel a mátrix-módszer felhasználását *Duncan* [78].

A Markov-lánc modellekből kiinduló módszertani irányzat tehát egészen közel került ahhoz a „*társadalmi és demográfiai statisztikai rendszer*" elnevezésű modell-rendszerhez [79, 80], amellyel újabban — hasonlóképpen mátrixokkal, illetve a mátrixokon végzett műveletekkel — akarják a társadalmi és demográfiai folyamatokat (tehát nemcsak a foglalkozás változásokat és az intergenerációs mobilitást, hanem a születéseket, halálozást, a családi állapot változását, a lakóhelyváltozásokat, az iskolai végzettség változását, a családi jövedelem változásait, sőt esetleg az egészségi állapot változásait és a deviancia megnyilvánulási formáit — a bűnözést) leírni. Például az átmenet-valószínűségekhez hasonló arányszámok fejeznék ki, hogy egy adott év iskolai népessége vagy egy adott iskolatípus adott osztályának tanulói a következő évben milyen arányban tanulnak tovább a következő osztályban, maradnak vissza ugyanabban az osztályban, maradnak ki az iskolából, halnak meg stb. Hasonlóan lehet kifejezni, hogy a valamely foglalkozási csoportba tartozó népesség egy vagy több év után milyen arányban maradt meg a kérdéses foglalkozási csoportban, ment át más foglalkozásba, vált inaktívvá, halt meg, vándorolt ki stb. Ez a statisztikai rendszer — amely a népgazdasági input—output mérlegekkel is rokon — több ponton, mindenekelőtt a munkaerőn és jövedelmen keresztül, de emellett az iskoláztatáson és annak költségein, a gazdaságilag inaktívakon és az azoknak adott juttatásokon stb. keresztül is hozzákapcsolódna az ország gazdaságstatisztikai rendszeréhez. Jelenleg az ilyen modelleken való munka — a mobilitás Markov-modelljeihez hasonlóan — kísérleti szakaszban van, de megvalósulásuk esetén a társadalmi mobilitásról mint az ország demográfiai-gazdasági-társadalmi folyamatainak részéről kapnánk statisztikai képet. Le kell azonban szögezni, hogy az ilyen típusú modellek csak leírják a mobilitási folyamatokat, de az okozati összefüggések vizsgálatára nem használhatóak.

A mobilitás okozati összefüggéseit a *variancia-analízisen* és a *regressziószámításon* alapuló módszerekkel tanulmányozták. Kézenfekvő a gondolat, hogy — mint *Carlsson* [29] és *Svalastoga* [81] is tették — korrelációt számítsanak az apa és fiú társadalmi helyzete között, és a korreláció erősségével mérjék a társadalmi helyzet öröklődését.[10]

E módszerek alkalmazásánál az alapvető probléma, hogy a figyelembe vett változókat — a jelenlegi, esetleg korábbi társadalmi helyzetet, az apa társadalmi helyzetét, az iskolai végzettséget stb. — valamilyen módon számszerűsíteni kell, valamilyen számértéket kell nekik adni.[11] Attól függően, hogy hány változót számszerűsítettek, *Blau* és *Duncan* [78, 43] több különböző elemzési módszert alkalmaztak. A legegyszerűbb esetben csak egy változónak, a jelenlegi társadalmi helyzetnek adtak számértéket (a fent leírt módon), és meghatározták a többi változók szerint kategorizált (pl. a szakmunkás apától származó és érettségizett férfiak) alcsoportokba tartozók foglalkozás-pontszámának átlagát és szóródását. Azután kiszámították, hogy a főátlag (az összes vizsgált személyek foglalkozás-pontszámából számított átlag) körüli szóródás hogyan viszonylik az alcsoportok közötti, illetve az alcsoportokon belüli szóródáshoz. Ez a módszert nevezték *„többszörös osztályozási elemzésnek"*, lényegében többszörös variancia-analízisről van szó.

Ha minden változót számszerűsítenek, akkor *regresszió- és korrelációszámítást* lehet alkalmazni. A regressziós egyenesek fekvése — iránytangense és tengelymetszete — elég jól jellemzi a kérdéses társadalom mobilitási viszonyait. Minél közelebb van a dőlés a 45 fokhoz (az apa és a fiú helyzete közötti regresszió esetében), annál erősebb az apa státusának befolyása a fiú státusára. Minél magasabb státusnak megfelelő pontban metszi ez a regresszió-egyenes a koordináta-rendszer kezdőpontján áthaladó 45 fokos dőlésű egyenest, annál inkább „fölfelé" irányult a mobilitás a strukturális hatások következtében.

Ha egy kivételével minden változót számszerűsítenek, akkor a variancia- és a regresszióelemzés kombinációját, a *kovariancia-elemzést* használják. Ilyenkor a nem számszerűsített változó szerinti kategóriákban külön-külön számítanak regressziót (pl. különböző iskolai végzettség szintenként külön-külön számítják ki az apa és fia társadalmi helyzete közötti regressziót). Mind a három módszer esetében ki lehet számítani, hogy az egyes figyelembe vett tényezők a függő változó (a vizsgálatban szereplő személy foglalkozása) szóródásából mekkora részt magyaráznak meg, „okolnak meg".

Legszemléletesebb és leghatásosabb elemzési módszerük azonban az *útelemzés*. Bár a módszert a humángenetikában már bizonyos idő óta alkalmazzák, a szociológiai felhasználások Duncan alapvető tanulmánya [82] óta indultak meg. Lényegében regressziót számítanak az elemzésbe bevont változók között, pontosabban kiszámítják a standardizált regressziós együtthatókat, β-együtthatókat), és az eredményeket egy út-ábrán mutatják be, ahol nyilak jelzik az okozati összefüggések irányát. Például — Blau és Duncan alapvető út-ábráján — az apa társadalmi csoportja és az apa iskolai végzettsége befolyásolják a vizsgált személy (fiú) iskolai végzettségét; ez az iskolai végzettség és az apa társadalmi csoportja befolyásolja az első foglalkozáskori társadalmi csoportot; az első foglalkozás és az iskolai végzettség és az apa társadalmi csoportja befolyásolják a vizsgálat időpontjábani foglalkozást. A fel nem sorolt összefüggéseket (pl. az apa iskolai végzettsége és a fiú első foglalkozása között) elhanyagolják. Ebből nyilvánvaló, hogy az útelemzésnek alapja valamilyen kiinduló hipotézis a lényeges összefüggésekről, az útelemzés csupán ezt a hipotézist igazolja (vagy cáfolja) és számszerűsíti, de nem derít fel új okozati összefüggéseket. Az ábrán levő nyilak mellé írt β-együtthatók igen szemléletesen jelzik, milyen erejű közvetlen és közvetett összefüggés van a változók között.

[11] Újabban *Duncan—Jones* egy kanonikus korreláción alapuló módszert dolgozott ki a rétegek „pontszámának" meghatározására [85].

Az utóbbi két-három évben az útelemzést több más mobilitási kutatásban is alkalmazták, a változók közé bevonták pl. az iskolai tanulmányi eredményeket, a szellemi képességeket, az iskolai és a foglalkozási aspirációkat, a környezet befolyását [83]. Megpróbálták az útelemzést úgy továbbfejleszteni, hogy ne csak intervallum-skálák, hanem ordinálisan rendezett adatok esetén is lehessen használni. [84]

4. A mobilitás tényezői: struktúraváltozások, differenciális termékenység és az esélyek egyenlősége

Az asszociációs indexek kidolgozásának célja már az volt, hogy *megkülönböztessék az esélyek egyenlőségéből származó „tiszta" vagy „cirkulációs" mobilitást a strukturális hatásokból* (a foglalkozási struktúra átalakulásából és a rétegek átlagos gyermekszámának különbségéből) *adódó mobilitástól.* Ha ugyanis a foglalkozási struktúra átalakul, akkor ez eleve szükségessé tesz bizonyos mobilitást: a csökkenő (vagy viszonylag csökkenő) rétegekből a növekedő rétegekbe. Ugyanígy, ha a rétegek átlagos gyermekszáma különbözik, akkor ez eleve megindít bizonyos mozgást a nagyobb gyermekszámú rétegekből a kisebb gyermekszámú rétegekbe. Általában mindkét tényező pl. a mezőgazdasági rétegbe tartozók átáramlását okozza más rétegekbe. Ilyen jellegű mobilitásra akkor is sor kerül, ha a különböző rétegekbe tartozók esélyei szélsőségesen egyenlőtlenek. Az esélyek egyenlőségén alapuló mobilitás abban az irányban hat, hogy a különböző rétegekből származók esélyei az egyes rétegekbe való bejutásra egyenlőek legyenek, tehát az egyes rétegek származás szerinti összetétele hasonló legyen.

Sibley közel harminc évvel ezelőtt felhívta a figyelmet arra, hogy az amerikai mobilitásban mekkora szerepet játszott a technológiai fejlődés (vagyis foglalkozási struktúra átalakulása), a differenciális termékenység és a bevándorlás, és hogy ezeknek a forrásoknak elapadása a mobilitás lényeges csökkenéséhez vezethet [86]. *Kahl* [87], majd *Jackson* és *Crockett* [188] meg is becsülték a különböző tényezők okozta mobilitást, és azt találták, hogy a „strukturális" és a „cirkuláris" mobilitás aránya az összes mobilitáson belül Amerikában kb. 3 : 4. *Blau* és *Duncan* [43] a korábbi mobilitás vizsgálatokkal összehasonlítva azt találták, hogy a strukturális mobilitás kissé csökkent, viszont a cirkuláris mobilitás nőtt. *Broom* és *Jones* [90] e fogalmak felhasználásával hasonlították össze az Egyesült Államok, Ausztrália és Olaszország mobilitási viszonyait, és azt találták, hogy a strukturális mobilitás Amerikában a legnagyobb, a cirkuláris mobilitás viszont ugyanakkora, mint Ausztráliában (és mindkettő nagyobb, mint Olaszországban). Az európai irodalomban *Capecchi* [88] és *Bertaux* [89] foglalkoztak a kérdéssel, az utóbbi igen találóan azt javasolta, hogy — mivel a mobilitás sohasem úgy megy végbe, hogy a strukturális hatások következtében utánpótlást igénylő rétegek kizárólag a csökkenő (és nagy gyermekszámú) rétegekből töltődnek fel, hanem a legtöbb mobilitásra az egymáshoz közeli rétegek között, mintegy lépcsőzetesen kerül sor [111] — a strukturális mobilitást ne a mindenképpen szükséges minimummal vegyék egyenlőnek, hanem azzal a minimummal, amelynek megvalósítása kizárólag szomszédos rétegek közötti átlépésekkel, tehát lépcsőzetes mobilitással elérhető.

5. A mobilitás nemzetközi összehasonlítása

A mobilitás nemzetközi összehasonlításának az adta meg a lökést, hogy a mobilitás kutatói nem fogadták el azt a *Lipset* és *Zetterberg* [91], majd *Lipset* és *Bendix* [23] által hangoztatott tételt, hogy a mobilitás minden fejlett országban nagyjából egyforma nagy. Az elemzési módszertan fejlődésének is fontos hatóereje volt az olyan mutatószámok

keresése, amelyekkel a kilépési mobilitási arányszámoknál megbízhatóbban lehet összehasonlítani.

Az asszociációs indexek alapján *Rogoff* azt állította, hogy az Egyesült Államokban nagyobb a mobilitás, mint Franciaországban [96], *Carlsson* szerint Svédországban nagyjából akkora a mobilitás, mint Angliában és nagyobb, mint Nyugat-Németországban [29]. *Glass* szerint Angliában nagyobb a mobilitás, mint az Egyesült Államokban, és lényegesen nagyobb, mint Franciaországban és Olaszországban [28]. *Svalastoga* szerint a dán társadalom egyike a legmobilabbaknak Európában [30].

Mindezek a vizsgálatok a teljes mobilitás nagyságát próbálták összehasonlítani. Később felismerték, hogy helyesebb a *különböző típusú mobilitásokat külön-külön összevetni*. *Svalastoga* egy későbbi tanulmányában [81] megkülönböztette az összes mobilitást és a legmagasabb pozíciókba való bejutás lehetőségét, és e két szempont szerint kategorizálta az országokat (pl. Angliában az összes mobilitást nagynak, a felső rétegbe való bejutás lehetőségét kicsinek találta; Jugoszláviában az összes mobilitás közepes nagyságú, de a felső rétegbe való belépési mobilitás nagy).

Miller és szerzőtársai [92—95] még tovább mentek, mert — a kilépési mobilitási arányszámok alapján — megkülönböztették az országokat a munkásrétegből a szellemi rétegbe, a szellemi rétegből a munkás rétegbe irányuló mobilitás, valamint a legmagasabb rétegbe való belépés mértéke szerint.

Megpróbálták az így kapott országos arányszámok és az egyes országok gazdasági és társadalmi fejlettségének jellemzői között korrelációt számolni, de sem a felfelé, sem a lefelé irányuló mobilitás nem mutatott erősebb korrelációs kapcsolatot a gazdasági és társadalmi fejlettséggel.

Cutright [97] viszont 13 országnak a Yule-féle Q-indexszel jellemzett mobilitása és gazdasági fejlődése között próbált korrelációt számítani, és ennek alapján igazolva látta *Davis* [98] elméleti tételét, hogy a gyorsabb gazdasági fejlődés előfeltétele a nagyobb mobilitás.

Mindezek a nemzetközi összehasonlítások azonban egyelőre csupán kísérleteknek tűnnek, mert egyrészt a különböző országokban alkalmazott társadalmi csoportosítások nem teljesen összehasonlíthatók (a nagyon összevont hármas szellemi–fizikai–mezőgazdasági csoportosítás pedig sok lényeges mobilitási folyamatot eltűntet), maguknak a különböző foglalkozásoknak egymáshoz viszonyított pozíciója sem azonos mindenütt (bár ennek ellenkezőjét szokták állítani), a mobilitást nem globálisan, hanem típusonként (pl. a munkások belépése az értelmiségi rétegbe, a parasztok belépése a szakmunkás rétegbe) lenne indokolt összehasonlítani.

6. A mobilitás és az iskola

A szakirodalom egyik legtöbbször hangoztatott, vizsgálati eredményekkel, regressziós elemzésekkel alátámasztott tétele, hogy az iskola nagy és egyre növekvő szerepet játszik a társadalmi mobilitás meghatározásában[12] [28—30, 32, 99, 100, 108, 109, 121]. *Blau* és *Duncan* [43] útelemzéseinek egyik legvilágosabb következtetése, hogy a megszerzett iskolai végzettség az elért társadalmi csoportnak legerősebb közvetlen meghatározója, *az apa társadalmi csoportja és iskolai végzettsége elsősorban a fiú által megszerzett iskolai végzettségen keresztül hatnak az utóbbi társadalmi helyzetére*, közvetlen hatásuk ennél lényegesen kisebb.

Ezért a mobilitás vizsgálatának központi kérdése: mi határozza meg az egyén által elért iskolai végzettséget? Másképpen: mi az oka annak, hogy — mint sok vizsgálat,[181]

[12] Egyetlen szerző, Anderson fejezte ki kétségeit e tétellel szemben [110].

többek között az amerikai iskolarendszert erősen bíráló *Coleman—Campbell* jelentés [114] kimutatta — a *különböző társadalmi rétegek fiainak a magasabb iskolai végzettség megszerzésére való esélye erősen különbözik?*

Ezekre a kérdésekre a legkülönbözőbb válaszokat keresték és találták — feltehetően az egyes kutatók társadalompolitikai nézeteitől egyáltalán nem függetlenül. A legkonzervatívabb nézet szerint, amelynek egyik képviselője *Hauser* [116], az iskolai előmenetel és végzettség elsősorban az *intelligenciától* függ. Az ilyen vizsgálatokban használt intelligencia-mérési módszerek erős kétségeket ébresztenek. Ahhoz ugyanis, hogy a szellemi képességeket valóban megismerjük, a kisgyermekkortól kellene figyelemmel kísérni az intelligencia fejlődését, és el kellene különíteni a különböző tényezők (család, iskola stb.) hatását.

Mások az *ambíciók*, a presztízs-elvárások nagy hatását emelik ki [103, 120], és azt állítják, hogy a magasabb társadalmi pozíciójú rétegek fiainak túlsúlyát a főiskolákon az okozza, hogy bennük erősebbek az aspirációk, hajlandóbbak lemondani a pillanatnyi hasznokról a jövőbeni nagyobb eredmények kedvéért [104, 105]. *Sewell* és más szerzők számos tanulmányban [106, 107, 118, 119, 83] mutatták ki, hogy az ambíciók, az iskolai és foglalkozási célok meghatározásában döntő szerepet játszik a társadalmi *környezet.*

Francia szociológusok mutattak rá a leghatározottabban a társadalmi *tényezők* (nemcsak a közvetlen környezet) szerepére az iskolai továbbtanulás és tanulmányi eredmények meghatározásában. *Bertaux* szerint [111] az iskolarendszer — ahelyett hogy a mobilitást elősegítené — racionalizálja, elfogadtatja az embereknek azt a megoszlását a társadalmi rétegek, foglalkozások között, amely osztályszármazásuk alapján, az iskolarendszertől függetlenül kialakulna. *Bourdieu* a családok által a gyermekeknek átadott kulturális örökség különbözőségében látja az iskolai előmenetel alapvető társadalmi különbségeinek okát. Az iskola azzal, hogy a különböző származású gyerekeket egyenlőkként kezeli, szentesíti ezeket a társadalmi egyenlőtlenségeket, sőt azáltal, hogy a pedagógiai tradíciók a középosztály normáinak megfelelő magatartást és kultúrájának megfelelő ismereteket követelnek meg a tanulóktól, még erősíti is azokat [113].

Amerikában *Clark* fogalmazta meg következtetését a legsommásabban: a nyilvános iskolák a mobilitás akadályozásának és az osztálykülönbségek intenzívebbé tételének eszközeivé váltak, így nem töltik be történelmi szerepüket, a mobilitás elősegítését [115].

Hasonló következtetésre jut *Miller* [122], aki először a mobilitás nemzetközi összehasonlításával jelentkezett a szakirodalomban [92—95], és újabban a *szegény réteg* vizsgálatáról és a lehetséges szociálpolitikai programokról írt könyvet. Egyrészt javasolja az iskolarendszer gyökeres megváltoztatását, hogy a tananyag és az átadott magatartási normarendszer jobban megfeleljen a szegény rétegeknek, másrészt szükségesnek tartja a felnőttkori tanulás lehetőségeinek kiterjesztését, hogy a fiatal korban „lemorzsolódottak" később mégis magasabb végzettséget szerezhessenek. Végül — bár helyesli az iskolázottsági színvonal általános emelésére irányuló erőfeszítéseket — nem tartja egészséges azt az ezzel párhuzamos jelenséget, hogy a magasabb iskolai végzettség megszerzése válik a társadalmi emelkedés egyetlen útjává. „Az iskolai bizonyítványoknak ez az új céhrendszere" ugyanis igen hátrányos helyzetbe hozza a szegény réteg tagjait, akik nem tudtak magasabb iskolai végzettséget szerezni.[13,14]

[13] Az iskolarendszer és a mobilitás összefüggéseit egy speciális szemszögből vizsgálta *Turner* [101]. Az angol iskolarendszerben az elit és a tömegoktatás hamar, fiatal korban szétválik, és már ekkor — a tanárok stb. döntése alapján — eldől, ki kerül a vezető rétegbe. Az amerikai iskolarendszerben viszont hosszú ideig, tulajdonképpen az egyetem alsó fokáig fennmarad a versengés lehetősége.

[14] Egy esti gimnázium végzett növendékeinek foglalkozási pályáját kutató nyugatnémet tanulmány ennek az iskolatípusnak fontosságára hívja fel a figyelmet [102].

7. Pszichológiai tényezők hatása a mobilitásra

Az egyéni pszichés adottságoknak, a személyiségnek, valamint a társadalom szociálpszichológiai jellemzőinek hatását a mobilitásra az iskola szerepétől függetlenül is próbálták vizsgálni. Ezek a kísérletek több irányban haladtak:

A neofreudizmushoz közelálló kutatók *Adler* és *Horney* elméleteire támaszkodva azt mondták: a gyermekkori élmények, éspedig elsősorban negatív élmények, a szeretet és érzelmi biztonság hiánya alakítanak ki olyan személyiséget, amelyben különösen erős a törekvés a fölfelé való mobilitásra, hogy mintegy az érvényesüléssel *kompenzálja* a kitaszítottsági érzéseket [149].

A *motivációkat* előtérbe állító pszichológiai irányzat, *McClelland* és csoportja szerint a mobilitás mértékének meghatározásában döntő szerepet játszik a társadalom érték- és motivációs rendszere. Mivel az amerikai társadalomban a siker és teljesítmény (achievement) igen nagy erejű motivációs tényező, a mobilitás nagy [163, 165]. A teljesítménymotívum erejét különböző társadalmakban McClelland gyermek-olvasókönyvek tartalmának elemzésével, egyes embereknél pedig *Atkinson* a TAT-teszttel mérte [166].

Kimutatták [167], hogy az egyén aspirációit, érték- és normarendszerét, amelyek a sikerhez, társadalmi emelkedéshez szükséges magatartást meghatározzák, erősen befolyásolja a társadalmi helyzete.

Sewell és munkatársai [83, 107, 118, 119, 168] megpróbálták az objektív társadalmi tényezőket és a pszichológiai tényezőket rendszerbe foglalni. A pszichés tényezők—mint az aspirációk, az egyénnek önmagáról alkotott képe, a más személyek befolyása — ebben a modellben közvetítő szerepet játszanak az objektív körülmények és az egyén mobilitása között.

8. Demográfiai tényezők hatása a mobilitásra: a testvérek száma, házasság, gyermekszám stb.

Talán a humángenetika kezdeti korszakának (Galton) érdeklődése a társadalmi rétegek közötti gyermekszám-differenciák genetikai hatásai iránt okozta, hogy a társadalmi mobilitás kutatásában sok szerzőnél nagy helyet kapott a *családnagyság* és a társadalmi emelkedés vagy süllyedés összefüggésének kutatása. Sokáig fenntartás nélkül hirdették, hogy a kisebb családok gyermekei, az egykék inkább emelkednek a társadalomban, mint azok, akiknek sok testvérük volt. Ezt részben — például *Lipset* és *Bendix* — az egyedüli vagy kevés testvérű gyermekek nagyobb intelligenciájával magyarázták [23], részben pedig a több gyermek felnevelésével járó anyagi terheket mondták az oknak. *Blau* és *Duncan* szerint azonban a kiscsaládok gyermekeinek előnye csak úgy jelentkezik, hogy magasabb iskolai végzettséget szereznek. Amikor a család nem „iskolára orientált", a kevés testvér semmilyen előnyt sem jelent. Ebből le lehet vonni azt a következtetést, hogy az iskoláztatással kapcsolatos anyagi terhek kiegyenlítése esetén (ösztöndíjak, ingyenes oktatás) a nagyobb családok gyermekeinek hátránya megszűnik [43].

Az egykék előnyéhez hasonló tétel a *nőtlenek előnye* a mobilitás szempontjából. *Svalastoga* [30] dániai eredmények alapján állítja és *Lipset* és *Bendix* [23] is említi, hogy a későbbi *házasságkötés* kedvező a társadalmi emelkedés számára. *Blau* és *Duncan* szerint azonban éppen a házasságkötés és a házasság fenntartása (a válás elkerülése) látszik elősegíteni az előrehaladást a mobilitásban [43]. Ebben azonban minimális szerepe van a „magas társadalmi pozíciójú" feleség választásának.

A *párválasztásban* ugyanis a hasonló házastárs választásának tendenciája érvényesül, éspedig a hasonlóság sokkal nagyobb az iskolai végzettség, mint a származás (az apa

társadalmi csoportja) tekintetében [43]. A párválasztásnak az azonos rétegűekre való koncentrálódásával próbálták a társadalom nyitott vagy zárt voltát is jellemezni [124].

Az amerikai családszociológiai irodalomban fordult elő a *nők „hipergámiájának"*, „fölfelé házasodásának" tétele [125]. Később megállapították, hogy ez csak bizonyos társadalmi rétegbe tartozó nőkre (egyéb szellemi dolgozók, parasztleányok) érvényes [126]. A felfelé házasodó nők általában csinosabbak, hajlamosabbak az uralkodó szerep betöltésére, de a magasabb intelligencia csak a magasabb iskolai végzettség megszerzésének megkönnyítésén keresztül játszik szerepet [127].

A harmadik hasonló tétel az volt, hogy akinek *kevesebb gyermeke* van, az nagyobb valószínűséggel emelkedik a társadalomban. *Dumon* már a múlt század végén megfogalmazta a *„társadalmi kapillaritás"* törvényét: „mint ahogyan a folyadékoszlopnak vékonynak kell lennie ahhoz, hogy a kapillaritási erő hatására felemelkedjék, úgy a családnak is kicsinek kell lennie ahhoz, hogy a társadalmi hierarchiában felemelkedjék" (Idézi 129). *Fisher* [134] még tovább ment, mert tényekkel alá nem támasztott elmélete szerint a társadalmi rétegek közötti termékenység-differenciák oka a mobilitás: a kisebb gyermekszámú családok felemelkednek, a nagyobb gyermekszámúak lesüllyednek. A termékenység-különbségek okát elsősorban biológiai tényezőkben látta.

Sokkal óvatosabban és szociológiai gondolatmenettel fogalmazta meg a termékenység és mobilitás között összefüggést *Westoff* [129]: a fölfelé mobilak között elterjedtebb a családtervezés, és kisebb gyermekszámot terveznek, mint az immobil családok, mert a társadalmi emelkedés olyan erőfeszítéseket igényel, amelyek a több gyermekkel járó nagyobb költségek és nem anyagi terhek elhárítására ösztönöznek.

Maga *Westoff* is módosította Amerikára vonatkozóan ezt a hipotézist, mert *az amerikai családtervezési vizsgálatok alig mutattak ki összefüggést a mobilitás és a gyermekszám között* [131—133]. Egy csupán mérnökökre vonatkozó legújabb amerikai vizsgálatban azt találták, hogy a mobilitás nem annyira a család végleges gyermekszámát befolyásolja, mint inkább a demográfiai események időbeli elosztását. A magasabb egyetemi végzettséget szerző és magasabb pozícióba jutó mérnökök esetében hosszabb idő telik el az egyetem alsó fokozatának elvégzése és a házasságkötés, valamint az első gyermek születése között [136].

Blau és *Duncan* [43] fontos fogalmi megkülönböztetést vezettek be a mobilitás és termékenység összefüggésének kutatásába. „Foglalkozási" hatásnak vagy *additív hatásnak* nevezik azt a jelenséget, hogy a mobil családok gyermekszáma a kiinduló és az elért társadalmi csoport átlagos gyermekszámának átlagaként, mintegy additív módon alakul ki. Ezt a hatást mind az intergenerációs, mind az intragenerációs mobilitásban és minden mobilitás típusnál kimutatják. *Speciális „mobilitási" hatásról* csak akkor beszélnek, ha a mobil családok átlagos gyermekszáma eltér attól, amely az additív hatásokból adódna. Ilyen mobilitási hatást csak az igen nagy távolságú fölfelé és lefelé irányuló mobilitástípusoknál találnak, és ez a hatás mindkét esetben csökkenti a gyermekszámot. Azt a következtetést vonják le, hogy sem a Fisher-féle [134] „erős" hipotézis, sem a Westoff [129] és mások által megfogalmazott „gyenge" hipotézis nem érvényesül. A valóságban a mobil családok részben magukkal hozzák kiinduló rétegük elképzeléseit a gyermekek számáról, részben átveszik elért rétegük gyermekszámát, és kivételes esetekben, amikor a mobilitás különösen nagy erőfeszítésekkel és megrázkódtatásokkal jár, ezek a gyermekszám csökkentése irányában hatnak. Az egész probléma veszít azonban jelentőségéből, mert a rétegek közötti gyermekszám-differenciák csökkennek (kivéve a farmon élő és az összes egyéb népesség közötti differenciát).

Érdemes megjegyezni, hogy *Berent*nek egy korábbi alapos elemzése az angliai helyzetről a Blau- és Duncan-féle megállapításokat látszik igazolni, mert csak „additív" típusú hatásokat mutat ki [130].

Még egy további közkeletű, de ugyancsak megcáfolódott szociológiai hipotézist érdemes megemlíteni. Egyes családszociológusok szerint a modern gazdaság követelményeinek, amelyek között szerepel a mobilitásra való nagyfokú készség is, a családmagra korlátozódó, a tágabb rokoni kapcsolatokat elhanyagoló családtípus felel meg. Viszont *Litwak* [135] kimutatta, hogy a felfelé mobil családok nem tartanak fenn kevesebb *„nagycsaládi" típusú rokoni kapcsolatot*, mint az immobil családok. A mobilitás tényénél sokkal inkább a vándorlásnak van hatása a rokoni kapcsolatok lazulására.

A mobilitás szakirodalmának régi tétele, hogy a *vándorlás* elősegíti a mobilitást [137], a fölfelé mobilak gyakrabban vándorolnak, mint az immobilak [29]. Ez teljesen nyilvánvaló a mezőgazdaságot elhagyók és az ott és a faluban megmaradók esetében. A mezőgazdaságból eltávozók mobilitási pályája azonban országonként bizonyos különbségeket mutat. Többnyire, pl. Amerikában kedvezőbb helyzetbe kerülnek, mint kiinduló rétegük tagjai, de új lakóhelyükön a régi népességnél rosszabb a helyzetük, a legalacsonyabb jövedelmű és megbecsülésű foglalkozásokban tömörülnek [30]. *Pohoski* viszont kimutatta, hogy Lengyelországban a nagyfokú iparosodás következtében a faluról elvándorlók helyzete a városi őslakosságéval egyenrangú, és falun lakó és városban dolgozó (ingázó) népesség vállalja a legkedvezőtlenebb városi foglalkozásokat [52, 176].

Kutatták a mobilitás különbségeit a *települések nagysága* szerint is: a nagyobb városokban nagyobbnak találták általában a mobilitást [138]. *Blau* és *Duncan* [43] szerint a falusi (farm) származás, ugyanúgy, mint a déli államokból való származás az Egyesült Államokban elsősorban e népesség-csoportok alacsonyabb iskolai végzettsége miatt okoz hátrányt a társadalmi mobilitásban.

Ezzel szemben a *négerek* azonos iskolai végzettség mellett is rosszabb eredményt érnek el a mobilitási folyamatokban; ezt Blau és Duncan egyértelműen a diszkriminációnak tulajdonítják. Érdekes, hogy — a közhittel ellentétben — a feketék hátránya a fehérekhez viszonyítva magasabb iskolai végzettségi szinteken (kivéve az egyetemi végzettséget) még rosszabb, mint alacsony iskolai végzettség esetén. A magasabb szinten erősebben jellemző diszkrimináció megmagyarázhatja a négerek kisebb motivációját a magasabb iskolai végzettség megszerzésére.

9. Mobilitás és politikai állásfoglalás

A mobilitás és a politikai állásfoglalás közötti összefüggés tipikusan olyan terület, ahol nemcsak a fent említett „additív" típusú hatásokat tételeznek fel, hanem a mobilitás típusától függő speciális hatásokat is. Mindenekelőtt a *középosztálynak lefelé irányuló mobilitásával*, a lesüllyedéstől való félelmével magyarázták *a szélsőjobboldali pártok társadalmi bázisát* mind a nemzeti szocialista Németországban,[139], mind a második világháború utáni Egyesült Államokban [140, 141].

Lipset [142] merészen általánosít és azt állítja, hogy *mindenfajta mobilitás általában a konzervativizmust erősíti*. A szellemi dolgozók rétegébe került munkás származásúak igyekszenek a szellemi réteg konzervativizmusát „túlteljesíteni", a parasztból lett munkások viszont magukkal viszik a munkásságba a parasztság konzervatívabb nézeteit. A nagyobb mobilitás *Germani* szerint is akadályozza a munkásság radikalizálódását Dél-Amerikában [143].

Wilensky nem választási statisztikák alapján (mint Lipset), hanem egy kis minta magatartásának és nézeteinek alapos kikérdezésével igazolta, hogy Amerikában a „kékgalléros" állásba került volt „fehérgallérosok" nem azonosulnak a munkássággal, hisznek a felemelkedés korlátlan lehetőségeiben, maguk is gyors felemelkedésre számítanak, megtartják a szellemi dolgozókra jellemző értékeket és nézeteket [144].

Lopreato [145] viszont kimutatta, hogy *Európában nem érvényesek Lipset általános*

megállapításai. A szellemi rétegbe átkerült munkás származásúak ugyan konzervatívabbak a munkásoknál, de kevésbé konzervatívak a szellemi dolgozóknál. Ez a tendencia akkor is fennmarad, ha a munkás származásúak elérik a szellemi foglalkozásúak életszínvonalát és úgy érzik: befogadta őket a szellemi réteg.

A kisebbségi csoportokkal, zsidókkal, négerekkel szembeni *előítéletet* is összefüggésbe hozták a lefelé irányuló mobilitás speciális hatásával [146, 147]. Egy újabb vizsgálat szerint azonban a négerek elleni előítélet esetében csupán additív hatás jelentkezik [148].

10. Mobilitás és deviáns viselkedés

Már *Durkheim* utalt arra, hogy a mobilitás a társadalmi kapcsolatok elszakadásához és így anómiához vezethet. *Sorokin* [8] is említi a mobilitással járó pszichés terhelést. Újabban *Blau* így fogalmazta meg ezt a tételt: „. . . a mobil személyek nincsenek jól integrálódva egyik társadalmi osztályban sem. Extenzív és intim társadalmi kapcsolatok nélkül nincs megfelelő lehetőségük a teljes akkulturálódáshoz az egyik társadalmi csoport értékeihez és életstílusához, viszont már nem érzik a másik csoport társadalmi normáinak teljes erejét sem" [153]. *Kleiner* és *Parker* a szociálpszichiátria szemszögéből ezt úgy fejezik ki, hogy a mobil személyeknél konfliktusok lépnek fel az internalizált normák és az új helyzet követelményei között [155].

Merton viszont tulajdonképpen a társadalmi (jövedelmi, presztízs stb.) emelkedés lehetőségének hiányával magyarázza az anómiát: „A fizikai munka lebecsülése Amerikában, amely többé-kevésbé minden társadalmi osztályban elterjedt, és a fizikai munkás szintről való felemelkedés reális lehetőségének hiánya határozott tendenciát teremtenek a deviáns viselkedés irányában" [152].

A *státus-diszkrepancia* elméletéből [151] is le lehet vezetni a mobilitás és a devianciát keltő feszültségek összefüggését. A státus-diszkrepancia azt jelenti, hogy az egyén különböző magasságú szinteken helyezkedik el a több dimenziós stratifikációs rendszer különböző dimenzióiban (pl. nagy a jövedelme, de alacsony a presztízse, vagy ki van zárva a politikai hatalomból). Ez a helyzet feszültségeket okoz, mert az egyén önmagát hajlamos a legmagasabb pozíciója szerint értékelni, másoknak viszont sokszor érdekük, hogy a legalacsonyabb szerint ítéljék meg. Mobilitás után nyilvánvalóan fokozottan fordulhat elő ilyen diszkrepancia.

Amikor az empirikus vizsgálatok eredményeit áttekintjük, külön kell választani a kérdést legalább a két fő mobilitás-típusra: a társadalmi emelkedésre és a lesüllyedésre. Mivel e kettő egészen már természetű élmény, elvileg egészen ellentétes hatásuk is lehet.

A hátrányosabb helyzetben levő (szegényebb, alacsonyabb presztízsű) rétegekbe irányuló mobilitás és a deviancia, különösen az elmebetegségek, azokon belül is a *szkizofrénia* közötti összefüggés kérdése hozzákapcsolódik e viselkedésformák társadalmi differenciáinak problémájához. Számos empirikus vizsgálat, amelyek közül a *Hollingshead* és *Redlich* munkáját [162] kell kiemelni, kimutatta, hogy Amerikában az alsóbb rétegekben gyakoribb a szkizofrénia előfordulása. Ezt két úton próbálták megmagyarázni. A pszichiáterek hajlamosabbak azt a magyarázatot elfogadni, hogy az elmebeteg vagy erre hajlamos emberek lefelé mobilok, és ezért az alsó rétegekben „gyűlnek össze". A szociológusok viszont az alsó rétegek helyzetében látnak a szkizofrénia kifejlődését elősegítő tényezőket. Az empirikus vizsgálatok eredményei ellentmondóak: például *Lystad* [160] szerint több az elmebeteg a lefelé mobilak között, *Clausen* és *Kohn* [161] viszont nem talált több szkizofrént a lefelé mobilak között, mint a kontrollcsoportjukban.

Hollingshead, Ellis és *Kirby* [157] a lefelé mobilok között nem, a fölfelé mobilok között

azonban nagyobb gyakorisággal talált elmebetegeket [157]. Egy másik vizsgálat [156] a mobilitás és az öngyilkosság között látott összefüggést.

A mobilitás és az anómia, illetve (a filozófiai fogalomnál szűkebb értelemben használt) elidegenedés összefüggését más úton is próbálták kutatni. Például [159] az önkéntes egyesületekben való tagsággal mérték az elidegenedés fokát (aki nem tagja ilyen egyesületnek, az elidegenedett). *Wilensky* [169] viszont úgy próbálta meghatározni az elidegenedés fokát, hogy elidegenedettnek azt tekintette, aki gazdasági téren nagy válságtól fél, nem hisz az igazság érvényesülésében a jogszolgáltatás területén, a politikáról az a véleménye, hogy háttérben álló titkos csoportosulások, „összeesküvések" hozzák a fontos döntéseket, valamint nukleáris világkatasztrófától tart. Azt találta, hogy általában a fölfelé-mobilitás, a teljesült ambíciók csökkentik az elidegenedést, de az elidegenedés fokát nemcsak a mobilitás, hanem annak az aspirációkhoz való viszonya is meghatározza.

A fölfelé mobilok *izolálódásának* hipotézisét vizsgálták, és igazolva látták egy amerikai egyetem munkás származású diákjai között *Ellis* és *Lane* [154].

Egyesek szerint az izolálódás és a pszichés feszültségek kialakulása nem szükségszerű, mert a fölfelé mobil személyek előzetes *„anticipáló szocializálódása"* a később elért magasabb társadalmi réteghez csökkenti őket [150].

A társadalmi mobilitás vizsgálatában tehát még igen sok a nyitott kérdés. A mobilitás tényeit nagyjából megbízhatóan ismerjük, a mélyebb összefüggéseket, az okokat és hatásokat azonban lényegében még nem tisztázták. Ehhez további empirikus vizsgálatok, ezeken alapuló új elméleti hipotézisek és az elméleteknek újabb és újabb empirikus ellenőrzése szükséges. Az eddigi kutatások annyit mindenképpen megmutattak, hogy a társadalmi mobilitás az egyén, a család és a társadalom életének csaknem minden jelenségét, folyamatát, jellemzőjét befolyásolja. Mivel a mobilitás tömeges jelenség, indokolt, hogy a szociológiai kutatások egyik központi kérdése legyen, és a vizsgálatokban olyan alapvető változóként kezeljük, mint milyennek a szociológia a társadalmi helyzetet kezdettől fogva tekintette.

IDÉZETT SZAKIRODALOM

[1] Benini, R.: Principii di demografia. Firenze. 1901.
[2] Perrin, E.: On the contingency between the occupation in the case of fathers and sons. Biometrika. 1903. Vol. 3. 467—469. p.
[3] Ehrenberg, R.: Kruppsche Arbeitenfamilien. Archiv für Exakte Wirtschaftsforschung. 1912. Vol. 6. 383. p.
[4] Chessa, F.: La transmissione ereditaria delle professioni. Torino. 1912.
[5] Chapman, J. S., Abbot, W.: The tendency of children to enter their father's trades. Journal of the Royal Statistical Society. 1913. Vol. 76. 599—604. p.
[6] Burdge, H. C.: Our boys. New York. 1921.
[7] Sorokin, P. A.: Social mobility. New York. 1927.
[8] Sorokin, P. A.: Social and cultural mobility. Glencoe. 1959.
[9] Sorokin, P. A.: American millionaires and multimullionaires. Journal of Social Forces. 1926. 635. p.
[10] Myrdal, G.: An American dilemma. New York. 1944.
[11] Taussig, F. W., Joslyn, C. S.: American Business Leaders. New. York. 1932.

[12] Warner, W. L., Abbeglen, J. C.: Occupational mobility in American business and industry. Minneapolis. 1955.
[13] Mills, C. W.: The American business elite: a collective portrait. Supplementary Issue of the Journal of Economic History. 1945. dec. 20—44. p.
[14] Anderson, H. D., Davidson, P. E.: Occupational mobility in an American community. Stanford. 1937.
[15] Rogoff, N.: Recent trends in occupational mobility. Glencoe. 1953.
[16] Goldstein, S.: Patterns of mobility 1910—1950. The Norristown study. Philadelphia. 1958.
[17] Goldstein, S.: Migration and occupational mobility in Norristown, Pennsylvania. In: Lipset, S. M., Smelser, N. S. (szerk.): Sociology. The progress of a decade. New York. 1961. 494—501. p.
[18] Centers, R.: Occupational mobility of urban occupational strata. American Sociological Review. 1948. Vol. 13. 197—203. p.
[19] Hetzler, S. A.: Some tendencies toward a closed class system in the United States. Social Forces. 1951—52. Vol. 30. 313—323. p.
[20] Chinoy, E.: Social mobility trends in the United States. American Sociological Review. 1955. Vol. 20. 180—186. p.
[21] Lenski, G. E.: Trends in inter-generational occupational mobility in United States. American Sociological Review. 1958. Vol. 23. 514—523. p.
[22] Jaffe, A. J., Carleton, R. O.: Occupational mobility in the United States 1930—1960. New York. 1954.
[23] Lipset, S. M., Bendix, R.: Social mobility in industrial society. London. 1959.
[24] Copeman, G. H.: Leaders of British Industry. A study of careers of more than a thousand public company directors. London. 1955.
[25] Geiger, Th.: Soziale Umschichtungen in einer dänischen Mittelstadt. Copenhagen. 1951
[26] Boalt, G.: Social mobility in Stockholm: A pilot investigation. Transaction of the second World Congress of Sociology. Vol. II. London. 1954.
[27] Glass, D. V.: Social stratification and social mobility. International Social Science Bulletin. 1954. 12—25. p.
[28] Glass, D. V. szerk.: Social mobility in Britain. London. 1954.
[29] Carlsson, G.: Social mobility and class structure. Lund. 1958.
[30] Svalastoga, K.: Prestige, class and mobility. Copenhagen. 1959.
[31] Girard, A.: La réussite sociale en France. Paris. 1961.
[32] Girard, A.: Die sozialen Bedingungen für Ausbildung und Aufstieg in Frankreich. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. Sonderheft 5. 1961. 218—229 p.
[33] Praderie, M., Salais, R., Passagez, M.: Une enquete sur la formation et la qualification des Français. Études et Conjoncture. 1967. febr.
[34] Praderie, M.: Changements d'emploi et changements dans l'emploi. In: Le partage des bénéfices. Paris. 1966. 225—253. p.
[35] Praderie, M.: Héritage social et changes d'ascension. In: Le partage des bénéfices. Id. mü. 329—348. p.
[36] Janowitz, M.: Soziale Schichtung und Mobilität in West-Deutschland. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. 1958. No. 1. 1—37. p.
[37] Lopreato, J.: Social mobility in Italy. American Journal of Sociology. 1965. Vol. 71. 311—314. p.
[38] Girod, R.: Tendenzen zur sozialen Mobilität bei Jugendlichen. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. Sonderheft 5. 1961. 230—242. p.

[39] Research Committee, Japanese Sociological Society: Social mobility in Japan. 1957. (Sokszorosítva.)
[40] Broom, L., Jones, F. L.: Father-to-son mobility: Australia in comparative perspective. American Journal of Sociology. 1969. Vol. 74. 333—342. p.
[41] Heek, F.: Soziale Faktoren in den Niederlanden, die einer optimalen Nachwuchsauslese für akademische Berufe im Weg stehen. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. Sonderheft 5. 1961. 243—258. p.
[42] Rosenmayr, L.: Soziale Schichtung, Bildungsweg und Bildungsziel im Jugendalter. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. Sonderheft 5. 1961. 268—283. p.
[43] Blau, P. M., Duncan, O. D.: The American occupational structure. New York. 1967.
[44] Duncan, O. D.: The trend of occupational mobility in the United States. American Sociological Review. 1965. Vol. 30. 491—498. p.
[45] Klinger, András, Szabady Egon: A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai. I. Budapesten és a városokban. KSH Népességtudományi Kutató Intézet Közleményei. No. 7. 1965.
[46] Andorka Rudolf: A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai. II. Magyarországon. KSH Népességtudományi Kutató Intézet Közleményei. No. 30.
[47] Szabady Egon: A társadalmi-foglalkozási átrétegződés Budapesten és a vidéki városokban. Valóság. 1966. No. 12. 19—28. p.
[48] Mód Aladárné, Ferge Sándorné, Láng Györgyné, Kemény István: Társadalmi rétegződés Magyarországon. Statisztikai Időszaki Közlemények. No. 90. 1966.
[49] Kemény István: A mobilitás társadalmi összefüggései. II. Statisztikai tudományos konferencia. Budapest. 1967.
[50] Andorka Rudolf: Az intragenerációs mobilitás vizsgálatának néhány kérdése. II. Statisztikai tudományos konferencia. 1967.
[51] Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése. Budapest. 1969.
[52] Pohoski, M.: Migracje ze wsi do miat. Warszawa. 1963.
[53] Kadzielski, J.: Miedzypokoleniowa ruchliwose spoleczna mieszkanców Łódzi. Przeglad Socjologiczny. 1963. No.2. 114—128. p.
[54] Rutkevics, M. N.: Szocialnüe isztocsniki popolnenij szovjetszkoj intelligencii. Voproszü Filozofii. 1967. No. 6. 15—23. p.
[55] Melnyikov, A.: Intelligencija SZSA: csiszlennoszty, szosztav, szocialnaja differenciacija. Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnüe Otnosenije. 1970. No. 1. 102—111.p.
[56] Milic, V.: General trends in social mobility in Yugoslavia. Acta Sociologica. Vol. 9. Fasc. 1—2. 1965.
[57] Magda, T.: Mobilitatea sociala a populatiei rurale in zona sud-estica a Transsilvaniei. Revista de Statistica. 1968. No. 7. 49—57. p.
[58] Machonin, P.: Results of the survey of vertical social differentiation in Czechoslovakia. A Várnai Szociológiai Kongresszusra beküldött előadás összefoglalója. Sociological Abstracts. 1970. Vol. 18. No. 5. 827. p.
[59] Social origin and changes in the social status of the persons engaged in the national economy at 1 November 1967. Sofia. 1970.
[60] Zagórski, K.: Social mobility and changes in the structure of planning society. A Várnai Szociológiai Kongresszusra beküldött előadás. 1970.
[61] Livi, L.: Sur la mesure de la mobilité sociale; résultats d'un sondage sur la population italienne. Population. 1950. No. 1. 65—76. p.
[62] Rogoff, N.: Recent trends in urban occupational mobility. In. Hatt, P. K., Reiss, A. J.: Reader in urban sociology. Glencoe. 1951.

[63] Billewicz, W. Z.: Some remarks on the measurement of social mobility. Population Studies. 1955. jul. Vol. 9. 96—100. p.
[64] Yasuda, S.: A methodological inquiry into social mobility. American Sociological Review. 1964. Vol. 29. No. 1. 16—23. p.
[65] Goodman, L. A.: Statistical methods for the mover-stayer model. Journal of the American Statistical Association. 1961. Vol. 56. 841—868. p.
[66] Goodman, L. A.: On the statistical analysis of mobility data. American Journal of Sociology. 1965. Vol. 70. 564—585. p.
[67] Goodman, L. A.: How to ransack social mobility tables and other kinds of ccoss-classification tables. American Journal of Sociology. 1969. Vol. 75. No. 1. 1—40. p.
[68] Goodman, L. A.: On the measurement of social mobility: an index of status persistence. American Sociological Review. 1969. Vol. 34. No. 6. 831—850. p.
[69] McFarland, D. D.: Measuring permeability of occupational structures: an information theoretic approach. American Journal of Sociology. 1969. Vol. 75. No. 1. 41—61. p.
[70] Prais, S. J.: Measuring social mobility. Journal of the Royal Statistical Society. Series A. Vol. 118. 1955. 55—65. p.
[71] Prais, J. S.: The formal theory of social mobility. Population Studies. 1955. Vol. 9. 72—81. p.
[72] Matras, J.: Comparison of intergenerational occupational mobility patterns: an application of the formal theory of social mobility. Population Studies. 1960. Vol. 14. 163—169. p.
[73] Matras, J.: Differential fertility, intergenerational occupational mobility, and change in occupational distribution: some elementary interrelationships. Population Studies. 1961. Vol. 15. 187—191. p.
[74] Matras, J.: Social mobility and social structure: some insights from the linear model. American Sociological Review. 1967. Vol. 32. No. 4. 608—614. p.
[75] Blumen, I., Kogan, M., McCarthy, P. J.: The industrial mobility of labor as a probability process. Cornell Studies in Industrial and Labor Relations. No. 6. Ithaca. 1955.
[76] McGinnis, R.: A stochastic model of social mobility. American Sociological Review. 1968. Vol. 33. No. 5. 712—722. p.
[77] McFarland, D. D.: Intragenerational social mobility as a Markov process: including a time-stationary Markovian model that explains observed declines in mobility rates over time. American Sociological Review. 1970. Vol. 35. No. 3. 463—476. p.
[78] Duncan, O. D.: Methodological issues in the analysis of social mobility. In: Smelser, N. J., Lipset, S. M. (szerk.): Social structure and mobility in economic development. Chicago. 1965. 51—97. p.
[79] Bjerke, K.: An integrated social and demographic statistical system. Statistiks Tidskrift. 1970. No. 3. 173—197. p.
[80] Stone, R.: Random walks through the social sciences. Előadás a Cambridgei Ökonometriai Kongresszuson. 1970.
[81] Svalastoga, K.: Gedanken zu internationalen Vergleichen sozialer Mobilität. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. Sonderheft 5. 1961. 284—302. p.
[82] Duncan, O. D.: Path analysis: sociological examples. American Sociological Review. 1966. Vol. 72. No. 1.
[83] Sewell, W. H., Haller, A. O., Portes, A.: The educational and early occupational attainment process. American Sociological Review. 1969. Vol. 75. No. 1. 82—92. p.

[84] Boyle, R. P.: Path analysis and ordinal data. American Journal of Sociology 1970. Vol. 75. No. 4. Part. 1. 461—480. p.
[85] Duncan. d.-Jones, P.: Social mobility, canonical scoring and occupational classification. Előadás a Várnai Szociológiai Kongresszuson. 1970.
[86] Sibley, E.: Some demographic clues to stratification. American Sociological Review 1942. Vol. 7. 322—330. p.
[87] Kahl, J. A.: The American class structure. New York, 1957.
[88] Capecchi, V.: Problèmes méthodologiques dans la mesure de la mobilité sociale. Archive Européennes de Sociologie. 1967. Vol. 8. No. 2. 285—318. p.
[89] Bertaux, D.: Sur l'analyse des tables de mobilité sociale. Revue Française de Sociologie. 1969. Vol. 10. No. 4. 448—490. p.
[90] Broom, L., Jones, F. L.: Career mobility in three societies; Australia, Italy, and the United States. American Sociological Review. 1969. Vol. 75. No. 5. 650—658. p.
[91] Lipset, S. M., Zetterberg, H.: A theory of social mobility. In: Transactions of the 3rd World Congress of Sociology. London. 1956. 155—177. p.
[92] Miller, S. M.: Comparative social mobility: A trend report. Current Sociology. 1960. Vol. 9. No. 1. 1—89. p.
[93] Miller, S. M., Bryce, H.: Soziale Mobilität, wirtschaftliches Wachstum und Struktur. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. Sonderheft 5. 1961. 303—315. p.
[94] Fox, T., Miller, S. M.: Economic, political and social determinants of mobility: an international crossectional analysis. Acta Sociologica. 1965. Vol. 9. Fasc. 1—2. 76—93. p.
[95] Fox, T., Miller, S. M.: Occupational stratification and mobility: intra-country variations. In: Merrit, R., Rokkan, S. (szerk.): Comparing Nations. New Haven. 1966. 217—237.p.
[96] Rogoff, N.: Social stratification in France and in the United States. In: Bendix, R., Lipset, S. M. (szerk.): Class, status, and power. Glencoe. 1953.
[97] Cutright, P.: Occupational inheritance: a cross-national analysis. American Journal of Sociology. 1968. Vol. 73. No. 4. 400—416. p.
[98] Davis, K.: The role of class mobility in economic development. Population Review. 1962. Vol. 6. jul. 67—73. p.
[99] Daheim, H.: Soziale Herkunft, Schule und Rekrutierung der Berufe. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. Sonderheft 5. 1961. 200—217. p.
[100] Floud, J.: Educational opportunity and social mobility. Yearbook of Education. 1950. 117—135. p.
[101] Turner, R. H.: Sponsored and contest mobility and the school system. American Sociological Review. 1960. Vol. 25. No. 6.
[102] Stobe, A.: Die berufliche Mobilität der abituirenten eines Abendgymnasiums. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. 1968. No. 1. 78—93. p.
[103] Crockett, H. J., Jr.: The achievement motive and differential occupational mobility in the United States. American Sociological Review. 1962. Vol. 27. No. 2. 191—204. p
[104] Hyman, H. H.: The value systems of the different classes: a social psychological contribution to the analysis of stratification. In: Bendix, R., Lipset, S. M. (szerk.): Class, status, and power. New York. 1953. 426—442. p.
[105] Straus, M. A.: Deferred gratification, social class, and the achievement syndrome. American Sociological Review. 1962. Vol. 27. No. 3. 326—335. p.
[106] Wilson, A. B.: Residential segregation of social classes and aspirations of high school boys. American Sociological Review. 1959. Vol. 24. No. 6. 836—845. p.

[107] Sewell, W. H.: Community of residence and college plans. American Sociological Review. 1964. Vol. 29. No. 2. 24—38. p.
[108] Duncan, O. D., Hodge, R. W.: Education and occupational mobility: a regression analysis. American Journal of Sociology. 1963. Vol. 68. 629—644. p.
[109] Tumin, M., Feldman, A. S.: Social class and social change in Puerto Rico. Princeton. 1961.
[110] Anderson, C. A.: A skeptical note on the relation of vertical mobility to education. American Journal of Sociology. 1961. Vol. 66. 560—570. p.
[111] Bertaux, D.: Nouvelles perspectives sur la mobilité sociale en France. A Várnai Szociológiai Világkongresszusra beküldött előadás. 1970.
[112] Castel, R., Passeron, J-C., (szerk.): Éducation, développement et démocratie. Paris. 1967.
[113] Bourdieu, P.: La transmission de l'héritage culturel. In: Le partage des bénéfices. Paris. 1966. 329—348.
[114] Coleman, J. S., Campbell, E. Q., Hobson, C. J., McPartland, J., Mood, A., Weinfeld, F. D., York, R. L.: Equality of educational opportunity. Washington. 1966.
[115] Clark, K. B.: Alternative public school systems. Harvard Educational Review. 1968. Winter. Vol. 38.
[116] Hauser, R. M.: Schools and the stratification process. American Journal of Sociology. 1969. Vol. 74. No. 6. 587—611. p.
[117] Spady, W. G.: Educational mobility and access: growth and paradoxes. American Journal of Sociology. 1967. Vol. 73. No. 1. 273—286. p.
[118] Sewell, W. H., Shah, V. P.: Social class, parental encouragement, and educational aspirations. American Journal of Sociology. 1968. Vol. 73. No. 5.
[119] Sewell, W. H., Orenstein, A. M.: Community of residence and occupational choice. American Journal of Sociology. 1965. Vol. 70. 551—563. p.
[120] Spaeth, J. L.: Occupational prestige expectations among male college graduates. American Journal of Sociology. 1968. Vol. 73. No. 5. 548—558. p.
[121] Eckland, B. K.: Academic ability, higher education, and occupational mobility. American Sociological Review. 1965. Vol. 30. No. 5. 735—746. p.
[122] Miller, S. M., Riessman, F.: Social class and social policy. New York. 1968.
[123] McGuire, C.: Social stratification and mobility patterns American Sociological Review. 1950. Vol. 15. 195—204. p.
[124] Hall, J. R.: A comparison of the degree of social endogamy in England and Wales and in the U.S.A. In: Glass, D. V. (szerk.:) Social mobility in Britain. London. 1954.
[125] Burchinal, L. G.: The premarital dyad and love involvment. In: Christensen, H. T. (szerk.): Handbook on Marriage and the Family. Chicago. 1964. 623—674. p.
[126] Rubin, Z.: Do American women marry up? American Sociological Review. 1968. Vol. 33. No. 5. 750—760. p.
[127] Elder, G. H.: Appearance and education in marriage mobility. American Sociological Review. 1969. Vol. 34. No. 4. 519—533. p.
[128] Dumon, A.: Dépopulation et civilisation. Paris. 1890.
[129] Westoff, Ch., F.: The changing focus of differential fertility: the social mobility hypothesis. In: Spengler, J. J., Duncan, O. D. (szerk.): Population: theory and policy. Glencoe. 1956.
[130] Berent, J.: Fertility and social mobility. Population Studies. 1952. Vol. 5. 244—260. p.
[131] Riemer, R., Kiser, C. V.: Economic tension and social mobility in relation to fertility planning and the size of the planned family. Milbank Memorial Fund Quarterly. 1954. Vol. 32. 167—231. p.

[132] Westoff, Ch. F., Potter, R. G., Jr., Sagi, Ph. C., Mishler, E. G.: Family growth in metropolitan America. Princeton. 1961.
[133] Westoff, Ch. F., Potter, G., Sagi, Ph. C.: The third child. Princeton. 1963.
[134] Fisher, R. A.: The genetical theory of natural selection. New York. 1929.
[135] Litwak, E.: Occupational mobility and extended family cohesion. American Sociological Review. Vol. 25. 1960. No. 1. 9—21. p.
[136] Perrucci, C. C.: Social origins, mobility patterns and fertility. American Sociological Review. 1967. Vol. 32. No. 4. 615—625. p.
[137] Scudder, R., Anderson, C. A.: Migration and vertical social mobility. American Sociological Review. 1954. Vol. 19. 329—334. p.
[138] Rogoff Ramsoy, N.: Changes in rates and forms of mobility. In: Smelser, N. J., Lipset, S. M. (szerk.): Social structure and mobility in economic development. Chicago. 1965. 213—234. p.
[139] Gerth, H. H.: The Nazi Party. American Journal of Sociology. 1940. Vol. 45. 524—529. p.
[140] Hofstadter, R.: The Age of Reform. London. 1962.
[141] Bell, D.: szerk.: The American Right. New York. 1955.
[142] Lipset, S. M.: Political man — the social bases of politics. New York. 1960.
[143] Germani, G.: Social and political consequences of mobility. In: Smelser, N. J., Lipset, S. M. (szerk.): Social structure and mobility in economic development. Chicago. 1965. 364—394. p.
[144] Wilensky, H. L., Edwards, H.: The Skidder: ideological adjustments of downward mobile workers. American Sociological Review. 1959. Vol. 24. No. 2. 215—231.p.
[145] Lopreato, J.: Upward social mobility and political orientation. American Sociological Review. 1967. Vol. 32. No. 4. 586—592. p.
[146] Bettelheim, B., Janowitz, M.: The dynamics of prejudice. New York. 1950.
[147] Janowitz, M.: Some consequences of social mobility in the United States. Transactions of the Third World Congress of Sociology. 1965. Vol. 3. 191—201. p.
[148] Hodge, R. W., Treiman, D. J.: Occupational mobility and attitudes toward Negroes. American Sociological Review. 1966. Vol. 31. No. 1. 93—102. p.
[149] Dynes, R. R., Clarke, A. C., Dinitz, S.: Levels of occupational aspiration: some aspects of family experience as a variable. American Sociological Review. 1956. Vol. 21. No. 2. 212—215. p.
[150] Turner, R. H.: The social context of ambition: a study of high-school seniors in Los Angeles. San Francisco. 1964.
[151] Lenski, G. E.: Power and privilege. New York. 1966.
[152] Merton, R. K.: Social theory and social structure. Glencoe. 1957.
[153] Blau, P. M.: Social mobility and interpersonal relations. American Sociological Review. 1956. Vol. 21. 291. p.
[154] Ellis, R. A., Lane, W. C.: Social mobility and social isolation: a test of Sorokin's dissociative hypothesis. American Sociological Review. 1967. Vol. 32. No. 2. 237—256. p.
[155] Kleiner, R. J., Parker, S.: Social striving, social status, and mental disorder: a research review. American Sociological Review. 1963. Vol. 28. No. 2. 189—203. p.
[156] Breed, W.: Occupational mobility and suicide among white males. American Sociological Review. 1963. Vol. 28. No. 2. 174—188. p.
[157] Hollingshead, A. B., Ellis, R., Kirby, E.: Social mobility and mental illness. American Sociological Review. 1954. Vol. 19. 557—584. p.
[158] Turner, J., Wagenfeld, M. O.: Occupational mobility and schizophrenia: an as-

sessment of the social causation and social selection hypotheses. American Sociological Review. 1967. Vol. 32. No. 1. 104—113. p.
[159] Vorwaller, D. J.: Social mobility and membership in voluntary associations. American Journal of Sociology. 1970. Vol. 75. 481—495. p.
[160] Lystad, M.: Social mobility among selected groups of schizophrenic patients. American Sociological Review. 1957. Vol. 22. No. 2. 288—292. p.
[161] Clausen, J., Kohn, M.: Relation of schizophrenia to the social structure of small city. In: Pasamanick, B. szerk.: Epidemiology of mental disorder. Washington. 1959. 69—86. p.
[162] Hollingshead, A. B., Redlich, F. C.: Social class and mental illness. New York. 1958.
[163] McClelland, D. C.: The achieving society. Princeton. 1961.
[164] Simpson, R. L.: Anticipatory socialization and social mobility. American Sociological Review. 1962. Vol. 27. No. 4. 517—522. p.
[165] Crockett, H. J. Jr.: Psychological origins of mobility. In: Smelser N. J.-, Lipset, S. M. (szerk.): Social structure and mobility in economic development. Chicago. 1965. 280—309. p.
[166] Atkinson, J. W.: Thematic Apperception measurement of motives within context of a theory of motivation. In: Atkinson, J. W. szerk.: Motives in fantasy, action and society Princeton. 1958. 596—616. p.
[167] Kohn, M. L., Schooler, C.: Class, occupation, and orientation. American Sociological Review. 1969. Vol. 34. 659—678. p.
[168] Duncan, O. D., Haller, A. O., Portes, A.: Peer influence on aspirations: a reinterpretation. American Journal of Sociology. 1968. Vol. 74. No. 2. 119—137. p.
[169] Wilensky, H. L.: Measures and effects of social mobility. In: Smelser, N. J., Lipset, S. M. szerk.: Social structure and mobility in economic development. Chicago. 1966. 98—140. p.
[170] Sarapata, A.: Uwagi o przedmiocie, problematyce i metodzie socjologii ruchliwosci spolecznej. Studia Socjologiczne. 1963. No. 1. 5—23. p.
[171] Sarapata, A.: Niektóre zagadnienia ruchliwosci spolecznej w badaniach nad klasa robotnicza w Polsce. Studia Socjologiczne. 1964. No. 1. 59—72. p.
[172] Sarapata, A.: Studia nad uwarstwieniem i ruchliwoscia spoleczna w Polsce. Warszawa. 1965.
[173] Wesolowski, W.: Klasy, warstwy i wladza. Warszawa. 1966.
[174] Widerszpil, S.: Sklad polskiej klasy robotniczej. Tendencje zmian w okresie industrializacji socjalistycznej. Warszawa. 1965.
[175] Widerszpil, S.: Tendencje zmian w skladzie klasy robotniczej w uprzemyslowionych spoleczenstwach kapitalistycznych i w Polsce Ludowej. Studia Socjologiczne. 1964. No. 1. 35—58. p.
[176] Pohoski, M.: Interrelation between social mobility of individuals and groups in the process of economic growth in Poland. Polish Sociological Bulletin. 1964. No. 2. 17—33. p.
[177] Borucki, A.: Kariery zawodowe i postawy spoleczne inteligencji PRL. Wroclaw. 1965.
[178] Najduchowska, H.: Dyrektorzy przedsiebiorstw przemyslowych. In: Szczepanski, J. (szerk.): Przemysl i spoleczenstwo w Polsce Ludowej. Wroclaw. 1969. 79—103. p.
[179] Bursche, K., Pomian, G.: Awans zwodowy robotników przemyslowych. In: Szczepanski, J. (szerk.): Przemysl i spoleczenstwo w Polsce Ludowej. Wroclaw. 1969. 186—209. p.

[180] Pohoski, M.: Prestiz zawodów wsród ludnosci wiejskiej. Warszawa. 1968.
[181] Ziólkowski, J.: Pochodzenie spoleczne a dostep do uczelni wyzszych studentów w Europie Studi Socjologiczne. 1969. No. 2. 143—162. p.
[182] Jarosinska, M.: Adaptacja mlodziezy wiejskiej do klasy robotniczej. Wroclaw. 1964.
[183] Jerschina, J.: Droga mlodziezi chlopskiego pochodzenia do wyzszej uczelni. Studia Socjologiczne. 1969. No. 2. 115—141. p.
[184] Nowak, S.: Changes of social structure in social consciousness, Polish Sociological Bulletin. 1964. No. 2. 34—53. p.
[185] Nowak, S.: Psychologiczne aspekty przemian struktury spolecznej i ruchliwosci spolecz-nej. Studia Socjologiczne. 1966. No. 2. 75—105. p.
[186] Migracia szelszkogo naszelenija; celi, zadacsi i metodü regulirovanija. Novoszibirszk. 1969.
[187] Szocialnüe problemü trudovüh reszurszov szela (na materialah Zapadnoj Szibiri). Novoszibirszk. 1968.
[188] Jackson, E. F., Crockett, H. J.: Occupational mobility in the United States: a point estimate and trend comparison. American Sociological Review. 1962. Vol. 27. No. 1. 5—15. p.

A magyar szociológiai irodalom bibliográfiája.

1. kötet. Folyóiratok 1900—1919

MTA Szociológiai Kutató Csoport — Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Bp. 1970.

Alapos szakmai előkészítés után, mégis példamutatóan rövid idő alatt látott napvilágot a felszabadulás előtti magyar szociológiai irodalom három kötetre tervezett retrospektív bibliográfiájának első kötete. A most kiadásra került első rész a századelő magyar szellemi életének szervezésében és radikalizálódásában kiemelkedő szerepet betöltő Társadalomtudományi Társaság folyóiratát, a *Huszadik Századot* követi nyomon 1901-es megalapításától a Tanácsköztársaság leverésével egyidejű megszűnéséig, kiegészülve azzal a témába vágó címanyaggal, amely az 1905 februárjától 1908 áprilisáig kiadott *Munka Szemléje*, valamint az 1911—14 között megjelenő (és 1918 májusa és 1919 márciusa között — részben más címmel — ismét kiadott) *Szabadgondolat* hasábjain volt feltalálható. A három folyóirat közül legjelentősebb Huszadik Század megszületése és megszűnése közötti közel két évtized a szociológia hazai térnyerésének és mindinkább kiterebélyesedő művelésének máig nem halványuló értékekkel és tanulságokkal szolgáló nagy korszaka.

Közismert, hogy a Szabó Ervin Könyvtár a századfordulótól — elsősorban későbbi névadójának szorgalmazására — elsőként vállalta a hazai és külföldi szociológiai irodalom egybegyűjtését. A szociológiai és társadalompolitikai nézőpont szoros, Magyarországon sajátosan erőteljes összefonódása magyarázza, hogy a könyvtár ilyen irányú munkálkodása 1919 után az ellenforradalmi kultúrpolitika támadásának egyik célpontja lett, s bár a 30-as évek végéig sem szünetelt a polgári szociológia folyóiratainak és könyveinek rendszeres gyűjtése, ez a munka megerősítést és elismerést csak 1945 után kapott. A hivatalos elismerés mégis 1968-ig váratott magára. A csaknem évtizede felmerült és ébren tartott gondolat megvalósítására, hogy a könyvtár népszerű szak-szociológiai bibliográfiái mellett dolgozza fel és jelentesse meg a Jászi Oszkár és nagyrészt Szabó Ervin szerkesztette Huszadik Század címanyagát, ekkor mutatkozott reális lehetőség. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár munkatársai és az MTA Szociológiai Kutatócsoportja között termékeny együttműködés jött létre e feladat elvégzésére. A könyvtár lekiismeretes munkát végző kutatógárdája valamivel több mint fél év alatt elvégezte az anyag feltárását és feldolgozását, és — Litván György, illetve dr. Remete László szerkesztésében, a könyvtár részéről Bornemisza Irisz, Arató Józsefné és Hiripi Lajosné szerkesztői részvételével — 1970 végére elkészült az első kötet.

Úgy tűnhet, hogy a szociológia tárgyának, társadalmi szerepének, világszerte elismert és növekvőfélben levő, többoldalú igénybevételének ismerői számára nemigen szükséges külön vázolni e vállalkozás jelentőségét. A helyzet mégsem ennyire egyszerű, és erre Kulcsár Kálmán rövid előszavában nyomatékosan felhívja a figyelmet. A szociológia elterjedése az utolsó fél évszázadban, különösképpen a modern kutatási technikák nagyméretű előretörése és meggyökeresedése — s ez a most lendületet kapó hazai szociológiai kutatások szemszögéből nagyon is elgondolkoztató — növekvő mértékben járt a társadalmi folyamatok és jelenségek *történeti* megközelítésének és kezelésének kiszorításával. Márpedig sem a mai magyar társadalmi valóságot, sem a mai marxista szociológiát nem érthetjük és értékelhetjük kellően a szociológia hazai történetének ismerete nélkül. Mégis szociológiai vizsgálódásainkat jórészt az jellemzi — aki csak en miniature belemártotta magát ebbe a dagadó folyóba, bizonyára eltekint e tény illusztrálásától —, hogy *a jelen kutatásának nincs történelmi dimenziója.* Szociológiai vizsgálódásaink tetemes része automatikusan kiiktatja a világháború előtti korszak *szociológiailag* releváns híradásait, részben, mert kellő dokumentálás hiányában ehhez nem tud hozzáférni, részben, mert foglya marad egy rossz szemléleti pozíciónak: *állapotot* rögzít és nem *folyamatot.* A felvételek és teoretikus megközelítések zöme relikviaként kezeli a történelmi múltat, halott kacatok herbáriumaként utasítja maga mögé, amely legfeljebb múzeumi vitrinek porosodó polcaira tarthat igényt, s nem arra, hogy magyarázó és bizonyító erejű argumentumként felfejtessék a jelen valóság szövetéből. Persze a helyzet ennyire mégsem lehangoló, hiszen e kötet sem született volna meg, ha az elmúlt években nem fogalmazódott volna meg az óhaj — nem beszélve most a szociológiáról és ágazatairól — a történettudomány, a közgazdaságtan, az irodalomelmélet és -történet, a filozófia, a társadalomlélektan stb. oldaláról, hogy a már folyó kutatásaikat *megerősítsék* és tágabb történeti perspektívába helyezzék a hazai fejlődés legfontosabb eredményeinek, hagyományaink pozitív értékeinek számbavételével. Ebben jelölhető meg a vállalkozás egyik legfőbb erénye: a hazai szociológiai,

tágabban társadalomtudományi gondolkodás első stációjának rendkívül gazdag, értékében első áttekintésre nem is felbecsülhető nyersanyagát hozzáférhetővé téve *segédeszköz a ma kutatásában*. Rögtön ide kívánkozik a másik fő érdem. A kötet megjelenése lehetővé teszi, hogy szociológiánkban új kutatási irány induljon meg: *a szociológia hazai múltjának elmélet- és ideológiatörténeti felderítése*. Paradox helyzet, hogy a nyugati szociológia történetét ötven—száz évre visszamenően jobban ismerjük, mint a hazaiét, s a nyugati kutatók tanulmányaikban a hazai századelő több mint féltucat olyan induló nagyságát tartják számon és megbecsülésben, akiknek gyakran még a nevéről sem hallottunk. (Nem beszélve arról, hogy ezek a tanulmányok is szükségképpen hiányos anyagismerettel dolgoznak.) Várható, hogy a kötet — s a kötetek — megjelenésével megerősödik a hazai marxista szociológiai gondolkodás kapcsolódási igénye saját előzményeihez, s megindulnak a kutatások a magyar szociológia történetének elmélyült feltárására. E bibliográfia ehhez rendkívül nagy segítséget nyújt, évtizedekre szól, ezért hatását és hasznosságát csak évek múltán leszünk képesek leméri, most legfeljebb jelezni tudjuk.

Ehelyt nem feladatunk, hogy a Huszadik Század keletkezését, társadalomtörténeti hátterét, helyét és szerepét a századelő progresszív szellemi-politikai mozgalmaiban bemutassuk. Remete László bevezetése ehhez megfelelő eligazítást nyújt. Megjegyzéseinket így magához a feldolgozáshoz, a válogatás és szerkesztés szempontjaihoz szeretnénk fűzni. A bibliográfia bevallott célja, hogy minél több anyag elérését tegye lehetővé. Ezért felvett olyan közleményeket is, amelyek nem tartoznak szorosan a szociológia illetékességi körébe. Ezzel máris a szociológiai bibliográfia egyik fő „műfaji" kérdésénél vagyunk: a *határok* kérdésénél. Mennyire legyen erős a szelekció, mit lehet limitáló tényezőnek tekinteni? Mint megtudtuk, a Huszadik Század anyagának kb. 70%-a került be a bibliográfiába, s itt nem is volt nagy gond a határok meghúzásával. A folyóirat határozottan szociológiai profilja, másrészt a szerzői gárda egy része (Lukács György, Mannheim Károly, Varga Jenő, Máday Andor, Antal Frigyes és mások) iránt megmutatkozó nemzetközi érdeklődés megengedte, sőt megkívánta, hogy „bőven" értelmezzék a szociológiai jelleget. A szerkesztők inkább a kötet *szerkezetének, szakbeosztásának* megtervezésénél kerültek szembe problémával. Az UNESCO bibliográfiák szakbeosztását vették alapul (a kötet hat nagy fejezetre tagolódik: a szociológia szervezete és története; szociológiai elméletek és módszerek; társadalmi struktúra; társadalmi érintkezés és ellenőrzés; társadalmi fejlődés, társadalmi mozgalmak; társadalmi problémák, szociálpolitika; mindenütt a megfelelő tematikus bontásokkal), ám — mint a bevezetésből megtudjuk — a sorrendet több helyütt felcserélték, kiegészítésekkel és elhagyásokkal éltek, hogy a nomenklatúrát a feldolgozásra kerülő szociológiatörténeti anyag sajátosságaihoz igazítsák.

Ez a módosítás messzemenően indokoltnak látszik. Kockázatos vállalkozás egy némiképpen idegen és a *mai* valóságból elvonatkoztatott szakrendszerbe gyömöszölni a fél évszázaddal ezelőtti állapotok tényeit és az erről készült beszámolókat. Másfelől, túl az időbeli távolságon, arra is figyelemmel kellett lenni, hogy a hazai szociológiai és társadalomtudományi gondolkodás kezdeti periódusára éppen a *nem diszciplináris* szerveződés a jellemző. A szociológia eo ipso nem rendeződött szakágazatok jól elkülöníthető rendszerébe, sőt, *autonóm* diszciplínává éréséig is jelentős idő telt el. Ezzel szemben szociológiánk a sajátos társadalmi-politikai berendezkedés következtében igen erőteljes *publicisztikai* jelleggel rendelkezett. („A journalizmus többet használt a politikai szabadságnak, mint a parlamentarizmus" — tartotta a századvég.) Mutatják ezt a témaválasztások, s hogy a Huszadik Század izgalmasabb „epatírozó" írásai, amelyek élesen támadták a meglevő társadalmi-politikai berendezkedést és a közállapotok klerikális-morális szentesítését, állandó, szenvedélyes hangú reflexió-sorozatokra késztették a konkurrens folyóiratok és napilapok (elsősorban a Világ és a Kelet) tollforgatóit. Tisza Istvántól, Herczeg Ferenctől, Prohászka Ottokártól indul a sor, amelyben a politikai-szellemi közélet konzervatív vezető figurái kaptak helyet, nem beszélve a másod- és harmadgarnitúrákról. Figyelemre méltó egyúttal az is, hogy a viszontválaszok egy része e folyóiratok és napilapok hasábjain jelent meg, tehát a viták néhol „kiléptek" a Huszadik Század hasábjairól, és átmentek más sajtóorgánumokba. — Másfelől nem téveszthető szem elől, hogy a hazai induló szociológia óhatatlanul beszüremlett *más tudományágakba, más műfajokba*, rokonterületekre. Köztudomású, hogy a múlt századvég alapvető szellemi csatározásai Magyarországon nem a filozófiában, hanem a jogtudományban, az államelméletben, általában a politikai gondolkodásban folytak. A szociológia megjelenése a magyar társadalomtudományban a jobbára ellenzéki hangvételű pozitivista jogtudomány köz-

vetítésével ment végbe. (Ezzel magyarázható, hogy a folyóiratnál, illetve a Társadalomtudományi Társaság vezetésében magas pozíciót, hangadó szerepet tölt be Pulszky Ágost, Somló Bódog, Pikler Gyula, később Polányi Károly és a korszak más kiemelkedő jogászai, jogtudósai.)

Nagyrészt tehát a mondottak magyarázzák, hogy a bibliográfia *általánosabb, mozgó* határmegjelölésekkel élt, és nem vetítette vissza mechanikusan a mai szakrendszert egy korábbi, a modern tagolódást nélkülöző periódusra. A publicisztika műfaji elkülönítésének elhagyása mellett viszont — s ez már némiképpen vitatható — az összeállítás bevallottan eltekintett a *szociográfia* tárgyszótól. Ezen persze sok minden segít, így pl. a „településszociológia, urbanisztika, faluszociológia" címszó a társadalmi struktúra tárgyszó alatt. (Megemlítenénk, hogy itt találjuk Bosnyák Béla egyes írásait, köztük kiemelkedő értékűnek tartott „társadalmi és gazdasági rajzát" Oros községről. A hazai szociográfia első megnyilatkozásai ezek, mellettük figyelmet érdemelnek Braun Róbert összehasonlító statisztikával operáló, másutt kérdőíves és „mintaválaszos" felvételei.) Csakhogy — véleményünk szerint — a szociográfia *műfajilag* eltérő minőség, eszközeit, közlésmódját nem lehet kizárólagosan bizonyos tárgy-típusokhoz (falu, település) kötni. Túlzással, de szociográfiát „mindenről" lehet írni. Tovább nehezítette volna a munkát, mégis érdemes lett volna a szakmutató nagy, átfogó tárgyszavainál egy szociográfia-bontást eszközölni.

Ez azonban nemcsak a szociográfiára vonatkozik. A kötet szakbeosztását *szakmutató, álnévkulcs* és *névmutató* követi. (Szőrszálhasogatásnak tűnhet, hogy megemlítjük: Somló Bódog és Máday Andor nevét sehogy sem találtuk a névmutatóban.) A kötet kezelését némiképpen az nehezíti meg, hogy a szakmutató a legszorosabb értelemben vett szociológiai tárgyszavakkal él, illetve, hogy az egyes tárgyszavakon belül eltekint a további bontástól. Így egy-egy keresett témához indokolatlanul sok „tételt" kell vissza-visszalapozva átnézni, amíg a megfelelőhöz eljutunk. Példát véve, a „társadalomtudományi viták, kongresszusok" tárgyszó tételei értelemszerűen a kötet legkülönbözőbb részei alatt helyezkednek el. Megkeresésüket egy csapásra megkönnyítené, ha a tárgyszó „hozná" a témából nyomban kínálkozó „bontást": az „objektív szociológia" vitája, vita a társadalom biológiai alapjairól stb., vagy Somló—Szabó Ervin—Pikler, Jászi és Pikler, Jászi és Szabó Dezső stb. vitái ugyancsak megérdemeltek volna egy rövidke címet a szakmutatóban. Hasonló mondható el a „szociológia és más tudományok", a „társadalmi rétegek, csoportok", az „állam, hatalom, demokrácia" tárgyszavak kapcsán. Az ideológia tárgyszónál közel 150 tétel szerepel, mindenfajta tematikus bontás nélkül. A némiképpen szűk szakmutató túlságosan tágra méretezett választékát tanácsos a következő kötetekben egymással kapcsolódó címszavak partjai közé szorítani.

A kötet tehát *válogatott bibliográfia*, amely „beveszi" a határterületeket is. *Részlegesen* annotált, s ezen megint lehet vitázni: „elbírt" volna nagyobb annotációt vagy sem. A szerkesztők elgondolása az volt, hogy csak ott szerepeltetnek annotációt, ahol a címből nem derül ki, miről is van szó. Nagyobb mennyiségben kétszeresére duzzasztotta volna az így is félezer oldalas kötetet. S ezzel egyet lehet érteni. (Esetleges észrevétel: Somló Bódog 2974 tételszámú „ősgazdaság és marxizmus" címszavához kívánkozik, hogy „reflexió Kautsky Neue Zeit-ben megjelent, Somlóval vitázó cikkére".)

A bibliográfia tartalmazza neves külföldi szociológusoknak és társadalomtudósoknak a Huszadik Század számára készített tanulmányait, a Társadalomtudományi Társaság egyes ülésein elhangzott értekezéseiket és ezek vitáját. Számuk különösen az 1906-os szakítás után gyarapodott meg. Idézzünk néhány nevet ebből a sorból: Herbert Spencer, Émile Durkheim, Célestin Bouglé, Werner Sombart, Franz Oppenheimer, Iwan Bloch, Ludwig Gumplowitz, Emile Waxweiler, Robert Michels, Michelangelo Vaccaro, E. A. Ross — és így tovább. Másrészt többoldalról is indokolhatóan az összeállítás felvette a hazai és külföldi szociológiai irodalomról szóló könyvismertetéseket, recenziókat, s a külföldi anyag jól kiegészíti a fenti képet. Szociológusok, mint Spencer, Durkheim, Simmel, Toennies, „pszichoszociológusok" és társadalomlélektannal foglalkozók — Small, Ward, von Wiese, Ross, Le Bon, Tarde, Hellpach stb. —, másfelől Freud, Adler, a kísérleti lélektan úttörője: Binet stb. kapnak helyet a méltatottak között. Felsorakoznak a marxizmus egyes írásai és méltatásaik, Marx, Mehring, Kautsky, Labriola, Bernstein nevével fémjelezve, filozófusok, mint Nietzsche, Bergson, Croce, Windelband, Vierkandt, Vaihinger, Mach, Ludwig Stein, Emile Boutroux, James stb., szociáldarvinisták és a fajelmélet képviselői (Gumplowitz, Ratzenhofer, Lombroso), Galton és az eugenika, közgazdász-iskolák képviselői (Loria, Hilferding, Karl Böhm, Boehm-Bawerk, Henry George stb.), történészek (Lamprecht, Below, Karl Renner), politikai szociológiát írók, mint Michels, Bouglé,

Anton Menger, ide sorolnánk Otto Bauer, Jean Jaurès, Kropotkin nevét is. E felsorolások önkényesek, kiragadottak, mégis tükrözik a hazai szociológia századeleji tájékozódásának főbb irányait, kapcsolódási pontjait.

Közismert, hogy a Huszadik Század — a Társadalomtudományi Társaság profiljának megfelelően — széles, heterogén alapon indult. A folyóiratban végbemenő balratolódás jól nyomon követhető a hazai szerzőgárda összetételének alakulásában. A Társaság és a folyóirat vezetésében Gratz Gusztáv, Andrássy Gyula gróf, Hegedüs Lóránt mellett kezdettől ott találjuk a pozitivista állam- és jogbölcselet utolsó jelentős hazai művelőit (Pikler, Somló), és a polgári radikális intelligencia hangadó teoretikusait, akik óriási munkát végeztek a polgári radikalizmus magyarországi kialakításában és eszméinek terjesztésében, a magyar és nemzetközi munkásmozgalom eseményeinek és eredményeinek propagálásában, s ezzel tevékenyen hozzájárultak az 1918-as októberi demokratikus forradalom előkészítéséhez. Jászi Oszkár, Szabó Ervin, Szende Pál, Harkányi Ede, Mérő Gyula, Diner-Dénes József (a Munka Szemléje szerkesztője), Dániel Arnold, Ágoston Péter, Székely Artúr, Lánczi Jenő, Rónai Zoltán, Zigány Zoltán, a fiatal Madzsar József mellett e névsorban szerepel az itthon feledésbe merült Leopold Lajos, Lederer Emil, Mádai Andor.

Lukács György, Varga Jenő, Fogarasi Béla, Bolgár Elek, Braun Róbert neve fémjelzi a szocialista forradalom hívévé szegődött balszárnyat. A Huszadik Század tartalmazza Lukács György munkássága első korszakából származó művészetkritikai esszéinek egy részét, valamint az első önálló tanulmánykötetéről megjelent recenziókat. Számos művészetkritikai és -szociológiai írást találunk Fülep Lajos, Antal Frigyes, Meller Simon tollából, irodalomkritikát Balázs Béla, Ignotus, Benedek Marcell, Schöpflin Aladár nevével. Pszichológusok, mint Ranschburg Pál, Dienes Valéria, Posch Jenő is szerepelnek a bibliográfiában.

A bibliográfia fentebb jelzett értékei és erényei jogosítanak fel arra, hogy feljegyezzünk ide néhány, távolról sem saját kútfőből származó, ellenben mind szélesebb körben megfogalmazódó igényt. 1. Érdemes volna bibliográfiába szerkesztve kiadni a Szellemtudományi Társaság háromnegyedrészt szociológiai munkásságának címszavait. Indokolja ezt a szerzői gárda egy része — Lukács, Mannheim, Antal Frigyes, Zalai Béla, Arnold Hauser, Tolnay Károly — iránt megnyilvánuló hazai és nemzetközi érdeklődés. 2. Érdemes volna egy összeállítást közzétenni a Huszadik Század vitáinak arról a részéről, amely átment a napilapok hasábjaira, különösen az „őszirózsás" forradalmat megelőző időben. 3. Elvégzésre váró feladat e periódus hazai szociológiai irodalmának és külföldi fordításainak (önálló kötetekre gondolunk) bibliografikus számbavétele.

Addig is: nagy érdeklődéssel várjuk a második kötetet, a korabeli ellen-folyóiratok és a nem kifejezetten szociológiai profilú kiadványok szociológiai bibliográfiáját.

PAPP ZSOLT

Dr. Molnár László—Nemes Ferenc—Dr. Szalai Béláné: „Ipari munkások politikai aktivitása"

Kossuth Kiadó, Bp. 1970

Az elmúlt években meglehetősen nagyszámú, de a tudományos értékét tekintve elég szegényes vita zajlott le a társadalmi és szűkebben vett politikai aktivitás értelmezéséről, annak alakulásáról. (Itt kivételt jelent néhány kiváló írás, pl. Kulcsár Kálmán: „A politikai aktivitás társadalmi tényezői".)

Az érdeklődés középpontját az képezte, hogy milyenek az aktivitás számára szolgáló keretek, normák és jogszabályok, másrészt a részvétel társadalmi-történeti feltételezettsége. E fontos társadalmi tényeknek szigorúan vett tudományos ismerete nélkülözhetetlen a politikai rendszer tökéletesítéséhez.

A politikai magatartással való foglalkozás eddig mindenekelőtt két szinten történt; a témával foglalkozó írások egy része viszonylag elvontan, inkább a kérdés előfeltevéseit igyekezett tisztázni, ami hallatlanul fontos és nélkülözhetetlen a téma tudományos kutatása számára. Ezek az írások azonban jellegüknél fogva nem jutottak el az elméleti tételek empirikus verifikálásáig. A másik szint, a politikai, közigazgatási apparátusokban dolgozók ilyen irányú munkája, akiknek a „praxis sűrűjében" naponta meg kell birkózni a politikai magatartás különböző megjelenési módjaival és értékelésével. Itt természetesen a munkájuk jellegéből adódóan inkább a napi aktuális kérdéseket

igyekeztek egy adott kérdés kapcsán megválaszolni, nagyrészt a politikai magatartás vizsgálatának hagyományos „apparátusi" eszközeivel: egyéni tapasztalatok, hangulatjelentés, aktívák beszámolói, értekezletek jegyzőkönyvei, jelenléti ívek stb. Ezekből igyekeztek levonni bizonyos általánosítható következtetéseket, a helyzet megjavítása szándékával.

Az így szerzett ismeretek természetesen nem elegendők arra, hogy tudományos elemzést lehessen rájuk építeni, különösen ilyen rendkívül összetett társadalmi jelenség vizsgálatánál, mint amilyen a politikai magatartás.

Itt tehát egy egyre erősödő szükséglet várja a kielégítést a társadalomtudományok művelőitől, mindenekelőtt a politikai szociológiától.

Molnár Lászlóék vállalkozása elsősorban ebből az optikából megítélve érdemel őszinte megbecsülést, mind a szociológia művelőitől, mind a gyakorlati politikusoktól egyaránt. Ők ugyanis megkísérelték a politikai szociológiának egyik legizgalmasabb kérdéskörét a szociológia által kínált eszközökkel beérni, bizonyos elméleti előfeltevéseket empirikusan is verifikálni. A vállalkozást bátor kísérletnek tartom, melynek alapvető jelentősége abban van, hogy további kutatásra készteti a mű szerzőit és a szakma számos művelőjét egyaránt.

Mint a könyvben olvashatjuk, e tanulmány egy hosszú — évekre szóló — kutatási program első eredménye.

A mű részletesebb méltatása helyett csupán annak az egyetlen ténynek hangsúlyozására szorítkozom, hogy az „Ipari munkások politikai aktivitása" c. tanulmány a hazai politikai szociológiának első — viszonylag nagyobb lélegzetű — publikált terméke.

Amikor néhány gondolattöredéket megfogalmazok a munkával kapcsolatban, ezt a kísérletezőknek kijáró tisztelettel teszem és azzal a tudattal, hogy tisztában vagyok a mű megszületését nehezítő körülményekkel. És meggyőződésem, hogy így vannak ezzel a Tisztelt Olvasók is.

Egy ilyen témában lefolytatott vizsgálat nehezítő körülményeiből csupán egyet emelek ki példának, azt, hogy sajnos a marxista politikai szociológia egész kategóriarendszere jórészt kidolgozatlan, amiből már magyarázatot kapunk egy sor olyan problémára, amellyel a szerzők lépten-nyomon szembetalálták magukat, és birkóztak vele váltakozó sikerrel.

Távol áll tőlem tehát, hogy a szóban forgó mű szerzőitől kérjem számon mindazt, amivel a marxista szociológia egésze adós.

Ha mindennek előrebocsátásával mégis a könyv hiányosságaival foglalkozom többet, ez azért van, mert nem hiszek abban, hogy a szerzők és az olvasók udvariaskodó írást várnának tőlem, éppen azért, mert úgy gondolom, hogy mind a szerzőknek — akik a téma további kutatásán dolgoznak —, mind pedig azoknak, akik a téma iránt érdeklődést tanusítanak, elsősorban az szolgálhat némi segítségül, ha néhány olyan metodológiai és metodikai kérdésre hívom fel a figyelmet, melyeket szerintem tovább kellene tökéletesíteni.

A tanulmány első fejezetében a szerzők röviden vázolják a politikai magatartás szociológiai vizsgálatának elméleti kiindulási tételeit, melyeket a két üzemben történt vizsgálattal igyekeznek verifikálni. A tanulmány legfigyelemreméltóbb részének éppen ezt tartom. Ennek bizonyítására csupán néhány tényre hivatkozom, mint pl. a politikai magatartás értelmezése: „A politikai magatartás társadalmunk politikai jelenségeihez, intézményeihez, általában politikai gyakorlatához való hozzáállást jelenti." Miután ezt meghatározzák, igyekeznek megkeresni azokat a dimenziókat, amelyekkel a szociológia ezt a területet megközelítheti. Ezek a következők: 1. aktivitás; 2. a vélemény; 3. az aktivitás motivációja; 4. a politikai attitűd. Nagyon helyesen felhívják a figyelmet arra, hogy a négy dimenzió nem azonos jelentőségű a politikai magatartás megítélése szempontjából. „Ugyanis a politikai magatartás megítélésének alapja mindenekelőtt a tényleges cselekvés, az aktivitás." (Valószínű, hogy ebből kiindulva jutottak a szerzők arra az elhatározásra, hogy — miután a tanulmány elején megállapítják a politikai magatartás négy dimenzióját —, ebből — egyet kiemelve —, az aktivitást választják meg a tanulmány címéül.)

Azonban mindjárt az aktivitás magyarázatának kiindulópontjánál jelentkezik az az alapvető nehézség — amely végigkíséri az elemzést —, hogy a rendszerező fogalmakat tartalmilag kellőképpen nem sikerült tisztázniuk. Úgy gondolom, hogy mindjárt a tanulmány elején kísérletet kellett volna tenni a politika fogalmának körülírására. Ezt a feladatot az a tény is hangsúlyozza, hogy a szerzők félreérthetetlenül kijelentik: „könyvünkben csak a direkt politikai aktivitást tesszük elemzés tárgyává." (8—9. old.) Azonban a vizsgálat egyik leginkább vitatható kísérlete éppen abból következik, hogy az aktivitás különböző területei eléggé keverednek. Hiszen, ha valaki például sportpályát épít, vagy valamiféle karitatív tevékenységet fejt ki, mint a munkatársaknak házépítésben nyújtott segítség stb. (úgy, ahogyan utalnak erre a

szerzők a 45. oldal lábjegyzetében is, ahol a téglásiak 68,7%-os magas arányszámát magyarázzák). A kérdés persze az, hogy ezzel miféle politikai aktivitást lehet bizonyítani? Ezt a dilemmát maguk a szerzők is érzik, ennek nyilvánvaló példáját találjuk a könyv 10. oldalán, amikor az aktivitás összetevőit igyekeznek meghatározni, és a társadalmi-politikai munkát megjelölik, mint a politikai aktivitás egyik összetevőjét, azt írják: „Ezzel kapcsolatban röviden tisztáznunk kell, hogy itt mit értünk a »társadalmi munka« és a »politikai munka« fogalmán." Ezt követően a társadalmi munka fogalmát igyekeznek tisztázni, de érdekes módon egy utalás sem történik a politikai munkára.

A másik figyelemre méltó probléma az, hogy mennyiben lehet a politikai aktivitást vizsgálni olyan metodikával, amely elsősorban extenzív leírásra szorítkozik. Ilyen megközelítéssel ugyanis politikai aktivitás tartalmáról kevés információt kaphatunk, így elsősorban csak a keretekről, a cselekvés gyakoriságáról, amelyek viszonylag könnyen regisztrálhatók: tagja-e egy szervezetnek vagy nem, részt vesz-e társadalmi munkában vagy nem, újságolvasó-e vagy nem stb. Természetesen ezek a kérdések, hogy újságot olvas-e, tagja-e vagy nem egy szervezetnek stb., mind-mind szerepet kell hogy kapjanak a politikai aktivitás vizsgálatánál. Azonban ennek a vizsgálatnak az eredményességét éppen az gyengíti, hogy azon a szinten áll meg, ahol tulajdonképpen egy mélyreható szociológiai elemzésnek kezdődnie kellene.

Egy ilyen, nagyon is összetett jelenség vizsgálata ugyanis — mint amilyen a politikai aktivitás — nem állhat meg a politikai érdeklődés valamiféle kikényszerített vagy nem kikényszerített, látszólagos vagy valóságos aktivitásnak egyszerű regisztrálásánál, hanem nyilvánvaló, hogy azt a politikai aktivitás intézményrendszerének tényleges funkcionálása és az abból fakadó tényleges lehetőségek és feladatok felől kell megközelíteni. Vizsgálni kell azt, hogy ezek az intézményi keretek és feltételek között egyáltalán miféle politikai aktivitás lehetséges? Ezeket a lehetőségeket az emberek hogyan értékelik, és hogyan viszonyulnak ezekhez?

Nagyobb hangsúlyt kellett volna, hogy kapjon az aktivitás társadalmi-történelmi feltételezettsége. A szerzők nagyon helyesen hangsúlyozzák már a kiindulásnál, hogy milyen fontossággal bír a konkrét társadalmi-történelmi szituáció figyelembevétele, hiszen időszakonként más és más az aktivitás tartalma, formái és természetesen a lehetőségei.

Mivel ezeknek a lehetőségeknek a számbavétele nem szűkíthető le egy üzem vagy egy szűkebb munkahelyi terület körülményeire, ezért teljesen világos, hogy a politikai aktivitást csak a konkrét társadalmi-történeti háttér alapján és a politikai intézményrendszer egészét figyelembe véve lehet eredményesen vizsgálni.

A végén, amikor a szerzők összefoglalják a vizsgálat tapasztalatait, ott főképp a politikai passzivitásra igyekeznek választ találni. Hogy a mintában ilyen és ilyen arányban fordul elő, és ennek mik lehetnek az okai? Éppen ebben az összefoglaló részben tűnik ki leginkább, hogy a kitűzött célt csak részlegesen sikerült ebben a tanulmányban elérni.

A vizsgálat elméleti és metodikai bizonytalansága tükröződik abban is, hogy összekeveredtek olyan fogalmak, mint a politikai és általában társadalmi aktivitás, másrészt a politikai aktivitás s a politikai érdeklődés, s ezek — mikor a felsorolást végzik — mint politikai aktivitás jelennek meg. Pedig az, hogy újságot olvas-e valaki vagy nem, milyen gyakran hallgat rádiót, ez nem politikai aktivitás, hanem egyfajta érdeklődésnek a megnyilatkozása. Mert az újsághoz, a rádióhoz való viszony hallatlanul sokféle lehet. Pl.: Lehet, hogy valaki csak a sporthíreket, mások viszont csak a hirdetményeket olvassák stb., a rádióhallgatásnál ugyanez a helyzet. Nyilvánvaló, hogy ez nem olyan cselekvés, amit egyértelműen lehet felfogni a politikai aktivitás mérésénél.

A szerzőknek — a következő tanulmányukban — tovább kellene tökéletesíteniük az aktivitás értelmezését, ugyanis ebben a tanulmányban végigvonul az a nagyon is vitatható felfogás, hogy aktív (valami jó), passzív (valami rossz). Amennyiben a vizsgálat, nem áll meg az extenzív leírás szintjén akkor valószínűleg kiderül, hogy az aktív—passzív terminus mentén nem lehet az anyagot elrendezni, ugyanis az, hogy társadalmi szempontból mi hogyan ítélhető meg, az nagyon sok tényezőtől függ. Vannak olyan körülmények, melyek között a látszólag politikai passzivitás valójában nem jelenti azt, hogy ott a politikai kérdések iránt van közöny. Sőt azt is nagyon jól tudjuk, hogy a passzív rezisztencia nagyon is nagyfokú politikai aktivitás. Nem beszélek most egyrészt az értelmetlen „nyüzsgőkről", másrészt az ellenséges beállítottságú aktivitásról.

Végül ennek a vizsgálatnak egyik nagyon fontos tanulsága, hogy felhívta a politikai szociológiával foglalkozók figyelmét arra, mennyire szükséges volna közös erőfeszítéssel kidolgozni olyan lényeges kérdéseket, mint pl. a politikai aktivitás-mutatók és

az empirikus vizsgálathoz nélkülözhetetlen paraméterek.

Úgy gondolom, hogy a vizsgálat érdemei — amelyek vitathatatlanok — és hiányosságai egyaránt számos tanulsággal szolgálhatnak a téma iránt érdeklődők számára.

M. L.

Héthy Lajos — Makó Csaba:

A teljesítményelv érvényesítése és az üzemi érdek — és hatalmi viszonyok

Az MTA Szociológiai Kutató Csoportjának kiadványai, Bp. 1970

„Célunk: A munkások anyagi ösztönzésének mindenhatóságáról elterjedt illúziók lerombolása. Hipotézisünk: A bérdifferenciálás megvalósulásának és a teljesítményelv érvényesítésének visszamaradt állapota nem csupán oka az üzemi problémáknak, egyebek között a szisztematikus lazsálásnak és a munkafegyelem lazaságainak, hanem elsősorban és egyúttal maga is mélyebben fekvő hiányosságok felszíni tünete."

A szerzők által megfogalmazott cél és hipotézis túlságosan szerény ahhoz a munkához, valamint a munka eredményéhez képest, amely tanulmányukban rejlik. Az anyagi ösztönzés demisztifikációja ugyanis egyre nyilvánvalóbb; a várt „csodaszer" hatékonyságának elmaradása, gazdasági életünk felszínre került negatívumai (a nagyarányú fluktuáció, az alacsony fokú munkaintenzitás vagy „szisztematikus lazsálás" stb.) egyaránt hozzájárulnak az anyagi ösztönzésbe vetett illuziók lerombolásához. A mélyebben fekvő hiányosságok orvoslása, vagyis strukturális változtatások nélkül törekvéseink a jelszavak szintjén maradnak, s ezt egyre több gazdasági szakemberünk ismeri fel. A változtatást nem lehet csupán egyetlen, mégoly fontos tényezőre redukálni; jelenlegi üzemi termelési rendszerünket és gazdasági szabályzóinkat egyaránt átfogó további változtatásokra van tehát szükség.

Ehhez elengedhetetlen jelenlegi termelési rendszerünk kritikus megismerése. Ezért is üdvözölhető mindee olyan törekvés, amely eddig még nem vizsgált vagy kevéssé vizsgált oldalról közelít égető kérdéseket. Végre egy tanulmány, amely a „létező, ható és feltárásra szoruló" érdekek deklaratív megfogalmazásán túllép és konkrét érdekviszonyok feltárására törekszik. Ebben a törekvésükben és eredményükben a szerzők meghaladják a célul tűzött feladatot.

Az üzemi érdek- és hatalmi viszonyok megközelítésének lehetőségét egy vidéki jól szervezett, modern nagyüzem egyik gyáregységében végzett sokoldalú szociológiai, szociometriai felmérés adta. Az üzemrész vezetőit a deficites termelés, a nagy fluktuáció nehéz helyzetbe hozta. Az üzemrész termelésének folyamatosságát, a gazdaságosság fokozását belső tartalékból akarták biztosítani (más eszközök felhasználására nem is volt lehetőségük). A belső tartalékok felhasználását az anyagi ösztönzés fokozásával vélték elősegíteni.

Tekintettel az üzem gazdasági kötöttségeire (meghatározott bérszínvonal, átlagbér-ellenőrzés és egyéb szabályzók), az üzem vezetése a lehető legjobb megoldásként a bérek differenciálását az érdekelt munkacsoportok dolgozóira bízta. Ezzel a döntéssel izgalmas szociológiai kísérlet terepévé válhatott az üzem.

A korábbi bérezési szisztémát (csoportos teljesítménybér) felváltotta az új, ún. osztószámos bérezési rendszer. Az új bérezés rendkívül rugalmasnak ígérkezett, biztosította a bérek negyedévenkénti változtatásának lehetőségét, azaz a végzett munka szerinti ismételt bérátalakítást.

Az osztószámos bérezési rendszer azonban nem vált be. A várt differenciálódás elmaradt. A vizsgált brigádok ugyan különböző módon reagáltak az új bérezési lehetőségre (öt brigádban nem történt módosítás, tizennégyben igen), azonban a módosítás a várt tendenciával ellentétes irányú volt, a korábbihoz képest nivellálódtak a bérek. A korábbi bérezés átlagos relatív szóródása 0,13-ról 0,10-re csökkent! A megváltozott helyzetben a brigádok három elkülönülő típust alkottak: erősen differenciált, átlagos mértékben differenciált és kiegyenlített keresetű csoportokat.

A tanulmány szerzői arra kerestek választ, hogy miért vezetett az előnyösebb, új szisztéma a bérek kiegyenlítődésére. A választ az üzemrészek érdek- és hatalmi viszonyai adják meg. Az új bérezés differenciációja ugyanis a munkacsoportok egyéni, klikk- és csoportérdekei, valamint a vállalati érdekek konfliktusainak kompromisszuma szerint valósult meg. Az üzemrész dolgozóinak érdek- és hatalmi struktúráját a munkások heterogén egyéni érdekein kívül erősen motiválja az a körülmény, hogy hiányzik a különféle érdekeket ütköztető fórum, hiszen „a vállalaton belül nem

voltak biztosítva a feltételek a dolgozók és a vezetés érdekeinek reális összeütközéséhez, egy olyan konfliktushoz, amelynek során a megfelelő hatalommal képviselt ellentétes célok tartós kompromisszumra juthattak és integrálódhattak volna. A bérkiegyenlítés és a teljesítmény-szabályozás egyaránt egy lappangó, erősségében változó tartós érdekkonfliktus tünetei."

A dolgozók az üzemvezetés akcióira bérkiegyenlítéssel és termelésszabályozással reagáltak. A termelésszabályozás (vagy termelés visszatartás) pregnáns példáját nyújtja az egyik nagyon erős informális hatalommal rendelkező egyengető lakatos brigád. Az esedékes normakarbantartást teljesítményük erőteljes csökkentésével „védik ki", méghozzá úgy, hogy senki, még közvetlen feletteseik sem tudják „lazsáláson" érni a brigádot. A brigád magatartásának kulcsát a csoport informális hatalma adja.

Az egyes brigádok érdek-struktúrája, hatalmi viszonyai jól mutatják a brigád üzemvezetéssel szemben való fellépésének, a fellépés lehetőségének fokát. Szembetűnő, hogy a formális és az informális hatalom mennyire szétválik az egyes csoportokban. A brigádok „erejét" viszont nemegyszer éppen informális hatalmi viszonyaik determinálják.

A kép teljesebb lehetne, ha a szerzők egzaktabbá tették volna kulcsfogalmaikat: az érdeket, a hatalmat és ezek összetételeit. Sommásnak tűnnek az olyan párhuzamok, mint pillanatnyi érdek és távlati érdek, formális és informális hatalom. Nem definíciót kérünk számon, hanem a továbblépés szükségszerűségére és irányára szeretnénk rámutatni. Jó lenne többet tudni például a monolitként megjelenített vállalati érdekről. Mi ez tulajdonképpen? Mennyire valós vagy mennyire vélt érdek? Homogénnek tekinthető-e, s ha nem, milyen komponensekből tevődik össze? S főképp a vállalati érdek milyen formális és informális hatalmi viszonyok kifejezője?

Ugyancsak fontos lenne azt is feltárni, hogy az egyéni, klikk-, csoport- stb. érdekekben a gazdasági meghatározottság mellett milyen más tendenciák érvényesülnek. Igaz ugyan, hogy a tanulmányban háttérként gyakran szerepelnek demográfiai motivációk, mégis célszerűbb lett volna a brigádok összetételét árnyaltabban bemutatni, különösen az egyes brigádokban dolgozó városi és ingázó munkások arányát hiányoljuk. Ez talán támpontot nyújthatott volna abban a kérdésben, hogy a klikkektől való távolmaradást, a passzivitást a demográfiai sajátosságokon túl mennyire motiválja a dolgozók életformája.

A tanulmány néhány megállapítását elnagyoltnak találjuk, nem tartjuk kielégítőnek az olyan kitételeket, mint a munkába állást az érdekek „születésének pillanatával" azonosító megállapítást, vagy az üzemi klikkek váltakozására vonatkozó utalásokat (például a mai fiatalok „öt-tíz év múlva szilárd tagjaivá lesznek" az üzemi informális szervezetnek. Azok a munkások pedig, akik ma kulcsszerepet töltenek be az informális szervezetben, ugyanennyi idő múlva — körülményeik változása folytán — annak perifériájára kerülnek").

Természetesen ezek nagyrészt olyan kérdések, amelyek kívül esnek a tanulmány szerzőinek jelen vállalkozásán. Munkájuk enélkül is a vizsgált üzem tapasztalatainál általánosabb érvényű, nagyon fontos gazdaságpolitikai konklúziókhoz vezet.

Az anyagi ösztönzés tehát nem csodaszer, és egyedüli módszerként alkalmazva hatékonysága kétséges. A nem anyagi ösztönzők jelenlegi állapota — s ez is az általános képhez tartozik — rossz. A dolgozók szakmai fejlődésének perspektívája viszonylag gyorsan lezárul, rutinba torkollik. A munkatevékenységben bekövetkező törést a munka társadalmi feltételeinek alakításában való tényleges részvétel, tehát a döntésekben, a szakigazgatásban való közreműködés kompenzálhatná. A vizsgált üzemben azonban az üzemi demokrácia nem funkcionált megfelelően. A termelési értekezletek formálissá vált szerepét a szerzők a munkások véleményével illusztrálják: „Ismertetik az elmúlt negyedév tervteljesítését, a lemaradásokat, a törtnapi hiányzásokat, a baleseteket. Mondják, hogy jobb minőségi munkát végezzünk, mert különben nem tudjuk nyugattal felvenni a versenyt. Azután kérik a hozzászólásokat: az emberek elmondják, hogy nincsenek megfelelő elektródák, rosszak az álláspadlók, piszkosak az ablakok, és nem látnak dolgozni. Az egyszerűbb kérdésekre helyben, a nehezebben megoldhatókra — mint például az ablakok tisztítására — írásban adnak választ. Azután hónapról hónapra nem történik semmi. Az ilyen kérdéseket pedig a vezetésnek már menet közben meg kellene oldania."

A dolgozók szakigazgatási apparátusba kerülése és előmenetele szintén erősen korlátozott, s a végzett munka színvonala és a szaktudás helyett gyakran az üzemvezetéshez fűződő nexusok játsszák benne a főszerepet. Hasonlóképpen nem nyújt megfelelő tevékenységi lehetőséget a szocialista munkaverseny vagy a naplóvezetésre orientáló szocialista brigádmozgalom sem.

A jelenlegi helyzetből a kivezető utat a szerzők így látják: „Az érdekintegrációhoz üzemeinkben az nyitná meg az utat,

ha a vállalati szinten összpontosuló hatalom növekedésével párhuzamosan haladna a hatalom tényleges megosztásának folyamata: oly módon, hogy a termelő tevékenységben résztvevő valamennyi réteg és csoport megfelelő súlyú eszközökkel bírjon érdekei alátámasztására; a munkások egy hatékonyan kiépített, a szakigazgatástól függetlenített szakszervezeten — vagy más csatornákon — keresztül elegendő hatalom birtokában legyenek képviselve a szakigazgatás minden szintjén az őket érintő vállalati döntésekben, azaz kiszolgáltatottságuk megszűnjön. Mégpedig úgy, hogy ez a képviselet ne általában a munkásokra, hanem valamennyi eltérő érdekekkel rendelkező rétegükre — fiatalabbakra és az idősebbekre — egyaránt kiterjedjen. A munkások tényleges részvétele az őket érintő döntésekben egyúttal hozzájárulna azoknak az akadályoknak az elhárításához, amelyek jelenleg a nem anyagi ösztönzők megfelelő funkcionálását, a munkások nem anyagi szükségleteinek (előrejutás, presztízs, önmegvalósítás, társasélet stb.) kielégítését gátolják."

Héthy Lajos és Makó Csaba tanulmányát joggal tarthatjuk a hazai üzemszociológiai irodalom jelentős munkájának. Problémakoncentráltsága, aktualitása, világos koncepciója, bizonyító ereje az olvasó számára nyilvánvaló. Meggyőződésünk, hogy hasonló tanulmányok nagy segítséget nyújthatnának gazdasági vezetőink munkájához.

Az elmondottakhoz a recenzens két megjegyzése kívánkozik. Az egyik az üzemszociológiával és általában a szociológiával kapcsolatos. A tanulmány szerzői többször hivatkoznak a szociológia demisztifikáló szerepére. Céljuk is demisztifikáció újabb illúziók teremtése nélkül. Az érdekek (a hármas érdeksík) misztifikálását — amely az utóbbi években már elkezdődött — éppen a tanulmányban tapasztalható alapossággal, körültekintéssel kerülhetjük el. Véleményünk szerint ezzel a módszerrel lehetséges a szociológia kritikai jellegének fenntartása anélkül, hogy „normakarbantartó" funkcióvá válna.

Másik megjegyzésünk a kiadvány példányszámára vonatkozik. Érdemes lenne nagyobb példányszámban megjelentetni és a nem szakemberek számára is hozzáférhetővé tenni a hasonló jellegű és szintű tanulmányokat.

BŐHM ANTAL

Laky Teréz:

Községi tanácsi vezetők intragenerációs mobilitása

(1950—1965 közötti, 15 éves életpályák vizsgálata.)

Az MTA Szociológiai Kutató Csoportjának Kiadványai, Bp. 1970.

Az államigazgatási szervezet fejlődésének kérdései, a tanácsrendszer szerepének változása, a jogi, szociológiai vizsgálódás központi kérdéseivé váltak napjainkban. Az államélet és a szocialista demokrácia fejlesztésének problémaköre az MSZMP IX. kongresszusa után hangsúlyozottan előtérbe került. E figyelem eredményeként jött létre az új tanácstörvény, amely újból szabályozta a tanácsok szerepét, működését, hatáskörét, célul tűzve ki a korszerűbb államigazgatási apparátus kialakítását.

A helyi önállóság (a helyi, területi érdekek képviselete) és az egész államigazgatási tevékenység szakszerűségének növelése a törvény fő gondolatai közé tartozik.

A tanácsi igazgatási, hatósági munka színvonalának emelését segítik elő ezek a rendelkezések is, amelyek a különböző szintű tanácsi szakigazgatási apparátusok dolgozói, a tanácsi vezetők számára megfelelő állami iskolai végzettség megszerzését és államigazgatás szakvizsga letételét írják elő. Ezek az intézkedések a tanácsi munka (igazgatási és vezetői munka) iránti igény növekedését mutatják. Célunk az, hogy a tanácsok egyre inkább megfeleljenek rendeltetésszerű működésük feltételeinek, magas szinten valósítsák meg a helyi és központi feladatokat, hogy javuljanak irányítási és vezetési módszereik, végső soron — hatékonyabbá és egyszerűbbé váljék igazgatási rendszerünk hatósági munkája.

A községi tanácsok mint az államigazgatás szervezetének alapegységei — a lakossághoz legközelebb álló állami szervezetek. Jelentőségük azért nagy, mert ma is községekben él az ország lakosságának igen nagy hányada.

A községi vezetés színvonalának, összetételének, belső mobilitásának és állandóságának kérdései ezért érdemelnek nagy figyelmet. Laky Teréz tanulmánya a községi vezetők intragenerációs mobilitásáról — sok olyan kérdéscsoportot érint, amely a községi vezetők és apparátusok

fejlődését befolyásolja. E kérdéscsoportok széles körű és alapos dokumentálása biztosítja, hogy a tanulmánynak az intragenerációs mobilitás kérdésének teljes áttekintését nyújtja. A szerző által bizonyított fő megállapítások:

Megállapítja, hogy a vizsgált életutak többsége tartósan kötődik a tanácsapparátushoz. A szakmai követelmények növekedése a tanácsi alkalmazottak tanácsi vezetővé válását nagymértékben elősegítette más foglalkozási csoportokkal szemben. A vizsgált időszakra jellemző az a tendencia, hogy a munkás, paraszt foglalkozásúak vezetővé válása arányaiban csökkent, nőtt az alkalmazottak aránya. A vezetői posztokon eltöltött idő arányában nő ezek aránya, akik több (nem tanácsi) vezetői tisztséget is betöltöttek, és végül — hogy hosszabb idő óta a tanácsapparátusban dolgozók számára a szervezet biztosította az emelkedést. A vizsgálat egyik legérdekesebb eredménye az a következtetés, amely szerint a községi tanács vezető pontjain (vb-elnök, vb-elnökhelyettes, vb-titkár) dolgozók számára a vizsgált alapsokaságon belül a tanácsapparátus a többségnek 65%-nak emelkedő életpályát biztosított, ugyanakkor a tanácsapparátus alkalmazottai a más foglalkozási csoportból származókat megelőzve váltak tanácsi vezetőkké.

E tény több szempontból is jelentős. A tanácsi apparátus alkalmazottai jól ismerik a tanácsi munka jellegzetességeit, a jogszabályokat, eljárási szabályokat így már a tanácsi munkában gyakorlatot szerzett emberek kerülhetnek vezetői funkciókba. Ez előnyös az államigazgatási szervezet számára, ügyismeretük révén előnyös a lakosság számára is. Ennek megfelelően olyan tendencia érvényesül, hogy a tanácsok élére kisebb mértékben kerülhetnek ma már „kívülről" vezetők, az apparátus maga igyekszik kinevelni a tanácsi munkában járatos vezetőket.

A tanulmánynak ez a következtetése visszavezethető arra a megállapításra, hogy a tanácsi munka szakszerűsödése iránti igény egyben a konszolidált viszonyokat is tükrözi — fokozatosan lassul a mobilitás a társadalmi rétegek, csoportok között, és egyre inkább előtérbe kerül az egyéni sorsuk mobilitása.

A társadalom értékítéletének pozitív változása a tanácsi munkáról növelte a tanácsok és a tanácsi vezető posztok rangját a makrostruktúrában, a korszerű hatósági munka fokozódása, a szakszerűség, az ügyintézés korszerűsödése pedig tovább fokozhatja. Igazgatási rendszerünk hatékonysága iránti igény és az ennek érdekében hozott intézkedések a tanácsi „szakapparátus" és a tanácsok népképviseleti szerepének, a „szak" és laikus testület kapcsolatának kérdését vetik fel.

A döntések előkészítésében milyen szerepet játszik a szakigazgatási apparátus, a tanácsi vezetők apparátusi „kötődése" milyen mértékben befolyásolja a döntési folyamatot. Ezek azok a kérdések, amelyekre inspirál a tanulmány, és amelyekre későbbi, az itt ismertetett tanulmányhoz hasonlóan mély, elemző vizsgálatok vezethetnek el.

A tanulmány foglalkozik a községi tanácsi vezető poszt jellegének kérdésével is. Ezt azért tartom fontosnak, mert egy jellegében ellentmondásos és nehezen feloldható kérdést vizsgál: a vezető poszt „foglalkozásnak" vagy hatalmi pozíciónak tekinthető-e? A községi tanácsi vezető poszt kétségtelenül „hatalmi pozíció" a hatalmi eszközökkel való rendelkezés tekintetében, de vajon csak hatalmi pozíciónak ítélhető-e meg? A képzettség és szakképzettség, az államigazgatási ügyekben való jártasság mint normatíva, csak mint alkalmassági feltétel szerepel?

A hatalmi pozíció kérdése természetesen túlmutat a tanulmány keretein, és további vizsgálatokra inspirál. A hatalmi helyzet mint a községi vezető poszt sajátja, menynyiben jelent honorációt? A falu más vezetőivel, illetve a felettes szintek vezetőivel való kapcsolat milyen mértékben jelent többletet az egyén sorsának alakulásában? Hogyan befolyásolja a mobilitást? E kérdésekre a választ szintén csak további vizsgálatok adhatják meg.

A tanulmány számos igen fontos további tényt tár fel, nagy segítséget nyújt a tanácsi vezetők mozgásának megismerésére, a káderkiválasztás, a továbbképzés, a tanácsi apparátusok fejlesztésének problémáihoz. A honnan—hová kérdésre adott a szerző sok tényanyaggal dokumentált választ. A tanácsi apparátus viszonylag jelentős fluktuációjának megértéséhez és e problémák megoldásához nagy segítséget nyújt. Érdekes, nagy figyelmet érdemlő munka.

GUBA LÁSZLÓ

HÍREK

SZECSKŐ TAMÁS: A TÁRSADALOM KOMMUNIKÁCIÓS RENDSZERE ÉS A MINDENNAPOK KOMMUNIKÁCIÓS JELENSÉGEI

(Kísérlet a kommunikáció néhány problémájának szociológiai megközelítésére.)

KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉS

Szecskő Tamás kandidátusi vitáját végigkísérő érdeklődés több okból is érthető volt. Hazai vonatkozásban első kísérletként üdvözölhetjük a társadalom kommunikációs rendszerének elméleti síkú közelítését. A témaválasztás érzékeny reagálás a tudományos gyakorlatban felbukkanó szükségletekre. A hazai tömegkommunikációs kutatások megindulásával párhuzamosan a témában jelentkező elméleti kidolgozatlanságok egyre sürgetőbben igénylik azok megválaszolását egy marxista kommunikációs elmélet kidolgozását. E feladathoz kíván adalékul szolgálni Szecskő Tamás néhány centrális kérdés közelítésével.

A szerző azt a kérdést veti fel, hogy hol az a csomópont, minőségi változás, ahol végérvényesen elválik egymástól az emberi és szubhumán információ-átvitel. Olyan alapvető momentumokat jelöl meg válaszában, mint az egységes létezés szétválása szubjektummá és objektummá, a „valóságos viszony" megjelenése az egyén és környezete között, vagy a célorientált tevékenység, a tudat kialakulása. A társadalmi viszonyok formálódásának tükrében vizsgált kommunikáció társadalmi-történeti jellegét, a társadalmi viszonyokkal való szoros és lényegi összefüggését szögezi le az értekezés.

A következő főbb kérdéscsoport a társadalom kommunikációs rendszerének feltérképezése. A dolgozat írója álláspontjában a társadalom kommunikációs rendszerének az egyének és közösségeik közötti információs interakciókat jelöli meg. A megközelítés főbb mozzanatai: a kommunikációs rendszer hogyan illeszkedik és miként funkcionál a társadalmi újratermelés folyamatában; milyen a viszonya az információs és kommunikációs rendszernek, és hogyan válnak el egymástól.

Végezetül a mindennapi tudat kommunikációs tényezőit magába foglaló „köznapi kommunikáció" képezi a vizsgálat célját. Az elemzés kitér a köznapi kommunikáció fogalmára, szituációira, jellemzőire. Az összetevőket — szöveg; mögöttes szöveg; viszony; környezet-funkcionálásukban ragadja meg. Lényeges, hogy külön foglalkozik a közvéleménnyel mint a köznapi kommunikáció legkomplexebb szituációjával és a propagandával mint a közvélemény formálásának egyik fontos tényezőjével. Ezen élettel teli rész olvasásakor nemcsak a szerző magas szintű elméleti jártasságáról, ötletgazdagságáról győződhetünk meg, hanem a közvetlen gyakorlati tevékenységben nyert tapasztalatok felhasználásának képességéről is, bár az értekezésen végigvonuló kutatási módszer alapvetően deduktív-teoretikus jellegű.

OPPONENSI VÉLEMÉNYEK

(Ferge Zsuzsa és Pataki Ferenc)

Mindkét véleményező szinte egyöntetűen emeli ki az értekezés jelentőségét, aktualitását, eredményeit, a munkában felszínre törő tudományos igényességet, elemző készséget, lényeglátást, mély ismeretanyagot mind a nemzetközi, mind a hazai szakirodalom terén. A pozitívumok kiemelésén túl igyekeztek rámutatni a dolgozat hibáira, megkérdőjelezhető pontjaira is.

Az opponensek a következő főbb problémákat jelölték meg:

Mindkét véleményező megemlítette, hogy a téma interdiszciplináris jellegéből adódóan nem hagyhatók figyelmen kívül a pszichológiai — szociálpszichológiai, szociolingvisztikai kutatások azon eredményei, melyek kapcsolódnak a kommunikáció fogalmi apparátusának feltárásához, a mélyebb összefüggések megismeréséhez.

Néhány terminológiai kérdés is felmerült. Így a véleményezők vitatták a „meta-kommunikáció" fogalma helyett a „mögöttes szöveg" terminus technicus bevezetésének szükségességét. Pataki Ferenc szerint az emberi kommunikáció és prehumán információátvitel különbsége, hogy az terminológiai szinten nem ragadható meg.

A társadalom kommunikációs rendszere miért csak az egyén és közösség információs kapcsolatára vonatkozik, kérdezi Pataki Ferenc. Ferge Zsuzsa is hiányolja a „közösség" információ-átadásának fogalmi pontosítását.

Pataki Ferenc elméleti bizonytalanságot tapasztalt a kommunikáció és a társadalmi viszonyok kapcsolatának tárgyalásában. Szükségesnek tartja a társadalmi viszonyok egzaktabb kifejtését, típusainak élesebb elhatárolását, annak leszögezését, hogy vannak olyan társadalmi viszonyok, melyek nem a kommunikációban kelnek életre, hanem attól függetlenül objektíven léteznek.

Ferge Zsuzsa a közvélemény fogalmával kapcsolatban mutat rá kisebb elméleti következetlenségekre.

HERÉDI ISTVÁN: GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM R. ARON SZOCIOLÓGIÁJÁBAN

(Az „ipari társadalom" elméletek kritikai elemzéséhez.)

KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉS

A szerző témaválasztását feltétlenül pozitívan kell értékelni, hiszen — ahogy a szerző rámutat — igen sok polgári szociológiai iskola merít az aroni koncepcióból, és viszonylag számos követője is van.

Ebből fakad, hogy a szerző nemcsak szorgalmazza „a marxista kritika hatékonyságának" növelését, hanem dolgozatával jelentős mértékben az elméleti kérdések tisztázásához igyekszik hozzájárulni.

Az értekezés tárgya R. Aron szociológiáján belül az ipari társadalom elmélete, az ehhez kapcsolódó elméleti metodológiai problémák kritikai megközelítése, az aroni elmélet két alapvető tételének lényegi megragadása.

Az aroni koncepció két fő tétele a következő: 1. A feudális társadalmat közvetlenül az ipari és nem a kapitalista társadalom váltja fel. A szocialista társadalom pedig nem a kommunizmus átmeneti formája, hanem éppen úgy, mint a kapitalizmus, az ipari társadalom egy adott modalitása. 2. Az ipari társadalomnak nincs „immanens finalitása", a post-ipari (kommunista) társadalom képtelenség.

A szerző rámutat, hogy e tételek legmélyebb forrása Aronnak a gazdaság és társadalom viszonyáról vallott felfogása.

Az ipari társadalom elméletének megalapozásakor Aron abból indul ki, hogy a kapitalista és a szocialista társadalmi formában egyaránt jelen levő termelőerőktől determinált alapmeghatározások, mint a termelési-társadalmi viszonyok hordozói, az általában vett árutermelő társadalmak jellemzői. Így az ipari társadalom áruközösség, melynek a kapitalizmus és szocializmus különböző változatai csupán.

Az értekezés szerzője a későbbiek során rámutat, hogy e feltevés lényegileg a paralel létező két társadalmi forma empirikus tényén nyugszik.

Aron azon véleményének ad hangot, hogy Marx azért definiálta a szocializmust a kapitalizmust felváltó átmeneti formaként, mert nem tekintette az áruviszonyt a szocializmus tartozékának. A dolgozat megcáfolva ezt az állítást bizonyítja, hogy Marx a szocializmust átmeneti áruközösségnek tartotta. A gothai program kritikájának hagyományos értelmezésében is felmerült e kérdés, bár a vita elsősorban arról folyt, hogy a kommunizmus alsóbb fokán az áruforma piaci és pénzviszonyok közvetítésén vagy anélkül jelentkezik. Lényeges előrelépést tesz Herédi István, mikor az áruviszony marxi értelmezéséhez nyúlva eljut annak felismeréséig, hogy a kérdés nem tartozik az áruviszonyok lényegi vonásaihoz.

Aron második fő tétele szerint ha az immanencia a társadalom különböző alapmeghatározásait foglalja magába, a finalitás pedig ezek meghaladásának lehetetlensége — melyet Aron a tömegfogyasztás tényével és növekvő tendenciájával támaszt alá —, akkor az áruközösség meghaladása, a kommunista társadalom kialakulása lehetetlen. Ezzel szemben a szerző rámutat arra a marxi felismerésre, hogy szükségszerűen kialakul a társadalmi munkának egy olyan termelékenységi szintje, amikor a csereértéken nyugvó termelés összeomlik.

OPPONENSI VÉLEMÉNYEK

(Simai Mihály és Wirth Ádám)

Az ipari társadalom elméleti fejlődése, az elmélet aroni felfogásának kritikai elemzése, alapjainak feltárása, az áruviszony lényegének értelmezése, az áruforma perspektíváinak felrajzolása, az aroni és marxista dialektika különbségének bemutatása, megannyi hozzájárulás az ipari társadalomelméletek marxista bírálatához — emelik ki az értekezés alapvető jelentőségeként az opponensek. Sőt, a magas szintű elemzés közvetve adalék a szocialista gazdasági reformok teoretikus problémáinak tisztázásához is.

Az alapvetően elismerő szavakon kívül néhány ellenvetésnek is hangot adtak a bírálók.

Hiányolták az aroni teória komplex jellegű kritikai elemzését. Úgy érezték, hogy a csupán az elméleti alapokra irányuló kritika kereszttüzéből más lényeges problémák kimaradtak. Wirth Ádám szerint az elméletben így bizonyos értelemben indokolatlan logikai zártság érződik.

Az opponensek véleménye szerint az áruközösség vagy áruviszony kevésbé centrális vagy alapkategóriája az aroni koncepciónak.

Szükségesnek látják az áruviszony szerepének, megjelenési formáinak konkrét megközelítését a mai kapitalista és szocialista társadalmak tükrében, amely az aroni elmélet inkább életközelbe hozott bírálatát jelentené.

SZABAD IDŐ ÉS MŰVELŐDÉS PROBLÉMÁIVAL FOGLALKOZÓ KONFERENCIA BUDAPESTEN

Jelentős tudományos esemény színhelye volt Budapest ez év áprilisában. Itt került megrendezésre a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat nemzetközi szabad idő konferenciája a magyar UNESCO Bizottság és a prágai European Center for Leisure and Education közreműködésével és az UNESCO támogatásával. A rendező bizottság az angol, francia, magyar, német és orosz nyelvet jelölte meg hivatalosnak. A konferencia 200 résztvevője 19 ország képviseletében jelent meg.

A konferencia feladatának tekintette a szabad idő és a művelődés terén kialakult tudományos eredmények bemutatását és azok alkotó továbbfejlesztését.

A napirenden az alábbi főbb kérdések szerepeltek:

A szabad idő felhasználására nevelés problematikáján belül vizsgálták a nevelés elvi lehetőségét, „a szabad idő"-tudat formálását, a felhasználást determináló indítékokat, a felnőttoktatás és a szabad idő kapcsolódásait.

A szabad idő és az életmód hogyan függenek össze, a munkaidőben végzett munka és a szabad időben végzett munka hogyan befolyásolják a szabad idő jellegét.

A különböző gazdasági tényezők, egyéni, társadalmi, anyagi lehetőségek mint a szabad idő determinánsai.

Az ifjúság szabad idő struktúrája, szabad idő-szokásai és ennek meghatározói.

Különös érdeklődéssel fogadták a konferencia résztvevői a magyar szabad idő kutatásokról tartott tájékoztató előadásokat. A vitákban elhangzottakról, az itt született határozatokról kiadvány készül.

Összeállította: ANGYAL VIKTÓRIA

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Helle Mária
A kézirat nyomdába érkezett: 1971. VII. 6. — Terjedelem: 13,30 (A/5 ív)

71.72064 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

В помять Ференца Ердеи 3
Редакторное обращение 6

Стати

ЖУЖА ФЕРГЕ: Социальная структура и школьная система 10
ИШТВАН КЕМЕНЬ: Расслоение венгерского рабочего класса 36
ИВАН СЕЛЕНИ: Система жилища и социальная структура 49
ИШТВАН СЕНТПЕТЕРИ: Элтон Майо и школа «Гуман Рилешенс» 75

Социологическая жизнь в стране

ЛАСЛО МОДРА: Информация о социологической работе в Институте Общественных Наук 101

Образование

Др. ЛЕНКЕ САЛАИ: Опыты социологического образования в Политической Академии 107

Обозрение

РУДОЛФ АНДОРКА: Вопросы исследования по мобильности общества 114
Библиография веигерской социологической литераруы 1. том (ЖОЛТ ПАПП) 139
Ласло Молнар—Ференц Немеш—Др. Ленке Салаи: Политическая активность промышленных рабочих (Л. М.) 142
Лаеш Хети—Чаба Мако: Принципы эффективности и интересы и власть на уровне промышленных предприятий (АНТАЛ БЁМ) 145
Терез Лаки: Интрагенерационная мобильность в круге в аппарате местных советов (ЛАСЛО ГУБА) 147

Новости 149

Egyes szám ára: 25,— Ft
Előfizetés egy évre: 80,— Ft

Index: 25.781

CONTENT

In memoriam Ferenc Erdei 3
Editorial Message 6

Articles

Susan Ferge: Social Structure and School System 10
István Kemény: Stratification of Hungarian Working Class 36
Iván Szelényi: Housing System and Social Structure 49
István Szentpéteri: Elton Mayo and the School of Human Relations Organizational Theory 75

Notes on sociological activities

László Modra: Sociological Researches at the Institute of Social Sciences 101

Notes on sociological training

Dr. Lenke Szalai: Sociological Training at the Political Academy 107

Trend reports on current sociological research and book reviews

Rudolf Andorka: Trend Report on the Current Literature of Social Mobility 114
Bibliography of Hungarian Sociological Literature I. volume (Zsolt Papp) 139
Dr. László Molnár—Ferenc Nemes—Dr. Lenke Szalai: Political activity of Industrial Workers (L. M.) 142
Lajos Héthy—Csaba Makó: Achievement Principle, Interests and Power at Industrial Enterprises (ANTAL BÖHM) 145
Teréz Laky: Intragenerational Mobility of Local Government Officials (László Guba) 147

News 149

1828
AKADÉMIAI KIADÓ

316-877

SZOCIOLÓGIA

Az MTA szociológiai bizottságának folyóirata

1972
2

SZOCIOLÓGIA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA SZOCIOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:

GOMBÁR CSABA *szerkesztő*, GYENES ANTAL, HEGEDŰS ANDRÁS, HUSZÁR TIBOR, KULCSÁR KÁLMÁN, MÓDRA LÁSZLÓ, MOLNÁR LÁSZLÓ *főszerkesztő*, NEMES FERENC, SZABADY EGON, *a szerkesztő bizottság elnöke*, SZÁNTÓ MIKLÓS, SZECSKŐ TAMÁS, SZELÉNYI IVÁN *szerkesztő*, SZENTPÉTERI ISTVÁN

A szerkesztőség címe:

Budapest I., Uri u. 49. pf. 20.
Telefon: 160—160/658

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a *Posta Központi Hírlapirodánál* (KHI Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 80,—Ft. Egyes példányok beszerezhetők a Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.
Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál*, Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111—010, pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488, és az *Akadémiai Könyvesbolt*ban, Budapest V., Váci u. 22. Telefon: 185—612.

TARTALOMJEGYZÉK

Tanulmányok

LOSONCZI ÁGNES: Életmód- és társadalmi változások 153

H. SAS JUDIT: A gyermekekkel szembeni családi követelmények alakulása és a történelmi-társadalmi változások 179

PAP MÁRIA—PLÉH CSABA: Nyelvhasználat és társadalmi helyzet 211

LITVÁN GYÖRGY: A magyar szociológia első műhelye 235

Műhely

FARKAS JÁNOS: A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézetének tevékenysége 259

Oktatás

SZENTPÉTERI ISTVÁN: A szociológia jogi kari oktatásának tapasztalatai és problémái 265

NEMES FERENC: Munka és tanulás integrációja az amerikai felsőoktatásban 271

Figyelő

ifj. GYENES ANTAL: Az elmélet és az empíria néhány kérdése a szovjet szociológiai irodalomban 278

FÖLDVÁRI TAMÁS—MANCHIN GYŐZŐ: A tudományszociológia alapvető kérdései és jelenlegi helyzete 286

AKSZENTIEVICS GYÖRGY: A vidéki értelmiség helyzete. (Egy vizsgálat ismertetése.) 304

GAZSÓ FERENC—PATAKI FERENC—VÁRHEGYI GYÖRGY: Diákéletmód Budapesten *(Hanák Katalin)* 308

Hírek 312

TANULMÁNYOK

ÉLETMÓD- ÉS TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK*

LOSONCZI ÁGNES

Bevezetés

Az emberi életvitel mindennapjaiban vizsgálta meg a társadalmi átalakulás hatását az a felmérés, amelynek elveiről és tapasztalatairól a következőkben szó lesz.

Ez a vizsgálat Békés megyében folyt, azzal a gyakorlati céllal, hogy a hosszú távú tervezéshez a valóság támpontjait adja, azzal a tudományos törekvéssel, hogy az életmód kutatás vizsgálható csomópontjait felderítse, komplexitását biztosíthassa, és hogy az elméleti hipotéziseket a valósággal szembesítve megerősítse, vagy elvesse azokat.

Ez a kutatás látszólag szerteágazó kérdéseket egyesít: az anyagi létfeltételek életmódmeghatározó szerepe éppenúgy szerepelt a vizsgálódás körében, mint a köznapi tevékenység, vagy a család átalakulásának folyamata és a tudatban tükröződő valóság differenciált képe. Ilyen módon közgazdasági kérdéseket is kellett érintenie, de nem kerülhette meg a település szerkezetének vizsgálatát és kiterjedt figyelme a létező értékrend és elvárási rendszerek, társadalmi normatívák hatékony szerepének feltárására is.

Az elmúlt két évtized több példát adott arra, hogy a tudományosan jól megalapozott tervezést is számos meglepetés érheti: gondolok olyan konkréten kiszámítható és ki is számított változásokra, mint például a tanyarendszer megszűnése; vagy az egyenlő iskoláztatási rendszer megszervezése, amely a társadalmi mobilitás biztos útjának látszott, vagy a család szocialista viszonyok között kialakuló új funkciói stb.

Az emberek azonban megannyiszor másképpen „viselkedtek", mint ahogyan tudományos, vagy tapasztalati ismereteink szerint viselkedniök „kellett

* Az MTA Szociológiai Kutató Intézete 1969—71-ben kutatásokat folytatott Békés megyében. E kutatás-sorozat koncepcióját ismerteti Losonczi Ágnes most közreadott írása, H. Sas Judit tanulmánya szintén elsősorban e vizsgálat eredményeire támaszkodik. A „Szociológia" örömmel vállalkozott e nagy jelentőségű munka első eredményeinek közlésére és a kutatással foglalkozó további dolgozatok közreadását is tervezzük. E tanulmányok lényegesen gyarapíthatják a mai magyar falu valóságával kapcsolatos ismereteinket, s ennyiben is fontos forrásművek a hazai szociológia egyik központi — a falu társadalmi szerkezetének és életmódjának változásával foglalkozó — középtávú, tehát 1974-ig terjedő kutatási feladatához. Hasonlóan fontosak az írások egy másik — a család helyzetének alakulásával foglalkozó — középtávú kutatásunk előfeltevéseinek kimunkálásához.

A felvétel a Békés megyei Tanács megbízásából készült a hosszú távú tervek előkészítéséhez, a mintavétel véletlenszerű módszerrel a választói névjegyzék alapján készült és kétezer családra terjedt ki: A felvétel személyes kikérdezéssel folyt. Az 1897 értékelhető kérdőívek gépi feldolgozását először a Számítástechnikai Intézet kezdte, majd a FERROGLOBUSZ számítóközpontja folytatta és fejezte be.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

volna", s ahogyan ez kiszámítható volt. Kétségtelen az okot nem a viselkedés váratlanságában, hanem a társadalmi és emberi reagálásmódról alkotott *ismereteink hiányában* kellett keresni.

Először is, tévedésnek bizonyult sok esetben az, amikor a gazdasági fejlődés analógiájára a társadalmi fejlődési folyamatot is a megtett út, az eddigi fejlődés szerint extrapolálták. De az elképzelések, tervek egyoldalúsága is váratlan eredményekhez vezetett: amikor vagy *csak* anyagi, vagy *csak* társadalmi, vagy *csak* eszmei propagandisztikus síkra koncentráltak, s figyelmen kívül hagyták a *többi* ezekhez kapcsolódó feltételeket.

De különösen azt fontos tudni, hogy a tudatos társadalmi beavatkozás bizonyos faktorokat változtatott (társadalmi, anyagi tulajdon, propagandisztikus, stb. vonatkozásában) az maga után vont olyan következményeket, amelyek látszólag nem voltak összefüggésben a megváltoztatott tényezővel, mégis bonyolult kölcsönhatás eredményeképpen visszahatottak arra, gyakran éppen a tervezett változtatás ellenében.

Valójában még leíró szinten sem sokat tudunk a társadalom mozgásfolyamatáról, hogy milyen változás, milyen hatást vált ki. Különösen kevés az olyan alaposan felépített társadalom-vizsgálat, amely kézenfekvő gazdasági, vagy társadalmi jelenségeken túlmenően a mélyebben fekvő szokás vagy értékrendszereket is bevonná vizsgálódásának körébe és ezekkel együtt „mérné" a gazdasági, társadalmi átalakulás következményeit.

A legnagyobb jóindulattal tervezett társadalmi változás is megbukhat, ha nem veszi figyelembe az emberek életmódjának alapvető jellemzőit, például, az életmód változásában vagy változatlanságában szerepet játszó mozgékony és rezisztens, változó és makacs elemeket, amelyeknek mozdulása rétegenként és időfeltételenként más és más, különböző hatásra indul, és más hatásra rögződik meg. Ezért törekedtünk vizsgálatunkban sokrétű összefüggések megismerésére.

A vizsgált terület fontosságát és érdekességét több tényező magyarázza: az egyik az a társadalmi szükségesség, hogy az ország egyik fejlődésben visszamaradt, *viszonylag* elmaradott, alacsonyan fejlett területéről szereztünk ismereteket, amelyik különböző történelmi és politikai okok miatt mindig hátrányos helyzetben volt az ország gyorsabban fejlődő területeivel szemben. A másik, hogy a megyében nagy társadalmi strukturális változások zajlottak le az utolsó negyedszázadban, és éppen ezeknek a változásoknak hatását vizsgálhatjuk meg.

S végül, vizsgálatunk egy viszonylag fejlettebb terület vonzásában levő elmaradottabb körülmények között élő emberek konfliktusszituációjáról adhat képet, ahogyan „válaszolnak" a helyzetből adódó feszültségekre.

Ezért szükségesnek tartom néhány vonással ismertetni a vizsgálat terepéül kiválasztott megye karakterét. Egyik legfontosabb mezőgazdasági megyénk. Az ország gabonatermésének 10%-át, mezőgazdasági termékeink 8%-át biztosítja. Hagyományos mezőgazdasági kultúra jellemzi.

A megye gazdasági jelentősége azonban elsősorban kedvező természetföldrajzi viszonyaiból fakad, termelési struktúrája jórészt azonban elmaradott. Ez az, ami az életmód szempontjából fontos számunkra: mivel az uralkodó termelési technológia nem kíván *ezen* a fejlettségi fokon sem magasabb képzettséget, sem intenzívebb tudást, sem dinamikus gazdálkodó szellemet. Technikai szint, szakember ellátottság, munkaválasztás, és a termelési fejlődés mutatói szerint az ország egyik legelmaradottabb megyéje.

A megye *történeti* múltját mi sem jellemzi jobban, hogy a „Viharsarok" nevet kapta. Minden más hasonló struktúrájú megyénél élesebben ütköztek itt meg a múltban a társadalmi és osztályellentétek. Lázongó, forrongó agrárproletár réteg, vándorló kubikosok, feltörekvő kisgazdák küzdöttek a nagybirtokokkal, vagy a nagygazdákkal, földért, létért, munkáért, keresetért. (Ebből a forrongó rétegből került ki többek között a megye mai vezető rétege.)

A múltat nemcsak emlékezet őrzi, hatása mind a mai napig kimutatható. A kisgazdák és a nagygazdák gyakran kegyetlen ellentéte, a cselédek, vagy a kubikosok között tartott különbség, az uradalmi cselédség és a gazdasági munkások máig is meglevő elkülönülése vagy a régi állami birtokokon kialakult tiszti világ hierarchiájának maradványai nyomon követhetők a mai napig. Azt bizonyítják, hogy mélyek a gyökerek, megdöbbentően elevenek a hagyományok, a hagyományos társadalmi tagozódás számos bonyolult úton él és hat a mai csoportátalakulásokban is.

Meg kell emlékeznünk a vallás erős szerepéről is. Különösen a protestantizmus hatásáról. A protestáns etika parancsai a mai napig kormányozzák az emberek mindennapi magatartását: szigorú erkölcs, a pazarlás megvetése, az egymással való érintkezés tartottsága, erősen eltér a katolikus vidékektől.

Jellemző a szekták a „Szabad Egyház"-hoz tartozó kisebb vallascsoportok léte is. Ez a megye a második azon megyék között, ahol a szekták aránylagosan a legerősebbek a lakosság körében. Az oka elég világos: ahol a társadalmi feszültségek nagyok, ott a kiút keresésének két eltérő útja ismeretes, az egyik a forradalmi cselekvő út (lásd: Viharsarok), a másik amikor az Istenben, vallásban keresik a támaszt, nem remélve e világi erők hasznát. Mivel pedig a nagy egyházak általában ebben a küzdelemben szemlátomást a hatalom pártján álltak — vagy ők maguk képviselték az elnyomó hatalmat —, ezért a szekták biztosították a menekülésnek *nem-forradalmi*, de hatalmakkal szembenálló útját.

Szerepet játszik, — bár csökkenő mértékben — az is, hogy ez a megye erősen nemzetiségi jellegű, itt él az országban aránylag a legtöbb nemzetiségi. A török hódoltság után kipusztult területet benépesítették szlovákokkal, de a megye a múlt század végéig állandóan fogadott szlovákokat. — A lázongó agrárproletárok aratósztrájkjainak letörésére a század elején, a sztrájkok ellen a román földműveseket telepítették be stb. A nemzetiségiek léte határozza meg még mindig a társadalmi csoportosulások jellegét.

Másik jellegzetessége a megye fekvéséből következik. Bármennyire is kis ország vagyunk, a határszélen levő megyék, különösen azok, amelyeket nem érintett sem a nyugati, osztrák hatás, sem a nyugati vagy az északi ipartelepítés — már természeti adottságaik miatt is —, hátrányosabb helyzetbe kerültek, kiestek a területi fejlődés vérkeringéséből.

Ezeket a hátrányokat történelmileg sok minden magyarázza, de nem eléggé. A városok nem elsősorban az iparosodás következtében fejlődtek, inkább közigazgatási, vagy kereskedelmi (vásár) központokként alakultak ki. Békés megye területi fontosságát az adta — az első világháború békeszerződése előtt, amikor is Erdély Romániához került — hogy Erdély és az Alföld peremvidéke volt, itt cseréltek az erdélyi és az alföldi termékek gazdát. (Innen a megyei városok vásárközpont jellege.) Az úthálózat szerkezete ennek megfelelően alakult. Jóllehet 50 éve már, sajnálatos tény azonban, hogy a korábbi nacionalista elzárkózást, amely a határszéli megyék gazdasági életét megbénította, még a szocialista országok integrációja sem tudta eléggé feloldani, de nem sikerült

a közelben levő más, erősebben fejlődő városok vonzáskörébe sem bejutnia. Az 50 évvel ezelőtti városok vonzását a főváros vette át.

A megye elmaradottságáról szólva nem szabad elfelejteni, hogy ez a lemaradás *viszonylagos*, hogy a megye óriási fejlődési utat tett meg az elmúlt 25 évben. Elsősorban a tulajdonviszonyok változásáról kell beszélni, amely többször is változott az elmúlt negyedszázadban: felszabadulás utáni földosztás a mezőgazdasági népesség közel 70%-át érintette.

A kistulajdonba került földeket először az ötvenes években szervezték szövetkezetekbe; 1954—59 között sok szövetkezet oszlott fel és ismét kistulajdonba kerültek földek; majd új szövetkezetesítés során végül is 1963-ban befejeződött a mezőgazdaság teljes kollektivizálása, a háztáji földekre vonatkozólag külön szabályokkal.

A társadalmi struktúra, a társadalmi munkamegosztás alapján is jelentősen változott. A háború előtt a kereső felnőtt lakosság közel 70%-a a mezőgazdaságban dolgozott, mint fizikai munkás, ma mintegy 40%-ra csökkent az arányuk. Az iparosítás a mezőgazdaság dolgozóinak mintegy 15%-át szívta fel a megyében létrejött ipari településekbe. Bár az ipari struktúrában dominál a szövetkezeti ipar, közelebb állnak a kisipari tevékenységhez, és a hagyományos kézműves iparokhoz.

Települési viszonyaira a külterületen (tanyákon) élő népesség viszonylag magas aránya jellemző. Korábban a lakosság egynegyede, vizsgálatunk idején a lakosság 18%-a élt tanyai szórvány településeken. Ennek következményeként igen alacsony a civilizációs szint (infra-struktúra: út, víz- és csatorna hálózat, villany), amely fokozza és megújítja a terület hátrányait.

Mivel fejletlen az infrastruktúra nem érdemes ipart telepíteni; mivel nem telepítenek ipart fejletlen az infrastruktúra, s a bűvös körből nincs más kitörés, minthogy a fiatalok jelentékeny része elvándorol. Évente mintegy 5%-kal csökken a megye lakossága, javarészt a munkaképes fiatalokkal. Egyike a ,,fogyó megyéknek'', amelyek az ország iparosodott vidékeinek munkaerőtartalékát jelentik. (Ennek következménye, hogy az 50 évnél idősebb házaspárok, illetve idős családok aránya falvakban 66%, míg a megyei városokban 34%. Elöregszik a megye falusi lakossága.)

A változás lényege azonban, hogy kiemelkedett a nyomorból, hogy munkát adott, és lehetőséget az életre, a megélhetés legszűkösebb gondjai fölé emelte az embereket. Fedél került az emberek feje fölé és el tudják önmagukat élelemmel látni. Ez azonban a viszonyokhoz képest, ami egy emberöltővel ezelőtt a megyei lakosság 60—70%-ára jellemző volt, óriási ugrás, hatalmas fordulat.

Nincs létbizonytalanság, munkanélküliség, a munkáshiány felszívná — és fel is szívja — a mezőgazdaságból elkerülni akarókat, gyakorlatilag megszűntek a többcsaládos zsellérlakások, megszűnt az éhezés, az alultápláltság, csecsemőhalálozás jelentősen csökkent stb.

Tehát a társadalmi-gazdasági hátrányok felszámolásában a *korábbi állapotokhoz képest* abszolút mértékű javulás történt. A nagy fordulatot azonban nem követte olyan dinamikus gazdasági fejlődés, az iparban vagy a mezőgazdaságban — következésképpen a települési viszonyokban, szakember ellátottságban, technikai, civilizációs fejlődésben stb. —, amely az ország többi területéhez képest a történelmileg kialakult hátrányokat és elmaradottságot ténylegesen felszámolta volna.

A gond kétségkívül az, hogy ezek a *hátrányok*, ha csökkenő mértékben is, de *újratermelődnek*, különösen a lakosság elmaradottabb helyzetben, a leg-

nagyobb hátrányban levő társadalmi csoportjai körében. A fejlődés jelenlegi üteme mellett és a jelenlegi mobilitási viszonyok között, e hátrányok megszűnése csak több generáció perspektívájában képzelhető el.

Kérdéses, hogy a mai társadalmi és politikai viszonyok mellett egyáltalán megengedhető-e, hogy ekkora különbségek alakuljanak ki lehetőség, képzettség és színvonal tekintetében az ország különböző társadalmi csoportjai között, *területi okok miatt.*

Hiába javulnak *abszolút mértékben* az életfeltételek, a lemaradás relatíve növekszik, a szakadék szélesedik és mélyül. Ezért is különösen fontos az életmód és a környezeti probléma megismerése, mert ez az ellentmondás egy gazdasági-területi egység különböző régiói között, kicsiben mintázza a hasonló szituációban levő országok közötti ellentmondásokat.

Gazdasági változás, társadalmi átalakulás, többszörösen átalakult és változóan produkált eszmék és nézetek, többszörösen változó gazdasági és gazdaságpolitikai elképzelések, hagyományos és új vonzások körében élnek az emberek, egy kitágult világban, valóban még mindig elég szűkös lehetőségek között, miközben állandóan hírt és információt kapnak a külvilágból, egy olyan elérhető környezetről, amiben más módon is lehet élni.

A következőkben empirikus vizsgálatunk metodikai alapelveit ismertetem. Ezeknek kidolgozásában törekedtünk a megye történeti és gazdasági sajátosságait figyelembe véve, az életmód komplex problémáit konkrét, kvantifikált vizsgálatokkal megközelíteni.

Az életmódot a társadalmi reprodukciós folyamat alkotóelemeként fogtuk fel. Egyik középponti vizsgálati kategóriánk a *szükségletek* kielégítésének módja és az adott anyagi-társadalmi feltételekhez való viszony vizsgálata volt. Ez inkább statikus szemléletű. A másik kategóriánk, amely az életmód *változását* vizsgálja az emberi-társadalmi *aktivitás* oldaláról és a közösségek érdek- és értékrendszere dinamikájának vizsgálatából épül.

1. *Az anyagi szükségletek kielégítésének hierarchiája*

Az emberek *általában élni* akarnak, sőt megélni, s ha lehetséges nem nehezen és nem rosszul, hanem egyre jobban, — ma jobban, mint tegnap, és holnap jobban, mint ma.

Ahhoz, hogy ne ez vezérelje cselekedeteiket, az kell, hogy az eszmei célok erősebbek legyenek, mint az anyagiak, ami leginkább olyanok körében képzelhető el, akiknek vagy nincs és nem is lesz reményük az alapvető javak megszerzésére, vagy akik már csaknem minden primer szükséglet biztosításán túl vannak.

De az emberek tömegei számára — különösen nálunk — még mindig az alapvető szükségletek megszerzése és kielégítése viszi el főként az energiát.

Ha rendszerbe lehetne foglalni egy ember anyagi szükségleteinek hierarchiáját, és kielégítési módját egyszerűen szükségleteiről inventárt lehetne készíteni, abból következtethetnénk az ember anyagi szintjére, foglalkozására, társadalmi helyzetére, kulturális felkészültségére stb., életmódjának legfőbb anyagi mozgató tényezőire. Az alapvető szükségleteknek sorrendjével jellemezhetem valamely ország lakóinak életmódját, a társadalom színvonalát is. Ha egy közösségben az evés a legfontosabb, leginkább hangsúlyozott érték és szükséglet, akkor az vagy azt jelenti, hogy ez a közösség még nemrég az éhezés, élelmezés problémájával küzködött, vagy hogy még ma sem tart ott, hogy a vege-

tatív primer életfenntartó szükségleteken túl tudjon lépni. A ruházkodás előtérbe kerülése mindenképpen a növekvő iparosodás és egy kialakuló jólét jele, ahol a közvetlen létfenntartó elemi gondokon túl, már bizonyos „külsőségekre" is adhatnak, figyelhetnek. A lakás problémája a fejlődő városok, az urbanizáció bizonyos fokán kerül előtérbe, s végül az autó, telek stb. igényekre ott kerül sor, ahol az összes elemi létfeltételek megszerzése már megoldódottnak mondható. Jellegzetesen modern, „jóléti" szükséglet, a kimozdulás, világlátás kitekintési igénye, az utazás. Mindegyik állapot más és más társadalmi és egyedi életmódot jelez, másfokú szükségletek társadalmi és egyéni állapotát mutatja. Hiszen magában az étkezésben jellemezni lehet a világ különböző állapotát, a világ két szélső pólusát: a pazarlás és az éhezés, a túltápláltság és a hiányos táplálkozás, az elhízástól való óvakodás, és az éhhalál — mint a termelési és elosztási szintek világos jellemzőit.

A mi társadalmunkban a szükségletek világosan tükrözik a történelmi és a jelenlegi rétegek közötti eltérést, különbséget is. Ma nálunk az étkezést, mint megoldott életszínvonalbeli problémát és mint megoldott szükségletet szokás kezelni. Ez ma még korántsincs így. A népesség jelentős százaléka még ma is azért dolgozik, hogy egyék. Szükségleteik célja, tartalma, sőt legfőbb élvezetük az evés. E jelenség több okkal is magyarázható: először is, még nincs messze az éhezés élménye, közvetlen tapasztalata, azért van az, hogy magában a *jóllakás* már kielégít; másrészt a jövedelmek és az árstruktúra olyan — magasak viszonylag az iparcikkek árai —, hogy sok család jövedelméből nem jut sokkal többre, mint arra, hogy jól főzzenek és jól egyenek; harmadrészt ha a jövedelmek meg is ugranak, az igények és a választási lehetőségek nem bővülnek ezzel azonos ütemben.

Ezt történelmi okok, és az életlehetőségek mai kínálata indokolja. Az étkezés minősége azonban egyáltalában nem megoldott. Uralkodó a hagyományos paraszti táplálkozás magas szénhidrát és alacsony fehérje tartalmú, korszerűtlen, egészségtelen táplálkozási kultúrája.

Ilyen — meglehetősen szegényes táplálkozással élt vizsgálatunk szerint a lakosság 30%-a, közülük magas jövedelmű rétegcsoportok is. Nem csupán anyagi feltételeken múlik sok esetben a rossz táplálkozás, hanem a táplálkozás kultúráján is. Amikor óriásit halad előre az ország abban, hogy megszüntette az éhezést és a jóllakás feltételeit az ország gazdasági és elosztási viszonyai biztosítják, de ugyanakkor a jó táplálkozástól és a korszerű egészséges életmódtól még messze vagyunk. Különösen áll ez a mezőgazdasági vidékekre, megcáfolva azt a hitet, hogy azok „jobban élnek és esznek" mint a városiak. A korszerű élelmezéshez élelmiszeriparra és kereskedelmi hálózatra van szükség — tárolókra, hűtőkocsikra stb. — olyan felszereltségre, amelyek az urbanizálódással, tehát a városok tényleg városias fejlődésével kell hogy együttjárjanak. (A szokások rezisztenciájára jellemző, hogy gyakran azok a városban élő emberek, akiknek élvezési élményük miatt az étkezésnél elég a hagyományos jóllakás módja, s bár környezeti és anyagi lehetőségeik egyaránt biztosítva lennének a korszerűen és egészségesen táplálkozáshoz, mégsem teszik ezt, és ez súlyos elhájasodáshoz és sok egészségi zavarhoz vezethet.)

Egyébként érdekes az étkezés szükségletének ritmikája: első fokon, amikor alacsony szintű a termelés, nincs a lakosság ellátására elég ennivaló, vagy társadalom ellenes az elosztási rendszer. A második fok, amikor már van az egész népesség számára elegendő élelmiszer, de az élelmiszerállomány minőségi összetétele nem megfelelő, még nincs a társadalomban korszerű étkezési kul-

túra, még kielégítően nincs élelmiszeripar, kereskedelmi hálózat. Az éhezés már megszűnt, de a korszerű táplálkozás még nem alakult ki. Ebben az időszakban a cél a jóllakás, a habzsolás, csaknem mindegy, hogy mit esznek. (Lehetőleg olyat, amire gyerekkorukban a legjobban vágytak, amivel gyerekkorban az éhséget csillapították.) A szükségletek következő fejlődési fokán, az étkezés visszaszorul, mint rugalmasan kielégíthető szükséglet, esetleg a ruházkodás, vagy a lakás, vagy — bizonyos kulturális fokon — a kulturális fogyasztás érdekében. Végül magasabb jövedelmi szinten, magasfokú életmódkultúrában az étkezés fontossága differenciált módon választékos ízlés alapján változatos konyhák ismeretében ismét visszatérhet.

Általában ha az étkezés megoldásán személyileg és társadalmilag is túljutottak, a következő lépés a ruházkodás lesz.

Szinte pontosan mérhető az emberek felülemelkedése közvetlen elementáris szükségletek kielégítésén, ahogyan bővül ruhatáruk, ahogyan az „ünneplő" ruha mellett megjelenik a második, a jó „hétköznapi" ruha, az egyetlen jó cipő mellett megjelenik a második cipő, ahogyan az egyetlen felöltő, kabát, vagy kendő után megjelenik a második kabát, a ballon, vagy „orkán". Amikor a közvetlen jóllakás mellett fontosabb szerepet kezd betölteni az öltözködés. Olykor az öltözködés javára lemondanak az evésre fordított költségek egy részéről is. S ahogyan a ruházkodás szempontjai alakulnak: amikor megjelenik az első ünneplő a munkaruha mellett, annak elsősorban tisztának, az ünneplés alkalmára jónak, és — ami a legfontosabb — tartósnak kell lennie. Itt az öltözködés még az alapvető igények szintjén van. Ettől erősen eltér a következő szint, amikor már nem a tartósság, hanem a divatosság dominál, amikor az öltözködés a legláthatóbb külső jele a lépéstartásnak, az életszintnek, a modernségnek. Ez a látható igazodási norma mindenütt nagy szerepet játszik, ahol ezt az igazodást elvárják, vagy ahol ezt az igazodást bizonyítani akarják. Különös jelentősége van a csoportnormákat „kötelezően" tartó fiatalokra, vagy azokra, akik naprakész ízlésüket, korszerűségüket mutogatni akarják látványos, mindenki számára észrevehető módon. Ma alapvetően urbanizálódási normát képvisel, a városok diktálják az iramot és a divatot, s a falvak lakói ezzel igazolhatják, hogy nincsenek messze a városi emberektől, mivel a ruházkodási divat urbánus útja még mindig könnyebben elérhető „mutató", mint az út, vagy víz, vagy közlekedés. Márcsak azért is, mert ruhát, cipőt vásárolni amúgy is a városba járnak, — ugyanakkor a ruha és cipőgyárak termelési szintje talán a legegyenletesebb a fogyasztói ellátottság különböző szférái között a vidéki kisvárosok és falvak lakói a pesti színvonaltól éppen az öltözködés tekintetében maradtak le a legkevésbé, akik a városi viselkedési, illetve öltözködési normákat kötelezőnek tartják önmaguk számára, ennek követését meg is engedhetik maguknak, és így látványosan igazolhatják lépéstartásukat.

A leglátványosabb és anyagilag is e legjobban ellátott szűk réteg indítja a divatot, s a terjedési „idő-ritmus" a réteg és az egyén specifikus mutatója lehet; a divatkövetés tapasztalatunk szerint Párizstól, illetve Londontól három év alatt futja be az utat pl. Békéscsabáig. Az élettempó és az utazás gyorsulásával ez a tempó is gyorsul. Egyébként ez az a szükségleti szféra, ahol a „pazarlás" első jeleit tapasztalhatjuk, hiszen — átvéve a fejlett ipari országok fogyasztási manipulációs modelljét — e körben már előfordul, hogy bizonyos ruhák használaton kívül kerülnek még mielőtt tönkre mentek volna. E jelenség azonban csupán a népesség 5 %-ánál — elsősorban a fiataloknál — tapasztalható.

(Ez ugyan elsősorban jövedelmi szinttől függ, de tény az is, hogy bizonyos jövedelmi szint alatt is lehetőségeikhez képest is tapasztalhatjuk a divat érdekében való pazarlást.) Tény az, hogy bizonyos szinten *felül*, ahol más, értékesebb termékek felé fordulnak (kocsi, telek, nyaraló) nem számít annyit a divatkövető öltözködés, és bizonyos szint *alatt*, ahol tényleg nem tudják követni és nem is képesek áldozatot sem hozni, ott nem játszik szerepet a ruházkodás. Egyébként a jóllakás után úgylátszik most az öltözködés van társadalmi méretekben soron.

A lakáskérdés elsősorban a robbanásszerűen fejlődött főváros és az erős ütemben fejlődő városaink gondja, tipikus urbanizációs probléma, amelyik mindenütt a világon jelentkezik, ahol ilyen nagy méretű városnövekedésről van szó. Ez olyan országokban is gondot okozott, ahol nem kellett ilyen méretű háborús károkat helyreállítani, hatékonyabb az építőipar, és termelékenyebb, amelyik az iparosodás magasabb fokán van, és az egy főre eső nemzeti jövedelem tekintetében is kedvezőbb helyzetben van. Hogy ez a probléma tipikusan az urbanizáció gondja, és az iparosítással jár együtt, arra tényszerűen ugyancsak vidéki vizsgálatunkból hozhatunk bizonyítékot, bár a vizsgált falvakban és kisvárosokban, a lakások rendkívül alacsony színvonalúak, korszerűtlenek, a minimális civilizációs igények szintje alatt vannak (legalább 60%-ban), mégis a változtatás, javítás, jobbítás szándékai, egy új, vagy jobb lakásra való aspiráció fel sem merül, mint tömeges igény, illetve ahol ilyen igény van elsősorban a városokban, ott is a magasabb jövedelmű, viszonylag jó körülmények között élő rétegeknél, ahol a városiasodás valamilyen mértékben hatással volt az életükre.

Tehát, mint már említettem, van a szükségleteknek egy „hierarchiája", amely az evés, ruházkodás, lakás és a többi sorrendjével követi és jelzi a társadalom egyes rétegeinek anyagi és igény-fejlődését. Ahhoz, hogy a szükségletek következő lépcsőfokára eljusson, le tud mondani, az előzőleg fontosnak tartott szükségletről, az étkezés magas fokáról a ruházkodás érdekében, a ruházkodásról a lakás érdekében, vagy — az autó érdekében a lakásra való gyűjtésről. Ez a lemondás csak ideiglenes, egy konkrét cél érdekében egy időre történik, s aztán visszatér, hogy egyenletesen az elért szükséglet kielégítési szintjén tarthassa magát, a cél az volt, hogy elérje a többiek színvonalát, megszerezze, amit számára az „életmód-modellje," mint elérendő színvonalat sugall.

Az ember anyagi szükségletei több tényezőből épülnek:

a) Az elemi szükséglet, biológiai, létfenntartási kényszer az első. Az ember életbenmaradását biztosítja ezeknek a szükségleteknek a kielégítésével. Minden alapvetően abból indul ki, hogy a létfunkciókat biztosítsa, az élet primer feltételeinek teljesítése érdekében.

b) Az ember, amikor élete fenntartása érdekében szükségleteit kielégíti, nem csupán kényszert old fel, hanem éppen a feloldás kapcsán olyan elégedettséget ér el, amely jó érzéssé, örömmé, élvezetté fokozható. A szükségletek megszerzésénél és kielégítésénél tehát az öröm, illetve az élvezeti tényező differenciáltabb szerepet játszik.

c) Az ember társadalmi lény, szükségleteit nemcsak egyedi úton, egyéni módon éri el és elégíti ki, hanem társaival együtt, így közösen alakulnak ki szükségletek, azok megszerzési és kielégítési módja. A szükséglet kialakulásában és kielégítésében ilyen módon már nemcsak a primer kényszer, nem is csak az elégedettség, egyéni élvezet és öröm a meghatározó és jellemző összetevők,

hanem a mód, a színvonal. A szükséglet tárgya jellemzővé válik egy meghatározott csoportra, s kifejezve szokásrendszerének magatartásjegyeit és szimbólumait is.

d) Mivel azonban a társadalom strukturált, a lehetőségek általában egyenlőtlenek, így a feltételek is strukturálódnak. Ezért a szükségletek és a szükségletek kielégítésének lehetősége a feltételeknek megfelelően eltér egymástól. Bizonyos szükségletek — tárgyak, vagy viselkedési szokások szimbólummá válva — meghatározott szintű csoportot jelölnek; azoktól azonban elkülönülhetnek és mint státusjelző szimbólumokat más társadalmi réteg és csoport is elérhet; jóllehet ez a szimbólummáválás azzal a veszéllyel jár, hogy elkülönül a tényleges szükségletektől és tényleges tartalmukat elvesztve külsőséges jelzővé alakulnak át. Így szakadhat el az igény a szükséglettől és válhat bizonyos igényekhez és szükségletekhez képest irracionálisan magassá vagy a lehetőségekhez képest alacsonnyá. Társadalmi méretekben éppúgy megtörténhet, mint az egyes ember esetében. Előfordulhat, hogy valaki társadalmi presztízs szempontoktól vezérelve lemond tényleges szükségleteinek kielégítéséről annak érdekében, hogy olyan tárgyakat, javakat szerezzen be, melyeket akár nem is használ soha. Így a szükségletkielégítés vagy életvitel biológiai kényszere társadalmi kényszerré, a kielégítés elégedettségi öröme pedig a külvilághoz való kényszerű igazodás érdekében irracionálisan külsőségessé válik.

Igen nagy kérdés, hogy vannak-e objektív társadalmi szükségletek.* A szükségletek racionális vagy irracionális voltának megállapításánál kérdés, hogy hogyan határozhatjuk meg azokat, hogyan minősíthetjük. Kétségtelen tény, hogy van egy mai egészségügyi ismeret mellett kialakult objektív étkezési szükséglet, amelynek van minimális és maximális határa. Ugyancsak a lakásszükségleteknél is létezik egy egészségügyi és funkcionális célszerűség és szükségszerűség. Így mindennek meglehet vonni a minimális kielégíthetőség és a maximális kielégíthetőség határait, egy konkrét társadalom termelési viszonyainak ismeretében.

Az igények azonban, mint tudjuk, nem a racionális szükségleti szinten, hanem legfeljebb akörül mozognak, hiszen társadalmunk — jelenlegi strukturáltságában — erősen eltérő objektív körülmények között — más *kiinduló pontja* van az eltérő társadalmi csoportok objektív szükségleteinek. Éppen ezért különböző az a tudati cél, az az igényszint, amelyet az emberek szükségleteik kielégítésére törekedve el akarnak érni.

Ha saját helyzetünket e vonatkozásban az iparilag fejlett társadalmakhoz viszonyítjuk, megállapíthatjuk, hogy mi még a kezdet kezdetén vagyunk. Még közel esik az igény a racionális szükséglethez, még zömében valóságosak, és a létfenntartás elemi szintjéhez kapcsolódnak az igények.

Amiben nem racionálisak, az éppen ebből a vizsgálatból derült ki; egyáltalán nem csak az ipari fejlődés bizonyos színvonalán alakul ki a „Presztízs fogyasztás". Hiszen vizsgált körünkben, a falvakban és az erősen falusias jellegű városainkban éppen a hagyomány diktálta kényszerű igazodás magyarázza az igény és valóságos szükségletek közötti eltérést, a társadalmi presztízs érdekében.

* Az objektív szükségletek körének vagy szintjének meghatározásánál gond, hogy a társadalomról és szükségletekről gondolkodó szociológus, filozófus, illetve társadalomtudós objektív szükségletként, vagy elérendő célként saját életfelfogását, eszméit vetíti ki és abszolutizálja, mint az egész társadalom számára elérendő kívánatos célt, objektív fejlődési szükségletet, és az európai értelmiség ideális létformáját tűzi ki objektív célként.

Az anyagi igényeknek van egy belső elégedettségi és van egy külső alkalmazkodási tényező-mozgató rugója. A kérdés mindig fennáll: belül legyen-e az egyensúly, vagy kívül legyen meg a látszat. Inkább mutatni kell-e, vagy élni vele. Lehetséges, hogy maga a dolgok megmutatása jelenti a nagyobb élvezetet a lét könnyítése helyett. (Lásd a mosógép, amit nem használnak, tovább is kézzel mosnak, de megmutatják a szomszédasszonynak. Nagyobb az élvezete, ha mutatja, mintha használja, mert a munkát megszokta, a büszkélkedésből pedig úgylátszik soha sincs elég.)

Minden olyan társadalomban, ahol erős a társadalmi hierarchia, de nincsenek kasztszerűen zárt határok — elvben meg van a lehetősége az embereknek, hogy a társadalmi hierarchia egyik lépcsőjéről egy magasabb lépcsőre juthasson. De a tényleges előrejutás nehéz. Ugyanakkor minden társadalmi csoport, mint mondottuk, jellemezhető — köznapi szükséglet kielégítésének módjával, szokással, viselkedéssel. Ezek a szokások az egyes rétegek szimbólumai lesznek, s az előrejutásnak látványos mutatója, ha egyik rétegből a másikba kerülve annak külsőleg mutatós fogyasztási szokásait átveszi.

Ez akkor is presztízsemelő jelentőségű, ha nincs mögötte tényleges előrelépés. Különösen így van ez olyan társadalmi egységekben, ahol zárt települési viszonyok között élnek az emberek, ahol a társadalmi kontroll nagy szerepet játszik és a kollektív minősítés dönt az ember társadalmi hierarchiában elfoglalt helyéről, tehát megbecsüléséről. Ott fontosabbak a külső jegyek, ott gyakran nem a belső elégedettségre, hanem a látszatra helyezvén a hangsúlyt ezzel teremtik meg a belső elégedettséget. Minden jobban a ,,szem előtt'' történik, a ,,szemtől-szembe'' kapcsolatok jellemzőek. Faluhelyen még erősebb ezeknek presztízsadó külsőségek fontossága, vagy legalábbis olyan fontosak, mint a fejlett ipari országok nagyvárosainak társadalmában. Nem akarok itt másra utalni, mint hogy a múltban a hagyományos népviseletet meg kellett szerezni és hordani kellett, ha meg is éheztek, mert elvárta a falu-közösség. Hogy a tisztaszobát hagyományos bútorokkal és tornyozott párnákkal be kellett rendezni, ha egész életükben soha nem is használták. Hogy manapság is faluhelyen tízezreket érő kerítést építenek a ház köré, jóllehet a szobák nincsenek bebútorozva stb. S a mosógépet megveszik, nem mosnak vele, csak dicsekszenek.

A kifelé mutatás, a többet mutatni akarás nem termelési színvonalhoz, sőt nem is a manipulált ipari társadalom fogyasztói magatartásához kötött, hanem a javak elosztási rendszerének, korrigálásának eszköze, célja nem a szükségletkielégítés, hanem olyan külső látszat teremtése, mintha az elmaradottságot sikerült volna behozni. Ha így valaki olyan látszatot tud teremteni, hogy ,,bejutott'' egy vágyott társadalmi csoportba, akkor ez a szubjektív szimbólum az objektív felfelé jutás szükségletét fejezi ki.

A szükséglet kielégítési szintjének változtatására két lehetőség van: az egyik, amikor az objektív társadalmi-anyagi meghatározó tényezőket alakítják át, (tulajdon elosztási viszonyrendszer, technikai fejlődés stb.) tehát amikor az objektív feltételeket változtatják, a másik amikor az adott lehetőségeken *belül* szükséges, célszerű, maguk számára valamilyen módon indokolt belső átcsoportosítást hajtanak végre; maguk által megszabott cél, érték és feladat érdekében.

A szükségletek vizsgálatánál kiderült az, hogy a vizsgált megyében van változtatási szándék, feltétlenül van dinamizmus, azonban általában nem azok a rétegek akarnak változtatni létfeltételeiken, amelyeknek a szociológus ,,objektív ítélete'' alapján feltétlenül változtatni kellene azokon, hanem azok a

rétegek, amelyek már dinamikus fejlődésben vannak, amelyek már kiemelkedőben vannak korábbi létfeltételeikből, de tovább akarnak haladni, jóllehet kedvezőbb helyzetben vannak, mint a statikus, változtatni nem tudó, változtatni nem képes csoportok.

Ez hívja fel a figyelmünket arra a tényre, hogy a változtatás igényét sohasem egy objektíve rossz szituáció váltja ki, hanem a mozdulás reménysége, a dinamizmus lehetősége. Abból tehát, hogy a rossz helyzetben levő rétegek mozdulatlanok, sőt nem is látszik a mozgás-változtatás akarata vagy szándéka — más kedvezőbb helyzetben levőkkel szemben — arra következtethetünk, hogy e rétegeknek nincs lehetőségük helyzetük megjavítására, vagy nem ismerik fel az előttük nyíló lehetőségeket. Nem ott van tehát a dinamizmus és az előremozdulás, ahol a legrosszabb a helyzet, hanem ahol kilátás van a jelenleg is jobb helyzet további javítására. A *lehetőség* teremti meg a képességet a változtatásra.

2. *Az anyagi-tárgyi környezet szerepe az életmód meghatározásában és a szükségletek kielégítésében*

A vizsgált megye sajátossága szinte kötelezővé tette, hogy elsősorban az ember anyagi-tárgyi környezetében keressük az alapvető életmód különbségeket. (Nem térnénk ki azokra a meghatározó tényezőkre, amelyek a társadalmi munkamegosztásból, jövedelmi különbségekből erednek, részben, mert ezek már eléggé ismert és feldolgozott témák, részben mert ebben az esetben az ökológiai helyzet magyarázza a munkamegosztást éppúgy, mint a jövedelmet stb.)

Az ökológiai adottságokból indulnánk tehát el.

A vizsgált megye és az ország egyes területei között több évtized fejlődési különbség van, ami állandóan újrateremtődik a feltételek mozdíthatatlansága miatt. A feltételek különbsége már a — mindenkire egyaránt kötelező — általános *iskola elvégzésének* szintjénél megmutatkozik. Pl. Budapest, illetve a nagyvárosok előnyben levő gyerekei az iskolába való bekerüléstől kezdve végig megtartják előnyeiket, s a hátrányos helyzetben levők (pl. több osztály összevont tanítása tanyai és falusi iskolákban) — a tanyasi, falusi, sőt kisvárosi iskolák tanulói — végig küzdenek — több-kevesebb sikerrel hátrányaikkal.

Az általános iskola végzésével a *munkamegosztásba való* bekapcsolódással, tulajdonképpen egy életre szóló szakmai választással folytatódnak és halmozódnak a hátrányok. Igen nagy különbség van abban is, hogy hol, milyen lehetősége van az embereknek, — illetve gyerekeknek — először is, hogy a *szakmák között* válasszon, másodszor, hogy választott szakma alapján a *munkahelyek között* választhasson. A választási lehetőség pedig rendkívül szűkös. Ez egyébként nemcsak a vizsgált területre jellemző. Minél távolabb haladunk Budapesttől — annál inkább csökkennek a szakma és a munkahelyválasztás lehetőségei. Annál inkább szűkül az, hogy az ember több lehetőség közül maga válassza alaptevékenységének körét, és életformáját. (Egyébként ez az a terület, amelyben még bővülő információ-hálózat sem segít eléggé.)

Az iskolai és munkahely, szakmaválasztás hátrányai, ill. előnyei mellett, az anyagi-tárgyi környezettől függ az *alapvető anyagi szükségletek kielégítési módjának* minősége, és kínálatának arányai is, az anyagi-tárgyi környezet változásával módosul az is, hogy az életmódot alapvetően meghatározó elemi szükségletekhez *hogyan* lehet hozzájutni. Ezt bizonyíthatjuk az elemi anyagi

szükségletek példáján: például a tej, vagy a vaj, vagy az egészséges, korszerű táplálkozáshoz fontos állati fehérjék, húsok választékán, vagy az azokhoz való hozzájutás módján. Hasonló hatást gyakorol a kereskedelmi hálózat fejletlensége. De az anyagi-tárgyi környezet életmód-formáló hatása megfigyelhető a legelementárisabb szükséglet, a vízhez való hozzájutás módjában is. Az a *mód*, ahogyan a vízhez hozzájutnak, a vízhasználat, és az elhasznált víz mennyisége, talán az egyik legalapvetőbb kulturális életmódbeli mutató. Ezen a téren az energiaráfordítás különbözőségei és más objektív feltételek — pl. egyszerűen az egészséges víz hiánya — lehetetlenné teszik, hogy a hátrányban levő vidékek, a mai normák szerint élhessenek. (A megye összes lakásának 17%-ában van folyóvíz, szemben a városokkal együtt számított 37%-os országos átlaggal.)

Az útrendszer ugyancsak erősen elmarad az országos — nem túl magas — átlagtól, pedig az út egy ország érhálózata: ahol nincs út, ahová nem tud eljutni a tápláló vér, és nincs „anyagcsere", vagy pang az élet működése, vagy bénává válik. Ez közgazdasági és kommunikációs kérdés egyaránt.

Az út jelenti a *megélhetést*, mert viszi és hozza a legfontosabb táplálékot, az út az életfeltételekhez szükséges dolgok cseréjét akadályozhatja és elősegítheti.

De ami a személyes oldalt, az emberek életmódját illeti, egyszerű életmódmutatókkal mérhető az energiaveszteség, vagy nyereség; mit kell tenni, milyen útra, fáradságra, energiára van szükség ahhoz, hogy beszerezzék a napi élelmet, hogy vegyenek egy pár cipőt, hogy eljussanak a munkába, hogy elkerült rokont, vagy gyereket, barátot, szülőt meglátogathassák, vagy — színházba jussanak el. Az út a munkaerő biztosítása, az út a kapcsolattartás lehetősége, megléte lehetővé teszi, hiánya akadályozza a nyitott élet lehetőségét. A megfelelő úthálózat megléte lehetővé teszi, hogy sok hátránnyal és hiánnyal küzdő környezetet felcseréljék — legalábbis átmenetileg — valami másra. Az út teszi lehetővé az ember számára, hogy kimozdulhasson, hogy ne érezze helyhez kötöttségét, hogy a külső környezettel a közelebbi, vagy távolabbi világgal valamelyes érintkezése lgyen.

Szubjektíve pedig az emberek közérzete nagymértékben függ attól, hogy kényszerűen vannak-e bezárva szűkebb környezetükbe, vagy módjuk van-e a kapcsolatukat tágabbra nyitni, akár közvetlen szükségleteik megszerzésére, akár magasabb szintű, a vegetáláson túlmenően humán szükségletek kielégítésére. Az útviszonyok olyanok — csak egy példát véve —, hogy a megye lakosságának közel egyharmadánál novemberben — a nagy esőzések idején — elzárul a kimozdulás lehetősége és — bár időtől függően — a tavaszi olvadásig tart. Ez jellegzetesen olyan tény — mint a többi civilizatórikus hiány —, ahol az egyenlőtlenséget nem a jövedelem, vagy a munkamegosztásban elfoglalt hely határozza meg. Ilyen települési viszonyok között élő tanító pl. életmód szempontjából közelebb áll a szakképzetlen mezőgazdasági munkás életmódjához, mint a munkamegosztás és jövedelem szempontjából azonos kategóriájú fővárosi, vagy nagyvárosi kollégájához.

A tárgyi-anyagi világnak új és igen fontos lehetősége a film, a rádió és a televízió hatása. Az emberek számára ez a kétoldalú kapcsolat a tágabb világgal való tényleges kapcsolat *illúzióját* adja. A közvetlen környezet szűkössége mellett, ez a kapcsolat a külvilággal (pillanatnyilag) sokkal olcsóbb, mintha járható utakat építtetnének. Kétségtelen jótéteményét — most elsősorban a TV-re gondolok — elsősorban azok tudják értékelni, akik valamennyire bele tudják élni magukat a korábbi tanyasi, falusi életmódba, és tudják, hogy egy

szűk kitekintés nélküli világ nihiljébe visz be a TV egyáltalán *valamit*. (Bár a külterületi házaknak 11%-a a falusi házaknak 58%-a van villamosítva.)

Az életmódkülönbségeknél tehát a társadalmi struktúra különbségei előtt a történelmileg kialakult egyenlőtlen technikai, civilizációs lehetőségekről kell beszélni. Ez legsúlyosabban a leszűkült iskolázottsági és munkalehetőségeknél hat, de súlyosan jelentkezik a mindennapi lét reprodukciójának legelemibb szintjén is.

A korszakos különbségek feloldásának egyéni és tömegessé vált útja az a társadalmi mozgás, amely a városok és különösen Budapest óriási megduzzadásával járt együtt. A település-tervezés, a centrumok kiépítése nem esett egybe az emberek tényleges mozgásával.

Ebben valószínűleg voluntarisztikus hibák csakúgy közrejátszottak — pl. az, hogy politikai okokból régi történelmileg kialakult megyeközpontokat felkészületlen városokba helyeztek át stb. — minthogy társadalmi mozgásigény szociológiai tényezőit nem vették figyelembe az új ipartelepítéseknél; valamint, hogy egyes képviselők energikus és hatékony sürgetése alapján — ipart telepítettek és várost fejlesztettek ott, ahol erre hiányzott a lehetőség. De szubjektív hibák nélkül sem lehetett volna hamarosan megoldani mindazokat a hátrányokat, amelyeket Magyarország történelmi fejlődéséből, települési viszonyaiból és ipari-technikai színvonalából következett. Ezért is kell megkülönböztetett figyelmet fordítani az életmód és az általános esélyek szempontjából Magyarország elmaradott, hátrányban levő területeire, mivel a *földrajzi hátrány, társadalmi hátrányként jelentkezik.*

3. *A mindennapi munka, az életmód szempontjából*

A munka „embermeghatározó" és „életformáló" karaktere miatt, az életmód — az anyagi, környezeti feltételek után — egyik legfontosabb meghatározója. Pontosságát elsősorban a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely valamennyi konzekvenciája (jövedelem, státushierarchia, megbecsültség stb.) és antropológiai hatása indokolja. (A mód tudniillik, ahogyan az emberek részt vesznek a társadalom életének újratermelésében, visszahat magára az emberre is, formálja, átalakítja.)

De ennél többről is szó van, ha a munkát az életmód összefüggésében nézzük. A munka nálunk mindenki számára kötelező társadalmi és egyéni kényszer, és az emberek *aktív idejének közel teljességét* elfoglalja. Nyilván márcsak azért is ez az alapvető meghatározója az életmód emberi tevékenységképesség oldalának.

A munkavégzés környezeti lehetőségei és adottságai éppen olyan jellemzőek lehetnek az ember alakítására, mint a konkréten végzett munka jellege. Az, hogy ki mivel, milyen közegben dolgozik, hogy feladata szerint mit kell „megmunkálnia", hogy a természet, vagy valami mozdulatlan anyag, gép vagy papírrá változott emberi relációk, vagy éppen maguk az emberek jelentik aktivitásának területét, lényegesen eltérő életvitelt diktálhat. Vagy más oldalról vizsgálva a kérdést világos, hogy az életvitelben meghatározó jelentőségű, hogy valaki a munka-relációiban függő, vagy független szerepet tölt-e be, hogy az egymásra utaltság mértéke mennyire egyéni, vagy közös felelősséget jelent, hogy a függőségi rendszerben, a munkamegosztás hierarchiájában valaki melyik fokon áll, mennyire férhet hozzá a döntésekhez, ítéletekhez, vagy ki-

zárólag sokszoros áttételen keresztül, áttekinthetetlen rendszerbe kapcsolódik valamihez stb.

A munkakörülmények — tudjuk — a jelenlegi gazdasági, anyagi technikai feltételek mellett messze vannak attól, hogy az emberek megtalálják benne „önmaguk megvalósítását". Társadalmunknak csak egy töredéke képes önmagát munkájában megvalósítani. A munka értelme a legtöbb ember számára az, hogy abból megéljen, lehetőleg a körülményekhez képest jól, és ha van rá mód ne nagyon nehezen. A munkaválasztás szempontjainak vizsgálatánál igen nagy arányban ez a preferencia sorrend. Ez nem zárja ki ugyan az identifikációt, vagy egyszerűen a munka szeretetét, de kizárja a jelenlegi technológiai szinten az emberi képességek tényleges kibontakoztatását.

Ha magában azt nézzük, hogy azonos típusú műveletet, vagy műveleteket kell végezni — legyen fizikai, szellemi, alkotó vagy rutin munka, összetett vagy egyszerű stb. — mégpedig huzamosabb ideig — olykor egy egész életen keresztül — ez azt jelenti, hogy ez természetes módon kialakítja azokat a készségeket, és képességeket, amelyek az emberre jellemzőkké válnak. Az állandóan ismétlődő munkafolyamatok, a tipikus manuális tevékenységi formák, vagy gondolkodási, cselekvési, esetleg döntési beidegzések gyakorlása nyilvánvalóan bizonyos készségeket, képességeket kifejleszt, másokat elsorvaszt.

Érdekes kérdés az — amelyre éppen ennek a vizsgálatnak alapján szeretnénk választ keresni —, hogy az esetleg valaha meglevő, de nem használt, következésképpen háttérbe kerül, elsorvadt vagy tartalékba helyezett képességeket „kihasználja"-e az ember a munkán *kívüli* tevékenységekben. Igyekszik-e visszaszerezni, ha erre módja és lehetősége van, azokat az ún. szabad idő tevékenységeknél.

Megfigyelhető, hogy minden munkán kívüli tevékenységnek konzekvensen megvan a maga meghatározott, társadalmi szokásrendszerekben kialakult, meghatározott „életrendszere", ami szisztematikusan követi a napi munkát. Minden munkának van egy munkán kívüli, de azzal korrelációt mutató, munkától függő, vagy azzal összefüggő „létforma rendszere".

Már a napi munkában, amit végez, kialakul, hogy érdeklődése bonyolult, vagy egysíkú, hogy naponta gyakorolt készségei mit fejlesztenek ki, hogy a *munkán kívül* milyen kiegyensúlyozó, vagy folyamatosságot biztosító, vagy ellentétes, vagy kiegészítő tevékenységre van szükség.

A munkán belül, a *végzett munka során kialakult* készségek és képességek rendszeréhez képest kell megvizsgálni, hogy szabad idejében igyekszik-e munkájához „felnőni" vagy munkájának szűkös voltát a munka utáni aktivitásban igyekszik kitágítani, illetve, hogy szabad idejében a napi fáradtságnak még az emlékét is igyekszik kikerülni gondolatkörében. Ez gyakorlatilag attól függ, hogy szubjektív identifikációs viszonya mellett, felkészültsége készségei eguivalensek-e munkájával és ha több, akkor hogyan „vezeti le", ha kevesebb akkor hogyan igyekszik pótolni azt. Az elszakadás sem független attól, amit egész nap folyamán csinált, az is jellegzetesen kapcsolódik a végzett munka összetettségéhez és színvonalához.

A munka megítélésével kapcsolatban két eltérő alapállást kell itt bírálnunk: az egyik, amely az embert, mint fogyasztót kezeli, figyelmen kívül hagyja az aktivitást, annak létmeghatározó szerepét, mivel az „élet a munka után kezdődik".

De hasonlóan hamis, a munka korábbi romantikus szocialista szemlélete, amelyik csak munkában tartja az ember önmegvalósítását lehetségesnek. Csak

éppen arról felejtkezik el, hogy a munkamegosztás jelenlegi technikai fejlettségi szintjén az emberek többsége a munkában kifejleszthető emberi képességeinek csak töredékét hasznosíthatja, és ez független az elidegenítő tulajdonviszonyok megváltozásától.

A munkaintenzitás és a munka-etika tartalma és értékjellege erősen átalakulóban van — erről majd az értékek alakulásánál amúgy szó lesz — mint ahogyan éppen az iparosítás kiterjedésével a paraszt fiatalok munkához való viszonya is megváltozik.

A munka könnyűsége — vagy viszonylagos könnyebbsége — és a mezőgazdasági munkáknál megszokott „személyes kapcsolat" jellege és eredménytudata fordított viszonyban van. A fiatalokat vonzza az ipar és a város. Elsősorban annak életformája, a munka remélt és tényleges könnyebbsége, a kötött munkaidő stb. Ugyanakkor komoly adaptációs problémát jelent a falusi emberek számára az ipari nagyüzemi munka jellege, egyszerre jelent szubjektíven emelkedést a korábbi helyzetükhöz képest és elveszettséget a munka személytelenségében, a városi ismeretlenségben, az hogy munkájuk szerepe ismeretlen eredményt teremt, hogy összefüggését nem tudják és nem ismerik fel, hogy a megmunkált tárgyhoz nincs semmi személyes kapcsolata, szemben a mezőgazdasági munka ismeretesen más jellegével.

Ennek a „vonzás-taszításnak" számos következménye van, például rendkívül gyakori munkahelyváltoztatás. Úgy tűnik, valami olyan munkajelleg keresése válik fontossá, amely egyesíti a város előnyeit és a munka feltehető emberségesebb, eredményesebb voltát. Ebben a keresés, a frusztráció, kiegészítő vagy pótlólagos tevékenységek rendkívül fontos szerepet játszanak, amikor az életmód egészének megértéséről van szó.

Összefoglalva: Az élet szerveződésében, az életmód kialakulásában három tényezőt kell vizsgálnunk: először azt, hogy milyen tényleges lehetőségek vannak (társadalmi-anyagi feltételek, *vagyis az objektív oldal);* másodsorban, hogy ki milyen lehetőségekről tud, melyeket ismer (ez már a *szubjektív tudati oldal);* s végül, hogy ki milyen lehetőségeket képes kihasználni (ez már az *aktivitás* kérdése).

Nagyon leegyszerűsítve a képletet, az anyagi életvitel következő fokozatait írhatjuk le:

— Élni — vegetálni
— megélni — pihenéssel, lélegzettel
— jól élni — bőségesen enni, inni, öltözködni, lakni
— kényelmesen élni — könnyen dolgozni, könnyen keresni, könnyen költeni
— értelmes, tartalmas élet — kulturált, differenciált mód — tudatos élettartalom, változatos formák.

S ellentételeként a munka erősségének különböző fokozatait figyelhetjük meg.

A lépcső valahogy olyan módon épül fel, hogy a társadalmi lehetőségek legszűkebb fokán a cél az, hogy egyáltalán *vegetatív* szinten megmaradjanak.

Már emelkedettebb fokot és lehetőséget jelent, amikor a vegetatív szint fölött *biztosíthatja életének* feltételeit.

Az életszinten a következő előrelépés, amikor *jól és bőségesen* élhet. Bőségesen enni, inni, szépen, gondosan öltözködni.

Felismert igény: — kényelmesen élni, könnyen dolgozni, könnyen keresni, sőt könnyen költeni. Végül, ebben a skálában mindenképpen minőségileg más a differenciált élet lehetősége, amikor már nem az ellátás gondjai dominálnak,

amikor a „szépen élni", tartalmasan élni, kerül előtérbe és az nem egyszerűen a jóllakást jelenti, s nem a kényelmesség játszik uralkodó szerepet. A változatos, tartalmas differenciált életvitelhez kevesek juthatnak el nemcsak a tényleges megvalósításához, de egyáltalán az igényléséhez is alig.

A célok aszerint változnak, hogy milyen tapasztalatokon épül a tudatosan, vagy spontánul automatikusan épülő életvitel. Mit éltek át azok a generációk, akik kemény munkával sem tudtak megélni korábban, vagy gyerekkorukban természetükké vált az erős teljesítmény, amelyiknek jóformán nem volt ellentétele, s eredménye nem oldotta fel a szűkös létformákat. Ezeknek az egyszerű megélhetés, vagy a bőséges megélhetés adja a célt, és a kielégülést. Akik számára a megélhetés már biztosított, azok inkább a kényelmes, mint a bőséges megélhetés felé vennék útjukat. A ma élő középkorú és idősebb falusi generáció számára a kényelem elérhetetlen volt, tehát nem is igényelt létforma, amíg a fiatalokat nyilvánvalóan ez vonzza. A különbség aztán ott van, hogy hol következik be az a határ, aminél többet se nem akarnak, se nem vágynak, és el sem tudnak érni, amire se a lehetőségek, se vágyak nem visznek már el. A vegetáció szintjétől a minimális, az elégséges, a bőséges és a differenciált életmódig vezet az út. További kérdés, hogy milyen munka-etika alapján dolgoznak, milyen szintű és hatékonyságú tevékenységet végeznek.

A társadalom anyagi-technikai fejlettségének kérdése, hogy ma még valójában a kezdetén vagyunk a vegetatív létfeltétel biztosításának gondjaiból való kiemelkedésnek. Az alapfeltételek biztosítása, bőséges, vagy kényelmes életfeltételek sem elért vagy könnyen elérhető célok az emberek nagy tömegei számára.

Ha egy ember számára nincs más választási lehetőség, minthogy teljes életenergiáit a primer életfeltételeinek megteremtésére fordítsa, és azokat is csak minimális szinten tudja biztosítani, annak életmódját kétségtelenül *ez* a központi feladat határozza meg. Vizsgált mintánk nagy arányban vagy ezen a szinten él, vagy éppen túljutott a vegetatív létfeltétel biztosításán. Még ebben az esetben sem kizárt számos fontos életmód, vagy magatartásmutató differenciált jelenléte. De alapvető különbség van annak a helyzetéhez képest, akinek *van* választási lehetősége, aki számára a társadalom biztosította képességeinek sokoldalú kifejlesztését, válogathat különböző aktivitási formák között, válogathat a rendelkezésre álló közösségek között, válogathat a szabadidő eltöltésének módozataiban és abban is, hogy milyen eszme jegyében kívánja igazolni létét.

Lényeges különbségek figyelhetők meg tehát a tekintetben, hogy a külső anyagi világ mit tesz az ember számára lehetővé képességeinek megvalósításában, s hogy az ember mit hasznosíthat a környező világ adottságaiból önmaga, csoportja, osztálya számára.

4. *Életmód változás és az értékek szerepe*

Az elsődleges közösségek, közvetítik vagy alakítják ki az egyént, értelmi, érzelmi ítéleteit, a szokásait, viselkedési normatíváit, ezeken belül az elemi-anyagi szükségleteinek kielégítési módját, de még bizonyos értelemben sorrendiségét is; ezek alakítják ki az életfeltételek kezelésének ütemét, módját, célokat adnak, másokat elvetnek, szokásokat közvetítenek, továbbadják, megőrzik vagy megváltoztatják, megszüntetik a régieket, vagy újakat teremtenek. Az emberek életének különböző szakaszaiban más és más közösség fog-

lalja el az irányító szerepet, az igazodási szempontból a legfontosabb helyet, ezért más és más közösségi normák befolyásolják. Ez természetesen nem megy konfliktusok nélkül. Az emberi kapcsolatok erősen dimenzionáltak, mélységük és hatásuk is meglehetősen különböző akár az idő folyamatában, akár egyazon időben vizsgáljuk. Az egymást keresztező hatások konfliktusa és konfliktusának feldolgozása állandó feladat minden egyes ember számára, akár elfogadja a normákat, ítéleteket, akár maga diktálja vagy manipulatíve elfogadtatja valamelyik közösségével. Különösen most és itt a falvainkban, ahol a korábbi zártabb faluközösségek nyitottabbá válnak, s a korábbi értékstabilitást új értékek váltják fel, s általában a kontinuitás megtörik.

Ezek az értékek és értékelések természetesen konfliktusba kerülhetnek és kerülnek is. Az új követelményeket és a régi hagyományokat a különféle érdekvonta csoportok eltérő módon értékelik; s az embereknek dönteniük kell, hogy életüket miként alakítják attól kezdve, hogy hogyan táplálkoznak, öltözködnek, építenek-e fürdőszobát a házba, vagy hétországra szóló lakodalmat csapnak a lányuknak, hogy külföldre mennek nyaralni, vagy bútort vesznek, odáig, hogy többre becsülik-e a közösséget, mint önmagukat, hogy milyen eszmei, erkölcsi magatartásnak rendelik alá magukat és mikor melyik alternatívát választják, amikor a kényelem vagy az elvek között kell választani.

Mindezeket az egyéni értékelési szempontokon kívül az határozza meg, hogy milyen életmód-modellt sugárzó csoport hatásába kerül az ember. Hol játszik tehát szerepet például a gazdálkodásnál a régi puritán magatartás követelménye, a vagyongyűjtés presztízsadó léte, hol és mikor jelentkezik a felélő „mának élő típus" amelyik önmaga akarja jól érezni magát és biztonságát nem közvetlenül a vagyoni bizonytalanságtól félti; hol játszik az szerepet, hogy jóllehet maga nem élvezi tárgyait, de mások számára mintha maga élné fel a pénzét; vagy aki feladja anyagi javait, vagy annak egy részét a humán értékekért; vagy aki feladja az anyagi és szellemi értékek lehetőségét a forradalmi célokért. Az életmód számtalan magatartása különbsége ugyanilyen jól elkülöníthető és ábrázolható a legprimerebb szükségletek kielégítésének elemi szintjétől a legmagasabb etikai szintű kérdésekig.

(Az életmód típusok világosan elrendezhetőek három dimenzió szerint, amelyek empirikusan is használhatónak tűnnek: a szükségletek szintje és kielégítési módja, az aktivitási jelleg és az életet szervező tudatosult értékek — eszmények szerint.)

A változások, az életmód dinamikus alakulásának megközelítése érdekében két konkrét tényező változását hoznám illusztrációnak, az egyik a „tevékenységi oldal", a másik az anyagi javak kihasználási lehetőségének útja. Az egyikben inkább a változást, a másikban inkább a rezisztenciát elemezném, annak bemutatására, hogy a szubjektív reagálási módok milyen jelentős szerepet játszanak.

Az érték és magatartás változásának egyik jellegzetes példája a *munkaetika, a munkaintenzitás* változása. A paraszti rétegnél — a megfigyeltek 78%-a tartozott ide — korábban a munka volt az élet legfőbb tartalma, a legfontosabb életet szervező érték.

Csak az tudott megélni — és akkor is csak nagyon keservesen, alacsony szinten — aki nagyon keményen dolgozott és aki csak a legszükségesebbet fogyasztotta el és csak az tudott gyarapodni, aki minden erejét a gyűjtésre koncentrálta. Ez a külső parancs, külső szükség, belső paranccsá internalizálódott, mivel a parancs racionális értelmét bárki közvetlenül tapasztalhatta. A protes-

táns etika, amely a vizsgált országrészben a legerősebben érvényesült, egyaránt megparancsolta a munkát és eltiltotta az élvezeteket. Ezek az erkölcsi parancsok a társadalmi lehetőségeket fejezték ki, hiszen a lét fenntartása a földteleneknél, vagy a vagyonszerzés a kisbirtokosoknál lehetetlen lett volna, ha felélik a munka eredményét — az akkori termelési szinten. Kényszerből teremtett szentséget, belső vezérlésű motorrá tette a társadalom ezt a parancsot, s az Egyház kodifikálja is ezt. „Orcád verítékével egyed a te kenyered" mert az „eredendő bűn" miatt meg vagyon az írva, hogy „átkozott legyen a föld temiattad, fáradságos munkával élj belőle életednek minden napjaiban." Ezen a belső parancson az se változtatott, hogy az eredendő bűn is strukturált módon terhelte a társadalmi osztályokat.

A világ változott. Változott a külső szükség, változott a cél, és ez feloldja a kényszer teremtette belső parancsot is, s ez az értékekben és a magatartásban alapvető változást hozott, mert a lehetőségeket és az érdekeken alapuló értékeket alapjaiban fordította meg.

Nem kell már kegyetlenül keményen dolgozni ahhoz, hogy a minimális életszinten megéljen, vagy saját magától megvonja a „falatot" a szerzés érdekében, mivel megszűnt a magántulajdon, nem vezeti, mert nem vezetheti a vagyonszerzés reménye és motorja. Kötetlenebb lett és kötöttebb egyszerre.

A bérből és fizetésből él és lehetősége (ma már csaknem minden parasztcsaládban az iparfejlődés következtében, van bérből és fizetésből élő munkás vagy alkalmazott), valamint az állandó munkaerőhiány és munkaerő kereslet az öregek előtt soha sem ismert biztonságot ad a fiataloknak.

A sokféle munkalehetőséget rendszeres havi fizetést és a hajdani parasztgazdaságnál — sőt még a termelőszövetkezetnél is — sokkal alacsonyabb munkaintenzitást biztosító vonzóbb és könnyebb városi életmód, egy újfajta, könnyedebb munkaetikát hozott létre, megszüntette a munka központi fontosságát. Megszűnt a munka és a szorgalom — szorgalommal teremtett vagyon — kapcsolata, amely a presztízst és a státust biztosította. A tradicionális falusi társadalomban a szorgalom és a munka alapvető értékmeghatározó volt, s az ember becsültségének mértékét adta, — bár a szorgalom mértékegysége igazából a vagyon volt. Most ezek az értékek alapvetően átalakulnak — bár az átalakulás bonyolultabb annál, mint ahogyan jelenség szintjén áttekinthető.

Most a vagyon nem mutatja a szorgalmat, a szorgalom megszűnt — a fiatalok számára — presztízst adó tulajdonság lenni. A kemény munkaerkölcs, amelyet a minimális létfenntartás, vagy a vagyonszerzés diktált, jelenleg sajátos átmeneti jelleget mutat. A falusi népesség nem igyekszik többé magántulajdont szerezni, de a közösség érdekének felismerése még túlságosan absztrakt közgazdasági—társadalmi fogalom ahhoz, hogy átváltható legyen a köznapi élet, mindennapi tevékenység gyakorlatára. Így akár a korábbi szinttel, akár a polgári társadalmakból ismert színvonallal hasonlítjuk össze, a munkaintenzítás jelentős csökkenését tapasztalhatjuk. Sokféleképpen lehet ezt a folyamatot megítélni, de korábbi paraszti életvitelhez, életmódhoz képest nem kétséges, hogy a világ emberségesebbé vált, hiszen a munka kényszer jellegét megszüntette, s egy emberségesebb élet-központú gyakorlatot alakított ki, amelyik nemcsak könnyíti az életet biztosító munkafeltételeket, hanem „engedékeny" a munkával szerzett javak, lehetőségek „felélésére", kihasználására is.

A tevékenység, a munka intenzitásának változása mellett most egy *változatlanabb*, mozdíthatatlanabb szférát nézzünk: a változtatási képtelenséget az anyagi lehetőségek, az anyagi létfeltételek kihasználására.

Ha egy család az anyagi lehetőségeit nem használja ki, és szűkíti lehetőségeit, korlátozza élvezeteit, vagy nem talál élvezetet a lehetséges anyagi ellátottságban, azt általában valamilyen *cél*, *elv* vagy *eszme* alakította magatartás miatt teszi. A cél lehet anyagi, amelyik ettől látszólag külön etikai színben jelentkezik. Ennek a tiszta típusnak viselkedése többboldalú, más és más indokok által motivált. (Azonos viselkedés eltérő társadalmi tartalommal.)Van, aki azért nem használja ki az anyagi lehetőségeit, mert számára nem jelent életet mozgató, vagy vezérlő elvet az anyagi eszközök birtoklása, vagy az anyagi, fogyasztói öröm. De lehet ennek az ellenkező véglete, aki azért él szűkösen, hogy bőségben lehessen majdan — jóllehet ez a típus végül is gyakran az életét végigéli és a gyűjtés, a halmozás marad állandó célja, s a „majd élünk", sohasem következik be. Ez a társadalmi feltétel és szükség teremtette típus, amely elsősorban a kistulajdonosi kategóriából kerül ki, vagy kistulajdonossá akarna válni; hagyományosan megszokta, hogy kizárólag úgy tud valamihez — földhöz, szerszámhoz, lóhoz — jutni, ha azt saját életszintje kárára „spórolja össze". Olyan magatartás ez, amely sajátos módon akkor is él, amikor elveszti értelmét, és megszűnik a célja. Ez a típus életformát változtatni nem képes, létformája a szűkösség, valamilyen cél érdekében, mivel az életét vezérlő elvet, társadalmi biztonságát csak így találja meg.

Anyagi lehetőségeinek kihasználási módjában hasonlónak látszik, de éppen ellenkező indok miatt él így az, aki hosszas szűkölködés után megfelelő anyagi körülmények közé kerül, de a társadalmi változásoktól, a jóléthez való hozzászokástól való félelem, az önmegtartóztatás elve, arra viszi, hogy ne élje fel, vagy ne éljen lehetőségeinek és körülményeinek megfelelően.

Az erős nyomor, és a társadalmi bizonytalanság teremtette ezt a típust, aki nem tud hinni abban, pontosabban nem tudja elhinni, hogy megszűnt számára — ha ténylegesen meg is szűnt — az éhezés, nincstelenség szüntelen fenyegető veszedelme. A társadalmi fenyegetés olyan sokszor tette bizonytalanná a talajt a lába alatt, amikor látszólag biztosan érezte magát, hogy ha viszonylagos biztonságban van, már el sem tudja azt hinni.

A létezés új feltételei, vagy a társadalmi viszonyokon létrejött változás nem jelenti egyértelműen azok kihasználását is. Az életfeltételek nem teremtenek önmagukban új életmódot. A lehetőségek kihasználása nem történik automatikusan. Vannak, akik nem értékelik kellően a létrejött változásokat; vannak akik nem is akarják értékelni a változásokat, s ragaszkodnak a régi életformához; még az is előfordul, hogy érzékelik a változást, de nem használják ki, mert kötik őket a régi erkölcsi — és magatartás-normák. Például, bár bevezették a villanyt, de olyan égőt használnak, ami mellett alig lehet jobban látni, mint a régi petróleum lámpa mellett; vagy kétszobás, fürdőszobás házakat építenek, de él a régi „tisztaszoba" kultusza, és gyakorlatilag a konyhában élnek, laknak, alszanak. Jellegzetes probléma, hogy egyes paraszti rétegek nem tudnak mit kezdeni megugró jövedelmeikkel: felélni nem tudják — és nem akarják — mivel nem fogyasztó típusúak. Etikájuk, egész hagyomány és szokásrendszerük tiltakozik a felélés, „pazarlás" ellen. Étkezési kultúrájuk alacsony. Nem építkeznek, mert a gyerekek már a városba mentek. Jövedelem-többletük a termelésbe nem áramlik vissza, mert nem a „saját" gazdaságot fejlesztenék, és a kommunális beruházásokban való részvételre nincs mód. A régi magatartási elvek, a régi aspirációk vezérlik ebben a körben a mindennapi cselekedeteket, miközben ennek a társadalmi feltételei már alapvetően megváltoztak.

Ebben az esetben — s a vizsgált területen élők nagyobb része a fent leírt módon él — az emberek fogyasztási szintje, vagy felélési szokásai nincsenek arányban minden esetben az anyagi lehetőségeikkel.

Az egész magatartásrendszer társadalmi kényszerből, vagy szükségszerűségből fakad, az embert társadalmi életképessége, a lehetőségei szabják meg, hogy milyen magatartás válik célszerűvé és ésszerűvé. Ezeknek a magatartásoknak az a jellegzetességük, hogy valójában az embernek kényszerűségből vállalt természetévé válnak, amelyre egész életük, értékrendszerük, bizalmuk és önbizalmuk felépül. A társadalmi változások időnként anakronisztikussá teszik egyik vagy másik beidegzett magatartást.

Így válik anakronisztikussá a gyűjtögető, aki már nem gyűjt semmire, a szűkösen élő, akinek lehetősége lenne a bőségre, az az aszkéta, aki már elhagyta az „eszmét", amiért az önmegtartóztatást vállalta stb.

Ez azt bizonyítja, hogy bizonyos életszokásokon, beidegzettségeken az emberek nehezen tudnak változtatni, mégha a lehetőségek meg is változtatták a magatartási elvek racionális értelmét, kitartanak amellett az életmód mellett, amely korábban biztonságot adott számukra. (Tehát mint az előbb láttuk elvük marad nem felélni, nem pazarolni, tiszteletben tartani a munkát stb.)

Nem mond ellent ez az érték és norma konfúziónak és ez említett diszkontinuitásnak: hiszen — ugyancsak az emberi természet egyik következetes reagálási módja, hogy minél inkább bizonytalanodik a külvilág, felborítva a korábban bevált értékeket, annál biztonságosabbnak tűnik ha szorosabban ragaszkodnak a régi erkölcsökhöz és elvekhez. A lehetőség és a kihasználás eltérésének egyik okát kétségtelenül ebben találhatjuk meg.

5. *Az idő tényezőjének fontossága az életmód vizsgálatában*

Az életmód kialakulásánál nem lehet *csak* a jelenből kiindulni, és figyelmen kívül hagyni azokat a hatásokat, vagy hatásmechanizmusokat, amelyek még ma is igazodási alapot jelentenek igen sok ember számára, s főként azért, mert gyakran olyan magatartásformákról, szokásokról, etikáról, viselkedési és életviteli tényekről van szó, amelyeknek számos eleme sajátos módon rezisztens marad generációkon keresztül. Ezért fontos tudni azokról a domináns társadalom-történeti hatásokról, az osztályok elhelyezkedéséről és tényleges viszonyáról és harcairól, melyek például a vizsgált megyében hatottak és hatásuk megmaradt mind a mai napig.

Egy ember napi cselekvéseiben folymatosan *együttél* a múlt, a jelen és a jövő. Számos folyamatban a múlt és a jelen és a jövőbeli tényezők egyszerre párhuzamosan, vagy egymást keresztezve hatnak, még akkor is, ha a magatartást vagy szokást sugalló intézmény már régen nem működik, illetve még nem kezdte meg igazából a működését. Az életmód nincs egyszer és mindenkorra egy adott társadalmi csoport létezéséhez kötve. Szokásokban, cselekvésekben, normákban és értékekben, átvett és továbbélő életvitelben együtt lehet a múlt számos vonása és kapcsolódhat át a mába, sőt készíti elő a jövőt. Kevés olyan társadalmi jelenség van, ahol ezt jobban figyelemmel lehetne kísérni, mint az életmódban. Hiszen az átvett, megőrzött és mához idomított cselekvésmódokat — amelyek jegyében a mai gondokat és feladatokat igyekszik legyőzni az ember — befolyásolja, (ott, ahol a változásra objektív lehetőség és szubjektív

képesség van) egy vágyott életmód, amely érdekében szüntelen „korrigálja" életmódjának egyes elemeit.

A nagy társadalmi átalakulás, a tulajdonviszonyok forradalmi átalakulása, a magántulajdon és a kisparaszti tulajdon megszüntetése kétségkívül mélyen megrázta és átalakította a megye zömében mezőgazdasági ágazatban dolgozó lakosságát. De az a társadalmi átalakulás, ami jóllehet lehetővé tett egy modern mezőgazdasági vagy ipari fejlődést — sok tényező miatt — mégsem vitt végbe teljes fordulatot. A megyében élő embereknek a 45%-a (a 40 évnél idősebbek), többszörösen átélt tulajdonviszonyrendszer változást (nagybirtok, kisbirtok, földosztás 1945, kollektivizálás 1960—63). Másrészt mivel az elmúlt 4—5 évben alakult így át a megye társadalmi struktúrája. A tulajdonviszonyok változásával és a foglalkozások, szakmák változtatásának következtében a megye lakosságának mintegy 80%-a ment át többször is olyan alapvető változáson, amely életmódját, és az azt befolyásoló érték—szokás—norma—eszme rendszert érintette, közvetlenül vagy közvetve élte át annak hatását. Nemcsak egyszerűen arról van szó, hogy a körülmények gyökeres változása nem adta meg az emberek számára a biztonságos lét folyamatosságának érzését, hanem — az elmúlt 7 évet kivéve — az 5 évenként bekövetkező lényeges társadalmi értékmódosulás az életet nem egyszerűen absztrakt módon, hanem a közvetlen tulajdon és munkalehetőségtől az ellátás kérdéséig, és a jövedelmileg vagy a gyerekre vonatkozó változó gondokig jóformán minden lényeges területen érintette. Nyilván ez volt az, ami meghatározta az emberek törekvésének lehetőségeit is, ez volt az, amelyik miatt semmilyen fajta egy irányú törekvésre — aspirációra —, sem az életmód, sem a gyerek, sem a szakmaválasztás tekintetében nem törekedhettek. Ilyen értelemben érték- és normakonfúzió következett be, amelyik voltaképpen mind a mai napig nem állapodott meg.

Mivel a választott értékek és normák — különösen azok, amelyek egy kialakult életvitelt kell hogy befolyásoljanak — hosszabb idő alatt válnak hatékonnyá egy mozgáshoz, változáshoz — minden külső kényszer ellenére — nehezen hozzászokó falusi ember életében, különösen lassan érvényesülhetnek.

Az életelvek — eszmék, magatartás, életvitel, életforma — ideáljai, — modern kifejezési szóval élve mintái — már elég korán megragadják az embereket. Az életmód-minták közül a kívánatosnak tartottat az emberek különböző időpontokban választják ki, s így ezek a hatások, ideálok más és más korszakból származhatnak, s nem feltétlenül magyarázhatók meg a jelenlegi körülményekből.

Ezek a hatások kialakulhattak a *múltban*, s nem elképzelhetetlen, hogy ezeket a viselkedési előírásokat és szokásokat, beidegzett magatartásokat és követendő normákat az a szülő képviseli, aki számára a ma hirdetett életforma életében el nem ért életforma aspiráció volt. A jelenben talán már nem is él sem ezt az életformát előhívó társadalmi lehetőség, sem az életformát magáénak valló társadalmi osztály, de élnek még — a mai élethez is szükségképpen szervesen kapcsolódva — szokások, gesztusok, a munkában, a szabad időben, a gazdálkodásban vagy a fogyasztásban.

Azonban az idő folyamata, amelyben az ember a múltból építve halad a jövőbe, a jövő számos tényezője éppen úgy beleszövődik az életmód aspirációiba, az életet rendező elv magatartásformáló eszközei közé, mint ahogyan a múlt, nem tudatosan, de naponta igazítva, módosító irányításokban él. Különösen — és ezért is érdekes vizsgálatunk, — az a múlt, amely egy nagyon meghatározott társadalmi-történelmi „pillanatban" folyt le. Az emberek két évtizede

olyan gazdasági-társadalmi átalakulásnak tanúi, amely sem nem teljes, sem nem konfliktus mentes akár gazdasági tényeiről akár értékrendszeréről, normáiról, vagy etikájáról legyen is szó.

Az általunk vizsgált megye e szempontból is sajátos, mert az ország számos más helyén a társadalmi-gazdasági fordulat egyértelműbben, világosabban társadalmi-gazdasági következményekkel zajlott, (akkor is, ha ennek értékelése körül viták alakulnak ki). Az országrész ilyen sajátos fejlődése tudatosul a megye lakosságában, hiszen nemcsak a megyéből elkerült emberek példája és élete jelent állandó mintát a megyében maradottak számára, hanem a már elterjedt tömegkommunikációs eszközök, filmek éppen elég „modern" életmód-mintát sugároznak, sugallnak, javasolnak, mutatnak az otthonmaradottak számára.

Ezért van az, hogy az emberek aspirációiba különösen két minta okozhat feszültségeket. Az egyik: a *múltbeli* kép követése, amelyik éppen a társadalom alapvető változása miatt nem valósulhat meg, csak szimbólumaiban, magatartás-mintákban élhet, — hiszen a társadalom már túljutott rajta.

A másik — a civilizált urbánus közösségi ember — ha úgy tetszik a *jövő képe*, ehhez pedig még nem értek meg a feltételek. Sem a körülmények, sem a gazdasági fejlődés, sem a választás, választék-gazdagság ezt a létet nem biztosíthatja.

Az életmód-ideálok sokféle mintát állítanak az emberek elé, múltból, jelenből, jövőből, a lehetőségek pedig szűkek, a választás alternatívái kevesek. Minél lejjebb haladunk az iskolázottság, az ellátottság, a település stb. szintjén, annál jobban szűkülnek ezek a választási lehetőségek, annál kisebb a döntések skálája, annál kevésbé érik el a frissítő, változtató áramok, amelyek az életet és az élet lehetőségeit alapvetően képesek megfordítani.

Ennek a konfliktus-helyzetnek a feszítő ereje létrehozhat valamilyen dinamizmust, ha van lehetőség a mozdulásra. A múlt, jelen és jövő lehetőségeinek és mintáinak az egyidejűsége ütközik a köznapi valósággal és a korlátozott lehetőségekkel. A fordulat, amely elsodorta a régit, lassulni látszik anélkül, hogy gazdasági—társadalmi —emberi tartalmában már kiteljesedett volna.

Összefoglalva

Az életmód néhány meghatározó eleméről, változásáról és változatlanságának indokairól kívántam képet adni, egyben néhány jellegzetes társadalmi jelenséggel illusztrálva a vizsgálati koncepciót.

Az életmód tehát két feltételen alapul: az objektív külső tárgyi világ lehetőségein, az anyagi—gazdasági—társadalmi adottságon — valamint egy belső szubjektív feltételen, képességen, amelyet ugyancsak a társadalmi feltételek, adottságok érlelnek — fejlesztenek ki, vagy sorvasztanak el, illetve melyet a társadalmi *feltételek kondicionálnak* olyan szinten, amely — e kettősség — a társadalom és az ember, az objektív adottság és a szubjektív képesség — társadalmilag szükséges egyensúlyából — egyensúlytalanságából — kialakul.

Az életmód az ember köznapi, mindennapi életvitelében, a reprodukciós folyamatban realizálódik, ahogyan az ember létfeltételeit megteremti, ahogyan a létezés biológiai, társadalmi, humán szükségleteit megszerzi és amilyen viszonyt mindehhez kialakít. Ez határozza meg az emberekkel, — különféle szintű közösségekkel való viszonyrendszerét. Az életmód tehát azt jelenti, hogy valaki az adottságok, lehetőségek, szükségletek rendszerében — feszültségében vagy harmóniájában — miként alakítja ki a létezés módozatait, tehát

miként alkalmazkodik azokhoz, vagy a puszta reprodukción túllépve miként módosítja vagy változtatja e feltételeket.

Ezekből az előfeltevésekből kiindulva vizsgálatunk során a következő problémákkal foglalkoztunk:

1. Az alapvető életmódban — a társadalmi struktúrában elfoglalt hely mellett — a települések sajátos *tárgyi—anyagi környezetének feltételei* milyen különbözőségeket okoznak. A társadalmi előnyök, vagy hátrányok erősen összefüggenek a területi, környezeti adottságok egész rendszerével. Az ökológiai helyzet speciális történelmet, gazdaságot és munkamegosztást jelent.

2. A végzett munka, illetve az *emberi aktivitás egész rendszerének* alapján épül fel az emberek életmódja. Tevékenységi rendszereken kívül vagy attól függetlenül nem lehet életmódot vizsgálni. Minden munkának megvan egy „munkán kívüli", de azzal szorosan összefüggő magatartás-rendszere, még pontosabban *létforma-rendszere*, amely követi a napi munkát, akár úgy, hogy ténylegesen folytatódik, akár úgy, hogy ellensúlyozó tevékenységekkel próbál kikerülni belőle.

Ez azért fontos, mert igen tetemes a le nem kötött alkotó képesség, szakértelem, vagy egyszerűen értelem. Ezek keresik megvalósulásuk útját, illetve frusztrálódnak ott, ahol ez a kihasználás nem teljesen adekvát, s hogyan épül a teljes élettevékenység rendszerében, napi cselekedetek sorában.

3. Az életmód kutatásnak egyik legérdekesebb kérdése, hogy a *különböző közösségek életvitelt befolyásoló értékei* hol, mikor, kiknél, milyen erővel és hatásfokkal érvényesülnek a mindennapi cselekvésben, magatartásban, az életmód kialakításában és változtatásában.

4. Kutatásunk egyik központi kategóriája a szükségletek hierarchiája, melynek vizsgáltuk mennyiségi és minőségi arányait, színvonalát.

A *szükségletek* sok értelemben vizsgálhatók. Elsősorban az *anyagi* szükségletek szintjét, hierarchiáját és arányait kell vizsgálnunk. Másik fontos kutatási pontunk az *emberi együttélés*, az emberi kapcsolatok humanizációs szükségleteinek problematikája volt; és harmadrészt foglalkoztunk a kulturális szükségletekkel mint a világ észlelésének, felfogásának, megismerésének alapvető *emberi* szükségleteivel.

Kutatásunk során igyekeztünk felderíteni a szükségletek tartalmát, minőségét, és kielégítésük útját, vagy akadályait, szembesítettük az igényeket és a lehetőségeket, tanulmányoztuk az aspirációk tárgyát, azok tartalmát és erősségét.

5. A kultúráról hármas értelemben kell beszélnünk. Az *első*, amely a mindennapi *életvitel anyagi feltételeinek kezelésében* a mindennapi tevékenységben nyilvánul meg. A kultúra ebben az értelmezésben az ellátottság és magatartás fokmérője, az emberi ismeretek és készségek kifejlesztése a civilizáció értelmes használata és igénylése. (A táplálkozástól kezdve, az egészségügyi kérdésekig, a ruházkodástól a lakberendezésig.)

A kultúra *második* felfogása, amely az emberek *együttélésében* megvalósítandó kultúrát, annak etikai, érzelmi, humán módját illeti, mely az életmódot alapvetően befolyásolja.

Végül is a kultúra *harmadik* formája, a *művekben* tárgyiasult ismeretekben rögzült, művészet—tudomány—irodalom komplexusa. Az így értelmezett kultúrának azt a feladatát hangsúlyozzuk, amely képessé teszi az embereket a világ sokrétű dolgainak érzékelésére és ezzel tágítja sok szempontból az emberi lét szükségképpeni szűk voltát.

Miért fontos ez a komplexitás?

Amióta a tudatos beavatkozásra mód van a társadalom alakítása érdekében, tipikussá vált valamilyen „egycélúság" a társadalom gondolkodóinál, tudatos és hatékony cselekvőinél.

Mint bevezetőmben írtam, nem vizsgálják végig egy cselekvés útját az elvtől, a végrehajtás útján az eredményig. Pedig ez az az út, ahol a legnagyobb diszkrepanciákat lehet tapasztalni. Ritkán esnek egybe az elképzelések, még megvalósulásuk esetén is, a bekövetkezett eredményekkel. A diszkrepancia a fel nem ismert társadalmi törvényekből ered, társadalmi mozgások fel nem ismerésének a következménye. A társadalmi törvények általában erősebbek, mint a megbízott törvényhozók, s az emberek boldogulási törekvései eltérnek a társadalomboldogító elképzelésektől.

Mivel a társadalmi beavatkozás céljai egy-egy kérdésre összpontosulnak, még ha a változás be is következik akkor is váratlan elemek jelentkezhetnek. A fogyasztás csúcsára jutott társadalmakban az anyagi bőségnek súlyos ára van, nem anyagi, hanem humán téren, és bekövetkezik a fogyasztás önkéntes korlátozása is; vagy hogy egy másik társadalmi forma tapasztalataira hivatkozzunk: a megteremtett köztulajdon nem hoz létre automatikusan közösségi gondolkodást; megszűnése pedig a munkaintenzitás csökkentésével járhat együtt stb.

Ennek a kutatásnak — bár még kezdeti stádiumban van — éppen az a célja, hogy kikerülje az egycélúság „egy-szempontúságát"; éppen sokoldalú vizsgálatával szeretne a még fel nem tárt társadalmi törvények jobb megismeréséhez hozzájárulni.

РЕЗЮМЕ

В этом очерке говорится о принципах и частично о результатах сбора данных, ограждающих повседневный образ жизни и влияние общественной трансформации. Сбор данных был проведен в одной из юго-восточных областей Венгрии с сельско-хозяйственным уклоном характером; практической целью было дать реальную точку опоры для перспективного планирования. Научным стремлением исследования являлось выявление исследуемых коренных вопросов изучения образа жизни, обеспечивание его комплексного характера и подкрепление теоретических гепотез в сопоставлении с действительностью или отказа от них. Важность исследований и интерес к ним объясняются различными факторами: с одной стороны — это одна из слаборазвитых, относительно отсталых областей страны, которая по различным историческим и политическим причинам всегда находилась в более невыгодном положении, чем другие более быстро развивавшиеся области. С другой стороны — за последние 25 лет в области произошли большие общественно-структурные изменения, то есть можно измерить влияние изменений.

Исследование имеет важное значение также и потому, что хотя условия жизни гораздо улучшились в абсолютном смысле, невыгоды все-таки воспроизводятся в уменьшающейся степени; таким образом, отставание становится относительно большим по сравнению с динамически развивающимися областями страны.

Одним из центральных вопросов исследования была проблема иерархии нужд. В нуждах отражаются и расхождения, и различия между историческими и современными слоями. Анализируя питание, одежду, жилищные условия и т. д., автор говорит об общественных факторах образования нужд разных типов.

Чтобы понять конкретные явления исследования, автор касается теоретических вопросов «объективного», рационального и иррационального характера нужд. Какое было бы соотношение между биологической и общественной принужденностью, факторами удовлетворения и ступенчатостью, пропорциями нужд, намерениями и возможностями изменения?

Другим центральным пунктом исследования было то, как и в чем из областных невыгод вытекают общественные невыгоды. Что это значит для образованности, для выбора профессии, для удовлетворения повседневных нужд?

Характер повседневной деятельности был третьим исходным пунктом исследования. Исходя не только из того общеизвестного факта, что место человека в общественной структуре определяется его местом в общественном разделении труда, но и с той точки зрения, что каждая работа имеет еще одну «систему существования» кроме труда, но в связи с ним, и эта система влияет на полную активность.

Сущность вопроса в организации жизни и в формировании образа жизни: какие возможности у людей (общественные и материальные условия) — это объективная сторона; о каких из этих возможностей они знают — это уже сторона субъективного сознания, и какими возможностями они могут пользоваться — это вопрос активности.

На шкале максимума-минимума возможностей и способностей могут находится много вариантов того, как внешний материальный мир делает для человека возможным осуществление его способностей, и того, как человек может использовать реальность окружающего мира для себя, своей группы, своего класса в этом общественно-человеческом обмене веществ.

Здесь ценности, направляющие жизнь, коллективы, нормы и влияние коллективов играют роль. Автор пишет здесь о двух типах ценностей, имеющих влияние на образ жизни: о резистентных элементах, оставшихся и при новых общественно-исторических ситуациях, которые, например, не позволяют использование возможностей даже по нормативам, и динамично продвигающихся желаниях, хотя их общественные условия еще не созрели. Они формируют конфликтные ситуации, на которые *по-разному* реагируют типичные общественные группы.

В последней части очерка автор занимается ролью фактора времени, ориентирующего образ жизни.

Идеал принципов (жизни — идей, поведения, образа) жизни, по современному выражению — образцы, уже довольно рано охватывают людей.

Таким образом, если образцы образа жизни являются желаемыми идеалами для осуществления, они формируются в разные времена в жизни людей. Они могут происходить из разных периодов.

Одновременное влияние возможностей и образцов прошлого, настоящего и будущего сталкивается с повседневной действительностью и ограниченными возможностями.

Автор хотел дать картину некоторых определяющих элементов и изменения образа жизни и о причинах его неизменяемости. Он иллюстрировал концепцию исследования через несколько характерных общественных явлений.

Так в принципе:

Образ жизни основывается на двух условиях: на возможностях объективного внешнего материального мира, то есть на материальных или экономико-общественных условиях (на способности), которые развиваются или отмирают тоже в общественных условиях и реальности или в общественных условиях на таком уровне, который определяется в результате этой двойственности общества и человека, объективной реальности и субъективной способности, общественно необходимого равенства и неравенства.

Образ жизни реализуется в повседневной форме жизни человека, в репродукционном процессе, в том, как человек создает условия существования, как он добывает общественные и биологические средства для жизни и какое отношение он формирует ко всему этому. Это определяет систему отношений к людям и к коллективам на разных уровнях. Образ жизни заключается в том, как он формирует способы существования в системе, напряженности или гармонии реальности, возможностей и нужд, то есть он приспособляется к нему или идет дальше, чем репродукция, и может модифицировать или изменять условия.

SUMMARY

The survey, the principles and some results of which this study treats, examined the effect of the social transformation in the everyday human mode of living.

The examination was carried out in one of Hungary's south-eastern counties of agricultural character, with the practical aim of presenting a basis of reality for long-term planning; with a scientific endeavour of exploring those centres of the research of the way of life which can be examined. It was also aimed at both ensuring the complexity of the research and either supporting the theoretical hypotheses by means of confronting them with reality or repudiating them.

The importance and interest of the area examined are explained by some factors: 1. It is one of the country's stunted, comparatively backward, underdeveloped areas which, due to various historical and political reasons, was always at a disadvantage as compared with the more rapidly developing parts of the country. 2. For the past 25 years there

have been great changes in the social structure of the country, thus the effect of the changes can be "measured".

Among others, the examination is also important because, though there has been a great improvement in absolute sense in the life conditions, the disadvantages are reproduced, even if they are on the wane and thus the lag will be relatively bigger in relation to the country's dynamic development areas.

One of the centres of the examination was the question of the hierarchy of the needs. The needs reflect the divergence and also the differences between the historical and present strata. Analysing nutrition, clothing, housing etc. the author speaks of the social factors of the development of the various needs.

In order to make the concrete phenomena of the examination understood, the author dwells on the theoretical problems of the "objective", rational and irrational character of the needs. What would be the connection between the biological and social force and the hierarchizedness and proportions of the needs and the intentions or possibilities of the changes respectively?

The other focus of the examination was the clearing up of how and in what the regional disadvantages become social ones. What does this mean in meeting the requirements of schooling, choosing a profession or the everyday needs?

The third source of examination was the character of the everyday activity, starting not only from that well-known fact that man's place in the social structure is determined by his place in the social division of labour, but also from that point of view that each work has a "beyond-the-work system of existence forms" (but in close relation with the work itself) influencing the entire activity.

The essence of the question of how to arrange life and develop the way of living is as follows: a) the objective side: the possibilities people have, i. e. the side of social and material conditions; *b)* which of these possibilities they are aware of (i. e. the side of the subjective mind); and *c)* what possibilities they are able to make use of and exhaust (this is already a question of activity).

Hence there are several variants on the maximum—minimum scale of the possibilities and abilities in both what the external, material world makes for man possible in realizing his abilities and what man can utilize of the surrounding world for himself, his group and class in this socio-human material exchange.

A role is played in this process by the principles leading life, community and the norms and influence of the communities. Here the author describes the two types of the values influencing the way of life: *a)* the resistent elements remaining under the new historical situation too (these are the elements which do not allow, for instance, the utilization of the possibilities, not even by standards); *b)* the aspirations getting dynamically ahead, the social conditions of which are, however, not ripe yet. They produce conflict situations, the reactions to which differ in each typical social group.

The final part of the study treats the role directing the way of life played by the time fatcor. People get rather quickly fascinated by the ideal (or to use a modern expression: ,,pattern") of the life principles, i. e. ideas, behaviour, mode of living and way of life. In this way if the patterns of the way of life are aspired ideals desired to reach, they develop in the lives of the people in different times and they can date from different periods.

The simultaneous effect of the possibilities and patterns of past, present and future knocks against the everyday reality of the limited possibilities.

The author deals with some determinants, changes and the reasons of immobility in the way of life and also illustrates the conception of examination with some typical social phenomena.

Thus theoretically:

the way of life is based on two conditions: *a)* on the possibilities of the objective, external, material world, i. e. on material, economic and social bases, but it is not identical with them, and *b)* on an internal, subjective condition and ability which is developed or withered also by the social conditions and bases. They are conditioned by the social conditions on such a level which emerges out of the socially necessary equilibrium and disequilibrium of this duality (society and man, objective bases and subjective ability).

Way of life is realized in one's everyday life activity and in the reproduction process, in how one creates the conditions of existence, in how he obtains the biological and socio-human needs of existence and what relation he forms to this all. This is what determines his relations system to others, i. e. to the communities on various levels. Thus it is the way of life that in the system, tension or harmony of the bases, possibilities and needs forms the ways of existence, i. e. it adapts itself to it, goes beyond the reproduction and is able to modify or change the conditions.

A GYEREKEKKEL SZEMBENI CSALÁDI KÖVETELMÉNYEK ALAKULÁSA ÉS A TÖRTÉNELMI-TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK

H. SAS JUDIT

A gyerekek családon belüli helyének, a többi családtaggal való viszonyának változása, a gyerekekkel kapcsolatos aspirációk, a gyerekekkel szemben kialakított követelményrendszer alakulása, — a családi életvitel-változásoknak egyik talán legérzékenyebb mutatója lehet. A történelmileg és társadalmilag eltérő családtípusok áttekintése azt mutatja, hogy a gyerekek családi szerepének változásai attól függenek, hogy milyen célok és lehetőségek mutatkoznak a család jövője, illetve a következő generáció sorsa és sikere szempontjából.

A történelmileg kialakult társadalmi tudat alapján az individuumok és a társadalmi intézmények a család működését akkor tartják eredményesnek, ha:

1. a család biztosítja tagjai számára a társadalomba való beilleszkedést, illetve erre felkészíti őket;
2. ha a beilleszkedés feltételeként megteremti a védelmet és biztonságot, az élet anyagi feltételeinek megteremtésével azok számára, akik erre önállóan már vagy még nem képesek;
3. ha meg tudja teremteni azt a védelmet és biztonságot a családon belül, a családdal és családtagokkal való szolidaritás eszközével ami a „hátteret" jelenti a beilleszkedés nehézségeinek leküzdésére;
4. ha a család mint intézmény hozzájárul ahhoz, hogy magát a családot és annak tagjait a társadalom, illetve az adott réteg elismerje, — megbecsülje azáltal, hogy biztosítja a család egésze, illetve az egyes családtagok számára az adott társadalomban rétegében elismert státusokat, illetve megszerzi a presztízst jelentő anyagi és kulturális szimbólumokat;
5. ha elkerülik a család szétesését, ha az egyes családtagok nem mutatnak devianciát a családdal szemben. (A házastársak nem válnak el, a gyerekek a felnőtté válásig a társadalmi szokásváltozásoknak megfelelően a család konkrét vagy eszmei felügyelete, irányítása alatt maradnak stb.);
6. ha a család meg tudja akadályozni a családtagok olyan devianciáját, amely vagy az egész társadalom vagy az adott társadalmi csoport részéről megtorlást eredményez;
7. ha ezek az eredmények nem csak egy generáció számára biztosítottak, — hanem biztosíthatók az utódok számára is.

A családon belüli viszonyok alakulásának, így a gyerekek családon belüli helyzetének, szerepének szociológiai vizsgálatánál, nem lehet figyelmen kívül hagyni az idő dimenzióját. Amikor azt mondjuk, hogy beleszületünk egy adott, és elődeink által megteremtett kultúrába és életmódba, hogy ezt elsajátítva alakítsuk és megváltoztassuk, tudjuk, hogy ez a beleszületés és elsajátítás először és meghatározó módon a családot jelenti. Minden új generáció élete

során új és új szocializációs kapcsolatokba és szisztémákba kerül. Tulajdonképpen minden társadalmi egységben együtt és egymás mellett, egymást követve élnek a különböző generációk. De a család az a speciális csoport, ahol az együttélésben bizonyos relációk a személyekben változatlanok maradnak. Az időben előrehaladva mindenkinek megmarad a gyerek szerepe, de egyben általában szülői szerepe is lesz.[1] A család jellemzője tehát bizonyos állandóság és folytonosság az egyik oldalról, amit a biológiai kapcsolatok állandósága határoz meg. Ugyanakkor jellemző az állandó változás és elmozdulás a családi relációk jellegében is, amit az új társadalmi szituáció határoz meg amibe, illetve amivel a felnövekvő generáció szembe találja magát. A biológiai állandóságnak és a társadalmi változékonyságnak ez a kettőssége ad választ egyik oldalról a családban megmutatkozó erőteljes konzervatív — ugyanakkor a régi családformákat, családi értékeket állandóan fellazító változások sajátosságaira.

Az idő dimenziója adja az élet folytonosságát. A családban ez azt jelenti, hogy a gyerek, az utódok a család, a szülők számára a „halhatatlanságot" a továbbvitel lehetőségét, s megőrizve a meghaladást jelentik.

Ez az idő dimenzió ad olyan jelentős hangsúlyt pszichikailag és társadalmilag is a családban a gyerekek helyének és szerepének, hiszen a társadalom tagjai úgy érzik, hogy az utódok nemcsak a társadalom egészét, hanem az ő egyéni életüket is tovább viszik. A társadalom általános haladásán túl a gyerekek sikerével látszik biztosítottnak a családi eredmények továbbélése. A szülők a gyerekeken keresztül látják a jelenben a jövőt.

A család belső viszonyaiban, a családi életmód jellegében tehát hallatlanul nagy szerepe van a tradícióknak. A másik oldalon ha ezekben a viszonyokban észrevehető változás, a tradícióktól való eltérés történik, ez talán egyike a legérzékenyebb mutatóknak, mely a társadalomban lezajló lényeges változásokat jelezheti. Azokat a változásokat, amelyek a család eredményességének érdekében, a családot újfajta aspirációkra késztetik, figyelmeztetve a társadalom normarendszerében, életvitelében, közérzetében megmutatkozó sajátosságokra, feszültségekre. E változások nyomán a családon belül is újfajta értékrend, a családtagok közötti kapcsolatok módosulása, a jogok és kötelességek, a juttatások és megvonások, a hierarchia, a családdal kapcsolatos kötelességek újfajta rendje jön létre.

Azt tapasztaljuk, hogy ma Magyarországon elsősorban éppen a gyerekek családon belüli helye, — a gyerekekkel kapcsolatos követelményrendszer, jelentős módosuláson megy át.

Ahhoz, hogy megítélhessük a változás mibenlétét, nagyságát és irányát, elengedhetetlen a gyerekek családon belüli helyzetének, szerepének a gyerekekkel kapcsolatos követelmények változásának valamilyen történeti áttekintése, a jellegzetes és a jelenhez még kapcsolódó történeti családtípusok e szempontból való megrajzolása.

A gyerekek családon belüli helyének ábrázolásánál is felmerül az a *módszertani* nehézség, hogy mivel mérhető egy csoporton belüli két vagy több ember közötti magatartás jellemző sajátossága. Norman W. Bell, Kurt Levinre hivat-

[1] A családszociológiával foglalkozó szerzők amikor meghatározzák a családot, a családfogalom integráns részeként fogják fel a gyerekek, az utódok létét. A családról csak abban az esetben beszélhetünk, ha az egyénnek van, vagy volt gyerek státusa, illetve ha az egyénnek van, vagy volt szülő státusa. L: Norman Bell, Ezra Vogel: Toward a Framework for Functional Analysis of Family Behavior. A Modern Introduction to Family. The Free Press of Glencoe, USA 1963. 1—37. p.

kozva azt írja, hogy a „group field" tartalmazza mindazokat az aktivitásokat, amelyeket az egyén mint a csoport tagja végez. És minthogy maga a viselkedés reprezentálja a kapcsolatok objektív jellegét a tagok csoportban végzett tevékenysége egyben a tagok közötti viszonyrendszert is mutatja. E felfogást elfogadva mindenek előtt a gyerekek családon belüli *tevékenységeinek*, illetve a velük kapcsolatban kialakult *tevékenységkövetelmények* változásai alapján próbálunk meg jellegzetes történeti-társadalmi családtípusokat ábrázolni. Megvizsgáljuk tehát mindenekelőtt:

1. hogy hogyan alakultak azok a *követelmények*, amelyeket a gyerekeknek a család *érdekében* a *családban* kellett teljesítenie;

2. a családon belüli tevékenység-követelmények mellett áttekintjük azt is, hogyan alakultak a családdal kapcsolatos egyéb követelmények. Mennyire követeli meg a család a gyerekektől a családdal való, annak érdekeivel való azonosulást, a *család iránti szolidaritást?*

3. Megnézzük, hogy a család mint intézmény miben jelentette a gyerekek társadalmi beilleszkedésre való felkészítésének elsődleges csatornáját, illetve ez az elsődlegesség mikor, miben csökken, vagy szűnik meg, átadva vagy megosztva feladatát más intézményekkel, hogy más szocializációs feladatokat megtartson, illetve elmélyítsen.

4. A gyerekekkel szemben támasztott tevékenységre vonatkozó követelményrendszer nemcsak a családon belüli tevékenységre terjed ki, hanem általában a társadalmi tevékenységre való felkészítésre, és ezek közül is a legfontosabbra, a munkára, a munkával kapcsolatos érték és normarendszer átadására. Éppen ezért vizsgálat tárgyává kell tennünk, hogy a családnak *mi a szerepe a munkakultúra, a munkával kapcsolatos értékek* és normarendszer, illetve általában véve is a norma és értékrendszer átadásában.

Számos szociográfiai és ethnográfiai mű és szépirodalmi alkotás állítja elénk a *kistulajdonnal bíró családot.* Soroljuk ide elsősorban a tulajdonnal rendelkező kisárutermelő parasztságot, a kisiparos mestereket, kiskereskedőket — illetve a XIX. századi, — jellegzetesen a banktőke megjelenése előtt prosperáló kereskedő családot.

Bár vannak országok, és ezek közé tartozik éppen Magyarország is, melyben a sajátos történeti fejlődés következtében a kisárutermelés viszonyai áthúzódtak a XX. század derekáig, mégis ezek a viszonyok és az általuk létrehozott társadalmi intézmények, a bennük megmutatkozó emberi viszonyok — főleg Európában — jellegzetesen XIX. századiak.

A tulajdonnal rendelkező parasztcsaládban a család egyben termelői közösség is. Család és termelőüzem egybeesik. A társadalmi fő tevékenységet, a munkát — lényegében a családon belül kell elvégezni. A család gazdasági sikerét: a tulajdon megtartását és bővítését az *egész család teljesítménye* hozza létre. A család és benne az egyes családtagok eredményeinek forrása maga a család, a család keretein belüli munkateljesítmény eredményessége. A család eredményessége minden családtag érdeke. A környező társadalom megbecsülését, az elismerést, a presztízst főleg a sikeres gazdasági tevékenység: a tulajdon megtartása és bővítése jelenti. Darvas így fogalmazza ezt meg az „Egy parasztcsalád történetében". Az egyre növekvő föld minél szélesebb határa elentette a gazdagodó parasztságon belül az egyének e m b e r i értékét is[2] kiemelés H. Sas).

[2] Darvas József: Egy parasztcsalád története, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1969. 435. old.

A mobilitási esélyek általában kicsik. Más társadalmi státusba felfelé törni szinte lehetetlen. A tulajdon elvesztése, vagy sok gyerek esetén a föld szétosztásának kényszere a proletarizálódással fenyeget. Éppen ezért a *kistulajdonnal rendelkező paraszt család* a jövőt kémlelve a legfőbb jót — a család és a gyerek sikerének biztosítása érdekében —, *a saját státusa folytatásában látta*. Ezt akarta és ezt kellett átadnia a következő generációnak.

A tulajdon léte és továbbadása a család és a termelési szervezet egybeesése, éppen ebből következően a teljesítmény családon belüli nagy szerepe, a mobilitás szűkössége alakította ki a család belső viszonyait, benne a felnövő gyerekek helyét, a velük szemben támasztott követelményeket.

A kisárutermelő parasztcsaládban a *felnövekvő gyereket egyszerre kellett munkaerővé, munkássá, — és tulajdonossá nevelni*. Egyszerre kellett elsajátítania — elsősorban a családon belül —, a mezőgazdasági munka szakmai-technikai részét, és a tulajdon kezelésének, forgatásának közgazdasági oldalát. A munkástól elvárt magatartásokat, és a tulajdonostól elvárt normákat. Egyszerre kellett megtanulni engedelmeskedni mint munkásnak, és irányítani mint tulajdonosnak. Ebből az is következett, hogy a legkisebb kortól kezdve természetesnek kellett tartania a családi munkaszervezetben kialakult munkahierarchiát, és a tekintély-hierarchiát is. Ez a hierarchia szorosan összefüggött az örökléssel és öröklési lehetőségekkel, a jövőbeni gazda-szereppel. A kistulajdon eleve differenciálta a családi üzemet, — a család tagjait; a felnövekvő gyerekeket is nemek és életkorok szerint. Maga a kistulajdon léte, illetve az osztozkodás ténye, a családi üzem együtt tartásának igénye fogadtatja el a gyerekek között kialakult hierarchikus munka és tekintély megoszlását is.

A munkát, amelyik a paraszt családban nemcsak a szolgáltatás jellegű — fogyasztással kapcsolatos tennivalókat, hanem a termelőmunkát is jelenti, — tradicionálisan differenciálják.

Jellemző erre a családtípusra, hogy már a legkisebb kortól kezdve részt vesznek a gyerekek a nemüknek megfelelő, a családot kiszolgáló, illetve a család keretein belül végzett termelőmunkában. A fiúk az apjuktól, a lányok az anyjuktól, illetve a megfelelő nemű idősebb testvértől sajátítják el a férfi, illetve a női munkák elemeit. És bár a gyerekek munkáját nem tekintik teljes értékűnek, inkább segítés jellegűnek tartják, mégis a sok gyerek a *munkavégzés szempontjából* előnyt jelent a család számára, hiszen mint munkaerőre számíthatnak rájuk. A 10—12 éves gyerek már részt vesz az állatok etetésében, kapál, megtanulja, ellesi a nehéz paraszti munkák: az aratás, a csépelés elemeit, sőt életkorának megfelelően részt is vesz ezekben. Azon túl, hogy társai és a közösség amiben felnő munkateljesítményben elért sikerei alapján ítéli meg, a gyerekek munkájának lényege: hogy így nevelődnek bele a legkisebb kortól kezdve a paraszti munkába; *abba, hogy szüleik státusának folytatói legyenek*.

A XIX. században jellegzetes Magyarország néhány vidékén és a XX. század küszöbéig megtalálható az ún. nagycsalád formáció. A nagycsaládban a vezető szerepet a gazda vitte. Ő adta ki a napi munkát, ő volt, aki eljárt a család ügyes-bajos dolgaiban, de őneki volt gondja arra is, hogy a család v i s e l k e d é s e megfelelő legyen, nehogy a falu szájára kerüljön a család. A gazda volt a nagycsaládban a csoportot megszervező vezető, és ő volt, aki ügyelt arra, hogy az erkölcsi normákat mindenki betartsa.

Mindebből egyértelműnek látszik, hogy a kisárutermelő parasztcsaládban a munka technikai gazdasági tudnivalóit, a munkával kapcsolatos követelményt és értékrendszert, de ezen túl az általános magatartási szokásokat és

normákat is, a felnövekvő generáció elsősorban a családban sajátította el. Ez nem jelenti természetesen azt, hogy a társadalomba való beilleszkedés egyedüli szocializáció csatornája volna a parasztcsalád, hiszen a parasztságon belüli azonos rétegek éppen a paraszti munkára és életvitelre jellemző sokfajta közös munka során, maga a közösség is részt vesz a különböző korú gyerekek nevelésében.[3] Mégis az egész életvitelre való felkészítés fő csatornája maga a család volt. Az egyént a hagyományosnak nevezett közösségben igen mély kötődés jellemezte kisszámú és igen respektált csoportokhoz, elsősorban a családhoz. A felnövekvő új generáció jövőbeni teljes élete is a családban integrálódott, *így a családdal való azonosság vállalás, a teljes szolidaritás minden családtaggal és így a gyerekekkel kapcsolatban is megkövetelt norma volt.*

A kisárutermelő parasztcsalád fentiekben természetesen elnagyoltan ábrázolt szocializációs képét, a gyerekekkel kapcsolatos követelmények rendszerét legalábbis Európára talán általánosnak lehet elfogadni.[4]

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy e család-típust a következők jellemezték:

— a család birtokában levő kistulajdon, amelyet meg kellett tartani és bővíteni kellett, mert ez jelentette a család jelen és jövőbeni eredményességét, de a gyerekek életlehetőségeit is; az integrációs mobilitás szűkössége, — hiszen a gyerekeknek a szülők státusát kellett folytatniuk;

— a családi és termelési szervezet egybeesése, ebből következően a családon belüli munka és teljesítmény orientáció, ahol a család és egyén sikerét a családon b e l ü l i teljesítmény eredményezi;

— a termelőeszközök viszonylag lassú fejlődése, ami miatt általában elégséges volt a munkakultúra tradicionális átadása, és elsajátítása. (Éppen ezért az egyén számára lényegében elég volt az a tudás, amit a család tudott és átadott.)

— A zárt falusi társadalom viszonylag lassan változó és szokásokban rögzült értékrendszere alakította a család belső viszonyánál *a gyerekekkel szemben kialakított követelményrendszert*, amit a következőkkel jellemezhetünk:

— a családdal való erős azonosulás, a *teljes szolidaritás szükségessége;*

— a gazdasági és társadalmi tényezők megkövetelték, hogy a gyereket a *legkisebb kortól kezdve munkára neveljék*, presztízsük és a szülők velük kapcsolatos elégedettsége is nagymértékben attól függött, hogy mennyire képesek az elvárt munka teljesítésére;

— a kisárutermelő parasztcsaládban egyszerre kellett a gyereket munkaerővé és tulajdonossá nevelni, éppen ezért a gyerekkortól kezdve el kellett fogadni és meg kellett tanulni a *családban kialakult hierarchiát*, ami a *tekintély és az öröklés* hierarchiája volt;

— a felnövekvő generáció az egész életmódra, magatartásra és viselkedésre vonatkozó értékrendszert egy viszonylag lassan változó világban, a tradicionális módon elsősorban a családban sajátította el.

[3] L.: Szabó László: „A paraszti munkaszervezet és társasmunkák a Zempléni hegyvidéken" Néprajzi Értesítő, 1965. 133—158. old. és Takács Lajos: „Munkábavezetés, tapasztalat átadás a várongi képesaratóknál". Ethnográfia, 1951. 3—4. sz. 396. old.

[4] Ugyanilyen értelemben írja le ezt a családtípust, — és benne a gyerekekkel szemben támasztott követelményrendszert Gunnar Boalt: Family and Marriage c. könyve, — The Family in the West: Children in the Family c. fejezetében. 20. old. Gunnar Boalt: Family and Marriage. by David Mckay Company, USA 1965. 1—164. p.

Ha a XIX. századi kereskedőház családi viszonyai hiteles képéhez fogadjuk el a híres nagy családregényeket a Buddenbrooktól az Artamonovon keresztül a Forsyte-ig, — úgy tűnik, hogy a monopoltőke megjelenése előtti kereskedőket, elsősorban városi környezetben, a paraszti kistulajdontól sokban eltérő, — de több szempontból hasonló viszonyokat formált.

A kereskedőháznak mint gazdasági egységnek a tevékenysége már csak részben esik egybe a családdal — de részben még gazdasági tevékenység és család fonódik itt össze. Sokszor helyileg—topográfiailag is kapcsolódik ez, — de főleg abban, hogy ugyan már nem mindenki, de a család több tagja — általában a legidősebb fiú szinte automatikusan és természetesen társsá és majdan tulajdonossá válik. Részt vesz, részt kell vennie viszonylag fiatal kortól a családon belül is a gazdasági tevékenység végzésében és elsajátításában, a családdal szorosan összeépült gazdasági munkamegosztásban.

A család továbbélését, eredményességét, a szülők elképzeléseiben ennél a *családtípusnál is a tulajdon és státus továbbadása biztosítja, — legalábbis a legidősebb fiú és lány részére.* A kisárutermelő parasztcsaládban is megvolt a tulajdon a föld egybentartásának követelése, a fiatalabb gyerekek elproletarizálódásának lehetősége és veszélye, későbbiekben kényszermegoldások (egyke) útján a vagyon egybentartása. A gazdagodás, vagy elszegényedés lehetősége a felnövekvő gyerekeket itt is eltérő helyzetbe hozhatta, de általában a parasztságon belül annak különböző rétegeiben tartotta. Bár a vagyonelosztás sokszor eredményezett egy életen át tartó konfliktust a családon belül — egy zártabb paraszti társadalmon belül maradás a rétegződés ellenére hasonló életvitelt, életmódot produkált.

A kereskedőcsaládban a legidősebb fiú lesz a család és az üzletház feje. A legidősebb lány és általában a lányok „megfelelő" házassággal biztosítják a státus folytatását, sokszor fúzióval a C é g gyarapítását. De a másodikharmadik gyerek eleve más rétegbe kerül — általában értelmiségi lesz. A családregények ábrázolása szerint ez a folyamat a család szempontjából tragikus konfliktusok közepette ment végbe, a családból kikerülő, más rétegbe átkerülő gyerekek megtagadják a bevett régi értékeket, megtagadják a családdal való szolidaritást. A családdal való szembekerülést, a gyerekek egy részének más rétegbe kerülését, a család és családi értékek megtagadását, tehát a kereskedőcsalád egységének megbomlását, magának a kereskedő tőkének a felbomlási folyamataként mutatják be. Ezzel egyben azt is mondva, hogy a kereskedőcsalád bomlása előtti „klasszikus" típus a gazdasági egység és család szoros összefonódása volt.[5]

A legidősebb fiúk a folytatás szerepkörére, a cég és kereskedőház szerepkörére, még részben a családban készülnek fel, az üzlet és a család fejének magatartásmintáit követelik meg tőlük és adják át számukra. De ehhez a munkához már nem elég a családon belüli ismeretátadás, belép az iskola, — és a más kereskedőházaknál szükséges tanulóidő.

[5] Thomas Mann Buddenbrook-jában a haldokló nagyapa unokáihoz intézett útrabocsájtó szavai jól érzékeltetik a gyerekek közötti különbségtevést a státusfolytatás szempontjából. A biztos indítást és jövőt az egyiknél, aki majd a családot és a családi eredményeket képviseli: Tamásnak: „Segíts Atyádnak!" Krisztiánnak pedig, aki nem folytatja a családi utat; aki majd más rétegbe kerül, mely réteg értékei és normái ismeretlenek a család számára, aki majd sikertelen lesz a cég és család szempontjából: „legyen belőled is valami".

A tulajdon folytatása és megtartása tehát ebben a családtípusban is részben még megtartja munka és magatartásnormák családon belüli átadását, és *akik* a cég és család örökösei lesznek, azoktól hallatlanul erős családdal való azonosulást kívánnak. A családdal, a céggel való azonosulás ezeknél a személyiség internalizált részévé válik.[6]

Annál nagyobbá lesz a konfliktus azokkal a felnövekvő gyerekekkel, akik más rétegbe kerülvén, ezt az azonosulást megtagadják.

A kereskedőházban és családban a kereskedőház jellegénél fogva is a családtagok megítélésében — minthogy a munka és család már részben elválik — a családon *belüli teljesítmény orientáció értéke csökken* — és nő a fogyasztásban elért sikerek szerepe. A családi munka eredményességét már nem egyedül a családtagok családon belüli munkája biztosítja, hanem fizetett alkalmazottak tevékenysége is. Ez természetesen összefügg a tevékenység differenciáltabb jellegével, a különböző, — és egyedül a családon belül már nem megszerezhető szakértelmi követelményekkel.

Az eddigiekben megpróbáltunk két jellegzetesen XIX. századi kistulajdonosi családtípus néhány sajátosságát ábrázolni, a gyerekek családon belüli helyzetének, a velük szemben támasztott követelményrendszerrel kapcsolatban. Bár módosulásokkal természetesen, — de mindkét családtípusnál azt láttuk, hogy: — *a tulajdon léte*, a család és a gazdasági tevékenység szimbiózisa, a státus folytatás célja és követelménye, a mobilitás szűkös volta, vagy a mobilitással szembeni közönyösség alakították a család jellegzetes funkciójaként a felnövekvő generáció munkáranevelését, a családért folytatott munka és felelősségvállalás szigorú megkövetelését, a szolidaritás biztosítását és követelményét. Habermas egyik — Magyarországon még csak kéziratban található fordításában arról ír, — és gondolatai nagyon plauzibilisnek látszanak a mi kérdésfeltevésünk szempontjából is, hogy már a polgári típusú patriarchális kiscsalád sem volt régóta termelési közösség; mégis lényegében a családi tulajdonon nyugodott, mely kapitalista módon működött. Ennek megtartása, növelése átörökítése volt a magánembernek mint egy személyben árutulajdonosnak és családfőnek a feladata: a polgári társadalom csereviszonyai — írja — mélyen befolyásolták a polgári család személyi viszonyait.

És máshol arról ír: a családra is ránehezedik az a kényszer, amelynek a polgári társadalom, mint minden megelőző társadalom, alá van vetve. A család pontosan körülhatárolt szerepet játszik a tőke értékesítési folyamatában. Mint genealógiai összefüggés ez biztosítja a személyi kontinuitást, amely tárgyilag a tőke felhalmozásában nyilvánul meg és jogilag a tulajdon szabad öröklésében van lerögzítve. Mint a társadalom ügynöksége, annak a fáradságos közvetítésnek feladatát szolgálja mindenekelőtt, amely a szabadság látszatának megőrzésével mégis biztosítja a társadalmilag szükséges követelmények szigorú betartását.[7]

[6] Thomas Mann: Buddenbrook: Tony a legidősebb lány: „Én természetesen kereskedőhöz fogok férjhezmenni, — kell hogy jó sok pénze legyen, — ezzel tartozom a családomnak és a cégünknek. (84. old.)
„Tony erősen fejlett családi érzése, — írja Mann — szinte idegenné tette előtte a szabad akaratot, az önmaga feletti rendelkezés fogalmát. Anélkül, hogy tudta volna, azon a nézeten volt, hogy minden vonása akár jó, akár rossz, családi hagyományt jelent, ennélfogva örökletes valami, amit minden esetben respektálni kell." Thomas Mann: A Buddeenbrook Ház. Szépirodalmi Kiadó, 1954. (93. old.)

[7] Mindkét gondolatot Habermas kéziratos fordításában találhatjuk. Szoc. Kut. Int. 268., ill. 820. old.

A következőkben a tulajdonnal nem rendelkező — megint elsősorban a XIX. század végére a XX. század elejére *jellemző proletár-család három típusáról igyekszünk képet adni*, mielőtt napjaink hazai tendenciáit elemeznénk.

A tulajdonnal rendelkező család, ha a család maga már nem is volt termelői közösség, — egészen a XX. század elejéig „intim" kapcsolatban volt a tulajdonon keresztül a gazdasági munkamegosztással.

A XIX. századi és a XX. század elejének jellegzetes proletárcsaládjában, a társadalmi munkamegosztásból a családon belül csak a szolgáltatás-fogyasztás jellegű feladatok maradnak. A termelési feladatok teljesen kívül kerülnek a családon — mégpedig úgy, hogy a tulajdonnal nem rendelkezve, a csak munkaerejével rendelkező munkás, ha eladta munkaerejét, teljesítette a munkamegosztásban rá háruló feladatot. Funkciója a termelés*ben* van de tulajdona nem lévén nincs funkciója a termelés*ért*.

Az egyén megítélésének alapja nem a családban és a családért, a tulajdonért végzett teljesítmény. Az egyén megbecsülésének, teljesítményének színtere kívül került a családon. A teljesítményhez szükséges tudás és ismeret a nagyipar egyre növekvő tudás és szakértelem szükséglete, nem adható át többé a családon belül. Mindennek következtében csökken a családon belül a családtagok közötti tényleges hierarchia. Nincs tulajdon, mely biztosítaná az egyik családtag másik feletti *feltétlen* uralmát. A tulajdon hierarchizáló szerepét átveszi a pénzbeli keresetkülönbség, mely a tekintélyt biztosítja a családon belül. A tekintély és a hierarchia csak bizonyos fokig veszti el objektív alapját. Ez nem jelenti természetesen, hogy a tekintély megtartását e családtípus vallott nevelési elveiben ne tartaná fontosnak. A felnövekvő gyerekek már viszonylag korán a családon kívül válnak dolgozóvá — és *így nagymértékben csökken függőségük* a családtól. (Ez a „szabadság" a tárgyalt esetben mint olyan rétegeknél és időszakokban, ahol a család annak érdekében, hogy gyerekét az övétől eltérő, más, ismeretlen és gyorsan változó normákkal rendelkező magasabb társadalmi rétegbe juttassa, önként mond le az auktoritásról, vagy hatalma egy részéről.) Azt hiszem nemcsak a férj és feleség közötti relációban igaz, hanem a szülők és a növekedésben levő gyerekek viszonyában is (bizonyos életkoron túl) Good álláspontja, mely szerint minél lejjebb megyünk a társadalmi hierarchián (tulajdonosi viszonyok között) *formálisan annál többet adnak a tekintélyre*, de a tényleges döntésekben annál több beleszólása van az egyes családtagoknak.[8]

A proletárcsalád „ideáltípusa" számára általában nincs is más lehetőség, mint hogy a gyerek apja társadalmi státusában maradjon, de a valóságos lehetőség többnyire akkor még megegyezik a szülők céljaival is. Magát a munkafolyamatot, ennek ismeretét nem adják át a gyerekeknek, de a munkához értés ideálját igen. Ez a fajta család biztosítani igyekszik a gyerek számára a védelmet, a szolidaritást — de elsősorban nem a családdal kell a felnövekvő gyereknek szolidárissá válnia, hanem munkássá kell lennie, osztályával kell minél inkább azonosulni tudnia. Tudásának, értékeinek megbecsülését elsősorban a közösség nyújtja. Legalább annyira a közösség: munkahelyi és mozgalmi közösség neveli mint a család. A mozgalomért fel lehet áldozni a családot. A társadalomnak az egyénnel szembeni retorziója itt nem jelent családi szégyent. A forradalmár proletár család e típusa bár azt akarja, hogy gyerekéből

[8] William J. Goode: The Family, Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall Inc. 1964. 1—120. p.

is munkás legyen, és ilyen értelemben státusának folytatója, — de nem egy mozdulatlannak elképzelt jövőben, hanem maga is szemben állva a társadalommal — a változás-változtatás ideálját adja át gyerekének.

Mindezért: a nagyüzemi proletár, aki maga osztálya közösségében és nem családi közösségben termel, aki ebbe a közösségbe integrálódik, aki státusát megtartva akarja az egész társadalom státusát megváltoztatni, ahol a tulajdon hiánya nem tételez fel egy feltétlen autoritást és hierarchiát: — gyerekek szocializálásában, társadalmi beilleszkedésében nem a társadalomba integrálódás célját követi — hanem az osztályba való tudatos integrálást. Így saját családi pozíciójának fontosságát is csökkenti, növelve az osztályközösség szocializációs szerepét.

Ez a családtípus azonban elsősorban a forradalomtól terhes európai országok munkásosztályának egy viszonylag szűk, szervezett munkásrétegére volt csak jellemző.

A munkásosztályon belül fellelhető: (miután a történelmi fejlődés folyamán maga ez az osztály állandóan és elsősorban a parasztságból töltődött) — egy inkább még paraszti értékrendet és szokásokat, családi kapcsolatokat őrző családtípus magán a nagyüzemi munkásságon belül is, *de elsősorban az agrárproletariátus körében.* Ennek a rétegnek alapvető és teljesületlen vágya, hogy kistulajdonossá lehessen.

A falusi agrárproletár család a falu, vagy a nagybirtok zárt közösségében él. Magyarországon elsősorban a kubikosság az ország más tájaira is elkerül, de szigorúan a saját rétegének közösségébe zárva. És bár az agrárproletariátus egy része: a kistulajdonosoknál dolgozó bérmunkások családi munkaszervezetben dolgoznak, és így a patriarchális családi viszonyok normái bizonyos fokig rájuk is érvényesek; munkaszervezetük nem a saját családjuk.

Az agrárproletár családban a gyerekek egy része kiskorában már elkerül a családtól, mint bérmunkás. Így nevelésében a közösségnek sokkal nagyobb szerepe van, mint saját családjának. A tulajdon vágyott, de ritkán elérhető cél. A parasztságon belüli rétegzettség áttörése, a nem-tulajdonosi létből tulajdonossá válni szinte lehetetlen. A gyerek természetesen itt is a legkisebb kortól fogva beletanul a munkába, és megkövetelik tőle a munkát — megbecsülésének mércéje szintén a munkateljesítménye, de „csak" munkás és nem tulajdonos is egyben. A családdal való azonosulás követelménye csökken. A korán munkába állított gyerekek jórészt saját létfenntartásukért dolgoznak. Juttatásukat ruhában, élelemben, tehát természetben kapják és a pénzben vagy természetben adott juttatás legtöbbször a gyereké. Pl. jószágot vesznek érte a gyerek számára, ami megélhetésének alapjává válhat, mire felnő. Nevelésében a közösségnek a családnál nagyobb szerepe van.[9]

Ennél a rétegnél az agrárproletariátuson belül a pusztai cselédeknél az előrejutás, a társadalmi mobilitás még a cselédi hierarchián belül is lehetetlen.

[9] Ahogy az etnográfus Takács L.: „Munkába nevelés, tapasztalatátadás a várongi kepés-aratóknál" c. tanulmányában leírja: A 12—13 éves gyerek kikerül az urasági tarlóra, sok jótanácsot kap. A szülők, rokonok, ismerősök és akikkel egy bandában dolgozik mind tanítja. (Illyés Gyula csodálatosan szép szociológiai pontosságú ábrázolásában: A puszták népében írja, hogy a pusztai cselédek munkaviszonyai és szokásai szinte teljesen kollektív nevelést követeltek meg és alakítottak ki . . ., ez pl. azt jelentette a gyermeknevelés terén, hogy a puszta valamennyi felnőttje a puszta valamennyi gyerekét úgy kezelte, mint a magáét."

„Aki béresgazda volt, vagy első kovács, ott tisztük apáról fiúra szállt, — és olyan nem volt, hogy valaki béresből kocsissá lépett volna elő."[10]

A felnövekvő gyereket tehát inkább nevelte a közösség, mint a család. A gyerek függetlenebb volt a családtól, mint a kisparaszti családban A sorsa: az alávetettség sorsa öröklődött, és ebben a hierarchizált világban nem elsősorban a családi hierarchia tisztelete, hanem sokkal inkább általában a társadalmi hierarchia, a társadalmi tekintély tisztelete volt kötelező. Szintén Illyés írja le, hogy amikor egy pusztai fiúból a véletlenek sorozata következtében középiskoláit elvégezve bíró lett — családját meglátogatva anyja, apja, testvérei, alig mertek egy-egy szót rebegni. A fiú elfogadta és természetesnek találta a hódolatot. „Az ősi ösztön alapján ő maga-magát is tisztelte és úgy is viselkedett."

Mindez egyben azt is jelentette, hogy az agrárproletár család, nem követelte, nem követelhette meg a családdal való teljes azonosulást. Csökkent a szolidaritás követelménye. Mint láttuk a szülők nagyon korán útra bocsátják gyermeküket. — Az anyagi teher egy részét az alig kamasz korba serdült gyerekek veszik le a szülők válláról.

Az agrárproletariátusra jellemző családi viszonyok egészen 1945-ig megtalálhatóak voltak Magyarországon. A család szerepének csökkenését, a gyerekekkel kapcsolatban a családon belül, a családdal kapcsolatos kevesebb követelményt, a tulajdon hiányán túl az is magyarázza, hogy a család a legkisebb kortól kezdve keveset nyújthatott a gyerekeknek, nem várhatott tőlük és nem is biztosíthatott számukra mobilitást — előrejutást a társadalomban.

A kisárutermelő parasztoknál bérben dolgozó béres napszámos, vagy évre szerződtetett kanászbojtár gyerek kiszakad a saját családjából. A pusztai vagy nagybirtokon dolgozó család gyereke pedig egy tartó közösség tagjaként — legalább annyira mint a családja tagjaként nevelődik bele cselédi sorsukba.

A munkásosztály harmadik csoportja, — Magyarországon elsősorban a XX. század 30—40-es éveiben sem nem szervezett és forradalmár proletár, sem nem agrárproletár. *A munkásosztálynak ez a harmadik rétege nem szembenáll, hanem integrálódni szeretne a fennálló társadalomba.* Leginkább a városba került agrárproletariátus soraiból kerülnek ki, városba kerülvén a középrétegek legalsó csoportja: Az altiszt, a házmester — a portás, a vasutas —, ezek jelentik vágyaik elérhető horizontját:

„Hol lehet altiszt
azt kutatja
Holott a sírt, hol
nyugszik atyja
kellene megbotoznia".

(József Attila)

Gyerekeiből legalább tisztviselőt szeretne nevelni — vagy a szolgáltatásban kívánná látni. *Mindenképpen felfelé törekszik.* Ez a réteg iratja gyerekét, ha módja van rá: polgáriba, és legfeljebb a tanítóképzőig juttathatja el. Magyarországon az osztályok közötti szociális feszültségek szelepeként, és a háborús konjunktúra hatására, a 30—40-es évek szociális demagógiájától is inspirálva, ilyen típusú mobilitásra volt is bizonyos lehetőség.

[10] Illyés Gyula: Puszták népe. Szépirod. Kiad. 1967. 1—277.

Az ilyen típusú munkáscsalád nem volt képes a feltörekvés szellemi-kulturális-értékrendszerbeli bázisát a családon belül biztosítani. *A réteg szokásai, normái ahová gyerekét juttatni akarta ismeretlenek voltak a szülők számára.* Éppen ezért nem nevelhette azokra a követelményekre, amit az a réteg megkívánt, ahová gyerekét juttatni szerette volna. Biztosítani csak a külső feltételeket tudták, elsősorban az anyagiakat próbálták. Ez a típus azon igyekszik, hogy a felnövekvő gyerek minél inkább hasonlítson öltözködésben, időbeosztásban, szórakozásban a követni kívánt réteg mintáihoz. Ezért a gyereket felmentik a családi tevékenységek, a családdal szembeni kötelezettségek jó része alól. Ez az az egyik családtípus, ahol a szülői tekintély nem csak formálissá lesz, — amiről tulajdonképpen az aspirációs célok érdekében önként mondtak le, — hanem ahol a szülő bizonyos fokig lenézetté is válik, — annyira másként él maga, és annyira érthetetlenek számára mindazok a magatartásminták, amit gyerekei képviselnek majd. És hogy ennek a családtípusnak mély gyökerei vannak, amely napjainkig is létezik társadalmunkban arra pontos szociológiai vizsgálódás híján Fejes Endre: Rozsdatemetője kapcsán döbbentünk rá.

Németh László írja a Sajkodi Estékben:[11] „A polgári a magukra adó munkásszülők és gyerekek iskolája volt. Akik itt kiváltak, a tanítóképzők és kereskedelmi iskolákon mint hátsólépcsőkön értelmiségi szintre is feljuthattak." A szülőknek csak szűk egyharmada született Budapesten, egy másik harmada az első világháború előtt, a legnagyobb rész pedig csak utána került a fővárosba. S ha megnézzük, hogy az ország mely tájairól áramlottak föl ide ezek a családok, akkor megállapíthatjuk, hogy e vonatkozásban a sűrűn lakott, nagybirtok nyomta megyék vezettek. A polgárista gyerekek szülői azoknak a népes szegény zsellér családoknak fiai voltak, akik mint segédmunkások, postások, vasutasok, kisiparosok próbáltak szerencsét a fővárosban, írja Németh László a Medveutcai polgáriban töltött iskolaorvosi-tanári éveinek szociografikus elemzése alapján.

Ha a Magyarországon a családi életmódra máig is ható, (hiszen a jelenleg felnőtt generáció egy jellegzetes része ebben a családtípusban nőtt fel) formációkat vázlatosan is jellemezni akarjuk, nem hagyhatjuk ki ebből a képből azt a sajátságos magyar viszonyokkal összefüggő réteget, melyet a két világháború közötti uralkodó osztály: a „történelmi nemzetfenntartó keresztény középosztálynak" nevezett. Az 1919-es forradalom leverése után az ellenforradalmi rendszer fő bázisa 25 évig ez a főleg az állami bürokráciában: a „VI—VII. fizetési osztályban" elhelyezkedő réteg volt. Az állami ideológiát és rendet fenntartó és védő állami hivatalnok-értelmiségből főleg tanítókból és jogászokból rekrutálódott. E réteg létalapját képezte, és gyerekeik számára nyújtott bizonyos rendelkezésekbe foglalt előnyöket biztosította, (ösztöndíj, könnyebb tanulási lehetőség) *a tőlük feltétlenül elvárt, megkívánt és behajtott konformitás.* Ők az ellenforradalmi „keresztény nemzeti Magyarországot képviselő tömegek" a rendszert fenntartó hatalom ideológiájának támaszai. Nekik kell reprezentálniuk a faj védelmét, életmódjuk zászlajára írni: a vallást, a családot, a hazát. Kiszolgáltatottságukban, a rendszertől való függőségükben a tőlük elvárt, megkövetelt tevékenység a rendszer kiszolgálása. És mert maga a hatalom ingó talajon áll, — telve a forradalom emlékével és a jövendő háború feszültségével — a hatalom úgy véli, hogy az elnyomott osztályokat nyílt erőszak

[11] Sajkodi Esték. Magvető 1961. Budapest, 358—359. old.

nélkül csak úgy lehet féken tartani, nemzetközi porondon elfogadást csak úgy lehet elérni, ha bizonyítani lehet a rendszer szilárdságát. Éppen e sajátos középréteg a bürokratikus hivatalnok-réteg hűségének, rendszerhez hű életelveinek — magatartásának állandó propagálásával.

Mindebből következik, hogy e réteg családi életében a teljesítésre váró norma: az összetartó szolidáris, erkölcsös, a tekintélyi elveken, tehát a hagyományos és konzervatív elveken felépült család, melynek élete magának a konszolidációnak a reklámja. A feleség természetesen nem dolgozhat, az apának kell betöltenie a családfő szerepét és biztosítani a disztingvált „úri" középosztály életlehetőségeit. A felfelé történő mobilitási tervek realitásáról nemigen lehet szó. A szülők vágyott mobilitási célját a hatalomba való tényleges bekerülést nemigen érhetik el. *E rétegeken belül a nagyvárosban élő, és elsősorban az állami bürokráciában dolgozó csoportok a tényleges hatalomra vágynak,* de hatalomba általában nem juthatnak csak kiszolgálják azt. Éppen ezért ugyanakkor amikor szolíd, de úri életet kell élniük, életideáljuk, vágyott álmuk a hatalomban levő, az uralkodó, elsősorban a dzsentri magatartást sugárzó életvitel.

„Pannónia szálló és vadászkürt
Ó, a disztingvált különterem
Pertis hegedűje jaj, hová tűnt?
És a grill a kis Parisien?
Jánoshegyi reggeli utána
És a sikk, amellyel vétkezünk
— Isten veled szívünk minden álma
Isten veled édes életünk"

(Vas István: Melita dala)

E teljesülhetetlen vágyak és a tőlük kívánt életvitel kialakítja azt a családtípust, amely elsőnek és emberi viszonyaiban is csak a látszatoknak él. Olyan mintákat adnak át gyerekeiknek, amelyeket azok úgy sem érhetnek el — de mire felcseperednek az átadott minták képviselői előtt amúgy is eresztékeiben ropog világuk. A fasizmus beköszöntésével, a háború előkészítésével és kirobbantásával nem lehetett többé eligazodni a „bevett normák" között.

E középrétegek másik csoportja a vidéki apparátusban dolgozók, illetve a vidéki jogász, tanító, tehát a hatalomnak elkötelezett értelmiség soraiból rekrutálódott. Itt is erősen hatnak a dzsentri ideálok — elsősorban a kisvárosi dzsentri ideál. Ez az a réteg, amely önmagáról alkotott tudatában is leginkább vallja, sajátjaként fogadja el a tőle megkívánt konformista, állam-fenntartó normákat és legerősebb támasza valóban a fennálló társadalmi rendszernek. Rájuk is vonatkozik azonban, hogy a 30-as évek végére, a 40-es évek elejére a fasizmus térhódításával és egyre inkább uralkodó eszmévé válásával gyerekeik nem vallották többé a szülők öröknek hitt normáit és elveit. E réteg felnövekvő fiataljai erősen polarizálódtak. A háborútól, feszültségektől terhes változás legkülönbözőbb ellentétes ideológiáit és magatartásmintáit vették át.

Mindebből következően az a családtípus, amelyik a vallás, a család, az összetartás és szolidaritás, a bevett erkölcsi értékek prototípusát lett volna hivatott szolgálni, a leginkább esett szét elemeire. A társadalmi változás szele már mindenfelé és különböző eltérő életútra és életvitelre késztette a felnövekvő

generációt, és a bekövetkezett társadalmi változás megtagadta e családtípus vallott értékrendjét. Ez nem jelenti azonban azt, hogy e családtípus életformájának bizonyos jellemzői: a vágyott és vallott erkölcsi elvek eltérései, a látszatok fenntartásának követelménye, a hatalomra jutás vágya, a konformitás hasznosnak vallott és hitt normái (mely nem jelenti a rendszerrel való tényleges azonosulást), — ne élnének tovább spóráiban, részben a fent ábrázolt családok utódjainál, — másrészt más rétegekbe átsziváro gva.

Ha most már a különböző típusú családok jellegzetességeit akarjuk összefoglalni, abból a szempontból, ahogyan a családon belül a gyerekekkel kapcsolatos családi aspirációk változtak az általános aspirációk függvényében — ahogyan mindez alakította a gyerekek helyét a családban, illetve változtatta a velük szemben támasztott követelményrendszert, azt mondhatjuk, hogy:

a) *A tulajdonnal bíró családtípusokra az a jellemző* — különösen ahol a család és a társadalom gazdasági szférája között szoros a kapcsolat, és általában azok a családi szervezetek, ahol a mobilitási lehetőségek kicsik, vagy nem kívántak, ahol és amikor a normák és értékek szilárdak, vagy szilárdnak hittek: *hogy ott megpróbálják a családi szervezetet is mozdulatlanná tenni, az értékeket és normákat amennyire lehetséges a családon keresztül hagyományoztatni.* Ezek a családtípusok részben a tulajdon objektív talajára a család belső hierarchiáját, és auktoritariánus irányítását. Vallott nevelési elveikben ragaszkodnak a tekintély fenntartásához, mint a hagyományozás biztosnak látszó eszközéhez, — és a társadalom elfogadott mintájához. A felnövekvő generációtól ezek elvek értelmében munkát és teljesítményt várnak a családon belül, és megkövetelik a családdal való azonosulást.

b) *A tulajdonnal nem rendelkező családok esetében* — és minden olyan családtípusnál, ahol a gyerek számára van mobilitási lehetőség és a gyereket a szülők, az övéktől eltérő rétegbe akarják juttatni, — vagy ahol a társadalom értékrendszere gyors átalakulási időszakban olyan gyorsan változik, hogy a szülő nem érzékeli az igazodási pontokat, — ahol az egyén megbecsülésének — sikerének ezen keresztül a család sikerének tere a családon kívüli teljesítmény, melynek ellenőrzésére a család nem képes; — ott ahol a közösségnek a kortárscsoportoknak, vagy magának a rétegnek megnő a gyerek szocializálásában a szerepe — *csökkennek a gyerekekkel kapcsolatban a családon belüli munka, alkalmazkodási és azonosulási követelmények.* Akkor is, ha formálisan meg is marad a hierarchia, a tekintély: a tényleges függőségi bázis lazul.

A szülő gyerekei szocializálásában két pontot követ általában: a saját társadalmi tapasztalatait, amelyet egész életútján szerzett, és azt a kitapogatható szükségletet, mely biztosítja a felnövekvő gyerek sikeres beilleszkedését. Amikor csak a saját élettapasztalatai nyújtotta, tehát a múltban sikert jelentő minták biztosak, de már a jelen és főleg a jövője nem — akkor a szülő nehezen valósítja meg szocializációs feladatát, nehezen jelöli ki a gyerekkel kapcsolatos követelményrendszert.

E jellegzetes családtípusok rövid vázlata után vizsgáljuk meg, vajon a történelmi változások milyen irányban módosították, módosítják a mai magyar társadalomban a gyerekek családon belüli helyét, a velük szemben támasztott követelményrendszert. Mennyire érvényesek ma nálunk a fent jelzett szinte törvényszerűnek látszó magatartásváltozások? Milyen társadalmi tendenciákról, lehetőségekről és feszültségekről, milyen társadalmi közérzetről vallanak ma a gyerekekkel kapcsolatos szülői aspirációk, illetve miről vallanak a gyerekekkel kapcsolatos szülői magatartások?

A gyerekek családon belüli helyzetének változásait és egyáltalán a családi életmód alakulását, egy Békés megyében 1969-ben végzett — e megyét reprezentáló életmód és kultúra kutatás során figyeltük meg.

A családi életmód változásainak vizsgálata során, a családon belüli jellegzetes kapcsolatok szerkezetét, a kialakult szereprendszert, és közvetve az ezeket mozgató objektív feltételeket és értékrendszert elemezve, elsősorban a következő kérdésekre akartunk választ kapni:

— hogyan veszik, illetve viselik a munkát — a fizikai-szellemi és a morális terheket és feladatokat;
— hogyan osztják el az anyagi javakat egymás között;
— milyen juttatásokban és kíméletben részesítik az egyes családtagokat, illetve másokat miként fosztanak meg ezektől;
— mi az, amire: mint családi egység aspirálnak, illetve amit az egyes családtagokkal kapcsolatban megvalósítani akarnak az anyagi lehetőségek, a szellemi színvonal, a társadalmi presztízs elérése terén.
— hogyan teremtik meg a világgal való anyagcsere lehetőségeit az egyes családtagok számára, és zárják el vagy szűkítik be ezt más családtagokkal.

Mindehhez a gyerekek családon belüli helyzetének vizsgálatánál a következő mutatókat használtuk:

1. A gyerekek részvétele a családi munkamegosztásban — más családtagokkal összehasonlítva.
2. A gyerekek számára biztosított anyagi feltételek — a társadalomban való külső megjelenés érdekében — a többi családtaggal összehasonlítva.
3. A szülők gyerekekkel kapcsolatos státusaspirációi.
4. A státusaspiráció realizálását biztosító feltételek megléte, vagy hiánya.

I. *A gyerekek részvétele a családon belüli munkamegosztásban*

A privát élet mindennapjainak a megszervezése a szellemi és fizikai munkák egész sorát foglalja magába. Manapság sokszor úgy véljük, hogy a család hazánkban már lényegében elvesztette termelési funkcióit. Sokszor beszélünk úgy „a" családról, mint ami megszűnt családi-termelési egységként is működni. Ha a mai családok feladatait elemezzük, sokszor csak a fogyasztással kapcsolatos üzemszerű tennivalóit vesszük szemügyre. Adataink — legalábbis Békés megyében — (az ország más részeire ez kevésbé jellemző) azt mutatják, hogy ma még a családok jelentős százalékában számolni kell a családon belül végzett mezőgazdasági termelési feladatokkal is. Vizsgálatunkban a családok 78,8 %-ának birtokában valamilyen művelhető konyhakert, megművelhető „belső-ség" található. A telekkel rendelkező családok 74,6 %-a 200 □-ön felüli telekkel bír, és ezen belül is 23,6 %-a 500 □-es vagy ennél nagyobb telket mondhat magáénak. Mindez azt jelenti, hogy a Békés megyében megkérdezettek túlnyomó többsége legalábbis önellátásra, de mintegy negyedrésze eladásra is termel mégpedig családi keretek között. Vegyük ehhez hozzá a háztáji termelést — és a nagyon elterjedt részesművelést, amit bár a termelőszövetkezet szervezeti keretében, — de családi munkaszervezetben végeznek.

A termelésre és fogyasztásra, vagy csak fogyasztásra berendezett családban, amelyik ma még elvégzi a mezőgazdasági termelés egy részét is, és amelyik össztársadalmi szinten vállal jelentős feladatot a fogyasztás-szolgáltatás jellegű munkák szervezésében és lebonyolításában, a családon belüli munka-

megosztás alakulása a családok és a társadalom egésze számára nagy jelentőséggel bír.

Nézzük meg, hogy a férjek, a feleségek, a gyerekek és a családban élő öregek között hogyan oszlanak meg a családon belül elvégzendő munkák, — az úgynevezett háztartási munkák és az önellátást, termelést szolgáló tevékenységek, illetve a háztartási munkán belül a nehéz fizikai munkák?

%-ban

	Csak a feleségek	Csak a férjek	Nagyszülők is	Csak a gyerekek	A gyerekek is	Apa is	Felváltva	Egyéb, nem sorolható
A belső htb. munkák közül								
Reggeli készítés	73,8	4,3	4,4	2,4	4,4	6,6	0,3	4,8
Mosás	71,5	2,2	3,7	2,5	10,0	8,6	1,0	0,5
Takarítás	59,0	2,3	0,2	5,7	13,0	9,5	5,4	14,9
Bevásárlás	50,0	7,8	1,2	8,9	13,3	10,0	0,6	8,2
A megélhetést is segítő tevékenységek közül								
Konyhakerti munkák	26,2	23,6	3,8	1,2	5,1	30,0	9,6	0,5
Állatok ellátása	34,9	19,6	4,5	0,2	7,5	25,9	7,2	0,2
A háztartás nehéz fizikai munkái közül								
Favágás	11,0	64,0	1,0	4,0	6,0	6,0	2,0	6,0
Vízhordás	24,0	23,0	2,0	1,0	9,0	17,0	10,0	14,0

(A főzést „természetesen" kizárólag a feleségek végzik.)

A vizsgálatunkba került 1756 családban összesen 1855 gyerek él a szülőkkel együtt és ebből: 356 iskoláskoron aluli, 1171 hét és 18 év közötti, 328 tizennyolc év feletti, — azaz mintegy 1500 olyan korú gyerek él ezekben a családokban, akik már részt vehetnének a családi munkamegosztásban — természetesen az életkoruknak megfelelő munkákban. Az 1500 valamilyen segítésre már alkalmas gyerekből, illetve a gyerekes családokból, *nagyon kicsi* azoknak a családoknak az aránya, ahol a gyerekek jelentős részt vállalnak, *illetve ahol a szülők jelentős részt rónak a gyerekekre a családi terhekből.*

Az adatok a gyerekkel kapcsolatban valami teljesen más magatartást mutatnak, mint ami még történelmileg igen rövid idő előtt is jellemző volt — elsősorban a kisárutermelő parasztcsaládra. Az olyan viszonylag tiszta és könnyű munkákat is mint a bevásárlást, takarítást a gyerekek — a családoknak maximum 18—22%-ában végzik — illetőleg segítőleg részt vesznek benne. A bevásárlásban foglalkoztatják leginkább a gyerekeket, a családok legnagyobb százalékában ebben veszik igénybe a gyerekek segítségét. Ezzel is megtanulnak „közlekedni a világba", ezzel is nyitják számukra a világot. E mellett lényegében mindenből kikapcsolják a gyereket, ha az *nehéz fizikai* munka. De ennél is feltűnőbb, hogy bár a családok döntő többségében végeznek a ház körül — mint láttuk — legalábbis konyhakerti munkát — tartanak állatot, ebből a gyerekeket szinte teljesen kihagyják. Átlagosan a családok *5—7%-a mondta*, hogy vele együttélő gyereke a konyhakerti munkákban, az állatok ellátásában segít, vagy azt maga végzi. Ez azt jelenti, hogy az a munkakultúra, amit tradicionális úton örökítettek át a szülők a legutóbbi időkig, (vonatkozzék

ez a háztartási vagy ház körüli munkára) ma a családon belüli szocializációs folyamatból lényegében kimarad. Úgylátszik, hogy valamilyen cél érdekében (hogy milyen célok érdekében, erre visszatérünk még,) a gyerekeket a szülők mintegy egységesen és tudatosan elszakítják a régi munkakultúrától, illetve e kultúra egy nagyon lényeges, eddig szokásos átadási módjától. Az adatokból úgy látszik, hogy egy történelmileg teljesen új magatartásnak engedelmeskedve (ami a parasztságot illeti) „megkímélik" a gyerekeket az otthon, a család minden terhének vállalásától. Nem adják át számukra és nem követelik tőlük mindazt, ami ma még a családok életének fenntartásában jelentős szerepet tölt be. A gyerekek részvétele a ház körüli mezőgazdasági munkákban olyan kicsi, hogy ez azt jelenti — azok a családok sem igen adják át ezt a munkakultúrát, ahol ma a felnőttek fizikai és szellemi energiáinak jelentős részét ez foglalja el, ahol a mezőgazdasági munka a jövedelemnek jelentős hányadát adja, és ahol maga a munka — (nem a társadalmi státus és életmód) nagyobb identitást mutat, mint sok más munkaterület. A gyerekekkel csak olyan munkát végeztetnek, ami tiszta, könnyű, ami kapcsolatot teremt a világgal. Az egyik oldalon tehát a produktív korban levő és a társadalmi termelési folyamatban részt vevő szülők a munkákat, mint adataink is mutatják, tradicionálisan osztják meg egymás között. Legfeljebb annyit és ott változtattak, amennyit a női munkavállalás, illetve a férfiak családon, házon — sokszor a településen kívül — vállalt, általában iparban végzett munkája rájuk kényszerített. Ugyanakkor a másik oldalon a gyerekek számára az eddigiektől lényegesen elütő életet készítenek elő, és alapoznak meg. Azt gondolom, hogy ebben a jelenségben és törekvésben tettenérhető egy történelmi jelentőségű kultúra és életmód váltás. Mindeddig évszázadokon keresztül, a paraszti munka és életmód kultúráját apáról fiúra, generációról generációra adták át. Ez úgy tűnik hazánkban a most felnövekvő generációval zárul le. A tradicionális kultúra-átadás elégséges és megfelelő volt a kisparaszti gazdálkodás, és az elmaradt termelési rendszerű feudális nagybirtok számára. Úgy tűnik, hogy a mai produktív korban levő falusi felnőttek az utolsó generáció, amelyik a mezőgazdasági kultúrát ezen az úton sajátította el, és élete jórészt ma is, bár változó körülmények között, még a kisparaszti gazdálkodással együttjáró életmód nyomait viseli magán.

A családon belüli munkák és szerepek — és így az emberi viszonyok — ilyen megosztása és alakulása, ha nagyon pozitív is abból a szempontból, hogy a gyerekek számára életkoruknak megfelelő életet teremt, és lehetővé teszi egy korszerű modern kultúra és életmód elsajátítását, mégsem probléma nélküli. Lehet, sőt valószínű, hogy *ez a jelenség éppen egy erőteljes társadalmilag széles körben ható életmódváltoztatásra irányuló* aspiráció mutatója. Mégis a családi viszonyok, kapcsolatok ilyen alakulása nem hat a tevékenységek és felelősségek, valamint a lehetőségek egyenlőbb elosztása irányába, sem az egymás emberi megvalósulását kölcsönösen segítő irányba. A gyerekek ilyen kímélése látszólag védettséget ad, de megfosztja őket az egyenlő felelősségvállalás erkölcsi készségének elsajátításától.

Tegyük ehhez hozzá, hogy adataink tulajdonképpen tendenciákat mutatnak. Tudjuk, hogy elsősorban a tanyákon, — ahol család és termelés még máig is szorosan összefonódik, a gyerekeket sokszor azért nem engedik iskolába, vagy tanyasi kollégiumba, mert munkaerőként van rájuk szükség. Valószínű, hogy az általunk vizsgált valóságban, a megkérdezett falusi és városi családokban is a gyerekek tényleges segítsége nagyobb, mint amiről a szülők vallottak. Ha

azonban ilyen egyértelműséggel állítják, hogy a gyerekek nem, vagy jelentéktelen arányban vesznek részt a családi munkamegosztásban, akkor feltehetően egyrészt valóban erősen lecsökkent a gyerekek részvétele, másrészt ezt tartják jónak és követendőnek, *ezt akarják megvalósítani* — ezért vallanak így.

Társadalmi rétegzettség szerint a gyerekek részvétele a családi munkamegosztásban kevés eltérést mutat. Családtörténeti vázlatunk talán érzékeltetni tudta, hogy a családban végzett munkakövetelmény a gyerekekkel kapcsolatban meglehetősen nagy társadalmi eltéréseket mutatott. Vizsgálati adataink alapján azt mondhatjuk, hogy az értékelhető és feltűnő változás éppen a társadalmi rétegek közötti nagyon hasonló magatartásban van a gyerekek családon belül végzett munkájával összefüggő követelményekkel kapcsolatban. Mindenesetre semmiképpen sem jellemző, ahogy első pillanatra hinnénk, hogy a társadalmi hierarchia felsőbb lépcsőin lenne nagyobb a gyerekek „megkímélése" — sőt, — ha nem is határozottan kirajzolható, de mégis inkább fordított tendencia érzékelhető. Nem is elsősorban a családfő beosztása — munkamegosztásban elfoglalt helye — hanem elsősorban összevont kulturális mutatónk szerint.

E mutató szerint a gyerekek részvétele a család munkatevékenységében a következőképpen alakult a gyerekes családok %-ában

	Hagyományos női munkákban részt vesz a leánygyerek is	A fiúgyerek is részt vesz ezekben a munkákban
A kulturálisan elesett családok	8,0	3,0
Alacsony kult. családok	9,7	4,4
Közepes kult. családok	11,3	6,1
Magas kult. családok	13,1	8,2
Kiemelkedően magas kult. családok .	13,1	6,1

a) *Kulturális összefoglaló mutató pontrendszere:*

0— 12-ig = kulturálisan elesett
13— 23-ig = alacsony
24— 34-ig = közepes
35— 55-ig = magas
56—100-ig = kiemelkedően magas

A fenti típusokat a következő elemi kulturális mutatók alapján számoltuk:

iskolázottság
kulturális felszerelés : könyvek
aktivitás : olvasás
színház
mozi
(művészeti aktivitás) : műkedvelés

A megkérdezettek iskolai végzettségének pontszámai:

6 elemiig osztályonként	1 pont
7 elemi	7 pont

8 elemi	9 pont
befejezetlen középiskola	12 pont
érettségi	16 pont
befejezetlen egyetem, főiskola	18 pont
egyetem, főiskola	20 pont

Kulturális felszereltség pontszámai:

csak rádió	1 pont
rádió + TV	6 pont
rádió + lemezjátszó	7 pont
rádió + magnetofon	7 pont
rádió + TV + lemezjátszó vagy	
rádió + TV + magnetofon	11 pont
rádió + fényképezőgép	5 pont
TV + fényképezőgép	6 pont
rádió + magnetofon + fényképezőgép	10 pont
több vagy minden	12 pont

Könyvek pontszámai:

0	0 pont
1— 20-ig	2 pont
21— 50-ig	6 pont
51—100-ig	10 pont
101—200-ig	15 pont
200 felett	20 pont

Kulturális aktivitás, könyvolvasás:

Az elmúlt három hónapban nem nevez meg könyvet	0 pont
1 könyvet	4 pont
2 könyvet	5 pont
3—4 könyvet	8 pont

Színház:

Az elmúlt évben nem volt színházban	0 pont
Az elmúlt évben egyszer volt színházban	4 pont
Az elmúlt évben többször volt színházban	6 pont

Film:

Hetente többször	2 pont
Hetente	4 pont
Havonta többször	5 pont
Ritkábban	1 pont
Soha	0 pont

Hangszerjáték:

Nem játszik	0 pont
Játszik	10 pont

Műkedvelés: (Az alább felsoroltak közül bármelyik 9 pontot kap. Ha többféle együttesben is részt vesz úgy 11 pontot kap.)

Tánc
Énekkar
Színjátszás — 9 pont
Balett
Rajz

Az egyes típusokat tehát oly módon kapjuk meg, hogy a felsorolt mutatórendszerben elért összes pontszámokat összeadjuk!

*

Ugyanezt a tendenciát találjuk, ha részletezzük a családon belül elvégzendő munkákat például a mosásban átlagosan a gyerekes családok 10%-ában segítenek a gyerekek. A kulturálisan elesett családoknál ez az arány: 5,4%, — a magas és kiemelkedően magas kultúrájú családoknál 13%. A reggeli elkészítésében pl. a gyerekek e családok 4,4%-ában vesznek átlagosan részt. A kulturálisan elesett családokban ez az arány 2,7, — a kulturálisan kiemelkedően magas családoknál 7,0%. Az eltérések tehát nem nagyok, de mégis úgy látszik, hogy a családon belüli egyenlőbb munkamegosztás a kulturálisan magasszintű, általában értelmiségi családoknál található. Ezt egyébként más adataink is alátámasztják. Általában is egyenlőbb, demokratikusabb családi munkamegosztást a magas és kiemelkedően magas kulturális szinteken találunk.

Azt láttuk tehát, hogy a gyerekeket a családok többségében megkímélik, vagy meg akarják kímélni az életkoruknak megfelelő családon belüli munkáktól, és hogy ez a tendencia valamelyest a kulturálisan legmagasabb társadalmi szinteken gyengül. Már itt felmerül a kérdés, hogy ez a gyereket kímélő magatartás — illetve ennek valamelyes gyengülése — a hierarchia magasabb lépcsőin milyen értékeket, elérendő célokat, milyen aspirációkat, a szülőknek milyen társadalmi közérdekét jelzi?

II. *Az öltözködés, mint az egyes családtagok tényleges lehetőségeinek és a velük kapcsolatos aspirációknak egyik mutatója*

Mind ez ideig a családon belüli munkák elosztása kapcsán rajzolódott ki a családokon belül az egyes családtagok egyenlőtlen helyzetének képe. Azt mondottuk, hogy a terhek és a munkák elosztása az egyik oldalon, a kímélet és a juttatások elosztása a másik oldalon, fedheti fel leginkább, hogy az egész családdal és a különböző családtagokkal kapcsolatban mik a családok elsőrendű céljai, és milyen lehetőségeket biztosít maga a család éppen a tervek megvalósítása érdekében tagjai számára.

Az öltözködés a világban való megjelenés tárgyi feltétele. Az öltözködés fellépést biztosít, vagy gátol, elbizonytalanít. A megjelenés szavak nélkül vall az anyagi lehetőségekről, az egyéni, családi sikerről, megkönnyíti — még teljesítmény nélkül is — az integrálódást vagy megnehezíti azt. Legalább külsőre egyformává tesz. Csökkentheti a megkülönböztetés lehetőségeit. Mindennek kapcsán megteremti, legalább a külső megjelenés feltételeiben a világgal való nyitott kapcsolat lehetőségeit.

Ezért értékes mutatója a családon belüli viszonyoknak, hogy melyik családtagot öltöztetik jobban vagy kevésbé jól. Hol a legmagasabb az öltözködés értéke, hol kell már ezzel kevésbé törődni, részben mert a beszerzése nem okoz gondot, részben mert mások az „eredményesség" mutatói, részben mert az előrejutás, az integrálódás más feltételei sokkal inkább biztosítottak?

Az „öltözködés" azt is mutathatja, hogy melyik családtagnak adják meg leginkább a társadalommal való szabad, könnyű kapcsolattartás feltételeit? Az sem lényegtelen, hogy van-e kapcsolat a terhek, a munkák, a kímélet és a juttatás e rendszere között? Azaz, az egyenlőtlenségek különböző mutatói mennyire kapcsolódnak össze? Amikor arról kérdeztük, hogy melyik családtagnál tartják fontosnak a divatosságot és hol csak az öltözék tartósságát, akkor arra szerettünk volna választ kapni, hogy van-e és milyen megkülönböztetés a családokban a férfiakat és nőket, a gyerekeket és felnőtteket illetően. Ezt az ítéletet akartuk összevetni a családon belüli tényleges ruházkodási kiadások, az egyes családtagokra fordított ruházkodási kiadások közötti tényleges különbségekkel. Ezért vizsgáltuk azt, hogy melyik családtag öltözködésére költik a legtöbbet, — ezzel mintegy biztosítva társadalmi fellépését.

Az egész család divatosságát mindössze a családok 22,1%-ában tartják fontosnak. Tehát eleve és tudatosan differenciálnak a családtagok között. A családok 9,8%-a szerint a férjnek és általában a felnőtt férfiaknak nem kell divatosnak lenniök, csak a feleségek, a nők divatossága szükséges. Ezzel a felnőttekre vonatkozóan a puritánságot, a takarékosságot és célszerűséget hangsúlyozzák. *Ugyanakkor a családok 39,5%-a mondta, hogy mindkét nembeli gyermekét divatosan akarja öltöztetni és 23,0%-a szavazott a leánygyerekek divatos öltöztetése mellett.*

A gyerekeknek ez az erőteljes kiemelése, az öltöztetés náluk megkülönböztetett fontossága a tényleges kiadási szerkezetben is éppen így érvényesül — aláhúzva, hogy itt nagyon is tudatos szándékról, elhatározásról van szó. A gyerekek öltöztetésének fontossága mutatja, hogy itt több tényező is közrejátszik. Ahogy a háztartási gépek megszerzése is — a munka megkönnyítése mellett — ma presztízst nyújtó tényező, úgy a gyerekek legszebb holmikban járatása s amellett, hogy örömet okoz, biztosítja a felnőttek és egyben a gyerekek presztízsét is. *A családi munkáktól — a piszkos munkától — történő megkímélés, a kiemelt, a többi családtagot jóval felülmúló öltöztetés ugyanannak a magatartásnak és modellnek két oldala és egyben a családon belüli egyenlőtlenségek teljesen hasonló mutatója.*

Bár e magatartás tekintetében a vizsgált családok között elég nagy homogenitást tapasztalhatunk, a magatartás előfordulásának gyakorisága mégis a társadalmi hierarchiával fordított arányú. Nyilvánvaló, hogy a társadalmi státus magasabb lépcsőin a gyerekek öltöztetésére kiadott összeg tényleges nagysága általában nagyobb, de az öltözködésre szánt családi kiadásokban az összegnek a gyerekekre jutó *hányada* itt a legkisebb. Minden mutatóban azt látjuk, hogy minél lejjebb megyünk a társadalmi hierarchia lépcsőin, minél inkább falusi családokat és minél inkább alacsonyabb iskolázottságú családokat vizsgálunk, minél alacsonyabb a család általános kulturális színvonala, annál magasabb az átlaghoz képest a gyerekek öltöztetésére fajlagosan kiadott összeg. (A családok 38,7%-ában a gyerekekre költik a legtöbbet: a jómódú falusi családok 48,0%-ban, a kulturálisan alacsony színvonalú családok 44%-ban, szemben a kulturálisan kiemelkedően magas színvonalú családokkal, ahol ez az arány 26,5%.)[13]

Adataink alapján tehát azt mondhatjuk, hogy leginkább a gyerekek számára biztosítják a világban való megjelenést, a beilleszkedést — az öltözködésen keresztül is — és elsősorban ott, ahol mint látjuk a családban végzett munka alól való felmentésen kívül ez a legtöbb, amit adhatnak, adni tudnak a gyerekek előrejutásának érdekében. Ugyanakkor itt is a feleségek elől zárják leginkább el a világgal való nyitott kapcsolat e feltételét. Mindez ugyanazt a tervet, aspirációt szolgálja, és azt az érvelésünket támasztja alá, hogy a családok ma a legtöbb erőfeszítést teszik, hogy elsősorban a gyerekek számára teremtenek meg kedvezőbb lehetőségeket, ami feltételezésük szerint az érvényesüléshez, egy más életforma eléréséhez szükséges.

Mindezek után nézzük meg, hogy a szülők ma tulajdonképpen milyen célok érdekében összpontosítják minden energiájukat, milyen célok érdekében vállalják az egyenlőtlen terheléseket és lehetőségeket, mit akarnak megvalósítani tulajdonképpen gyerekeik számára?

III. *A szülők gyerekeikkel kapcsolatos státus aspirációiról*

Véleményem szerint az elérendő cél, terv, vágy, aspiráció — tényleges társadalmi jelenség — mely részben az adott társadalmi viszonyok mögött, részben az adott társadalmi viszonyok előtt jár. Az aspiráció a már létező, alakuló szükséglet mögött — e szükségletek kielégítését célozza meg. Mindezzel azt is mondottuk, hogy az aspirációk többé vagy kevésbé erőteljesen jelentkező vágyat, törekvést, szándékot — kielégítetlen célt jelentenek.

A gyerekekkel kapcsolatos aspirációk mint a leginkább a jövőre orientált és valóban a jövőt előkészítő törekvések mutathatják a jelen társadalom tudatában élő igényeket. Mutathatják a jelen társadalmi szituáció által felébresztett, de meg nem valósult, ki nem elégített szükségleteket. Mutathatják azokat az életmód-modelleket, amelyekre a társadalom különböző rétegei aspirálnak, de amelyeket saját életükben nem valósíthatnak meg. Éppen ezért — gyerekükön keresztül — a valóságot e megvalósítandó modell irányába szeretnék formálni.

A gyerekkel kapcsolatos státustervek, bár a társadalom által felébresztett szükséglet termékei, általában nem illeszkednek a jelen társadalmi szükséglet „tervszámaihoz". Sőt, egyáltalában nem biztos, hogy a szülői aspirációk szerkezete a következő történelmi időszak tényleges társadalmi struktúrájával egybeesne. De annyiban jelezhetik a szülői aspirációk a következő történelmi időszak változásait, amennyiben ezek a státusvágyak, szimbólumokba összefoglalt és megvalósítandó életmód és életvitel-modellekre, illetve vágyott társadalmi helyzetekre utalnak.

Békés megyei vizsgálatunk tapasztalatai tulajdonképpen egyértelműen alátámasztják és megerősítik a gyerek-aspirációkkal kapcsolatos országos tendenciákat. Vizsgálatunkban a pályaválasztás előtt álló gyerekes családokban azt találtuk, hogy:

---

[13] Adatainkat a következő kérdések alapján nyertük:
1. A család évi átlagban mennyit költ ruházkodásra
2. Ebből mennyit költenek: a családfőre, feleségre, leánygyermekre, fiúgyermekre, illetve más családtagokra. Kérdésfeltevésünkből következik, hogy kapott adatainkat nem tekinthetjük azonosnak e tényleges ruházkodási ráfordításokból — illetve ezek családonkénti megoszlásával. Feltehetően azonban egy család megközelíti a tényleges kiadási szerkezetet, másrészt tartalmazzák a családonkénti ruházkodásra kiadott összeg „jónak" tartott szerkezetét is.

A pályaválasztás előtt álló gyerekes családok szülőinek megoszlása az aspirációk típusa szerint %-ban

1. A szülők diplomást és egyéb szellemi foglalkozású pályát szeretnének gyerekeiknek	44,9
2. Ipari munkást akarnak gyerekeikből	35,1
3. A szolgáltatási ágazatban kívánják őket	18,5
4. Mezőgazdasági fizikai munkást akarnak	1,5
5. Nem sorolható	1,0

A legmagasabb iskolai végzettség, amihez gyerekeiket el szeretnék juttatni

1. Nyolc általános	4,1
2. Nyolc általános + szakmunkás képesítés	29,4
3. Középiskolai végzettség	28,4
4. Egyetemi végzettség	37,8
5. Nem sorolható	0,3

Az adatok a 6—18 év közötti, még nem dolgozó-felnőtt pályaválasztás előtt álló gyerekekre vonatkoznak. Így valószínűleg valamivel magasabb a szellemi pályák aránya, mintha csak a közvetlenül a pályaválasztás előtt álló gyerekekre (14 illetve 18 évesekre) kérdeztünk volna — hiszen így azokra a gyerekekre vonatkozóan is véleményt mondtak a szülők, ahol még nem állnak döntési kényszer előtt, és így nem kell számolniuk a tényleges lehetőségekkel.

De hogy az aspirációk a tényleges lehetőségeket messze meghaladják, és hogy a szülők a saját tapasztalataikból nem „tanulnak", azt jól ábrázolja az a táblázat, mely összeveti a családfő foglalkozását, a már dolgozó gyerekek foglalkozásával — a nő-dolgozó gyerekekkel kapcsolatos előzetes vágyakat, illetve a még nem dolgozó gyerekekre vonatkozó terveket:

A gyerekekkel kapcsolatos státustervek és a felnőtt gyerekek tényleges foglalkozásának alakulása százalékban

	Iparban	Mezőgazdaságban	Kulturális területen, közigazgatásban	Szolgáltatásban
A családfők foglalkozása	30,0	34,9	9,5	25,4
A dolgozó „gyermek" foglalkozása	42,7	19,8	10,2	27,3
Milyen foglalkozást szerettek volna a szülők ezeknek a már dolgozó „gyerekeknek"?	35,0	8,7	39,5	16,8
Milyen foglalkozást szeretnének a szülők a még tanuló gyerekeknek	34,6	3,3	45,7	16,4

Mindebből látszik, hogy a már dolgozó gyerekek nem érték el, amit a szülők megvalósítani akartak. Közel négyszer annyi gyereket akartak a szülői értelmiségi vagy közigazgatási területre elhelyezni, mint ahányan ma ott dolgoznak, és több mint kétszer annyian dolgoznak a mezőgazdaságban, mint ahányat a szülők oda szántak.

E szülői aspirációk tulajdonképpen arról vallanak, hogy a társadalom tudata szerint milyen pályák, státusok előnyösek és melyek kevésbé. Arról vallanak,

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

és főleg arról, hogy milyen életmódot, életvitelt látnak a szülők olyannak, amely könnyebbé és szebbé teheti a felnövekvő generáció életét. Hogy itt a gyerekek részére nemcsak más státust, hanem más életmódot kívánnak, abból látszik, hogy az értelmiségivé levés vágyának aránya nagyobb, mint a főiskolai, egyetemi végzettség elérésének vágya. Ebben az eltérésben benne van, hogy úgy kellene élni, olyan lehetőségekkel rendelkezni, mint a szellemi pályákon levők, de mintegy kontrollként itt már belép, hogy az azt biztosító iskolai végzettség elérésének számos akadálya van.

Abból is látható, hogy a gyerekek számára elérendő fő cél, a kiemeléssel, juttatásokkal előkészített könnyű és értelmesebb élet, hogy amikor ma általában a paraszti jövedelmek elérik a munkásjövedelmeket, a paraszti léttől és elsősorban mindattól, amit az életformában jelent, óvnák a szülők gyerekeiket.

IV. *A szülői státus-aspirációk és a státus eléréséhez szükséges feltételek megteremtésének ellentmondásai*

A szülői aspirációk fent idézett arányaiból logikusan egy erőteljes szülői követelményrendszer kialakulása következne a gyerekek tanulmányi eredményeit illetően. Ugyanakkor azt tapasztaltuk, hogy bár az értelmiségi, vagy a szakmunkás státusokat a szülők szeretnék biztosítani gyerekeik számára, a társadalmi hierarchián lejjebb haladva a tényleges követelményrendszer a tanulással kapcsolatosan csökken.

Vizsgálatunkban megkérdeztük a szülőket, hogy az egyes gyermeki vétségeket milyen típusú büntetéssel sújtják. Azt találtuk, hogy bár az értelmiségi szülők nem büntetik többet, vagy erősebben gyerekeiket, ha gyenge a tanulmányi eredmény — de mint látni fogjuk — a jó tanulmányi eredmény eléréséhez sokkal több feltételt biztosítanak, biztosíthatnak. Ugyanakkor az alacsonyabb iskolai végzettségű szülőknél egyáltalán nem a gyenge tanulmányi eredmény a legnagyobb gyereki hiba, „vétség". Azokban a családokban, ahol a legdrasztikusabb nevelési „eszközt", a verést alkalmazzák, bár tudják, hogy a társadalom elítéli azt, *az anyák 19%-a megveri a gyerekét, ha tiszteletlen, ha visszabeszél.* Ez a legnagyobb gyermeki vétség — a felnőtt tekintély megsértése. *Ha azonban nem tanul, ezért verést e családok 8,1%-ában kapnak a gyerekek.* Persze nem arról van szó, hogy bármiért is verni kellene a gyerekeket, de a vétségek súlyának a szülők által történő megítélését a két adat egybevetése jól mutatja. A gyerekek gyenge tanulmányi eredménye mögött nem keresnek „lustaságot", gyermeki vétséget. Éppen ezért a rossz tanulmányi eredményt nem büntetik szigorúan. *Mintegy elrendeltetésként, tőlük független, rajtuk kívülálló adottságként fogják fel.* Ezzel a felfogással cseng össze mindaz, amit a tanítótól várnak. Ő legyen szigorú, ő érje el, amiben a szülő úgy érzi tehetetlen. Mindez természetesen azzal is összefügg, hogy e segítséget kevésbé is tudják biztosítani.

Vizsgált mintánkban különben is igen magas azoknak a gyerekes családoknak a száma, akik semmiféle külső segítséggel — különórával, plusz anyagi ráfordítással — nem segítik, nem tudják segíteni az iskolai eredményeket —, de a gyerek szélesebb körű kultúrálódását sem, ami pedig feltétel a vágyott iskolai fokozat eléréséhez is. Természetesen a gyerekek általános kultúráját emelő és tanulmányi eredményeit is javító külső segítség is erősen eltér a társadalom rétegeiben.

A gyerekek iskolán kívüli különórái a gyerekes családok százalékában

Nyelvet tanul a gyerek

értelmiségi családok	20,2
szak- és betanított munkás családok	2,3
egyéb fizikai dolgozók	2,7

Zenét tanul a gyerek

értelmiségi családok	21,3
szak- és betanított munkás családok	5,2
egyéb fizikai dolgozók	7,7

A fentebb felsorolt különórák természetesen, nem közvetlenül segítik, segíthetik a *gyerekek tanulmányi eredményeit.* De egyrészt mutatói annak, hogy a szülők milyen plusz energiákat tudnak és akarnak belefektetni a gyerekek tanulási fejlődésébe, és egyáltalán tudják-e, hogy a nyelv vagy a zene elsajátítása a munka elsajátításának *tartalmi* összetevője is. Másrészt akár a nyelvi akár a zenei logika fejleszti a gyerek teljes intellektusát, és így ha közvetve is valójában mégis hozzájárul a tanulmányi eredmények javításához — és így a kívánt státus megszerzéséhez.

A *tanulmányi eredmények javításához,* és így a vágyott státus eléréséhez nemcsak a külső segítség szükséges, hanem talán még ennél is jelentősebb az otthon, és otthoni környezet. A különbségek a társadalmi rétegek között e tekintetben is nagyok.

A tárgyak védelmének és a takarékosságnak ma még nagyobb szerepe van a mindennapi életben, mint a gyerekek tanulás útján történő előrejutásához szükséges feltételek megteremtésének. Az iskolai időszakban a szobákat ahhoz, hogy a gyerek ott tanulhasson fűteni kellene, de ez sokszor nem fér össze sem a falusi szokással, sem a takarékosság értékrendjével. Ezért, mint a legtöbb élettevékenység, a tanulás is a konyhában történik. A családok 33%-ában a konyhában tanulnak a gyerekek. De az úgy rétegződik, hogy az

értelmiségi családok gyerekei	88,8%-a,
a vezető állású családok gyerekei	81,0%-a,
az alkalmazotti családok gyerekei	69,0%-a,
szak- és betanított munkások gyerekei	57,0%-a,
egyéb fizikai munkások gyerekei	50,0%-a

tanul kizárólag a szobában.

Mondhatnánk, hogy a fenti adatok erősebb összefüggésben vannak a lakásviszonyokkal, mint a tanulásra aspiráló motívumokkal. Mondhatnánk, hogy a társadalmi hierarchia alsóbb lépcsőin levők gyerekeinek nincs máshol lehetőségük tanulni, és ezért tanulnak a konyhában ilyen nagy arányban. De adataink valami más összefüggésre hívják fel a figyelmet. Megvizsgáltuk a családfők beosztása szerinti csoportokban, hogy a *különböző tanulmányi eredményt elért gyerekek hol tanulnak.* Azt találtuk, hogy például amíg az egyéb fizikai munkás szülők kategóriájába tartozó gyerekek 50%-a, addig azoknak a fizikai munkás gyerekeknek, akiknek tanulmányi eredménye négyes érdemjegy felett van 78%-a tanul kizárólag a szobában. De ez a tendencia tulajdonképpen mindegyik rétegben megtalálható. Hiszen például a szakmunkás

szülők 3-as gyerekei közül: 53%, 4-es feletti eredménnyt elért gyerekei közül 65% végzi a szobában iskolai feladatait.

Úgy látszik, hogy itt valami circulus vitiosusról van szó. A jobb környezeti feltételek valószínűleg segítik a gyerekeket a tanulásban, ugyanakkor, ha a gyerek jól tanul, akkor „érdemes" kinyitni és befűteni a szobát, biztosítani a jobb, nyugodtabb feltételeket. Azaz úgy tűnik, hogyha a gyerekek tanulmányi eredménye jó, ez oldja — oldhatja a berögzött szokást, tudatossá teszi, hogy érdemes jobb környezeti feltételeket biztosítani a gyerekek számára.

A gyerekek taníttatását éppen ebben a történelmi pillanatban elhatározó réteg tulajdonképpen még n e m t u d j a, hogy mik a szellemi munka környezeti feltételei.

Maguk a környezeti feltételek is azt mutatják tehát, hogy az aspiráció és a tényleges irányítás, a tanulás, a státusszerzés lehetőségei még jelentősen eltérnek a társadalom rétegeiben.

V. *Az aspirációk rétegződése*

A jelen társadalom belső feszültségeit mutatja, hogy a szülői vágyak maguk is jelentősen eltérnek egymástól. A szülők iskolázottsága, végzett munkája és a család anyagi helyzete határozza meg nemcsak azt, hogy a gyerekek ténylegesen meddig juthatnak, mit végezhetnek, hanem már azt is, hogy a szülői vágyak milyen pályán képzelik el gyerekeik jövőjét. Ha a család iskolai végzettségének szerkezete nem éri el a nyolc osztályt, ha a család szűkösen és szegényen él, a vágyak is lejjebb szállnak. Már a tervekben is az iskolai végzettség, a társadalmi státus alacsonyabb fokaira törekszenek.

Azoknál a családoknál, ahol az iskolai végzettség a hat osztályos szintig terjed, és az életszínvonalat a szegénység jellemzi, ott az elérendő cél és vágy nagy többségében az ipari szakma megszerzése.

A szakértelmet nem kívánó egyéb fizikai munkát végző szülők 43,0%-a szeretne szakmunkást gyerekéből — tehát egy lépcsővel szeretné saját társadalmi helye fölé emelni.

A szülői vágyakat elsősorban nem az befolyásolja, hogy a szülők falusiak, vagy városiak, *hiszen a jómódú falusi szülők 61,0%-ban értelmiséginek* szeretnék látni gyereküket. Az esélyek egyenlőbbé tételének, a tehetségek kibontásának a környezeti feltételei viszont, mint láttuk nagyon is különbözőek.

VI. *A gyerekek tanulmányi eredményei, mint a státust megvalósító tervek feltételei*

A szülők tehát gyerekeik számára más életmódot, más társadalmi státust szeretnének biztosítani. Az aspirációk, mint láttuk, bár társadalmilag rétegzettek, erősen a szellemi pályák felé orientáltak. Ugyanakkor ezek a lehetőségek természetesen redukáltak. Csökkenti a vágyak megvalósítási esélyeinek egyenlőségét a vágyak rétegzettsége is, a szülők kevesebb lehetősége a segítségre, a környezeti feltételek eltérései. *És bár külső feltételekben: munkakönnyítésben, juttatásokban, a megjelenés tárgyi feltételeiben a szülők mindent igyekeznek megadni a gyereknek,* a tanulmányi eredményekben, mint sok más vizsgálat is bizonyítja, megmutatkoznak az elérendő célok egyenlőtlen lehetőségei. Tudjuk, hogy a gyengébb tanulmányi eredmény eleve elzárja az utat a magasabb státust biztosító iskolatípusok elől.

A gyerekek legutolsó félévi tanulmányi eredményei

A családfő foglalkozása	3-as alatt	3—3,5 között	3,5—4,5 között	4,5—5 között
Vezető állású	1,0	20,4	39,8	38,8
Értelmiségi	1,6	11,1	20,2	67,1
Egyéb szellemi foglalkozású	2,7	7,9	50,0	18,4
Alkalmazott	5,9	33,3	35,3	39,3
Szak- és betanított munkás	13,2	30,0	33,9	22,8
Egyéb fizikai	15,2	31,1	26,8	26,9

Egyértelműnek látszik, hogy a leggyengébb tanulmányi eredményt és a közepes tanulmányi átlagot is a szakképzetlen fizikai munkát végző szülők gyerekeinél találjuk, az előrejutást biztosító 4,5 és 5-ös eredményeket leginkább az értelmiség gyerekei érik el. Még a vezető állásban levő szülők gyerekei is valamivel kevésbé, hiszen itt a szülők között sok az értelmiséginél alacsonyabb iskolai végzettségű.

VII. *Békés megye területi hátrányai és a szülői státusaspirációk*

A fentiekben érzékeltetni próbáltuk, a hierarchikus-vertikális társadalmi eltéréseket a szülői státusaspirációkban és az indulás feltételeiben. Országunkban azonban nemcsak a társadalmi szerkezet vertikális differenciáit találjuk, hanem egy újból csak a múlt társadalmi-történeti viszonyaiból is származó, jelenleg is létező horizontális — országrészek közötti — és települések közötti — területi differenciálódást is. Békés megyében a termelési struktúra, a kommunális ellátottság, az értelmiségi szükséglet, az értelmiségi sőt a szakmunkásképzési lehetőségek is elmaradnak az országos átlagtól. És ezen belül — magában a megyében — a települési differenciák, a külterületeken és tanyán élők, a várost csak a rossz utakkal megközelíteni tudók számára a lehetőségek még kisebbek. A ma pályaválasztás előtt álló gyerekek középgenerációhoz tartozó szülei (talán a tanyai szülőket kivéve) követendő mintájukat nemcsak a szűk régió lehetőségeihez igazítják. Aspirációs szisztémájuk a jellemző országos tendenciák szerint alakul. Ugyanakkor amikor magasba szárnyaló vágyaik vannak a gyerekek státus-helyzetét illetően, ragaszkodnak a gyerekek közelségéhez, a térben is belátható helyhez. Mindössze 4,5 %-a képzeli jónak gyereke jövőjét a fővárosban, és 7,0 %-a a megyén kívül. És a szülőknek tulajdonképpen igaza van, amikor helyben, a megyén belül akarják biztosítani gyerekeik jövőjét. Ott, ahol emberi környezetük — kapcsolataik révén — az indulás feltételei jobbak. A legutóbbi népszámlálás ez évben napvilágot látott adatai szerint azonban — mint tudjuk — ebből a megyéből vándoroltak el a legtöbben az elmúlt 10 évben. Az elvándorlás ténye és a maradás vágya utal arra a társadalmi konfliktusra, amely a területi differenciákból származik.

Összefoglalás

Történeti ismereteink, — a Magyarországon nagy hagyományokkal rendelkező szociográfiai irodalom áttekintése, vagy az ethnográfiai adatok összehasonlítása Békés megyei vizsgálati tapasztalatainkkal, egyaránt alátámaszt-

ják azt a hipotézisünket, hogy a gyerekek családon belüli helyzetében, a velük szemben támasztott követelmények alakulásában lényeges változásoknak vagyunk tanúi.

Ez a változás legerőteljesebben a volt kisárutermelő parasztcsaládoknál és elsősorban a falusi társadalomban érzékelhető. A gyerekekkel kapcsolatos követelményrendszer a társadalom eltérő rétegeiben ma bizonyos homogenitást mutat. Elsősorban a falusi — volt kisárutermelői — családokban bekövetkezett változás nivellálta a gyerekekkel kapcsolatos követelményrendszert. A munkás és értelmiségi családtípusokban a változás kisebb mértékű. A vizsgált családok 35%-a szakmunkást kíván gyermekéből, ami arra utal, hogy a munkáslétnek — elsősorban a szakmunkásságnak van társadalmi presztízse —, ha ez a szellemi foglalkozásoknál kisebb is. A munkáscsalád különböző típusaiban, mint láttuk, más-más okokból de amúgy is kisebb-kevesebb volt a gyerekekkel kapcsolatban a *családra irányuló* követelmény. E réteg mobilitási vágya — ma éppen megbecsültebb társadalmi helyzete miatt kisebb —, ugyanakkor mobilitási lehetőségei a parasztságénál jobbak. A gyerekek családon belüli kiemelésének, a családtól való nagyobb függetlenségének, a számukra biztosított megkülönböztető juttatásoknak tradíciója is van a munkás család „integrálódó"—„alkalmazkodó" típusában. Ugyanakkor itt is érvényes, hogy főleg a tárgyi, időbeli anyagi feltételeket tudják elsősorban biztosítani a gyerekek előrejutásához.

Az értelmiség saját státusát akarja továbbadni gyermekének. A gyerekekkel kapcsolatos követelményeknek a rendszere is azokhoz a családtípusokhoz hasonlít, akik saját státusuk és életmódjuk folytatására törekszenek gyerekeikben. Biztosítani képesek e státus folytatásához (mely éppen a különböző rétegekhez tartozó szülők aspirációinak tükrében úgy látszik: ma az életvitelben, presztízsben a leginkább preferált réteg) szükséges legfontosabb tényezőket: a családi környezet, a szükséges alapkultúrát és eszközöket, a megfelelő iskolázást-iskolatípust, külső segítséget stb. És mert ezeket a kulturális és tartalmi összetevőket tartják legfontosabbnak az elérendő cél érdekében, ennek biztosítására helyezik a legnagyobb hangsúlyt. Ezeknek a családoknak legnagyobb hányadában az anya is dolgozik, jelentős részben értelmiségi hivatást jelentő munkát végez. Az ilyen típusú női munka „kivívja" a nők családon belüli nagyobb egyenlőségét és általában is nagyobb egyenlőséget teremt a családon belül a munkák és a juttatások elosztásában. A családi munkák elvégzéséhez szükséges külső segítség megszerzésére nagyobb az anyagi lehetőség is a szolgáltatások igénybevételéhez szükséges készség is. Itt sokkal kevésbé érvényesül a többi társadalmi rétegre jellemző magatartás: ahol a testi erőt szégyen kímélni — ahol szégyen munkáért, amit maguk is elvégezhetnek, fizetni. Együttesen e családtípusban a gyerekek számára a státus folytatásához szükséges lényegi tényezők biztosítása, az amúgy is nagyobb családon belüli demokratizmus a terhek megosztásában, azt eredményezi, hogy kisebb a gyerek többi családtagtól való családon belüli megkülönböztetése, ugyanakkor nagyobb a szülői aspirációk elérésének lehetősége.

A gyerekekkel kapcsolatos szülői magatartás főként a 10—15 évvel ez előtt még jórészt kisárutermelő falusi családoknál változott meg. A változás lényege, mint láttuk abban van:

a) hogy a gyereket általában megkímélik a családon belüli, a családért végzett munkától — vonatkozzék ez a fogyasztással kapcsolatos tevékenységre, vagy a meglevő termelési tevékenységekre;

b) a munkakultúra és az erre vonatkozó normák átadásának főcsatornája többé nem a család;

c) a család anyagi forrásaiból fajlagosan többet juttatnak a gyerekeknek mint más családtagoknak, hogy ezzel is biztosítsák a gyerekek számára elérendő életmód tárgyi, időbeli — anyagi feltételeit. Teszik ezt annak érdekében, hogy legalábbis gyerekeik számára eltüntessék a tradicionálisan megkülönböztető paraszti jegyeket.

d) Ugyanakkor azt találtuk, hogy éppen ezek a családok a társadalmi hierarchián feljebb levő családokhoz képest kevésbé tudják biztosítani gyerekeik számára a társadalmi mobilitás eléréséhez szükséges feltételeket. Nem rendelkeznek a gyermekek számára vágyott életmód-modell tartalmi összetevőinek ismereteivel-normáival, és így a családon belül nem, vagy kevés segítséget tudnak nyújtani ezek elsajátításához.

Rövid családtörténeti elemzésünk következtetéseire utalva, megállapíthatjuk, hogy a kisárutermelő családokhoz képest, amely jellemző típus volt Magyarországon a legutóbbi időkig *a falusi családokban történt* változás törvényszerűnek mondható. Törvényszerűnek látszik, hogy azokban a társadalmi rétegekben, ahol a gyerekek számára a szülőkétől elütő, de a szülők által kevéssé ismert életformát akarnak elérni, ott a családra vonatkozó, családdal kapcsolatos követelményrendszer lazul. Ez a megállapítás különösen igaznak látszik minden olyan változáskor, amikor lazul, vagy megszűnik a tulajdon családot összetartó ereje.

Az elmúlt 25 évben lezajlott magyarországi társadalmi változások több oldalról is magyarázzák a vizsgálatunkban talált törvényszerűnek látszó tendenciákat. A forradalmi átalakulást követően: a régi társadalmi struktúra, a régi hatalmi viszonyok, a tulajdonviszonyok megváltozása, az iparosítás megindítása, a szocialista forradalom egyenlőséget hirdető és kívánó ideológiája nyitottá — mobillá tette a társadalmat. A gyors társadalmi változás időszakában generáción belül és generációk között is lehetséges volt több társadalmi réteget átugró mobilitás is. Amikor azonban az intra és inter-generációs mobilitásra egyaránt a legnagyobb lehetőség volt; akkor a kisárutermelő parasztság nagyrésze ragaszkodván a kistulajdonhoz, sem saját maga számára nem akart státusváltozást, sem a gyermekei számára megnyílott társadalmi felemelkedés lehetőségeiben még nem hitt.

A kisárutermelés végleges felszámolása megrázkódtató erejű változást hozott. A tulajdonról való lemondás változtatni kezdte az egész életmódot és értékrendszert. A paraszti jövedelmek ugyan elérik a munkásjövedelmeket, de a paraszti életmód számos hátránnyal jár ma még. Nemcsak a nehéz fizikai munka, nemcsak a munkaidő egyenetlen elosztása, hanem sokkal rosszabb kommunális és kulturális ellátás, a rossz utak, a nehezebb közlekedés, a folyóvíz hiánya teszik nehezebbé az életet. Emellett a tulajdonról való lemondás elkerülhetetlen és ennek az átalakulásnak egyébként valószínűleg elkerülhető konfliktusai arra vezettek, hogy *a falusi szülők legnagyobb hányada nem akarja, hogy felnövekvő gyereke saját státusának folytatója legyen.* Mostanra tudatosult a falusi felnőttekben az elmúlt időszak mobilitásának ténye, mint lehetőség. Mostanra tudatosult a hirdetett, a produkált, az értéknek elfogadott iskolázás, mint az elismert és preferált rétegekbe jutás feltétele.

A tulajdon, amelynek megtartása-bővítése és továbbadása köré csoportosult a család, és ami megszabta a követelményeket a családon belül: megszűnt. És az egyéni árutermelő tulajdon, mint társadalmi érték is megszűnőben van

a társadalom tudatában. Ugyanakkor a kistulajdonosi puritán erkölcs, a munka és takarékoskodás parancsa, ma is e társadalmi réteg alapvető normája. De mire takarékoskodni, és miért dolgozni, ha nincs a tulajdon, és nem lehet szaporítani ezt? A kemény munka és a takarékosság elérendő céljai közé kerültek — mint vizsgálatunk más adatai bizonyítják — a civilizációs szintet emelő, életet könnyítő, de egyben presztízst is jelentő tárgyak megszerzése. (Háztartási gépek, új ház, új bútor stb.) Másik oldalról a cél, a sajátjuktól eltérő és szintén presztízst is jelentő más életmód és státus megteremtése és megszervezése a gyermekek számára. Mire azonban e rétegekben tudatosult a mobilitás lehetősége, addigra a mobilitás üteme lelassult. A társadalmi rendszer konszolidációja egyben azt is jelentette, hogy ma a társadalmi rétegek közötti többlépcsős ugrás éppen úgy, mint a rétegek életmódjában a lényegi-tartalmi nivellálódás nehezebbé, lassabbá vált. A gyerekekkel kapcsolatos családra vonatkozó követelmények viszonylag gyors és erőteljes változása számos problémára utal. Jelzi ugyan a termelési és társadalmi struktúrában bekövetkezett változásokat, ahol már nem „elrendelt sors" többé a szülők sorsa, társadalmi helyzete. De jelzi azt is, hogy a falusi lakosságban a mobilitás lehetősége és vágya egy olyan időszakra tudatosult, amikor a csoportos mobilitás feltételei kevésbé adottak, mint az előző időszakban. Utalnak azokra az ellentmondásokra is, amely a társadalom saját magáról vallott és hitt képe, és a tényleges preferenciák között húzódik. Annak ellenére, hogy a társadalom uralkodó ideológiája erősen a dolgozó osztályokra és benne a parasztságra orientált, a szülők gyerekekkel kapcsolatos magatartása és aspirációi azt mutatják, hogy a valóságos társadalmi mozgások legkevésbé a mezőgazdasági fizikai munkának, a paraszti státusnak, illetve a paraszti életmódnak kedveznek. A gyerekekkel kapcsolatos követelmények változása, a gyerekekre vonatkozó szülői aspirációk egyszerre fejezik ki egy réteg saját státusával, életmódjával való elégedetlenségét, és ugyanakkor jelzik az egész társadalom gyors urbanizációját — pontosabban az urbanizációra való hallatlanul erős és jogos törekvéseket.

A vizsgálatunkban talált fent leírt tendenciák is érzékeltetik; nagyot emelkedett a *tanultság* a társadalom tudatában: *elsősorban mint eszköz a kívánt státus eléréséhez.* A kívánt státusok azonban egyben magukba foglalják e státusokkal együttjáró életmód és fogyasztási modellek értékemelkedését is. E viszonylag gyors értékváltozással láthatólag szükségszerűen jár együtt a szülői aspirációkban és ennek következtében a szülői követelményrendszerben bekövetkezett változás. *A falusi legnagyobb részt kisárutermelő parasztcsaládban:*

— *ahol a régi normák és új célok között a legnagyobb az eltérés*
— *ahol a legnagyobb a különbség a szülők jelenlegi élete — életformája és a gyerekek számára kívánt életforma között*
— ahol éppen az eddigi legalapvetőbb értékeket változtatja leginkább a társadalom viszonyaiban történt változás: ott ma is érvényesül ahogy az eddig történelmileg vizsgált családtípusoknál találtuk, *hogy az elért célhoz biztosítani csak a külső — elsősorban az anyagiakat* — feltételeket tudják. Itt is érvényesül az a törekvés, hogy a felnövekvő gyerekek életmódját, elsősorban öltözködésben, időbeosztásban, szórakozási formákban akarják és tudják rokonítani a kívánt réteg mintáihoz. Ezért mentik fel a gyerekeket a családdal szembeni kötelezettségek jórésze alól. És miközben nő a törekvés e rétegekben a mobilitásra a kívánt szükséges

és jogos életmód-modell megvalósítására, de nem javultak ilyen arányban e célok megteremtéséhez szükséges társadalmi feltételek.

A gyerekekkel kapcsolatos követelményrendszer változása mögötti szülői aspiráció alakulása tehát meglevő és felszámolásra váró feszültségek mutatója:

a) A társadalom mobil volt, de a szülői aspirációk egy előző időszak zártságára utaltak és akkor még immobilak voltak. Jelenleg a társadalom zártabbá vált, ugyanakkor a szülői aspirációk nyitottabbak lettek. Mobilitás és aspiráció között aszinkron jött létre.

b) A szülői követelményrendszer változása, a feljebbjutás vágya, a legnagyobb ott, ahol a státus megszerzésére a legrosszabbak a megszerzés feltételei. A társadalom rétegzettségéből származó státuslehetőségek eltérései nagyok az egyes rétegek között, ugyanakkor a szülői aspirációk a tényleges lehetőségeknél nagyobb homogenitást mutatnak.

A szülői magatartásokban beállott változás, mint társadalmi jelzés mutatják a társadalom értékrendszerében zajló változásokat. A társadalom hierarchiájának alsó lépcsőin az értékrendszert megvalósító életmódhoz szükséges feltételek hiánya mutatja a társadalom rétegei között meglevő egyenlőtlenségeket és feszültségeket. Ez is tehát, mint annyi más mutató sürgetően veti fel a rétegek közötti egyenlőtlenségek regionális egyenlőtlenségekkel súlyosbított problémájának megoldását.

РЕЗЮМЕ

В очерке исследуется проблема: под влиянием каких общественных факторов и как формируется система требований к детям в современной Венгрии. Чтобы дать ответ на эти вопросы, автор анализирует характерные венгерские типы семей XIX века вплоть до социалистической революции в группах, отличающихся друг от друга по общественному расслоению в системе требований к детям. В этом историческом экскурсе она занимается с семьями мелкопроизводителей, а в их рамках прежде всего с мелкопроизводительной крестьянской семьей. В свете системы требований к детям она исследует три типа пролетарской семьи: относительно небольшой в венгерском обществе слой революционеров-пролетариев, семьи аграрных пролетариев, прежде всего семьи рабочих, вышедших из слоя аграрных пролетариев и в городе ставших мелкими буржуа; кроме этого она изучает формы поведения специального венгерского слоя, игравшего важную роль прежде всего в период между двумя мировыми войнами: семейные отношения так называемого среднего сословия — «оплота нации», — способствовавшего консолидации тогдашнего режима.

В первой исторической части анализа, которая построена на определенных общественно-исторических взаимосвязях данных периодов и на материалах этнографии, социографии, художественной литературы, автор исследует характерные и отличающиеся друг от друга системы требований к растущим детям в свете устремлений родителей в связи с общественным положением детей и возможностей положения, которое может быть осуществлено через детей. В итоге исторического анализа автор делает вывод, что во всех тех типах семей, где унаследование собственности было реальным способом и реальной целью, то есть родители хотели, чтобы дети унаследовали их общественное положение, там система требований к детям внутри семьи была очень сильной по отношению как к солидарности с семьей и выполнению работ в рамках семьи, так и к осваиванию норм, нужных для поддержания общественного положения.

Во второй части статьи автор исследует характерные изменения наших дней, ссылаясь на основательное исследование об образе жизни в одной из областей страны (область Бекеш). Опираясь на результаты исследования, автор очерка показывает, что значительные изменения в системе требований к детям произошли прежде всего в бывших мелкопроиз-

водительных деревенских семьях. В ходе социалистического преобразования сельского хозяйства мелкопроизводительная собственность по сути дела прекратила свое существование в Венгрии. В таких семьях, в которых еще в недалеком прошлом собственность играла важную роль в системе требований к детям, сегодня мы наблюдаем укоренение совсем других обычаев. Родители хотели бы видеть своих детей в таком общественном положении и с таким образом жизни, которые совсем не похожи на их собственные, а именно, они хотели бы поднять их до высшей степени общественной иерархии. В формировании системы требований к детям они ведут себя как все те исторические типы семей, которые хотели бы поднять своих детей до общественного положения, отличающегося от их собственного; родители не знают норм, символов и содержания образа жизни, относящегося к этому общественному положению, и поэтому они не могут заботиться об их передаче в рамках семьи. Вследствие этого в этих семьях, в том числе в значительной части сегодняшних венгерских деревенских, то есть крестьянских, семей требования семьи к детям снижаются касательно как солидарности с семьей, так и выполнения работ внутри семьи. В то же время увеличиваются все те выгоды для детей, которые по крайней мере хотя бы формально облегчают детям подняться до желаемого общественного положения. Такое развертывание системы требований к детям внутри семьи, прежде всего в деревенских семьях, указывает на более широкие общественные взаимосвязи и проблемы в вопросах оценивания как социального равенства и неравенства, так и собственного общественного положения крестьянства, то есть деревенского общества.

SUMMARY

The study examines the problem of how and under the influence of what social factors the family's demands system develops in today's Hungary. In order to answer these questions it analyses the characteristic types of Hungarian families in the 19th century and up to the socialist revolution, in those groups of the demands system of children which differ by social strata. Thus in this historical introductory part it treats the small-scale producing families, within them primarily small-scale producing peasant families. In the light of the demands system of children the study examines the three types of the proletarian family. It deals with the stratum of revolutionary proletarians which is comparatively small also in the Hungarian society, the families of agrarian proletarians and primarily those workers' families which after having arrived from the agrarian labourers to the cities become petty bourgeois. The study also treats the behaviour forms of a special Hungarian stratum which, first of all, between the two world wars played an important role: it deals with the family relations of the so-called middle class forming the social backbone of the country; this was the class that promoted the consolidation of the social system.

In this first part of historical analysis (which is built on certain historico-social connections of the given periods and the materials of what has been worked up by ethnography, sociography and literature respectively) the author examines the typical and differing demands systems towards the on-coming generation, primarily in the light of property relations, the status aspirations of the parents towards children and the eventual status possibilities of children respectively. As a result of the historical analysis she draws the conclusion that in every such family type where the transmittal of property was a real way and aim and where the parents wanted to pass over to their children the statuses of their own, the within-the-family demands system of children was very strong, as to the questions of both the solidarity with the family, the work performed within the family and the mastering of the norms necessary to the status to be continued.

In the second part of the study the author treats the typical changes of our days, on the basis of a representative investigation of the way of life. The investigation was performed in one of the counties of Hungary (Békés County). Relying on the results of the research the author points out that it was primarily the one-time small-scale producing peasant families of the villages where a considerable change took place in the demands system of children. As a consequence of the socialist transformation of agriculture, small-scale producing property has virtually ceased to exist in Hungary. Hence in these families, where even in the recent past property played an important role in the demands system of children, now one can see entirely different habits gaining ground. Parents

want to see their children in statuses differing from theirs and leading a way of life also contrasting theirs; they want to put their children on higher steps of the social hierarchy. As to the development of the demands system of children, they act as did all those family types in history which wanted to place their children in statuses differing from those of their own: the norms, symbols and contents marks of these ways of life the parents do not know, hence they cannot see about their transmittal within the family either. As a consequence of this, in these families, among them in a considerable part of today's village and peasant families, the demands of the family towards children get reduced, as to both the solidarity with the family and the performance of work within the family. Simultaneously all those advantages increase for the children which promote for them the obtaining of the statuses desired, at least in their formal marks. This development of the demands system of children within the family, especially in the village families, refers to wider social relations and problems in the questions of how to evaluate both social equality (and inequality respectively) and the social standing of the own status of peasantry (i. e. village society).

NYELVHASZNÁLAT ÉS TÁRSADALMI HELYZET

Szociolingvisztikai vizsgálat hatéves fővárosi gyermekek körében

PAP MÁRIA—PLÉH CSABA

I. *Hátrányos helyzet és nyelvhasználat*

A társadalmi helyzet és az oktatásban való részesedés összefüggésének vizsgálatában többféle kutatási stratégia lehetséges. Az ún. demográfiai szintű kutatások célja az, hogy a nevelés általános mutatói — a különböző iskolatípusokba való beiskolázás, az iskolai előmenetel, az iskolából való kimaradás, a továbbtanulás — és a szülők társadalmi helyzetének hasonlóan általános jellemzői — foglalkozás, iskolai végzettség, jövedelem — közötti összefüggéseket tárják fel, nagy, reprezentatív minták segítségével. Ezek a kutatások hivatottak arra, hogy a társadalom nevelésszociológiai keresztmetszetét feltárva rámutassanak a kulturális újratermelés egyenlőtlenségeire, a sokat emlegetett *hátrányos helyzet* jelentkezésének formáira, összefüggéseire a társadalmi mobilitással s ezzel indikációkat is adjanak a társadalmi gyakorlat számára.

Módszereik következtében azonban nem tudnak közvetlen magyarázatot adni a társadalmi helyzet és a „pedagógiai helyzet" közti kapcsolatot konstituáló, minden esetben újrateremtő mechanizmusokra, vagyis arra, hogy mi *közvetíti* a demográfiai szinten nyilvánvaló determinációt. Az ún. szubkulturális, miliő-központú kutatások már közelebb jutnak ehhez a célhoz. Többnyire a család, illetve a lakóterület nyújtotta kulturális környezetet, a szülői értékeket vizsgálva próbálnak magyarázatot találni erre a közvetítésre. Általában azonban ezek a vizsgálatok sem tesznek explicit feltevéseket a közvetítő mechanizmusokra nézve.

Azok közül a — többnyire interdiszciplináris indíttatású — megközelítések közül, amelyek határozott feltevéseket fogalmaznak meg a közvetítő mechanizmusok jellegéről, az egyik legjelentősebb és legkidolgozottabb Basil Bernstein elmélete. Bernstein a családon belül folyó elsődleges szocializáció jellegéből indul ki. A szocializáció jellegét, azaz a kultúra átadásának módját meghatározó tényezőnek a családi kommunikációs rendszert tartja, amelyet viszont a családi szereprendszer determinál. Bernstein két szélsőségesen eltérő szerepviszonyt különböztet meg.

Az egyik az interakcióban álló személyek közös érdekein, közös ismeretein, közös történetén alapul; a kommunikáció nem individuált, hanem éppen ellenkezőleg, a közösséget, az azonosságot hivatott kifejezni. Az ilyen szerepviszonyon alapuló interakcióba a jelentések csak részben verbalizálódnak, szóban, beszédben kifejeződő, az expresszív csatornáknak legalább akkora szerepük van a kommunikáció szerkezetében, mint a verbalizációnak. A szerepviszonyon kívül levő személy számára a verbális közlés nem feltétlenül érthető, mivel a beszéd implicit, megértéséhez a helyzet és bizonyos előfeltételek ismerete szükséges. A másik szerepviszony a részt vevők elkülönültségén alapul. A kommunikáció szerkezetében itt kitüntetett szerepe van a verbális csatornának.

A közlési helyzet részt vevői a maguk egyéni tapasztalatát verbálisan explicitté kívánják tenni; a közölt jelentések így univerzálisak, azaz nem kötődnek egy helyzethez és explicitek. A beszéd önálló, önmagában értékelt aktivitás.

Bernstein szerint a közösséghez kötött szerepviszonyokat mindenki elsajátítja, az individualizált szerepek elsajátítása azonban nagy mértékben függ a szociális helyzettől. Ugyanez vonatkozik természetesen a szerepviszonyok által meghatározott kommunikációs struktúrákra is.

A két orientációnak megfelelően beszél Bernstein a nyelvhasználat szintjén kétféle kódról. A partikuláris jelentéseknek megfelelő korlátozott kódra — mint azt Bernstein és iskolája Angliában kimutatta (Bernstein, 1962a, 1962b., Brandis and Hengerson, 1970., Turner and Mohan, 1970., Gahagan and Gahagan, 1971) a beszéd gyengébb színvonala mellett az erősebb szituációhoz kötöttség jellemző. Ezen azt kell érteni, hogy a korlátozott kódot használó beszélő mondanivalójának megértése a kommunikációs partnerek részéről feltételezi a nyelven kívüli helyzet ismeretét. Ezt a legmeggyőzőbben Hawkins igazolta a névmások szituatív, illetve nyelvi kontextusra építő használatát összevetve (Hawkins, Peter, 1969).

A nyelvhasználat, a kódok különbségei a korlátozott kódot használók számára hátrányos helyzetet teremtenek az iskolában. Az iskola ugyanis *par excellence* az univerzalitásra, explicitségre, a beszéd szituációtól független, önmagában megálló használatára épít. Ez magyarázná Bernstein szerint azt, hogy a munkásgyerekek Angliában már eleve hátrányban vannak az iskola megkívánta kognitív attitűd szempontjából. A mai iskola által nyújtott (és megkívánt) kultúra alapvetően verbális jellege miatt a nyelvhasználatnak ezek a különbségei, illetve a mögöttük rejlő kommunikációs stratégiák a hátrányos helyzet másik megjelenési formájával, az értékorientációs oldallal is könnyen kapcsolatba hozhatók.

A korai hátrányos helyzet kialakulásának magyarázatára, különösen a pszichológiában, két elképzelés van. Az egyik szerint a hátrány alapja verbális, a másik szerint tapasztalati deficit. Bernstein határozottan a verbális hátrányelmélet mellett foglal állást, s ennek létrejöttét a családon belüli szerepviszonyok jellegével magyarázza. A kulturális hátrány átadásának közvetítő mechanizmusa tehát a kommunikációs rendszer elsajátítása.

Magyarországon évek óta folynak demográfiai és szubkulturális közelítésű oktatás-szociológiai kutatások. Az alábbi írás ezekhez kíván néhány adalékkal hozzájárulni a bernsteini koncepció alapján.

Vizsgálatunk alapvető kérdése az volt: megtalálhatók-e a nyelvhasználatnak ezek a különbségei az iskolába lépő magyar gyerekek beszédében; egyáltalán, találhatók-e beszédükben olyan dimenziók, melyek a szituációtól való függés, a partikularitás, illetve az explicitség, az univerzalitás kérdésével összefüggésbe hozhatók; s ha igen, van-e valamilyen kapcsolat ezek és a szociális helyzet között fővárosi gyerekeknél. Vizsgálatunk tehát kettős célt szolgált:

(1) *módszertani* — az iskolába lépő gyerekek beszédének szociolingvisztikai szempontú vizsgálata az angol nyelven bevált módszerek adaptálásával

(2) *tartalmi* — összefüggésbe hozható-e nálunk is a hátrányos helyzet a nyelvhasználat különbségeivel.

II. *A vizsgálat módszerei*

(1) *A gyerekek kiválasztása*

Öt iskola 65 első osztályos tanulóját vizsgáltuk meg. Az iskolákat egy korábbi felmérés adatai alapján választottuk ki, aszerint, hogy milyen foglalkozási kategóriába tartozik a szülők nagyobb része. Az ötből két iskolában a munkás, kettőben az alkalmazott, egyben pedig az értelmiségi kategória volt túlsúlyban. Három iskolában két párhuzamos első osztály 7—7 tanulóját, egyben két párhuzamos osztály 6 illetve 7 tanulóját választottuk ki véletlenszerűen. Az ötödik iskolában — ahol az értelmiségi szülők dominálnak — a vizsgálatvezető egy félreértés miatt nem követte a véletlen választás gyakorlatát (10 gyerek), amiből — mint később erre még részletesebben kitérünk — problémák adódtak az anyag értékelésekor.

(2) *A beszédminták felvétele*

A kiválasztott gyerekeknek ötféle nyelvi feladatot kellett megoldaniuk. A vizsgálatot interjú helyzetben folytattuk, a gyereken és a vizsgálatvezetőn kívül senki sem tartózkodott a vizsgálat céljára kijelölt helyiségben. A vizsgálatvezető és a gyerek teljes szövegét magnetofonszalagon rögzítettük, majd a felvételeket áttettük írásba. A feldolgozás az írott jegyzőkönyveken alapul.

Az öt nyelvi teszt közül háromnak hosszabb összefüggő szöveg előhívása volt a célja. A beszédprodukció spontaneitását a három feladatban különböző tényezők különböző mértékben korlátozták. Az egyik feladat egy felolvasott mese visszamondása volt, a másik képsorokon ábrázolt történetek elmesélése, a harmadik pedig kötetlen válasz a „Mit csináltál vasárnap" kérdésre. A három feladat közül a képről való *történet-elmesélés* általánosan használt az ilyen típusú vizsgálatokban, Bernsteinék is használták (Brandis and Henderson, 1970). Ez tehát azt is biztosította, hogy az eredmények könnyen összevethetők legyenek más vizsgálatok eredményeivel. A másik két feladat kiválasztása azon az elképzelésen alapult, hogy — amennyiben egy-egy feladat elemzése eredményeként csoportokat tudunk kialakítani a szövegek nyelvi komplexitása és szituációhoz kötöttsége, ill. függetlensége szerint — érdemes megvizsgálni, hogy milyen mértékben változik mindez a különböző beszédhelyzetekben.

A negyedik feladat szintén a Bernsteinék (Peter Robinson, 1969) által használt tesztek egyikének adaptációja: egy általánosan ismert gyerekjáték (fogócska vagy bújócska) szabályainak elmondása. A feladat elemzése során a következő két kérdés tisztázható: mennyire tudja függetleníteni magát a gyerek egy konkrét játékhelyzettől, azaz mennyire univerzálisak a verbalizált jelentések; és hány szereplőt, ill. hány játékfázist tud következetesen megkülönböztetni.

Az ötödik feladat az ún. „dobozos játék" lényege — tárgyleírás a tárgy megnevezése nélkül. Ebben a feladatban részben arra a kérdésre lehet választ keresni, hogy milyen a tárgyleírás minősége, (konkrét tárgyhoztapadás vs. típusleírás, ami elsősorban azon mérhető, hogy minőségjegyeket vagy funkciójegyeket használ-e a gyerek), részben következtetni lehet arra, hogy a gyerek mennyire tudja önálló tevékenység tárgyává tenni a nyelvet, azaz a metanyelvi funkció fejlettségére.

Dolgozatunk a képről való történetmesélés anyagának feldolgozásáról ad számot. A felvételeknél négy képsorozatot mutattunk a gyerekeknek. A fel-

dolgozásnál az első és az utolsó képsor elemzésétől — különböző okok miatt — eltekintettünk. Az elsőétől azért, mert ennél a vizsgálatvezető szükség esetén beavatkozhatott és segíthetett a gyereknek, ha az nem értette pontosan a feladatot, vagy zavarban volt és nem akart beszélni. Ezt a képsort eredetileg is amolyan „bemelegítő" gyakorlatnak szántuk, s nem akartuk feldolgozni. Az utolsó képsor grafikailag nem volt jó — s ez sajnos csak utólag derült ki — a gyerekeknek nehézséget okozott a történet értelmezése, s ez láthatóan rontotta a beszédprodukció minőségét, ezért mondtunk le a feldolgozásáról.

(3) *A beszédminták elemi feldolgozása*

A feldolgozás első lépése a beszédminták *szegmentálása* (tagolása). Az élőbeszéd sohasem áll kizárólag jól formált mondatokból, rossz kezdések, ismétlések, töredékek, útvesztők ékelődnek a mondatokba és a mondatok közé. A szöveget formai, szintaktikai kritériumok alapján próbáltuk mondatokra bontani. A jól formált vagy majdnem jól formált mondatok között fennmaradó töredékek besorolásakor szemantikai kritériumokat kellett használnunk annak eldöntésére, hogy a töredéket útvesztőnek tekintsük-e, és így az előző vagy a következő mondathoz kapcsoljuk, vagy pedig önálló tartalmat kifejező külön egységnek, tényleges töredéknek, fragmentumnak vegyük. Ilyen esetben részben azt vettük figyelembe, hogy a történet szempontjából lényeges mozzanat fejeződik-e ki a töredékben, vagy sem, részben pedig azt, hogy van-e benne olyan szó, vagy szólás, amelyik a megelőző vagy a következő jól formált egység ismétlésének tekinthető. Az előbbi esetben töredéknek az utóbbiban útvesztőnek tekintettük a kérdéses egységet.

A szegmentáció eredményeképpen kapott egységeket — Walter Loban nyomán (Loban, 1963) — *kommunikációs egységeknek* nevezzük. Egy kommunikációs egység tehát lehet *mondat* vagy *fragmentum* s mindkettő tartalmazhat *útvesztőket*, olyan szólásokat, amelyek ismétlésekből, félig kimondott szavakból, rossz kezdésekből, teljesen elhibázott szerkezetekből állnak. Útvesztő sohasem lehet önálló kommunikációs egység.

Az egyszerű, a bővített és az alárendelt mondatok elkülönítése nem okozott problémát. Nem volt problémánk a megfelelő szintaktikai jelölőkkel ellátott ellentétes, választó, következtető és magyarázó mondatok kiválasztásával sem. Viszont a kapcsolatos mellérendelt mondatok, illetve a kapcsolatos kötőszavakkal összekapcsolt másfajta (főleg ellentétes) mellérendelt mondatok elválasztása azoktól a mondatkomplexusoktól, amelyek tagjai között teljesen funkciótlanul, mintegy időkitöltő elemként szerepeltek kapcsolatos kötőszavak, lehetetlennek bizonyult. A nehézség a kapcsolatos mellérendelés természetével magyarázható. Ennek a mellérendelésfajtának ugyanis az a megkülönböztető sajátossága, hogy akárhány tagmondat összekapcsolódhat egymással, s a tagmondatok között nagyon sokféle tartalmi viszony lehet, ebben a tekintetben szinte semmiféle korlátozás sincs ennél a mellérendelésfajtánál. (Szemben például a kéttagú és nagyon markáns logikai—tartalmi viszonyt feltételező magyarázó mellérendeléssel.) Ebből az következik, hogy szintaktikai szempontból nem sok kivetnivalót lehet találni a mellérendelő kötőszavak „mértéktelen" használatában. Másfelől azonban, s első pillanatra talán meglepő, hogy éppen a szövegkoherencia szempontjából határozottan zavaró a sok *és*, *meg*. Az intonáció alapján világosan meg lehet különböztetni az *és* zavaró, szünet-

kitöltő, afunkcionális, és helyénvaló, funkcionális használatát, s ennek a distinkciónak az alapján az elemzést finomítani lehet. A kötőszó funkcionális használata javítja, afunkcionális használata viszont rontja a szöveg minőségét. Írott szöveg alapján azonban nem lehet eldönteni (éppen az *és/meg* szintaktikai jellegtelensége miatt), hogy egy adott esetben melyik használatával van dolgunk. Ezért kényszerűségből minden *és/meg*-gel összekapcsolt mondatot külön szövegegységnek (kommunikációs egységnek) tekintettünk, magukat a kötőszókat pedig a szöveg redundanciáját növelő *felesleges kötőszó* kategóriába soroltuk. Ezzel az eljárással bizonyára elmostunk egy sor objektíve létező különbséget, a jó szövegeket közelítettük a rosszabbakhoz. Feltűnt, hogy a szövegek egy részében gyakori az olyan megnyilvánulás, amelynek a képen ábrázolt történet szempontjából nincs semmiféle jelentősége, de nem sorolható az útvesztők közé, olyan értelmes közlés, amely a szituációra utal pl. „az első képen azt látom", „úgy vagy hogy", „az történik, hogy . . . ", „itt az van" stb. Ezeket az egységeket közvetlenül a szituációra utaló egységeknek neveztük el.

(4) *Szintaktikai elemzés*

A szövegek szegmentálása és a szövegegységek megszámolása után tértünk rá a *szintaktikai elemzés*re. Mindenek előtt kiemeltük az elemezendő kommunikációs egységekből a közvetlenül a szituációra utaló frázisokat, a fölösleges kötőszavakat s az útvesztőket, s csak ezután fennmaradt részeket elemeztük. Hogy az elemzés könnyen áttekinthető legyen egyszerű konvenciórendszert dolgoztunk ki, amely alapjelekből és néhány minősíthető kategóriából áll. Ezek közül a továbbiakban a következő minősítő kategóriák játszanak fontos szerepet:

F_a anoforikusan kiegészülő fragmentum
F_z a szituációból kiegészülő fragmentum
N_a anaforikus névmás
N_e exoforikus névmás

Anaforikus az a névmás, amelynek denotátuma (az a dolog, amire utal) a szöveg környezetben „tartalmas szóval" meg van nevezve. A többi névmás exoforikus, azaz csak a helyzet (adott esetben a képek) alapján lehet tudni, hogy mire utal. Az anaforikus és a szituációból kiegészülő fragmentumok megkülönböztetésének ugyanez az elv az alapja: anaforikus az a fragmentum, amely a szövegkörnyezetből egészíthető ki, szituatív az, amely a szövegkörnyezetből nem, csak a képek alapján egészíthető ki.

(5) *Tartalmi elemzés*

A szintaktikai elemzés befejezése után térünk rá a *tartalmi elemzésre*. Megállapítottuk, hogy hány szereplőt és milyen szereplőket, valamint hány eseményt és milyen eseményeket kell megemlíteni ahhoz, hogy a történet koherens legyen.

Listánk alapján minden egyes szövegben megállapítottuk a hiányzó kötelező elemek számát és a kötelezőkön felüli szereplők és események előfordulását. Végül a tartalmi elemzésben még egy kategóriát használtunk, a *rossz kitérő* kategóriáját. Rossz kitérőnek minősítettük a történet szempontjából irreleváns asszociációkat.

(6) *A szövegek értékeléséhez használt mutatók rendszere*

Az elemzés alapján *mutatókat* készítettünk, amelyek különböző szempontokból jellemzik a szövegeket. A mutatók négy nagyobb csoportba sorolhatók:

a) *A szöveg általános színvonalát tükröző mutatók*

Ide általában olyan mutatókat sorolunk, amelyek valamilyen *nem* specifikus, a feltételezett kódok szempontjából közvetlenül nem értelmezhető színvonalkülönbségeket tükröznek. Ilyen mutató céljaira két kézenfekvő lehetőség kínálkozott volna — a kommunikációs egységek száma, illetőleg az össz-szószám. Ezeket azonban nem használtuk fel, mivel egyértelműen a verbális folyékonyságot tükrözik, melyek a kódok minőségi különbségeitől — mint azt Brandis és Henderson (1970) munkája is feltételezi — elvileg független, bár avval sajátos kölcsönhatásokban levő tényező. A mi anyagunk is azt sugallja, hogy a hosszabb szövegek egyaránt lehetnek színvonalasak, ill. gyengék.

Első felhasznált mutatónk ebben a csoportban a *„bonyolultabb szerkezetek"* aránya. A szintaktikai elemzés alapján a kommunikációs egységek számából levontuk az alany—állítmány, alany—állítmány—tárgy és az állandó határozós szerkezetként elemzett egységek, ill. az ezeknek megfelelő fragmentumok számát (ezek együtt képeznék az „egyszerű" szerkezeteket).

A bonyolultabb szerkezetekre kapott értéket azután a kommunikációs egységek számához viszonyított százalékarányokban fejeztük ki. Mutatónk formálisan tehát:

$$BSz = \frac{KE - ESz}{KE} \cdot 100$$

A mutató tulajdonképpen a bővített illetve az összetett mondatok arányát tükrözi egy-egy gyermek szövegében, s így a nyelvi komplexitás nagyon durva mércéjének tekinthető.

Második mutatónk gyakorlatilag a *szituációtól kiegészülő fragmentumok* aránya a szövegekben. Ezekhez a fragmentumokhoz azonban még hozzáadtuk a rossz, agrammatikus szerkezeteket is. Ilyen azonban annyira kevés van, és ezek többnyire egyben szituációtól kiegészülő fragmentumok is, hogy a mutatót gyakorlatilag jogos a szituációtól kiegészülő fragmentumok arányának tekinteni.

$$FSz = \frac{\text{Szituációtól kiegészülő fragmentumok} + \text{rossz szerkezetek}}{KE} \cdot 100$$

A mutató, mint a szituáció révén kiegészülő mondatok aránya, tulajdonképpen a harmadik csoportba is sorolható, azért itt említjük, mert általános értelmezése — a nem egyértelműség — a szöveg globális színvonalához is kapcsolja.

A csoport harmadik mutatója a *szövegkoherencia*. Ez a szövegben található anaforikus fragmentumok (Fa) s anaforikusan használt névmások (Nm_a) számának összege:

$$Koh = Fa + Nm_a$$

A mutatót azért tartjuk a szövegkoherencia jellemzőjének, mert nagysága attól függ, hogy a beszélő mennyire használja ki a szöveg nyújtotta törlési lehetőségeket; evvel ugyanis a kommunikációs egységek (mondatok) közötti

viszonyok a felszíni struktúrában is „áttetszővé" válnak, s így a szöveg koherensebb lesz, mivel a mondatok egymást támogatják, értelmezhetővé teszik. A magyarban ebből a szempontból a névmások és a fragmentumok hasonlóan viselkednek (anaforikusságuk feltételei azonosak?) az jogosít fel a két elem összevonására.

Végül a szöveg általános színvonalainak mutatójaként kezelhetők a számított *type/token arányok*. Ezek tulajdonképpen a szöveg változatosságát, stiláris szintjét tükrözik. Számítási módjuk a következő: megszámoljuk, hogy a szövegben egy-egy grammatikai kategória (pl. főnév, ige) hányszor fordul elő (token) továbbá, hogy hány *különböző* szó előfordulását jelenti ez (type). Ezután az előfordulás teljes számával elosztjuk azt, hogy hányfélét mondott a személy. Vagyis ha egy szövegben szinte minden főnév más és más, a szöveg változatos, akkor ez a mutató magasabb lesz. Maximális értéke 1, ekkor minden szó csak egyszer fordul elő.

b) *A szöveg redundancia mutatói.* Ezek alapját az az elképzelés képezi, hogy a szövegre jellemző lehet, hogy milyen benne a különböző „töltelék" elemek aránya. Három jellemző tartalmatlan töltelékelemet emeltünk ki a szövegből. Először a *közvetlenül a szituációra utaló* szövegrészeket. Ezek szószámának aránya az össz-szószámhoz adja a radundanciamutatónk első komponensét.

$$KSz_{sz} = \frac{\text{szituációra való közvetlen utalások szószáma}}{\text{össz-szószám}} \cdot 100$$

Az *útvesztők* szószámának az össz-szószám százalékában kifejezett aránya a redundancia második eleme:

$$U = \frac{\text{útvesztők szószáma}}{\text{össz-szószám}} \cdot 100$$

Végül a redundancia harmadik összetevője a felesleges kötőszavak szószámának aránya az össz-szószámban kifejezve:

$$FK = \frac{\text{a felesleges kötőszavak szószáma}}{\text{össz-szószám}} \cdot 100$$

Ennek a három mércének az összegét értelmeztük úgy, mint *redundancia százalékot:*

$$Red = KSz_{sz} + U + FK$$

Ez a közlés szempontjából tartalmatlan, további információt nem hordozó elemek aránya lenne. Ez a mutató — az előzőekkel és a továbbiakkal ellentétben — összehasonlításainkban semmi értelmezhető különbséget sem hozott felszínre. Ennek oka talán az, hogy a redundancia-százalékot adó elemek egymástól eltérő funkciója miatt ezek összevont értelmezése jogosulatlan, vagy pedig egyszerűen az elemzett szövegek rövidsége az, ami a redundancia különbségeket nivellálja.

c) *A szituációhoz-kötöttséggel kapcsolatos mutatók.* Ezeknek a kódok terminusaiban való elemzés szempontjából leglényegesebb, kvalitatíven legjobban értelmezhető mutatóinak közös vonása, hogy mind valahogy a közlés szituációhoz kötöttségével, a beszélő és a hallgató számára egyaránt adott érzékleti

elemeknek a közlés értelmezésében való belejátszásával kapcsolatosak. Igyekeztünk minél több ilyen mutatót kipróbálni, a közlés minél több jellemzőjében próbára kimutatni a szituációtól való függés dimenziójának jelentőségét.

Mint már említettük a szituációból kiegészülő fragmentumok száma (Fsz) is ide sorolható lenne.

Következő mutatónk a *szituációra közvetlenül utaló* szövegrészekből származik. A redundancia százalékkal kapcsolatban ezek szószámát viszonyítottuk az össz-szószámhoz. A redundancia összetett mérése szempontjából ez ott jogos is lehetett. A kódszempontú értelmezésben azonban irreleváns a szituációra való utalás hossza, egyedül maga a deixis aktusa a lényeges, vagyis az, hogy a beszélő közvetlenül igyekszik a hallgató figyelmét a helyzet bizonyos elemeire irányítani, hogy így biztosítsa a szándékolt tartalomnak megfelelő értelmezést. Ennek megfelelően a szituációra való közvetlen utalások előfordulási számát viszonyítottuk a kommunikációs egységek számához. Aki mondatai jórészénél szükségesnek érzi azok „szituatív lehorgonyzását", nyilván jobban kötődik a helyzethez, mint aki csak kis számú közlésegységnél teszi meg ezt. Mutatónk tehát:

$$DSz_k = \frac{\text{szituációkra való közvetlen utalások száma}}{\text{kommunikációs egységek száma}} \cdot 100$$

Ebben a csoportban következő mutatónk a *névelők* használatával kapcsolatos. A határozott névelő (a, az) használatának feltétele a magyarban a formális nyelvi leírás szerint a megfelelő névszó kulturális általánosságú vagy a beszédhelyzetből adódó ismertsége, vagy az, hogy a szövegben már említették. Feltételeztük tehát, hogy a képleírás viszonyai között a határozott névelővel való bevezetés a főnevek első említésekor szintén összefüggésben lehet a szituációtól való függéssel. Ezt ugyanis ebben az esetben csak a beszélő és hallgató számára közös perceptuális helyzeten keresztüli ismertség indokolhatja. E szerint az „egy fiú néz egy madarat" kezdet szituációtól független, míg az „a fiú nézi a madarat" kezdet szituációhoz kötött megoldás lenne.

Mivel a további említésekkor a határozottság szempontjából a szituációhoz való viszony irreleváns (ugyanis ekkor már maga az *említettség* elég a határozottság biztosítására), olyan mutatót készítettünk, amely az első említéskor határozott névelővel felbukkanó főnevek számát viszonyítja az összes főnévi „type" (az összes egymástól különböző főnév) számához. Ezt a mutatót nevezzük *exofórikusan határozott névelőhasználatnak.*

$$E \times NE = \frac{\text{első alkalommal határozott névelővel megjelenő főnevek}}{\text{összes különböző főnév}} \cdot 100$$

Következő mutatónk egyszerűen az exofórikus, a *szituáció révén betöltendő névmások száma*, N m_e, melyek érdekessége a szituációhoz kötődés szempontjából kézenfekvő.

Végül készítettünk két komplex mutatót is. Az egyikben a szituációra való nyílt utalást és a névelők szituatív meghatározottságának a mértékét kapcsoltuk össze. Ezt úgy végeztük el, hogy egyszerűen átlagoltuk a szituációra való közvetlen utalásoknak a kommunikációs egységek számában és az exofórikus névelőknek a főnévi type-ok számában kifejezett százalékarányát. A mutatót *szituációra vonatkozásnak* neveztük.

$$SzV = \frac{Dsz_k + ExNe}{2}$$

Másik komplex mutatónk négy jelenséget foglal egybe — az anafórikus és exofórikus névmásokat valamint az anafórikus és szituációból kiegészülő fragmentumokat. Az volt a célunk vele, hogy olyan mutatót találjunk, amely képes függetleníteni a szituációra (exofórizmus) illetve a szövegre (anafórizmus) vonatkoztatást attól, hogy a gyerek milyen mértékben használ beszédében általában névmásokat, illetve fragmentumokat. Ezért egy *dominancia* mércét hoztunk létre. Ehhez az exofórikus használatú névmások és a szituációból kiegészülő fragmentumok összegéből kivonjuk az anafórikusan használt névmások és az anafórikus fragmentumok összegét. Ha az így kapott érték pozitív, akkor a szöveg exofórikus, ha negatív, akkor anafórikus dominanciájú. Mutatónkat *anafórikus dominanciának* nevezzük.

AD = (Ne + szituatív fragmentumok száma) — (Na + Fa)

d) A tartalmi elemzés mutatói

A tartalmi elemzésből a következő mutatókat igyekeztünk a továbbiakban felhasználni.

Sze — a nem említett szereplők száma
Es — a nem említett események száma
Es + — a plusz események száma
Rk — a rossz kitérők száma

f) A szociális kategorizálás és az iskolák csoportosítása

A gyermekek *szociális kategóriába* sorolásához rendelkezésünkre álló adatok sajnos igen szegényesek, s időnként hiányosak is. Az adatok két forrásból származnak: a szülők foglalkozására vonatkozó adatokat az iskolai osztálykönyvből szereztük be. Ezen kívül a pedagógusokon keresztül eljuttattunk a szülőkhöz egy adatlapot, mely a szülők foglalkozását, iskolai végzettségét és jövedelmüket tudakolta.

A nyers adatokat a következőképpen próbáltuk csoportosítani. A *szülők iskolai végzettségénél* az alábbi kategóriákat vettük fel (mindkét szülőre külön):

8 általános alatt — minden olyan adat, amely egyértelműen erre utal
8 általános — a csak nyolc általános, a nyolc általános plusz szakmunkásiskola, a nyolc általános plusz megkezdett középiskola, régebbről négy polgári, négy gimnázium adatok
érettségi — a gimnáziumi, technikumi, szakközépiskolai érettségiről beszámoló adatok
egyetem — egyetemi illetve főiskolai végzettség.

A *szülők foglalkozásának* kategorizálása már nehezebb kérdés volt. Mivel csak a formális megnevezések álltak rendelkezésünkre, melyekről néha nehezen dönthető el, mit is takarnak, továbbá mivel kevés gyerekről volt szó, a következő nagyon durva öt csoportos kategorizálást alkalmaztuk:

Segéd- és betanított munkások — a magukat expliciten segéd, illetve betanított munkásnak mondók; továbbá olyan, többnyire ipari munkások, akiknél

a fizetés figyelembe vételével a szakmunkásság nem valószínű (pl. targoncavezető, vasalónő stb).

szakmunkások — különösen az anyáknál nagyon széles kategóriaként alkalmaztuk: gépírónő, adminisztrátor, könyvelő, ellenőr, forgalomirányító stb. a vezetőknek sorolt főtisztviselőkig bezárólag.

Értelmiségi — felsőfokú képesítést igénylő szakmák, alsó határként az alsó tagozatban tanító pedagógusokat értelmezve.

Vezető — magasabb állami vagy vállalati funkcionáriusok.

Az *anya* foglalkozásánál még egy kategóriát felvettünk, a *háztartásbelit*.

A szociális helyzet szerinti összehasonlításoknál ezekből az adatokból érdemileg kettőt tudtunk felhasználni, az apa illetőleg az anya foglalkozását. Az iskolai végzettségre vonatkozó adatok ugyanis nem teljesek, az egy főre jutó jövedelem pedig gyakran irreálisnak tűnt.

A foglalkozásra vonatkozó kategorizálásunk is problematikus, azonban, ugyanis különösen a szakmunkás és tisztviselő kategórián belül feltétlenül további alkategóriákra lenne szükség. Ezek kidolgozását azonban, normatív hazai adatok hiányában ilyen kis mintánál nem láttuk célszerűnek. Az értelmiségi és vezető kategóriákat az utóbbiba tartozók kis száma illetve a hasonló iskolai végzettség alapján általában összevontuk; néhol végeztünk további csoportösszevonásokat is, ezeket azonban a megfelelő helyen mindig jelezzük.

Az *iskolákból* vett mintáink, ahogy azt vártuk is, egyáltalán nem azonosak a szülők szociális helyzete szempontjából, mint azt az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat. A különböző iskolákból vett mintáink társadalmi rétegződése az *apa* foglalkozása szerint.

	Belváros	Óbuda	Rózsadomb	Pestlőrinc	Csepel
Sm	2	2	—	4	5
Szakmunkás	3	7	5	7	7
Tisztviselő	5	1	1	1	—
Értelmiségi vezető	4	4	4	2	1

A belvárosi, óbudai, lőrinci) és csepeli iskolák mintái nagyjából az ott domináló szociális arányokat tükrözik. A rózsadombi viszont egy sajátos félreértés következtében (azt hitték, hogy problematikus gyerekeket kell válogatni a felmérésre) egyáltalán nem reprezentálja környékét. Ha ettől eltekintünk, az iskolák szempontjából való — valahol szintén *szociális* — összevetésben a következő típusaink vannak: belvárosi — magasabb szociális státusú szülők gyermekei (Münnich); külvárosi iskola, jórészt munkásgyerekekkel (Lőrinc, Csepel); átmenet a kettő között (Óbuda).

III. *A vizsgálat főbb eredményei*

Az ismertetett mutatókat felhasználva négy összehasonlítási sort végeztünk. Az elsőben az *iskolákat*, a másodikban az iskolától eltekintve a *szülők foglalkozása* alapján kialakított csoportokat, a harmadikban a szociális helyzet és a lakóterület együttes figyelembevételével kialakított *csoportokat* vetettük össze, míg a negyedikben a *nemek* közötti különbségekre voltunk kíváncsiak.

1. *Az iskolák közötti különbségek*

a) a szövegek általános színvonala

A 2. táblázatból Mann-Whitney próbával összehasonlítottuk a Belváros—Óbudát összevonva az összes többi osztályból képezett csoporttal; $z = 2{,}97$. $p < 0{,}004$ igen szignifikáns. Vagyis ez a két csoport szignifikánsan nagyobb arányban használ bonyolultabb szerkezeteket.

Az FSz (A szituációból kiegészülő fragmentumok s a rossz szerkezetek együttes aránya) tekintetében már nem találtunk ilyen egyértelmű különbségeket, mint azt a 3. táblázat mutatja:

2. táblázat. a *BSz* mutató százalékos átlagai az iskolák szerint

Belváros	Óbuda	Rózsadomb	Pestlőrinc	Csepel
48,5	52,3	37	33,9	37

3. táblázat. az *FSz* mutató százalékos átlagai az iskolák szerint

Belváros	Óbuda	Rózsadomb	Pestlőrinc	Csepel
20,1	27,2	35,86	33,66	22,1

Az egyedül értelmezhetőnek tűnő Belváros vs. összes többi szembeállításban $z = 1{,}592$, $p > 0{,}10$, a különbség tehát nem szignifikáns. Mivel lehet, hogy a szignifikáns különbség hiányát itt a Csepel szokatlan viselkedése okozza, megpróbáltuk a Belvárost összevetni csak a másik három osztállyal. Ehhez az újabb rendsorolást elkerülendő x^2-et használtuk, a kontingencia táblázatot itt azonban nem közöljük.

Az ebből számított x^2 értéke 3,2 $p > 0{,}05$, tehát a különbség így sem szignifikáns, bár közeledik ahhoz. Sőt, a szignifikanciát még akkor sem éri el, ha a legszembetűnőbb eltérő Belváros vs. Rózsadomb és Lőrinc szembeállítást végezzük el.

A x^2 értéke 3,73, $p > 0{,}05$.

A *szövegkoherencia* tekintetében mint azt a 4. táblázat mutatja, a Belváros szembetűnően a legjobb.

4. táblázat. A szövegkoherencia átlagai az iskolák szerint

Belváros	Óbuda	Rózsadomb	Pestlőrinc	Csepel
3	2	1,7	2	2,3

Az abszolút értékek kicsinysége miatt az adatokat igen nehéz volt számolásra alkalmas formára rendezni. A legésszerűbbnek még az 5. táblázaton látható elrendezés tűnt.

5. táblázat

	Belváros	Összes többi	
0—1	4	27	31
2-től	10	23	33
	14	50	64

$\chi^2 = 1{,}9$ $p > 0{,}10$, a különbség tehát nem szignifikáns. A szignifikancia kimutatásának nehézségét feltehetően az okozza, hogy itt eleve alacsony számértékről van szó.

A *Type/token* arányokat az iskolák szerint a 6. és 7. táblázat mutatja.

6. táblázat. A főnévi TTR átlagok

Belváros	Óbuda	Rózsa-domb	Lőrinc	Csepel
0,64	0,62	0,61	0,53	0,47

7. táblázat. Az igei TTR átlagok

Belváros	Óbuda	Rózsa-domb	Lőrinc	Csepel
0,84	0,84	0,85	0,82	0,74

Az *igéknél* gyakorlatilag semmi különbség nincsen, ennek oka egyszerűen az, hogy a szövegekben nagyon kevés ige volt, ez pedig mindig a viszonylag magas Type/token aránynak kedvez.

A *főnevek* tekintetében viszont már megfigyelhető egy tendencia arra, hogy a jobb szociális összetételű iskolákban magasabb legyen ez az arány. Ez a tendencia a két szélső iskola a Belváros és a Csepel összevetésekor már szignifikáns különbséget is eredményez. Mann-Whitney próbával $p < 0{,}05$.

b) *A szituációhoz kötöttséggel kapcsolatos mutatók iskolák szerinti összehasonlításában*

A DSz_k a szituációra való közvetlen utalások aránya tekintetében nagy különbségeket találtunk. Jól mutatja ezeket a 8. táblázat.

8. táblázat. A közvetlenül a szituációra utaló egységek átlaga

Belváros	Óbuda	Rózsadomb	Lőrinc	Csepel
12,9	20	31,5	25,3	45,4

Statisztikai összehasonlítást a Belváros és Óbuda vs. összes többi vonatkozásban végeztünk χ^2-tel a 9. táblázat elrendezése alapján.

9. táblázat.

Iskolák DSz_k %	Belváros és Óbuda	Rózsadomb, Lőrinc, Csepel	
10% alatt	18	9	27
10% felett	10	28	38
	28	37	65

A számított $\chi^2 = 8.899$, $p < 0{,}01$, *igen szignifikáns*. Vagyis a belvárosi és óbudai utcai gyerekek szövegeiben sokkal kisebb a szituációs „lehorgonyzás" aránya, mint a többi iskolába járó gyerekek szövegeiben.

Az *exofórikus névelőhasználat* arányai szintén nagy különbségeket tártak fel, mint azt a 10. táblázat mutatja.

10. táblázat

Belváros	Óbuda	Rózsadomb	Lőrinc	Csepel
48,4	64,6	68,5	73,8	69,6

Az exofórikus névelőhasználat százalékarányok átlagai az iskolákban Mann-Whitney próbával a Belváros vs. szembeállítást elvégezve $z = 3{,}45$ $p < 0{,}001$ (pontosabban $p < 0{,}0006$), ami *nagyon szignifikáns* különbséget jelent. Vagyis a belvárosi iskolába járó gyerekek valóban jóval kevesebb alkalommal használnak exofórikus határozott névelőket, mint a többiek.

A *szituációra vonatkoztatás* (SzV) tekintetében szintén nagy különbségek voltak az osztályok között. Az átlagokat a 11. táblázat mutatja.
Ha Mann-Whitney próbával itt is a Belvárost állítjuk szemben az összes többi iskolával, *igen szignifikáns* különbséget kapunk ($z = 3{,}192$, $p < 0{,}002$). Itt tehát jóval kisebb arányú a szituációra vonatkoztatás.

Az *anafórikus dominancia* tekintetében hasonló különbségeket találtunk. A csoportátlagokat a 12. táblázat mutatja, ahol a pozitív számok exofórikus, a negatívak anafórikus dominanciát jeleznek.

11. táblázat. A szituációra vonatkoztatás százalékarányok átlagai az iskolában

Belváros	Óbuda	Rózsa-domb	Lőrinc	Csepel
30,4	42,36	52,67	49,6	57,6

12. táblázat. Az anofórikus dominancia érték átlagai az iskolákban

Belváros	Óbuda	Rózsa-domb	Lőrinc	Csepel
−0,71	1,1	3,5	3,6	0,8

Statisztikai összehasonlítást az értékek nagyságától eltekintve csak arra nézve végeztünk, hogy a megfelelő szövegekben milyen a *dominancia*, ezért az egyedül anafórikus dominanciájú Belvárost vetettük össze az összes többi gyerekből alkotott csoporttal, x^2 segítségével. A számítás alapjául a 13. táblázat szolgál.

13. táblázat.

Iskola Dominancia	Belváros	Többi	
Exofórikus	3	37	40
Semleges, v. anafórikus.....	11	14	25
	14	51	65

A $x^2 = 10{,}06$, $p < 0{,}01$, vagyis a Belváros csoport igen szignifikánsan különbözik abban a tekintetben, hogy ezek a gyerekek az azonos grammatikai eszközöket inkább anafórikusan, míg a többiek inkább exofórikusan használják.

c) A tartalmi elemzés mutatóinak különbsége iskolák szerint

Itt az első összehasonlítást a *hiányzó* (nem említett) szereplők és események tekintetében végeztük. Összevontuk az Sze- és Es-mutatókat és átlagoltuk iskolák szerint. Ennek eredményét a 14. táblázat mutatja.

14. táblázat. A nem említett szereplők és események átlagai az iskolákban

Belváros	Óbuda	Rózsadomb	Lőrinc	Csepel
2,1	3,8	3,1	4	3,6

Látható, hogy a Belváros iskola gyermekei kevesebb szereplőt, illetve eseményt hagytak említetlenül. Ezt a Belvárost az összes többi iskolából képzett csoporttal szembeállítva χ^2-el is igyekeztünk igazolni. A számításra alkalmasnak a 15. táblázaton látható elrendezés bizonyult.

15. táblázat

Iskolák Sze—E_3—	Belváros	Óbuda, Rózsadomb, Lőrinc, Csepel	
2 vagy kevesebb hiány	9	15	24
2-nél több hiány .	5	36	41
	14	51	65

Az ebből számított χ^2 értéke 4,337, $p < 0{,}05$. Vagyis a belvárosi gyerekek szignifikánsan kevesebb eseményt, illetve szereplőt hagynak említetlenül, mint a többiek.

Másik mutatónk, mely a tartalmi elemzésben szignifikáns különbségeket eredményezett, a *rossz kitérők száma* (Rk) volt. A 16. táblázat ennek átlagait mutatja iskolák szerint.

16. táblázat. A rossz kitérők átlagai iskolák szerint

Belváros	Óbuda	Rózsadomb	Lőrinc	Csepel
0,1	0,6	1,5	0,8	1,7

Ez a különbség a két szélső csoport (Belváros és Csepel) viszonylatában szignifikáns.

A rossz kitérő van—nincs felbontásban számított χ^2 értéke 6,836, $p < 0{,}01$, vagyis a szociális szempontból legmagasabb összetételű iskola erősen szignifikánsan felülmúlja itt a leggyengébb összetételű iskola tanulóit.

Ezek alapján az *eredményeinket úgy foglalhatjuk össze*, hogy a legmagasabb szociális összetételű iskola (a Belváros) tanulói az összes többinél kevésbé szituációtól függő, a kidolgozott kódnak megfelelő beszédet produkáltak, míg a durvább szövegmutatókban a közepes szociális összetételű iskola (Óbuda) inkább hozzájuk állt közel, mint a többiekhez.

Végül még egy megjegyzést az eredményekhez — a különbségek legalábbis az adott minta és felvétel alapján *nem* tulajdoníthatók egyszerűen az intelligenciának. Mintáink IQ átlaga a következő: Belváros: 92,3; Óbuda: 99,7; Rózsadomb: 98,6; Lőrinc: 95,6; Csepel 93,5. Vagyis a nyelvileg és szociálisan legjobb iskola aránylag alacsonyabb intelligenciája, ami elég meglepő ugyan, de mindenesetre azt sugallja, hogy a különbséget nem egyszerűen az értelmi színvonal okozta.*

2. *A társadalmi helyzet szerint kimutatható különbségek*

Ezekben az összehasonlításokban sajnos már sokkal kevésbé sikerült az előzőkhöz hasonló világos különbségeket kimutatnunk. Először azzal próbálkoztunk hogy a csoportokat külön hasonlítottuk össze az *apa* és külön az *anya* foglakozása szerint. A 17. táblázat az apa foglalkozása szerint összefoglalva nyújtja a csoportátlagokat a legfontosabb mutatók tekintetében. Az átlagok a szöveg százalékarányaiban kifejezett mutatóknál ezeknek a százalékoknak az átlagát, a többi mutatónál pedig a nyers adatok átlagát jelentik.

17. táblázat. A különböző szövegmutatók átlagai az *apa* foglalkozása szerinti csoportosításban

Mutató csoport	Mutatók	Segédmunkás (n = 13)	Szakmunkás (n = 31)	Tisztviselő (n = 6)	Értelmiség (n = 15)
Általános színvonal	Bonyolultabb szerkezetek	39,3	38,8	49,8	51,1
	Fs-ek és rossz szerkezetek	25,6	35,8	10,4	31,2
Szituációtól függés	Dsz utalás	21,3	27,3	18,6	35,9
	Exofórikus névelőhasználat	69,2	66,5	55,6	61,1
	Szituációra vonatkozás	45,2	46,5	37,6	48,9
	Anafórikus dominancia	+1,7	+2,1	−1	+1,3
Tartalom	Hiányzó esemény szereplő	3,3	3,4	1,1	3,2

Mint a táblázatból látható, a különbségek nem egyértelműek. Bár a (kis elemszáma miatt nem sokat jelentő) tisztviselő csoport általában mindenhol a legjobb, az értelmiségi csoport révén a szociális különbségek igen kuszák. Vagy nincsen gyakorlatilag különbség a jó és gyengébb szociális helyzetű csoportok között (l. SzV, AD, SZE- + Es) vagy a különbség tendenciája a várttal éppen ellentétes irányú (DSz_k). Az egyetlen várakozásunknak megfelelő irányú komolyabb különbséget a *bonyolultabb szerkezetek* arányában

*Ezúton is köszönetet mondunk Dr. Hoffman Tibornénak, aki az intelligencia tesztek felvételét és kiértékelését végezte.

találtuk, egyben ez volt az egyetlen szignifikáns különbség is. Mann-Whitney próbával összehasonlítva a tisztviselő és értelmiségi illetve segédmunkás plusz szakmunkás csoportokat $z = 2{,}49$, $p < 0{,}012$. A magasabb szociális kategóriába tartozó gyermekek tehát szignifikánsan több, bonyolultabb szerkezetet használnak.

Az *anya foglalkozása* szerinti felosztás sem hozott egyértelműbb különbségeket. A fontosabb mutatók alapján számított csoportátlagokat (ugyanúgy, mint az apa szerinti felosztásban) a 18. táblázat mutatja.

18. táblázat. A különböző szövegmutatók átlagai az *anya* foglalkozása szerinti csoportosításban

Mutató típus	Mutató	Háztartásbeli (n = 14)	Segédmunkás (n = 16)	Szakmunkás (n = 11)	Tisztviselő (n = 17)	Értelmiség (n = 5)
Általános színvonal	BSz	39,8	40,6	42,6	40,5	55,8
	Fs és rossz szerk.	25,1	23,5	28,7	30,4	30,5
Szituációtól függés	DSz utalás	25,6	31,3	15,5	22	50,3
	Exofor—névelőhasználat	54,9	71,7	64,7	57,3	79
Tartalom	Esemény hiányzik	1,9	1,9	2,5	2,5	2,8

(Az összelemszám itt csak 63, ugyanis a feldolgozásnak ebben a szakaszában két anyáról még nem voltak adataink.)

A táblázat jól mutatja, hogy itt is nagy a különbség gyakorlatilag még tendenciában sem látható (Fs/b) a különbség a várttal ellentétes (DSz, ExNe), vagy pedig teljesen zavaros a kép. Egyetlen a várt irányban mutató tendenciát a bonyolultabb szerkezeteknél találtunk, az értelmiségi csoport kis elemszáma miatt azonban szignifikancia szempontjából ez nem értékelhető. A kis elemszám miatt nem tarthatók jelentősnek a várttal ellentétes tendenciák sem. Az összkép így tulajdonképpen a komolyabb különbségek *hiányát* sugallják.

Mivel az iskolák közötti különbségeket szemmel láthatóan szociális összetételük különbségei okozzák, viszont a szociális helyzet mentén ebben a durva felosztásban *nem* tudtunk különbségeket kimutatni általában, igyekeztünk finomítani szociális kategorizálásunkat, amennyire ezt a rendelkezésünkre álló kevés adat lehetővé tette. Megpróbáltunk a szülők iskolai végzettsége alapján csoportosítani — így sem kaptunk az előzőktől érdemileg eltérő eredményeket. Ezután egy „skálával" kísérleteztünk, amely az összes, szociális helyzetre vonatkozó adatot összegezi. Ebbe a szülők foglalkozása a következő pontértékekkel szerepel: segédmunkás 1, szakmunkás 2, tisztviselő 3, értelmiségi—vezető 4. Iskolai végzettség nyolc általános alatt 1, nyolc általános 2, érettségi 3, egyetem 4. Egy főre jutó jövedelem: 800 forint alatt 1, 800—1000 Ft 2, 1000—1200 forint 3, 1200—1700 forint 4, 1700 felett 5. Az összpontszámot a következőkből kaptuk — az apa és az anya iskolai végzettsége, a magasabb pontszámú szülő foglalkozásának megfelelő pontszám (a háztartásbeliek miatt vettünk csak egy értéket), az átlagjövedelem pontszáma. Ennek alapján megpróbáltunk különböző szélső csoportok között kimutatni különbségeket, azonban így sem

sikerült. Az legalább kiderült, hogy ez a skála is alkalmas az iskolák közötti különbségek kimutatására. A Belváros pontszám átlaga 11,5, Rózsadomb 12,2, Óbuda 10,1, Lőrinc 9, a Csepel 8.

3. A társadalmi helyzet és a lakóterület alapján kialakított csoportok különbségei

Ezután a következőt kíséreltük meg: olyan csoportokat hasonlítottunk össze, amelyek a szociális helyzet és a lakóterület (iskola) szempontjából egyaránt előnyös illetve hátrányos helyzetben vannak. Mivel óbudai iskola a területi kategorizálás szempontjából átmenetinek tűnt, ezt ebből az elemzésből kihagytuk. Először a belvárosi és az a *rózsadombi* iskolából „emeltünk ki" az *egyértelműen* értelmiségi-vezető és tisztviselő gyerekeket, a lőrinci és a csepeli iskolából pedig az *egyértelműen* szak-, ill. segédmunkás gyerekeket. Egyértelműen itt azt értjük, hogy *csak* olyan gyerekeket vettünk számításba, akiknél *mindkét* szülő foglalkozása indokolja a megfelelő kategóriába sorolását, továbbá, ahol a foglalkozás és az iskolai végzettség között nincsen ellentmondás. Vagyis a csepeli iskolából például nem vettük figyelembe az olyan gyerekeket, akinek apja szakmunkás, anyja tisztviselő, a belvárosi iskolából pedig a nyolc általánost végzett vezető gyermekét stb. Minél tisztább típusokat igyekeztünk tehát találni, remélve, hogy ezek között már ki tudnak mutatni különbségeket a szociális helyzet mentén. Ezenkívül csoportokat alkottunk azokból a gyerekekből, akiknél az egyértelmű szociális helyzet ellentétben volt a területi szemponttal, vagyis a belvárosi iskolából és a rózsadombiból a munkás, a lőrinciből és a csepeliből pedig az értelmiségi gyerekekből. Ezektől a csoportoktól azt reméltük, hogy fényt derítenek arra, mi „mossa el" a szociális különbségeket az összevont teljes összehasonlításkor. Ilyen módon tehát négy, a szociális helyzet és a lakóhely szempontjából tipikus csoportot állítottunk össze: magas szociális helyzetű — dominánsan magas szociális státusú környéken élő gyermekek (12 fő); alacsony szociális helyzetű — alacsony szociális státusú környéken lakó gyerekek (19 fő); alacsony szociális helyzetű — magas szociális státusú környéken lakó gyerekek (7 fő); és végül magas szociális helyzetű — alacsony státusú környéken lakó gyerekek (3 fő). Az utóbbi csoport a kevés gyerek miatt az összehasonlításoknál természetesen nem jöhetett szóba.

Először azt vizsgáltuk meg, hogy vannak-e különbségek a két „tiszta" csoport között (magas/magas, ill. alacsony/alacsony), érdekesek azonban számunkra azok a különbségek is, amelyek esetleg az alacsony/magas és az alacsony/alacsony csoportok között találhatók. A BSz mutatóban a várakozásunknak megfelelő különbségeket kapunk. A csoportok átlagát a 19. táblázat mutatja.

19. táblázat. A bonyolultabb szerkezetek arányának átlaga a szociális/területi csoportosításban

csoport	magas/magas I/1	alacsony—/magas I/2	alacsony—/alacsony II/2
átlag	51,3	41	35,8

A két szélső csoport között a különbség a Mann-Whitney próbával szignifikáns ($p < 0,05$), vagyis a kedvezőbb szociális hátterű gyerekek valóban több bonyolultabb szerkezetet használnak.

A szituációtól való függéssel kapcsolatos mutatókban több említésre méltó különbséget találtunk. A *szituációra való közvetlen utalás* csoportátlagait a 20. táblázat mutatja.

Bár a különbség magas/magas (I/1) vs. alacsony/alacsony (II/2) vonatkozásban nem elég jelentős ahhoz, hogy statisztikai próbával érdemes lenne összevetni, az alacsony/alacsony (II/2) vs. alacsony/magas (I/2) vonatkozásban igen. Mann-Whitney próbával (egyoldalú hipotézist téve, amire itt van jogunk) a különbség szignifikáns, $p < 0,05$. Vagyis a jó környéken lakó alacsonyabb szociális helyzetű gyerekek kevesebb szituációra utalást használnak, mint a hasonló szociális helyzetű, de alacsony státusú környéken lakó gyerekek.

Az *exofórikus névelőhasználat* tekintetében (21. táblázat) több jelentős különbséget találtunk.

20. táblázat. A szituációra való közvetlen utalás átlagai a szociális/területi csoportosításban

csoport	I/1	I/2	II/2
átlag	32,1	13,8	40,7

21. táblázat. Az exofórikus névelőhasználat átlagai a szociális/területi csoportosításban

Csoport	I/1	I/2	II/1
átlag	59,5	50,6	74,2

A magas/magas és az alacsony/alacsony csoportok között a különbség egyoldalú Mann-Whitney próbával szignifikáns ($p < 0,05$) vagyis a magasabb szociális helyzet kevesebb exofórizmussal jár együtt. Ugyancsak szignifikáns ($p < 0,05$) a két alacsonyabb szociális kategóriájú csoport összevetése — a jobb környéken élők névelőhasználata kevésbé exofórikus.

Komplex mutatóink közül átlagokat a 22. és 23. táblázat mutatja.

A szituációra vonatkoztatásban a statisztikai összehasonlítás az alacsony/alacsony vs. magas/magas viszonylatba nem hozott szignifikáns különbséget (egyoldalú Mann-Whitney próba $p > 0,05$), az alacsony/magas vs. alacsony/

22. táblázat. A szituációra vonatkoztatás átlagai a szociális/területi csoportosításban

Csoport	I/1	I/2	II/2
átlag	45,6	31,3	57,7

23. táblázat. Az anafórikus dominancia átlagai a szociális/területi csoportosításban

Csoport	I/1	I/2	II/2
átlag	+2,47	+1,14	+0,33

alacsony csoport között azonban igen. Mann-Whitney próbával a $p < 0{,}01$; vagyis a jó környéken lakó alacsony szociális helyzetű gyermekek beszédükben kevésbé hagyatkoznak a szituációra, mint az azonos szociális helyzetű, de gyengébb státusú helyen lakók.

Az anafórikus dominancia tekintetében a különbség az alacsony/alacsony és a magas/magas csoportok között Mann-Whitney próbával szignifikáns $p < 0{,}05$. Vagyis a tiszta szociális előnyhelyzetben levők beszéde kevésbé exofórikus, mint a szociális szempontból hátrányosabb helyzetben levő csoport.

Összefoglalva tehát a tiszta típusokkal végzett összehasonlítások a következőket mutatták ki:

1. A jellegzetesen előnyös szociális helyzetű gyermekek beszéde bonyolultabb (Bsz) és kevésbé exoforikus (ExNe, DA), mint a jellegzetesen hátrányos szociális helyzetű gyermekeké.

2. A szociális szempontból egyformán hátrányos helyzetű gyerekek közül kevésbé exofórikus azok beszéde, akik magas szociális státusú lakóhellyel rendelkeznek (DSz_k, ExNe, SzV).

Végül itt is megemlítenénk, hogy ezek a különbségek (a rendelkezésre álló adatok alapján) *nem* tulajdoníthatók egyszerűen az intelligenciának. A magas/magas csoport IQ átlaga 94, az alacsony/magas 96, az alacsony/alacsonyé 93, a különbségek tehát gyakorlatilag jelentéktelenek.

4. A nemek közötti különbségek

Mintánkban 28 lány és 37 fiú szerepel. Mivel a hasonló angol vizsgálatok többnyire találtak különbségeket a nemek szerint, szükségesnek tartottuk mi is elvégezni ezt az összehasonlítást.

24. táblázat. A fiúk és lányok átlagai a legfontosabb indexekben

	Lányok	Fiúk
BSz	44,8	39,6
Szit. von.	45,9	44,2
Anaf. dom.	+0,60	+2,3

Látható, hogy a két csoport között nincsenek komolyabb különbségek. A legnagyobb eltérést mutató *anafórikus dominancia* tekintetében statisztikai összehasonlítást végezve $x^2 = 1{,}023$, $p > 0{,}30$, vagyis semmi jelentős különbség nem található.

Mivel az angol vizsgálatok érdekes interakciókat találtak nem és szociális helyzet között a beszéd színvonalában, érdemesnek találtuk anyagunkat ebből a szempontból is tovább bontani. Erre a célra csak a szociális szempontból jól bevált *tipikus* csoportjainkat használtuk fel, mégpedig (hogy elég fiú, illetve lány legyen cellánként) csak a magas/magas és az alacsony/alacsony csoportokat.

Két szempontból végeztünk ezek alapján összehasonlításokat; az azonos neműek csoportjain belül a szociális helyzet szerint, illetve az azonos szociális helyzeten belül a nemek szerint. Az összehasonlításokat Mann-Whitney pró-

25. táblázat. A nem és a szociális helyzet szempontjából végzett keresztosztályozás átlaga a legtipikusabb mutatókban

	Mutató	Lányok	Fiúk
Magas szociális helyzet	BSz	62,3	40,3
	DSz_k	26,4	37,7
	ExNe	50,4	68,5
	SZV	38,05	64,46
	AD	−1,16	+1,8
		n = 11	n = 8
Alacsony szociális helyzet	BSz	39,6	30,5
	DSz_k	51,5	27,2
	ExNe	78,3	68,6
	SZV	53,16	48,01
	AD	+1,09	+4,3
		n = 11	N = 8

bával végeztük. Az elemszám azonban különösen a magas szociális helyzetű fiúk vs. magas szociális helyzetű lányok vonatkozásában igen alacsony, ezért nagyobb számú szignifikáns eredményre nem is igen számíthattunk. Hogy a tendenciák is nyilvánvalók legyenek, a 26. (első összehasonlítás) és a 27. (második összehasonlítás) táblázatokban *minden* számbajöhető eltérést feltüntettünk a szignifikánsak külön jelölésével.

26. táblázat. A szociális helyzet szerinti különbségek az azonos nemű csoportokon belül

Lányok		Fiúk		
magasabb szoc. helyzetű a jobb	alacsonyabb szoc. helyzetű a jobb	magasabb szoc. helyz. a jobb	egyforma	alacsonyabb szoc. helyzetű a jobb
BSz		BSz		DSz_k
ExNe		AD	ExNe	SZV
SZV				
AD				

$p < 0,05$

27. táblázat. Különbségek a nemek között az azonos szociális helyzetű csoportokon belül

Magasabb szociális helyzet		Alacsonyabb szoc. helyzet	
lány a jobb	fiú a jobb	lány a jobb	fiú a jobb
BSz		BSz	*DSz_k*
DSz_k		*AD*	ExNe
ExNe			
SzV			SzV
AD			

$p < 0,05$

Vagyis:

1. A szociális helyzetnek egyértelműbb a hatása a lányok közt.

2. *Magas* szociális helyzet esetében a lányok minden tekintetben jobbak a fiúknál, míg alacsony szociális helyzetnél egyes mutatókban a lányok, másokban a fiúk jobbak.

3. Mindez arra utal, hogy a szociális helyzet és a nem között valóban sajátos interakciók állnak fenn, ezek azonban nem olyan egyértelműen jelentik az alacsony szociális helyzetben a lányok viszonylag kedvező indulását, mint az Bernsteinék vizsgálataiban mutatkozott.

Az interakcióra utal egyébként az is, ha a 26. táblázat alapján megnézzük a keresztirányokat is. Kiderül, hogy a felvett öt mutatóból az alacsony szociális helyzetű lányok beszéde négyben közelebb áll a magas szociális helyzetű fiúkéhoz, mint a magukéval azonos szociális helyzetű fiúkéhoz; az ötödik mutatóban pedig, mivel itt a két fiúcsoport átlaga azonos, egyformán közel áll hozzájuk.

IV. *Az eredmények értelmezése*

Kettős célkitűzésünknek megfelelően eredményeinket is két szempontból — módszertani és tartalmi szempontból — kell elemeznünk.

A módszertani tanulságokra nincs értelme sok szót vesztegetni: az elemzési eljárások és a mutatók leírása már szemlélteti, hogy az angol és a magyar nyelv különbsége nem befolyásolja azt, hogy a nyelvhasználat tekintetében azonos dimenziók mentén találhassunk különbségeket. Legfőbb kérdésünk, a beszéd szituációhoz kötöttsége szempontjából vizsgálatunk egyik tanulsága az, hogy mindkét nyelvben vannak olyan grammatikai eszközök, amelyek egyaránt használhatók szövegkörnyezetre vagy szituációra vonatkoztatva (anafórikus-exofórikus ellentét). A nyelvhasználó kognitív attitűdje, amikor szituációra vonatkoztatva használja ezeket, bármilyen nyelven beszéljen is, azonos.

Az anafórikus-exofórikus ellentét grammatikailag különféleképpen realizálódhat nyelvenként. Míg az angolban csak a névmáshasználatban, addig a magyarban a névmáshasználatban és a fragmentumok használatában is tettenérhető. A szituációhoz kötődés mértéke azonban nemcsak ezeknek a kettős funkciójú elemeknek a használatában mérhető, hanem a szituációra közvetlenül, nyíltan utaló megnyilatkozások számában is. Ez elég kézenfekvő, de Bernsteinék nem vizsgálták, ahogy nem vizsgálták az anafórikus-exofórikus ellentétnek a névelőhasználatban megnyilvánuló kifejeződését sem.

Módszertanilag adaptációnkat tehát beváltnak tekinthetjük, sőt — úgy érezzük, arra is rámutatott, hogy a szituációhoz kötődés dimenzióit érdemes minél szélesebb keretek között keresni. Ennek alapján tehát bátran el lehet indulni nagyobb méretű felmérések nyelvi feldolgozásában is.

Az eredmények *tartalmi* értelmezése néhány bonyolultabb problémát is felvet, amelyekre pillanatnyilag nem tudunk magyarázatot adni.

Legfőbb eredményünk az, hogy a nyelvhasználat szituációhoz kötöttségében vannak a szociális helyzettel összefüggésben hozható különbségek. Mivel az iskola elvárásai a gyermekkel szemben, az iskola által képviselt értékek nálunk is a szituációtól függetlenedett explicit beszédet kívánják meg, ezzel az induláskor meglevő hátrányos helyzet egyik fontos tényezőjét véltük megtalálni. Figyelemreméltónak tartjuk, de ez az, amit nem tudunk pillanatnyilag

kellően értelmezni, hogy a szociális helyzet okozta hátrány sokkal markánsabban jelentkezik a munkáskerületekben, mint másutt. A szociális helyzet és a lakóterület kölcsönhatásait komolyabban nyilván csak egy szélesebb, különböző szociális homogenitású területeket felölelő anyag alapján kísérelhetnénk meg pontosabban tisztázni.

Ugyanez a helyzet a nemek közötti különbségek és a szociális helyzet interakciójára vonatkozó néhány adatunkkal is.

Az eredmények mindenesetre azt mutatják, hogy a nyelvhasználat szociálisan determinált különbségei léteznek, s a hátrányos helyzet megismeréséhez szükséges ennek vizsgálata.

A szociológiában megszokotthoz képest mintáink igen kicsinyek voltak. Az ilyen típusú vizsgálatokban azonban mivel az elemzés többlépcsős — magát az „adatot" a gyermekek beszédéből kell nyernünk — általában ez a gyakorlat, aminek jogosságát sokan vitatják is.

Egy nagyobbszabású vizsgálat megtervezésekor — tapasztalataink alapján úgy tűnik, hogy a következőket kellene meggondolni:

1. Az iskolába lépő gyerekek nyelvhasználatában meglevő különbségekről túl egyoldalú képet kapunk, ha csak a legurbanizáltabb területre korlátozzuk a felmérést. Ezért egy nagyobb felmérésnél ajánlatos lenne vidéki (kisvárosi és falusi) gyerekeket is felvenni a mintába.

2. Mivel a korlátozott és kidolgozott kód különbségei világosak, s mutatóink a korlátozott kódhoz tartozást viszonylag jól diagnosztizálják, továbbá világos az is, hogy a „beavatkozás" célja az kellene legyen, hogy a korlátozott kód használói számára hozzáférhetővé tegyük a kidolgozott kódot, ezért a vizsgálat nyelvészeti elmélyítése — legalábbis gyakorlati okokból — nem látszik célszerűnek, annál is inkább, mivel az rendkívül munkaigényes és magas kvalifikációt igényel. Ehelyett:

3. Szükséges lenne a szociális helyzet megítélésének finomítására, a családon belüli szocializációs eljárásokra, a lakóhely szerepére, a fiúk és lányok szocializációja közti különbségekre vonatkozó információkat gyűjteni.

IRODALOM

BERNSTEIN, B.: Sociological Determinants of Perception: An Inquiry into Subcultural Differences: *British Jóurnal of Sociology* 1958/2. 159—174.

BERNSTEIN, B. B.: 1960. Language and social class, *British Journal of Sociology*, 11, No. 2. 271—276.

BERNSTEIN, B. B.: 1961. Social Structure, Language and learning. *Educational Research*, 3, No. 2. 163—176.

BERNSTEIN, B. B.: 1966. Elaborated and Restricted codes: An outline. in: Lieberson, S. (ed) Explorations in sociolinguistics.

BERNSTEIN, B. B.: 1971. Társadalmi osztály, nyelv és szocializáció *Valóság*, 1971 november

BERNSTEIN, B.: Linguistic Codes, Hesitation Phenomena and Intelligence *Language and Speech* 5, 1962/1. 31—36.

BERNSTEIN, B.: Social Class, Linguistic Codes and Grammatical Elements: *Language and Speech*, 5. 1962/4. 221—240.

BRANDIS, W. és HENDERSON, D.: Social Class, Language and Communication, London, Routledge Kegan Paul, 1970.

CHOMSKY, N.: Aspects of the Theory of Syntax Cambridge, Mass. 1965.

COULTHERD, R. M.: Robinson, W. P.: The Structure of the Nominal Group and the Elaboratedness of Code: *Language and Speech* 11, 1868/4. 234—250.

Hawkins, P.: Social Class, the Moninal Group and Reference: *Language and Speech* 12, 1969/2. 125—135.
Hymes, D.: The Ethnography of Speaking: *Readings in the Sociology of Language* (ed.) J. A. Fishman, The Hague, Mouton, 1968. 99—138.
Lawton, D.: Social Class, Language and Education. London, Routledge, Kegan Paul, 1968.
Loban, W.: Language of Elementary School Children. National Council of Teachers of English, Research Report No. 1. Champaign, Ill. 1963.
Oevermann, U.: Schiftenspezifische Formen des Sprachverhaltens und ihr Einfluss auf die Kognitiven Prozesse: *Begabung und Lernen* (Herausgeber) Roth, H. Stuttgart, Ernst Klett Verlag, 1968. 297—356.
Oeverman, U.: Role Structure of the Family and Cognitite Development: *Education in Europe*, The Hague, Mouton, 1969.
Robinson, P.: 1969. Social Factors and Language Development in primary school children. In: Matthijssen, M. A. and Vervoost, C. E. (eds.): *Education in Europe*, The Hague, Mouton 51—67.
Turner, G. J., Mohan, B. A.: A linguistic Description and Computer program for Children's Speech. London, Routledge, Kegan, Paul, 1970.

РЕЗЮМЕ

Невыгодное положение как понятие играет центральную роль в новейших научных исследованиях и стремлениях к преобразованиям, связанных с обучением. Самая всеобъемлющая и самая эффективная теория объяснения ситуации невыгодного положения была разработана английским исследователем Базил Бернштейном. По теории Бернштейна характер отношения ролей коренным образом определяет структуру коммуникации и через нее познавательную стратегию и ориентацию на ценность лиц, принимающих участие в соотношении ролей. Характер структуры коммуникации определяется использованием языка и речи.

С точки зрения объясняемого явления следует различать два резко разграниченных соотношения ролей: с одной стороны — основанное на роли, зафиксированной в коллективе, с другой стороны — основанное на индивидуализированной роли. Задачей коммуникации в первом случае является выражение коллектива и тождественности с ним, во втором же самостоятельность индивидуума. В соответствии с этим, в первом случае как вербальные, так и экспрессивные каналы структуры коммуникации имеют значение, во втором же вербальный канал играет более важную роль. С точки зрения коммуникации это значит, что в первом случае значение только частично вербализируется и вербализированные значения являются имплицитными, для их интерпретации следует знать ситуацию и некоторые предшествующие условия, то есть сообщенные сведения являются партикулярными; во втором случае, однако, сообщение вербально сделано эксплицитным, для интерпретации значения не надо знать ситуацию, то есть сообщенные сведения являются универсальными. Таким образом, в уровне использования языка двум коммуникационным структурам соответствуют два кода, названные Бернштейном ограниченным и разработанным.

По Бернштейну соотношения ролей, зафиксированные в коллективе, осваиваются всеми, но осваивание индивидуализированных ролей в большой мере зависит от социального положения, и это, естественно, касается определенных отношений ролей коммуникационных структур и речевых кодов. Поскольку речевым кодом, требуемым школой, является односмысленно разработанный код, те дети, которые не могли освоить его во время своей первоначальной социализации, оказываются в невыгодной ситуации в момент их поступления в школу по сравнению с теми, которые смогли его освоить.

Целью авторов является попытка проверки теории Бернштейна в венгерских условиях, его очерк ищет ответ на следующие два вопроса: имеется ли разница использования языка в речи венгерских детей, начинающих обучение, а если да, то есть ли какая-нибудь связь между этой разницей и социальным положением детей.

Авторы анализируют речь 65 первоклассников пяти столичных школ с разным социальным составом с помощью таких языковых показателей (частично разработанных ими самими), которые отражают общий уровень текстов и размер фиксирования ситуаций, то есть они могут быть понятны в терминах ограниченных и разработанных кодов. Используя показатели, они сравнивают речевую продукцию детей в четырех группах. В первой — по школам, во второй — по группам, составленным по профессии родителей, в третьей — по

группам, составленным с учетом как социального положения, так и места жительства, в четвертой — по группам, составленным с учетом пола и социального положения. Их результаты показывают, что различия в использовании языка в речи поступающих в школу детей могут быть обнаружены и в Венгрии, они являются социально определенными различиями, так как нельзя установить взаимосвязь между ними и измеренным уровнем интеллигентности детей.

SUMMARY

The idea of disadvantageous situation plays a central role in the recent scientific researches and reform endeavours connected with education. The most comprehensive and most effective theory on the explanation of getting into a disadvantageous situation was set up by the British researcher Basil Bernstein. According to Bernstein's theory the character of the role relations withinthe family has a determinant place in the structure of communication, and through this also in the cognitive strategies and value orientation of the persons taking part in the role relations. The character of the structure of communication is symptomatized by the language we and speaking.

From the point of view of the phenomenon to be explained one has to distinguish two extremely different role relations: the one based, on the one hand, on the roles fixed to the community, and on the individualized role on the other. In the first one communication is destined for expressing, first and foremost, community and identity, while in the second one the in dependence of the individual. Accordingly, in the first case the verbal and expressive channels are equally significant, while in the second one the verbal channel plays a distinguished role. From the point of view of communication this means that in the first case the meanings get only partially verbalized and the verbalized meanings are implicit ones; the knowledge of the situation and certain preconditions is necessary to their interpretation, i. e. the meanings transmitted are particular; while in the second case the communication is made verbally explicit, and the knowledge of the situation is not a precondition of interpreting the communication, i. e. the meanings transmitted are universal. Thus the two communicational structures correspond to two codes on the level of languageuse. Bernstein calls them resticted and elaborated codes respectively.

The role relations, Bernstein declares, fixed to the community are mastered by everyone, but the mastering of the individual roles will depend mostly on one's social standing and this pertains, of course, to the communication structures and speaking codes respectively, determined by the role relations. Since the code of speaking demanded by school is unequivocally the elaborated, code the children who did not master it during their primary socialization, will get into a disadvantageous situation at the moment of entering school, as compared with those children who did master it.

The authors had the aim to test Bernstein's theory under Hungarian conditions. Their study wants to find an answer to two questions: Can these differences in the use language be found in the speaking of the Hungarian children starting to go to school, and if so, whether is there any connection between them and the social standing of the children?

They give an analysis of the speaking of 65 first year pupils of 5 Budapest schools of different composition. To this analysis they use suchi ndices (linguistic ones), worked out partly by themselves, which reflect the general level of the text and the measure of their restriction to the situation, i. e. they can be interpreted in the terms of the elaborated ness of the code. Using up the indices they compare in four grouping the speech production of the children. According to schools in the first one, on the base of the groups formed by the profession of the parents in the second, according to the groups formed with consideration to the social situation and the residential area in the third, and by the joint taking into consideration of the sexes and social standing. It is shown in their results that the differences in language use in Hungary also exist in the speaking of the children starting to go to school. These differences are socially determined ones, namely no connection can be made between them and the measured intelligence level of the children.

A MAGYAR SZOCIOLÓGIA ELSŐ MŰHELYE*

LITVÁN GYÖRGY

„Szociológia! Ez volt az a szó, mely szintetizálta törekvéseinket: a természettudományok diadalmas erejében való hitünket, a rájuk alapított társadalomtudományi kutatást és az ezen felépülő új népboldogító politikát . . ."[1] Jászi Oszkárnak ezek a sorai, amelyek a *Huszadik Század* tízéves jubileumára íródtak, pontosan fejezik ki egy fiatal, nagyra hivatott tudományág és egy ugyancsak fiatal és nagyra hivatott értelmiségi csoportosulás boldog és termékeny egymásra találását a századforduló Magyarországán.

A szociológiának, mint önálló tudománynak első magyar műhelyét, a *Huszadik Század*ot és a Társadalomtudományi Társaságot sokan egy meghatározott politikai irányzat: a polgári radikalizmus szervének és szócsövének tekintik. Régi és szívós előítélet, amely sajátos módon a legellentétesebb irányokból és hangsúllyal jelentkezett az évtizedek folyamán: vádlóan Rákosi Jenőnél vagy Herczeg Ferencnél a század elején, lekicsinylően Révai Józsefnél a harmincastól az ötvenes évekig, engesztelődő vagy mentegető hangnemben az újabb értékelésekben. Holott 1900-ban, a *Huszadik Század* megalapítása idején Magyarországon polgári radikalizmus még nem létezett. Így nem is teremthette meg saját szociológiai iskoláját, ellenkezőleg, maga nőtt ki a szociológia első műhelyéből, mint irányzat 1906-ban, mint párt 1914-ben.

Ám a polgári radikalizmus e későbbi években is csupán egyik, bár legfontosabb eleme volt a szemle és a Társaság politikai-világnézeti színskálájának, melyben, mint Jászi is leszögezi, „a progresszív világnézeten belül minden irány képviseletre talált a liberalizmustól az anarchizmusig".[2] Valóban, a liberális Pulszky Ágosttól az anarchista Batthyány Ervinig ott volt Ady Endre és Schöpflin Aladár, Pikler Gyula és Somló Bódog, Lukács György és Mannheim Károly, a forradalmi szindikalista Szabó Ervin, a radikális Jászi Oszkár, Szende Pál, Madzsar József és Vámbéry Rusztem, Ignotus és Biró Lajos, a liberális-demokrata Wildner Ödön és Harrer Ferenc, a szociáldemokrata Kunfi Zsigmond, Varga Jenő, Rónai Zoltán és Ágoston Péter: mintha a századelő szinte valamennyi új, haladó törekvése találkozót adott volna egymásnak a *Huszadik Század* negyven kötetében. Ugyanígy, csak valamivel később, a Társadalomtudományi Társaság is csaknem az egész magyar progresszió *közös* tudományos és közéleti fóruma lett, ahol — hogy csak egyetlen példát említsünk — az ifjú Szabó Ervin által képviselt marxizmus Magyar-

* A Gondolat Kiadónál a közeljövőben megjelenő, Szűcs Lászlóval közösen szerkesztett hasonló című gyűjtemény bevezetéséből. Az írás néhány részletét és adatait szerkesztőtársam egy korábbi tanulmányából (Századok, 1963/6.) merítettem.

[1] *Huszadik Század* (ezentúl: H. Sz.) 1910. I. köt. 2. l.

[2] uo., 6. l.

országon először mérkőzött meg nagy, nyilvános vitában a bevett konzervatív és polgári liberális eszmékkel.

A századforduló fiatal nemzedéke — a második magyar reformnemzedék, ahogyan Horváth Zoltán elnevezte — nemcsak az új irodalmat, zenét és festészetet teremtette meg, hanem — még valamivel előbb, a művészetet és irodalmat is ösztönözve — a modern magyar társadalomtudományt és társadalomkritikát is, amely az irodalommal karöltve és a szocialista munkásmozgalom tömegerejére támaszkodva eredményesen vette fel a harcot a régi Magyarország társadalmi, nemzeti, vallási, jogi, erkölcsi eszmerendszerével, új értelmiségi közgondolkodást teremtett, megismertette és meggyökereztette hazai földön a kor haladó társadalmi eszméit, feltérképezte és kíméletlenül feltárta az ország szociális, nemzetiségi, politikai és kulturális viszonyait, s kicövekelte az utat egy új Magyarország felé. Eközben, bámulatos szellemi összpontosítással és munkamegosztással, létrehozta a szociológia nemzetközi rangú központját és orgánumait, amelyeket e tudományág akkori nagyjai — Spencer és Kautsky, Durkheim és Bernstein, Tarde és Oppenheimer, August Forel és Robert Michels — komolyan vettek megbecsültek, s amelyeknek színvonalát, jelentőségét az ebből a félig elfeledett vagy megtagadott műhelyből kikerült, s ma világszerte ismert, olvasott tudósok neve is jelzi.

Nemcsak ténybeli tévedés, hanem értékeink vétkes tékozlása lenne tehát továbbra is egy régen nem létező politikai irányzat merőben történelmi érdekességű produktumaként kezelni vagy éppenséggel elvetni mindazt, amit a korai magyar szociológia alkotott és felhalmozott, s amit teljes joggal legnagyobb szellemi kincseink közé sorolhatnánk.

Szociológia és politika

A magyar szociológia első műhelyét egy politikai mozgalommal azonosító közfelfogás mégsem minősíthető egyszerű tévedésnek. Éspedig nemcsak a szociológia és a polgári radikalizmus kétségkívül fontos és kölcsönös összefüggése, hanem még sokkal inkább a korai magyar szociológia egészének egyik különleges vonása: rendkívül erős politikai töltése, ma úgy mondanánk: elkötelezettsége miatt.

Akárcsak a modern irodalom és a *Nyugat*, a szociológia és a *Huszadik Század* is sajátos helyet vívott ki magának a kor szellemi, társadalmi és politikai életében. Az többet jelentett tiszta irodalomnál, ez többet elvont tudománynál, s a kettő együtt minden akkori politikai programnál mélyebben juttatta kifejezésre a *teljes* szembenállást a régi Magyarországgal, s a gyökeres, nemcsak a politikai és gazdasági berendezkedésre, hanem kultúrára, erkölcsre, életmódra, művészetre is kiterjedő átalakulás igényét. Ahogyan a „nyugatos", ugyanúgy, csak már előbb, a „szociológus" is egy lázadó, vagy legalábbis elégedetlenkedő és rendellenes gondolkodású emberfajta jelölésére szolgált. Azonos volt a két jelenség társadalmi alapja is, amit oly világosan ismert fel Ady: „Ez az új irodalom, ha messziről s feudális vagy polgári szemekben nem is tetszik szocialistának (valószínűleg nem is az), a szocializmus által, a szocializmus révén: van . . . ez az irodalmi háború gyermeke a szociális háborúnak — hiszen éppen ezért félnek úgy (olyan sokan és oly meghatóan, nevettetően, de művelőinek és e szomorú országnak szépet és nagyot ígérően) tőle".[3] Fokozottan állt mindez a szociológiára, amely egyenesen elsőszülött gyermeke volt

[3] Ady E.: Irodalmi háborgás és szocializmus. = *Szocializmus*, 1908—9., 114. l.

a nagy társadalmi küzdelemnek, s művelői — az írók többségétől eltérően — tudatában is voltak ennek a kapcsolatnak. Ez az egyik különbség az új irodalom és a szociológia helyzete között. A másik az, hogy míg a *Nyugat* mellett létezett, olyan-amilyen, hivatalos irodalom, addig „hivatalos szociológia" — többszöri próbálkozás, maga Tisza István minden erőfeszítése ellenére — sohasem tudott kibontakozni Magyarországon. A radikális (és nemcsak polgárian radikális) ellenzékiség itt egy egész tudományágat sajátított ki.

Ellentétben a szociológia nyugati nagyhatalmaival, Franciaországgal, Angliával, az Egyesült Államokkal, de még Németországgal is, ahol, mint erről a nemzetközi szociológiai kongresszus tárgyalásairól szólva Szabó Ervin is beszámolt, szocialisták és szociológusok többnyire kölcsönös bizalmatlansággal tekintettek egymásra, nálunk a két fogalom szinte egyet jelentett, főleg az egyszerűsítő köztudatban. A magyar szociológia, csaknem születése pillanatában, társadalmi, politikai *küldetést* vállalt: nem érte be a társadalom egyetemes mozgástörvényeinek kutatásával és a társadalmi jelenségek rendszerező leírásával, hanem eszköznek, fegyvernek tekintette önmagát a modern Magyarországért és a boldogabb emberiségért vívott küzdelemben. Művelői szenvedélyesen hittek a gondolat, a tudomány megváltó erejében. Meggyőződésük volt, hogy minden elolvasott könyvvel, minden elsajátított újabb nyelvvel, minden megismert szociológiai iskolával és kritikailag feldolgozott társadalmi tanítással közelebb jutnak a társadalom megértéséhez és megváltoztatásához. A kettő számukra lényegében egyet jelentett: a megértés a változtatás eszköze volt, a változtatást viszont csakis a pontos, tudományos megértés alapján tartották elképzelhetőnek.

Mindez természetes volna egy marxista forradalmi párt, illetve egy ilyen párt szellemi elitje esetében. A magyar szociológusok azonban csak részben voltak marxisták és szocialisták. Zömükben különféle szociológiai, közgazdaságtani vagy filozófiai iskolák híveinek vallották magukat, politikai párthoz nemigen csatlakoztak, egyszóval szabad, polgári értelmiségiek, jogászok, orvosok, publicisták, tudósok voltak, akiket nem kötött szervezeti fegyelem, de egymás közti heves vitáik ellenére — sőt, éppen ezek révén — egyesített a közös cél. „És a kitűzött célnál még világosabb volt az az ellentét, amely bennünket a régi világtól elválasztott", vallja a már idézett cikkben Jászi.

A *Huszadik Század* tízéves működése láttán még ennek a régi világnak egyes képviselői is elismeréssel szóltak a folyóirat gárdájának egységéről. A szociológusok tábora, írta Görcsöni Dénes a klerikális *Alkotmány*ban, „oly hatalmasnak, oly tettrekésznek, annyira lelkesnek és a kor hajlandóságait annyira megértőnek és a maga céljaira felhasználni tudónak mutatkozik, hogy a magyar szellemi életben alig tudnék még egy olyan szervezett irányra rámutatni, mely ilyen egyöntetűen s a maga igazában ennyire bizakodva tudna vagy merne fellépni".[4]

Pedig az induláskor ez a tábor a legkevésbé talán éppen egységesnek volt mondható. Mind a szemle, mind a Társaság sorozatos válságok, többéves erjedés, majd tisztulás révén alakult azzá, aminek ma ismerjük.

A folyamat a múlt század utolsó évtizedében kezdődött, paradox módon a régi fajta tudományosság később annyit ostromolt fellegvárában, a budapesti tudományegyetem jogi karán. Ott alakult ki a végzős vagy frissen végzett joghallgatóknak egy csoportja, amely fokozott érdeklődést tanúsított a

[4] *Alkotmány*, 1910. febr. 24.

Pulszky Ágost és Pikler Gyula professzorok által művelt, hazai gyökerű és formájú, de már a Nyugat-Európában divatos szociológiai iskolák felé is tájékozódó jogbölcselet iránt. (A magyar szociológiai gondolkodás e XIX. századi előzményeit, Beőthy Leó, Pulszky és Pikler munkásságának jelentőségét Bolgár Elek még idézendő tanulmánya ismerteti.)

Ezek a fiatalemberek: Berinkey Dénes, Ferenc József, Gratz Gusztáv, Jászi Oszkár, Kégl János, Kolosváry Bálint, Somló Bódog, Vámbéry Rusztem és még néhányan, az újszerű fejtegetésektől áthatva elhivatottságot éreztek arra, hogy a modern szociológia eszközeivel megvizsgálják a magyar társadalom egyes problémáit, s anyagot, támpontokat nyújtsanak azok ésszerű megoldásához. Egyben bele akarták oltani a magyar közvéleménybe a szociológiai gondolkodást, hogy az eleven, ható tényezővé váljon. Tér, fórum kellett ezeknek a terveknek a megvalósításához. A szinte egyedüli nagy, tudományos igényű folyóirat, a Gyulai Pál által szerkesztett *Budapesti Szemle* csak ritkán és nem szívesen fogadott el modern szellemű tanulmányokat. Így merült fel 1899. nyarán egy új, kimondottan társadalomtudományokkal foglalkozó folyóirat alapításának terve. A tervezgetések során azonban egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy csekély erőkkel rendelkeznek és kevesen vannak, noha néhány ismert külföldi szociológus, így Durkheim, Lombroso, List, Sombart, Tarde, Ribot is ígéretet tett a szemle szellemi támogatására. Nagyobb sugárral kellett tehát megvonni azt a kört, amellyel együtt kívántak dolgozni, és amelynek fórumot akartak teremteni. Kezdeményezésüket össze kellett egyeztetni a hivatalos tudományosság egyes képviselőinek és az uralkodó „liberális" rendszer „fontolva haladó" híveinek törekvéseivel. Ily módon meglehetősen vegyes, sőt, végeredményben ellentétes célkitűzésű társaság kezdett kialakulni a folyóirat körül, amelynek „Huszadik Század"-ra tervezett címéről annyi lelkesedéssel írta Jászi Somló Bódognak, hogy ez tetszene neki, mert „van benne erő és fiatalság".[5]

Mindenesetre kétségtelen, hogy az 1900 januárjában megindult *Huszadik Század* irányát és jellegét nem a Jászi—Somló-féle kicsiny radikális csoport szabta meg. A folyóiratot ekkor még sokkal inkább a köréje csoportosult értelmiségiek különböző tudományos és politikai irányzatokhoz tartozását kifejező *eklekticizmus* jellemezte. Az alakuló gyűlésen az első szerkesztő, Gratz Gusztáv „szelíden lemosolyogta" Jászinak azt az indítványát, hogy a szemle radikális politikát folytasson. A *Huszadik Század* iránya tehát az első években meglehetősen elkanyarodott az eredeti tervektől, túltengtek benne a hagyományos jogászi-közjogi szemléletet tükröző írások, s a frissebb hangok csak gyengén és elvétve, néha meg éppenséggel különvélemény formájában hallatszottak. Aggodalom és elszántság fejeződik ki Jászinak abból a leveléből, amelyben erről ír: „becsületbeli kötelességünk a lap szociológiai jellegét megőrizni, s a jogászok és politikusokkal szemben megvédelmezni".[6]

Az új szemle, éppen eklektikus jellege következtében, szinte minden oldalon kedvező fogadtatásra talált, és a századforduló ugyancsak kedvező légkörében rövid idő alatt viszonylag széles körben népszerűvé tudta tenni a társadalomtudományt. Így hamarosan felmerült az a gondolat, hogy a szociológia művelésére tudományos társaságot létesítsenek. Támogatta a tervet a nagyobb önállóságra törekvő fiatal burzsoázia, sőt, az uralmon levő Szabadelvű Párt egy

[5] Jászai O. levele Somló Bódoghoz, OSzK Kézirattár, 1899. aug. 15.
[6] uo. 1899. okt. 8.

csoportja is, amelyet aggasztott az agrárius előretörés és az egyetemeken is érvényesülő klerikális befolyás (ez abban is megnyilatkozott, hogy a szociológiának nem volt és egyelőre nem is lehetett egyetemi tanszéke).

1901. január 23-án alakult meg Budapesten a Társadalomtudományi Társaság, mely a szociológia növekvő népszerűsége következtében még a *Huszadik Század*énál is szélesebb és egészen vegyes összetételű kört egyesített. 80—100 főnyi tagságához a fiatal intellektueleken kívül régi vágású professzorok (Concha Győző, Bodnár Zsigmond, Balogh Jenő), tekintélyes publicisták (Vészi József, sőt, Rákosi Jenő), nagytőkések (Neuschlosz Marcell, Hatvani Deutsch Sándor), sőt, földbirtokosok (gróf Majláth József) és a közigazgatás egyes magasrangú tisztviselői is csatlakoztak. Mégis, e roppant heterogén társaságnak volt egy közös összetartó vonása: a liberalizmus, ami sokaknál a Szabadelvű Párthoz való tartozásban is kifejeződött. Ezt tükrözte a Társaság első vezetőségének összetétele is. Elnök Pulszky Ágost, a pozitivista jogbölcseleti iskola egyik legnagyobb képviselője és tekintélyes szabadelvű politikus lett, a két alelnök Pikler Gyula és az ugyancsak aktív szabadelvű politikus Hegedűs Lóránt, a két titkár pedig a liberális, mindinkább kormánypárti Gratz Gusztáv és a radikális hajlamú Somló Bódog. A Társaság első előadásai és vitái a földkérdésben, a választójog vagy a közigazgatás reformja tekintetében nagyjából a mérsékelt liberalizmus keretei között mozogtak, a szociálpolitika kérdéseiben pedig a T. T. égisze alatt működő „Munkásvédelmi Egyesület" szocialistaellenes reformpolitikájának bélyegét viselték magukon. Megalakulása idején tehát a Társaság nagyjából azt fejezte ki, amint Révai József egyszer találóan megfogalmazta, „hogy a magyar burzsoázia bizonyos gyáripari és kereskedő rétegei a kiegyezés óta eltelt évtizedek gazdasági fellendülésétől megmámorosodva, megpróbáltak ideológiailag emancipálódni a magyar feudális tradícióktól".[7] Emellett a Társaság olyan merészebb törekvéseknek is keretet adott, amelyek idővel a burzsoázia befolyásától is emancipálódni igyekeztek, nem kis részben sikerrel.

De az első év még inkább a konzervatív elemek erősödését hozta. Pulszky 1901-ben bekövetkezett halála után gróf Andrássy Gyulát kérték fel a Társaság elnökéül, s ő „Tudomány és hazafiság" című székfoglaló előadásában — noha állást foglalt a tudomány szabadsága mellett — kifejezte azt a reményét, hogy a Társaság adott esetben tudományos igazságait is alá tudja rendelni a haza érdekeinek. Közben megnőtt, s lassan kétszeresére növekedett az eredeti taglétszám, de a Vázsonyi-párt és a szabadkőművesség környékéről csatlakozó burzsoá elemek szintén a konzervatív irányzatot erősítették.

Minden jel arra mutatott tehát, hogy a *Huszadik Század* és a Társadalomtudományi Társaság is osztozik a többi századeleji polgári csoportosulás sorsában, s hamarosan beilleszkedik a rendszer adott keretei közé. Hogy mégsem így történt, az leginkább három tényezőnek köszönhető. Először, közvetve, a szabad tudományos gondolkodás ellen intézett reakciós-klerikális támadásoknak (céltáblájuk 1901-ben Budapesten Pikler Gyula, 1903-ban Nagyváradon Somló Bódog volt, s ez utóbbi esetben Ady is belevetette félelmetes tollát a harcba), amelyek bebizonyították, hogy a „magyar ugar" még a legelvontabb, legpolitikamentesebb formában sem tűri meg a hagyományostól eltérő gondolatok terjesztését, eleve reménytelen hát minden kísérlet a közszellem békés, fokozatos átalakítására. Itt csak a nyílt harc segíthetett, ezt pedig a liberálisok

[7] Marxizmus, népiesség, magyarság, Bp. 1949., 61. l.

egyre kevésbé akarták vállalni. A szociológusok táborának balra tolódása másodszor a szocialista munkásmozgalom társadalmi feszítőerejének volt köszönhető (erről a hatásról már volt és még lesz szó a későbbiekben is), harmadszor pedig — és nem utolsó sorban! — maguknak a fiatal, radikális beállítottságú szociológusoknak, akik képesnek bizonyultak az eszméikből adódó messzemenő következtetések levonására, az egyre gyávuló és mindinkább a konzervativizmus felé hajló liberalizmustól való elszakadásra, s akiknek, társadalomtudományi igazságaik megvalósításának lehetőségeit mérlegelve volt bátorságuk a polgárság helyett a tömegekben rejlő erő, elsősorban a munkásság felé orientálódni.

A polarizálódás először a *Huszadik Század* szerkesztőségében tette lehetetlenné a további együttműködést, s mivel Jásziék nem tágítottak, Gratz Gusztáv 1903 végén lemondott a folyóirat szerkesztéséről. Utóda a radikálisabb Kégl János, majd 1905—6-ban Somló Bódog lett, végül formailag is a tényleges irányító szellem, Jászi Oszkár vette át a szerkesztést. Még 1903-ban bekapcsolódott a szemle szerkesztésébe Szabó Ervin is, aki ekkori önéletrajzában jogos önérzettel említi, hogy a *Huszadik Század* „tudományos színvonalán szellemi egyéniségének befolyása felismerhető".[8] A következő másfél évtizedben tulajdonképpen Szabó és Jászi barátsága, eltérő nézeteiktől és vérmérsékletüktől lényegében nem befolyásolt szövetsége volt a tengelye a folyóirat vonalvezetésének és az egész baloldali, zömmel polgári radikális és szocialista szellemű szociológus-tábor egységének.

Felmerül azonban a kérdés: miért csatlakoztak szocialista teoretikusok és publicisták egy külső jellegét tekintve mégiscsak polgári társasághoz és folyóirathoz? Olyan jelenség ez, amelyre külföldön kevés példát találnánk abban az időben, amikor a polgári és a szocialista orgánumok még elég élesen elkülönültek. Itt a magyarázat egyrészt e színvonalas, és a progresszió minden irányában nyitott fórumok vonzerejében, másrészt a hasonló nívójú szocialista fórumok hiányában rejlik, végeredményben pedig a magyar szociáldemokrácia értelmiségellenes és dogmatikus légkörében keresendő. A Szociáldemokrata Pártnak sokáig nem volt saját elméleti folyóirata, amikor pedig 1906-ban megindult a Kunfi Zsigmond szerkesztette *Szocializmus*, a párt vezetősége innen is, akárcsak a kongresszusokról és a *Népszavá*tól, igyekezett távol tartani minden önálló, útkereső és kritikus gondolatot. Szűknek, fojtogatónak érezték ezt a környezetet nemcsak Szabó Ervin és közvetlen tanítványai vagy ellenzéki elvbarátai, mint Mérő Gyula, Dániel Arnold és Rácz Gyula, hanem a pártkötelékeket mindvégig tiszteletben tartó Ágoston Péter, Rónai Zoltán, Varga Jenő, sőt még Kunfi Zsigmond is. Ez utóbbiak rendszeresen (Szabó Ervinék ritkábban) írtak ugyan a pártsajtóba, de nagyobb tanulmányaikkal, komolyabb gondolataikkal vagy ilyen gondolatokért inkább a szociológia műhelyébe mentek. Alig kétséges, hogy egy szabadabb, nyitottabb szellemű szocialista párt nemcsak őket tudta volna megtartani, hanem a polgári radikálisok zömét is magához szippantotta volna. Ezt szinte azonos szavakkal állította később Varga Jenő (AMOSz, 1619. jún. 25.) és Jászi Oszkár (Bécsi Magyar Újság, 1922. júl. 27.) Jászi 1905-ben több hosszú levélben álmodozott egy lendületesebb, nemzetibb, s a nemzetiségi problémával is szembenéző „Magyar Szocialista Pártról". Egyre szenvedélyesebben foglalkoztatta ez a kérdés, mert egyrészt Adyhoz hasonlóan tudta, hogy a demokratikus átala-

[8] Szabó Ervin Válogatott írásai, Bp. 1958., 24. l.

kulást „nálunk csak a szocializmus csinálhatja meg", másrészt rádöbbent, hogy a szocialista mozgalom a nemzeti kérdésben elfoglalt tagadó álláspontja következtében idegen test marad a magyar társadalomban. „És nem lehet azt mondani, — írta Szabó Ervinnek — hogy mi, 400 000 vagy egy millió szervezett munkás, mi egyedül fogjuk megcsinálni az új társadalmat. Ti, 15 vagy 20 millió, csak ellenünk lehettek. Nem. A változás kikerülhetetlen a társadalom minden képletében".[9] A marxizmushoz vonzódó és közeledő Jászi tehát a maga idejében nagyonis tágan, „általános emberi mozgalomként" és jobbára értelmiségi vezetéssel képzelte el a szocializmust, s nem tudott beletörődni abba, hogy bizonyos fokú ouvrièrizmus és szűkkeblűség, ha nem is a magyar szociáldemokrácia által meghonosított mértékben, de szükségszerű átmeneti velejárója a munkásság osztállyá, önálló politikai és társadalmi erővé szerveződésének.

Ám a kölcsönös bizalmatlanság és az ebből fakadó, elég gyakori surlódások ellenére, a szocialisták által is formált *Huszadik Század*, majd a Társadalomtudományi Társaság, és a szocialista munkásmozgalom között alapjában szilárd és tartós együttműködés és munkamegosztás alakult ki, s ez később a Szociáldemokrata Párt és a polgári radikálisok 1919-ig fennálló politikai szövetségévé szélesedett. A párt a munkásoktatást és jelentős részben az elméleti munkát, ezen belül az alapjában közös szocialista-radikális történetszemlélet kidolgozását is átengedte a „szociológusoknak", akik viszont mindinkább tisztában voltak vele, hogy erős, haladó polgárság hiányában tevékenységüknek társadalmi nyomatékot és védelmet csak a szervezett munkásság nyújthat.

A szemle már 1904—5-ben egyértelműen a radikális-szocialista csoport irányítása alá került, a Társaság viszont még egy ideig, 1906 derekáig, megmaradt korábbi, vegyes összetételében. (Ezt a fáziskülönbséget formailag az is lehetővé tette, hogy a *Huszadik Század* a közhittel ellentétben nem volt *hivatalos* lapja a Társadalomtudományi Társaságnak, amint ezt Jászi „Tudomány és politika" c. 1906-os cikke is leszögezi.) A baloldalnak nyilván meg is felelt ez a tisztázatlan helyzet, hiszen Andrássy névleges, Hegedűs Lóránt tényleges jelenléte bizonyos védelmet nyújtott számukra, tevékenységükben pedig kevéssé zavarta őket. Tevékenységük súlypontja egyébként — *A társadalmi fejlődés irányáról* folytatott 1904-es nagysikerű vita lebonyolítása után — a Társaságon kívüli, most első ízben kimondottan politikai területre tevődött át.

Az 1905-ös országos politikai válság adott erre indítékot és alkalmat. A válság a haladó és reakciós erők általános összecsapását hozta meg nemcsak a politikai, hanem a szellemi életben is, de a küzdelem tragikus módon, mint történelmünkben annyiszor, látszólag a „társadalmi haladás *vagy* nemzeti függetlenség" hamis alternatívája körül folyt; s hogy a groteszk elem se maradjon el a tragédiából, a függetlenségi tábort, melynek tömegbázisa tulajdonképpen a parasztság és a kispolgárság volt, a dinasztiahű nagybirtokos arisztokrácia, a haladását pedig, mely a munkásosztály erejére támaszkodott, a demokratizmustól meglehetősen távol álló bécsi udvari politika mozgatta. A valóban progresszív elemek viszont ennek tudatában is úgy vélték: eljött az el nem szalasztható pillanat a gyűlölt feudális erők megtörésére és az alapvető demokratikus jogok kiharcolására. Akkori magatartásuk máig gyűrűző viták tárgya lett, itt azonban értékelés vagy ítélkezés helyett érjük be két tény megállapításával.

[9] Jászai O. Levele Szabó E.-hez, 1905. febr. 5. PI Arch. 729/33/a/27.

Az első az, hogy a „darabont-kalandban" hosszabb vagy rövidebb ideig részt vett az *egész* magyar progresszió, a szociáldemokratáktól Adyig, sőt Achimig. A második, hogy ezzel a progresszió, mint Király István írja, „karanténba zárta önmagát. A hazafiság érzelmi erejét, ezt a hatalmas lelki energiát, maradéktalanul a saját céljaira foglalhatta le az elmaradottság."[10] 1906 nyarán, az ún. nemzeti koalíciós kormány égisze alatt elkezdődött a soviniszta hajsza a „burgzsandár" intellektuelek ellen. Adyt Párizsig üldözték, s miután Andrássy Gyula tüntető lemondása a Társaság elnöki tisztéről megadta a jelet és az ürügyet, az idejében frontot változtatott Hegedűs—Gratz—Wolfner csoport megpróbálta puccsszerűen magához ragadni a T. T. vezetését. Így került sor az 1906. augusztus 8-i rendkívüli közgyűlésre, amelynek drámai lefolyása alighanem párját ritkítja a tudományos társaságok történetében. Méltán, hiszen nem is csak a Társaság ügye volt ez, hanem egy nemzedék sorsfordulója, s bizonyos értelemben a két Magyarország szellemi erőinek összecsapása. A közgyűlés, amelyre táviratilag hívták össze a T. T. szerteszét nyaraló tagjait, a „puccsisták" leleplezésével és szabályos kiutasításával, a Társaság megtisztulásával, megújhodásával végződött.

Miután tehát a konzervatív elemek már korábban elhagyták a radikalizálódó Társadalomtudományi Társaságot, most a liberális jobbszárny is kivonult, majd csekély eredménnyel kísérletet tett a „nemzeti" alapon álló társadalomtudomány fórumainak megteremtésére. Ám a Magyar Társadalomtudományi Egyesület és folyóirata, a *Magyar Társadalomtudományi Szemle* — több érdekes kezdeményezés és néhány jóhiszemű közreműködő ellenére — sem színvonal, sem hatás tekintetében nem tudott a haladó szociológia komoly vetélytársává felnőni, s úgyszólván nyomtalanul enyészett el.

De térjünk vissza a jelentős és különös 1906-os évhez. Miközben az ország kormányzatára, politikai életére, oktatásügyére mind nyomasztóbban telepedett rá a sovinizmus és klerikalizmus, a szellemi élet legérzékenyebb területein ellenkező irányú fordulat ment végbe: szinte egyidőben, 1906—7-ben tört be Ady „új időknek új dalaival", jelent meg Bartók és Kodály első népdalgyűjteménye, kezdett formálódni a „Nyolcak" festészeti csoportja, s aratott győzelmet a progresszió a társadalomtudományok egyetlen tekintélyes fórumán, ahol két évvel korábban még Prohászka Ottokár is megjelent és felszólalt. Ha a modern művészet és gondolkodás kibontakozását egyáltalán évszámhoz kapcsolhatjuk, akkor igaza van Horváth Zoltánnak, ez csak az 1906-os évszám lehet.

„A Társadalomtudományi Társaságban egyszerűen ama differenciáció folyamata ment végbe, mely a közel jövőben az egész országba le fog folyni. . . . A modern társadalmi haladás ideológiája ütközött össze a megkövült hatalmi maradisággal. Ez a rég óhajtott válság, ez a szomjúhozott tisztulás a haladás ügyének fényes győzelmével végződött" — hirdette a *Huszadik Század* 1906 szeptemberi számának vezércikke.[11]

Valóban. A válság 37 tag kilépését vonta maga után, az ő helyükbe viszont nyomban 207 új tag jelentkezett. A Társaság 1907 tavaszára túlhaladta az ezres taglétszámot, s értékes új, fiatal erőkkel gyarapodott. (Ezekben az években lépnek előtérbe Szende Pál, Rácz Gyula, Harkányi Ede, Bolgár Elek, Lukács György és mások.) Befolyása is szélesebb lett, nemcsak a baloldali

[10] Király István: Ady Endre. Bp. 1970., I. 105. l.
[11] H. Sz. 1906. II. köt. 93—94. l.

fiatalság, hanem az öntudatos, művelődni vágyó munkásság körében is (akkor hozták létre a szakszervezetekkel karöltve a munkásoktatás új, kitűnő intézményét, a Társadalomtudományok Szabad Iskoláját). Megerősödött a szövetség a szociáldemokráciával: „A polgári radikalizmus született meg ma a Társadalomtudományi Társaságban. Szenvedélyes, harcos és tüzes volt első fellépése" — lelkesedett a *Népszava*. — „Ezzel a polgársággal a közvetlen jövő feladatainak megvalósításában szívesen harcol együtt — önállóságának, osztályjellegének féltékeny megóvása mellett — a magyarországi öntudatos munkásság".[12]

Sokat nyert tehát a megtisztult Társadalomtudományi Társaság. De sokat veszített is ezekben az években: az augusztusi nagy győzelemnek ára volt.

A kilépettek között elveszített legalább egy igazi értéket: Apáthy Istvánt, a kolozsvári egyetem európai hírű zoológia professzorát, 48-as családi hagyományokon nevelkedett felvilágosult társadalmi gondolkodót, a Társaság alapító tagját és a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének elnökét, aki ez utóbbi tisztségéről történt lemondását 1906 őszén többek között így indokolta meg: „Midőn egyesületünk elnöki tisztére vállalkoztam, azt hittem, hogy Magyarországon a szabad gondolatnak van nagyobb szüksége támogatókra. Ma már tudom, hogy e hazában a magyar gondolat a gyöngébb; hogy nagyon sokan vannak, akik az ellen még a szabad gondolatot is sorompóba akarnák vinni. Csak Magyarországon, csak a mi szomorú politikai és társadalmi viszonyaink között lehetséges a szabad gondolatot és a nemzeti gondolatot egymással így szembeállítani. Én ezentúl is minden erőmmel törekedni fogok annak kimutatására, hogy természetes ellentét a kettő között nincsen, hogy ellenségekül szembe állításuk vagy fogalomzavarnak, vagy önző érdeknek a műve".[13] A magyar értelmiség egy igen értékes, bár meglehetősen vékony rétegét megtestesítő Apáthy természetesen nem tudta beváltani ígéretét. Elpártolása a haladás táborától mintegy azt jelképezte, hogy az 1905—6-oshoz hasonló kiélezett helyzetben még ez a réteg sem tud szembeszállni a közhangulattal, s vergődő lelkiismerettel bár, de tudomásul veszi a kiközösítő végzést, amit az *Alkotmány* így fogalmazott meg már a rendkívüli közgyűlés másnapján a Társadalomtudományi Társaságról: „Igazi tudósoknak, magyar hazafiaknak, komoly férfiaknak nincs ott többé mit keresniök".[14]

Az igazi veszteség természetesen abban állt, hogy ez a kiközösítés a magyar értelmiség ifjabb generációját is többé-kevésbé távol tartotta a Társaságtól, és a liberalizmus romjain születő új konzervativizmus felé hajtotta.[15] A fiatal értelmiséginek választania kellett az egyetemi karrier és a Társaságban, illetve a *Huszadik Század*ban való közreműködés között. A kettő többé nem volt összeegyeztethető. Mindez fájdalmasan leszűkítette, jobbára a fiatal zsidó értelmiségre korlátozta a Társaság s még inkább a Galilei Kör utánpótlását. (Voltak ugyan kivételek is, mint például a református lelkészcsaládból származó Csécsy Imre, aki azután a két háború között a *Századunk*, majd az 1945 után rövid időre újjászületett *Huszadik Század* szerkesztője lett.) Ez a megosztottság valamelyest enyhült az 1910-es években, amikor a Justh Gyula—

[12] *Népszava*, 1906. aug. 9.

[13] *A Munka Szemléje*, 1906. 20. sz. (okt. 31.), 9. l. Apáthy István levele Diner-Dénes Józsefhez.

[14] 1906. aug. 9. Idézi Horváth Z.: Magyar századforduló. Bp. 1961. 257. l.

[15] V. ö. Hanák—Lackó—Ránki: Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában. — T. Sz. 1969. 305. l.

Károlyi Mihály-féle „kuruc" balszárny és a szocialista baloldal között közeledés indult meg, tovább csökkent a háború végefelé, 1918-ban pedig úgy tűnt, feloldódik a nemzeti és demokratikus egységfrontban, — hogy egy év múlva azután még mélyebben teremtődjön újjá.

Más természetű, de súlyos személyi veszteség volt a Társaság két kimagasló gondolkodójának, Pikler Gyulának és Somló Bódognak fokozatos visszahúzódása is. Mindketten derekasan végigküzdötték a hőskorszak és a válság csatáit a szabad tudományos gondolkodás és kutatás védelmében, de a magyar szociológia 1907 utáni fejlődésével apolitikusabb alkatuk és más irányú tudományos érdeklődésük miatt már nem tudtak lépést tartani. Pikler, bár névlegesen elnöke maradt a Társaságnak, nagyobbrészt külföldön élt és teljesen a fiziológiai kutatás felé fordult, Somló pedig visszakanyarodott a jogbölcselethez.

Csendes visszavonulásuk a szociológiától mindenesetre összefügg a *Huszadik Század* új arculatával, és nem maradt hatás nélkül a folyóirat tudományos színvonalára. A lap életében kétségkívül az 1907 és 1912 közötti évek jelentik a legharcosabb időszakot. A teoretikus és módszertani cikkek, viták szinte eltűnnek. A szemle új korszakát Jászi Oszkár „Az Új Magyarország felé" című programadó cikke vezeti be az 1907 januári számban. Az írás két értelemben is program-jellegű. Egyrészt a polgári radikalizmus politikai programját vázolta fel, s mint ilyen, az első bátor hazai kísérlet volt a nemzeti függetlenség és a demokratikus átalakulás követeléseinek összekapcsolására, a szocialista fejlődés perspektívájába ágyazva. A radikalizmus feladatául tűzte ki, hogy a „demagóg, agrár-feudális függetlenségi gondolatot visszavezesse valódi forrásaihoz", azaz 1848/49-hez, amely „végleg összeforrasztotta a népjogok eszméit a függetlenségi gondolattal". De Jászi azt is látta, hogy „oly valami (ti. a polgári demokrácia) eljövetelért kell majd küzdenünk, melynek átmeneti jellegéről meg vagyunk győződve, valamiért, aminek szellemi és gazdasági gyarlóságait már a nyugati tapasztalatokból jól ismerjük. Mégis modern szocializmus, modern gyáripari kapitalizmus és az ezen alapuló polgári demokrácia nélkül el sem képzelhető".[16] Másrészt programot adott ez a cikk magának a szemlének és a munkatársak további kutatásainak is, a nemzeti sajátosságok, a társadalmi haladás és a szocializmus összefüggéseinek háromszögébe vonva a feltérképezendő problémákat: az agrárkérdést, a nemzetiségi állapotokat, az önálló vámterület problémáját, a szociális viszonyokat és a kivándorlást, a szociálpolitikát és a lakáskérdést, a községi-városi önkormányzat és a szövetkezetek szerepét, a közegészségügy és az igazságszolgáltatás államosítását, a hadügy és a közoktatás gyökeres reformját, s nem utolsó sorban a demokratikus szabadságjogok, az általános választójog, a sztrájkjog stb. kérdéskomplexumát.

Megkezdődött tehát — a *Huszadik Század* gárdájától megszokott lendülettel és energiával — az új, demokratikus Magyarország programjának részletes kidolgozása, amely nagyjából egybeesett a szociáldemokrácia ún. minimális programjával, de több vonatkozásban, így elsősorban az agrárkérdésben, a nemzetiségi kérdésben, az önálló vámterület igenlésében, a nemzeti hagyományok és törekvések vállalásában, az új művészet értékelésében lényegesen felül is múlta azt. Ám ez a tevékenység szükségképpen együtt járt a szociológia elméleti művelésének háttérbe szorulásával, s a politikai küzdelem szempontjainak — ha nem is napi, de mindenesetre aktuális követelményeinek —

[16] H. Sz. 1907. I. köt. 5., 8. és 9. l.

előtérbe kerülésével. Így 1908-ban a *Huszadik Század* magyar és francia nyelven különszámot adott ki az ország gazdasági, szociális, nemzetiségi és kulturális állapotainak feltárására, külföldi politikai és tudományos tekintélyeket szólaltatott meg az Andrássy-féle plurális választójogi törvényjavaslat ügyében; 1914-ben ugyancsak különszám vizsgálta a háború és a gazdasági élet összefüggéseit; 1916-ban a szemle és a Társaság vitát rendezett a közép-európai integráció problémáiról, és így tovább. Bolgár Elek már 1909-ben észrevette: „A magyar szociológiát az országban végbement politikai változások terelték az előre kitűzött célok nélküli tiszta tudományosság útjáról a társadalompolitikai követelésekért vívott küzdelem porondjára. Az ország adott viszonyai következtében, az általános választójogért megindított harcban a Társadalomtudományi Társaság, ennek hivatalos orgánuma, a *Huszadik Század* és a mögöttük álló fiatal tudós-gárda kényszerűen, akarata ellenére is vezető szerephez jutott".[17]

Szociológia és politika, a kettő viszonya, aránya, összeegyeztetése. Tudományos munka vagy társadalmi cselekvés. Ez a dilemma, változatos formában, szinten és mélységben, végighúzódik a korai magyar szociológia két évtizedes történetén. Felbukkan már a *Huszadik Század* első számában, Jászi „Tudományos publicisztika" c. beköszöntő cikkében, majd egy év múlva, 1901 januárjában a Társaság alakuló ülésén, ahol „élénk eszmecserére adott alkalmat" az az indítvány, hogy „a gyakorlati politikának minden nyilvánulása zárassék ki a társaság kebeléből". A vita összegezéseképpen Pulszky Ágost elnök kifejtette, hogy „a társaságnak feladata ugyan a közélet irányítása és befolyásolása, erre azonban nem közvetlenül, hanem csak közvetve szabad törekedni. Ezért tartózkodnia kell minden közvetlen pártpolitikai mozgalomtól és egyes érdekkörök küzdelmeitől. Kifejezésre kell tehát juttatni, hogy a társaság a napi politikának a tudománytól távol eső kérdéseivel nem foglalkozik, viszont azonban káros volna, ha a társaság a gyakorlati társadalmi mozgalmaktól, gyakorlati szociálpolitikai törekvésektől távoltartaná magát".[18]

A „politizálás" volt a legfőbb és mindig visszatérő vád, amellyel a magyar szociológia fórumait konzervatív oldalról illették már az első években, de különösen az 1905—6. évi válság alatt és után. Erre a vádra Jászi és társai egyenesen és támadóan azzal feleltek, hogy valóban, a népellenes politikát támogató régi tudományos intézményekkel ellentétben, ők életre-halálra küzdeni akarnak az ország alapvető betegsége, a „morbus latifundii" és ennek összes pusztító következményei ellen.

A visszahúzó elemektől megtisztult Társaságban *ezen a szinten* nem is merült fel többé a probléma, a jobboldali sajtóval, a Herczeg Ferenc-féle *Magyar Figyelő*vel és a *Magyar Társadalomtudományi Szemlé*vel folytatott publicisztikai csatározásoktól pedig itt nyugodtan eltekinthetünk. A kilencszázas évek második felében, mint erről már szó volt, a szociológusok tábora nyílt, radikálisan ellenzéki politikát folytatott. 1912-ben azután éppen e tábor legforradalmibb egyénisége, Szabó Ervin vetette fel újra, egészen más szinten és szempontból, tudomány és politika dilemmáját a Társaság jubiláris ülésén elhangzott elnöki megnyitó beszédében. Szabó maga is úgy látta, hogy a Társaság, noha „mint tudományos szervezet mindvégig szigorúan tartózkodott attól, hogy párt- vagy osztályigazságokkal azonosítsa magát", voltaképpen

[17] Bolgár: Entwicklung und Literatur der Soziologie in Ungarn. = Monatsschrift für Soziologie, 1909. 331. l.
[18] H. Sz. 1901. I. köt. 160. l.

— kényszerűen — eltért eredeti programjától. „Minden oldal felé hadiállásban, a tudományos kutatásnak anyagilag és szellemileg egyformán nem kedvező környezetben, működésünk mennyiségileg valóban egyenlőtlenül oszlik meg a kutatás és a kutatást előkészítő és eredményeit terjesztő munka közt. Szinte azt lehetne mondani: a sok cselekvéstől nem érünk rá a gondolkodásra".

Talán nem kell bizonygatni, hogy Szabó Ervinből nem holmi politikaellenesség beszélt. A tudomány „öncélúságának" elvét azért védelmezte, mert igazán hitt a tudomány társadalomformáló szerepében. Magasabb társadalmi, sőt forradalmi érdekből sürgette a Társaság fokozottabb és elmélyültebb tudományos tevékenységét is. Ezért jutott az első látszatra meglepő következtetésre: „mint Társaságnak nem szabad megszűnnünk félni attól, hogy igazságaink megvalósulását megérjük. (Mert) ne feledjük el, hogy az igazság megvalósulásának útja lassú, s mire megvalósult, a régi eredményeken továbbépítő tudomány már új igazságokat fedezett föl. Új igazság pedig azt jelenti: más igazság". Tehát: „Vigyázzunk és siessünk! Mert a próba már megkezdődött, szemünk előtt folyik. . . . Vigyázzunk, hogy a megvalósuló igazság kényszerű deficitjét mindig ellensúlyozhassuk új igazságpluszokkal".[19]

A következő, politikailag válságos, majd háborús években történtek is ilyen irányú erőfeszítések. Az elméleti és módszertani, majd a politikai *Sturm und Drang* korszakainak lezárultával a szociológia magyar műhelyéből leginkább ekkor kerültek ki a nagyobb, kiérleltebb művek (Leopold Lajos: A presztízs, Jászi Oszkár: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés, Varga Jenő: A magyar kartellek, Farkas Geiza: Az emberi csoportok lélektana, Kovács Gábor: A kálvinista Róma, Braun Róbert: A falu lélektana stb.). Szemlátomást háttérbe szorult a közvetlen politikai cselekvés — ami részben a zordabb viszonyok, a politikai reakció, később a háború kényszerű következménye volt —, de ennél nagyobb bajnak bizonyult, hogy a szociológiai kutatás nem tudott a szó magasabb értelmében politikussá lenni, nem tudott igazán a jövő felé fordulni, még 1917 után sem.

Egy évvel később pedig beteljesedett Szabó Ervin jóslata: a magyar szociológusok eszméi 1918 őszén „megvalósultak", ők pedig, *mint Huszadik Század* és Társadalomtudományi Társaság, nem tudtak új igazságpluszokkal szolgálni, nem tudták többé az irányt mutatni az utat kereső baloldali értelmiségnek és pártoknak. Szabó Ervin meghalt, Jászi, Szende, Rónai Zoltán kormányzati teendőkkel voltak elfoglalva. A felgyorsult események mögött a már minden frissességét elvesztett Társadalomtudományi Társaság reménytelenül elmaradt, szerepét — ideig-óráig és alacsonyabb szinten — a Galilei Kör és ennek folyóirata, a *Szabadgondolat* vette át. Mi sem mutatja ezt jobban, mint az, hogy 1918 decemberében ez a folyóirat, s nem a *Huszadik Század* adott ki a bolsevizmus problémájával foglalkozó különszámot, amely azonban legelöl mégis az „öreg gárda" három tekintélyének véleményét hozta: Jászit, Varga Jenőét és Lukács Györgyét, Három cikk — három különböző válasz az egész baloldalt foglalkoztató kérdésre: egy elutasító, egy igenlő és egy mérlegelő. És ez nem kevesebbet jelentett, mint hogy a kor legfontosabb új társadalmi jelenségéhez való állásfoglalás kényszere eszmeileg szétrobbantotta a szociológia első magyar műhelyét, amelynek szétsugárzó energiája éppen abból táplálkozott, hogy különböző pártállású, világnézetű és érdeklődésű munkásai az alapvető kérdésekben mindig egyetértettek.

[19] H. Sz. 1912. II. köt. 466—469. l.

Ennek az egységnek még a lehetősége is megszűnt, s most már tisztázó, baráti viták nélkül, kinek-kinek magában kellett döntenie további útjáról. A további együttműködés a régi keretek között mindenesetre lehetetlenné vált, s végül eljött a perc, amikor az elszürkült *Huszadik Század*tól már nem, mint hajdan, a túlságosan sok, hanem a túlontúl kevés politizálást kérték számon, s a cikkíró természetesen a folyóirat eszméin felnevelkedett fiatalabb nemzedék egyik képviselője volt. Jászi nem tért ki a vita elől, egész sor valós érvet sorakoztatott fel a jelenség és a változott helyzet megmagyarázására, de a haladó magyar szociológia tragikuma éppen új helyzetében rejlett: ostromlóból ostromlottá vált, elveszítette erejét adó politikai töltését, s ezzel azt a szerepét is, amelyet két évtizeden át becsülettel betöltött: az ország szellemi elitjének orientálását.

Teljesítmény és hatóerő

Az eddigiekben a korai magyar szociológia társadalmi helyét és szerepét igyekeztünk vázolni. De a jelent, a mai olvasót s kivált a mai szociológust e ma már minden értelemben történelmi szerepnél nyilván jobban érdekli a tudományos teljesítmény, s ennek mai értékelése. A szociológia első magyar műhelye azonban nem volt egységes szociológiai iskola: akárcsak politikailag, ugyanúgy tudományosan is igen különféle irányzatoknak, iskoláknak adott helyet, működési teret, s ezek hol békésen megférték, hol pedig keményen küzdöttek egymással. Mindezeknek az irányzatoknak és eredményeiknek beható ismertetését és elemzését megkísérelni erőnket és e bevezetés kereteit meghaladó vállalkozás lenne. Ez csak több kutató többéves munkájával végezhető el, s még a jövő feladata. A legszükségesebb tájékoztatást viszont kitűnő, tömör áttekintés formájában megadja Bolgár Elek már idézett, s gyűjteményünkben is közölt tanulmánya.

Itt tehát csak arra vállalkozhatunk, hogy jelezzük a magyar szociológia fejlődésének határköveit és néhány szembeszökően általános vonását, s ezeket megkíséreljük összefüggésbe hozni a tudományág hazai társadalmi helyzetével és funkciójával, más szóval az előzőleg vizsgált politikai elkötelezettséggel.

A századforduló társadalomtudományi vitáit és egész tudományos orientációját talán mindennél inkább jellemzi, hogy a magyar szociológusok lázasan keresik a *törvényt*, az egyetemes törvényszerűséget, amely kulcsot ad a társadalom struktúrájának, életműködésének és fejlődésének megértéséhez s befolyásolásához. Önmagában ez természetesen nem magyar különlegesség, hiszen minden elméleti szociológia erre törekszik. Ami nálunk a századfordulón mégis megkapó és figyelemre méltó, az ennek a keresésnek a heve, türelmetlensége, ez pedig a társadalmi gondolkodás és történetfilozófia hazai elmaradottságán, a fájdalmasan átérzett ütemvesztésen kívül alighanem megint csak a magyar szociológia ellenzéki helyzetében gyökerezik: a magyar szociológiának a túlerejű ellenséggel szemben nagy szüksége volt arra a tudatra, hogy miközben „perc-emberkék dáridója tart", ő az ismerője a fejlődés törvényszerű irányának, vagyis a jövőnek, amely, természetesen, a haladásnak dolgozik.

Mivel törvényeket megállapító, egzakt tudománynak csak a természettudomány számított, a magyar szociológia, noha a jogbölcseletből nőtt ki, önmagát is természettudománynak tekintette. Ebben a kérdésben jóformán nem volt vita a főbb áramlatok, így az organikus iskolát képviselő Hegedűs Lóránt, a belátásos elméletet valló Pikler Gyula és az evolucionista Somló Bódog között

(talán egyedül Jászi volt eltérő véleményen). Így történhetett, hogy kiváló elmék, nagyműveltségű tudósok éveken át komolyan vették a biológiai szemlélet paródiájának is beillő, Méray-Horváth Károly-féle organikus elméletet, amely egyszerű fiziológiai analógiák segítségével (a társadalom nem más, mint anyagcsere-egység, amelyben az ember a sejttel, a kultúra pedig a protoplazmával azonos) nemhogy fejlődési tendenciák, de néhány éven belül esedékes politikai fejlemények megjósolására is vállalkozott.

Összefüggött a biológiai felfogással a születő magyar szociológia másik általános jellemvonása: az evolucionista szemlélet. Szükségtelen bővebben fejtegetni, mennyire igazolni látszott ezt a tant az akkoriban éppen csúcspontjára hágó gyors ipari, technikai fejlődés, s mennyire vonzóvá tette az a körülmény, hogy a feltartóztathatatlan fejlődésnek, s a létért vívott küzdelemben az életképesebbek felülkerekedésének bizonyossága ugyancsak erőt adott, fegyvert kínált a „magyar messiásoknak". (Később viszont, amikor az igazi 20. századi kataklizmákkal, háborúkkal, forradalmakkal, ellenforradalmakkal kerültek szembe, ez a jellegzetesen 19. századi racionális szemléletmód fegyvertelenné tette őket. A magyar szociológiának nemcsak a műhelye bomlott fel 1919-ben, de kevés kivétellel megteremtői és neveltjei is idegenül, szinte gyámoltalanul mozogtak és tájékozódtak az evolúciós tanra minduntalan rácáfoló kíméletlen, új világban. Megőrizték erkölcsi tisztaságukat, haladó elveiket, de az új társadalmi jelenségek, modern eszmeáramlatok között nem tudtak olyan biztonsággal eligazodni, állást foglalni s rájuk olyan termékeny választ adni, mint századeleji fénykorukban.)

Az említett jellegzetességek természetesen az előbbre járó nyugati szociológia, nevezetesen a pozitivizmus és Herbert Spencer hatásaként is felfoghatók. A darwinizmus ugyan Spencertől függetlenül is a „levegőben volt", de kétségkívül Spencer bölcselete és szociológiája tartalmazta a legkidolgozottabb formában az organikus-evolucionista szemléletet, s juttatta érvényre az emelkedő polgárság és intellektuelek számára ugyancsak vonzó individualizmust. Kulcsár Kálmán joggal állapítja meg, hogy „nálunk talán egyetlen szociológusnak sem volt olyan nagy hatása, mint éppen Spencernek".[20] Az ő eszméi jegyében, az ő üdvözlő levelével indul útjára a *Huszadik Század*, halála után, 1904-ben több előadással, tanulmánnyal hódolnak szellemének (pedig akkor már jórészt emancipálódtak hatása alól). De az ilyen hatások többnyire mindkét félen, tehát a befogadón is múlnak. A magyar szociológusok a pozitivizmus másik nagy alakját, a voluntaristább Comte-ot is választhatták volna szellemi mesterül, ők azonban a természetes fejlődést hirdető Spencerhez csatlakoztak, pontosabban: belőle indultak ki. Az ekkor még bátrabb magyar polgársággal együtt ugyanis ők sem arról ábrándoztak, hogy tudományosan megszervezzék, hanem — ellenkezőleg —, hogy a gátakat, korlátokat eltávolítva, *szabaddá tegyék* a társadalmi fejlődést.

Ám Spencer hatása nem lehetett tartós, főként pedig kizárólagos, mivel „passzív" szociológiája, amelyet e tudomány nyugati fejlődése is meghaladott már, nem elégítette ki a *Huszadik Század* körének cselekvésre vágyó fiataljait, akik azt vallották, hogy „a tudomány tiszte nem csak a deskripció vagy csupán a múlt törvényszerűségeinek feltárása, hanem a jövő fejlődési irány megjelölése is."[21]

[20] Kulcsár Kálmán: A szociológiai gondolkodás fejlődése. Bp. 1966., 80. l.
[21] H. Sz. 1903. I. köt. 255. l.

A nyugati társadalmi gondolkodás azonban korántsem egyedül Spencer révén hatott a magyarra. A hatások majdani kutatói a bőség zavarával fognak küzdeni, hiszen a magyar szociológusok mindjárt kezdetben programszerűen fordultak a Németországon túli Nyugat felé, s néhány év alatt szinte „felhabzsolták" — de nemcsak ismertették és méltatták, hanem kritikailag is feldolgozták — jóformán mindazt, amit az angol, a francia, a belga, az olasz, az amerikai és persze a német szociológia, társadalomfilozófia, közgazdaságtan, kriminológia és jogbölcselet egyrészt addig, a 19. században, másrészt akkor, a kilencszázas évek elején alkotott. Pekár Károly már 1902-ben áttekintést adott a múlt század társadalomfilozófiai irodalmának terméséről, Madzsar József a darwinizmussal és ennek társadalmi vonatkozásaival foglalkozott, Somló Bódog a brüsszeli Solvay-intézet felépítését és munkáját tanulmányozta, Vámbéry Rusztem Tarde rendszerét ismertette, Wildner Ödön Nietzschét, Dienes Valéria Bergsont „importálta", a százfelé figyelő Jászi párizsi tanulmányútján közelebbről megismerkedett a durkheimi iskolával, Braun Róbert és Pikler J. Gyula a Henry George-féle földjáradék-elméletet propagálta, Varga Jenő rendszeresen figyelemmel kísérte a közgazdaságtani irodalmat, Lánczi Jenő a 19. századi pozitivizmus és az amerikai Ward modern szociológiáját elemezte, Rónai Zoltán Lombroso antroposzociológiáját bírálta, Szabó Ervin révén pedig már 1903-ban teljes fegyverzettel bevonult és polgárjogot nyert a marxizmus a magyar szociológiai gondolkodásban.

De számos neves külföldi szociológus maga is publikált a *Huszadik Század*-ban, vagy előadást tartott a Társadalomtudományi Társaságban. És rendszeres volt a kapcsolat — Ludwig Steint leszámítva — a külföldön működő magyar szociológusokkal, Máday Andorral, Emil Ledererrel és Theodor Hertzkával is.

Felületes ítélkezés lenne azonban ennek alapján a korai magyar szociológiát idegenből átplántált növénynek tekinteni. Először is, belső társadalmi szükségletek hívták életre, amit még Hegedűs Lóránt is elismert a század legelején: „A néprétegek politikai és társadalmi felemelkedése folyik le előttünk, és ez a felemelkedés kényszeríti az elméket, kényszerít mind nagyobb és nagyobb köröket arra, hogy a társadalmi kérdésekkel foglalkozzanak".[22] Másodszor, nem a szociológusok hibája volt, hogy a hazai társadalmi gondolkodás katasztrófálisan elmaradt a társadalmi viszonyok fejlődése mögött. Ők éppen ezt a diszkrepanciát akarták felszámolni, s a modern társadalom problémáira választ adó elméleteket onnan vették, ahol ilyeneket találtak: Nyugat-Európából és Amerikából. Harmadszor, bár tagadhatatlanul voltak doktrinér vonásaik, becsületesen igyekeztek — különösen, mint láttuk, 1905 után — a nyugati szociológia eredményeit a nyugatiaktól eltérő magyar viszonyokra alkalmazni, az itthoni történelmi adottságokat figyelembe venni. Végül negyedszer, senki a magyar progresszió soraiban nem tett annyit, mint éppen ők, az értékes és haladó nemzeti gondolati hagyaték, a 18—19. századi magyar reformeszmék feltárásáért és a hamisításoktól való megtisztításáért. A Társadalomtudományi Társaság Berzeviczy Gergely emlékünnepélye, Széchenyi, Eötvös munkásságának méltatása, a magyar jakobinusok és Petőfi örökségének vállalása meggyőzően bizonyítja ezt. De még a 20. századot megélt nagy öregekről, Gyulairól, Jókairól, Mikszáthról is, noha messzire szakadtak tőlük, a legnagyobb megértés hangján írtak, s mindig megbecsülték munkásságuk valódi értékeit.

[22] Hegedűs Lóránt: A szociológia sarktétele. Bp. 1901., 6. l. Idézi Kulcsár, id. mű. 86. l.

Ez a rendkívüli fogékonyság, szinte izgatott kíváncsiság, s minden jó (vagy annak vélt) hatás befogadására és asszimilálására való készség, amely leginkább az elméletileg eklektikus, de szerepére éppen ezért igen alkalmas Jászban testesült meg, hallatlanul kitágította a fiatal szociológusok látókörét, s lehetővé tette az első évek egyoldalú Spencer-hatásának leküzdését, a „társadalomtudomány, mint természettudomány" koncepció uralmának megtörését.

A fordulópontot ebben a folyamatban az 1903-as esztendő, a szociológia újabb irányairól rendezett vita, és Szabó Ervin két fellépése hozta meg.

A vita, amely Leopold Gusztáv előadásához kapcsolódott, lényegében három irányzat: a Hegedűs és Méray képviselte organikus elmélet, az előadó által kifejtett teleológikus felfogás és a Wolfner Pál és Szabó Ervin által védelmezett materialista történelemszemlélet küzdelme volt, egyszóval akörül folyt, hogy megmaradjon-e a magyar szociológia a természettudományos analógiákra alkotott „törvények" talaján, illetve lemondjon-e a tudomány rangjáról, vagy elfogadja-e a determinizmus egy egészen más rendszerét: azt, amely nem biológiai, hanem gazdasági törvényszerűségen alapszik.

Az organikus iskola a vitában vereséget szenvedett, módszerét a legtöbb felszólaló tarthatatlannak ítélte, vagy szót sem vesztegetett rá. De Leopold Gusztáv sem tudta meggyőzni az összegyűlteket arról, hogy a teleológia valóban „a helyes célok kitűzésének tudománya" lenne. A vita hőse kétségkívül a 25 éves Szabó Ervin volt, aki a Társaságban elhangzott eme első felszólalásában színvonalas és némely vonatkozásban újszerű kifejtését adta a történelmi materializmusnak.

Sikeréhez bizonyára hozzájárult, hogy Magyarországon, ahová a marxizmus addig csak néhány szociáldemokrata brosúra (igaz, köztük volt a Kommunista Kiáltvány is) és a polgári kritikák közvetítésével jutott el, most először lépett fel valaki tudományos fórumon a marxi és engelsi *életmű* ismeretében, s ráadásul a kor szociológiai műveltségének birtokában.

De többről is szó volt. A 19. századi pozitivizmustól távolodó, szemléleti válságba jutott magyar szociológusok körében már mutatkozott némi tapogatózó tájékozódás a marxizmus felé, de visszariasztotta őket annak „merev gazdasági determinizmusa", amely különlegesen erős volt a Közép-Európában akkor uralkodó Kautsky-féle iskola szemléletében. Jászinak „A történelmi materializmus állambölcselete" című munkája, amely ugyanebben az évben, 1903-ban jelent meg, elég híven tükrözi a korabeli marxizmusnak ezt a félig vonzó, félig taszító hatását. Szabó elébe ment az aggályoknak, annál is könnyebben, mert maga is úgy vélte, hogy a marxizmus — elterjedt formájában — fatalizmushoz és kvietizmushoz, belenyugváshoz vezet, nem érvényesül benne eléggé a szubjektív elem, a személyiség és az eszmék szerepe, „de nem elvben, hanem csak a kidolgozásban". Márpedig „nem azt kell nézni, vajon a tan rendszeresen ki van-e fejtve, hanem azt, hogy kifejthető és fejleszthető-e?"[23]

Szabó Ervin azonban jól tudta, hogy hátra van még egy másik, nehezebb feladat: közvetlenül szembesíteni a történelmi materializmust a magyar társadalomtudományban mélyen gyökerező biológiai szemlélettel. Ezt tette „Természet és társadalom" című polemikus tanulmányában, amely nem a Méray-féle szélsőséget vette célba, hanem alapjaiban támadta meg a jelenségek két merőben különböző körét egybemosó felfogást, mégpedig ennek legnívósabb képviselője, Somló Bódog személyében, akihez egyébként szoros barátság fűzte.

[23] H. Sz. 1903. I. köt., 355. l.

„A természettudományban — írta — egyetemes és örök törvényeket megállapíthatunk; ellenben minden társadalmi törvény csak *történeti* érvényességű, csak *bizonyos* társadalmi rendben uralkodik ... Ennek pedig nagy jelentősége van. Örök törvényekkel szemben küzdelmünk hasztalan. Ellenben, ha felismertük valamely törvény relativitását, nemcsak lehet, de kell is azon fejlődésállapot felé törekednünk, amelyben a társadalom más, magasabb ritmusú törvényei érvényesülnek majd."[24]

A történelmi materializmus tehát nem kevesebbet kínált a magyar szociológiának — itt csak a magyarról beszélünk, de hiszen az eszmék harcát, tisztázódását minden országnak külön-külön „át kell szenvednie", — mint azt a csábító lehetőséget, hogy a természettudomány mostohagyermekéből valóban önálló tudománnyá válhat, amely sajátos társadalmi-gazdasági törvényeket kutat, s ezek alapján jelölheti meg a fejlődés irányát, utat mutatva a politikának is. Természetesen nem mondhatjuk, hogy a haladó magyar szociológusok többsége nyomban és következetesen a marxizmus alapjára helyezkedett, de annyit talán állíthatunk, hogy amint addig az organikus szemlélet, ezután a történelmi materializmus állt érdeklődésük, vitáik fókuszában; mint eddig amazt, most már ezt értelmezték vagy képviselték különböző, néha egészen meglepő módon. Még Pikler és Somló is — mint 1907-es vitájuk mutatja — a történelmi materializmussal próbálták összhangba hozni saját pszichofiziológiai, illetve „objektív" biológiai módszerüket. Jászi, ha fenntartásokkal is, éveken át kifejezetten a materialista történelemfelfogás hívének vallotta magát, a fiatalabbak, így Szende Pál és Harkányi Ede munkásságát pedig — a *Huszadik Század* szocialista munkatársairól nem is szólva — egyértelműen ez a szemlélet hatotta át.

Erős befolyása volt azonban a pszichológiai irányzatnak is, amelynek itthon elsősorban Pikler Gyula neve kölcsönzött tekintélyt. Jászi már 1900-tól kezdve, Somlóhoz írt leveleiben, hangot adott Pikler módszere iránti bizalmatlanságának, de nyíltan csak 1905-ben, a párizsi Durkheim-iskolával történt személyes megismerkedése után lázadt fel mestere ellen. Több cikket szentelt a pszichologizmus bírálatának, és erre az eredményre jutott: „S ha még a pszichológiát nem is tudjuk nélkülözni a szociológiában: az nem szabad, hogy több legyen, mint egy kiindulási hipotézis, melyet el kell dobni, mihelyst jól megállapított objektív tényekkel ellentétbe jut".[25] Végül a maga impulzív módján kiadta az új jelszót a magyar szociológiának: „Tények kellenek! És újra tények!! És ismét tények!!"[26]

A jelszót két egymást erősítő körülmény tette különösen hatásossá. Egyrészt a politikai feladatok előtérbe nyomulása, másrészt az 1907-es Pikler—Somló—Méray vita, amely egyre elvontabbá, szenvedélyesebbé és terméketlenebbé vált, a szociológia szférájából a fiziológia területére tolódott át, s nyilván nem csinált nagy kedvet az „alapvető" teoretikus és módszertani polémiák folytatásához. Az első évek lázas kutatása után be kellett látni, hogy a módszertani „bölcsek kövét" amúgy sem találhatják meg, s az addig letisztult elvek alapján sürgősebb, hasznosabb feladatok várnak a magyar szociológusokra. Két istenségük, a politika és a tudomány parancsa egybevágott: tényekre volt szükségük. Elkezdődött hát — bár addig is folyt, de

[24] H. Sz. 1903. II. köt., 994—995. l.
[25] H. Sz. 1905. II. köt., 174—175. l.
[26] H. Sz. 1905. I. köt., 332. l.

nem ilyen erővel — az ország állapotainak, társadalmi viszonyainak feltérképezése, s eközben megszületett egy új műfaj, a magyar szociográfia.

A teljes igazsághoz hozzátartozik, hogy a magyar *falu*szociográfia valamivel korábban és merőben más forrásvidéken keletkezett. A múlt század utolsó éveiben a Károlyi Sándor-féle agráriusok folyóirata, a *Magyar Gazdák Szemléje* kezdett — konzervatív antikapitalista célzattal — adatokat, leírásokat közölni egyes kirívóan szegény magyar községek lakóinak jövedelmi és életviszonyairól. De a *modern* szociográfia, amely átgondolt, vagy éppen tudományos módszerességgel, s természetesen a valódi orvoslás igényével vizsgálja egy-egy vidék vagy település viszonyait, valamely társadalmi réteg helyzetét, tudatállapotát, ekkor és itt, a *Huszadik Század* körében keletkezett.

Mindez elsősorban az Amerikát megjárt és az ottani modern empirikus szociológia eredményeit hasznosító Braun Róbert érdeme. Az ő marosvásárhelyi munkás-szociográfiája nyitotta meg a sort és az ő vezetésével alakult meg 1912-ben a TT szociográfiai szakosztálya. A fiatalok számára különösen vonzó felfedező munkába a Galilei Kör is bekapcsolódott: pályázatot írt ki egy magyar falu gazdasági és társadalmi rajzának elkészítésére, s ennek köszönjük a műfaj egyik remekének, Bosnyák Béla egyetemi hallgató Oros községről írt szociográfiájának megszületését. A módszertanilag legérdekesebb munka mégis Braun Róbert nevéhez fűződik: *A falu lélektaná*-nak tanulmányozásához kidolgozott „kérdőív és mintaválasz", úgy véljük, ma is megérdemli a szakemberek figyelmét. Annál is inkább, mert ezek a kezdeményezések a magyar szociológia első *módszertani* szárnypróbálgatásai voltak. Amikor ti. a korábbi években módszerről beszéltek, vitáztak, ez voltaképpen többnyire a tudományág szemléletmódjára, tárgyának filozófiai megközelítésére vonatkozott.

Az 1910-es évek, mint erről már beszéltünk, a nagyobb lélegzetű művek szüretjét hozták meg. A szemléleti és módszertani forrongás talán túlságosan is lecsillapult, s a nemzetközi szociológia új jelenségeire szegzett figyelem is mintha egy árnyalattal lanyhult volna. A kilencszázas években bámulatraméltó gyorsasággal ismertettek minden új könyvet, folyóiratot, iskolát, kezdeményezést. Most ennek üteme és megbízhatósága is csökkent. Gyakorlatilag elkerüli a figyelmüket például Max Weber munkássága, a törvények kutatásától a társadalmi tipológia felé forduló modern polgári szociológia kialakulása.[27]

S ami az elmondottak után szinte természetesnek tekinthető: képtelenek voltak átélni vagy akár csak megérteni az 1910-es években Európa-szerte jelentkező új, részben irracionalista szellemi törekvéseket, amelyek Magyarországon például a Lukács György, Balázs Béla, Mannheim Károly, Hauser Arnold és mások által alakított, filozófiailag idealista alapon álló „Vasárnap"-társaságban, majd az ebből kinövő „Szellemtudományok szabad iskolájá"-ban öltöttek testet. Lukács késői visszaemlékezésében „romantikus antikapitalizmus"-nak nevezi akkori álláspontját, hangsúlyozván, hogy nemcsak a magyar konzervativizmussal állt szemben, mint a *Huszadik Század* vagy a *Nyugat*, hanem „rendkívül kritikus volt" a nyugati demokráciával szemben is. Tehát „elutasítottunk minden koncessziót a magyar reakcióval, és ebben a tekintetben vállaltuk a szövetséget a *Huszadik Század*-dal is, viszont világnézetileg éles ellentétben voltunk a szabadgondolkodó pozitivizmussal".[28]

[27] V. ö.: Kulcsár, id. mű, 126. és köv. l.

[28] Beszélgetés Lukács Györgygyel. Irodalmi Múzeum. Emlékezések. Sajtó alá rend. Vezér Erzsébet. Bp. 1967., 28. és 30. l.

Különös és elgondolkoztató tény, hogy a szociológia magyar műhelyéből éppen a belső ellenzékben levő Lukács és Mannheim (és Szabó Dezső) tudtak később — nagyon különböző úton — nagyhatású gondolkodókká válni, s hogy a Jászi—Szabó Ervin vonaltól nyilvánvalóan nem balra hanem jobbra elhelyezkedő, a politikai küzdelemtől távolabb álló Lukács, Fogarasi Béla és Balázs Béla számára később „ez a romantikus antikapitalizmus . . . jó ugródeszka volt a kommunizmus felé",[29] amelyhez a *Huszadik Század* körének legtöbb vezetője sohasem jutott el.

Így tehát nemcsak külső körülmények és közvetlen politikai okok — mint a kommunizmushoz való állásfoglalás elkerülhetetlensége, majd az ellenforradalom 1919. augusztusi győzelme — vetettek véget a magyar szociológia első virágkorának. Úgy tűnik, belső okok is közrejátszottak ebben. A *Huszadik Század* jórészt felélte saját, lényegében *19. századi* szellemi erőtartalékait. Legalábbis erre vall az utolsó évek hanyatló irányzata és — ha szabad eltekinteni az egész vezető garnitúra kényszerű emigrációjától és a mérhetetlenül kedvezőtlenebb hazai körülményektől — erre vall a folytatás is, a bátor és elvhű *Századunk*, amely soha nem tudott olyan igazi hatóerővé válni, mint nagy elődje volt két évtizeden át.

***

Éppen a *Huszadik Század* és a Társaság hatóerejének, hatósugarának mértékét próbáljuk még befejezésül hozzávetőlegesen felmérni.

Horváth Zoltán felveti színvonal és hatékonyság összefüggésének kérdését, s igen helyesen azt írja: a *Huszadik Század* „egyetlen esetben sem alkudott meg színvonala rovására — nem tett engedményeket a könnyebb olvashatóságnak, a nagyobb publicitásnak. S ez lehet ugyan taktikailag kifogásolható, mert hiszen hatékonyságának fokát csökkentette vele, de vajon komolyan állíthatja-e bárki, hogy e hatékonyság, a közvetlen befolyás a magyar életre azon múlt, hogy 3000 vagy esetleg 6000 olvasója volt-e?"[30]

Valóban, a szemlét az ország szellemi elitjének szánták, tudva, hogy az eszmei befolyás innen azután tovább gyűrűzik, s így a hatást is mindenekelőtt ezen a rétegen, az alkotó értelmiségen kell lemérni. Az értelmiségre gondol Ignotus is, amikor „a magyar közélet átalakulásáról" beszél, mint olyan csodáról, amire harcuk kezdetén maguk se számítottak. Itt, ebben a körben tudta a szemle és a Társaság meggyökereztetni a haladó társadalmi gondolatot, megismertetni a kor szociológiai irodalmát (a Társadalomtudományi Könyvtár kék kötetei még ma is ott sorakoznak nem egy értelmiségi otthon könyvespolcain), meghonosítani a tekintélyek helyett érvekre figyelő, a barátok közötti vitán és a vitapartnerek összetartozásán alapuló újfajta tudományos szellemet, s ami talán a legmaradandóbb eredménynek bizonyult: a magyar értelmiség nem csekély részét a nép és az ország sorsa iránti felelősségérzetre nevelni.

A szociológia ezt természetesen nem egyedül érte el, hanem az új irodalommal együtt. Az irodalom révén pedig hatása mindjárt szélesebb körre is kisugárzott. De éppen Ignotus ismerte el a Társaság „Irodalom és társadalom" vitájában, hogy a *Nyugat* megindulása előtti években a *Huszadik Század* és a Társadalomtudományi Társaság védte a „radikális" eszméket közvetítő új

[29] Uo., 29. l.
[30] Horváth: ld. mű, 126. l.

irodalmat a támadásokkal szemben.[31] Ady már 1905 elején leírta: „Ezt a fiatal magyar kört, ezt a Társadalomtudományi Társaságot az intellektuális és az élettel számoló élet oázisának tartjuk egyre többen a magyar Szaharán".[32] Később pedig ezekről az éveiről azt vallotta, hogy akkor „éppen a *Huszadik Század* és a Társadalomtudományi Társaság embereitől várhattam mindent, ami megértésben kapható, s nekem okvetlenül halálosan kellett".[33]

A *Huszadik Század* olvasói és hívei természetesen az értelmiségen belül is kisebbségben voltak, de ez aktív kisebbség volt, és még a vidéki városokban is sokat nyomott a latban. A konzervatív *Magyar Figyelő* panaszolta el, hogy például Nagyváradon és Kassán az értelmiségnek a „modern radikális eszmeáramlatokkal" nem rokonszenvező része alig ad életjelt magáról.

Nagy erőfeszítéseket tettek a szociológusok elméleti munkájuk mellett a haladó társadalmi eszmék és az új tudományos eredmények népszerűsítésére is, elsősorban a munkások és az egyetemi hallgatók körében. A Társaság már 1902-ben megindította munkástanfolyamait, 1905-ben pedig Jászi a „szocialista diákok" csoportjának felkérésére mintegy 70 egyetemi hallgató számára szociológiai tanfolyam-féle vezetését vállalta. Egy évvel később a kétfajta oktatást a szabadkőművesek anyagi segítségével *egy* intézményben, a Társadalomtudományok Szabad Iskolájában egyesítették. Előadói között Adytól Bíró Lajoson és Hatvani Lajoson át Bokányi Dezsőig ott volt a magyar progresszió egész vezérkara. Az 1907—8-as tanév első félévében a Szabad Iskola munkástanfolyamára 322 hallgató, a felsőbb tanfolyamra 161 hallgató iratkozott be, s összesen további 322 érdeklődő váltott belépőjegyet az egyes előadásokra. Külön kurzusokat rendeztek Újpesten, s rendszeresen tartottak előadásokat a vidéki városokban is. Az előadók: szinte mindig ugyanaz a néhány tucat, lenyűgöző munkabírású ember.

Néhány év múlva azonban a Szabad Iskolának mind az egyetemi hallgatók világnézeti képzése, mind a munkásoktatás terén frissebb és népszerűbb versenytársa támadt: a Galilei Kör, amelyet 1908-ban alakítottak a már említett „szocialista diákok" és más fiatalok, eredetileg a Szabadgondolkodók Magyarországi Egyesületének főiskolai fiókjaként. A terméketlen antiklerikális propagandától a diákok csakhamar a nagy társadalmi problémák és a munkásosztály felé fordultak, s 1910—11-től a munkásoktatás lett a galileisták tevékenységének egyik legfőbb területe. Míg a Szabad Iskola „csak a munkásság aránylag kisszámú elitjével" foglalkozott, ők a peremvárosi, vidéki munkásotthonokat, az addig elhanyagolt, szervezetlen rétegeket keresték fel, s már az első évben 475 előadást tartottak.

A Galilei Kör arculatának vizsgálata külön, nagy téma, s ide csak annyiban tartozik, hogy a Kör, bár szervezetileg független volt a Társadalomtudományi Társaságtól, s ezt a függetlenségét, mint minden irányban, ebben is féltékenyen őrizte, szellemileg a Társaság és a szocialista mozgalom gyermeke volt, s a magyar szociológia addigi eredményei nélkül nemigen jöhetett volna létre. Megnyitásakor Pikler Gyula tartott előadást, és később is elsősorban a szociológusok adták a Kör előadói gárdáját. Úgy tűnik, az 1910-es években éppen legfontosabbnak tartott témáikat hozták ide, a fiatalokkal megvitatni. Ezzel

[31] H. Sz. 1912. I. köt., 667. l.

[32] *Budapesti Napló*, 1905. febr. 6. Közli: Ady összes prózai művei, VI. köt. Bp. 1966., 59. l.

[33] „S ha Erdélyt elveszik?", H. Sz. 1912. I. köt., 737. l.

mintegy maguk helyezték át a Társaság egyik legfontosabb funkcióját a Galilei Körbe.

A magyar szociológiának még a nép legkevésbé hozzáférhető rétegére, a parasztságra is volt némi hatása. Két mozzanatot tartunk itt említésre érdemesnek. Az egyik abban foglalható össze, hogy az önálló magyar parasztmozgalom születésének pillanatában a *Huszadik Század* vitára bocsátotta Achim András parasztpártjának földosztó programját, s fórumot biztosított a hatalom által üldözött parasztvezérnek. Ez a kötelék azonban nem volt tartós.

A másik mozzanat pusztán helyi jellegű, semmiképpen sem tekinthető általánosnak, de véletlennek sem. Veres Péter mondja el *Falusi krónikájában*, miként került „a *Huszadik Század* vonzása alá" a balmazújvárosi szegényparasztok mozgalmának egyik, mégpedig radikálisabb szárnya.

„A folyóirat nem járt ide rendszeresen, mert én a könyvtárban már csak néhány példányt találtam. . . . Ellenben a *Huszadik Század* íróinak a könyvei megvoltak, s aztán még látogatást meg előadást is rendeztek Újvároson". Ezután Fényes Samu ottani adatgyűjtését s a szemlében megjelent, a balmazújvárosi nép ínségének okaival foglalkozó tanulmányát méltatja, hozzáfűzve: „Íme, itt van egy tárgyilagos, részletes és megbízható szociográfia. Nem a mai népi írók találták fel ezt a műfajt".[34]

A szociológiai műhely kisugárzásának még sok egyéb apróbb-nagyobb eredményét lehetne felsorakoztatni, de végezetül álljon itt csupán egyetlen példa, amely azt is megvilágítja, miként válhatott mégis az alkalmas történelmi pillanatban országos hatóerővé az a gondolati anyag, amit e műhely az évek során sok munkával felhalmozott. Károlyi Mihályra gondolunk, aki emlékirataiban[35] elmondja, milyen nagy hatással volt gondolkodására Jászinak a nemzetiségi kérdésben kifejtett álláspontja, és Szabó Ervinnek „A tőke és a munka harca" című könyve.

Mindennek alapján, bár sok keserű igazságot tartalmaz, mégis túlságosan borúlátónak véljük Horváth Zoltánnak azt a megállapítását, hogy a haladás ekkori tábora „maroknyi ember, akik egymásnak beszélve, egymásnak írva, önmagukkal hitették el (már amennyire elhitették), hogy táboruk van, hogy szavuk országosan visszhangzik a lelkekben . . ."[36]

A mából visszatekintve, mégsem volt ez olyan szűk kör, olyan maroknyi csapat, amilyennek talán maguk is érezték magukat. Innen került ki az 1918-as Nemzeti Tanács jónéhány tagja, az őszirózsás forradalom vezérkarának javarésze, később a kommunista párt és a Tanácsköztársaság több vezető egyénisége. Kitelt belőlük egy szomorúan nagylétszámú politikai emigráció, Bécsben, Prágában, Moszkvában, Párizsban, New Yorkban, Oberlinben, s még itthon is maradt egy valóban maroknyi töredék-csapat. Eszméik eljutottak Újpestre és Békéscsabára, Marosvásárhelyre és Balmazújvárosba, erősítették önbizalmában Áchim Andrást és elgondolkoztatták Károlyi Mihályt, felerősödtek Ady verseiben, visszatükröződtek az új irodalomban, zenében, festészetben, más-más alakban beépültek nemcsak a szociáldemokrácia, hanem később a kommunista mozgalom ideológiájába, majd a népi írók, értelmiségiek eszmevilágába is. A régi Magyarország lerombolásában, s az új építésében sokszor öntudatlanul vagy bevallatlanul is az ő tanácsaikat, modernizálási és

[34] Veres Péter: Falusi krónika. Bp. 1956., 264—266. l.
[35] Lásd Károlyi Mihály: Egy egész világ ellen. Bp. 1965., 239. l.
[36] Id. mű, 387. l.

reform-elképzeléseiket követtük, s nem biztos, hogy nem kellett volna-e többször is követnünk.

De túl a történeti, eszmei értéken — vajon mennyit nyom ez a szellemi hagyaték ma, több mint 50 év tapasztalatainak mérlegén, a folyóiratuk címéül választott évszázad végefelé? A kérdésre csak további elemzés és vita adhatja meg a végső választ, a magunk részéről azonban elsietettnek érezzük azt az elterjedt véleményt, hogy tanulnunk kell ugyan a szociológia magyar úttörőinek igazságkereső szenvedélyéből, a tudományos és elvi viták általuk meghonosított szabad légköréből, de rég elavult eredményeikkel, szemléletükkel, módszereikkel nincs mit kezdenünk. Nem, szembe kell néznünk művük tartalmával, mondanivalójával is. Naiv evolucionizmusukat — ironikusan vagy nosztalgikusan — bátran megmosolyoghatjuk. Abban viszont őket igazolta az idő, hogy a magyar sorskérdésekre — a „magyar glóbusz"-ban gondolkodókkal ellentétben — nemzetközi összefüggésekben és általános társadalmi törvényszerűségek alapján keresték a választ. S bizonyára akkor sem tévedtek, amikor a társadalmi átalakulás útjait kutatva — a marxizmus dogmatikusaitól eltérően — nem fogadtak el kész sablonokat, hanem a hazai valóságból indultak ki.

Voltaképpen természetes, hogy hagyatékukat szinte betemették azok az évtizedek, amelyekben nemzet, demokrácia és szocializmus ügye világszerte szétválni látszott, s hogy ma növekvő érdeklődéssel fordulunk feléjük, akik e hármat a legelsők között vizsgálták egységben, s igyekeztek összeforrasztani.

РЕЗЮМЕ

Социология, как самостоительная наука, впервые появилась в Венгрии в 1900 году чуть не сразу, после совсем незначительной подготовки. Её появление, расцвет и та скорость, с которой она за несколько лет освоил достижения и течения социологии 19-ого века и начала 20. столетия, — в развитых странах — в первую очередь позитивизм, спенсеризм и марксизм, были тесно связаны с процессами индустриализации и капиталистического развития страны, возникновением нового слоя интеллигенции, укреплением демократических и социалистических стремлении. Таким образом, социология в Венгрии как в начале, так и вмоследствии, означала собой не только новую отрасль науки, но и такие непосредственные общественные и политические усилия, открыто намеченной целью которых были объективные исследования, беспощадное разоблачение и приготовление решения тех проблем страны, которые препрятствовали её развитию, а именно: аграрный и рабочий вопросы, отсутствие национальная и духовная власть церкви и т. д.

Молодые поколение социологов, группировавшихся с одной стороны вокруг изданного с 1900-го года социологического журнала Huszadik Század («Двадцатыйвек») и, с другой, в созданнок в 1901 г. Социологическом обществе, были студентами Агошта Пульски и Дюлы Пиклера, двух выдающихся представителей венгерской философии права. Вначале они содействовали представителям либерального направления старшего поколения (Густав Грац, Иштван Апати и др.). Однако после ухода последних, начиная с 1906 г., журнал и Общество стали сверхпартийной научной и общественной трибуной буржуазно-радикальных и социалистических сил венгерской прогрессии.

В первые два десятилетия века на важных заседаниях Общества, проходивших на высоком уровне, один за другим обсуждались важные вопросы общественной и духовной жизни страны: направление общественного развития, последние тенденции социологии, общественное влияние латифундий, национальный и еврейский вопросы, отношения между литературой и общественностью, проблемы евгеники, реформа народного образования, общественная роль печати, вопросы избирательного права, консервативный и прогрессивный идеализмы и т. д. Обществом была основана Свободная школа обществоведения, преподававшая, прежде как в начале, так и впоследствии, означала собой не только новую отрасль науки, но и такие непосредственные общественные и политические усилия, открыто

намеченной целью которых были объективные исследования, беспощадное разоблачение и приготовление решения тех проблем страны, которые препятствовали её развитию, а именно: аграрный и рабочий вопросы, отсутствие анциональной неэависимости и демократии, эмиграция, материальная и духовная власть церкви и т. д.

Молодое поколение социологов, группировавшихся с одной стороны вокруг изданного с 1900-го года социологического журнала «Huszadik Század» (Двадцатый век) и, с другой, в созданнок в 1901 г. Социологическом обществе, были студентами Агошта Пульски и Дьюлы Пиклера, двух выдающихся представителей венгерской философии права. Вначале они содействовали представителям либерального направления старшего поколения (Густав Грац, Иштван Апати и др.). Однако после ухода последних, начиная Э. Бернштейн, Франц Оппенгеймер, Аугуст Форель, Роберт Михельс, Гюбер Лагарделль, Андор Мадаи, Самуэл Гомперс и Джордж Геррон.

Штаб журнала спорил часто и остро, но его членов всегда объединило положительное отношение к общественному прогрессу, и это вело к плодотворному содействию. Из членов этого штаба впоследствии некоторые стали известными и за границей, в том число буржуазно-радикальные общественные деятели Оскар Яси и Пал Сенде, синдикалист Эрвин Сабо, социал-демократы Йене Варга и Жигмонд Кунфи сторонники Свободной школы гуманитарных наук Дьёрдь Лукач, Кароль Маннгейм и др. Буря венгерской истории в 1919 г., различие мнений об идеях и практической деятельности коммунистов, потом же контрреволюционный террор следовавший падение Венгерской советской республики и физически и умственно рассеяли этот лагерь; одна часть его членов продолжала работу аграницей, но период расцвета социологии в Венгрии окончился.

SUMMARY

Sociology, as an independent science appeared in Hungary, after some almost negligible antecedents, right at the turn of the century, in 1900.

Its appearance, first flourishing and the rapidity by which in some short years it succeeded in mastering the sociological achievements and trends of the developed countries in the late 19th and the first years of the 20th centuries, especially the spencerism, positivism and marxism, were closely related to the industrialization and bourgeois civilization of the country, to the forming of a new intelligentsia, and to the increase of the democratic and socialist endeavours. Thus at the beginning, moreover later as well, sociology in Hungary meant not only a new and modern science, but directly socio-political efforts, engagements too, the open aim pf which was the objective examination, relentless revelation and the preparation of the solution of the problems hindering the development of the country: the agrarian and labour questions, the lack of democracy and national independence, the emigration, the financial and spiritual power of the Church, etc.

The mostly young sociologists gathering around the sociological review "Huszadik Század" ("Twentieth Century") and in the Sociological Society founded in 1901, were the students of Ágost Pulszky and Gyula Pikler, two outstanding representatives of the Hungarian "philosophy of law". In the first years of the century they co-operated with the liberal representatives of the older generation (Gusztáv Gratz, István Apáthy, etc.). After the separation of those above, beginning from 1906, both the Review and the Society became scientific and public, above-the-party forums of the bourgeois, radical and socialist forces of the Hungarian progression.

In the first two decades of the century all the great problems of the country's social and spiritual life were put on the agenda of the high-levelled and important debates of the Sociological Society: the direction of social development, the latest trends in sociology, the social effects of the large estates, the nationality problem, the Jewish question, the relations between society and literature, the social role of the press, the problem of eugenics, the reform of education, the questions of the democratic franchise, conservative and progressive idealism, etc. The Society was the founder of the Sociological Free School which, using the means of the noblest popularization, made acquainted primarily the students of working class origin with the basic historical and social sciences, as well as with the results of the sociology and its related branches. The Society also supported the progressive Hungarian literature of the period (laying a special emphasis on the works of the outstanding revolutionary poet Endre Ady and that of the literary monthly

"Nyugat" — = "The West" —). Its best forces were sent to deliver lectures at the meetings of the Galilei Circle, a fighting organization of the leftist students and the young intelligentsia, where the new generation of the progressive politicians and scientists was formed.

In addition to the publication of the often pioneering works of the Hungarian sociologists, "Huszadik Század" gave prompt and regular reviews (and critisisms) on the latest works, achievements and discussions of the international sociology, and it was often engaged in the publication of either the original studies themselves or the lectures delivered right in the Society by such outstanding scientists and social theoreticians as Karl Kautsky, Eduard Bernstein, Karl Renner, Franz Oppenheimer, August Forel, Robert Michels, Hubert Lagardelle, Andor Máday, Samuel Gompers and George Herron.

Though the debates of the Society were regularly sharp, its staff always agreed on the affirmation of social progress. Hence its varied operation could always bear a fruitful cooperation: and many a name from this staff gained later reputation abroad, those of the bourgeois radicalist Oszkár Jászi and Pál Szende, the anarcho-syndicalist Ervin Szabó, the social democrats Jenő Varga and Zsigmond Kunfi, as well as György Lukács and Károly Mannheim, both followers of the Free School of Humanitaries, etc., to name but a few of them.

The storm that stirred up the Hungarian history in 1919, the differences in how to judge the theoretical and practical activity of the communist regime, then the counter-revolutionary terror that followed the fall of the Hungarian Soviet Republic dispersed this camp, both physically and mentally. Some of its members could continue their studies abroad, but in Hungary the flourishing of sociology came to an end.

MŰHELY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA SZOCIOLÓGIAI KUTATÓ INTÉZETÉNEK TEVÉKENYSÉGE

FARKAS JÁNOS

Intézetünk tevékenységére — fennállásának első éveiben — szükségszerűen elsősorban az útkeresés, tehát a kísérleti jelleg volt a jellemző mind a kutatás tematikáját, mind a kutatásszervezés módszereit illetően. Az objektív és szubjektív feltételek ekkor nem kedveztek a koncentrált kutatási irányokban végzett munkának. Az 1969—71-es tervidőszak folyamán reméltük kialakulni és kialakítani azokat a feltételeket, amelyek lehetővé teszik a kutatómunka koncentrálását, az Intézettel szemben fellépő igények és az *egyéni* kutatói érdeklődés fokozott összeegyeztetését. Igyekeztünk megfelelő *témakoncentrációt* megvalósítani az utóbbi években. Ennek következtében az egyéni kutatói munkáról a főhangsúly egyre inkább a team-rendszerű munkára tevődött át, és a csoportos kutatások — összetett jellegük miatt — gyakran tudományágköziekké váltak. Az Intézet osztályai is elsősorban ezekre a kutatói csoportegyüttesekre épültek. Erre az időszakra kidolgozott hároméves munkatervünk azonban még átmeneti jellegű volt, mert a témák koncentrálásának mértékét még nem tarthatjuk kielégítőnek.

Intézetünk *főcélkitűzése* olyan alapvető *társadalmi folyamatok* kutatása, amelyek a mai magyar társadalom jelenségei magyarázatához és alakításához járulhatnak hozzá. E társadalmi folyamatokat *empirikus* kutatásokkal kívánjuk feltárni, de az empirikus eredmények elmélyült elemzése révén célunk a folyamatok *elméleti* általánosítása is. Kutatott témáink tehát *nem* empirikusak *vagy* elméletiek, hanem empirikusak *is*, elméletiek *is*. *Hároméves kutatási tervünk főbb kutatási irányai a következők:*

— A szocializmust építő társadalom struktúrájának problémái.
— A szervezetek társadalmi jelenségei.
— A magyar településstruktúra változásának társadalmi jelenségei.
— A marxista szociológia elméleti problémáinak kutatása.

Pártunk X. Kongresszusának határozata egyébként megerősített bennünket abban a meggyőződésünkben, hogy valóban a legfontosabb tendenciákat és folyamatokat választottuk ki tanulmányozás céljából.

A *társadalmi struktúra* vizsgálatában ennek a problémakörnek a komplex megközelítését tekintjük sajátos feladatunknak, azaz azokat a folyamatokat vizsgáljuk, amelyek kialakítják a társadalom szerkezetének a jellegét. Továbbá keressük e viszonyrendszer sajátos változásait okozó tényezőket. Olyan kérdések érdekelnek bennünket, hogy a struktúra mennyire merev, vagy mennyire mozgékony, milyen mechanizmusok alakítják ki a merevséget vagy mozgékonyságot, milyen a szervezet részei, azaz a társadalmi csoportok közötti kapcsolatok jellege stb. Ez a felvázolt szemlélet nem azt jelenti, hogy vizsgálataink a társadalom egészét kívánják átfogni, de jelenti a részkérdések ilyen

szempontok szerinti megközelítését. A tanuló ifjúság iskolai eredményei és szociális helyzete közötti összefüggések vizsgálata során is érvényesítettük ezt a komplex szemléletet, amelynek segítségével néhány fontos megállapítást tehetünk az iskoláról, mint a társadalmi mobilitás egyik nagyon fontos eszközéről. Ezzel függ össze a pedagógusok élet- és munkakörülményeinek feltárására irányuló vizsgálatunk is.

1972-től négy éves tervidőszakban dolgozunk. E négy éves terv során az iskolarendszer strukturáló szerepének vizsgálata mellett kutatásokat fogunk végezni a falusi agrárnépesség társadalmi szervezetének változása, továbbá a család struktúrájának alakulása témakörében. Ez utóbbiak — középtávú terv részeként történő — kidolgozásával az MSZMP X. Kongresszusához kívánunk elméleti adalékot adni. A falu strukturális átalakulásának kérdéseit a jelenleg kifejlődőben levő regionális tervezés szociológiai problémáival foglalkozó részlegünk vizsgálja majd elsősorban Szegeden és környékén. A családvizsgálat anyagának zömét a Békés megyében lefolytatott életmódkutatásból merítjük, kiegészítve más eddigi és a jövőben elvégzendő felvételi adatokkal.

„*A szervezetek társadalmi jelenségei*" c. kutatási irány szintén fontos helyet foglal el az Intézet kutatási tervében. A modern társadalomban a legfontosabb tevékenységek (a társadalom vezetése, igazgatása, a tudományos- és termelőtevékenységek) egyaránt szervezeti keretek között mennek végbe. A szervezeteknek és e tevékenységi formáknak a kölcsönhatása — elméletileg és gyakorlatilag is egyaránt izgalmas — kutatási lehetőséget s egyben szükségleteket jelent. E témakörben — különösen a politikai és tudományos szervezetek vonatkozásában — empirikus adatok még alig állnak rendelkezésünkre, és ezek elemzését nagyon sokszor befolyásolta az az egyoldalú szemlélet, amely — nem differenciálva a „bürokratikus" szó többértelmű jelentését — csak a pejoratív értelemben kialakult jelenségekkel foglalkozott. Úgy véljük, hogy a szervezetek kutatását nem redukálhatjuk az ilyen típusú „bürokrácia-elemzésekre", sőt ezt is csak a szervezetek sokoldalú — empirikus és történeti — feltárásával közelíthetjük meg e szervezetek más egyéb jelenségeivel együtt.

A szervezetek tevékenységében a döntéselőkészítés, a döntéshozatal és a döntések társadalmi következményei jelentik a legdöntőbb vizsgálati problémákat, s ezért ezek kutatására koncentrálunk.

Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének kezdeményezésére, ezzel az intézettel együtt vizsgáltuk a népi ülnökök szerepét és funkcióit az igazságszolgáltatásban, a következő tervidőszakban pedig az eddiginél szélesebb empirikus kutatásokat kívánunk végezni az igazgatási szervezetek döntéseinek társadalmi tényezőiről. Az üzemi-társadalmi viszonyok jelenségeit elsősorban a munkateljesítménnyel való összefüggésükben elemeztük. Ez a munka a következő tervidőszakban is folytatódik. Második éve folyik az a vizsgálatunk, amelynek során a gyógyszeriparban, továbbá a vegyipar egyéb ágaiban kívánjuk feltárni azokat a társadalmi mechanizmusokat, amelyek a kutatási eredmények ipari bevezetését segítik vagy gátolják.

Az eredetileg az üzemi szervezetre korlátozódott szervezetszociológiai vizsgálatokat tehát kiterjesztettük a szervezetek más típusaira is. A következő években további empirikus kutatásokat végzünk az iparvállalatok vezetési struktúrája és a közvélemény, az állami-politikai szervezetekben érvényesülő döntési folyamatok, és a kutatóhelyek és iparvállalatok együttműködésének társadalmi feltételei témakörökben. Az egyes szervezettípusokra vonatkozó

ismeretek birtokában vállalkozunk — néhány év múlva — a szervezetszociológia általános elméletét gazdagító általánosításokra is.

„*A magyar településstruktúra változásának társadalmi jelenségei*" problémakör egyik kutatási fő irányként való kiválasztása az eddigi településszociológiai kutatások eredménye. Városaink és településrendszerünk szervezetében jelentős változások történtek az elmúlt 25 év alatt, és várostervezésünk (fejlesztésünk) néhány olyan társadalmi jelenséget is eredményezett, amelyek a tervezői szándéktól függetlenül jöttek létre. A Pécsen és Szegeden végzett empirikus vizsgálatok nem csupán városaink ökológiai szerkezetében beállott változások rendszeréről adtak képet, hanem lehetőség nyílott annak megfigyelésére is, hogy e rendszerben milyen szerepet játszik a városfejlesztési politika. A jövőre vonatkozó terveinkben első helyen áll az a — egyébként már megkezdett munka —, amely az urbanizáció hazánkban kialakult mintáinak feltárására irányul, valamint annak megállapítására, hogy a településrendszer átalakulásának milyen trendjei jelezhetők előre. A településszociológiai vizsgálatok „terepe" elsősorban Szeged és vidéke. Miután erre a régióra nézve rendelkezésre állanak korábbi szociográfiai jellegű munkálatok eredményei, a kérdés itt történetileg is mélyebben közelíthető meg. A probléma vizsgálatának sajátos aspektusa a regionális tervezés társadalmi feltételeinek kutatása. Az urbanizációs folyamat szociológiai problémáinak regionális méretekben való feltárása kiegészül a faluhelyek problémáinak az iparosodó társadalom feltételei között való alakulásának kutatásával. Ez utóbbi témát nemzetközi kooperációban kutatjuk.

Az elmúlt tervidőszakban fejeződött be a társadalmi struktúra és a településrendszer jelenségeire egyaránt sok adalékot szolgáltató empirikus felvételünk az életmód alakulásáról, Békés megyében. Erre a vizsgálatra épül a következő években kifejlesztendő *életmód kutatás*, amelynek elméleti megalapozása a békési adatokra építve jelenleg folyik.

Intézetünk kisebb kutatásai egyebek között a szabad szombat és életmód összefüggésével, a párkapcsolatok és párbomlások életmódbeli kérdéseivel, a család és a nők egyes problémáival, az ifjúság társaskapcsolataival foglalkoztak. Intézetünkben folyik a magyarországi cigányság rétegződésének, beilleszkedési folyamatának vizsgálata is.

A marxista szociológia elméleti problémái bár kiemelt kutatási főirányzatként szerepelnek hároméves tervünkben, mégsem kezelhetők az eddig említettektől elkülönítve. Elméleti eredményeink ugyanis közvetlenül az empirikus vizsgálatok elemzéséből születtek, mint ahogyan e vizsgálatokat is elméleti megalapozottsággal kívántuk megindítani. Több kutatási témánkat is érinti pl. a társadalompolitika és a társadalmi tervezés fogalmának és problémáinak tisztázására irányuló elméleti munkánk. Empirikus anyagra nem alapozott társadalomfilozófiai kutatások olyan fogalmak tisztázására irányulnak, amelyek elsősorban a marxizmus klasszikusai alapján közelíthetők meg. Itt is szükségesnek mutatkozott azonban egyes esetekben statisztikai adatok másodlagos elemzésével segíteni az elméleti munkát. Az osztály- és rétegstruktúra fontosabb fogalmainak, a társadalmi struktúra és mobilitás, a marxista értékelmélet egyes kérdései tartoznak az ilyen típusú kutatásaink közé.

Az általánosításhoz vezető legfontosabb útvonal szerintünk az empirikus kutatásokon, a szaktudományos elemzéseken keresztül vezet. Bár empirikus tapasztalataink még szűkösek — s jelentősebb elméleti eredmények csak évek múltán várhatók, máris figyelmet keltettek — belföldön és külföldön egyaránt

— az iskola és társadalom viszonyára, az életmód jelenségeire, a városok társadalmi jelenségeire, az állami-politikai szervezetek döntési folyamataira vonatkozó, valamint a munkások teljesítményére ható társadalmi tényezőkkel kapcsolatos kutatások elméletileg is érdekes következtetései. A jövőben e témákban — de másokban is — magasabb szintű elméleti összefoglalásokra törekszünk.

Jövőbeni kutatásaink megalapozása történt meg tehát az elmúlt három év alatt. S éppen mert a nagy kutatási programok tematikája kisebb kutatásokból szerveződött, a következő években is törekszünk az ilyen „problémafeltáró" munkálatok elvégzésére. Ilyennek tekinthető jelenleg az ember és természeti környezete közti viszony szociológiailag érdekes problémáinak feltárása.

Az *Intézet szervezeti felépítése* lényegében a kutatási fő irányok szerinti tagozódást követi. Jelenleg három tudományos osztályunk van: Szervezetszociológiai Osztály (vezetője Kulcsár Kálmán), Rétegződésszociológiai Osztály (vezetője Ferge Zsuzsa), Életmód- és Településszociológiai Osztály (ez az osztály az elnevezésben is szereplő két csoportból áll, Losonczi Ágnes és Szelényi Iván vezetésével). A településszociológiai csoportnak egyébként 1970-től Szegeden is dolgozik egy részlege. Mint akadémiai intézet elsősorban alapkutatásokat végzünk, mégis kutatásaink jelentős részét *külső megrendelők* finanszírozzák. Ennek kettős oka van. Az egyik az, hogy alapkutatásainkkal a megismerésen túl, — illetőleg éppen azzal — társadalmi szükségleteket és igényeket kívánunk kielégíteni, tehát olyan témák kiválasztására törekszünk, amelyek egyaránt fontosak a szociológia belső tudományos problémái és a társadalmi tervezés szempontjából is. A megrendeléses kutatások másik oka anyagi természetű. Az empirikus kutatások olyan költségesek, hogy ezeket jelenleg nem fedezhetjük teljes mértékben intézeti költségvetésből. Kutatási vállalásaink során azonban csak olyan feladatot fogadunk el, amelyek a társadalmi igények kielégítésén túlmenően a marxista szociológia elméleti és módszertani problémáinak megoldásához is hozzájárulnak, amelyek tehát tervezésünk alapkoncepciójába beillenek. Rutinjellegű kutatásainkat teljesen megszüntettük és kizárólag csak olyan témák iránt érdeklődünk, amelyek mind az elméletet mind a társadalmi gyakorlatot szolgálják. Ezek az empirikus vizsgálataink tehát így egyszerre alap-, és alkalmazott jellegűek.

A társadalmi gyakorlattal kialakított kapcsolatainkból csak a legfontosabbakat említjük meg: az MSZMP X. Kongresszusára három témában készítettünk tanulmányt. Közreműködtünk a távlati tervezés előkészítésében, az Életszínvonal Bizottságban, a 15 éves tervet előkészítő Akadémiai Bizottságban, az OMFB és az OT meghatározott bizottságaiban stb. Továbbá résztvettünk a KNEB, a TMB, a KISZ KB, MTESZ, TV, MUOSZ, TIT stb. különböző bizottságaiban, illetve az ezek által kezdeményezett vizsgálatokban. A szociológiai ismeretterjesztés keretében csak 1970-ben több mint száz előadást tartottunk, különböző párt és állami szervezeteknél. Öt munkatársunk rendszeresen tanít egyetemeken is.

Nagy gondot fordítunk arra, hogy *más társadalomtudományi kutatóhelyekkel* jó kapcsolatokat építsünk ki. Elsősorban az MSZMP Társadalomtudományi Intézetével, MSZMP Politikai Főiskolával, ELTE Szociológiai Tanszékkel, KSH Népességtudományi Intézetével, KSH társadalomstatisztikai, továbbá a Demográfiai Főosztállyal, MRT Tömegkommunikációs Központjával, VÁTI-val, MTA Pszichológiai Intézetével, a Szakfelügyeleti és Továbbképzési Intézettel alakultak ki jó együttműködési formák. A konzultáció szintjén felvettük

a kapcsolatot a Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézetével és más kutatóhelyekkel is. *Közös kutatásokat* folytatunk, illetőleg szervezünk az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetével, a KSH Népességtudományi Kutató Intézetével, az MRT Tömegkommunikációs Kutató Központjával, a VÁTI-val, a SZTI-vel, és a Népművelési Intézettel.

A *létszám* alakulása lassú emelkedést mutat. 1969-ben 19 fő és 5 mellékfoglalkozású tudományos kutatónk volt, 1971-ben ezek száma 23 és 4 főre módosult. A főállású szerződéses és részfoglalkozású adminisztratív és segédszemélyzet létszáma 1969-ben 12 fő, jelenleg 18. Az egy kutatóra eső segéderői arány sajnos nagyon alacsony (0,66). Ezt az arányt — továbbá anyagi ellátottságunkat, műszerezettségünket is — a jövőben javítani kell.

Bár a tervben kijelölt kutatásaink nagy része még nem befejezett, publikációs tevékenységünk említésre méltó. 1969-ben 7 könyvet és 20 nagyobb tanulmányt, 1970-ben 5 könyvet és mintegy 70 jelentősebb tanulmányt közöltek munkatársaink. 1970-ben saját kiadványsorozatunk is megindult, amiben eddig három kötetet jelentettünk meg. A Szabó Ervin Könyvtárral együttműködve — közös kutatómunka eredményeként — kiadtuk a Magyar Szociológiai Irodalom Bibliográfia I. kötetét, s ugyancsak velük együtt szerkesztjük a nemzetközi szociológiai folyóiratokat figyelő kiadványt.

Külföldi kapcsolataink eléggé kiterjedtek és az utóbbi években a szocialista országok irányában is erősen bővülőek. 1970-ben pl. 6 olyan nemzetközi összejövetelen vettünk részt, amelyeket a szocialista országok szociológusai számára szerveztek. Kapcsolataink tehát ebben az irányban fokozatosan szélesednek, bár bizonyos — nem rajtunk múló, elsősorban kedvezőtlen szervezeti-feltételek még gyakran akadályokat gördítenek a hatékonyabb együttműködés elé. A Várnai Világkongresszuson 12 munkatársunk vett részt és 7 előadást tartottunk. Néhány munkatársunk tagja az ISA Kutatási Bizottságainak. Nemzetközi szimpozionokon és rendezvényeken 1970-ben 9 munkatársunk több előadást tartott. A külföldi utak száma 1970-ben 38 volt. Ebből a szocialista országokra 20 utazás esik. A hosszabb tanulmányutak viszont elsősorban nyugati országokba irányultak. Mi magunk nemzetközi összejövetelt legutóbb 1969-ben rendeztünk Balatonfüreden, a társadalmi tervezés és az urbanizáció összefüggései témakörében.

Nemzetközi kutatásban való részvételünk csekély mértékű. A Bécsi UNESCO Koordináló és Dokumentációs Központtal alakultak ki kutatási kapcsolataink (FORM-project) és most van kialakulóban egy kutatás a falu helyéről az iparosított társadalomban, továbbá a szocialista országok részvételével egy közös társadalmi struktúrakutatás is lehetővé válik.

Arra törekszünk, hogy a külföldi — elsősorban a szocialista országok — szociológiai irodalmáról képet nyújtsunk a hazai érdeklődőknek. Például szerkesztettünk egy, a szovjet szociológiai kutatásokat bemutató tanulmánykötetet, amelynek megjelenése ez évben várható. A hazai szociológia külföldi ismertetése, népszerűsítése érdekében több publikációnk külföldi szaklapokban, tanulmánykötetekben jelenik meg. Jelenleg az angliai Essex-ben megjelenő Sociological Review Monographs szerkesztősége számára állítunk össze egy angol nyelvű kötetet intézeti kutatásainkról. Ugyanilyen jellegű kötet megjelenéséről tárgyaltunk a szovjet szociológiai élet néhány vezetőjével is.

* * *

Cikkünkkel az volt a célunk, hogy bemutassuk a szociológiával foglalkozó hazai kutatóhelyek egyikét, az MTA Szociológiai Kutató Intézetét. Nem kívántuk alapítása óta ismertetni az Intézet történetét, csak a jelenlegi helyzetről és feladatainkról akartunk információt nyújtani szakmai kollégáinknak és az olvasóközönségnek. E rövid összefoglalás azonban remélhetőleg tájékoztatást nyújt arról, hogy miképpen fogjuk fel a marxista szociológia társadalmi funkcióját, továbbá miképpen látjuk el feladatainkat a szociológiai kutatóhelyek közötti munkamegosztásban. E munkamegosztást — miután társadalmi folyamatokat kutatunk — mi nem a szociológia szakágainak és megközelítési vonatkozásainak az elosztásában, felparcellázásban véljük kialakíthatónak, hanem a vizsgálat tárgyának és területének körülhatárolásában. Miután nem tud minden kutatóhely minden társadalmi jelenséget vagy folyamatot vizsgálni, a munkamegosztásnak tehát ezek elosztására kell vonatkoznia. A kiválasztott jelenség vagy folyamat vizsgálatához viszont minden kutatóhelynek a probléma megoldását biztosító leginkább komplex megközelítéseket kell alkalmaznia, amelyek viszont a vonatkozások teljességét követelik meg. A munkamegosztás során tehát nem a szociológia ágazatait, hanem a társadalmi élet jelenségeit, folyamatait, azaz problémaköreit kell megosztanunk egymás között.

Azt a helyzetet viszont, amelyet régebben úgy fogalmaztunk, hogy az Akadémiai Intézet koordinációs és módszertani központ szerepét kell betöltse, a hazai szociológiai élet fejlődése túlhaladottá tette, de a módszertani segítségtől természetesen a jövőben sem zárkózunk el. Szociológiai kutatóhelyeink között a jövőben erősödő konzultációs és információs kapcsolatnak kell kialakulnia, törekedve vizsgálatok együttes elvégzésére. E közös munkákhoz lehetőségeinkhez mérten szeretnénk mi is hozzájárulni.

OKTATÁS

A SZOCIOLÓGIA JOGI KARI OKTATÁSÁNAK TAPASZTALATAI ÉS PROBLÉMÁI

SZENTPÉTERY ISTVÁN

I.

1. Az általános szociológia jogi kari oktatásának kezdete az 1960-as évek elejére esik.[1] A kezdeményezés a pécsi jogi karról indult ki, és abban Kulcsár Kálmánnak volt legfőbb szerepe. A szociológia stúdiumát mind a pécsi karon, mind pedig Szegeden először *speciális kollégiumként* hirdették meg. A Művelődésügyi Minisztérium 1963-ban hozott határozatával felvette a szociológiát a jogi karokon kötelezően oktatandó tárgyak sorába. 1965-ben jelent meg Kulcsár Kálmán *„Bevezetés a szociológiába"* című egységes jegyzete, és azóta mindhárom jogi karon e jegyzet alapján folyik a szociológia előadása.

Az új tantárgy bevezetésével kapcsolatban a jogászok körében élő ellenállások illetve aggályok a 60-as évek közepére zömükben megszűntek és feloldódtak, sőt helyenként pontosan az ellenkező tendenciába csaptak át. A jogi oktatás keretében mind nagyobb mértékben terjedt a szociológiai szemlélet és szinte *divattá* kezdett válni a „szociologizálás". Olyan tipikus normativista szemléletű tárgyaknál is kezdték használni a szociológiai kategóriákat, mint az államjog (pl. az állam manifesztált, latens és diszfunkciója stb.), büntető jog (deviáció problémái stb.). Ezeknél a tárgyaknál a szociológiai elemek csak esetlegesen, az előadási anyag egyes pontjain jelentkeztek. A *magyar államigazgatási jog* c. tankönyv azonban már az ún. „igazgatástudományi" jelleg kidomborításával, egész írásos oktatási anyagát is „szociológiai" igényűvé kívánta tenni. A normativista jogtudományokon belül végbement ilyen irányú változások egy részét, általános szociológia művelői joggal bélyegezhették meglehetősen *laikus* és *dilettáns* kezdeményezéseknek. A kialakuló és színvonalában egyre erősödő marxista szociológia ma is rendszerint elhatárolja magát az olyan fajta „szociológiától", amelyik e tudomány alapos ismerete nélkül átvesz annak terminológiájából kifejezéseket, és ezeket meglehetősen szabadosan használja. Az empirikus megközelítéssel dolgozó szociológusok tekintélyes részében él az a meggyőződés, hogy a társadalomtudományban a jogászok változatlanul ellenzői az igazi szociológiai gondolkodás fejlődésének, illetve terjesztésének. Nem szabad azonban ebben a kezdeményezési folyamatban csak a negatív vonatkozásokra figyelni. A jogtudomány művelőinek szociologizálási útkeresésében szükségszerűen keveredtek a jószándékból származó, de tapasztalatlanságot és bizonyos elméleti tájékozatlanságot eláruló kísérletek, olyan produktumokkal, amelyek valamilyen mértékig ténylegesen hozzájárultak e társadalomtudományban új nézőpontok kialakításához.

[1] A szociológia jogi karokon való oktatásának *előtörténete* van. A felszabadulás előtt, de a felszabadulás után is néhány évben rendszeres szociológiai tárgyú előadások folytak a jogi oktatás keretei között. *Erre a korszakra ismertetésünk nem tér ki.*

A jogi kari tantervek 1969-ben meginduló *korszerűsítése*, valamint az *ágazati jogászképzés* programjának a kidolgozása lehetőséget teremtett arra, hogy az általános szociológia mellett a *szakszociológiák* is teret hódítsanak a jogi oktatásban. Érdemes legalább példaszerűen szemléltetni azt, hogy milyen új szociológiai jellegű tárgyak kerültek be az új tantervekbe. A szegedi jogi karon kidolgozott és a minisztérium által jóváhagyott új tantervbe a következő *szociológiai jellegű stúdiumok* kerültek be.

A jogi oktatás szempontjából *„általános" marxista szociológiát* („Az állami tevékenység és a jogélet szociológiája" címmel) a II. félévben heti 2 óra elméletben és 1 óra gyakorlatban oktatjuk. Kapcsolódva a marxizmus—leninizmus alapvető tárgyaihoz. E szociológiai alapvetést adó stúdium után a III. félévi alapképzésben szerepel a *„Szervezéstan"* című kollégium (heti 2 óra elmélet, + 1 óra gyakorlat). Mindkét stúdium programja és egész előadási anyaga azt tükrözi, hogy voltaképpen *szakszociológiák* előadása és kialakítása van folyamatban.[2]

Az V. félévtől folyó *ágazati* képzésben további szociológiai jellegű tárgyak találhatók. Tipikus szakszociológia a jogi karon a *kriminológia* (igazságszolgáltatási ágazaton a VI. félévben heti 1 óra elmélet + 1 óra gyakorlat). A gazdasági ágazatban előadásra kerül *gazdaságszociológia* (VI. félév, heti 1 óra). Az igazgatási-szervezési ágazatban szerepel *igazgatásszociológia* (VI. félév, heti 1 óra), de sok szociológiai aspektusa van *„Az igazgatás és szervezés korszerű módszerei és technikája"* című, 4 féléven keresztül előadott stúdiumnak (heti 1 óra elmélet + 1 óra gyakorlat). Ugyancsak szociológiai nézőpontúnak minősíthető *„A vezetés funkciói és a vezetési rendszerek"* című IX. félévben előadott kollégium is.

Nem is soroljuk fel teljesen azokat a tantervbe felvett további tárgyakat, amelyek *„marginális"* természetüknél fogva szociológiai jellegűek *is* lehetnek, vagy legalábbis bizonyos szociológiai összefüggések ismeretét feltételezik. (Ilyen például a Munkalélektan, Demográfia, Az anyagi és erkölcsi ösztönzés a vállalatoknál s a szövetkezeteknél, Területfejlesztés és urbanisztika stb.).

A tantervi korszerűsítés kapcsán átalakuló jogi kari tantervek kétségtelenül tükrözik azt, hogy a jogi kari oktatás mind jobban közeledik a szociológiai szemlélethez és célul tűzte ki azt, hogy a jogi karon végző hallgatók látókörét a szociológia irányába bővíti.

2. A szociológiának a jogi kari oktatásban betöltött fokozódó szerepe természetesen nem egyenesvonalú, problémáktól mentes folyamat. A következőkben megemlítünk néhány olyan kérdést, amelynek megvitatása, illetve megoldása aktuálisnak látszik. Távolról sem állítjuk azt, hogy az alábbi probléma felvetésében teljességre törekszünk.

a) A szociológia jogi oktatásban végbemenő térhódítása láttán felvetődik a kérdés, hogy *milyen mértékig tekintsük ezt a folyamatot pozitívnek, és mikor lehet ezt a tendenciát túlhajtottnak minősíteni.* Kulcsár Kálmán nagyon helyesen szögezi le jegyzetében, hogy a jogi karokon nem akarunk jogászok helyett szociológusokat képezni. Ehhez mérten, és különösen a vidéki jogi karok

[2] A szervezéstant, vagyis szervezet-szociológiát Szegeden már 1965 óta kötelező kollégiumként adjuk elő. A jogi karok tantervébe ez a tárgy évekkel ezelőtt fel lett véve. Jellegét tekintve azonban véleményeltérés van a különböző karok előadói között. Az ELTE Jogi Karán a szervezés technikai és módszertani problémái határozzák meg a studium profilját, Szegeden viszont kifejezetten *szervezet-szociológiai* irányban fejlesztettük a kollégium anyagát.

szociológiai képzettségű előadóinak számához képest, a jogi kari tantervek egyes részletükben már szinte túlzottan szociológiai jellegűnek tűnnek. A kari vezetőknek bizonyára komoly gondot okoz az, hogy a szociológiai előadások és szakstúdiumok gondozására megfelelő képzettségű embereket találjanak. Ezen a pesti szakemberek, vagy úgy mondjuk a „más városban" levő szakszociológusok bevonása, illetve az oktatócsere megszervezése segíthet. Pesti szociológus körökben bizonyára élni fognak még fenntartások a szociológiai oktatás olyan kiterjesztésével szemben, ahol a szociológiai elméletben és a szociológiai módszertanban való jártasságra nem látnak kellő bizonyítékokat. A vidéki karok azonban az esetek jelentékeny részében nem tehetnek mást, minthogy átmeneti megoldásként vagy pedig éppen a felfejlesztés (átképzés) perspektívájával jogi szaktárgyak előadóit ösztönzik arra, hogy szociológiailag képezzék magukat. Idő folyamán, „tanulva oktatással" fokozatosan kialakulhat, és reméljük ki is alakul, egy valóban szociológiai aspektussal rendelkező oktatógárda a jogi karokhoz kapcsolódva is.

b) A szociológiai aspektus jogi kari oktatásban való megjelenése és előretörése általános *oktatás módszertani* problémát is felvetett. Az alapvető kérdés ezzel kapcsolatban az, hogy a hallgató melyik tárgy keretében ismerkedjen meg a jogtudomány társadalmi hátterével, s a norma alkalmazásának környezeti hatásaival. *E probléma egyben a szociológia és a jogi szaktárgyak viszonyát általánosságban érinti.* Kétféle szemlélet viszonyulásának több féle formája figyelhető meg mai jogi oktatási rendszerünkben.

1. Az „általános" marxista szociológia és a jogi oktatásba iktatott eddigi szakszociológiák egész sor intézményt szociológiai elemzés vonatkozásában „kivettek" a hagyományos jogi tárgyak keretei közül. A gyakorlatban ez sokszor azonban csak azt jelenti, hogy ugyanazt az intézményi problematikát két helyen is tárgyalják. A családjog c. stúdium pl. eddig is igyekezett valamit mondani a család keletkezéséről, annak történeti formáiról stb.

Az „általános" szociológiában, illetve a szervezetszociológiában is tárgyalásra kerül a bürokratikus viszony és a bürokratikus szervezeti forma. Az államigazgatási jogban viszont már évtizede megfogalmaztak egy koncepciót a bürokrácia pejoratív értelmezésére, és ez ma is változatlanul a tananyag része. A példákat sorolhatnánk a jogintézmények tárgyalásának megkettőződésére. Ez a jelenség önmagában nem lenne negatív, ha két valóban különböző megközelítésben hallanának egy intézményről a hallgatók. Sajnos sokszor azonban csupán az ellentmondást látják a két kifejtésben vagy pedig pontosan az átfedést.

Az általános szociológiának és a szakszociológiáknak mértéktartással és türelemmel kell a szaktárgyak tematikájából a legszükségesebb társadalmi környezeti hatások tárgyalását magukhoz vonniuk.

2. A jogi oktatásban hagyományokkal rendelkező, már bizonyos múltra visszatekintő *szakszociológiák* esetében rendezettebb a jogi szaktárgyakhoz fűződő viszony. Ilyen szakszociológia a *kriminológia*, amelynek anyaga ma már jól elhatárolható az általános büntetőjogtól. A szociológiai aspektus teljes mellőzése idején a „bűnözés okait" is (tehát a kriminológia speciális tárgyát) az általános büntetőjogba olvasztva adták elő. Az elismert szakszociológiák mellett didaktikailag jobban kirajzolódtak a tárgyak sajátos területei, illetve ugyanarra a társadalmi viszonyokra vonatkozó külön megközelítés módszerei. Ennek következtében talán ezeknél a stúdiumoknál van legkevesebb átfedés (ugyanannak a viszonynak ismételt ugyanolyan tartalmú vagy nézőpontú

elemzése különnemű tárgyak keretei között). Itt van a legkevesebb ellentmondás is az ugyanazzal a viszonylattal foglalkozó két fajta tudomány között.

3. Tudomásul kell vennünk azt, hogy vannak olyan jogi szaktárgyak, amelyekkel a szociológiáknak még hosszú ideig nehéz lesz az érintkezési felületek elsimítása, a tárgyak „közelségéből" fakadó súrlódások megszüntetése. Ez különösen ott áll elő, ahol a jogi szaktárgy maga *szociologizálodott*, tehát azzal az igénnyel lép fel, hogy a jogi szaktárgy ad választ az intézmények szociológiai törvényszerűségeire is. Természetes, hogy ilyenkor egy normativista („kell") gondolkodásnak *alárendelt* valamiféle szociológiai ismeretről lehet szó, ha egyáltalán az ilyen kísérleteket szociológiának szabad nevezni.

A szociológia jogászok közötti divattá válása után néhány jogi szaktárgy előadója maga kezdett a jogtudományi ág tárgyának *szociológiai jellegű átalakításához, feldolgozásához. Legjobban ezt a jelenséget a magyar államigazgatási jogtudományban figyelhetjük meg.* Itt az igazgatás mibenlétére, a bürokratikus jelenségek formáira és okaira nézve olyan magyarázatokkal találkozunk, amelyek bizonyos fajta *szociológiai* állásfoglalást jelentenek. Nem azt észrevételezzük, hogy jogi szaktárgyak keretében szociológiai fogalmak szerepelnek, hanem azok gyakran *kategorikus* és *egyoldalú* kifejtését.

A szociológiai problémákat valójában „kisajátító" jogi szaktárgyakkal — szerencsére ezek száma nem nagy — bizonyára még lesznek „határvillongások", és hosszabb idő szükséges ahhoz, hogy a normativista és szociológiai megközelítés saját területei rendeződjenek.

c) Az előbbinél súlyosabb problémának látjuk azt a kérdést, hogy a *szociológiai megközelítés terjedése milyen kihatással lesz az állam és jogelméletre, hiszen a jog és politikai szociológia, elkerülhetetlenül érinti a jogfilozófia egész területét.*

Kulcsár Kálmán a polgári viszonyokra vonatkoztatva állította fel a következő tételt: „A szociológiai szempont betörése a jogtudományba ketté szakította magát a polgári jogtudományt. Különbség támadt a szociológiai és nem szociológiai jogelmélet, a jogszociológia és a jogfilozófia között. Ez a különbség, amíg a jogszociológia bizonyos fokig a hagyományos jogászi kérdésfelvetéshez ragaszkodott, talán nem volt annyira szembeötlő, és nem egy jogszociológus munkáját is váltakozó módon jogszociológiának vagy jogfilozófiának lehetett nevezni. A szociológiai szempont erősödése azonban magával hozta a szakadást és egyben a jog dogmatikai vagy filozófiai kutatásának elméleti és módszertani problémaként való szembeállítását a jog szociológiai kutatásával."[3]

Felmerül a kérdés, hogy szocialista viszonyok között *nem okoz-e valami hasonló szakadást az eddig egységes állam- és jogelméleten belül a szociológiai nézőpont terjedése.* A polgári viszonyoknak ez a „történelmi tanulsága" bizonyára közre játszott abban, hogy a felszabadulás után kialakuló marxista jogelmélet művelői hosszú ideig mereven elzárkóztak a szociológiai megközelítések jogi oktatásba való beiktatása elől. (Természetesen ezen túlmenően érvényes az, hogy a dogmatista politikai koncepció eleve nem kedvezett semmiféle szociológiai jellegű irányzat kísérleteinek.)

Bizonyára objektív körülmények hatnak közre abban, hogy a jogelmélet, még inkább a politikatudomány területén — ha ezt egyáltalán önálló tudo-

[3] Kulcsár Kálmán, *A szociológiai szemlélet a modern jogelméletben, Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelméletről*, Akadémiai Kiadó, Bp. 1963. 202. old.

mánynak elismerjük — haladhatott és halad ma is legnehezebben előre a szociológia térhódítása. Ennek társadalmi, történelmi okairól most nem kívánunk beszélni. Akár szociológiai, akár filozófiai beállítású marxista tudósról van is szó, egyre többen szögezik le azt a véleményt, hogy a jogi és politikai viszonylatokkal foglalkozó társadalomtudományok fejletlenségéből komoly hátrányok származnak a szocializmusban, s mindenképpen indokolt az, hogy a marxista szociológia kutatási tematikája fokozott figyelmet szenteljen a jogi és politikai szociológiai kutatások szélesebb körű kibontakozásának.

II.

A szociológia jogi kari oktatásának továbbfejlesztésére vonatkozó javaslatok

1. *Az általános marxista szociológia* eddigi jogi kari tantárgyi programját az oktatási korszerűsítés keretében tovább lehet fejleszteni a jogászképzés speciális követelményeinek megfelelően. Ennek objektív és szubjektív feltételei a három karon nem egyformán állanak ugyan fenn, de a kedvezőbb helyzetben levő karokon megvalósítható propozíciókat következőkben látjuk:

Az általános marxista szociológia jogi kari tematikáját különösen a következő problémákra kell koncentrálni:

a) A szociológia tárgya, a tudományok között elfoglalt helye, a szociológia keletkezése és fejlődése.

b) A szociológia általános kategóriái és fogalmai.

c) Az eddigieknél nagyobb szerepet kellene szentelni a marxista szociológia módszertani kérdéseire, különösen pedig az empirikus kutatási módszerekre. (Nem jelenti ez a propozíciónk azt, hogy a szociológiát egyszerűen „módszertanná" akarnánk degradálni.)

2. A jogi kari oktatásban különösen két *szakszociológia* kialakítása látszik szükségesnek:

a) Az elsőt *norma szociológiának* nevezném. Ennek tematikája részben szélesebb, részben szűkebb lenne, mint az ún. jogszociológiáé. Szélesebb annyiban, hogy a jogi normát a társadalomban ható *egész norma komplexumba helyezi*, tehát a jogszociológiánál sokkal bővebben foglalkozna a társadalmi normák különböző típusaival. Jogászok számára többet kellene e szakszociológia keretében nyújtani a norma keletkezés és fejlődés szociológiai jelenségeiről, a normáknak a társadalmi—gazdasági összefüggéseiről stb.

Mellőzni kellene viszont ebben a normaszociológiában a strukturális oldal részletesebb kifejtését (pl. az államot, a családot stb. mint szervezetet).

Ebből a normaszociológiából kiváló önálló szakszociológia — pontosabban azt *keresztező* szakszociológia — a deviáns, jogilag releváns magatartásokkal foglalkozó kriminológia.

b) A második szakszociológiát *szervezetszociológia* néven lehetne kialakítani, amely általánosságban a társadalmi viszonyok strukturalizáltsága felől közelítené meg a társadalmi problémákat. A szociológiai struktúraformákat (intézmény, csoport, szűk értelemben vett szervezet) a maguk általánosságában itt kellene kifejteni. Amennyiben ez a szervezetszociológia képes a konkrét szervtípusok (állam, párt, gazdálkodó stb.) szervek formai vonásait és strukturális egymásrahatásait kimunkálni, akkor elkerülhető lesz az államelmélet-

tel, államjoggal, stb. való átfedés. A szervezetszociológiában kellene megvilágítani a munkamegosztás fajtáit, azok hatását a szerveződésre, a szervezettség racionális elemeit, az ún. általános szervezeti formákat („bürokratikus" forma kérdését stb.).

3. A szociológia jogi kari oktatásának eddigi kialakult gyakorlatát a karokon fennálló személyi feltételektől függően fokozatosan lehetne átalakítani a fenti propozíciónak megfelelően. A szociológia tematikájának bővülése, s ezen belül kialakítandó norma- és szervezetszociológiai speciális ismeretek gyarapodása szükségessé teszi a tárgy két féléven előadandó kollégiummá fejlesztését. (Heti 2 óra elmélet + 1 óra gyakorlat.) Az előadások két félévre való emelése különösen Budapesten indokolt, ahol a színvonalas, szakszerű szociológiai oktatás mindenféle feltétele adva van. (Mellékesen megjegyezzük, hogy Szegeden ilyen probléma nincs, mert ott a szervezetszociológiaként felfogott „szervezéstannal" együtt már most is két féléven keresztül folyik szociológiai előadás.)

4. A jogi kari szociológia *oktatásanyagát*, illetve a *vizsgaanyagát* Kulcsár Kálmán új könyve képezheti jelenleg.[4] A szakszociológiai profilok kialakítása szükségessé teszi később új jegyzet készítését.

[4] Kulcsár Kálmán: *Az ember és társadalmi környezete*, Gondolat Kiadó, Bp. 1969.

MUNKA ÉS TANULÁS INTEGRÁCIÓJA AZ AMERIKAI FELSŐOKTATÁSBAN

NEMES FERENC

Amióta oktatás van, azóta a nevelési módszerek végeérhetetlen konfliktusainak is tanúi lehetünk. A „mit" oktassunk dilemmája mellett leggyakrabban a „hogyan" kérdése ad okot a vitákra. S ez természetes is, hisz e két probléma annyira szorosan összefügg, hogy az egyik változása szinte szükségszerűen maga után vonja a másik átalakulását.

A különféle nevelési módszerek konfliktusainak az eredményeként legalább két alapvetően különböző elmélete jelenik meg a nevelésnek.[1] Az *egyik szerint* az oktatásnak a korokon, korszakokon keresztül az ember által felhalmozott fontos tények rövid áttekintéséből kell állni, *a másik* szerint a cselekvéshez szükséges készség megszerzését kell biztosítani. A különböző nevelési elméletek egyik, vagy másik szemlélet változataiként is felfoghatók. Ezek közül ezúttal csak egyről, az Amerikai Egyesült Államokban mind szélesebb körben alkalmazott ún. Cooperativ Education System-ről szeretnénk szólni.

A kooperatív oktatási módszer lényege[2] abban áll, hogy az egy sajátos oktatási tervben igyekszik integrálni az egyetemen, főiskolán szerzett ismereteket a gyakorlati munkaszituációkban szerzett tapasztalatokkal. Ez az integráció a MUNKA—TANULÁS negyedévenkénti periodikus váltása révén valósul meg, oly módon, hogy tanulópárok alakulnak, melyekből az egyik hallgató dolgozik, a másik tanul. Negyedév elteltével helyet cserélnek, váltják egymást.

Amint az magából az elnevezésből is kitűnik, a módszer a munkaadók és a tanárok kooperációja, egy olyan együttműködés, melyben a munkatapasztalatot a tanulási folyamat integrális részének tekintik, s mely során a hallgatók számára egy, a hagyományosnál magasabbrendű totális oktatási program áll össze.

A kooperatív oktatási formát mindenekelőtt két *megfigyelésre alapozták*:[3]

1. Minden szakmának vannak olyan sajátosságai, amelyekre a hallgatókat az egyetemen, főiskolán nem lehet felkészíteni. Ezeket a sajátosságokat csak a szakma közvetlen gyakorlásán keresztül lehet megtanulni, olyan szakemberek környezetében, társaságában, akik már eredményesen dolgoznak a szakmában.

2. Az USA-ban az egyetemi, főiskolai hallgatók többségének valamilyen félnapos, részidős vagy nyári munkalehetőséget kell keresni ahhoz, hogy az oktatási költségek fedezéséhez szükséges pénzt előteremtsék. Ugyanakkor ezek az állások a legtöbb esetben egyáltalán nincsenek kapcsolatban a hallgatók szakmai aspirációival, tanulmányaikkal ezért nem is járulnak hozzá szakmai fejlődésükhöz.

A kooperatív oktatási rendszer egyszerre felel meg a fenti megfigyelésből fakadó követelményeknek, vagyis olyan jövedelem termelő állásokat biztosít, amelyek tovább bővítik a hallgatók tanulási processzusát.

Ezt az oktatási formát elsőként Herman Schneider 1906-ban a Cincinnati Egyetemen vezette be. A módszer fejlődésének és terjedésének két szakaszát különböztetik meg. Az *első periodus* 1906 és 1942 közöttre tehető, amikor már harminc ilyen sikeres program működött, s a növekedés már a 30-as évek kemény depressziója idején sem szűnt meg. A háborús évek alatt a legtöbb kooperatív programot az egyetemi és főiskolai programok váratlan meggyorsítása miatt nem folytatták. *A második szakasz* 1946-ban, a második világháború befejezése után kezdődött el, s napjainkban is tart. Ezt az időszakot a növekedés gyorsulása jellemzi, a kooperatív oktatási formát alkalmazó egyetemek és főiskolák száma 1970-re már 200 fölé emelkedett. Érdemes megjegyezni, hogy a közül a tíz egyetem, főiskola közül amely a programot több mint fél évszázaddal ezelőtt elindította, kilenc ma is sikeresen alkalmazza. 1970-ben az USA-ban mintegy 70 000 egyetemi és főiskolai hallgató tanult kooperatív oktatási formában.

Kezdetben a kooperatív oktatási formát főként a *műszaki egyetemeken, főiskolákon vezették be*, és ennek megfelelően a legszámottevőbben a műszaki képzésben fejlődött. Ezért még sokan ma is „csak" a mérnöki képzésben használható módszernek tekintik. Az utóbbi időben azonban már a legkülönbözőbb területeken alkalmazzák, hiszen az alapkoncepció, vagyis az, hogy a munkatapasztalat, a hallgatók oktatásának integrális része legyen számos szakterületre kiterjeszthető és az igény is meg van rá. Igényli azt az oktató, aki hallgatóit méginkább a mindennapi életre akarja felkészíteni, a munkaadó, aki az egyetemektől, főiskoláktól nem csak művelt, hanem cselekvőképes szakembereket vár, s igényli a diák is, aki az egyetemi, főiskolai tanulmányai során olyan ismeretekre kíván szert tenni, melyek alkalmassá teszik arra, hogy eredményesen megbirkózzon majd a gyakorlati életben felmerülő problémákkal. A kooperatív oktatási forma nap mint nap alkalmat ad az egyetemen tanultak és a valóságos igények szembesítésére. Diák és tanár egyaránt már nem csak egy formális vizsgán, hanem a mindennapi élet valós helyzetein keresztül is meggyőződhet az egyetemi felkészítés eredményességéről.

Nyilvánvaló, hogy a tanulási folyamat ilyen változatos feltételek mellett tanulóról tanulóra eltérő lesz. Különösen a hallgató beállítottságától, érettségétől, ítélőképességétől függ, hogy milyen módon tudja összekapcsolni az osztályteremben tanultakat a mindennapi munkatapasztalatokkal. Ebből a szempontból vízválasztó lehet, hogy a hallgatónak van-e már világos elgondolása választott élethivatásáról vagy még csak most tájékozódik a lehetőségekről. Akik már döntöttek, azok természetesen választott hivatásuknak megfelelő, állandó munkahelyet igényelnek, s a munkaadók egy minimális számánál lesznek elhelyezve. A tájékozatlanabbak, akik a munka napi világában szerzett információk alapján próbálnak meg irányt venni, az állás kijelölések sorozatait igénylik azért, hogy széles körű áttekintést nyerjenek a lehetőségekről.

A leghatékonyabb fejlődést az eredményezheti, ha a hallgató a program teljes időtartama alatt *egy munkaadónál* marad. Olyan helyzetekben, amikor a hallgató a munkaperiódusok során különböző munkaadókhoz kerül gyakran lesz kezdő pozíciókban, s nem fog egyetlen állásában sem kellő előrehaladást elérni, ami pedig szükséges lenne ahhoz, hogy választott élethivatásáról átfogó képet nyerjen, s egyre nagyobb felelősséggel járó munkákat is végezzen. Magától értetődő dolog, hogy ilyen esetekben a munkának és a tanulásnak az integrációja is sokat veszít az értékéből.

A munka és a tanulás integrálásának a folyamatában kulcsszerepe a *tantestületi koordinátornak* van. A tantestületi koordinátor felel az elhelyezésekért, azért, hogy minden hallgató érdeklődésének és képességeinek megfelelő munkahelyre kerüljön. Neki kell a hallgatókat kalauzolni és megértetni velük azt, hogy komoly munkával maximális hasznot húzhatnak a programból. Munkájának egy méginkább lényeges aspektusa, bár ezt néha nehéz megvalósítani; hatással lenni az oktató tantestületre, ösztönözni a hallgatók munkatapasztalatainak az osztályteremben történő hasznosítását. E feladatok eredményes megvalósításának különböző fokozatai vannak, és amikor a résztvevők részéről a kölcsönös tisztelet és bizalom már elég erős, a kooperatív programnak az integrálása a legmesszebb terjedhet ennek az oktatási rendszernek a megvalósításában.

Általában a kooperatív oktatási programban résztvevő hallgatók számára nem nehéz *megfelelő állásokat biztosítani*. Persze ez nem jelenti azt, hogy azért a koordinátornak nem kell „árulni" a programot, kihangsúlyozva annak sajátosságait. A kielégítő álláslehetőségek ellenére sem lehet mindig megvalósítani azt az általános elvet, hogy jó tanulónak jó állást, megfelelő időben és helyen. Gyakran fordul elő, hogy a koordinátor elutasít munkaadót mialatt másokat keres különböző földrajzi területen vagy különféle szakterületeken.

A munkaadókat elsősorban a szolgálat folytonossága érdekli. Éppen ezért a hallgatók csak az egyetemi, főiskolai koordinátor engedélyével hagyhatják el állásukat. A koordinátor tehát nem csak az elhelyezésekért, hanem az állásváltoztatásért és felmondásért is felelős. A programot új munkaadóval csak abban az esetben szabad elkezdeni, ha nagy a valószínűsége annak, hogy az egyetem a hallgatók utánpótlását egy tartós időszakon keresztül tudja biztosítani. Amennyiben nem, úgy azt a munkaadóval még az első elhelyezés előtt tisztázni kell.

A koordinátor elsősorban arra törekszik, hogy a hatáskörébe tartozó hallgatók igényeit kielégítse. A hallgatókat nem áldozhatja fel csak azért, hogy a munkaadókkal a jó kapcsolatot fenntartsa. Nehéz feladattal néz szembe, amikor megpróbálja áthidalni azt a különbséget ami azok között a hallgatók között van, akik gyakran türelmetlenek a változás és előmenetel miatt, illetve, akik stabilitást és folytonosságot kívánnak. A megfelelő egyensúly elégséges flexibilitást ad a hallgatóknak ahhoz, hogy elérjék célkitűzéseiket, s hogy a munkaadókkal is barátságos és tartós kapcsolatok alakuljanak ki. Az egyetemek, főiskolák vezetői jól tudják, hogy a kooperatív program legjobb „ügynökeivé" az elégedett munkaadók válnak.

De milyen előnye származhat a munkaadónak abból, hogy kooperatív programban résztvevő hallgatókat foglalkoztat? Ezek az előnyök mindenekelőtt a következők:

a) Közvetlenül az egyetem befejezése után a program egy *gyakorlott „kezdő"* szakembert ad a vállalatnak, illetve intézménynek. Ez különösen olyan területeken lehet előnyös, ahol munkaerőhiány van vagy a munkaviszonyban álló kezdő emberek is egyetemi végzettség után vágynak.

b) A munkaadónak *lehetősége van áttekinteni a potenciális* jelölteken s közülük olyanokat kinevelni, akik alkalmasak lehetnek a szakmai utánpótlás biztosítására. Azok a munkaadók, akik ilyen vagy hasonló célkitűzéssel fogadják a kooperatív oktatási programban résztvevő hallgatókat különösen sokat foglalkoznak a hallgatók folytonosságával és megtartásával. Hogy elősegítsék és ösztönözzék a visszatartást, olyan begyakorló jellegű programokat dolgoz-

nak ki, amelyek mérhetetlenül hozzájárulnak a hallgatók szakmai kiképzéséhez. Ezek a begyakorló programok főként azok számára igen hasznosak, akiknek világos elképzelésük van szakmai életútjukról s tartósan a vállalatnál kívánnak maradni.

c) A kooperatív oktatási rendszer hallgatóit legnagyobb számban az ún. *fél-szakmai munkahelyeken* találjuk. Olyan munkahelyek ezek, amelyek a szakmai követelmények szempontjából az egyetemet, főiskolát végzettek és a középiskolai ismeretszinttel rendelkezők képességei közé esnek. Ha a munkaadó egyetemi, főiskolai végzettséggel rendelkezőket próbál alkalmazni, azok hamarosan elégedetlenekké válnak, mivel képességeikhez mérten a munka erősen rutin jellegű. A középiskolai vagy szakiskolai végzettséggel rendelkezők pedig egy bizonyos begyakorlás után azért hagyják el ezeket a munkahelyeket, mivel hamarosan kiderítik, hogy a további előmenetelhez egyetemi, főiskolai végzettség szükséges. A kooperatív hallgatópár kitűnő megoldást ajánl a munkaadónak, hogy a félszakmai állásokat betöltse. Végsősoron mindenki nyer — a munkaadó, a hallgató és az egyetem is — a program kölcsönösen előnyös.

Legnagyobb kooperatív programja az USA-ban a bostoni *Northeastern Egyetemnek* van.[4] 1970-ben a beiratkozottak száma megközelítően 14 000. 32 tagú tantestületi koordinátor nyolc fakultás kooperatív programjaiban résztvevő hallgatók elhelyezéséért és irányításáért felel. A hallgatók részére biztosított állásoknak mintegy 70%-a Boston 40 mérföldes sugarán belül van, a további 30% az ország legkülönbözőbb részein.

A Northeastern Egyetemen az elsőévesek az egyetemre bekerülve négy negyedéven keresztül teljes időben tanulnak. A negyedévenként megismétlődő vizsgákon alaposan megszűrik a társaságot, és így munkahelyet már csak azoknak biztosítanak akikről az első év teljesítménye alapján feltehető, hogy a program követelményeinek megfelelnek. A második évtől tanulópárok alakulnak és két csoportra bomlik az évfolyam; a tanulók és a dolgozók csoportjára. Ettől kezdve a tanulópárok, illetve a csoportok negyedévenként váltják egymást. A hallgatóknak minden évben 2 hét fizetett szabadság jár. A kooperatív oktatási program keretei között a tanulmányi időszak egyes szakokon, fakultásokon egy évvel meghosszabbodik, másoknál a hagyományos szinten marad.

A northeasterniek elsők között ismerték fel a kooperatív programban rejlő óriási lehetőségeket. Náluk a legmagasabb a fekete bőrű hallgatók aránya, és soha nincs elhelyezési gondjuk, mivel hallgatóik iránt az igény lényegesen magasabb, mint amit ki tudnak elégíteni. A tanulmányi eredményekkel is nagyon elégedettek, és a lemorzsolódás sem nagyobb, mint a hagyományos módszert alkalmazó fakultásaikon. A program továbbfejlesztését folyamatos kutatómunkával segítik elő. Most például azt vizsgálják, hogy minden szakma esetében valóban a nagyedéves váltás-e az optimális. Kooperatív programjaik iránt a világ minden tájáról óriási érdeklődés mutatkozik. Több magas szintű szovjet delegáció is járt már náluk, ami jelzi, hogy módszereik a szocialista országok oktatási szakembereinek a figyelmét is felkeltette.

A kooperatív oktatási módszer körül kialakult hazai és nemzetközi érdeklődés nem véletlen. Már csak azért sem az, mivel ez a program a munka és a tanulás integrációjának olyan hatékony formáit hozta létre, melyeket az eddigiekben talán még egyetlen képzési formában sem sikerült megvalósítani. Valójában ez késztet arra, hogy a továbbiakban felsőoktatásunk jelenlegi

helyzetéből és a vele szemben támasztott igényekből kiindulva megkíséreljem röviden összefoglalni azokat az érvként is értelmezhető szempontokat, amelyek bizonyos területeken akár nálunk is az oktatásnak és a termelésnek, a munkának és a tanulásnak egy sajátos kooperatív képzési programban való összekapcsolását indokolhatják. Ilyen szempontok mindenekelőtt a következők:

1. A nevelési elméletnek a bevezetőben megfogalmazott két alaptípusánál maradva, de azokat most nem egymással szembeállítva, hanem összekapcsolva a felsőoktatás központi problémáját nem csupán abban látom, hogy hogyan lehet az embert úgy kiképezni, hogy tudjon, hanem abban is, hogy a képzést követően cselekvőképes legyen. Az oktatásnak ennek megfelelően nem csupán a korokon, korszakokon keresztül az ember által felhalmozott fontos tények rövid áttekintéséből, hanem a cselekvéshez szükséges készség megszerzéséből is kell állni. Ehhez viszont már inkább a praxisban, az emberi tapasztalatban közeledő újjal mint a múló régivel kell foglalkozni.

Az emberi gondolkodás és az új az emberi tapasztalatban tartósan összekötött egymással. A gondolkodás valamennyi modelljének az alapvető jellemzője az, hogy a folyamatba valami újat vezettek be. Akár pszichológiai, akár ismeretelméleti szempontból vizsgáljuk meg a gondolkodást elkerülhetetlen, hogy ott ahol a gondolkodás bekövetkezik maga után ne vonná az újdonságnak az elemét, viszont az újdonság ezen eleme nélkül nincs gondolkodás. Ha ez igaz, akkor az emberi tapasztalatnak a felhalmozódása nem szükségszerűen von maga után gondolkodást, mivel az emberi tapasztalatnak a felhalmozódása elkerülhetetlen, amelynek a megragadása azonban inkább adott, mint amelynek a teremtése új. Mindebből következik, hogy amikor a hallgatókat a praxis bekapcsolásával az újjal való foglalkozásra tanítjuk valójában gondolkodni tanítjuk őket. Ilyen értelmezésben a praxis egyáltalán nem valamiféle praktikus szemléletben való beszűkülést, hanem a legújabb összefüggések megismerését, az elvont tételes ismeretanyag hatékony közvetítését és annak a gyakorlatban való tudatos alkalmazását jelenti.

2. Azt hiszem nem kell különösebben bizonygatni, hogy a szakmák minden sajátosságára a mi egyetemeink, főiskoláink sem képesek maradéktalanul felkészíteni a hallgatókat. Ezeket a sajátosságokat különféle formákban ugyan, de mi is a szakma közvetlen környezetében, olyan szakemberek társaságában igyekszünk a hallgatókkal megismertetni, akik már eredményesen dolgoznak a szakmában. A jelenlegi képzési keretek között erre általában az üzemi, ill. szakmai gyakorlatok formájában kerül sor. Tekintettel azonban arra, hogy ezek a szakmai gyakorlatok csupán kiegészítői és egyáltalán nem alakítói, formálói hazai képzési rendszerünknek mind ez ideig nem tudtak a felsőoktatás integráns részévé válni. Éppen ezért a jelenlegi formában ezeket a szakmai gyakorlatokat a legtöbb helyen nem is veszik komolyan. Nem veszi komolyan azokat a tanár, mivel megfelelő szakmai előkészítésük egyrészt sok adminisztrációs, szervező munkát igényel, másrészt azok jelentős része az oktatók nyári szünidejére esik. De nem veszik komolyan azokat maguk a hallgatók sem. Még ha meg is lenne bennük a „jóindulat", kezdeti lelkesedésük a munkahelyek közönyére gyorsan lelohad. Ezt a közönyt sok minden szülheti, de leggyakrabban talán az érdektelenség és a szakmai felelőtlenség.

Az üzemi gyakorlatos hallgatók általában rövid időre kerülnek csak kapcsolatba a praxissal, s ezalatt az idő alatt sem „belülről", hanem rendszerint csak kívülről pillanthatnak be leendő szakmájuk rejtelmeibe. A valóságos szer-

vezeti hierarchián kívüli, státus nélküli hallgatók a legtöbb esetben csak az üzemi lapokból és a hivatalos üzemi statisztikákból szerzik szakmai értesüléseiket, szakdolgozatuk megírásához szükséges információkat. Az ilyen típusú szakmai gyakorlatok arra szinte már egyáltalán nem adnak lehetőséget, hogy a hallgatók egy-egy konkrét funkció tényleges gyakorlásán keresztül szembesítsék az egyetemen, főiskolán szerzett ismereteket a valósággal. A legtöbb helyen zöldfülűeknek, hátramozdítóknak vagy egyszerűen nyűgnek és nem partnernek tekintik őket. Valójában még nem is partnerek, de rövid idő alatt azok lehetnének, ha egyetemi vezetőik, üzemi, szakmai instruktoraik, és az egyes munkahelyi kollektívák a szakma gyakorlásának olyan körülményeire is felhívnák a figyelmüket, amelyekre a vizsgákon kapott osztályzatokkal nem lehet elég nyomatékosan.

3. A termelés és az oktatás fokozottabb összekapcsolása alkalmat adhat arra is, hogy azok akik, élethivatásukról már határozottan döntöttek még átfogóbb képet nyerjenek arról és még nagyobb felelősséggel készüljenek életpályájukra. Azok viszont, akik még csak most tájékozódnak, széles körű áttekintést nyerhetnek leendő élethivatásuk választásának lehetőségeiről. Ez által elkerülhetők lennének azok a csalódások, amelyek gyakran egy-egy szakmával kapcsolatban kialakult illúziók miatt az egyetem, főiskola elvégzése után érik a pályakezdőket. Az ilyen jellegű konfliktusok káros társadalmi és gazdasági következményei közismertek.

4. A kooperatív oktatási forma bevezetésével lehetőség nyílna az esti és levelező tagozatok létszámának csökkentésére, esetleg az egyik vagy másik forma végleges felszámolására. Mindenki számára nyílt titok, hogy ezeken a tagozatokon elvileg nem folyhat és gyakorlatilag nem is folyik a nappali tagozathoz hasonló színvonalú oktató- és nevelőmunka. Ha arra gondolunk, hogy ezekre a tagozatokra ma már nálunk is alapvetően anyagi okok miatt kényszerülnek a hallgatók, vagy azért mert a nappali tagozatra nem sikerült bejutniuk (az utóbbi körülmény egyébként már önmagában is jelzi az esti és levelező tagozatokon tapasztalható alacsonyabb követelményeket), akkor feltétlenül ésszerűnek tűnik javaslatunk.

5. Azokon az egyetemeken és főiskolákon, ahol az oktatás már az eddigiek során is elsősorban a gyakorlati szakemberképzésre vett irányt, különösen indokolt lenne a kooperatív oktatási formához hasonló, olyan képzési módszerek bevezetése, amelyekben a hagyományos oktatási formáknál jobban érvényesül a munkának és a tanulásnak az összekapcsolása. A gyakorlatnak a felsőoktatásba történő fokozottabb bevitele nem jelent feltétlenül a gyakorlat irányában való túlzott beszűkülést, prakticizmust. Az elméletibb képzési orientáció képviselőinek be kell látniok, hogy a baj nem abban van, hogy az egyetemi, főiskolai képzésbe bevisszük a praxist, hanem abban, ahogyan azt csináljuk.

6. A különböző vállalatoknak, intézményeknek legalább olyan érdeke, hogy egyetemeinkről és főiskoláinkról cselekvőképes, a társadalom számára használható szakemberek kerüljenek ki, mint maguknak a felsőoktatási intézményeknek. A vállalatok és az egyetemek között mégsem alakult ki egy olyan együttműködés, amelyben a munkatapasztalat a tanulási folyamat integráns részévé válhatott volna. Az egyetemek és a vállalatok közötti kapcsolat nem merülhet ki csupán abban, hogy az utóbbiak társadalmi ösztöndíjat folyósítanak az egyetemeken tanuló fiataloknak. De hogy néha még ez is mennyire tervszerűtlenül történik mi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy nem egy

esetben amikor az ösztöndíjas befejezi tanulmányait és vállalatánál munkára jelentkezik, a vállalat egyszerűen nem tud vele mit kezdeni.

Az új gazdálkodási viszonyok között az egyik legtöbb gondot és problémát okozó kérdés a munkaerővel való ésszerűbb gazdálkodás, ami nem kis mértékben a vállalatok rossz munkaerő-gazdálkodási és képzési stratégiájának a következménye. A helyzet nemcsak a fizikai dolgozók, hanem a szellemiek vonatkozásában sem kielégítő. Az utóbbiról legfeljebb eddig kevesebb szó esett. Várható azonban, hogy a gazdálkodási rendszer elveinek fokozottabb érvényre jutásával vállalataink a fizikai munka mellett a szellemi energiával való ésszerűbb gazdálkodásra is rákényszerülnek, ami végső soron, ha számos áttételen is, de vállalatainkat a felsőoktatásban való érdekeltségük felismeréséhez vezeti majd. Reméljük, hogy e felismerés a vállalatok részéről számos lehetőséget kínál majd az oktatás és a termelés összekapcsolására, a munka és a tanulás egymás hatékonyságát fokozó integrálására.

IRODALOM

1. The Case Method of Instruction. Edited by Cecil E. Fraser. McGraw—Hill Book Company, Inc. New York and London, 1931. 1—11. p.
2. Roy L. Wooldridge: Analysis of Student Employment in a Cooperative Education Program. Center for Cooperative Education, Northeastern University, Boston, 1970. szeptember. 1—62. p.
3. James W. Wolson: On the Nature of Cooperative Education. Journal of Cooperative Education, 1920. május.
4. James W. Wilson: Survey of Cooperative Education, 1970. Journal of Cooperative Education, 1970 november.

FIGYELŐ

AZ ELMÉLET ÉS AZ EMPÍRIA NÉHÁNY KÉRDÉSE A SZOVJET SZOCIOLÓGIAI IRODALOMBAN

IFJ. GYENES ANTAL

A társadalom gazdasági, kulturális fejlődésének jelenlegi szintjén egyre erősebben jelentkezik a szükséglet a politika tudományos megalapozottsága, a társadalmi folyamatok tudományos elemzése és tervezése, e folyamatok egyre tökéletesebb irányítása iránt. Ez a szükséglet új igényeket támasztott a társadalomtudományokkal szemben.

A szocialista társadalmi–gazdasági viszonyok fejlődésének meghatározott időszakában, mikor az elsőrendű feladat az iparosítás, a kulturális elmaradottság felszámolása stb. volt, a történelmi materializmus elsősorban ideológiai, propagandisztikus funkciókat töltött be, módszerét pedig az általános igazságokból való deduktív levezetések jellemezték.[1] A társadalom fejlődése azonban egy sor új kérdést vetett fel, így pl. a társadalmi struktúra, az állam, a jog, a család, a társadalmi tudat stb. vonatkozásában. Míg korábban ezek a kérdések csak egészen elvont, általános formában merültek fel, addig ma már ezek gyakorlati, konkrét tartalmáról van szó. Manapság a szocialista társadalom fejlődéséhez nem elegendő a kommunizmus „végső" céljainak ismerete — a termelőerők maximális fejlettsége, a szellemi és fizikai munka, a város és falu közötti lényeges különbségek megszűnése, a személyiségek harmonikus fejlődése, az állam elhalása stb. A társadalmi gyakorlat konkrét, elvileg teljesen új problémákat vet fel, és konkrét, tudományosan megalapozott válaszokat igényel ezekre a kérdésekre. Mindez a társadalmi jelenségek konkrét szociológiai, empirikus módszerekkel való megközelítése iránti érdeklődés megnövekedését vonta maga után, mind a Szovjetunióban, mind a többi európai szocialista országban.

A „szociológia" terminus megjelenésével (az ötvenes évek közepe táján) a szovjet filozófusok között vita kezdődött a szociológia létjogosultságáról, a szociológia tárgyáról, a szociológia és a történelmi materializmus viszonyáról stb. Ugyanakkor, még mielőtt eldőlt volna, hogy szükség van-e egyáltalán a szociológiára, megkezdődtek az empirikus szociológiai vizsgálatok első kísérletei. Már ezek a kezdeti próbálkozások kétségtelenné tették az ilyen vizsgálatok jelentőségét a társadalmi gyakorlat és az elméleti problémák szempontjából. E vizsgálatok elterjedése és színvonalbeli emelkedése pedig egyre inkább konkrét tartalommal töltötte meg a szociológiáról szóló vitákat.

A szociológia és a történelmi materializmus

A vita egyik központi kérdése a történelmi materializmus és a szociológia viszonyának kérdése volt. E kérdéssel kapcsolatban három álláspont alakult ki.

Az első álláspont hívei szerint a történelmi materializmus és a szociológia teljes egészében megegyeznek. A történelmi materializmus ennek megfelelően a konkrét „társadalmi" (és nem szociológiai!) vizsgálatok *közvetlen* metodológia alapját képezi. Ezek a társadalmi vizsgálatok szállítják az empirikus anyagot a történelmi materializmus számára. A konkrét társadalmi vizsgálatok valamennyi társadalomtudomány feladatát képezik, a szociológiát illetően pedig — ami nem más mint a „történelem filozófiája" — a konkrét kutatások másodrendű jelentőséggel bírnak.[2]

[1] Messzirenyúló feladat lenne ennek okainak keresésére vállalkozni, hiszen ennek során meg kellene magyaráznunk az ún. személyi kultusz lényegét is. Tény, hogy közvetlenül az októberi forradalom után megkezdődtek a társadalmi problémák empirikus vizsgálatai, amelyek a gyökeres társadalmi–gazdasági változások idején óriási jelentőséggel bírtak, és amelyeket Lenin nagyra értékelt és támogatott. A harmincas években ezek a vizsgálatok abbamaradtak, és a társadalmi problémák „megoldásához" inkább más eszközöket próbáltak felhasználni. A 20-as években készült szociológiai munkák ismertetésére a Szovjetunióban, sorozat indult. Ld. Büt, vremja demografija Informacionnüj Buleten Szovjetszkoj Szociologicseszkoj Asszociacii 13., 14., 15. sz. Moszkva, 1968. szerk. G. V. Oszipov

[2] Ld. pl. D. I. Cseszno kov. Isztoricseszkij materializm i szocialnüje isszledovanija Moszkva, Müszl. 1967.

A második álláspontot vallók a történelmi materializmus filozófiai jellegét hangsúlyozva a szociológiát *kizárólag* empirikus tudománynak tekintik, amely tárgya, módszerei és funkciói tekintetében elvileg különbözik a történelmi materializmustól. A történelmi materializmus csupán filozófiai-metodológiai alapját képezi a szociológiának, és ebben a tekintetben ugyanúgy viszonyul ez utóbbihoz, mint a többi társadalomtudományhoz — nyelvészethez, közgazdaságtanhoz, jogtudományhoz stb. A szociológia tárgyát illetően a véleények itt eltérőek. Egyesek szerint a szociológia a társadalom funkcionálásának (de nem fejlődésének) törvényszerűségeit vizsgálja, módszere pedig a strukturo-funkcionális elemzés.[3] Mások szerint a szociológiának foglalkoznia kell a társadalom fejlődésével is, módszerét illetően tehát a strukturo-funkcionális elemzés és genetikus megközelítés egyesítésére kell törekedni. Megint mások azt állítják, hogy a szociológia kiemeli és leírja a társadalom funkcionálásának és struktúrájának „átmeneti" elemeit, valamint ezek különböző társadalmi objektumokban való megjelenésének specifikumát.[4]

Végül a harmadik álláspont szerint a történelmi materializmus — a marxizmus általános társadalomelmélete — a szociológiai tudomány rendszerében az általános elmélet funkcióit tölti be. A történelmi materializmus szociológiában betöltött funkciói ezek szerint különböznek annak filozófiában betöltött funkcióitól; a történelmi materializmus a konkrét-szociológiai vizsgálatok „felvonulási" területét képezi és ugyanakkor a konkrét vizsgálatok eredményeként nyert adatok általánosításának legfelsőbb szintjeként jelenik meg. A történelmi materializmus tehát ebben a vonatkozásban egy új, a filozófiától különböző teljesség szerves részét, a szociológiai ismeretek részét képezi. A szociológia ugyanakkor bonyolult hierarchikus rendszert képez, amely mind „horizontálisan" — tehát vizsgálatának tárgya szempontjából — mind „vertikálisan" — vagyis az eredmények általánosításának szintjeit tekintve differenciálódik. Ennek megfelelően az általánosítás *legalább* három szintje különböztethető meg: a legalsó, az empirikus szint, az általánosítás középső szintje, amely lehetővé teszi a társadalom egyes szféráihoz és folyamataihoz tartozó tények elméleti interpretálását és végül a legfelső szint, amely a történelmi materializmussal kapcsolatos.[5]

Ez az utóbbi álláspont az, amely a szovjet szociológusok között leginkább elfogadásra talál,[6] amelynek érvelése a legmeggyőzőbbnek tűnik, és amely, feltételezhetően a leggyümölcsözőbb mind az empirikus vizsgálatok gyakorlata, mind a marxista társadalomelmélet fejlődése szempontjából.

Elmélet és empíria

A vázolt vita jórészt azért bontakozott ki, mert a történelmi materializmus általános tételei nem alkalmazhatóak közvetlenül a társadalom konkrét jelenségeinek feltárását célzó empirikus vizsgálatokban.

A történelmi materializmus, a marxista filozófia részeként kialakulva, a társadalmi viszonyok többezeréves, egész korszakokat átfogó tapasztalatainak általánosítását képezi. (A kiinduló elvek Marx számára először hipotézisekként merültek fel a korabeli társadalmi viszonyok megfigyelése alapján, majd pedig ezen feltételezések szemszögéből elemezte Marx a történelmet 2500 évre visszamenőleg.)[7] Következésképpen a történelmi materializmus a társadalom fejlődésének és funkcionálásának oki-okozati kapcsolatait az általánosítás igen magas szintjén mozgó fogalmak segítségével ragadja meg. A társadalmi jelenségek lényegének feltárásakor — elvonatkoztatva az individuális, véletlenszerű momentumoktól — a társadalmi organizmus alapvető összetevői közötti törvényszerű viszonyokat, fejlődési tendenciákat vizsgálja. Az olyan analitikus úton kialakított fogalmak, mint a termelőerők, termelési viszonyok, alap és felépítmény stb. bonyolult, viszonylagos önállósággal bíró rendszereket jelölnek, amelyek egyedi, specifikus viszonyaitól ezek a fogalmak elvonatkoztatnak.

A történelmi materializmus törvényei, továbbá, a társadalom ezen általános fogalmak által jelölt szférái közötti viszonyokat a determináció dinamikus koncepciója szerint ha-

[3] Ld. N. F. Naumova. Nekotorüje uroki rázvitija zapodnoj szociologii. Voproszü Filoszofii 1968. 1. sz. 54–55. o.

[4] R. V. Rüvkina O predmete szociologii i ego meszte v szisztyeme nauk, „Szociologicseszkije isszledovanija. Voproszü metodologii i metodiki". Szerk. R. V. Rüvkina Novoszibirszkij Goszudarsztvennüj Universzitet Novoszibirszk, 1966.

[5] Ld. pl. M. T. Jovcsuk, A. G. Harcsev, V. A. Jadov Aktualnüje problemü markszisztko–leninszkoj szociologii v SZSZSZR. Filoszofszkije Nauki 1970. 5. sz. 3–13. o.

[6] A marxista szociológia elméleti problémáiról a moszkvai egyetem 1968-ban vitát rendezett, ahol ez a felfogás volt a domináló. Ld. O sztrukture markszisztkoj szociologicseszkoj teorii. Szerk. P. A. Racskov Izdatelsztvo Moszkovszkogo Universziteta. Moszkva, 1970.

[7] Az empirikus vizsgálatoknak a marxizmus kialakulásában játszott szerepéről ld. N. I. Lapin: Rol konkretnüh isszlédovánij v formirovánii markszizma. „Marksz i szociológija" Szerk. G. V. Oszipov. Információnnüj Buleten Szovetszkoj Szociologicseszkoj Asszociacii 3. sz. Moszkva, 1968.

tározzák meg. A determináció ezen felfogásának megfelelően bizonyos jelenség kiváltó oka térben és időben lokalizálható, az adott ok által kiváltott hatás iránya pedig egyértelműen meghatározható. Az oksági viszonyok ezen értelmezése azonban nem társadalmi folyamatokra vonatkozik, már csak azért sem, mert ezek a folyamatok tömegjelenségek, következésképpen itt a statisztikai determináció fogalmát kell alkalmazni. Ennek értelmében a jelenség okát az általános és a specifikus feltételek összességében kell keresni. A jelenségek okainak feltárásához tehát több tényezőt, többek között szubjektív tényezőket kell figyelembe venni.[8]

Mindezek alapján érthető, hogy azok a kísérletek, amelyek közvetlenül a történelmi materializmus tételeire támaszkodva kísérelték meg az empirikus vizsgálat programjának kidolgozását, a módszerek meghatározását, majd pedig a kapott adatok interpretálását, nem vezettek sikerre, — banális, illusztratív eredményekre jutottak. Ugyanakkor nem kevésbé banális eredményekkel „büszkélkedhettek" azok a vizsgálatok is, amelyek minden elméleti előfeltétel nélkül, a „józan észből" kiindulva, a kérdőív összeállításával kezdték, és a statisztikai adatok kommentálásával végezték. A szociológiára is érvényes tehát, hogy nem a tények, hanem azok elméleti interpretálása, a gondolatok fontosak, amelyek a tényeket a tudomány rendszerébe szervezik.

Ezen kudarcok tapasztalatából kiindulva néhány szovjet szociológus abban látja a megoldást, hogy a szociológiát két részre bontja, elméleti és empirikus szociológiára, és a kettőt szembeállítva az utóbbit tekinti tulajdonképpeni szociológiának, míg az előbbihez a történelmi materializmust, a történelemtudományt és általában a társadalomra vonatkozó „spekulatív" gondolkodást sorolja. Az empirikus szociológia önálló tudományként való deklarálásakor hivatkoznak egyrészt a módszerre — amely, úgymond, egyre bonyolultabbá, tökéletesebbé válva egész embert kíván, mivel megfelelő elsajátítása mellett nem igen marad idő elméleti foglalatoskodásra —, másrészt pedig az általános közgazdaságtan mellett létező konkrét gazdaságtudományok tényére.[9]

Ami a módszerek elsajátításának nehézségét illeti: természetesen nem lehet arról szó, hogy minden egyes szociológus tevékenysége teljes mértékben képviselje a szociológiai tudomány egészét. Munkamegosztásra minden tudományban szükség lehet. A különböző empirikus vizsgálatok gyakorlata azonban, amelyet az alkalmazott módszer köt egybe, önmagában véve még nem képez tudományt, és ellentmond magának a tudomány fogalmának. Az elméleti és a konkrét gazdaságtudományokra való hivatkozás pedig figyelmen kívül hagyja, hogy az utóbbiak mindegyikének, az adott vizsgálati objektumra vonatkozóan, szüksége van elméletre, mint ahogy a marxista politikai gazdaságtan is az empirikus, konkrét vizsgálatokra támaszkodva alakult ki és fejlődik tovább.

Az általános szociológiai elmélet és az empirikus vizsgálatok közötti kapcsolat problémája csak a közbeeső elméleti láncszemek kidolgozása útján oldható meg. A szociológia ugyanis nem tekinthető deduktív, axiomatikus tudománynak. A deduktív tudományoknál ugyanis az elmélet alapját néhány axióma, alapvető tétel képezi, amelyek az adott elmélet keretein belül nem bizonyíthatóak és az elmélet szempontjából nem is szorulnak bizonyításra. Ezekre az axiómákra épül az elmélet egész rendszere. Az adott tudomány szférájába tartozó objektum lényegének feltárása az objektum ismert ismérveinek magyarázatát jelenti. Ennek során olyan új ismérveket kell találni, amelyekből, valamint a tudomány törvényeiből kiindulva az ismert ismérvek deduktív úton, bizonyos logikai szabályok alkalmazásával levezethetőek.[10] A dedukció szabályait a társadalomtudományok és így a szociológia is alkalmazza (ily módon alakíthatóak ki például hipotézisek bizonyos elméleti tétel verifikálására). A nem-deduktív elméletek sajátossága azonban, hogy az elmélet kidolgozásakor a megismerés különböző eljárásai kerülnek alkalmazásra, az elmélet egésze pedig bizonyos elemi elméletekből áll össze, amelyek meghatározott ismeretelméleti, logikai elvek szerint kerülnek összekapcsolásra. „Az elmélet nemcsak az ismeretek összességét képezi, hanem az új ismeretek feltárását szolgáló tipizált eljárás leírását is."[11]

[8] „A statisztikus törvényszerűség az oksági kapcsolat olyan formája, amelynél a rendszer adott állapota nem egyértelműen határozza meg a következő állapotokat, hanem csak bizonyos valószínűséggel, melynek nagysága a múltbeli változási tendenciák megvalósulási lehetőségének objektív mértékétől függ. Statisztikus törvényszerűség működik minden nem autonóm, az állandóan változó külső feltételektől függő rendszerben, amelyben, az elemek száma igen nagy." A statisztikus törvényszerűség egyik döntő sajátossága „az a körülmény, hogy a lehetőségek és tendenciák fejlődési folyamataiban minőségileg új állapotok jönnek létre. Ezért minden bonyolult fejlődési folyamat a statisztikus törvényszerűségeknek van alávetve, a dinamikus törvényszerűség pedig csak megközelítő kifejezése e folyamat egyes fokozatainak." Ld. Filozófiai Kislexikon Szerk.: M. Rozental és P. Jugyin Kossuth; 1964. 586–587. o.

[9] Ld. pl. V. I. Sljapentoh. Szociologija dlja vszeh. Szovetszkaja Rosszija, Moszkva, 1970. 10–15. o.

[10] Ld. E. K. Vojsvillo. Ponatije kak forma müslenija. Voproszü Filoszofiji. 1969. 8. sz. 25–36. o.

[11] A. A. Zinovjev. Dva urovnja v naucsnom isszledovanii. „Problemü naucsnovo metoda." Moszkva, 1964. 240. o. (idézve V. A. Jadov után ld. Filoszofszkije nauki 1968. 2. 76. o.)

Az általános és a részleges elméleti tételek között tehát nincs formális — logikai kapcsolat. Az általános elmélet csak útmutatást adhat egy adott szférára vonatkozó jelenségek elméleti interpretálásához, de nem alkalmas ezen elméletek deduktív módon történő levezetésére. A marxizmus általános tételeinek konkrét helyzetben való alkalmazására vonatkozóan írta Lenin, hogy az a törekvés, amely az „általános igazság egyszerű logikai fejtegetésével" keres választ a konkrét kérdésekre „nem más, mint a marxizmus ellaposítása."[12]

A társadalmi jelenségek oki-okozati kapcsolatainak feltárása, a konkrét társadalmi feltételek között végbemenő történések magyarázata ugyanakkor az adott empirikus vizsgálat keretein belül közvetlenül lehetséges általánosítás szintjén nem oldható meg. Ez csak az adott vizsgálat tárgyi szférájára vonatkozó absztrakcióknál magasabb szintről kiindulva lehetséges.

A mindennapi élet jelenségeinek szintjén, az empirikus adatokban, azt találjuk, hogy az emberek bizonyos célok, erkölcsi normák, értékek által vezéreltetve cselekednek, alakítják ki egyéni létüket, s mindez tudatos választásként jelenik meg számukra. Ebből arra következtethetnénk, hogy a társadalmi viszonyok értékek és normák alapján alakuló viszonyok, és hogy a szükségszerűség, determináció fogalmakkal tulajdonképpen nincs mit kezdenünk, mivel ezen konkrét érzésekkel, gondolatokkal bíró embereken kívül a társadalomban nincs semmi „felsőbb erő". Ugyanakkor a marxizmus általános szociológiai elmélete ennek teljesen ellenkezőjéből indul ki. „Az ember él és gazdálkodik, gyermekeket szül, termékeket termel s ezeket kicseréli: ebből az események objektív és szükségszerű láncolata alakul ki, az ember *társadalmi tudatától* független fejlődés láncolata, amelyet ez a tudat soha sem foghat át teljesen."[13]

Valójában itt az általánosítás két különböző szintjéről van szó. A közvetlenül megfigyelhető események szintjén az emberek tudatos cselekedeteivel van dolgunk. Az egész korszakokat átfogó általános szociológiai elemzés szintjén viszont azt találjuk, hogy az egyéni-pszichológiai értelemben céltudatos viselkedés öntudatlanul megy végbe a termelés, a fogyasztás és a társadalmi érintkezés egész rendszerét meghatározó reális törvényszerűségek társadalmi tudatban való tükröződésének szempontjából.[14]

A középfokú elméletek létjogosultságával kapcsolatos vita

Mindez az általános elmélet és az empirikus anyag közti közvetítő szerepet betöltő elméleti láncszemek — az ún. középfokú elméletek — kidolgozásának szükségességét támasztja alá.

A középfokú elméletek kidolgozásának gondolatát, mint ismeretes Merton vetette fel. Ezen elméletek rendeltetése az empirikus vizsgálat folyamán felmerülő munkahipotézisek és az átfogó spekulációk közötti közvetítés. Merton szerint az empirikus adatok alapján, induktív úton, bizonyos, az adott vizsgálat területére vonatkozó „mikroelméleteket" kell kidolgozni, amelyek segítségével az általánosítás mind magasabb szintjére emelkedve végül is el lehet jutni az általános szociológiai elmélethez. Merton szerint tehát a középfokú elméletek kidolgozásának szükségességét elsősorban az általános szociológiai elmélet hiánya diktálja. A középfokú elméletek koncepciója nem kevés támadható momentumot vet fel — Merton marxista kritikusai mindenekelőtt azt emelik ki, hogy a középfokú elméletek kidolgozása és átfogó elméletté való „egyesítése" nem lehetséges bizonyos rendező elvek nélkül, amelyek absztrakciók lévén nem vezethetők le az egyes mikroelméletek alapjául szolgáló véges számú megfigyelésből. Ugyanakkor a marxista szociológia számára, amely rendelkezik általános elmélettel, ez a koncepció nagyon gyümölcsöző lehet. A középfokú elméletek szükséges voltát a marxista szociológiai szempontjából a szovjet irodalomban először Andrejeva és Nikitin vetette fel,[15] részletes kidolgozásuk pedig elsősorban Jadov, Oszipov és mások érdeme.

A középfokú elméletek nemcsak a vizsgált jelenségek leírását szolgáló fogalmi apparátus kidolgozását, és a kölcsönhatásban levő tényezők funkcionális függőségeinek regisztrálását célozzák, hanem a társadalmi jelenségek lényegének, oki-okozati kapcsolatainak feltárását tűzik maguk elé. A marxista szociológiában a középfokú elméletek nem a hiányzó általános elmélet pótlását célozzák, hanem „a társadalmi totalitás reálisan, ob-

[12] Lenin művei 3. köt. Szikra, 1956. 14. old.
[13] Lenin Művei 14. köt. Szikra, 1954. 337–338. o.
[14] V. A. Jadov. Metodologija i procedurü szociologicseszkih isszledovanyij. Tartuszkij Goszudarsztvennüj Universzitet. Kabinet Szociologii. Tartu, 1968. 16–17. o.
[15] Ld. G. M. Andrejeva E. P. Nikityin. Metod objasznénija v szociologii. „Szociologija v SZSZSZR". Szerk. G. V. Oszipov Moszkva, Müszl. 1965. I. köt. 142–143. o.

jektíve létező szintjeit tükrözve,"[16] a marxista szociológiai elmélet struktúrájának szerves részeit képezik.

A középfokú elméletek, vagy szakszociológiai elméletek kialakulásának általános útja a következőképp jellemezhető: „Az empirikus adatok és a történelmi materializmus elméleti tételeinek összevetésével konkretizálódnak a társadalmi viszonyok általános mechanizmusára vonatkozó ismereteink. A marxista szociológiai elmélet keretén belül így viszonylag önálló részek alakulnak ki, amelyek specifikus tárggyal, előfeltevésekkel és kidolgozott fogalomrendszerrel bírnak."[17]

Az általános elmélet tehát amellett, hogy a felhalmozott ismereteket az általánosítás legmagasabb szintjén rendszerezi, az új ismeretek feltárásának funkcióját is betölti. Bármely elméleti rendszer csak akkor fejlődhet sikeresen, ha nemcsak leírja és magyarázza az adott tárgyi szférát, hanem egyidejűleg az új ismeretek megszerzésének módszeréül szolgál az adott tárgyi szféra vonatkozásában.[18]

A szakszociológiai elméletek tárgya az általános elmélethez viszonyítva szűkebb, a társadalom egészének egy-egy alrendszerére vonatkozik, és ezen alrendszeren belül vizsgálnak specifikus folyamatokat. Az adott területre vonatkozó törvények és törvényszerűségek a valószínűség terminusaiban, nem pedig kategorikus formában kerülnek megfogalmazásra. A szakszociológiai elméletek lényeges eltérése más társadalomtudományoktól, hogy objektumát több dimenzióban, a gazdasági, társadalmi-politikai és a szellemi élet kölcsönhatásában, a társadalom egészének kontextusában vizsgálja, nyomon követvén a társadalmi organizmus általános strukturális kapcsolatainak megjelenését az adott „alrendszerben". A szociológia valamennyi szinten a társadalmi struktúra részeként vizsgálja a konkrét jelenségeket és folyamatokat.

A szakszociológiai elméletek hiánya, kidolgozatlan volta valamennyi empirikus vizsgálatnál érezteti hatását. A marxizmus klasszikusai a történelmi materializmus kidolgozásánál elsősorban annak politikai funkcióit, a hatalom proletariátus által történő megragadását tartották szem előtt. Ezért az általánosítás középső szintjén olyan elméletek kerültek kidolgozásra, mint az osztályok és az osztályharc, a forradalom stratégiája és taktikája stb. A társadalom fejlődése „békésebb" aspektusainak kidolgozása azonban még ezután elvégzendő feladat.[19] Ennek ellenére a szakszociológia elméletek kidolgozásának szükségessége nem kevés ellenállást váltott ki. A tudomány ezen természetes és szükségszerű folyamatát néhányan, akik számára „a szociológia a történelmi materializmus szinonimája", és akik szerint „a történelmi materializmussal nem azonos szociológiáról való mindenféle fecsegés — a burzsoá eszmék tudományunkba való becsempészése —"[20] a történelmi materializmus „feldarabolásának" tekintették. „Érthető, hogy az ilyen elképzelések a divatnak való gondolkodásnélküli behódolás ismérvei és következményei, és lényegében véve a tudomány széthullását jelentik".[21] A megoldást ezek szerint abban látják, hogy a történelmi materializmus *keretein belül* kell kidolgozni a személyiségre stb.-re vonatkozó elméleteket, továbbá ki kell szélesíteni a hagyományos tudományok által vizsgált problémák és jelenségek körét, ill. új társadalomtudományi ágazatokat kell kialakítani (pl. „vallástudomány"), végül komplex társadalmi (és nem szociológiai!) vizsgálatokat kell végezni az olyan jelenségekre és problémákra vonatkozóan, mint a család, munka, közvélemény stb.[22] E javaslatokból következően (nem beszélve természetesen arról, hogy a hagyományos tudományok problémájának kiszélesítése és új tudományok keletkezése nem javaslatoktól függ, hanem a tudományfejlődés belső logikája és a társadalmi szükséglet következménye) szociológiára tulajdonképpen nincs szükség, hiszen a fenti intézkedések megvalósításával a probléma egyszerűen megoldódik, anélkül, hogy akárcsak a szociológia szót is használni kellene.

Ami a tudomány szétesését illeti: az adott tárgyi szférára vonatkozó ismeretek általánosításának legmagasabb szintjét képező elmélet mellett minden tudományban megvannak az általánosítás alacsonyabb szintjeit képviselő elméletek, amelyek az adott tudomány tárgyába tartozó, de ezen belül bizonyos önállósággal bíró jelenségkörre vo-

[16] U. o. 142. o.
[17] V. A. Jadov. Metodologija u procedurü szociologicseszkih isszledovánij. i.m. 15. o.
[18] Ld. P. V. Kopnin. Szisztema teoriji. Nauka kak prikladnaja logika. „Logika naucsnovo isszledovanija" Szerk. P. V. Kopnin. Moszkva, Nauka, 1965. 306. o.
[19] Ld. erről M. J. Kovalzon Potrebnuszti upravlénija obscseszt vennümi processzami i razvitie szisztemü szociálnogo znanija. „O sztrukture markszisztkoj szociologicseszkoj teoriji." i. m. 50–51. o.
[20] Az ilyen és hasonló ítéletek bírálatát ld. u. o. 53. o.
[21] E. H. Sztepanján. Metodologicseszkoje znacsénije isztoricseszkogo materializma. „O sztrukture markszisztkoj szociologicseszkoj teorii" i. m. 68–69. o.
[22] Uo.

natkozó ismereteket rendszerezik, ill. útmutatóul szolgálnak ezen szűkebb területre vonatkozóan a további ismeretek feltárását, a meglevő ismeretek elmélyítését szolgáló kutatások számára. Ennek ellenére szétesésről szó sincs. Ellenkezőleg, csak ezen az úton képzelhető el a tudomány és így az általános elmélet fejlődése is. Arról van szó, hogy maguk ezek az elméletek az általános elmélet és az empirikus adatok szembesítésének eredményeként keletkezve, összekötő kapocsként szolgálnak az általános elmélet és az empirikus kutatás között. Ezeken a középfokú elméleteken keresztül valósulhat meg az absztraktól a konkréthoz, ill. a konkréttól az absztrakthoz történő felemelkedés. Tehát a középfokú elméleteken keresztül akkumulálja magába az általános elmélet az empirikus eredményeket, ill. ezeken keresztül realizálódik az empirikus kutatásban az általános elmélet metodológiai, heurisztikus funkciója. Nem megvalósítható az a követelés sem, mely szerint a szakszociológiai elméleteket a történelmi materializmus keretein belül kell kidolgozni. A történelmi materializmus a társadalommal kapcsolatos ismereteink általánosításának legmagasabb szintjét jelenti, és mint ilyen a marxista filozófia rendszerében a filozófiai ismeretek egyik összetevőjeként jelenik meg, mivel az alapvető filozófiai kérdés, a lét és a tudat problémájára keres választ a társadalom vonatkozásában. A szociológia rendszerében ugyanakkor az általános elmélet szerepét tölti be, mivel a társadalmat egységes rendszerként vizsgálja, annak funkcionálása és fejlődése általános törvényeit tárja fel. Az általános szociológiai törvényszerűségek feltárása azonban nem lehetséges a társadalmi lét és a társadalmi tudat kérdéseinek figyelmen kívül hagyása nélkül. Ezért minden *általános* szociológiai törvény (alap és felépítmény, társadalmi lét és társadalmi tudat viszonya) egyidejűleg filozófiai törvény is. A történelmi materializmus foglalkozik ugyan olyan problémákkal mint a személyiség, a társadalmi struktúra, politika stb., de csupán ezek helyét, szerepét vizsgálja a társadalom egészének struktúrája, funkcionálása, illetve fejlődése szempontjából és ezeket viszonylag önálló rendszernek tekintve a köztük levő lényegi kapcsolatokat tárja fel, alá- és fölérendeltségi viszonyukat vizsgálja. Nem foglalkozik azonban az ezen összetevőkön belüli strukturális sajátosságokkal, ezek funkcionálásának mechanizmusával. A szakszociológiai elméletek történelmi materializmusba való „bekapcsolása" tehát ellentmondana a történelmi materializmus lényegének, feladatainak. Szervezeti kategóriákban gondolkodva persze könnyen megoldható a szakszociológiai elméletek és általában a szakszociológiák problémája. A szakszociológiák különböző diszciplínáknak történő „kiadásával" azonban éppen a szociológia lényege, a szociológiai szemlélet veszne el.

Empirikus vizsgálatok végzésére valamennyi társadalomtudománynak szüksége van. Mindezek a tudományok azonban a saját szemszögükből vizsgálják az adott problémát. A közgazdászt az ember pl. mint a termelőerők egyik komponense érdekli, a pszichológust mint „szabad akarattal" felruházott szubjektum, a pedagógust mint nevelési objektum, a demográfust mint a népesség meghatározott struktúrájának egysége stb., és csupán a szociológus foglalkozik az emberrel, mint szociális típussal, mint „szociális totalitással" (Marx), melynek lényegét a társadalmi viszonyok egész rendszerében kell keresni.[23]

Ez azonban természetesen nem jelenti azt, hogy más társadalomtudományok keretein belül nem fejlődhetnek szakszociológiai elméletek, hogy más társadalomtudományok ne foglalkoznának szociológiai kutatásokkal, hiszen a tudományok reális, történelmileg kialakult állapota nem feltétlen esik egybe a tudományelméleti szempontokkal. A jogtudomány keretében fejlődő állam- és jogelmélet például elsősorban szociológiai szemléletet igényel. Épp olyan helytelen lenne tehát a szakszociológiák társadalomtudományokról való leválását deklarálni, mint a szakszociológiákat „kiosztani" különböző társadalomtudományoknak.

A szociológiai szemlélet hiánya a legproblematikusabb a társadalmi problémák ún. „komplex társadalmi vizsgálatok" útján történő feltárása mellett kardoskodók érvelésében. Ezen elképzelések szerint az emberre vonatkozó *egységes* ismeretek kialakulásának előfeltétele több tudomány — biológia, pszichológia, fiziológia, közgazdaságtan, jog stb. — együttes részvételével, komplex társadalmi vizsgálatok végzésével érhető el. E felfogás szerint nem szakszociológiai elméletekre van szükség, mivel ezek „objektíve az általános társadalomelmélet lealacsonyításához . . . a konkrét vizsgálatoknak a filozófiai elmélettől való elszakításához, a kizárólagos empirikus módszerek uralmához vezetnek . . . tehát a konkrét társadalmi vizsgálatok végzése valamennyi társadalomtudomány ügye." Az ilyen vizsgálatokat a „társadalmi élet egésze és a konkrét társadalmi jelenségek különböző oldalai, szintjei, lényegei közötti kapcsolatok és kölcsönhatások általános elmélete" — más néven a rendszerelmélet — „alapján kell végezni". Ezeknek

[23] Ld. erről: V. A. Jadov. K voproszu o marksizsztkoj szociologii kak nauke. Filoszofszkie Nauki 1968. 2. sz. 70—78. o.

az elképzeléseknek megfelelően tehát a konkrét társadalmi jelenségek megismerése nem a szakszociológiai elméletek, hanem a rendszerelemzés elméletének kidolgozása, ill. az ezen alapuló komplex társadalmi vizsgálatok útján valósulhat meg.[24] A tudományok integrációja progresszív, napjainkban egyre inkább kibontakozó folyamat.[25] Illuzórikus azonban az az elképzelés, amely a különböző résztudományoknak a rendszerelemzés alapján történő mechanizmus egyesítése útján kíván egységes ismeretekhez jutni a társadalom egészére és különböző részjelenségeire vonatkozóan.

A komplexitás és az adott objektumra vonatkozó ismeretek egységes volta két különböző dolog. Egységes ismeretek csak azon tudomány keretein belül fejlődhetnek, amely megfelelő — tudománytörténetileg kialakult és így sokszorosan verifikált, „kicsiszolódott" — fogalmakkal, absztrakciókkal rendelkezik.[26] Ami pedig a rendszerelméletet illeti, ez csak fejlődésének első lépéseit teszi, a társadalomtudományokban való alkalmazásukról nem is beszélve.[27]

Különböző nézetek az operacionalizálás kérdéséről

A történelmi materializmus és a szociológia, az általános elmélet és az empirikus vizsgálatok viszonya a középfokú elméletek, a szakszociológiai elméletek tisztázásán keresztül tárul fel. Ezzel kapcsolatban szólni kell még az operacionalizálás problémáiról. A szociológus a környező valóságot általános fogalmak segítségével igyekszik „elrendezni". Ahhoz, hogy az ezekben a fogalmakban akkumulálódott ismeretek összevethetőek legyenek a társadalom meghatározott területén kialakult konkrét helyzettel a fogalmak tartalmát le kell bontani a konkrét jelenségek szintjére, vagyis operacionalizálni kell őket. Ezt a folyamatot részletesen elemezték az „Ember és munkája" c. mű szerzői,[28] a munkához való viszony empirikus vizsgálata szempontjából.

Tekintve, hogy az „operacionalizálás" terminus a pozitivistáktól származik, néhány szerző az elméleti fogalmaknak az empirikus bázissal való összevetésében a „pozitivizmusnak tett engedményt" vélt felfedezni,[29] mondván, hogy a lényeget empirikus adatokon keresztül nem lehet feltárni — adott esetben azt állítva, hogy a munkához való viszonyt nem lehet a munka funkcionális tartalmával való elégedettséggel, a munkában megnyilvánuló kezdeményezőkészséggel stb. mérni, tekintve, hogy a szocializmusban a munkás magára, saját társadalmára, saját államára nem pedig a kapitalistára dolgozik, következésképpen elégedett a nehéz, monoton szegényes funkcionális tartalommal rendelkező munkával is, és az ilyen munkát szükségletként foghatja fel.[30]

A klasszikus pozitivizmus szerint a fogalmak empirikus interpretációja feltételezi a fogalom tartalmának *teljes* redukálását a megfelelő empirikus ismérvekre.[31] Absztrakt fogalom véges számú jelenségekre való bontása azonban reménytelen vállalkozás lenne. Az operacionális meghatározás tehát csak részben tárja fel az adott fogalom — vagy méginkább egy elmélet — tartalmát. Az elmélet és annak empirikus bázisa között a kapcsolat ugyanis nem közvetlenül, az egyes tételeknek az empirikus síkra való kivetítése által valósul meg, hanem közvetve. Az elméletnek csupán néhány eleme kerül összevetésre az empirikus bázissal, azok a kulcsfogalmak, amelyek tartalmazzák az empirikus mutatókat, ismérveket, amelyek alapján a közvetlenül meg nem figyelhető lényegre következtetni lehet. Ezek a fogalmak reprezentálják az elmélet egészét, míg annak többi eleme

[24] Ld. V. J. Jelmejev. Metodologicseszkie oszobennoszti komplekszniih szociálniik isszledovánij. Filoszofszkie Nauki 1967. 6. sz. 75–84. o.

[25] A komplex vizsgálatok gyakorlata és a középfokú (szakszociológiai) elméletek fejlesztése egyáltalán nem zárják ki egymást. A társadalomtudományokra is egyre inkább érvényes az a tendencia, hogy a tudományos eredmények a különböző tudományok határterületein születnek. Ez mindinkább szükségessé teszi a vizsgált objektum különböző diszciplínák felőli megközelítését. Ezt jól példázza az a V. A. Jadov vezetésével folyó vizsgálat, amely az érték-orientáció és a megfigyelhető viselkedés viszonyának problémáit igyekszik feltárni. A kutatók itt a viselkedést szabályozó egyéni – pszichológiai, szociálpszichológiai és szociológiai tényezők hierarchikus rendszerének kidolgozását tűzték célul. Lásd erről az empirikus vizsgálat programját: V. A. Jadov és mások: „Licsnoszt jejo cennosztnüe orientácii." Információnnüj Buleton Szovjetszkoj Szociologicseszkoj Asszociacii. 30. sz.

[26] Ld. V. A. Jadov: K voproszu o markszisztkoj szociologii kak nauke. Filoszofszkie Nauki. 1968. 2. sz.

[27] A rendszerelemzésről ld. I. V. Blauberg, E. G. Jugyin. Szisztemnüj nodhod v szocialnüh isszlédovánijah Voproszü Filoszofiji 1967. 9. sz. 100–110. o.

[28] A. G. Zdravomüszlov, V. P. Rozsin, V. A. Jadov, Cselovek i ego rabota. Moszkva, Müszl. 1967.

[29] V. J. Jelmejev. Otnosenije k trude i nekotorüje voproszü ego konkretno-szociologicseszkovo isszledovanija. „Cselovek i obscsesztvo" Szerk. B. G. Ananer Leningrád izdatelsztvo Leningradszkogo Universziteta. 1967.

[30] Uo.

[31] Ld. erről Mario Bunge. Szuszsesztvujut li operacionalnüe opredelenija fizicseszkih ponatij Voproszü Filoszofiji 1966. 11. sz. 66–74. o.

közvetett úton kerül az empirikus értelmezésre.[32] A munkához való viszonyra vonatkozóan tehát ha megállapítást nyer, hogy a munka szegényes tartalma a munkával való elégedettség alacsony mutatóit vonja maga után, akkor ez elegendő annak megállapításához, hogy a munka tartalmának gazdagabbá válása elengedhetetlen feltétele a munka szükségletté válásának.[33]

A vázolt vitáról, amely jelenleg is folyik, összességében elmondhatjuk, hogy ösztönzőleg hatott a szovjet szociológia fejlődésére, és sok tekintetben hozzájárult a marxista szociológia elméleti problémáinak tisztázásához. Ebben döntő szerepe volt az elért eredmények egymásra épülésének, annak, hogy a szóban forgó kérdések megvitatása egyre biztosabban támaszkodhatott az empirikus vizsgálatok tapasztalataira, illetve, hogy ezek a vizsgálatok egyre nagyobb követelményeket állítanak a marxista szociológiával szemben.

[32] V. Sz. Svürjev Neopozitivizm i problémü empiricseszkogo obosznovanija nauki. Moszkva „Nauka" 1966. 115–116. o.

[33] Ld. V. A. Jadov. K voproszu o markszisztkoj szociologii kak nauke. Filoszofszkie Nauki 1968. 2. sz. 70–78.

A TUDOMÁNYSZOCIOLÓGIA ALAPVETŐ KÉRDÉSEI ÉS JELENLEGI HELYZETE*

FÖLDVÁRI TAMÁS – MANCHIN RÓBERT

– a szakirodalom ismertetése –

I. A tudományszociológia kialakulása

Tanulmányunk célja a tudományszociológiai, valamint a tudomány és az ipar kapcsolatával foglalkozó szervezetszociológiai irodalom áttekintése, főbb gondolatainak összefoglalása és értékelése.

A szociológiának ezek a szakágai viszonylag rövid idő óta művelt területek, de fontosságuk már tárgyuk növekvő jelentősége miatt is, egyre inkább szembetűnő. A hazai kutatás aránylag kevés figyelmet szentelt eddig ezeknek a kérdéseknek, s tanulmányunkkal ezt a hiányt kívánjuk némileg pótolni.

A tudományszociológia újabb irodalmának legterjedelmesebb része amerikai—angol szerzőktől származik. Ez tükröződik a munkánkban is. A francia irodalomban e kérdéseket főleg általános szociológiai és kultúrantropológiai vonatkozásaikban érintik, vagy pedig a tudományszervezéssel kapcsolatban tárgyalják. A német irodalmon erősen érződik a Wissenssoziologie (tudományszociológia) és a filozófia tradíciója, a kreativitás, az intézmények és a kultúrfilozófiai vonatkozások a leggyakrabban vizsgált témák. A 30-as évek szovjet tudományszociológiai irodalma Nyugaton is nagy hatású volt, ezt azonban csak utalásokból ismerjük. Az újabb szovjet irodalomra a tudománygazdaságtani és szervezési kérdések túlsúlya jellemző, a kifejezetten szociológiai tanulmányok még inkább csak programatikus és kritikai jellegűek, s nem tartalmaznak empirikus kutatásokat. Figyelemre méltó a szovjet tudománypszichológiai kutatás, amely messzemenően szociálpszichológiai indíttatású.

A hazai irodalom e témakörben igen szerény, de talán kevesen tudják, hogy van egy magyar mű, melynek ambiciózus célja a tudomány szociológiájának a világirodalomból még hiányzó rendszeres felépítése. Ez Kornis Gyula 1944-ben megjelent „Tudomány és társadalom. A tudomány szociológiája" című kétkötetes műve. Az alapvetően szellemtörténeti beállítottságú munka inkább tudomány- és filozófiatörténet, mintsem a szó mai értelmében vett szociológia, s többet foglalkozik általában a tudás, mint a szűkebb értelemben vett tudomány társadalmi determinánsaival. A mű gazdag történeti anyaga és számos érdekes fejtegetése figyelemre méltó.

A tudománynak, mint a kultúra egy alrendszerének megvan a maga rejtett logikája. Ez meghatározott társadalmi determinizmusokban érvényesül, s a tudományszociológia fő célja ezek megragadása kell legyen.

A tudomány társadalmi determináltságának, felépítmény jellegének felismerése MARX-tól származik, MARX gondolatainak alapító jelentőségét a polgári tudományszociológusok is elismerik. (B. BARBER 1962, J. BEN—DAVID 1962). A tudomány termelő erővé válásának gondolatát is megtaláljuk MARX-nál, amikor arról ír, hogy korának tudományos eredményei miként materializálódnak a nagyipari gépgyártás akkori technikájában. Mondván, hogy a természet nem alkot gépeket, mozdonyokat, vasutakat, elektromos távírókat, megjegyzi, hogy mindezek az emberi tevékenység termékeit, az emberi agy emberkéz alkotta szerveit a tudás anyagivá vált erejét jelentik."

M. WEBER gondolatai ugyancsak nagy hatással voltak a diszciplínára. A R. MERTON-féle tudományszociológiai iskola az ő nyomdokaiban jár, amikor azt vizsgálja, hogy milyen társadalmi értékek és beállítottság kedveznek a tudományos tevékenységnek, WEBER hipotézise az aszketikus protestantizmus szerepéről a modern kapitalizmus előmozdítá-

* A tanulmány eredeti változata az MTA Szociológiai Intézete által OMFB megbízásból folytatott, az ipar és a kutatás kölcsönhatásának szociológiai összetevőit vizsgáló kutatás keretében készült.

A munka anyaggyűjtő szakaszában igen jelentős volt Manchin Róbert közreműködése. Ő azonban értékelés nélkül foglalta össze egyes alapvető munkák legfőbb gondolatait. A tanulmány végleges megfogalmazásánál nem tudott jelen lenni, s így nem felelhet a tanulmány értékelő és általánosító megállapításaiért.

sában vezérli MERTON-t, amikor a puritanizmus szerepét vizsgálja a XVII. század angol tudományában és a pietizmusát a német tudományosságban (MERTON, 1957).

K. MANNHEIM tudásszociológiája, gondolatai az ideológiáról, az európai műveltség jellegéről, az értelmiség szerepéről, ha kevésbé közvetlenül is, ugyancsak befolyásolják a tudományszociológiát. Főleg abban, hogy szaktudományként elhatárolódjon az általánosabb kultúr- és tudásszociológiától, s ne foglalkozzék a tudás tartalmának és logikai szerkezetének átfogó társadalmi determinációja kérdéseivel (MANNHEIM, 1936).

A harmincas, negyvenes évek tudományszociológiai művekben gazdagok. Ekkor jelennek meg P. SOROKIN, F. ZNANIECKI, OGBURN, T. PARSONS és R. MERTON művei. Mégis, a második világháború előtti évek gazdag terméséből csak R. MERTON néhány tanulmányának van kimutatható hatása a mai irodalomra.

A második világháborút követő években a tudomány intézményesülése előrehalad, jelentősége növekszik. Ekkor válik igazi szaktudománnyá a tudományszociológia. De csak néhány szociológus dolgozik e területen. Az érdeklődés igazán csak az elmúlt néhány évben fokozódott. A „science of Science" és scientometria a szociológiától nagyjából függetlenül váltak önálló diszciplínákká. Bár a szociológiai megközelítés központi fontosságú a tudomány interdisciplináris tanulmányozásában, az összefogásra való ösztönzés ritkán jön szociológusoktól. Mint látni fogjuk a tudományszociológia jelenlegi formájában kevéssé alkalmas arra, hogy eszközként szolgáljon a túldifferenciálódott tudomány egységének helyreállításában.

II. A tudományszociológia tárgya, alapvető kérdései

1. A tudományszociológia tárgymeghatározásának elvi kérdései

A tudományág tárgya és felosztása tekintetében más diszciplínákhoz hasonlóan a tudományszociológiában is különböző nézetek alakultak ki. A tárgy-meghatározásnak azonban e fiatal és alakuló tudományág esetében orientáló jelentősége van.

A szerzők általában mégis megegyeznek abban, hogy a tudományszociológiai kutatások főként két témakör köré csoportosulnak:

1. A tudomány, mint társadalmi rendszer
2. A tudomány rendszerének kölcsönhatása a szélesebb társadalmi rendszerrel.

Az első témakörön belül külön kutatási területet jelent a kutatási tevékenység folyamatának és intézményes kereteinek szociológiai vizsgálata, amit *kutatásszociológiának* is szoktak nevezni.

A tudomány és a társadalom kölcsönhatásának nagy témaköre mindenekelőtt a hatás iránya szerint bontható tovább. A tudomány társadalomra való hatásának problémáját eddig sokkal többet tárgyalták, mint az ellenkező irányú hatás kérdéseit, bár éppen ez utóbbi az, amely lényegében teljes terjedelmében a tudományszociológiába sorolható. A társadalmi szervezet racionalizálódásának, a társadalmi tevékenység „tudományosulásának" problematikája elsősorban általános-szociológiai kérdés, s emellett természetesen aszerint, hogy a tudománynak mely társadalmi szférára való hatásáról van szó, a szakszociológiák tárgya is.

Vannak azonban szerzők, akik a tudományszociológia tárgyát szélesebben határozzák meg, s a társadalom és a tudomány egymásrahatásának minden kérdését ide sorolják (KAPLAN 1964).

J. BEN—DAVID (1962) szerint a tudományszociológia azt vizsgálja, hogy a társadalmi feltételek miként befolyásolják a tudományos kutatást, a tudás terjedését, illetve, hogy a tudomány miként befolyásolja a társadalmi viselkedést. Így a tudománynak a gazdasági szervezetekre, politikára, vallásra és ideológiára gyakorolt hatásának vizsgálatát is a tudományszociológia feladatának tekinti. Az ilyen „imperialisztikus" tárgymeghatározás azért tűnik célszerűtlennek, mert elmossa a tudományszociológiát más szakszociológiáktól elválasztó határvonalat, túlzott hangsúlyt fektet a társadalmi formáknak a tudás szempontjából való vizsgálatára.

2. A tudományszociológia tárgy-felosztásának tükröződése a fontosabb kézikönyvekben

A tudományszociológiai kézikönyvek struktúrája is lényegében a tudományszociológia vázolt értelmezésén és felosztásán alapul, bár a legtöbb mű a tisztán logikai szempont helyett történeti logikai szempontot követve, a tudomány és társadalom viszonyából indul ki, hiszen a tudomány társadalmi rendszere csak hosszas történeti fejlődés eredménye.

Így például B. BARBER *„Tudomány és társadalmi rend"* című könyve (B. Barber, 1952): „A tudomány természete, a racionalitás helye az emberi társadalomban" című fejezettel kezdődik. A szerző szerint a tudomány keletkezése onnan számítható, amikor a racionális gondolkodást „empirikus" céllal alkalmazzák, vagyis amikor érzékeink, vagy azok meghosszabbításaként működő műszereink számára elérhető problémák kutatása megkezdődik. Történetileg elemzi az empirikus és nem empirikus (filozófia, teológia) célokra alkalmazott racionális gondolkodásnak szerepét a különböző társadalmakban. Elemzi a fogalmi keretek fontosságát a tudomány fejlődésében, hangsúlyozva az ezekkel szemben felállított kívánalmak társadalmi meghatározottságát. A B. BARBER és W. HIRSCH által szerkesztett, „A tudomány szociológiája" című kötet (B. Barber, W. Hirsch, 1962) hasonló jellegű, „A tudomány és a tudományos szerep társadalmi természete" című fejezettel kezdődik. E fejezet T. Parsons és R. K. Merton egy-egy tanulmányát tartalmazza. T. PARSONS „A tudományos kutatás intézményesülése"-ről ír, rámutat a tudományos kutatás és az empirikus köznapi problémamegoldás határainak viszonylagosságára, valamint hangsúlyozza hogy a tudományos ismeret a cselekvésben gyökerezik, tehát a társadalmi cselekvés elméletével magyarázható. Általános módszertani elvként szögezi le, hogy a R. K. MERTON „A tudomány és a demokratikus társadalmi struktúra" című tanulmánya a tudomány ethosával, a tudományos tevékenységet szabályozó normákkal valamint a különböző társadalmaknak ezekhez a normákhoz való viszonyával foglalkozik. Megvizsgálja és megkérdőjelezi azt a feltevést, mely szerint a tudomány a demokratikus társadalmakban virágzik csak. A legáltalánosabb kérdések felvetése után mindkét idézett kézikönyv (BARBER könyvének következő két fejezete és a tanulmánykötet második része) a *tudomány és a társadalom kölcsönös összefüggéseit tárgyalja*. A „Tudomány és társadalmi rend" című műben BARBER a tudományfejlődés történeti-társadalmi elemzését adja, gazdag történeti anyaggal igazolva a fejlődés folytonosságát, a különböző társadalmi befolyások jelentőségét e fejlődésben, a tudomány egyes elemei és a tudomány egész rendszere közötti kölcsönhatásokat. Részleteiben is tárgyalja a modern társadalmak és a tudomány viszonyát. „A tudomány szociológiája" című második része viszont olyan tanulmányokat tartalmaz, melyek elsősorban a társadalom tudományra gyakorolt hatását vizsgálják különböző történeti, társadalom-földrajzi feltételek között. A legtöbb itt közölt írás a WEBER—MERTON-i vezérgondolat jegyében a társadalomban uralkodó értékeknek a tudományt befolyásoló szerepét vizsgálja, akár az alapkutatással szemben a XIX. században megnyilvánuló amerikai közösségekről (R. H. SHRYOCK), akár a szovjet tudományról (D. JORAVSZKY, L. LABEDZ), akár a közvélemény tudomány- és tudós-képéről (S. B. WIHTEY 1959) vagy éppen az amerikai tudósok származásáról (H. B. GOODRICH, R. H. KNAPP, G. A. HOEHLI 1952) legyen szó. Itt olvashatók Merton „iskolaalapító" tanulmányai a XVII. századi angol tudományról és gazdaságról, valamint a puritanizmus, a pietizmus és a tudomány kapcsolatáról.

A tudomány és társadalom kölcsönös összefüggéseinek tisztázása után BARBER a „Tudomány és társadalmi rend" című könyvének harmadik része (negyedik és ötödik fejezet a tudomány társadalmi szervezetével foglalkozik, egyrészt általában, másrészt részletesebben is az amerikai társadalmon belül. „A tudomány szociológiája" című tanulmánykötet hasonló kérdéseket tárgyaló részét („A tudományos munka szervezete és a tudósok közötti kommunikáció") egy, a tudósról a társadalom által és önmaga által alkotott képpel foglalkozó része előzi meg, amelyet a felfedezés társadalmi folyamatát tárgyaló rész követi. Mindkét könyv a tudomány társadalmi következményeinek és felelősségének tárgyalásával zárul.

3. A tudomány és társadalom általános összefüggései a szakirodalomban

a) *A tudomány felgyorsult növekedésével összefüggő problémák*

A tudomány növekvő társadalmi szerepe és mint a társadalom egy terjedelmében és súlyában növekvő alrendszere iránti fokozódó érdeklődést a tudomány gyorsuló fejlődésének szemünk előtt lejátszódó jelensége váltotta ki. A gyorsulást a tudománnyal foglalkozók száma, a tudományos publikációk száma, valamint a tudományra fordított kiadások rohamos növekedésével szokták jellemezni. A növekedés „törvényét pedig egy exponenciális görbe fejezi ki. Ugyancsak rendkívül gyorsan megy végbe a tudomány behatolása a társadalmi élet legkülönbözőbb szféráiba, mindenekelőtt magába a termelésbe. Ez utóbbit mint a tudomány közvetlen termelőerővé válását írják le. A tudomány társadalmi presztízse növekszik és végbemegy a közgondolkodás, a mindennapi élet és az ideológia „tudományosodása" is. A társadalom nyitottá vált az újra, az igényelt és

programozott haladásra, s ez az értékbeállítottság lényegében azonos a tudomány növekedésre és újra orientálódó természetével. A hagyományok rombolása és a szekularizálódás a tudomány nevében folyik. Általánossá válik egy bizonyos tudományos optimizmus, amely minden társadalmi problémát tudományos eszközökkel mérhetőnek, ellenőrizhetőnek s elvileg megoldhatónak tekint, s a nehézséget csak a megfelelő megoldás megfelelő időben való megtalálásában látja.

E folyamatokkal egyidejűleg megjelent ezek bizonyos kultúrfilozófiai kritikája is, mely a bennük rejlő veszélyekre, ambivalenciákra s esetleges jövőbeli fordulatokra hívja fel a figyelmet. Maguk a tudósok is személyes filozófiájuk síkján bizonyos kétkedéssel szemlélik a „szabadjára engedett szellem" működését. E problémák egy része azonban viszonylag egzaktul megfogalmazható s tudományos, szociológiai vizsgálat tárgyává tehető.

Kérdés, hogy a rohamos növekedés állandósulhat-e? Nyilvánvaló, hogy a tudománnyal foglalkozók száma és a nemzeti jövedelem kutatásra fordított hányada nem növekedhet a végtelenségig s kell lennie egy felső határnak. Erre vonatkozólag különböző hipotézisek léteznek. A publikációs „robbanás" a tudományos belső kommunikáció és a tudomány és a társadalom közötti kommunikáció szociológiai terminusokban megfogalmazható válságtüneteit eredményezte.

Az egészen szűk szakterületek publikációtermelése is olyan, hogy az egyes kutató elvész az információtömegben, az információk másodlagos feldolgozása és gépi úton való tárolása, rendszerezése pedig olyan „sűrítmény"-t produkál, amelynek inspiráló, gondolatébresztő ereje erősen csökkent. Probléma marad az egyes kutató és a kutatószervezet számára is az „elektronikus", hagyományos írásos és szóbeli kommunikáció megfelelő arányainak kialakítása, s számos vizsgálat s a mindennapi tapasztalat szerint is a legtöbb tudomány-területen a közvetlen kommunikáció ösztönző hatása a legerősebb. A rendkívül aprólékossá váló tudományos munkamegosztás s a szakzsargon ezzel együttjáró elburjánzása a részterületek érintkezését veszélyezteti, s az egymástól távoli területeken keletkező általánosítható érvényű részfelismerések elszigetelődésével fenyeget. Ezzel szemben ható tendenciákat maga a tudomány is kitermel, mint azt az interdiszciplináris és rendszer-szemléletű megközelítés terjedése is mutatja, de ez az „ellenméreg" csekély dózisúnak tűnik. A tudomány fragmentizálódása mintha a szélesebb társadalom fragmentizálódását tükrözné, s a specializált szaktudós mintha maga is a munkamegosztás jármába fogott elidegenedett részember lenne.

A rohamos növekedés rendszerint bizonyos egyensúlyfelbomlás képzetével jár együtt, s az egyensúly beállítódás valamely általános elvéből kiindulva többen a tudományfejlődés bizonyos jövőbeli lassulására következtetnek. Sőt egyes szerzők szerint már most a lassulás szakaszába érkeztünk, mivel a növekvő anyagi és emberi ráfordításokkal korán sincsenek arányban a tényleges eredmények. A múlt és a jelen tudományának „little science, big science"-ként való szembeállítását, amerikaias, megalomániás túlzásnak minősítik, s felteszik a kérdést, vajon a tudomány még „kisipari" korszakában született felfedezésekkel szemben a mai hatalmas kutatószervezetek eredményei jelentősebbek-e (J. G. Crowther, 1967).

Kétségtelen, hogy ma, a nagy kutatószervezetek és a tömeges kutatás korában más tényezők motiválják a kutatót, aki maga is „szervezetember", mint a modern európai tudomány hajnalára oly jellemző tudóstípust, „a magányos géniuszt". Különösen releváns ennél a problémánál D. Riesman ismert hipotézise a társadalmi karakter történeti változásáról, mely szerint korunkban az előző évszázadok „belülről irányított emberét" tömegméretekben a „kívülről irányított ember" váltja fel (David Riesman, 1962, magyarul 1968). Az előbbit ugyanis belső motívumok kíváncsiság ösztönzik kutatásra, az utóbbi viszont társai elvárásai szerint és azok elismeréséért tevékenykedik. Ha a tudósok karakterével foglalkozó számos pszichológiai tanulmány közös megállapítására gondolunk, mely szerint a tudós jellemének fő vonásai a függetlenség, a nonkonformizmus és a tekintéllyel, hagyománnyal szembeni ellenállás, akkor ebből az következnék, hogy korunk uralkodóvá váló társadalmi karaktere kevéssé kedvez a tudománynak. Ellenben, ha a J. M. Ziman és mások által igen meggyőzően képviselt tudományértelmezést tartjuk szem előtt, mely a tudományt, mint „nyilvános tudást" fogja fel, mint olyan tudást, ami kifejezett, közölt, rendszerezett és mindenek felett valamely közösség által ellenőrzött, akkor talán mégis korunk a tudomány igazi korszaka (J. M. Ziman, 1968).

b) *A tudomány értékei és a tudományos közösségek*

Ez a probléma átvezet egy másik alapvető kérdéskörhöz, ahhoz, hogy melyek a tudománynak mint társadalmi intézménynek az alapértékei és ezek miként határozzák meg

a tudományos közösségnek, a tudósok közötti társadalmi viszonyoknak a természetét. A tudomány értékeinek vizsgálata során az egyik kiemelkedő kutatási terület annak elemzése, hogy mennyiben azonos a tudomány és általában a társadalom értékrendje. (Így például a szakirodalomban jónéhány írás található, mely azt taglalja, hogy a társadalom demokratizmusa vagy tekintélyelvűsége milyen hatást gyakorol a tudomány fejlődésére.)

Mint STORER írja, (N. W. STORER, 1963, 464—467. old.) „a tudósok az új tudás létrehozásában vesznek részt, és egymás elismerését keresik munkájukért; a tudomány normái pedig úgy irányítják viselkedésüket, hogy minden tudós részt tud venni a kölcsönös cserében". Tehát a tudomány értékeit úgy fogják fel, mint a tudomány társadalmi rendszere működésének és egyensúlyának szempontjából funkcionálisakat. Inherens részei ezek a tudomány ideáljának, de éppen mert egy ideál részei, csak mint normák funkcionálnak, tényleges megvalósulásuk a körülményektől függően igen különböző lehet.

Melyek is ezek az értékek? MERTON (R. K. Merton, 1957) szerint a következők:

a) Az *univerzalizmus* (melynek értelmében az empirikus tudás, ha megfelelően bizonyított, mindenhol, minden körülmények között érvényes; ez a tudomány nemzetköziségének is az alapja);

b) a *kommunalitás* (ez azt jelenti, hogy a tudományos ismeretek közkincset képeznek);

c) az *értéknélküliség* (az új tudás megszerzése az egyetlen cél, s ezt nem homályosíthatják el a tudomány szempontjából „külső" érdekek, például pénzszerés, rang szempontok);

d) és a *szervezett szkepszis* (melynek értelmében a tudásnak meg kell kérdőjelezni az előző kutatások eredményeit), s minden eredménnyel szemben kötelező a kritikus attitűd. E MERTON-i normákat BARBER (B. Barber 1962) még két másikkal egészíti ki: a *racionalitás* és az *érzelmi semlegesség* követelményével.

A fenti értékek, normák mind magára a tudományos tevékenységre, mint annak eredményére vonatkoznak. A tudományos produktumok bizonyos technikai természetű normák szerint is minősítést nyernek, melyek alapján eldöntik, hogy a tudományhoz tartoznak-e vagy nem, és meghatározzák azt is, hogy ezek a tudományon belül milyen minőségi fokozatot képviselnek. Ilyen általánosan elismert normák:

a) az empirikus érvényesség;

b) a logikai tisztaság és világosság;

c) az általánosíthatóság;

d) a logikai konzisztencia.

Ez utóbbiak már csak közvetetten társadalmi természetűek, de szociológiai kérdés az, hogy a technikai értékek milyen társadalmi vonatkozások vetületei.

Bár számos tudományszociológiai munka ezen értékeket már mint létező adottságokat kezeli, nem vizsgálva eredetüket és elfogadásuk: mechanizmusát, nyilvánvaló, hogy ezek a kérdések: alapvetőek a diszciplína számára.

Közkeletű elmélet a normák keletkezésére és fennmaradására a tudományos csere elmélete. Ennek legpregnánsabb megfogalmazását HAGSTROM-nál találjuk (W. O. Hagstrom, 1965). Az ajándékcsere általánosabb társadalmi funkcióiból indul ki. Az ajándék elfogadása az ajándékozó státusának elismerését és bizonyos viszont-kötelezettségek elismerését feltételezi az elfogadó részéről. (Az alappélda a melanéziai kula törzs csere-ajándékozási szokásának antropológiai elemzése.)

A tudományos folyóirat azzal, hogy elfogad egy felajánlott kéziratot, elismeri az „adományozó" tudós státusát, és biztosítja számára a tudományos közösség presztízsét. A csere tehát „információ-ajándékoknak" a tudós kollégák elismerésére való kicserélését jelenti. Mivel a tudósok kívánják ezt az elismerést, alkalmazkodnak a tudományos közösség normáihoz és értékeihez; ezzel fenntartják és továbbviszik azokat.

A tudományos tevékenység társadalmi kontrollját elsősorban maga *a tudományos közösség* végzi (ebben a tekintetben a tudomány, legalábbis elvben, teljesen független rendszer), de a kontroll kérdése nem csupán a normák kérdése. Mindenesetre az eddigi tudományszociológiai irodalomban főleg ezen „belső" kontrollal foglalkoznak, és a hangsúlyt a normákra helyezik. A kutatás „külső" kontrolljának kérdését csak mint tudománypolitikai és vezetési problémát tárgyalják, többnyire megelégszenek annak megállapításával, hogy a „tiszta kutatás" a külső társadalom részéről elvileg befolyásolhatatlan. A probléma azonban elméleti szinten fennáll, sőt bizonyos értelemben fokozódik a tudomány és a gyakorlat növekvő összefonódása miatt. Világos, hogy a tudomány függetlenségének abszolutizálása, a tudományos tevékenységnek a külső befolyásoktól való izolálása egyfajta skolasztikához vezethet, ahol mind kisebb kérdéseknek, mind nagyobb jelentőséget tulajdonítanak.

R. MERTON által kifejtett értékek mellett számos fontos norma funkcionál még a tudományban, s ezek korántsem alkotnak ellentmondásmentes rendszert. Bizonyos értékek antinómia szerűen állnak egymással szemben, és nehezen összeegyeztethető, vagy éppen összeegyezhetetlen követelményekhez vezetnek. Így áll konfliktusban például az eredetiség értéke, amely az elsőbbség (mások általi) elismertetésére készteti a tudóst, és a szerénység értéke, melyet tisztelve beláthatjuk, lényegében milyen keveset oldottunk meg egy-egy problémából. Erősen ellentmond a tudomány egalitáriánus ethosá-nak az a szokás, amely a tudósokat a múltban végzett munkájuk alapján ,,kiválósági hierarchiába" rendezi. A hierarchia csúcsán állóknak inkább feltételezik, hogy jó munkát végeznek, komolyabb figyelemben részesítik kritikájukat, s így olyan tekintély birtokába jutnak, amely alapján mások munkáját befolyásolni tudják (N. W. STORER, 1963).

Az utóbbi néhány évben a legtöbbet a *tudósok közötti* informális kapcsolatok problémájával foglalkoznak. Ez azért vált alapkérdéssé, mert a ,,publikáció-robbanás" és a formális szervezetek túlburjánzása idején az informális mokkunikáció és a személyes kapcsolatok kompenzációs funkciója növekszik, és e viszonylatok egyre inkább sajátos, rejtett integráló közeggé válnak. D. PRICE (1966) szerint a különböző szervezetekben, különböző országokban dolgozó tudósok különálló csoportokat, ,,láthatatlan kollégiumokat" (Invisibla College) alkotnak, melyek kutatásokkal kapcsolatban állandó információcserében állnak. T. KURN (1962) szerint a tudósok egy-egy csoportja hasonlóan értelmezi a kutatási szituációt, közös paradigmát fogad el, melynek keretében interpretálja munkáját és megosztja egymással információit. N. STORER (1963) azonban másképp fogja fel e kapcsolatok struktúráját. Elveti a meghatározott tudósokból álló csoportok hipotézisét, s azt állítja, hogy minden tudósnak megvan a maga köre, amelyhez kollégáinak egy részét számítja.

A *különböző kutatási területek közötti kapcsolatokkal* a személyes kapcsolatok vonatkozásában szociológiai szempontból még keveset foglalkoztak. Olyan társadalmi tényezők, mint a presztízs, a befolyás, a szervezet és a hagyomány jelentős hatással vannak a tudományágak közötti érintkezésre. Az eddigi, egy-egy tudományterületre vonatkozó vizsgálatok alapján úgy látszik, hogy a ,,láthatatlan kollégiumok" nem zárulnak le a tudományág határán. CRANE, aki szociometrikus technikával hasonlította össze szociológusok és matematikusok személyes kapcsolatait, úgy találta, hogy az előbbieknél 51%, az utóbbiaknál 28% választása irányult ,,outsiderek" felé (D. CRANE, 1969). A tudomány jellege nagyrészt, de nem teljes mértékben, megmagyarázza ezt a különbséget. A tudományos citátumok vizsgálata is azt mutatja, hogy egy kutatási terület sincs teljesen izolálva, állandó gondolatcsere folyik közöttük. A legproduktívabb tudósoknak van a legtöbb kapcsolatuk más területek legproduktívabb tudósaival. Azokkal az egyénekkel való kapcsolat, akik az információ áramlás középpontjában vannak, sokkal termékenyítőbb, mint egy akármilyen tökéletes, komputerizált adatbank használata. D. CRANE és GASTON (1969) egy vizsgálata szerint az informális kommunikáció gyakorisága nem egyenes függvénye az ,,elismertségnek" (publikációk száma, hivatkozások stb.), hanem jelentősen befolyásolja a tudomány munkamegosztási rendszerén belül elfoglalt hely.

c) *A ,,tudósszerep", a tudósok kiválasztódása és szocializációja*

Az előbbiekhez kapcsolódó de a kutatásokban azoktól gyakran külön vizsgált kérdéskör a tudósszerep kialakulása és tartalma, valamint a tudósok kiválasztódása és szocializációja.

A tudományos közösséget a szociológia interakcionális irányzata mint kölcsönhatásban levő szerepek összességét fogja fel.

A tudósszerep a XVII. századi polgári Európában emelkedett ki középkori bizonytalanságából és szilárdult meg. Ez a folyamat együtt jár az ,,empirikus" tudósok teológiától, filozófiától való függetlenedésével, akik gyakori találkozások, levelezések révén saját kultúrát alakítottak ki. Ez a szerep még erősen amatőr jellegű és normáira jelentős hatással van a puritanizmus ethosa (R. MERTON 1957). A professzionalista tudósszerep a XIX. századi egyetem terméke, amely egyetem a szerep betöltéséhez szükséges feltételeket, kommunikációs és kutatási lehetőséget és kutatási szabadságot biztosította. A német egyetemi rendszer decentralizáltsága versenyt eredményezett és az a gyakorlat, hogy a professzori kinevezések szűk szakterületekre szóltak, azzal járt, hogy a specializált tudomány karrier lett, és eltűntek az amatőr polihisztorok. (J. BEN—DAVID 1968—69).

A tudomány a tudós számára több, mint egyszerű foglalkozás, életmóddá válik. Azzal, hogy elfogadja a tudós szerepét, elsősorban tudós lesz, személyes identitásának legfontosabb összetevőjévé válik ez a szerep. Fölébe kerekedik az alkalmazott, férj és állampolgár szerepeknek, melyeket a tudós esetleg szintén betölt.

A tudományos közösség, mint hivatási rendszer, meghatározott kötelezettségeket és jogokat ír elő tagjai számára. Ellentétben más hivatásokkal azonban a tudományos hivatás képviselőinek nincs klientúrája (ha vannak ügyfelei, velük kapcsolatra elsősorban nem mint tudós lép), tevékenységét közvetlenül saját közössége számára folytatja és csak közvetve a szélesebb társadalom szolgálatában. A tudomány a hivatásnál többet is jelenthet az egyén számára. „Érdeknélkülisége" és „univerzalizmusa" megoldást nyújthat személyes problémákra és alapját képezheti egy személyes filozófiának. Ebben az esetben egyfajta valláspótló szerepet is játszhat. Ezzel kapcsolatban érdekesek a tudósok társadalmi-politikai attitűdjeire vonatkozó vizsgálatok. Eredményeik szerint radikálisabbak és haladóbbak más foglalkozási csoportok tagjainál, sőt a produktivitás és a radikalizmus mértéke között is találtak egyenes összefüggést. Nyitott kérdés azonban az, hogy ezek a nyugati kapitalista országokban talált eredmények miként módosulnak más társadalmi-politikai feltételek között, és hogy magyarázhatók-e a tudós személyiségének feltételezett nonkonformizmusával.

A *tudósok kiválasztódásával és a tudományos hivatás választásával* kapcsolatos vizsgálatok még csak néhány hipotézisig jutottak (H. Goorich, 1952, D. Baarglee, 1961). Ezek közül a leggyakoribb, hogy a legtöbb tudós azokból a felfelé mobil családokból kerül ki, ahol erős az intellektuális ösztönzés, és hogy nagyrészük sokszor apa nélkül nevelkedő, családjához nehezen alkalmazkodó, a normális gyermekjátékok iránt kevés érdeklődést mutató, egyedüli vagy elsőszülött gyermek. Belátható, hogy ezek az általános hipotézisek egyéb intellektuális pályák választásának magyarázatai is lehetnek, és nem látszanak közvetlen kapcsolatban állónak a speciális tudományos érdeklődés motivációjával. Úgy tűnik, a hagyományos szociológiai adatgyűjtési eszközökkel nehéz megtalálni a tudóssá válást közvetlenül magyarázó változókat. Valószínű, hogy ezek megkeresésével egy, az alkotóképesség ma még hiányzó általános elméletéből kellene kiindulni.

A tudós szocializációja sokkal többet jelent, mint az oktatás, illetve a tanulás folyamatát vagy akár mint bizonyos erkölcsi normák és technikai követelmények explicit elsajátítását. A tudós szocializációjának egyik fontos feladata, hogy a tudóst a tudomány központi értékeihez kösse. Fontos szerepet játszik a folyamatban a mester—tanítvány kapcsolat, de nem hanyagolható el a diákok kortársi csoportja sem. Különösen természettudósok tudományról szóló írásaiban fordul elő gyakran az a gondolat, hogy a tudományos érintkezés iratlan szabályainak, feltételrendszerének és etikettjének elsajátítása legalább olyan fontos az ifjú tudós számára, mint az írott ismereteké, normáké (J. M. Ziman, 1968). Ezen szubtilis közeg jellegzetességei ugyancsak nehezen ragadhatók meg a szokásos ankét- és interjú technikákkal, ezért hangsúlyozzák oly gyakran a szociológiai vizsgálatok „tárgyául" választott tudósok a „kívülálló" szociológus megfigyeléseinek hézagosságát. Ebben olykor saját tudományukban elfogadott ismeretelméletükre rácáfolva olyan messzire mennek, hogy tagadják a tudomány társadalmi viszonyainak elvi megismerhetőségét. Watson például a kettős kötés felfedezéséről írott regényes beszámolójában kijelenti, hogy elvileg lehetetlen egy felfedezés történetének objektív rekonstruálása.

d) *Az iparban dolgozó tudós szerepe*

Sajátos kérdéseket vet fel *az iparban dolgozó tudós szerepe*. Azt, hogy sok tudós az iparban helyezkedik el, Storer (S. W. Storer, 1963) a következőkkel magyarázza:

1. Vannak, akik nehezen tudnak „ellenállni" az ipar magas fizetéseinek;
2. Vannak, akik munkájuk hasznosságát közvetlenül érzékelni akarják, érdeklődésüket inkább kielégíti az alkalmazott kutatás;
3. S végül a munka-piac egyes években kényszeríti a végzősöket az iparban való elhelyezkedésre.

Orth (1959) szerint, hogy ha teljesen szabad lenne a választás, akkor az összes végzős tudós 90%-a 4—5 laboratóriumban dolgozna. Marcson (S. Marcson, 1966) úgy véli, hogy az iparnak csak presztízsből és a technológiai változások miatt van szüksége tudósra, de tulajdonképpen nem tud mit kezdeni velük. (Idéz egy amerikai hivatalos statisztikát, mely szerint az amerikai iparban alkalmazott tudósoknak csak 38%-a végez tudományos munkát.) M. Stein az iparban dolgozó kutató kémikusokkal szemben támasztott szerepelvárásokat elemezte. Négy fajta fő szerepet különített el: a tudós, a a professzionális, az alkalmazott és a „társas ági" szerepet. Különböző cégeknél más és másnak találta az egyes szerepek betöltése iránti elvárások súlyát.

1. Mint tudóstól elvárják, hogy felfedezzen, rendszerezzen és átadja tudását a jelenségek valamilyen rendjéről. Amikor ezt a szerepet betölti az egyén, alkalmazkodik a

modern tudomány MERTON által leírt normáihoz (univerzalizmus, kommunalitás, érdeknélküliség, szervezett szkepszis).

2. A tudós szerepet részben átfedi a „professzionális" szerep, amely a specializált szakértelemre, annak autonóm gyakorlására, az ezzel kapcsolatos befolyásra és felelősségre, valamint az ezen alapuló karrier-elhivatottságra épül. Mint tudós, az új tudás megszerzése az elsődleges célja, „professzionális"-ként viszont a szolgálataiból él. Ebből különböző értékkonfliktusok származnak. A kommunalitás normája mint tudóstól azt kívánja például, hogy eredményeit hozza nyilvánosságra, amelyeket a professzionális-szerep követelményei szerint csak bizonyos személyekkel közölhet.

3. Mint alkalmazottól elvárják, hogy bizonyos „termelékenységi" normákat teljesítsen. (A nehezebb problémákat lassabban oldhatja meg, de még a legnehezebb problémánál is elvárják, hogy valamilyen eredményt érjen el.)

A munka — gondolkodás — pénzbe kerül, ezzel takarékoskodni kell. Munkájában rendszerességet követelnek. („Záróra" után nem lehet ötlete, csak engedéllyel tartózkodhat munkaidő után a laboratóriumban stb.). A munkahelyi státust-pozíciót el kell foglalja és alkalmazkodnia kell a „felsőbbséghez".

4. Addig, amíg az előző szerepvárások pontosan előírtak, verbalizáltak a társadalmi szerep betöltéséhez fűződő elvárásokat az egyénnek kell pontosan megismerni, kitapogatni (esetleg barátok, tanácsok segítségével). A munkahelyi társadalmi viselkedés normáinak betöltése azonban a kutatómunka eredményes végzése szempontjából is nagyon fontos (M. STEIN, 1962).

A modern tudományban a professzionnális szerep tovább osztódik adminisztrátor és technikus szerepre. A tudós-adminisztrátor szerepét, aki „tudománypolitizál", pénzt szerez és koordinál. N. KAPLAN elemezte több tanulmányában, rámutatva központi jelentőségére a modern tudományban. A technikustudós magas szakképzettségét anyagiakért ajánlja fel és egyáltalán nem érzi magát érdekeltnek a tudományos közösség elismerésében (N. KAPLAN, 1965). A nem-tudományos szervezetekben dolgozó tudósok vizsgálatánál általában R. MERTON „kozmopolita", és „lokális" fogalmaiból indulnak ki. A „kozmopolita" tudós az, aki inkább a tudomány nagyobb közösségére figyel, azzal azonosítja magát, míg a „lokális" tudós kevésbé a publikációktól várja az elismerést, mint inkább azt a szervezetet tekinti referencia-csoportjának, amelyikben dolgozik.

Egy szervezeten belül a munkamegosztás orientációk megosztását is eredményezi. W. KORNHAUSER az ipari kutatás során különböző funkciókat talált, ezek

— kutatás,
— a kutatási feltételek biztosítása, adminisztrálása,
— az eredmények alkalmazása és átadása.

A szervezetben dolgozók orientációit vizsgálva ezt találta, hogy a következő típusok léteznek:

— akik a tanult szakmára orientáltak,
— akik arra a szervezetre orientáltak, amelyben dolgoznak,
— mindkettőre,
— egyikre sem.

A funkciók és orientációtípusok összefüggésével kapcsolatban azt találta, hogy a szakmára orientáltak a kutatásban dolgoznak, a szervezeti orientációjú tudósok általában adminisztrátorként (kutatás-vezetőkként), míg azok, akiknek vegyes-orientációjuk van, zömmel az alkalmazás és kommunikáció emberei. Ennek a csoportnak különös jelentősége van a két előző csoport közötti közvetítésben, de általánosságban is igaz, hogy valamely komplex rendszer hatékonysága függ az orientációtípusok megoszlásától (W. Kornhauser, 1962). Az orientáció-típusok különbsége feltételezné a szervezeten belüli karrier típusok különbségét. (HEGEDŰS A. szerint a kutatónak is csak az adminisztratív jellegű karrierre van lehetősége. Lehetővé kellene tenni, hogy a nagyobb hatalom helyett például a nagyobb kutatási szabadságot választhassa.)

A tudomány és technika határán dolgozók érzékenyebbek a technológiai problémák megoldására. A mérnökök gyakran integratív funkciókat látnak el, közelítik egymáshoz a különböző nézeteket. W. KORNHAUSER azt találta, hogy ahol a mérnökök nagy számban vannak az operatív részlegekben és a vezetésben, ott könnyebben hasznosítják a kutatásokat.

A tudomány és ipar kapcsolódási pontjainak áttekintése során W. KORNHAUSER a lehetséges konfliktusokat a következő problémakörök szerint különíti el:

1. más a „célja" az iparnak és a tudománynak,
2. eltérő a munka fölötti kontroll, az ellenőrzési rendszer,
3. mások az ösztönzők,

4. mások a „hatalmi" viszonyok és a hatalom természete.

Az alkalmazott kutatás kérdése a tudományon belül is ellentétek forrása. A tudományos közösség az alkalmazott kutatások területén született tudományos eredményt nehezebben ismeri el. Pedig az „alapkutatás" művelői számára is megtermékenyítő lehet az alkalmazás kérdéseivel való foglalkozás. Ben—David egy tanulmányában, a bakteriológia úttörőiről kimutatja, hogy eredetileg alapkutatással foglalkoztak és a kimagasló eredményeket akkor érték el, amikor valamilyen személyes vagy szakmai motívumból gyakorlati problémák megoldására törekedtek (J. Ben—David, 1960).

e) *Az alkotóképesség általános társadalmi determinánsai*

Az alkotóképesség nemcsak pszichológiai, hanem szociológiai szempontból is viszonylag elkülönülő vizsgálati terület. A kreativitás nem egyszerűen természetadta tulajdonság, hanem különleges társadalmi feltételek terméke. A pszichológiai irodalomban általában a következő jegyeket találják tipikusnak a produktív tudós típusánál: kíváncsi szellem, analízisre és szintézisre való képesség, intuíció, fegyelmezettség, tökéletesedésre és önmegfigyelésre való hajlam, ellenállás a külső tekintéllyel szemben.

Mindezeknek a pszichológiai adottságoknak megvannak a társadalmi vonatkozásai. A kíváncsi szellemet társadalmi tabuk korlátozzák. Kérdés, melyek ezek és milyen mértékűek.

Bizonyos társadalmi környezetben az emberi természet kíváncsivá alakul, másban nem. Hogyan jellemezhetők ezek a különböző környezetek, általános kulturális meghatározottságnak-e vagy kis-csoporttól függnek inkább? Az analízis és szintézis lehetőségei és korlátai már a társadalmi meghatározottságú nyelvben adottak. Amikor a tudományfejlődés belső logikájáról beszélünk többnyire magukra az ismeretekre gondolunk, pedig ez a logika az ismeretek hordozóinak társadalmi kapcsolataiban, meghatározott csoportalakzatokban és érintkezési formákban is kifejezésre jut. Az intuíciót, mint az alkotókészség leginkább irracionálisnak tűnő elemét ugyancsak befolyásolhatják olyan szubtilis társadalmi tényezők, melyeket kevéssé ismerünk. A gondolkodás fegyelme nevelés eredménye. A tökéletesedésre és önmegfigyelésre való hajlamot bizonyos kultúrák támogatják, mások korlátozzák. A külső tekintéllyel szembeni ellenállás mást jelent egy tekintélyelvű és megint mást egy demokratikus közösségben.

Az alkotóképesség azt jelenti, hogy képesek vagyunk egy megszokott „képet", gondolati struktúrát, elméletet feladni, ha az újabb adatok ezekbe nem illeszkednek s információinkat egy új képbe szervezni. Annál jelentősebb az alkotás, minél erősebben begyökeredzett fogalmakat, képzeteket rombol le, s olyan újakat alkot, melyek a tapasztalat minél átfogóbb körét „szervezik". A kultúra modelljei az ABC, a nyelv, a számok, a tudományban, továbbá a fogalmak, definíciók, sőt bizonyos mértékig az elméletek a teremtő kifejezés formái. Fegyelmező eszközként és akadályként egyaránt hatnak. A megmerevedett modellek elleni küzdelem civilizációnk egyik jellegzetes vonása. A spontaneitás és a teremtőerő szociálpszichológiai elméletében Moreno arra keres választ, hogy ezek miként formálják a kultúrát. A teremtőerőt nem tekinti valami konstans energiamennyiségnek. (Megállapítja, hogy „az energia megmaradás eszméje számos lélektani és társadalmi teória" tudatalatti „modellje volt".) Moreno szerint „Minél eredetibb és mélyebb a probléma, amely a zseniális embert foglalkoztatja, annál inkább rákényszerül, hogy a műveltség korszaka előtti emberhez hasonlóan saját személyiségét használja fel kísérleti eszközül és a helyzettel, mint ismeretlennel és feltáratlannal szálljon szembe" (J. L. Moreno, 1954). Moreno gondolatai általában az alkotásra vonatkoznak, tudományszociológiai következményeik kimunkálása még hátra van.

f) *A kutatási szervezet és az alkotóképesség*

Ha ismerjük az alkotóképesség társadalomlélektani összetevőit, kialakíthatunk olyan helyzeteket, melyek az alkotó folyamatot elősegítik. Az alkotóképességet ösztönző helyzeteket teremteni legalább annyi kreativitást, invenciót igénylő feladat, mint alkotó módon kutatni. A kutatószervezet és a kutatásszervezés szociológiai vonatkozású irodalmának éppen az a központi kérdése, miként befolyásolja a kutatószervezet atmoszférája az alkotó folyamatot, a tudományos teljesítményeket. A nagy kutatóintézmény légkörének problematikája sokkal összetettebb, mint az egyetemi tanszéké vagy a kis laboratóriumé. Közismert, hogy a tudományos berendezések nagyon költségesek, hogy egyre több az interdiszciplináris kutatás, és hogy a nagy berendezések üzemeltetése több ember tudását igényli. És ez nagy szervezetek túlsúlyához vezet a kutatásban.

Argyris szerint a szervezeti környezet nagymértékben az úgynevezett „interperszonális kompetencia" (a személyes kapcsolatok kezeléséhez való hozzáértés) függvénye. Ennek hiánya a kutatószervezet légkörének megromlását eredményezi. Az ilyen helyzet megváltoztatása különösen akkor nehéz, ha a szervezet tagjai egy idő után nem is várnak többet intézményüktől, mint másodrangú kutatást. A változtatásnak az általános intézménypolitika átformálása, a költségvetési eljárások módosítása és a szervezet megreformálása mellett az interperszonális kompetencia általános növelésére kell törekednie. Ha viszont csak az interperszonális kompetencia növelésére törekednek, akkor ez csak ront a helyzeten, fokozza az elbátortalanodást, és a rezignációt. (C. Argyris, 1966).

A kutatási célok megvalósítása mellett állandóan foglalkozni kell a szervezet „emberi rendszerének" a javításával. Rendszeresen diagnózisokat kell készíteni, kívülállókat is bevonva. El kell érni, hogy mindenfajta viselkedés vitatható legyen, s hogy az érzelmekkel összefüggő kérdéseket éppoly racionálisan kezeljék, mint a kutatási és technikai problémákat. Bátorítani kell a kockázatvállalást, s a szakmai megbeszéléseken időt szakítani a személyes és érzelmi problémák nyílt tisztázására.

Az interperszonális kompetencia javítására rendszeres tanulási alkalmakat és „tanulási szituációkat" kell teremteni, ahol a résztvevők saját viselkedésüket és viszonyaikat elemezhetik.

H. Shephard mechanisztikusnak nevezi a kutatótevékenységre káros szervezetet. E szervezet elsősorban önmagát tekinti célnak, önfenntartó „mentalitású". Tagjait egészségtelen versengés, bizalmatlanság, státus- és hatalomtudatosság és a reális önértékelés hiánya jellemzi. A mechanisztikus szervezetben a kutató eladóvá válik, adminisztrál. Az osztályok között háborúskodás van, kölcsönös a bizalmatlanság és csökkent a kommunikáció. Jellemző, hogy az ilyen szervezet ellenáll a változásnak és csak felülről lefelé tud. A mechanisztikussal szemben az eszményi az organikus szervezet, amely érett személyiségek autonóm interdependenciáinak hálózata. Shephard akárcsak Argyris a rossz atmoszférájú kutatószervezetet problématudatosítással és tanulással kívánja megváltoztatni. A szervezet átalakításának négy szintjéről beszél. Az első a probléma-tudatosítás. A második az úgynevezett „gerjesztők" kiválasztása és felszabadítása. Ezt kísérleti csoportok létrehozása követi, majd az egész intézmény átállása az organikus szemléletre. A „kulturális forradalomnak" ez a kutatóintézményre alkalmazott kicsinyített modellje főleg azért naiv, mert csak a szervezet belső viszonyaiból indul ki, figyelmen kívül hagyva a társadalom makrostruktúráját és szélesebb folyamatait. (H. Shephard, 1968).

A szervezett kutatás vizsgálatának alapvető szociológiai problémái abban a kérdésben sűrűsödnek, hogy lehet-e, illetve, hogy milyen mértékben lehet szervezni, tervezni, irányítani, mérni és összehasonlítani az individuális alkotó tevékenységet, továbbá, hogy milyen területeken magasabb rendű a kollektív alkotás az egyéninél és miért. Ugyancsak alapkérdés, hogy miként egyeztethető össze a rendre, a szabályozottságra és rutinra törekvő, megmerevedésre, ritualizmusra hajlamos szervezet a mindig bizonyos anarchisztikus vonásokat mutató és spontán mozgásokban előrehaladó kutatói tevékenység.

A nagy kutató intézményben a tudósok kisebbségben vannak és kérdés, miként itatható át a szervezet a tudomány otthonával, hogyan egyeztethetők össze a tudósok és a nem tudományos dolgozók különböző aspirációi, s gyakran divergáló érdekei. Fenntarthatók-e a tudományos közösségre régebben jellemző kollégiális döntési és ellenőrzési mechanizmus bizonyos elemei a szervezet hierarchikus rendjében? Feloldható-e a kutatás versus adminisztrálás dilemmája? Itt arról az ellentmondásról van szó, hogy ha a kutató részt vállal a vezetésből, adminisztrálásból, akkor kevésbé tud kutatni, ha pedig lemond a részvételről, akkor elveszíti az ellenőrzést a saját kutatási feltételeit is befolyásoló kutatáspolitika felett. Legyenek-e a legjobb kutatók a vezetők, és ezzel szükségképpen veszítsen a tudomány vagy engedjék át másoknak a terepet, s törődjenek bele abba, hogy munkájukat náluk kevésbé kompetens személyek bírálják felül?

A szervezet befolyásolni képes azokat a tényezőket, amelyek a kutatók teljesítményét meghatározzák. Legalábbis azok egy részét, ha hatásmechanizmusuk kellően ismert. Pelz és Andrews (D. C. Pelz—F. M. Andrews, 1966). 1300 kutató és mérnök körében végzett vizsgálatot arról, hogy az eredményes tudósok milyen szervezeti feltételek között dolgoznak és milyenek társadalmi kapcsolataik, kommunikációs szokásaik. Megállapították, hogy ez eredményes tudósok, bár főleg saját eszméiket követik, és nagyra értékelik a kutatói szabadságot, tág teret engednek kollégáiknak, hogy befolyásolják irányválasztásukat és velük intenzív kapcsolatban állnak.

Tevékenységüket nem korlátozzák az alap vagy alkalmazott kutatásra, érdeklődnek mindkettő iránt. Kollégáikhoz hasonló törekvések motiválják őket, de különböznek kollégáiktól munkájuk megközelítésének stílusában és stratégiájában. A kutató kollek-

tívák együttműködésének időtartama is befolyásolja az eredményességet. Az egy-két éves új kollektívák a leghatékonyabbak, tagjaik a negyedik-ötödik év körül tudnak a leghasznosabban együtt dolgozni, s ezután rendszerint gyors hanyatlás áll be. Kérdés azonban, hogy PEIZ és ANDREWS megfigyelései az amerikai tudományos szubkultúrában mennyire általánosíthatók más országok, más körülmények között dolgozó kutatóira. (D. C. Pelz—F. M. Andrews, 1966). Sőt megállapításaik érvényességét az is kérdésessé teszi, hogy vitatható az általuk használt módszer, mellyel a kutató tevékenységének eredményességét mérik. A publikációk, szabadalmak száma valamint a kollégák, felettesek véleményezése az, amire építenek — s ez lényegében csak a tudományos élet értékítéleteit tükrözi, s nem pedig a produktivitást, GVISIANI, MUKULINSZKIJ és JAROSEVSZKIJ szerint a tudományos eredményesség mérése teljességgel megoldatlan probléma s elvileg is kérdéses. Emellett arra is rámutatnak, hogy az amerikai szociálpszichológusok által alkalmazott kreativitás tesztek korántsem a tudományos alkotóképességet mérik, s így PELZ és ANDREWS azon paradox következtetésének érvénye is kétségbevonható, mely szerint a kreativitás és az eredményesség között csak bizonyos ritka feltételek mellett van pozitív korreláció (D. M. GVISIANI—Sz. R. MIKULINSZKIJ—M. G. JAROSEVSZKIJ, 1970).

Egyre fontosabb kérdés napjainkban *a tudomány és a politika viszonyának és a tudósok politikához való viszonyának kérdése.* A nyugati tudóstársadalom fokozódó mértékben elégedetlen a katonai-bürokratikus állammal, miközben egzisztenciálisan egyre inkább függ tőle. A tudósok növekvő felelősségérzete és bűntudata ellenére, a tudóstársadalom egy része a technokratikus elitek apolitikus kiszolgálójává vált. Érdekes szociológiai probléma, hogy egyes diszciplínák válságtünetei és a tudományos érdeklődés gyors eltolódásai mögött a szakmai okok mellett milyen mértékben játszanak közre a társadalmi felelősséggel kapcsolatos megfontolások (Lord HAILSHAM, 1963).

A tudományszociológia tematikájának itt vázolt ismertetése alapján megállapíthatjuk, hogy a diszciplína fogalomkörei, szempontjai és vizsgálati fókuszai korántsem tekinthetők véglegesen kialakultnak. Sőt bizonyos, hogy az alkotó továbbfejlődés a jelenlegi szempontok újszerű szintézise és teljesen új szempontok bevetése alapján lehetséges. Úgy tűnik, hogy a szociológia hagyományos adatgyűjtő módszerei, elemzési kategóriái és elméletei legkevésbé a tudományos tevékenység és a tudományos közösség vizsgálatánál válnak be. Az interakcionalista szemlélet például nagy elégedettséggel konstatálja, hogy a tudományos közösségben jól látható és explicit interakciós sémák és érintkezési hálózat van, erőfeszítéseit ennek leírására, rendszerezésére fordítja. Racionális tevékenységről lévén szó, e szerepek és a normák, legalábbis azok explikált szintje, ugyancsak világosan körülhatároltak. Ezért kevés figyelmet fordítanak a látens funkciókra, a szubracionális kommunikációkra és a nem manifeszt aspirációkra és kielégülésekre, melyeket a tudomány művelői számára nyújt. Alig foglalkoznak a deviáns magatartásokkal, a dezorganizációs jelenségekkel (illetve csak azokkal foglalkoznak, melyek a kutatás és a szervezet ellentmondásából fakadnak), és szinte kerülik a patologikus vonások vizsgálatát. A túlsúlyban levő szervezetszociológiai megközelítés a kommunikációt, az informális kapcsolatokat, a szocializációt és az alkotóképességet is elsősorban a szervezet szemszögéből nézi, s fetisizálva az eredményességet, szerepkonfliktusok racionalizáló nyelvébe fogalmazza az érzékelt feszültségeket, egyensúlyzavarokat. Vagyis arról van szó végülis, hogy a tudományszociológia nem tudja a tudományt kritikai elemzését elvégezni, s így fő funkciója a tudomány hatékonyabb bürokratizálásának elősegítésében van.

III. A tudomány és a tudományos kutatás természetéből fakadó módszertani és elméleti sajátosságok

A tudományos ismeretek, a kutatási tevékenység és az intézményes-szervezeti feltételek rendszerének szintetikus vizsgálatában ugyanazzal a módszertani dilemmával áll szemben a szociológus, mint a fizikus a mikrorészecskék vizsgálatánál, azzal ugyanis, hogy a rendszer nem figyelhető meg anélkül, hogy megzavarnánk állapotát. Mi több, ebben az esetben a kutató maga is része a rendszernek, és ez tovább komplikálja a helyzetet. Mindkét fenti körülmény akkor is fennforog, ha bármilyen más társadalmi jelenség a vizsgálat tárgya. Azonban ehelyütt mégsem a szociológiában szokványos módszertani nehézségekről van szó.

A tudomány ugyanis a megközelíthetőség vonatkozásában a többi társadalmi intézményekhez képest különleges helyet foglal el. És különleges a tudományt vizsgáló kutató „bennfoglaltsága" is, hiszen a tudománynak nem egyszerűen úgy részese, ahogy részese a társadalomnak általában.

A tudományos tevékenység jellegzetessége más társadalmi tevékenységekkel szemben, hogy feltételeit, normáit sokkal inkább tudatosítja, sokkal kevésbé éli azokat öntudatlan természetességgel. A beavatottak számára ezek a feltételek és normák korántsem megkérdőjelezhetetlen adottságok, hanem szüntelen kritika és felülvizsgálat tárgyai. Igaza van R. ESCARPIT-nak, amikor azt állítja, hogy „a hatékony tudományos gondolkodónak mind önmagát, mind ismereteit tiszteletlenül kell szemlélnie" (R. Escarpit, 1970).

Elvben tehát, bár minden tudományt és minden kutatási tevékenységet köt bizonyos tradíció, ezek bármilyen tetszőleges irányban fejlődhetnek. És ez ugyanúgy érvényes a tudomány ethosára, mint a tudomány tartalmára.

A racionális tudós, amikor munkájáról vall, tudja, hogy bár meghatározott szabályokat követett, mégis minden történhetett volna máshogy, és abban, amit elért, a véletlennek óriási szerepe volt vagy lehetett. Ezért nehéz mit kezdeni egyes tudományszociológusok azon véleményével, hogy egyes kiemelkedő tudósok beszámolói és emlékiratai csak dezorientálják a közönséget arról, hogy milyen is valójában a tudomány. Ők sem csinálnak ugyanis mást, mint a tudósok megnyilatkozásainak rendszerezését. Sőt esetleg egyszerűen saját tapasztalataikat rendszerezik. Mi mást csinál MERTON például, amikor felsorolja a tudósokra kötelező egyes viselkedési normákat? (Késznek kell lenni az új tudományos eredmény közrebocsátására, de nem szabad elsietni a publikálást. Óvakodni kell a tudományos divatoktól, de nyitottnak kell lenni az újra. Becsülni és elismerni kell az új tudást, de nem mások elismerésére figyelve kell dolgozni. Az eredmény bejelentését nem helyes elsietni, de az új gondolatokat meg kell védeni, akármilyen nagy is az ellenzékük. Álaposan kell ismerni az elődök és a kortársak munkásságát, de nem szabad elfelejteni, hogy a túl sok olvasás megöli az eredetiséget. Figyelni kell a részletekre, de nem szabad elmerülni a lényegtelenekben. Foglalkozni kell az új tudósgeneráció nevelésével, de az energiák nagyrészét a kutatásnak kell szentelni. A fiatal tudós számára a legjobb egy nagy mester mellett dolgozni, de nem maradhat pusztán a mester árnyéka.) (R. K. MERTON, 1963).

A tudomány értékeinek leíró rendszerezése esetleg mértéket szolgáltat ahhoz, hogy megvizsgáljuk, egy-egy adott tudományos közösségben tapasztalható-e és milyen mértékben anómia és dezorganizáció, tiszteletben tartják-e ezeket az értékeket vagy sem. Azonban kérdéses ezen értékek egyetemessége, s az, hogy ezen értékek érvényesülése és a tudomány sikeressége között feltétlen összefüggés van.

Széles körűen alkalmazott a formális és informális kapcsolatok megkülönböztetése a tudósok közötti viszonylatok, a kommunikáció és az elismerés vonatkozásában. HAGSTROM beszél például hivatalos és „elemi", a személyes kapcsolatokban realizálódó elismerésről, s a tudósokat kommunikációs szokásaik szerint osztályozza, megkülönböztetve a sokat beszélgető informális vezetőt és a zárkózott, főleg olvasó, tehát „formálisan" tájékozódó tudóst, továbbá a diákra orientált „mestert", a marginális tudóst, a sokat kommunikáló, publikáló tudományos vezetőt és a már nem produktív „tudománypolitikust" (W. HAGSTROM, 1965).

Ám magának a tudományágnak a tartalma, szervezeti struktúrája is meghatározza a formális és informális kapcsolatok lehetséges arányát, nem beszélve arról, hogy annak kritériuma, hogy mi formális és mi informális, meglehetősen bizonytalan.

Mint minden foglalkozásnak, a tudományosnak is megvannak a maga műhelytitkai. Hiába a nyitottság és a nyilvánosság kötelezettsége, sok minden a kíváncsi szemek elől elrejtve születik meg. Joggal beszélhetünk az alkotás „szemérméről". Kérdéses, hogy a kívülálló számára megnyílhatnak-e a ezek a titkok, s hogy nem itt van-e elrejtve az alkotás számos lényeges problémája.

A természetet faggató tudós gyanakodva fagadja, ha őt faggatják, tevékenysége törvényszerűségeit keresve. A kollegilaitás esetleg szívélyes nyitottságra kötelezi, de kritikával figyeli szociológus kollégája minden kérdését, vajon megfelelnek-e azok egy igényes módszertan követelményeinek. Óhatatlanul felteszi magában a kérdést, vajon ő ezt így kérdezné, így fogalmazná-e.

Az a körülmény, hogy a szociológus maga is tudós, lehetetlenné teszi számára a tudományos tevékenység objektív és elfogulatlan szemléletét. Nehéz elkerülnie, hogy olyannak írja le a tudományt, mint amilyennek látni szeretné. És ez nem azonos az értékmentesség általánosabb módszertani problémájával, melyre az ad részleges megoldást, hogy a kutató explicitté teszi értékelkötelezettségeit. Mert a tudomány értékeinek való elkötelezettség, ha megalkuvásmentes, megsemmisíti magát a tudományt is. Ez a paradox legjobban a szervezett szkepszis követelményében látható át. Ennek fényében a tudomány csak örökké változó gondolati struktúrák folyamata és minden elmélet csak munkahipotézis.

Ha a tudományt úgy fogjuk fel, mint a társadalom egy viszonylag autonóm alrendszerét, akkor azt gondolhatjuk, hogy megalkotható a tudomány társadalmi rendszerének egy középfokú elmélete, amely jól magyarázza a tudomány jelenségeit akkor is, ha a társadalom általános elméletében még vannak is hézagok.

Lényegében ebből a feltevésből indul ki a legtöbb mai tudományszociológiai munka. De napjainkban, amikor a társadalom jövőjét mindinkább a tudomány jövőjétől teszik függővé, aligha lehetséges, hogy a tudomány szociológiai elméletének ne legyenek közvetlen implikációi a társadalom általános elméletére nézve. Fordítva is igaz ez: társadalmunk természetének mélyebb megértése nélkül nem tudjuk megválaszolni azt a kérdést, miért jutott hirtelen gyorsasággal a tudomány olyan kitüntetett szerephez világunkban.

Kérdés, nem az történik-e vajon, hogy a tudomány univerzális intézménnyé válik, és magába olvaszt korábban független intézményi szférákat gyűjtőmedencéje lesz az összes felhalmozott emberi tapasztalatnak és módszere mindenfajta emberi tevékenységnek. Kérdés, nem ezt jelenti-e életünk napjainkban végbemenő „tudományosodása". Ha erről van szó, akkor a tudományszociológia problémái általános problémák, s így a tudományág a jelenleginél sokkal szélesebben értelmezendő.

IV. Tudomány és ipar. A szervezetek reagálása az újításra

1. Tudomány és ipar általános összefüggései

Arra a kérdésre, hogy az ipar szükségletei miként ösztönzik a tudományos fejlődést, elsősorban a tudományszociológia hivatott válaszolni, az ipar és a tudomány kölcsönkapcsolatának másik oldalát, vagyis azt, hogy miként hasznosítja az ipar a kutatás eredményeit, a tudományszociológia mellett a szervezetszociológiának is vizsgálnia kell. Ez utóbbi kérdéskörön belül a tudós iparban játszott szerepét és az alkalmazással kapcsolatos attitűdjeit, valamint a szervezet sajátosságainak az újítások bevezetésére gyakorolt hatását vizsgálják főként.

A tudomány és a technika a történelem folyamán többnyire külön utakon járt. Bernal szerint a legtöbb technikai találmány a XVIII. századig, talán az óra és az iránytű kivételével, a tudománytól függetlenül jött létre. Ma viszont mint tapasztaljuk, „a tudomány súlypontja egyre inkább az ipar felé tolódik el, ami számos káros következménnyel jár. Itt nemcsak a titkosság mindent elborító hullámára gondolunk, hanem arra is, hogy így az illetékes és független tudósok semmiféle testülete sem gyakorolhat ellenőrzést a kutatások általános iránya felett." (J. Barnai, 1963).

A tudomány indusztrializálódásának ezen negatív következménye mellett óriás pozitív jelentőséggel bír, hogy eredményei nap mint nap közvetlenül technikává motorializálódnak. Ma már érvényét vesztette az az akadémikus kérdés, gyakorolnak-e hatást a praktikus szükségletek a tudomány probléma-kiválasztására. Mint ahogy Merton írja: „a lényeges probléma végül is nem az, hogy vajon ilyen gyakorlati hatások a tudományos fejlődés menetére egyáltalán előfordultak-e, vagy vajon mindig meghatározónak bizonyultak-e. Ez ehelyett egy többszörös kérdés, melynek mindegyike hosszú és türelmes tanulmányozást igényel, mintsem rövid, türelmetlen választ: milyen mértékben hatottak ezek a befolyások különböző korokban és helyeken? mely szociológiai feltételek mellett mutatkoznak nagyoknak és melyek mellett kevésbé meghatározónak? inkább jellemzőek-e egy tudományág fejlődésének korai szakaszában? melyek a különböző következményei mind a tudományra, mind a társadalmi struktúrára nézve azoknak a különböző sémáknak, melyek révén a problémákat a kutatásba építjük?" (R. Merton, 1957).

Ellentétben sok tudománytörténész véleményével, R. Merton bebizonyítja, hogy már a XVII. században igen nagy hatást gyakoroltak a gyakorlati problémák, különösen a tengerhajózás, a bányászat és a katonai technológia problémái a tudósok érdeklődésére. A Londoni Királyi Társaság jegyzőkönyveinek tartalomelemzése alapján kimutatja, hogy a tiszta tudomány és a gazdasági-társadalmi szükségletekkel összefüggő tudomány aránya abban a korban 40—60 százalék körül volt (R. K. Merton, 1957).

Napjainkban az alap, az alkalmazott és a fejlesztő kutatás arányai elég világosan mérhetők, de határaik korántsem egyértelműek, az átmeneti területek elég széles sávot alkotnak. Emellett a mai legjövedelmezőbb műszaki termékekre az a jellemző, hogy közvetlenül az alapkutatásból nőttek ki, nem pedig valamely már meglevő technológia folyamatos fejlesztése révén.

A „kutatási lánc", amely az alapkutatási felfedezéstől az alkalmazásig vezet, többféle szervezeti keretben helyezkedhet el. Az ipari problémák legközvetlenebbül akkor orientálják a tudóst, ha a lánc egyetlen nagyvállalat szervezetén belül adott. A kutatás

és a fejlesztés itt összefonódik szervezetileg is, bár a kísérlet mint elv és módszer már eleve összekapcsolja a tudományt és a technikát. A „kutatási lánc" egyes láncszemei különböző, egymástól független szervezetekben is elhelyezkedhetnek. Ez esetben fokozottabban érvényesül az egyes szintek autonóm és öntörvényű fejlődése, az egész rendszer bár kevésbé célirányos, többfelé nyitott. Nyilvánvaló, hogy a témától, a tevékenység jellegétől, fejlettségi szintjétől függ, mi a számára legkedvezőbb szervezeti elhelyezkedésű „kutatási lánc". A problémákat a lánc hiányzó láncszemei vagy a feleslegesen sok láncszem szokta okozni. A jelenség kialakulásában szerepet játszik az a körülmény, hogy csak késve idomulnak, — ha egyáltalán idomulnak — a problémák szerkezetéhez és fejlődésük ritmusához. A finanszírozó cégnek a meglevő berendezések kihasználásához fűződő pénzügyi érdeke gyakran jobban meghatározza egy-egy kutatóintézet kutatástervezésének irányát, mint a tudományos szinten felmerülő új problémák ritmusa.

A tudomány a legerősebb ösztönzést azoktól az iparágaktól kapja, melyek puszta fennmaradása is az állandó újítástól függ. Ezek az ipar leggyorsabban fejlődő részét alkotják és szervezetileg is a legrugalmasabbak. A munkaerőpiac korlátozottsága miatt is, növekedésüket csak fokozott mechanizálással és automatizálással tudják megoldani. Igen készségesek a magasan kvalifikált munkaerő alkalmazására és így tudósok alkalmazására is.

A tudománynak viszont azon területei fejlődnek leginkább, az ipar ösztönzésére, melyek az ipari energetikai ciklusokban résztvevő anyagok, energiák és információk törvényszerűségeivel foglalkoznak. Ez, tekintettel az ipari kutatás nagyobb financiális lehetőségeire, bizonyos aránytalanságokhoz, bizonyos területek elhanyagolásához is vezet.

A tudomány és az ipar érintkezési pontjain adódó konfliktus-lehetőségeket W. Kornhauser a két tevékenységi terület különböző érték-beállítottságából vezeti le. Bizonyos általános konfliktusok, kommunikációs nehézségek a két terület képviselői, tudósok és technikusok, valamint tudósok és menedzserek között minden körülmények között létrejönnek, akár együtt dolgoznak az ipari vállalat szervezetében, akár külön szervezetek képviselőiként kívánnak érintkezni.

A tudomány alapvető értéke az iparral szemben nem a hasznosíthatóság, hanem a megértés, nem a rutinszerűség, hanem a kreativitás. Ellentmond egymásnak a tudományos kollegialitás és a termelőszervezet hierarchikus volta is. Az ipar programozott döntésekre és a tevékenység programozására törekszik, míg a tudományban a programozatlan döntések a legfontosabbak, s a tevékenység legfontosabb komponensei elvileg nem programozhatók (W. Kornhauser, 1962).

2. A tudós az iparvállalatban

A tudósok iparban való alkalmazása eleve adott feszültségeket hordoz magában — ellentétek vannak a munkáltatók és szervezeteik, valamint a szakemberek és szervezeteik között. Nézeteik eltérnek a szakmai ténykedés céljainak természetét, annak ellenőrzését, ösztönzését és befolyásolását illetőleg. A vállalati vezetés gazdaságilag hasznos tudományos eredményeket akar, a tudós viszont olyanokat, melyeket kollégái nagyra értékelnek. A tudós ezért olyan helyzet kialakítására törekszik, amelyben azt csinálhatja, amit akar, amit fontosnak érez. Ezt a magas fizetéssel és a hatalommal szemben is előnyben részesíti. A tudósok nem tudnak elégedetten és gyümölcsözően dolgozni a gazdasági szervezetekben, míg céljaik, módszereik és aspirációik különbségét a többi alkalmazottéihoz képest ki nem fejezik, és helyzetüket e szerint nem rendezik. A kutatófejlesztő részlegek igazgatói az Egyesült Államokban gyakran panaszkodnak, hogy laboratóriumaikban kevés a jó fantáziájú tudós, az eredetiség és a saját eszmék követésére való képesség. Ennek oka, hogy a tudós szocializációja során a vállalati szervezet értékeivel ellentétes értékeket tesz magáévá, és ha iparba is megy dolgozni az ottani hierarchikus szervezet elsorvasztja iniciatíváját és eredetiségét. A sikeres kutatási tervek aránya 1 : 3 és 1 : 8 között mozog. Problémát okoz a vállalatoknak a sikertelen kutatások elnyújtása, valamint az, hogy a kutatók saját kíváncsiságukat követve olyasmire használják a cég eszközeit, amiből a cégnek semmi haszna nincs. A tudós, mivel tudományos reputációját tartja legfontosabbnak, érzékeny a publikálási korlátozásokra. A jó kutató-fejlesztő szervezetek ezért a lehető legkevesebb korlátozást igyekeznek alkalmazni. Ez esetben a tudósok eltűrik a titkosság bizonyos mértékét.

A titkosság problémája egyébként korántsem csak a katonai kutatásokra terjed ki. Meier vizsgálatai szerint a piackutatási eredményeknek 0,1%-át, a folyamat- és termékfejlesztés 2—5%-át, az alkalmazott kutatás 5—10%-át és az alapkutatás 60—80%-át publikálták Angliában. (R. L. Meier, 1951).

Sajátos problémákat vet fel a tudósok érdekvédelme. Az elithez tartozik-e a tudós, vagy szellemi robotmunkás-e? Egyes szerzők véleménye szerint a közhiedelemmel ellentétben a tudósok közössége erősen hierarchizált és a vezető tudósok köre egy magasan privilegizált, jól fizetett, zárt exkluzív kasztot alkot. Mivel a vezető tudósok a vállalatok igazgatóságaiban is benn ülnek, a tudósok szervezeteinek szakszervezet jellege halványul. Azt az illúziót terjesztik az alkalmazott tudósok között, hogy valójában nem is igazán alkalmazottak.

CROWTHER kritikája az iparban dolgozó tudós helyzetével foglalkozó amerikai művekről (KORNHAUSER, HAGSTROM) arra mutat rá, hogy ezek egy adott és stabilnak vett amerikai társadalom képéből indulnak ki, s arra koncentrálják figyelmüket, hogy ez a társadalmi mechanizmus miként működik, s működése hogyan javítható. Ezért valójában másodrangú kérdésekkel foglalkoznak. Soha nem beszélnek osztályról, osztályharcról, hanem ehelyett „szakmát", „csoportot", „feszültséget" emlegetnek, amelyek politikamentes kifejezések. Szerintük a tudomány autonómiájának elmélete a tudás és a hatalom lényegi különbségébe vetett hiten alapszik. F. BACON pedig épp az azonosságra mutatott rá, és ennek alapján előre látta a modern tudományos civilizáció kifejlődését (J. G. CROWTHER, 1967).

H. REISS az abból származó dilemmára mutat rá, hogy az egyetemi nevelés a tiszta tudomány felé orientálja a legjobbakat, s ugyanakkor jó tudósokra az iparnak is szüksége van, mert az eredmények átvitele elsősorban személyes kapcsolatok révén lehetséges. Szerinte a tudós a vállalatnál a következő fő tanácsadó és szolgáltató funkciókat töltheti be:

a) a tudományos eredmények figyelése és ezek ismertetése még a publikálás előtt,
b) a fejlesztésben adódó tudományos problémák megoldása,
c) a cég számára ismeretlen területek új technikai adottságainak szintézise,
d) a cégen kívül álló tudósok ösztönzése a céget foglalkoztató problémák kutatására,
e) s végül a cég szakemberállományának továbbképzésében, átképzésében való részvétel (H. REISS). Kétségtelen, hogy a jelenségek kutatására koncentráló tudóst nehéz arra motiválni, hogy e területekre is figyelmet fordítson.

3. Szervezet és újítás

Ha a szervezeteknek az újításokra való reagálását vizsgáljuk, az első probléma annak eldöntése, hogy valóban „újjal" állunk-e szemben. Az újításokat, találmányokat nehéz megítélni, definiálni. Azok, akik az „új" létrehozásában tevékenykednek, olyan értékeket internalizáltak, amelyek kapcsolódnak az újításhoz. Ilyen értékek:

— autonómiai a munkában mind az eszközök, mind a cél vonatkozásában;
— hit a szakmai fejlődésben, mint a siker mértékében;
— hit az új tudás megszerzésére irányuló tevékenység magasabbrendűségében.

A szervezetekben folyó újító munka és azok, akik ezt végzik, több ponton is konfliktusba kerülnek magával a szervezettel. A szervezet hierarchiájával, státusrendszerével, képtelen a konfliktusokat tolerálni, így a végrehajtó szerep a jellemző, ami kizárja az egyéni iniciatívát. A szervezetben sikeresnek az számít, aki pozíciót kap, feljebb jut a szamárlétrán. A fokok száma azonban véges, így a szervezet lebecsüli a nem-hierarchikus tevékenységeket, köztük az újítást is. A pozícióért való versengés csak klikkeket, de nem csoportos feladatmegoldásokat ismer.

A szervezeti orientáció első kérdése, hogy hogyan érinti az új a szervezeti státus- és hatalomstruktúra belső alakulását. Ennek a kérdésnek a súlya nagyobb, mint az, hogy az új milyen kapcsolatban van a szervezet céljaival.

Alighanem ezekre is igaz R. MERTON egy más összefüggésben leírt óvása. Ha az értelmiség a tudása felhasználásában hatékony szerepet akar játszani, akkor szükséges, hogy a hatalmi struktúrának is része legyen (R. MERTON, 1957).

A kutatás, újítás fenyegetést jelent a cég többi részének, mert felborítja a rutinokat, a megszokást. A cégen belüli konfliktusok enyhítésére különválasztják a termeléstől a fejlesztési részlegeket, ahol összegyűjtik és megszelídítik a nyughatatlan „nehéz embereket", akik így nem zavarják a status quo-t. A szervezetekben az egyén számára a legbiztonságosabb a konformitás, ez azonban kizárja az újítást. A hierarchikus rendben, a felettes vétója a beosztott újításának végét jelenti. (Kivétel a szervezet krízise vagy egy olyan katalizátor, mint a külső tanácsadó, szakértő.)

C. ARGYRIS a szervezetek újítókészségének jellemzésére olyan individuálpszichológiai tulajdonságokat vet fel, amelyeket az interperszonális kapcsolatokban megfigyelt. Ilyenek:

— hajlandóság elismerni mások ideáit, ötleteit,
— nyitottság az új iránt,
— hajlandóság a „self-image" kockáztatására, új eszmék elfogadásával (C. ARGYRIS, 1966).

A szervezetelmélet legtöbb kutatása csak a szervezeten belüli egyének, csoportok viselkedésével foglalkozik. Nemcsak az olyan jellemzőket kell vizsgálni, amelyek egy-egy kulcsember személyiségétől függnek, hanem azokat, amelyek a szervezetek egészére jellemzőek. V. THOMPSON szervezetek közötti összehasonlító vizsgálatok céljaira különböző indexeket javasol. Ezek mind relatívak, tehát pl. a vizsgált részegységet hasonlítják az egész szervezethez.

1. $\frac{\text{A tudósok \%-os aránya az egységben}}{\text{a tudósok \%-os aránya az egész szervezetben}}$

2. $\frac{\text{Tudományos fokozattal rendelkezők \%-os aránya az egységben}}{\text{tudományos fokozattal rendelkezők \%-os aránya az egész szervezetben}}$

3. $\frac{\text{A szakmához tartozók \%-a az egységben}}{\text{a szakmához tartozók \%-a az egész szervezetben}}$

4. $\frac{\text{A szakmához tartozó mérnökök \%-os aránya az egységben}}{\text{a szakmához tartozó mérnökök \%-os aránya az egész szervezetben}}$

Az indexek abból az alapgondolatból indulnak ki, hogy az egy helyen dolgozó azonos érdeklődésű tudósok vagy mérnökök számarányának növekedésével nő a köztük lezajló interakciók sűrűsége, ami több stimulust jelent az alkotó munka számára.

Abból a hipotézisből kiindulva, hogy az interdiszciplináris jellegű munkahelyektől (ahol több a különféle területről származó „inputok" kölcsönös megtermékenyítésének a lehetősége), több újítási ötlet várható — lehet képezni egy integrativitást jelző indexet. A főnöki és hivatali-irodai beosztásokat leszámítva a munkakörök-beosztások számát el kell osztani az összes pozíció számával. Minél nagyobb a százalék, annál integratívabb az egység (annál több fajta ágat képviselnek az ott dolgozók.)

Az, hogy az egyes egységek mennyire ismerik a szervezet más területeinek, osztályainak a munkáját, illetve mennyire zárkóznak el, szintén befolyásolja az ötlet-inputok mennyiségét, minőségét, változatosságát stb. Ennek mérésére THOMPSON a „parókializmus"-indexet javasolja. (Néhány ember segítségével összeállítjuk az elmúlt évek néhány legfontosabb, az egész szervezetet érintő eseményét és összehasonlítjuk, hogy az egyes egységekben hányan tudnak róla.)

Különböző mérőszámokat lehet kidolgozni annak jelzésére, hogy a szervezet mennyire segíti a folyamatos továbbtanulást, az egyének mennyire fogadják el a szervezet céljait, a tevékenységek milyen köre programozott, előírt és milyen köre marad meg az újításnak. (V. A. THOMPSON, 1968).

A kommunikációknak nemcsak a mennyisége, hanem a tartalma is befolyásolja az „újítási klímát", kérdőívvel vagy interjúval meg lehet tudni például, hogy a következő témák közül melyek legitimek munka közben beszélgetésre:
— a főnök hozzáértése, fizetése,
— a kollégák hozzáértése, fizetése,
— a különböző projektek minősége,
— a kollégák személyisége.

Összefoglalva, a szervezeteken belül az újítások számára következő feltételek látszanak fontosaknak:
— szabadság és pszichológiai biztonság a kutatásban (a kutatás kimenetele nem lehet személyes katasztrófa forrása, mert ilyen esetekben a kutató leblokkol az első lehetséges megoldásnál és nem kutat tovább);
— az „input"-ok, a különböző befolyások nagy választéka;
— belső, személyes elkötelezettség a probléma megoldására;
— bizonyos fokú strukturáltság vagy lehatároltság a kutatási szituációban;
— bizonyos fokú jóindulatú versengés.

Az ötletek megvalósulásához a fejlesztés akadályainak elhárításához célszerű figyelembe venni az alábbiakat:
— a praktikus megvalósítás útjában álló tudományos hézagokat minden kutatóhelyen hozzák nyilvánosságra;
— a leginkább célszerű, ha a kutató és a megrendelő-felhasználó együtt dolgozik;

— az állandó külső tanácsadók a legtöbbször nem, de az ad hoc tanácsadók hasznosak;
— jó, ha a kutatók különböző képzettségi háttérrel rendelkeznek;
— az egyetem utáni tudósképzést jól felszerelt, iparihoz hasonló laboratóriumokban kell biztosítani;
— az alkalmazásnak nagyobb presztízst kell biztosítani;
— a tudományos intézeteknek olyan nemzeti kontextusban kell dolgozni, ahol az ötletek és emberek vándorolhatnak.

A kutatási beszámolók is tulajdonképpen visszamenőleg csalnak, mert csak azon az elemeit rekonstruálják a kutatásnak, amelyek egyértelműen vezettek a kutatási eredményekhez, a véletlen elemeket negligálják.

Az újjal való szembenállás kérdésével kapcsolatban a szervezeteken kívül még két tényező (egy szinttel „alatta", illetve „felette") figyelembevétele is fontos.

Az egyik magukban a kutatókban, tudósokban keresendő.
— a tudósok is emberek, befolyásolják őket az előítéletek stb.,
— a létező elméletek, fogalmi keretek útját állják az új elfogadásának.
— metodológiai okok (kutatás-gondolkodás-módszerbeli tényezők),
— vallási, ideológiai természetű okok,
— szakmai rangok, beosztás, állásból fakadó ellenállások, féltékenység,
— szakmai specializáció („ez nem tudomány"),
— tudományos iskolák,
— nemzetközi konfliktusok mind-mind útját állhatják az újításnak.

Az egyéni, illetve szervezeti-mikroszociológiai jellegű konfliktusok elemzésén túl kevés figyelmet fordítanak a tágabb társadalmi kontextus, a makroszociológiai jellegű feltételek vizsgálatára. Pedig a tudományos eredmények gyakorlati realizálásának nehézségei gyakran leginkább ezek segítségével magyarázhatók.

Amann a következő ábrán kísérli meg modellezni azokat a feltételeket, amelyek meghatározzák az újítási klímát a Szovjetunióban:

$$E_1 \longrightarrow Ma^1 \longrightarrow NR_1 \longleftrightarrow PR_1 \longleftarrow Ma^3 \longleftarrow E^3$$

$$E^2 \longrightarrow NR_2 \longleftrightarrow PR_2 \longleftarrow Ma^4 \longleftarrow Me^2$$

$$Me^1 \longrightarrow Ma^2 \longrightarrow NR_3 \longleftrightarrow PR_3 \longleftarrow Ma^5 \longleftarrow Me^3$$

negatív erők pozitív erők

Az egyes tényezők szerinte a következők:

E_1 — a K + F (kutatás-fejlesztés) rendszer akadémiai etosszal van átitatva
E_2 — az alap, alkalmazott és fejlesztési kutatások más és más szervezetekben folynak, a K + F és a vállalat érdekei gyakran nem esnek egybe
E_3 — az ideológia erkölcsi ösztönzést jelent a K + F eredményeinek alkalmazására.

Mechanizmusok

Me_1 — a gazdasági tervezési rendszer mennyiségi termelésre orientált
Me_2 — a K + F központi vezetői-tervezői az újítások útját egyengetik
Me_3 — ösztönző rendszer (újítási rendeletek)

Manifesztációk

Ma_1 — a források egyenlőtlen elosztása — inkább kutatásra, mint fejlesztésre
Ma_2 — a vállalati siker kritériuma az output mennyisége és nem az újítás (az árak sem orientálnak erre)
Ma_3 — egyes „nehéz" emberek küzdenek, nyomják az újítások ügyét
Ma_4 — a források egy részének központosítása
Ma_5 — a célfüggvény változásai (az output, illetve akadémiai jellegű siker helyett inkább K + F célok)

Negatív válaszok (hatások, reagálások)

NR_1 — a kutatóintézetek nem érdekeltek a gyakorlati alkalmazásban
NR_2 — a kutató és tervezőintézetek magukat izolált és specializált szerveknek tartják
NR_3 — a vállalatok nem érdekeltek a bevezetésben és a fejlesztésben való részvételben

Pozitív válaszok (reagálások, hatások)

PR_1 — a kutatóintézetek érdekeltek a gyakorlati alkalmazásban
PR_2 — a kutató és tervezőintézetek a K + F rendszer integrált részének érzik magukat
PR_3 — a vállalatok készek az újításokat bevezetni és a fejlesztésben együttműködni.

A különböző tényezők hatását (centralizált szervezeti struktúra, központi tervezés, ösztönző rendszer, gazdasági tervezés, tudományos közvélemény befolyása, ideológiai klíma) külön-külön is lehet vizsgálni például az anyagi források elosztására, az információ terjedésére, a K + F eredményeinek bevezetésére.

A különböző elemek hatása közötti konfliktusok feltárásával közelebb juthatunk az egész problémakör mélyebb megértéséhez.

A hazai tudományszociológiai érdeklődést elsősorban az az általános felismerés ösztönzi, hogy tudományos kutatásunk nem kellően hatékony, eredményei nehezen mennek át a termelésbe. Ezért jelentősebb empirikus kutatás a tudomány—ipar kölcsönhatás társadalmi hatásmechanizmusainak terén bontakozik ki. E vizsgálati terület szociológiai megközelítése még világviszonylatban is új; s így tág teret nyújt az alkotó szociológiai fantáziának.

IRODALOM

1. N. Amman. Az újítási klímát befolyásoló tényezők. Publikálatlan nyerstanulmány. Szverdlovszk, 1968.
2. Argyris, C.: Organizational milieu, interpersonal competence and productivity. Research Management, 1966.
3. Barber, B.: Science and the Social Order, Glencoe, Ill.: Free Press 1952.
4. Bearslee, D. C. – O'Dowd D. D.: The College-Student image of the Scientist, Sciense. 1961. 133. 997–1001.
5. Ben – David, J. and Zloczower, A.: Universities and Academic Systems in Modern Societies. Archives Europeennes de Sociologie, 1962. 3. 45–84. o.
6. Ben – David, J.: The Universities and The Growth of Science in Germany and the United States. 2 Minerva, Vol. III. No. 1–2. 1968–69. p. 1–35.
7. Ben – David, J.: Role and Innovations in Medicine, American Journal of Sociology 1960. 65. 557–568. o.
8. Bernal, J.: Tudomány és történelem, Budapest, Gondolat, 1963.
9. Crane, D.: 1969. Social Structure in a Group of Scientists: a Test of The Invisible College Hypothesis.
10. Crowther, J. G.: Science in Modern Society, London. The Cresset Press, 1967.
11. Derek J. De Solla Price – D. De Beaver: Collaboration in an Invisible College, American Psychologist, 1966. Vol. 211–011. o.
12. Escarpit, R.: Humoros magatartás és tudományos tevékenység (ismerteti: Valóság, 1970/1. 122. o.)
13. Gaston, J.: Big Science in Britain: A Sociological Study of the High Energy Physics Community. New Haven, Conn. Yale University, 1969. 399. o. (Unpublished doctoral dissertation)
14. Goodvich, H. B. – Knopp, R. H.: Origins of American Scientist. Chicago, University of Chicago Press. 1952.
15. Gvisiani, D. M., Mikulinskij, Sz. R. és Jarosevszkij, M. G.: Szocialnije i pszichologicseszkije aspektü izucsenyija dejátelnoszti ucsonogo. Voproszü Filozofii 1970/3.
16. Hagstrom, W. O.: The Scientific Community. New York: Basic Books, 1965.
17. Hailsham, Lord: Science and Politics, London: Faber and Faber, 1963.
18. Kaplan, N.: Professional Scientists in Industry: an Essay Review, Social Problems 1965. Vol. 13. No. 88–97. o.
19. Kornhauser, W.: Scientists in Industry: Conflict and Accomodation.
20. Kaplan, M.: The Sociology of Science in R. E. Faris (ed.) Handbook of Modern Sociology, Chicago, Rand Mc Nally, 1964.
21. Kornis Gyula: Tudomány és társadalom. A tudomány szociológiája (Franklin 1944. Budapest.)
22. Kuhn, T. S.: Historical Structure of Scientific Diescovery, Science, 1962. 136. 760–764. o.
23. Mannheim, Karl: Ideology and Utopia, New York, Hovecourt, 1936.
24. Marcson, S.: The Scientists in American Industry, New York, Harger, 1960.
25. Marx kiadatlan kéziratairól. Bolsevik, 1939. 11–12.
26. Meier, R. L.: Res arch as a Social Process: Social Status, Specialism, and Technical advance in Great Britain, British Journal of Sociology, March 1951. 91–104. o.
27. Merton, R. K.: Science, Technology and Society in 17th Century England, Osiris, 1938. 4. 360–632. o.
28. Merton, R. K.: Social Theory and Social Structure (rev. ed) Glencoe, Ill. Free Press, 1957.
29. Moreno, J. L.: Le systeme sociometrique. Fondement de la sociometrie. Paris, 1954.
30 Orth: The Optimum Climate for Industrial Research. Harvard Business Review, 1959. 37. 55–64.
31. Pels, D. C. – Andrews, F. M.: Scientists in Organizations, New York, Wiley and Sons, 1966.
32. H. Reiss: How to Motivate Scientist (Gruber W. H. – Marquis D. C. ed. Factors in the Transfer of Technology C. kötetben). M. I. T. 1969.
33 Sterer, N. W.: The Coming Changes in American Science. Science. 1963. Vol. 142. 3591. 464–467. o.
34 Shepard, H. A.: The Dual Hierarchy in Research, Research Management 1958. 1. 177–187. o.
35 Stein. M. I.: Creativity and the Scientist. Barber and Hirsch id. műben.
36 Thompson, V. A. Bureaucracy and Innovation. Univ. of Alabama Press 1968.
37 Weber, Max: The Protestant Ethic.
38 Wihtey, S. B.: Public Opinion about Science and Scientists Public Opinion Quarterly, 1959. 23. 382–388. o.
39 Ziman, J. M.: Public Knowledge. Cambridge, Cambridge University Press, 1968.
40 Znanieczki, F.: The Social Role of the Man of Knowledge. New York: Columbia University Press, 1940.

A VIDÉKI ÉRTELMISÉG HELYZETE

Egy vizsgálat ismertetése

AKSZENTIEVICS GYÖRGY

A Társadalomtudományi Intézet 1969 nyarán három megyében (Bács, Borsod, Csongrád) kérdőíves felmérés segítségével 1500 értelmiségi helyzetét vizsgálta. A felmérés egyidejűleg szolgált tudományos és oktatási célt: egyrészt a rendelkezésre álló hivatalos statisztikáknál frisebb és mélyebb adatokkal kívánta jellemezni a vidéki értelmiség helyzetét és problémáit, másrészt az Intézetben 1968-ban megindult aspiránsképző szociológiai tanfolyam hallgatóinak is lehetőséget igyekezett nyújtani ahhoz, hogy megismerkedjenek az empirikus kutatás módszereivel. A feladatok kettőssége magyarázza a vizsgálat több sajátosságát, így mindenek előtt a feldolgozás elhúzódásáért is ez felelős.

Anyagi és szervezési nehézségek miatt országos reprezentatív felvételre nem volt lehetőség, kiválasztották tehát az említett három megyét, ahol a vizsgálat lebonyolításához megfelelő helyi segítséget kaphattak és amelyek jellegükben, iparosodottságuk szintjében és településstruktúrájukban eléggé különböztek egymástól. A mintát lépcsői zéssel egybekötött rétegzett véletlen kiválasztás módszerével a Központi Statisztika-Hivatal dolgozói állították össze a korábbi mikrocenzusok címjegyzékeinek felhasználásával. A vizsgálat előkészítése még 1968-ban megkezdődött.[1] Ennek során több előtanulmány született az értelmiség szerepének, funkcióinak, fogalmának, más társadalmi rétegekhez, osztályokhoz való viszonyának tisztázására, illetve meghatározására.[2] Gyakorlati (elsősorban a mintavétellel összefüggő) szempontok miatt azonban az értelmiség körének meghatározásához a Központi Statisztikai Hivatal által használt objektív kritériumokat fogadták el. Ennek megfelelően értelmiségieknek tekintették mindazokat, akiknek munkája végzéséhez felsőfokú iskolai végzettség szükséges, függetlenül attól, hogy rendelkeznek-e ezzel a végzettséggel. Az előtanulmányok közül Márkus István szociográfiai munkája[3] külön kötetben is megjelenik. Ugyancsak külön kötetben adják közre Csoóri Sándor, Lázár István és Zám Tibor interjúit, amelyekben a vizsgált megyék értelmiségének egyes képviselőit szólaltatják meg. A vizsgálat előkészítéséhez kapcsolódnak Fehér Lajossal és a már elhunyt Erdei Ferenccel és Veres Péterrel folytatott beszélgetések. E beszélgetések nagymértékben elősegítették a vizsgálandó problémák tisztázását.

A vizsgálat hat fő kérdéscsoportot ölelt fel: demográfiai és jövedelmi viszonyok, társas kapcsolatok, mobilitás, kulturáltság és kulturális szokások, munkához való viszony, közéleti tevékenység. A vizsgálat eredményeit egy előzetes áttekintő és hat tematikus kötetben adják közre. Kéziratunk nyomdába adásáig négy kötet jelent meg, ezek fontosabb mondanivalóit ismertetjük az alábbiakban.

I. *Bevezető kötet*

Az első kötetben ismertetik a vizsgálat célját, tematikáját, a vizsgálat hipotézisét Leírják a vizsgálat körét és módszereit, a mintavétellel, az információgyűjtéssel és a feldolgozással kapcsolatos módszertani problémákat. Közlik a kérdőívet, végül a kérdésekre adott válaszok egyszerű megoszlását a teljes sokaságra vonatkozóan. A további kötetektől eltérően itt az adatokat nem értékelik, ezek azonban önmagukban is rendkívül figyelemreméltóak. A kötet kb. 40 oldal szöveget és kb. 110 oldal táblázatot tartalmaz.

[1] A munkát öt tagból álló témakollégium irányította: Huszár Tibor, Ferge Zsuzsa, Kulcsár Kálmán, Pataki Ferenc, Szelényi Iván.

[2] Ezek közül Huszár Tibor tanulmányát emelnénk ki, amelyben az értelmiség szerepével kapcsolatos ideológiai, filozófiai és szociológiai nézeteket tárgyalja.

[3] Márkus István: Agrárszervezet és értelmiségi funkciók egy magyar faluban. Társadalomtudományi Intézet, 1971.

II. *Demográfiai és jövedelmi viszonyok*

A kötet elején *Szelényi Iván* több mint 30 oldalon ismerteti a vidéki értelmiség demográfiai és jövedelmi helyzetének főbb jellemzőit. Elemzésének elsődleges célja az volt, hogy minél több gondolatot, hipotézist vessen fel a rendelkezésre álló adatok alapján az anyag elmélyültebb feldolgozásának inspirálása, megkönnyítése érdekében. A kötet 78 táblázatot tartalmaz. (A felmérés során szerzett hatalmas információmennyiség részletes feldolgozására a kutatók nem vállalkozhattak, ezért a többi kötet bevezető tanulmányait is jellemzi a gondolatébresztésre, a további elemzések és kutatások megkönnyítésére és ösztönzésére irányuló törekvés.)

A demográfiai jellemzők kapcsán a *nők helyzete* kerül előtérbe. A vizsgált értelmiségiek egynegyede nő, *többségük pedagógus* és ún. „kultúrmunkás" — vagyis könyvtáros, népművelő. Átlagosnál kevesebb nőt találunk viszont a gazdasági vezetők és a műszaki értelmiség körében. A nők között viszonylag sok a *fiatal*, hiszen értelmiségi pályára nagyobb számban csak a felszabadulás után kerülhettek. A megkérdezettek 40,2%-a 40 éves vagy fiatalabb, a nőknél viszont ez az arány 64,3 százalék. Az értelmiségi nők vidéken sokkal *kevesebbet keresnek mint a férfiak*, amit csak részben magyaráz foglalkozás és életkor szerinti megoszlásuk. (Vagyis az, hogy elsősorban a gyengébben fizetett pályákon dolgoznak és zömmel fiatalok lévén, a pályán eltöltött viszonylag rövidebb idő miatt is alacsonyabb a keresetük.) Mivel a falusi értelmiség nagyobb részét alkotják a pedagógusok, egészségügyiek és kultúrmunkások mint a városi értelmiségét, és mert az említett foglalkozásokban a nők aránya meghaladja a férfiakét, azt lehetne várni, hogy az értelmiségen belül a nők aránya falun magasabb, mint városon. A kutatók várakozásával ellentétben azonban az értelmiségi nők aránya városon magasabb mint falun, amit a szerző feltevése szerint a nők elsősorban házasság útján értek el. Összességében az értelmiségi nők helyzete kedvezőtlenebb a férfiakénál, az *adatok tehát nem igazolták* azt a feltevést, hogy az értelmiség az a réteg, amelynél a női emancipáció útjai könnyebben járhatók, mivel a gyengébb női fizikum az értelmiségi pályán nem hátrány.

Igen meglepő a *házasok rendkívül magas aránya* a vizsgált értelmiségiek között. (Az országos 65—70%-os aránnyal szemben közel 90%.) Ez részben az értelmiség exponált közéleti szerepéből következik, a vidéki értelmiséginek az „átlagos" magyar állampolgárnál rendezettebb családi életet kell élnie. A pedagógus nők között azonban magasabb a hajadonok aránya, mint a férfiak között a nőtleneké. A *családszerkezetet tekintve*, a megkérdezettek háromnegyede egy vagy két nemzedékből álló családban él.

A mintában szereplő értelmiségiek fő állásból származó *jövedelme* átlagosan mintegy 30—35 százalékkal haladja meg az iparban dolgozókét és a jövedelmek szóródása sem nagy. Az átlagosnál jóval kisebb jövedelemmel a nők és a pedagógusok rendelkeznek, az iskolai végzettség a fő állásból származó jövedelmet alig befolyásolja. Az egy főre jutó havi jövedelem a vizsgált értelmiségiek esetében 1400,— Ft körül van, ami alig haladja meg az 1200 forintos országos átlagot.

A vidéki értelmiség különböző javakkal való *ellátottsága* jóval kedvezőbb jövedelmi helyzeténél. Ez különösen a lakáskörülményekre, ezen belül is elsősorban a *lakásnagyságra* és komfortra vonatkozik. Vidéki értelmiségünk átlaga már ma jobb lakáskörülmények között él, mint majd az átlagos magyar állampolgár az ezredforduló idején. Egyedül a műszaki értelmiség lakásviszonyai maradnak el jelenleg a vidéki értelmiségi átlagtól.

A jövedelmi helyzeten túl a lakásviszonyokat és a tartós javakkal való ellátottságot is figyelembe véve a vidéki értelmiség *életszínvonala* legalább kétszerese az átlagos állampolgár életszínvonalának. Összefoglalva, az egészségügyiek (orvosok, gyógyszerészek), a párt- és államapparátusi dolgozók, továbbá a gazdasági vezetők vannak a legkedvezőbb helyzetben, a műszaki értelmiség több szempontból elmarad az említettektől, a pedagógusok helyzete viszont a legkedvezőtlenebb, melyen a felmérés óta végrehajtott béremelés is csak részben változtatott.

III. *Társas kapcsolatok*

A társas kapcsolatok — különösen az értelmiségi létformában betöltött — jelentős szerepe indokolja, hogy e témakörnek külön kötetet biztosítsanak. A társadalomban fellelhető számtalan csoport közül a kötetben a rokoni, baráti és a szomszédi kapcsolatokat vizsgálják. Elemzésük nem terjed ki a kapcsolatok tartalmi vonatkozásaira, csak a felületi burok leírására korlátozódik. Olyan kérdésekre keresnek választ, hogy pl. az egyes értelmiségi csoportok milyen foglalkozású, beosztású emberekkel barátkoznak elsősorban, a munkahelyen kívüli munkatársi kapcsolatok mennyire „felfelé" irányulóak,

ténylegesen létezik-e egy viszonylag zárt értelmiségi kör stb., stb. A kötetben 80 táblázat van, a mintegy 40 oldalas bevezető tanulmány *Akszentievics György* munkája.

A vidéki értelmiség 80—90 százaléka tart kapcsolatot helyben vagy távolabb lakó rokonaival, barátaival. A *helyi* kapcsolatok közül a különböző barátokkal való találkozások, kölcsönös látogatások terjedtek el leginkább, ezt követik a rokoni, majd a szomszédi kapcsolatok. Figyelemreméltó a találkozások viszonylag nagy gyakorisága: a vidéki értelmiség közel fele hetente három-négy alkalommal is találkozik egy-egy barátjával, rokonával.

A baráti kapcsolatokban bizonyos preferenciákat fedezhetünk fel, melyek egyrészt az értelmiségnek mint rétegnek más társadalmi osztályoktól, rétegektől való elkülönülésére, másrészt az értelmiségen belüli csoportosulások viszonylagos zártságára utalnak. A társas kapcsolatokban *az értelmiség mint réteg zártsága* mutatkozik meg elsősorban. A megkérdezettek kétharmada zömében értelmiségiekkel barátkozik, a túlnyomórészt fizikai dolgozókkal barátkozók aránya pl. mindössze 8 százalék. A „hasonlókkal" való barátkozás az értelmiség egyes csoportjainál: a különböző foglalkozású, beosztású stb. értelmiségiek között is szembetűnő. A hasonló foglalkozásúakkal fennálló baráti kapcsolatok pl. elsősorban a politikai munkaterületen dolgozók körében terjedtek el. Viszonylag gyakoriak a vezetők vezetőkkel és a politikai munkaterületen dolgozók vezetőkkel fenntartott baráti kapcsolatai is. A társas kapcsolatok alapján a vidéki értelmiség életpálya szerint is csoportokra bontható. Más a baráti kör összetétele azoknál, akik fizikai vagy politikai munka után kerültek az értelmiségi munkakörbe és azoknál, akik közvetlenül az egyetemről illetve egyéb szellemi pályáról kerültek ide.

A munkahelyi eredetű baráti kapcsolatokban megfigyelhető a „felfelé" barátkozás, amely a tények mellett a vélemények szintjén is jelentkezik. A munkakapcsolatokon túl a szerző véleménye szerint ebben a pozícióbiztosítás illetve az előbbrejutás szándéka is szerepet játszik.

A kötet bevezető tanulmánya a családcentrikus magatartás problémájának vizsgálatával zárul, amely *Gelléri Péter* munkáján alapul. Az idevonatkozó adatok meglehetősen ellentmondásosak, mivel az intenzív társaséletet élő vidéki értelmiség közel háromnegyede „otthonülőnek" vallotta magát. Ezt az ellentmondást a szerzők csak úgy tudják feloldani, ha feltételezik, hogy a magukat otthonülőnek ítélők többsége az egymás lakásán történő baráti összejöveteleket nem, csak a szórakozóhelyek látogatását tekinti „eljáró" magatartásnak.

IV. *Mobilitás*

A kötet kb. 40 oldalas bevezető tanulmánya — *Szelényi Iván* munkája — a vidéki értelmiség ún. vertikális[4] és földrajzi mobilitását elemzi. A vertikális mobilitás kutatásánál elsősorban a nemzedékek közötti és a nemzedéken belüli mozgásokkal foglalkozik, de röviden érinti a házasság révén történő rétegváltoztatás és a gyermekek életpályájával kapcsolatos elvárások problémakörét is. A földrajzi mobilitás elemzése a korábbi lakóhelyek közti vándorlás jellegének értékelése mellett a lakóhelyváltoztatási szándékokra is kiterjed. A kötet mintegy 100 táblázatot tartalmaz.

A vizsgált értelmiségiek 61,3 százaléka munkás- és parasztcsaládból származik. A különböző foglalkozású értelmiségiek származás szerinti összetétele meglehetősen eltérő: az orvosok-gyógyszerészek kb. 43, az egyetemi-főiskolai oktatók 54, az államigazgatási dolgozók 76 és a pártfunkcionáriusok közel 90 százaléka származik munkás- vagy parasztcsaládból. A szerző kiemeli az adatokban rejlő pozitív tendenciát, mely szerint a fizikai dolgozók gyermekei az átlagosnál nagyobb arányban a politikai és a gazdasági döntéseket meghozó szakmákban találhatók. A különböző származású értelmiségiek iskolai végzettségét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a fizikai dolgozók értelmiségi munkakörben dolgozó gyermekei közül jóval kevesebben rendelkeznek felsőfokú végzettséggel, mint az értelmiségi származásúak között (kb. 60 és 90 százalék), s ez hosszabb távon veszélyezteti vidéki értelmiségünk társadalmi nyitottságát.

A nemzedéken belüli mozgásokat tekintve a gazdasági vezetők és az államigazgatási dolgozók a leginkább mobilak, több mint egyharmaduknak volt négy vagy több foglalkozása eddigi életpályája során, s mindössze 6—7 százalékot tesz ki közöttük azok aránya, akinek a jelenlegi az első foglalkozásuk. Ezzel szemben az orvosok és gyógyszerészek háromnegyede első munkavállalásától kezdve jelenlegi foglalkozását folytatja és közülük csak minden századiknak volt négy vagy több foglalkozása. Érdekes eredmény,

[4] A kutatók itt abból indultak ki, hogy a társadalom egymás fölé illetve alá rendelt rétegekből épül fel, s e rétegek közötti mozgást vizsgálták.

hogy a foglalkozások száma nem nő párhuzamosan az életkorral, hanem a 40—49 évesek korcsoportjában a legmagasabb. A szerző fontosnak tartja megjegyezni, hogy a jelenlegi lakóhely és a korábbi foglalkozások száma között nem mutatkozik az összefüggés.

A vizsgált értelmiségiek 20 százaléka volt pályája kezdetén munkás vagy paraszt. (A szerző számítása szerint a fizikai dolgozók gyermekeinek kb. egyharmada kezdte pályáját fizikai dolgozóként és kb. kétharmaduk az iskola révén vált mobillá.) Az első foglalkozásukban munkások vagy parasztok aránya pl. a pedagógusok körében 10, a gazdasági vezetőknél 30 és az államigazgatásban dolgozók között 41 százalékot tesz ki. A felmérés eredményei tehát azt mutatják, hogy a vidéki értelmiségnek mind származás, mind életút szempontjából a magasabb beosztásúak illetve a párt- és államapparátusi dolgozók és a gazdasági vezetők a legmobilabb csoportjai.

A tanulmányban többször is felmerül a 40—49 évesek korcsoportjának eltérő helyzete. A szerző a politikai káderképzés tervei szempontjából figyelemreméltónak tartja, hogy a vidéki értelmiség korát tekintve derékhada, a nagyobbrészt már ma vezető pozícióba került csoport, szakmailag a legkevésbé képzett s értelmiségi pályafutása során már eddig is a legtöbb állomást járta be. A szakképzettségi követelmények növekedésével ezek helyzete egyre problematikusabbá válhat.

Az iskolai pályafutást vizsgálva a szerző megállapítja, hogy a nemzedéken belüli mobilitás csatornái valóban szűkülnek. A továbbiakban a továbbképzési szándékot és a tényleges tanulást veti össze, majd a szakmával való azonosulást elemzi. A tanulmánynak a vertikális mobilitással foglalkozó része a házassági mobilitás és a gyermekek pályájával kapcsolatos vágyak vizsgálatával zárul.

A földrajzi mobilitásra vonatkozó adatok szerint a vidéki értelmiségiek fele falun, kb. 40 százaléka vidéki városban született és csak 5 százalékot tesz ki a Budapesten születettek aránya. A vidéki értelmiség földrajzi mobilitása viszonylag erőteljes: egy megkérdezettre átlagosan három lakóhely jut, ami átlagosan kb. tízévenkénti továbbköltözésnek felel meg. A földrajzi mobilitás azonban elsősorban településtípuson belüli mozgást jelent, a városról falura vagy a faluról városra költözés ritkább, tehát a „falusi" és „városi" értelmiség — főként az államigazgatásban dolgozók esetében — bizonyos mértékig elkülönül egymástól. Meglepően alacsony azok aránya, akik (az egyetemi éveket is beleértve) legalább 3 évet töltöttek Budapesten (22 százalék). Váratlan eredménynek tekinthető, hogy a vertikális és a földrajzi mobilitás között csak erősen áttételes kapcsolatot sikerült kimutatni. Ez arra utal, hogy a foglalkozás megváltoztatásához személyes kapcsolatokra is szükség van, amelyek éppen a lakóhelyen erősebbek. A lakóhelyváltoztatási szándékokat vizsgálva kitűnik, hogy — a falusi pedagógusnők és orvosnők kivételével — vidéki értelmiségünk körében nincs kielégítetlen költözési igény. A vándorlási tervek többlépcsős modellt sejtetnek, vagyis a falun élők elsősorban kisvárosba, a kisvárosiak nagyobb városba szeretnének költözni és így tovább. A főváros vonzása is csekélynek tűnik, a megkérdezettek kevesebb mint 4 százaléka szándékozik Budapestre költözni.

*

A vizsgálat eredményeit tartalmazó további kötetek összeállítása még tart, ezek ismertetésére később visszatérünk. Tájékoztatásul közöljük, hogy egy-egy kötetből egyelőre 300 példány készül, ezek — további feldolgozás és kutatás céljára — kb. 25 forintos áron a Társadalomtudományi Intézetben megvásárolhatók.

Gazsó Ferenc — Pataki Ferenc — Várhegyi György:

DIÁKÉLETMÓD BUDAPESTEN

Budapest, Gondolat Kiadó 1971.

A szociológiai irodalomban világszerte mind nagyobb teret kapnak a nevelésszociológiai munkák, ezeken belül is azok, amelyek az iskola szocializáló, integráló funkcióját kutatják. Milyen legyen a korszerű iskola, a gyorsan változó világra ismeretanyagban, készségekben s a személyiség formálásában egyaránt felkészítő? Bármennyire különböző utakon és módszerekkel keresik is a pedagógusok és szociológusok a választ, valamennyien beleütköznek a sajátos ellentmondásba s konfliktusforrásba: az ifjú nemzedék viseli el a legnehezebben a konzervativizmust, az idejétmúlt tradíciók gúzsbakötő szorítását. Ugyanakkor az életét sokban meghatározó iskola, mint intézmény, egyike a legnehezebben változóknak. A „non scolae sed vitae discimus" szép elve — amelyet természetesen minden társadalmi korszak a maga szemlélete szerint értelmezett — nemcsak azért silányult tartalmatlan frázissá, mert unos-untig hangoztatták, hanem, mert a „scola" és a „vita" sokban elszakadt egymástól. Az iskola kevéssé tudja nyomon követni a gyorsan változó életet, s ezért csak részlegesen tudja ellátni az életre való felkészítés komplex feladatát, amiként helyes, követendő normái is gyakorta ezért maradnak csupán jámbor szándékok.

A pedagógiai elvek s tervek, a normatív óhajok, kívánalmak szembesítése a valósággal, hogy e konfrontáció eredményeképp reális s előbbrevivő norma-rendszer és praxis jöhessen létre, ez a törekvés hatja át a *Diákéletmód Budapesten* c. könyvet. Ahhoz, hogy a szocialista pedagógia, a marxista neveléstudomány, a korszerű oktatás s személyiségformálás elveit valóra lehessen váltani, mindenekelőtt a ma iskoláját, diákéletét kell megismerni, a valóságfeltáró elemzés vihet közelebb — a szerzők által is legfontosabbnak ítélt célkitűzéshez — a jövő iskolájának megtervezéséhez.

A tanulmány az iskolával, mint intézménnyel, mint az oktatási, a pedagógiai folyamat színterével csak annyiban foglalkozik, amennyiben az meghatározója a diákok életmódjának. E közvetett ábrázolással, úgy vélem, talán többet tudunk meg az iskola mechanizmusáról, mintha a tanulmány azt közvetlenül ismertetné, hiszen a diákéletmód az iskola tevékenységének mintegy eredményét, hatékonyságát is tükrözi, az életmód pozitív és negatív vonásai egyaránt a mai oktatási rendszer centrális kérdéseihez vezetnek el.

Az elsődlegesen empirikus szociológiai munkák egyik szokványos gyengesége, gyermekbetegsége az, hogy a témát a szociológiai irodalom áramkörébe bekapcsolni kívánó elméleti jellegű fejezete többnyire túlméretezett, s még inkább az, hogy az elméleti igényű bevezető jobbára csak bokréta marad a kalapon: a kutatási anyag bemutatása elszakad a felvillantott koncepciótól, nemritkán saját fogalmi rendszerétől is. A *Diákéletmód* szerzői mértéktartóan — korántsem valaminő ál-teljességre törekedve — tekintik át a külföldi s hazai szakirodalom életmód felfogásait, mindenekelőtt azért, hogy világosan megfogalmazzák saját fogalmi rendszerüket, amely a későbbiekben is rendező elvként fogja egységbe a diákéletmód különböző területeinek bemutatását. „Vizsgálatunkban az életmódot úgy tekintettük, hogy az a személyiség által viszonylagos autonómiával hierarchikus rendszerbe szervezett tevékenység-struktúra." Bár ebből a definícióból hiányoznak a tevékenységeket sokban meghatározó tárgyi feltételek, körülmények, a teljes komplexitásra nem törekvő értelmezés mégis termékeny, a diákéletmód lényeges jegyeit megragadó vezérlő elvvé vált, amely alkalmasnak bizonyult az empirikus kutatás operacionális fogalmainak kimunkálásához. Vagyis ahhoz, hogy a bizonyos egyéni autonómiával hierarchikus rendszerbe szervezett tevékenység-struktúrát a tevékenységek *időtartamában, gyakoriságának mértékében, kedveltségi fokában* s a tevékenységet irányító *értéktudat s orientációs rendszer* síkján vizsgálják.

A tanulmány főként egy 1968-ban végzett szociológiai vizsgálat adataira támaszkodik. Az alapsokaság — 45 380 fővárosi gimnáziumi és szakközépiskolai tanuló 1,5%-a,

800 diák került az egyszerű véletlen elve alapján összeállított mintába. (A mintába csak az I—III. osztályok tanulói sorolódtak be.)

A kutatók fő módszere az autokronografikus időmérleg és az ezt kiegészítő — az időmérleg „nyersebb" adatait korrigáló, finomító — kérdőíves ankét volt, amely lehetőséget adott az időmérleg által meg nem ragadható tartalmi jegyek és motivációk feltárására is. A két módszer alapján szolíd szociológiai tanulmány született, nemcsak gondolatilag, hanem metodológiailag is sok újat hozó. Példa lehet arra, hogy miként lehet a modern statisztika eszközeit célszerűen s sokoldalúan felhasználni; s példa lehet — a munka számomra egyik legvonzóbb jellemzője — az adatok roppant korrekt kezelése s értelmezése. A szerzők határozott, konzekvens törekvése, hogy elkerüljék a szociológiai munkák gyakori hibáját: a megalapozatlan általánosítást. Tudományos felelősséggel s korrektséggel figyelmeztetik az olvasót, ahol az adatok által feltárt összefüggések csak jelzésként, tendenciaként fogadhatóak el. (Talán túlsok szó is esik az adatok megbízhatóságának vitathatóságáról, ez néhol kissé Karinthy *Becsületes városa* kereskedőinek eljárására emlékeztet, akik becsmérlő reklámokkal hirdették portékáikat.)

A legszakszerűbb kutatás és feldolgozás is holt anyag marad, ha nem párosul elméleti fogékonysággal, a feltérképezendő terület alapos ismeretével. A könyv azért is tudja életesen feltárni a mai diákok életmódját, mert a szerzők számára az iskola nem csupán szociológiai vizsgálódás terepe, hanem gyakorló pedagógusként is belülről, árnyaltan ismerik az általuk ábrázolt világot. Ebből is fakad munkájuk egyik legnagyobb erénye: *a téma pedagógiai és szociológiai megközelítésének harmóniája.*

Mennyiben tudja a mai iskola kialakítani az autonóm, a teljes, sokoldalú személyiséget — ennek vetületében vizsgálják a szerzőtársak a tanulók iskolán belüli és iskolán kívüli életét, a gazdag bizonyító adatokkal e problémát járják körül.

Ha mind a történelmi konkrétság, mind a történelmi távlatok figyelembevételével vizsgáljuk a sokoldalú személyiség fogalmát, akkor el kell vetnünk azt az elképzelést, miszerint a sokoldalú ember az, aki mindenféle munkához, tevékenységfajtához egyformán ért. A munkamegosztás mai és jövőbeli rendszere egyaránt a megvalósíthatatlan álmok tartományába utasítja ezt az ideát. A komplex (a réginél jóval komplexebb) alapképzettség mellett szükség van a specializációra az oktatásban is. A mai pedagógiai gyakorlat még inkább a minden tárgyat egyforma szorgalommal tanuló diáknak, a szürke, jellegtelen jeleseknek kedvez, mint az aszimmetrikus érdeklődésű, egy-egy tárgyban kiemelkedő tehetségeknek, akik csupán egy-egy tárgyra koncentrálnak, s a többire — érthetően — kevesebb figyelmet fordítanak. A régi típusú általános képzés nem nyújtott lehetőséget a specializációra. Bár a tagozatos osztályok rendszere némi előrelépést jelent e téren, lényeges változást csak gyökeres reform hozhat, például abban, hogy *a tanulók egyéni érdeklődésük, adottságuk szerint szabadon választhassanak bizonyos tantárgyak között.* Ez a specializáció korántsem a személyiség beszűküléséhez fog vezetni, hanem épp az uniformitás béklyójából való kitöréshez ad reális alapot.

Az iskola „mindent" szeretne megtanítani, s e törekvés önmaga ellentétébe csap át: a tanulókra nehezedő nyomasztó túlterheléssel akadályozza, hogy a tanuláson kívül — érdemben — mással is foglalkozzanak, hogy a diákok kiszabaduljanak a roppant szűkösre méretezett tanulói szerepkörből, s a személyiségük szempontjából elengedhetetlenül szükséges — többek között kompenzatív funkciójú — tevékenységekre időt fordíthassanak.

A tanulmány — az előbb ismertetett gondolatmenetből következik — nem a szimmetrikus tevékenységstruktúra mellett száll síkra. A vezető tevékenység — a diákoknál ez a tanulás — természetesen többségnél asszimetrikus tevékenység-struktúrát formál ki. Ez lehet „önkéntes és intenzív" s lehet „kényszerjellegű és extenzív". A tevékenységfajták közti viszonylagos harmónia akkor bomlik meg, ha a vezetőtevékenység minden egyéb tevékenységfajtát erősen háttérbe szorít, vagy minimálisra zsugorít, s ha főként kényszerjellegű s extenzív tevékenységgé válik.

A tevékenység-struktúrának ez a torzulása érvényesül a fővárosi diákok jelentős hányadánál. Az adatok ijesztőek. A tanulók átlag két órát fordítanak a tanítási időn kívül a tanulásra, de tekintélyes részük ennél jóval többet. Az átlag felettiek közül 2 1/2 óránál 52%, 3 óránál 35%, 4 óránál 11%, 5 óránál 3% tanul többet. Ha figyelembe vesszük a tanítási órákon eltöltött időt is, az eredmény meghökkentő: a diákok nem csekély hányada — 30—40%-a — napi 9—12 órát tölt tanulással. Miközben a felnőttek munkaideje egyre csökken, diákoké — amint a nemzetközi összehasonlító adatok is tanúsítják — egyre növekszik.

A túlterhelés a különböző diákcsoportokat különböző mértékben sújtja. Viszonylag kicsiny azoknak a csoportja (17%), akik az átlagnál jóval kevesebb időt szánnak tanulásra. Az adatok bizonysága szerint a túlterhelés elsősorban a gimnazistákra, ezen belül

is főként a lányokra nehezedik, társadalmi rétegződés szerint főként az értelmiségi családok gyermekeire.

Az időnyomás kényszerének az ún. élettani és személyi szükségletekkel kapcsolatos tevékenységek — az alvás kivételével — viszonylag ellenállnak, a szabadidő tevékenységek ellenállóereje azonban csekély: így a személyiség gazdagodása szempontjából elengedhetetlen szükséges tevékenységek kiszorulnak a diákok életéből, leginkább a sport, a művelődés.

Annak, hogy a diákok nem csekély hányada az iskolai órákon kívül még naponta 3—6 (!) órát kénytelen tanulni, nemcsak a megnövekedett tananyag az oka, hanem — mutatnak rá helyesen a szerzők — a túlterhelés elsősorban a tanítási órák s az iskolán kívüli tanulás *alacsony hatásfokának* a következménye. Az iskola nem tudja diákjait az értelmes tanulásra ránevelni. Így válik az intellektust, az alkotó gondolkodást, a fantáziát nem fejlesztő, a jórészt mechanikus tanulás a személyiséget torzító kényszertevékenységgé, s többek közt ezért is tapad annyi — az önbizalmat romboló — kudarcélmény az iskolához.

A középiskola integráló, nivelláló funkciójával kapcsolatban több érdekes új gondolatot, összefüggést tár fel a tanulmány. Ezek közül kiemelném azt a nivelláló funkció érvényesülésre utaló ama jelenséget, hogy a főtevékenységek időtartama szerinti csoporttagozódásban kisebb szerepe volt a szülők társadalmi rétegződésének, mint a biológiai, a nemek szerinti különbségeknek vagy az iskolával összefüggő (iskolatípus, iskolai osztály, tanulmányi eredmény) tényezőknek. Az iskola meghatározta életforma, az általa közvetített homogén ismeretanyag kétségtelenül sokban homogén réteggé csiszolja a diákságot, de természetesen érvényesül e rétegen belül is differenciálódás, az egymástól markáns jegyekben különböző csoportok, diáktípusok kialakulása. További vizsgálódás szükséges ahhoz — hangsúlyozzák a szerzők — hogy megalapozott magyarázatot lehessen adni arról, mi okozza a biológiai tényezők csoportformáló primátusát, s miért halványodik el a társadalmi hovatartozás differenciáló szerepe.

A fenti példa azt is érzékelteti, hogy mennyire megalapozatlan az a gyakorta hangoztatott sommás s fölényes ítélet, amely szerint az empirikus vizsgálatok csak evidenciák illusztrálására alkalmasak. A *Diákéletmód* jónéhány adatsora és következtetése cáfolja ezt. A mindennapok tapasztalatai, a jelenségek alapján arra lehetne következtetni, hogy a legelőnytelenebb helyzetben levők, a betanított és segédmunkások gyermekei tanulnak a leggyengébben. Az adatok viszont azt bizonyítják, hogy „jobb tanulmányi teljesítményt produkálnak a középiskolában, mint az irodai dolgozók és a szakmunkások" gyermekei. További kutatásra érdemes téma lenne, miért épp a szakmunkások gyermekei tudnak a legkevésbé felzárkózni, miért csak töredékük (26%) ér el a továbbtanuláshoz még elfogadható tanulmányi eredményt, és milyen okok, motivációk következtében kerültek a betanított és segédmunkások gyermekei a tanulmányi ranglista meglepően magas fokozatába. A további vizsgálódást az is indokolná, hogy a tevékenység-struktúra modellek kapcsán kiderül „a szakmunkások gyermekei időben többet tanulnak és művelődnek, mint a betanított munkások gyermekei", és — meglepő fordulat — a szakmunkások gyermekeinek tevékenység-modellje közelebb áll az értelmiségi gyermekek, mint a fizikai dolgozó réteg gyerekeinek modelljéhez.

Hogy az iskolára milyen nagy feladatok várnak a felfelé nivellálás elősegítésében, a családi háttérből, a művelődési egyenlőtlenségekből fakadó — számottevő — különbségek csökkentésében, azt elsősorban a szabadidő tevékenységekkel, s az ezeket irányító értékorientációval foglalkozó fejezetek tükrözik. A fizikai dolgozó gyerekre — kivált a betanított és segédmunkás gyerekre — vonatkozó adatokból kitűnik, hogy „egy olyan szubkultúra hatásai közepette nevelkednek, melynek értékrendjében nem a kultúra és a művelődés a domináló elem".

A szabad idő eltöltésével kapcsolatos preferencia-skálák igen hasznos információval szolgálnak a diákéletformáról, ezek részletes ismertetésére itt nem térhetek ki, csak az összegezésre: „A diákok nem annyira azt csinálják, amit leginkább szeretnének, hanem egyfelől az ún. szabadidőben is kötelességszerű elfoglaltságokat végeznek, másrészt a legkevesebb fáradsággal járó, passzívabb elfoglaltságokat részesítik előnyben."

A nemek közti különbségek a szabad idő eltöltésében is figyelemre méltóan nagyok: a fiúknak több a szabad idejük, mint a lányoknak, s ami a legfontosabb: sokkal inkább egyéni hajlamaiknak, vágyaiknak megfelelően töltik szabad idejüket, mint a diáklányok, akiket bizonyos tradicionális szerep s kötelezettség is gátol a szabad idő kedvükre való eltöltésében.

A tanulmány néhány szabad idő tevékenység — olvasás, film, zene, képzőművészet, a tömegkommunikációs eszközök használata — részletesebb bemutatására is vállalkozik. Adatai itt is informatív értékűek, de a motivációs forrásanyag hiányában — jórészt csak a művelődési viszonyok s szokások statikus képét vázolja fel.

Ez érvényes még a megkülönböztetett figyelemmel kidolgozott részre, az olvasást, irodalmi érdeklődést tárgyalóra is. *Örvendetes adat:* a tanulók 96,5%-a olvasott valamilyen könyvet a vizsgálati periódusban. *Kevésbé örvendetes adat* az olvasás intenzitásáról: nagyon alacsony 10%-é, alacsony 28%-é, közepes 30%-é, magas 28%-é. (Vitathatónak tartom a besorolás elvét: az alacsony kategóriába az került, aki havonta csak egy könyvet olvasott el — s ha az olvasott könyv a Háború és béke volt? !)

Elgondolkoztató adat (a sokoldalú személyiség eszményére gondolva) az olvasott könyvek jellegéről: a szépirodalom és a lektűr mellett más alig kap helyet. *Nyugtalanító adat:* — az irodalmi, az esztétikai ízlés formálásának hatékonyságáról — kiket kedvelnek a diákok leginkább. Tovább tart a Jókai hegemónia, a második legkedveltebb író Berkesi András! *Szomorú adat* a ma kérdése iránti fogékonyságra nevelésről: korunk kiemelkedő művészei közül alig szerepel egy-kettő a kedveltségi listán.

Az életmódról rajzolt képet a középiskolások társasviszonyait és az iskolai közösség viszonyát elemző fejezet teljesíti ki. A személyiség kiformálódása, a szocializáció folyamata bonyolult emberi viszonylatok s kapcsolódások — formális és informális kapcsolatok — révén jön létre. „Vizsgálatunk egyik központi kérdésfeltevése volt annak a társas mezőnek (e mező strukturálódásának, valamint a szocializációs folyamatban betöltött szerepének) felderítése, amelyben a fővárosi diákok életvitele alakul és tevékenységei szerveződnek." A társas mező, a diákok tartós interperszonális kapcsolatainak feltérképezése talán a téma legérdekesebb kérdéseihez vezeti el az olvasót, a diákok egymás közti kapcsolatrendszeréhez s a felnőtt világhoz — a szülőkhöz, a pedagógusokhoz — való viszonyukhoz. (Csak zárójelben: a szakirodalom terminus technicusának magyar változatát, a „társas mező" kifejezést nem érzem elég szerencsésnek. Kissé erőltetetten hangzik, nem is szólván arról, hogy furcsa asszociatív képek felidézésére alkalmas, kivált az erősen vizuális típusú olvasókban.)

A tanulmány kitűnő elemzést ad a jellegzetesen urbanizált viszonyok közt élő fiatalok társas viszonyairól. A fiatalok életében erősen nő az ún. kortárs csoportok szerepe, s ezzel összefüggésben, kölcsönhatásban csökken a család befolyása, szerepe értékrendjük társas kapcsolataik alakulásában.

A tanulmány adatai meggyőzően szemléltetik, hogy a modern nagyvárosi család funkciói csak átalakulnak, módosulnak — a korábbi tradicionális családtípuséhoz képest —, de a család korántsem veszti el alapvető funkcióit a gyermekek nevelésében, magatartásuk, gondolkodásuk formálásában. A vizsgálat a szűkebb családi kör abszolút túlsúlyát bizonyította a diákok életében, ezen belül is az anya kiemelkedő szerepére világított rá.

A család mellett a másik fontos bázis az iskola, amely főként a lányok kapcsolódási körét alakítja. „Az iskolán és a családon kívüli társas mező kevésbé »fogja be« és köti le a lányokat, viszont a fiúk társas kifelé fordultsága és nagyobb nyitottsága vitathatatlan ténynek látszik."

Az iskola világában az elszemélytelenedés s atomizálódás tendenciája egyre inkább érvényesül. A kapcsolatrendszer jobbára csak az osztályokra korlátozódik, iskolai közösség gyakorlatilag nem létezik. A tanulmány sok — figyelemre méltó — adatot közöl a tanár—diák viszony elszemélytelenedéséről és a „pedagógusoktól való elhatárolódás, a távolságtartás-idegenkedés" tendenciájának növekedéséről, főként a 14—16 éves diákok körében. A felnőtt korhoz közelebb kerülvén ugyan csökken némileg a pedagógusok és a diákok közti távolság, de a pedagógus—diák viszony alakulása valóban jogos aggodalomra adhat okot.

Meglepően kevés a tartós, a különnemű páralakulásra vonatkozó adat, a vizsgálat tehát korántsem igazolja a középiskolások szexuális gyakorlatáról kialakított hiedelmeket.

A *Diákéletmódban* Budapest nemcsak földrajzi, nemcsak a vizsgálati kör határait jelző fogalom, hanem elsősorban a sajátos nagyvárosi környezet, társadalom megtestesítője. A könyvön ugyan végigvonul a specifikusan nagyvárosi diákéletmód megrajzolásának szándéka, (ez a szándék és igény leginkább a diákok társasviszonyát tárgyaló részben érvényesül), de csak igen halványan vázolja fel a nagyvárosi iskola s diákéletmód jellegzetességeit. Némi aránytalanság mutatkozik a nagyváros szociológiai hatásainak minősítésében, elsősorban azáltal, hogy a figyelem inkább a nagyváros bizonyos negatív hatásaira irányul, s kevesebb szó esik arról, hogy a sajátos nagyvárosi kultúra milyen értékeket közvetít.

A *Diákéletmód Budapesten* azok közé a szerencsés munkák közé tartozik, amelyek egyszerre sokféle érdeklődést, olvasói igényt tudnak kielégíteni. Gondolatébresztő, hasznos olvasmány nemcsak a szűkebb szakma, hanem a szélesebb olvasóközönség számára is. S igen fontos információkkal szolgálhat az oktatás területén dolgozóknak.

Hanák Katalin

HÍREK

KÖZÉPTÁVÚ TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÁSI FELADATOK

Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága az 1971 március 31-i ülésén megjelölte a társadalomtudományok aktuális feladatait. A X. kongresszus határozatai alapján kialakított középtávú kutatási terv 1971—73-ra vonatkozik.

A kutatási program jó néhány szociológiai vonatkozású témát is magába foglal. Ezek a következőek:

1. Társadalmunk rétegződésének leírása és mozgatóerőinek feltárása. (A kutatással a KSH-t, az MSZMP Társadalomtudományi Intézetét és az MTA e kérdéssel foglalkozó intézeteit bízta meg.)

2. A munkásosztály fejlődése, struktúrájának és tudatának változásai. (Történettudományi Intézet, Párttörténeti Intézet, Politikai Főiskola, Közgazdaságtudományi Intézet, Szociológiai Intézet, Pszichológiai Intézet és Társadalomtudományi Intézet közös feladata.)

3. A mai falu társadalmi szerkezetének átalakulása; a paraszti életmód és tudat változásai. (Szociológiai Intézet, Gödöllői Agrártudományi Egyetem munkaközössége, Néprajzi Kutatócsoport, Közgazdaságtudományi Intézet, Pszichológiai Intézet.)

4. Az értelmiség jelenlegi helyzete, összetétele, fejlődésének iránya, társadalmi funkciói szocialista rendszerünkben. (ELTE Szociológiai Tanszék, Szociológiai Intézet, Irodalomtudományi Intézet, Történelemtudományi Intézet, SZOT és KISZ.)

5. Az ország népesedési helyzetének alakulásával összefüggő kérdések vizsgálata. (KSH Népességtudományi Kutató Intézet, Szociológiai Intézet, Pszichológiai Intézet, Hadtudományi Intézet, SZOT és KISZ.)

6. A család helyzetének alakulása szocialista társadalmunkban. (Szociológiai Intézet, Pszichológiai Intézet, Néprajzi Kutatócsoport, SZOT, KISZ, Országos Nőtanács.)

7. A szocialista demokrácia fejlődésének a pártot és a társadalmi tömegszervezeteket érintő vonatkozásai, mint a Társadalomtudományi Intézet önálló résztémája.

8. Az antikommunista törekvések ideológiai koncepciói: a Magyar Népköztársaság ellen irányuló antikommunista propaganda sajátosságai, az ellenük folyó harc fő irányai és módszerei. (Az MTA elnöksége mellett működő „A két világrendszer békés egymás mellett élésével kapcsolatos ideológiai harc kérdéseivel foglalkozó Probléma Bizottság", Társadalomtudományi Intézet, Filozófiai Intézet, Állam- és Jogtudományi Intézet, Szociológiai Intézet, Történettudományi Intézet, Irodalomtudományi Intézet.)

9. A tömegkommunikációs eszközök agitációs-propaganda tevékenységének hatékonysága az egyes társadalmi csoportok körében. Javaslatok a párt- és állami szervek propaganda munkájának továbbfejlesztésére. (MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Politikai Főiskola, Pszichológiai Intézet, MUOSZ Sajtótudományi Bizottsága.)

10. A szocialista munkaerőkölcs kérdései. (ELTE Szociológiai Tanszék, Filozófiai Intézet, SZOT, Munkaügyi Minisztérium.)

11. A szabad idő felhasználásának rétegek szerinti vizsgálata, különös tekintettel a szórakozásra. Következtetések, a rádió, a televízió, a könyvkiadás és a közművelődés számára. (MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Szociológiai Kutató Intézet, Népművelési Intézet, Irodalomtudományi Intézet, Zenetudományi Intézet, Művészettörténeti Kutatócsoport, Néprajzi Kutatócsoport, TIT, KISZ, SZOT.)

(A témavezető mindig a felsorolásban első helyen szereplő intézmény.)

A tanulmányok elkészítésének határideje 1973 vége.

MEGINDULT A SZOCIOLÓGIAI SZAKOKTATÁS AZ ELTE BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KARÁN

Az *ELTE Bölcsészettudományi Karán* az 1971—72-es tanévben három éves esti kiegészítő szociológiai szakoktatás indult. A szakoktatásra felvett 24 hallgató jogi, közgazdasági, bölcsész diplomával rendelkezik.

Az első évfolyam fő témái a következők:

1. A társadalmi struktúra problémaköre; ennek keretében sor kerül a polgári szociológia struktúra elméleteinek ismertetésére, a marxista szociológia fényében történő kritikai elemzésére, a mai magyar társadalom struktúrájának feltérképezésére. A téma előadója Ferge Zsuzsa.

2. Szociológiatörténeti szövegelemzés keretében — előadó Huszár Tibor — feldolgozásra kerülnek alapvető marxi szövegek, és a durkheimi szociológia. A szociológia — történeti hagyaték feldolgozása nagymértékben támaszkodik a hallgatók által készített referátumokra.

3. A szociálpszichológia problematikájával — tárgyával, fejlődésének főbb csomópontjaival, a szerep-fogalommal és az attitűd elméletekkel — Pataki Ferenc vezetésével ismerkednek meg a hallgatók.

4. A szociológiai felvétel módszereit — Cseh-Szombathy László irányításával — előadások és szeminárium formájában sajátítják el a hallgatók.

A társadalmi struktúra és a szociálpszichológia kérdéseit három féléven, a negyedik és ötödik szemeszterben a modern szociológiai irányzatokkal bővülő szociológia történetét pedig öt féléven keresztül oktatják a kiegészítő szakon.

A kiegészítő szak második és harmadik évében a tematika az alábbi tárgyakkal bővül: A szervezetek szociológiája; Nyelv- és információelmélet; Az életmód; A deviáns magatartások; Tudományszociológia; Oktatás- és nyelv-szociológiai vizsgálatok: Üzem- és munkaszociológia.

A tanszék tervezi, hogy bekapcsolja a hallgatókat a tanszéki konkrét kutatásokba, így a jelenlegi értelmiségi vizsgálatba is. A tanszékvezetés célja olyan jellegű vitaestek rendezése is, ahol a hallgatók kicserélhetik tapasztalataikat és megbeszélhetik problémáikat.

Az oktatás egyrészt a magyar nyelvű szakirodalomra, másrészt szöveggyűjteményekre kíván támaszkodni. A közeljövőben elkészülő szöveggyűjtemények: 1971-ben jelent meg a Szociálpszichológiai Szöveggyűjtemény, Pataki Ferenc szerkesztésében. 1972-ben jelennek meg az alábbi szöveggyűjtemények: A társadalmi struktúra történeti tipológiája — szerkeszti: Papp Zsolt, Kolosi Tamás. Társadalmi struktúra-elméletek — szerkeszti: Ferge Zsuzsa. A magyar társadalom rétegződése. Statisztikai táblák, szociológiai vizsgálatok — szerkeszti: Szalai Júlia. Szociológiatörténet (1848—1917-ig) I. II. — szerkeszti: Huszár Tibor, Somlai Péter. Előkészületben van: Szervezetek szociológiája — szerkeszti: Kulcsár Kálmán. Politikai szociológia — szerkeszti: Molnár László, Angyal Viktória. Az életmód — Szerkeszti: Losonczi Ágnes. Nyelv- és kommunikáció elmélet — (Szociolingvisztika) — szerkeszti: Szépe György.

A tanszék munkatársai: Léderer Pál és Somlai Péter, a Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus—leninizmus Oktatási Főosztálya gondozásában megjelenő Szociológiai Füzetek sorozat szerkesztési munkálatait végzik.

A kiegészítő szak oktatási munkálatai mellett a tanszéken már beindult az ötéves nappali tagozat előkészítése is.

SZOCIOLÓGIAI VIZSGÁLAT A TERMELÉSI ÉS POLITIKAI AKTIVITÁS ÖSSZEFÜGGÉSÉRŐL

Az MSZMP Politikai Főiskola Szociológia Tanszéke 1971 tavaszán az ipari munkások politikai aktivitását új oldalról közelítette meg: a termelési és politikai aktivitás kölcsönhatásának, a politikai aktivitást befolyásoló üzemi tényezőknek a vizsgálatára vállalkozott. A felmérés célja a termelési és politikai aktivitási típusok megrajzolása, a leglényegesebb motivációk és magatartást alakító tényezők megragadása volt.

E témakörben 1970-ben már lebonyolított a tanszék egy kísérleti vizsgálatot az Elektronikus Mérőműszerek Gyárában. Az

elemzés többek között azt mutatta, hogy a társadalmi-politikai aktíva legalább közepes szakmunkás, döntő többsége kiválóan végzi szakmai munkáját. Kitűnt, hogy a politikai demokrácia kiszélesítése ösztönző hatással van a termelési aktivitásra (újítás, termelési javaslat stb.). Másrészt a magasabb szakmai aktivitás általában magasabb szintű politikai érdeklődéssel és aktivitással jár. A legnagyobbfokú társadalmi aktivitást a jó szakmunkások körében lehet megfigyelni. Nekik van a legnagyobb igényük az üzemi és egész társadalomra vonatkozó politikai demokratizmus kibontakoztatására.

Az 1971-es felmérés ezeknek az összefüggéseknek a kutatására épül. Konkrétabban a vizsgálatot végzők választ kívánnak kapni arra, hogy a technikai és üzemszervezési színvonal, a gazdasági szervezetben hozott döntések demokratizmusa, a szakmai és társadalmi munka megbecsülése, a munkával és munkahellyel való elégedettség, a különböző típusú üzemi szervezetek presztízse, a vezető és beosztott viszonya stb. milyen mértékben befolyásolja a munkások politikai érdeklődését és aktivitását

Az adatok feldolgozását (táblák készítése) a tanszék mellett működő gépteremben végzik el, egy SZAM típusú lyukkártyagéppark (lyukasztó és kontrollgép; rendezőgép; táblázógép; doppler) segítségével. Az értékelő tanulmány 1971 végére készül el. A tanszék a tanulmányt önálló kötet formájában kívánja publikálni.

Az előző kutatástól eltérően, mely kismintás vizsgálat volt, a tanszék most szélesebb, 1200 fős országos mintát határozott meg. A minta fele-fele arányban oszlott meg modernebb és hagyományosabb technikai szintű gépipari üzemek között.(Beloiannisz Híradástechnikai Gyár, Danuvia Központi Szerszám- és Készülékgyár, Láng Gépgyár, Magyar Medicor Művek Debreceni Orvosi Műszergyára, Pápai Elekthermax Gyár, Dunántúli Kőolajipari Gépgyár, Nagykanizsa.)

A minta összeállítása során a véletlenszerű, rétegzett mintavételt alkalmazták. A felvétel személyes interjú alapján történt, márciusban és áprilisban. A kikérdezők *(zömmel)* a Főiskola politikai vezetési szakán és szociológia tanfolyamán tanuló hallgatók közül kerültek ki.

KÉT HÍR AZ MRT TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓS KUTATÓKÖZPONTJÁRÓL

* Budapesten, a Kossuth Klubban 1971 augusztus 16-a és 20-a között — az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontja rendezésében — a szocialista országok tömegkommunikációs- és közvéleménykutató szakemberei munkaértekezletet tartottak. A munkaértekezlet keretében az értekezlet résztvevőinek — így Mihail Arabadjiev a Bolgár Rádió és Televízió Kutatóközpontjának h. igazgatója, dr. Pavel Campeanu a Román Rádió és Televízió kutató részlegének vezetője, dr. Jaroslav Celke professzor, a Pozsonyi Tömegkommunikációs és Közvéleménykutató Intézet Közvéleménykutató osztályának vezetője, Borisz Firszov a Szovjet Tudományos Akadémia leningrádi részlege Tömegkommunikációs és Közvéleménykutató osztályának vezetője, Borisz Grusin professzor, a Szovjet Tudományos Akadémia Konkrét Társadalomkutatások Intézete Közvéleménykutató Intézet Közvéleménykutató osztályának vezetője, Vlitchko Lazarov Kuntchev, a Bolgár Rádió és Televízió Kutatóközpontjának igazgatója, dr. W. Maltusch, az NDK Rádió kutatórészlegének vezetője, Christa Cehme, az NDK Televízió kutatórészlegének vezetője, Bozena Sabrsulová a Pozsonyi Tömegkommunikációs és Közvéleménykutató Intézet kutatója, S. Szostkiewicz, a Lengyel Rádió és Televízió Közvélemény és Programelemző Intézetének h. igazgatója — első ízben volt alkalmuk tapasztalataik kicserélésére közös konferencián. Az értekezlet fő célja annak tisztázása volt, hogy milyen elméleti és módszertani előnyök származhatnak a közvélemény és a tömegkommunikáció kölcsönös kapcsolatainak figyelembevételéből.

Ezenkívül a vita érintette az egyes országok közvélemény- és tömegkommunikációs kutatásainak helyzetét és a kutatások során felmerült konkrét gyakorlati problémákat. A résztvevők hat írott anyagot és tíz szóbeli expozét dolgoztak fel.

A négy és félnapos munkaértekezlet lehetőséget adott nemcsak az egyes országokban már meglevő kutatási eredmények közkinccsé tételéhez, a vitás kérdések tisztázásához, de a jövőbeni közös munka megszervezéséhez is, melyre az értekezlet résztvevői konkrét ajánlatokat tettek.

A Szakkönyvtár keretében a Tömegkommunikációs Kutatóközpont három nyelvű kiadványt készít az írott anyagokból és a vita során elhangzott hozzászólásokból.

* A különböző tagállamok kultúrpolitikájáról és tudománypolitikájáról szóló monográfia-sorozatok után az UNESCO — magyar ajánlásra — a kommunikációs politikákról szóló monográfia-sorozat indítását határozta el. A sorozatban Írország, Svédország, Német Szövetségi Köztársaság, Jugoszlávia és Magyarország kommunikációs politikájáról készül egy-egy kötet. A magyar kommunikációs (tájékoztatási) politikát feldolgozó monográfia elkészítésével az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontját bízták meg.

*

Lukács József

A KERESZTÉNYSÉG ELŐZMÉNYEINEK VALLÁSI TIPOLÓGIÁJÁHOZ

KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉS

Az 1971. szeptember 7-én a Magyar Tudományos Akadémián megvitatott értekezést rendkívüli érdeklődés kísérte. Ennek oka egyrészt abban keresendő, hogy a hazai és nemzetközi viszonylatban is elismert marxista valláskritikus egy merőben új módszerrel nyúlva a vallás problematikájához, teoretikusan a valláselmélet egy új ágát, a vallások tipológiáját alapozta meg. Másrészt az értekezés opponensei — Mátrai László, Kónya István, Hahn István — a kandidátusi értekezés színvonalát meghaladó munkát a filozófiai tudományok doktora fokozat odaítélésére javasolta.

Az értekezés bár alapvetően filozófiai indítású, szociológiai vonatkozásokat is tartalmaz.

A kereszténység vallási előzményeinek kutatása abból a meggondolásból fakadt, hogy ezek tipológiai vizsgálata lehetőséget nyújt egyrészt a kereszténység genetikus struktúrájának, másrészt a keresztény vallás típusának definiálására. Konkrétabban hogyan vetődik fel a tipizálás igénye? A mindig kereső, kutató marxista valláskritikusban szükségszerűen feltámad a vallási lényeg általános meghatározásának szükséglete, amely csak a történeti és logikai szempont következetes alkalmazásával közelíthető meg. Ennek viszont feltétele, hogy a kutató a vallás történetileg konkrét megjelenési formátumait, a vallások és vallási csoportok típusait is közelítse. Ezért szögezi le a szerző, hogy nem elegendő csak az általános síkú vizsgálódás, hiszen az önmagában nem tárja fel az egyes, történetileg konkrét vallások funkcióját, de csak a konkrét közelítés sem, mert így érthetetlenek lennének az egyes vallási formátumok kialakulásának, egzisztálásának, felbomlásának okai.

A vallás-tipológiai vizsgálat lényege az egyes vallások, vallási csoportok differencia specifikumainak feltárásán túl a funkcionálás bázisát képező struktúra meghatározása is. A keresztény típus felrajzolása elméletileg és gyakorlatilag is indokolt. Indokolt, hiszen a keresztény vallást számos társadalmi formáció hordozta magán, sőt napjaink egyik olyan ideológiai tényezője, mely a modern kor elvárásaihoz leginkább kész igazodni.

A probléma első közelítése filozófiai szintű. A vallási típus mibenlétét a társadalmi elidegenedés sajátosságain — mint amely a vallásos tükrözés determinánsa — és az ellentmondásos gyakorlati viszonyokon keresztül közelíti, amely a vallás ellentmondásosságának terrénuma. Ezt követi a különösségükben létező vallás formációk egymással való konfrontálása. A tipizálás alapja elsősorban a különbözőség, mikor a legfontosabb mutatók és az eltérő, illetve hasonló társadalmi gyökerek alapján megjelenik a „keleti" és a „nyugati" vallástípus.

A következő lépés a keresztény típus forrásainak, a preklasszikus-klasszikus görög és zsidó vallás áttekintése.

Az értekezés módszereiben a komplexitásra törekszik; a történeti és a filozófiai közelítést a vallás mint konkrét képződmény strukturális és funkcionális elemzése egészíti ki. A munka magába foglalja a kérdéssel foglalkozó eddigi jelentősebb valláselméleti, valláskritikai munkákat, — Dupuis, Valney—Holbach, Hegel, Feuerbach, Tylor, Lévy—Strauss, Weber, Marx, Engels, Kautsky, Plehanov, Tokarjev, Levada, Casanova, Robertson, Horuszewicz eredményeit —, amelyeket bírál, értékel, illetve alkotó módon továbbfejleszt.

Az opponensi vélemények egyöntetűen emelték ki a kutatott téma újszerűségét mind témájában, mind módszerében. Hangsúlyozták, hogy az új diszciplína: a vallások tipológiája, a vallás problematikájának kutatásában új szakaszt jelent. Mivel Lukács József nemcsak érvényesíti a marxista valláskritika eddigi eredményeit — a marxi elidegenülés fogalmát, a termelési mód és a vallási típus közötti kapcsolat felismerésének tényét — de három fő vonatkozásban tovább is fejleszti. 1. Elsőként konkretizálja a társadalmi valóság és a vallás közötti kapcsolat általános felismerését, melynek eredménye a társadalmi realitás fényében kialakított vallástipológia. 2. A vallások tipizálásához a társadalom tulajdonformáiból indul ki. (Képet kapunk az indiai, kínai vallásrendszerekről, mint az ázsiai tulajdonforma vetületeiről és a görög vallásról, mint a polisztársadalom produktumáról). 3. Mivel a vallási típus jellemzőit a társadalmi forma egészéből vezeti le a vallás funkcionális vonatkozásai — osztályfunkciói és mint a társadalmi valóság illúzórikus kiegészítése — is felszínre kerülnek.

Összeállította: *Angyal Viktória*

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Helle Mária
A kézirat nyomdába érkezett: 1971. XI. 23. Terjedelem: 14,35 (A/5) ív
71.72739 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

СОДЕРЖАНИЕ

Стати

Агнеш Лошонци: Социальные изменения и изменения в образе жизни 153
Юдит Х. Шаш: Формирование требование со стороны семей к детям и социально-исторические изменения 179
Мария Пап—Чаба Плех: Язык и социальное положение 211
Дёрдь Литван: Первые шаги социологии в Венгрии 235

Социологическая жизнь в стране

Янош Фаркаш: О работе Института Социологии ВАН 259

Образование

Иштван Сентпетери: Опыты и проблемы преподавания социологии на юридических факультетах 265
Ференц Немеш: Интеграция работы и учёбы в высшем образовании США 271

Обозрение

Антал Денеш: Некоторые вопросы теории и эмпирии в современной советской литературе 278
Тамаш Фёлдвари—Роберт Манхин: Основные вопросы и современное положение социологии науки 286
Дёрдь Аксентиевич: Положение интеллигенции в провинциях. Опыты исследования 304
Ференц Гажо—Ференц Патаки—Дёрдь Вархеди: Образ жизни студентов в Будапеште *(Каталин Ханак)* 308

Новости 312

Egyes szám ára: 25,— Ft
Előfizetés egy évre: 80,— Ft

Index: 25.731

CONTENT

Articles

Ágnes Losonczi: Social change and changes in the ways of life 153
Judit H. Sas: The changing family requirements toward children and the socio-historical changes 179
Maria Pap—Csaba Pléh: Language and social class 211
György Litván: The beginnings of the Hungarian sociology 235

Notes on sociological activities

János Farkas: Activities at the Institute of Sociology of the Hungarian Academy of Sciences 259

Notes on sociological training

István Szentpéteri: Problems and experiences of the sociological training at law schools 265
Ferenc Nemes: The integration of work and education in American higher education 271

Trend reports on current sociological research and book reviews

Antal Gyenes: Theory and empirical research in current Soviet sociological literature 278
Tamás Földvári—Robert Manchin: Trend report on the literature of the sociology of science 286
György Akszentievics: The situation of the country professionals in Hungary. Report on an investigation 304
Ferenc Gazsó—Ferenc Pataki—György Várhegyi: Student ways of life in Budapest *(Katalin Hanák)* 308

News 312

1828
AKADÉMIAI KIADÓ

316.877

SZOCIOLÓGIA

Az MTA szociológiai bizottságának folyóirata

1972

3

SZOCIOLÓGIA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA SZOCIOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:

GOMBÁR CSABA *szerkesztő*, GYENES ANTAL, HEGEDŰS ANDRÁS, HUSZÁR TIBOR, KULCSÁR KÁLMÁN, MÓDRA LÁSZLÓ, MOLNÁR LÁSZLÓ *főszerkesztő*, NEMES FERENC, SZABADY EGON, *a szerkesztő bizottság elnöke*, SZÁNTÓ MIKLÓS, SZECSKŐ TAMÁS, SZELÉNYI IVÁN *szerkesztő*, SZENTPÉTERI ISTVÁN

A szerkesztőség címe:

Budapest I., Uri u. 49. pf. 20.
Telefon: 160—160/658

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a *Posta Központi Hírlapirodánál* (KHI Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 80,—Ft. Egyes példányok beszerezhetők a Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.
Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál*, Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111—010, pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488, és az *Akadémiai Könyvesbolt*ban, Budapest V., Váci u. 22. Telefon: 185—612.

TARTALOMJEGYZÉK

Tanulmányok

KULCSÁR KÁLMÁN: Laikus részvétel a szervezeti döntésekben. (Egy jogszociológiai vizsgálat elméleti következtetései.) 317

HÉTHY LAJOS—MAKÓ CSABA: Érdek-viszonyok a gazdasági szervezetekben 335

BUDA BÉLA: A pszichiátriai szociológia. Problématerületek, dilemmák, fejlődési perspektívák az amerikai kutatások tükrében 355

TAHIN TAMÁS—KISS ISTVÁN—KÉZDI BALÁZS KÓCZÁN GYÖRGY—OZSVÁTH KÁROLY—PÖRCZI JÓZSEF: Kísérlet az elmebetegségekkel szembeni attitűdök tanulmányozására 383

Vita, hozzászólás

HÁBER JUDIT: Iskola és tudás, iskola és kultúra. 407

Műhely

LEHOCZKY ALFRÉD—TÓTH ÁRPÁD—TÓTH PÁL: Szociológiai csoport Miskolcon ... 417

Oktatás

GERŐ ZSUZSA: Szociológia oktatás a Varsói Egyetemen 427

Figyelő

TOMKA MIKLÓS: Modern polgári vallásszociológia 431

Az állami iparban foglalkoztatott munkások létszámösszetétele munkakörülményei és béarányai. (DÁVID JÁNOS) ... 453

KOLOSI TAMÁS: A társadalmi struktúra elméletéhez (BALOGH JÓZSEF) 457

TANULMÁNYOK

LAIKUS RÉSZVÉTEL A SZERVEZETI DÖNTÉSEKBEN

(Egy jogszociológiai vizsgálat elméleti következtetései)

KULCSÁR KÁLMÁN

A szervezeti döntésekben való részvétel szociológiai tényezőinek kutatása az utóbbi években a formalizált szervezetek tanulmányozásának egyik központi témájává vált. A részvétel problémája két síkon is megközelíthető. Mindenekelőtt mint a szervezeti döntésekben való részvétel eloszlása a szervezet struktúrájában és nem formalizált hatalmi viszonyaiban[1] — és tegyük hozzá, ez a kutatottabb kérdés. De felmerül ez a probléma — miután a *szervezeti döntéseket szakszerű döntéseknek* fogjuk fel — a laikus, egyben a szervezethez szorosan nem kapcsolódó elem részvételeként is a szervezeti döntésekben. Ez utóbbi kérdés — jóllehet fontos lehet a termelő (üzemi) szervezetekben is — mégis elsősorban a politikai, éspedig az állami politikai szervezetekre[2] jellemző. A kutatások — a politikai rendszer alakulásában tapasztalható jelenségekkel összefüggésben (különösen mint a döntésekben való demokratikus részvétel lehetőségei a modern társadalom viszonyai között) — elsősorban azokra az állami politikai szervezetekre irányulnak, amelyekben a laikus elem működése történetileg is kialakult. Ilyen szer-

[1] Már most megjegyezzük, hogy egyetértünk Crozier megállapításával, amely szerint a „részvétel" — amellett, hogy divatos — még bizonytalan fogalom is, amelynek jelentése a passzív jelenléttől a tudatos és racionális közreműködésig terjed. (Crozier, M.: La participation de l'individu à la vie d'un groupe.) Sokszr. kézirat. é.n. 1—3 p.) S jóllehet azokban a szervezeti döntésekben, amelyeket a szakemberek és a laikusok mint testület együtt alakítanak ki, a laikus puszta jelenléte is lehet döntéstbefolyásoló tényező (a részvétel három szintje képzelhető el: 1. a puszta jelenlét hatása; 2. a vitában való közreműködés; 3. a saját vélemény szavazat formájában való jelentkezése.); a következőkben mi is a tudatos részvétel proolémáit vizsgáljuk.

[2] A politikán az államhatalom megszerzésére irányuló, felépítésében, vezetésében, az államhatalom gyakorlásának módjában megnyilatkozó vagy mindezeket befolyásoló, illetőleg befolyásolni törekvő tudatos emberi tevékenységet értünk. Ebből adódik, hogy politikai szervezeteknek az ilyen tevékenységet ellátó szervezeteket tartjuk, amelyek tehát államiak és nem államiak is lehetnek. Tanulmányunkban a politikai tevékenységet ellátó állami szervezetekről beszélünk, így nem érintjük a társadalmi politikai szervezetek, pl. politikai pártok vagy az állami, de nem politikai szervezetek, pl. állami üzemek döntési folyamatának problémáit.

Ha ugyanis a szervezetek tipológiáját e két elem: a „társadalmi" és a „politikai" kombinációjával kívánjuk kialakítani, a következő sémát kapjuk:

A politika és a politikai rendszer problémáira lásd: Kulcsár K.: A politikai rendszer marxista értékelemzésének lehetősége. Állam és Igazgatás. 1971 november.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

vezetek elsősorban a bíróságok, valamint a helyi igazgatás választott testületei.

E tanulmány két magyarországi vizsgálat[3] eredményeire támaszkodva, a szervezeti döntésben való laikus részvétel egyes jelenségeit hipotézisszerűen kívánja megfogalmazni. Hipotézisszerűen, mert jóllehet a vizsgálat során több nem magyarországi kutatás tapasztalatait és eredményeit is értékeltük és elemeztük,[4] mégis az általánosítható következtetések még további bizonyítást, részletesebb kidolgozást igényelnek. Idevágó vizsgálataink közül az egyik a laikus bíró (a magyar jogi szóhasználattal népi ülnök) bírói döntésekben való részvételének társadalmi jelenségeit közelítette meg országos méretekben, a másik azonban — amellyel a helyi választott testületek és az igazgatási végrehajtási szervezetek viszonyát, illetőleg a helyi tanácsok választott tagjainak a döntésekben való részvételét kívántuk feltárni — csak pilotstudyként értékelhető a minta nagysága és a vizsgálat kísérleti jellege miatt. Tanulságai alapján — értékesítve a laikus ülnökök részvételével kapcsolatos kutatásunk eredményeit is — ezt a problémát a közeljövőben alaposabban megvizsgáljuk majd.[5]

[3] 1968-ban Magyarország különböző gazdasági fejlettségi szintjeit képviselő 10 megye és a főváros területén levő bíróságokon megvizsgáltuk a népi ülnökök részvételét a bírói döntési folyamatban. A vizsgálat három lépcsőben történt. Mindenekelőtt 1968 október havában az említett bíróságokon éppen szolgálatot teljesítő valamennyi ülnökkel kérdőíven alapuló interjút folytattunk le. (Véleményünk szerint ilyen módon lényegében a véletlen minta kiválasztásának szabályai szerint jártunk el az egész ülnöktömeghez viszonyítva.) Az egy hónapban szolgálatot teljesítő ülnökök számát, az adott területek bíróságai számára megválasztott ülnökök 10%-ának tételeztük. Ahol ezt az arányt nem értük el a vizsgálat hónapjában a bíróságokon levő ülnökök kikérdezésével, ott az előző hónapban szolgálatot teljesítőkből pótoltuk a létszámot. (Ebből a felvételből rendelkezésre állanak 1223 népi ülnökkel készített interjú adatai.) A második lépcsőben megvizsgáltuk ugyanezen bíróságokról kiválasztott 50 büntető és polgári ügyekkel foglalkozó tanács ítélkezését, valamennyi ítélettel befejezett ügyben 1968 október, november és december hónapjaiban. A vizsgálat módszere az volt, hogy a tanácsvezető hivatásos bíró előre kiadott kérdőíven pontosan rögzítette az ülnök minden tevékenységét, megnyilvánulását a tárgyalásra való felkészüléstől a tárgyalást követő döntést meghozó tanácskozásig, természetesen az ülnök tudta nélkül. Ily módon megfigyelhettünk 2857 ítélettel befejezett tárgyalást. Végül kikérdeztük a mintába került bíróságok 126 tanácsvezető hivatásos bíráját, az ülnökök működésével kapcsolatos tapasztalatairól, véleményeiről és esetleges javaslatairól. A vizsgálat adatait — bevezető tanulmányokkal — az MTA Állam és Jogtudományi Intézetének Kiadványai Társadalom és Jog c. sorozata 2. kötete: „A népi ülnök részvétele a bírói ítélkezésben" tette közzé. Bp. 1971.

A második vizsgálatot jóval szűkebb körre, mindössze egy magyarországi megye 4 községi tanácsára korlátozva folytattuk le 1966-ban, eredményeit éppen ezért csak további kutatások kiinduló pontjaként értékeljük.

[4] Különösen tekintetbe vettük a Chicago Jury Project és a közelmúltban Lengyelországban lefolytatott, a népi ülnököknek a bíráskodásban való részvételére irányuló vizsgálat eredményeit. Ezekhez ld.: *Zeisel, H.—Kalven, H.—Bucholz, B.:* Delay in the Court. Boston, 1959. — *Kalven, H.—Zeisel, H.:* The American jury. Boston and Toronto, 1966. — *Zeisel, H.—Kalven, H.—Callahan, T.:* The Americal Jury—The Civil Trial. 1968. — *Zawadski, S.:* Model ustrovoj lawnika ludowego w swietle badan prawno empirycznych. — Panstwo i Prawo. 1967. 7—8. sz. — *Kubicki:* Udzial lawnikov w postepowaniu karnym w swietle obserwacji. Panstwo i Prawo 1967. 6. sz. — A lengyel kutatás eredményeit összefoglalóan publikáló kötet: *Zawadski, S.—Kubicki, L.* (Szerk.): Udzial Lawnikow w postepowaniu karnym. Warszawa, 1970.

[5] A közeljövőben — országosan kiemelt távlati tudományos kutatási témaként — a Magyar Tudományos Akadémia több intézetének részvételével nagyszabású kutatás indul a közigazgatás jelenségeinek felderítésére és e kutatásban helyet kapnak a szociológiai vizsgálatok is.

A politikai szervezetek döntéseiben való részvétel szociológiai tényezőit három — a vizsgálatok céljaira mesterségesen elkülöníthető, a valóságban azonban egymással többoldalúan is összefüggő — síkon közelíthetjük meg. Ezek: a társadalmi környezet, történetileg kialakult sajátosságaival együtt; a szervezet általános és az állami-politikai szervezet specifikus sajátosságai; a részvétel szociálpszichológiai feltételei. Az eddigi szervezetszociológiai vizsgálatokban a három szint összefüggésének problémája már felmerült ugyan,[6] az elemzéseket azonban egy-két kivétellel mégis általában egyik vagy másik szinten végezték el.[7] Vizsgálataink adatainak elemzésekor tehát a három szint összefüggéseinek értékelésére különösen nagy súlyt helyeztünk.[8]

I.

A politikai szervezetek döntéseiben való laikus részvételt kondicionáló társadalmi környezet jelentősége igen nagy. Egyrészt azért, mert — történeti elemzéseink szerint — e döntésekben való laikus részvétel egyik állandó indoka — és hozzátehetjük: gyakorlati értelme is — a politikai szervezet számára környezetet adó társadalom képviselete a döntésekben; másrészt azért, mert e társadalmi környezet sajátosságai, történeti alakulása[9] (bizonyos fokig a kiválasztott laikus reprezentánsok összetételének sajátosságain keresztül módosulva ugyan) jelentős mértékben meghatározza a döntésben való laikus részvételt. Ez a meghatározottság részben a részvételre vonatkozó formalizált szabályokon (elsősorban a jogi szabályozáson) keresztül fejeződik ki, de talán sokkal jelentősebben abban, hogy nagymértékben alakítja az e szabályok realizálódásának folyamatát, a szabályozás adta keretek tényleges kitöltését.

A mai magyar társadalomnak azon vonásai, amelyek különösen jelentősek az állami-politikai szervezetek társadalmi környezeteként — és amelyekből e szervezetek döntéseiben való laikus részvétel formalizált, de nem formalizált feltételei is adódnak —, röviden abban foglalhatók össze, hogy Magyarországon szocialista társadalom alakult ki, de a magyar társadalmi fejlődés történetileg sok tekintetben ma is ható sajátosságai között.

A magyar szocialista társadalom legfontosabb sajátossága tehát ennélfogva egyrészt az, hogy modern ipari viszonyok és technikai értelemben is fej-

[6] Lásd erre M. *Crozier* előadását a VII. Szociológiai Világkongresszuson: L'Étude des systèmes organisationelles comme mode d'approche empirique des problèmes de macrosociologie. 1970. (Soksz. szöveg, 3.p.) *Crozier* hangsúlyozza itt, hogy a szervezetekre orientált elemzés csak látszólag vagy ideiglenesen tekinthet el a társadalmi környezettől és a történelemtől. A szervezetnek mint rendszernek a környezetével való összekapcsoltsága adja meg a lehetőséget a vizsgált jelenség megértésére. A környezetnek, a társadalomnak és a kultúra sajátosságainak jelentőségére utal *Ucy, S. H.* is. Lásd: Administrative Rationality, Social Setting and Organizational Development. — In: *Cooper, W. W.—Leavitt, H. J.—Shelly, M. W.* (Eds.): New Perspectives in Organizational Research. John Wiley and Sons, Inc. New York—London—Sydney, 1964. 173. és köv. p.

[7] Lásd *Crozier, M.:* Crise et renouveau dans l'administration française. Sociologie du Travail. 1966. No. 3.

[8] A jelen tanulmányban is felhasznált történeti elemzést az e tanulmány egyik alapvizsgálatát is jelentő népi ülnöki részvétel kapcsán végeztük el. L. *Kulcsár K.:* A népi ülnök a bíróságon. Jogszociológiai tanulmány. Bp. 1971.

[9] A társadalmi környezetnek a szervezetre gyakorolt hatására Crozier a francia közigazgatásról írott cikkében is utal: Egy, a vallási értékekkel jellemezhető feudális társadalom tagjai pl. nem tudják elsajátítani a gazdasági racionalitáson alapuló új játékszabályokat. *(Crozier, M.:* Crise et renouveau dans l'administration française. 229. p.)

lettebb mezőgazdaság jelent meg, éspedig némileg elkésetten akkor, amidőn a fejlett társadalmakban már tudományos-technikai forradalom bontakozik ki; másrészt pedig az, hogy ezek a viszonyok az antagonisztikus osztályellentéteket felszámoló társadalmi rendszerben alakultak ki a munkásosztály hatalmán alapuló politikai rendszer segítségével, az állami szervezetek aktív közreműködésével. Az első sajátosságból az következik, hogy a politikai rendszerben és ennek következtében a politikai szervezetekben is e fejlődés tényezői és következményei kaptak hangsúlyt: azaz a modern iparosodás sokféle jelensége, a gazdasági és társadalmi tervezés intenzívebbé válása, a centralizációnak — egészen a legutóbbi évekig való — fokozott előretörése a társadalmi problémák megoldásában, ennélfogva a politikai rendszerben, az igazgatásban stb. is. A második sajátosságból viszont az, hogy — azon túl és éppen azáltal, hogy megváltoztak a politikai-hatalmi viszonyok — létrejöttek egy szélesebb demokrácia kibontakozásának, ily módon egyebek között a politikai szervezetek döntéseiben való laikus részvétel növekedésének osztályalapjai. A két sajátosság társadalmi következményei azonban bizonyos fokig *ellentétesen* alakították a politikai szervezetek döntéseiben való laikus részvétel társadalmi feltételeit.

E két alapvető folyamat hatását befolyásolja az a tény is, hogy Magyarországon történetileg sem alakultak ki tartósan a politikai döntésekben való szélesebb társadalmi részvétel lehetőségei és formái, ezért a néptömegek politikai magatartása sem formálódott a polgári társadalmakban intézményesedett részvételi csatornák segítségével. Ennek egyik következményeként kialakult bizonyos fokú időszaki aktivitással megszakított közömbösség is a politikai szervezetek tevékenységével, pontosabban az azokban való részvétellel szemben. Ezt a közömbösséget az 1950-es évek első felének sajátosságai is erősítették, amelyek éppen az állami-politikai szervezetek döntéseiben való laikus részvétel formálissá válása felé hatottak. Ez az időszak az általános folyamatokhoz képest ugyan rövid távúnak értékelhető, de a rövid távú hatások — különösen olyan ellentmondásos történeti helyzetben, amelyről szóltunk — erősíthetik az egymásnak ellentmondó történeti tendenciák egyikét vagy másikát. A magyar társadalom fejlődésének jelenlegi szakaszában bontakozhatnak ki pl. azok a „rövidtávú jelenségek", amelyek a történeti tendenciák közül a politikai aktivitás fokozódását is eredményezhetik, őket erősíthetik, így kedvezőbb társadalmi feltételeket teremthetnek a politikai szervezetek döntéseiben való laikus részvétel számára is.

A társadalmi környezetben hatnak természetesen a fentiekhez nem hasonlítható fontosságú jelenségek is, éspedig akár egy-egy politikai szervezet döntéseiben való laikus részvétel fokozódására vagy gyengülésére is. Nem kétséges például, hogy a bírói döntésekben való laikus részvétel intenzitását már eleve kondicionálja az a körülmény, hogy kik kerülnek laikus ülnökökként a bíróságokra. A kiválasztás sajátos szervezeti feltételeire később visszatérünk, itt egy más, jóllehet kevésbé megfogható társadalmi jelenségre szeretnénk rámutatni. A magyar szocialista társadalom építésének első évtizedében a jogszabályok tekintélye s a specifikusan jogi szervezetek értékelése, nemkülönben a jogászi foglalkozás társadalmi presztízse más — elsősorban műszaki és gazdasági — szervezetekhez, foglalkozásokhoz képest jelentősen visszaesett — annak ellenére vagy talán azzal is összefüggésben, hogy a jogi szabályozás mennyiségileg is nagymértékben szaporodóan fogta át az élet különböző területeit. Külön tanulmányt igényelne e jelenség történeti okainak feltárása,

de magának a jelenségnek a kialakulása — azt hisszük — vitathatatlan. Csak annyit jegyeznénk meg, hogy pl. az igazságügyi szervezetek, elsősorban bíróságok jogalkalmazó munkájának egyidőbeni visszás sajátosságai, amelyek feltehetően összefüggésben voltak a bíróságnak a napi politika *közvetlen* eszközeként való kezelésével[10] — még tovább csökkentették a bíróságoknak, a bíráknak és általában a jogászi foglalkozásnak társadalmi megbecsültségét. Ilyen helyzetben a bíráskodásban részt vevő laikus elem tevékenysége egyrészt csak nagyon korlátozottan bontakozhatott ki (ne feledjük, hogy a laikus részvétel magyar történeti előzményei is távoliak voltak), másrészt pedig a népi ülnöki tevékenység sem kölcsönzött különösebb presztízst annak, aki azt folytatta. A bíráskodással, a jogászi foglalkozással szembeni társadalmi értékelés ilyen alakulása természetszerűen kontraszelekcióra való hajlandóságot is erősített, ami azután visszahatott az ülnöki funkció presztizsének további csökkenésére. Ez a kedvezőtlen kölcsönhatásokból álló folyamat társadalmi méretekben csak fokozatosan állítható és fordítható meg. Nem vállalkozhatunk azoknak a tényezőknek elemzésére sem, amelyek a magyar társadalom jelenlegi fejlettségi fokán a jogszabályok, a jogászi foglalkozás és a bírói szervezet pozitív társadalmi értékelésének növekedésére vezettek. Bizonyos azonban — nagyon sok jel mutat erre —, hogy ez a folyamat megindult. Ennyiben tehát kedvező viszonyok alakulnak ki a népi ülnöki funkció „tekintélyének" emelkedésére, amennyiben a bírósági szervezet presztízsnövekedése pozitív hatást gyakorolhat a népi ülnöki funkció tekintetében is. Ez pedig a kiválasztás szervezeti sajátosságainak alakulását is befolyásolhatja. Úgy tűnik, hogy hasonló folyamat alapozza meg a tanácstagi funkció társadalmi presztízsét is. A nagyobb döntési lehetőség — s az új tanácstörvény már elindult ezen az úton —, a több jelölt állításában és a megválasztásban kifejeződő választói bizalom magasabb foka, az ebből adódó nagyobb felelősség, nemkülönben a választókkal kialakulható intenzívebb kapcsolat egyrészt vonzóbbá teheti a tanácstagi funkciót, másrészt fokozhatja a tanácstagok részvételi aktivitását a döntésekben.

Itt jegyezzük meg azonban, hogy vizsgálataink szerint a kiválasztásban közreható szervezetek hatása erőteljesen érvényesül a kiválasztás folyamatában. A népi ülnöki funkció esetében — amellyel kapcsolatban a kiválasztást vizsgálhattuk — e folyamat első szakasza a népi ülnökké való megválasztás, amely a hatályos magyar jogi szabályozás szerint a tanácsok kezében van. Adataink nagyfokú folyamatosságra mutatnak: a népi ülnökök igen nagy részét már több mint 10 éve folyamatosan újraválasztják, és ezzel állandóan csökken az első ízben megválasztottak aránya;[11] ily módon szűkebbé vált az a kör, ahonnan az ülnök kiválasztásra kerül. (Ezt egyébként vizsgálatunk

[10] A mai jogszociológiai és politikai szociológiai irodalomban már alig vitatott a bírósági szervezet és tevékenység politikai jellege. A bírói tevékenység mint politikai tevékenység azonban a politikához nem a napi politika szintjén kapcsolódik. Éppen a bírói eljárás sajátosságai követelnek meg bizonyos distanciát a napi politikától, pontosan azért, hogy a bíróság mint a társadalom politikai rendszerének része — az igazságügyi szervezetrendszer jogalkalmazási politikájának megfelelően töretlenül teljesíthesse általánosabb jogalkalmazói, így politikai feladatait. (L. erre: *Kulcsár K.*: A politikai elem a bírói és az államigazgatási jogalkalmazásban. Jubileumi tanulmányok II. Tankönyvkiadó Vállalat. Pécs, 1967. 197 és köv. p.)

[11] Ha az első ízben megválasztott népi ülnökök arányának szintjét 1966-ban 100-nak vesszük, ez az arány 1963-ban 111, 1969-ben pedig 83,9, tehát csökkenő tendenciát mutat.

demográfiai adatai is jelezték.) A népi ülnökké választás során ebben a jelenségben is megmutatkoztak a választást előkészítő és végző szervezetek sajátosságai, amelyeket ebben a vonatkozásban egyfajta inerciával jellemezhetünk. A kiválasztás második lépcsője a bírósági szolgálatra való behívás. Adataink ebben igen nagy aránytalanságokat jeleznek. Egyes ülnökök évente többszöri behívásával szemben áll azoknak az ülnököknek nagy száma, akik egyszer sem teljesítettek szolgálatot.[12] Ezt a jelenséget egyrészt a bírósági szervezetből kiinduló preferenciaként értékelhetjük —; a bírák valóban tesznek javaslatot egyes ülnökök újbóli behívására — másrészt pedig jelentkezik benne a megválasztott ülnökök munkahelyeinek bizonyos fokú ellenállása is a behívással szemben. Az üzemi, hivatali stb. szervezetek ugyanis nem szívesen nélkülözik sokszor éppen a leghasználhatóbb munkatársaikat egy hónapon keresztül. (Ez a tény egyébként már a választásokra való jelölésre is kihat.) Ez utóbbi jelenséget, a szervezeti ellenállás erősségét jelezheti a nyugdíjasok igen nagy aránya[13] is a ténylegesen szolgálatot teljesítő ülnökök között.

A kiválasztás szervezeti feltételei és a társadalmi környezet történetileg kialakult sajátosságai összefüggnek, így az imént jelzett jelenségek bizonyos fokú változása is várható. A tásadalmi-történeti környezet alakulása ily módon is befolyásolja tehát annak a momentumnak tartalmát, amelyet az állami-politikai döntésekben való laikus részvétel legfontosabb elemeként jelölhetünk meg, azaz a laikus résztvevő *szervezetidegenségének* hatását.

II.

Ez a probléma azonban már átvezet a döntésben való laikus részvétel szervezeti feltételeinek vizsgálatához. Az említett kutatások és a hozzájuk kapcsolódó történeti elemzés alapján világos, hogy a szervezetidegenség konkrét történeti tartalmát az egyes szervezetek számára igen nagy részben *külső* feltételek határozzák meg. Ezek a feltételek részben közvetlenül a vonatkozó jogi szabályozáson keresztül, részben pedig a társadalom adott állapotának, politikai, kulturális stb. sajátosságainak a szervezetben tevékenykedő laikusok beállítottságában és magatartásában jutnak kifejezésre. Az is világossá vált azonban, hogy a szervezetidegenség *önmagában* is olyan tény, amely azonos hatásokat produkál a különböző állami-politikai szervezetek döntési tevékenységében, még akkor is, ha a döntésre vonatkozó formalizált szabályozás (jogi szabályozás) különbözik, illetőleg a formalizált szabályok a laikus elem helyét a döntési folyamatban egy-egy szervezettípusra vonatkozóan másképpen határozzák meg.

[12] Igy pl. Budapesten az 1960 előtt megválasztott, azóta is folyamatosan újraválasztott és a vizsgálat hónapjában aktív ülnökök 26%-át 1968-ig csupán hat vagy ennél kevesebb alkalommal hívták be a bíróságra szolgálattételre, tehát nem minden évben. Ugyanez az arány az 1960-ban először és azóta folyamatosan újraválasztott ülnök esetében 32%.

[13] A mintában szereplő budapesti népi ülnökök 26%-a volt nyugdíjas (a megválasztottaknak csupán 8,1%-a), a vidékieké pedig 28,1% (a vidéken megválasztott népi ülnökök esetében ez az arány 10,8% volt). Kirívó példaként említjük, hogy az egyik megyében a vizsgálat időpontjában a bíróságokon szolgálatot teljesítő népi ülnökök 46,5%-a volt nyugdíjas (a megyében megválasztott népi ülnököknek pedig csupán 9,9%-a tartozott ebbe a foglalkozási kategóriába).

Mit értünk a *szervezetidegenség fogalmán?* Ismeretes, hogy az állami-politikai szervezetek — mint a formalizált szervezetek jelentős része — *szaktudásra* épült szervezetek. Ezekben a szervezetekben, illetőleg e szervezetek egy részében azonban helyet kap — a döntési folyamat teljességére vagy meghatározott szakaszára nézve — ugyancsak formalizáltan, sőt általában jogszabályokkal is meghatározott módon a laikus elem is. A laikus elem helyzetére elsősorban az jellemző, hogy a szervezet munkájához szükséges szakismeretekkel nem rendelkezik (éppen ezért megkülönböztetendő egyes szervezetek által igénybe vett szakbizottságok, szaktanácsadók stb. helyzetétől), a szervezettel szemben saját pályafutását befolyásoló elvárásokat általában nem alakít ki, s nem épül be tartósan a szervezet munkájába, ily módon a szervezethez való adaptációjának foka elvileg alacsony. Annak ellenére tehát, hogy helye formalizáltan is meghatározott, az egyes állami-politikai szervezetek társadalmi jelenségeinek szempontjából mégis „idegen". Főleg azért, mert a szervezet elvárásai kevéssé internalizálódnak benne (különösen a szervezet felé irányuló személyes elvárások hiánya és az időleges jelenlét miatt). Elvileg képes tehát arra, hogy a szervezeti érdekekkel szemben vagy a szervezet munkájában megjelenő, a politikai rendszerből fakadó elvárásokkal szemben a társadalom kisebb-nagyobb részének érdekeit, igényeit, értékeit stb. vigye be a szervezeti döntési folyamatba. A szervezetidegenség egyik további vonása a minden szervezetben kialakuló kontroll sajátos érvényesülése. A formálizált kontroll ugyanis ebben az esetben leszűkítetten érvényesülhet — éppen a szervezeti elvárásoktól való eltérés „büntetésének", illetőleg az azoknak való megfelelés „jutalmazásának" korlátozott volta miatt. Később tárgyalandó okok folytán viszont a döntési folyamatban erős nem formalizált kontroll érvényesülhet — éspedig nem ugyan a szervezeti viszonyokból közvetlenül de a viszonyok által kialakított szituációból következően.

Álláspontunk szerint tehát a laikus elem *szervezetidegenségében* rejlenek a szaktudáson alapuló állami-politikai szervezetek döntési folyamataiban való részvételének lehetőségei, de korlátai is.

A szervezetidegenségben rejlő lehetőségeket a laikus részvétel számára a következőkben a bírói döntésben részt vevő népi ülnökök példáján mutathatjuk be 1968-ban végzett vizsgálatunk eredményeire támaszkodva.

A hatályos magyar jogi szabályozás szerint az első fokú bírói eljárásban egy hivatásos bíró — mint elnök — és két népi ülnök vesz részt, akiknek elvileg a hivatásos bíróéval egyenlő jogaik vannak az eljárás minden szakaszában. Mármost világos ugyan, hogy a bírósági döntés mint szervezeti keretek között végbemenő döntés *jogalkalmazó döntés* — innen adódik egyébként szakszerűsége is —, mégis igazolható,[14] hogy a bírói jogalkalmazás is elég tág lehetőséget ad a döntést — a jogszabályon és az elbírálásra kerülő ügy eseti körülményein túlmenően — befolyásoló tényezők hatásának. Ilyen tényező pl. a döntést kialakító vagy a döntésben részt vevők személye a hozzátapadó társadalmi viszonyokkal, értékekkel, nézetekkel együtt. Ilyenek a döntésnek

[14] Erre több tanulmányban is kísérletet tettünk. — L. pl. *Kulcsár K.:* A szituáció jelentősége a jogalkalmazás folyamatában. Állam- és Jogtudomány XI. köt. 4. sz. 1968. 551. és köv. p., valamint *Kulcsár K.—Hoóz I.:* A büntetéskiszabásról. Jogtudományi Közlöny 1968. 10. sz. Az utóbbi tanulmányban egy megye bíróságai egy évi büntető ítélkezési anyagának statisztikai elemzésével mutattuk ki, hogy milyen eltérések tapasztalhatók az egyes bírósági tanácsok ítélkezésében ugyanazon bűncselekménytípusokra vonatkoztatva.

keretet adó szervezeti viszonyok, a szervezet normái, értékei, törekvései, saját belső „politikája"; annak a szervezetrendszernek politikája (jelen esetben az igazságügyi szervezetrendszeré), amelyen keresztül az adott társadalmi-történeti szituációból fakadó politikai következmények, értékelések stb. — részben formalizáltan és a szervezeti csatornákon keresztül, részben formalizáltan, de *nem* a szervezet csatornáin keresztül, végül pedig nem formalizáltan, a határozatot hozó személy vagy személyek saját értékeléseként — eljutnak a konkrét döntési folyamatokig.

Ennek ismeretében megállapíthatjuk: a laikus elem szervezetidegenségéből fakadó első lehetőség a bírósági döntések esetében az, hogy mivel nem „szabálykoncentrált", ahogyan azt a Chicago Jury Project kutatói megállapítják, vagy mivel „személykoncentrált", ahogyan a mi adataink, de hasonló lengyel és osztrák vizsgálat eredményei is mutatják, *a döntési folyamatba a hivatásos bíró személyétől, a szervezeti adottságoktól, sőt a formalizált jogpolitikai elvárásoktól is eltérő nézeteket, véleményeket, értékeket stb. vihet be a jogszabály által adott kereteknek megfelelően.*

Ezzel függ össze, hogy a laikus elem a hivatásos bíró szervezetileg sokkal kötöttebb tevékenységével, szabályra koncentrált, többé-kevésbé szükségszerűen rutinjellegűvé váló döntési magatartásával szemben az *esetre irányultságot*, ily módon a társadalom konkrét viszonyainak, értékeinek stb. megfelelő *méltányossági elemet* is képviselheti.

A szervezetidegenségnek és a laikus jellegnek együttes következménye a bírói szervezetben a „szakmaidegenség" (hiszen jogászokat általában nem választanak népi ülnökké), ebből pedig a laikus ülnök esetleges *sajátos szakértelmének* hasznosítására adódhat lehetőség a döntés folyamatában. (Adataink jelzik ezt a lehetőséget, egyúttal azonban azt is: nincs kellően kihasználva.) Végül a szervezetidegenség eleméhez kapcsolódik az ebben a tanulmányban nem részletezhető „visszacsatolás" is, mert hiszen nem kétséges, hogy a bírói szervezetben ideiglenesen dolgozó népi ülnökök — formalizáltan vagy közvetlen kapcsolataikon keresztül — informálják környezetüket a bírói szervezetben tapasztaltakról, terjesztik a jogszabályok ismeretét stb.

A lehetőségek realizálódását befolyásoló, ugyancsak a szervezetidegenségből fakadó tényezőket a következőkben foglalhatjuk össze.

A laikus elem, jelen esetben a népi ülnök nem csupán *nem szabálykoncentrált*, de szakmaidegen is lévén, *nem is ismeri* vagy nem kellően ismeri azokat a jogszabályokat, amelyek a bírói döntés folyamatában a szakelemet, a technikai elemet jelentik. Ennek folytán a hivatásos bíró — aki ráadásul a tárgyalásvezető is — „uralmi" helyzete a döntés folyamatában szociológiai értelemben szinte mindig biztosra vehető. Ez a laikus elemnek — szervezetidegenségéből amúgy is következő — passzivitását természetszerűen tovább erősíti.

A népi ülnökök jogi szakismeretének, egyszerűen szólva: jogszabályismeretének tudatos fokozása, esetleg tanfolyamokon való képzése azonban nem eredményezhet olyan szakismeretet, amely az imént említett helyzetet megváltoztatná, ellenben más, *a laikus elem közrehatásának szempontjából diszfunkcionális következménnyel* járhat. Eredetileg az üzemnek mint formalizált szervezetnek a működésével kapcsolatban állapították meg, hogy amennyiben a formalizált szervezet eszményi módon kívánja érvényesíteni érdekeit, akkor erősíti a szervezet tagjai függőségének, alárendeltségének tényezőit.[15] Ez

[15] L. *Argyris, C.:* Személyiség és szervezet. A rendszer és az egyén összeütközése. Munkaszociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1968. 153. p.

a törekvés azonban jelen van mindenfajta szervezetben — ha esetleg nem is manifesztálódik könnyen felismerhető módon. A szervezetidegen, laikus elemnek a szervezettől való függősége azonban annyira kis fokú, hogy a szervezeti érdek erősítésére a szokásos módon kevés lehetőség nyílik. (Inkább a passzivitásra lehet számítani.) Éppen ezért a laikusok szervezett képzésének a szervezethez való adaptáció — bizonyos értelemben tehát a szervezettől való „függőség" — szempontjából fokozott jelentősége van. *Az ilyen képzés* ugyanis *halványíthatja, csökkentheti a szervezetidegenség hatását,* mert nem csupán ismereteket ad át, hanem ezektől elválaszthatatlanul értékeket s szemléletmódot is,[16] olyan elemeket tehát, amelyek csökkentik a laikus szervezetidegenségét. Márpedig az állami-politikai szervezetek esetében jórészt éppen a szervezetidegenséghez kapcsolódik a laikus részvétel indoka, ezért ezt az elemet nem gyengíteni kell, hanem tudatosan felhasználni a szervezeti törekvésekkel és azok hatásaival szemben.

Ha azonban a laikus résztvevő szakismeretének szervezett növelése éppen a laikus elem döntésben való részvételének értelmét gyengíti, mi az a momentum, amely — vizsgálataink tanúságai szerint — a részvételi aktivitást növelheti? Az állami-politikai döntések egyik sajátossága, hogy általános szabályoknak megfelelő, tehát jogalkalmazó döntések ugyan, de — elsősorban természetesen a bírói és az igazgatási szervezetekben, így ott, ahol a laikus elem részvétele a döntésekben történetileg leginkább kialakult — *a jogszabályokat egyes esetekre alkalmazzák,* így a döntésben az adott eset körülményei, sajátosságai stb. rendkívül jelentősek. Mármost az a tudatosan kihasználható elem, amely legalábbis csökkentheti a „szakmaidegenség" és a jogszabályi alapon nyugvó, tehát sajátos „szakmai" döntés közötti ellentmondást: *az esetre vonatkozó információ* megszerzése, az elbírálásra való eset körülményeivel való teljes megismerkedés. W. F. Whyte teljes joggal kérdőjelezi meg azt a döntési folyamatot vizsgáló szociológiai művekben elterjedt szemléletet, amely szerint az információ a döntésben passzív vagy semleges elem, és helyesen mutat rá, hogy az információ problémáját a szervezet struktúrájából kiindulva kell megközelíteni.[17] Az információ jelentőségének egyik aspektusa pedig egyenesen a szervezeti „hatalmi" viszonyokkal függ össze. Nem véletlenül mutat rá arra Crozier sem, hogy az erősen centralizált francia igazgatási szervezetekben az alárendeltek az információáramlás bizonyos mértékű megakadályozásában is érdekeltek.[18] A döntés ugyanis a szervezetekben sem csupán a hatalom függvénye — ennek példája a szervezetszociológiai irodalomban jól ismert megkülönböztetés a formális és reális döntések között —, hanem igen jelentős mértékben az információé is. Továbbfejtve a gondolatot, ezt úgy is fogalmazhatnánk, hogy *a hatalom a szervezeteken belül bizonyos fokig az információ függvénye is.*[19] Tehát ha az információszerzésnek van bizonyos

[16] *Simon, H. A.:* Administrative Behavior. Paperback ed. (The Free Press New York, 1965. 169. és köv. p.

[17] *Whyte, W. F.:* Organizational Behavior. Theory and Application. Irwin-Dorsay Press Homewood, 1969. 687—688. p.

[18] *Crozier, M.:* Crise et renouveau dans l'administration française. 231. p.

[19] Éppen ezért eltúlzottnak érezzük *Crozier* következtetését: Azoknak az embereknek, akik információkkal rendelkeznek, nincs hatalmuk a döntésre, akik pedig dönthetnek, azok rosszul informáltak. *(Crozier, M.:* La participation de l'individu à la vie d'un groupe. 18.p.) A formális és a reális döntés közötti különbségtevéssel az információ, a döntés és a hatalom problémája árnyaltabban közelíthető meg.

strukturális kondicionáltsága (egyebek között a szervezeti hierarchiától függően), akkor *az információ mértéke bizonyos fokig a döntés struktúrájában is érvényesül.* Vizsgálataink szerint pl. az eset körülményeit alaposan ismerő ülnökök (általában azok, akik az ügyiratokat már előzetesen áttanulmányozták) sokkal aktívabban vettek részt a döntés folyamatának minden szakaszában, mint azok, akik az elbírálásra kerülő esetről előzetes információval nem rendelkeztek, így a tárgyalásvezető bíró információadásának, illetőleg az általa vezetett tárgyaláson hallottaknak voltak kiszolgáltatva.[20]

A kellő informáltságon alapuló laikus részvétel egyik jelentős következménye a döntési folyamatban az *információ értékelése.* Igaz ugyan, hogy az állami-politikai szervezetek döntéseiben — éppen mert jogalkalmazó szervezetek — a leglényegesebb értékelem maga a jogszabály, de amint hangsúlyoztuk, a jogszabály keretei általában lehetővé teszik más értékelemek behatolását is. Lássuk ezt a problémát a bírósági döntés példáján. Elvileg a döntés olyan alternatívák közötti választást jelent, amelyek következményei a döntést hozók számára ismertek vagy legalábbis megbecsülhetők.[21] A bírói döntés esetében a jogszabály egyrészt csökkenti a választható alternatívák számát, másrészt előírja a következményeket vagy a következmények kereteit is. A jogszabály azonban általában még így is nagy választási lehetőséget enged, pl. a büntetés megállapításában. Nem kétséges viszont, hogy a kiszabható büntetés társadalmi és egyéni következményeinek a megállapítása — tehát a döntés következményeinek tudatos értékelése — rendkívül nehéz. A bíró aligha tudja akár megközelítő pontossággal is megbecsülni, hogy egy adott büntettesnek nevelésére, a társadalomba való visszatérítésére kettő, három vagy négy év szükséges vagy elegendő-, illetőleg milyen büntetésnek milyen lesz a társadalmi hatása (pl. meddig rettent el, mikor vált ki sajnálatot stb.). Általánosan: milyen mértékben várhatók diszfunkcionális következmények. Az adott eset körülményeiről jól informált laikusok ebben az értékelésben éppen a szervezeten kívüli környezetükből hozott értékelésükkel segíthetik a bírót a következmények felbecsülésében. (Nem véletlen pl., hogy a megvizsgált ügyekben a legmagasabb fokú ülnöki aktivitás éppen a büntetés kiszabásában nyilvánult meg). Ugyanígy hathatnak közre azonban a laikusok az államigazgatási döntés társadalmi következményeinek felbecsülésében is. Összefoglalóan tehát: a döntés várható társadalmi reakcióját a laikus elem közrehatása nem csupán befolyásolhatja, de bizonyos fokig a reagálás előrelátását is megkönnyítheti.

Elemzésünkben eddig elsősorban a bírósági szervezetben végzett vizsgálatunk eredményeire alapoztunk, ezért könnyen úgy tünhet, hogy az elmondottak csupán a bírósági szervezetben végbemenő döntésben részt vevő laikus elem helyzetére vonatkoznak. A helyi tanácsok és igazgatási-végrehajtó apparátusuk közötti viszony feltárását célzó — jóllehet eddig csak pilot study

[20] Adataink szerint pl. azoknak az ülnököknek a 33%-a, akik valamilyen formában előzetesen megismerkedtek a tárgyalásra kerülő üggyel, az ügy érdemére vonatkozó kérdést tett fel a tárgyalás során, míg az előzetes információval nem rendelkezők esetében ez az arány csak 11,8% volt. De hasonló képet kapunk az ítéletet kialakító tanácskozás alatt elhangzott ülnöki érdemi észrevételek alakulásáról is. Az „informált" ülnökök 49%-a tett érdemi észrevételt, a „nem informáltaknak" azonban csupán 18,1%-a.

[21] L. *Gore, W. J.:* Administrative Decision-Making. A Heuristic Model. New York, 1964. 19. p.

szintű — vizsgálataink eredményei azonban arra mutatnak, hogy a bírósági szervezet döntéseiben való laikus részvétel sajátosságai több jelentős vonatkozásban valószínűleg általánosíthatók a helyi igazgatási szervezetek és a laikusokból álló helyi választott testületek viszonyában végbemenő döntésekre is. Igaz, itt első pillantásra lényeges különbséggel állunk szemben, amennyiben a választott testület döntései az igazgatási szervezet számára kötelezőek, és ezeket a döntéseket az igazgatási szervezet hivatásos szakemberei és a választott laikusok nem együtt hozzák (mint a bíróság esetében), hanem bizonyos ügyekben a döntés joga *csak* a választott testület kezében van. Ez a különbség azonban — a hatályos jogi szabályozás ellenére — formális jellegű. A választott testületek számára a döntési tervezetet ugyanis az igazgatási-végrehajtó apparátus készíti elő, éspedig szakszerű formában. Ennek a tervezetnek vitája, elfogadása vagy elutasítása következik be a választott testület ülésein. Az előzetes vizsgálati adatok pedig azt mutatják, hogy a választott tanácstagok aktivitásának alakulásában jórészt ugyanazok a tényezők jutnak kifejezésre, mint a népi ülnökök aktivitásában. Tehát: az ügyhöz kapcsolódó, de nem jogi szakismeret, az informáltság foka, az ügy sajátos körülményeinek értékelése, szemben esetleg a vonatkozó jogi szabályozással és ezzel is összefüggően a tanácstagok érdeklődésének emberre koncentráltsága. Egyetlen olyan sajátos momentumot mutathattunk ki a helyi igazgatási döntésekben való laikus részvételben, amely a bírói döntések vizsgálatakor nem volt felismerhető — jóllehet valamilyen formában latens módon itt is szerepe van a részvételben —, ez pedig az egyébként ismert jelenség, az érdekérintettség felismertségének hatása a laikus résztvevők aktivitására. (Itt jegyezzük meg, hogy ahol a választott tanácstag és választói között szorosabb kapcsolatot figyelhettünk meg, ott az érdekérintettség felismerése nem csupán a tanácstag saját érdekeivel függött össze, hanem a választói érdekek is inkább tudatosodtak.)

Mindkét szervezet — azaz a bíróság és a helyi tanácsok — esetében közös sajátosság, hogy a laikus részvétel a döntésben testületi keretek között történik. Ez a körülmény a szervezet formalizált struktúráján, szabályain, e struktúrához kapcsolódó jelenségeken túlmenően különösen jelentőssé teszi azokat a tényezőket, amelyek e testületek *nem formalizált csoportviszonyaiból* adódnak. Jóllehet mindkét esetben formalizált keretekről van szó, e keretek között azonban a nem formalizált csoportra jellemző viszonyok is kialakulhatnak, és egyes vonatkozásokban különösen jelentőssé is válhatnak. Vizsgálataink szerint e viszonyok annak ellenére, hogy a bírói ítélkező tanács mint csoport és a helyi igazgatás választott testülete, a tanács mint csoport eltérő nagysággal és jellegzetességekkel is rendelkeznek (pl. a bírói ítélkező tanács egy hónapon keresztül folyamatosan dolgozik azonos tagokkal, míg a helyi tanács mint választott testület hosszabb ideig működik, de sokkal ritkábban ül együtt), bizonyos tekintetben *azonos hatásokat* produkálnak.

Az azonos hatások közül kiemelnénk azt a tényt, hogy mind a bírói ítélkező tanácsban, mind pedig a helyi tanácsban a *vezetőnek* (a bírói tanács elnökének, illetőleg a helyi tanács végrehajtó szervezete vezetőjének, esetleg vezetőinek) *a szaktudáshoz amúgy is kapcsolódó súlyát csak növeli az a tény, hogy általában véleményhordozókként is elismert az adott csoportban.* Ily módon ez a csoportsajátosság a formalizált szervezet hasonló következményeihez hozzájárulva bizonyos fokig tovább csökkenti a laikus aktivitást. Különösen csökkenti a döntés végső momentumaiban, midőn a szervezeti vezető, a szakember és

a véleményhordozó együttes súlya az előterjesztett szakálláspont többé-kevésbé általános elfogadását eredményezi.[22]

A vezetőnek a csoportviszonyokban elfoglalt helye — amely nem kis mértékben függ személyének sajátosságaitól, a laikus szerepről vallott felfogásától stb. — természetesen ugyancsak jelentősen hat a laikus részvételre. A népi ülnöki tevékenységgel kapcsolatos lengyel vizsgálat pl. kimutatta az egyes bírói típusok jelentőségét az ülnöki aktivitás alakulásában,[23] és ugyanerre utal — más jogi rendszer körülményei között — a Chicago Jury Project is.[24] Ezekhez az eredményekhez hozzáfűzhetnénk, hogy a *szakember vezető pozíciójából különösen jelentős következmények fakadnak akkor, ha a döntés folyamata nem vagy kevéssé formalizált.* Így pl. a magyar büntető eljárás szabályainak megfelelően a bírósági tárgyalás nyilvánosan és meglehetősen részletesen szabályozottan folyik, ahol az ülnöki részvételenek is megvan a maga perrendszerű helye. Itt ugyan éppen a formalizáltság hat bizonyos értelemben a részvétel ellen, mégis a hivatásos bíró tárgyalásvezetői pozícióján túl ezek a formák korlátokat is szabnak a tárgyalásvezető személyi tulajdonságainak érvényesülése elé. A döntés maga viszont már a nyilvánosság kizárásával és kevéssé formalizáltan történik, ahol éppen a szabályozottságtól való felszabadulásnak lehet pozitív vagy negatív hatása a laikus részvétel számára. S ennek a hatásnak pozitív vagy negatív jellege már erősen függ a tanácsnak mint kiscsoportnak belső viszonyaitól, nem utolsósorban a hivatásos bíró személyi tulajdonságaitól.

A helyi tanács mint igazgatási testület üléseinek menete jóval kevésbé formalizált. Itt tehát a szabályok kevéssé teszik „ceremoniálissá" a tanácskozást, de hiányuk nagyobb lehetőséget is ad a vezető személyi és pozicionális tulajdonságainak érvényesülésére. Hozzá kell még tennünk, hogy a tanácsi testület nagyobb látszáma eleve más légkört is ad az ott folyó tanácskozásoknak, mint amilyen a bírói ítélkező tanácsban kialakul.

Végül a bírói ítélkező tanács és a helyi tanács mint testület döntéseiben való részvételt egyaránt befolyásolja a *döntésben való résztvevők felelősségének* sajátos alakulása. Gyakorlatilag ugyanis mindkét esetben a szervezet állandó tagjai — a szóban forgó testületben tehát a vezetők (a bírói ítélkező tanács elnöke és a helyi tanács végrehajtó bizottságának vezetői) felelősek a döntésért, a döntésben való részvételükből a laikus résztvevőkre gyakorlatilag semmiféle felelősség nem hárul. A felsőbíróságok esetleges döntésváltoztató ítéletei, az igazságügyminisztérium felügyeleti intézkedései a tanácsvezető hivatásos bíró pályafutását befolyásolják és nem a népi ülnökökét. Lényegében ez a helyzet a helyi tanácsok mint igazgatási szervezetek szakvezetői esetében is.

[22] A Chicago Jury Project eredményei arra is utalnak, hogy a vezető szerep a csoportban mindenképpen maga után vonja a döntésben való részvétel növekedését is. A kísérleti Juryk által választott elnökhöz (foreman) pl. az esküdtszéki tanácskozások során történt megnyilatkozások egy negyede kapcsolódott (l. *Strodtbeck, F. L.—James, R. M.—Hawkins, C.:* Social Status in Jury Deliberations. In.: *Schwartz, R. D.—Skolnick, J. H.* (Eds.) Society and the Legal Order. New York—London, 1970. 356. p.) Itt utalunk *Crozier* ama megjegyzésére is, hogy a társadalmi távolság túlságosan nagy volta alig teszi lehetővé a részvételt. *(Crozier, M.:* La participation de l'individu a la vie d'un groupe. 11. p.) Adataink is mutatnak olyan jelenséget, amelyben ez à tényező is tükröződhet, nem szűrhettük ki azonban pontosan e jelenség összetevőit.

[23] L. *Kubiczki, L.:* Udzial lawnikow w postepowaniu karnym w swierle obserwacji. Panstwo i Prawo 6. sz.

[24] *Kalven, H.—Zeisel, H.:* The American Jury. 416—427 p.

Mármost világos, hogy a felelősségtől való ilyen gyakorlati mentesség bizonyos érdektelenséget is szül a döntésben való részvétellel szemben, illetőleg hozzájárul a részvétel formálissá válásához. Szervezeti viszonyok között ez a jelenség különösen sajátos, mert a szervezetben elvileg a döntésben való részvételhez megfelelő mértékű felelősség is járul. A szervezetidegen elem részvételi passzivitását ez a körülmény — tehát a felelősség hiánya — csak fokozhatja, és ez tovább növeli a szervezet szakalkalmazottjának súlyát a döntés meghozatalában.[25]

Ha a döntési folyamatban központi helyet elfoglaló szakember-vezető személyi tulajdonságait, elvárásait, a laikus szerepről kialakított értékelését stb. fontosnak értékeltük a laikus részvétel alakulásában, akkor is rá kell mutatnunk, hogy nem kevésbé fontos a *laikus elem önértékelése* is ebből a szempontból.

A szervezetszociológiai irodalomban már ismert, hogy a döntésben való részvétel szervezeti motívumain túl éppen a laikus részvétel szempontjából jelentős az *önkéntesség* és az *önérdek*.[26] Véleményünk szerint e két kritérium részben — éppen a részvétel aktív vagy passzív jellegét meghatározóan — összefügg egymással, részben pedig a társadalom általánosabb folyamataihoz kapcsolódik. Jelenlegi társadalmi viszonyaink között ugyanis — jóllehet az állami szervezetekben való laikus közreműködés önkéntes —, amennyiben senki sem kényszeríthető akarata ellenére tanácstagi vagy népi ülnöki funkció vállalására — a működés során az önkéntesség és valami önérdek motívum mégis összekapcsolódik. Miután a kiválasztás szervezetek útján történik,[27] a jelölés viszonylag ritkábban indul el nem formális kapcsolatok alapján (vagy éppen személyes jelentkezéssel), és ekkor is elsősorban a tanácstagok esetében, így a *működés önkéntessége csak akkor kap hangsúlyt, ha valamilyen fokban érdekmotívum is kapcsolódik hozzá*. Az érdekmotívum itt tágan értelmezendő, amelybe beleértjük a közvetlen egyéni ambíciókat éppen úgy, mint a közéleti aktivitásban való „kielégülést". Hogy az ilyen érdekek valóra váltásának milyen esélyei vannak, az természetesen a társadalom adott társadalmi-történeti szituációjától függ. Ezzel kapcsolatban visszautalnék a népi ülnöki funkció társadalmi presztízsét befolyásoló tényezőkről fentebb már elmondottakra.

A laikus résztvevőnek saját szerepéről alkotott felfogását meghatározó és az aktivitását befolyásoló tényezők sok tekintetben azonos társadalmi feltételek között alakulnak ki, még akkor is, ha az aktivitást befolyásoló tényezők között a szerepfelfogás sajátosságait is ott találjuk. Elméletileg elképzelhető, hogy a laikus az adott szervezet döntéseiben való részvételt általánosságban magasra értékeli. Ezt találtuk pl. a népi ülnökökkel kapcsolatos vizsgálatunk során, ahol a kikérdezett ülnököknek csupán 3 %-a tartotta haszontalannak, a munkáját és csupán 1 %-uk nem látta el szívesen ezt a funkciót. Ily módon saját szerepfelfogásuknak alapja pozitív — még akkor is, ha a fenti

[25] *Crozier, M.:* La Participation de l'individu à la vie d'un groupe. 16—17. p.

[26] L. *Udy, S. H.:* Administrative Rationality, Social Setting and Organizational Develpment. 185. p.

[27] Azok a szervezetek, amelyeknek erre lehetőségük van, nyilvánvalóan saját érdekviszonyaiknak megfelelően működnek közre tanácstagok jelölésében vagy a népi ülnökök kiválasztásában. A szervezet érdekviszonyaiban azonban nem csupán a formalizált struktúrához, a politikai rendszerben elfoglalt helyhez kötődő érdekek vannak jelen, hanem e talajon kialakult nem formális csoport-, sőt egyéni érdekek is.

arányban a konformizmus jelei fedezhetők fel, és más adatok fényében ezt az arányt szkeptikusan fogadjuk —; a gyakorlatban azonban ennek az általánosan pozitív szerepfelfogásnak jelentősége körülbelül annyi, mint a funkció önkéntes vállalásának az adott társadalmi helyzetben.

Azt hisszük, nem kétséges, hogy ha a laikus részvétel alakulásában közrehat a szerepfelfogás mint egyik tényező, a konkrét szerepfelfogás alakulásában még több jelentősége van azoknak az elemeknek, amelyeket a részvétel irányában pozitív vagy negatív érdekelemekben foglalhatunk össze. És ebből következik, hogy miután ezek az érdekelemek a társadalom adott helyzetének kötődnek, a kapcsolat a laikus részvétel motívumai és a társadalom történeti helyzete között is fellelhető.

III.

Ha az állami-politikai szervezeti döntésekben való laikus részvétel jelenségei csaknem minden elemükben visszavezethetők a társadalom átalánosabb folyamataira és jelenségeire, illetőleg ezek hatása többé-kevésbé nyomon követhető, akkor kérdés, hogy a szervezet milyen sajátosságával váltja ki a laikus részvétel szükségességét a modern társadalomban?

Azaz, valóban arról van-e szó, amit a Harvard Egyetem Law Schooljának egyik dékánja a következőkben fogalmazott meg: „Az esküdtbíráskodás a legjobb esetben is az amatőrök apoteózisa. Miért gondolja bárki is, hogy 12, az utcáról — éppen az általános képesség hiánya miatt — különböző módon kiválasztott ember speciális képességekkel rendelkezik emberek közötti viták eldöntésére?"[28] Vagy a részvétel morális kérdés-e, ahogyan — szemmel látható kétséggel — Crozier említi; illetőleg történetileg kialakult társadalmi igény — esetleg maradvány — készteti az állami szervezeteket a laikus elemnek a döntésbe való bevonására, olyan társadalmi viszonyok között, amelyek éppen a laikus részvételt nehezítik meg? Végül valóban a szakszerűség és a demokrácia egyeztetése folyik-e a szervezeti döntésekben a laikus elem részvételével?[29]

Feltehetnénk még ilyen és hasonló kérdéseket, és valószínűleg mind a megerősítő, mind pedig az elvető válaszokat megindokolhatnánk. Kielégítő választ azonban ezen a szinten aligha adhatnánk, hiszen mindezen momentumok

[28] Harvard Law School Dean's Report 1962—1963. 5—6. p.

[29] A kérdés a magyar szakirodalomban ez utóbbi szinten vetődött fel, és *Erdei Ferenc* cikke nyomán (Szakszerűség és demokrácia. Társadalmi Szemle 1967. 5. sz.) a vita is a két fogalom ellentéte és egyeztetése körül bontakozott ki. Véleményem szerint azonban a modern társadalomban a szakszerűség és a demokrácia nem ellentétes. Lásd erre Moszkvában a Szovjet Szociológiai Társaság ülésén 1970. június 5-én tartott előadásomat: „Politika és szakszerűség a társadalom vezetésében." Magyar nyelven megjelent: Társadalmi Szemle 1971. 10 .sz. Lényegében hasonló eredményhez jutott el *Crozier* is — bár némileg más gondolatmenettel —, amidőn megállapítja, hogy a technokrácia növekedésével kapcsolatos félelmek kevéssé megalapozottak, hiszen a *Burnham* által leírt manager típusába egyre több politikai és mind kevesebb technikai elem vegyül. *(Crozier, M.:* Le phénomène bureaucratique. Aux Éditions du Seuil, Paris, 1963. 374. p.) Következtetése azonban annyiban pontosításra szorul, hogy a politikába is mind több technikai, ún. szakelem hatol be (a politikai tevékenység szakosodása következtében). Végül a társadalmat bármilyen szektorában érintő szaktevékenység csak a társadalom egészének, alapvető folyamatainak, törvényszerűségeinek stb. ismeretével, számbavételével válik valóban szakszerűvé.

és mások is a *szervezetre kifejtett hatásukban és a szervezeti jelenségeken keresztül értékelhetők.* Így válik kutathatóvá szerves egységében a szervezet és társadalmi-történeti környezete.

A szervezetszociológiában ma már általánosan elfogadott tény, hogy a szervezet *dinamikus egyensúlyra* törekszik.[30] Ennek az egyensúlynak képlete több vonatkozásban is felállítható. Kifejezhető a *szervezet és környezete* közötti input-output viszonylatban, amidőn a szervezet és a környezetét alkotó társadalom célkitűzései kerülnek mérlegelésre. Kifejezhető a *szervezet és tagjai* egymás iránti elvárásainak (és azok realizálódásának) egyensúlyában. Kifejezhető a *szervezet stabilitás-szükségletének és a változó körülmények* hatásának egyensúlyában stb. A szervezetidegen — és egyúttal laikus — elem hatása mindezen vonatkozásokban értékelhető és értékelendő is. Állami—politikai szervezetekről lévén szó, a szervezetidegen elem és a dinamikus egyensúly kapcsolata azonban különösen három síkon kifejezett. Vizsgálataink tanulságai is elsősorban ezeken a szinteken hasznosíthatók.

A szervezet és társadalom viszonyában a laikus elem részvételének jelentősége a racionális szervezeti döntésben többé-kevésbé nyilvánvaló. Nem kétséges ugyanis, hogy a szervezet saját érdekekkel is rendelkezik, rutinná vált cselekvésmódok alakulnak ki benne, és a konkrét problémákban való döntés egy hagyományos szisztémában, elsősorban előre látott problémák megoldására épített döntési folyamatban diszfunkcionálissá válhat. pl. új szituáció kialakulása esetén. Mindezek a szervezetszociológiában jól ismert tények a dinamikus egyensúlyt megbonthatják. Történeti tapasztalatok szerint — az állami-politikai szervezetek esetében — az egyensúly eltolódása a *szervezeti hatások* következtében nem csupán a stabilitás, hanem adott esetben a gyors változás felé irányulva is bekövetkezhet. Ez utóbbi nagyon érdekes, eddig kevéssé tanulmányozott jelenség. A szervezet ugyanis részben sajátos jelenségei folytán, amelyekből a külső történeti szituációtól függő sajátos hatások is következhetnek; nemkülönben abból adódóan is, hogy az egyes szervezetek *szervezetrendszerekbe* épülnek be (amelyeknek elvárásai esetünkben — állami-politikai szervezetekről lévén szó — a politikai rendszer egészéhez kötődnek), esetleg az objektív társadalmi viszonyok által elő nem készített változást mozdítja elő.[31] A laikus elem részvétele a szervezeti döntésekben mindkét vonatkozásban a *korrekció egyik eszköze* lehet. Lehet, éspedig sok más tényezőtől függően. E tényezők egy részét már jeleztük is: a külső társadalmi-

[30] Ismert, hogy a fogalmat *Barnard, C. I.* vezette be (The Functions of Executive. Cambridge Harvard University Press. 1938. 56—69. p.), és azóta a szervezetszociológiai irodalomban több értelemben is használják. Az állami szervezetekre *Simon, H.* dolgozta ki az egyensúly lehetséges értelmét (Administrative Behavior, 120—121. p.). Ő azonban a probléma formális oldalát ragadta meg, abból indulva ki, hogy az állami szervezetek létrehozója és „fogyasztója" a törvényhozás, ezért a célok és a működés egyensúlya ebben a viszonylatban alakul ki. Értelmezésünkben az állami politikai szervezet esetében ez az egyensúly egyrészt a szervezet és a szervezetrendszer, másrészt a szervezet és a társadalom között jelentős.

[31] Bizonyos fokig ezek a folyamatok jelennek meg a szervezetben is, amidőn — ahogyan *Crozier* leírta — két erő tevékenykedik: az egyik a fejlődés által már meghaladott hatalommegosztáshoz kötődik, a másik pedig a fejlődés által még elő nem készített racionalitásra törekszik. *(Crozier, M.:* Le phénomène bureaucratique. 374. p.) A fejlődés által elő nem készített, az adott szervezet számára lehetővé nem tett racionalitás azonban, ebben a viszonylatban *nem* racionalitás, természetesen szakszempontból sem az.

történeti környezet sajátosságaitól a döntésre kerülő esetre vonatkozó informáltság fokáig. S hogy a korrekció mindkét irányban érvényesülhet, azt vizsgálatunknak azok az eredményei is jelzik, amelyek szerint — legalábbis a bírósági eljárásban érintett néhány társadalmi jelenség és problémamegoldás vonatkozásában — a laikus népi ülnökök konzervatívabbaknak bizonyultak a hivatásos bíráknál.[32]

A szervezet és a szervezetrendszer dinamikus egyensúlyának jelenségei — és benne a laikus elem helye — ugyancsak kutatásra váró problémák. Az eddigi eredmények szerint — elsősorban természetesen az állami-politikai szervezetek esetében — a *szervezetrendszer egésze igyekszik a maga politikáját az egyes szervezetek politikájává is változtatni.* Ez a folyamat — amelyből itt alig adhatunk képet[33] — részben formalizált eszközökkel (jogszabályok, belső utasítások, vezetői értekezletek stb.) is végbemegy, részben azonban nem formalizáltan, a szervezetrendszer személyi politikájának, az anyagi eszközök biztosításának stb. segítségével is. Miután a szervezetrendszer (esetünkben pl. az igazságszolgáltatási vagy a közigazgatási szervezetek rendszere) országos méretű, ebből következően a laikus elem kap lehetőséget a helyi érdekek óvására. (Hozzátehetjük azonban, hogy esetenként a laikus elemnek és a szervezetrendszer helyi szervezetének érdekei is azonosak lehetnek.) Ebből a szempontból különösen a helyi igazgatási szervezetek törekvéseit támogathatja a laikus elem a nagyobb döntési jogkör, röviden a nagyobb hatalom érdekében. Ebben az esetben sem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy ha a helyi igazgatási szervezet vezetői pozíciójukban inkább függnek a szervezetrendszertől, mint a helyi hatalmi viszonyoktól stb., akkor a szervezetrendszer érdekeinek képviselete nagyobb súllyal várható.

Végül a szervezet *belső* egyensúlya szempontjából a szervezetidegen laikus elem jelentősége ambivalens.

Ha a problémát a szervezet *racionális döntési lehetőségei*nek szempontjából értékeljük — *és a döntés racionalitását társadalmi hatékonyságával*[34] azonosítjuk, — akkor a laikus résztvevő szerepe pozitív és negatív módon is megnyilvánulhat. A döntés racionalitása ugyanis — a döntés társadalmi hatékonyságára tekintettel — nem feltétlenül azonos a puszta szakszerűséggel, s jóllehet ez adja meg a döntés kereteit az állami-politikai szervezetekben, nem mindig azonos a döntés jogszabálynak való megfelelésével sem. A döntés racionalitásához tehát jelentősen hozzájárulhat a laikus résztvevő, amennyi-

[32] Néhány, a jogalkalmazással összefüggő társadalmi problémával kapcsolatban feltett kérdés alapján a „konzervatív"-nak, illetőleg „újítónak" értékelhető beállítottság (attitüd) a népi ülnökök és a hivatásos bírák esetében a következőképpen alakult:

	„konzervatív"	„újító"
ülnökök	68,9	31,1
hivatásos bírák	56,0	44,0

(Megjegyzendő, hogy a hivatásos bírák attitűdjét csak Budapesten és a népi ülnökökénél jóval kisebb mintán figyeltük meg.)

[33] Erre nézve — az igazságügyi szervezetrendszerre vonatkozóan — lásd: *Kulcsár K.:* A szituáció jelentősége a jogalkalmazás folyamatában. 557. és köv. p.

[34] A döntés társadalmi hatékonyságáról akkor lehet szó, ha a döntés megvalósulása során nem keletkeznek olyan jelenségek, amelyek károsan befolyásolják, eltorzítják a szakszempontból optimálisan kialakított döntés következményeit. Amidőn tehát a döntés diszfunkcionális következményei nem befolyásolják lényegesen a döntés megvalósulását. Lásd erre bővebben: *Kulcsár K.:* Gazdasági hatékonyság — társadalmi hatékonyság. Gazdaság 1970. 3. sz.

ben a szervezet szakszempontjaival szemben a szélesebb társadalmi rétegek igényeit, véleményét, hangulatát tolmácsolhatja, így elősegítheti a döntés társadalmi hatékonyságát. Ha azonban a döntés szakszerűsége — részben jogszabályi megalapozottsága folytán, részben abból adódóan, hogy a szakember az adott szervezetben valóban a szó tágabb, politikai értelmében is képes a döntés következményeit értékelni — magában rejti a társadalmi hatékonyságát biztosító elemeket is, a laikus részvétel csatornáján bekerülő esetleg szűk körhöz kötődő értékek, vélemények stb. a döntés racionalitását negatívan is befolyásolhatják.

Ambivalens a szervezetidegen laikus elem hatása a szervezeten belüli hatalmi-pozicionális viszonyok alakulása szempontjából is, különösen olyan szervezetekben, amelyekben a laikus elem önmagában is testületként van jelen (pl. a helyi tanácsok), és ambivalens a szervezet tagja és a szervezet közötti viszony alakulásában is. Csak egyetlen példát: az aktív laikus népi ülnök az autoritatív haljandóságú hivatásos bíró tanácsvezető ambícióit akadályozhatja, ha eltérő állásfoglalásával sorozatosan a szervezet politikájával ellentétes döntésre készteti, a politikailag túlkonform ülnök viszont az esetleg deviáns hajlandóságú hivatásos bíró szervezeti adaptációját könnyítheti meg.

Ha mármost az eddigiekből olyan általános következtetést kívánunk levonni, amely — legalábbis társadalmunk jelenlegi fejlődési szakaszán, a század hetvenes éveiben — az állami politikai szervezetben való laikus részvétel minden formájára helytálló lehet, akkor következőket mondhatjuk. Saját speciális szaktudásának esetleges felhasználásán túl a laikus elem részvétele általában a döntés eseti körülményeihez és az ebből adódó társadalmi összefüggésekhez, az érdekek érintettségéhez, a döntés következményeinek társadalmi (elsősorban szűkebb környezeti) fogadtatásához kapcsolódhat. Ezek a körülmények természetesen az egyes szervezetek sajátosságaiból adódóan különböző módon alakulhatnak. Így pl. a bírói döntésben való laikus részvétel során az esetiség kerül előtérbe, az eset sajátos körülményei a jogszabállyal való összevetésükben; s a társadalmi reakció értékelése is elsősorban a laikus résztvevő szűkebb környezetéhez tapadó ismeretekhez kötődik. A tanácsi választott testületek tagjainak döntési magatartásában — a választókkal kialakított intenzív kapcsolat esetén — a döntésnek érdekösszefüggései kiszélesednek, s a tanácstag partikuláris érdekek képviseletében is felléphet. (Ezért kell követelményként megfogalmazni az igazgatási szervezetek által kialakított döntési tervezettel — alternatívákkal — szemben, hogy azok a szakszerű kidolgozottság mellett a társadalmi következményeket is explicitté téve lehetőséget adjanak az érdekösszefüggések súlyozásának megítélésére is.) Lényegében ugyanebből az elvből — s az imént jelzett, az igazgatási szervezeteket érintő követelményből — kiindulva válhat tartalmasabbá minden választott testületi tag döntési magatartása a helyi tanácstól az országgyűlésig.

SUMMARY

On the base of the results of two investigations carried out in Hungary (participation of lay assessors in the decisions of court and the activity of the members of board in the work of the village councils) the study approaches the participation of non-professionals in the organizational decisions on three levels. It endeavours to point to the significance of the social environment preconditioning the participation of non-professionals in the

decisions of the state organizations, as well as the organizational conditions and their influence under which the process of decision is carried out. At last the study, relying on its analysis, reasons what the social significance of the participation of non-professionals can be at the present stage of development of the socialist societies.

According to the statements of the study the most important factor of the participation of the non-professionals in the decisions of the state political organizations appears in the ,,organization-alien'' character of the non-professional element. The contents of the ,,organization-alien'' character can be drawn up so that the non-professional element, even if it does have its evolved place within the organization, does not possess the know-how necessary to the work of the organization, in general does not form such expectations from the organization which would influence its own career, and does not infiltrate steadily in the work of the organization, hence the level of its adaptation to the organization is, in principle, low. Theoretically this leads to the fact that it is able to disseminate among the processes of organizational decision the interests, pretensions, values etc. of the smaller and bigger groups of society against both the organizational interests and the ones appearing in the activity of the organization against the expectations deriving from the political system. It is another feature of the ,,organization-alien'' character that its level of responsibility on connection with its participation in the decision is low and the formalised control of the organization only in a narrowed way can come across in its relation. According to the further statements of the study the possibilities and limitations of the participation of the non-professional element in the decision processes of the state political organizations based on know-how are also implied in its ,,organization-alien'' character.

РЕЗЮМЕ

Очерк подходит к участию несведующих в организационных решениях на трех уровнях, по результатам двух обследований, произведенных в Венгрии (участие народных заседателей в решениях суда и активность членов совета в работе сельского совета). Он старается приоткрывать значение социальной среды, кондиционирующей участие несведующих в рещениях политических организаций, раскрывать те организационные условия и влияние тех условий, в рамках которых происходит процесс решения, и наконец, по анаиизу он делает умозаключение на возможное общественное значение участия несведуюших в нынешнем этапе развития социалистических обществ.

По заключениям очерка, наиболее важным фактором участия несведующих в решениях государственных политических организаций является организационно-чуждый характер несведуюшего элемента. Содержание этого понятия можно сформулировать так, что несведующий элемент, даже если у него и есть свое установленное место в рамках организации, не имеет нужных в работе организации специальных знаний, вообще он не разрабатывает таких претензий, которые оказали бы влияние на свою карьеру по отношению к организации, и он не проникает прочно в работу организации, таким образом степень его адаптации к организации в принципе является низкой. Из этого следует, что несведующий элемент принципиально в состоянии внести в процесс организационного решения интересы, претензий, ценности и т.д. больших и меньших частей общества против овганизационных интересов или возникающих из политического положения желаний, появляющихся в работе организации. Дальнейшей характерной чертой организационно-чуждого характера является то, что его ответственность в связи с участием в решении низка, формализованный контроль организации над ним может осуществляться только в узких границах. По дальнейшим констатированиям очерка возможности и ограничения государственно—политических организаций в участии процессов решений, основанных на специальных знаниях, объясняются организационно-чуждым характером несведующего элемента.

ÉRDEKVISZONYOK A GAZDASÁGI SZERVEZETBEN

HÉTHY LAJOS — MAKÓ CSABA

Az alábbi tanulmány „Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet" című, nyomdában levő könyvünk egyik fejezete. A munkásmagatartásokkal kapcsolatos elméleti rendszerünk egyik alapkategóriáját, az *érdeket* tárgyalja. Miután erről a fogalomról napjainkban gazdasági és társadalmi fórumokon oly sok szó esik, úgy gondoltuk, róla a legérdemesebb könyvünkből, a szervezeti szociológia szemszögéből, „előzetest" adni. Az érdek azonban a szervezeten belüli mozgásoknak csupán egyik fontos mozgatója. A másik, amiről közéletünkben sokkal kevesebb szó esik, a *hatalom*. A munkásmagatartások és általában a szervezeti magatartások tulajdonképpen ennek a két alapkategóriának, pontosabban az érdek- és hatalmi viszonyoknak a mozgásából jönnek létre: részben magának a mozgásnak, részben pedig a mozgás eredményeként létrejött konstellációnak: érdekkompromisszumnak vagy krónikus konfliktusnak, a hatalmi egyensúlynak vagy a hatalmi egyensúly hiányának a termékei. Rendszerünk harmadik alapkategóriája a *tranzakció*. A tranzakció az érdekek kompromisszumát, hatalmi egyensúlyt fed. Kutatási eredményeink szerint a munkások és általában a szervezetben dolgozó egyének, csoportok, rétegek zökkenőmentes együttműködése egy magasabb cél érdekében csak akkor biztosított, ha a szervezeten belül minden relációban az érdekek kompromisszuma, a hatalom egyensúlya áll fenn, azaz minden reláció tranzakciókkal van lefedezve.

Az alábbi tanulmány, miután egy könyv szerves része, formálisan tulajdonképpen nem tud megállni a lábán, hiszen tele van konkrét utalásokkal és hivatkozásokkal más fejezetekre. Ennek ellenére úgy véltük, hogy szükségtelen lenne átfogalmazni vagy lábjegyzetek tömegével ellátni, mert akkor nem egy nagyobb munkáról nyújtanánk „előzetest", hanem egy külön, önálló tanulmányt publikálnánk. Szükségtelen ez azért is, mert a fejezet — ha egyes konkrét vonatkozásaiban homályos is marad az olvasó előtt — kellőképpen illusztrálja az érdekek szociológiai megközelítésének, kezelésének módját.

Az érdekekről általában

Az érdekviszonyok szemléletében hazánkban sokáig abból a feltételezésből indultak ki, hogy az emberek érdekei — szocialista viszonyok között — automatikusan egybeesnek a társadalmi-gazdasági fejlődés általános érdekeivel. E feltételezés két másikat is szült: egyrészt, hogy a gazdasági szervezetek érdekei egymással és a népgazdaság érdekeivel automatikusan megegyezők; másrészt, hogy a gazdasági szervezeten belül az egyes rétegek érdekei ugyancsak automatikusan összhangban vannak egymással. Azaz, ami az egyik vállalatnak jó, az jó a másiknak is; ami a vezetőknek jó, az jó a munkásoknak is. Időközben bebizonyosodott, hogy ez nem egészen így van: az emberek, akár vállalatvezetők vagy munkások, mindennapos tevékenységük-

ben nem valamiféle általános érdekekhez igazodnak, hanem magatartásuk a közvetlen társadalmi-gazdasági környezetük által meghatározott partikuláris érdekeiket követi. Mivel pedig hazánk társadalmi-gazdasági fejlettségének szintjén a társadalmi-gazdasági környezet rendkívül összetett, differenciált, a partikuláris érdekek eltérőek, szembenállóak.[1]

Az 1968-ban bevezetett gazdasági reform, szociológiai szempontból nézve, lényegében az érdekviszonyokkal kapcsolatos korábbi helytelen feltételezések revízióján alapul. Az új gazdasági irányítási rendszer által beindított intézkedés-sorozat arra irányul, hogy népgazdasági szinten, illetve a gazdasági szervezetek szintjén olyan feltételeket hozzanak létre, amelyek között a társadalmi-gazdasági környezet számtalan faktora által determinált partikuláris érdekek a gazdasági-társadalmi fejlődés követelményeinek megfelelő irányba hatnak. A gazdasági reform mintegy „legalizálta" az emberek igen erős gazdasági érdekeit: a gazdasági szervezetek által élvezett anyagi előnyöket a vállalati gazdálkodás hatékonyságától, sikerességétől, a termelt nyereség mennyiségétől tette függővé. Az ezzel kapcsolatos érdekeket a központi szervek az ár, az adó, a hitel, a jövedelem, a beruházási, a szociális politika eszközeivel, tehát közvetett szabályozással terelik a magasabb rendű célok felé. Ez a rendszer természetszerűleg nem zárja ki sem a gazdasági szervezetek egymás közötti, sem a vállalatokon belüli érdekkonfliktusok létét. Így például a gazdasági szervezeten belül magától értetődők bizonyos konfliktusok, hiszen a vezetőknek elsődlegesen a nyereséghez, a munkásoknak pedig a bér növeléséhez fűződik érdekük, márpedig a két kategória természeténél fogva ellentétes. Ugyanakkor azonban egymást kiegészítő is, hiszen mind a nyereség, mind a bér növekedése a sikeres gazdálkodás függvénye, ami viszont aligha képzelhető el a vezetők és a munkások érdekeinek kompromisszuma, azaz együttműködésük nélkül. Mindez a gyakorlatban persze sokkal bonyolultabb.

A kérdés az, hogy a tárgyalt vállalatnál mi váltotta ki a munkások és a vezetés, valamint az egyes munkásrétegek közötti sorozatos érdekkonfliktusokat? Ezek a társadalmi-gazdasági környezet milyen tényezőivel, milyen üzemen belül és kívül ható tényezők működésével függtek össze?

A gazdasági szervezet érdekviszonyainak komplett elemzése erőnket messze meghaladó feladat lenne. Ezért figyelmünket a munkásteljesítmények és bérek kritikus kérdésére összpontosítjuk, és ebből a szemszögből vizsgáljuk a vállalaton belüli érdekeket. Így az érdekek ábrázolása, a felsőbb vezetéstől a legközvetlenebbül érdekeltekig, a munkásokig haladva egyre differenciáltabb és árnyaltabb lesz.

A tárgyalt vállalat az utóbbi évek egyik legdinamikusabban fejlődő magyar üzeme. A nagyerejű Diesel-motorok gyártásának fejlesztésével a magyar gépipar talán legmodernebb technológiáját vezette be, a legnagyobb és legnagyvonalúbb lépést tette az egyre hatékonyabb gazdálkodás felé. A vállalat szervezettsége igen magas szintű, a vezetés

[1] A polgári szociológiában az érdek mint a társadalmi-gazdasági struktúra hatásait összpontosító, az emberi beállítottságokat, magatartásokat meghatározó egyik absztrakt kategória többnyire nem használatos. (Szemben a hatalom hasonló absztrakt kategóriájával, amely az utóbbi időben kezdett teret hódítani, illetve a tranzakcióval, amely a kettő szintézise.) Következésképpen, mint erre tanulmányunk jelen részének lábjegyzeteiben még visszatérünk, a polgári szociológusok a munkásoknak az ösztönzőkre való reagálási típusait, ezzel összefüggésben az informális szervezet létrejöttét is közvetlenül bizonyos társadalmi-gazdasági, strukturális faktorok alakulásából vezették le. (Például Seashore, Whyte, Dalton, Collins stb.)

számos formában és módon törekedik a kihasználatlan tartalékok hasznosítására. Ilyen körülmények között sokan úgy gondolják, hogy a technológiai fejlesztés, a munka szervezettségének javítása mellett a munkaerő szerepe eltörpülhet a hatékonyság szempontjából. Arra hivatkoznak, hogy a termékek önköltségében a bérhányad minimális. Ez a vállalat modern üzemrészeire igaz is. Csakhogy a munkaerő szerepét mégsem szabad a technológiával szemben lebecsülni, egyszerűen azért, mert a kettő elválaszthatatlanul összeforrott. Negatív példával illusztráljuk állításunkat: egyik vállalatunk vásárol egy nagyteljesítményű présgépet: a gépre a gyártó cég 6 másodperc normaidőt irt elő darabonként. A vállalat, a munkások nyomására, kénytelen volt 20 másodperes normaidőt megállapítani. A különbség nyilvánvalóan nem csupán a bérköltségben jelentkezik. A munkások mennyiségi (és minőségi) teljesítménye tehát elsőrendű szempont.

A vállalati vezetés érdekeiről[2]

A munkateljesítménnyel és a bérszínvonallal kapcsolatos kérdésekben a felsőbb vezetés mindkét fő érdekeltjének, a termelési vonalnak (a termelési osztály, a gyáregységvezető) és a munkaügyi vonalnak (a munkaügyi osztály intézte az összes létszám, bér- és normakérdéseket) határozott álláspontja, érdeke volt. Az itt működő embereknek ugyanis nemcsak viszonylag nagy arányú nyereségrészedése, prémiuma, presztízse függött ezektől a kérdésektől, hanem — a vállalat szigorú kézben tartott irányítása folytán — a pozíciója is. Ugyanakkor ezek az érdekek korántsem voltak megegyezőek, homogének.

A termelési vonal a folyamatos zökkenőmentes termelést szorgalmazta, hogy a vállalat teljesíteni tudja éves tervét: idejében, megfelelő mennyiségben és minőségben szállíthasson. A termelési osztály felügyelt az egyes gyáregységek termelési mutatóinak alakulására, és szoros kapcsolatban állt valamennyi műszaki jellegű funkcionális osztállyal, amelynek tevékenységétől az eredmények függtek így a technológiai, műszaki-fejlesztési, szerkesztési, anyagbeszerzési, programozási, munka- és bérügyekkel foglalkozó stb. osztályokkal). Mivel a vagongyártásban a technológia tradicionális volt, s ennek fejlesztése a vállalatnak sem szándékában, sem módjában nem állt, s szervezési vonatkozásban (anyagellátás stb.) igen ritkán mutatkoztak problémák, a termelési mutatók vonatkozásában a termelési osztálynak, illetve a gyáregységvezetőknek elsődlegesen a munkaügyi osztállyal voltak állandó nézeteltérései és nehézségei. Érintették a munkaügyi osztályt ugyanakkor az egyéb területek termelési problémái is.

A munkaügyi osztályt persze tulajdonképpen a termelési eredmények csak közvetve befolyásolták: ezért a felelősség a termelési vonalon nyugodott. Nála csapódtak le azonban a termelési vonalról érkező állandó panaszok, hogy nincs elég ember, és aki van, azt sem tudják a gyáregységek megfizetni; valamint a követelések: ide ilyen szakmából ennyi ember vagy oda annyi béremelés, túlóra vagy céljutalom lenne szükséges. Ugyancsak a munkaügyhöz érkeztek be a panaszok az időbéres gyáregységektől, hogy a darabbéres

[2] Szeretnénk megjegyezni, hogy a vállalatvezetés érdeke és céljai még a tárgyalt igen dinamikus vállalat esetében sem estek és eshettek teljes mértékben egybe a gazdasági szervezet által deklarált érdekekkel és célokkal. Helytelen az a feltételezés, hogy a szervezetek, illetve vezetésük, még ha ebben az irányban megfelelő érdekeltségük biztosítva van is, szüntelenül és vég nélkül arra törekednének, hogy saját működésükben maximális racionalitást és hatékonyságot érjenek el. Ehelyett inkább mindig „kielégítő állapotot", „meglehetősen jó", „elfogadható" helyzetet próbálnak teremteni. Még akkor is így van ez, ha egyes vezetők ambíciói, ideológiái látszólag maximum standardokat állítanak fel. (*March—Simon:* Organizations. Wiley, New York, 1958.)

területek elvitték bérfejlesztési alapjukat (1968-ban például a tárgyalt gyáregység mintegy két forinttal lépte túl a megengedett bérszintet). Ugyancsak a munkaügynél tiltakoztak a darabbéres gyáregységek az ellen, hogy már elért bérszintjüket normaszigorítással vagy más módon lefaragták. De a munkaügy volt a célpontja a műszaki és az adminisztratív alkalmazottak azon panaszainak is, hogy a fizikai állományhoz képest nincsenek megfizetve.

A munkaügyi osztály, a ránehezedő sokoldalú nyomás miatt, igen áldatlan helyzetben volt. Ennek a helyzetnek a hallatlan nehézségét fokozta (illetve előidézte) két makro-gazdasági tényező:

1. 1967 óta rendkívüli mértékben megnőtt a munkaerő-fluktuáció, amely a vállalat fizikai állományának valamennyi rétegét érintette. A vállalattól a szakmunkások, betanított munkások, segédmunkások — a kilépések megkönnyítése után — tömegesen vándoroltak el a város más gyáraiba, valamint a környék termelőszövetkezeti létesítményeibe. 1968 – 69-ben a fizikai állomány létszáma abszolút mértékben jelentős csökkenést mutatott, az utánpótlás nem volt biztosítva. (A vállalat hosszú távú fejlesztési koncepciója, az új magas technikai színvonallal dolgozó ágazatok fejlesztésével, lehetővé tette a létszámredukálást, de rövid távon, így 1968 – 69-ben a kilépések problémáját ez korántsem oldotta meg. Vitatható a megoldás hosszú távon is, hiszen a fluktuáció a legjobb munkások, a törzsgárda jelentős részét is elvitte.)

2. A vállalat számára az átlagbérellenőrzés gazdasági szabályozója szigorúan rögzítette a kifizethető bér egy főre jutó átlagos szintjét. Ez azt jelentette, hogy a vállalat a (sokak véleménye szerint teljesen fiktív) létszámhiányt nem tudta azzal sem pótolni, hogy meglevő embereit jobban megfizeti. (Az egyengető lakatosok például azt mondták, hogy „méltányos bérért" túlóra nélkül is többet tudnának produkálni, mint az adott helyzetben túlórával.) A munkaügyi osztály egyszerűen nem tudta finanszírozni a darabbéres területek rendszeresen „elfutó" béreit, legfeljebb — az átlagbér miatt — az időbéres területek rovására. (A vállalat szempontjából alig hoztak javulást ebben a kérdésben az átlagbérellenőrzés rendszerén 1970-ben és 1971-ben végrehajtott korrekciók.)

Mit tehetett tehát a munkaügyi osztály?

a) Mivel számára a legallergikusabb pont a bérszínvonal volt az átlagbér központi szabályozója miatt, erre koncentrált. Elsődlegesen ennek tudható be az, hogy a munkaügy ösztönzéssel kapcsolatos szemléletében a béraránvok nyomultak előtérbe, és a teljesítménykövetelmény-arányok csak ennek alárendelt, másodlagos szempontokként szerepeltek. A munka szerinti elosztással kapcsolatos „torz szemlélet (a dötési mechanizmusban meglevő hiányosságok mellett) tehát nagyon is reális alapokra is támaszkodott. A torzulásokban azonban egyéb okok is közrejátszottak:

b) A munkaügyi osztály az előírt bérszínvonal betartására, illetve a béraránvok fenntartására elsődlegesen a munkanormák szabályozásának eszközét mint legcélravezetőbb módszert alkalmazta. Emögött több reális megfontolás állt. 1. A bérek mindig „darabbéres"vonalon futottak el; ha ezt a munkaügy más eszközökkel igyekszik meggátolni, például teljesítmény, illetve bérplafon létesítésével, akkor a létszámhiány okozta termelési problémák nem oldódnak meg, sőt a perspektívájukat vesztett munkások talán még nagyobb arányban lépnek ki. 2. A munkanormák megszigorítása bizonyos fokig pótolta a létszámhiányt. Hiszen a 20%-os szigorítás durván számítva azonos eredményhez vezetett, mint a 20%-os létszámfejlesztés. Ily módon a normamegszigorítás

volt a legjobb mód mind a bérszínvonal betartására, mind a helyes bérarányok megőrzésére.

c) A munkaügyi osztály politikájában másodlagos, de fontos eszközként szerepelt a személyi órabérek szabályozása. A személyi órabérek időbéres területen közvetlenül, darabbéres területen egyáltalán nem érintették a bérszintet. Az, hogy a munkaügyi osztály a darabbéres területek személyi órabéreinek alakulására is gondosan ügyelt, lényegében félrevezető manőver volt az időbéres területek számára. Az ottani munkások ugyanis személyi órabérben gondolkodtak, nehezen tekintették át a darabbéres területek hallatlanul bonyolult ösztönzési konstrukcióját, és így a darabbéres területek viszonylag alacsony személyi órabérei azt a látszatot kelthették számukra, mintha a bérarányok helyesek lennének. Ennek persze bizonyos érdemi vonatkozása is volt: amennyiben a munkások más vállalatokhoz személyi órabérüket vitték tovább. A darabbéres területek viszonylag alacsony személyi órabérei, amelyek egyébként gyakorlatilag teljesen függetlenek voltak az órakereset szintjétől, nem ösztönözték a munkást kilépésre.

d) Abból adódóan, hogy a munkaügyi osztály ösztönzési politikájában a létszámnehézségnek és az átlagbér betartásának együttes nyomása alatt cselekedett, szükségszerűen következett a szakmák, a brigádok és munkások kereseti differenciáltságának kényszerű beszűkítése. Ha ugyanis a munkaerőpiacon kialakult minimum keresetek (1969-ben 7—7,50 forintos órabér) messze meghaladták az elméletileg előírt minimumot (4 forint), és a keresetek átlagos szintje az elméleti skálának megfelelő átlagos szinten volt rögzítve (kb. 10 fortint), akkor ez a magas keresetek kényszerű „letörését" hozta magával. Ez minden ösztönzési tényezőben jelentkezett. 1964-ben a vállalat még nyilvántartott I-es munkakategóriát. 1969-ben az I-es kategória már be sem került a kollektív szerződésbe, és megfogyatkozott a II-es, de a legmagasabb VII-es kategóriák száma is. (Korábban VIII-as is volt!) Ugyanígy a gyáregység segédmunkásainak a vállalat elvileg 4 forintos személyi órabért is megállapíthatott. (6 - 7 forint alatt alig volt). A legjobb szakmunkásoké viszont elméletileg elérhette volna a 11,50 forintot, de 10 forintig sem emelkedett. A differenciálási skála ilyen összeszűkülése kihatott a normakarbantartások gyakorlatára is, hiszen — mint mondottuk — ezek éppen a legigyekvőbb kollektívák teljesítményeit törték le, s a gyengébbeket (vagy a taktikázókat) megkímélték.

e) Mivel a munkaügyi osztály a bérszintet görcsösen tartani volt kénytelen, szemben a gyáregységek, a termelési osztály, sőt a munkások direkt nyomásával, természetes jelenség volt, hogy az ezzel kapcsolatos döntési jogokat (a munkanormák megállapítása, a személyi órabérek változtatása stb.) egyre inkább a saját hatáskörébe vonta, centralizálta, még akkor is, ha az ilyen döntések hozatalához kellő informáltsággal nem rendelkezett.

A vállalat politikája a teljesítménnyel és a bérszínvonallal kapcsolatban annak a sajátos egyensúly-játéknak volt a terméke, amely a vállalat működési körülményeinek nyomása alatt évről évre megismétlődött a munkaügyi és a termelési vonal között. A munkaügy minden év végén konstatálta, hogy a bérek egyes területeken elfutottak, a bérarányok felborultak. Ezért a következő év elején a kritikus területeken bérmegszorító intézkedésekhez folyamodott. (Például 1968 elején a gyáregységben csökkentette a túlórákat, nem írt ki céljutalmat, 1969 elején normamegszorításokat rendelt el, és csökkentette az egyengetők bérezésében a progresszivitás mértékét stb.) A termelési vonal

ekkor passzív volt, mert — lévén az első negyedévről szó — a terv teljesítése nem okozott még számára gondot. A bérmegszorítások hatására a termelésben a problémák a második negyedévben jelentkeztek (teljesítmény-csökkenés egyes helyeken; fluktuáció stb.). Ekkor már a gyáregységvezetés, illetve a termelési osztály is kezdett aggódni, és nyomást gyakorolt a munkaügyre, hogy adjon pénzt vagy létszámot.[3] A munkaügy előbb vagy utóbb kénytelen volt a bérmegszorításon engedni: megindultak a túlórák, a céljutalmak, a termelési eredmények javultak. Év végére a termelési vonalon megnyugodtak a kedélyek: a terv teljesült, de a bérelfutások és aránytalanságok miatt elölről kezdődtek a munkaügy gondjai.

A vagongyártás s ezen belül a tárgyalt gyáregység irányában gyakorolt nyomásnak ugyanakkor bizonyos összvállalati indítékai is voltak, amelyek mind a termelési, mind a munkaügyi vonal lokális érdekei fölött álltak. A vagongyártást, mint mondottuk, „halálra ítélték". A piaci perspektívák kedvezőtlenek voltak, a gyártás gazdaságtalan volt: a gazdasági reform rendelkezései értelmében az állami dotációkat fokozatosan megvonták. Az ágazatot azonban, legalábbis a Diesel-motorok gyártásának teljes felfutásáig, „becsukni" nem lehetett. Mármost a vállalatnak érdekében állt, hogy az önköltséget ebben a több éves átmeneti időszakban is csökkentse. Ennek pedig az adott körülmények között a legkézenfekvőbb útja a termelékenységre eső bérköltség redukálása volt. (A bérhányad primitív technológia mellett viszonylag magas.) Hogy ez a vállalati szándék mennyire létezett, bizonyítja például az a tény, hogy a vállalat a korábban legtöbb állami dotációt élvezett (legráfizetésesebb) kocsitípus munkanormáit szorította meg leginkább. Ezáltal vált ez a típus „rosszul fizetővé" a munkások számára. A vállalat tehát a gazdaságosság terheit szinte közvetlenül áthárította a munkásokra.

Az alsó szintű vezetés érdekeiről

A teljesítmény és a bérszínvonal kérdésében nemcsak a felső vezetésen belül (ide értjük a funkcionális osztályokat és a gyáregységvezetőket), hanem a felső és az alsó szintű vezetés érdekei között is különbségek voltak.

Az alsó szintű vezetők (az egyszerűség kedvéért a továbbiakban csak művezetőkről beszélünk, de ebbe a kategóriába tartoznak az üzemvezetők és a főművezetők is) alapvetően közömbösek voltak munkásaik teljesítmény- és bérszínvonalát illetően. Ez elsősorban anyagi ösztönzésük elhanyagoltságának volt betudható. A művezetők jövedelme szinte teljesen független volt beosztottaik termelési eredményétől, és semmiféle anyagi perspektívát nem adott. Jövedelmük 96,5%-át gyakorlatilag fix részek tették ki (a havi „fix" kereset és a nyereségrészesedés aránya együttesen 92,1% volt). Ugyanakkor a rögzített kereset sem volt eléggé differenciált: relatív szórása mindössze 4%-os volt (szemben egyes munkásbrigádokkal, ahol 10—20%-ot is elért). Két — bonyolult vezetői feladatok ellátására hivatott — művezető munkájának

[3] Mindebben — s az érdekek által csupán indirekt módon érintve — szerepet játszott az a vállalati termelési stratégia is, hogy az éves tervben szereplő munkák zömét az üzemek novemberig elvégezzék, és a hátralevő időszakban már csak bizonyos elmaradt munkák pótlására, illetve a beütemezett mennyiséghez képest plusztermelésre kerüljön sor.

a különbségét tehát a vállalat lényegesen kisebbre értékelte anyagiakban, mint két egyszerű fizikai munkát végző dolgozóét.[4]

A művezetők gazdasági ösztönzésének helyzetét az alábbi táblázat illusztrálja

A művezetők jövedelmének összetevői	Az összetevők átlagos súlya a művezetők jövedelmében	Az egyes összetevőkből származó átlagos összeg	Szórás	Relatív szórás	Maximum és minimum értékek különbsége
	%	Ft	Ft	%	Ft
Havi fix kereset	81,3	2740.—	77.—	3,0	300.—
Negyedéves prémium	4,4	145.—	19,—	8,0	66.—
Céljutalom	2,4	82.—	93.—	114,0	283.—
Jutalom az ig. alapból	1,1	38.—	37.—	98,0	96,—
Nyereségrészesedés	9,0	298.—	14.—	5,0	42.—
Összes jövedelem	100,0	3303.—	197.—	6,0	690.—

Megjegyzés: a gyáregység kilenc művezetőjére vonatkozik. 1968-as adatokból számítva.

A teljesítmény-színvonal növeléséhez való hozzájárulás azonban nemcsak közömbös, hanem bizonyos esetekben ellenszenves feladat is volt a művezető számára. A munkások teljesítmény-maximalizálása, az azt követő normamegszorítások által okozott veszteségek mindig súlyos feszültséget eredményeztek a munkások körében, s az elégedetlenség közvetlen célpontja a művezető volt. Olyan helyzet alakulhatott ki, amelyben a rutin jellegű feladatok (a munka átlagos szintű megszervezése, a műhely rendjének elfogadható mértékű biztosítása, a munkafegyelem nagyjából kielégítő szintjének fenntartása, a munkabiztonsági szabályok betartása) is nehézzé váltak. Hasonló helyzetet teremtett a bérmegszorítások után bekövetkező teljesítmény-csökkentés is. Ilyenkor, bár a helyzet kialakulásához vajmi kevés köze volt, őt „rendelték be az irodába", neki kellett „tartania a hátát", neki kellett „munkásaival veszekednie". S a helyzeten sem tudott segíteni, mert minden azon múlt, hogy a gyáregységvezető és a termelési osztály tud-e pénz szerezni vagy sem. S ráadásul az egészből semmi haszna sem volt. Sőt mi több, a teljesítmény-színvonal emelkedésével járó bérszínvonal emelkedés presztízs érzését sértette. A művezetők kereseti szintje ugyanis a munkásokéhoz képest igen nyomott volt. 1968-ban fix keresetük átlagos szintje csupán 20%-kal haladta meg beosztottaikét. (A főművezetők hasonló mutatója 35%, az üzemvezetőké 48% volt.) Csúcsidőszakban, tehát a teljesítmények felfutásakor ez a különbség még csökkent. A keresetek ilyen színvonalának alakulása mellett a legjobb szakmunkások pénze rendszeresen meghaladta a művezetőkét, sőt csúcsidőszakban a főművezetőkét és az üzemvezetőkét is. A művezetők jogosan saját munkájuk „értékének" lebecsülését látták anyagi helyzetükben, és ez kihatott cselekvésükre is.

A helyzetet jól illusztrálják az 1968 szeptemberi csúcsidőszakra vonatkozó adatok:

[4] *Héthy—Makó:* A művezetők anyagi érdekeltségének a problémái. Ipargazdaság, 1969. november.

Szakma Brigád	A legjobban fizetett munkás keresete Ft	A művezető		A főművezető		Az üzemvezető	
		havi fix ker. Ft	különbség Ft	havi fix ker. Ft	különbség Ft	havi fix ker. Ft	különbség Ft
Egyengetők							
Czifra	3750	2750	+1000	2900	+850	3000	+750
Ferenczi	3500	2760	+ 740	2900	+600	3000	+500
Oláh	3050	2750	+ 300	2900	+150	3000	+ 50
Szerelők:							
Engel	3210	2800	+ 410	2900	+310	3000	+210
Honner	3540	2800	+ 740	2900	+640	3000	+540
Lázár	2850	2800	+ 50	2900	− 50	3000	−150
Jancsek	3090	2600	+ 490	2900	+190	3000	+ 90
Neumann	2880	2600	+ 280	2900	− 20	3000	−120
Péteri	2900	2600	+ 300	2900	0	3000	−100
Trencsényi	3180	2900	+ 280	2900	+280	3000	+180
Alkatrész 1.:							
Antal	3110	2700	+ 410	2650	+460	3150	− 40
Benkő	2630	2700	− 70	2650	− 20	3150	−520
Rónai	2750	2700	+ 50	2650	+100	3150	−400

Megjegyzés: a táblázatban közölt munkáskeresetek a rendes munkaidőben elért összeget tartalmazzák plusz a céljutalmat. Nem foglaltatik bennük a túlórákból származó összeg.

A művezetők és a munkások közötti bérfeszültséget fokozta a túlórák kérdése. A munkások ugyanis lényegesen több túlmunkát kaptak, mint művezetőik. Míg az egyengető lakatosokra 1968-ban havonként és fejenként 36,1 túlóra jutott, addig művezetőikre 6,5. A szerelő lakatos munkásokra ugyanez a mutató 20,1 volt, a művezetőkre 3,1 !. Az alkatrész lakatosoknál a művezető egyáltalán nem túlórázott (a munkásokra havonta fejenként 14,2 túlóra jutott). Ami a főművezetőket és az üzemvezetőket illette: a kollektív szerződés értelmében a vállalat nekik nem fizethetett túlórát.

A művezetők érdekei a teljesítmény-és bérszínvonallal kapcsolatban eltértek a gyáregységvezetőéitől, a funkcionális osztályokéitól, és ellentmondásos jellegük folytán nem öltöttek formát határozott és egyértelmű cselekvésben. Nagy részük teljesen apatikus volt. Néhányan közülük (a nyugalom fenntartása érdekében) besegítettek munkásaik taktikázásába. Ezek általában a jobban fizetett emberek voltak, akiket kevésbé zavart a munkások magas keresete. Néhányan pedig, presztízs és egyéb indítékokból, a bérmegszorításokat (normakarbantartások stb.) támogatták.

Az alsó szintű vezetés tehát a felsőbb vezetés és a munkások érdekkonfliktusaiban meglehetősen kiszámíthatatlan viselkedésű ütköző közeg volt, amelyik adott esetben erősíthette is, de tompíthatta is az összeütközéseket.

A munkások érdekeiről

A munkások, mint kimutattuk, rendkívül nagy jelentőséget tulajdonítottak a pénznek, vállalati tevékenységük szinte kizárólagos értelmét annak megszerzésében és növelésében látták. Szorgalmas, többségükben igen ke-

ményen és jól dolgozó emberek voltak, akik nem vonakodtak attól, hogy ennek érdekében megfogják a munka végét. Mindez nem mond ellent annak, hogy a gyáregység dolgozói — még alapos agitáció nyomán — sem fogadták el tartósan és zökkenőmentesen a vállalatvezetés által meghirdetett olyan célokat, mint a gazdálkodás hatékonyságának javítása s ennek megfelelően a teljesítmények fokozása. Magatartásukat elsődlegesen nem a vállalati felsőbb vezetés törekvéseihez és ideológiájához, hanem azokhoz a konkrét társadalmi-gazdasági körülményekhez igazították, amelyek között napról napra éltek és dolgoztak a gyár falain belül és azon kívül. Mivel pedig ez a társadalmi-gazdasági környezet igen differenciált volt, az egyes munkásoknak és rétegeknek az érdekei (ezeket az embereket a munkaszervezet sokszor egyazon egységbe, brigádba zárta) eltértek, sőt sokszor szemben álltak egymással. Nem azonos álláspontot foglaltak el a teljesítmény-színvonallal és a bérszínvonallal kapcsolatban: cselekvésük sokszor a munkacsoporton belül is keresztezte egymást, a brigádok cselekvése pedig a vállalat céljait.

Üzemszociológiai vizsgálatunk során megkíséreltük feltárni azokat a társadalmi-gazdasági körülményeket, amelyek a munkások teljesítménnyel és bérrel kapcsolatos érdekeinek tartalmát, beállítottságukat meghatározzák.

Úgy tapasztaltuk, hogy az egyes munkások érdekeit, azaz a brigád érdekviszonyait — a környezet erős összetettsége, differenciáltsága miatt — „születésük pillanatától" eleve heterogenitás jellemzi. Ebben igen nagy szerepe van az egyének üzemen kívüli anyagi-gazdasági és tudati-, társadalmi környezetének. (Ez az egyik fontos pont, amit a szervezetek emberszemléletükben teljesen figyelmen kívül hagynak.)

Azáltal, hogy hazánkban a jövedelmek átlagos szintje meghaladta a létminimumot, és a gazdaság eljutott a mindennapos fogyasztási cikkek nagy választékban történő előállításának, valamint a tartós fogyasztási cikkek tömegtermelésének periódusába, nemcsak a munkások anyagi igényei váltak erősebbekké, hanem szükségleteik és fogyasztásuk is differenciáltabbakká lettek.[5] Voltak, akiket még teljesen lekötött a mindennapos fogyasztási cikkek megszerzésének gondja, függetlenül attól, hogy hány embert kellett eltartaniuk, etetniük, ruházniuk, iskolába járatniuk stb. Mások most hajtották végre a családalapítással járó, igen nagy megterhelést jelentő beruházást, viselték a lakásépítéssel, illetve lakásszerzéssel járó, igen nagy megterhelést jelentő beruházásokat, kiadásokat. Ők tartós fogyasztási cikkek vásárlására gondolni alig tudtak. Voltak ugyanakkor olyan munkások is, akiket már nagyrészt a tartós fogyasztási cikkekre irányuló igényeik kötöttek le: többnyire megszerették a televíziót, a mosógépet, a motorkerékpárt, s most a már meglevő lakásuk további csinosítására, berendezésére, kényelmesebbé tételére, hűtőszekrény, sőt gépkocsi vásárlására fordították erejüket. Egyesek „létükért", mások „legfeljebb" életnívójuk emeléséért dolgoztak.

A munkások teljesítménnyel és bérrel kapcsolatos magatartására az üzemen kívüli anyagi-gazdasági körülményeken túl a tudati-társadalmi környezet is hat. Az üzem munkásságának több mint négyötöde faluról bejáró, pa-

[5] „Alapfogyasztáson olyan, a társadalom gazdasági és kulturális szintjétől függően változó fogyasztási minimumot értünk, amelyet a szocialista társadalom minden tagja számára biztosítani kell." „Differenciált fogyasztásról ott beszélhetünk, ahol a termelés szintje, illetve a fogyasztás formája — legalábbis egyes osztályok és rétegek számára — lehetővé teszi az említett minimumot meghaladó fogyasztást vagy az alapszükségleteknek az átlagostól, a standardtól eltérő módon való kielégítését."
Hegedűs—Márkus: Alternatíva és értékválasztás az elosztás és a fogyasztás tervezésében. Közgazdasági Szemle, 1969. IX. 1055. o.

raszti sorból kikerült dolgozó. A falu társadalmához és ennek sajátos értékrendjéhez való kötődés bennük sokszor igen erős volt: a pénznek, mint presztízs-szimbólumnak — szinte mítosza volt náluk. „Megveri őket az asszony, ha kevesebbet visznek haza a hónap végén, mint a szomszéd" — mondták az egyik sajátos faluközösséghez tartozó munkásokról.

A faluközösséghez tartozó egyik munkással, Honner brigádvezetővel történt a következő eset: 1967-ben még szokásos volt az, hogy a brigádok „százalékot vittek át" egyik hónapról a másikra, azaz — a művezető közreműködésével — nem számolták el és vették fel valamennyi bedolgozott normaórájukért a pénzt, hanem tartalékolták. 1967 novemberében Honnernek, aki kapkodó ember volt, elvitte az ujját a köszörű, és hazament táppénzre. Időközben azonban a gyáregységvezetés közölte, hogy most valamennyi felgyűlt százalékot el kell számolni, mert nem lehet átvinni az „új mechanizmusba"! A brigád el is számolta a pénzt. Amikor ezt Honner meghallotta, elment otthon a kocsmába, leitta magát, és üvöltött: gazemberek, zsiványok, kiraboltak! Csak akkor nyugodott meg, amikor a többiektől megkapta a részét. Nos — ha nem is olyan mértékben, mint a falusiak — a városi eredetű, városban lakó munkások szintén elég nagy presztízst tulajdonítanak a pénznek.

Az egyéni érdekeket magukban foglaló csoport-érdekviszonyokat — a társadalom erős struktúráltsága miatt — tehát „születésük pillanatától", a munkásoknak az üzembe való belépésétől kezdve heterogenitás jellemezte. A dolgozók eleve eltérő egyéni érdekei az üzem belső környezetében, a munkásvezetés és munkás-munkás érdekkonfliktusok tüzében módosultak, átalakult egymáshoz való viszonyuk is.

A gyár falain belüli anyagi-gazdasági és tudati-társadalmi körülmények igen fontos szerepet töltenek be a munkások teljesítménnyel és bérrel kapcsolatos magatartásának alakulásában. (Ez azonban, mint a szervezetek szemléletével szemben ismételten hangsúlyozni szeretnénk, nem kizárólagos!) Az anyagi-gazdasági tényezők közül a legfontosabb a munkás keresetének viszonylagos magassága és emelkedési perspektívája. Az egyén keresete, az adott csoportos darabbérezési konstrukcióban, két dologtól függött. Egyrészt a brigád közösen megtermelt béralapjának (teljesítmény-százalékának) a nagyságától, másrészt az egyén személyi órabérének (tehát a béralapból való részesedési arányának) magasságától. A munkás keresetének emelkedési perspektívájáját ugyanennek a két tényezőnek az emelkedési perspektívája határozta meg.

A személyi órabéreket, mint kimutattuk, a vállalat nagyrészt a tényleges egyéni teljesítménytől független szempontok (a szakképzettség, a gyakorlati idő) alapján állapította meg. Ez azt jelentette, hogy a szakmunkások minden körülmények között többet kerestek, mint a betanított munkások, az idősebb, hosszú gyakorlati idővel rendelkező dolgozók pedig, mint a rövidebb ideje dolgozó fiatalok, függetlenül attól, hogy mit produkáltak. Ugyanennek a jelenségnek a másik oldala viszont az volt, hogy a személyi órabérek emelkedése az előbbiek számára önmagában semmiféle perspektívát nem nyújtott, míg az utóbbiak számára anyagi helyzetük gyors javulásával kecsegtetett. A személyi órabérekkel végzett számításaink ugyanis azt mutatták, hogy a szakképzettség azonos szintjén levő dolgozók 12—14 év gyakorlati idő alatt (tehát 30 éves korukig) „felélik jövőjüket", megkapják a várható órabér-emelkedésük 97,4%-át, azaz elérik a maximumot.

A szakmunkások és a betanított munkások, de főleg az „öregek" (30 éven felül) és a fiatalok között komoly konfliktusforrás volt, hogy az előbbiek —

sokszor tényleges munka nélkül — sokat kerestek, az utóbbiak keveset. Fokozta a potenciális konfliktus valószínűségét az is, hogy az idősebbeknek a személyi órabérek emelkedése már nem adott perspektivát, míg a fiataloknak igen.[6]

Az idősebb munkások anyagi perspektívát, a fiatal munkások pedig fokozott anyagi perspektívát nyerhettek a csoport teljesítmény-szintjének, béralapjának, illetve egy főre jutó kereseti szintjének emelésével. Csakhogy az egy főre jutó bérszintet a vállalat (esődlegesen ugyancsak az átlagbérellenőrzés korlátai miatt) rögzíteni igyekezett, s azt szerette volna elérni (egyébként sikertelenül), hogy hosszú távon csak a megadott szűk határok között, igen lassan növekedjék.

Ha az „öreg" és a fiatal munkások egyöntetűen szorgalmazták is a teljesítményszint emelését, ellentéteik korántsem szűntek meg, sőt fokozódtak. Egyrészt, a béralap növekedése mellett — személyi órabéreit tekintve változatlan összetételű csoportot feltételezve — az eleve magasabb személyi órabérű „öregek" pénze gyorsabban emelkedett, mint a fiataloké, és köztük a szakadék nőtt. A fiatalok panaszkodtak, hogy az „öregek elviszik a pénzüket, és nem dolgoznak érte". Másrészt, a teljesítmény emelése a normakarbantartás veszélyével járt. A teljesítmény-követelmény megszorítása az „öregeket" sokkal érzékenyebben érintette, mint a fiatalokat. A fiatalokat ugyanis, legalábbis hosszú távon, „kárpótolta" ezért személyi órabérük emelkedése, míg „öregeket" nem. Emiatt az előbbiek sokkal kevésbé kerültek szembe a normakarbantartások miatt a vállalattal, mint az utóbbiak.

A munkások cselekvésére kétségtelenül hatással voltak az üzemi tudatitársadalmi körülmények is. A vállalati szakigazgatás nemcsak ösztönzési intézkedéseivel, hanem a munkások presztízsigényére apelláló irányítási módszereivel (például a munkásoknak bizonyos bérezési döntésekbe való bevonásával, amiről később lesz szó), valamint a meghirdetett céljai érdekében kifejtett agitációjával, ideológiájával is befolyásolhatta a dolgozó magatartását. Ilyen szerepet játszott a szakszervezet és a pártszervezet. Rendkívül erőteljes hatást gyakorolt ugyanakkor a munkásokra az informális szervezet is mint társadalmi tényező, amelyet a munkások és a vállalat, valamint a munkások egymás közötti teljesítmény- és bérkonfliktusai hívtak életre.

A munkások társadalmi-gazdasági körülményeinek differenciáltsága vezetett a munkásság eltérő, olykor szembenálló érdekű rétegekre való tagozódásához.

A munkásokat az informális szervezet vonatkozásában elfoglalt pozíciók alapján az egyengető és szerelő lakatos szakmákban négy rétegbe soroltuk. Ezek a következők voltak:

[6] A személyi órabérek ilyen állapota, amely — mint kifejtettük — az átlagbérellenőrzés makrogazdasági szabályozójának a hatását hordta magán, és ezáltal nem volt elszigetelt jelenség, különösen időbéres területeken vezetett rendkívül negatív eredményekhez. Időbéres területen ugyanis az anyagi perspektívát az üzemen belül szinte kizárólag a személyi órabér emelkedése jelentette. Így a teljesítmény-visszatartás legegyszerűbb formája az volt (szemben a tárgyalt gyáregységben jelentkező bonyolult teljesítmény-taktikával), hogy a személyi órabérük maximumát elért időbéres dolgozók csak egy általuk „igazságosnak" tartott, szigorúan körülhatárolt munkamennyiség elvégzésére mutatkoztak hajlandónak. Ez az álláspontjuk, mint egy nyugatmagyarországi szerszámgépgyárban történt, igen komoly feszültségeket okozott a fiatal munkások vonatkozásában, akik — a még várható órabéremelés reményében — kénytelenek voltak az idősebbekre jutó feladatok jelentős részét is elvégezni. Az átlagbérszint rögzítésének természetes reakciója a „plafont elért" munkások részéről a teljesítmény-színvonal rögzítése.

1. az irányadó réteg — a klikkek —, amely a teljesítménnyel és bérszínvonallal kapcsolatos taktikázás irányítója volt;
2. az irányadó réteghez „kapcsolódók" (nem klikktagok), akik a klikkek taktikázását támogatták;
3. a „periféria", amely kívül állt az informális struktúrán, és „semleges" álláspontot foglalt el a taktikázás ügyében;
4. az „ellenzék", amely önálló, illetve a klikkekkel szemben álló informális alakzatokat hozott létre, és nem értett egyet az irányadó réteg magatartásával.

Az informális pozíciók alapján különválasztott rétegek érdekeinek és érdekviszonyainak a felderítéséhez megvizsgáltuk a hozzájuk tartozó személyek társadalmi-gazdasági hátterét. Úgy tapasztaltuk — összhangban összes egyéb tapasztalatainkkal —, hogy elkülönülésük elsődlegesen gazdasági okokra vezethető vissza. Az emberek (társadalmi)-gazdasági helyzetének megfelelő, megbízható beméréséhez hat főbb mutatót használtunk: az életkort, a személyi órabért, a szakképzettséget, a gyakorlati időt, a családi állapotot és a lakáshelyzetet. A mutatókat az előzőekben leírt általános összefüggések alapján választottuk ki, és ugyanezek szerint az összefüggések szerint jelöltük meg az egyes indexeknél a kritikus pontokat. Így például az életkornál a 30 évet, ami — kimutatási eredményeink szerint — a személyi órabér emelkedésének lezárulását, a legmagasabb üzemi kereseti kategóriába kerülést, a munkáscsalád anyagi helyzetének stabilizálódását, a lakásprobléma megoldását stb. jelentette. A hat főbb mutató mellett más indexeket is alkalmaztunk.

Az egyengető és a szerelő lakatos szakmában az általunk megkülönböztetett négy réteg társadalmi-gazdasági hátterének főbb indexei a következőképpen alakultak:

Réteg	Létszám	30 év feletti életkorú %	Személyi órabér átlag Ft	Szakmunkás %	10 év feletti gyakorlati idővel rendelk. %	Családi állapot (nős) %	Saját lakással rendelk. %
Irányadók	45	86,6	9,10	93,3	71,1	95,5	91,1
Kapcsolódók	16	56,3	8,37	87,5	31,2	56,3	62,5
Periféria	41	31,7	7,65	65,5	24,4	48,8	41,4
Ellenzék	39	20,5	7,86	86,5	10,3	48,7	15,4

Az irányadó munkásréteg érdekeiről

Az irányadó réteg (a brigádok uralkodó klikkjei) gazdasági hátterét tekintve a gyáregység munkásságának leghomogénabb, legmarkánsabb és legprecízebben körülírható rétege.

Nagy többségükben (86,6 %) 30 évnél idősebb (de általában 40 évnél fiatalabb) munkások. Fizikai erejük teljében. Nagy többségükben szakmunkások (93,3 %). A legjobban képzett réteg. Stabil és biztos gazdasági „hátországgal" rendelkeznek.

A szakmákon és brigádokon belül, tehát az üzemben, magas személyi órabérek folytán (átlagosan 9,10 forint) ők keresik a legtöbbet. Ez utóbbi szak-

képzettségük mellett hosszú gyakorlati idejüknek tulajdonítható. Nagy többségüknek (71,1%) 10 évnél hosszabb ideje dolgozik az üzemben — keresetükkel háztartási költségvetésük kiegyensúlyozott volt. Megvolt a lakásuk — saját családi házuk vagy főbérletük —, és túl voltak az építkezésre, illetve lakásépítésre felvett kölcsönök nagy részének törlesztésén is (91,1%-uk rendelkezett saját lakással, és 95,5%-uk volt családos). Többségük lakása már szépen be volt rendezve, és háztartásukat gépesítették. Anyagi erejüket most már a tartós fogyasztási cikkek megszerzésére és egyéb célokra összpontosították. Tovább csinosították, illetve kényelmessé tették lakásukat: fürdőszobát építettek, illetve szereltek fel (ahol még nem volt), bővítették plusz egy szobával, parkettáztatták a szobákat, és — többségükben falusi emberek lévén — vaskerítést csináltattak. (Ez utóbbi sajátos „presztízs-jel" volt a falu társadalmában.) Gyermekeik már iskolába jártak, feleségük dolgozott: pénzt keresett. A családok hónapról hónapra jelentős összegeket tudtak megtakarítani, amelyeket azután a már említett célokra fordítottak.

Az egyengető szakma, pontosabban a Czifra-brigád, nyolc uralkodó klikkjébe például 13 ember tartozott. A 13 munkás közül 12 a 30 évtől 40 évig terjedő korosztályt képviselte. Egyetlen kivétellel szakmunkások. Órabérük, ugyancsak egyetlen kivétellel, a magas 9,60 forint és 9,90 forint értékhatárok között helyezkedett el. Gyakorlati idejük, egy tagot nem számítva 10 év felett. Közülük 11-nek saját családi háza, kettőnek főbérleti lakása volt. Mindannyian nősek voltak. Valamennyien jelentős (10 ezer forintot meghaladó) megtakarított pénzzel rendelkeztek.

Az irányadó munkásréteg gazdasági helyzete olyan érdeket teremtett, amely szükségessé és lehetővé tette a teljesítmény- és bérszínvonallal kapcsolatos taktikázást.

A taktikázás szükségességét tulajdonképpen üzemen kívüli és belüli gazdasági helyzetük egyaránt indokolta. Bár ezek az emberek kedvező körülmények között éltek, gazdasági szükségleteik erőteljesek voltak: a lakások csinosítására, kényelmesebbé tételére, az új tartós fogyasztási cikkek megszerzésére pénz kellett. Azáltal, hogy személyi órabéreik emelkedése a vállalatnál lezárult, csupán a teljesítményük emelkedéséből, túlmunka és céljutalom kiharcolásából remélhettek több pénzt. Az irányadó rétegnek mindegyik lehetőség „kijátszásához" külön-külön és együttesen is erős érdeke fűződött. A teljesítménynövelés eszközének önmagában való kijátszása, mint mondottuk, igen veszélyes volt, mert a teljesítménykövetelmény a munkanorma megszigorítását szinte törvényszerűen maga után vonta. Kevésbé veszélyes, bár nem veszélytelen játék volt a teljesítmény-szabályozás és a túlmunka, illetve céljutalom kikényszerítés összekapcsolása. Ez ugyancsak magában foglalta a teljesítmény-követelmény megszorításának veszélyét, de korántsem olyan mértékben, mint az előző variáció. (Ha a réteg megfelelően kézben tudta tartani a szakma, illetve a brigádok cselekvését, s megfelelő pillanatban fel tudta nyomni a teljesítményeket (amikor a vállalatvezetésen belül a termelési vonalnak a terv teljesítéséhez fűződő érdekei domináltak), majd a megfelelő pillanatban lecsökkenteni (amikor a munkaügyi vonal bérmegszorító érdekei domináltak), akkor érdekei érvényre jutottak.

Az irányadó réteg számára azonban a taktikázás nem csupán (a több pénz kiharcolása érdekében) szükséges, hanem lehetséges alternatíva is volt. Azoknak az embereknek a számára, akiknek a háztartási költségvetésük kiegyensúlyozott volt, jelentős megtakarított pénzzel rendelkeztek, nem jelentett ko-

molyabb problémát, hogy üzemi keresetük rövid távon lecsökken, ha ez a hosszú távú meredek emelkedés perspektívájával biztat. Az egyengetők klikkjei könnyen elviselték az áprilisi 8,20-as átlagos órakeresetet, mert tudták, hogy szeptemberre „kamatostól visszakapják veszteségeiket". (1968 szeptemberében 15,40 volt a szakma órakeresete a taktikázás folytán.) Egyébként is a klikkek számára, azáltal, hogy személyi órabérük magasabb volt, a teljesítménycsökkentés viszonylag enyhébb áldozatokkal járt, mint a szakma, illetve brigád alacsonyabb órabérű tagjai számára.

Végső soron tehát, az adott vállalati körülmények között, az irányadó réteg érdeke a taktikázáshoz fűződött. Hasonló volt a klikkekhez „kapcsolódók" érdeke is. A „kapcsolódók" rétegéhez tartozó embereknek, mint ez a fenti táblából kiderül, a gazdasági helyzete közel állt a klikkekéhez. Éppen ezért ennek külön, részletes elemzésébe nem megyünk bele.

Az ellenzéki réteg érdekeiről

Az ellenzéki réteg (a brigádok oppozícióba szorított informális struktúráihoz tartozók) gazdasági hátterét tekintve majdnem olyan markáns réteg volt, mint az uralkodó klikkek. Gazdasági helyzete gyökeresen különbözött az előbbiekétől.

Nagy többségükben (79,5%) harminc év alatti fiatalok voltak. Nagy többségükben szakmunkások (86,5%). Fizikai és szakmai kvalitásaikat tekintve tehát éppen olyan jó képességű munkások, mint az irányadó réteg. Személyi órabéreik azonban igen alacsonyak voltak (átlagosan 7,86 Ft), ami elsődlegesen rövidebb gyakorlati idejüknek volt tulajdonítható (csupán 10,3-%nak volt 10 évnél hosszabb gyakorlati ideje). Mindez azt jelentette, hogy üzemi keresetük a szakmák és brigádok „öregebb" munkásaihoz viszonyítva alacsonyabb volt, s részben ezzel összefüggésben gazdasági helyzetük is „nyomottan" alakult. Most viselték a családalapítással és lakásépítéssel járó hatalmas kiadások terheit. (48,7%-uk volt családos, de csupán 15,4%-nak volt saját lakása. Ez talán a legfontosabb index gazdasági helyzetükkel kapcsolatban !) El voltak adósodva az OTP-nél. Még nem tudták, hogy tervezett, készülő vagy ritkább esetben már felépült lakásukat miből rendezik be. A részleteket fizették, és sokszor még a már alapvetőnek számító tartós fogyasztási cikkekre (mosógép, tv) sem telt. Ráadásul, ahol már voltak gyermekek, még igen kicsinyek voltak, a feleségeknek otthon kellett maradniuk. Dolgozni, legalábbis teljes fizetésért, nem tudtak. Így ezeknél a 30 év alatti munkásoknál sokszor saját keresetük jelentette a családi élet egyetlen anyagi bázisát.

Ezek a (az idősebbek által kellő megértés híján „kapzsinak" nevezett) fiatalok nem engedhették meg maguknak a taktikázást. Nem törődtek azzal, hogy a munka a ráfordításaikhoz képest esetleg egyre „költségesebbé" válik. Pénz kellett nekik — mégpedig sok pénz. Feltételenül maximalizálni akarták teljesítményüket, maximális mennyiségű túlmunkát és céljutalmat akartak, és azt akarták, hogy a brigádban csak fiatal munkások dolgozzanak, azaz az öregebbek magas személyi órabérek folytán „ne vihessék el a fiatalok pénzét". Ennek az igen rugalmatlan, felsrófolt anyagi igényekkel rendelkező társaságnak igen zavaros volt a politikája, pontosabban nem is volt ilyen. Magatartásuk teljesen ellentmondásos volt: sok túlmunkát és sok céljutalmat akartak, holott ez csak taktikázással volt kikényszeríthető. Taktikázni viszont nem akartak, sőt ezt nem is engedhették meg maguknak. Ha ugyanis a taktikázás éppen teljesítmény-csökkentést hozott magával, akkor ezeknek az embereknek a keresete még mélyebbre zuhant, mint a magas személyi órabérű „öregeké".

A taktikázás ellen szólt az is, hogy ennek egyik fő célját, a teljesítmény-követelmény megszorításának elkerülését nem tudták értékelni. Részben mivel a normaszigorításért kárpótolta őket személyi órabéreik gyors emelkedése, részben pedig mivel a „ráfordítás" egyáltalán nem érdekelte őket, csupán az „eredmény", a gazdasági haszon. Elvük az volt, hogy „ha le akarják venni a pénzt, ugyis leveszik. Nem számít. Amíg bírja az ember, csinálja. Igyekszünk a lehető legtöbbet kihozni a teljesítményben, s ha még szorítanak a normán, elmegyünk". Erről az álláspontról állapították meg az idősebb munkások, saját szempontjukból jogos haraggal, hogy „az ilyen emberekben vándormadár vér folyik". Ami igaz, de mit tehettek róla?[7]

A periferikus réteg érdekeiről

A határozottan elkülönülő, sőt egymással szemben álló irányadó (plusz kapcsolódó) és ellenzéki rétegek között foglalt helyet a gyáregység harmadik, létszámát tekintve jelentős, de arculatát illetően elmosódott és homályos rétege, a „periféria". Azok az emberek, akik — legalábbis az üzemen belül — „nem buktak a pénzre".

A „perifériát" többségében fiatal, alacsony személyi órabérű emberek tették ki. Ide tartozott a legtöbb betanított munkás, akik tehát szakképzettség tekintetében a leggyengébb helyen álltak a gyáregységben. Rendkívül érdekes mutató viszont, hogy közülük többen rendelkeztek saját lakással (62,5% !), mint családdal (56,3%). Voltak közöttük nagy számban fiatalok, akik „zsebpénznek" tekintették a keresetüket, miután szüleikkel éltek, és otthonról szinte mindent megkaptak. Voltak ugyanakkor öregek is, akik nem messze álltak a nyugdíjtól, gyermekeiket már szárnyra bocsátották, kettesben éldegéltek feleségükkel vagy magánosokként, és „vigyáztak az egészségükre". Nyugdíjuk, magas személyi órabérük következtében, úgy is jónak ígérkezett. Voltak, bár eltérően a fővárosi helyzettől, viszonylag kis számmal olyan emberek, akiknek a fő jövedelmi forrásuk nem annyira az üzem, mint inkább valamiféle „maszek" munka volt. Lakatosok, akik jó pénzeket kerestek vízvezetékszerelő és bádogos munkákkal: fiatalok, akik lakodalmakban és egyéb helyeken jó pénzért „muzsikáltak" és így tovább. Ez a réteg viszonylag igen mérsékelt érdeklődést tanúsított mind a teljesítmény-, mind a bérszínvonal iránt. Csupán azzal törődött, hogy bizonyos stabil jövedelme legyen az üzemből. Nem érdekelte túlzottan a „taktikázás" sem: nem akart „hajtani a nagy pénzért", és nem akarta „összehúzni a derékszíjat" a normakarbantartás elkerülése érdekében sem. Viszont adott esetben mindkettőre hajlandó volt, ha a dolgok úgy hozták. Az egész taktikázás eléggé közömbös téma volt számára, csakúgy, mint az ellenzék feltétlen „hajtása". A túlórázást nem szerette.[8]

[7] Az ellenzéki réteg érdekei, a polgári szociológia terminusával élve „normaromboló" magatartást (rate-buster) diktáltak, míg az irányadó rétegé, legalábbis részben, teljesítmény-korlátozó (restricter) magatartást.

[8] Míg a periferikus réteg és a rá jellemző érdekek jelenléte a tárgyalt vállalatnál szűk körű és nem jellemző tünet volt, addig más vállalatoknál éppen fordított a helyzet. Ez a különbség különösen élesen jelentkezik a vidéki és a fővárosi üzemek, a gépipari és építőipari üzemek stb. relációkban. A tárgyalt üzem munkásai számára a fő jövedelemforrást a bér, a fő anyagi perspektívát az üzemi kereset emelkedési perspektívája jelentette. Ezzel szemben például az építőiparban azt tapasztaltuk, hogy kőművesek, ácsok v illanyszerelők, lakatosok stb. számára a délutánonként és hétvégeken lebonyolított, az esetek jelentős részében „illegális" maszek-munkák többet jelentettek üzemi keresetüknél. Különösen Budapesten. Ez az általunk leírt perifériához hasonlóan bizonyos értelemben közömbösebbé tette az embereket üzemi kereseteik iránt, ami egyértelmű volt a vállalaton belüli konfliktusok tompulásával, de korántsem csökkentette, hanem inkább növelte a munkafegyelem, munkaintenzitás terén mutatkozó problémákat.

A munkaszervezet legkisebb egységében, a brigádban ez a három réteg keveredett. Az érdekkonfliktusok természetszerűek voltak. Ezekben az összeütközésekben az idők folyásával azonban korántsem a különböző rétegek jellemzőit viselő egyének érdekei ütköztek meg, hanem erősebben, illetve lazábban szövetségre lépett egyéni érdekek elszigetelt egyéni érdekekkel. Az informális szervezet (a klikkek) tulajdonképpen az érdekszövetségek rendszere volt. Olyan embereket egyesített magában, akik között az alapvető teljesítmény- és bérkérdésekben a konfliktus kompromisszummal zárult, és akiknek az érdekei integrálódtak. Az informális szervezet fő funkciója éppen a hozzá tartozók egyesített, integrált érdekének az érvényre juttatása volt szemben a többi munkással és mindenek fölött szemben a vállalati vezetéssel. (Ez az integrált érdek, az erős struktúrákban, már több volt, mint a tagok egyesített érdeke. E fölött álló egységes, új érdek, amely összetevőit csak megszüntetve őrízte meg.)

Tulajdonképpen az érdekekkel magyarázható elsődlegesen az is, hogy miért éppen a harminc év feletti munkásoknál jött létre az erős informális szervezet, tehát az érdekszövetségek rendszere.

1. A klikkek létrejöttének és fenntartásának alapja a hozzájuk tartozó munkások egyéni érdekeire nehezedő többszörös üzemen belüli nyomás volt. Ezek az emberek élesen szemben álltak a vállalati vezetéssel, általában (magas pénzük miatt) az alsó szintű vezetéssel is, valamint nem utolsósorban a fiatalabb munkásokkal. Ez a többszörös nyomás volt az a tényező, amelynek hatására a korosztályhoz tartozó munkások érdekei közeledtek egymáshoz, kompromisszumra léptek és integrálódtak. Ugyanez a fiatalabbaknál hiányzott, érdekeik — a kényszerítő körülmények hatására — sokkal kevésbé élesen álltak szemben akár a felsőbb vezetés, akár egyes alsó szintű vezetők érdekeivel.

2. Az érdekek kompromisszuma az egyének érdekeinek viszonylagos rugalmasságát és homogenitását kívánja meg. Fizikai hasonlattal élve elektromos ív adott feszültség mellett csak bizonyos távolságra levő pólusok között jöhet létre. Az idősebb korosztály stabil gazdasági hátterénél fogva rugalmas igényekkel rendelkezett. A munkások képesek voltak (és kényszerítve voltak) arra, hogy rangsorolják céljaikat és a fontosabbak kedvéért bizonyos kevésbé fontosakról lemondjanak. Ugyanezt nem tudta megtenni a környezete által diktált feszített anyagi igények nyomása alatt a fiatalabb réteg. Aspirációit, még ha nagyjából homogénekvoltak is, felsrófoltságuk merevvé tette. Ezek az emberek jottányit sem tudtak engedni, képtelenek voltak egyéni érdekeiket fontolóra venni, s akár enyhe különbségeket is áthidalni.

3. Az érdekszövetségek létrejötte hosszú folyamat. Időbe telik, amíg a munkások kellő tapasztalatokat szereznek az egyéni érdekeik kielégítését biztosító igen bonyolult gazdasági szervezet működésének árnyalatairól, kiértékelik és mérlegelik ismereteiket, tudatosodik bennük saját helyzetük. Az időtényező nyilvánvalóan az (általában tíz évnél hosszabb gyakorlati idővel rendelkező) „öregeknek" kedvezett szemben a fiatalokkal.[9] Természetesen itt más tényezők is szerepelnek. Például az, hogy a munkások munkájukban meny-

[9] Az informális szervezet létrejöttét és a gazdasági ösztönzőkkel szemben tanúsított eltérő magatartásformákat a polgári szociológia, mint utaltunk rá, közvetlenül (tehát az érdek kategóriájának kiiktatásával) bizonyos strukturális faktorokra vezeti vissza. *Melville Dalton* az iskolázottság, a politikai hovatartozás, a háztulajdonosi és kocsi-

nyiben vannak egymásra utalva, mennyiben nyílik módjuk érintkezésre stb. Ezek a faktorok az egyengető lakatosoknál, a szerelő lakatosoknál, a hegesztőknél homogének voltak, tehát külön tárgyalásuk szükségtelen. Sajátos esetet az alkatrész lakatosok képeztek.

Az alkatrész lakatosok sajátos érdekeiről

Az alkatrész lakatosok a gyáregységben, számarányuknál és az általuk végzett egyszerű alkatrészgyártó munkánál fogva is, igen kis szerepet játszottak. A teljesítménnyel kapcsolatos beállítottságuknak, érdekeiknek leírása azonban egy szempontból igen érdekes, túlmutat az üzemi problémák eddig leírt megjelenési formáin, és mintegy érzékelteti, hogy azok a gazdasági körülmények, amelyek a szerelő és egyengető lakatosoknál érdekeikben viszonylag homogén rétegek létrejöttét eredményezték, más körülmények hatásaival párosulva teljesen eltérő érdekek kialakulásához vezettek.

Az alkatrész lakatosok, a munkások társadalmi-gazdasági hátterének eddig vizsgált mutatóit tekintve, az egyengető és szerelő lakatosok irányadó rétegének (klikkjeinek) és kapcsolódóinak a szintjén helyezkedtek el. A már vizsgált mutatók alakulása náluk a következő volt:

Réteg	Létszám	30 év feletti életkorú %	Személyi órabér átlag Ft	Szakmunkás %	10 év feletti gyakorlati idővel rendelk. %	Családi állapota nős %	Saját lakással rendelk. %
Alkatrész 1.	19	79,9	8,55	84,2	42,1	68,4	63,2

Egyszóval az alkatrész lakatosok között magas arányban voltak képviselve azok az emberek, akiket anyagi igényeik viszonylagos rugalmassága, „stabil anyagi hátország" jellemzett. Ez volt az a réteg, amely a szerelő lakatosoknál és az egyengetőknél életre hívta az informális szervezetet, a teljesítmény-takti-

---

tulajdonosi mivolt stb. változók hatásait mutatta ki. *(Dalton:* Worker Response and Social Background. The Journal of Political Economy. 1947. aug.) *Orvin Collins* az etnikai tényezők hatását vizsgálta, amelyekkel egyébként *Dalton* is foglalkozott. *(Collins:* Ethnic Behavior in Industry. Sponsorship and Rejection in a New England Factory. American Journal of Sociology, 1946, jan.) *Dalton* később a normarombolókkal foglalkozó kitűnő és klasszikussá lett tanulmányában már az osztálybeli hovatartozás változójának hatását is kimutatta. Normaromboló típusai ugyanis többnyire középosztálybeli és mezőgazdasági eredetűek voltak. *(Dalton:* The Industrial Rate-Buster: A Characterization. Applies Antropology. Winter, 1948). *William F. Whyte* a korábbi kutatások eredményeit összefoglalva még említést tesz az életkorról *(Frank Miller* alapján), a nemről stb. (Men at Work. 1964. VII. rész). Az informális szervezet bázisát, a kutatások szerint a fenti tényezők homogenitása és bizonyos technikai tényezők kedvező alakulása *(Seashore:* kis csoportlétszám, viszonylag állandó összetétel, *Sayles:* kooperatív munka) stb. hordozza magában.

kát szorgalmazta. Nos, „ugyanez" a réteg az alkatrész lakatos szakmában egészen másképpen viselkedett, mivel körülményeinek néhány tényezője (amely az eddig tárgyalt két szakmánál homogén volt) mind az egyengető, mind a szerelő lakatosokétól eltért. Ezeknek a sajátos körülményeknek tulajdonítható, hogy míg az egyengetők és szerelők „öregjeinek" az érdekei a teljesítmény-taktikához, az alkatrész lakatosoknak a teljesítmény maximalizálásához fűződtek.

Az egyengető és szerelő lakatosok, valamint a mellettük dolgozó hegesztők munkái kooperatív feladatok voltak, amelyek ilyen vagy olyan mértékben bizonyos együttműködést kívántak tőlük. Egyúttal bizonyos fokú rutint, illetve szak tudást igényeltek. Az alkatrész lakatosok munkái ezzel szemben egyéni és igen egyszerű feladatokból tevődtek össze. A munkások egyénileg dolgoztak a műhely egyik vagy másik sarkában, sokszor két műszakban: tehát térben és időben egyaránt elszigetelve. A munka jellegéből adódott ily módon, hogy az emberek között erős informális szervezet — már csak a megfelelő érintkezés és munkavégzésbeli egymásrautaltság hiánya miatt — sem jöhetett létre. Márpedig a taktikázás alapfeltétele éppen egy ilyen szervezet léte volt.

A munka jellegéből ugyanakkor számos olyan következmény adódott, amely nemcsak gátolta, hanem kifejezetten megakadályozta az erőfeszítések kollektív megfontolását, sőt a teljesítmény gátlástalan emelését követelte. A munka egyszerű, primitív volta a bérre is kihatott. Míg ugyanis az egyengető és szerelő lakatosok VI—IV-es munkakategóriákba tartozó feladatokat végeztek, addig az alkatrész lakatosok III—II-es kategóriába tartozókat. Ez azt jelentette, hogy 100% teljesítmény mellett az alkatrész lakatosok mintegy 500 forinttal kerestek kevesebbet az előbbieknél. A munkások viszont, bár gazdasági helyzetük stabil volt, mindenképpen az egyengető és szerelő lakatosokéhoz hasonló nagyságú pénzt kívántak biztosítani maguknak. Ez pedig azt jelentette, hogy 125—130 százalékos teljesítményszintet kellett állandó jelleggel produkálniuk. Ez az uralkodó érdek éles összeütközésbe került a vállalat érdekeivel. A vállalatvezetés, mint mondottuk, normarendezésekkel és egyéb eszközökkel letörte a magas százalékot, amit az emberek feltétlen nyújtani akartak.

A kemény munka és a mostoha körülmények ezen a területen csak olyan embereket hagytak meg, akik nagyon tudtak dolgozni.

*

Végső soron tehát az érdekkonfliktusok fő vonalai a vállalati vezetés és a munkások, valamint az egyes munkásrétegek között húzódtak. Az egyes szakmák (brigádok) nem azonos mértékben álltak szemben a vállalatvezetés törekvéseivel: így az alkatrész lakatosok, sajátos helyzetük folytán, sokkal elkeseredettebbek voltak, mint a szerelő lakatosok vagy az egyengetők. Az érdekekben a jelentősebb különbségek azonban nem szakmánként, hanem a különvált munkásrétegek szerint jelentkeztek. Az irányadó réteg (a klikkek) érdekei sokkal élesebben szembekerültek a vállalatvezetés érdekeivel, mint az ellenzéki rétegé vagy a perifériáé. Ez utóbbi vonatkozásban igen éles szembenállás volt a szakmákon (brigádokon) belül az egyes rétegek között is, s ez intenzitásában sokszor a vállalatvezetés—munkás konfliktust is felülmúlta. Az érdekviszonyokat erőteljes heterogenitás, nagyszámú eltérő és ellentétes érdek jelenléte jellemezte.

FÜGGELÉK

(Definíciók)

1. *A hatalom* az egyének, csoportok, rétegek képessége arra, hogy érdekeik közötti állandó alku folyamán kedvező feltételeket kényszerítsenek ki saját maguk számára. (Emellett azonban a hatalomnak számtalan definíciója létezik, amelyek között leggyakrabban a következő statikus — nem a hatalmi folyamatot kifejező — megfogalmazás terjedt el: a hatalom egy egyén, csoport, réteg stb. képessége arra, hogy a saját céljai megvalósítására, saját érdekeinek érvényre juttatására más egyének, csoportok, rétegek magatartásának, cselekvésének alakulását befolyásolja.)
2. *Tranzakció*ról (ügyletekről) a gazdasági szervezetben akkor beszélhetünk, amikor a szervezeti tevékenységben részt vevő felek, a közöttük, végbemenő informális, tárgyalásos vagy nem tárgyalásos alkudozás eredményeként megterhelésükkel (erőfeszítésükkel, ráfordításaikkal) nagyjából arányos előnyökhöz (gazdasági haszon, nem gazdasági előnyök) jutnak. Tranzakció hiánya áll fenn abban az esetben, ha az egyik vagy több fél megterheléseihez képest aránytalanul nagy előnyöket élvez, még a másik fél az általa élvezett előnyökhöz képest aránytalanul nagy terheket hordoz.
3. *A konfliktusok* eltérő és szemben álló, különböző súlyú hatalmi eszközökkel alátámasztott érdekek küzdelmének természetes kísérői. Az érdekek konfliktusa, hatalmi egyensúly esetén, kompromisszumhoz vezet, és a felek szervezeten belüli együttműködését biztosító tranzakció jön létre. Hatalmi egyensúly híján az érdekkonfliktus „elvetél", tartósul, kompromisszum és tranzakció nem jön létre.

SUMMARY

The following study is one of the chapters of our book entitled "Workers' Conducts and the Economic Structure" being just under printing. It treats interest as one of the basic categories of our theory system in connection with the workers' conducts. Since nowadays so much is said of this idea on both economic and social platforms, we supposed it would be this very part of our book which would be worth a preliminary review, from the approach of organizational sociology. Yet interest is only one of the important moving spirits of the motions within the organization. The other one is power, but it is far less often mentioned in our public activity. As a matter of fact, the workers' conducts and the organizational conducts in general come into being from the motion of these two basic categories, better to say from the motion of the interest and power relations: they are the products partly of the very motion, & partly of the constellation established by the motion, i.e. they are the products of an interest compromise or an inveterate conflict, of a power balance or the lack of such a power balance. Transaction is the third basic category in our system. Behind it there are the compromise of interests and power balance. According to the results of our investigations the smooth co-operation of the workers and, in general, the individuals, groups and strata working in some organization or another is guaranteed in the interests of a higher aim only then if there is a ompromise of interests or a power balance in every relation within the organization, i.e. every relation is covered with transactions.

Since the following study makes organic part of a volume, it formally cannot be capable of holding its own, for it is full of concrete references to other chapters. Yet in our opinion it was no-necessary to give its another wording or burden it with a heap of

foot-notes, If this were the case, we should publish not a preliminary review on a bigger work, but we should bring out a separate and selfstanding study. It is even more unnecessary because the present chapter, though in some of its concrete references it does not make everything clear for the reader, gives a due illustration to the way of treating and aaproaching the interests sociologically.

РЕЗЮМЕ

Нижеследующий очерк — одна из глав нашей ныне печатающейся книги, названной «Формы поведения рабочих и экономическая организация». В нем рассматривается интерес, как одна из основных категорий нашей теоретической сиситемы, связанной с формами поведения рабочих. Поскольку в наши дни так много говорят об этом понятии на экономических и общественных трибунах, мы думали, что небезинтересно будет дать о нем предварительный материал из нашей книги, с точки зрения организационной социологии. Но интерес является только одним из важных двигателей движений внутри организации. Другая пружина, о которой идёт гораздо меньше речи в нашей общественной жизни — это власть. Собственно говоря, формы поведения рабочих и организационные поведения вообще возникают из движений этих двух основых категорий, точнее говоря, из движений отношений интереса и власти: они являются продуктам иот части самого движения, отчасти же положения дел, возникшего в результате движения; продуктами компромисса интересов или хронического конфликта; продуктами баланса власти или его отсутствия. Третьей основной категорией нашей системы является трансакция. Она залючает в себе компромисс интересов и баланс власти. По результатам исследований только в том случае можно обеспечить слаженное сотрудничество рабочих и в общем работающих в рамках отношениях внутри организации присутствуют компромисс интересов и баланс власти, т. е. все соотношения обеспечиваются трансакциями.

Поскольку нижеследующий очерк является органической частью одной книги, собственно говоря, формально он еле стоял бы на ногах, ведь он полен конкретных укзаний и ссылок на другие главы. Мы все-таки думали, что было бы бесполезно переработать его или добавить к нему массу подстрочных примечаний, ибо в таком случае мы опубликовали бы не «предварительный материал» одной более охватной работы, но отдельный, самостоятельный очерк. Бесполезно это и потому, что эта глава, даже и если в некоторых конкретных отношениях останется неясным для читателя дает достаточную иллюстрацию к методу социологического подхода и обработки интереса.

A PSZICHIÁTRIAI SZOCIOLÓGIA

Problématerületek, dilemmák, fejlődési perspektívák az amerikai kutatások tükrében

Dr. BUDA BÉLA

I. *Problématörténet*

A klasszikus elmekórtan az elmebetegségeket *örökléses* megbetegedéseknek tartotta. Nemcsak a súlyos és feltűnően zavart viselkedéssel járó elmebetegségeket[1] — a pszichózisokat — tekintette öröklődő kórképeknek, hanem genetikai okokat tulajdonított mindenféle viselkedésformának, amely a pszichiáter kezelésére szorult, így az alkoholizmusnak, a kábítószer-szenvedélyeknek, az öngyilkosságnak, a szexuális deviációknak, sőt, még a neurózisoknak is. Ismeretes, hogy a neurózis nagy francia kutatója, *Charcot* mennyire ragaszkodott ahhoz a felfogáshoz, hogy hisztériás betegei az idegrendszer valamilyen öröklött degenerációjában szenvednek. Az örökléselmélet azután legnagyobb fejlettségét a pszichiátriai nozológiai rendszer megalkotójának, *Kraepelin*nek életművében érte el.

A pszichiátria hivatalos elméletei lényegében ma is képviselik a genetikai betegségszemléletet az elmegyógyászat körébe tartozó kórképek nagy részében. Ma is erőteljesen folyik világszerte az ún. *pszichiátriai genetika* kutatása. Ma azonban a pszichiáterek többsége elismeri annak a lehetőségét, hogy az elmebetegség *szerzett* is lehet, nem csupán örökölt. Az élet során számos tényező károsíthatja az *agy* szerkezetét és működését, a károsodás pedig a *magatartás* zavarát vonhatja maga után. A szerzett betegség koncepciójának képviselői általában magukénak vallják Griesinger — még a múlt században kimondott — híres tételét: *Die Geisteskrankheiten sind Gehirnkrankheiten.* Ennek a posztulátumnak megfelelnek a genetikai elméletek is, ugyanis ezek is idegrendszeri zavart tételeznek fel a betegen megfigyelhető magatartási rendellenességek mögött. Ezért a genetikai és a szerzett károsodást hangsúlyozó felfogásokat együttesen *organikus* (szervi) pszichiátriai elméleteknek szokták nevezni.

Az organikus elméletekben rejlő szemlélet általában ellentétben van az olyan nézetekkel, amelyek szerint az ember életkörülményei, életmódbeli sajátosságai is okozhatnak betegségszerű zavarokat a magatartásban vagy a pszichés működésekben. Az életkörülmények hatása nem szükségképpen

[1] A pszichiátriai szociológia szakirodalmának nyelve főleg az angol. Az angol nyelvben, de a németben és a franciában is a *mental illness* (maladie mentale, psychische Krankheit) valamennyi pszichiátriai kórkép gyűjtőneve. Ezzel szemben a magyar nyelvben az elmebetegség a súlyos pszichózisokra vonatkozik, a neurózisokról és a magatartás más zavarairól külön kell szólni. Mivel a pszichiátriai szociológia nagy része olyan szabályszerűségekkel foglalkozik, amelyek valamennyi pszichiátriai kórképre vonatkoznak, gyakran van szükség az összes kórforma együttes megnevezésére. Ebben a közleményben ezt a terminológiai problémát nem sikerült megoldani, ezért az „elmebetegség" szóval gyakran minden pszichiátriai betegséget egyszerre jelöltünk.

okoz az idegrendszerben szervi károsodást, létrehozhat zavarokat *pszichológiai* síkon, anélkül, hogy az idegrendszerben elváltozást idézne elő.

A múlt század végétől mind többen vannak az olyan kutatók és irányzatok, amelyek az elmebetegségek kóroktanában és patogenezisében a *szociális miliőből származó, pszichológiai közvetítésű* befolyásokat keresik. Ilyen befolyások szerepére mutat maga az elmeorvosi tapasztalat is. Érzelmek, indulatok, konfliktusok, egzisztenciális krízisek magatartászavart kiváltó hatását már régen észlelték és leírták az orvosok. A századforduló és a következő évtizedek kibontakozó pszichológiai elméletei szempontokat is adtak az ilyen tapasztalatok rendszerezésére és értelmezésére. A környezeti, pszichológiai tényezők nagy jelentőségét hirdette a *pszichoanalízis* is, majd nyomában a *mélylélektani iskolák többsége*. Kialakult a *szociálpszichológia*, amely új emberkép körvonalait vázolta fel, amelyben a viselkedésbeli megnyilvánulások nem egyszerűen idegrendszeri mechanizmusok termékei, hanem *tanulás, szokás, kondicionálás*, és *szociális személyiségfejlődés* révén — pszichológiailag — szerzett képességek. A különböző kultúrák összehasonlító *antropológiai* vizsgálatai megmutatták az emberi magatartásmódok bámulatos sokféleségét. A század első évtizedeinek óriási arányú társadalmi változásai pedig felhívták a figyelmet a viselkedés hallatlan plaszticitására és célorientáltságára. Milliószámra betegedtek meg pl. az első világháború katonái „rázóremegésben", majd gyógyultak meg, ha állapotuk révén megmenekültek a veszélyes és kellemetlen frontszolgálattól, vagy ha erőszakos, fájdalmat okozó módszerekkel kezelték őket. Az ilyen *„háborús neurózisok"* sajátos dinamikájának és lefutásának tapasztalatait nem lehetett organikus szemlélettel értelmezni.

A szociális környezet betegségkeltő szerepének mind nagyobb fel- és elismeréséhez hozzájárult a *szociológia* is. *Durkheim* munkássága bevonta a szociológia vizsgálódásainak körébe az egyedi viselkedést is, amennyiben az kollektív szabályszerűségeket követ (Durkheim, 1895). A társadalmi tény — *fait social* — rangjára emelkedtek az olyan képzettartalmak *(représentations collectives)* is, amelyek szociális eredetűek, és a magatartást a közösség igényeinek megfelelően szabályozzák. Durkheim öngyilkosságról szóló könyve részben (Durkheim, 1912) klasszikus példája annak, hogyan lehet a szociológiai módszer számára hozzáférhetővé és elemezhetővé tenni egy annyira individuális eseményt, mint az öngyilkosság, részben pedig ragyogó cáfolata az organikus szemléletnek. Durkheim korának legfejlettebb szociológiai metodikáján kívül szabadon és eredményesen használta fel a józan gondolkodás érveit is.

Durkheim gondolataiban annyira modern szociálpszichológiai szemlélet rejlett, hogy elméleteinek megfelelő megértéséhez kb. 40 év kellett. Néhány tanítványán — elsősorban Mauss-on és Halbwachs-on — kívül koncepciói nem váltottak ki megfelelő visszhangot, értéke csak a harmincas évek végétől vált a szociológia történetében világossá (Parsons, 1937; Merton, 1938 stb.).

A pszichiátriai kórképek szociológiai, ill. szociológiai jellegű vizsgálatai az említett szellemi áramlatok hatására kb. a század húszas éveitől fogva megkezdődtek, főleg Amerikában. Európában elsősorban az elmebetegségek gyakoriságának felmérése indult meg (mai szemmel nézve eléggé kezdetleges módon, a populációs minta gondolatának ismerete nélkül), és a környezeti hatások elmebetegségkeltő szerepének elméleti értelmezése folyt, amelynek jellegzetes példája Birnbaun könyve (1931). Az Egyesült Államokban is kiterjedten kutatták az elmebetegségek gyakoriságának kérdését, de ezen-

kívül vizsgálni kezdték a szociális etiológiai tényezők hatásmódját is. A szociológia *chicagói iskolája* volt az első, amely korszerű szociológiai szemlélettel közelítette meg az elmebetegségek jelenségcsoportját, kialakította az *ökológiai módszert*, ennek segítségével az elmebetegségek előfordulási gyakoriságát, ill. megoszlását igyekezett megállapítani egyes jellegzetes városnegyedekben. A talált megoszlási különbségeket azután összefüggésbe állították az illető városnegyedek életmódbeli jellegzetességeivel (pl. Faris, Dunham, 1939). E vizsgálatok szerint a nagyvárosok ún. *dezorganizációs területein* az elmebetegségek gyakorisága nagyobb. E szabályszerűség magyarázatára a chicagói szociológusok létrehozták az első modernnek ható teóriát, a *szociális izoláció* elméletét. A dezorganizációs területeken élő emberek *interperszonális kapcsolatai* szegényesek, ennek következtében gondolataik és cselekvéseik nem kapják meg a megfelelő szociális korrekciókat, visszajelentéseket, könnyebben válnak torzulttá, a közösség normáitól elütővé (pl. Cameron, 1943) — ezért hat betegségkeltően az izoláció. Később az ökológiai vizsgálatok tisztázták, hogy az elmebetegek halmozódása egyes városnegyedekben *szociális szelekció* következménye, nem pedig a terület életmódjából fakad.

Az ökológiai módszer kialakulásának nagy jelentősége az, hogy első kísérlet volt az elmebetegségek *epidemiológiai*[2] kutatására. A betegségek megoszlásának vizsgálata különböző — szociológiailag meghatározott — társadalmi csoportok között később rendszeresen használt eljárássá vált, a második világháború után ez lett az egyik legnagyobb volumenű kutatási irányzat. Ebből ágazott le néhány olyan megközelítési mód, amely később külön diszciplína lett (pl. a társadalmi rétegződés és az elmebetegségek kapcsolatának kérdése, a transzkulturális pszichiátria stb.). Az ötvenes évek elejétől kezdve az elmebetegségekkel mind több kutatás foglalkozott. A szociológia és valamennyi rokontudománya gyors fejlődésnek indult, mindegyikben megkezdődött a diszciplináris tagozódás, az egyes ágazatok ismeretanyagának olyan méretű gyarapodása, hogy az ágazatok műveléséhez és áttekintéséhez külön specialisták lettek szükségesek. Csaknem minden új diszciplína vagy gyarapodó szociológiai problémakör kapcsolódott valamiképpen az elmebetegségek és más pszichiátriai kórképek jelenségeihez. Vagy az alkalmazott vizsgáló módszer, vagy az elméleti koncepció, vagy a szemlélet látszott és bizonyult alkalmasnak az elmebetegségek kutatásához, vagy pedig az elmebetegségek és azok társadalmi megjelenése szférájában mutatkoztak egyes kérdések relevánsnak és illusztratívnak az új diszciplína szempontjából. Így fordult pl. az organizációk szociológiája az elmekórház felé, mint igen sajátos szociális szervezet felé, vagy a *szocializációt* kutatva így vált érdekessé a szociálpszichológia számára a pszichés működészavarok kialakulási folyamata. Az *orvosi szociológia* elkülönülésével és fejlődésével párhuzamosan pedig már másodrendűvé vált az organikus és a környezeti kóroktani szemléletek vitája, hiszen tisztázódott, hogy a par excellence szervi betegségek megjelenése, percepciója, kórismézése és kezelése is fontos szociális tényezők befolyása alatt áll, és hogy a beteg-

[2] Az epidemiológia eredetileg járványtant jelent. A fertőző betegségek gyakoriságának és megoszlásának vizsgálatával foglalkoztak először az orvosok, csak az utóbbi három évtizedben terjedt el a krónikus és nem-fertőző betegségek hasonló vizsgálata. Ezek a gyakorisági vizsgálatok is az epidemiológiai jelzőt kapták. Ezektől származik át a jelző a szociológiába, az összekötő láncszem az, hogy az elmebetegségek is krónikus, nemfertőző betegségek, és mint ilyenek orvosi — pszichiátriai — epidemiológiai vizsgálatok tárgyai is.

ség élethelyzete, a *beteg-szerep* egy csomó szociális folyamatot hoz mozgásba, és ez az aspektus az elmebetegségek tekintetében is igen lényeges.

A hatvanas évek végére a vizsgálati eredmények, elméletek, problémák és irányzatok olyan halmaza gyűlt össze az elmebetegségek témaköréből, hogy alig lehet áttekinteni. Nemcsak az áttekintés nehéz, hanem az elnevezés is. Az amerikai szakirodalom sokáig az *elmebetegségek szociológiája* gyűjtőfogalom alá vonta ezt a kérdéscsoportot. Terjedőben van a *szociálpszichiátria* kifejezés is, azonban ma már egyre jobban látszik, hogy általában az elsődlegesen pszichiátriai érdekességű, de szociális vetületeket érintő problémákat foglalják ezzel össze. Természetesen a két általános fogalom fedése nagy. Ma úgy látszik, hogy inkább több önálló diszciplínára bomlik szét ez a terület. Bonyolítja a helyzetet, hogy mind több viselkedésbeli megnyilvánulás vonódik ma be a pszichiátria és a klinikai lélektan hatókörébe — így pl. ma már csaknem minden deviáns magatartásmód is ide tartozik, beleértve a bűnözés „non-profit" formáit, de a *pszichoterápia* és a pszichoanalízis közvetítésével ide tartozik a személyiség éretlensége, számos enyhe — „szub-klinikai" — zavara, képességhiánya, non-konformizmusa vagy túlkonformizmusa stb. Mindezen a megnyilvánulásoknak vannak szociális összefüggései, amelyeknek kutatása beletartozik e nagy problémahalmazba. Ma úgy tűnik, hogy a nagy terület összefoglalására a legcélszerűbb a *pszichiátriai szociológia* fogalmát használni, ugyanis a sok és gyakran heterogén jelenség egyetlen közös eleme az, hogy valamilyen szerves kapcsolatban van a pszichiátria érdeklődési körébe tartozó magatartásmódokkal, ill. a pszichiátria tágan értelmezett gyakorlatával és intézményes szerkezetével. Ezt a terminológiai konvenciót követte a Várnában 1970-ben tartott *Hetedik Szociológiai Világkongresszus* is. Nyilvánvaló, hogy ez a gyűjtőfogalom csak nagyon általános orientációs célokat szolgál, nem magyaráz meg semmit, a „clarus per obscurius" logikai illúziójának jellegzetes példája. Egyelőre azonban nincs jobb fogalom, előreláthatólag nem is lesz, hiszen a problémakör rövidesen annyira összetetté és tagolttá válik, hogy egybefoglalása értelmetlen lesz. A szociológia más területein is jelentkeznek hasonló gondok.

II. *E tanulmány célkitűzései és irányelvei*

A hatvanas évek végére a pszichiátriai szociológia fejlődésének egy sajátos szakaszába érkezett. Óriási arányú kutatás folyik, a szakirodalom igen nagy. Az irodalom azonban különösen gazdag integratív és szummatív munkákban. Ez bizonyos fokig lehetővé teszi az elért eredmények felmérését és a további fejlődési irányok meghatározását. A jelen tanulmány ezt a feladatot tűzte maga elé. E feladatnak kellő részletességgel csak monográfia terjedelmében lehetne eleget tenni. Ezért minden kérdésben ki kell választani a legfontosabb elemeket. A módszertani és konceptuális problémák nagy részét mellőzni kell, csupán a lényegesekre kell szorítkozni. Az így kialakított kép helyenként vázlatos és egyszerűsített. Nincs mód sem a lényeges összetevők kiválasztásának, sem az összkép megrajzolásának megfelelő indokolására. Az irodalmi adatok is csak a legfontosabbra korlátozódnak. A fontosság részben történeti, azt fejezi ki, hogy egy közlemény mondanivalója vagy konklúziója a maga idejében nagy hatással volt a tudományos kutatásra, részben szubsztanciális, vagyis a mai szemmel nézve értékest tükrözi. Az egyes részterületek értelmezése és értékelése általában követi a modern átfogó közlemények véleményét, a problémák kiemelése és az egyes modern megközelítési módok méltatása viszont egyéni. Ugyancsak egyéni nézetet képvisel az a próbálkozás, hogy a pszichiátriai szociológia jelentőségét felbecsüljük a szociológia egészének fejlődése szempontjából.

Az áttekintés főleg amerikai irodalomra támaszkodik. Néhány más — nyugat-európai és dél-amerikai — forrásmű, amelyet idézünk, ugyancsak az amerikai szemléletet tükrözi. Ez a sajátosság nem a szerző egyoldalú beállítottságát vagy tájékozottságát fejezi ki, hanem a pszichiátriai szociológia kutatásának mai helyzetét. Az egész problémakör amerikai talajon fejlődött ki, nyugat-európai vizsgálatok is már csak akkor kezdődtek, amikor az Egyesült Államokban az egyes problématerületek már igen differenciáltak vagy éppen diszciplínaszerűen elfogadottak voltak. A szocialista országokban pedig a pszichiátriai szociológia körébe tartozó kutatások csak napjainkban indulnak meg. Ez főleg annak tudható be, hogy a szocialista országokban a szociológiai vizsgálatok csak a hatvanas években indultak meg, elsősorban a klasszikus, makroszociológiai kérdésekkel kapcsolatban. Egészen a hatvanas évek végéig tapasztalható volt bizonyos óvatosság a pszichológiai jelenségek szociológiai elemzésével szemben, mivel a polgári szociológia kritikájának egyik fő érve az volt, hogy az a pszichológiai momentumok túlhangsúlyozásával igyekszik elterelni a figyelmet az alapvető társadalmi törvényszerűségekről, pl. az osztályharc és a kizsákmányolás tényeiről. Egyébként is a pszichiátriai szociológia kutatása feltételezi számos más szociológiai ágazat művelését és fejlettségét, tekintettel arra, hogy a módszerek és koncepciók más diszciplínák területéről származnak. Így pl. a pszichiátriai szociológia lényeges szemléleti előfeltétele a szociálpszichológia fejlettsége. Mindez a szocialista országok éppen kibontakozó szociológiai kutatásában napjainkig hiányzott. Különösen érvényes ez a magyar viszonyokra. Mind nálunk, mind pedig számos szocialista országban (pl. Szovjetunió, NDK, Lengyelország) a legutóbbi években a pszichiátriai szociológia területén is ígéretes kezdeményezések fedezhetők fel.

Az egyes szocialista országokban a hatvanas évek elejétől egyre inkább fejlődik a pszichiátria keretében a szociálpszichiátriai kutatás. Ez elsősorban a szociális terápiaformákkal, ill. a pszichés betegségekben szerepet játszó szociális és kulturális tényezőkkel foglalkozik. E kutatások szemlélete és módszertana azonban nem haladja meg a pszichiátria hagyományos szemléletét és módszertanát, szociológiai szempontokat és eljárásokat nem használ fel, ezért a pszichiátriai szociológia körébe az e kutatási irányzat nem számítható be. Ilyen jellegű vizsgálatok legmagasabb szinten Csehszlovákiában és az NDK-ban folynak.

A pszichiátriai szociológia amerikai fejlődése nem véletlen. Sok körülmény játszott ebben közre. Egyik legfontosabb körülmény a szociológia töretlen és intenzív művelése a századfordulótól kezdve, és a szociológia iránt megnyilvánuló nagy társadalmi érdeklődés. Míg Európában — pl. a szocialista országok többségében is — a fasizmus korszaka a szociológia intézményes kereteinek felszámolásával járt együtt, az Egyesült Államokban a szociológia fejlődését semmi sem zavarta, sőt, a szociológiát még inkább erősítette a fasizmus elől Amerikába menekülő európai szociológusok nagy csoportja. A szociológiát hivatalosan is sokra értékelték, a szociológia korán helyet kapott az egyetemi oktatásban, a szociológusok véleményét figyelembe vették számos szociálpolitikai kérdésben, és a második világháború során munkájukat katonai célokra is igénybe vették. Amerikai talajon alakultak ki az empirikus kutatás modern módszerei, ezek még inkább erősítették a szociológia társadalmi presztízsét, és megkönnyítették a szociológusok számára vizsgálataik pénzügyi alapjainak megszerzését. A fejlett szociológián belül a specializálódás részben természetesebb lett, részben szükségszerűvé is vált. Mindez megnyitotta az utat a pszichiátriai szociológia kibontakozása számára.

Lényeges tényező volt az is, hogy a szociálpszichológia is főleg amerikai kutatók — és ezek között is főleg szociológusok — munkássága révén alakult ki. A szociálpszichológia pedig a kutatók figyelmét a magatartás és a pszichés működések jelenségeire irányította.

Az Egyesült Államokban maga a pszichiátria is fogékonyabb volt a szociális szféra hatásainak értékelésére és vizsgálatára, mint az európai elmekórtan, amely mereven biologisztikus szemléletet képviselt. Az amerikai elmegyógyászat vezéregyéniségei — William Alanson White, Adolf Meyer, Harry Stack Sullivan stb. — már a század első évtizedeitől kezdve számos dinamikus elvet és a környezet befolyását kifejező elméleti szempontot hirdettek. Korán befogadták kutatócsoportjaikba a pszichológusokat, és már a harmincas években kezdeményezték szociológusok bevonását is egyes vizsgálatokba. Az amerikai pszichiátria tehát eleve nyíltabb volt a szociológiával szemben, mint az európai.

Ezzel függött össze a pszichoanalízis gyors befogadása és nagy térhódítása is. A pszichoanalízis a környezeti tényezők nagy szerepét hangsúlyozta. Részletes és heurisztikus elméletet adott a szocializációról és a családi hatások jelentőségéről. Az Egyesült Államokban hamar feloldódott a pszichonalízis kezdeti ezoterizmusa és mozgalom jellege, számos új irányzat keletkezett, ezek éppen a szociológiai momentumok kiemelésével tűntek ki (Fromm, Horney, Hartmann, Masserman és mások).

Míg az európai közvélemény az elmebetegekkel és azok ellátásával alig foglalkozott, az amerikai közvélemény és tömegkommunikáció a századfordulótól kezdve erősen érdeklődött iránta. Egy gyógyult elmebeteg, Clifford W. Beers a század első éveiben nagy hatású „bestsellerré" vált könyvben írta meg elmekórházi élményeit, a betegekkel szembeni embertelen bánásmódot. Könyve és kezdeményezése nyomán elindult a mentálhigiénés mozgalom, amely elsősorban társadalmi bázisú volt. Hasonló könyvek egymás után jelentek meg Amerikában, és kerültek a bestsellerek listájára (pl. Albert Deutsch: The Shame of States, 1947; Ken Kesey: One Flew Over the Cockoo's Nest, 1962 stb.). Mindez a pszichiátriai szociológia fejlődéséhez nagyban hozzájárult. Foglalkoztatta a köztudatot az elmebetegek ellátásának óriási társadalmi költsége is.

Végül, de nem utolsósorban az amerikai társadalom sajátosságai lehettek döntő tényezők a pszichiátriai szociológia fejlődésében. Néhány évtized alatt az Egyesült Államokban igen nagy arányú társadalmi fejlődés és változás ment végbe. Az iparosodás óriási arányú volt. Viharos ütemben zajlott le az urbanizáció. Igen nagy horizontális mobilitás kezdődött meg, részben a bevándorlások révén is, intenzív volt különböző kultúrák és szubkultúrák érintkezése. A tömegkommunikáció először ott nyilvánult meg minden olyan jellegzetességével, amely a közvéleményt ma világszerte foglalkoztatja. Gyors volt a vertikális mobilitás is, de már szertefoszlóban volt az „American dream", a korlátlan lehetőségek mítosza. A szociológia is, de a köztudat is felfedezte az osztályproblémákat, amelyek addig az egyenlőség doktrínája mögött rejtve maradtak. Nagyarányú változások mentek végbe a családi életben, megváltozott az ifjúság helyzete, más lett az egyetemi élet. Lehetetlen felsorolni mindazt a változást, amely Amerikában végbement, és hatással volt az emberek közérzetére és pszichés reakcióira. E változások tudatközelbe hoztak számos addig észre nem vett jelenséget, ezeknek sokféle vonatkozásuk volt a pszichiátriai szociológia problémakörére. A nagyszámú amerikai szociológus e jelenségeket kutatási hipotézissé, értelmezési koncepcióvá formálta. A pszichiátriai szociológia számos elméletében és szempontjában a közelmúlt amerikai történelmének és amerikai életmódjának ismerője észreveszi a jellegzetes amerikai társadalmi szituáció hatását. Igen valószínű, hogy a fokozatosan nemzetközivé váló pszichiátriai szociológiai kutatás lassanként korrigálja a jelenlegi ismeretek és eredmények „amerikanizmusait" és sajátos hangsúlyait. Egyelőre azonban a problémakört annyira az amerikai kutatások uralják, hogy a tényszerű áttekintés nem tehet mást, mint ezeket veszi sorra, foglalja össze és próbálja kritikusan értékelni. A jelen közlemény célkitűzése is csak ez lehet.

III. *A főbb problématerületek vagy ágazatok*

A pszichiátriai szociológiában ma több tucatra tehető az önállósuló problématerületek száma. Szinte a szociológia minden módszerének és elméletének van valamilyen vonatkozása, amely hozzá tartozónak is tekinthető, és amelyben szaporodnak a vizsgálatok. Hét nagy problématerület az, amelynek relatív önállósága nyilvánvaló. Ezek a következők:

1. *Az elmebetegségek és más pszichiátriai kórképek epidemiológiai kutatása*

Ez a problématerület az elmebetegségek gyakoriságának megállapítását célzó klasszikus pszichiátriai felmérések nyomán kezdett kialakulni. Mind több szociológiai módszertani elv és elméleti szempont épült be az ilyen vizsgálatokba, egyre inkább szociológusok végzik pszichiáterek helyett, és egyre élénkebb e kutatási területen a pszichiáterek és szociológusok együttműködése is. A vizsgálatok alapelve, hogy a betegségek megoszlásának különbségeit párhuzamba állítják a vizsgált különféle populációk szociológiai különbségeivel. Az elmúlt csaknem ötven év alatt az epidemiológiai vizsgálatok tömege történt. Csaknem minden szociológiai szempont szerint történtek összehasonlítások különböző elmebetegség-gyakoriságot mutató szociális egységek között. A rengeteg vizsgálat ellenére a leszűrődött eredmény viszonylag kevés. Az epidemiológiai vizsgálatok első évtizedeiben a *nyilvántartott, kezelésben levő*

betegek statisztikai feldolgozása folyt, kb. olyan módon, ahogyan Durkheim is megközelítette az öngyilkosság kérdését, tehát a *multivariáns elemzés* logikáját követve. Később tisztázódott, hogy a különböző országok és közigazgatási egységek elmeegészségügyi viszonyai nagyon különbözők, ebből eredően a nyilvántartott betegek száma többé-kevésbé eltér a tényleges betegek számától. Ez az eltérés kisebb a pszichózisok esetében, és igen nagy a neurózisok, pszichopátiák, szenvedélybetegségek vagy szexuális aberrációk esetében. Az utóbbi két évtizedben ezért a *szűrővizsgálat jellegű* kutatások terjednek el. Ezekben pszichiáterekből, klinikai pszichológusokból és szociológusokból álló munkacsoportok — *team*-ek — vizsgálnak végig rendszerint szociológiai populációs mintákat, és az így kapott adatokat használják fel epidemiológiai értékelésre (pl. Pasamanick, 1959). A szűrővizsgálatok közül két nagy amerikai vizsgálat a legismertebb. Az egyik Kanadában és kisebb USA településeken történt, Leighton munkacsoportja végezte, a szakirodalomban *Stirling County Study* néven ismeretes (pl. Leighton et alii, 1963). A másik New York belvárosában, ezt *Midtown Manhattan Study* elnevezéssel szokták idézni, Srole és Langner vezetésével készült (Srole, Langner et alii, 1962; Langner, Michael, 1963). Újabban kisebb nagyságrendű, de érdekes európai — angol és német — vizsgálatok eredményéről is beszámoltak, lokális érdekessége miatt ezek közül az osztrák Strotzka felmérése (1969) érdemel említést. A szűrővizsgálatok a szorosan vett epidemiológiai megközelítésen kívül a beteg és a nem-beteg populáció különböző összehasonlító elemzésére is alkalmasak, ezáltal etiológiai problémafelvetéseket is tudnak tisztázni.

Az epidemiológiai kutatások értékét a következőkben összegezhetjük:

A. A pszichiátriai szociológia egésze főleg ezeknek talajáról fejlődött és bontakozott ki.

B. Ezek a kutatások tisztázták a pszichiátriai szociológia alapvető módszertani problémáit, köztük a később részletesen tárgyalandó dilemmát, a pszichiátriai nozológiai kategóriák bizonytalanságát és operacionalizálási nehézségeit.

C. Az epidemiológiai megközelítés keretében önálló pszichiátriai szociológiai ágazatok jöttek létre, amelyek később elkülönültek. Így alakult ki a 2. és 3. pontban ismertetendő két további problématerület is. Ezek az ágazatok általában megtartják kapcsolatukat az epidemiológiai kutatás egészével. Vannak történetileg és elméletileg jelentős kezdeményezések az epidemiológiai vizsgálódáson belül, amelyek fejlődésükben megálltak, ezért nem foghatók fel önálló területnek. Egyik ilyen a már említett *ökológiai irányzat*, amelyet az ötvenes években sok kritika ért (pl. Clausen, Kohn, 1954), de amely azonban *Dunham* munkásságában napjainkig is eleven és hatékony (Dunham, 1957, 1959, 1965 stb.). A másik a *szubkulturális összehasonlító vizsgálatok* módszere, amely rokon a 3. pontban összefoglalásra kerülő irányzattal, azonban inkább a klasszikus epidemiológia keretében maradt. A szubkultúrák összehasonlítása először a *bevándorlók* elmebetegség-gyakoriságainak vizsgálata során kezdődött. Régóta feltűnt ugyanis, hogy a bevándorló és általában a *migráló* (vagy Sorokin terminológiájával: *horizontális mobilitás*ban levő) csoportokban több az elmebeteg és a neurotikus. Később zárt szubkultúrák vizsgálata kapott hangsúlyt, ilyen volt pl. Eaton és Weil felmérése az amerikai hutteriták szektájában (1955). A szubkulturális vizsgálatok először etiológiai célkitűzésűek voltak, a szubkultúra életmódjának betegségkeltő vagy betegségtől védő hatását kutatták, később azonban tisztázódott, hogy a szubkultú-

rák morbiditási különbségeiért inkább az elmebeteghez való viszonyulás és az elmebeteg segítésének mértéke a felelős. Ezzel a szubkulturális vizsgálatok inkább a pszichiátriai szociológia más (a 4., 5. és 6. pontban tárgyalandó) területei felé mutatnak.

D. Az epidemiológiai vizsgálatok keretében vetődött fel a pszichiátriai szociológia koncepcióinak és *középtávú elméleteinek* (Merton, 1957) nagy része. Az epidemiológiai különbségekért az elméleti magyarázatok részben a *szociális kórokokban*, részben a *szociális szelekcióban* keresték az okot. A szociális kauzáció elméletei között szerepe *a)* a szociális izoláció felfogása, amely új és új formában jelentkezik ma is, (pl. Weinberg, 1966); *b)* az élettel járó *sztresszek* különbségének elmélete — ezt képviselte és sok tekintetben igazolta a Midtown Manhattan vizsgálat is (Langner, Michael, 1963); *c)* a szociális kohézió különbségeinek elmélete; *d)* az *anómia és elidegenedés* teóriái (lásd később az 5. és 6. pontban); valamint *e)* a *szocializáció* különbségeinek koncepciója — amelyről ugyancsak később lesz szó. A szelekciós teóriák közül α) a *„sodródás"* (drift); β) a különböző *mobilitás;* δ) a különböző közösségi tolerancia; és γ) a betegek önkéntes visszavonulása (voluntary segregation), említendő mint önálló elméleti pozíció (lásd erről: Dunham, 1965). Valamennyi elméletet vagy felfogást valamilyen formában megtaláljuk a később tárgyalandó problématerületeken is.

2. *A társadalmi réteghelyzet (szociális státus) és az elmebetegségek gyakorisági viszonyai közötti összefüggések kutatása*

Az epidemiológiai vizsgálatok kezdettől fogva próbálkoztak foglalkozási csoportok összehasonlításával. Különösen a *schizophrénia* gyakoriságával kapcsolatban történt sok vizsgálat.[3] Általában a schizophrénia az epidemiológiai vizsgálatok fő tárgya, mivel a pszichiáterek egy része ezt a betegséget funkcionális pszichózisnak tartja, vagyis olyannak, amelyben a személyiség működése zavart, az idegrendszer maga ép. Előnye ennek a betegségnek, hogy valamennyi pszichiátriai kórkép közül ennek állapíthatók meg (legalább is sokáig így hitték) a diagnosztikai kritériumai, ezért viszonylag jobban vizsgálható. A betegség gyakori (általában a lakosság 0,5—2%-a betegszik meg benne), viszont mégsem annyira gyakori, mint pl. a neurózis). Ebből ered, hogy a schizophrénia epidemiológiája a legfejlettebb (pl. Mishler, Scotch, 1965). A foglalkozási csoportok morbiditási vizsgálatai az ötvenes évek elején helyt adtak a *társadalmi rétegek* összehasonlító vizsgálatának. *Hollingshead* rétegződési teóriájának és rétegvizsgáló metodikájának egyik első próbája pszichiátriai epidemiológiai kutatás keretében történt. Ennek során a réteg mint sajátos, a többi rétegtől elütő életmódú szociális csoport szerepelt. Hollingshead egy pszichiáter, Redlich segítségével kezdett bele New Haven orvosi kezelésben levő schizophrénjeinek (majd később neurotikusainak) rétegelemzésébe. Vizsgálataik eredményei az ötvenes évek elejétől (1953) kezdve jelentek meg, összefoglaló könyvük pedig 1958-ban jött ki. Hollingshead és Redlich megállapította, hogy a schizophrénia a réteggradiensen lefelé haladva gyakoriságában nő. Ha a legfelső réteg gyakoriságát 1-nek vesszük,

[3] Az elmebetegségek és más kórképek gyakoriságát az epidemiológiai vizsgálatokban általában, de a rétegvizsgálatokban különösen a 100 000 személyre (lakosra, rétegtagra stb.) számított betegek számával szokták kifejezni. Ez az ún. *arányszám* összehasonlítási célokat szolgál.

akkor a legalsóé 10. Hollingshead és Redlich a gyakorisági különbségeket az egyes rétegek életmódjának különbségeivel magyarázta. Érthetően ez a kutatás nagy feltűnést okozott, hiszen a szociális etiológia a rétegek életmódjának összehasonlító elemzésével megközelíthetőnek ígérkezett. A rétegek és az elmebetegségek összefüggését azután igen sok vizsgálat próbálta tisztázni. A nagy felmérések száma ma megközelíti a százat (Dohrenwend, 1966; Dohrenwend, Dohrenwend, 1969). Egy újabb áttekintés szerint 34 nagy és reprezentatív mintával dolgozó vizsgálat közül 29 egyértelműen megtalálta a Hollingshead és Redlich által leírt összefüggést a rétegek és az elmebetegségek gyakorisága között, habár a rétegek közötti megoszlás arányaiban sok az eltérés (Fried, 1969). Több kutatás hozott bizonytalan eredményeket. Ismeretes néhány vizsgálat, amely az alsó réteg nagyobb morbiditását nem tudta igazolni. Ma a vita nem annyira a Hollingshead és Redlich által tett megállapítás, mint inkább annak értelmezése körül folyik. A szerzők egy része a vizsgálati adatokat a kauzális hipotézis alapján magyarázza, más része viszont a rétegek különböző morbiditását a társadalmi szelekciónak tulajdonítja (Turner, Wagenfeld, 1967). Dunham szerint a schizophrén lecsúszik társadalmi rétegéből, *lefelé mobil* (1965, Dunham, Phillips, Srinivasan, 1966). Általában a lecsúszással magyarázza Dohrenwend is az adatokat. A Midtown Manhattan vizsgálat szerint viszont minél alacsonyabb társadalmi rétegben él valaki, annál több sztressz éri, és annál nagyobb a megbetegedési valószínűsége. Ez a vizsgálat is alátámasztotta Hollingshead és Redlich megállapítását, pedig ez szűrővizsgálat volt, és nem kezelt esetekkel dolgozott. Hollingshead és Redlich, majd az őket ismétlő szerzők vizsgálatai ellen a leggyakrabban hangoztatott kifogás az, hogy csupán a kezelt esetekkel számoltak, valamint a betegségek *prevalenciáját* vették csak tekintetbe. Hollingshead és Redlich maguk is kimutatták, hogy más a különböző rétegbeli betegek orvosi ellátása. Az alsó rétegek tagjai könnyebben kapnak súlyosabb diagnózist, a felső rétegek tagjai között nagyobb a lehetősége annak, hogy enyhe elmebetegség más diagnosztikai kategóriába kerül, pl. neurózisnak minősül. Lehetséges tehát, hogy a rétegek morbiditási különbsége szelekciós műtermék. Ugyancsak Hollingshead és Redlich is észlelte, hogy a felső rétegek elmbetegeinek gyógyulása gyorsabb, visszaesése ritkább. Ennek több oka van, részben hamarabb kerülnek orvoshoz, részben jobb kezelést kapnak, részben pedig családjuk és környezetük jobban visszafogadja őket. Ezért ha egy adott időszak összes ismert betegeit vizsgáljuk meg réteghelyzet szerint, ezek között több olyan beteget találunk az alsó rétegekből, akik egy korábbi korszakban betegedtek meg, de még nem gyógyultak ki, míg a velük egyidejűleg megbetegedett felső rétegbeli személyek már nem betegek. Ezért egyes kutatók szerint az elmbetegségek *incidenciája*, a friss megbetegedések száma és a réteghelyzet között kell keresni a kapcsolatot. Ilyen felmérések is vannak.

Általánosságban megállapítható, hogy a réteghelyzet és a betegséggyakoriság közötti kapcsolat ma nem tisztázott, bár a legtöbb szerző hajlik arra az álláspontra, hogy az alsó rétegben a megbetegedés valószínűsége nagyobb. Így Kohn, aki egy korábbi összefoglaló közleményében a réteghelyzet és a schizophrénia-morbiditás viszonyát kétesnek tartotta (1968), a várnai kongresszuson tartott előadásában (1970) tényként kezeli a betegségek halmozódását az alsó rétegekben.

Más elmebetegségek és a réteghelyzet összefüggését is kutatták. Érdekes vita bontakozott ki a neurózisok tekintetében. Hollingshead és Redlich vizs-

gálatában azt találta, hogy a réteghelyzet és a neurózisgyakoriság kapcsolata éppen a schizophrénia viszonylatának fordítottja: a legtöbb kezelt neurotikus a legfelsőbb rétegek között van (arányszámot tekintve) és a legkevesebb a legalsó rétegben. A rétegek gyakorisági aránya kb. ugyancsak az egy és tíz között van; ha a legalsó rétegbe tartozók arányszámát egynek vesszük, akkor a legfelsőben a betegek száma 10. Hollingshead és Redlich e szabályszerűsége ma egyértelműen műterméknek látszik, abból ered, hogy a neurózis költséges pszichológiai kezelését az alsó rétegek tagjai nem engedhetik meg maguknak. Ha a neurotikus panaszok és állapotok gyakoriságát tekintjük, szűrővizsgálat alapján, akkor a neurotikus panaszok is kb. tízszer gyakoribbak az alsó rétegekben, mint a felsőkben (Freedman, 1964; Miller, Riessman, 1968). Érdekes és lényeges szabályszerűség, hogy a különböző rétegekben más tüneti képpel jelentkezik a neurózis. Freedman szerint a két felső rétegben önértékelési problémák, depresszív hangulati állapotok és a saját viselkedéssel kapcsolatos elégedetlenség érzései állnak előtérben. A harmadik — középső — réteg tagjai gátoltak, szoronganak, a negyedik réteg tagjai között a neurózis testi tünetekben nyilvánul meg, míg a legalsó rétegben a testi tünetek mellett impulzív és normaszegő magatartásmódok jelentkeznek. Hasonló különbségeket a tünettanban a schizophrénia esetében is megállapítottak, pl. Hollingshead és Redlich a felső réteg schizophrénjeiben a paranoid tüneteket találta gyakoribbnak, az alsó rétegekben pedig a katatónia fordult elő gyakrabban.

A rétegvizsgálatok értéke a módszertani és elvi szempontok további tisztázása mellett az volt, hogy a szelekciós magyarázat vizsgálata során a figyelmet felhívták arra, hogy milyen sok és lényeges szociális esemény történik addig, amíg a beteg kezelésbe kerül, és hogy mily sok szociális hatás befolyásolja a gyógykezelést és a rehabilitációt. A szociális kóroktan kutatása a rétegvizsgálatok nyomán specifikusabb és mélyrehatóbb lett, ebből a kutatásból nőtt ki pl. a 4. és 5. pontban szóba kerülő irányzatok nagy része.

3. *A transzkulturális pszichiátria*

A század harmincas éveitől kezdve fejletté váló kulturális antropológia általában nagy hatással volt a szociálpszichiátriára és a szociológiára. Különböző — egymástól erősen eltérő — kultúrák viselkedésnormáinak és pszichológiai sajátosságainak összehasonlítása kimutatta, hogy milyen kevés az emberi magatartásban a biológiailag meghatározott elem, és mennyire nagy a szocializáció jelentősége. Az *összehasonlító kulturális módszer* (cross-cultural method) a személyiség vizsgálatában széles körű felhasználásra került (Moore, 1961, Kaplan, 1961, stb.). Elkezdődött a Yale-egyetemen az ismert kultúrák adatainak gyűjtése összehasonlító kutatások céljára *(Human Relations Area Files)*. Érthetően korán mutatkozott érdeklődés a különböző kultúrák elmebetegséggyakoriságai iránt. Sok vizsgálat történt, a civilizált társadalmak ismert betegségformáit általában megtalálták, a gyakorisági arányok azonban többnyire eltérők voltak. A morbiditási különbségeket nem sikerült értelmezni, így a nagy adattömeg jórészt integrálatlan. Több egzotikus kultúrában sajátos pszichopatológiai állapotokat is találtak, ezeknek összefüggése a kultúrával ugyancsak nem világos. A kutatások nagy volumene és a speciális módszertani problémák következtében ez a kutatási terület elkülönült, transzkulturális pszichiátria néven (Opler, 1967; de Reuck, Porter, 1965; Wittkower, Rin, 1965; Pfeiffer, 1971 stb.). A problématerületnek külön szervezetei vannak,

saját folyóiratai jelennek meg. Újabban foglalkoznak *hasonló* civilizációs szinten élő társadalmak összehasonlító morbiditási vizsgálataival is (pl. egyes európai népek elmebetegség-viszonyait hasonlítják össze). A kutatásokra ma kb. az jellemző, ami az epidemiológiai vizsgálatokra: nagy tömegű, de rendezhetetlen adat halmozódott fel. Értéke a kutatási irányzatnak, hogy a nozológiai kategóriák alapvető fontosságára új oldalról világít rá, továbbá más szempontból húzza alá a szocializációs folyamat jelentőségét.

4. *A család és az elmebetegségek összefüggéseinek kutatása*

A modern pszichiátriában tisztázottnak tekinthető, hogy a pszichiátriai kórképek nem felnőttkori élmények vagy sztresszek következményei. Ha ilyen élményeknek és megterhelő hatásoknak szerepük is van, az csak járulékos a személyiség alapvető szerepe mellett. A személyiség minden kórképben károsodott, a károsodás hosszú időn át tartó fejlődési folyamatban alakul ki, kóros *személyiség-struktúrában* és hibás *pszichológiai dinamizmusokban* jelenik meg. A kóros személyiség-struktúra azután az élet bizonyos megterheléseire speciálisan érzékeny lehet, és akkor megbetegszik. A pszichoanalízis és nyomában az ún. dinamikus pszichopatológia a gyermekkornak és a családi miliőnek nagy jelentőséget tulajdonít a személyiség fejlődésében. Ezt a jelentőséget a szociálpszichológia és a kulturális antropológia is aláhúzza. Az összegyűlt pszichológiai és pszichiátriai adatok alapján csaknem bizonyos, hogy a családi miliő a fő betegségkeltő tényező a pszichiátriai kórképekben. E felismerés nyomán — először a pszichoanalízis szemléletétől vezetve — indultak el szociológiai vizsgálatok, amelyek a hibás szülő—gyermek kapcsolat, a hibásan szocializáló család sajátosságait kutatták. A vizsgálatok konceptuális megalapozásában nagy érdeme volt *Parsons*nak, aki kidolgozta a személyiség szociológiai elemzésének — vagy ahogyan ő nevezte: a szociológiai elemzés személyiségszintjének — elveit (1951, 1964; Parsons, Bales, 1955). Jórészt Parsons, részben pedig a szociálpszichológusok, valamint Gerth és Mills (1953) nyomán a szociológiában külön — azóta minden „reader"-ben szereplő — téma lett a „personality and social structure" kérdése (pl. Inkeles, 1959; Smelser, Smelser, 1963 stb.), és ebben központi helyet kapott a családi szocializáció. Hollingshead és Redlich munkacsoportja is az egyes rétegek családi viszonyait kezdte vizsgálni, amikor a kauzális hipotézisnek megfelelően adatainak értelmét kereste. A munkacsoport két tagja, Myers és Roberts megállapította (1959), az alsó rétegekben a gyermekek szülőkapcsolata lazább, kevesebb szeretetet kapnak, több sztressz éri őket, több hibás szerepmodellt tanulhatnak el. Az ötvenes évek végétől a család kórnemző szocializációs hatásáról sok adat gyűlt össze (Leighton, Clausen, Wilson, 1957; Bastide, 1965, Handel, 1967 stb.). A hatvanas évek elejétől főleg klinikai és szociálpszichológiai jellegű kutatások a *családi interakciót* elemezték, ennek alapján új schizophrénia- és neuróziselméletek jöttek létre, ugyanis a kutatók a betegségek patogenezisét az interakció jellegzetes zavaraiból magyarázták (pl. Mishler, Waxler, 1966 stb.). E vizsgálatok szerint schizophrének családjaiban kóros kommunikációs sémák uralkodnak, a szülők a gyermek személyiségét nem engedik ezek révén kibontakozni, benne súlyos érési zavarokat okoznak, meggátolják az egészséges *identitás* kialakulását. A szülők azonosulási modelljei is kórosak. A családi kommunikációs rendszerben a gyermek személyiségének kóros fejlődése meghatározott. Kohn újabb adatai szerint (1970) az alsó

társadalmi rétegek családi interakciójában gyakoribbak azok a vonások, amelyeket a „schizophrenogén" családokban megfigyeltek, ennek lehet a következménye a nagyobb betegség-gyakoriság. Az alsó rétegek torzult, egészségtelen interakciós szisztémája a réteghelyzetből eredő egzisztenciális bizonytalanságok, házassági problémák, aspirációk, magatartásnormák hatására alakul ki és válik sajátossá. A családi interakcióval és általában a család megbetegítő szerepével foglalkozó vizsgálatok nagy értéke és perspektívája, hogy az elmebetegségek pszichológiai kutatását (személyiségvetület és interakciók vizsgálatát) össze tudja kapcsolni a makroszociológiai nagyságrenddel, ugyanis a család és a társadalom relációja már hagyományos szociológiai problémakör, amelynek vizsgálata nagyon intenzív (pl. McKinley, 1964). További érték, hogy alternatív magyarázatot adnak a pszichés zavarok családi halmozódására, amely a genetikai szemlélet egyik fő bizonyítékának látszott. A család a maga kóros magatartásformáit és kommunikációs sémáit *„szociális öröklés"*, vagyis szocializáció révén adja tovább.

A család vizsgálat tárgya abból a szempontból is, hogyan segíti elő vagy gátolja a beteg gyógyulását, ill. visszailleszkedését a közösségbe (Freeman, Simmons, 1963 stb.). Ez azonban inkább a következő problématerület része.

5. *Az elmebetegségek deviáns magatartásként való kutatása*

Az elmbetegség szociológiai szempontból normasértő, az általános elvárásoktól elhajló, deviáló magatartásmód. Ezért vizsgálata szokásos abban a nagy szemléleti keretben is, amelyet devianciakutatásnak neveznek. Ebben az elmebetegség más deviáns viselkedésformákkal való kapcsolata mellett tanulmányozzák azokat a társadalmi mozgásokat is, amelyek hatására az elmebetegségek gyakorisága *időben* változik. Ilyen kutatások korábban vizsgálták az *anómia* és az *elidegenedés* hatását a betegség-gyakoriságra. Ezek a vizsgálatok nem hoztak megfelelő eredményt, ennek oka főleg az anómia-elmélet hibáiban keresendő, főleg abban, hogy sem Merton anómiamodellje, sem ennek későbbi kibővítései (Dubin; Cloward, Ohlin stb.) nem veszik tekintetbe a személyiség fejlődési folyamatát, csupán egy aktuális társadalmi állapot keresztmetszeti befolyását vizsgálják. Az elmebetegségekben pedig — mint már szó volt róla — a longitudinális tényezők fontosabbak, mint az aktuális behatások (Clinard, 1964).

A deviáns magatartásként való szociológiai vizsgálat azonban még inkább hozzájárult, hogy a betegségekben ne csupán a személyiség zavarait vagy e zavarok okának tekinthető *antecedens* tényezőket vizsgálják, hanem a *normákat* is, amelyeket a pszichiátriai beteg viselkedésével vagy kommunikációjával megsért. Ebből a vetületből a pszichiátriai szociológia legfontosabb elméleti kezdeményezései indultak el. Ilyen pl. a pszichiátriai betegségekről *Scheff* elmélete, amely szerint ezeknek körébe sorolják az olyan deviáns megnyilvánulásokat, amelyek más devianciák formakörébe nem illenek bele. Scheff ezért a pszichiátriai kórképeket „reziduális" devianciának nevezte el (1966, 1967). A pszichiátriai kórkép mint deviancia lehetővé teszi a társadalom számára, hogy a normabontó megnyilvánulásra valamiképpen reagáljon, a deviáns viselkedés felett kontrollt gyakoroljon, ill. a deviáns személyiséget intézményesen megváltoztatni próbálja. Scheff elmélete magában rejti annak értelmezési lehetőségét, hogy miért szaporodik világszerte a nyilvántartott és kezelt pszichiátriai betegek száma, és miért terjed ki a pszichiátriai

kezelés — az egyéni és csoportos pszichoterápia formájában — mind enyhébb magatartási és átélési rendellenességekre.

A devianciaszerű megközelítés másik nagy érdeme, hogy az elmebetegségekre is alkalmazhatóvá válik a devianciakutatás „*karrier*"-koncepciója, amely azt fejezi ki, hogy egy sajátos fejlődési folyamat játszódik le a deviáns megnyilvánulások első megjelenésétől addig, amíg a személyiség identitása is deviánssá válik, tehát amíg valaki manifeszt pszichiátriai beteg lesz. Ez a folyamat *másodlagos szocializáció*, interakciók sorozata, amelyekben a személyiség deviáns késztetései és szükségletei köré létformát fejleszt, ehhez másoktól magatartássémákat vesz át, készségeket és elméleti szempontokat tanul el (Becker, 1963, 1964, 1966; Scheff, 1967; Matza, 1969; Dinitz, Dynes, Clarke, 1969 stb.). Így a megbetegedés folyamata, majd a beteg-egzisztencia sajátos szociológiai és szociálpszichológiai kutatás tárgyává válik. Ebben a szférában már a korábbi problématerületek vizsgálatai is hoztak érdekes eredményeket, pl. ebben igen nagy különbségek vannak a különböző kultúrák, szubkultúrák és társdalmi rétegek között.

A deviancia fogalomkörében érdekes szociológiai probléma a pszichiátriai beteghez való viszonyulás is. Általában az elmbeteget a társadalom kitaszítja, elítéli. Ennek a reakciónak volt a következménye a 19. század elejéig az elmebetegek láncraverése, majd napjainkig a zártosztályi elhelyezése és kezelése. A pszichiátriai betegek reszocializálásának nagy akadálya ez a *stigmatizálás*, ez a nagyfokú *szociális distancia*. Haladó szemléletű elmegyógyászok ez ellen régóta küzdenek. Ma a társadalom felvilágosításának kísérletein kívül a zártosztályi rendszer megszüntetése, az „open door" elv érvényesítése és a különböző közösségi terápiaformák propagálása e küzdelem lényege. Az elmebeteghez való viszonyulás gyakran olyan, mintha bűnöző vagy más szándékos normasértő lenne. Máskor a betegtől való félelem a beteggel való kontaktus kerülését vonja maga után, így a beteg izolálódik. Az eddigi vizsgálatok tanulsága az, hogy a viszonyulás az elmebetegek sorsában lényeges tényező. Hollingshead és Redlich pl. már megállapította, hogy a felső rétegek gyógyulási arányának egyik kedvező befolyásolója az a tény, hogy a beteget a család visszafogadja, nem stigmatizálja. Az alsó rétegbeli családok általában nehezen vagy nem fogadják be újra a beteget. Ugyanígy viselkedik a közösség is a különböző rétegekben. Általában a zavartság arányával, a tünetekkel járó normasértés mértékével párhuzamosan nő a beteg elutasítása és szankcionálása a környezetben. Különösen nagy szociális distanciát tartanak a betegtől a falusi közösségek. Minél magasabb iskolázottságú egy társadalmi csoport, a betegekkel szembeni elhárító viszonyulása annál enyhébb. A szociális viszonyulásnak nemcsak a pszichózisokban, hanem a neurózisokban is szerepe van. Napjainkban a pszichiátriai szolgáltatások kiterjedésével és a gyors társadalmi átalakulással együtt az elutasító érzelmi viszonyulás csökkenése várható a társadalom minden rétegében.

Az elmebeteghez való viszonyulás vizsgálata bonyolult metodológiai probléma. Általában az *attitűdök* mérésével próbálják megközelíteni, különböző attitűdskálákat alkalmazva. Az attitűdvizsgálatokban nehézséget okoz, hogy a viszonyulásnak a személyiség érzelmi mechanizmusaiban mélyen fekvő determinációja van, ez az attitűdök kognitív szférájában nem tükröződik megfelelően. Ez abból is látszik, hogy az elmebetegség jelenségeiről a tudatban általában csak erősen sztereotip képzetek élnek. Így a viszonyuló magatartás és az azt irányító motivációk között nincs olyan részletes attitűd-struktúra, mint más viselkedés-vetületekben. Ezért — bár az elmebetegekhez való viszonyulás attitűdvizsgálatai jó indikátorai a társadalom szociális távolságának —

a betegek kirekesztésének és stigmatizációjának dinamikáját *megfigyeléses* vizsgálatokkal is kell elemezni, hogy az eredmények megfelelően prediktívak legyenek. A szociológia és a szociálpszichológia irodalmában régi probléma, hogy a szociális attitűdök mennyiben jelzik előre a magatartást az adott viszonylatban. Már a klasszikus vizsgálatok is megállapították (lásd ezek összefoglalását: Allport, 1954), hogy a szituációs változók gyakran nagyobb meghatározó erővel bírnak, továbbá, hogy ha a viszonylat (pl. nemzetiségi csoportok közötti reláció, ritka devianciaformával kapcsolatos érzelmek stb.) kognitív képe nagyon sztereotip, akkor az attitűd és a magatartás között nagy különbség lehet. Újabban a szociológiai szakirodalom ismét sokat foglalkozik a kérdéssel, megint a faji relációk vetületében (DeFriese, Ford, 1969; Warner, DeFleur, 1969 stb.).

6. *Az elmebetegségek és más magatartászavarok szociálpszichológiai megközelítése*

A szociálpszichológiai megközelítési nagyságrendnek a korábbi problématerületeken is nagy jelentősége volt. Lényegében a családi vizsgálatok, valamint az elmebeteg „karrier"-re és az elmebetegségre adott környezeti reakciókra vonatkozó kutatások is szociálpszichológiai jellegűek voltak. A szociálpszichológia azonban egyéb koncepcióival is sokban hozzájárult a pszichiátriai szociológiához. Már az ötvenes évek közepén történtek kísérletek az *interakcionista* (szimbolikus interakcionizmus) irányzatban pszichopathológiai kérdések elemzésére (pl. Rose, 1955; Shibutani, 1961 stb.). A csoporthatások és a *szerepviszonylatok* területén folyt a legtöbb vizsgálat. Lényegében szociálpszichológiai természetűek voltak azok a kutatások, amelyek klinikai megfigyelésekből kiindulva a betegséget mint *adaptációs módot* vizsgálták. E kutatások az előzőkben említett családvizsgálatokhoz kapcsolódtak. Azt mutatták ki, hogy a pszichiátriai kórképekben nemcsak személyiségkárosodásról van szó, amely nem teszi lehetővé a beteg embernek, hogy másképpen viselkedjék, vagy hogy bizonyos pszichés megterheléseket elviseljen, hanem a személyiség maga is ragaszkodik a kórosnak ítélt magatartásmódhoz, ennek segítségével alkalmazkodik környezetéhez, abban bizonyos előnyöket ér el. Ez az alkalmazkodás nemcsak neki jár előnnyel, hanem emberi környezete számára is, amely maga is igyekszik a betegség helyzetében tartani. A pszichiátriai beteg ugyanis egy kis csoportban *egyensúlyfenntartó tényező* lehet, hozzájárul ahhoz, hogy környezetének pszichológiai feszültségei is levezetődjenek. Ezt a nézőpontot Scheff már viszonylag korán kidolgozta szociológiai koncepcióban (1963). A családi kutatások nyomán külön terápiás irányzat lett belőle, mert a pszichiáterek és pszichoterapeuták rájöttek, hogy a család vagy más kis közösség öntudatlanul bár, de aktíve ellenáll a beteg terápiás megváltoztatásának. Ennek a felismerésnek nyomán ma elterjedt az a gyakorlat, hogy az elmebeteget vagy a neurotikust családjával együtt kezelik (Beels, Ferber, 1969 stb.). A betegség tehát nemcsak a személyiség-struktúra zavara, hanem *szituációtól függő* adaptív magatartás is. Ezzel az elmebetegség problémájának vizsgálatába belép az aktuális interperszonális tér, a szociálpszichológiai környezet elemzése is. Ebben a vetületben sok érdekes vizsgálat született, ez már teljesen szociálpszichológiai problémakör. A legtöbb vizsgálat a *kommunikáció* jelenségeivel foglalkozott. A pszichiátriai beteg tüneti viselkedése egyben kommunikációs forma, amelynek révén környezete felett bizonyos kontrollt ér el. Ez vonatkozik a pszichózisokra is (pl. Braginsky, Braginsky, 1969), és különösen igaz a neurózisokra (Watzlawick, Beavin, Jackson, 1967; Verón y otros, 1970). A vizsgálatok egy más iránya a *beteg-szereppel* kapcsolatos.

A beteg-szerep koncepciója azt fejezi ki, hogy a modern társadalom normatíve szabályozza a beteg viselkedését, annak érdekében, hogy a betegségtől mint *időleges deviáns állapottól* az egyént minél előbb megszabadítsa. A beteg-szereppel kímélet, segítség jár együtt, továbbá a többi szerep-kötelezettségek alóli mentesítés (Parsons, 1951; Gordon, 1966 stb.). Újabb vizsgálatok szerint a neurotikus viselkedésben erősen érvényesül egy olyan motiváció, hogy a feszült élethelyzetből az egyén a beteg-szerep felvételével meneküljön meg. A tünet az ilyen vizsgálatok szerint kommunikáció, amelynek célja az, hogy a környezet — és a beteg-szerep intézményes „*gate-keeper*"-e, az orvos — a betegszerepet a személyiségnek megengedje. A modern társadalomban előrehalad egy olyan trend, hogy a neurotikus beteg-szerepet mindig könnyebben lehet felvenni. Míg a múlt század végén ehhez hisztériás nagyroham és életveszélyes állapotot sugalmazó viselkedés kellett, ma a társadalom elfogadja az élményzavar verbális bejelentését is. Így a neurózis mindinkább megjelenési formája lesz olyan interperszonális, etikai vagy egzisztenciális problémáknak, amelyek korábban más csatornákon vezetődtek le, vagy másképpen oldódtak meg (Szasz, 1961 stb.). A beteg-szerep kutatása a pszichiátriai kórképek egy új, dinamikus arculatára vet fényt, és nagy értéke, hogy a betegség jelenségét nemcsak a környezettel egységben, hanem a gyógyítás, ill. kezelés intézményes rendszerével együtt szemléli és vizsgálja.

A betegség devianciaként való megközelítése keretében fejlődött ki a pszichiátriai kórképek *minősítési* (labeling) elmélete. Ez az elmélet általában használatos a deviáns magatartásmódok minden formájának értelmezésében.[4] Az elmélet szerint egy interperszonális minősítési aktussal vagy ilyen aktusok sorozatával kezdődik a deviáns karrier. Mivel ez a minősítési interakció szociálpszichológiai nagyságrendben van, a vele kapcsolatos kutatások főleg szociálpszichológiai keretben folytak, talán egyedül Scheff a kivétel, aki munkáiban a szociológiai perspektívát mindvégig megőrizte (Scheff, 1964, 1966, 1967). A minősítési elmélet rendkívül értékesnek látszik, a pszichiátriai szociológia egyik integratív elméletének ígérkezik, amelynek még külön előnye, hogy kapcsolatot teremt más devianciák kutatásával.

7. *A pszichiátriai intézmények és szervezetek szociológiája*

A pszichiátriai szociológia említett problématerületeinek fejlődésével párhuzamosan mindinkább látszott, hogy a betegek kezelésével foglalkozó szervezetek nemcsak önmagukban érdekes és fontos szociológiai jelenségek, hanem a kórképekben magukban is nagy a jelentőségük. Már Hollingshead és Redlich vizsgálataival kapcsolatban is említettük, hogy az orvosoknak és a kórházaknak mekkora a szerepük abban, hogy a felső rétegek tagjai más kezelést kapnak, könnyebben gyógyulnak. Újabb adatok arra mutatnak, hogy a pszichiátriai kezelőszemélyzet maga is jelentős szociális distanciában van az alsó rétegekbe tartozó betegekkel szemben (pl. Miller, Riessman, 1968 stb.). A minősítési elmélet is rámutatott, hogy a kedvezőtlen diagnózist és a zártosztályi elhelyezést könnyebben kapja az alsó rétegek tagja (Scheff, 1964). Lényeges szerepük van a pszichiátriai kórképekben a mentálhigiénés hálózatnak, a pszichoterápiás rendeléseknek ezeknek vizsgálata is sok érdekes

[4] A minősítési elmélet lényegében egy sajátos változata az amerikai szociológiára nagy hatást gyakorolt Thomas-féle tételnek, a „*szituáció definiálása*" tételének (lásd erről: *W. I. Thomas:* The Unadjusted Girl. 1923. Little, Brown and Co. Boston; valamint a szimbolikus interakcionizmus szociálpszichológiai iskolájának irodalmát).

eredményt hozott (pl. Bernstein, 1967 stb.). A legnagyobb érdeklődés viszont a pszichiátriai kórháznak, a zárt osztálynak jutott, talán azért is, mert ez az ún. *totális* intézmények vagy organizációk egyike, és felépítése, valamint működése sok általános szabályszerűséget tesz láthatóvá (Goffman, 1961). A pszichiátriai osztály rendszerében is az ragadta meg a kutatókat, hogy a korábbi pszichiátriai hiedelmekkel ellentétben a betegek viselkedése milyen nagy fokban függvénye szituációs tényezőknek, mennyire részt vesznek a betegek az osztály életében, és milyen érdekes interakciós folyamataik vannak egymással és az ápolószemélyzettel (pl. Stanton, Schwarz, 1955; Caudill, 1958; Spitzer, Denzin, 1968 stb.). A vizsgálatok értéke az, hogy a betegséget és a beteg-viselkedést intézményes kontextusban szemlélték, praktikus hasznuk pedig az, hogy a kórházszociológiai vizsgálatok alapján még szembetűnőbb, hogy a zártosztályi rendszer nem alkalmas a betegek reszocializációjára. Ez a felismerés azután a terápiás közösség irányzatának adott fontos érveket és biztosított lehetőségeket.

IV. *A pszichiátriai szociológia módszertani és elméleti dilemmái*

Összegezve a pszichiátriai szociológia egyes problématerületeinek áttekintését, megállapíthatjuk, hogy bár sok érdekes elmélet és tapasztalati ismeret gyűlt össze, a kutatások „hozama" nem áll arányban a befektetett óriási munkával. Bizonyos kutatási ágak szinte teljesen zsákutcába torkolltak, és terméketlenné váltak. A kutatások relatív eredménytelenségének oka a pszichiátriai betegség-kategóriák bizonytalansága. A szociológiai kutatás egészen az utóbbi évtizedig elfogadta a pszichiátriának azt a premisszáját, hogy a Kraepelin-i betegség-kategóriák valódi és lényegi jelenségeket fejeznek ki, amelyek egymástól diszkontinuus módon különböznek. Ma már a pszichiátriában is érik a felismerés, hogy ez nincs így. A szociológiai vizsgálatok viszont hosszú ideig adottnak vették a hivatalos elmeegészségügyi statisztikákat, vagy szűrővizsgálatokat végeztek úgy, hogy pszichiáterek és klinikai pszichológusok kórisméire és személyiségképeire hagyatkoztak. Mint később a szociálpszichológiai kutatások kimutatták, olyan sok tényező hat abban, hogy valaki „eset" lesz-e, vagyis bekerül-e a nyilvántartott betegek körébe; és abban is, hogy a szűrővizsgálat során hogyan viselkedik, és magáról milyen információkat ad, hogy pl. az epidemiológiai kutatás eleve bizonytalanságra van ítélve. Nagy az elmeegészségügyi rendszerek diagnosztikai szemléletének különbsége is mind különböző időpontokban, mind pedig különböző országokban és területi egységeken. Ez a transzkulturális pszichiátriai vizsgálatokat is illuzórikussá teszi. E vizsgálatokat még az is bonyolítja, hogy a trópusi fertőző betegségek általában megtámadják a központi idegrendszert is, a beteg zavartan vagy rendellenesen viselkedik, esetleg pszichiátriai esetté válik, amíg alapbetegsége nyilvánvalóvá nem lesz. Másutt olyan kulturális szerepek vagy bizonyos élethelyzetekben olyan előírt magatartási reakciók figyelhetők meg, amelyek az adott kultúrában nem feltétlen deviánsok, és amelyeket a nyugati orvosi szemlélet betegségnek tarthat és pszichiátriai nozológiai fogalmakkal fejezhet ki. Civilizált országokban is problémát okoz az organikus károsodások elválasztása — különösen idős korban — a „funkcionális/" pszichózisoktól. Lassanként a pszichiátria is kénytelen lesz új nozológiai rendszer kidolgozására, a szociológiai vizsgálatok azonban a diagnosztikai kategóriák bizonytalansága miatt egymással alig összemérhetők.

Igen nagy irodalom számol be arról, mennyire különböző gyakorisági adatokat közöltek eddig az egyes pszichiátriai kórképekről. A pszichózisok gyakorisága is nagyban eltérhet egymástól. Ennek főleg a diagnosztikai kritériumok különbözősége az oka. Kisebb részben a betegségek maguk változékonyak, és gyakran előfordul, hogy különböző időpontokban a beteg viselkedése és tüneti kommunikációja annyira változik, hogy más nozológiai formakörbe kell sorolni. A neurózisok terén különösen nagyok az eltérések. 0,5%-tól 90%-ig terjednek az adatok — az összlakosságra vonatkoztatva a gyakoriságot. Ugyanilyen tarka adatok vannak a különböző társadalmi csoportok gyakorisági viszonyaival kapcsolatban is. Általában a szűrővizsgálatok nagyon magasnak találják mind a pszichózisok, mind pedig a neurózisok gyakoriságát. A Midtown Manhattan vizsgálat pl. csak a populációnak kb. 17%-át tartja teljesen egészségesnek. Olyan adatok is ismeretesek, hogy egy-egy nagy ország — pl. az USA — sorozóorvosai milyen különbözőképpen ítélik meg a neurózist vagy a pszichopátiát, és milyen különböző gyakorisággal állapítják meg a sorozások alkalmával. Végül kísérletek egész sora történt, amelyben azonos betegeket sok pszichiáternek és klinikai pszichológusnak mutattak meg, és ezek kórisméit hasonlították azután össze. Az eredmények szórása nagy volt. Az ide vonatkozó vizsgálatok annyira szerteágazók, és szociológiai szempontból csak másodlagos relevanciájúak, hogy az irodalmi citátumoktól eltekintünk.

Általában a pszichiátriai szociológia azon területei fejlődtek leginkább, amelyek mentesíteni tudták magukat a diagnosztikai kategóriáktól. Ezek elsősorban a szociálpszichológiai megközelítési módok voltak. Nemcsak a szorosan vett pszichiátriai szociológia területén van ez így, hanem az öngyilkosság, az alkoholizmus és a kábítószerélvezet kutatásaiban is.

E módszertani dilemmából az a tanulság, hogy a szociológiai kutatásoknak teljesen el kell szakadniuk a pszichiátriai szemlélettől, a betegséget nem önmagában, szubsztanciálisan kell szemlélniük, hanem a beteg, a környezet és a mentálhigiénés hálózat konkrét interakciójában. A betegségek szubsztanciális kutatása inkább a klinikai lélektan és a pszichiátria feladata; az más kérdés, hogy ebben a kutatásban is fel kell használni szociológiai módszereket és elméleteket.

A pszichiátriai szociológia másik dilemmája az, hogy minden olyan probléma, amely hatókörébe tartozik, *folyamatszerű*, *sokténye zős*, *interaktív*, ennélfogva megközelítéséhez komplex szociológiai hipotézisrendszer, *modell* és ennek megfelelően bonyolult módszertan szükséges. A szociológia pedig ennek általában szűkében van. A fejlődés másik limitáló tényezője tehát a szociológiai elmélet és módszertan jelenlegi állapotában rejlik.

V. *Integrációs lehetőségek és fejlődési perspektívák*

A problématerületek áttekintéséből megállapítható, hogy vannak bizonyos indulások és irányzatok a pszichiátriai szociológiában, amelyek már megengedik a meglevő ismeretek bizonyos integrációját, és a jövőben pedig jogosulttá teszik azt a reményt, hogy a további kutatásokhoz heurisztikus szempontokat és irányelveket adnak. Ezek a kezdeményezések kiegészíthetők a szociológia és a szociálpszichológia más nézőpontjaival, olyanokkal, amelyeknek a hatása a pszichiátriai szociológiára eddig csak korlátozott volt, vagy ki sem terjedt.

Mint a módszertani nehézségekből is látható, a pszichiátriai szociológiának el kell kerülnie a nozológiai kategóriák használatát, külön kell vizsgálnia azt az *interakciót*, amelyben az egészségügyi organizációk képviselői e kategóriákat alkalmazzák és azokat a meggondolásokat — azt az *„ideológiát"* —, amelyek alapján alkalmazzák. Ezzel az eljárással a pszichiátriai szociológia részben

megszabadul a kategóriákban rejlő szemléleti kötöttségektől, részben pedig „ismeretszociológiai" álláspontot foglal el a pszichiátriai elméletekkel szemben.

Az eddigi pszichiátriai szociológiai ismeretek és elméletek alapján öt olyan gondolatkör és kutatási irány különíthető el, amelyben a meglevő adatok integrációjának foka növelhető, és amelyben jól látható a fejlődési perspektíva. Ezek a következők:

1. *A minősítési elmélet*

A minősítés jelenségét az elmebetegségekkel és a pszichiátriai kórképekkel kapcsolatban több nagyságrendben is vizsgálni lehet. Egyrészt minősítés megy végbe a szociális struktúra részéről az elmebetegek társadalmi csoportjával szemben. A minősítés részben hatalmi relációt, részben a társadalmi kontroll valamilyen politikai irányvonalát, részben pedig a minősítésre kijelölt organizációt és hatóságot involvál. Általában érdekes és ma még csak elméleti lehetőségeiben körültapogatott vizsgálati téma, hogy az elmebetegekhez való társadalmi viszonyulás milyen összefüggésben áll egy társadalom politikai struktúrájával, a deviancia elleni kényszerítő és hatalmi fellépés mértékével és formáival, valamint a kultúra hagyományos szankciós mintáival. Nem kellően vizsgált kérdés, hogy a társadalom és a kultúra jellegzetességei hogyan jelentkeznek a pszichiátriai gyakorlatban és szolgálatban, holott ez a téma sokszor kerül szóba a Harmadik Birodalom pszichiátriájával kapcsolatban, amely az elmebetegek irtásával aktív részt vállalt a fasiszta rendszer politikájában, és ezt nem elsősorban politikai, hanem szakmai — eugenikai — nézetek alapján tette.

A minősítés makroszociológiai szintjén lényeges kérdéssé válik a norma, amelynek alapján a deviáns cimkét egyes emberek és megnyilvánulások kapják. A pszichiátriai kórképek a normák egész sorát érintik, a súlyosan zavart és agresszív schizophrén pl. az együttélés törvényes kereteit sérti, e törvényes normák megszegéséért a bűnöző deviáns esetleg súlyos szankciót kap; az öngyilkosságra készülő depresszív beteg viszont az élethez való ragaszkodás általános morális parancsát tagadja meg; a folyton panaszkodó neurotikus pedig a mindennapi érintkezések és emberi kapcsolatok finom, félig öntudatlan szabályait hágja át. A különböző normák mögött különféle értékek állnak. A minősítés folyamatának vizsgálatában részben az értékek és a normák tükröződését kell vizsgálni a kollektív tudatban, részben pedig az egyes magatartásmódok percepciójának és értékelésének sémáit.

A különböző normák megszegésének minősítései — és a minősítések következményei — eltérők lehetnek. Korszakonként és szociokulturális egységenként mások lehetnek a minősítések. Így pl. tradicionális szerkezetű, iparilag viszonylag fejletlenebb országokban a betegek inkább kapnak deviáns minősítést, és ez a minősítés inkább kirekesztésüket vonja maga után. Egészen primitív társadalmak toleránsak, esetleg hiányzik is a minősítéshez szükséges szervezeti apparátus. Fejlettebb országokban a minősítés inkább a reszocializáció céljait szolgálja, ezért a minősítés elsősorban a beteg-szerepet juttatja a „reziduálisan" deviáns embernek. A beteg-szerep ebből a szemszögből nézve „pre-deviáns" vagy „para-deviáns" minősítésnek számít, ugyanis bizonyos természetes interakciós tér még marad az így minősített ember számára, és bizonyos elvárások még irányulnak feléje. A beteg-szerep viszont nélkülözi azt az ütközést, konfliktust, amely a deviáns minősítésben általában benne

van. Az egészen fejlett, demokratikus társadalmakra általában jellemző, hogy nem a deviáns magatartás kirekesztésére, hanem adaptívvá változtatására törekednek, ezért is van ma világszerte terjedőben a beteg-szerep jellegű minősítés a korábbi egyértelműen deviáns minősítés eseteire is (pl. alkoholisták, kábítószerélvezők, fiatalkori bűnözők, általában non-profit bűnözők). Amellett, hogy a beteg-szerep jobban segíti a viselkedés megváltozását, mert a benne rejlő ideiglenesség az identitás szervülését késlelteti, a társadalom egésze számára lényegében feszültséget csökkent, hiszen konfliktusokat előz meg. Részben a demokratizmus, részben a feszültségcsökkentés rejtett „funkciója" az oka a Scheff-féle „reziduum" folytonos növekedésének és tagolódásának, tehát a pszichiátriai minősítések terjedésének. Vannak természetesen egyéb, később említendő okai is. A beteg-szerep minősítése az elmebetegségekre általában magával vonja a beteghez való negatív érzelmi viszonyulás csökkenését. Az orvosok többnyire éppen a betegség fogalmával próbálják feloldani és eltüntetni a közösségben még meglevő elítélő vagy előítéletszerű reakciókat.

A minősítés végül vizsgálható interakcióként és kommunikációként, ahogyan ezt Scheff is teszi (1963, 1964, 1966).

2. *Az „önminősítés" teóriája*

A minősítés nemcsak interperszonális vetületben folyik. A modern személyiségelméletek szerint interakció és kommunikáció folyik a személyiségen belül is az egyes személyiségrészek között. Ha a személyiség a beteg-szerepet vállalja feszült élethelyezeteiben, konfliktuózus relációiban, ezzel önmagát minősítette, értékelte. Ebben a minősítésben sok tényező játszik közre. Részben benne van élethelyzetének felmérése, önmaga képességeinek és erőinek mérlegelése, de benne van az interiorizált értékek egész sora és a személyiség aspirációs nívója is. E tényezők kölcsönhatása mögött általános társadalmi folyamatok is hatnak. Ilyen pl. a társadalomban fokozódó *individuáció*, amelyre már Max Weber is felhívta a figyelmet, és amely szöges ellentéte a közkeletű „tömegkultúra" és „eltömegesedés" felfogásainak. A modern ipari társadalmak emberének igénynívója állandóan nő, ez mind fogyasztási igényeire vonatkozik, mind életével és emberi kapcsolataival összefüggő ideáljaira. Identitása, énje egyre fejlettebb, ezért egyre sérülékenyebb. Az aspirációs nívó meghiúsulásai gyakran közvetlen kiváltói a beteg-szerep önminősítésének, amellyel a személyiség mintegy felmenti önmagát. Ilyen folyamat a társadalmi értékek és ideálok egyre fokozódó *„láthatósága"* (ismét weberi koncepció!), részben a *tömegkommunikáció* fejlődése és kiterjedése, részben a tömeges migráció révén. A *szabadidő-növekedés* és a *tradicionális közösségi* és *kapcsolatformák* (vallás, falusi szomszédsági relációk stb.) bomlásával a személyiség figyelme jobban önmagára irányul, és inkább fordítja energiáit egyéni aspirációira. Végül a *modern társadalmi munkamegosztásban* egyre nagyobb szükség van a magasan differenciált, kreatív személyiségre, a nagyobb pszichológiai teljesítményre. Mindez egyre erősebb *kompetitiv* légkörben zajlik. E folyamatok együttesen oda hatnak, hogy egyre nagyobb számú ember veszi fel a beteg-szerep önminősítését, és ezzel egy kisebb ívű társadalmi életpályára lép át. A „betegek" számának növekedése mindinkább csökkenti a beteg-szerephez még tapadó stigmát.

Az adatok és az elméleti megfontolások arra mutatnak, hogy a társadalom számára ez a folyamat ugyancsak „funkcióval" bír, hogy a szociológiai funk-

cionalizmus analógiájával éljünk, ugyanis nagy mennyiségű interperszonális feszültség vezetődik le, és a kollektíva számára „költségesebb" deviációk előzhetők meg. Jobb ugyanis, ha valaki neurotikus beteg, mintha tartós feszültségét végül öngyilkosság vagy alkoholizmus formájában oldja ki. „Megtérül" a társadalomnak a beteg-szereppel járó számos könnyítés és terméskiesés azért is, mert a termelő és alkotó organizációkban a technológiai fejlődés következtében a humán tényezők súlya nagyobb, a munkahely légkörét a beteg-szerep révén a „forgalomból kivont" személyek nem zavarják . . . A zavarás okozta kár lehetősége nagyobb, mint egy-egy munkaerő időleges vagy részleges kiesésének kára, amelyet a magasan differenciált technikai szervezet könnyen pótol, ha jól működik. A beteg-minősítés továbbá magában rejti a személyiségváltozás lehetőségét is. Az „önminősítés" — Szasz problémaköre, amelyet ugyan ő más szempontból nézett és károsnak tartott — rendkívül érdekes kutatási téma lehet, és sok társadalmi megnyilvánulás megértéséhez vezethet el.

3. *A kritikus élethelyzetek és az etnometodológia*

A társadalmi sztressz és az intrapszíhés feszültség, valamint az interperszonális krízis jelenségeinek jobb megértéséhez még sok szociálpszichológiai kutatás kell. Ennek segítségével jobban érthetővé válik az önminősítés folyamata is. Ma még nem értjük pontosan, hogyan zajlik le az én kivetítése az interakciókban, az „*impression management*", ahogyan ezt Goffman kifejezte (1959, 1963). Nem ismeretes az interakciók pontos „értelme", szimbolikus jelentősége a személyiség számára, jóllehet nagyon sok ide vonatkozó pszichológiai és szociálpszichológiai adat és elképzelés van. A történések lényege nem tudatosan, hanem viselkedési automatizmusok formájában megy végbe e területen, ez a hagyományos módon való kutatását nehezíti. A vizsgálónak nincs koncepciója sem, ami szerint kérdezzen vagy megfigyeljen. Ezért igen nagy jelentőségűnek igérkezik az *etnometodológia* néven (vagy „West Coast Approach" elnevezéssel) jelentkező új irányzat, amely Alfred Schütz — Amerikában élt német fenomenológus — gondolatai alapján a mindennapi élmények és cselekvések rejtett kognitív szerkezetét, kulturális *kontextusát* vizsgálja és értelmezi (Garfinkel, 1967). A bonyolult kontextusnak csak kis része tudatosul, ez is sematikusan, sztereotip módon. Az irányzat sokban támaszkodik a szociálpszichológia interakcionista és kognitiv áramlataira, de lényegében egészen újszerű. Éppen a pszichiátriai kórképek megértésében segít legjobban az eddigi tapasztalatok alapján, amelyeket öngyilkosságok és más pszichés zavarok vizsgálatában szereztek (Garfinkel, 1967; Douglas, 1967, 1969). Ma még az etnometodológia fejletlen, nem eléggé szisztematikus, a szociológusok egy része (mint Garfinkel alapvető könyvének recenziói az amerikai szociológiai folyóiratokban mutatják) szkeptikusan fogadja. Rendkívül lényeges és sokat tisztázó kutatási módnak és problémakörnek ígérkezik.

4. *A szocializáció zavarai, hibái és sajátosságai*

Kétségtelen, hogy az elmebetegségek és más pszichológiai kórképek lényege nem csupán a minősítés, van bennük szubsztanciális sajátosság is. Feltételezhetően létezik a személyiség fejlettségének, harmóniájának, integráltságának valamilyen kritériumrendszere, és van olyan képzeletbeli folyamatos sor, amely-

nek egyik végpontjában az érett és egészséges, kreatív személyiségtípus áll, másikban pedig olyan személyiség, amely a szokványos adaptációkra képtelen. Ezt a problémát a szociológia ma még aligha tudja megközelíteni, viszont úgy vizsgálhatja, ha eltekint az egészség-betegség kontinuum értékszempontjától, és a betegnek minősített vagy önmagukat betegnek minősítő személyiségek szocializációját vizsgálja. A szocializációnak nagy jelentősége van a pszichiátriai kórképekben. Ez lehet:

a) Mint másodlagos szocializáció, a beteg „karrierje" során.
b) Mint szocializációs defektus, vagyis a személyiségfejlődéshez szükséges korai szociális ingerek biztosításának elmulasztása (lásd *Harlow* híres majomkísérleteit erről).
c) Mint szocializációs zavar, ennek során a személyiség potenciáljainak kibontakozásában, énjének fejlődésében, érésében gátolt (ennek oka a családi interakcióban van, a schizophrénia családi elméletei részben ezt kutatják).
d) Mint hibás szocializáció, ennek során a család hibás magatartásmintákat tanít, előnytelen személyiségvonásokat épít ki.
e) Mint inadekvát szocializáció, amelyben a magatartásminták nem elegendőek vagy nem megfelelőek annak, amit a személyiségtől a szociális környezet kíván (lásd erről a problémáról Dreitzel szereppathológiai elemzéseit — 1968).

A szocializáció ma még kiaknázatlan terület a pszichiátriai szociológiában.

5. *A pszichiátriai gyógymódok és rehabilitációs eljárások kutatása*

A pszichiátriai minősítések terjedésével párhuzamosan szélesebb lett a pszichiátriai viselkedés-változtató eljárások skálája is. Érdekes és jellemző módon az ötvenes évek kezdeti lelkesedése után háttérbe szorultak a fizikális elektroshock, lobotómia, széndioxid-belélegeztetés, inzulinkóma stb. és a gyógyszeres terápiák, és inkább a *pszichoterápia* és a *csoportos* vagy *közösségi* terápiás formák kerültek előtérbe. Bonyolultabb lett a pszichiátria szervezeti struktúrája, az elmeorvoson kívül más orvosi szakmák egész sora, továbbá pszichológusok, foglalkoztató terapeuták, gondozónők, művészetterapeuták stb. foglalkoznak a betegekkel. A pszichiátriai kórházon kívül ezeket a foglalkozási ágakat és ezeknek szervezeti kereteit alig vizsgálják a szociológusok, és nem vizsgálják, kevés kivételtől eltekintve (pl. Bersntein, 1967) a terápiás folyamatokat sem. A terápiáknak pedig érdekességük — ez szociálpszichológiai szempontok és pszichiátriai talajon nőtt kutatások alapján valószínű —, hogy mindinkább a személyiség *kiegészítő* vagy *korrektív szocializálását* végzik. A hatékony terápiaformák új magatartásmintákat tanítanak a személyiségnek. A terápiás szocializációnak ugyanolyan eszközei vannak, mint a természetes, eredeti szocializációnak. Részben kis csoportok, *reference group*-ok hatnak, részben a családi miliőt utánzó és pótló egészséges közösségi légkör, részben pedig az intenzív emberi kapcsolat. A pszichoterápiás kapcsolat csaknem minden lényeges jegyében hasonlít a szülő – gyermek kapcsolatra (Bernstein, 1967). Az *indulatáttétel* jelenségében az eredeti szülőkapcsolat a terápiás reláción belül újraéled és korrekciót kap.

A pszichiátriai terápiák újabb formái eredményesek, mindenesetre sokkal eredményesebbek, mint a devianciák „kezelésére" használt kényszerítő, szankcionáló módszerek, amelyek időlegesen kontrollt jelentettek a deviánsok felett, azonban azokat még inkább a deviáns karrier felé taszították. A modern társadalmak ezért is engedik mindjobban a beteg-szerep minősítésének terjedését, és igyekeznek átszervezni büntető és korrektív

szervezeteiket terápiás formára. A kiegészítő és korrigáló szocializáció újabb oldalát mutatja be az „önminősítő" beteg-szerep társadalmi hasznának, ezáltal ugyanis a személyiség aláveti magát olyan hatásoknak, amelyek benne változásokat hoznak létre. A változások előnyösek, mert a személyiség adaptívabb, harmonikusabb, esetleg kreatívabb is lesz. A személyiség terápiás fejlődése még további feszültségektől mentesíti a társadalmat. Óriási a prospektív jelentősége, mentálhigiénés szerepe is a terápiás személyiségváltozásnak, ezzel ugyanis megtörik a hibás vagy inadekvát viselkedésminták, viszonyulási sémák sok generációs lánca, az egyén már nem örökíti gyermekének tudattalanul és automatikusan a maga patológiáját. Javul ezenkívül a családi miliő is, és ezzel ismét a következő nemzedék szocializációja igérkezik zavarmentesebbnek.

Újabban vannak olyan vizsgálatok, ezek közé tartozik Szasz munkássága is, amely szerint a modern társadalomnak már nem is a beteg-szerep minősítésre van szüksége, hanem inkább a „problémás" vagy „bajban levő" ember minősítésére. A beteg-szerep ugyanis — a szomatikus betegségek példája nyomán — magában rejt egy bizonyos passzív, várakozó tartást és egy dependens viszonyulást a segítséget nyújtó szakember vagy intézmény felé. Ezt a passzív tartást a pszichoterápiák nehezen tudják átalakítani. A „problémás" ember a terapeutához kb. a *kliens-szakértő* viszonysága alapján fordul, ez pedig a szocializáció korrektív folytatását jobban segíti. Ez azonban ma még vitatott és vizsgált kérdés.

VI. *A pszichiátriai szociológia adalékai a szociológia fejlődéséhez*

A pszichiátriai szociológia jórészt más szociológiai ágazatok evolúciójának hatására alakult és bontakozott ki. Problématerületeken azonban olyan kutatások mentek végbe, amelyeknek eredményei és tanulságai visszahatnak a szociológia más ágaira és egészére is. A pszichiátriai szociológia adalékait az általános szociológiához és a különféle szakszociológiákhoz a következőkben lehet összefoglalni:

1. A pszichiátriai szociológia vizsgálatai alapján még világosabban körvonalazódik egy sajátos szociológiai emberkép. Ebben különösen a magatartás és a személyiség mélyreható szociális determinációja tűnik szembe. Kevés más szociológiai szakág fényében tűnik ennyire szociális produktumnak az ember, mint a pszichiátriai szociológiában. Ugyanakkor a viselkedés szituációs determinánsai is különös részletességgel válnak láthatóvá.

2. A pszichiátriai szociológiában a szemlélet dinamikus és folyamat-centrikus. A változás és a tényezők bonyolult kölcsönhatása és szekvenciális egymásbakapcsolódása mindenütt kidomborodik, ahol csak a kutatások valamilyen eredményre vezettek. Amely témában a dinamikus és folyamat-centrikus szemlélet nem tudott érvényre jutni, az az eddigi tapasztalatok szerint fejlődésében megrekedt. Igen valószínű, hogy ennek a szemléletnek alkalmazása más szociológiai szakágakban is termékeny és heurisztikus.

3. A magatartást szabályozó szociális folyamatokról és erőkről a pszichiátriai szociológia különösen részletes képet ad. Ez a részletes kép különösen a szervezetek és intézmények szociológiájában, valamint az általános devianciakutatásban látszik hasznosnak. Más szavakkal: a pszichiátriai szociológia a személyiséget körülvevő *erőtér* és hatásstruktúra megismerésében ad sok újat a többi szociológiai ágazatnak.

4. A pszichiátriai szociológia minden problémájának feltárásában kénytelen igen sok tényezőt egymással összefüggésben tekintetbe venni. Területein be-

bizonyosodott a bonyolult elméleti modellek fontossága és szükségszerűsége. Ez tanulság lehet más szociológiai szakmák számára is. A kialakult modellek mintákat jelenthetnek más kutatási területek számára. Általában a komplex modellek a szociológia területei közül leghamarabb jelentek meg a pszichiátriai szociológiában, mutatva, hogy a sok tényező kezelésének nehézségei képezik az új teoretikus modellek iránti fogékonyság alapjait (így pl. itt próbálták ki elsők között a számítógépes szimulációs modelleket, a társasjáték-modelleket stb.).

5. A pszichiátriai szociológia igen sok módszertani problémával küzd. Szinte minden vizsgálati témája olyan, hogy a hagyományos módszerekkel csak korlátozottan kutatható, és rendszerint alapvető hiányosságokat kell benne ellensúlyozni. A pszichiátriai szociológia e sajátosságainál fogva állandó stílust jelent új módszerek és metodológiai újítások kialakítására, és vonz minden új metodikai próbálkozást. A módszertani nehézségek egy része a magatartás egyes jegyeinek differenciálási problémáiból adódik, másik része viszont abból, hogy a pszichiátriai szociológia jelenségeinek nagy része szubkonszciens, szubverbális szinten zajlik, érzelmi reakciókból és magatartásbeli automatizmusokból áll. Ezeknek vizsgálatában a szokványos kikérdezési módszerek használata nehézkes, és kevés eredményt ad. Ugyanilyen jelenségek a pszichológia más területein is vannak, ezeknek kutatásához a pszichiátriai szociológia területén kialakult módszertani eljárások és methodológiai tapasztalatok segítséget nyújthatnak.

IRODALOM

Allport, G. W.: 1954. The Nature of Prejudice. New York, Doubleday

Bastide, R.: 1965. Sociologie des maladies mentales, Paris, Flammarion.

Becker, H. S. 1963. Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance. New York, The Free Press.

Becker, H. S.: (ed.) 1964, The Other Side: Perspectives in Deviance. New York, Free Press.

Becker, H. S. (ed.): 1966. Social Problems. A Modern Approach, New York, Wiley.

Beels, C. C., A. Ferber: 1969. Family Therapy: A View. Family Process, Vol. 8. 280—332.

Bernstein, L. (ed.): 1967. The Contribution of the Social Sciences to Psychotherapy. Springfield, Ill., C. C. Thomas.

Birnbaum, K.: 1931. Die Soziologie der Neurosen. Stuttgart, F. Enke.

Braginsky, B. M., D. D. Braginsky, K. Ring: 1969. Methods of Madness. The Mental Hospital as a Last Resort, New York, Holt, Rinehart, Winston.

Brody, E. B.: 1964. Some Conceptual and Methodological Issues Involved in Research on Society, Culture and Mental Illness The Journal of Nervous and Mental Disease, Vol. 139, 62—74.

Cameron, N.: 1943. The Paranoid Pseudo-Community, American Journal of Sociology. Vol. 49, 32—38.

Caudill, W.: 1958. The Psychiatric Hospital as a Small Society, Cambridge, Mass. Harvard University Press.

Clausen, J. A., M. L. Kohn: 1964. The Ecological Approach in Social Psychiatry. American Journal of Sociology, Vol. 60. 140—151.

Clinard, M. D. (ed.): 1964. Anomie and Deviant Behavior, New York, The Free Press.

DeFriese, G. H., W. S. Ford: 1969. Verbal Attitudes, Overt Acts, and the Influence of Social Constraint in Interracial Behavior, Social Problems, Vol. 16. 493—503.

de Reuck, A. V. S., R. Porter (eds.): 1965. Transcultural Psychiatry Ciba Foundation Symposium, London, J. and A. Churchill.

Dinitz, S., R. R. Dynes, A. C. Clarke (eds.): Deviance. Studies in the Process of Stigmatization and Societal Reaction, 1969. New York, Oxford University Press.

DOHRENWEND, B. P.: 1966. Social Status and Psychological Disorder: An Issue of Substance and an Issue of Method. American Sociological Review. Vol. 31. 14—34.
DOHRENWEND, B. P., B. S. DOHRENWEND: 1969. Social Status and Psychological Disorder: A Causal Inquiry, New York, Wiley,
DOUGLAS, J. D.: 1967. The Social Meaning of Suicide, Princeton, N. J., Princeton University Press.
DOUGLAS, J. D. (ed.) 1969. Deviance and Respectability. The Social Construction of Moral Meanings, New York, Basic Books.
DREITZEL, H. P.: 1968. Die gesellschaftliche Leiden und das Leiden an der Gesellschaft. Vorstudien zu einer Pathologie des Rollenverhaltens. Stuttgart, F. Enke.
DUNHAM, H. W.: 1957. Methodology of Sociological Investigation of Mental Disorders, International Journal of Social Psychiatry, Vol. 3. 7—17.
DUNHAM, H. W.: 1959. Sociological Theory and Mental Disorder, Detroit, Wayne State University Press.
DUNHAM, H. W.: 1965. Community and Schizophrenia. Az Epidemiological Analysis, Detroit, Wayne State University Press.
DUNHAM, H. W.; P. Phillips, B. Srinivasan: 1966. A Research Note on Diagnosed Mental Illness and Social Class, American Sociological Review, Vol. 31. 223—227.
DURKHEIM, E.: 1895. Les règles de la méthod sociologique, Paris F. Alcan.
DURKHEIM, E.: 1897. Le suicide. Étude sociologique, Paris, F. Alcan.
DURKHEIM, E.: 1912. Les formes elementaires de vie religieuse, Paris, F. Alcan.
EATON, J. W., R. J. WEIL: 1955. Culture and Mental Disorders. A Comparative Study of the Hutterites and Other Populations, Glencoe, Ill. Free Press.
FARIS, A. R. L., H. W. DUNHAM; 1939. Mental Disorders in Urban Areas, Chicago; The University of Chicago Press.
FISCHER, A., M. R. WEINSTEIN: 1971. Mental Hospitals, Prestige and the Image of Enlightenment. Archives of General Psychiatry. Vol. 25. 41—48.
FREEDMAN, L. Z.: 1964. Psychopathology and Poverty, in: Shostak, Gomberg (eds.): op. cit. 363—371.
FREEMAN, H. E., O. G. SIMMONS: 1963. Mental Patient Comes Home. New York, Wiley.
FRIED, M.: 1969. Social Differences in Mental Health, in: Kosa, Antonovsky, Zola (eds.): op. cit. 113—167.
GARFINKEL, H.: 1967. Studies in Ethnomethodology, Englewood Cliffs, N. J. Prentice-Hall.
GERTH, H., C. W. MILLS,: 1963. Character and Social Structure. The Psychology of Social Institutions. New York, Harcourt, Brace, World.
GOFFMAN, E.: 1959. The Presentation of the Self in Everyday Life, New York. Doubleday.
GOFFMAN, E.: 1961. Asylums. Essays on Social Situation of Mental Patients and Other Inmates, New York, Doubleday.
GOFFMAN, E.: 1963. Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity, Englewood Cliffs, N. J. Prentice-Hall.
GORDON, G.: 1966. Role Theory and Illness. New Haven, Conn. College and University Press.
HANDEL, G. (ed.): 1967. The Psychosocial Interior of the Family, Chicago, Aldine Publishing Co.
HOLLINGSHEAD, A. B., F. C. REDLICH: 1953. Social Stratification and Psychiatric Disorders, American Sociological Review, Vol. 18, 163—169.
HOLLINGSHEAD, A. B., F. C. REDLICH: 1958. Social Class and Mental Illness. A Community Study, New York, Wiley.
INKELES, A.: 1959. Personality and Social Structure, in: Merton, Broon, Cottrell (eds.): op. cit. 249—276.
KOHN, M. L.: 1968. Social Class and Schizophrenia: A Critical Review. Journal of Psychiatric Research, Vol. 6. (Suppl. 1.) 155—173.
KOHN, M. L.: 1970. Class, Family and Schizophrenia: A Reformulation, Paper presented at the Seventh World Congress of Sociology, Varna (E 3913).
KAPLAN, B. (ed.): 1961. Studying Personality Cross-Culturally, Evanston, Ill. Row-Peterson.
KOSA, J., A. Antonovsky, I. K. ZOLA (eds.): 1969. Poverty and Health. A Sociological Analysis. Cambridge, Mass, Harvard University Press.
LANGNER,, T. S., S. T. MICHAEL: 1963, Life Stress and Mental Health, New York, The Free Press (The Midtown Manhattan Study, Vol. II.).
LEIGHTON, A. H., J. A. CLAUSEN, R. N. WILSON (eds.): 1957. Explorations, in Social Psychiatry. New York. Basic Book.

LEIGHTON, D. C. et alii: 1963. The Character of Danger. Psychiatric Symptoms in Selected Communities. New York, Basic Books (The Stirling County Study of Psychiatric Disorders and Sociocultural Environment, Vol. III.).
LIBERMAN, J. I.: 1971. Materiali kliniko-sztatiszticseszkovo izucsenyija populacii bolnüh sizofreniej. Avtoreferat disszertacii, Insztitut pszichiatrii AMN, SzSzSzR.
MATZA, O.: 1969. Becoming Deviant. Englewood Cliffs, N. J. Prentice-Hall.
MCKINLEY: D. G.: 1964. Social Class and Family Life, New York, The Free Press.
MERTON, R. K.: 1938. Social Structure and Anomie. American Sociological Review. Vol. 3. 672—680.
MERTON, R. K.: 1957. Social Theory and Social Structure (sec. rev. ed.), Glencoe, Ill. Free Press.
MERTON, R. K., L. BROOM, L. S. COTTRELL, jr.) (eds.): Sociology Today, Problems and Prospects. New York. Basic Books.
MILLER, S. M., F. RIESSMAN: 1968. Social Class and Social Policy New York, Basic Books.
MISHLER, E. G., M. A. SCOTCH: 1965. Sociocultural Factors in the Epidemiology of Schizophrenia, International Journal of Psychiatry, Vol. 1. 258—298.
MISCHLER, E. G., N. E. WAXLER: 1966. Family Interaction Processes and Schizophrenia: A Review of Current Theories. International Journal of Psychiatry, Vol. 2. 375—413.
MOORE, F. W. (ed.): 1961. Readings in Cross-Cultural Methodology. New Haven. Conn. HRAF Press.
MYERS, J. K., B. H. ROBERTS; 1959. Family and Class Dynamics in Mental Illness. New York, Wiley.
OPLER, M. (ed.): 1967. Culture and Social Psychiatry. New York Atherton Press.
PASAMANICK, B. (ed.): 1959. Epidemiology of Mental Disorder, Washington, D. C. Am. Ass. for the Advancement of Sciences.
PARSONS, T.: 1937. The Structure of Social Action (sec. ed.: 1949) Glencoe, Ill. Free Press.
PARSONS, T.: 1964. Social Structure and Personality, New York. The Free Press.
PARSONS, T.; 1951. The Social System, Glencoe, Ill. Free Press.
PARSONS, T., BALES: 1955. Family Socialization and Interaction Process. Glencoe, Ill. Free Press.
PFEIFFER, W. H.: 1971. Transkulturelle Psychiatrie. Ergebnisse und Probleme. Stuttgart. G. Thieme.
ROBERTSON, A.: 1969. Sociology and the Study of Psychiatric Disorder. The Sociological Review, Vol. 17. (New Series) 377—397.
ROSE, A. M. (ed.): 1955. Mental Health and Mental Disorder. A Sociological Approach. London; Routledge and Kegan Paul.
SCHEFF, T. J.: 1963. The Role of the Mentally Ill. and the Dynamics of Mental Disorder: A Research Framework. Sociometry. Vol. 26. 436—457.
SCHEFF, T. J.: 1964. The Socital Reactions to Deviance: Ascriptive Elements in the Psychiatric Screening of Mental Patients in a Midwestern State. Social Problems, Vol. 11. 401—413.
SCHEFF, T. J.: 1966. Being Mentally Ill. A Sociological Theory. Chicago. Aldine Publishing Co.
SCHEFF, T. J. (ed.): 1967. Mental Illness and Social Processes. New York, Harper and Row.
SHIBUTANI, T.: 1961. Society and Personality. An Interactionist Approach to Social Psychology, 1961, Englewood Cliff, N. J. Prentice-Hall. Inc.
SHOSTAK, A. B., W. GOMBERG (eds.): 1964. Blue-Collar World. Studies of the American Worker, Englewood Cliffs, N. J. Prentice-Hall.
SMELSER, N. J., W. T. SMELSER (eds.): 1963. Personality and Social Systems. New York, Wiley.
SPITZER, S. P., N. K. DENZIN (eds.): 1968. The Mental Patient—Studies in the Sociology of Deviance, New York, McGraw-Hill.
SPITZER, S. P., R. M. SWANSON, R. K. LEHR; 1969. Audience Reactions and Careers of Psychiatric Patients. Family Process, Vol. 8. 159—181.
SROLE, L., T. S. LANGNER et alii: 1962. Mental Health in the Metropolis, New York, McGraw-Hill (The Midtown Manhattan Study, Vol. I.).
STANTON, A. H., M. S. SCHWARTZ: 1955. The Mental Hospital, New York, Basic Books.
STROTZKA, H.: 1969. Kleinburg. Eine Sozialpsychiatrische Feld-Studie, Österreichischer Bundesverlag für Unterreicht, Wissenschaft und Kultur, Wien und München.
SZASZ, T. S.: 1961. The Myth of Mental Illness. Foundations for a Theory of Personal Conduct, New York, Harper-Hoeber.

TURNER, R. J., M. O. WAGENFELD: 1967. Occupational Mobility and Schizophrenia: An Assessment of the Social Causation and Social Selection Hypotheses. American Sociological Review, Vol. 32. 104—113.
VERÓN, E. y otros: 1970. Comunicación y neurosis. Buenos Aires, Editorial del Instituto di Torcuato Di Tella.
WARNER, L. G., M. L. DEFLEUR: 1969. Attitude as an Interactional Concept. Social Constraint and Social Distance as Intervening Variables Between Attitudes and Action, American Sociological Review, Vol. 34. 153—169.
WATZLAWICK, P. D. D. JACKSON, J. H. BEAVIN: 1967. Pragmatics of Human Communication. A Study of Interactional Patterns, Paradoxes and Pathologies, New York, Norton.
WEINBERG, S. K.: 1966. The Relevance of the Forms of Isolation to Schizophrenia. International Journal of Social Psychiatry, Vol. 13. 33—41.
WITTKOWER, E. D., H. RIN: 1965. Transcultural Psychiatry. Archives of General Psychiatry, Vol. 13. 387—394.

SUMMARY

For the past decades several sociological branches have dealt with mental alienations and various other conduct disorders. Some disciplines examine the reactions and institutional forms of solution given by society to these conduct forms considered pathological or confused. Within the framework of the several disciplines and branches of science a very large-sized research is carried out, and nowadays this leads to the evolvement of a very complicated complex of problems which can be hardly implied in one general conceptual category. Guided by the termonological proposals of the latest World Conference of Sociology, the author calls this complex of problems "psychiatric sociology", since it is almost the only component of its constituents that in some form or another they are in connection with the sphere of interest, practice or institutional structure of psychiatry. The author sums up the fields of problems on the subject, and lays a special emphasis on the following ones:

1. The epidemologic research of mental disorders;
2. Researching the connections between one's social standing in the social stratification and the frequency of mental disorders;
3. The so-called transcultural psychiatry;
4. The sphere of problems of the connections between the family and the mental disorders;
5. Sociological investigations dealing with mental alienations as deviant conduct forms;
6. Socio-psychological approach to mental alienations and behavioral disorders, and
7. the sociology of the institutes and organizations engaged in psychiatry.

He also writes about the latest results of the researches in the various fields and makes an attempt to arrange them in a somehow integrative picture. He presents those main methodological and theoretical problems of the various fields of problems which cause difficulties in the empiric researches and appear as unsolved dilemmas of the theoretical development. The author underlines that the greatest problem of the investigations and theoretization is caused by the unelucidatedness of the definition of the behavioral forms in the field of psychiatric sociology. The official definitions of the institutions and mechanisms of social control change both in time, cultural fields and the structural pivots of the various societies. Nor did those attempts prove successful which tried to give definitions to the various behavioral forms by means of the substantial apprehension of the personality states and alterations acting in them. The author is of the opinion that the the interactionist approach to deviancy (H. S. Becker and al.), the so-called labelling theory of deviancy, particularly its psychiatric interpretation forms (Szasz, Scheff etc.) and the recent theoretical efforts of the ethnomethodological trend (Garfinkel, Douglas etc.) are much promising in solving the problems of definition. On the base of these trends of approach the definition of the problematic conduct form gets in connection with the interactive processes necessary to the evolvement of this very behavioral form, and can be evaluated more tingedly both from sociological and socio-psychological points of view. The author gives a short information on labelling theory, examines its explanations on the problems of the traditional fields of psychiatric sociology. He exa-

mines the conception of the "sick role" in the light of labelling theory. With the aid of the idea and theory of the "patient's role" the author gives a microsociological analysis of the "residual" (Scheff) behavior disorders. His train of thoughts touches upon the phenomenon of social tension and the problems of social stresses, deals with the human image of modern sociology, and evaluates the significance of the socializational processes from the point of view of the conduct forms relating to the field of psychiatric sociology. He makes an attempt to sketch out the trends of development and possibilities of psychiatric sociology. He lays down as a fact that the researches of psychiatric sociology have given the following valuable contribution to the development of sociology:

1. They point to the depths of the sociological determination of human behavior and personality;
2. They give a more complex picture on the social regulation of conduct than other special branches of sociology do;
3. They represent and develop a dynamic, process-centric approach in connection with the social phenomena;
4. They prove the necessity of the complicated theoretical models in the sociological researches and they also give special patterns of the elaboration of these models;
5. By the continuous challenge of their methodological problems they give an impetus to the development of sociological methodology in new directions, since they deal with such phenomena and manifestations which are reflected in the everyday mind in a fragmented, subverbal way, rather in the form of emotional reactions, i. e. they can be hardly approached through interviewing, the present No. 1. method of sociology.

РЕЗЮМЕ

За последние десятилетия немало социологических дисциплин занимались и занимаются психическими болезнями и разными другими расстройствами поведения. Одни ветви науки исследуют те реакции и организованные формы решения, которые общество дает на эти формы поведения, рассмотренные как патологические или сконфуженные. В рамках многих дисциплин и отраслей науки проводятся изыскания очень большого объема, и в их результате в наши дни развертывается весьма сложный комплекс проблем, который только с большим трудом можно сводить в единую понятийную категорию. Следуя терминологическое предложение последнего Всемирного конгресса по вопросам социологии, автор называет эту кучу проблем психиатрической социологией, потому что почти единственной общей составной частью ее компонентов является то, что в той или иной форме они связаны с кругозором психиатрии, ее практикой или организованной структурой. Автор обозревает поприща, касающиеся этих вопросов, и подчеркивает следующие:

1. Эпидемологическое исследование психических болезней;
2. Исследование взаимосвязей между положением общественных слоев и частотой психоза;
3. Т. наз. транскультурная психиатрия;
4. Сфера проблем взаимоотношений между семьей и психическими болезнями;
5. Социологические исследования психоза как отклоняющего поведения;
6. Социалпсихологический подход психических болезней и смущений поведения;
7. Социология учреждений и организаций, занимающихся вопросами психиатрии.

Автор рассматривает последние результаты исследований в отдельных областях, и старается группировать их в какой-то интегративной картине. Он представляет главные методологические и теоретические проблемы отдельных поприш, которые ознаменовывают трудности в эмпирических исследованиях и проблематические дилеммы в теоретическом развитии. Он подчеркивает, что главной проблемой исследований и теоретизации является невыясненность дефиниции форм поведения, принадлежащих области психиатрической социологии. Официальные дефиниции учреждений и механизмов общественного контроля изменяются временем, в культурной области и по структуральным осям отдельных обществ. Те попытки, которые попробовали определить разные формы поведения посредством субстанциального захвата влияющих в них самих состояний и изменений личности, тоже были безуспешными. По мнению автора исследование интеракционных девианций (Г. С. Беккер и пр.), т. наз. квалификационная теория девианции и пержде всего ее формы психиатрической интерпретации (Сас, Шефф и т. п.) и новейшие теоретические усилия этнометодологического направления (Ганфинкел, Деглес и т. н.) обещают много в вешении проблем дефиниции. По этим направлениям подхода дефиниция проблематической формы поведе-

ния оказывается в соотношении интерактивных процессов, необходимых к ее оформлению, и так становится возможным ее более нюансированная оценка как с социологической, так и с социалпсихологической точек зрения. Автор вкратце представляет квалификационную теорию, рассматривает ее изложения о проблемах традицион ных поприщах психиатрической социологии. Он исследует концепцию роли больного при свете квалификационной теории. С помощью понятия и теории роли больного автор представляет макросоциологический анализ «резидуальных» (Шефф) сумщений поведения. Его ход мыслей распространяется на явление общественной напряженности, на проблемы социальных стрессов, касает современного социологического образа человека и оценивает значение процессов социализации с точки зрения форм поведения, принадлежащих области психиатрической социолосоциологии. Он пытается набросать контуры направлений азвития и возможности психиатрической социологии. Оп усванавливает, что исследования психиатрической социологии сделали ценный вклад для развития социологии, а именно:

1. Они указывают на глубину социологического определения человеческого поведения и личности;
2. Они дают более полную картину о социальном урегулировании поведения, чем другие специальные ветви социологии;
3. Они представляют динамичный, процесс-центровый взгляд и развивают его в связи с общественными явлениями;
4. Они доказывают необходимость сложных теоретических моделей в социологическом исследовании и дают своеобразный образец выработки таких моделей;
5. По постоянному вызоду своих методологических проблем они побуждают социологическую методологию к развитию по новым направлениям, поскольку они занимаются такими явлениями и выражениями, которые фрагментально, субвербально, скорее в формах эмоциональных реакций отражаются в повседневном сознании; итак трудно подходить к ним со стороны расспрашивания, теперешней ведущей методики социологии.

KÍSÉRLET AZ ELMEBETEGSÉGGEL SZEMBENI ATTITŰDÖK TANULMÁNYOZÁSÁRA

Empirikus vizsgálat négy társadalmi csoportban

TAHIN TAMÁS—KISS ISTVÁN—KÉZDI BALÁZS—KÓCZÁN GYÖRGY—
OZSVÁTH KÁROLY—PÖRCZI JÓZSEF

„Szivére veszi terhünk, gondunk,
vállára venni nem bolond".

(József Attila)

Az utóbbi évek orvosi szociológiai és szociálpszichiátriai irodalmában központi helyen szerepel a betegségekkel kapcsolatos attitűdök, vélemények, hiedelmek és meggyőződések problémája. Gyorsuló ütemben szaporodnak az idevágó empirikus vizsgálatok. Jelentős előrehaladás tapasztalható a kutatások elméleti megalapozásában, az eredmények teoretikus feldolgozásában és a gyakorlati hasznosítás útjainak kijelölésében is (King, 1962).

Ebben a sokrétű és bonyolult kérdéscsoportban megkülönböztetett figyelem övezi az elmebetegséghez fűződő attitüdöket. Munkacsoportunk vizsgálata szintén erre a területre irányult. Mielőtt ismertetnénk vizsgálatunk eredményeit, vessünk egy pillantást a szóban forgó problémakör néhány gyakorlati és elméleti vonatkozására.

I. *Vázlat a társadalom lelki egészségének gyakorlati és elméleti kérdéseiről Kutatási perspektívák*

Az egészségügyi statisztikai adatok szerint az elmebetegség miatt hospitalizáltak száma világszerte emelkedőben van. Egyre többen fordulnak orvoshoz pszichés panaszokkal. Ez a jelenség olyannyira szembeötlő — különösen a modern, gazdaságilag fejlett kapitalista társadalmakban —, hogy ma már sok országban a legfontosabb társadalom-egészségügyi problémák közé sorolják. Így pl. az USA-ban a lakosság kb. 6%-a elmebetegségben szenved (Batkisz—Lekarev, 1969). A kórházi ágyak közel felét elmebetegek foglalják el (King, 1962). Az elmebetegség általános gyakoriságát jelzi az a valószínűség, hogy minden 12 amerikaiból egy elmebetegség miatt kórházba kerül élete folyamán (Clausen, 1963).

Hazánkban a helyzet nem tűnik ennyire súlyosnak. A rendelkezésre álló adatok azonban ellentmondóak. A KSH által 1962-ben végzett felmérés — a gyógyintézeti felvételek alapján — az ideg-elmebetegségek gyakoriságát 352/100 000 lakosra becsülte (Fülöp, 1969). Más adatok szerint a magyar társadalomban észlelhető pszichikus rendellenességek jóval nagyobb nagyságrendben jelentkeznek, és megközelítik a gazdaságilag fejlett országokban tapasztalt szintet (Balázs-Piri—Hegedűs, 1970). Nagyjából hasonló a kép a többi szocialista országban. De a legmértéktartóbb becslések szerint is, a rapid társadalmi—gazdasági változásokkal és fejlődéssel párhuzamosan, a szocialista országokban szintén számolni kell a pszichikus megbetegedések számának viszonylag gyors növekedésével (Batkisz—Lekarev, 1969).

Ebben az összefüggésben kap igazán hangsúlyt az a tény, hogy sem a pszichiátria, sem az elmeegészségügy fejlődése és fejlesztése nem tudott lépést tartani

a növekvő szükségletekkel.[1] Az elmebetegségek etiológiája még mindig egyike az orvostudomány nagy rejtélyeinek. A kórházi kezelés hosszú időt igényel. A pszichikus zavarok nagy része idültté válik. Világszerte gondot jelent a fekvő beteg intézmények állandó túlzsúfoltsága, a járóbeteg szakellátási egységek túlterheltsége. Az egészségügyi ellátás első vonalában dolgozók pszichiátriai szemlélete, némelykor alapképzettsége sok kívánnivalót hagy maga után. Saját viszonyainkra ez kiváltképpen jellemző. Ma is aktuálisak és megszívlelendők Nyírő professzor szavai: „. . . a mai orvostanhallgató előtanulmányai révén egyoldalúan szomatikus beállítottságú lesz, s szinte értetlenül, idegenkedve áll a pszichiátriával szemben . . . a mai orvostanhallgató pszichofiziológiai járatlansága a jelenlegi medikusoktatás hiányosságának következménye" (Nyírő, 1961). A hazai népesség általános higiénés kultúráltságának növekedése mögött jelentősen lemaradt a mentálhigiénés ismeretek és készségek fejlődése. Ebben szerepet játszott az a tény is, hogy az egészségügyi felvilágosítás főleg a szomatikus megbetegedések megelőzésére irányult. A pszichés egészség megőrzésének kérdése az egészségnevelésben terra inkognita maradt. Ezen a helyzeten az utóbbi időben kibontakozó törekvések sem változtattak.

A mindennapi tapasztalat azt mutatja, hogy az elmebeteg megjelölésnek pejoratív, lefokozó társadalmi mellékjelentése van. Az átlagember idegenkedik nemcsak az elmebetegektől, hanem a hivatásszerűen elmebetegekkel foglalkozó személyektől és a kezelésükre hivatott intézményektől is. Igaz, az utóbbiak erre már külső megjelenésükkel elégséges alapot adnak. Még mindig inkább börtönökhöz, mint gyógyító-megelőző intézetekhez hasonlítanak. A fentiekhez társul még az a probléma, hogy az emberek pszichés és szociális nehézségeiket elsősorban fizikai—organikus viszonyítási keretben értelmezik. Ily módon gyakran csak sok közvetítésen keresztül jutnak el az orvosi segítség megfelelő forrásaihoz (Mechanic, 1968; Buda, 1970).

Az egészségügyi problémáknak, de különösen az elmeegészségügyieknek jellegzetes vonásuk, hogy sokféle aspektussal rendelkeznek, több irányból közelíthetők meg. Vizsgálhatók az orvostudomány klasszikus szempontjai szerint: a kutatás irányulhat az elmebetegség etiológiájára, epidemiológiájára, kezelésére és a rehabilitációra, valamint a prevenció lehetőségeire.

A betegségek és közöttük a pszichés zavarok megértésére való törekvés elvezethet és legtöbbször szükségképpen el is vezet alapvető filozófiai—antropológiai kérdésekhez. Legalább annyiban, hogy az egészség és betegség jelenségeivel kapcsolatos bármely tudományos orientációban fellelhetők az emberre, az ember természetére, lényegére vonatkozó megalapozó jellegű előfeltevések (Caregorodcev, 1966; Szagatovszkij, 1968; Vekua, 1968; Davidovszkij, 1968). Hangsúlyozottan igaz ez a pszichés egészség kérdéseire. Amint azt a pszichiátria egész fejlődése, a különböző irányzatok megjelenése és egymással vívott küzdelme mutatja (Rosen, 1968; Plog—Edgerton eds, 1969).

Külön perspektivát jelent a pszichiátriai tevékenység vagy tágabban az elmebetegre irányuló bármely társadalmi tevékenység erkölcsi és politikai

[1] Sajnálatos módon kiélezetten áll ez a hazai viszonyokra. *Dr. Szabó Zoltán* egészségügyi miniszter: „. . . nem mondhatjuk még azt, hogy a múltban a pszichiátriával és az intézettel szemben viselt előítélet valóban maradéktalanul szertefoszlott már . . . A magyar pszichiátria gyorsabb ütemű fejlődését az előítéletek, de szervezettségének és intézményei rendszerének elégtelensége is hátráltatja. Mindez feladatot és kötelességet is jelent . . ." (Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet 100 éve. Szerkesztette *Böszörményi Z.* Budapest, 1968. 40. o.).

komponenseinek vizsgálata. Ez a lehetőség abból az egyszerű tényből fakad, hogy a társadalomban minden emberi cselekvés — szemben azzal, ami természeti síkon történik az emberrel — meghatározott érték-kontextusban helyezkedik el. A medicinára általában áll, hogy sem a „tisztán" tudományos része (kutatás), sem a technológiai része (a beteggel kapcsolatos gyakorlati tevékenység és az egészség megőrzésére hivatott orvosi praxis) nem mentes az erkölcsi és politikai implikációktól. A pszichiátria étosza és politikuma ezen belül megkülönböztetett figyelmet érdemel (Szasz, 1967; London, 1969; Kon, 1969).

A lelki egészség vizsgálható a társadalom-egészségtan és egészségügyi szervezéstudomány hagyományos szempontjai szerint is. Ide sorolhatók a népesség ilyen jellegű morbiditási és mortalitási viszonyai, a specifikus gyógyító-megelőző egységek területi elhelyezése, funkcióik, a köztük levő kapcsolat, belső szervezetük és fejlesztésük stb.

A népesség lelki egészségének, a pszichiátria és az elmeegészségügy problematikájának egyik fontos megközelítési módját a szociológiai perspektíva jelenti. Ez bizonyos értelemben átfogja (de nem helyettesíti) az előbb jelzetteket. A mentális egészség kérdéseit a szociológia kezelheti ugyancsak „tisztán", tehát anélkül, hogy számot vetne az orvostudományi és egészségügyi vetülettel. Az egész problémakört mint részesetet elhelyezheti a társadalmi pathológia, a szervezetek és a deviáns magatartás szociológiája keretében. Az utóbbi vonatkozásban fontos vizsgálati célpontot jelent az, hogy a társadalom hogyan fogja fel, miképpen minősíti a viselkedészavarokat, melyekre és milyen feltételek között alkalmazza az egészség—betegség, valamint a jó és rossz kategóriáit (Mechanic, 1968).

Az elmebetegség szociológiai megközelítése mindamellett követheti a probléma orvostudományi tagolását (Scheff, 1967). Ez esetben közvetlenül vagy közvetve az a cél áll előtérben, hogy a szociológia mind elméleti, mint gyakorlati szinten elősegítse a pszichiátria és az elmeegészségügy nyitott kérdéseinek megválaszolását. A szociológia hozzájárulhat az elmebetegség kóroktanának és kórtanának tisztázásához. Az elmebetegséget elsősorban a biokémiai kutatások alapján értelmező — a tradicionális orvosi látásmóddal inkább egyező — modellek mellett nem kis számban létrejöttek szociológiai modellek is. Különösen gazdag választékot kínál belőlük a mai polgári szociológia. Tartalmukban ezek a modellek annyira heterogének, hogy e helyen még futólagos áttekintésükre sem vállalkozhatunk. Ezért csak néhány „háttérbeli" tényezőre hívjuk fel a figyelmet. Mindenekelőtt arra, hogy megjelenésük párhuzamos volt azzal a fejlődéssel, amelyet a modern polgári szociológia a személyiség társadalmi genezisének megértése terén felmutatott. Kidolgozásukat motiválta az a felismerés is, hogy az elmebetegség konvencionális orvosi szemlélete elfedi a patológiás történésekben közrejátszó társadalompszichikai és szociális folyamatokat.[2] Hatásmódjukban, jellegükben pedig legalábbis kettős arculatúak. Egyfelől azzal, hogy ráirányították a figyelmet az elme- és viselkedészavarok patogenezisében közreműködő pszichoszociális tényezőkre (a gyermekkori interperszonális kapcsolatok, szociális stress-helyzetek, migrációs és urbanizációs folyamatok, a kulturális különbségek és változások jelentőségére stb.), új távlatot nyitottak a pszichiátriai kutatás előtt. Ebből a szempontból kétségtelen heurisztikus jelentőségük van a marxista orvosi szocio-

[2] Ez a konvencionális szemlélet nemcsak az elmebetegség biogén úton való keletkezésébe vetett meggyőződésből fakad, hanem abból a szituációból is, amelyben az orvos a beteggel találkozik. Ti. a gyakorlatban primo loco az egyedi beteggel van dolga.

lógiai és szociálpszichiátriai megismerés számára. Másfelől — amiről szintén nem szabad megfeledkezni — meghatározott ideológiai töltéssel rendelkeznek. Jó részük a kifejlett kapitalista társadalom embertelen viszonyainak burkolt vagy nyílt, de ugyanakkor perspektívát nem adó kritikáját is jelenti. Azzal, hogy sokszor a társadalmi-emberi haladás elkerülhetetlen folyományaként, szinte szubsztanciális jellemzőjeként állítják be az elmebetegségek számának megnövekedését, végső soron a kritika önmagát hatástalanítja (Kon, 1969).

Az elmeegészségügyi problémák szociológiai értelmezése és feltárása a legtöbbet eddig talán két területen nyújtott. Az egyik: az elmebetegség szociális epidemiológiája. A másik a terápia és a vele kapcsolatos kérdések. Ma már jó néhány vizsgálat ismeretes mindkét területen. Az elmebetegség ökológiájáról és demográfiájáról értékes adatokat szolgáltattak Faris és Dunham, Hollingshead és Redlich, Pasamanick, Srole és Leighton vizsgálatai (Faris—Dunham 1939; Hollingshead—Redlich, 1958; Pasamanick, 1959; Srole és mts-i, 1962; Leighton és mts-i, 1963).

Az epidemiológiai kutatások egyik jellegzetessége, hogy nagyobb részükben elfogadják az elmebetegség valamely orvosi modelljében foglalt előfeltevéseket. Ezzel szemben az elmebetegség terápiás vonatkozásaira irányuló szociológiai kutatás fő típusa — az un. szocietális reakciók vizsgálata — ismeretelméletileg más módon megy végbe. Az elmebetegség kezelését, a rehabilitációt, az elmebetegségről alkotott nézeteket és a ráadott társadalmi reakciókat (döntéseket, attitűdöket, a mögöttük álló pszichológiai és társadalmi folyamatokat) úgy veszi szemügyre, hogy nem alkalmaz az elmebetegség valamely modelljéből származó premisszákat. A kulturális antropológia módszerét követi, mivel a megjelölt problémákat anélkül vizsgálja, hogy osztaná azokat a feltevéseket, amelyeket akár a pszichiáter, akár a társadalom más tagjai vallanak az elmebetegségről. Ebben a perspektívában a szociológiai gondolkodás számára nem az az érdekes, hogy az elmebetegségként megjelölt viselkedészavarok és okaik milyen viszonyítási keretben értelmezhetők és foghatók fel, hanem inkább az, hogy ezek a viselkedészavarok milyen szociális kontextusban fordulnak elő, mi a tipikus kimenetelük, a társadalom hogyan értelmezi őket, és hogyan reagál rájuk (Scheff, 1967).

Az elmebetegséggel kapcsolatos szocietális reakciók vizsgálatának egyik fontos területe az attitűdök, meggyőződések, vélemények és hiedelmek kutatása. Az ilyen kutatás irányulhat arra, hogy a különféle társadalmi—kulturális csoportok milyen gondolkodási modellben fogják fel a viselkedészavarokat, mit tekintenek abnormális viselkedésnek, hogyan minősítik őket, és milyen tevékenységi sémákat dolgoznak ki az ilyen zavarokkal való megbírkózásra, közülük melyeket intézményesítenek akár különálló formában az egészségügyben, akár bekapcsolva a társadalom más intézményeibe, pl. a jogba, politikába, vallásba stb. (King, 1962). Jelentős kutatási terület, hogy az efajta attitűdök milyen szerepet játszanak a konkrét egészség—magatartás kiformálásában, a beteg viselkedésének alakításában (Mechanic—Volkart, 1960, 1961; Mechanic, 1962, 1968), az elmebeteggel hivatásszerűen vagy anélkül kapcsolatba kerülők magatartásában. Harmadszor — és talán orvostudományi egészségügyi szempontból ez a legjelentősebb — a fő kérdés az, hogy az ilyen attitűdök miképpen függhetnek össze a patológiás történésekkel. Ezen a szinten a kutatást az alábbi célok motiválhatják; 1. Teoretikusan az elmebetegséghez fűződő attitűdök felderítése hozzájárulhat a viselkedészavarokat értelmező orvosi és szociológiai modellek közötti szakadék áthidalásához. 2. Gya-

korlati szempontból az egyik legfontosabb feltevés az, hogy a beteget környező attitűd-atmoszféra mind a gyógyító intézményekben, mind a beteg effektív szociális környezetében befolyásolja a kezelés és a társadalmi readaptáció sikerességét. 3. A társadalmi attitűdöknek jelentős implikációik lehetnek az elmebetegség epidemiológiája területén. 4. A mentálhigiénés nevelési programok eredményességének előfeltétele, hogy ismerjük a népesség ilyen jellegű attitűdjeit és véleményét (Maclean, 1969).

Az eddigi vizsgálatok célpopulációikat tekintve nagyon heterogén képet mutatnak. A néhány transzkulturális kutatáson kívül a legtöbb felmérés az elmebetegekkel közvetlenül kapcsolatban levő társadalmi csoportokra irányult (általános orvosok, pszichiáterek, orvostanhallgatók, az elmekórházak személyzete, az elmebetegek hozzátartozói). Más vizsgálatok célpontját egyes specifikus kulturális jegyekkel rendelkező csoportok képezték. Ismeretes néhány átfogó tanulmány is ezen a területen: Nunally és Osgood vizsgálata, az elmekórházak személyzetét illetően Cohen és Struening felvétele (Nunnally, 1961; Cohen—Struening, 1962).

A felhasznált módszerek tekintetében is nagy a változatosság. Az attitűdmérés minden változata alkalmazásra került vagy egyedi, vagy kombinált formában. Közülük talán a leginkább használtak a Likert-, Bogardus-féle skálák, illetve a szemantikus differenciál módszere.

II. *A vizsgálat módszere*

A vizsgálat négy mintára irányult. Az elsőt a pécsi városi egészségügyi nyilvántartásban szereplő orvosokból vettük. A kiválasztottak száma 135. A másodikba Pécs III. kerületének lakosai kerültek. Az előzetes választói névjegyzékből vett minta nagysága 400. A harmadik mintában a Pécsett lakó gondozott elmebetegek hozzátartozói szerepeltek. A minta nagysága 100. A negyedik mintát bólyi lakosok képezték. A minta nagysága 175. A felvételt előzetesen kiképzett orvostanhallgatók és a Mentálhygiénés Intézet gondozónői végezték. A felmérés Likert módszere alapján szerkesztett kérdőívvel történt. A végleges kérdőívet két próbafelvétel eredményeinek elemzése után állítottuk össze. A próbafelvételekben szereplő állítások részben Cohen és Struening, valamint Maclean által szerkesztett skálákból származtak (Cohen—Struening, 1962; Maclean, 1969). Átvételükről a kérdőív első változatának elkészítését megelőző véleménykutatás alapján döntöttünk. Az attitűd-állítások másik részét ugyancsak ezen véleménykutatás eredményeit figyelembe véve fogalmaztuk meg. Hasonló módon állítottuk össze az elmebetegség keletkezésére, okaira vonatkozó kijelentéseket is.

A kérdőív végleges szerkezete a következőképpen alakult: 37 attitűd-állítás, 15 vélemény-nyilvánítási lehetőség az elmebetegség okairól és 12 kérdés a minták demográfiai és egyéb jellemzőire. Az attitűd-állításokat bizonyos logikai megfontolások alapján a következőképpen csoportosítottuk: szociális elfogadhatóság (5 tétel), az elmebeteggel való bánásmód (8 tétel,) az elmebetegség kimenetele (5 tétel), rehabilitációs lehetőség (6 tétel), az elmebeteg potenciális veszélyessége (5 tétel), szociális megtagadás és lefokozás (8 tétel).

Az „attitűd" terminusát Sprott definíciója értelmében alkalmaztuk (Maclean, 1969). Azokat az állításokat fogadtuk el attitűdöt kifejező tételnek, amelyek az „egyszerű" véleményekkel szemben inkább hordoztak emocionális elemeket. Az „elmebetegség" és „elmebeteg" megjelöléseket rendszeresen használtuk az

egész kérdezési folyamatban. Definicíójukat Cohen és Struening által használt meghatározás alapján adtuk meg, amely saját tapasztalataink szerint is a közvélemény által használt kritériumokat tartja szem előtt (Shaw—Wright, 1967).[3]

A felvételt — az orvosminta kivételével — személyes interjú formában bonyolítottuk le. A felvétel névtelenül történt. A vizsgálatot 1969 november és december hónapjaiban, illetve 1970 tavaszán végeztük. A felvétel során összesen 726 értékelhető kérdőívet kaptunk. Ezek mintánkénti megoszlása a következő volt: pécsi orvosok 106 (135 postán kiküldött kérdőívből); Pécs III. ker. lakosok 379; gondozott elmebetegek hozzátartozói 100; bólyi lakosok 151.[4]

A tételanalízis fontosabb szempontjai

A kérdőívet — mint már jeleztük — a Likert-skála követelményei szerint szerkesztettük (Likert, 1932; Likert—Roslow—Murphy, 1934). Az előzetes, részben kötött interjúkból, valamint irodalmi adatok alapján 80 állítást

[3] A meghatározás a következő volt: „Elmebetegségen olyan állapotot értünk, amely előbb-utóbb elmegyógyintézetbe juttatja a beteget; az elmebeteg pedig az az ember, aki ilyen állapotba kerül."

[4] Az egyes minták demográfiai jellemzői. A megkérdezettek életkora a 18—30, 31—55, 56 év felett kategóriákat használva: orvos: 33—63—4%; pécsi: 18—61—21%; hozzátartozó: 16—52—32%; bólyi: 22—52—26%; Neme: (ff. nő): orvos 67—33%; pécsi: 52—48%; hozzátartozó: 34—66%; bólyi: 53—47%; Iskolai végzettsége (az 1—7 oszt., 8—11 oszt; érettségi; főiskola-egyetem kategóriákat használva: pécsi: 20—39—27—14%; hozzátartozó: 44—32—15—9%; bólyi: 37—46—13—4%; Társadalmi réteghez való tartozás (az egyes kategóriákat — leegyszerüsítve — a következő módon képeztük: I.-be soroltuk a vezető beosztásúakat és az érettséginél magasabb iskolai végzettségűeket; II.-be a nem vezető beosztásúak és nem fizikai munkát végzők; III/a-ba az ipari kétkezi munkások; III/b-be a mezőgazdasági kétkezi dolgozók kerültek) pécsi: 14—44—41—1%; hozzátartozó: 9—32—59—0%; bólyi: 5—26—37—32%. Úgy tűnik, hogy a pécsi és a bólyi mintákban a magasabb iskolai végzettségűek és a szellemi foglalkozásúak képviseleti aránya túlzott. A pécsi minta esetében erre az adhat magyarázatot, hogy a felvétel lényegében az új városrészben, az Uránvárosban történt. *Szelényi* és *Konrád* (Az új lakótelepek szociológiai problémái. Akadémiai Kiadó. 1969.) városszociológiai kutatásaik eredményeit elemezve — amelyek többek között az Uránvárosra is kiterjedtek — rámutatnak arra, hogy az új lakótelepeken a magasabb iskolai végzettségűek és az értelmiségiek képviseleti aránya erősen túlzott. A pécsi Uránvárosban ez a tendencia, ha jóval mérsékeltebben is, de szintén jelen van. Saját adataink (zárójelben) az iskolai végzettséget tekintve messzemenően egyeznek *Szelényi* és *Konrád* által találtakkal: 1—7 oszt. 23,3 (20); 8—11 oszt. 36,9 (39); érettségi: 25,2 (27); főiskola-egyetem: 14,6 (14). Egyetértve azzal az elemzéssel, amelyet a hivatkozott szerzők a szóban forgó jelenség okairól adtak, felmerül az a kérdés, hogy vajon a pécsi minta ilyen összetétele milyen irányban befolyásolhatja az eredményeket? Az elvégzett számítások szerint a magasabb iskolai végzettség az elmebetegekkel szemben pozitívebb attitűddel jár együtt. Tehát nagyon valószínűen a pécsi minta pozitívebb képet mutat annál, mint amelyet akkor kaptunk volna, ha a pécsi összlakosság iskolai végzettségi paramétereit inkább megközelítő mintával dolgozunk. A bólyi mintával kapcsolatban elmondhatjuk — az 1960-as népszámlálás adatait figyelembe véve —, hogy már akkor is észlelhető volt egy olyan tendencia, amely szerint Bóly községben a felsőbb iskolai végzettségűek és a szellemi foglalkozásúak képviseleti aránya magasabb, mint a járás, a megye és az országos szintű arány a falusi populációt illetően. Ez a tendencia az elmúlt évtizedben nagyon valószínűen tovább erősödött. Bár ezt, tekintettel arra, hogy a legutóbbi népszámlálás részletes adatai még nem állnak rendelkezésre, csak közvetett módon lehet igazolni. Néhány ilyen bizonyító tény: Bóly községben gyorsan fejlődő és számos kvalifikált munkaerőt foglalkoztató mezőgazdasági nagyüzemek vannak. Bóly községi viszonylatban jelentős iparral rendelkezik, kulturális, egészségügyi és közigazgatási központ. Tehát, a minta itt is „felfelé torz", az országos falusi átlaghoz viszonyítva. Következésképpen, az eredmények vonatkozásában az áll, amelyet a pécsi mintával kapcsolatban fentebb írtunk.

gyűjtöttünk össze, amelyek kifejezik az elmebetegekkel és elmebetegséggel kapcsolatos viszonyulási formákat. Az egyes tételekre ötféle válaszlehetőség volt: teljesen egyetértek, egyetértek, nem tudom eldönteni, nem értek egyet, egyáltalában nem értek egyet. A „teljesen egyetértek" és az „egyáltalában nem értek" egyet válaszok az attitűd kontinuum két szélső értékét jelentik. Munkahipotézisként feltételeztük, hogy az adott tétellel való teljes egyetértés az extremitás pozitív vagy negatív tartományát jelöli. Ennek megfelelően ötös vagy egyes osztályzattal értékeltük. A „nem tudom eldönteni" alternatíva mindenütt a hármas osztályzatot kapta. Pozitív viszonyulásnak azt tekintettük, amely követi a modern mentálhigiénés eszméket. Minden válaszoló magatartását a kérdőívben összpontszámmal, az egyes tételekben elért pontszámok algebrai összegével jelöltük. A kiinduló hipotézist igazoló matematikai—statisztikai tételanalízis gondolatmenete a következő volt (az itt szereplő adatokat a végleges kérdőív feldolgozása során kaptuk): ha helyesen jelöltük ki a „teljesen egyetértek" válasz alternatívára a pozitív vagy negatív extremitást kifejező számértéket, teljesülnie kell az alábbi feltételnek: azok az egyének, akik általában pozitív viszonyulást mutattak a kérdőív egészében, azaz zömmel ötös és négyes értékű választ adtak — ha az összpontszámok csökkenő sorrendjében rendezzük a megkérdezetteket —, a magasabb pontszámok tartományában — a felső 25%-ban — helyezkednek el. Tehát: a felső 25%-ban az egyes tételekre kapott pozitív válaszok gyakoribbak, mint az alsó 25%-ban. Ha ez, egyes tételekre fordítottan teljesül, akkor ezekben az esetekben hibás volt hipotézisünk, amelynek alapján a pozitív extremitást kijelöltük. Ha viszont az alsó és felső 25% 5 és 4-es válaszainak száma azonos, vagy a kapott különbség nem szignifikáns, akkor az adott tétel nem használható, nem differenciál, mivel a különböző attitűddel rendelkezők azonosan válaszolnak rá. Hipotézisünk bizonyítására χ^2 próbát végeztünk (Guilford, 1954). A végleges kérdőív összes tétele jól differenciálónak bizonyult ($p < 0{,}01$). A kérdőívre megbízhatósági indexet számoltunk a Spearman—Brown-féle formula alapján: r_{**} páratlan/páros = 0,86/0,89. Továbbá tételenként megvizsgáltuk a négy minta válaszai közötti különbség szignifikanciáját. A 7, 9, 18, 23, 24-es tételekben a különbségek nem tekinthetők szignifikánsnak ($p < 0{,}05$ szintet véve határértéknek). Ezen esetekben az orvosok, pécsiek, bólyiak és a hozzátartozók azonos tendenciával válaszoltak. A tételcsoportonként végzett összehasonlítás azt mutatja, hogy csak a „szociális elfogadhatóság" dimenziójában érvényesül a minták válaszaiban az azonosság tendenciája. Az egyes mintáknak az egész kérdőívre adott válaszai között azonban markáns különbséget lehetett kimutatni a Kolmogorov—Szmirnov formulával számolva (Siegel, 1965). Az analízis következő szakaszában — túllépve a Likert-skála követelményeit — megvizsgáltuk, hogy a logikai alapon képzett tételcsoportok állításai rendezhetők-e kumulatív sorba (Guttman, 1954). Valamennyi tételcsoportnál igazoltuk, hogy kvasi-skálát képeznek (Torgerson, 1967). A Guttman szerint számolt reprodukálhatósági együttható $R_t < 0{,}80$ az összes tételcsoportra és mintára.

III. *A vizsgálat eredményei*

Az elmebeteg potenciális veszélyessége. Az elmebeteghez fűződő érzelmek és hiedelmek az egyes kultúrákban különböző képet mutatnak. Abban a heterogén társadalmi képződményben, amelyet jelenleg modern kultúrának neve-

zünk, az elmebeteg által kiváltott emóciók magvát a félelem, a gyanakvás és a fenyegetettség érzései alkotják (Sarbin, 1969). Az ilyen emóciókat megalapozó hiedelmek több évszázadra nyúlnak vissza. Az elmebetegek köz- és önveszélyessége, kiszámíthatatlansága, a társadalmi pszichikum előítéletté merevedett túláltalánosításai eredetüket tekintve feltehetően még a középkori demonologikus felfogásban gyökereznek. Ez a „megszállottak" és nem a beteg emberek amoralitása; viselkedésük, cselekedeteik kontrolljára való képtelensége. Az elmebetegség a középkorban vallási értelemben bűnnek számított és mint ilyen részesült kezelésben (ördögűzés — inkvizíció; Sarbin, 1969).

Az újkori kultúra egyik legnagyobb eredménye, hogy leküzdötte az emberrel kapcsolatos misztikus elképzeléseket, és életrehívta az ember racionális és normatív szemléletét. A felvilágosodás embere az „ész birodalmából" száműzte a miszticizmust: a megszállottakból betegek lettek, akiket gyógyítani kell és visszaadni emberi méltóságukat. Ugyanakkor azzal, hogy az ésszerűséget, az önkontrollra való képességet az ember lényegi tulajdonságaivá avatta, elutasított, antihumánusnak és antiszociálisnak bélyegzett mindent, amely ezeket az elveket sértette. Így bár szekularizált módon, de továbbvitte a viselkedészavarok demonologikus modelljéhez kapcsolódó negatív implikációkat. Az elmebeteget betegként, de továbbra is társadalmi értelemben bűnösként és veszélyesként kezelte, amely védekezést, morális és jogi szankciót igényel. (Nem kis részben hozzájárult ehhez a gyógyítási kísérletek eredménytelensége.) Ez tükröződik nemcsak a népi sztereotípiákban, hanem a társadalom elmeegészségügyi és jogi intézményeiben. Örök figyelmeztetés marad a fasiszta gyakorlat, amely az elmebetegekkel szemben a középkori inkvizíció módszereit is messze meghaladó, brutális és tömeges méretű szankciókat alkalmazott.

Jelentősége miatt, felmérésünk eredményeinek feldolgozásában, ezt a kérdéscsoportot állítottuk az első helyre. Az alábbi táblázat mutatja, hogy az egyes minták milyen álláspontot foglalnak el az elmebeteg veszélyességével kapcsolatban *(1. táblázat)*.

A táblázatban az elmebeteg (elmebetegség) potenciális veszélyességével kapcsolatos állítások kumulatív sorban szerepelnek. Az adatok a mindennapi tapasztalattal egybehangzóan azt mutatják, hogy az elmebeteg veszélyességével kapcsolatos hiedelmek elevenen élnek az emberek tudatában. Itt jegyezzük meg, hogy feltehetően ezeket a hiedelmeket táplálják a tömegkommunikációs eszközök azzal, hogy „kiválóan" propagálják a mindig szenzációt jelentő bűnöző elmebeteg kombinációt. Azaz, azokat az extrém eseteket, amelyek a gyakorlatban elenyészően csekély számban fordulnak elő. Hasonlóan, bizonyos értelemben „vétkes" ebben az a szokványos pszichiátriai didaktikai eljárás is, amely előszeretettel operál az ún. „tiszta", de tulajdonképpen szélsőséget jelentő esetekkel (Scheff, 1967).

Közismert az a tény, hogy a hétköznapi tudat az elmebetegséggel és az elmebetegekkel kapcsolatban óriási leegyszerűsítésekkel dolgozik. Ez igaz az elmebeteg veszélyességével kapcsolatban is. Sőt, talán itt jelentkezik a legszembetűnőbben. A legtöbb ember úgy oldja meg ezt a problémát, hogy — idézzünk egy interjút —: vagy „csendes" bolondról, vagy „őrültről" beszél. A „csendes bolonddal" szemben a mindennap embere toleráns, elnéző. Őket az élet megszokott jelenségei közé sorolja. Szemben az „őrülttel", akit elutasít, aki félelmet keltő.

1. táblázat

Potenciális veszélyesség

%

Tétel		Összes			Orvos			Pécs			Hozzátartozó			Bóly		
		5v4	2v1	3	5v4	2v1	3	5v4	2v1	3	5v4	2v1	3	5v4	2v1	3
Aki elmebetegek között él, előbb-utóbb maga is elmebeteggé válik. (8)	egyetért		18			6			17			31			21	
	nem ért egyet	67		15	86		8	66		17	57		12	62		17
Bármit is mondanak az emberek, az elmebetegek mindig veszélyesek. (6)	egyetért		26			10			23			37			39	
	nem ért egyet	62		12	82		8	65		12	54		9	45		16
Azok az emberek, akik már egyszer elmegyógyintézeti betegek voltak, semmivel sem veszélyesebbek, mint az átlagember. (23)	egyetért	42			43			39			50			44		
	nem ért egyet		33	25		39	18		32	29		32	18		34	22
Az elmeosztály a kórház legfélelmetesebb része. (27)	egyetért		55			20			58			70			66	
	nem ért egyet	32		13	74		6	28		14	19		11	22		12
Az elmebetegek kiszámíthataltanok, és az ember sohasem tudja, mit tesznek a következő pillanatban. (19)	egyetért		67			47			68			68			79	
	nem ért egyet	17		16	38		15	14		18	19		13	9		12
Összesen		44	40	16	65	24	11	42	40	18	40	47	13	37	47	16

A potenciális veszélyességet kifejező állítások közül a 23-as-nál az orvosok álláspontja elgondolkoztató. Noha a szakmai felelősség kiterjed a kórházból való elbocsátáskor az ön- és közveszélyesség megítélésére, a megkérdezett orvosok 43%-a elfogadja azt a tartalmában negatív és a szociális rehabilitációt kilátástalanná tevő állítást, hogy „azok az emberek, akik egyszer elmegyógyintézeti betegek voltak, veszélyesebbek, mint az átlagember". Lényegében ebben a tételben az orvosok nem mutatnak pozitívabb attitűdöt, mint a falusi vagy pécsi átlag ember. A legpozítivabb állásfoglalást a hozzátartozók mutatták.

A pszichikai fenyegetettséget és ezzel együtt az elmeegészségügyben dolgozókkal szembeni előítéletet megfogalmazó állításnál (8) a válaszok megoszlása csak viszonylag ad megnyugtató képet. A laikus népesség körében jelentősrészt továbbra is tartja magát az az eszme, hogy az elmebetegség ragályos. A „bolondokkal" foglalkozó maga is előbb-utóbb hasonló lesz betegeihez. Gyakori sztereotípia ez. És állandó, szinte mindig gyümölcsöző poénje a vicceknek, tréfáknak. De nemcsak azokban, hanem a különféle művészi produktumokban is hasonlóképpen jelentkezik. Vagy a „céhbeliek" között: „Nem hallottam még olyan pszichiáterről, aki élete végére nem vált volna legalább egy kicsit abnormálissá."

Az elmebeteg veszélyességét generalizált módon megfogalmazó 6-os állításban az attitűdök inkább pozitívak, mint negatívak. Szembetűnő azonban az a tendencia, hogy a negatív beállítódás mintáról mintára fokozódik. Éles különbség figyelhető meg az orvosi és a laikus minták között, az elmeosztállyal kapcsolatos állításban. A veszélyességet a „kiszámíthatatlansággal" megjelenítő tételnél kaptuk a legnegatívabb képet. Ez megfelel annak az irodalmi adatnak, amely szerint — a szemantikus differenciál módszerét használva — két skála mutatta a legnagyobb különbséget a normális és az elmebeteg között, az egyik a „kiszámítható—kiszámíthatatlan", a másik a „relaxált—feszült" volt (Nunnally, 1961).

Az elmebeteggel való bánásmód. A modern mentálhigiénés törekvések egyik legfőbb feladata, hogy átalakítsák az elmebetegeket körülvevő negatív pszichológiai és szociális folyamatokat. Ilyen negatív tendenciák nyilvánulnak meg a társadalmi pszichikum szintjén a stigmatizációs, a projekció és a sztereotipizáció formájában. A szociális folyamatokat illetően az izolációban, szegregációban és az elvetésben (Cumming—Cumming, 1955; Goffman, 1962, 1963; Scheff, 1967; Swanson—Spitzer, 1970).

Munkacsoportunk részben ezeket a reakciókat kívánta vizsgálni, a következő táblázatban feltüntetett állításokkal. *(2. táblázat).*

A legkisebb helyeslést (a megkérdezettek 71%-a pozitív állásfoglalást mutatott) a „Ha családunkban valaki elmebeteggé válik, jobb, ha minél előbb megszabadulunk tőle" — 34. sz. állítás kapta. Ennél szigorúbb megítélést kapott a 30., 2. és 24. sz. állítás. Ezt magyarázhatja a 34-nél az a tény, hogy az közvetlenül az egyén családi kapcsolataira vonatkozott, és ezzel összekapcsolt egy drasztikus elbánásmódot tükröző, önmagában véve is rendkívüli negatív etikai tartalmú kifejezést, a „megszabadulás" szót. A következő tételben (30) szembetűnően negatív viszonyulást kaptunk. Ez az elmebeteggel való kapcsolat visszautasítását fejezi ki egy általánosabb és családtól különböző dimenzióban. A kizárási tendenciát direkt módon fejezi ki a 2. sz. állítás, A megkérdezett populáció véleménye itt polárisan alakul. Ha az orvosi csoporttól eltekintünk,

2. táblázat

Az elmebetegekkel való bánásmód

%

Tétel		Összes			Orvos			Pécs			Hozzátartozó			Bóly		
		5v4	2v1	3	5v4	2v1	3	5v4	2v1	3	5v4	2v1	3	5v4	2v1	3
Ha családunkban valaki elmebeteggé válik, jobb ha minél előbb megszabadulunk tőle. (34)	egyetért		15			3			12			21			28	
	nem ért egyet	71		14	91		6	73		15	64		15	57		15
Minden elmegyógyintézetet magas kerítéssel és őrökkel kellene körülvenni. (31)	egyetért		31			7			31			34			44	
	nem ért egyet	56		13	89		4	57		12	48		18	38		18
Az elmebetegeket a bolondokházába kellene csukatni. (4)	egyetért		25			9			25			29			32	
	nem ért egyet	56		19	80		11	54		21	50		21	49		19
A legtöbb, amit az elmebetegekért tehetünk, hogy nyugtatókat adunk nekik, és jól tápláljuk őket. (36)	egyetért		34			3			32			48			53	
	nem ért egyet	52		14	95		2	51		17	43		9	32		15
Legjobb, ha az elmebetegektől távoltartjuk magunkat. (30)	egyetért		37			16			37			36			51	
	nem ért egyet	50		13	72		12	50		13	48		16	38		11
Nem kellene megengedni, hogy az elmebetegek a normális emberek között éljenek. (2)	egyetért		43			18			43			45			59	
	nem ért egyet	39		18	68		14	37		20	34		21	29		12
Bár az elmegyógyintézetből elbocsátott betegek gyógyultaknak tűnhetnek, nem kellene megengedni, hogy házasságot köthessenek. (24)	egyetért		45			42			42			48			52	
	nem ért egyet	30		25	36		22	32		26	27		25	25		23
Az elmebetegeket soha sem szabadna ugyanabban a kórházban kezelni, ahol a testi betegségekben szenvedő embereket gyógyítják. (25)	egyetért		59			41			60			56			71	
	nem ért egyet	24		17	48		11	22		18	21		23	13		16
Összesen		47	36	17	72	18	10	47	35	18	42	40	18	35	49	16

a megkérdezetteknek közel fele reagál az izolációs – szegregációs minta szerint. A negatív beállítódás fokozódik akkor, ha az elmebeteget a társadalmi kapcsolatok közül az egyik legfontosabb relációba állítjuk. Ez a házassági viszony. Figyelemre méltó, hogy ennél a kérdésnél az orvosoknál ugrásszerűen megnő a negatív válaszok száma.

Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy azon tételek többségében, amelyek a családot belevonták az elmebeteg és elmebetegség problematikájába, az elhárító, elutasító reflexek érvényesülnek. (Lásd a 7-es és 24-es és ezekkel szembeállítva a 34. sz. állítást) Családba vonás és a családból való kizárás problematikája poláris ellentmondást fejez ki, emotív és kognitív szinten egyaránt. Ez mindenesetre arra utal, hogy a család olyan vonatkozási keretet jelent, amely alapvetően megszabja a vizsgált problémával szembeni attitűdöt.

Az elmebeteggel való bánásmód intézményesült formái társadalmi normaképző hatást gyakorolnak a közvéleményre. Az elmegyógyintézetekkel kapcsolatos állítások részben még a ma is jellemző vonásokat, illetve a velük kapcsolatos sztereotípiákat tükrözik (31-es, 4-es). A kapott válaszok alapján elmondhatjuk, hogy a megkérdezettek 56 %-a elutasítja a Pinel előtti világot idéző kerítések és őrök rendszerét. A 25-ös számú állítást érdemes összevetni a rehabilitációs lehetőségeket kifejező tételcsoport 20. sz. állításával. A minták 52 %-a elfogadja azt, hogy „az elmezavar is olyan betegség, mint bármely más betegség", de pusztán 24 %, akik szerint ugyanabban a kórházban kell kezelni az elmebetegeket, ahol a testi betegségekben szenvedőket gyógyítják. Különösen meglepő az arány az orvosok vonatkozásában: 76 %—48 %. A 36-os tételre adott válaszok önmagukért beszélnek.

Dehumanizációs tendencia. Szociális megtagadás és lefokozás. Az elmebeteghez kapcsolódó különféle attitűdök közül az egyik legszélsőségesebb az, amely a beteg emberi mivoltát tagadja meg. Társadalmon, közösségen kívülinek tekinti az elmebeteg embert. Idegenként fogja fel, és személyi vonásait tekintve is lefokozza. Ebben az attitűdben kifejezésre jut a normális többség magabiztossága, szupremációs érzése az abnormálisnak ítélt kisebbséggel szemben. Ez az attitűd tükrözi azt a folyamatot, ahogy az elmebeteg ember betegsége előrehaladtával fokozatosan a társadalom határmezsgyéire, valahová a perifériára szorul. Elveszti emberi kapcsolatait, és végül a kitagadott, csak függelékként — és nem az emberi világ szerves részeként — *létező* sorsára jut. A gyakorló pszichiáter naponta találkoik ezzel az attitűddel. Közismert az a tapasztalati tény, hogy a hospitalizált elmebetegek jó néhányánál a megelőző szociális környezetük (család, barátok stb.) tagjai fokozatosan redukálják kapcsolataikat, rövidesen látogatójuk sem lesz, levelet sem kapnak. Hogy aztán végül azt a bizonyos „külön világot" ki építi fel aktívabban, a beteg vagy a társadalom, ez továbbra is nyitott kérdés marad?! *(3. sz. táblázat).*

Annak ellenére, hogy kevesen tartják „szégyennek" az elmebeteg hozzátartozót, és ugyancsak kevesen jelölik „érzelem nélküli" lénynek az elmebeteget, akivel „mindegy hogy hogyan bánunk", megdöbbentő a laikus minták állásfoglalása az „elmebetegek már csak élőhalottak" állításban. Sőt, a megkérdezettek 40 %-a elfogadja azt a szigorú ítéletet is, hogy „a súlyos elmebetegségben szenvedők többé már nem igazi emberi lények". Ezekben a kérdésekben a falusi minta mutatja a legnegatívabb beállítódást. Különös, de érthető ténynek tűnik, hogy a hozzátartozók véleménye tendenciájában nem különbözik az

3. táblázat

Szociális megtagadás és degradáció

%

Tétel		Összes			Orvos			Pécs			Hozzátartozó			Bóly		
		5v4	2v1	3	5v4	2v1	3	5v4	2v1	3	5v4	2v1	3	5v4	2v1	3
Nagy szégyen az a családra, ha elmebeteg tagja van. (37)	egyetért		8	5		2	2		5	7		13	4		18	5
	nem ért egyet	87			96			88			83			77		
Mindegy, hogy hogyan bánunk az elmebetegekkel, ők nem éreznek sem szeretet, sem gyűlöletet. (35)	egyetért		13	13		1	3		10	15		15	11		25	15
	nem ért egyet	74			96			75			74			60		
Az elmebetegség olyan dolog, amelyről legjobb, ha nem is beszélünk. (3)	egyetért		24	7		1	0		21	7		34	11		38	7
	nem ért egyet	69			99			72			55			55		
Az elmebetegek már csak élőhalottak. (32)	egyetért		26	13		3	2		25	14		35	12		37	18
	nem ért egyet	61			95			61			53			45		
Az elmebetegnek már a tekintetéből is látszik, hogy nem közénk való. (13)	egyetért		44	14		9	8		46	14		44	16		60	18
	nem ért egyet	42			83			40			40			22		
Függetlenül attól, hogy mi az ember véleménye, a súlyos elmebetegségben szenvedők többé már nem igazi emberi lények. (28)	egyetért		40	19		26	8		40	19		44	26		46	22
	nem ért egyet	41			66			41			30			32		
Az elmebetegek még azzal sem törődnek, hogy hogyan néznek ki. (17)	egyetért		45	18		8	15		49	19		50	11		55	26
	nem ért egyet	37			77			32			39			19		
Úgy tűnik, hogy az elmebeteg emberek a miénktől különböző világban élnek. (1)	egyeért		69	14		54	19		72	14		70	13		70	14
	nem ért egyet	17			27			14			17			16		
Összesen		54	33	13	80	13	7	53	34	13	49	38	13	41	44	15

átlag populáció véleményétől. Külön ki kell emelnünk, hogy az orvosok 26%-a szintén elfogadta, hogy az súlyos elmebeteg megszűnt emberi lénynek lenni. Ennek egy enyhített változatát képviseli „az elmebeteg nem közénk való" kifejezés. Itt a negatív beállítódás szinte ugrásszerűen megnő a laikus mintákban. Figyelemre méltó még, hogy a megkérdezettek jelentős hányada az elmebetegséget társadalmi tabu témának tekinti: „jobb, ha nem is beszélünk róla".

Az elmebetegnek tulajdonított feltűnően gondozatlan, ápolatlan külső a laikus mintákban lényegesen nagyobb hangsúlyt kapott (8% az orvosi, 49—50—55% a többi csoportban). Ez kifejezi azt a népi gondolkodásmódot, amely az elmebeteget még külsőleges jegyeiben is lefokozza. Az 1. sz. állításban („Úgy tűnik, hogy az elmebetegek a miénktől különböző világban élnek.") azt a tankönyvi adatot fogalmaztuk meg, amely a deperszonalizációt, derealizációt, autizmust az elmebetegek külön világaként definiálja. Egy ilyen állítás elfogadása legalábbis passzív viszonyulást képvisel. Az orvosi minta 54%-a, a laikus minták 72—70—70%-a értett egyet ezzel a tétellel.

A volt elmebeteg szociális elfogadhatósága. Az elmebetegekkel szembeni attitűd mérésére szerkesztett kérdőívbe társadalmi távolságot mérő állításokat is felvettünk. Az attitűd objektumát itt következetesen a „volt elmebetegben" jelöltük meg. Az egyes állításokkal különböző szorosságú társadalmi kapcsolatokat igyekeztünk kifejezni. *(4. táblázat).*

A fenti táblázat eredményei azt mutatják, hogy az álláspontok negativitása jelentősen meghaladja az összes többi állítás esetében kapott értékeket. Minél szorosabb kapcsolatba hozzák az egyes állítások a volt elmebeteget a megkérdezettel, annál negatívabb az utóbbiak attitűdje. Kiugró az elutasítás a családi dimenzióban. A volt elmebeteggel való, attól felelősséget követelő, szoros személyes kapcsolattól a megkérdezettek döntő része távol tartaná magát. Hasonló eredményeket mutat két angliai vizsgálat is. A Maclean és Belson által végzett Edinburgh-i, illetve londoni felvételben a megkérdezettek jelentős hányada a volt elmebeteget elfogadhatatlannak tartja a tanítói, pótmamai és leendő családtagi szerepkörben. Az Edinburgh-i mintában az elutasítás rendre: 37—48—55%; a londoni mintában 44—44—35%. Az elfogadás tekintetében a megoszlás a következő volt: Edinburgh: 26—26—21%, London: 20—20—21%. (A londoni megkérdezetteknél viszonylag magas volt a „nem biztos" lehetőséget választók aránya: 36—36—44%; Maclean, 1969). Az eredmények jelentős fokú azonossága szinte kikényszeríti azt a feltevést, hogy a társadalmi távolságot mérő tételekre adott reakciókban sajátos szummációs effektus érvényesül. Összegeződnek a többi — az egyént kevésbé érintő — témakörben mutatott negatív érzelmi töltések. Megfontolandó az a tény is, hogy az említett tételekben a megkérdezett minták válaszai között nem kaptunk szignifikáns különbségeket. Ez arra utal, hogy az adott csoporthoz való tartozás sajátosságainál mélyebben fekvő, egységes faktorok váltják ki az azonos reakciót. Feltehetően ebben fontos szerepet kapnak azok a pszichológiai védekező mechanizmusok, amelyek a családnak, a legszűkebb intim közösségnek az egyensúlyát, integritását szolgálják, valamint — alapként — a családhoz, a gyermekhez fűződő közös értékek és normák.

Rehabilitációs lehetőség. A modern pszichiátriai gyakorlatban ma már szinte trivialitásnak számító igazság, hogy az elmezavarban szenvedők szakszerű kezelés utáni sorsát alapvetően megszabja, sikerül-e őket a társadalmi élet

4. táblázat

Szociális elfogadhatóság

%

Tétel		Összes			Orvos			Pécs			Hozzátartozó			Bóly		
		5v4	2v1	3	5v4	2v1	3	5v4	2v1	3	5v4	2v1	3	5v4	2v1	3
Hajlandó lennék elfogadni egy volt elmebeteget szomszédomnak. (11)	egyetért	50		22	68		19	46		23	44		20	51		22
	nem ért egyet		28			13			31			36			27	
Hajlandó lennék együtt dolgozni egy volt elmebeteggel. (16)	egyetért	49		23	57		22	50		23	41		32	49		17
	nem ért egyet		28			21			27			27			34	
Megengedném, hogy egy volt elmebeteg tanítsa gyermekeimet. (18)	egyetért	21		21	24		24	21		22	21		20	16		20
	nem ért egyet		58			52			57			59			64	
A legtöbb asszonyra, aki régebben elmegyógyintézeti beteg volt, rá lehet bízni a pótmamaságot. (9)	egyetért	17		28	13		21	17		29	21		28	20		29
	nem ért egyet		55			66			54			51			51	
Beleegyeznék abba, hogy családom valamelyik tagja házasságot kössön egy olyan emberrel, aki elmegyógyintézeti beteg volt. (7)	egyetért	15		21	9		22	15		22	22		22	17		16
	nem ért egyet		64			69			63			56			67	
Összesen		30	47	23	35	44	21	30	46	24	30	46	24	30	49	21

folyamatába, korábbi státus- és szerepköreikbe visszaállítani. A rehabilitációs program ezért már a gyógyítás első fázisában megkezdődik, és a terápiás erőfeszítés során mindinkább az orvosi beavatkozás fő célpontja lesz. Az eredmény azonban csak részben múlik a pszichiáteren és a betegen, a betegség milyenségén. Számos tapasztalat szól amellett, hogy a rehabilitáció sikerességét messzemenően befolyásolják a pácienst körülvevő társadalmi tényezők. A minél teljesebb szociális readaptáció jelentősége abban áll, hogy csökkentheti a visszaesés, illetve növelheti a végleges gyógyulás valószínűségét.

Ezek a meggondolások vezettek bennünket a rehabilitációra vonatkozó állítások megfogalmazásában. *(5. táblázat)*. A táblázatban szereplő tételek tartalmukat illetően két csoportra oszthatók. Az egyik csoportba azok a tételek tartoznak, amelyek az elmebeteg munkára való hajlandóságát, képességét fogalmazzák meg. A másik csoportba két állítás tartozik. Az egyik nominálisan azonosítja az elmezavart más betegségekkel, és így logikailag kizárja a negatíve megkülönböztető elvek érvényesülését az elmebetegek rehabilitációjában. A másik megfogalmazza azt a pozitív szemléletet az elmebeteggel kapcsolatban, hogy a társadalmi életbe való visszatérésének sikeressége elsősorban nem rajta múlik. A válaszokban az első csoporton belül is nagy különbséget találunk azon tételek között, amelyek az elmebeteg munkára való alkalmasságát általánosságban fogalmazzák meg, szemben azokkal, ahol — bár „volt elmebetegről" van szó — a munkakör nagyobb társadalmi felelősséget kíván. Ez a dichotomizáltság jellemző módon tükrözi a társadalmi pszichikumban az elmebetegekkel szemben fellelhető lefokozó tendenciát.

A viselkedészavarok jelentős (és növekvő) hányada egyértelműen betegségnek számít a modern társadalomban. Ezek az „elmebetegségek". Az eredmények alapján ez az azonosítási folyamat a valóságban korántsem teljes. A kapott válaszok megoszlásából kiderül, hogy még az orvosok egyötöde sem tartja az elmebetegséget ugyanolyan betegségnek, mint a többit! A 10. sz. állításra kapott válaszok biztatóak. A megkérdezettek 50%-a szerint a volt elmebeteg könnyen be tudna illeszkedni a mindennapi életbe, ha hagynák, ha lehetőség lenne rá.

Prognosztikai perspektíva. A betegség prognózisa, várható-előrelátható kimenetele és az orvos ezzel kapcsolatos „szentenciái" immár két és félezer éve az orvosi és laikus érdeklődés középpontjában állnak. A modern orvosi étosz nem ismeri a lemondást. Az orvosi etika egyik kulcsfontosságú alapelve, hogy nincs eleve reménytelen eset, a betegért mindent meg kell tenni, amely sorsának jobbrafordulásához vezethet. Ebbe az irányba hatnak a közvélemény elvárásai is, amelyek kimondva-kimondatlanul, de mindig felteszik a kérdést, hogy vajon az orvos megtett-e mindent a beteg érdekében?! Az orvos tevékenységének értékét azonban nemcsak ez dönti el a közvélemény szemében. Az értékelés azon is nyugszik, hogy mikor tud biztosat mondani a betegség kimeneteléről, és ez mennyire teljesül.

A népesség egészségügyi kultúrájának fontos összetevőit jelentik azok a hiedelmek és elvárások, amelyek az egyes kórformák kimeneteléhez kapcsolódnak. Az orvost a betegség tudományos megítélésén és az ennek megfelelően kialakított prognózison túl, a hivatás étosza minden esetben optimizmusra kötelezi. Legalábbis reményadásra az utolsó pillanatig. A gyakorlati tapasztalatok azt mutatják, hogy sokszor nincs egybeesés a szakember és a laikus megítélése, „jövendölése" között. A közvélemény gyakran már a puszta diagnó-

5. táblázat

Rehabilitációs lehetőség

%

Tétel		Összes			Orvos			Pécs			Hozzátartozó			Bóly		
		5v4	2v1	3	5v4	2v1	3	5v4	2v1	3	5v4	2v1	3	5v4	2v1	3
A legtöbb elmebeteg hajlandó dolgozni. (22)	egyetért	58		28	75		22	57		31	58		21	48		29
	nem ért egyet		14			3			12			21			23	
Sok elmebeteg képes szakképzettséget igénylő munkát végezni annak ellenére, hogy bizonyos tekintetben elméjük nagyon zavart. (29)	egyetért	57		24	81		11	59		23	42		37	47		26
	nem ért egyet		19			8			18			21			27	
Az elmezavar is egy olyan betegség, mint bármely más betegség. (20)	egyetért	52		18	76		4	47		21	55		20	47		18
	nem ért egyet		30			20			32			25			35	
A kórházból elbocsátott elmebetegek rendszerint ismét nagyon könnyen megtalálnák helyüket a mindennapi életben, ha ez csakrajtuk múlna. (10)	egyetért	50		26	44		20	50		29	53		23	50		26
	nem ért egyet		24			36			21			24			24	
A körzeti ápolónő, aki egy ideig elmegyógyintézeti beteg volt, később visszatérhetne munkájához. (21)	egyetért	31		30	36		17	30		31	27		38	35		30
	nem ért egyet		39			47			39			35			35	
Egy volt elmebeteg felelős állásban is megállná a helyét. (5)	egyetért	24		25	18		22	21		28	36		18	27		24
	nem ért egyet		51			60			51			46			49	
Összesen		46	29	25	55	29	16	44	29	27	45	29	26	42	32	26

zis közléséhez is pesszimista prognosztikus következtetéseket társít. Teszi ezt még akkor is, amikor a tudomány állása szerint van remény a gyógyulásra. Ez az ellentmondás talán a pszichiátria gyakorlatában jelentkezik a legkiélezettebb formában. Minden pszichiáter ismeri a megdöbbenésnek azt az élményét, amit a kórisme közlése vagy a közlésétől való rettegés vált ki a hozzátartozókban. „Ugye nem elmebeteg, doktor úr?" — a szokásos, leírhatatlan affektussal kísért kérdés az elmeorvos felé. Ebben az affektusban nemcsak a beteg családtagért való aggódás, a „megzavarodott elme" köré fonódó misztikus irtózás játszik szerepet, hanem attól a megbélyegzettségtől való félelem is, amelyet az elmeosztállyal való kapcsolat a közvéleményből kivált.

Elsősorban ezek a gyakorlati tapasztalatok vezettek bennünket az elmebetegség prognózisához kapcsolódó attitűdöt vizsgáló állítások szerepeltetésében. A próbafelvételek eredményeinek elemzése után a végleges kérdőívbe került tételek többségükben szélsőségesen pesszimista tartalmúak *(6. táblázat)*.

Ha a fenti attitűd-állításokat megkíséreljük tartalmi szempontból osztályozni, akkor két csoportba sorolhatjuk őket. A 14., 33. és a 26. sz. tételek az elmebeteg emberről való lemondás különböző fokozatait képviselik. Közülük az első kettő extrémen pesszimista véleményt formulá zmeg. A 26-os állítás lényegében szintén lemondó tartalmú, bár ezt enyhítettebb módon és a volt elmegyógyintézeti beteggel kapcsolatban fogalmazza meg. A másik csoportba tartozó 15. és 12. sz. állításban kifejezésre jut a laikus közvéleményben (és néha az orvosiban is) tapasztalható terápiás nihilizmus.

Ha ezeket a tartalmi szempontokat szem előtt tartva elemezzük az egyes minták válaszait, akkor különösen feltűnő az orvosi és a laikus megkérdezettek közötti különbség. Az orvosi minta mindkét tételcsoportban jelentősen pozitívabb prognosztikai beállítódást mutat, mint a többi válaszoló. Nem váratlan, de mégis elgondolkoztató az a tény, hogy a hozzátartozói minta 38%-a a teljes elveszítés érzelmét és tudatát kapcsolja az elmebeteghez. Hasonló a helyzet a falusi mintában is. Az elmebeteg sorsának teljes kilátástalanságát megfogalmazó 33-as állításban az orvosi és a pécsi minta áll legközelebb egymáshoz, míg a hozzátartozói és bólyi megkérdezetteknél a negativitás jobban kidomborodik. A 26-os állítás esetében kaptuk a legnegatívabb képet minden mintában. A volt elmegyógyintézeti beteg külön elbírálásban részesül, a társadalom külön „kasztját" képviseli a köztudatban. A jellemző sztereotípiát találóan jeleníti meg az egyik interjúban elhangzott ítélet: „Az elmebetegség olyan, mint a himlőoltás, csak egyszer kapja meg az ember, és örökre nyoma marad." A terápiás nihilizmust kifejező állításoknál figyelemre méltó, hogy az orvosoknak csak 71%-a utasítja el a „látszatgyógyulást". A laikus minták nagyjából hasonlóan, eléggé alacsony pozitív beállítódást mutatnak mindkét tételben.

Vélemények az elmebetegségek etiológiájáról. Az elmebetegségek kóroktana — a néhány szomatikus kórformához társuló pszichés zavar kivételével — még mindig felderítetlen. Bár a pszichiátria nem szűkölködik a legkülönbözőbb kombinációjú etiológiai hipotézisekben, mégis „a megzavarodott elme", a súlyos pszichózisok esetei, az embert sújtó olyan „kimérák" maradtak, amelyek előtt majdnem annyira értetlenül állunk, mint valamikor a primitív társadalom embere. A kérdés tehát továbbra is nyitott. Ami szembetűnően változott — fejlődött, az a jelenség értelmezésének módja; az, hogy a megoldás kulcsát hol keressük, hol véljük megtalálni. Bizonyos értelemben talán ez a legfontosabb.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

6. táblázat

Prognosztikai perspektíva

%

Tétel		Összesen			Orvos			Pécs			Hozzátartozó			Bóly		
		5v4	2v1	3	5v4	2v1	3	5v4	2v1	3	5v4	2v1	3	5v4	2v1	3
Ha valaki elmebeteggé válik, az annyit jelent, mintha teljesen elvesztenénk őt. (14)	egyetért		25	14		7	7		23	17		38	15		33	10
	nem ért egyet	61			86			60			47			57		
Ha valaki elmebeteg lett, élete végéig az is marad. (33)	egyetért		16	25		14	15		12	28		24	26		21	24
	nem ért egyet	59			71			60			50			55		
Kevés ember hagyja el az elmekórházat, ha egyszer odakerült. (15)	egyetért		17	27		4	8		14	33		28	19		26	33
	nem ért egyet	56			88			53			53			41		
Hiába kezelik az elmebetegeket, gyógyulásuk csak látszat. (12)	egyetért		20	25		13	16		18	27		24	29		27	24
	nem ért egyet	55			71			55			47			49		
Azok az emberek, akik elmegyógyintézeti betegek voltak, sohasem lesznek ismét olyanok, mint régen. (26)	egyetért		38	24		22	17		36	25		50	23		48	25
	nem ért egyet	38			61			39			27			27		
Összesen		54	23	23	75	12	13	54	20	26	45	33	22	46	23	31

A modern társadalomban a tudományos gondolkodás térhódítása mindinkább visszaszorítja a misztikumot. A mai ember elutasítja az elmebetegség keletkezésének mágikus, transzcendens erőkkel való magyarázatát. Nézetei, hiedelmei ezen a területen egyszerre táplálkoznak a közvetlen tapasztalás nyújtotta ismeretekből (a post hoc ergo propter hoc mechanizmusa segítségével) és a tudományból leszüremlett tudásanyagból, ennek a mindennapi gondolkodás számára „lefordított" változataiból.

Vizsgálatunkban tájékozódni kívántunk arról, hogy mi az emberek véleménye az elmebetegség keletkezéséről. Ennek mérésére egy etiológiai tényezőket tartalmazó listát szerkesztettünk. A lista összeállításában felhasználtuk az előzetes interjúk anyagát, valamint figyelembe vettük a pszichiátriai szakvélemény által fontosnak tartott tényezőket is. Az etiológiai lista így végső alakjában 14 patogenetikus tényezőt tartalmazott, illetve egy esetben lehetőséget adott a kötetlen válaszra. Ebből kellett a megkérdezetteknek az öt legfontosabbat kiválasztaniuk.

A leggyakrabban választott etiológiai tényezők a nagy lelki megrázkódtatás, az alkoholizálás, az örökletesség és a fejsérülések voltak. Ebben a faktorcsoportban éles különbség mutatkozik az orvosok és laikusok között. Amíg az orvosi minta 92%-a az elmebetegség öröklődő volta mellett foglal állást, addig a többi megkérdezettnél az jóval kisebb hangsúlyt kapott. Ők az elmebetegség keletkezését inkább a környezetből eredő pszichés és fizikai károsító hatásokra vezették vissza. Az egyes mintákban az alkoholizálás mint az elmezavarok egyik lehetséges oka fontos helyet kapott (83—76, 68—78%), tükrözve azt az általános meggyőződést, hogy a túlzott szeszfogyasztás előbbutóbb súlyos pszichés zavarokhoz vezet. Itt kell megemlíteni a szervezet működésének megváltozásához (betegség következtében vagy az életfolyamat biológiai ciklusváltozásai eredményeképpen) kapcsolt etiológiai véleményeket. A súlyos szomatikus megbetegedés mint az elmezavar lehetséges oka az egyes mintákban közel azonos súllyal szerepelt. Nem ez a helyzet az életfolyamat ciklus-változásainak értékelését illetően. Itt lényeges különbség volt az orvosi és a laikus minták véleménye között (67—25, 33—25%).

A tartós pszichikai megterhelés különböző aspektusait megfogalmazó okok (túlzott szellemi erőfeszítés, a rossz családi élet, munkahelyi problémák, az anyagi javakért folytatott hajsza) közül a nem orvos válaszolók jelentős szerepet tulajdonítottak a fokozott szellemi igénybevételnek. Hasonló a kép a megromlott családi élet vonatkozásában is. Sajátosan megfordult az álláspont a munkahelyi problémák esetében. Ezt az orvosok gyakrabban választották, mint a laikusok. A mindennapi élet „biznisz" szellemét és embertelenségét az elmezavarok okaként a megkérdezetteknek csak 17%-a jelölte meg. A „kicsapongó" nemi élet mint kauzális tényező elsősorban a nem orvos válaszolóknál kapott szerepet. Az implicite erkölcsi elítélést tartalmazó megfogalmazás főként a pécsi és a bólyi mintában talált elfogadásra. Elenyészően kevesen jelölték meg a „hit és vallás nélküli" életvitelt és a környezeti zajártalmat. „A szülői szeretet és gondolkodás hiánya a gyermekkorban" faktor választása az orvosi és a pécsi mintában alacsony volt (14—14%). Ehhez képest viszonylag magasabb a hozzátartozói és a bólyi mintában (22—22%).

IV. *Néhány záró megjegyzés*

A pozitív mentálhigiénés eszmekör egyik megalapozó premisszája, hogy az elmebetegség csak egy a betegségek közül. Ezzel a kiindulással újjáéleszti azt a meggyőződést, amely a felvilágosodás racionalizmusának hatására keletkezett. De nem marad meg pusztán szemléleti síkon, hanem aktivitást sürget. Az elmebeteg ember körül olyan viszonyokat kíván teremteni, amelyek valóban méltóak az emberhez. Célként fogalmazza meg az elmekórházak működésének átalakítását („open door" rendszer, miliő-terápia, a beteg-önkormányzat, különböző munkaprogramok stb.). Meg akarja változtatni az elmebeteget körülvevő tévhiedelmeket, megbélyegzettséget, az elkülönítési-elkülönülési és lefokozó tendenciákat. Meggyőződése, hogy a szimptóma-redukció, a gyógyulás függ a társadalomba való reintegráció sikerességétől, áttételesen azoktól az attitűdöktől, melyeket a társadalom mutat az elmebetegséggel szemben. Feladatul tűzi ki a negatív attitűdök átalakítását, az elmebeteggel szembeni autoritárius megnyilvánulások leküzdését, és ebbe a változási folyamatba a társadalmat is aktívan be kívánja kapcsolni.

Az utóbbi feladatok megvalósításának lényeges feltétele, hogy megbízható ismereteket szerezzünk erről a területről. Vizsgálatunk is elsőrendűen ezt célozta. Munkacsoportunk nem várt kedvezőbb képet a vizsgálat tervezésekor, mint amit kaptunk az eredmények feldolgozása során. Mégis, ahogy a tények mutatják, nemcsak az irtózás és elfordulás, hanem a részvét és a jó szándék is megnyilatkozik a válaszokban.

Tehát van alap a közvéleményben, az egyes emberek érzelemvilágában, amire a mentalhigiénés törekvések megvalósítása során építeni lehet. Ez az alap az orvosoknál polarizáltabb viszonyulás formájában jelentkezett. Elsősorban az ő szemléletükben van szükség változásra, a szociálpszichiátriai irányultság kifejlesztésére. Az orvosképzés jövendő átalakításában az eddiginél jobban számolni kellene azzal az alapvető ténnyel, hogy az ember nemcsak fizikai-biológiai létező, hanem társadalmi, pszichológiai lény, vagy még pontosabban, eme vonások sajátosan integrált egysége — egésze. Feltétlenül ebbe az irányba hatna, ha erőteljesebb támogatást kapnának és szervezettebben folynának a hazánkban is megindult marxista szellemű orvosi szociológiai és szociálpszichiátriai kutatások, ha mód nyílna arra, hogy a marxista filozófia és szociálhigiénia egyetemi oktatásával összehangoltan az orvosi-szociológia és szociálpszichiátria is polgárjogot nyerjen a képzési folyamatban. Hasonlóképpen bátrabb és kitartó kezdeményezések lennének szükségesek az egészségnevelés minden szintjén. Jobban hasznosítani kellene a tömegkommunikációs eszközök nyújtotta lehetőségeket az elmebetegséggel kapcsolatos közvélemény átalakításában. Sokat tehetnének az ügy érdekében a társadalmi szervezetek vezetői és funkcionáriusai is. A legfőbb feladat azonban — ahogy ezt hazánk egészségügyének felelős vezetői is megjelölték — a korszerű intézetek létesítése, a gondozói hálózat gyors ütemű fejlesztése és ezen belül — funkcionális követelményként — a pozitív mentálhigiénés elvek érvényesítése.

Vizsgálatunk, a maga eredményeivel, a teendőknek ezt a folyamatát kívánja szolgálni.

IRODALOM

Balázs-Piri Tamás—Hegedüs T. András: „Közel az 50%-hoz?" Valóság, 1970. 7. sz. 52—63. o.

Batkisz, G. A.—Lekarev, L. G.: Szocialnaja gigiena i organizacija zdravookhranenija, Moszkva: Izdatelsztvo „Medicina", 1969.

Buda Béla: „Lelki egészség a modern társadalomban". Valóság. 1970. 7. sz. 64—73. o.

Caregorodcev, G. I. (szerk.) Filoszofszkie i szocialnie problemi medicini. Moszkva: Izdatelsztvo „Medicina", 1966.

Clausen, John A.: Sociology of Mental Disease. In: Freeman, Howard — Levine, Sol— Reeder, Leo G.: Handbook of Medical Sociology, Prentice Hall, Inc. Englewood Cliffs, N. J. 1963.

Cohen, Jacob—Struening, E. L.: „Opinions about mental illness in the personnel of two large mental hospitals". Journal of Abnormal and Social Psychology. 1962. 5. 349—360.

Cumming, John—Cumming, Elain: Mental Health Education in a Canadian Community. In Paul, Benjamin D. editor, Health, Culture, and Community. New York: Russel Sage Foundation. 1955.

Davidovszkij, I. V.: „Metodologicseszkie osznovi patologii". Voproszi Filoszofii. 1968. 5. 84—94. o.

Faris, Robert E. L.—Dunham, Warren H.: Mental Disorders in Urban Areas, Chicago: University of Chicago Press, 1939.

Fülöp Tamás: Egészségügyi Szervezéstan. Budapest: Medicina, 1969. 293. o.

Goffman, Erving: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates. Chicago: Aldine. 1962.

Goffman, Erving: Stigma. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall. 1963.

Guilford, J. P.: Psychometric Methods. New York: Mecgraw Hill, Inc. 1954. Second Edition.

Guttman, Luis: The Basis for Scalogram Analysis. In Stouffer, Samuel A. et al., Measurement and Prediction. Princeton, N. J. Princeton University Press. 1950. Chapter 3.

Hollingshead, August B.—Redlich, Frederick C.: Social Class and Mental Illness. New York: John Wiley 1958.

King, Stanley H.: Perceptions of Illness and Medical Practice. New York: Russel Sage Foundation, 1962. Part Two (Disease and its Interpretation.)

Kon, I. Sz.: Az Én a társadalomban. Budapest: Kossuth, 1969.

Leighton, D. et al.: The Character of Danger: Psychiatric Symptoms in Selected Communities. New York: Basic Books, 1963.

Likert, Rensis: „A Technique for the Measurement of Attitudes". Archives of Psychology. 1932. June. 1—55. o.

Likert, Rensis-Roslow, Sydney-Murphy, Gardner: „A simple and reliable method of scoring the Thurstone attitude scales". Journal of Social Psychology. 1934. 5. 228—238. o.

London, Perry: Morals and Mental Health. In Plog, Stanley C. — Edgerton, Robert B.: Changing Perspectives in Mental Illness. New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc. 1969.

Maclean, Una: „Community Attitudes to Mental Illness in Edinburgh". British Journal of Preventive and Social Medicine. 1969. February. 45—52. o.

Mechanic, David: „The Concept if Illness Behavior". Journal of Chronic Disease. 1962. 15. 189—194. o.

Mechanic, David: Medical Sociology, A Selective View, New York: The Free Press, 1968.

Mechanic, David—Volkart, E. H.: „Illness Behavior and Medical Diagnoses". Journal of Health and Human Behaviour. 1960. 1. 86—94.

Mechanic, David—Volkart, E. H.: „Stress, Illness Behavior and The Sick Role" American Sociological Review. 1961. 26. 51—58.

Nunnally, Jum C., Jr.: Popular Conceptions of Mental Health. Their Development and Change. New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc. 1961.

Nyirő Gyula: Psychiatria, Egyetemi Tankönyv, Budapest: Medicina 1961. 14. o.

Pasamanick, Benjamin, (ed.): Epidemiology of Mental Disorder. Washington, D. C.: American Association for the Advancement of Science. 1959.

Plog, Stanley C.—Edgerton, Robert B. ods.: Changing Perspectives in Mental Illness. Chapter Five. Nature-Nurture and Perspectives on Pathology. New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc. 1969.

ROSEN, GEORGE: Madness in Society. Chapters in the Historical Sociology of Mental Illness. Chicago: The University of Chicago Press, 1968.
SARBIN, THEODORE R.: The Scientific Status of Mental Illness Metaphor. In Plog, S. H.-Edgerton, R. B.: Changing Perspectives in Mental Illness. id. m.
SCHEFF, THOMAS J.: Mental Illness and Social Processes. Introduction. New York: Harper and Row, 1967.
SHAW, MARVIN E.—WRIGHT, JACK M.: Scales for the Measurement of Attitudes, New York: Mcgraw-Hill, Inc. 1967. 150. o.
SIEGEL, SIDNEY: Nonparametric Statistics for the Behavioral Sciences. New York: Mcgraw Hill, Inc. 1956.
SROLE, LEO, et al.: Mental Health in the Metropolis: The midtown Manhattan study. New York: Mcgraw-Hill, Inc. 1962.
SWANSON, ROBERT M.—SPITZER, STEPHAN P.: „Stigma and the Psychiatric Patient Career". Journal of Health and Social Behavior. 1970. March.
SZAGATOVSZKIJ, V. N.: „Metodologicsiszkie problemi szovremennoj medicini". Voproszi Filoszofii. 1968. 1. sz. 78—86. o.
SZASZ, THOMAS S.: The Myth of Mental Illness. In Scheff, Thomas J.: Mental Illness and Social Processes, New York: Harper and Row, 1967.
TORGERSON, WARREN S.: Theory and Methods of Scaling. New York: John Wiley and Sons, Inc. 1967. Seventh Printing.
VEKUA, G. E.: „O szootnosenii biologicseszkovo i szocialnovo v medicine". Voproszi Filoszofii. 1968. 2. sz. 58—64. o.

SUMMARY

Our present study has been aimed at the contribution to clarify in what a model of thinking the various sociocultural groups in this country perceive mental disorders and what activity schemes they consider proper for coping with these mental disorders. The data received may prove significant in the understanding of the concrete health behaviour and in that of the behaviour of the patients and the persons being or not in professional contacts with them. These data may also contribute to making the mental-hygienic education more effective. In Lickert's method we worded a questionnaire aimed at the examination of the attitudes to mental disorders .This questionnaire contained 37 attitude statements, 15 opinion-expressing possibilities connected with the causes of the mental disorders as well as 12 questions for the fixing of the demographic and other characteristic features of aim populations.

The survey involved 736 persons in the grouping as follows:

1. Random sample of the doctors at Pécs town.
2. Random sample of the District III inhabitants of Pécs.
3. Sample of the relatives of the mental patients living at Pécs.
4. Random sample of the inhabitants of village Bóly.

On a logical base the following grouping was used to the attitude statements: potential danger of the mental patients (5 items), manner of dealing with the mental patients (8 items), social repudiation and degradation (8 itesm), social acceptability (5. items), possibility of rehabilitation (6 items), prognostical prospects (5 items).

The item analysis contained the following main aspects: correlations of the items with total test score, the significance of the upper-lower 25% difference (ULI index significance), reliability index.

Cumulative scales were set up within the item groups and a reproducibility index was calculated for it.

The results of the investigation have demonstrated that the old stereotypies, the unpredictaaility and danger as formed on the mental disorders and mental patients are still living and effective. A major part of those asked consider necessary the isolation of the mental patients, in every regard dissociate themselves from them, deny their state of human beings, depreciating and treating them as strangers. The majority of the respondents refuse to be in close connection with former mental patients. Though a considerable part of the interviewed admit the ability and willingness of the mental patients to work, they do *not* believe, in the case of the former mental patients either, that the latter would be able to occupy responsible posts. In judging the prognosis of the mental disorder

a pessimistic attitude is rather frequent. The respondents most often marked the causes of the mental disorder as "great psychical shocks", "extreme alcohol consumption", "inborn susceptibilities" and "head injuries".

When planning the investigation, our working team did not expect more favourable situation than the ones received during the working up of the results. However, the attention-inviting emphasis laid on the negative features cannot hide the fact that a considerable part of the answers reflects both the goodwill and sympathy towards the mental patients. The latter one guarantees us the fund upon which in the future positive mental-hygienic endeavours can be built in our country.

РЕЗЮМЕ

Настоящим исследованием мы хотели способствовать выяснению того, к какой мыслительной модели относятся в условиях нашей страны различные общественно-культурные для преодоления этих аномалий. Полученные данные могут быть значительными с точки зрения понимания конкретного санитарного отношения и поведения как больных, так и тех, которые професионально или нет вступают в связь с ними; кроме того эти данные могут способствовать и усовершенствованию умственно-гигиенического воспитания.

По методу Ликерта нами была составлена анкета для исследования отношения к помешательствам. Эта анкета содержала 37 утверждений по отношениям, 15 возможностей для высказывания мнений, плюс 12 вопросов для зафиксирования демографических и других характерных черт целеых популяций.

Заполнение анкет было распространено на 736 человек, в следующей группировке:

1. Случайная модель врачей города Печ,
2. Случайная модель жителей района III г-а Печ,
3. Модель близких проживающих в г-е Печ умалишенных больных,
4. Случайная модель по жителям села Бой.

Утверждения по отношениям были сгруппированы на логической основе следующим образом: потенциальная опасность умалишенных (5 пунктов), обращение с умалишенными (8 пунктов), социальное непризвание и деградация (8 пунктов), социальная приемлемость (5 пунктов), возможность реабилитации (6 пунктов), прогностические перспективы (5 пунктов).

Вот главные точки зрения анализа пунктов: корреляция общего количества пунктов, сигнификация нижней-верхней 25%-овой разности (сигнификация показателя УЛИ), индекс надежности.

Внутри групп пунктов был составлен кумулятивный ряд, который мы считали показателем репродицибильности. Ответы на отдельные модели были сопоставлены по группам пунктов. На полученную разность мы считали проверку x^2.

Результаты исследования доказали, что старые стереотипы о психозе и об умалишенных больных, т. е. неблагонаоежность и опасность все еще живы и оказывают влияние. Значительная часть запрошенных считает необходимой изоляцию умалишенных, ни в коем отношении не солидаризируется с ними, отрицает их человечность, недооценивая их и обращаясь с ними как с посторонними. Большинство ответивших возражает против тесной связи с бывшими умалишенность и готовность умалишенных к работе, в то же самое время даже и в случае *бывшего* умалишенного они не верят в то, что он мог бы занимать ответственное место. Довольно часто обнаруживается пессимистический взгляд касательно ихсода психоза. Причинами помешательства были отмечены чаще всего: «большее душевное потрясение», «чрезмерное потребление спирта», «наследственная от родителей склонность», и «повреждения головы».

Наша рабочая группа не ждала более благоприятного положения во время приготовления исследования, чем то, которое было получено в ходе разработки результатов. Но бросающееся в глава подчеркиване отрицательных черт, однако, не может оттеснить и тот факт, что в значительной части ответов выражены как благосклонностых к умалишенным, так и сочувствие с нимис Это же обеспечивает ту основу, на которую в будущем позитивная умственногигиеническая деятельность может быть построена в нашей стране.

VITA

ISKOLA ÉS TUDÁS, ISKOLA ÉS KULTÚRA*

HÁBER JUDIT

Az iskolareform napirendre kerülése újra aktuálissá tette annak tisztázását, hogy mi az iskolának mint intézménynek helye, funkciója a társadalomban. Ez a „tisztázás" annál is fontosabb, mivel az iskola társadalmi szerepe történelmileg változó: különböző szükségleteket elégít és elégíthet ki. Hogy mely igények és szükségletek kielégítésére törekszik, ez ismét csak az adott társadalom konkrét körülményeitől, társadalmi viszonyaitól, valamint a társadalomban uralkodó értékrendszertől függ.

Közhely számba menő megállapítás már, hogy az iskola a kultúra átadására szolgál, s központi szerepe is ebből a funkcióból ered. Történelmi tény viszont, hogy a közoktatást nem a kultúra terjesztését célzó társadalmi óhaj hívta életre, hanem *par excellence* gazdasági igények, szükségletek. Az állandóan önmagát bővítő termelési processzust beindító kapitalista gazdaságnak a tudást is — a szó tágabb értelmében — a termelés szolgálatába kellett állítania: a „termelés a termelésért" folyamat beindulásához egy a korábbi társadalmakhoz képest *új típusú munkaerőre* volt szükség. A kapitalizmusnak az a sajátossága, hogy benne a társadalom valamennyi szféráját a gazdaság uralja, hogy a gazdaságosság szempontjainak a gazdaságtól valóban vagy látszólag távol eső területeken is jelentős hatása van; ez jutott azután kifejezésre az oktatás terjesztésére, a tudás átadására alakult közoktatási hálózat létrejöttében. A „hasznosság" köré rendezettség polgári elve nyilvánult meg abban, hogy a termelés bővítése és fejlődése szempontjából hasznos ismereteket, az írni-olvasni-számolni tudást a termelés szolgálatába állították, hogy e tudás birtoklása is a termelési folyamat gazdasági feltételét képezte. A közoktatás megjelenésével ilyenformán rendkívül ellentmondásos helyzet alakult ki. A történelemben először jött létre intézmény a termelésben közvetlenül részt vevők, a munkások számára, hogy (a termelés színvonala által behatároltan ugyan) a termelési folyamatba való bekapcsolódást megelőzően általános ismereteket szerezzenek, tudásukat bővítsék. A fejlett gyáripari munkák ellátásához ugyanis olyan ismeretekre is szükség volt, amelyeknek elsajátítása csak a *termelési folyamaton kívül* volt lehetséges, míg pl. a paraszti munka ellátásához szükséges ismereteket már a munkavégzés közben — mint az idősebb nemzedék tapasztalatát — vették át a fiatalok. Így annak ellenére, hogy az árut termelő munkások — éppen úgy, ahogy a korábbi kizsákmányolt

* A Szociológia 1972-es évfolyamának 1. számában *Ferge Zsuzsától*, 2. számában pedig *Pap Máriától* és *Pléh Csabától* közöltünk az iskolakezdéssel foglalkozó, empirikus vizsgálatokon alapuló írásokat. Véleményünk szerint *Háber Judit* most közreadott, elsősorban történelemfilozófiai jellegű tanulmánya fontos, vitára érdemes megfontolással egészíti ki a témakörben folyóiratunkban idáig közreadott dolgozatokat. *A szerkesztőség.*

rétegek — el voltak zárva a kultúrától, mégis egyre nagyobb tömegek számára vált lehetővé (legalábbis elvileg), hogy kapcsolatba kerüljenek vele: a modern termelési folyamatban való részvételhez elengedhetetlen írni-olvasni tudás a kultúrához, a kultúra teremtette „javak" befogadásához szükséges és nélkülözhetetlen alapismereteket a társadalom egyre szélesebb rétegeihez juttatta el.

A kapitalista társadalomnak a gazdaság primátusaként jellemzett sajátossága azonban az uralkodó osztály kultúrához való viszonya tekintetében is változást hozott, amennyiben az uralkodó osztályt is a termelés szolgálatába állította. A kapitalista és prekapitalista társadalom uralkodó osztályának a kultúrához való különböző viszonya tükröződik e két korszak jelentős filozófusainak kijelentéseiben. Bacon szerint: „A tudományok célja az, hogy új találmányokkal és javakkal gazdagítsák az emberi életet"; Arisztotelész állítása szerint „... az első filozófusok ... a tudományt a tudás kedvéért keresték s nem a belőle fakadó más egyéb haszonért". A prekapitalista társadalmak uralkodó rétegeinek életvitelét és *értékrendjét* nem a gazdaság szempontjai, nem a „hasznosság" határozták meg; ezek a rétegek még a kultúra hordozójának szerepét töltötték be. A kapitalista társadalom uralkodó osztálya ezzel szemben — mint mindenütt — a tudás területén is a „hasznosságot" tekintette legfőbb értéknek; azt a tudást, amely „valamire való", s a „tudást önmagában" haszontalan dolognak minősítette. A termelést, a gazdaságosságot nem szolgáló tudás önértékének szükségszerű elvetése azt jelenti tehát, hogy a kapitalista társadalom egésze kultúraellenes, hogy a prekapitalista társadalmak uralkodó rétegeinek kultúra-hordozó szerepét a tőkés társadalom uralkodó osztálya nem tölti be.

A most mondottakkal látszólag ellentétes az a tény, hogy először a kapitalista társadalomban önálló réteg az értelmiség. Valójában az értelmiség *rétegként* való megjelenése azt jelenti, hogy a munkamegosztás „tökéletesedett", hogy a kultúra is foglalkozásként, szakmavégzésként jelentkezett, hogy az értelmiség többsége számára a társadalom munkamegosztási hierarchiájában a kultúra szakterületté, az „ő szakmájukká" lett. A kultúra, az „önmagáért való tudás" csak egy igen szűk réteg számára, az önálló rétegként megjelenő értelmiség bizonyos, a kapitalista társadalmat látszólag vagy valóságosan elutasító csoportjai számára maradt érték.

A modern társadalomban tehát az oktatás és a gazdasági élet, az oktatás és a gazdaság adott állapota, fejlettségi szintje között rendkívül szoros a kapcsolat: az oktatási rendszer fejlődését elsősorban gazdasági szükségletek határozzák meg. Eszerint az iskola ismeretátadó tevékenysége *végeredményben*, a dolog lényegét tekintve szakképzésre korlátozódott már a közoktatás megjelenésének pillanatában is, minthogy a gyáriparban történő alkalmazás céljából oktatott „alapismeretek" — mégha azok speciális jelleggel nem is rendelkeztek — a szó tágabb értelmében véve szaktudást jelentenek: az oktatás célja *a munkaerőképzés* volt.

Csakhogy a termelés fejlődésével oktatás és gazdaság kapcsolata bonyolultabbá vált: nemcsak a gazdasági fejlődés gyakorol hatást az oktatásra, hanem a munkaerő képzettségi szintje is befolyásolja a további gazdasági fejlődést. A gazdasági szükségletek kielégítése csak akkor valósulhat meg hatékonyan, ha az oktatás nem a gazdasági élet után „kullog", hanem a munkaerő magasabb színvonalú képzésével járul hozzá a gazdasági fejlődéshez, biztosítva e fejlődési folyamat egyik alapvető feltételét. Igaza van Jánossy Ferencnek, amikor azt írja: „A gépóriások sokasága mellett homályba vész az emberi

tudás és tevékenység; holott végső soron éppen ez határozza meg a javak áradatának bőségét.. Lassan feledésbe megy az a tény, hogy a gazdasági fejlődés igazi hordozója maga az ember, az emberiség saját fejlődése, és gyakran már úgy tűnik, mintha a haladás ütemét döntően az egyre tökéletesedő gépek terjedése szabná meg."[2] Az oktatási intézmények gazdasági funkciója növekvőben van, minthogy a gazdaság hatékony fejlődése nemcsak attól függ, hogy az idők folyamán az általános képzésről levált és önállósult szakképzés elegendő számú és színvonalú szakembert ad-e a gazdaságnak, hanem a munkaerő általános képzettségi színvonala is a gazdaság fejlődését befolyásoló tényező. A gazdaság fejlődése megköveteli, hogy az iskolás korú népesség általános ismeretei bővüljenek, mert csak széles körű általános ismeretekkel rendelkező munkaerő esetén lehet a gazdasági szükségleteket kielégíteni, minthogy a technika fejlettségének mai szintjén a munkafolyamatban közvetlenül fel nem használható ismereteknek is van gazdasági jelentőségük. Tény, hogy a magasabb szintű általános képzésben részesülő munkások a gazdasági életben egyre gyakrabban megjelenő szakmai átállásra is alkalmasabbak, mint az alacsonyabb iskolai végzettségűek. Ebből következik, hogy csak a gazdasági fejlődés szempontjait szem előtt tartva is a „túlképzés" az, ami gazdaságilag „kifizetődik". Az oktatási rendszer ugyanis csak akkor tölti be hatékonyan munkaerőképzési funkcióját, ha a jelen gazdasági igényeinek kielégítése mellett a *potenciális* munkaerő-keresletre is felkészül. Ha huzamosabb időn keresztül lemaradás tapasztalható a munkaerő általános képzésének terén, akkor ez a gazdasági életben is előbb-utóbb mint a fejlődés akadálya, mint a fejlődés feltételeinek hiánya jelentkezik.

Az iskola valóságos kultúra-átadó funkciója azonban jóval többet jelent, mint a munkamegosztás „adta" feladatok teljesítését, mint a gazdasági érdekek megfelelő (nem szűk perspektívából történő) kielégítését. A kultúra-átadó tevékenység a szó tágabb értelmében akkor valósul meg, ha az iskola a maga ismeretátadó tevékenysége során tudatosan vállalt célként meghaladja a munkamegosztás kereteit, túllép az — imént említett — tágabb értelemben felfogott gazdasági szempontokon is, ha nem a munkamegosztásból következő munkaerőszükséglet biztosítását tekinti alapvető feladatának. Az *emberképzésre* törekvő iskolarendszer alapvető problémája tehát nem pusztán — és nem elsősorban — annak biztosítása, hogy a fiatalok — kikerülve az „életbe" — a lehető legjobban megálljják a helyüket a munkamegosztás számukra kijelölt területén.[3]

Tisztában vagyunk azzal, hogy amikor az *ember* képzésének elsőrendű fontosságát hangsúlyozzuk, illetve azt állítjuk, hogy az iskola ne csak munkavégzésre, hanem életformára is készítse elő diákjait, nem valami merőben új funkcióval „ruházzuk fel" az iskolát, hiszen bizonyos értelemben, amióta iskola létezik, azóta tevékenysége életformát adó elemeket is tartalmazott. Életformát ad az iskola például akkor, amikor olyan értékrendet közvetít, amelynek csúcsán a hatalom vagy a siker áll. Életformára készít elő az iskola akkor is, ha szinte kizárólagos feladatának a munkamegosztásban betöltendő

[2] *Jánossy Ferenc:* A gazdasági fejlődés trendvonala és a gazdasági periódusok. Budapest 1966. Közgazdasági és Jogi Kiadó. 11. o.

[3] Félreértések elkerülése végett hangsúlyozzuk, hogy a gazdasági szempontoknak, az ilyen irányú igények kielégítésének természetszerűen helyet kell kapniuk az oktatásban. Nem tagadjuk az iskola szakképzési funkciójának fontosságát. A jelen írásban azonban nem ennek a problémának elemzésére koncentrálunk.

helyre való alkalmassá tételt tekinti. A kérdés éppen az, *milyen* életformára készít elő. Az iskola alapvető feladatának tekintjük, hogy olyan életformára neveljen, amely *nem függvénye a munkamegosztásnak*, minthogy az életforma átalakításával „nem várhatunk" addig, amíg létrejön egy olyan társadalom, mely mindenki számára biztosítja *a magasan kvalifikált munkavégzést*. Feltételezésünk szerint ugyanis a munkamegosztás különbségtevő szerepe a *munka vonalán* nem szűnik meg. Ezzel szemben úgy gondoljuk, hogy az iskolának, ha valóban *kultúrát* és nemcsak ismeretet közöl, akkor hatalmas szerepe lehet a társadalmi viszonyok átalakításában; olyan „eszközt" adhat az emberek kezébe, amelynek „alkalmazásával" lehetőségük nyílik arra, hogy életük egészét, életformájukat és értékrendjüket *ne* a munkamegosztásban elfoglalt helyük határozza meg. Az iskola akkor lesz kultúraátadóvá, ha mindenki számára — a munkamegosztásban elfoglalt helyétől függetlenül — lehetővé teszi, hogy a kultúra, a kulturális értékek köré rendezze életét, hogy a kultúrával való aktív foglalkozás *minden* ember mindennapi életében jelenjék meg, hogy ebben realizálódjon a társadalmi különbségek megszűnése. Ebben a vonatkozásban az életszínvonal emelkedése vagy a munkakörülmények változása e forradalmi átalakulásnak egyik elengedhetetlen feltétele. De csak egyik feltétele. Az átalakulás feltételét képezi az is, hogy az iskola előkészítse a fiatalokat a gazdasági feltételek adta lehetőségek aktív felhasználására. Az iskola valóságos kultúra-átadó tevékenysége jelentősen hozzájárulhat a társadalmi viszonyok ilyen értelmű átalakításához, az egyenlőtlenségek rendszerének felszámolásához.

Könnyen szemünkre vethetik, hogy a *nem munkamegosztásra épülő* életformának a kialakítását vagy akár csak az arra történő előkészítést várni az iskolától a mai társadalomban utópia. Utópia, mivel olyan világban élünk, ahol a munkavégzés, a munkahelyre történő közlekedés, az alvás, személyi ellátás stb. a nap 24 órájából alig hagy időt egyéb tevékenységekre; hogy az emberek átlagos szabad ideje alig tesz ki néhány órát. A mai állapot *tényeit*, természetesen, nem kívánjuk tagadni. Az a véleményünk azonban, hogy az iskola mint egyértelműen jövőre orientált intézmény mindig is tartalmazott utópikus mozzanatokat abban az értelemben, hogy normatíváinak megfogalmazása mindig a jövőnek szólt. Az iskolával szemben támasztott *elvi* követelményeket fogalmaztuk meg, s ebből a szempontból a jelenlegi körülmények nem perdöntő ellenérvek.

Tisztában vagyunk természetesen azzal is, hogy az iskola tevékenysége — éppen mert jellege az *adott* társadalmi viszonyok által meghatározott — az életforma átalakítást önmagában véve nem valósíthatja meg. Tudjuk, hogy csak részben dől el az iskolában az a kérdés, hogy az onnan kikerülők életformája hogyan alakul. Ennek ellenére nem tagadható, hogy az *iskolának is* fontos szerepe van abban, hogy a szabad idő eltöltés is *aktív* emberi tevékenység legyen; hogy az emberi aktivitásnak ne csak a munka legyen az egyetlen kiemelt és „fontos" terrénuma.

Zárójelbe téve az itt megfogalmazott cél megvalósulásának egyéb — iskolán kívüli — feltételeit, próbáljuk meg a cél megvalósításának „hogyanját" megfogalmazni. Kérdésünk tehát: hogyan tud az iskola eleget tenni egy nem a munkamegosztásban elfoglalt helyre épülő életforma-kialakítás feladatának? A más típusú életforma kialakításának már az iskolában el kell kezdődnie. Első megközelítésre az életforma kultúra köré rendezettsége az iskolán belül nem tűnik problematikusnak, hiszen az egész iskolai tevékenység középpontjá-

ban a tudás, a kultúra megszerzése áll. A tanárok közvetítik a tudást, s a diáknak nincs más feladata, mint hogy befogadja azt. A probléma bonyolultabbá válik, ha figyelembe vesszük, hogy a társadalom iskolára kifejtett hatása nemcsak az iskola felépítésében, a tanított anyag tartalmában és a tanulók társadalmi összetételében nyilvánul meg — hogy csak e hatást legközvetlenebbül tükröző területeket soroljuk fel —, hanem közvetve is. A diákok életformája sajátos életforma, amelynek fő jellegzetessége ideiglenességében áll, abban, hogy ezt az életformát az „igazi" életformára történő felkészülés határozza meg. A diák-életformának mint „felfüggesztett" életformának az egész életvitelt befolyásoló jelentősége azáltal növekszik, hogy a modern társadalomban a tankötelezettségi korhatár mindenütt emelkedik, a közép- és felsőfokú oktatásban egyre többen vesznek részt. Az ember életének egyre növekvő hányadát teszi ki az az életmód, amely sok vonatkozásban a társadalmon „kívül" zajlik. A „függetlenséget" mutatja pl., hogy az iskolában a „sikeresség" mércéje — legalábbis döntő részben — a szellemi produkció még olyan társadalomban is, ahol az „életben" a sikeresség sok más egyében méretik le. Ugyanakkor világos az is, hogy a „felfüggesztett" életformára is hatnak a valós életforma elemei. Például: a „felfüggesztett" életforma jellegzetességéből adódóan a tanulókat — a társadalom mai fejlettségi szintjének megfelelően — munkaképes korban is felmentik a pénzkeresés kötelezettsége alól, de a munkamegosztás csúcsaira történő felkészülés a „kinti" világot mégis jelenvalóvá teszi az iskolában: már az általános iskolai tanulónak „vigyáznia kell" arra, hogy egyik vagy másik tárgy tanulásának az elhanyagolásával „ne veszélyeztesse" jövőjét. Az, hogy a munkamegosztásban elfoglalandó helyre való felkészülés nagyon is konkrétan belejátszik ebbe a sok szempontból védett világba, korlátozza a kultúra elsajátításának folyamatát a befogadó, a diák részéről. Nem adhatja át magát „naivan" a különböző tárgyak elsajátításának, egyik vagy másik képessége fokozottabb fejlesztésének, mert ezzel esetleg gátolja „előbbrejutását". Már az általános iskola megtanít mindenkit írni és olvasni a szó „fizikai" értelmében, azaz egy második osztályos gyerek is el tud olvasni egy szöveget, és le tud írni mondatokat. Mégsem lesz minden érettségizett sem *olvasó ember* egész életében, s a gondolatok írásban történő kifejezésének képességével sem rendelkezik mindenki. A kultúra-átadó tevékenység érvényesülése megköveteli tehát, hogy a diákéletmódnak ez a védettsége jobban érvényesüljön. Az iskola belső életének olyan átalakítására van szükség, amely a kultúra iránti fogékonyságot s a vele való „haszontalan" foglalkozás *igényét* kialakítja. Több lehetőséget kell teremteni pl. a nem kötelező anyagokkal történő foglalkozás számára. Ennek egyik feltétele, hogy az iskolán belül *reálisan* létező közösségek jöjjenek létre, amelyek — most csak a szellemi tevékenységnél maradva — legalább olyan nagyra értékelik a tananyagon kívüli szellemi produkciót, mint a tiszta ötös bizonyítványt. A diákok közösséghez tartozása problémánk szempontjából is elengedhetetlenül szükséges, hiszen a kultúra *elsajátítása* csak közösségen belül lehetséges. Egyedül a közösség léte garantálhatja, hogy az iskolai oktatás maximális eredménye ne merüljön ki a kultúra „fogyasztásában", hanem a mindennapi élet szerves tartozéka legyen.

Ennek a magatartásnak kialakítása az iskola belső átalakítását, nagyfokú reformját igényli. Mindenekelőtt az iskolának éppen nem „a kiválasztásra", hanem a kultúra egyenlő elsajátíttatására kell törekednie. „A közoktatásnak tehát mindenki számára egyenlő fejlődési lehetőségeket kell nyújtania;...

demokratizálódnia kell, nem annyira a szelekció alkalmazásával, amely eltávolítja a néptől a legtehetségesebbeket, mint inkább az egész nemzet kulturális szintjének állandó emelésével" — olvashatjuk a Langevin—Wallon tervezetben. Ehhez nem elegendő csupán az iskolába járás éveit növelni, hiszen a tankötelezettségi korhatár növelése, ha jelent is bizonyos lépéseket a rétegek kulturális közelítése szempontjából, a problémát nem oldja meg. Nem oldja meg, mivel az egyes rétegek gyermekei a jelenlegi iskolarendszerben nem képesek egyformán „hasznosítani" az iskolában szerzett ismereteket; a családi környezet, más szóval a családok eltérő életkörülményei és ezen belül elsősorban a szülők munkamegosztásban elfoglalt helye (s a mögötte levő iskolai végzettség) jelenti a legnagyobb differenciáló tényezőt az iskolai tananyag sikeres elsajátításában.[4] A kötelező iskoláztatás éveinek növekedése — minden pozitív hatása ellenére — sem valósította meg a rétegek kulturális közelítése terén azokat a reményeket, amelyeket vártak tőle. Az iskolai tananyag és az oktatási módszerek ugyanis olyan ismereteket, képességeket vesznek adottnak, amelyek távolról sincsenek meg a nem értelmiségi környezetből jövő gyerekeknél. Köztudomású, hogy bizonyos képességek léte vagy hiánya nem a születés pillanatában határozódik meg, hanem az egész szocializációs folyamat, a neveltetés körülményei befolyásolják döntő mértékben. Mivel a különböző társadalmi rétegek gyermekei mást hoznak otthonról, ezért az iskola feladata, hogy a környezet fejlesztő, illetve hátráltató hatását kiegyensúlyozza. Amíg a képességek fejlesztése nem ér el egy olyan szintet, amelyen az egyenlőtlen indulási esélyek következményei megszűnnek, addig az egyre kitolódó iskoláztatási korhatár ellenére is lényegében reprodukálódnak a családok kulturális különbségei, az iskola keveset tesz a rétegek kulturális közelítésének érdekében. Amíg a jelenlegi tananyag és tanítási módszerek uralkodnak az iskolában, addig az iskola demokratizmusa *formális* marad, hiszen nem biztosítja egyenlően mindenki számára, hogy pl. a pályaválasztásnál a képességek és ne a társadalmi származás domináljon. Más szóval kifejezve: olyan belső átalakításra van szükség, amely megszünteti az ún. „hátrányos helyzet" problémáját.

Évekkel ezelőtt került napirendre a „hátrányos" helyzetű tanulók kérdése azért, mert a társadalmi származás szerinti kategorizálás eltörlése az egyetemi felvételeknél világosan mutatta, hogy a közép- és felsőfokú továbbtanulásnál a különböző rétegek gyermekei nem indulnak egyenlő esélyekkel; hogy a jogi lehetőségekkel nem mindenki tud egyformán élni. (A probléma nemcsak a közép- és felső fokon jelentkezik, az itt tapasztalt jelenség gyökerei az általános iskolára nyúlnak vissza: ezt a már említett vizsgálat azóta bebizonyította.) A helyzet javítására irányuló megoldási javaslat legtöbbször úgy fogalmazódott meg, hogy segíteni kell a „tehetséges" munkás-paraszt fiatalokat a jobb tanulmányi eredmények elérésében, hogy ezzel továbbtanulási esélyeik jelentősen javuljanak. Az ehhez szolgáló eszközök a javaslatok szerint: az általá-

[4] A társadalmi származás és a tanulmányi eredmények alakulása közti összefüggést kimutató vizsgálatot az MTA Szociológiai Kutató Intézet és a Szakfelügyeleti és Továbbképzési Intézet munkatársaiból alakult „team" végezte *(Ferge Zsuzsa, Gazsó Ferenc, Háber Judit, Pataki Ferenc, Tánczos Gábor, Várhegyi György)*. A jelen tanulmány a közösen végzett kutatómunka eredményeire támaszkodik. A vizsgálat részletes elemzését l. *Ferge Zs.:* A társadalomstruktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés, Szociológia. I. évf. 1. sz.; *Gazsó Ferenc:* Társadalmi mobilitás és iskola. Társadalmi Szemle, 1971. 5. sz. *Gazsó Ferenc:* Iskola és mobilitás, A Társadalomtudományi Intézet kiadványa, 1971.

nos és középiskolában a tanárok foglalkozzanak többet a ,,hátrányos'' helyzetű tanulókkal; szerveztek részükre külön szakköröket, előkészítő tanfolyamokat; felmerült a kollégiumi ellátás növelésének gondolata is. Mindenekelőtt le kell szögeznünk azt, hogy az itt felsorolt javaslatok közül a kollégium-építés, illetve egy esetleges kollégiumi hálózat kiépítése mindenképpen fontos és támogatandó törekvés, annak ellenére, hogy a probléma társadalmi méretű megoldásában még kevésnek bizonyul. Minden olyan javaslat ugyanis, amelyik csak az úgynevezett ,,tehetségesek'' problémáját kívánja megoldani, nem veszi kellőképpen figyelembe, hogy a társadalmi probléma megoldatlan marad akkor is, ha néhány ,,tehetségesnek'' mondott, azaz az átlagostól eltérő teljesítményt nyújtó fiatal problémája megoldódik, hiszen ezáltal a *rétegek* kulturális közelítésének terén még alig történt valami.

Nem kívánjuk a tehetség fogalmát definiálni. Elfogadjuk a köznapi gondolkodás fogalomhasználatát, miszerint a tehetség rendkívüli teljesítményben realizálódik, olyan teljesítményben, amelynek jellege, színvonala, maga a teljesítmény az azonos tevékenységet végzőktől *egyedi* mivoltában tér el. Pl. a tehetséges matematikust az különbözteti meg a pusztán jó matematikustól, hogy nemcsak a már ismert összefüggések alkalmazására, hanem *új* összefüggések feltárására, új problémák megfogalmazására képes. A tehetség tehát csak post festa derül ki, s bizonyos képességek megléte esetén azok realizációja *nélkül* nem beszélhetünk tehetségről. A különböző iskolai fokozatok — beleértve az értelmiségi szakmát adó felsőfokú oktatási intézményeket — sikeres elvégzéséhez viszont ilyen értelmű tehetségre nincs szükség. Az a tény, hogy egy gyerek teljesítőképessége felülmúlja a környezetének, társadalmi rétegének átlagteljesítményét, még nem elegendő ahhoz, hogy tehetségként tartsák számon. A társadalmi probléma megoldásához nem elegendő az átlag feletti vagy a kiemelkedő produkcióra képes fiatalok támogatása. (A József Attila szintű tehetségek a környezet nyomása ellenére se ,,vesztek el''.) Mivel a képességek kialakulásában és kibontakozásában a környezeti hatások döntő jelentőségűek, az iskolának, illetve az óvodának (vagyis a minél fiatalabb korban ható környezeti befolyásnak) feladata a családi környezettől *függetlenül* minden gyermek számára képességei kibontakozását biztosítani, ezt a folyamatot alakítani. Az oktatási intézmények feladata, hogy a ma olyan nagy különbséget felmutató, minden továbbtanulási teljesítményt olyan nagy mértékben befolyásoló beszédkészség terén — hogy csak az egyik legfontosabb képességet emeljük ki — a tanítás hatására az otthonról hozott különbségek eltűnjenek. Ennek a feladatnak a végrehajtásához a tananyag és a tanítási módszerek felülvizsgálatára, illetőleg megváltoztatására van szükség. Hogy megfelelő módszerek segítségével a képességek fejleszthetők, erre több tapasztalat van. Pl. a hagyományosan készségtárgynak tekintett zeneoktatás terén is csökkenteni lehetett a ,,botfülűek'' számát, egy jó módszer segítségével majdnem minden gyereket el lehetett juttatni egy meghatározott — a korábbi átlagteljesítményt meghaladó — szintre: ezt a Kodály-féle énektanítási módszer már bebizonyította. Szovjet pszichológusok kísérletei arról tanúskodnak pl., hogy a matematikai képesség terén is sokkal kisebb a ,,vele születettség'' szerepe, mint azt általában gondolják, hiszen a matematikai képesség alapját bizonyos kisgyermekkori manipulációs tevékenységek képezik, s ezek elsajátítása után a matematikai teljesítőképesség átlagos határa is emelkedik. Bizonyos magyar matematikatanítási tapasztalatok is azt mutatják, hogy a módszerek megfelelő kiválasztásával és a tana-

nyag átalakításával lényeges változások érhetők el mind a teljesítmények, mind az azok alapját képező képességfejlesztés terén. Az amerikai „előnyprogramok" a beszédkészség fejlesztése terén jártak eredménnyel. Mindezek a kísérleti tapasztalatok azt mutatják, hogy a képességek fejlesztése elvileg nem megoldhatatlan. A különböző képességfejlesztő módszerek iskolai alkalmazása nem azért szükséges, hogy a művészek vagy a tudósok száma emelkedjék, hanem mert a képességek általános kibontakozása nélkül a kulturális közeledés elképzelhetetlen. Mindezt azért tartjuk szükségesnek hangsúlyozni, mert amíg az iskola belső átalakítása nem történik meg, amíg az iskola nem szakít gyökeresen bizonyos hagyományokkal a tananyag és módszertan tekintetében, addig csak a társadalomban meglevő kulturális és az ebből közvetve adódó egyéb különbségek reprodukálására képes; nem teljesíti kultúra-átadó feladatát demokratikusan még akkor sem, ha az egyéni mobilitás vonatkozásában születnek is eredmények; ha a tehetségesek problémáját megoldja.

A munkamegosztás szempontjai jelentkeznek végeredményben az iskola mobilitási funkciójának hangsúlyozásakor is, amikor tehát azt emelik ki, hogy az iskola ismeret-átadó tevékenysége során a társadalmi munkamegosztás hierarchiájában alacsonyabban állók számára is biztosítsa a felemelkedés lehetőségét. Az a gondolat ugyanis, hogy az iskola. X. Y. és Z. számára (s ezek lehetnek sokan is) csak azt tudja biztosítani (még ha ez a „csak "az egyes ember számára nagyon is sokat jelent), hogy a munkamegosztás hierarchiájában a szüleinél magasabb szintre kerüljön, társadalmilag, a társadalmi viszonyok átalakítása, társadalmi rétegek élete, életvitele szempontjából *perspektivikusan* nem jelent megoldást, minthogy ebben a vonatkozásban is csak egyéni mobilitásról van szó. Igaza van Ferge Zsuzsának abban, hogy „az egyéni mobilitás nem olyan önmagában való ‚jó', nem olyan cél, aminek elérését minden további megkötés nélkül szorgalmaznunk kell".[5] Ehhez viszont hozzá kell tennünk azt, hogy a mobilitás általában a legtöbb esetben egyéni mobilitást jelent, ha az „egyéni" jelző nem is szerepel mindig a megfogalmazásokban. Az egyéni mobilitás viszont érintetlenül hagyja a társadalmi különbségeket, az egész munkamegosztásra épülő struktúrát, ahol a munkamegosztásban elfoglalt hely az egyén egész életét, életviteli lehetőségét behatárolja. A mobilitásra törekvés azt jelenti tehát, hogy biztosítani kell (a legkülönfélébb eszközökkel, s ezek közül az egyik lehetséges eszköz az oktatás), hogy az „átlépések" sűrűsége minél nagyobb legyen. A „felfelé" és „lefelé" irányuló mobilitás mint ugyanannak a folyamatnak két oldala tehát csupán az adott keretek „igazságosabb" kitöltését jelenti. Az egyéni mobilitással szemben a csoportmobilitás léte fontos és jelentős, amennyiben azt jelzi, hogy a technika egy adott fejlettségi szintjén lehetővé válik a legnehezebb, legmegerőltetőbb munkák megszüntetése. A társadalmi különbségek felszámolása azonban egyedül ezen a vonalon nem mehet végbe, hiszen — mint már erről volt szó — a munkavégzés terén — feltehetően — a különbségek fennállnak a jövőben is. Mindez nem jelenti azt, hogy „mobilitás-ellenesek" vagyunk, minthogy az iskola mobilitási funkciójának betöltése azt jelenti, hogy az iskola az „átlépések" sűrűsödésének biztosításával a rétegek megmerevedése, önmagukba zártsága ellen hat. Más oldalról viszont a mobilitás léte önmagában — függetlenül attól, hogy milyen fokú — mutatja azt, hogy a rétegek között a munkamegosztásban elfoglalt hely következményeként nagy különbségek vannak.

[5] Vö. *Ferge Zsuzsa* idézett cikke.

Éppen ez a helyzet teszi fontossá annak ismételt hangsúlyozását: ha az iskola a társadalmi viszonyok átalakításában részt akar vállalni, akkor tevékenységét nem korlátozhatja a mobilitás elősegítésére, hanem — a korábban kifejtett értelemben — életformák kialakításának előkészítésére kell alapvetően törekednie.

SUMMARY

In the different societies the place and function of school as a social intsitution are variable. The appearance of public education is closely connected with the development of the capitalistic mode of production; the performance of the industrial works necessitated the institutional education of the workers before their beginning to work, like the mastering of reading and writing. *In principle* this knowledge opened up for the workers the way leading to culture, in spite of the fact that the diffusion of knowledge was motivated by economic aims. Profitableness, i.e. the arranging principle of the capitalist society also changed the relations of the bourgeoisie to culture: contrary to the ruling strata of the foregoing societies, this ruling class does not act any more as the carrier of culture. As a consequence of the two-way connection and relatedness of education and economic development, the significance of the acquisition of knowledge and education is continously growing in the modern societies. Yet school's role cannot be reduced to fulfilling the tasks connected with and based on economic development, it is the *trainig of man* what is of utmost importance, and not the training of manpower. This means that school cannot rest satasfied with its preparing the pupils for the performance of some works determined within the framework of the division of labour; it must also educate for a way of life. For such a one which does not depend on the place in the division of labour. The declared culture transmitting function of school then will be realized when the culture transmitted at school becomes an active part in one's everyday life activity. School, though it is not independent of society, does and can play a role in the transformation of the social relations.

When speaking of the conditions forming the new way of life *within* the school, one has to underline that the transformation of the pupils' present way of life is absolutely indispensable. The pupils' way of life is to be arranged around culture at an increased pace, and real communities must be established at school, since culture can be mastered only in this way. Without the transformation of school the pupils' new conduct cannot be established.

Such an educational reform is necessary as a result of which school's endeavours will be focussed not on "selection" but on having culture equally mastered. School needs the application of new pedagogic methods so that the parents' place in the division of work cease to be a differentiating factor in mastering the curriculum. Without the application of such methods school democratism rests formal. The solution of the "talented" young workers' and peasants' problem is not sufficient from the point of view of realizing the task aforesaid, since it does not lead to the termination of the differences between the social strata. The mobility function of school is important inasmuch it moves against the social strata's closedness in themselves, but in the long run the school that wants to take part in the transformation of the social relations, must strive for preparing the formation of the ways of life.

РЕЗЮМЕ

Место и функция школы как общественного учреждения изменяются в разных обществах. Появление всеобщего обучения имеет самую тесную связь с образованием капиталистического способа производства: обеспечивание заводско-промышленных работ требовало организованное образование для рабочих еще до поступления их на работу, например, осваивание грамотности. *В принципе*, это знание открыло путь для рабочих к культуре, вопреки тому, что распространение знаний было мотивировано экономическими целями.

Утилитарность — принцип устройства капиталистического общества изменил и отношение буржуазии к культуре: в отличие от господствующих слоев предыдущих обществ этот господствующий класс больше не играет роль носителя культуры. Значение осваивания знаний и образования все растет в современных обществах, вследствие двусторонней связи и взаимовлияния образования и экономического развития. Однако роль школы нельзя редуцировать в выполнении задач, которые с одной стороны связаны с экономическим развитием, с другой стороны коренятся в нем; центральное значение имеет не обучение рабочей силы, а обучение *человека*. Это значит, что школа не должна удовлетворяться подготовлением учащихся для исполнения работ, определенных рамками разделения труда, ей следует воспитывать и для образа жизни. Для такого образа жизни, который не зависит от занятого в разделении труда места. Декларированная функция школы, заключенная в передаче культуры, осуществится тогда, когда культура, переданная школой, станет активной частью ежедневной жизнедеятельности. Хотя школа не является независимой от общества, все-таки имеет и может иметь роль в преобразовании общественных отношений. Говоря об условиях оформления нового образа жизни *в рамках* школы, надо подчеркнуть, что изменение сегодняшней формы жизни учащихся является абсолютной сегодняшней формы жизни является абсолютной необходимостью. В большей степени следует обеспечивать организованность образа жизни учащихся вокруг культуры, надо оформлять реальные коллективы в школе, поскольку только так можно осваивать культуру. Оформление нового поведения учащихся не может возникнуть без внутреннего преобразования школы. Необходима такая реформа школы, в результате которой школа стремится не к выборке, а к всеобщему освоению культуры. В школе необходимо применение новых нетодов обучения, чтобы положение родителей в разделении труда не было больше определяющим фактором в освоении учебного материала. Без применения таким методов демократизм школы останется формальным. Решение проблемы «талантливых» молодых рабочих и крестьян не достаточно с точки зрения осуществления вышеназванной задачи, поскольку различия между общественными слоями таким образом не прекращаются. Функция мобильности школы важна в такой мере, в какой она влияет в направлении против самозамкнутности общественных слоев, но перспективно школа, которая хочет принимать участие в преобразовании общественных отношений, должна стараться подготовить оформленных отношений, должна стараться подготовить оформление разных образов жизни.

MŰHELY

SZOCIOLÓGIAI CSOPORT MISKOLCON

LEHOCZKY ALFRÉD—TÓTH ÁRPÁD—
TÓTH PÁL

A NME Marxizmus—Leninizmus Tanszékén működő Szociológiai Kutatócsoport, amelyet a helyi párt és állami vezetés hozott létre, jelzi, hogy csakúgy, mint a fővárosban, a megyékben is határozott érdeklődés van kibontakozóban a konkrét szociológiai kutatások iránt. Mindenekelőtt a megyei párt-, állami és gazdasági szervek igyekeznek munkájukat, döntéseiket ilyen jellegű kutatások eredményeinek felhasználásával is jobbá, megalapozottabbá, elmélyültebbé tenni. Csoportunk létrejöttében is ez a törekvés volt a döntő motívum; a szociológiai kutatások hasznosságát, létjogosultságát el- és felismerve, a helyi vezetés, mindenekelőtt a megyei pártbizottság arra törekedett, hogy munkájukhoz valamilyen formában (a párt politikai felügyelete mellett) szervezetileg is kapcsolódó, önálló szociológiai kutató csoportot hozzon létre.

A csoport létrehozásához szükséges feltételeket végül is többfajta igény együttes jelentkezése érlelte meg; a megye párt- és állami vezetése a terület társadalmi szerkezetének jobb, alaposabb megismerésére törekszik; a gazdasági vezetés mind differenciáltabban, komplex módszerekkel kívánja feltárni az üzemekben végbemenő társadalmi folyamatokat; felismerték, hogy a kívánt eredmények elismerésének a műszaki-technológiai feltételek mellett nem lebecsülendő emberi-társadalmi feltételei is vannak. Az egyetemi vezetés részéről pedig egyre határozottabban jelentkezett egy olyan igény, hogy a leendő mérnökök ismeretanyagában elengedhetetlen ma már bizonyos szociológiai tájékozottság és gyakorlati készség.

A konkrét szociológiai kutatások iránt tehát nagyon határozott, bár sok esetben eléggé általános, nem pontosan körvonalazott igény volt, és az ilyesfajta munkát végezni tudó csoport, kutatóbázis megteremtése természetesen igen sok nehézségbe ütközött. A csoport létrehozását illetően a kezdeményező szerepet az MSZMP Borsod-Abaúj-Zemplén megyei bizottságának Végrehajtó Bizottsága vállalta magára; 1970 januárjában VB határozat született, amely kimondotta, hogy a szociológia egyetemi oktatásba való beillesztésének előkészítésével párhuzamosan a csoportot olyan kutatóműhellyé kell fejleszteni, hogy az az egyetemi oktatómunka mellett a megyében folyó konkrét szociológiai kutatások bázisa, szervezője és lebonyolítója lehessen. A csoport érthető módon sok kompromisszum eredményeként jött létre, és szervezeti kereteit, a csoport fenntartásának költségeit, a kutatások finanszírozását stb. illetően még elég sok a tisztázásra váró gond.

A csoport feladatának tekinti, hogy a megye társadalmáról, korszerű vizsgálati technikák segítségével, a társadalmi tények rendszeres feltárásával, átfogó, megbízható és sokrétű képet nyerjen, amely azután a megyei párt, állami és gazdasági vezetés számára is hasznosítható információkkal szolgál-

hat. A csoport tehát konkrét empirikus kutatásokat végez; a kutatásaink „konkrétak abban az értelemben, hogy egy adott terület társadalmi problémáit kutatja, és konkrétak úgy is, hogy problémakoncentrált, felderítő-leíró vizsgálatok egész sorával igyekszik felszínre hozni, kitapinthatóvá tenni megyénk valóban leglényegesebb, a megyei vezetés számára leginkább fontos problémáit. Ugyanakkor az a véleményünk, hogy az ilyen jellegű vizsgálatok segítségével szerezhetjük meg azt a tapasztalatot, amely segítséget nyújthat határozottabb célú vizsgálatokhoz szükséges releváns hipotézisek megfogalmazásában is.

A csoportunk arra törekszik, hogy kutatásait vagy azok egy részét olyan vizsgálati modellekkel bonyolítsa le, amelyeket korábban már az ország más területein felhasználtak, kipróbáltak, és amelyeknek megbízhatóságát a vizsgálatok egész sora igazolta. Az ilyen adaptált kérdőívek, vizsgálati technikák segítségével azután nemcsak a megye társadalmának egy-egy területéről nyerhetünk a hivatalos statisztikáknál mindenképpen részletesebb információt, hanem az előző vizsgálatok eredményei háttér-adatokul igen jól felhasználhatók, eredményeink pontról pontra összehasonlíthatók lesznek, esetleges, korábbi vizsgálatok hipotézisei igazolhatókká, bizonyítottakká válnak, vagy éppenséggel elvethetjük ezeket a hipotéziseket. Az ilyen összehasonlító vizsgálatoknak igen nagy jelentőséget tulajdonítunk, nemcsak azért, mert a terület társadalmi problémáiról árnyaltabb, a hazai társadalomképbe beágyazottabb képet nyerhetünk, hanem azért is, mert sok és igen fáradságos, nagy elméleti és módszertani felkészültséget igénylő és mindig sok kockázatot magában rejtő munkát takarítunk meg. Ez körülményeinket, lehetőségeinket és meglehetősen feszesre szabott terminusainkat tekintve nem elhanyagolható jelentőséggel bír. Nyilvánvaló, hogy többek között ilyesfajta meggondolásoktól vezettetve is törekszünk arra, hogy a fővárosban és a vidéken működő szociológiai vagy szociológiai kutatásokkal is foglalkozó intézetekkel, csoportokkal, intézményekkel jó és mind a két fél számára hasznos együttműködés kialakításán fáradozzunk. Nem mondunk le azonban arról sem, hogy a jövőben teljesen önálló kutatásokat is kezdeményezzünk.

Kutatásainkról

Csoportunk megalakulása után, 1970 tavaszán egy szociológiai felmérést kezdeményezett arról, hogy a borsodi iparvidéken az elmúlt két évtized során végbement jelentős fejlődés, a terület gazdasági szerkezetének, társadalmi struktúrájának változásai miként alakították, formálták a borsodi gyáriparban, az 1000 főnél több embert foglalkoztató nagyvállalatoknál, üzemekben dolgozók élet- és munkakörülményeit. Csoportunknak ez volt az első és az 1970—71-es évi kutatási tervünk központi témája. Természetesen tudományos célkitűzését tekintve felmérésünk csak egy hosszabb kutatási program első lépéseként értékelhető; magán viseli ez a vizsgálat a kezdés és az útkeresés botlásjegyeit, de úgy érezzük, hogy azoknak a célkitűzéseknek nagyjából-egészéből eleget tettünk, amit a vizsgálat megkezdésekor magunk elé tűztünk.

Ezzel a felméréssel mindenekelőtt a témára vonatkozó sokrétű, az általunk fontosnak tartott összefüggések főbb jellemzőit feltáró információkhoz akartunk hozzájutni. A vizsgálat jellegének meghatározásakor abban a kérdésben

merült fel vita, hogy az valamilyen részproblémára koncentrlt vagy egy meglehetősen széles körű, a jobb és pontosabb megfogalmazását előmozdító ún. problémafeltáró kutatás legyen-e? Tekintettel arra, hogy a csoport első, jelentősebb felméréséről kellett döntenünk, amelyet ráadásul az empirikus kutatások által alig feltárt terepen akartunk elvégezni, az utóbbi alternatíva mellett döntöttünk.

Kutatócsoportunk tehát az MSZMP megyei VB célkitűzéseinek megfelelően és az említett megfontolások miatt a megye társadalmi-gazdasági életében kulcsszerepet játszó ipar foglalkoztatottjainak helyzetével, életkörülményeivel, munkahelyi problémáinak feltérképezésével kapcsolatos monografikus felmérés lefolytatását határozta el. Az volt a véleményünk, hogy ez a tematikailag meglehetősen széles körű kutatás segítséget nyújthat témáink továbbgondolásához és megalapozottabb hipotézisek felállításához is.

A vizsgálat során nemcsak az iparban foglalkoztatottak egyes rétegeiről, pl. az iparban dolgozó fizikai munkásokról, nőkről stb. igyekeztünk képet kapni, hanem ebben a népgazdasági ágazatban foglalkoztatottak egészéről, különös figyelmet szentelve természetesen az ipari munkásoknak. A vizsgálat tervezésekor csak azt tudtuk, hogy az ipari dolgozók Borsodban végeredményben a kereső népességnek nagyobbik felét jelentik, és hogy a megvizsgált, többségben korszerű, ipari, építőipari és közlekedési nagy- és közepes nagyságú vállalatok és üzemek hallatlanul bonyolult, heterogén összetételű struktúrát tételeztetnek fel. Úgy gondoltuk, hogy a vizsgálat során alapvető azoknak a különbségeknek a „feltérképezése" és keletkezésük lehetőség szerinti értelmezése, amelyek a gépi nagyiparban dolgozók különböző rétegei, csoportjai között kialakultak. Tudtuk azt, hogy igen kiterjedt viták folynak pl. olyan kérdésekről, hogy a modern technikai-társadalmi fejlődés gazdasági, szociokulturális téren differenciálja-e pl. a fizikai munkások létfeltételeit, vagy éppen ellenkezőleg, az integrációs tendenciák érvényesülnek inkább? Arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen természetűek és főleg milyen mélyek ezek a statisztikailag mérhető különbségek pl. a létfeltételek tekintetében a fizikai munkások különböző csoportjai között vagy a fizikai és szellemi foglalkozásúak különböző rétegei, vagy éppenséggel a különböző ipari ágazatokban foglalkoztatottak között. Köztudott, hogy a borsodi ipar erősen szubvencionált, mondhatnánk azt is, hogy a megyén belül más ágazatokhoz képest privilegizált helyzetben van. Lényegesnek éreztük tehát felderíteni azt, hogy ezek a szubvenciók mennyiben érintik az iparban foglalkoztatottakat, és ez milyen formában jelentkezik. Általában érvényesülnek-e ezek a szubvenciók, vagy ha nem, az ipar foglalkoztatottjainak mely csoportjai azok, amelyek szisztematikusan nem részesei ezeknek a szubvencióknak; kik azok, akik nem élvezik az ipar privilegizált helyzetét, és főleg milyen okok miatt? Nagyon jól tudtuk a vizsgálat tervezésekor azt is, hogy egyes ágazatok, pl. a szénbányászat és általában a kitermelő ágazatok, komoly gondokkal küzdenek, ami nem utolsósorban annak a következménye, hogy nem szubvencionált vagy kevéssé szubvencionált, stagnáló vagy éppenséggel visszafejlesztésre ítélt ágazatokról van szó. Emiatt igen érdekesnek ígérkezett annak felderítése, hogy az ezekben az ágazatokban dolgozók életkörülményeit hogyan, miként befolyásolta ezeknek az ágazatoknak, mindenekelőtt a szénbányászatnak a helyzete.

A vizsgálatnak különös aktualitást adott az, hogy a terület gazdasági szerkezetében, a szénbányászat és az ún. „tradicionális" ágazatok leépítése ille-

tőleg súlyának csökkenése révén, új ipari ágazatok dinamikus előretörése következtében — pl. nehézvegyipar — igen komoly átalakulás ment végbe, másfelől az új gazdaságirányítási rendszer az ipari dolgozók egyes rétegei között ténylegesen meglevő különbségeket, differenciákat nagy valószínűséggel tovább növeli.

Rátérve most már a vizsgálat tematikájára, a felmérés során *három* nagy kérdéscsoportról kívántunk információt szerezni: a borsodi gyáriparban foglalkoztatottak összetételének, rétegződésének kérdéseiről; a munkához és munkahelyhez való viszonyról; és végül az életmóddal, életkörülményekkel kapcsolatos adatokat gyűjtöttünk. Egy-egy témacsoporton belül azonban meglehetősen szerteágazó, igen sokféle problémára igyekeztünk választ kapni.

Amikor ilyen, ugyancsak heterogén sokaság vizsgálatába fogtunk, ösztönösen is struktúrában kellett elgondolnunk azt a valamit, amit egyszerűen „ipari dolgozók"-nak szokás nevezni. Elméleti és gyakorlati megfontolások arra késztettek bennünket, hogy a hazai rétegződés- vizsgálatok eddigi tapasztalatait felhasználva és a hazai statisztikai gyakorlatban is általánosan használt munkajelleg- csoportok szerint tagoljuk az ipar dolgozóit; tehát a végzett munka jellege szerint segéd-, betanított- és szakmunkásokról, illetőleg kisegítőkről beszélünk akkor, amikor az ipar fizikai dolgozóiról vagy, az üzemekben eléggé általánosan elterjedt terminológiával élve a fizikai állományba soroltakról van szó. A szellemi foglalkozásúak felosztását viszont, több gyakorlati megfontolás, módszertani és elméleti probléma tisztázatlansága miatt, az üzemek praxisában kialakult szisztémának megfelelően, a munkabesorolás alapján végeztük el; így megkülönböztettünk műszaki és adminisztratív beosztású dolgozókat; és végül a vezető beosztásúak közé soroltuk azokat, akik beosztásuknál, hatáskörüknél fogva általában a premizálás szerinti I. kategóriába tartoznak.

Tisztában voltunk természetesen azzal, hogy ez a felosztás csak többékevésbé homogén csoportokat jelent; biztosan tudtuk azt, hogy a műszaki beosztásúak különböző csoportjai között pl. nagyobb különbségek képzelhetők el, mint a műszaki beosztásúak és adminisztratív beosztásúak vagy éppenséggel a szakmunkások között. Mindenesetre az így kialakított főcsoportokat megvizsgáltuk, és igyekeztünk feltárni, hogy az egyes változók szerinti eloszlások esetében, pl. iskolai végzettség, szakképzettség, a végzett munkák jellege, színvonala, nehézségi foka, jövedelmi viszonyok, demográfiai tényezők stb. milyen különböző szinten vannak a rétegre tipikus, ún. modális értékek. Ennek alapján kíséreltük meg feltárni a rétegeknek azt a hiearchikus rangsorát, amely a gépi nagyipar munkaszervezetének talaján épül fel. Ezzel összefüggésben érdekesnek és a vizsgálat szempontjából nagyon fontosnak ígérkezett az ún. státusz-inkonzisztencia jelenségének feltárása az ipari foglalkoztatottak körében; mégpedig az érdekelt bennünket, hogy az egyes rétegek között hol van közeledés, átfedés; hol nem egyértelmű a rétegek hierarchikus sorrendje; kikre, mely csoportokra jellemző mindenekelőtt ez az igen sok fajta konfliktus forrását jelentő társadalmi probléma? Úgy ítéltük meg, hogy ebből a szempontból alaposabban tanulmányoznunk kell pl. az érettségivel rendelkező fizikai munkásokat, a „szakmásított" betanított és segédmunkások helyzetét, a művezetők megváltozott szerepét üzemeinkben, a betanított munkások és az ingázók problémáját stb. Választ kerestünk arra, hogy milyen specifikus sajátosságok figyelhetők meg az egyes iparágak szerint, hogy milyen hatások és mechanizmusok alakítják az ún. (Borsodban) „tradicionális"

és „új" iparágakban foglalkoztatottak strukturális tagozódását, vannak-e és ha vannak, milyen természetű különbségek figyelhetők meg ilyen vonatkozásban?

Különböző mobilitási adatokkal — házassági, generációs, földrajzi, iskolai és foglalkozási stb. mobilitás — igyekeztünk a struktúrával kapcsolatos ismereteinket elmélyíteni. Nagyon lényegesnek éreztük azt, hogy milyen forrásokból fedezték a nagy ütemben fejlődő borsodi ipar és annak különböző ágazatai, munkaerőszükségletüket. Lehetőségünk nyílott annak a tisztázására is, hogy az ipari foglalkoztatottak mely rétegei, milyen iparágak azok, ahol különösképpen magas a mezőgazdaságból az iparba vándoroltak aránya.

Ma már persze közhelynek számít, hogy az ipar megnövekedett munkaerőszükségletét zömmel a mezőgazdaságból fedezte, erre vonatkozólag a hivatalos statisztikák is meglehetősen gazdag információs anyagot szolgáltattak. Azonban nem tudjuk pontosan azt, hogy mennyi volt a mezőgazdaságból, a mezőgazdasági foglalkozásúak közül az ipari munkára átváltottak aránya, és milyen arányban választották és választják első munkahelyükül az ipart azok a parasztfiatalok, akik fenőtt keresőként soha nem dolgoztak a mezőgazdaságban? Hogyan alakult az intra- és intergenerációs mobilitás útján az iparba áramlott paraszti munkaerő aránya; mely ipari ágazatok, szakmák, rétegek azok, amelyeket elsősorban érintett ez a nagyarányú iparba áramlás, amelyek tulajdonképpen felvették, felszippantották, bekapcsolták ezeket az embereket a modern gépi nagyipar munkaszervezetébe? Ezekre a kérdésekre kíséreltünk meg választ adni azokkal a kérdéseinkkel, amelyekkel azt igyekeztünk megtudakolni, hogy mi volt a megkérdezettek első munkahelye, hol, melyik népgazdasági ágazatban kezdett el dolgozni, mi volt az apa foglalkozása, az előző munkahely stb.?

A társadalmi mobilitással összefüggésben a földrajzi mobilitás tendenciáiról is igyekeztünk tájékozódni. A paraszti népességnek az iparba történő átáramlását, legalábbis elméletileg követnie kellett volna egy igen intenzív migrációs folyamatnak. Jogosan gondolhatnánk azt, hogy a terület legdinamikusabban fejlődő ipari városai, települései, közöttük két új szocialista városunk pozitív vándorlási különbözete (vagyis népességüknek nem a természetes szaporodásból származó növekményének nagyobb része) a megye mezőgazdaságából az iparba vándoroltak közül került ki. Ezzel szemben a gazdaságföldrajzi, közgazdaságtani, szociológiai szakirodalomból és a területi statisztikák adataiból tudtuk azt, hogy a hazánkban lezajlott rendkívüli méretű foglalkozási mobilitást viszonylag szerény méretű földrajzi mobilitás követett. Bár a vizsgálat adatainak elemzése még nem fejeződött be, azt már az eddigi feldolgozások alapján is világosan látjuk, hogy ez a — hangsúlyozzuk — társadalmi mobilitáshoz képest szerény méretű földrajzi mobilitás is meglehetősen sajátos módon ment végbe. A megye legdinamikusabban növekedő szocialista városainak, Kazincbarcikának és Leninvárosnak az odavándorlásból adódó népesség-növekedést zömmel a Szabolcs megyéből, Hajdu-Biharból és az ország más területeiről odavándoroltak jelentik, a helybeliek, vagyis a borsodi falvakból és városokból származó népesség ennek a növekedésnek csak viszonylag szerény hányadát képezi. Tulajdonképpen pontosan azokat nem érintette a migráció, akik a borsodi falvakból zömmel az elmúlt évtized során az iparban kerestek és találtak maguknak munkát — túlnyomó részük persze fizikai munkát. És különösképpen kimaradtak a migrációs folymatból azok, akik úgy jöttek az iparba, hogy otthon, falujukban többnyire házat,

egy kis földet, kertet, téeszben dolgozó feleséget, vagyis egykori paraszti egzisztenciájuk romjait hagyták csupán.

Választ kerestünk olyan kérdésekre is, hogy kik azok, akik számára a lakóhely-változtatás faluból városra költözést, vagyis egyértelműen „felfelé történő" mobilitást vagy éppen fordítva, városból faluba történő költözést jelentett; elsősorban milyen rétegeket érintett ez a mozgás; milyen migrációs tendenciák jellemzőek a különböző ipari ágazatokra, és egyáltalán van-e valamilyen összefüggés az ágazatok által élvezett szubvenciók nagysága és az ott dolgozók migrációs tendenciáinak jellege és a migráció intenzitása között? Meggyőződésünk az, hogy ez a kapcsolat lényegi és igen erős. Hivatkozhatnánk a 60-as évek derekáig erősen privilegizált helyzetben levő szénbányászatban, illetőleg a 60-as évek közepétől a szénbányászat pozícióit átvevő, az ipari szubvenciók nagy részét lefölöző borsodi nehézvegyiparban foglalkoztatottak migrációjára mint tipikus példára. A kutatás eddigi tapasztalatai alapján mégis azt a következtetést kell levonnunk, hogy a borsodi ipari népesség migrációjára az a legjellemzőbb, hogy közel 60%-uk egyáltalán nem vett részt a migrációban, nem volt mobil sem „lefelé", sem pedig „felfelé": maradt ott, ahol született. Ráadásul ez az arány a társadalmi rangsor alsóbb kategóriái felé növekszik, és egyáltalán a fizikai állományúak között lényegesen magasabb, mint a migrációban részt nem vevő összes ipari dolgozó aránya. Ha nem így lenne, ha nem ez volna az, ami ezt a „félbemaradt" migrációs folyamatot jellemzi, akkor nehezen tudnánk magyarázatot találni arra, hogy miért ingázik ma Borsod megyében 80 000 ember, az iparban foglalkoztatottak 40—45%-a?

Tanulmányoztuk a borsodi iparban foglalkoztatottak aspirációit is, mégpedig abban az értelemben, hogy milyen jellegűek és főleg milyen intenzitásúak a szakma, a szakképzettségi szint, foglalkozás megváltoztatásával kapcsolatos törekvéseik? A magyar iparban és különösképpen a borsodi nehéziparban tapasztalható rendkívüli méretű munkaerőmozgás tényeit ismerve, jogosak voltak feltevéseink, hogy a fluktuációnak egy, talán nem is jelentéktelen része ilyesfajta aspirációktól befolyásoltan megy végbe. Az aspirációk feltárása során éppen ezért legfőképpen azt igyekeztünk kimutatni, hogy közöttük melyek és mindenekelőtt milyen rétegekre, csoportokra, szakmákra stb. jellemzőek azok, amelyeknek megvalósítása feltehetően nem képzelhető el az adott munkahely keretein belül, amelyek valószínűleg a munkahely, de legalábbis a beosztás, munkakör vagy éppenséggel a státus megváltoztatását vonhatják maguk után? Vagy pontosabban fogalmazva, az érdekelt bennünket, hogy milyen mobilitási tendenciák várhatók a jövőben az ipari foglalkoztatottak között. Ezeknek a tendenciáknak legalább a felismeréséhez az aspirációk tanulmányozása feltehetően közelebb visz majd bennünket.

Anélkül, hogy a vizsgálatnak a rétegződéssel és a mobilitással összefüggő minden célkitűzését ismertetnénk, még két, az ipari dolgozók összetételével kapcsolatos témakört emelnénk ki; az egyik a nők, a másik a fiatalok problémája, amely esetünkben konkrétan a borsodi iparban dolgozó nők és fiatalok problémáját jelenti.

Közismert az a tény, hogy a dinamikusan fejlődő ipari ágazatokban, az ún. „új" ágazatokban — ilyen Borsodban pl. a nehézipar — az átlagos életkor csökken, az ezekben az ágazatokban foglalkoztatottak között a fiatalok, a 30 éven aluliak aránya magas. Azokban az ágazatokban viszont, ahol a létszám stagnál vagy különösen ott, ahol a foglalkoztatottak száma csökken — pl. a szénbányászatban és általában az ún. kitermelő ágazatokban —, a kor-

összetétel oly módon változik meg, hogy a fiatalok aránya csökken, úgy is mondhatnánk, valamiféle „elöregedés" figyelhető meg. Az iskolát végzett fiatalok a dinamikusan fejlődő ágazatokban keresnek munkát, míg a nem vagy visszafejlődő ágazatokban a munkaerőállomány, az ifjúsági munkaerő utánpótlás csekély volta vagy éppenséggel teljes hiánya miatt egyre inkább elöregszik. A kutatás eredményei alapján viszont ezt a hipotézisünket módosítanunk kellett. Azt tapasztaltuk ugyanis, hogy a „tradicionális" ágazatok nem fejlődő vagy stagnáló szektoraiban elsősorban a produktív munkakörökben dolgozók és azon belül is az illető ágazat lényegét jelentő szakmákban dolgozók (pl. vájárok, öntő szakmunkások stb.) „elöregedése", az ezekben a szakmákban dolgozók korösszetételének rendkívüli kedvezőtlen és igen gyors ütemű változása figyelhető meg.

Különösen fontosnak tartottuk a borsodi iparban foglalkoztatott nők helyzetével kapcsolatosan olyan kérdések megválaszolását, hogy milyen területek, munkakörök azok, amelyeket a borsodi nehézipar munkaszervezetében elsősorban nők töltenek be; milyen a dolgozó nők aránya életkor, iskolai végzettség stb. szerint? Lényegesnek tartottuk annak felderítését, hogy milyen motívumok befolyásolják elsősorban a nők munkavállalását, ezzel kapcsolatosan milyen rétegspecifikus sajátosságok figyelhetők meg. Egy más megközelítésben viszont arra kerestünk választ, hogy a megkérdezettek, vagyis az iparban dolgozó férjek dolgozó, illetőleg nem dolgozó feleségei miért, milyen okok miatt dolgoznak, illetőleg nem létesítettek munkaviszonyt?

E kérdések közül csak ez utóbbit ragadnánk ki, annak ellenére, hogy az ezekkel a kérdésekkel nyert információk nem elsősorban a borsodi iparban foglalkoztatott nőkre, még kevésbé a megkérdezett nőkre vonatkoznak. Úgy véltük azonban, hogy a nők foglalkoztatottságának problémája Borsodban, tipikusan nehézipari körzet révén, különösképpen fontos. Meglehetősen egyöntetű álláspont kristályosodott ki azzal kapcsolatban, hogy a nehézipari körzetben a nők munkába állításának a legnagyobb akadálya az, hogy nincs elegendő, nőkkel is betölthető munkalehetőség, hogy egyoldalúan fejlett a gazdasági szerkezet stb. A vizsgálat adatai azonban ennek a feltevésnek érvényes voltát, legalábbis úgy tűnik, erősen megkérdőjelezik. Véleményünk szerint a nők nagyobb arányú gazdasági aktivitását a munkalehetőség feltételezett hiánya mellett mindenekelőtt az infrastruktúra igen alacsony színvonala nehezíti meg.

A megkérdezettek közül csak 5,4 % válaszolta azt, hogy a feleség a munkalehetőség hiánya miatt nem képes munkaviszonyt létesíteni, és megközelítően 50 %-uk az infrastruktúra alacsony színvonalával kapcsolatos, abból következő problémákat jelölt meg. És amikor infrastruktúráról beszélünk, nem egyszerűen a kommunális ellátottság hiányát értjük alatta, hanem tágabb értelemben használjuk ezt a fogalmat. Inkább csak hipotézis formájában úgy fogalmaznánk meg, hogy az eltérő lakóhelyi viszonyok jelentős mértékben befolyásolják a nők gazdasági inaktivitásának motívumait. A kedvezőtlen ökológiai háttérrel bíró településeken élő nők körében az infrastruktúra alacsony színvonalával összefüggő okok kétszerte olyan arányban fordulnak elő (54,4 %), mint a terület egyetlen vidéki nagyvárosi településén — Miskolcon — élő nők körében (28,1 %). Van emellett persze egy olyan összefüggés is, hogy míg pl. Miskolcon a nők gazdasági aktivitásának szempontjából a munkalehetőség hiánya egyáltalán nem bír jelentőséggel, addig ugyanez a

motívum — a munkalehetőség hiánya — a rendkívül egyenlőtlenül fejlett új szocialista városokban, Kazincbarcikán és Leninvárosban a miskolciakhoz képest nyolcszor nagyobb gyakorisággal, a falun élők között pedig hétszeres gyakorisággal fordul elő, de még itt nem éri el a 10%-ot. Ez a probléma több vonatkozásban is figyelmet érdemel. Mindenekelőtt annak az álláspontnak az igaz voltáról győzött meg minket, hogy a nők fokozottabb munkába állításának stratégiája csak az infrastruktúra állandó, következetes és átgondolt fejlesztésével együtt képzelhető el (különösen a vizsgált területen), nem pedig a „csak" ipartelepítéssel összefüggő „munkalehetőség" megteremtése útján. Számításaink szerint ugyanis jelenleg a megyében annyi, nőkkel is betölthető munkahely akad az iparban és más ágazatokban, hogy a nem dolgozó nők nagyobbik fele minden további nélkül eltudna helyezkedni.

A másik nagy kérdéscsoport, amellyel felmérésünk során foglalkoztunk, az az iparban dolgozók munkahelyi problémáival kapcsolatos. Terjedelmi okok miatt e témakör célkitűzéseit is csak igen vázlatosan érintjük, annál is inkább, mert e témakör anyagának feldolgozása e cikk megírásának időpontjában még igen kezdeti stádiumban volt.

E témakör kérdéseivel mindenekelőtt az üzemhez, a munkahelyhez való viszony néhány konkrét problémájából igyekeztünk valamiféle áttekintést nyerni. Fontosnak éreztük ezzel kapcsolatosan annak felderítését, hogy az általunk megvizsgált üzemek dolgozói mennyire vesznek részt, (milyen mértékben és kik kapcsolódnak be, és egyáltalán milyen lehetőségeik vannak) a munkahelyi döntések, közvetlen munkahelyükkel kapcsolatos döntések, intézkedések kialakításában és az üzemi közéletben? Mi a véleményük az üzemi demokrácia érvényesülésével kapcsolatban?

Ezeknek a kérdéseknek megválaszolásához többek között tisztáznunk kellett azt, hogy az üzemi társadalmi-politikai szervezetekben kik viselnek tagságot, és a tagság puszta tényén túlmenően persze igyekeztünk kimutatni a tisztségviselés tényét és az aktivitás fokát. Lehetőségünk nyílott arra, hogy felmérjük, kikből állnak üzemeink „legaktívabb", tisztségekben, funkciókban leggazdagabb, éppen ezért „legbefolyásosabb" csoportjai, szakma, végzettség, beosztás stb. szerint?

E témakörön belül a másik nagy kérdéscsoport segítségével a dolgozók elvárásait igyekeztünk megismerni, valamint azt, hogy a munkahellyel, munkájukkal, a kollektívával, a bérrel, a vezetők—beosztottak viszonnyal kapcsolatos elvárásaikkal szemben a megvizsgált üzemeken belül milyen konkrét munkák és munkakörülmények vannak, amelyek ezeknek az elvárásoknak a kielégítését vagy lehetővé teszik, vagy nem. Amikor tehát azt vizsgáltuk, hogy a dolgozók megelégedettségének vagy éppen ellenkezőleg, elégedetlenségének melyek az igazi mutatói és meghatározói, abból indultunk ki, hogy a munkával, bérrel, munkahellyel stb.-vel való megelégedettség vagy elégedetlenség éppen ezeknek az elvárásoknak a jellegétől és kielégítettségük mértékétől függ.

A bérezéssel összefüggő szociológiai kérdések közül részletesebben a bérekkel való elégedettségre, illetőleg az elégedetlenség okaira igyekeztünk választ keresni, nemcsak a saját bér megítélésével kapcsolatban, hanem az egyes üzemekben kialakított bérezési rendszerekről, illetve megítélésükről is tájékozódtunk. E kérdéskörhöz szorosan kapcsolódva igyekeztünk feltárni, hogy az iparban foglalkoztatottak különböző rétegei a jövedelmi differencia milyen fokát tartanák kívánatosnak. A jövedelmi viszonyok — elosztás — ará-

nyosságára vonatkozólag tettünk fel kérdést, amellyel elsősorban a munkásközvélemény álláspontját igyekeztünk kitapogatni ebben a fontos társadalmi kérdésben.

Az életmóddal, az életkörülmények alakulásával foglalkozó témakör keretein belül elsősorban az iparban dolgozók jövedelem- és lakásviszonyaival, kulturális és művelődési szokásaikkal kapcsolatosan igyekeztünk a hivatalos statisztikák adatainál részletesebb információkat szerezni.

Különösképpen az ipari dolgozók lakóhelyi és lakásviszonyainak tanulmányozására fordítottunk nagy figyelmet, annál is inkább, mert megítélésünk szerint az egyes ágazatok által élvezett vagy nem élvezett szubvenciók hatását az ott dolgozók létfeltételeinek alakulása szempontjából nem annyira a jövedelmek, hanem mindenekelőtt a lakáshelyzetük alakulásán mérhetjük meg.

Úgy tervezzük, hogy a vizsgálat eredményeit és adatait külön kiadványsorozat formájában a későbbiek során közzétesszük abban a reményben, hogy az a hazai rétegződés-vizsgálatok számára is érdekes adalékul szolgálhat majd.

Az elmúlt év másik jelentősebb kutatása, fő témánk mellett, a *cigánylakosság* társadalmi beilleszkedésével kapcsolatos vizsgálat volt. Borsod megyében közel 45 000 cigány vagy életmódjuk alapján cigánynak minősíthető lakos él. Ez az ország cigánylakosságának közel 20%-át képviseli, ami azt jelenti, hogy feltehetően az ország egyik, ha ugyan nem a legjelentősebb, legnagyobb lélekszámú cigánylakossággal bíró megyéjéről van szó. Borsodban az általános iskolák alsó tagozatú osztályaiba járó tanulók 11—20%-a cigány. Korábban, még a csoport megalakulása után, körkérdést intéztünk a megye városaihoz, hogy jelöljék meg azokat a problémákat, amelyeknek jobb megismeréséhez, megoldásához szociológiai kutatások segítséget adhatnának; e városok szinte kivétel nélkül a cigánylakossággal kapcsolatos problémákat jelölték meg, persze más problémák, kérdések mellett. Amikor tehát elhatároztuk, hogy a cigányproblémát egy, amolyan tájékozódó jellegű vizsgálat erejéig kutatási tervünkbe beépítjük, megyénk egyik igen komoly társadalmi-szociális problémájáról kíséreltünk meg átfogó képet adni.

Kétségtelen, hogy a cigánylakosság viszonylag magas száma, szociokulturális elmaradottsága hatással van a terület társadalmi szerkezetének változásaira, fejlődésének gátjává, akadályozójává válhat. Érdekelt bennünket, hogy az iparvidék nagy, hagyományos centrumaiban igen nagy tömegben együtt élő cigánynépesség milyen hatással van az e városokban lejátszódó ökológiai folyamatokra; mennyiben számíthatunk a cigénylakosságra mint az intenzív fejlődési szakaszba lépő iparunk munkaerőtartalékára; milyen életutak, mobilitási tendenciák jellemzőek közöttük; mindenekelőtt arra kíséreltünk meg választ kapni, hogy hol tart a cigánylakosság társadalmi beilleszkedésének folyamata; milyen csatornákon keresztül történik ez, a cigányság mely rétegeit és csoportját érinti elsősorban, és mely csoportjaik maradnak ki szisztematikusan ebből a folyamatból?

A kutatást eddig három borsodi városban végeztük el; Ózdon, Kazincbarcikán és Miskolcon. Ezekben a városokban él ugyanis a borsodi cigánylakosság tekintélyes része, hiszen pl. Ózd város lakóinak kb. egytizede cigány. A vizsgálat alapját egy erősen standardizált kérdőív és egy demográfiai adatfelvételi lap képezte. Kérdezőbiztosok segítségével — többnyire helybeli pedagógusok és Népfront-aktivisták — 1500 cigánycsaládról, mintegy 9—10 000

főről gyűjtöttünk adatokat. Ezt a megkérdezettek munkahelyén történő felvétellel egészítettük ki, amelyek segítségével konkrét munkakörülményeikről, munkához való viszonyukról, munkahelyi kapcsolataikról stb. igyekeztünk tájékozódni. Arra igyekeztünk választ kapni, hogy a cigányság a nagyipari munkaszervezetbe való beilleszkedésének milyen stációi vannak, milyen feltételek segítik elő ezt a folyamatot vagy teszik nehézkessé stb.

A kérdőíves vizsgálatot kiegészítették mélyinterjúk, továbbá a helyi körülményeket jól ismerő szakemberekkel, tanácsi vezetőkkel, pedagógusokkal, orvosokkal folytatott beszélgetések. A cigánylakosság egyes speciális problémáival kapcsolatosan pályázatot írtunk ki, ezek a tanulmányok, persze különböző színvonalon, igen értékes tájékoztatást adtak, és jelentős mértékben segítségünkre voltak a vizsgálat eredményeinek értékelésénél is. A kérdőívek feldolgozása teljes egészében gépi úton történt. Ezt a kutatómunkát 1970. nyarán indítottuk el, és eddig az ózdi, kazincbarcikai és miskolci tanulmányok és a lakóhelyi felvételek készültek el. A kutatás lezárására előreláthatólag 1972. áprilisában—májusában kerül sor.

Úgy tervezzük, hogy 1972—73-ban egyelőre Miskolcon, majd a megye más városaiban elvégezzük a Pécsett, Szegeden és Szolnokon korábban lefolytatott városszociológiai vizsgálatokat, a vizsgálatoknál felhasznált kérdőívek adaptációjával, és bekapcsolódunk a falu társadalmi szerkezetének változásait feltáró, az MTA Szociológiai Kutató Intézete által irányított kérdőíves felmérés munkálataiba is. Ezenkívül természetesen más, kisebb kutatásokat és vizsgálatokat is tervezünk attól függően, ahogy a csoport lehetőségei és körülményeink ezt megengedik.

OKTATÁS

SZOCIOLÓGIAI OKTATÁS A VARSÓI EGYETEMEN

GERŐ ZSUZSA

Ha Lengyelországban valaki megkérdezné jó néhány járókelőtől, hogy mi a szociológia, a válaszok alapján meggyőződhetne arról, hogy a fogalom a köztudat számára nem idegen. Sőt, a válaszok egy része nem állna távol a fogalom meghatározásának olyan pontosságától, ahogy maguk e tudomány művelői fogalmazzák meg vizsgálódásuk tárgyát. Talán több gondot okozna az a kérdés, hogy mit csinál egy szociológus.

A szociológia, amely Lengyelországban régi hagyományokra tekint vissza, az utóbbi évek egyik legdivatosabb szaka. A túljelentkezés évek óta 4—5-szörös. 1965-ben csak a Varsói Egyetem nappali tagozatára felvett hallgatók száma 60—70 között volt, a felvettek száma a további években még növekedett.

Jelenleg 5 egyetemen van Szociológiai Intézet; a Varsói Egyetem Társadalomtudományi Karán, Poznanban a Filozófia-Történelem Karon, Lódzban a Közgazdaságtudomány-Szociológia Karon, Krakkóban a Filozófia-Történelem Karon, Gdanskban a Bölcsészettudományi Kar keretei között.

Szociológiai tanszékek vannak a katowiczei, wroclawi, toruni és lublini egyetemeken, továbbá a varsói, krakkói, poznani közgazdasági főiskolákon, a gdanski, opolei, rzeszowi pedagógiai főiskolákon, valamint a Varsói Műszaki Egyetemen és a Pártfőiskolán.

A képzés — mint valamennyi lengyel egyetemen — egyszakos, ötéves. A harmadik év elvégzése után a tanulmányi eredményektől függően és a tanszék hozzájárulásával a hallgató felvehet egy második szakot.

A tantervről

Az első három év tantervében, amely mindenki számára egységesen kötelező, néhány egymásra épülő és egymást kiegészítő tematika különböztethető meg.

	Hányadik évben	Milyen jellegű foglalkozás
A) az általános szociológiától a szakszociológiákig		
bevezetés a szociológiába	I. 2 félév	előadás + proszem.
a „nagy teóriák"	II. 1 félév	előadás + proszem.
városszociológia	III. 1 félév	előadás + proszem.
faluszociológia	III. 1 félév	előadás + proszem.
munka- és üzemszociológia	III. 1 félév	előadás + proszem.
szervezetszociológia	III. 1 félév	előadás + proszem.
jog- és deviációszociológia	III. 1 félév	előadás + proszem.
erkölcsszociológia	III. 1 félév	előadás + proszem.
politikaszociológia	III. 1 félév	előadás + proszem.

B) módszer-módszertan

matematika	I. 1 félév	előadás + proszem.
matematikai statisztika	II. 2 félév	előadás + proszem.
demográfia	III. 1 félév	előadás + proszem.
bevezetés a szociológiai vizsgálatok módszereibe	I. 1 félév	előadás + proszem.
metodologia	II. 2 félév	előadás + proszem. + begyakorló fogl.
nyári gyakorlat	II. után 1 hó.	féléves előkészítéssel
matematikai logika	I. 2 félév	előadás + proszem.

C) kiegészítő tárgyak

politikai gazdaságtan	I. 2 félév	előadás + proszem.
a társadalmi gondolk. története	I—II. 3 félév	előadás + proszem.
filozófiatörténet	III. 2 félév	előadás + proszem.
általános pszichológia	I. 2 félév	előadás
szociálpszichológia	II. 2 félév	előadás + proszem.
idegen nyelvek		
angol	I—II. 4 félév	
német vagy francia	III—IV. 4 félév	

Az oktatás fenti struktúráját részletesebben a módszertan példáján szeretném ismertetni.

A módszertanon belül az előadások és foglalkozások felépítésében mind a ,,metodikai'', mind a ,,metodológiai'' megközelítés helyet kap. A metodikai irányzat felépítése a következő: a matematikai statisztikát féléves matematika készíti elő, amely később a demográfiáról elsajátított számítási technikákkal egészül ki. Az I. év második félévében a ,,*Bevezetés a szociológiai vizsgálatok módszereibe*'' néhány, már sajátosabban a szociológiára jellemző alapfogalommal és felmérési technikával ismerteti meg a hallgatókat.

A metodológiai megközelítést az egyéves matematikai logika készíti elő. E tárgyat az I. évben oktatják, bár a matematikai logika helyét a metodológiában a hallgatók mindjárt tanulmányaik elején még kevéssé vagy egyáltalán nem érzékelik. A II. év módszertani előadásaiban egyre nagyobb szerephez jutnak a metodológiai problémák —, a felmérési technikák (mint a statisztikai, történelmi és egyéb dokumentumforrások felhasználása, a megfigyelés, az interjú, a kísérlet, a paneltechnika, a mintavétel, kérdőív-szerkesztés, táblaszámítás, a skálák, a látszatösszefüggések, a közvetítő változó problémái); részletesebb és rendszeresebb ismertetésük is ilyen megközelítésből történik. A technikák gyakorlati elsajátítását a begyakorló foglalkozás kellene hogy biztosítsa, ezen azonban a problematika erősen leszűkül, és csupán kérdőív szerkesztésre, interjú készítésére és a kódolásra kerül sor — ezen az egy hónapos nyári gyakorlat sem segít sokat.

A metodológiai problémákkal elsősorban a proszeminárium foglalkozik. Itt olyan kérdések merülnek fel, mint:

a dedukciós és indukciós tudományok
a teoretikus és empirikus szociológiai irányzat
a társadalomtudományok módszertani sajátosságai
a naturalizmus és antinaturalizmus közötti vita
a társadalomtudományok módszertani jellegéről
a történelmi általánosítások és a teoretikus általánosítások (vagy törvények) a társadalomtudományokban
a teória általánossági szintjei
az okozati magyarázat szerepe

az indukciós elemzés szerepe a társadalomtudományokban
a teoretikus és vizsgálható fogalmak
a tipológia fogalma a humán tudományokban
a hipotézisek verifikálása
a kérdő mondatok célja és fajtái
a kérdőíves vizsgálatokban nyert válaszok mint mutatók a
a leírás és az értékelés — stb.

Ezekhez a problémákhoz szorosan kapcsolódhatna a filozófia, ha az nem egy-egy filozófus munkásságának időrendben történő megbeszélését, hanem inkább az egyes irányzatok, iskolák átfogóbb jellegű ismertetését tűzné ki célul.

A IV. és V. év alatt összesen öt szeminárium és három monografikus előadás anyagából kell beszámolni. Itt a további egyetlen megkötés, hogy olyan tárgyú szemináriumra, amelyből szakdolgozatát írja a hallgató, két éven át köteles járni. A szemináriumokat és a monografikus előadásokat — a meghirdetettek közül — szabadon lehet választani. A témák közül csak néhányat szeretnék megemlíteni.

Monografikus előadások közül: „Urbanizáció", „Pszichoanalízis", „Kulturológia", „Alkoholizmus" „Esztétika" stb.

Szemináriumok közül: „Szakmai presztízs", „Az ifjúság szocializálása", „Szovjetológia", „A deviáns magatartást magyarázó teoriák", „Művészetszociológia", „Filmszociológia", „A nemzetközi összehasonlító felmérések módszertani problémái", „Vizsgálati begyakorló szeminárium" (amelyen egy varsói reprezentatív, ismételt kérdőíves felmérés már kódolt anyagának feldolgozására került sor, téma: „A varsói egyetemisták (főiskolások) adaptálódása az egyetemi tanulmányok első évében".

A szemináriumokra való jelentkezés két elv szerint történik. Vagy a meghirdetett téma alapján, vagy — ez a gyakoribb — egy-egy nagyobb témakörön belül, ahol a szűkebb témát közös vita és az érdeklődés alapján határozzák meg. Az utóbbi esetben a diákok választását nem annyira a téma, mint az előadó szakmai tekintélye motiválja. A kialakult témakörben a kiválasztott témában minden hallgató referátumot készít (átlag 45 perceset), amelyet vita követ. Ily módon a szemináriumok egy-egy adott szűkebb témakörben viszonylag komplex áttekintést nyújtanak.

A IV. év II. félévében el kell dönteni a szakdolgozat témáját, és meg kell határozni, hogy ki lesz a téma vezetője. A témák többnyire saját ötlet alapján alakulnak ki, ritka a témák „ajánlása". A szakdolgozatok (magiszteri munkák) zöme teoretikus jellegű, ami érthető, mivel egy hallgató számára túlzott szervezési és anyagi megterhelést jelent olyan empirikus vizsgálat elvégzése, amely kielégíti a reprezentativitás legalábbis minimális követelményeit.

A szakdolgozat megírását a konzultációk mellett az ún. magiszteri szemináriumok segítik, amelynek elsődleges célja az egyes szakdolgozatok már elkészült fejezeteinek ismertetése és megvitatása.

A szakdolgozatokat a témavezető és két opponens véleménye alapján értékelik ki, ami egy kijelölt bizottság előtt a téma megvédése követ.

Néhány szó a tananyagokról

Ami talán a leginkább eltér a hazai gyakorlattól, az a jegyzetek hiánya. Mind a proszemináriumokra, mind a vizsgákra a felkészülés főleg cikkek

és kiválasztott könyvfejezetek alapján történik, s még ha van is egy-egy „alapkönyv", az sem tankönyv.

Ezt a gyakorlatot természetesen megkönnyíti a már a két háború között kialakult lengyel szociológiai „iskola", valamint ezen hagyományok viszonylag szisztematikus továbbvitele és felélénkülése főleg 1956 után. Így sokkal nagyobb a hazai és a lengyelre fordított külföldi — elsősorban amerikai — szakirodalom, amelyhez jelentősen hozzájárulnak az olyan folyóiratok, mint a „Przeglad Sociologii", a hatvanas évek eleje óta negyedévenként megjelenő „Studia Sociologiczne" vagy a Kultura i Spolecenstwo".

A III. évtől megkívánhatják az angol nyelvű szakirodalom alapján történő felkészülést is, amely a IV. és V. évben elengedhetetlen feltétel. A referátumok elkészítése legalább egy angol nyelvű köny elolvasását követeli meg, és a külföldi szakirodalom olvasása nélkülözhetetlen a szakdolgozat megírásához.

Ismeretlen a könyvek hiányára vagy hozzáférhetetlenségére való hivatkozás. Például Stefan Nowak „A nemzetközi összehasonlító felmérések módszertani problémái" szemináriumára minden szabályzat ellenére 80-an iratkoztak be. A szeminárium anyagának alapjául szolgáló könyvek — az előadó saját, és egyetlen példányai — a könyvtárban csupán olvasótermi kölcsönzésre álltak rendelkezésünkre. Ilyen esetben a hallgatók leleményességétől függ, hogy hogyan oldják meg a kérdést.

Elhelyezkedési lehetőségek

A fiatalok körében élő élénk érdeklődés a hagyományok ellenére sem párosul olyan társadalmi igénnyel, amely az elhelyezkedés problémáját meg tudná oldani. Ez a helyzet olyan módon is kifejezésre jut, hogy míg a legtöbb szaknál fennáll a legalább kétéves munkavállalási kötelezettség, addig ez a szociológiánál ismeretlen.

A hallgatók egy része nem is akar szociológusként dolgozni. A tanulmányok elvégzése után az Újságírói Főiskolára, film- vagy színházrendezői szakra pályázik, ahol előfeltétel valamilyen egyetemi végzettség.

Viszonylag nagyszámú elhelyezkedési lehetőséget biztosítanak a különböző egyetemek, kisebb mértékben a Lengyel Tudományos Akadémia Filozófia és Szociológia Intézete, a rádió és tévé mellett működő Közvéleménykutató Központ és néhány más kutatóintézet. Bár nagyobb vállalatok és üzemek is alkalmaznak szociológusokat, de ezek a kevéssé vonzó állások. Még ha egyesek el is szánják rá magukat, gyakran otthagyják az ilyen állást, mert az így foglalkoztatottakra mindenféle nem szociológiai feladatot rábíznak — az üzemi faliújság szerkesztésétől kezdve a „lelki szemetesláda" szerepéig. A végzett hallgatók nagyobb része az egyetem elvégzése után szerződéses munkából él, várva a jobb lehetőségre. Gondolom, a legtehetségesebbek „megmentésére" kezdeményezték a három-négy év óta létező hároméves posztgraduális képzést, a „doktori stúdiumot". Bár a jelentkezők között elvben előnyben vannak azok, akik már két-három éves gyakorlattal rendelkeznek, jó néhány frissen végzett hallgató is próbálkozik ide bekerülni, annál is inkább, mert a doktori ösztöndíj megfelel egy jobb kezdő fizetésnek, amely mellett kellemes a további diákélet. Hogy a doktorok sorsa mi lesz, azt nem tudom. Bizonyos azonban, hogy a posztgraduális képzés az adott helyzetben csak a probléma elodázását, de nem megoldását jelenti.

FIGYELŐ

A MODERN POLGÁRI VALLÁSSZOCIOLÓGIA

(A szakirodalom áttekintése)

TOMKA MIKLÓS

Az utóbbi évek a polgári vallásszociológia nagy, 1945 óta már a második fellendülését hozták. A fejlődés annál inkább figyelemre méltó, mert a szociológia klasszikusai, Marx, Durkheim, Weber, Troeltsch, Mauss stb. úttörő vallásszociológiai munkássága után ez a szaktudomány számottevően visszaesett. Míg a századforduló gazdag volt a vallás társadalmi szerepének és determináltságának elemzéseiben, a két világháború közötti időt az érdeklődés csökkenése, sőt sok országban a vallásszociológia teljes hiánya jellemezte. Míg a szociológia „alapítóinak", főleg Durkheimnek és Webernek életművében a vallásszociológia központi jelentőségű, sőt talán társadalom-modelljük fő alkotó princípiuma a vallás (Luckmann, 1963: 12—13. és 79—80.), ez a gondolat a II. világháborúig egyre inkább kikopott a szociológiából, s hosszú évtizedekig alig lehet nyomára lelni.

Századunk első felében az empirikus vallásszociológia kevés eredménnyel dicsekedhet. Az elméleti érdeklődés hanyatlásához az egyházak és vallási intézmények elutasító, a szociológiai gondolkodást elvető és károsnak ítélő szemlélete is hozzájárult.[1] Hiányoztak mindazok a szellemi és anyagi erők, amelyek lehetővé tehették volna az empirikus vallásszociológia kialakulását. A 20-as, 30-as évek ritka egyéni kísérletei (Dehn, 1923, 1929; Kruijt, 1932; Le Bras, 1931, 1955; Boulard, 1945 stb.) csak sok évvel később találtak visszhangra: az empirikus vallásszociológia erőteljesebb jelentkezését a 40-es évek közepére-végére tehetjük. A II. világháború után először a leíró jellegű „vallásos szociológia", ill. az azzal majdnem azonos jelentésű egyházszociológia vívott ki magának polgárjogot. Később, a szaporodó empirikus adatok a szociálpszichológusok érdeklődését is felkeltették. Azóta évről évre nő a vallásosság és a politikai, gazdasági magatartás, a vallásosság és az előítéletek stb. összefüggéseiről szóló vagy magukat a vallásosság összetevőit vizsgáló kutatások száma. Az eredmények egyre részletesebb képet adnak a vallás bizonyos társadalmi megnyilvánulásairól, ellenben nem tudnak túllépni az egyházak vallásfogalmán, ezért az adatok korlátozott érvényűek. Az empirikus polgári vallásszociológia legnagyobb részének menthetetlen hiányossága, hogy elzárkózik az általánosságban vett vallástól és vallásosságtól, ehelyett egy (a nyugati) kultúra néhány (a keresztény és zsidó) vallásának intézményes formáiból, azaz az egyházakból indul ki. Az empirikus polgári „vallásszociológia" tehát alapvetően vagy szervezetszociológia és -statisztika vagy a szervezetekhez valamilyen formában — reálisan, potenciálisan vagy éppen visszautasító attitűdjeiken keresztül — kapcsolódó egyének szociálpszichológiája.

A vallásfenomenológia és az empirikus kutatások közti kapcsolat hiánya azonban nem akadályozza a szaktudomány megerősödését és intézményesülését. Az elsősorban empirikus jellegű vallásszociológia jelentőségét és a szociológia tudományán belül elfoglalt

[1] A II. világháborúig egészen általános szociológia-ellenesség pl. a katolikus egyházban máig sem tűnt el egészen. *VI. Pál* pápa megnyilatkozásai többségében elítélő vagy pejoratív hangsúllyal használja a „szociológia" szót *(Rousseau*, 1970).

helyét jól tükrözi a vallásszociológiai vizsgálatok nagy száma,[2] a nyolc szakfolyóirat,[3] a jelenleg működő több mint 180 kifejezetten vallásszociológiai kutatóintézet és a vallásszociológusok nemzetközi szervezetei: a Nemzetközi Szociológiai Társaság Vallásszociológiai Munkabizottsága, a Nemzetközi Vallásszociológiai Konferencia (CISR)[4] és a Vallásszociológiai Intézetek Nemzetközi Szövetsége (FERES).[5]

A vallásszociológia második fellendülését és az elméleti munka ujjáéledését a dinamikus szemlélet érvényesülése váltotta ki. Az egyház- és a vallásos szociológia képtelen arra, hogy átfogó vallási jelenségekre, pl. a szekularizációra, a városiasodás hatására, az intézmény és a társadalmi változások konfliktusára stb. magyarázatot adjon, vagy azokat legalább tudományosan értelmezze. Minden elemzés gátja maga a vallásos szociológia kimondatlan tézise: vallás az, ami a jelenlegi egyházban intézményesült. Az újabb vallásszociológiai elmélet egyik legjelentősebb területe ennek az előfeltételezésnek a cáfolata s egyúttal a szociológiai valláselmélet felvázolása, ami részben azzal is együtt jár, hogy az előbb felvetett kérdésekre meg lehet találni a választ.

I. EGYHÁZSZOCIOLÓGIA, VALLÁSOS SZOCIOLÓGIA[6], EMPIRIKUS KUTATÁSOK

A vallásos szociológia s még inkább az egyházszociológia tudományossága és az elméleti vallásszociológiával való kapcsolata hosszú éveken át tudományelméleti viták középpontjában állt. Goldschmidt (1959) tartózkodóan csak a klasszikus kérdésfelvetés megfordításáról beszél. A vallásszociológia alapítóit a vallás társadalmi relevanciája érdekelte, ezzel szemben a vallásos szociológia — szerinte — a vallás társadalmi determináltságával foglalkozik. Luckmann (1960, 1963) egy lépéssel tovább megy. Miután a vallásos szociológia csak az egyházban lecsapódó vallásosságot hajlandó tudomásul venni, továbbá mivel kutatásaiban az egyházi szervezetek és a vallásgyakorlat vizsgálatára szorítkozik, végül

[2] Az UNESCO szociológiai szakbibliográfiáján túl a vallásszociológiai irodalom legjobban a szakfolyóiratokban (Archives . . ., és Social Compass) és a szakbibliográfiákban követhető nyomon. Utóbbiak közül Carrier és Pin (1964), illetve Carrier, Pin, Fasola Bologna (1968) gyűjteménye a legteljesebb és leghasználhatóbb.

[3] Archives de Sociologie des Religions (Párizs 1956—).
Contemporary Religions in Japan (Tokio 1968—).
The Jewish Journal of Sociology (London).
Journal for the Scientific Study of Religion (New Haven 1949—).
Review of Religious Research (New York 1960—).
Social Compass (Hága 1953—).
Sociologia Religiosa (Pádua 1957—).
Sociological Analysis (New York. A korábbi: The American Catholic Sociological Review utóda. 1939—).
Ezenkívül a következő folyóiratok éltek több-kevesebb évet:
G. S. I. Nieuws (Amszterdam).
Sociologisch Bulletin (Utrecht 1946—1966).
Religionssoziologie. Internationale Forschungsberichte (Jéna 1962—1964.)

[4] A CISR (Conférence internationale de sociologie religieuse) 1971-es (X.) opatijai kongresszusán felmerült a névváltoztatás gondolata. Ezután a CISR tagjai véleményét kérte, hogy ezután Nemzetközi Vallásos-szociológiai Konferencia helyett Nemzetközi Vallásszociológiai Konferenciának nevezzék-e. Vö. CISR Bulletin de liaison 1971/2. 5. o. Az 1948 óta működő CISR székhelye jelenleg Lille. 47 országból 219, Magyarországról 3 tagja van.

[5] A FERES (Fédération Internationale des Instituts des Recherches Socio-religieuses) Lonven—Hága székhelyekkel 1958 óta működik. Jelenleg mintegy 50 tagintézete van.

[6] Míg a „vallásszociológia" terminus minden nyugati nyelvben pontosan visszaadható (sociology of religion, sociologie des religions, Religionssoziologie, Godsdienstsociologie stb.), az egyház- és vallásos szociológiára — különösen a német nyelvben — több nem egészen azonos szót is találunk, azaz még befejezetlen a terminológia kialakulása. (Néhány rokonértelmű szó — religious sociology — sociologie religieuse — Pastoralsoziologie, Kirchensoziologie, Kirchliche Sozialforschung; — pastorale soziologie, sociologie van de zielzorg stb.)

mert témafelvetéseiben és célkitűzéseiben alárendeli magát a lelkipásztori gyakorlatnak és az egyházpolitikának, a vallásos szociológiát legfeljebb alkalmazott tudománynak tartja. Végül a harmadik álláspontot Matthes (1969) képviseli. Szerinte a vallásos szociológia a klasszikus vallásszociológia töretlen, csak néhány részterületre leszűkített folytatása.

Az állásfoglalást megnehezíti, hogy sem az egyházszociológusok véleménye (autosztereotipje), sem a vallásos-szociológiai művek tudományos színvonala nem egységes. Ezért a túláltalánosítás veszélyével játszunk, mikor egy-egy definíciót kiemelünk. Mégis, talán jellemzőnek tarthatjuk Lebret (1955) és Labbens (1959) meghatározásait. Kimondva vagy kimondatlanul, hasonló álláspontot látszik képviselni Boulard (1954), W. Goddijn és H. P. M. Goddijn (1963), Häring (1956) stb.

Labbens (1959: 18—19.) azt javasolja, hogy „a vallásos cselekvésnek a szociológiai tanulmányozását akkor nevezzék vallásos szociológiának, ha keresztények foglalkoznak vele hitük követelésére, hogy jobban megértsék az isteni misztériumot és isten működését az emberben. Azt javasoljuk — írja —, hogy vallásszociológiának pedig ugyanennek a jelenségnek olyan tanulmányozását nevezzék, amit akár keresztények, akár nem-keresztények pusztán emberi, intellektuális kíváncsiságtól hajtva végeznek". „Tehát van egy lényeges különbség — hangsúlyozza Lebret (1955: 206.) —. A vallásszociológia olyan tudomány, amely mindennemű kollektív vallási tényt megfigyel és következetesen társadalmi ténynek tart anélkül, hogy a transzcendencia lehetőségével törődne. A vallásos szociológia a katolicizmus kebelében az isten országa eljövetelét gyorsító vagy lassító természetes rend megértésére törekszik."

A vallásszociológia és a vallásos szociológia közti ideológiai különbségtétel persze a tudomány funkcióját is érinti. Motte (1955: 171.) szerint „a vallásos szociológiának az a szerepe, hogy az egyháznak, az élet egyedüli mesterének megkönnyítse kincsei konkrét közvetítését gyermekei és az őket megkötő vagy felszabadító különféle mechanizmusok pontos ismeretében". Közérthetőbb megfogalmazásban ez azt jelenti, hogy a vallásos szociológia nem más, mint „a lelkipásztori tevékenység érdekében alkalmazott társadalomtudomány vagy a papok szolgálatába állított szociológia (Labbens, 1959: 15.). Egy szóval a vallásos szociológia, intencióját tekintve „az egyház és a teológia szolgálóleánya", tudományrendszertanilag alkalmazott tudomány.

Az erős egyházi elkötelezettség döntő mértékben meghatározza az egyház- és a vallásos szociológia fő érdeklődési, ill. kutatási területeit. Az elmúlt évtizedek (s talán évszázadok) teológiai gondolkodásában az egyház(ak) két fő eleme a hierarchia, a papság — mint vertikális struktúra — és a gyülekezet vagy egyházközség — mint horizontális struktúra — volt. A vallásosság mértékét pedig bizonyos formális előírások betartásával jelezték, „mérték". Nem véletlen tehát, hogy az egyházszociológia három fő témája a papkérdés, az egyházközség és a hitbuzgalmi statisztikára épülő vallási szociográfia. Az empirikus vallásszociológia további három fontos témája már csak félig tartozik az egyházszociológiához. Az egyházi intézmény egészének szociológiai elemzése kritikus hangvételével tett szert bizonyos függetlenségre. A szekták szociológiája önállósága abból ered, hogy a szekták bizonyos értelemben a nagy egyházak modell-hibái korrekciójának tarthatók. Végül a vallásosság szociológiája tulajdonképpen az eredeti vallásmodell történeti hanyatlásának a terméke. Akkor van rá szükség, amikor a vallásosságot nem lehet kimerítően leírni az előbbi horizontális és vertikális struktúra törvényszerűségeinek a segítségével.

1. *A papkérdés szociológiája*

Ha igaz, hogy a szociológia krízis-tudomány, különösen el lehet ezt mondani a papkérdés kutatásáról. Minden nagy vallásban érvényesülő nemzetközi tendencia, hogy csökken a papi pályára jelentkezők száma, s egyre többen hagyják ott már megkezdett papi tevé-

kenységüket. Több országban évente kevesebben jelentkeznek papnak, mint ahányan meghalnak. Így természetes, hogy az első kérdés, hogy mi okozza a hivatások (a papnevelő intézetekbe való jelentkezések és az előírt szemeszterek sikeresen elvégzők számának) csökkenését, és mi az oka a papi pályáról elvezető egyirányú fluktuációnak.

Az egyházszociológiai kutatások számottevő része (Dellepoort, Grond, 1956; Dellepoort, Greinacher, Menges, 1961; Europäische . . . 1969; Zdaniewicz, 1968 stb.) inkább statisztikának tekinthető. Azt dokumentálja újra és újra, hogy *a)* csökken a papok és a papnak jelentkezők száma és *b)* változik a papok származás szerinti összetétele (egyre kevesebben jönnek sokgyermekes családból; csökken a paraszt és nő az alkalmazotti származásúak aránya stb.).

A papok csökkenő számának magyarázatára van olyan kutató, aki egyszerűen az egyház, a vallás és a papok bizonytalan jövőjében és a jövőtől való félelemben látja az okot (Jolson, 1970). Mások a pap változó image-át tették felelőssé a jelenségért (Gustafsson, 1966). Néhány vizsgálat szerint a papot a közvélemény az átlagtól eltérő, az emberi gondoktól és feladatoktól függetlenedő, a társadalom értékrendjétől és ideáljaitól elszakadó különcnek, nem is igazi embernek, hanem „valami-egészen-más"-nak tartja (Wurzbacher, Boite, Klaus-Roeder, Rendtorff, 1960; Lindner, Lentner, Holl, 1963; Deschwanden, 1968). Ez az image természetesen legfeljebb pszichikailag sérült vagy a társadalom szélére szoruló, emberi kapcsolatokban szűkölködő személyek számára lehet vonzó. Mégis, az érvelés hibája, hogy egyrészt a szerzőknek nem sikerült egyértelműen bizonyítaniuk a bemutatott image általános jelentkezését és hatását, másrészt pedig más szerzők kifejezetten pozitív papi image-okat mutatnak ki — alaposabb módszertani apparátussal, nagyobb mintával stb. (Verscheure, 1967; Paul, 1969). Egyszóval, az eddigi image-kutatások nem adnak megbízható és egyértelmű választ a kérdésre.

Eredményesebbnek látszik a szerepelmélet felhasználása (Paul, 1969; Reimer, 1971; Wilson, 1971). A legátfogóbb elméleti keretet Deschwanden (1968) adja. Modellje szerint

a) a krízis egyik oka, hogy az élet magánéletre és nyilvánosság előtti életre tagolódik. A vallás a magánélet része, a pap viszont csak a meglevő intézményes formák segítségével, azaz nyilvános jelleggel tudja közvetíteni s valójában alig fér hozzá a magánélethez.

b) egy további ok, hogy a papot bármely szerepében sajátos hivatali és személyes karizma hordozójának tartják. Eszerint a papnak nem lehet magánélete, továbbá a hívek szemében „emberentúli", „idegen" jelenség. Ezeknek a rászabott szerepeknek nehéz megfelelni, s ez feszültséget okoz.

c) Harmadszor, a papi nevelés más szerepekre készít fel, mint amit a papoktól későbbi feladatkörük megkövetel. Ezt a nevelést a humán tudományok túlsúlya s a technikai-természettudományi ismeretek hiánya jellemzi (Rémy, 1966). A szemináriumot elvégző pap sok mindenhez valamelyest konyító „generalista", de szinte semmiben sem szakember egy olyan világban, amelynek műveltségi ideálja a „Specialista" (Kelly, 1971). Egyszóval a betanult — a szakmai szocializáció során elsajátított — szerepek nem illeszkednek bele a társadalom által igényelt és elvárt szerepek közé (mint ahogy a képviselt értékrend is elüt a társadalométól). Az ellentmondás státusveszteséget és szerepkonfliktust okoz (Dingemans, 1961).

d) Végül, de nem utolsósorban nemcsak az elvárt, azaz mások által felállított és a személyesen képviselt szerepek között élesedik konfliktus, hanem a különféle saját szerepek között is. Az egyházi intézmény tagjaként a pap szerepének egyik fő tényezője a lojalitás (Dewey, 1971.). Az intézmény merevsége miatt ez gyakran ütközik a papi funkcióból adódó egyik legfontosabb szereppel, a prófétai szereppel. Az összeütközés eredménye vagy a pap autoritatív viselkedése és jogászi szemlélete, ami megfelel a kívánt lojalitásnak, de lehetetlenné tesz minden szorosabb személyes kapcsolatot;

vagy pedig a pap emberi kapcsolataiban toleráns, de akkor megsérti a lojalitást, azaz intézményi szerepét. Ezt többen (Priesteramt . . . 1969; Schreuder, 1970; Zulehner, Graupe, 1970) a legsúlyosabb konfliktusnak és a papi hivatás feladásában a legfontosabb oknak tartják (Reimer, 1971; Wilson, 1971).

2. *Kutatások az egyházközségről, gyülekezetről*

Az egyházközségek szociológiája — az egyházszociológia másik legtermékenyebb területe — nagyon jól szemlélteti az empirikus vallásszociológia területén jelentkező problémákat, hiányosságokat. A témára specializált összefoglaló művek (Fichter, 1954; Greinacher, 1955; Pin, 1963 stb.), readerek (Boulard stb. 1958; Goldschmidt, Greiner, Schelsky, 1960; Nuesse, Harte, 1951 stb.) és bibliográfiák jelentős száma azt a benyomást kelti, mintha nagyon fontos tudományos vagy vallási kérdésről lenne szó. A szakirodalom egyhangúsága viszont kételyeket kelt az olvasóban. Az ellentmondásra mások is felfigyeltek, és hangsúlyozták, hogy az erősen statisztikai-szociográfiai szemléletű és egyházjogi, egyházpolitikai kategóriákhoz kötődő egyházközség-szociológiát az általános szociológiaelmélethez kellene közelíteni (Freytag, 1960; Fürstenberg, 1966). Ezek a kritikusok azonban nem adnak választ arra, hogy egyáltalán minek eredménye a széles körű irodalom. Még kevésbé tudnak tanácsot adni, hogy mi lehetne az a tudományos kérdésföltevés, ami az egyházközség-szociológiát bekapcsolná az általános szociológiába.

Az egyházközség jelentőségét eredetileg a keresztény egyházi struktúrában betöltött szerepe adta. Az egyház, a hívők közössége társadalmi egység. Ennek a legkisebb, még önértékű szervezeti eleme az egyházközség. A korábbi immobil feudális struktúrának megfelelően az egyházközség 1. területi egység, 2. társadalmi és 3. ideológiai közösség, 4. szervezeti, egyházkormányzati egység volt, bizonyos kohézióval rendelkező csoport, más csoportokkal — akár más egyházközségekkel — szemben ingroup, autonóm törvényszerűségekkel (Fichter, 1954: 182., 187.). Az egyházközség mint szervezési elv egyrészt a társadalmi viszonyok viszonylagos változatlanságából adódott, másrészt a felekezetek közti határok földrajzi stabilizációjával válhatott igazán funkcióképessé. Funkcionális működése persze nemcsak vallási, hanem politikai értelemben is értendő: az ideológiailag és egyházilag is szankcionált szervezet természetszerűen a fennálló rendet és viszonyokat erősítette. Az egyházközség tehát — a feudális társadalmi modellben — egyaránt szolgált a vallási és a társadalmi integráció eszközéül (Lercaro, 1960.)

A nagy keresztény egyházak szervezetében, függetlenül az időközben lezajlott társadalmi változásoktól, az egyházközség formálisan ma is mindarra hivatott, amire korábban képes volt. Más szóval, a nagy keresztény egyházak szervezeti alapeleme ma is az előzőekben körvonalazott típusú egyházközség Ez magyarázza az érdeklődés mértékét, de ugyanezzel indokolhatjuk azt is, hogy miért reked meg a kutatás gyakran a leírás szintjén. Sokak számára — legalábbis témájuk első felvetésekor — nem merül fel a funkcionalitás-diszfunkcionalitás kérdése, hanem csak az egyházjog egy alanyát és az egyházi szervezet legkisebb egységét szeretnék megismerni (Schreuder, 1962.). Az eredmény — formáját tekintve — gyülekezet vagy plébánia-szociográfia, amelyek közül csak a legjobbak és csak bizonyos körülmények között jutnak el az egyházi és a társadalmi szervezet közti ellentmondás említéséig vagy bizonyításáig.

A társadalmi-gazdasági fejlődéstől elzárt gazdasági vidékeken az ellentmondásnak esetleg szinte semmi jele sincs. Ilyen egyházközségekben a belső problémák fontosabbak lehetnek (Boulard, 1958a). Az össztársadalmi fejlődéssel való bármilyen kapcsolat viszont az egyházközségi szervezet krízisében való részvételt jelenti, ami jól megfigyelhető akár több egyházközség összehasonlításakor (Luckmann, 1960b), akár a migráció (vagy a mobilitás) hatásainak vizsgálatakor (Dingemans, Rémy, 1966; Mendras, 1958).

A falusi ill. közösségi jellegű egyházközség (magyar neve a községet emeli ki, németül — die Gemeinde — a közösségre is hangsúly kerül) modelljéből a városi társadalom keveset tud hasznosítani (Swoboda, 1909). A VÁROST pedig éppen a legújabb egyházszociológia a posztindusztriális társadalom jelképeként is használja (Cox, 1965; Callahan, 1966). A társadalmi fejlődés során az egyházközség elveszíti területi egyeduralmát. Az ott lakók életét már sokkal kevésbé determinálja és jellemzi lakóhelyük, mint korábban. Ezenkívül pedig „az egyházközség területén" lakók — hiszen az egyházközséget még mindig földrajzi határokkal határozzák meg — egy része ateista, felekezeten kívüli vagy más egyház, felekezet tagja. A városi egyházközség társadalmi csoportnak is legfeljebb nagyon átvitt értelemben tartható. Egyrészt erősebbek a városban ható egyéb, a társadalmat strukturáló tényezők (Daille, 1958; Santopolo, 1958; Szabó, 1958), másrészt gyengült saját integratív ereje (Fichter, 1958, 1960).

Az egyházközséggel s a nagy egyházak nagy létszámú gyülekezeteivel szemben tehát az a kérdés, hogy — bármiképpen értelmezve is a szót — közösséget alkotnak-e (Pin, 1961), ha pedig nem, releváns szerkezeti kategóriát jelentenek-e? Nagyszámú városi vizsgálat (Bressan, 1962; Fichter, 1951, 1954; Tenbruck, 1960) alapján úgy látszik, hogy noha a körülmények változtak, az egyházközség ideológiai irányjelző funkcióját nagyon mérsékeli a szekularizált társadalmi közeg, sőt már az egyházi-szervezetben sem csak az egyházközség közvetít az egyes hívők és az egyház egésze között, hiszen új kommunikációs csatornák alakultak és alakulnak ki, mégis, az egyházközség nem teljesen irreleváns. Jelentősége különböző embercsoportok számára eltérő. Egyes szociológusok szerint a fejlődésből kimaradó csoportok — öregek és marginal man — „ellátása" marad rájuk, azaz az egyházközség elsősorban ilyen emberekből áll (Köster, 1959; 1960). Mások differenciáltabb képet adnak, mondván, hogy az egyházközséghez tartozásnak, a kapcsolatok számát és az ott végzett aktivitás jellegét és erősségét nézve, különböző fokozatai vannak. Igaz azonban, hogy valóban nagy egyházközségi aktivitás csak egy nagyon kis csoportnál található. Ez a csoport pedig foglalkozását tekintve többnyire a „nem aktívak" közül kerül ki (Fichter, 1954; Rendtorff, 1958, 1960; Stotts, 1966.). Az egyházközség — egyházjogi értelemben vett — „tagjainak" jelentős része nagyon sok országban sem az egyházközséggel, sem az egyházzal kapcsolatot nem tart fenn.

Az egyházközség-szociológia zsákutcába jutásának fő oka a rossz kiindulás, amennyiben a kutatások jelentős része egy egyházjogi vagy szervezeti kategóriát társadalmi kategóriaként kezel. Az egyházközség (pillanatnyi formájában és az általánosan használt értelemben véve) szervezeti formaként is elavult, mert ahelyett, hogy célkitűzésének megfelelően *a)* egy vallás híveit összefogná, és *b)* bizonyos morális és világnézeti elveket a társadalom felé képviselne, *a)* a vallás híveinek számottevő részével nem képes mélyebb kapcsolatot teremteni, és *b)* tevékenysége gyakorlatilag nem érinti a társadalmat. Amennyiben az egyházközség bizonyos célkitűzéseknek nem felel meg, afunkcionális; amennyiben viszont mégis azt a benyomást kelti, mintha célját elérné, diszfunkcionális. Arra pedig már alig érdemes külön kitérni, hogy ezen a „társadalmi" tényálláson nem változtat, ha valamely egyház az egyházközségnek teológiai okokból tulajdonít jelentőséget (Houtart, 1963). Hasonlóképpen nyilvánvaló, hogy az egyházközség vagy a hozzá fűződő kapcsolat az egyháziasság vagy éppen a vallásosság indikátorának sem tartható.

Egészen speciális kérdések jelentkeznek a szórvány-egyházközségekben (diaszpóra), ahol a jelzett problémákon túl a kisebbségi kérdés logikáját és tapasztalatait is figyelembe kell venni (Freedman, 1960; Menges, 1960). Valószínű azonban, hogy itt egy tulajdonképpen túlhaladott kérdéssel állunk szemben, mert a stabil felekezeti zártság egyre inkább a mobilitásnak és a felekezeti pluralizmusnak ad helyet, ahol a közvetlen szomszédok vallási hovatartozása harmadrendű tényező.

3. *A vallási élet szociográfiája*[7]

Egy-egy mű esetében néha nehéz megmondani, egyházközség-kutatásról vagy egy földrajzi egység vallási szociográfiájáról van-e szó. A különbséget talán abban kereshetjük, hogy míg az első esetben a kutatás tárgya az organikus egységnek feltételezett gyülekezet vagy plébánia, a vallás-szociográfiák számára az egyházközség csak formális keret, amely a kutatás határait megszabhatja. Ez a keret egyáltalán nem szükségszerű: ugyanolyan jellegű szociográfiai kutatásokat végeznek nem egyházszervezeti, hanem ökológiai vagy közigazgatási egységeken is, melyek egyaránt lehetnek kisebbek is, nagyobbak is egy egyházközségnél.

A vallási élet szociográfiája valójában átmenet a szó szorosabb értelmében vett empirikus vallásszociológia és a vallásstatisztika között. Leíró jellege miatt nem éri el az empirikus vallásszociológia — egyébként nagyon alacsony — elméletalkotási vagy általánosítási szintjét sem. A statisztikai adatok közötti összefüggések kimutatásával és más megfigyelésekkel, eredményekkel való konfrontálásával túllép a statisztikán. Adatanyaga, hasonlóan az egyházszociológiához és még inkább a vallásstatisztikához, alapvetően a hitbuzgalmi statisztikából kerül ki. Fő szempontjait az egyházak szervezeti, jogi, morális és közösségi előírásai, valamint az egyházak szervezeti és liturgikus életében és tevékenységében való részvétel adják. Ennek megfelelően a vallási élet szociográfiájáról lehet a leginkább elmondani, hogy kutatásai köréből kirekeszti a vallásosságnak minden olyan megnyilvánulását, mely a jelzett sémáknak nem felel meg.

Az elméleti hiányosságok és a megközelítés szűken körülhatárolt jellege ellenére a vallási élet szociográfiája, hatalmas adatanyagával kétségen kívül hozzájárult nemcsak a vallásszociológia, hanem az általános szociográfia és szociológia fejlődéséhez is.

A vallási élet szociográfiája elsősorban olyan katolikus országokban virágzott és erős ma is, mint Franciaország, Belgium, Hollandia.[8] Innen vették át a német, osztrák, olasz, spanyol stb. egyházszociológiai intézetek. A katolicizmushoz kapcsolódása abból ered, hogy ez a vallás rendelkezik a legrészletesebben kidolgozott előírás és elvárásrendszerrel, amiből azután a szociográfia kiindulhat.

A vallási élet szociográfiájának jelentőségét is részben az adja, hogy módszereket dolgozott ki a vallási élet különböző formáinak „mérésére" és a korábbi vallásstatisztika szemléletessé tételére. A módszerek a korábbi hitbuzgalmi statisztikákon túl kiterjednek pl. a templomban kitölthető kérdőívekre vagy felvételi lapokra (Houtte, 1963; Häring, 1956; Labbens, 1954 stb.). A felvételi lapok „kitöltése" különféleképpen történhet: írással, lyukasztással, a perforált részek be- vagy kiszakításával stb.

Társadalomstatisztikai adatokat először a vallásszociográfia szemléltetett térképen (Drews, 1902). Ma a „térkép-módszer" a leggyakrabban alkalmazott szemléltetési módok közé tartozik. Hiszen a térkép lehetővé teszi, hogy földrajzi összehasonlításban mutassák ki különböző területek eltérő templombajárási, egyházi, keresztelési és házassági stb. adatait (Bogensberger, 1970; Collard, 1952 stb.).

[7] A „szociográfia" kifejezést használva nem a hazai köznyelvi értelmezésre, az irodalmi szociográfiára, hanem a nemzetközi társadalomtudományi szóhasználat bevett terminusára gondolunk. Itt a szociográfia a szociológia és a geográfia „összevonásából" származik. A terület egyik legjelentősebb képviselője *De Vries Reilingh* „a társadalmi élet egészének földrajzi szemléletű tanát" nevezi szociográfiának, „mely figyelembe veszi a történeti, politikai, gazdasági és társadalomlélektani tényezőket is". Ebben az értelemben a szociográfia „komplex társadalmi tér kutatás és regionális kutatás".

[8] Hollandiában jelenleg a legnagyobb egyház a katolikus. Hívei az összes vallásos holland több mint 50%-át teszik ki. (Igaz viszont, hogy nagyon magas a felekezeten kívüliek száma.)

A szociográfiai kutatás által feldolgozott terület nagysága másodlagos jelentőségű, bár nagyobb terület persze több összehasonlításra ad lehetőséget. A vallás-szociográfiai irodalomban egyaránt találunk plébánia-szociográfiákat (l. előző fejezet, továbbá Petit, 1956), egy város vallási életét feldolgozó munkákat (pl. Bogensberger, 1965; Dingemans, Rémy, 1962; Quoist, 1952 stb.), szélesebb egyházi vagy polgári igazgatási körzet szociográfiáját (pl. Bogensberger, 1970; Sozialinstitut . . . 1969) vagy éppen egy ország vallási életének képét (Houtart, 1958; Schneider, 1952).

4. *Az egyházi intézmény és szervezet vizsgálata*

Az egyházak mint mammut-szervezetek a legtöbb nagy társadalmi, gazdasági vagy politikai szervezettel felvehetik a versenyt, legalábbis hatalmukat, tevékenységi területüket és a mozgatott emberek számát nézve. Ennek ellenére az egyházi intézmény (azaz viselkedési forma vagy rendezett cselekvés) és az egyházi szervezet (azaz Etzioni definíciója szerint bizonyos célok megvalósítására létesített, a birtokolt hatalom, a viselt felelősség és a gyakorolt funkciók belső megosztása alapján formális keretek között tevékenykedő társadalmi egység) szociológiája mind az empíria, mind az elmélet területén a vallásszociológia legfiatalabb ágai közé tartozik.

Az egyházi intézmény és szervezet konkrét kutatásában többféle megközelítési móddal találkozunk. Az első az egyházi intézményt és struktúrát mechanikusan elemzi azzal a céllal, hogy felvázolja az egyház szervezet-szociológiai modelljét, kommunikációs csatornáit, döntési mechanizmusait stb. A felismerést, hogy szükség van ilyen jellegű kutatásokra, az utóbbi években néhány nagystílű kutatás követte (Rémy, 1966b; Bormann, 1969; Bormann, Bormann—Heischkeil, 1971). Az intézmény és a szervezet feltérképezése persze egyúttal a hibák, a felesleges munka, a diszfunkcionalitás stb. felfedését is jelenti. A kutatók és kutatások első csoportja mégsem mélyed el a problémákban, hanem megáll a regisztrálásnál.

Részben az átfogó modell felhasználását jelenti a második megközelítés, amely az intézmény jellegét, a szervezet formáját és struktúráját a tervezés alapjának tekinti és eszközként kezeli. Ez a megközelítés könnyen túlértékeli ugyan a formális szempontokat, konkrét kutatásai és javaslatai nem elhanyagolható jelentőségűek. A plébánia-szociológiában, egy település vagy városi körzet szintjén a szervezet-szociológiai tervezés (Bodzenta, 1958; Houtart, 1958b; Laloux 1958; Sokolski, 1958, 1960) sok helyütt már a mindennapi gyakorlathoz tartozik. A területi tervezés az egyházi szervezet nehézkessége miatt kevésbé aktuális. Az egyházszociológia ajánlásait (Bodzenta, Greinacher, Grond, 1965) egyelőre nem követi konkrét intézkedés. Végül a távlati prognózisok (pl. Sozialinstitut . . . 1969) egy része is közvetlen következmény nélkül marad, ismét elsősorban az egyházi vezetés tanácstalansága miatt.

Az egyházi intézmény és szervezet kutatásának harmadik, az eddigiektől lényegesen különböző irányzata elsősorban nem összefoglaló szervezeti modell megalkotására vagy új tervek kidolgozására törekszik. Ehelyett empirikus úton bizonyítja az intézmény és a szervezet működésének társadalmi káros voltát vagy — saját mértékével mérve — diszfunkcionalitását. Fusé (1968) kutatásai az intézmény haladást gátló szerepét bizonyítják. A közvélemény nyomása alatt és a szervezet törvényszerűségeinek engedelmeskedve az egyház a fennálló rend és az uralkodó réteg kiszolgálójává válik, és pl. a háború és béke kérdésében saját elveivel is szembe kerül. A szervezet rendszeres diszfunkcionalitásából kiindulva Estruch (1970) a szervezetet alkotó személyek — az egyházhoz tartozó hívők — dilemmáját elemzi. Ha lojálisak a szervezethez, összeütköznek az intézményesített és a szervezet által hangoztatott célokkal. Ha viszont az elvi célokat veszik alapul,

a szervezettel kerülnek konfliktusba. A dilemma megoldásául a gyakorlatban a hívők visszahúzódnak és kritikus álláspontra helyezkednek.

A negyedik, a legkevésbé empirikus kutatási irány az intézmény és az intézmény előtt álló feladatok és funkciók ellentmondásait az egyház radikális megváltoztatásával, a jelenlegi intézmény átalakításával látja csak feloldhatónak. Ez a megközelítés már nagyon közel kerül a klasszikus valláskritikához. Követelései „robbanást" (Houtart, 1968), „forradalmat" (Schreuder, 1969) jelentenének az egyházakban, megváltoztatnák az egyházak jellegét, sőt kérdés, hogy a demokratikussá tett (Ratzinger, Maier, 1970) és alapjaiban átalakított egyházakat helyes lenne-e még egyáltalán egyháznak nevezni, megfelelnének-e megszokott egyház-fogalmunknak, vagy valami egészen más képzetet keltetének (Schreuder, 1967). A vallásszociológia fejlődése szempontjából az a fontos, hogy ez az irányzat a konfliktusok teljes felfedésére törekszik, és azt bizonyítja, hogy a szervezet egésze káros — mind a társadalom, mind az egyház számára.

5. *A szekták szociológiai vizsgálata*

A szektaszociológia a vallásszociológiának sajátos területe. Bár a kezdete egybeesik a vallásszociológia születésével (Weber, 1920; Troeltsch, 1960), és számos tanulmány és kutatás foglalkozik vele, hiányzik a legminimálisabb terminológiai egység, és az írások színvonala nem áll egyenes arányban a ráfordított energiával. A visszás helyzet egyik oka, hogy a tradicionális egyházak teológiája a szektákat csupa negatívumokkal jellemzi, melyek tagadják az egyházi normákat, szervezeti formákat anélkül, hogy újat alakítanának ki azok helyett. A teológiai gyökerű negatív előítéletek és az egyház-modellt egyedül funkcióképesnek — sőt talán egyedül létezőnek — tartó vallási szemlélet talaján, legalábbis mindaddig, amíg a jelzett gondolkodási sémák uralkodó helyzetben voltak, nem alakulhatott ki a szektaszociológia. Nem véletlen tehát, hogy — szemben a vallásszociológia egyéb ágaival — a szektaszociológia az Egyesült Államokban tekint vissza csak nagyobb múltra, s Európában ma is „import-árunak" számít.

A szektakutatás fejlődésének másik akadálya, hogy maga a „szekta" kifejezés többféle jelenséget jelöl (Dienel, 1962): egyrészt az „egyház" ellentétét, azaz a vallási közösségek és szervezetek egy ideáltipikus formáját, másrészt bizonyos konkrét közösségeket. Az elméleti vagy általános vallásszociológiai művek szinte kizárólag az első értelemben foglalkoznak az elvi elvonatkoztatott szektával vagy még pontosabban az „egyház—szekta" kontinuummal. (Fürstenberg, 1964; Goddijn, Goddijn, 1963, Matthes, 1969; Moberg, 1962; Stark, 1966 stb.). Ennyiben ez a tipológia a szektaszociológia elmélete kellene hogy legyen. Azonban miután nincs megfelelő összhangban a szekták gyakorlatával, ennek a feladatnak nem felel meg. Az empirikus szektavizsgálatoknak viszont nincs megfelelő elméleti hátterük.

A tipológia megalkotója, Troeltsch (1960: I. 331.) a következőképpen állítja szembe az egyházat és a szektát. „Az egyház túlnyomórészt konzervatív, a világ rendjét bizonyos mértékig elfogadó, tömegeket uraló, alapelvéből következően univerzális szervezetfajta, amely tehát az egész emberi életet át akarja hatni. Ezzel szemben a szekták kis csoportok, személyes-bensőséges tökéletesedésre és a tagjaikkal való közvetlen személyes kapcsolatokra törekszenek. A kifejlett egyház felhasználja az államot és uralkodó rétegeit, önmaga viszont a fennálló társadalmi rend integráns részévé válik. Innen nézve az egyház egyidejűleg stabilizálja és determinálja a társadalmi rendet, viszont eközben a felső osztályoknak és azok fejlődésének függvényévé válik. Ezzel szemben a szekták az alsó osztályokkal vagy a társadalomnak az állammal és a társadalommal szemben álló elemeivel állnak kapcsolatban. A szekták lentről felfelé és nem fentről lefelé dolgoznak." Troeltsch jellemzése szerint a szekták karizmatikus primer csoportok, általában a társadalom érték-

rendjétől eltérő értékrenddel. Niebuhr (1954) ehhez a szervezeti biztonság és bizonytalanság szempontját teszi hozzá. Az egyház kifejlett szervezettel, belső struktúrával, hierarchiával; a szekta viszont az egyenlőség és személyes kötelékek bázisán szervezet nélkül vagy állandóan átalakuló, bizonytalan szervezettel rendelkezik.

Ezt a tipológiát tulajdonképpen azóta sem fejlesztették tovább. Az újabb irodalom részben ismétli Weber, Troeltsch és Niebuhr téziseit (Goode, 1967), részben egyes elemeket kiemel és elemez, részben a modell egészét értékeli, pontosítja (Wilson, 1964). A résztémák eredménye elég általánosan az, hogy a „szekta" mint ideáltípus nem azonos a jelenlegi szektákkal. A szekták adatai nem bizonyítják ilyen határozottan sem az alacsonyabb gazdasági státust (Dynes, 1955), sem a társadalométól eltérő értékrendet (Johnson, 1963, 1971), és a szervezeti bizonytalanság is csak erős fenntartásokkal érvényes (Coleman, 1968). Az viszont igaznak látszik, hogy a szekták, ill. a szekta-tagság társadalmi presztízse alacsonyabb, mint az egyházaké, ill. az egyházak tagjaié (Gustafsson, 1967). Igaznak látszik továbbá, hogy a szektákban szorosabb emberi-társadalmi kötelékek alakulnak ki (Chéry, 1954; Poblete, 1960), ami — legalábbis a nagy egyházak városi közösségeivel összehasonlítva — előnyösen befolyásolja a hitterjesztő, evangelizáló tevékenységet is (Winninger, 1957).

Egyes szerzők a tipológia operacionalizálására törekszenek (Scansoni, 1965), mások a vizsgált tartomány folyamatosságát emelik ki (Muelder, 1945; Liebmann, 1966). Ez utóbbi gondolat egyúttal a kétpólusos modell kritikája. Liebmann mindenféle szervezeti szempontot másodlagosnak tart a vallásosság tényével szemben. Kevésbé radikális az a kritika, amely két ideáltípus helyett néhány, a mindennapi életben is megtalálható típusról beszél. Így Troeltsch két típusát Niebuhr már megnövelte eggyel (szekta, denomináció, egyház), több kutató négy kategóriát (kultusz, szekta, donomináció, egyház) alkalmaz (pl. Pope, 1942). Pfautz (1955) ötös, Yinger (1954) hatos, O'Dea (1954) hetes beosztást használ. Európaiak mind a két pólusú, mind a többi modellnak azt vetik a szemére, hogy nem általános érvényűek, hogy minden eddigi konkretizálási vagy operacionalizálási kísérlet az amerikai viszonyokat tükrözi, és Európában alkalmazhatatlan (Séguy, 1965).

Az elméleti jellegű „egyház-szekta" tipológia leghatározottabb kritikájának mégis az látszik, hogy a gyakorlatban a legtöbb esetben alkalmazhatatlan (Eister, 1967). Troeltsch eszmei tanítványai maguk is ismételten utalnak arra, hogy egy szekta legfeljebb egy generáción át maradhat fenn, eközben vagy megsemmisül, vagy egyházzá szerveződik. Az utóbbi években inkább úgy fogalmaznak, hogy a két ideáltípus mint két tendencia együtt jelentkezik ugyanazon a közösségen belül (Brewer, 1952; Goddijn, 1962), és éppen a szekularizációs folyamatok nyomán a nagy történeti egyházakban is megfigyelhető a „szektásodás" (Berger, 1961; Köster, 1959, 1960). Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy a „szekta" mást jelent az elméletben és mást a köznyelvben. A szektaszociológia másik nagy ága ezt a köznyelvi jelentést használja.

A legtöbb anyagot, empirikus kutatási eredményt a szekta-monográfiákban találjuk. Ezek bemutatják egy-egy szekta életét, történetét, társadalmi szervezetét (Séguy, 1958, 1959; Vicente, 1967 stb.), de a szempontok esetenként különböznek, a kutatások nem összehasonlíthatóak. Több szekta azonos elvek szerinti szociológiai vizsgálata ritkaságszámba megy (Clark, 1949).

Azok a kutatások viszont, melyek valamely szekta egy konkrét tulajdonságát vizsgálják, bizonyos mértékig az általánosíthatóságra törekszenek. A vallási kötelékek kérdése (Hill, 1965), a döntéshozatal mechanizmusa (Redekop, 1960), az autoritás (Willems, 1967) vagy az aszkézis megjelenési formái (Séguy, 1964) nemcsak ebben az egy esetben érdekesek, hanem azt is szemléltetik, hogy a szekta keretei között milyen — a történeti nagy egyházakétól általában eltérő — sajátosságok alakulnak, ill. alakulhatnak ki.

Különös érdeklődésre tarthatnak számot egyrészt a Troeltsch-i definícióhoz legközelebb álló pünkösdista szektát (Willems, 1967) vagy a „nyelveken beszélés"-t tárgyaló tanulmányok (Cohn, 1967; Goodman, 1969; Hine, 1969), másrészt azok a munkák, amelyek a szekták egyházzá szerveződését mutatják be (Brewer, 1952; Davies ,1963). Ezeken a pontokon mégis érvényesül az „egyház-szekta" ideáltípusok valamiféle használhatósága.

Végül a szekták és a társadalom kapcsolatáról szólva, sok szép kutatás szemlélteti, hogy a szekták tagjaikat valóban a fennálló renddel elégedetlen, úgy is fogalmazhatunk, hogy a feudalizmusból és a kapitalizmusból feltörekvő, forradalmi, antiimperialista tömegek közül toborozzák. Ilyen értelemben a szekták a társadalmi fejlődés hajtóerői közé tartoznak (Lalive d'Épinay, 1967; Séguy, 1962; Yinger, 1963), vagy fordítva, a szektáknak ott van igazán bázisuk, ahol a társadalom átalakulóban van ((Séguy, 1958; Wilson, 1958). A harmadik világban a szekták a kapitalizmus, a gyarmati rend és a fehér uralkodó réteg (Balandier, 1958; Guiart, Worsley, 1958; Steger, 1970) vagy kifejezetten az amerikai imperializmus ellen küzdő erők egyik számottevő elemét jelentik (Lalive d'Épinay, 1967). Munkásmozgalmakban — ha választani kell — a szekták a munkások között és oldalán találhatók (Séguy, 1958).

6. *A vallásosság szociálpszichológiája*

a) Vallásos magatartás

A pszichologizáló vallásszociológia — és sok kezdő szociológus — kedvelt témái közé tartozik a vallásosság fokozatainak, a társadalom vagy egy csoport vallásossága kategóriáinak kidolgozása és empirikus verifikálása. Persze nemcsak öncélú kutatgatásról van szó. A vallásosság adataira nemcsak a vallásszociológia kezdetén van szükség. A „vallásosság" mind a vallásszociológiában, mind a szociológia egyéb területein az intermedier változó szerepét is játszhatja, ahol különösen fontos a vallásosság kategóriáinak pontos körvonalazása és egymástól való elhatárolása.

A korábbi empirikus vallásszociológia — s ezen belül különösen az egyházszociológia és a vallási szociográfia — a vallásosság indikátorának a hitet vagy (és) a hitbuzgalmi — liturgikus és egyházszervezeti — aktivitást tartotta. Eszerint az elképzelés szerint minél több megállapítást hisz valaki saját vallásának fontosabb tételei közül, annál vallásosabb; vagy még inkább formalista megközelítésben: minél gyakrabban jár valaki templomba, annál vallásosabb. A vallásszociológia egészen az 50-es évek közepéig-végéig különösebb fenntartások és kritika nélkül ezzel a két ismérvvel jellemezte a vallásosságot (Boulard, 1945, 1954; Häring, 1956; Le Bras, 1955—56; Wölber, 1959 stb.). Azóta némileg változott a helyzet. Bár még mindig akadnak olyan tanulmányok, amelyek pl. a tételes hitből a vallásosság egészére általánosítanak (Fermoso, 1961; Harenberg, 1968), egyre általánosabb a vallásosság többdimenziós modelljének elfogadása.

Mindenekelőtt két különböző jelenséget kell különválasztani. Az egyházzal (felekezettel, szektával vagy ezek valamely konkrét közösségével) való kapcsolat és identifikáció az egyén és egy szervezet viszonyát jelzi. Ez a kapcsolat csak annyiban érinti a vallásosságot, hogy a szóban forgó szervezet az egyén vallásossága fenntartásának és ápolásának intézményesített kereteként. Ezért a vallásszociológia is foglalkozik a kérdéssel (Boulard stb. 1965; Carrier, 1960; Menges, Greinacher, 1964). Mégis, ez a kapcsolat nem azonos a vallásossággal, sőt bizonyos esetekben nem is lényeges eleme.

A vallásosságban Fukuyama (1961), majd Glock és Stark (1965) öt dimenziót különböztetett meg: 1. a hit, 2. a vallásgyakorlat, 3. a vallásos érzés és élmény, 4. a vallási jellegű ismeretek és 5. az életvitel vallási motivációjának dimenzióit. A modellt a szerzők (Stark, Glock, 1968) és mások (Faulkner, De Jong, 1966) újbóli bizonyítása után általá-

ban elfogadják. Az a kérdés viszont mindeddig nyitva maradt, hogy miképpen lehetne az öt dimenzió figyelembevételével általános igényű vallásosság-skálát vagy -mutatót készíteni. Ehelyett az empirikus munkák többsége vagy a modell operacionalizálására, konkrét körülményekre való alkalmazására törekszik (Dobbelaere, 1966), vagy kiemel egy-egy dimenziót az általánosítás igénye nélkül. A vallásosság elemei közül — bizonyára részben az egyszerűbb kutathatóság miatt — a hit és a vallási ismeretek (Anzai, 1970, Haerle, 1969) ma is többeket foglalkoztatnak, mint a másik két dimenzió. A vallási érzés és élmény egyébként is par excellence pszichológiai területet érint, az életvitel vallási motivációjának kutatása pedig valószínűleg sokkal nagyobb módszertani apparátust igényel.

b) „The religious factor"

A vallási indítékok szerepe az emberi magatartásban nemcsak az egyén szintjén vizsgálható. Ha a kérdést megfordítjuk és a társadalom oldaláról nézzük, akkor úgy hangzik, hogy a társadalmi cselekvést befolyásolja-e, ill. mikor a vallásosság? Leegyszerűsítve: mi a vallásosság társadalmi relevanciája? A válasz a polgári, főleg az amerikai szociológiában hosszú időn át — a két világháború között, sőt talán valamivel tovább is — az volt, hogy a vallásosság nem befolyásolja a társadalmi életet.

Ezt a véleményt véglegesen csak Herberg kutatása (1955), majd még inkább Lenski híres könyve, „The religious factor" (1963) változtatta meg. Herberg a felekezeti hovatartozás jelentőségére hívta fel a figyelmet. Lenski a vallásosság összetett voltát, a vallásosság intenzitás szerinti fokozatait és a vallásosságnak a mindennapi életet determináló szerepét mutatta be. A két nagy tanulmány egyúttal keretbe foglalta mindazokat a munkákat is, amelyek már előbb bizonyították „a vallási tényező" hatását az élet különböző területein. Nyomukban többen is megkísérelték, hogy a vallás szerepének személyiségelméleti (Kruijt, 1965) és tudásszociológiai vonatkozásait tisztázzák (Schweiker, 1969). Weima (1966) pedig azt javasolja, hogy a szemantikai differenciál-technikát egészítsék ki a vallási tényezővel. Bizonyító anyagát ellenben Weima maga is — még — kevésnek érzi.

Weber (1920a) a társadalmi rétegződésben is fel vélte találni a vallási hovatartozás hatását. A téma azóta is sokakat foglalkoztat (Demerath, 1966; Isambert, 1962; Vernon, 1966 stb.). A statisztikai adatok gyakran alátámasztják a weberi elméletet (Groner, 1962; Schneider, 1952), ugyanakkor azonban olyan tényezők, mint a bevándorlás, különböző születési arány stb. kiszűrése megfordíthatja a tendenciát. Kósa (1962) azon a véleményen van, hogy pl. az Egyesült Államokban a különböző társadalmi státusokból induló felekezetek idővel — különböző mobilitással — egységes szintre jutnak, azaz a különbségek nem a vallási hovatartozás, hanem a bevándorlás utáni életkörülmények eredményei.

Rendkívül összetett a vallás és a politika kapcsolatának kérdése. Az összefüggések csak egy-egy konkrét esetre érvényesek.

Henriot (1966) azt bizonyítja, hogy a felekezeti hovatartozáson és a vallási aktivitások mértékén kívül az is fontos, hogy a hívő tradicionalista-e, vagy liberális-e. Alford (1963) és Aver stb. (1970) egymásnak ellentmondó adatai azt mutatják, hogy nem hagyható figyelmen kívül a vallás körüli társadalmi környezet sem. Az angolszász országokban a katolikusok labour vagy baloldali szavazók — feltehetően kisebbségi helyzetük eredményeképpen. Franciaországban a vallásukat gyakorló katolikusok alkotják a politikai jobboldal gerincét. Az USA-ban az összefüggések néha túl összetettek (Stedman, 1964), s ezért nehezen értelmezhetőek, néha csak 1—2 felekezet vonatkozásában sikerül valamit kimutatni, a többiében nem (Anderson, 1969). A háború támogatói főként aktív katolikusok (Connors stb. 1968) . . ., a vietnami háború elleni tiltakozók között jelentős a pro-

testáns papok szerepe (Quinley, 1970) ... Ilyen és hasonló eredményekkel gyakran találkozhatunk, de mindeddig nem készült olyan elmélet, amely rendszerbe foglalná a vallásosság és a politikai állásfoglalás összefüggéseit.

Az előítéletek, különösen a faji előítéletek és a vallásosság kapcsolatait az eddigieknél is nagyobb számú tanulmány tárgyalja. Sajnos az eredmények itt is ellentmondóak. Több korábbi klasszikus kutatás megállapítása, hogy a vallásos és valamely felekezethez tartozó személyek előítélettel terheltebbek, mint a felekezeten kívüliek (Adorno, 1950: 209; Allport, 1946; Rokeach, 1960). Ezzel ellenkező eredményre jutott Lenski (1963: 173), Noel és Pinkney (1964) stb. Egyes kutatók szerint a katolikusok előítéletesebbek, mint a protestánsok (Argyle, 1958: 85). Mások fordított eredményre jutnak (Erskine, 1965; Glock, Stark, 1966: 165—170), végül vannak, akik szerint nem lehet különbséget tenni a két vallás között (Broom, Glenn, 1966: 200).

Ezért egyet kell értenünk azzal az Allport-idézettel (1958: 413), hogy „A vallás szerepe paradox. Egyszerre teremt és szüntet meg előítéleteket." A paradoxont egyesek a módszerek javításával igyekeznek pontosabban feltárni (Vanecko, 1966; Whitam, 1962), mások a vallásosság sokféleségét veszik vizsgálat alá (Spilka, Reynolds, 1965).

Viszonylag egységes kapcsolatrendszert sikerült kimutatni katolikus környezetben bizonyos erkölcsi és demográfiai kérdésekben. A vallásosság erősödésével nő azoknak az aránya, akik ellenzik a házasság előtti nemi kapcsolatokat (Cardwell, 1969; Faulkner, De Jong, 1968) és az abortuszt (Finner, Gamache, 1969). Ugyanakkor a születési arány katolikusok körében általában magasabb, mint más felekezeteknél (Hunt, 1967; Rieterman, 1965).

A bűnözésre vonatkozó adatok is olyan ellentmondásosak, hogy Knudten és Knudten (1971) mintegy 150 tanulmány feldolgozása után sem tud hipotézist fogalmazni.

A lelki egészség kérdésében Freud (1953) és Jammes (1958: 37) azon a véleményen van, hogy a vallásosak között több a pszichopata, mint a vallástalanok között. Adataikat Stark (1971) cáfolja, sőt Oates (1966) és Stark (1971) azt az ellenkező tételt állítják fel, hogy a vallásosság és a lelki nyugalom és egészség együtt járó jelenségek.

c) Vallási szocializáció

A vallási szocializáció kutatásai két témát érintenek. Az egyik, hogy miképpen épül bele a vallásosság a személyiség-rendszerbe. Több kutatás a család nagy és más közvetítőkkel szemben egyre növekvő szerepéről beszél (Carrier, Pin, 1967; Vaskovics, 1970).

A másik kérdés, hogy a vallási meggyőződés, vallásos nevelés stb. miképpen befolyásolja a szocializáció egyéb területeit. Fichter (1962) adatai szerint a vallási háttér elősegíti az emberi kapcsolatok kiépítését, az osztálykorlátok fenntartása ellen hat, növeli a kezdeményező készséget, egyszóval a szocializációt nagyon pozitívan befolyásolja. Az adatokat csak az relativizálja, hogy adott körülmények között — USA, 1962 — a vallásosság nemcsak hitrendszert vagy felekezeti identifikációt jelent, hanem a társadalmi elvárásoknak való megfelelést is, így nem pontos csak a vallásosság hatásáról beszélni.

II. ELMÉLETI VITÁK AZ ÚJABB VALLÁSSZOCIOLÓGIÁBAN

Luckmann (1960a) sokak által idézett kritikájában azt mondja, hogy az újabb vallásszociológia pozitivista és vakon empirista: elvesztette kapcsolatát a klasszikus szerzőkkel, s új elméleti eredményei sincsenek. Ez a kritika már akkor sem volt igaz, hiszen javában dúlt a szekularizációs folyamat körüli vita. Azóta még kevésbé felel meg a tényeknek, hiszen az intézmény és az intézményesülés kérdése újra az érdeklődés középpontjába

került, s ezenkívül éppen Luckmann könyve adott új lökést a vallás fogalmáról, működési mechanizmusáról, társadalmi megjelenéséről folyó kutatásoknak. Luckmannak és hozzá hasonlóan még sokaknak (Matthes, 1967, 1969; Yinger, 1957 stb.) abban viszont igazuk van, hogy az újabb vallásszociológia óriási empirikus anyagot „termelt" partikuláris érdekek eredményeképpen, megfelelő elméleti alapok és általánosítási igény nélkül. Azaz az utóbbi 20—30 évben mintegy kettészakadt a vallásszociológia, az empirikus kutatások és a — kevés — elméleti munka egymástól függetlenül folynak.

1. *A szekularizáció*

A vallás és az egyházak helyzetét az ipari társadalomban gyakorta röviden a szekularizációval jellemzik. Azonban a kifejezés sokrétű tartalmakat jelöl, a terminus csak külön vizsgálat után használható (Lübbe, 1965). A szekularizáció néha bizonyos, statisztikailag-szociológiailag is megragadható részfolyamatokat jelöl. A tudományosnak ható szakkifejezés és az esetenként vele együtt megjelenő adatanyag és módszertani apparátus könnyen azt a benyomást keltik, mintha a vallásszociológia egyik pontosan kidolgozott, központi jellegű, tudományosan megbízható eerdményét látnánk. Ez nem fedi a valóságot, sőt a szakkifejezés nemegyszer bizonytalan tudati tartalmakat, ezzel szemben viszont határozottan érvényesülő politikai és egyéb érdekeket fed (Lauwers, 1970).

Shiner (1967) a szó öt különböző jelentését különbözteti meg. *a)* „Szekularizáció mint a vallás elhalása. Azok a doktrínák, értékek és intézmények, amelyek a társadalmat uralták és információkkal ellátták, elvesztik státusukat és befolyásukat."

Ennek a szóhasználatnak az a nehézsége, hogy feltételez egy „általános" vagy „szabályszerű" vallást, amely elhal. Ebben az esetben „A VALLÁS" a feudalizmus vagy korai kapitalizmus vallása. Annak ellenére, hogy ez az értelmezés érdekes és releváns összefüggéseket is feltárhat, kérdés, hogy képes-e a vallás és a modern társadalom viszonyának lényegéig elhatolni.

b) „Szekularizáció mint a világgal való konformitás. A vallási csoport figyelme a természetfölöttiről elsősorban az őt körülvevő társadalmi környezetre irányul. Arra azonban nem ad elég támpontot ez az értelmezés, hogy ez a folyamat a vallási tradícióval — és ezen túl a vallással — való szembefordulást jelenti-e vagy csak a tradíció eddig elhanyagolt részeinek felelevenítését. Ez az értelmezés tehát inkább teológiai, semmint szociológiai vitákhoz nyújt kiindulást."

c) „Szekularizáció mint a világ deszakralizálása. Folyamatosan megszüntetik a világ szakrális jellegét, olyan mértékben, ahogyan az ember és a természet racionális és kauzális magyarázatok és a manipuláció tárgyává válnak. Ez a verzió azzal a nehézséggel jár, hogy a judaizmusra és a kereszténységre nem alkalmazható közvetlenül, mert ezek a vallások a világot — kifejezett céljuk szerint — deszkralizálják."

d) „Szekularizáció mint a társadalom és a vallás különválása." Shiner ebben az értelmezésben leíró jellegét emeli ki, s az esetleges értékítéletek kiküszöbölésére azt javasolja, hogy „különválás" helyett inkább a társadalmon belüli differenciálódásról kellene beszélni.

e) „Szekularizáció mint vallási hittartalmaknak és viselkedési mintáknak a ‚vallási' szférából a ‚világiba' való átvitele. Ennek jellegzetes példája a protestáns etikai elveknek eredeti teológiai összefüggéseikből a gazdasági szférába való átvitelének a tézise." Ebben a verzióban a nehézséget a szférák meghatározása, a köztük levő határ meghúzása és ennek megfelelően az átmenet meghatározása jelenti.

A többféle értelmezés továbbá nemcsak azért okoz gondot, mert különböző szerzők másról és másról beszélnek, hanem azért is, mert ugyanarról a jelenségről, sőt gyakran azonos adatbázisról kiindulva bizonyos eltérések csak az értelmezés során jelentkeznek.

Ha a szekularizáció szemléltetésére statisztikai-szociológiai bizonyítást is alkalmaznak, szinte mindenki egyetért abban, hogy

A) — a társadalmi értékrend egyre inkább független a vallásitól;
— a társadalom szervezeti és intézményi rendszerében a vallási szervezetek és intézmények jelentősége rohamosan csökken;
— a formális vallási előírásokat a hívők egyre kisebb része veszi figyelembe. (A „vallásosság" statisztikája hanyatló tendenciákat rögzít.)

B) — Ezek a jelenségek összefüggenek a szekularizációval.

A ténymegállapításban tehát nagyjából egyetértés van. A nyitva maradó kérdések viszont részben túlmutatnak a szociológia s általában az empirikus tudományok körén.

A korábbi teológia és valláskritika — a vallás megszokott formáiból kiindulva — a szekularizációt a vallás általában vett hanyatlásával vagy elhalásával azonosította, és kiindulásának megfelelően pozitívan vagy negatívan értékelte. Az újabb vallásszociológia különösen Cox híres könyve, a Secular City (1965) és az azt követő nemzetközi vita óta (Callahan, 1966) általában óvatosabban fogalmaz, és a szekularizációt bizonyos társadalmi intézmények és az általuk hordozott értékrend transzformációjának, illetve a társadalom és az ezen intézmények és értékek viszonyában beálló változásnak tartja. Ilyen formában a szekularizáció operacionalizálható. (Pl. az értékrend szekularizációjáról Fenn, 1969.) Az ettől a megfogalmazástól eltérő felfogás és a szekularizáció szociológiai adataiból a vallás hanyatlására vagy emelkedésére való következtetés könnyen a hamis ideológia vádját vonja magára (Lauwers, 1970).

A fenti definíciót nem zavarják a szekularizáció korábbi értelmezésével szemben álló olyan tézisek, mint például „a természetfeletti újrafelfedezése a modern társadalomban" (Berger, 1969). Továbbá ez a meghatározás bár nem bizonyítja, de ki sem zárja a legújabb teológiának azt a felfogását, amely a szekularizációtól a vallás megújulását, a modern társadalom számára való ujjászületését várja (Callahan, 1966; Cox, 1965; Schillebeeckx, 1969 stb.). Szociológiai és vallásszociológiai szempontból fontosabb az a kérdés, hogy mivé alakult a szekularizáció során, mennyiben felel meg korábbi fogalmainknak a vallás (Laeyendecker, 1969)?

A szekularizációs vita fő áramlataitól függetlenül a szociológiában még két a szekularizációt magyarázó, értelmező elméleti koncepcióval találkozhatunk. H. Becker (1957) a szekularizációt a társadalmi kommunikáció egyik fő kategóriájaként használja. Számára a más kultúrák irányába nyitott, felvevőképes és közlő kultúra vagy társadalom szekularizált, a zárt, elzárkózó pedig nem szekularizált. Gerharz (1970) pedig a vallás társadalmi szabályozó szerepét emeli ki, és a szekularizációt a (vallási) társadalmi kontroll gyengüléseként, megszűnéseként értelmezi. Kétségtelen, hogy Gerharz ezzel a kérdés egy mindeddig nem eléggé figyelembe vett vonatkozására utal.

2. *A vallás intézményesülése*

A vallási szervezet konfliktusaival az empirikus vallásszociológia foglalkozott. Az intézmény néhány kérdéséhez, elsősorban a vallás intézményesüléséhez a vallásszociológia elmélete is adott néhány figyelemreméltó szempontot.

Minden eszmerendszer és normatív szervezet szembekerül az intézményesülés azon problémáival, amelyeket O'Dea (1960) a következőképpen foglal össze. Az intézményesülés a társadalomban való fennmaradás feltétele, mégis miután elemei egyebek között a megszokás és a társadalmi kontroll, az intézményesülés az eredeti motivációt leértékeli, mással helyettesíti. „A vallásnak szüksége van az intézményesülésre, de az kárára is van." „Ebből az alapvető paradoxonból öt dilemma származik":

a) A vegyes motiváció dilemmája. A vallás stabilizálódása, a vallási eredetű státusok és szerepek kialakulása olyan hivatali struktúrát teremt, melyben a vallásosság motívumai között egy tan vagy egy személy követésén kívül megjelennek a nagyobb társadalmi presztízsre törekvés, vezetői tulajdonságok kibontakoztatása, hatalomvágy, biztonság utáni vágy stb.

b) A szimbolika dilemmája: az elidegenedéssel szemben objektiváció. Ahhoz, hogy a vallás társadalmi szinten kifejezőképes és kommunikációs médium legyen, szüksége van objektivált formákra, művészeti és rituális szimbólumokra stb. Azok azonban saját értékkel és jelentéssel is bírnak, s megszokottá válva elveszíthetik kapcsolatukat az eredeti gyakorlati tartalommal.

c) Az igazgatás dilemmája: tehetség versus alaposság. A karizmatikus vezetés helyébe bürokratikus irányítás lép, amely — természeténél fogva — magát a vezetést és a vezetési szervezetet is túlbecsüli.

d) Az önkorlátozás dilemmája: konkrét definíciók, hogy a szellemet ne nyomja el az írott szó. Az etikai normák megőrzésére tételes jog születik. „A harmadik dilemmával együtt nézve megállapíthatjuk, hogy az igazgatás túlbecsülésével egyidőben szigorú jogászi szemlélet alakul ki."

e) A hatalom dilemmája: térítés versus kényszer. A vallási és a társadalmi értékrend összefonódása kézenfekvővé teszi, hogy a vallási vezetők a társadalmi rendre (is) hivatkozva erősítsék táborukat. Így azonban szembe kerülnek a társadalmi és politikai konformizmus — nonkonformizmus kérdésével.

O'Dea vázlatát Schelsky (1957) még egy problémával egészítette ki. Schelsky szerint ugyanis — Riesman: A magányos tömeg-ére támaszkodva — a modern ember jellemzője a környezetére és az egész társadalomra való figyelés, a reflexió. Szerinte a modern vallásosságot is az intellektualizálódás és a reflexió jellemzi. Miután azonban a társadalom állandóan fejlődik, s a személyes környezet is heterogén, és mozgásban van, kérdés hogy „intézményesíthető-e a folyamatos reflexió"? A cikket követő vita Schelsky „megoldásait" sorra cáfolta, amennyiben a szerző egyes logikai hibáit kimutatta (Széplábi, 1969.) Így a kérdés változatlanul aktuális és — noha ezt is sokan támadták — abban egyet kell érteni Schelskyvel, hogy ez „a modern vallásszociológia egyik fő témája" lehetne.

(Az már csak másodlagosan érinti a vallásszociológiát, hogy Schelsky tézise a teológiában milyen nagy visszhangot kapott, s hogy pl. Metz (1968) a „folyamatos reflexiót" etikai és egyházpolitikai normaként is megfogalmazta.)

3. *Mi a vallás?*

A harmadik elméleti kérdésfelvetés egyúttal a modern vallásszociológia mérlegét is jelenti. Előbb már utaltunk rá, hogy a vallásszociológia legelső kérdései közé tartozna, hogy mi a vallás? A korábbi, kimondatlan, de általánosan használt definíció (ui. hogy a vallás — egyház) csődjének jele, hogy a vallásszociológiában egyre erősebben újra jelentkezik a vallás társadalomtudományi meghatározásának igénye. Az eddigi művek zöme olyan deskriptív definíciót nyújtott, amely a korábbi tapasztalati anyagra támaszkodott. Ehelyett Luckmann (1963) a tudásszociológia elméletét szeretné segítségül hívni egy új, általános vallásdefiníció megalkotásához. Felfogása szerint a vallást „az egyén mindennapi életének az egyénen túlmutató értelmet adó, a társadalomban gyökerező szimbolikus valóságában" és „az egyénnek a társadalom rendjébe és a társadalom által hordozott tudati-értelmi rendszerbe való integrációjában" kell keresni. Ennél sokkal többet azonban Luckmann sem mond. Megközelítésében nem tér ki a vallás nem-tudati, nem-ideologikus elemeire. Továbbá a vallásdefiníció vázlata, amelyet közöl, túl elvont ahhoz, hogy megfelelően értelmezni — vagy éppen operacionalizálni — lehessen. Ez tehát

még hátravan. A tanulmányra adott válaszokból sem lehet még egységes képet rajzolni. — A vita mégsem zárult le. Itt és most csak azt állapíthatjuk meg, hogy Luckmann könyve új lökést adott a vallásszociológiának (Laeyendecker, 1969). Felhívására, hogy végre szükség lenne átfogó vallás- és vallásszociológia elméletre is, a következő éveknek kell megadniuk a választ.

BIBLIOGRÁFIA

ALLPORT, G. W. 1958. The Nature of Prejudice. Garden City N. Y.: Doubleday Anchor Books. — KRAMER, B. M. 1946. "Some Roots of Prejudice." Journal of Psychology 1946/3. 9—39.

ANDERSON, C. H. 1969. "Religious Communality and Party Preference." Sociological Analysis. 1969/1. 32—41.

ANZAI, S. 1970. "The Religious Attitudes of University Students." Social Compass. 1970/1. 119—136.

ARGYLE, M. 1959. Religious Behaviour. London: Routledge and Kegan Paul.

AVER, E.—HAMES, C.—MAITRE, J.—MICHELAT, G. 1970. "Pratique religieuse et comportement électoral à travers les sondages d'opinion." Archives de Sociologie des Religions. 29. 27—52.

BALANDIER, G. 1958. "Brèves remarques sur les Messianismes de l'Afrique Congolaise." Archives de Sociologie des Religions. 5. 91—95.

BECKER, H. 1957. "Current Sacred-Secular Theory and Its Development." 133—185. (Becker, Boskoff 1957. Modern Sociological Theory.)

BERGER, P. L. 1961. The noise of solemn assemblies. Garden City, N. Y.: Doubleday and Co.

BERGER, P. L. 1969. A Rumor of Angels; Modern Society and the Rediscovery of the Supernatural. Garden City, N. Y.: Doubleday.

BODZENTA, E. 1958. "Critères de planning paroissial urbain." 143—150. (Boulard stb. 1958.)

— GREINACHER, N. — GROND, L. 1965. Regionalplanung in der Kirche. Mainz: Matthias Grünewald.

BOGENSBERGER, H. (szerk.) 1965. Bevölkerungsstruktur und religiöse Praxis in der stadt Salzburg I—II. Wien: IKS 1970. Zur religiösen Situation in der Diözese. Innsbruck I—II. Wien: IKS

BORMANN, G. 1969. "L'organisation sociale de l'Église évangélique du Wurtemberg." Social Compass. 1969/2. 185—226.

BORMANN—HEISCHKEIL, S. 1971. Theorie und Praxis kirchlicher Organisation. Köln—Opladen: Westdeutscher.

BOULARD, F. 1945. Problèmes missionaires de la France rurale. Paris; Cerf. 1954. Premiers itinéraires en sociologie religieuse. Paris: Éd. Ouvrières.
1958a. "Le problème d'un ‚optimum' de population pour les paroisses rurales." 160—182. (Boulard stb. 1958/ b) — FICHTER, J. H.—HOUTART, F.—LALOUX, L. —MENDRAS, H.—SZABÓ, D. 1958b. Paroisses Urbaines — Paroisses Rurales. Tournai—Paris: Casterman.

BOULARD, F. et al. 1965. L'Appartenance Religieuse. Bruxelles: CEP.

BRESSAN, V. 1962. "La participation sociale dans la vie d'une paroisse urbaine." Social Compass. 1962/3. 243—257.

BREWER, D. C. EARL 1952. "Sect and Church in Methodism." Social Forces 1952/4. 400—408.

CALLAHAN, D. (szerk.) 1966. The Secular City Debate. New York—London: Macmillan

CARDWELL, J. D. 1969. "The Relationship Between Religious Commitment and Premarital Sexual Permissiveness: A Five Dimensional Analysis." Sociological Analysis. 1969/2. 72—80.

CARRIER, H. 1960. Psycho-sociologie de l'appartenance religieuse. Rome: Presses de l'Université Grégorienne.

— PIN, E. 1964. Sociologie du Christianisme. Bibliographie Internationale. Rome: Presses de l'Université Grégorienne. 1967. Essais de Sociologie Religieuse. Paris: Spes.

— PIN, E.—FASOLA BOLOGNA, A. 1968. Sociologie du Christianisme. Bibliographie Internationale. Supplément. 1962—1966. Rome: Presses de l'Université Grégorienne.

CHÉRY, N. C. 1954. L'Offensive des sectes. Paris: Cerf.

CLARK, E. T. 1949. The Small Sects in America. New York: Abingdon-Cokesbury.

COHN, W. 1967. "A Movie of Experimentally-Produced Glossolalia." Journal for the Scientific Study of Religion. 1967/2. 278.

COLEMAN, J. A. 1968. "Church-sect Typology and Organizational Precariousness." Sociological Analysis. 1968/2. 55—66.

CONNORS, J. F. III.—LEONARD, R. C.—BURNHAM, K. E. 1968. "Religion, Church Attendance, Religious Education and Student Attitude Toward War." Sociological Analysis. 1968/4. 211—219.
COX, H. 1965. The Secular City. New York: Macmillan.
DAILLE, R. 1958. "Pratique dominicale et zones écologiques." 67—69. (Boulard stb. 1958.)
DAVIES, J. K. 1963. "The Mormon Church. Its Middle-Class Propensities." Review of Religious Research. 1963/2. 84—95.
DEHN, G. 1929. Proletarischer Jugend. Berlin.
1923. Religiöse Gedankenwelt der Proletarierjugend. Berlin.
— GROND, L. 1956. "Stand und Bedarf an Priestern in Österreich." Sociaal Kompas. 1956/3—4. 108—148.
— GREINACHER, N.—MENGES, W. 1961. Die deutsche Priesterfrage. Mainz: Grünewald.
DEMERATH, N. J. III. 1966. "Social Class, Religious Affiliation, and Styles of Religious Involvement." 388—394. (Bendix, Lipset 1966.)
DESCHWANDEN, L. V. 1968. "Eine Rollenanalyse des katholischen Pfarreipriesters." Internationales Jahrbuch für Religionssoziologie 4. 123—157. Köln—Opladen: Westdeutscher.
DEWEY, G. 1971. "The Resolution of Role Conflict Among Clergymen." Sociological Analysis. 1971/1. 21—30.
DINGEMANS, L. 1961. "Recherches pour une sociologie des vocation." Evangeliser. 89. 429—450.
DIENEL, P. 1962. "Kirche und Sekte." 233—242. (Goldschmidt, Matthes 1962.)
DINGEMANS, L.—RÉMY, J. 1962. Charleroi et son agglomeration II. Aspects sociologiques de la pratique religieuse. Bruxelles: CRSR és SODEGEC
1966. "La «COMMUNALITÉ PAROISSIALE» et la «MOBILITÉ» des Pratiquants." III. 18. (Dumont 1966.)
DOBBELAERE, K. 1966. Sociologische Analyse van de Katholiciteit. Antwerpen—Leuven—Brussel—Gent—Kortrijk: Standaard.
DUMONT, J. J. (szerk.) 1966. Urbanisation et problèmes religieux. CRSR reprints 1. Louvain: CRSR.
DURKHEIM, E. 1912. Les Formes Élémentaires de la Vie Religieuse. Paris: P. U. F.
DREWS, P. (szerk.) 1902. Evangelische Kirchenkunde. Das Kirchliche Leben der deutschen evangelischen Landeskirchen I—VII. Leipzig: K. n.
DYNES, R. R. 1955. "Church-Sect Typology and Socio-Economic Status." American Sociological Review. 1955/4. 555—560.
EISTER, A. 1967. "Toward a Radical Critique of Church-Sect Typologizing." Journal for the Scientific Study of Religion. 1967/1.
ERSKINE, H. G. 1965. "The Polls: Religious Prejudice." The Public Opinion Quarterly. 1965/4. 649—664.
ESTRUCH, J. 1970. "Catholics and the institutional Church: obedience vs. critical distance." Social Compass. 1970/3. 379—402.
Europäische . . . 1959. Die Europäische Priesterfrage. Wien: IKS
FAULKNER, J. E.—DE JONG, G. F. 1966. "Religiosity in 5-D: An American Analysis." Social Forces. 1966/4. 246—254.
1968. "A note on religiosity and moral behaviour of a sample of college students." Social Compass. 1968/1. 37—44.
FENN, R. K. 1969. "The Secularization of Values: An Analytical Framework for the Study of Secularization." Journal for the Scientific Study of Religion. 1969/1. 112—124.
FERMOSO, P. 1961. "Religiosité du jeune Colombien." Social Compass. 1961/1. 49—60.
FICHTER, J. H. 1951. Southern Parish. Dynamics of a City Church. Chicago: University of Chicago Press.
1954. Social Relations in the Urban Parish. Chicago: University of Chicago Press.
1958. "La paroisse urbaine comme grouppe social." 84—94. (Boulard stb. 1958.) 1960. "The Parish and Social Integration." Social Compass 1960/1. 39—48. 1962. "Religion and Socialization among children." Review of Religious Research. 1962/1. 24—33.
FINNER, S. L.—GAMACHE J. D. 1969. "The Relation Between Religious Commitment and Attitudes Toward Induced Abortion." Sociological Analysis. 1969/1. 1—12.
FREEDMAN, M. 1960. "Die jüdische Gemeinde in der Diaspora." 89—108. (Goldschmidt, Greiner, Schelsky, 1960.)
FREYTAG, J. 1960. "Aufgaben und Methoden der empirischen Erforschung von Kirchengemeinden." 1—15. (Goldschmidt, Greiner, Schelsky 1960.)
FUKUYAMA, Y. 1961. "The Major Dimensions of Church Membership." Review of Religious Research. 1961/4. 154—161.
FUSÉ, T. 1968. "Religion, war and the institutional dilemma." Social Compass. 1968/5. 367—382.
FÜRSTENBERG, F. (szerk.) 1964. Religionssoziologie (Soziologische Texte 19.) Neuwied—Berlin: Luchterhand.
1966. "The future scope of the sociology

of the parish. ' Social Compass. 1966/4. 305—308.
GERHARZ, G. P. 1970. "Secularization as Loss of Social Control: Toward a New Theory." Sociological Analysis. 1970/1. 1—11.
GLOCK, C. Y.—STARK, R. 1965. Religion and Society in Tension. Chicago: Rand McNally.
1966. Christian Beliefs and Anti-Semitism. New York: Harper.
GODDIJN, W. 1962. "Kirche und Sekte." 243—253. (Goldschmidt, Matthes 1962.)
— GODDIJN, H. P. M. 1963. Kirche als Institution. Einführung in die Religionssoziologie. Mainz: Matthias Grünewald.
GOLDSCHMIDT, D. 1959. "Die Religionssoziologie in der Bundesrepublik Deutschland." Archives de Sociologie des Religions. 8. 53—70.
— GREINER, F.—SCHELSKY, H. (szerk.) 1960. Soziologie der Kirchengemeinde. Stuttgart. Enke.
GOLDSCHMIDT, D.—MATTHES, J. (szerk.) 1962. Probleme der Religionssoziologie. (Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. Sonderheft 6.) Köln—Opladen: Westdeutscher.
GOODE, E. 1967. "Further Reflections on the Church-Sect Dimension." Journal for the Scientific Study of Religion. 1967/2. 270—274.
GOODMAN, F. D. 1969. "Phonetic Analysis of Glossolalia in Four Cultural Settings." Journal for the Scientific Study of Religion. 1969/2. 227—239.
GREINACHER, N. 1955. Soziologie der Pfarrei. Wege zur Untersuchung. Colmar—Freiburg: Alsatia.
GRONER, F. 1962. "The social standing of Catholics in the Federal Republic of Germany." Social Compass. 1962/5—6. 539—554.
GUIART, J.—WORSLEY, P. 1958. "La répartition des mouvements millénaristes en Mélanésie." Archives de Sociologie des Religions. 5. 38—46.
GUSTAFSSON, B. 1966. "People's view of Minister and the lack of Minister in Sweden." Archives de Sociologie des Religions. 22. 134—144.
1967. "Church-Sect as a Prestige Variable." Social Compass. 1967/4. 298.
HAERLE, R. K. 1969. "Church Attendence Patterns Among Intermarried Catholics: A Panel Study." Sociological Analysis. 1969/4. 204—216.
HARENBERG, W. (szerk.) 1968. Was glauben die Deutschen? Die Emnid-Umfrage. Ergebnisse und Kommentare. München: Kaiser. — Mainz: Matthias Grünewald.
HÄRING, B. 1956. Macht und Ohnmacht der Religion. Religionssoziologie als Anruf. Salzburg: Otto Müller.
HENRIOT, P. J. 1966. "The Coincidence of Political and Religious Attitudes." Review of Religious Research. 1966/1. 50—57.
HERBERG, W. 1955. Protestant, Catholic, Jew. An Essay in American Religious Sociology. New York: Doubleday.
HILL, R. 1965. "L'appartenance religieuse chez les Mormons." Social Compass. 1965/3. 171—176.
HINE, V. H. 1969. "Pentecostal Glossolalia: Toward a Functional Interpretation." Journal for the Scientific Study of Religion. 1969/2. 211—226.
HOUTART, F. 1958/a. Aspects sociologiques du catholicisme américain. Paris: Ouvrières.
1958b. "Le planning des paroisses urbaines." 104—120. (Boulard stb. 1958.)
1963. "Sociologie de la paroisse comme Assemblé eucharistique." Social Compass. 1963/1. 75—91.
1968. The Eleventh Hour, Explosion of a Church. New York: Sheed and Ward.
HUNT, C. L. 1967. "Catholicism and the Birthrate." Review of Religious Research. 1967/2. 67—80.
ISAMBERT, F. A. 1962. "Christianisme et stratification sociale." Social Compass. 1962/5—6. 495—513.
JAMMES, W. 1958. The Varieties of Religious Experience. New York: The New American Library.
JOHNSON, B. 1963. "On Church and Sect." American Sociological Review. 1963/4. 539—549.
1971. "Church and Sect Revisited." Journal for the Scientific Study of Religion. 1971/2. 124—137.
JOLSON, A. J. 1970. "The Role of the Priest and Obstacles to Priestly Vocations in Oslo, Norvay: A Research Note." Sociological Analysis. 1970/2. 115—117.
KELLY, S. M. et all. 1971. "Who do Man Say That I Am?" Review of Religious Research 1971/3. 187—188.
KNUDTEN, R. D. (szerk.) 1967. The Sociology of Religion. New York: Appleton-Century-Crofts.
— KNUDTEN, M. S. 1971. "Juvenile delinquency, crime, and religion." Review of Religious Research. 1971/3. 130—152.
KÓSA, J. 1962. "Patterns of social mobility among American Catholics." Social Compass. 1962/4. 361—372.
KÖSTER, R. 1959. Die Kirchentreuen. Erfahrungen und Ergebnisse einer soziologischen Untersuchung in einer grossstädtischen evangelischen Kirchengemeinde. Stuttgart: Enke.

Köster, R. 1960. "Die Kirchentreuen. Bericht über eine Untersuchung in einer evangelisch-lutherischen Gemeinde Norddeutschlands." 144—152. (Goldschmidt, G.—Greiner, F.—Schelsky—H. 1960.)
Kretzschmar, G. 1967. Volkskirche im Umbruch. Berlin: Union.
Kruijt, J. P. 1932. De onkerkelikheid in Nederland. — Haar verbreiding en oorzaken. Groningen — Batavia.
1965. "Mentalität und Religiosität." 180—199. (Matthes 1965.)
Labbens, J. 1954. Les 99 autres . . . Lyon: Vitte.
1959. La Sociologie religieuse. Paris: Fayard.
Laeyendecker, L. 1969. "Säkularisierung unter soziologischer Perspektive." Concilium 1969/8—9. 499—504.
Lahalle, D.—Lowit—Fratellini, N. 1962. "Opinions religieuses et attitudes syndicales des ouvriers du textile du Nord de la France." Archives de Sociologie des Religions. 13. 73—85.
Lalive D'Epinay, C. 1967. "Changements sociaux et developpement d'une secte: le pentecotisme au Chili." Archives de Sociologie des Religions 23. 65—90.
Laloux, J. 1958. "Planning et remembrement des paroisses rurales." 184—220. (Boulard stb. 1958.)
1967. "Pratique religieuse et appartenance sociale." Social Compass. 1967/2. 105—116.
Lauwers, J. 1970. "Secularization: a Sociological Theory or an Ideology?" Louvain—Várna. Paper of the 7th World Congress of Sociology.
Le Bras, G. 1931. "Statistik et histoire religieuse." Revue d'Histoire de l'Église de France 1931. 17. 425—449.
1955—56. Études de sociologie religieuse I—II. Paris: Presses Universitaires.
Lebret, L-J. 1955. "Sociologie religieuse et économie humaine." Sociologie religieuse — Sciences sociales Actes du IV. e Congrès International. 203—238. Paris: Éd. Ouvrières.
Lercaro, G. 1960. "La paroisse, moyen d'intégration religieuse et sociale." Social Compass. 1960/3. 195—208.
Lenski, G. 1963. The Religious Factor. Garden City N. Y.: Doubleday.
Liebman, C. S. 1966. "Some Theoretical Elaboration to the Church-Sect Typology." Review of Religious Research. 1966/3. 157—159.
Lindner, T.—Lentner, L.—Holl, A. 1963. Priesterbild und Berufswahlmotive. Wien: Herder.
Luckmann, T. 1960a. "Neuere Schriften zur Religionssoziologie." Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. 1960/2. 315—326.
1960b. "Vier protestantische Kirchengemeinden." 132—143. (Goldschmidt, Greiner, Schelsky 1960.)
1963. Das Problem der Religion in der modernen Gesellschaft Freiburg, i. Br.: Rombach.
Lübbe, H. 1965. Säkularisierung. Geschichte eines ideenpolitischen Begriffs. Freiburg—München: Karl Alber.
Matthes, J. (szerk.) 1965. Soziologie und Gesellschaft in den Niederlanden. Neuwied—Berlin: Luchterhand.
1967. Religion und Gesellschaft. Einführung in die Religionssoziologie. I. Reinbek: Rowohlt.
1969. Kirche und Gesellschaft. Einführung in die Religionssoziologie II. Reinbek: Rowohlt.
Mendras, H. 1958. "L'influence desd ivers courants migratoires sur la vie relgieuse des campagnes." 154—159. (Boulard stb. 1958.)
Menges, W. 1960. "Diasporagemeinden in der Dynamik der Nachkriegszeit." 162—170. (Goldschmidt, Greiner, Schelsky, 1960.)
Menges, W.—Greinacher, N. 1964. Die Zugehörigkeit zur Kirche. Mainz: Matthias Grünewald.
Metz, J. B. 1968. Zur Theologie der Welt. Mainz: Matthias Grünewald. München: Kaiser.
Moberg, D. O. 1962. The Church as a Social Institution. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
Muelder, W. 1945. "From Sect to Church." Christendom 1945/3. 450—462.
Niebuhr, R. H. 1954. The Social Sources of Denominationalism. Hamden, Conn: The Shoe String Press.
Noel, D. L.—Pinkney, A. 1964. "Correlates of Prejudice: Some Racial Differences and Similarities." American Journal of Sociology. 1964/4. 609—622.
Nuesse, C. J.—Harte, T. J. (szerk.) 1951. The sociology of the parish. Milwaukee: Bruce.
Oates, W. E. 1966. "Religious Factors in Mental Illness." 217—230. Internationales Jahrbuch für Religionssoziologie 2. Köln—Opladen: Westdeutscher.
O'Dea, T. F. 1954. "Mormonism and the Avoidance of Sectarian. Stagnation: A Study of Church, Sect and Incipient Nationality." The American Journal of Sociology. 1954/4. 285—294.
1957. The mormons. Chicago—London: University of Chicago Press.
1960. "Five dilemmas in the institutionalization of religion." Social Compass. 1960/1. 61—68.
Paul, L. 1969. "What is behind the malaise

of the anglican clergy?" Actes de la X. Conference International. Clergy in Church and Society. 19—32. Roma: CISR

Petit, J. 1956. "Structures Sociales et vie religieuses d'une paroisse parisienne." Archives de Sociologie des Religions No. 1. 110—128.

Pfautz, H. W. 1955. "The Sociology of Secularisation: Religious Groups." The American Journal of Sociology. 1955/2. 120—128.

Pin, E. 1961. "Can the urban parish be a community?" Social Compass. 1961/6. 503—534.
1963. La paroisse catholique. Les formes variables d'un systeme social. Roma: Presses de l'Université Grégorienne.

Poblete, R. 1960. "Sociological Approach to the Sects." Social Compass. 1960/5—6. 383—406.

Pope, L. 1942. Millhands and Preachers. New Haven: Yale Univ. Press. Priesteramt 1969. in der Krise. Kevelaer: Butzon et Bercker.

Quinley, H. E. 1970. "The Protestant Clergy and the War in Vietnam." The Public Opinion Quarterly. 1970/1. 43—52.

Quoist, M. 1952. La ville et l'homme. Paris: Ouvrières.

Ratzinger, J.—Maier, H. 1970. Demokratie in der Kirche. Limburg: Lahn.

Redekop, C. 1960. "Decision Making in a Sect." Review of Religious Research. 1960/2. 79—86.

Reimer, J. A. et all. 1971. "The Problems of the Priest — Have his Concerns Become the Church's Crisis?" Review of Religious Research. 12/3. 186—187.

Rémy, J. 1966/a. "Le milieux proche du clergé et l'image qu'ils ont du pretre." Sacerdoce, clergé et changement social CRSR reprints 2. 133—148. Louvain: CRSR.
1966b. "Les institutions ecclésiastiques en civilisations urbaine et industrielle." Social Compass. 1966/1. 39—52.

Rieterman, C. 1965. "Birth Control and Catholics." Journal for the Scientific Study of Religion. 1965/2. 213—233.

Rokeach, M. 1960. The Open and Closed Mind. New York: Basic Books.

Rousseau, A. 1970. "Emploi du terme 'sociologie' dans les textes du Magistère central de l'Église." Social Compass. 1970/2. 309—320.

Santopolo, A. 1958. "L'importance des zones écologiques à l'intérieur de la paroisse urbaine." 63—66. (Boulard stb. 1958.)

Scansoni, J. 1965. "A Note on Method for the Church-Sect Typology." Sociological Analysis. 1965/4. 189—202.

Schillebeeckx, E. 1969. Gott — die Zukunft des Menschen. Mainz: Matthias-Grünewald.

Schelsky, H. 1957. "Ist die Dauerreflexion institutionalisierbar?" Zeitschrift für, Evangelische Ethik. 1957/6. 153—174.

Schneider, H. W. 1952. Religion in 20th Century America. Cambridge Mass: Harvard University Press.

Schreuder, O. 1962. Kirche im Vorort. Soziologische Erkundung einer Pfarrei. Freiburg: Herder.
1967. Gestaltwandel der Kirche. Olten—Freiburg: Walter.
1969. Revolution in der Kirche? Düsseldorf: Patmos.
1970. Der alarmierende Trend. München—Mainz: Kaiser-Grünewald.

Schweiker, W. F. 1969. "Religion as a Superordinate Meaning System and Sociopsychological Integration." Journal for the Scientific Study of Religion. 1969/2. 300—307.

Séguy, J. 1958. "David Lazzaretti et la secte apocalyptique des Guirisdavidici." Archives de Sociologie des Religions. 5. 71—87.

Séguy, J. 1958. "Les sectes d'origine protestante et le monde ouvrier français au XIX. siècle." Archives de Sociologie des Religions. 6. 119—126.
1959. "Problèmes historiques et sociologiques actuels de l'anabaptisme." Archives de Sociologie des Religions. 7. 105—115.
1962. "Sectes chrétiennes et développement." Archives de Sociologie des Religions. 13. 5—16.
1964. "L'ascèse dans les sectes d'origine protestante." Archives de Sociologie des Religions 18. 55—70.
1965. "Les problèmes de la typologie dans l'études des sectes." Social Compass. 1965/3. 165—170.

Shiner, L. 1961. "The Meanings of Secularization." 51—62. Internationales Jahrbuch für Religionssoziologie. 3. Köln—Opladen: Westdeutscher.

Sokolski, A. 1958. "Plan d'étude du secteur urbain en vue d'un planning paroissial." 121—136. (Boulard stb. 1958.)
1960. "Méthode de planning paroissial urbain." Social Compass. 1960/4. 313—324.

Sozialinstitut Essen. Bericht Nr. 51. 1969a. Die kath. Bevölkerung des Dekanates Damma in ihrer Religiosität, Soziabilität und konkreten Situationen des sozialen Kontaktes in einzelnen Lebensbereichen. Essen: Sozialinstitut.

Sozialinstitut Essen. Bericht Nr. 53. 1969b. Prognose der Priesterzahl für das Erz-

bistum Freiburg. Essen: Sozialinstitut.
Spilka, B.—Reynolds, J. F. 1965. "Religion and Prejudice. A Factor-Analytic Study." Review of Religions Research. 1965/3. 163—167.
Stark, W. 1966. The Sociology of Religion I—IV. London: Routledge and Kegan Paul. — New York: Fordham University Press. 1966—1969.
Stark, R. 1971. "Psychopathology and Religious Commitment." Review of Religious Research. 1971/3. 165—176.
— Glock, C. Y. 1968. American Piety: The Nature of Religious Commitment. Berkeley—Los Angeles: University of California Press.
Stedman, M. S. 1964. Religion and Politics in America. New York: Harcourt, Brace and World.
Steger, H.-A. 1970. "Revolutionäre Hintergründe des kreolischen Synkretismus." Internationales Jahrbuch für Religionssoziologie. 6. 99—141. Köln—Opladen: Westdeutscher.
Stotts, H. E. 1966. "The five congregations and the parish." Social Compass. 1966/4. 309—316.
Swoboda, H. 1909. Großstadtseelsorge. Regensburg: K. n.
Szabó, D. 1958. "La paroisse dans la structure écologique de la ville." 17—27. (Boulard stb. 1958.)
Széplábi, M. 1969. "Ist die Dauerreflexion institutionalisierbar? Zum gleichnamigen Aufsatz von H. Schelsky." Bonn. Kézirat.
Tenbruck, F. H. 1960. "Die Kirchengemeinde in der entkirchlichten Gesellschaft. Ergebnisse und Deutung der 'Reutlingen-Studien'." 122—131. (Goldschmidt, Greiner, Schelsky 1960.)
Troeltsch, E. 1960. The Social Teaching of the Christian Churches I—II. New York: Harper et Brothers. (Első kiadás németül 1911, angolul 1931.)
Vanecko, J. J. 1966. "Religious Behaviour and Prejudice. Some Dimensions and specifications of the Relationship." Review of Religious Research. 1966/1. 27—36.
1970. Familie und religiöse Sozialisation. Wien: Notring.
Vernon, G. M. 1962. Sociology of Religion. New York. McGraw-Hill.
1966. "Awareness of Relationship Between Religious Affiliation and Class Position — A Note." Sociological Analysis. 1966/3. 170—172.
Verscheure, J. 1967. Recherches sur le Prêtre. Lille: CRESR. Rapport. No. 1, 1.a, 2. 3.
Vicente, A. G. 1967. L'évolution des sectes. Analyse Sociologique. Le cas de l'antoinisme en Belgique. Louvain: CRSR.
Weber, M. 1920/a. Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie. Tübingen: J. C. B. Mohr.
1920/b. "Die protestantischen Sekten und der Geist des Kapitalismus." 207—236. (Weber. 1920./a.)
Weima, J. 1966. "About the independence of a 'religious' factor in the application of the semantic differential technique." Social Compass. 1966/2. 151—157.
Wenzel, K. 1971. "The Religious Belief System: A Further Refinement". Sociological Analysis. 1971/1. 45—60.
Whitam, F. L. 1962. "Subdimensions of Religiosity and Race Prejudice." Review of Religious Research. 1962/4. 166—174.
Willems, E. 1967. "Validation of Authority in Pentecostal Sects of Chile and Brazil." Journal for the Scientific Study of Religion. 1967/2. 253—258.
Wilson, B. R. 1958. "Apparition et Persistance des Sectes dans un Milieu Social en évolution." Archives de Sociologie des Religions. 5. 140—150.
Wilson, B. 1964. "Eine Analyse der Sektenentwicklung." 279—306. (Fürstenberg 1964.) (Eredetileg: American Sociological Review. 1959/1. 3—15.)
Wilson, R. L. 1971. "Drop-Outs and Potential Drop-Outs from the Ministry." Review of Religious Research. 1971/3. 188.
Winninger, P. 1957. Construire des Églises. Paris: Cerf.
Wölber, H.-O. 1959. Religion ohne Entscheidung. Göttingen: Vandenhoeck et Ruprecht.
Wurzbacher, G.—Bolte, K. M.—Klaus-Roeder, R.—Rendtorff, T. 1960. Der Pfarrer in der modernen Gesellschaft. Hamburg: Furche.
Zdaniewicz, W. 1968. "Le problème des vocations religieuses en Pologne." Social Compass. 1968/3—4. 209—234.
Zulehner, P.—Graupe, S. R. 1970. Wie Priester heute leben. Ergebnisse der Wiener Priesterbefragung. Wien: Herder.
Yinger, M. (szerk.) 1954. Religion, Society and the Individual. New York: Macmillan.
Yinger, M. J. 1963. "Religion and Social Change: Functions and Dysfunctions os Sects and Cults among the Disprivileged." Review of Religious Research. 1963/2. 65—83.

AZ ÁLLAMI IPARBAN FOGLALKOZTATOTT MUNKÁSOK LÉTSZÁMÖSSZETÉTELE, MUNKAKÖRÜLMÉNYEI ÉS BÉRARÁNYAI.

Statisztikai Időszaki Közlemények, 1971. 196. sz.

A KSH Iparstatisztikai Főosztálya által kiadott, az Időszaki Közlemények sorozatban megjelent felvétel, cikkünk tárgya — a rendszeres, 5 évenkénti iparstatisztikai adatfelvételen nyugszik. A Központi Statisztikai Hivatal először 1959-ben, majd 1964-ben hajtott végre ilyen felmérést, melyekről a Statisztikai Időszaki Közlemények 41. kötetében (1961) és 82. kötetében (1966) be is számolt.

E kiadványok foglalkoznak az ipari munkások létszámösszetételével, munkakörülményeivel, bérarányaival stb. A jelen kiadvány a szokásos adatok közlése mellett különös gonddal foglalkozik az aktuálisabb kérdésekkel: a női munkaerő iparba való bekapcsolódásával, a munkaerővándorlással, a munkabérek és a munkakörülmények alakulásával.

E témák megragadásánál a szerző nagyon helyesen különös súlyt fektet a kérdések társadalmi oldalaira, s így az iparstatisztika keretein jóval túllépve a szociológia területére lép át. A szociológiai és az iparstatisztikai törvényszerűségek kapcsolatainak megkeresése e kiadvány legfőbb érdeme.

1969-ben 684 800 férfi és 410 600 női munkás dolgozott az állami iparban. Áttekintve az elmúlt tíz év létszámstatisztikáján, észrevehető, hogy a női munkások az elmúlt periódusban nagyobb számban vállaltak munkát első ízben az iparban, mint a férfiak. Amíg 1959-ben az összes munkás 31,5 százaléka volt nő, addig — a férfi munkaerő 120 ezres növekedése mellett — 1969-ben már 37,5 százalék a női munkások aránya.

Kétségtelen, hogy az a folyamat, amely az 1950-es évek elején elkezdődött, majd az 50-es évek végén újabb lendületet vett: a mezőgazdasági s különösen a férfi munkaerő iparba vándorlásával, az elmúlt években lényegesen mérséklődött. Mégsem mondható, hogy ma már a mezőgazdaság nem képez munkaerőtartalékot az ipar számára. Valószínű, hogy a férfi mezőgazdasági munkaerőtartalékok jelentősen csökkentek, s helyükbe a mezőgazdaságból a könnyűipar, elsősorban az élelmiszeripar és textilipar különböző ágazataiba bekapcsolódó nők léptek. Így lehetséges, hogy az 1968. január 1. és 1969. szeptember 30. között munkahelyet változtatók még mindig 11%-a korábban mezőgazdasági munkát végzett.

A mezőgazdaságból az iparba való áramlás társadalmi, szociológiai értelmezése ma már nem ütközik különös nehézségekbe. Tudjuk, hogy e folyamat történeti előzményeit a magyar kapitalizmus bölcsőjénél kell keresni. A huszadik századi magyar fejlődésre az az ellentmondásos helyzet jellemző, hogy a szinte folyamatosan jelenlevő agrár-munkaerő felesleget az ehhez képest nem elég gyorsan fejlődő kapitalista ipar nem tudja felszívni. Csupán az ipari konjunktúrák fejtenek ki meg-megújuló nagyobb szívóhatást, melyek közül e szempontból a legjelentősebbnek a 30-as évek második felének háborús gazdasági fejlődését kell tartanunk.

Az 50-es évek elhamarkodott mezőgazdasági politikája megszüntette azt a már-már kialakuló egyensúlyt az ipar és a mezőgazdaság között, amelyhez a 45-ös földosztás nyújtotta volna az alapot, s nagyarányú vándorlást indított el az ipar felé. A 60-as évek fordulóján alakuló tsz-ek nehézségei, bár csökkentett mértékben, újra okai lettek az elvándorlásnak —, párhuzamosan az ipar nagyarányú munkaerőszükségleteivel. A mezőgazdaság így meg-megújuló elhagyása a 60-as években kezdett el fokozatosan csökkenni.

Valószínű, hogy az urbanizálódás, a lehetséges életmódváltás s egyéb faktorok hatására az elvándorlás fent említett mérsékeltebb aránya hosszabb időre állandósulni fog.

Bonyolultabb, de még megoldható feladatokat jelent a mezőgazdaságból az építőiparba és onnan az ipar más ágazataiba vándorlás ténye. Az építőipar mezőgazdasághoz hasonlatos munkakörülményei, alacsony gépesítettségi foka, a munkások életmódjára gyakorolt kisebb átalakító hatásával átmeneti állomást képez a mezőgazdaságból az iparba vándorlók számára. Másrészt azok a rétegek ragadnak itt meg, amelyek már nem elég fiatalok, vagy fogékonyak valamilyen szakképzettség megszerzésére, illetve akik viszonylag „szabad" életmódjukat, s pusztán fizikai erejükkel megkereshető esetleg magasabb fizetésüket nem akarják feladni.

Az ipar egyes ágazatai közötti vándorlások már olyan társadalmi és gazdaságpolitikai problémákat rejtenek magukban, melyek feltárása a jövő feladatai közé tartozik.

A munkaerővándorlás kitüntetett témája e kiadványnak. Adatainak, következtetéseinek jelentősége elsősorban azért nagy, mert szembehelyezkedik a köztudatban — leggyakrabban egyéni élmények alapján — kialakult képpel: a gazdasági reform bevezetésével, a munkaerővándorlás korábbi korlátainak feloldásával olyan nagymértékű, az ipar egészére kiterjedő munkaerővándorlás kezdődött el, amely megnehezíti, sőt lehetetlenné teszi a termelést. Ez a helytelen kép adja meg a kérdés aktualitását, ezért foglalkozik vele a szerző olyan alaposan. Ha az adatok elemzése és a következtetések olykor-olykor ellentmondásosak is, a bizonyítás mégis meggyőző:

„A gazdaságirányítás reformja bevezetését követően időarányosan (havi átlagban) mintegy kétszer annyi munkás változtatott munkahelyet, mint az ezt megelőző négy évben, míg összes munkahelycseréik száma — ugyancsak havi átlagban — ennél kisebb arányban, 37 százalékkal emelkedett. Egyben azt jelenti, hogy 1968. I. 1. óta többen vagyan, de átlagosan kevesebb alkalommal változtattak munkahelyet."

A munkahelyváltoztatók számának növekedése teljesen érthető. Az 1968 előtti adminisztratív korlátok lehetetlenné tették, hogy a munkások egyéni igényeiket folyamatosan, telmerülésükkel nagyjából azonos időben kielégíthessék. Így a korlátok felszakadásakor egy mesterségesen megmerevített állapot oldódott fel, és kissé elkésve elindult az újrarendeződés útján. Bár a vizsgálat — nagyon rövid — két éves periódusa alatt e folyamat korántsem juthatott nyugvópontra, mégis arra kell következtetnünk, hogy a mozgásban részt vevők legnagyobb része (itt elsősorban azokra gondolunk, akik egyszer — 69 százalék — vagy legfeljebb kétszer — 20 százalék — változtattak munkahelyet) viszonylag rövid idő alatt megtalálta új helyét. A korlátok feloldódásának legpozitívabb momentuma éppen ebben az újrarendeződésben található meg.

Bár a vizsgálat nem tekinthette feladatának azon okok felkutatását, amelyek a munkásokat a munkahelycserékre ösztönözték, valamint azzal sem foglalkozhatott, hogy a munkahely-változtatásokkal sikerült e beváltani a hozzáfűzött reményeket, mégis egyes adatokból következtethetünk az eredményekre. Igaz, veszélyes dolog a munkahely-változtatás céljait utólag szerzett, közvetett adatokból visszavetíteni, az eredmények azonban olyan pregnánsak, hogy nem tekinthetett el ettől a szerző.

A munkahely-változtatások igen jelentős része szakmai-munkaköri előrelépéssel járt. Az 1968 óta munkahelyet változtató műszaki alkalmazottak 24%-a, az adminisztratív alkalmazottak 15%-a dolgozott előző munkahelyén szakmunkási munkakörben. Nagyon valószínű, hogy korábban a fent említett két, illetve három munkakör közötti áramlás meg sem közelítette ezeket az értékeket. Legalább ilyen jelentősége van annak, hogy a munkahelyüket megváltoztató jelenlegi szakmunkások közel 20 százaléka volt előző munkahelyén betanított munkás. Ez úgy képzelhető el, hogy korábban a szakmunkás oklevéllel rendelkező munkás (esetleg más szakmában) betanított munkásként dolgozott, és most saját szakmájában vagy — szakmunkás oklevél nélkül — nagy szak-

mai tapasztalat birtokában sikerült más munkahelyen szakmunkás munkakörbe kerülnie.

A társadalmi mobilitás felgyorsulásának legjobb bizonyítékait azok, a felvétel időpontjában betanított munkásként dolgozó, 1968 óta munkahelyet változtató munkások adják, akik korábban segédmunkásként dolgoztak. E segédmunkások 46%-a tudott a munkahely-változtatás eredményeként betanított munkásként elhelyezkedni.

Ha a célok ilyen utólagos visszavetítése nem hibás, akkor nagyon valószínűnek látszik, hogy a munkahely-változtatások kedvezőbb lehetőségeket nyújtottak a társadalmi mobilitásra, mint a hosszabb ideig azonos munkahelyen való tartózkodás.

Ebben a társadalmi szempontból sem jelentéktelen mozgásban, nem egyforma arányban vettek részt a szak-, a betanított és a segédmunkások s megint másképpen a férfiak és a nők. A szakmunkások mutatkoztak a legstabilabbaknak, csupán 15,8%-uk, a betanított munkások ennél valamivel nagyobb része — (25,7%) — és a segédmunkások 38,5%-a változtatott munkahelyet.

Nem meglepő, hogy a segédmunkások rétege instabilabbnak mutatkozott, mint a szakmunkásoké vagy a betanított munkásoké. Nyilvánvaló, hogy a szakmunkás képesítéssel szemben inkább fizikai erejükre támaszkodó segédmunkások azok, akik legkevésbé kötődnek egy-egy iparághoz vagy vállalathoz. Egy-egy iparág struktúrája, gépesítettségi foka, fejlettsége meghatározza segédmunkás-igényeit is. Így segédmunkát a legnagyobb arányban igénylő ágazatok között helyezkedik el például az építőipar, amely munkahelyeit — időnként, a munka befejezésekor — változtatja. Az építőiparban dolgozó segédmunkások életmódja olyan, mint a vándoroké; lakóhelyük állandó változása, családjuk távolléte sokszor rendezetlen életkörülményeket teremt. Azok a segédmunkások, akik életmódjuk viszonylagos rendezettségét akarják helyreállítani vagy azok, akik a különélés anyagi feltételeit jobban biztosító munkahelyet találnak, a lakóhelyüktől egyre inkább távolodó munkahelyüket időnként elhagyják s közelebbivel váltják fel. Más oldalról ezek az instabil segédmunkás rétegek biztosítják — az ország különböző területein viszonylag arányosan — a „mozgó iparágak" munkaerőellátottságát.

A más munkahelyet keresők legnagyobb része egyébként — az átlagosnál jóval alacsonyabb órabérű — fiatalabb korosztályokból kerültek ki. A 19—20 évesek korosztályának 40%-a, 21—25 éves korosztály 37%-a hagyta el munkahelyét a vizsgálat kétéves periódusában. Az idősebb korosztályok ennél lényegesen kisebb hányada (10—20%) változtatott munkahelyet. A vándorlásban részt vevő fiatalabb korosztályokban a szakmunkások, az idősebbekében a segédmunkások aránya magasabb. Az életkor, az órabérek és a szakképzettség összefüggéseinek vizsgálata azt bizonyítja, hogy e korosztályok munkaerővándorlása akkor csökken, amikor órabérük eléri az átlagos szintet. Meggondolandó, helyes-e, hogy amíg a fiatal szakmunkások 26—35 éves koruk között érik el a szakképzettségüknek megfelelő órabérek átlagát, addig a betanított és segédmunkások 21—25 éves koruk között. Bármennyire is csökkent az azonos munkahelyen dolgozók között ezen korosztályok aránya — jelenti ki a szerző —, „nőtt azoknak a száma, akik ennél hosszabb ideje azonos (a jelenlegi) vállalattal vannak munkaviszonyban, tehát legalább 10 éve nem változtattak munkahelyet. A megnövekedett munkaerőmozgás csak kevéssé érintette a vállalatok törzslétszámát, sőt, a tartósan egy helyen dolgozók száma és létszámaránya növekedett".

Bár a munkahely-változtatások okai között — különösen a fiataloknál — jelentős helyet foglalt el a magasabb bérekre való törekvés, mégis — az átlagbér-szabályozás rendszerének hatására — „az 1968. I. 1. óta munkahelyet változtatókra az jellemző, hogy átlagbérük alacsonyabb, mint azoké az azonos munkakörben dolgozóké, akik ebben az időszakban nem változtattak munkahelyet".

A közgondolkodás hajlamos arra, hogy a munkaerő-vándorlást ne komplex gazdaság-

politikai és társadalmi folyamatként fogja fel, hanem csak egy kérdést szegezzen vele szembe: vajon a vándorlás iránya, mértéke megfelel-e a gazdaságpolitikai szándékoknak? Így azután, mechanikusan, kétféle vándorlástípus konstruálódik: hasznos és fölösleges.

Nem vonható kétségbe se a gazdaság- se a társadalompolitikai szemlélet jogosultsága, csupán az, hogy e gondolatmenet a munkaerő-vándorlás kizárólagos mércéje legyen.

A munkaerő-vándorlást olyan optimális körülmények között állandóan működő folyamatnak kell tekintenünk, amely egyéni-társadalmi ártalmakat fejez ki. E mozgás gazdaságpolitikai vagy társadalompolitikai befolyásolása csak mindkét oldal kimerítő ismeretén alapulhat. A komplex megítélés és az ebből levonható következtetések hatásfoka többszörös lehet, s kizárná például annak lehetőségét, hogy a munkások társadalmi mobilitásra való igényei gazdaságpolitikai törekvésekkel kerüljenek szembe.

Úgy tűnhet, hogy a kétéves periódusban ténylegesen szembekerültek egymással a gazdaságpolitikai és a társadalmi szempontok. Pedig az a tény, hogy a felvétel időpontjában az állományban levő munkások 30%-ának a jelenlegi volt első munkahelye, és 30%-uk rendelkezik a jelenlegi munkahelyén több mint 10; 15%-uk pedig 15 éves szolgálati idővel, azt bizonyítja, hogy a vállalati törzsgárdák a munkahelyváltoztatások ellenére sem gyengültek, sőt erősödtek.

A vállalati törzsgárdák erősödése, arányuk növekedése kétségtelen feltétele a helyi tapasztalatok folyamatos növekedésének. Kérdéses azonban az — és itt különösen a szakképzett munkaerőre gondolunk —, hogy a munkaerő-vándorlásban intenzívebben részt vett dolgozók sokszínű tapasztalataikkal nem teremtenek-e kedvezőbb feltételeket a technikai fejlesztések bevezetésére, a régóta azonos munkahelyen dolgozó s nagyon gyakran munkába állásuk óta azonos munkafolyamatokat végző törzsgárdákkal szemben? S ha a szakmunkásképzés olyan magas színvonalú lenne, hogy az iparban még nem használatos technikákat is megtanítaná, akkor is csupán a törzsgárdák szakmunkás rétege vehetné fel a versenyt a több munkahelyet megjárt szakmunkásokkal. A törzsgárdák betanított munkásainak technikai ismeretei azonban mindenképpen alatta maradnak a több munkahelyet megjárt, többféle munkafolyamatba betanult, hasonlóan szakképzetlen munkásokénál.

E kiadvány szerzője lényegében ugyanezt a kérdést közelíti meg egy másik, az ipar fejlődésének és a munkahelyi törzsgárdák kialakulásának összefüggéseit kereső gondolatban: „Az ennyire stabil rétegek kialakulásának a gyors iparfejlődés, a jelentős strukturális változások nem kedveznek." Vagyis azokban az üzemekben alakul ki a nagy szolgálati idővel rendelkező törzsgárda, ahol az ipar technikája, struktúrája nem, vagy csak alig változott az elmúlt évtizedekben.

Ezzel függ össze az a gondolat is, hogy a fiatalabb rétegek gyakoribb munkahely-változtatása pozitív eredményekkel is szolgálhat: szakmájukban többirányú tapasztalatokhoz juthatnak, mint akkor, ha munkábalépésüktől fogva azonos munkahelyen dolgoznak.

A kiadvány a továbbiakban beszámol arról, hogy 1964 és 1969 között milyen változások mentek végbe a munkásság munkaidőrendjében és munkakörülményeiben.

A 48 óránál rövidebb munkahétre való áttérés 1968-ban kezdődött meg, és a vártnál gyorsabb ütemben alapvető változásokat eredményezett.

Amíg 1967. december 31-én a munkásság 82,2%-a 48 órát dolgozott egy héten, addig egy évvel később a munkásság 74,9%-ának 44 órás munkahete volt, s csupán 6%-ra tehető azok aránya, akik ennél hosszabb munkaidőben dolgoztak. E változásnak a vártnál sokkal gyorsabb, szinte az egész iparban egyszerre történő megvalósulása teljesen kizárta — jegyzi meg a szerző — annak lehetőségét, hogy a munkaerő-vándorlás iránya azon iparágak, vállalatok felé forduljon, amelyekben az új időrendet a többinél korábban vezették be.

Ha arra gondolunk, hogy az új gazdasági mechanizmus előkészítő szakaszában olyan

szabályozók és rendelkezések kidolgozására törekedtek, amelyek a népgazdaság különböző ágazatai és azon belül is az egyes vállalatok között társadalmilag hasznos átstrukturálódást hoznak létre, akkor kétséges, hogy az iparágak és az egyes vállalatok közötti jelentéktelen bérszínvonal-különbség elegendő lehetett-e az átstrukturálódás automatikus létrejöttéhez? A munkások havi keresetének átlaga körül az iparágak egész sora tömörül, s fölötte szinte kivétel nélkül csak a hagyományosan jól fizetett, nehéz fizikai és egészségi ártalmakban bővelkedő iparágak állnak (bányászat, kohászat). Amíg a bányászatban nyerhető havi kereset 35,2%-kal (kohászatban 8,9%-kal) haladja meg a műszeripar által megjelenített átlagot (100,1%), addig a közlekedési eszközök gyártása csak 4, a gépgyártás 3 százalékkal áll az átlag fölött. Olyan fontos iparágak, mint az építőanyagipar, vegyipar, nyomdaipar stb. az átlagos szint alatt állnak. Kétségtelen társadalmi problémákat okozhat, ha bizonyos iparágak vagy üzemek fejlesztése a bérezés olyan javításaival jár együtt, amelyeket azokban az üzemekben, melyek termelése az adott szinten már nem kívánatos, csak a megfelelő visszafejlődés, illetve átstrukturálódás után, tehát később hajtanak végre. Az ilyen üzemekben dolgozó munkások a jelenlegi körülmények között – a gazdaságpolitikai szándékok és érvek ismeretének teljes hiányában – joggal érezhetik a létrejött differenciák igazságtalanságát.

E kiadvány megpróbálja feltérképezni, hogy az elmúlt öt évben milyen mértékben változtak meg a munka feltételei, a munkások mekkora hányada van ma kisebb-nagyobb egészségi ártalomnak kitéve. Ezen a téren, a kiadvány szerzője szerint is, egyenetlen a fejlődés. Természetes, hogy csak komoly ráfordításokkal, korszerű műszeresorvosi felkészültséggel alakítható ki egy olyan apparátus, amely az egészségi ártalmak mérésére alkalmas, s objektív adatokat szolgáltat. Ennek hiányában a vállalatok maguk sorolták be a munkafajtákat, s nemritkán előfordult az is, hogy az öt évvel korábban egészségre ártalmasnak minősített munkahelyet ma „egészségi ártalmak nélküli"-nek tekintették.

1964-ben a munkások 51,4, 1969-ben 35,6%-a dolgozott egészségre ártalmas körülmények között. Nyilvánvaló, hogy egy-egy munkahelynek egy-egy speciális ártalom alá sorolása (hő, por, pára, zaj stb) csak mechanikus leegyszerűsítése a valóságnak, mert legtöbbször az egyes ártalmak nem egymástól elkülönítve jelentkeznek.

A kiadvány szerzője szerint az egészségi ártalmak csökkenése — a már említett besorolási problémákon túl — köszönhető részint azon ágazatok létszámaránya csökkenésének, amelyekben viszonylag nagy számban dolgoznak egészségi ártalomnak kitett munkások (pl: bányászat, építőanyagipar, textilipar), másrészt bizonyos modernizálásoknak és üzemi rekonstrukcióknak tulajdonítható.

Dávid János

Kolosi Tamás

A TÁRSADALMI STRUKTÚRA ELMÉLETÉHEZ

Kossuth Könyvkiadó, Budapest, (1971)

A Társadalomtudományi Intézetben végzett kutatások figyelemreméltó eredménye látott napvilágot Kolosi Tamás tanulmányával. A szerző az elmélettörténet oldaláról, a marxista nézetek szisztematikus feldolgozása segítségével törekszik feltárni azt az elméleti értékrendszert, amely a társadalmi struktúra tudományos tanulmányozásának ideológiai alapja lehet. Hézagpótló munka ez, hiszen az eddigi írások, akár pro, akár kontra csupán egy-egy klasszikus gondolatra hivatkoztak.

Kolosi Tamás el akarja kerülni az elméleti alapokhoz, hagyományokhoz való szubjektív viszonyulást, a tetszőleges fel-

használást. Jól tudja, hogy ez csak úgy lehetséges, ha a struktúraelméletet a marxi gondolatrendszer egészébe helyezi, és végig követi a nézetek evolúcióját a forrásoktól a megszilárdulásig. Felismeri a szerző, hogy a mai struktúra *marxista* értelmezése csak az ideológiai és elemzési értékrend folyamatosságán alapulhat.

Kifejtésének axiomatikus alapelve, hogy a társadalmi struktúrának két szintje van: az osztályszerkezet és a rétegződés. Úgy vélem, vitathatatlan a megállapítás, mely szerint a társadalmi struktúra marxista koncepciója genezisét tekintve osztályelmélet. Ezért Kolosi Tamás figyelmét főként a marxi osztályfelfogás köti le. Már a források tekintetében is fontos mozzanatra hívja fel a figyelmet, ti. arra, hogy bár az osztály átvett fogalom, tartalmát tekintve mégis messze áll a társadalmi csoportok *osztályozás*szerű felfogásától és minden történetfilozófiai, politikai és biológiai értelmű osztálytól. Jelentős gondolat, amit ma nagyon sokan figyelmen kívül hagynak, hogy marxi értelemben az osztály nem jövedelmi különbséget jelöl, nem a munkafolyamat megosztásán alapul, hanem a termelési folyamat társadalmi viszonyait kifejező érdekegység. Ez az a döntő tényező, amiért Marx az angol nemzetgazdaságtanból (Smith és Ricardó nézeteiből) indult ki elsősorban. Az érdek- és osztálytörekvés, valamint a gazdasági törvények objektivitásának kapcsolódása a termelőfolyamattal az, ami Marxot egy mélyebb értelmű osztály fogalom megalkotásához vezeti.

A Tőke — mutat rá Kolosi Tamás — világosan reprezentálja, hogy Marx nem a munka jellegéből, hanem a tőkeviszony különbségeiből vezeti le az osztályokat. Azt is nagyon világosan kimutatja, hogy Marx az osztálystruktúrát a termelőmód egészéből és nem a tulajdonformából származtatja. Rendkívül aktuális az a marxi gondolat is, hogy a tőke nem dolog, hanem társadalmi viszony, amelynek jelentős feltétele az ember és a termelési eszközök viszonya. A marxi gondolatok elemzésének alapvető tanulsága, hogy lehetetlen a társadalmi struktúra megértése a termelési folyamattól és az ebből fakadó társadalmi viszony-*rendszerektől* függetlenül.

A II. Internacionalé vezető teoretikusainak struktúraelméleteit elemezve Kolosi Tamás leírja, hogy az osztály helyét hogyan veszi át a réteg és a termelési viszony helyét az életvitel, az élethelyzet. Bár néhol leegyszerűsítő a tárgyalási mód, mégis igaz a végső konklúzió, hogy ahol a termelési viszonyok egésze helyett a tulajdon vagy az elosztási viszony válik meghatározóvá, a struktúrakép torzulttá válik. Sajnos Plechanov nézeteinek elemzésével a szerző adós marad. Így a marxi gondolatok elemzésével ellentétben Lenin gondolatainak forrásai csak gyakorlati értelemben tárulnak fel. Pedig Plechanov és mások nemcsak a kritika tárgyát jelentették, hanem segítséget is a sajátos orosz viszonyok kapitalista struktúrájának megértéséhez. Lenin tevékenységében mindig nagy szerepet játszott az osztály és rétegek együtt szerepeltetése, a rétegződés-elmélet politikai felhasználása. A politikai érzék következtében kerül előtérbe Leninnél az érdekstruktúra. Rendkívül jelentős módszertani tanulság, hogy miként tud Lenin a közvetlen tények látszatán túllépni, a lényegi különbségek feltárásáig. (A társadalmi struktúra nem direkt módon fejeződik ki, hanem az egyediségek és az ideologikus viszonyok által takartan.)

A lenini gondolatkört elemezve jelentősnek tűnnek a struktúra vitákban szinte figyelmen kívül hagyott gondolatok; éspedig, hogy az osztályok megszüntetésének alapja az antagonisztikus érdekek felszámolása ugyan, de lényeges feltétele a város és falu, a szellemi és fizikai munka különbségének a felszámolása, a munkás és paraszt közötti különbség megszüntetése. Sajnos Kolosi Tamás Lenin elemzése kapcsán kevésbé von le következtetéseket, pedig itt a mával való kapcsolódás a gyakorlati gazdasági tényezők hasonlósága folytán kézenfekvőbb.

A szerző viszonylag nagy hangsúlyt helyez a sztálini felfogás forrásainak elemzésére. Bucharin nézetei valóban a politikai taktikának megfelelőbb, ún. politizált struktúrafelfogás felé hajlanak, és Sztálin ezt a koncepciót fejleszti tovább. Nem foglalkozik azonban a szerző azzal a kérdéssel, hogy mi a politikai szempontok előtérbe kerülésének oka (vagy okai), így Bucharin és Sztálin esetében is az egyéni és elméleti hiányosságok kerülnek előtérbe. Hiányzik annak bemutatása, hogy a hatalmi jogviszonylatok, valamint az ipari, mezőgazdasági érdekek különbözősége hogyan vezetnek a tulajdonforma abszolutizálásához.

A tanulmány utolsó részében a mai viták *rövid* áttekintése szerepel. E struktúrafelfogások jelentőségét főként a sztálini nézet fellazításában látja, de nem annak meghaladásában. A tulajdonforma vagy munkamegosztás vitát némi joggal hamis alternatívának tekinti a társadalmi struktúra egészére nézve. Adós marad azonban azzal a válasszal, hogy lehet a mai körülményekre alkalmazni a kétségtelenül racionális marxi interpretációt.

A társadalmi struktúra két szintjéről vallott felfogás a tanulmány kiindulópontja és refrénszerűen visszatérő gondolata. Ez a kitüntetett tézis egyidejűleg erénye és hibája az elemzésnek. Erénye, mert kimutatja, hogy a lényegében technikai munka megosztásán vagy a foglalkozáson alapuló rétegződéselmélet soha nem helyettesítheti a társadalmi alaptagozódás elméletét. E gondolat bizonyítása azonban elsősorban nem ontológiailag, hanem a gnoszeológiai sajátosságok leírásával történik. Kolosi Tamás a két szint különbségeinek érzékeltetése érdekében a megközelíthetőség különbségeit abszolutizálja. Ennek megfelelően az osztály és az osztályviszony, mivel „minden elemében világnézeti, ideológiai jellegű", „teoretikus analízissel" „a társadalmi fejlődés és az összfolyamat általános szintjén" közelíthető meg.

A rétegződéselmélet viszont alapjában nem lévén ideologikus probléma, „statisztikai-empirikus indikátorok alapján", „leíró módon" „a társadalmi csoportok közötti egyes kapcsolatokon" alapulva *csoportosítja* az embereket. A két szint ilyen merev szembeállítása abból a gondolatból táplálkozik, hogy az általános és egyes jelenségek között nincs kontinuitás; hogy az általánost kifejező fogalmak egyenesen nem operacionalizálhatók. De Kolosi Tamás csak a két végpontot látja, ezért az elméleti analízis mint a tapasztalatokkal nagyjából egybe vágó *logikai* rendszerezés és a konkrét kutatás mármár mint durva empirizmus jelenik meg.

A társadalmi struktúra nézetem szerint valóban a szintek objektív rendszerét jelenti, ahol az alaptagozódás osztályaitól, rétegeitől haladhatunk a foglalkozási rétegződésig és viszont. De közöttük még nagyon sokfajta szint található. Az ipar és mezőgazdaság az osztályok új szinten való megjelenései, mint ahogy az alaptagozódás más szinten való megjelenése a szellemi és fizikai, illetőleg a városi, falusi rétegződés is. Mint ahogy az ifjúság, a nők, az öregkor elsősorban nem demográfiai kérdés, hanem a társadalmi struktúra sajátos érdekszintje. Meghatározott szinteket jelentenek a helyi társadalmak (régiók, érdekközösségek), a szervezeti érdekközösségek, a konkrét elosztási viszonyból fakadó életviteli csoportok s végül a munkajelleg-csoportok és a szakmai rétegek. Ezek kapcsolódási rendszere (totalitása) adja a társadalmi struktúra egészét, teljességét. Ilyen értelemben objektíve és szubjektíve is nagyobb a lebontás (a folyamatosság) lehetősége és ténye. Természetesen a kontinuitás nem minden esetben teremthető meg, főleg direkt módon nem, de az osztálytagozódás és a rétegtagozódás, valamint az elméleti és empirikus analízis jobban és szervesebben kapcsolódik egymáshoz, mint ez Kolosi Tamás tanulmányából kitűnik.

E problémák nagy része onnan adódik, hogy a társadalmi struktúra megközelítésének három lehetséges útja: az elmélettörténeti hagyomány rekonstrukciója, a társadalomtörténeti levezetés és a társadalmi tapasztalat általánosításából nála teljességgel az első dominál. Az igazság kedvéért meg kell jegyezni, hogy másoknál viszont csak a tapasztalat egyedi életvitelekben megnyilvánuló és nem szintetikus formája az uralkodó. Természetesen csak a teljesség igényével fellépő kutatástól lehet számon kérni mind a három szempont érvényesítését. Figyelmen kívül hagyni vagy más szempontból megítélni a többi forrásból származó érvelést azonban nem lehet. Ezért nincs meg Kolosi írásának egyensúlya, a kiváló elmélettörténeti elemzés mellett szegényesebb a mai társadalmi struktúrára vonatkozó elgondolása. Kétségtelenül látszik, hogy a marxi nézetek interpretációjának alkalmazása a konkrét helyzetre a szerzőnél is további kutatásoktól függ. E tekintetben a tanulmány eredményes ígéret, hogy a folytatás nem marad el.

Kolosi Tamás tanulmányának minden kifogástól függetlenül jelentős értéke, hogy a marxista struktúraszemlélet értékrendszerére hívja fel a figyelmet, és a teljesebb, komplexebb elemzés útjait írja le.

Balogh József

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Helle Mária
A kézirat nyomdába érkezett: 1972 III. 16. – Terjedelem: 12,6 (A/5 ív)
72.73296 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

СОДЕРЖАНИД

Статьи

КАЛЬМАН КУЛЬЧАР: Участие непрофессионалов в принятии решений в организациях (Теоретические выводы исследования по социалогоии права). 317
ЛАЙОШ ХЕТИ-ЧАБА МАКО: Отншения интересов в производственных организациях 335
БЕЛА БУДА: Социология психиатрии .....
Области проблем, дилемы, перспективы развития в свете американских исследований 355
ТОМАШ ТАХИН—ИШТВАН КИШ—БАЛАЖ КЕЗДИ—ДЬЕРДЬ КОЦАН—КАРОЙ ОШВАТ—ЙОЖЕФ ПЕРЦИ: Опыт изучения аттитюдов относительно душевных заболеваний 383

Дискуссия

ЮДИТ ХАБЕР: Школа и знание, школа и культура 407

Социологическая жизнь в странне

АЛЬФРЕД ЛЕХОЦКИ—АРПАД ТОТ: Социологическая группа в Мишкольце 417

Образование

ЖУЖА ГЕРЕ: Социологическое образование в Варшавском университете 427

Обозрение

МИКЛОШ ТОМКА: Современная буржуазная социология религии 431
Толожение промышленных рабочих в свете новых ибданий ЦСФ. (Янош Давид) 453
Томаш Колоши: К теории социальной структуры (ЙОЖЕФ БАЛОГ) 457

Egyes szám ára: 25,— Ft
Előfizetés egy évre: 80,— Ft

Index: 25.781

CONTENT

Articles

KÁLMÁN KULCSÁR: The role of laymen in bureaucratic decisions (Theoretical conclusions of a research in sociology of law) 317
LAJOS HÉTHY—CSABA MAKÓ: System of interests in an industrial enterprise.... 335
BÉLA BUDA: Psychiatric—sociology, Problems, dilemmas and perspectives of American researches 355
TAMÁS TAHIN—ISTVÁN KISS—BALÁZS KÉZDI—GYÖRGY KÓCZÁN—KÁROLY OZSVÁTH—JÓZSEF PÖRCZI: Investigation of attitudes toward mental desease..... 383

Discussion

JUDITH HABER: School and knowledge, school and culture 407

Notes on sociological activities

ALFRED LEHOCZKY—ARPÁD TÓTH—PÁL TÓTH: Sociological research group at Miskolc 417

Notes on sociological training

ZSUZSA GERŐ: Training of sociology at the University of Warszawa 427

Trend reports on current sociological research and book reviews

MIKLÓS TOMKA: Trend report on the Western literature of sociology of religion. 431
New official statistics on the situation of industrial workers (JÁNOS DÁVID)..... 453
TAMÁS KOLOSI: Theoretical questions of social structure (JÓZSEF BALOGH) 457

1828
AKADÉMIAI KIADÓ

316.877

SZOCIOLÓGIA

Az MTA szociológiai bizottságának folyóirata

1972
4

SZOCIOLÓGIA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA SZOCIOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:

GOMBÁR CSABA *szerkesztő*, GYENES ANTAL, HEGEDŰS ANDRÁS, HUSZÁR TIBOR, KULCSÁR KÁLMÁN, MÓDRA LÁSZLÓ, MOLNÁR LÁSZLÓ *főszerkesztő*, NEMES FERENC, SZABADY EGON, *a szerkesztő bizottság elnöke*, SZÁNTÓ MIKLÓS, SZECSKŐ TAMÁS, SZELÉNYI IVÁN *szerkesztő*, SZENTPÉTERI ISTVÁN

A szerkesztőség címe:

1250 Budapest I., Uri u. 62. II. 58
Telefon: 160–160/541

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a *Posta Központi Hírlapirodánál* (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 80,– Ft. Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.
Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál*, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111–010, pénzforgalmi jelzőszám: 215–11488, és az *Akadémiai Könyvesbolt*ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22. Telefon: 185–612.

TARTALOMJEGYZÉK

Tanulmányok

MOLNÁR LÁSZLÓ: A „politikai magatartás" rendszerszemléletű elemzéséhez 461
A. G. HARCSEV—SZ. I. GOLOD: A családos nő munkavállalásának motívumai ... 483
KÁRPÁTI ZOLTÁN: Területi hátrányok és az életforma urbanizációja (Békés megyei példa) 506
VOIGT VILMOS: Egyetemes magyar néprajz? 528

Közlemények

NAGY EMIL: Napjaink szovjet szociológiájából. (A szovjet szociológia ma c. gyűjteményes kötet kapcsán) 544
RÉZLER GYULA: Magyar város és üzemszociográfia a két világháború között: mérleg és visszatekintés 556

Műhely

HUNYADI GYÖRGY: Áttekintés a MRT Tömegkommunikációs Kutató Központ munkájáról 573
SZÜCS ISTVÁN: Tájékoztató a Budapesti Városépítési Tervező Vállalatnál folyó településszociológiai munkáról 578

Oktatás

ROBERT BLUMSTOCK: A szociológiai oktatás és kutatás időszerű kérdései Kanadában 582

Tájékozódás

PAPP ZSOLT: Megjegyzések a szociológiáról és a szociográfiáról — Erdei Ferenc könyvének tükrében 588
VARGA KÁROLY: A szociológia helyzete az európai szocialista országokban (J. Wiatr: The State of Sociology in Eastern Europe Today) 592
KULCSÁR KÁLMÁN: A népi ülnökök a bíróságon *(Peschka Vilmos)* 595
BÁNLAKI PÁL: A szociometria módszertana 598
FORINTOS GYÖRGY: Tallózás a lengyel szociológiai folyóiratokban (1969–71) 602
TAGÁNYI ZOLTÁN: Társadalom és kultúra (Három lengyel könyv ismertetése) ... 613

Hírek 617

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

TANULMÁNYOK

A „POLITIKAI MAGATARTÁS" RENDSZERSZEMLÉLETŰ ELEMZÉSÉHEZ

MOLNÁR LÁSZLÓ

A „politikai magatartás" nem egy résztéma a politikai szociológián belül, hanem egy olyan gyűjtőfogalom, amely a politikai folyamatok egészének sajátos megközelítését jelenti az emberi magatartás oldaláról.

A polgári politikai tudományban és szociológiában a politikai magatartással kapcsolatos vizsgálatok főleg 1. a politikai rendszerrel, 2. a politikai szervezetekkel, 3. a választói magatartással, 4. a politikai döntéseket hozó hatalmi és érdekcsoportok vizsgálatával, 5. az állampolgárok politikai kultúrájával: a kormányzati munkával kapcsolatos beállítódásával és a politikai igazgatásban való részvételi lehetőségével, 6. a politikai vélemény és kommunikáció vizsgálatával kapcsolatban fejlődtek ki.

A marxista politikai szociológiában a politikai magatartást érintő empirikus kutatások főleg a különböző társadalmi rétegek politikai aktivitásával, az állami-politikai szervezetek funkcionálásával, a politikai ismerettel, véleménnyel és kommunikációval kapcsolatban bontakoznak ki az utóbbi években. Ezek a kutatások időnként kitérnek a politikai beállítódás vizsgálatára is, főleg a közvélemény- és kommunikációkutatásban. Az empirikus vizsgálatok elméleti megalapozása szempontjából különösen a politikai rendszerre és a politikai szervezetekre vonatkozó szociológiai elemzések fontosak, amelyek a politikára vonatkozó klasszikus marxista tanításokra épülnek.

Úgy vélem, hogy a rendszerelemzési metodológia segítséget adhat a marxista politikai szociológiának a politikai magatartás különböző oldalait érintő, igen szerteágazó kutatások összefogásához, módszeres lebonyolításához és az eredmények értékeléséhez. A rendszerszemlélet adhatja azt a *logikai keretet*, amelyen belül a politikai magatartás szociológiai szempontból egzaktan elemezhető. Természetesen ez a *metodológia* nem helyettesíti azoknak *az alapvető politikai folyamatoknak tartalmi elemzését*, amelyek a „rendszer" formális keretein belül, pontosabban: az objektív társadalmi valóságban végbemennek.

A politikai magatartás marxista szemléletű tanulmányozásának kulcsa a társadalmi mozgás *objektív (természettörténeti) folyamatáról és a tudatos emberi cselekvésről* szóló történetfilozófiai tanításban található. Az objektív társadalmi törvények által determinált tudatos tevékenység az alapja mind a társadalmi osztályok, rétegek, csoportok, mind az egyének magatartásának. A marxizmus megalapítóinak felfogása a társadalmi osztályok és rétegek politikai magatartásáról — ami részletes felfolgozásra és értékelésre az empirikus szociológia szempontjából mind a mai napig nem került — két oldalról értelmezhető: egyrészt az egyes társadalmi osztályok történeti szerepével összekapcsolva adott konkrét történeti helyzetben, másrészt az emberi tevékenység belső struk-

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

túrájában, ahol a rétegek akcióival szoros kapcsolatban a politikai állásfoglalást, meggyőződést, beállítódást is elemzik.

Módszertani oldalról nézve ez azt jelenti, hogy a politikai magatartás mind a cselekvés, mind a beállítódás oldaláról egyrészt mint *tömegjelenség* közelíthető meg, amely a társadalomstatisztika és a szociológiai mérés módszereivel egzaktan leírható, másrészt a *személyiséghez* kapcsolva pszichológiai elemzésen keresztül megismerhető és feltárható az a pszichikai mechanizmus, amelyben a beállítódás a motiváció közvetítésével cselekvéssé válik.

A politikai magatartás marxista értelmezésének kiindulópontja a *gyakorlati aktivitás és a beállítódás* megkülönböztetése. Vagyis a marxista szociológia — eltérően a polgári szociológiától és szociálpszichológiától — az emberi magatartás magyarázatánál nem áll meg az attitűdnél és viselkedésnél, hanem kihangsúlyozza a tényleges aktivitás primátusát. Az aktivitás kiemelkedő helye a politikai magatartás marxista szociológiai elemzésében egy világnézeti és egy politikai tényezővel magyarázható. Egyrészt azzal, hogy a marxista szociológia kiindulópontja az emberi tevékenység magyarázatában a materialista nézőpont, amely elsődlegességet a cselekvésnek, vagyis a magatartáson belül az aktivitás oldalnak tulajdonít. Másrészt ennek mély politikai tartalma is van. Az aktivitás — a társadalmi környezet tudatos formálása — a szocializmus politikai céljai megvalósításának és a sokoldalú személyiség kibontakozásának nélkülözhetetlen előfeltétele.

A politikai magatartás attitűdre és viselkedésre való redukálása a polgári politikai szociológiában és pszichológiában indirekt módon a polgári politikai rendszer apológiáját jelenti. Azért, mert a cselekvéssel szembeállított, szubjektív módon értelmezett politikai magatartás (vagyis a politikai attitűd és viselkedés) teszi lehetővé, hogy a különböző társadalmi rétegek magatartásának törvényszerűségeit előre, a cselekvés előtt megismerjék és manipulálják, hogy szabályokkal előírják a kívánatos magatartási módot, és az uralkodó normáktól eltérő, a politikai rendszerre veszélyes magatartásokat elhárítsák. A polgári politikai rendszerek irányítói felismerték, hogy az emberi tevékenységet könnyebb és „gazdaságosabb" az attitűd és viselkedés szintjén szabályozni, mint szembenézni az objektív cselekvéssel. A polgári attitűd-vizsgálatok célja végső soron az „engedelmes polgár" ideáltípusának megvalósítása *(Th. Ellwein, 1967, S. 10—11.)* Ezt egyébként a behaviorisztikus iskola polgári ellenfelei is felismerik. Hannah Arendt élesen bírálja a politikai magatartás (attitűd és viselkedés) szembeállítását a politikai cselekvéssel, és azt egyoldalúnak tartja, mivel „az ember nemcsak »viselkedik« hanem »határoz« is és aztán »cselekszik«" Az objektív cselekvési oldal elhagyása, háttérbe szorítása és a szubjektív tartalmú viselkedésre való koncentrálás a behaviorisztikus irányzat alapvető hibája. (Idézi: *Th. Ellwein, 1967, S. 11.)*

A marxista politikai szociológiában az attitűdkutatás nem az „engedelmes polgár" ideáltipusának kialakítását szolgálja. Célja az aktivitás előfeltételeit jelentő pszichés folyamatok tisztázása annak érdekében, hogy a pozitív politikai aktivítás a szocialista társadalom alapvető osztályainál és rétegeinél minél gazdagabban kifejlődjék. A marxista politikai szociológiában a politikai magatartás pszichés oldalának kutatásában is a harmonikusan fejlett, *politikai környezetét is aktívan alakító* állampolgár az ideáltípus. Nem véletlen, hogy a politikai attitűdkutatás a legutóbbi időben kezd kifejlődni a szocialista országokban. Az igény a politikai beállítódás vizsgálatára akkor alakul ki, amikor a szocialista demokratizmus fejlődése egy magasabb szintet ér el. Ez az utóbbi években következett be az európai szocialista országok többségében.

I. A politikai aktivitás helye a politikai rendszerben

A politikai magatartás legáltalánosabb értelemben nem más, mint emberi magatartás egy történetileg konkrét és osztálytartalommal rendelkező politikai rendszerben. Vagyis a politikai magatartás rendszerszemléletű elemzése azt jelenti, hogy a politikai aktivitást és annak pszichés folyamatait el kell helyezni az adott társadalom politikai rendszerének általános folyamataiban és a politikai rendszer alrendszereiben. Másrészt a politikai rendszert (és alrendszereit) be kell építeni a társadalom egészébe, és ebben az összefüggésben feltárni a társadalmi rétegek politikai magatartása és a társadalom politikán kívüli rendszerei közötti kapcsolatot. Ezek közül alapvető a gazdasági rendszer, amely történeti és strukturális értelemben is determinálja a politikai folyamatokat. De a gazdasági viszonyok a mindennapi életben is szüntelen áttevődnek politikai szintre, és direkt módon befolyásolják a társadalmi rétegek, csoportok és egyének politikai magatartását. A politikai magatartás a legszélesebb értelemben ebben a két relációban közelíthető meg elméletileg egzaktan.

A politikai rendszer fogalmát már Marx is használta, amikor pl. P. Annyenkovhoz írt levelében hangsúlyozta: „Tételezzen egy meghatározott polgári társadalmat, és megkapja a megfelelő politikai rendszert, mely csak hivatalos kifejezése a polgári társadalomnak." *(Marx—Engels, 1963; 406—407 old.)* A mai szociológiai kutatások és különösen a politikai magatartás vizsgálata szempontjából a politikai rendszer azért lényeges fogalom, mert keretet ad az emberi cselekvésnek és magatartásnak, és csak ebbe szervesen beágyazva értelmezhető a társadalmi rétegek, csoportok és egyének politikai magatartása.

A politikai rendszer fogalmának kifejtése kivül esik e tanulmány tárgykörén. Csak utalni kívánok F. M. Burlackij felfogására, aki a politikai rendszerbe egyrészt a politikai intézményeket sorolja, mint az állam, a jog, a politikai pártok, egyéb szervezetek; másrészt a társadalom tagjait összekötő kommunikációs rendszert és a szociális csoportokat a politikai hatalommal való konkrét viszonylatukban. *(F. M. Burlackij, 1970; 26—28. old)* Részletesebben elemzi Kulcsár Kálmán a politikai rendszer marxista fogalmát. Megoldása alapul szolgálhat a politikai magatartás rendszerszemléletü elemzésének is. „A politikai rendszer. . . egyrészről az állami-politikai szervezetek, a hozzájuk kapcsolódó normák (többségükben jogi normák) és szerepek, valamint az ezeket megvalósító emberi magatartások, másrészről pedig az államhatalom megszervezésére, az állami tevékenység irányítására, az államszervezet kialakítására, tevékenységének befolyásolására irányuló törekvésekben megjelenő magatartások, normák (ezek már kisebb részben jogi normák), szerepek és szervezetek (elsősorban politikai pártok) összessége, funkcionálisan is összefüggő rendszere." *(Kulcsár, 1971; 993. old)* Kulcsár Kálmán a polgári felfogással szemben hangsúlyozza, hogy a „politikai rendszer" nem pusztán analitikai kategória, hanem objektív valóság, valóságosan létező rendszer, amelynek részei is valóságos funkcionális (hozzátehetjük: és strukturális) kapcsolatban állnak egymással. Kiemeli a politikai rendszer osztály-és rétegmeghatározottságát és azt, hogy a politikai rendszer külső környezeti strukturája nem más, mint az adott társadalom makro- és mikrostruktúrája, amely történeti jelenség összes folyamataival együtt. Ez a történetileg értelmezett külső társadalmi struktúra határozza meg a politikai rendszer belső szerkezetét *(Kulcsár, 1971; 989., 996., 1000. old.)* A politikai rendszer alrendszerei többnyire szervezeti rendszerek. Hozzátehetjük, hogy ezek egyrészt egy adott szervezeten (állami-politikai vagy társadalmi-

politikai) belül jönnek létre (pl. párt, szakszervezet stb.) a szervezet egészét tekintve, másrészt területi elv szerint, amikor is a különböző típusú politikai szervezetek (tanács, párt, szakszervezet, KISZ stb.) egy területi egységben funkcionális szempontból egységes rendszert alkotnak (pl. egy város politikai szervezetei).

A politikai aktivitás a politikai rendszer alapvető folyamatain keresztül épül be a politikai rendszerbe és annak alrendszereibe, úgy hogy annak *részét* képezi és egyben a társadalmi rétegek, csoportok és egyének, másrészt a politikai funkcionáriusok aktivitásán keresztül *alkotója* is annak.

Melyek azok az alapvető politikai folyamatok, amelyek a politikai aktivitás számára keretet biztosítanak?

1. A politikai rendszer *intézményrendszerének kiépítése* és *funkcionálásának* folyamatos *biztosítása*. Mind az intézmények megteremtésében, mind működésének biztosításában a szocialista társadalmi rendszer — a szocialista demokrácia kifejlesztésével — törekszik a legszélesebb tömegek (a munkásosztály és más rétegek) bevonására, amellett, hogy a hatalom gyakorlásában közvetlenül a politikai aktíváknak és a függetlenített politikai funkcionáriusoknak van központi szerepük. A politikai magatartás alapvető mutatói a tömegek és az intézményrendszer kapcsolatában fejeződnek ki, ill az intézmények irányításában a politikai funkcionáriusok által.

Szociológiai témaként jelölhetjük meg az állampolgárok kapcsolódását a politikai intézményekhez (párthoz, egyéb társadalmi-politikai szervezetekhez, állami-politikai szervezetekhez, politikai mozgalmakhoz, politikai kiscsoportokhoz stb.). Ez kifejezésre jut a szervezeti tagságban, a politikai szervezetek és mozgalmak rendszeres támogatásában, politikai rendezvényeken, akciókban való, esetleg csak ideiglenes részvételekben stb. A szervezeti tagság vonatkozásában a fő probléma a formális kapcsolódás kiszűrése. Ez oly módon érhető el, ha az egyén kötődését a szervezethez az egyén tényleges aktivitása, cselekvése, motivációi és beállítódása oldaláról is megnézzük. E három tényező egysége alapján lehet a formális kapcsolódást kiszűrni. Nagyon lényeges lenne a szervezetekben kötődés szempontjából a társadalmunkban működő politikai szervezetek tagságára vonatkozó statisztika szociológiai elemzése (társadalmi rétegekhez, foglalkozási kategóriákhoz tartozás stb.). A politikai szervezetek és mozgalmak támogatását a polgári demokrációban a pártokkal való azonosulás fokának megállapításán keresztül tárják fel szociológiai szempontból politikai identifikációs vizsgálatokban (lásd. *A. Campbell* és *H. Valen, 1969*).

2. A politikai rendszer *haladásának* biztosítása az *egyensúly fenntartása* mellett. A haladás és az egyensúly az alapja a politikai rendszernek. Nem véletlen, hogy a polgári politikai tudományban alapvető kategória az equilibrium. A marxista felfogás viszont a haladásra, a dinamizmusra helyezi a súlyt, a kommunista társadalom megvalósítása érdekében. A haladáson belül jelentkezik az egyensúly, ami nélkül egyetlen politikai rendszer sem funkcionálhat. A haladás és egyensúly a funkcionáláson — a politikai rendszer szükségleteit kielégítő tevékenységen — keresztül biztosítható. Ezáltal valósítható meg a politikai rendszer ellátása, belső szükségleteinek kielégítése, ill. a politikai céloknak megfelelő dinamizmus elérése. Ennek érdekében a politikai rendszer olyan tevékenységek folytatását kívánja, amelyek közvetlenül biztosítják a politikai rendszer fenntartását. Elsősorban a politikai funkcionáriusok (hivatásos politikai munkások és aktívák) irányítói tevékenységét, másrészt azok munkáját, akik ideiglenesen vállalnak politikai munkát, harmadszor pedig a rend-

szeres aktivitást nem mutató tömegek támogatását. Úgy vélem, hogy a „politikai munka" fogalma ebben az összefüggésben értelmezhető adekvátan: a politikai rendszer fenntartásának, funkcionálásának és haladásának biztosítása érdekében végzett tevékenységet jelenti, ill. effektív bekapcsolódást a politikai rendszer funkcionálásába, az abból következő feladatok ellátásába.

Az egyensúly fenntartásának egyik legfontosabb eszköze *a társadalmi konfliktusok szabályozása*. Az eltérő érdekekből akkor lesz konfliktus, ha azok azonos vonatkozási rendszerben fejeződnek ki különböző irányú cselekvésekben és magatartásban. Szabályozása különbözőképpen megy végbe az eltérő társadalmi rendszerű és civilizációs szinten álló országokban. A konfliktusok szabályozásán keresztül közvetve és közvetlenül magatartásformálás történik, másrészt állásfoglalásokra készteti a különböző szociális és politikai csoportokhoz tartozó embereket.

3. *A tömegek megnyerése, bevonása a hatalom gyakorlásába.* Ez a szocializmus lényegéből következik, de nem nélkülözhetik a polgári demokratikus rendszerek sem, ha a politikai rendszer egyensúlyát tartósan biztosítani akarják. Szociológiai szempontból vizsgálható az a folyamat, amelyen keresztül a tömegek a politikai intézményrendszeren keresztül bevonhatók a hatalmat gyakorlók szerepkörébe, vagyis a hatalom gyakorlásába. Ez a különböző szinteken tevékenykedő politikai szervezetek tömegpolitikai munkájának is eredménye.

E kérdés másik oldala az *állampolgárok részvételi lehetősége* a politikai döntésekben. Az előzőekben a hatalom végrehajtó szervei, most pedig a tömegek lehetőségei oldaláról nézzük a lakosság bekapcsolódását a politikai folyamatokba. A „politikai részvétel" fogalma úgy értelmezhető, mint a politikai csoportok és egyének lehetősége arra, hogy hatást gyakoroljanak a politikai döntési folyamatra. Vagy a rendszerelmélet alapján fogalmazva: az egyén vagy csoport bekapcsolódása a politikai rendszer különböző szintjeibe, alrendszereibe. Ennek központi jelentősége a politikai magatartás szempontjából már fentebb is kitünt. Mindezt természetesen szélesen kell értelmeznünk: a formális döntésen kivül a döntés előkészítésének és az ellenőrzésnek a szakasza is beleértendő. Az aktivitás centrumában végső soron ez áll; a fő kérdés: a különböző szintű politikai döntésekre a politikai szervezetek tagjai, ill. az azokon kívül állók milyen hatást, befolyást tudnak gyakorolni. Szociológiailag megközelíthető ez a helyi (pl. üzemi, lakóhelyi) politikai szervezetek szintjén, ami pl. a vállalatok esetében munkahelyi demokrácia lényegét jelenti. Másrészt nagyon fontosak azok a vizsgálatok, amelyek makroszintre emelik e témát: a társadalmi rétegek beleszólási lehetőségeit kutatják az országos politikai döntésekbe, az országos ügyekbe. Egyben vizsgálható a beleszólás kivánt mértéke is a különböző társadalmi rétegek vonatkozásában (elvárások, igények a saját réteg és más rétegek részvételi lehetőségével kapcsolatban)[1]

[1]A termelési és politikai aktivitás összefüggéséről 1971-ben hét gépipari üzemben lebonyolított vizsgálat során tudakoltuk a megkérdezettek véleményét a munkásosztály, a parasztság, az értelmiség beleszólási lehetőségeiről az országos ügyekbe, döntésekbe és annak kívánatos mértékéről. A megkérdezett ipari munkások a következőképpen válaszoltak:

Az egyes rétegek beleszólási lehetőségének megítélése (a megkérdezettek %-ában)

	nagymértékű	kismértékű vagy nincs
munkásosztály	61,7	10,4
parasztság	40,7	19,9
értelmiség	79,6	3,5

4. *A politikai kommunikáció*, az érintkezés a politikai rendszer alrendszerein belül, ill. között, és más társadalmi rendszerek között (az utóbbi már a politikai rendszer és környezete közötti kölcsönhatás problémája). Úgy is értelmezhető, mint az a folyamat, amelyen keresztül politikailag releváns információk továbbításra kerülnek a politikai rendszer egyik elemétől a másik egységhez. Egyik lényeges része ennek a közvélemény befolyásolása, formálása. A kommunikáción keresztül normákat terjesztenek és a normák segítségével a befogadó orientálása, ill. magatartásának formálása valósul meg. A politikai információ terjesztése a különböző szakmai kategóriák viszonylatában már a környezettel, a politikai rendszeren kívüli szociális rendszerekkel való kapcsolatot jelenti, tulajdonképpen a kommunikáció oldaláról a politikai rendszer funkcionálásába való bekapcsolódást.

5. *A politikai szocializáció* a talált politikai kultúra (szubkultúra) elsajátítása az ifjúkorban. Az a folyamat, amelyen keresztül az egyén vagy csoport megismeri a politikai rendszert (normákat és aktivitási lehetőségeket); ez determinálja azt is, hogyan értékeli a politikát az adott társadalomban, és hogyan reagál a politikai jelenségekre, a politikai funkcionálására. Röviden úgy is megfogalmazható, hogy a politikai szocializáció nem más, mint az egyén vagy csoport beépülése a politikai rendszer adott típusába. Nyilvánvaló, hogy itt a politikai attitűd és magatartás genéziséről van szó.

A politikai aktivitás (magatartás) direkt formái ezeken a folyamatokon keresztül valósulnak meg. Mondhatjuk azt, hogy ezek a politikai magatartás fő területi a politika oldaláról nézve. E csatornákon keresztül valósulhat meg a politikai aktivitás, ezek adnak alapot az aktivitás motivációinak kialakulásához, a politikai vélemény formálásához, a politikai orientáció és beállítódás létrejöttéhez.

A politikai aktivitás másik, indirekt területe a *politikai rendszer és szociális környezete relációjában* fejeződik ki. Ez vonatkozhat az adott társadalmon belüli és más társadalmakban kifejlődött rendszerekre (több nemzetet átfogó és nemzetközi rendszerekre). Közismert, hogy nemzetközi viszonylatban az alapvető kapcsolódás a politkai rendszer azonos típusai szerint valósul meg (pl. a szocialista világrendszeren belül.)

A politikai rendszernek a más szociális rendszerekkel való kapcsolatában, azokkal való kölcsönhatásban fejlődnek ki az ún. *kötőjeles politikák*, mint a népesedés-politika, gazdaságpolitika, kultúrpolitika, területfejlesztési politika, várospolitika, tudománypolitika, szociálpolitika, egyházpolitika stb. Nyilvánvaló, hogy a politikai rendszer a társadalom egyéb rendszereivel kapcsolatban bizonyos *funkciókat* lát el. Ezek a politikai természetéből, a politikai rendszer lényegéből következnek:

a) A politika nemcsak a szoros értelemben vett politikai rendszerre, hanem az egész társadalomra vonatkozik. A politika a *hatalom* dimenziójában *átfogja* a

---

Az egyes rétegek kívánatos beleszólási lehetősége (a megkérdezettek %-ában)

	legyen	vagy ne legyen
munkásosztály	91,1	0,9
parasztság	71,2	2,8
értelmiség	80,5	2,3

A beleszólás mértékének növelését a munkásosztály esetében 29,4% tartotta a szükségesnek, a parasztság esetében 30,5%, az értelmiség esetében 0,9%.

társadalom egészét. Ebben az összefüggésben a politika funkciója az, hogy a *politikai rendszer egyensúlya alapján* biztosítsa a társadalom *összetartását, szervezettségét, igazgatását és általános irányítását.* Ebbe beleértendő az is, hogy átfogó szinten — a politikai célok szempontjából — irányítsa a szakmai területeket.

b) A szakmai területek (szakmai élettel összefüggő rendszerek) irányításának alapkérdése az, hogy a politika meghatározó befolyást gyakorol az *értékek elosztására a társadalomban.* A politika lényeges vonása az értékek hatalmi úton való elosztása. Nyilvánvaló, hogy ez elsősorban a különböző szakterületek anyagi és szellemi értékeire vonatkozik. A politika a társadalom robbanásszerű átalakulása idején (forradalom) direkt módon meghatározza az anyagi eszközök elosztását a társadalmi osztályok és rétegek között (pl. államosítás), másrészt az evolúciós szakaszban gazdaságpolitikai stb. eszközökkel állandóan befolyásolja, szabályozza a velük való rendelkezést (jövedelemszabályozás stb.) Tulajdonképpen ezzel a társadalom szakmai funkcionálásának előfeltételeit, kiindulópontjait lényegesen érinti, bizonyos körülmények között meghatározza.

c) A politika végső soron a társadalmi fejlődés irányának meghatározására irányul, összekapcsolva azt adott társadalmi osztályok érdekeivel. A célkitűző tevékenység és az érdek alapfogalmak a politikában. Lenin a politika elsőbbségének gondolatát indokolta meg a szocialista társadalom vonatkozásában, kifejezésre juttatva ezzel a politika célkitűző, iránymeghatározó szerepét. A politikai rendszer a társadalmi fejlődés fő irányának kijelölésén belül a *szakterületek fő fejlesztési irányait is meghatározza,* vagyis a szakterületen kifejlődő rendszereket *integrálja* a társadalmi mozgás azon irányába, ami a politika célkitűző tevékenységében került kidolgozásra. A fejlesztési irányok meghatározása és a szakmai rendszerek integrálása a politikai rendszer által meghatározott keretekbe, kifejezésre jut a szocialista társadalomban a párt szakmai-politikai irányelveiben és az ezeknek megfelelő gyakorlati irányító munkában.

d) A politika funkciója a szakterületek vonatkozásában *az adott társadalmon belüli szociális rendszerek egymás közötti viszonyának meghatározása, befolyásolása,* a politikai rendszerre vonatkoztatva. Ez azt jelenti, hogy a politikai rendszer koordináló és szubordináló tevékenységet folytat a szakmai területekkel kapcsolatban. A koordináló és szubordináló tevékenységekben a politika legalább négy tényezőt vesz figyelembe: 1. a politikai célt, azt a fejlődési szakaszt amibe el akarja juttatni a társadalmat, 2. az össztársadalmi szituációt, az egyensúly fenntartását a társadalomban, 3. az egyes szakterületeken kialakult eredményeket és szakmai fejlesztési törekvéseket, 4. a fejlődés kulcskérdését, a kiemelendő szakmai ágazatot, területek, amelynek fejlesztése az adott időpontban középpontban állhat.

A politikai aktivitás szociológiai kutatása szempontjából az adott társadalmon belüli szociális rendszerek és a politikai rendszer viszonya azért lényeges, mert *a társadalom szakmai funkcionálásán keresztül kifejezésre jutnak politikai elemek,* és ezt a társadalmi rétegek, csoportok és egyének politikai magatartásának értékelésénél nem lehet figyelmen kívül hagyni. A politika az európai szocialista társadalmakban manapság nagymértékben a szakmai munkán keresztül jelentkezik. Mit jelent ez konkrétan és hogyan lehet ezt szociológiailag vizsgálni? A különböző szakmai tevékenységekben a politikai elem megtalálható 1. a politikailag nem aktív rétegek politikai érdeklődésében és orientációjában, 2. a politikai aktívák szakmán keresztül kifejtett politikai tevékenységében és 3. a politikai funkcionáriusok irányító munkájában a különböző szak-

területeken. Ugyanezek megtalálhatók a szakmai aktivitások különböző szintjein és pozíciókban is (beosztott, alsó szintű, közép szintű, felső szintű vezető).

Az indirekt politikai aktivitás szociológiailag a *szerepelemzésen* keresztül értelmezhető, vagyis az egyének, csoportok, foglalkozási kategóriák társadalomban betöltött szerepének funkcionális elemzésével (lásd. *R. E. Jones, 1970; 26. old)*

Bármilyen az emberek politikai vagy foglalkozási státusa a társadalomban, valamilyen vonatkozásban kapcsolatba kerülnek mind a politikai rendszerrel, mind az egyéb szociális rendszerekkel. Az egyén vagy társadalmi csoport tulajdonképpen egyszerre vesz részt különböző szociális rendszerek tevékenységében. Pl. az üzemi szervezet tagjaként termelő tevékenységet folytat ipari üzemben, vagy mint szakszervezeti tag találkozik a politikával, tagja a családi és lakóhelyi közösségnek, érinti tevékenységét a kulturális szervezetek munkája is stb. Ezekkel a tevékenységekkel kapcsolatban kialakul benne bizonyos érdeklődés, orientáció, beállítódás; az érdeklődésben és orientációban nagyon lényeges szellemi aktivitás fejeződik ki. A szerepek összefüggésében a politikai és szakmai magatartás kapcsolata jut kifejezésre. A politikai aktivitás értelmezése szempontjából nagyon lényeges, hogy az egyén vagy csoport különböző társadalmi szerepeinek ellátása során a *politika szakmai területeken való funkcionálásába milyen mértékben kapcsolódik be.* A politikai magatartás fontos mutatója pl. a szakmai értékek elosztásával vagy a szakterületek koordinálásával és szubordinálásával kapcsolatos állásfoglalás (mint szellemi aktivitás), és szakmai vagy politikai pozíciókban gyakorlatilag közreműködés a koordinációban (irányítás). Az első a szakmai területen beosztott, a második vezetői (alsó, közép, felső) pozíciókban jelentkezik. A politika szakterületeken való funkcionálásának elemzése szempontjából különösen a vezetői beosztások fontosak.

A különböző szakmai szerepekben a politikai elem annál direktebben jelentkezik, *minél magasabb szervezeti szinten* megy végbe a tevékenység és másrészt, az adott szinten *minél magasabb vezetői funkcióról* van szó. Ugyanis e két tényező fennállása esetén a szakmai szerepek közel kerülnek azokhoz a funkciókhoz, amelyeket a politika teljesít a szakmai rendszerekben. Úgy is kifejezhető, hogy a *politika szakmai területen való funkcionálásába a szakmai vezetők szükségszerűen bekapcsolódnak*, vagyis szükségszerűen részt vesznek politikai szerepek ellátásában, realizálásában. Bármilyen szakterületen a vezetők politikai szerepet is betöltenek, amellett, hogy pl. egy vállalatvezető munkájában alapvető a gazdaságirányítói szerepkör (emellett természetesen szociális, kulturális stb. funkciókat is el kell látnia). Nagyon fontos és érdekes szociológiai téma annak vizsgálata, hogy a szakmai vezetők a különböző szerepköröknek hogyan felelnek meg vezetői tevékenységükben. (Pl. egy vállalatvezető irányító munkájában a munkateljesítmény értékelésére orientáló, a politikai kapcsolatok ápolása, a dolgozók szociális ellátása; ez utóbbi úgy is felmerül, hogy az anyagi elismerés a munkateljesítmények vagy szociális szempontoknak feleljen meg.)

A szakmai vezetők munkája a politika szakterületeken való funkcionálása szempontjából azért különösen jelentős, mert a vezetők munkájában nemcsak szakirányítás, hanem *társadalomigazgatás, társadalomszabályozás, társadalomirányítás* is jelentkezik az adott szervezeti egység (pl. üzem) vonatkozásában. A vezető nemcsak szakmai kérdésekben dönt, hanem a társadalom egészével, a politikai folyamatokkal is összefüggésbe hozza a szakmai kérdéseket. Tevékenysége annál jelentősebb a politika szakmai területeken való funkcionálása szempontjából, minél magasabb szervezeti szinten, ill. beosztásban tevé-

kenykedik. A legfelső politikai irányító szinten egyes vezető funkcionáriusok feladata a politika szakterületeken való funkcionálásának direkt módon való biztosítása.

A politikai aktivitás értelmezésével kapcsolatban ki kell térnünk a *„társadalmi munka"* fogalmára, mivel ennek figyelembevétele nem kerülhető el az egyének és csoportok politikai aktivitásának mérlegelésénél. Lenin értelmezése szerint a társadalmi munka azt a közösség érdekében végzett tevékenységet jelenti, amit az állampolgárok önkéntesen, többnyire munkaidőn túl és ellenszolgáltatás nélkül végeznek. *(V. I. Lenin, 1919.)* Röviden: a „társadalmi munka" ellenszolgáltatás nélkül végzett közösségi tevékenység. Ebben az értelemben egészen más dimenzió, mint a politikai aktivitás. Viszont megjegyzendő, hogy amikor e fogalom keletkezett, erős politikai attitűd kapcsolódott hozzá (segíteni a szocialista forradalom által létrehozott új politikai rend megszilárdulását), másrészt kétségtelen, hogy politikai munkát (a politika funkcionálására vonatkozó tevékenységet) is lehet „társadalmi munkában" végezni. A politikai aktívák és az ideiglenesen megbízásokat, politikai feladatok elvégzését vállalók ezt így is teszik.

Szinte természetesnek mondható, hogy a „társadalmi munka" fogalmába olyan közösségi tevékenységek is beleértendők, amelyek nem tekinthetők politikai munkának. Sőt, azt hiszem, alapjában véve ezek határozzák meg a társadalmi munka jellegét. A nyugati társadalomtudományban kifejezetten szociális és jóléti tevékenységet értenek rajta, amelynek fő módszere az esetek tanulmányozása (szociális esettanulmány), a szociális csoportmunka és a közösségszervezői tevékenység. Az utolsó évtizedekben a társadalmi munka végzése szakmává vált (professzionalizálódott), és ennek megfelelően a felsőfokú oktatásban foglalkoznak a „társadalmi munkások" (Social Workers) képzésével. Ebben az összefüggésben fontosnak tartom utalni arra, hogy a szociálpolitika az utóbbi időben a szocialista országokban is kifejlődik, ami értékelendő tény a társadalmi munka értelmezése szempontjából is. Másrészt figyelemre méltó a lengyel szociológiában található kutatási eredmény, amely hangsúlyozza a szociális-közösségi funkciók ellátásának fontosságát a termelő szervezetekben, de a lakóhelyi közösségekben és egyéb csoportokban és szervezetekben is *(J. Kulpinska, 1968)*. Ennek megfelelően Lengyelországban a szociológus képzésben szociális munkára előkészítés is folyik (Varsó).

Még ha szociális és közösségi munkának is értelmezzük a „társadalmi munkát", tehát nem az ingyenes tevékenységet hangsúlyozzuk, akkor is amellett kell állást foglalnunk, hogy egészen más dimenzió, mint a „politikai munka". Mivel bizonyos pontokon érintkezés is lehet (politikai munkát végezni társadalmi munka jelleggel), ezért ha politikai aktivitásvizsgálatot végzünk, a „társadalmi munka" esetében is el kell végeznünk a funkcionális szerepelemzést, amelynek során ki kell választani a ténylegesen politikai munkát (a „direkt" és „indirekt" megkülönböztetésének értelmében). Mi ezt az elemző és differenciáló munkát első vizsgálatunkban nem végeztük el, és ebből adódott az aktivitás magasabb aránya a téglási üzemben. *(Molnár L. — Nemes F., — Szalai B.-né, 1970. 45.old.)*

Ha a politikai aktivitás első vizsgálatunkban kapott eredményeit a funkcionális rendszerelmélet szempontjából nézzük, a „társadalmi-politikai munkát" végzők kategóriáját differenciáltabban kell elemeznünk, ahogy ezt könyvünkben tettük. Először is szét kell választani a *társadalmi* (szociális és közösségi) *munkát* és a *tényleges politikai munkát* (a politika funkciói értelmében). Ezt

viszonylag könnyű elvégezni annak alapján, hogy a megkérdezett milyen típusú szervezetben végezte a társadalmi-politikai munkát. Kiindulhatunk abból, hogy a pártban és a KISZ-ben végzett tevékenységet politikai munkának tekintjük, mivel ezek direkt módon politikai szervezetek, másrészt a szakszervezetben, a kulturális és sportszervezetekben és az üzemen kívül végzett tevékenységet szociális-közösségi munkának minősítjük.

Az elemzés következő lépcsőfoka annak a hipotézisnek vizsgálata kell legyen, hogy a pártban és KISZ-ben végzett munka politikai, a szakszervezetben, kulturális és sportszervezetekben, lakóhelyi közösségekben és helyi szervezetekben végzett tevékenység pedig szociális-közösségi jellegű. Azért indultunk ki e feltételezésből, mert könyvünkben a társadalmi-politikai munka csoportosítása (milyen szervezetben végzi) ebben az értelemben szerepel. Ezzel kapcsolatban legalább két problémát kell megemlíteni. Az egyik az, hogy a politikai szervezetek is ellátnak szociális és közösségi funkciókat. Különösen jelentős ez a KISZ-ben, amely a politikai funkciókat sokszor kulturális és szórakoztatási tevékenységgel látja el. Másrészt a társadalmi szervezetekben is realizálódnak direkt politikai funkciók.

A szakszervezet pl. a munkásosztály beleszólási jogának (részvételi lehetőség döntésekben) gyakorlója is, az üzemi szakszervezeten (üzemi demokrácia) és a Szakszervezetek Országos Tanácsának funkcionálásán keresztül. Tulajdonképpen a megoldás szociológiai szempontból az, ha az üzemi szakszervezet ténylegesen ellátott funkcióit elemezzük, felszínre hozzuk az azokban lévő politikai mozzanatokat, s a szakszervezetben végzett társadalmi munkát ebből a szempontból kategorizáljuk. Hasonló a helyzet a lakóhelyi (üzemen kívüli) társadalmi munka esetében is. Itt főleg a helyi tanácsok munkájába való bekapcsolódás merül fel. Ebben is sok direkt politikai mozzanat van, ahogy azt empirikus szociológiai és közigazgatási elemzések felszinre hozzák. De — azt hiszem — óvni kell attól is, hogy minden közigazgatási-szervezési tevékenységet direkt politikainak minősítsünk. A közigazgatás (helyi igazgatás) terén a politika funkciói sokszor indirekt módon jelentkeznek, hasonlóan más szakmai területekhez.

A fentiekből nyílvánvaló, hogy a politikai szervezetekben végzett társadalmi munka funkcionális elemzése az általunk vizsgált két üzem viszonylatában csökkentené a politikai munkát végzők arányát, a társadalmi szervezetekben és üzemen kívüli munka részletes értékelése pedig megemelné azt. Következő vizsgálatainknál ezt a funkcionális elemzést elvégezzük. Ennek előfeltétele, hogy a funkcionális elemzés szempontjait már a felvételnél érvényesítsük (kérdőívszerkesztés stb).

Módszertanilag hasonló módon kell eljárni a politikai aktivitás másik két összetevője: a szervezetekhez tartozás és a gyűléseken való részvétel tekintetében is, ha a tényleges politikai aktivitást el akarjuk választani a közösségi-szociális tevékenységtől. A fentiekben azért az elvégzett társadalmi-politikai munkát vizsgáltuk, mert legvilágosabban ezen keresztül mutatható be a funkcionális elemzés jelentősége az aktivitás vizsgálatban.

II. A politikai magatartás pszichés folyamatai

A politikai magatartás pszichés oldalát nem lehet a *politikai döntésektől* elszigetelten vizsgálni. Az egyén, a társadalmi csoportok és rétegek politikai pszichéje a politikai döntések három fő aspektusára vonatkozik:

1. A politikai döntések születésének alapvető játékszabályára, arra, hogy a politika: a *cél* és a *lehetőségek* egybevetésének dialektikáját jelenti *(Th. Ellwein, 1967: S. 56—60., 69., 214)*. Formális oldalról nézve ez a politika két alapkategóriája. A politikai cél — tartalmilag a szocializmus és kommunizmus — fejezi ki társadalomfilozófiai értelemben az igazságot. De ezt az egyes nemzetközi, országos és helyi politikai döntések csak a konkrét lehetőségek határain belül tükrözhetik és ténylegesen tükrözik. Ezért a politikai döntések relatív jellegűek; azokban nagy szerepet kap a mérlegelés, a célnak az adott konkrét szituációban legjobban megfelelő variáns melletti állásfoglalás (választás a lehetőségek között). A dogmatikus szemlélet abszolutizálta a szocializmusban született politikai döntéseket; ez is hozzájárult ahhoz, hogy a politikai döntések játékszabályait viszonylag kevesen ismerik, hisz az abszolutizálás éppen a játékszabályokat fedte el. Többek között erre is visszavezethető az, hogy sokan a politikai döntésektől azt várják, hogy azok a marxista elméletben meghatározott abszolút igazságot minden esetben és direkten tükrözzék (a politikai döntések és az ideológia közvetlen azonosítása).

A politikai magatartás szubjektív oldala kifejezésre jut abban, hogy a lakosság különböző osztályai és rétegei a politikai célokat (marxizmus—leninizmus elmélete, a párt politikája, határozatai) és a döntések lehetőségeit, feltételeit (nemzetközi, országos, helyi szituáció) mennyire ismerik, hogyan ítélik meg (vélemény ezekkel kapcsolatban), és milyen a beállítódásuk (tartós diszpozíció) ezekkel szemben.

2. Az a mechanizmus, amelyen keresztül az egyén vagy csoport *a politikai döntésekre hatást tud gyakorolni*, azok születését, ill. végrehajtását (ellenőrzés) befolyásolni tudja. Ez az állami és társadalmi-politikai szervezeteken belül hozott országos és helyi döntésekre vonatkozik, a döntéseket hozó testületek választására (országgyűlés, pártbizottságok, tanácsi testületek stb.) és a döntések egyéb úton való befolyásolására (vélemények közlése politikai vezetőkkel, politikai testületekkel stb.) Alapvető kérdés itt a politikai magatartás tekintetében, hogy az egyének, a társadalmi csoportok és rétegek milyen mértékig tartják kielégítőnek a politikai döntések befolyásolásának lehetőségeit. Mi a véleményük és beállítódásuk ezzel a mechanizmussal kapcsolatban. Úgy vélem, ez a politikai attitűd legalapvetőbb kérdése.

3. A hozott politikai döntések és azok *végrehajtása*, vagyis a politikai döntésekre való *reagálás*. Ez is nemzetközi, országos és helyi (lakóhelyi, üzemi stb.) relációban merül fel. Itt az a fő kérdés, hogy a különböző társadalmi rétegek mennyire ismerik a politikai döntéseket, mi a véleményük azokról, és az egyszeri reagáláson kívül milyen tartós beállítódással rendelkeznek a politikai döntésekkel kapcsolatban. Ez a politikai meggyőződés, a világnézet, az informáltság és az érdek (egyéni és csoportérdek) függvénye. Szociológiailag elemezhető a közvéleménykutatás és attitűdvizsgálat segítségével.

A politikai magatartás pszichés oldalának szociológiai elemzése szempontjából lényeges a *formális* és *informális* magatartás megkülönböztetése (lásd pl. *Th. Ellwein, 1967; S. 46—49.)* Az első a formális politikai szervezetek vonatkozási rendszerében merül fel. Minden formális szervezet rendelkezik olyan előírásokkal, amelyek a szervezeti cél érdekében a szervezet tagjainak magatartását szabályozzák. Ezek a szabályzatok, előírások a politikai magatartás formálásának rendkívül fontos forrásai. Hatásuk nemcsak a politikai szervezetek vezető funkcionáriusai és hivatalnokai, hanem a lakosság széles rétegeiben is megmutatkozik. Utalhatunk a párt szervezeti alapelveiben — szabályzatában —

lefektetett politikai és erkölcsi normákra. Az államszervezet működésének szabályzata (az alkotmány) pedig a törvényhozáson keresztül formálója a politikai magatartásnak. A formális politikai szervezeteken belül a politikai magatartás a szerepek kombinációján keresztül jellemezhető, ill. az egyén politikai magatartása a szervezet funkcionálásának szerepelemzésén keresztül vizsgálható. De a formális szervezetben is megjelenik az informális politikai magatartás, amelynek forrása a politikai szervezetekben kialakuló informális kapcsolatok.

Az informális politikai magatartás fő forrása a társadalmi csoportokban található. A társadalmi csoportok által kialakított szabályok, normák, értékek az egyének, a csoportok tagjainak politikai magatartását is döntően befolyásolják. Elsősorban a *szokás*, a *hagyomány* és az *előítélet* játszik nagy szerepet a politikai szocializációban, majd a kialakult politikai magatartás további formálásában. E tényezők benyomulnak a politikai pszichébe és a beállítódás integráns részét képezik. Az egyén, csoport és réteg politikai magatartásának megértése szempontjából ez azért rendkívül jelentős, mert a *politikában meglévő játékteret* — ami a konkrét szituációk mint lehetőségek és a cél közötti dialektikából adódik — a formális politikai magatartáshoz képest *nagymértékben megnöveli*. Tudniillik a szokás, a hagyomány, az előítélet következtében a politikai magatartáson belül megnő a szubjektív elem szerepe, vagyis a beállítódás mint értékelő (viszonyító), mint elhatározó és cselekvést befolyásoló tényező visszahat mind a szituációk (lehetőségek), mind a politikai cél megítélésére. Ez azt jelenti, hogy az egyén vagy csoport *értékelő magatartást* alakít ki a politikai célokkal és lehetőségekkel kapcsolatban.

Ebből legalább két dolog következik a politikai magatartás szociológiai vizsgálata szempontjából. Egyrészt az, hogy ha meg akarjuk érteni az egyének, csoportok, rétegek politikai beállítódását, akkor figyelembe kell venni, hogy náluk a politikai formális alapsajátossága, a lehetőségek és a cél közötti játéktér nem a maga objektív valóságában jelentkezik, hanem többnyire az előbb említett értékelő hozzáálláson keresztül. Ez azért lényeges, mert a *játéktér* már a döntések szintjén is magában foglal bizonyos *akarati és szubjektív elemet* (lehetőségek közti választás), és ez a szubjektív tényező a társadalmi csoportok által determinált informális politikai magatartásban tovább erősödik, *második szintet* is elér. Másrészt, ha a társadalmi csoport politikai magatartásának alakítását, formálását nézzük a társadalom politikai irányító szervei szempontjából, a társadalmi rétegek politikai magatartását úgy kell értelmeznünk, hogy az abban meglévő kétszeres értékelő és szubjektív elem *objektív valóság*, bizonyos értelemben objektuma a politikai irányító munkának. Azt hiszem, ez az egyik fő forrása annak, miért bonyolult probléma a politikai magatartás formálása, a politikai nevelőmunka, különösen ha az értékelő beállítódás előítélet formájában jelentkezik.

*

A politikai magatartás pszichés folyamatai közül kiemelkedő szerepük van 1. a politikai motivációknak, 2. a politikai véleménynek, 3. a politikai ismeretnek és érdeklődésnek, 4. a politikai orientációnak és 5. a politikai beállítódásnak. Ezek egymással és az aktivitással szorosan egybefonódva tartalmazzák a társadalmi rétegek, csoportok és egyének hozzáállását a politikai rendszer funkcionálásához.

Az ipari munkások között végzett kutatásunk során a politikai aktivitás motivációit empirikus szociológiai oldalról értelmeztük, vagyis az aktivitás motivációinak empirikus tipológiáját próbáltuk létrehozni *(Molnár L. — Nemes F. — Dr. Szalai B.-né 1970, IV. fejezet, különösen a 82. oldaltól)*. Úgy hisszük, ez az eljárás tudományos szempontból elfogadható: megfelel a témára vonatkozó szociológiai megismerés kezdeti szakaszának. A motiváció szociológiai kutatásában is érvényesíthető az az eljárás, hogy a megismerés első szakaszán nagyobb szerepet kap a puszta leírás, mint a mélyebb összefüggések elméleti megfogalmazása és a kategóriák pontos definiálása (lásd: *Th. Ellwein, 1967; S. 211.)*. A talált motivációk empirikus leírása alapját képezi a mélyebb összefüggések feltárásának s annak, hogy a megismerésben a valószínűségtől az okozati összefüggésekhez jussunk el.

Szociológiai szempontból nézve a politikai aktivitás motivációit, a vizsgálandó kérdések egzakt megfogalmazásához segítséget adnak a rendszerszemléletből eredő módszertani megfontolások. A politikai magatartás szociológiai vizsgálatánál ugyanis a fő nehézség abból ered, hogy bonyolult dolog egzaktan felszínre hozni a politikai magatartás *specifikus politikai motivációit* és azokat megkülönböztetni az emberi magatartás egyéb motivációitól, amelyek az emberi pszichében a társadalmi lét politikán kívüli területeinek hatására alakulnak ki. A valóságban az emberi magatartás pszichés determinációja során a politikai és egyéb társadalmi eredetű motivációk *összefolynak*, együtt jelentkeznek. (lásd: *Th. Ellwein, 1967; S. 207—214.)* A specifikus politikai motivációk a szélesebb, társadalmi eredetű determináció keretein belül foglalnak helyet. Az alapot a gazdasági szféra által kialakított motivációk jelentik a szükségleteken és érdekeken keresztül.

A specifikusan politikai eredetű determinációk felszínre hozása — amely csak szociálpszichológiai módszerekkel valósítható meg — két szempontból jelentős. Egyrészt azért, mert ha a szociológia meg akarja érteni a politikai magatartást, tisztáznia kell, hogy a gazdasági s egyéb társadalmi eredetű motivációk hogyan mennek át politikai indítékokba, másrészt, hogy a politikai rendszer funkcionálásából milyen tisztán politikai eredetű motivációk befolyásolják az emberi magatartást.

Általános elméleti síkon könnyen megoldható e kérdés a társadalom rendszerszemlélete segítségével. A motivációk szétválasztásának alapja a különböző — kibernetikai értelemben vett — társadalmi rendszerek funkcionálása lehet. Vagyis a motivációk szempontjából kell néznünk a „politikai", „gazdasági" stb. „rendszerek" funkcionálását, a politikai rendszer és a társadalmi környezetben funkcionáló rendszerek összefüggését. Ez azonban csak módszertani szempont, amivel a kérdést csak formai oldalról oldottuk meg, de nem tartalmilag — a gazdasági és politikai stb. eredetű motivációk összefüggését. Ezt csak azon keresztül lehetne megoldani, ha tartalmilag kifejtjük a szocialista társadalom „rendszereinek" funkcionálását és ezek áttevődését az emberi cselekvés motivációinak szintjére. (És természetesen a motivációk visszahatását a cselekvésen keresztül a társadalom különböző „rendszereire".) Mindez azonban további szociológiai és szociálpszichológiai kutatásokat igényel.

Tényként kell viszont elfogadnunk, hogy e kérdések megoldása nélkül a politikai aktivitás (magatartás) motivációit nem tudjuk megfelelő elméleti rendszerezettségben kifejteni és azokat pontosan definiálni. Ennek tudható be, hogy első vizsgálatunk során a politikai aktivitás általános emberi, a specifikusan politikai eredetű és a társadalmi tevékenység más területeivel összefüggő

motivációit nem sikerült szétválasztania. Ezért az a benyomás keletkezhet, hogy az általunk meghatározott motivációs kategóriák nem eléggé egzaktan definiáltak. Ehhez hozzájárul az is, hogy a szociális és specifikusan politikai aktivitást sem választottuk szét pontosan az elemzés során.

Még ha a pszichológiai kategóriák, ill. a motiváció szociológiai elméletének kidolgozatlansága miatt az általunk életre hívott motivációs kategóriák nem is eléggé körülhatároltak fogalmilag, a politikai aktivitás motivációinak könyvünkben felvázolt empirikus rendszere rávilágít a magatartás olyan szociálpszichológiai összetevőire, amik tudomásunk szerint — kivéve néhány lengyel vizsgálatot — a szocialista országok szociológiájában még nem szerepelnek, ill. a nyugati politikai attitűdvizsgálatokban is kezdeti szinten állnak. A magatartás szubjektív mechanizmusának kidolgozatlansága miatt első vizsgálatunkban az attitűdkutatás is csak az aktivitás motivációjának síkján szerepelt, de önállóan nem. Pedig végső soron az attitűd a politikai magatartás legmélyebb pszichikai alapja.

A marxista politikai szociológia előtt álló fontos feladat a *politikai vélemény* helyének és funkciójának meghatározása a politikai magatartásban. Kutatásaink első összegezésében a politikai vélemény két relációban szerepel (lásd a könyv V. fejezetét): egyrészt megkérdeztük a mintába került munkásokat bizonyos alapvető politikai jelentőségekről társadalmunkkal kapcsolatban (a szocializmus erényeinek és hibáinak megítélése, az üzemi pártszervezetek szerepe stb.), másrészt — e kérdéseken keresztül — a politikai aktivitás lehetőségeiről (üzemi demokrácia stb.). De nem vizsgáltuk azt, hogy az egyén (csoport) véleménye és politikai magatartása között milyen összefüggés van abban az értelemben, hogy a vélemény milyen mértékig tekinthető az egyéni *tényleges magatartás* (aktivitás) programjaként.[2] Nyilvánvaló, hogy a cselekvés nemcsak a véleménytől (és beállítódástól), hanem az objektív (és szubjektív) szituációtól is függ, de mégis: hogyan és milyen mértékig lehet *előzetesen megragadnunk* a politikai véleményben az egyén (csoport) *tényleges politikai cselekvését*. Ezt a kérdést — szociológiai szempontból kutatva a politikai magatartást — nem lehet megkerülni. Végső soron a politikai magatartás vizsgálatának célja az, hogy társadalmi rétegek politikai állásfoglalásának és viselkedésének szabályszerűségeit tipikus szituációkban megismerjük és befolyásolni, irányítani tudjuk. És mondanunk sem kell, hogy „gazdaságosabb" a lehetséges politikai magatartást a vélemény szintjén előre megragadni, vagyis megismerni, befolyásolni és alakítani, mint a már megtörtént cselekvést konstatálni. Azt hiszem, hogy végső soron ez indokolja a politikai magatartás szubjektív oldalának kutatását, az ilyen vizsgálatok hatalmas jelentőségét a szocialista társadalom politikai irányítása szempontjából.

Mindez viszont azt is jelenti, hogy kutatni kell a vélemény és aktivitás belső összefüggését. Ez a pszichikai mechanizmuson túl szociológiai szempontból azt is magában foglalja, hogy meg kell ismerni *a vélemény átmenetét aktivitásba*. Túl kell lépnünk a hagyományos politikai közvéleménykutatás módsze-

[2] Jadov és munkatársainak az értékorientációról írott tanulmányában olvashatjuk: „A mindennapi gyakorlatban állandóan találkozunk azzal a jelenséggel, hogy az emberek bevallott szándéka és tényleges magatartása távolról sem mindig esik egybe. Még nyílvánvalóbb ellentmondást figyelhetünk meg a cselekedetek kifejtett programja és meghatározott szituációkban kívülről megfigyelhető cselekedetek, tettek között." *(V. A. Jadov és munkatársai, 1968; 6. old.)* Az indítékok szituációhoz kötöttségével kapcsolatban lásd 33—34. old; a „tényleges magatartás"-ról külön fejezet kezdődik a 86. oldalon.

rén amely — természetszerűleg, céljának megfelelően — a politikai véleményt önmagában vizsgálja, és nem abból a szempontból, hogy az egyén véleménye milyen módon (mechanizmuson keresztül) és milyen mértékig *tárgyiasul az aktivitásban*. A szociológiai technikák legújabb fejlődési tendenciái a politikai szociológiában kínálnak megoldási lehetőségeket ennek egzakt vizsgálatához. Gondolok egyrészt a politikai *szituációk* szociológiai elemzésére (politikai esettanulmányok; erősen kezdik alkalmazni a polgári politikai tudományban és szociológiában, politikai vezetéstudományban és pszichológiában), amely a kísérlet sajátos válfajának is értelmezhető a politikai tudományban. A szituációelemzésen keresztül a politikai véleményt a cselekvésben előzetesen lehet tanulmányozni, tisztázva azt, hogy mit tenne az egyén egy bizonyos politikai helyzetben. Ezt összekapcsolni az *életutak szociológiai elemzésével*, amely felszínre hozza, hogy ténylegesen mit tett az egyén egy bizonyos politikai szituációban. Ha mindezt sikerül jól beágyazni a szociális (és konkrét történeti) kontextusba, a politikai magatartásról megbízható információkat kapunk.

Nemcsak a politikai szociológiai alapkutatások immanens szükségletei, hanem elsősorban a politikai irányítás gyakorlata sürgeti a politikai *ismeret* kutatását a politikai aktivitás és tényleges magatartás szempontjából.

A kérdés szociológiai oldalról úgy fogalmazható meg, hogy a politikai ismeret és tájékozottság befolyásolja-e a politikai aktivitást. Ha igen, milyen tartalmú és szintű politikai ismeret, milyen határok között tölthet be olyan funkciót, mint a politikai cselekvés egyik lehetséges faktora. Az irányítás szempontjából értelmezve a kérdést, a probléma úgy is megfogalmazható, hogy a politikai információk növelése milyen határokon *belül* formálja az aktivitást és mik azok a határok, amelyeken túl a politikai információ-növelés már nem hatékony, nem funkcionál, és a politikai aktivitást már csak az *objektív* (gazdasági, szervezési, szociális stb.) faktorok síkján gyakorlati intézkedésekkel lehet formálni. Az természetesen itt is kidolgozandó, hogy milyen politikai beállítódású és ismeretszinten álló társadalmi rétegről van szó, és ebben a relációban milyen tartalmú és szintű politikai információra van szükség a hatékony befolyásoláshoz, vagyis magatartásformáláshoz. Nyilvánvaló, hogy ez is feltételezi a politikai szituáció bevonását harmadik tényezőként, mert az aktivitás nemcsak az információtól és a befogadótól (attitűdjétől), hanem legalább ilyen mértékben a konkrét politikai (és elsősorban gazdasági, szociális stb.) szituációtól is függ.

A politikai aktivitás szempontjából lényegesnek látszik a *politikai információs igény* szociológiai értelmezése. Ebben kifejezésre jut az egyén vagy csoport *politikai érdeklődése*. A politikai érdeklődés viszont pszichikai előkészítője, ill. egyik előzetes mutatója lehet a politikai orientációnak. A politikai információs igény és érdeklődés a szellemi aktivitás egyik megnyilvánulása. Az ipari munkások politikai aktivitásáról írt könyvünkben az információs igényt az aktivitás összefüggésében értelmeztük (12. és 59. old). A könyv összeállításakor is tisztában voltunk azzal, hogy az információs igény és érdeklődés nem effektív politikai aktivitás. De azt hisszük, egy lépést jelenthet afelé. Ezért vezettük be a „szellemi aktivitás" fogalmát. Úgy vélem hogy a szellemi aktivitás adott szituációkban elvezethet az aktivitás tényleges formájához, a cselekvéshez. Nyilvánvaló, hogy az érdeklődés célja az egyénnél nemcsak a cselekvés pszichikai megalapozása. De ha a politikai információs igényt és a politikai érdeklődést empirikus felvétel kapcsán funkcionális szempontból elemeznénk, felszínre lehetne hozni azt, hogy az adott szituációban végrehajtott adott típusú aktivitás milyen minőségű információs igénnyel és érdeklődés

sel van korrelációban. Így talán közelebb jutnánk annak megismeréséhez, hogy az érdeklődés milyen tartalma, ill. szintje tárgyiasúl a cselekvésben.

A politikai magatartás kutatásának talán egyik legkevésbé kidolgozott, de egyik legjelentősebb fogalma az *orientáció*. Jadov és munkatársai az értékorientációt úgy definiálják, „mint az egyén pszichikumában rögzítődött és társadalmilag meghatározott irányultságot valamely szférában (szférákban) végzendő tevékenység céljaira és eszközeire." (*Jadov és munkatársai, 54. old.*) Módszertani szempontból figyelemre méltó, ahogy a politikai orientáció fogalmát angol szociológusok használják az angol munkásosztály szociális értelemben felső rétegének, a „jó módú munkások" politikai attitűdjének és magatartásának empirikus elemzésében. *(J. H. Goldthorpe és munkatársai, 1968.)*

Tanulmányuk összefoglaló fejezetében *(J. H. Goldthorpe és munkatársai, 1968;* 73—82. old) megkülönböztetik a „kollektív szolidaritásra" épülő és az „instrumentális" orientációt. Az első szerintük a hagyományos, nem a legmodernebb technikával dolgozó munkásosztályra, a második az új, „jó módú", automatizált üzemekben dolgozó, szakképzett munkásokra jellemző. A kollektív szolidaritás mint orientációs bázis a munkahelyi, lakóhelyi, szakszervezeti, szórakozási (klub stb.) közösségeken keresztül alakult ki; ezek a munkásosztály zárt világát és összefogását teremtették meg. Hozzátehetjük ehhez, hogy a kizsákmányoltság és az abból eredő közös érdek hozta létre a munkások cselekvésének kollektív szolidaritású orientációját. Ez közvetlenül mint a munkásközösséghez való tartozás tudata jelent meg.

A kutatók szerint a munkásosztály legfelső rétegénél a kollektív szolidaritásra épülő orientáció hanyatlása és az instrumentális politikai orientáció erősödése mutatható ki. E rétegnél előtérbe került a privatizált életforma, megnőtt a munkabér jelentősége, mivel megerősödött „a pénzben való gondolkodás". Elősegítette ezt a régi munkástelepülések felbomlása, ill. az, hogy a munkásosztály felső rétege olyan lakókörzetekbe került, ahol középosztálybeliek élnek. A munkásosztály más rétegeihez viszonyítva kedvező gazdasági-szociális pozícióját csak kollektív akcióval, összefogással tudja fenntartani, ill. javítani. Mindezek következtében mind a Labour Párthoz, mind a szakszervezethez, mind a munkahelyi gazdasági szervezethez való viszonyát az határozza meg, hogy ezeket eszközként tekinti társadalmi státusának fenntartása és javítása érdekében. Ezt látszik alátámasztani az, hogy a „jó módú munkások" 75 %-a rendszeresen a Munkáspártra szavaz, de ennek jórészt nem direkt politikai tartalma van. A kutatás során megkérdezték, hogy a következő (1963—64.) választáson melyik párt fog győzni és milyen okok miatt. A válaszokban felsorolt okok között több mint 53 %-kal az anyagi-szociális-jóléti tényezők szerepeltek a Labour Párt esetében, vagyis a megkérdezettek a Munkáspárttól várják ezek biztosítását. *(J. H. Goldthorpe és munkatársai,* 1968, 24. old.) Tehát a munkások felső rétegének túlnyomó többsége szociális pozíciójának fenntartása és javítása érdekében támogatja a munkáspártot. A politikai harcok centrumában is ezek a kérdések állanak.

Itt nem térhetünk ki arra, vajon igaz-e a cambridge-i kutatók által felvázolt képlet az angol munkásosztály felső rétegének fejlődéséről, mivel ehhez alaposabban meg kellene vizsgálni az angol munkásosztály szociális és politikai helyzetét, és értékelni kellene a munkásosztályra vonatkozó igen szerteágazó vitát. Erre pedig itt nincs lehetőség. Módszertanilag nézve e megoldás jelentősége abban van, hogy az orientációt ténylegesen valamilyen gyakorlati magatartás (aktivitás, cselekvés) *céljaira és eszközeire való irányultságot* értelmezik. S ha ez

így van, akkor nyilvánvalónak látszik, hogy az orientációban kifejezésre jut a cselekvés motivációja és az egyén vagy csoport beállítódása is. Úgy tűnik, *ez az a kategória*, amelynek részletes kidolgozása a politikai magatartás motivációira és az attitüdre vonatkozó kutatásokat új megvilágításba helyezhetné.

A szociológia a beállítódással kapcsolatos vizsgálatait a pszichológia eredményeire építi. A világhírű grúz-szovjet pszichológiai iskola kutatásai szerint „az aktivitás komponenseit alkotó egyes cselekvési rendszerek. . . különböző változásokon mennek keresztül", viszont „a beállítódás minden esetben mint integráns, a jellemzők változatlan sorával rendelkező struktúra szerepel. Ez lehetővé teszi, hogy a beállítódást úgy értékeljük, mint a bizonyos reagálási formára való magas fokon általánosított készenléti állapotot, mint olyan tényezőt, amely a diszpozició belső szerveződését meghatározza, és ezzel egyidejűleg meghatározza a viselkedés belső logikájának, folyamatosságát, következetességét és az egyén tevékenységének strukturális szilárdságát is." *(A. Sz. Prangisvili, 1971; 17. old.)* Hiebsch és Vorwerg a szubjektum és közvetlen szociális környezete közötti funkcionális kapcsolat szempontjából értelmezi a beállítódást. Szerintük a beállítottság — személyiség-pszichológiai értelemben — „a személyiség stabil reakciókészsége meghatározott szituációkra vagy szituációkomplexumokra". Funkciója, hogy szabályszerűséget és egyöntetűséget vigyen az egyének viselkedésmódjába. A szubjektum totális irányultságát eredményezi egy bizonyos irányban és aktivitásra. Lényegében azonos az amerikai szociálpszichológiában elterjedt attitűdfogalommal. Szociálpszichológiai értelemben „olyan reakciókészség, amely meghatározott csoportoknál bizonyos kényszerűséggel és kötelező erővel lép fel konkrét szituációkban." A személyek csoportnormától függő irányultságát jelenti és egyben a csoporthoz tartozást is igazolja *(H. Hiebsch — M. Vorwerg*, 1967; 176—178 old*)*.

A politikai attitűd, a politikai attitűd és magatartás belső kapcsolatának átfogó vizsgálata a marxista politikai szociológiában még meg sem kezdődött. Empirikus vizsgálatok sok oldalról érintik a politikai attitűdöt, de az elméleti megalapozás még hátra van. És hasonlóan a politikai véleménykutatásához, az attitűdvizsgálatok sem térnek ki a beállítódás és a tényleges magatartás belső összefüggésére. A polgári politikai szociológiában, pszichológiában és politikai tudományban nagyon kiterjedt az attitűdvizsgálat, ami sok kutatónál az idealista pszichologizálást eredményezi (behaviourizmus). A legfontosabb itt azonban az, hogy egyrészt a politikai attitűd fogalmi rendszere a polgári társadalomtudományban is nagyon kidolgozatlan, másrészt az egyén beállítottságát és tényleges cselekvését a vizsgálatok döntő többségében nem tudják szervesen összekötni (lásd *Hennessy, 1970; 475 old.)*. A politikai attitűdvizsgálatok döntő többsége megmarad az empirikus leírás szintjén, alaposabban kidolgozott elméleti kategóriarendszer nélkül.

A nyugati attitűdvizsgálatok az egyének vagy csoportok politikai beállítódását három síkon igyekeznek megragadni: 1. survey-k lebonyolításával, 2. deduktív levezetéssel a pszichológiai elméletből, 3. kisérlettel. A survey-ket politikai attitüd skálákra alapozva bonyolítják le. A politikai beállítódás mérésére a Survey Research Center egy több mint 100 skálából álló kompendiumot tett közzé *(J. P. Robinson. J. G. Rusk, H. B. Head, 1968)*. Az attitűd legegyszerűbb mérése az, amikor megkérdezik, mit gondol bizonyos politikai jelenségekről. Fejlettebb és célravezetőbb empirikus módszer, amikor a politikai vélemény, orientáció és beállítódás logikai koherenciáját próbálják felszínre hozni. Ez csak igen alaposan kidolgozott skálákkal lehetséges. Az empirikus felmérés

azonban nem nélkülözheti az elméleti analizáló és következtetéseket végző munkát sem. E területen a hipotézisek és következtetések szerepe különösen nagy (lásd *Hennessy, 1970; 465. old.*).

A pszichológiai elméletből való deduktív következtetés a legrégibb módszer az attitűdvizsgálatban. Ezzel a módszerrel pl. feltárják az attitűd (politikai attitűd) funkcióit, szerepét a személyiségen belül stb. (lásd *D. Katz, 1960; 163—204. old.*). A probléma itt elsősorban talán az, hogy a pszichológiai elméletek sokasága közül melyiket lehet ténylegesen alkalmazni a politikai attitűd szociológiai mérésében. A harmadik módszer a kisérlet, amely a legkevésbé fejlett a politikai beállítódás vizsgálatában a nyugati társadalomtudományban. Lebonyolítottak már néhány kisérletet, de az eredmények egymástól annyira elszigeteltek, hogy azokból általános következtetéseket levonni alig lehet (lásd *Hennessy, 1970. 467—468. old.*).

A politikai attitűd és tudat szociológiai megközelítésében két egymással szorosan összefüggő alapkérdés merül fel. Az egyik: a politikai pszichén belüli logikai konzisztencia, a másik: rendelkezik-e minden egyén és társadalmi kategória politikai attitűddel? Ha ezt a két kérdést a szociológia empirikus kutatások alapján meg tudja válaszolni, a politikai tudat formálásának alapproblémáira ad választ. A politikai tudat belső struktúráját, elemei közötti logikai koherenciát érinti ez és egyben azt a kérdést, hogy a politikai tudaton belül mi a viszony a *pillanatnyi szituációkhoz kötött állásfoglalás és a tartós beállítódás* között.

Amerikai politikai pszichológiai vizsgálatok során azt találták, hogy bizonyos társadalmi rétegek politikai állásfoglalásában nincs logikai következetesség, mert ugyanarra a kérdésre a panel különböző időszakaiban különböző válaszokat adtak, ill. a különböző időben és szituációban mutatott állásfoglalások egymástól teljesen *függetlenek*. Azt találták, hogy az amerikai állampolgárok nem több mint 12%-ának van a politikáról logikailag konzekvens önálló fogalomrendszere és kb. 40%-nak olyan politikai fogalomrendszere, amely csoportokban kialakult mintákon alapszik (tehát nem önálló, hanem csoport által meghatározott fogalomrendszer) *(Ph. Converse, 1964, 239. old.)*.

Utalhatunk a politikumról végzett hazai vizsgálatra is, amelynek egyik végkövetkeztetése az volt, hogy a vezető állású értelmiségieket és alkalmazottakat, továbbá a párttagokat kivéve a lakosság többi rétegének politikai tudatában arról az oldalról nézve alacsony fokú a következetesség, hogy az egy szilárd és következetes politikai és társadalmi fogalomrendszerre épülne.[3] A vizsgálat során úgy találtuk, hogy — kivéve a párttagokat és a főiskolai végzettségűeket

[3] A vizsgálat egy 717 egyénből álló országos mintára épült (értékelhető kérdőívek száma), amelyet területi rétegzés szerint véletlenszerűen, választói névjegyzék alapján állítottak össze az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontjában.
Az értékelés során a következő foglalkozási kategóriákat alkalmaztuk:

mezőgazdasági fizikai dolgozó
ipari, építőipari szak- és betanított munkás
egyéb szak- és betanított munkás
egyéb fizikai dolgozó
értelmiségi, vezető állású szellemi dolgozó
egyéb szellemi dolgozó
nyugdíjas
tanuló
háztartásbeli

— a rendszert a lakosság nagy részének politikai tudatában a mindennapi szituációhoz, az aktuális tapasztalathoz és érdekhez kötöttség determinálja (*Molnár L. — Szalai B.-né— Venyike J., 1970, VIII. fejezet:* „Összefoglalás és értékelés" — 140. old.) Nyilvánvaló ebből, hogy a megszilárdult, tartós beállítódás rendelkezik valamiféle „instrumentális" jelleggel. Szociológiai szempontból nagyon lényeges lenne a beállítódás *típusának* megismerése és annak feltárása, hogy mindenki rendelkezik-e politikai beállítódással a *tartós orientáció* értelmében.

Amerikai politológusok a politikai jelenségek pszichológiai elemzése során arra a következtetésre jutottak, hogy nem rendelkezik mindenki politikai attitűddel. A politikai attitűd feltételez egy elég magas szintű politikai és általános kultúrát, amely a lakosság kisebb részénél található csak meg. (*Hennessy*, 1970). A probléma mindenképpen reálisnak tűnik, csak — éppen a hazai politikum-vizsgálat tapasztalatai alapján — annyiban bonyolultabb, hogy a *logikailag konzekvens politikai attitűd* mellett meg kellett különböztetnünk azt a politikai beállítódást is, amely a *napi érdekek szempontjából* itéli meg a politikai folyamatokat, politikai döntéseket; ezen túl számos társadalmi rétegben vannak olyanok, akik valószinűleg semmiféle politikai beállítódással mint tartós diszpozícióval nem rendelkeznek. E kérdésekről igazolt ismereteket csak további kutatások alapján nyerhetünk.

*

A fentiekben egy analitikai keretet kivántam adni a politikai magatartás szociológiai elemzéséhez. A továbbiakban a tanulmányban érintett problémák — elméleti elemző és empirikus kutatások alapján — részletes kidolgozásra kerülnek.

IRODALOM

AFANASZJEV, V., A társadalom tudományos irányítása. Első fejezet. Kossuth, 1969.

BURLACKIJ, F. M. A politika szociológiai problémái. (Szocialnüe isszledovanyija. 'Szerk: *I. V. Blauberg, N. F. Naumova*, Moszkva, 1970. Nauka.) Nyersfordítás, MSZMP Társadalomtudományi Intézet.

CAMPBELL A. and VALEN, H., Party Identification in Norway and the United States. In: The Democratic Political Process, 1969.

CONVERSE, PH., The Nature of Belief Systems in Mass Public. In: *D. Apter* (ed.), Ideology and Discontent. New York: The Free Press ol Glencoe, 1964.

ELLWEIN, TH., Politische Verhaltenslehre. W. Kohlhammer Verlag, 1967.

GOLDTHORPE, J. H., LOCKWOOD, D., BECHHOFFER, F., PLATT, J., The affluent worker: political attitudes and behaviour. Cambridge at the University Press, 1968.

HENNESY, B., A Headnote on the Existence and Study of Political Attitudes. *Social Science Quaterly*, December 1970. Vol. 51. No. 3.

HIEBSCH, H. — VORWERG, M., Bevezetés a marxista szociálpszichológiába. Kossuth, 1967.

PRANGISVILI, A. Sz., A beállítódás fogalma a szovjet pszichológia rendszerében, a grúz iskola kutatásainak megvilágításában. (A beállítódás pszichológiája. Szerk: Molnár István. Akadémiai Kiadó Budapest, 1971).

Rendszerelmélet. Válogatott tanulmányok, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1971. 1

ROBINSON, J. P. — RUSK, J. G. — Head, K. B., Measures of Political Attitudes. Ann Arbor: University of Michigan Institute for Social Research. 1968.

JADOV, V. A., és *munkatársai:* A személyiség és értékorientáció. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet kiadása, Kézirat, 1968.

Jones, R. E., The Functional Analysis of Politics. An Introductory Discussion. London: Routledge and Kegan Paul, New York: Humanities Press, 1970.
Katz, D., The Functional Approach to the Study of Attitudes. *Public Opinion Quarterly*, 24. (Spring 1960.).
Kulcsár Kálmán: A politikai rendszer marxista értelmezésének lehetősége. *Állam és Igazgatás*, 1971. november.
Kulpinska, J., Az ipari munkások társadalmi tevékenysége. Varsó, 1968. (Lengyelül)
Kulpinska, J., Industrial Workers'Social Activity, *The Polish Sociological Bulletin* 1968. 2. sz.
Lenin, V. I., A nagy kezdeményezés. (Lenin Válogatott Művei III. köt. 58—79. old.)
Marx, K. — O. V. Annyenkovnak, 1846. december 28. Marx—Engels Válogatott Művek II. Kossuth, 1963.
Molnár László — Szalay Béláné — M. Venyike Júlia: A politikum a hazai közgondolkodásban. Az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont által lebonyolított országos kikérdezés összefoglaló tanulmánya. MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1970. január.
Molnár László — Nemes ferenc — Szalai Béláné: Ipari munkások politikai aktivitása, Kossuth, 1970.

РЕЗЮМЕ

В связи с политическим поведением весьма разнообразные исследования развивались в западной политической науке и политической социологии. В последние годы и в социалистических странах начались эмпирические социологические активности, политическое мнения и установки. Согласно статье методология системного анализа может обеспечить те рамки, в которых теоретические и эмпирические исследования политической активности могут быть проведены систематически.

Политические поведение есть не что иное, как человеческое поведение в исторически конкретной, и имеющей классовое содержание, политической системе. То есть системный анализ означает, что политическую активность и установку необходимо отнести в общие процессы в подсистемы политической системы данного общества. С другой стороны, помещая политическую систему в общество в целом, следует показать связь между политической активностью и другими системами общества.

С марксистской точки зрения к политической активности можно подойти и двух сторон: со стороны активности, и состороны исихических процессов. Перевичной следует считать актиность, которая есть действие, направленное на сознательное формирование конкретной социальной среды, имеющее своим результатом социальный эффект.

Политическая активность встраивается в такие основные процессы политической системы, как: 1. создание институтов политической системы и обеспечение их бесперебойного функционирования, 2. подержание баланса и обеспечение динамизма (прогресса) политической конфликтов и интересов, 4. привелечение граждан к политической практике, 5. возможность участия граждан в политических решениях, 6. процесс политической коммуникации, распространение политически значимых информаций в политической системе, 7. политическая социализация, то есть присвоение ценностей, образцов поведения политической системы.

Все перечисленное моменты являются непосредственными процессами и областями политической активности. Опосредованно политическая активность проявляется во взаимосвязи между политической системой и подсистемами социальной среды. В таких своих функциях, которые обеспечиваются колитикой в связи с другими системами общества, политика:

1. в аспектах политической власти охватывает общество в целом, и в этом отношении цементирует, организует общество, управляет обществом,
2. определяюще влияет на распределение ценностей и в тех системах общественной жизни, которые находятся вне сферы политики,
3. определяет главные направления развития специальных областей, и интегрирует их в политические цели,
4. регулирует взаимосвязи социальных систем, находящихся вне сферы политики

Политическое поведение социальных групп и отдельных людей через эти процессы встраивается в политическую систему. В то же время, политическое поведение обеспечивая функционирование политической системы, одновременно является и творцом её основных процессов.

Среди психических процессов политического поведения особо важную роль играют:

1. политическая мотивация,
2. политическое мнение,
3. политические знания и интересы,
4. политическая ориентация,
5. и политическая установка.

Они в тесной связи друг с другом и с политической активностью, содержат в себе отношение групп и индивидов к функционированию политической системы.

Психические процессы политического поведения нельзя исследовать в отрыве от политических решений. В этом отношении следует подчеркнуть три своеобразные черты политических решений:

1. основным правилом политических решений является сопоставление и взвешивание политических целей и конкретных возможностей (ситуаций),
2. какая система институтов создана в данном обществе для того, чтобы социальные слои, группы и индивиды могли влиять на политические решения, на их принятие и исполнение,
3. какие каналы коммуникации имеются между органами, принимающими решения, и гражданами; реагирование на решения и их испольнение со стороны граждан.

Психические процессы политического поведения главным образом через эти черты содержат отношение социальных слоёв, групп и индивидов к функционированию политической системы.

SUMMARY

Western political scientists and political sociologists have and are doing extremely diversified research into political attitudes and political behaviour. The empirical sociological investigation of political attitudes and opinion in the socialist countries also started in recent years. The paper argues that a system-analitical methodology may well prove most suitable for a theoretical analysis and empirical research into political attitudes.

Political attitudes are none other than human attitudes within an historically concrete political structure that also has a class character. In other words a system-analysis of political attitudes means that political activity and attitudes must be placed in the context of the general processes of the political system of the given society, and in the sub-systems of the political order. On the other hand the connestion between political attitudes and other structures within society must be shown by placing the political order within the social structure as a whole.

Two approaches to political attitudes and behaviour are possible from a Marxist point of view: one may tackle the subject from the aspect of the activity or from that of psychological processes. Activity must be given priority. This means action which has social effects and which consciously shapes the concrete social environment.

Political activity is part of basic processes of the political order such as 1. the taking shape of political institutions and ensuring that they function continuously, 2. the maintenance of the equilibrium of the political order and the implementation of its dynamism (progress), 3. the regulation of social conflicts and interests, 4. 5. the possible participation of citizens in political decisions, 6. the process of political communication and the spread of politically relevant information in the political system, and 7. political socialization, in other words the appropriation of the values and patterns of behaviour of the political order.

These are the immediate processes and fields of political activity. In an indirect way political activity appears as the connection between the political order or system and

other structures in the social environment. In functions which politics carries out together with other structures within society politics 1. comprehends the whole of society in the dimension of political power, holding it together, organizing it, and administering it this respect, 2. it has a determining influence on the distribution of goods and values also in systems and structures of society which lie outside politics, 3. it determines the principle directions of development of specialized fields and integrates them in political objectives, and 4. it regulates the relationship with each other of social structures that lie outside politics.

The political attitudes and behaviour of social groups and individuals becomes part of the political system through these processes. By ensuring the functioning of the political system it also helps to create and shape the basic processes of the political order.

The following have an outstanding role amongst the psychological processes of political attitudes and behaviour: 1. political motivation, 2. political opinions, 3. political knowledge and information, and the interest shown therein, 4. knowing one's way about politics, and 5. political attitude. These, taken together, and closely linked with activity, contain the attitude taken to the functioning of the political system by social strata, groups and individuals.

The mental processes involved in political attitudes cannot be investigated in isolation from political decisions. It is particularily important in this connection to draw attention to three peculiarities of political decisions: 1. the basic rule of the game of political decisions is the comparison and evaluation of political objectives and the concrete situation (what is possible), 2. the nature of the institutional system in the given society which allows sections and strata of society, social groups and individuals to exercise an influence on political decisions, their coming into being and execution, and 3. what channels of communication have become established between decision making organs and citizens as regards political decisions and their execution and the reaction to them on the part of citizens.

The mental and psychological processes of political attitudes and behaviour show the position of social strata and sections of society, groups and individuals vis a vis the functioning of the political system principally through these.

A CSALÁDOS NŐ MUNKAVÁLLALÁSÁNAK MOTÍVUMAI

A. G. HARCSEV — SZ. I. GOLOD

A Szovjetunióban első alkalommal e tanulmány alapjául szolgáló kutatás során történt kísérlet a családos nők munkavállalási motívumainak vizsgálatára, így tehát dolgozatunk nem vállalkozhat a téma teljes feltérképezésére.

A vizsgálat tárgyául gyermekes, családos, nem nyugdíjas, ipari vállalatoknál dolgozó munkásnőket választottunk ki. A kutatás tárgyának ezt a leszűkítését a következő elképzelések magyarázzák: 1. A bennünket érdeklő információt csakis olyan nőktől szerezhettük be, akik családi és szakmai kötelezettségeket (szerepeket) egyaránt ellátnak. 2. Mind a szellemi, mind a fizikai munkát végző asszonyok sokoldalú és mély tanulmányozása gyakorlatilag meghiúsítaná a kutatómunka belátható jövőben való befejezését, ezért választásunkban a fizikai dolgozó nőkre korlátozódtunk. Végül: 3. a fizikai munkában dolgozó nők közül az ipari munkásnőket választottuk ki mint meglehetősen stabil foglalkozású személyeket.

Továbbá, reprezentatív információ nyerése céljából a vizsgálatot részint egy nagy ipari központban (Leningrád) végeztük, másrészt egy átlagos vidéki városban, melynek fejlett, túlnyomórészt „női" ipara van (Kosztroma). Megfigyelési egységnek a családos, gyermekes munkásnőt választottuk.

Leningrádban elsősorban hagyományosan „női" üzemeket választottunk (textil- és dohánygyár), másodsorban elektromos berendezéseket gyártó üzemet — ez új üzemág, amely magas szakképzettségű női dolgozókat —, harmadsorban pedig egy olyan üzemet, ahol nagy részarányban foglalkoztatnak szakképzetlen női munkaerőt (gépgyár).

Kosztromában hagyományosan „női" üzemek kerültek kiválasztásra: négy fonóüzem.

Valamennyi üzemen belül, az alapvetően termelő profilú munkásnők között véletlen, ismétlődés nélküli, arányosított, rétegezett mintafelvételre került sor.

A rétegzés kritériuma a munka gépesítettségi foka volt. Az első csoportba a gyári munkásnők kerültek, olyan asszonyok, akik a félautomatákat irányítják és ellenőrzik. A másodikba a textilmunkásnők, vagyis azok a munkásnők kerültek, akik munkájukat gépekkel és gépi berendezésekkel végzik. A harmadikba a tv-készülékek szerelőnői, olyan szakmunkásnők, akik a gépi berendezések mellett kézi munkát végeznek. A negyedik csoportba pedig a segédmunkásnők, vagyis a szakképzettség nélküli, kézi munkát végző munkásnők kerültek.

A kiválogatásnál szem előtt tartottuk az arányosság elvét, valamennyi felsorolt üzemben a dolgozó nők teljes létszámának megfelelően. Másként szólva, a mintavétel arányos voltát a nődolgozók és az adott üzemben dolgozó összes munkás közti arányból számítottuk ki. Ily módon a leningrádi mintavétel számítása:

a dohánygyárban a női dolgozók az összes munkás kb. 83%-át alkotják;
az egyik textilgyárban az összes dolgozók 83, a másikban pedig 75%-át alkotják;
az elektromos berendezéseket gyártó üzemben az összes dolgozók 75%-át, a gépgyárban ezek 20%-át.

Ennek megfelelően 200, 200, 175, 125 és 50 kérdőívet osztottunk szét.

Az elsődleges információ begyűjtésének módszere kérdőíves felmérés.[1]

Leningrádban standardizált, önkitöltéses kérdőíveket és 10%-ban kontroll jellegű, kérdőíven alapuló interjút alkalmaztunk.

A megkérdezettek a kérdőíveket vagy az üzemekben töltötték ki, vagy otthon. Az interjúkra az üzemekben került sor.

A begyűjtött elsődleges információt egységes statisztikai program alapján, elektronikus számítógépeken (Leningrád) és szorter-gépeken (Kosztroma) dolgoztuk fel.

A vizsgálatra 1965 és 1968 között került sor. A mintasokaság alapvető jellemzői: összesen 1200 család, 22—55 év közötti asszonyt kérdeztek ki (ezek közül 480 volt kosztromai). A megkérdezettek 87%-a férjezett volt, 8%-a elvált, 5%-a özvegy. Ugyanez a megoszlás Leningrádban: 86% — 7,5% — 6,5% és Kosztromában: 90% — 6,2% — 3,8%.

A megkérdezettek házasságban eltöltött évek szerint az alábbi megoszlást mutatták:

Leningrádban:
1 év alatt 2,1%
1—3 év között 8,1%
3—5 év között 9,4%
5 év felett 80,4%

Kosztromában:
1—5 év között 18,5%
6—10 év között 31,2%
10 év felett 50,3%

A munkásnők túlnyomó többsége öt évnél régebben dolgozik legutolsó munkahelyén.

Végül pedig az átlagos életkor, a gyermekek átlagos száma és az átlagműveltségi színvonal:

	Átlagos műveltségi színvonal (a tanulási évek száma szerint)	Átlagos életkor (években)	Gyermekek átlagos mennyisége
Leningrád:	7,5	37,5	1,45
Kosztroma:	6,7	35,5	1,80

A szakmai tevékenység motívumainak tisztázása céljából a megkérdezett személyeknek az alábbi kérdést tették fel, 4 válaszlehetőség megadásával:

[1]Az elméleti analízis során az elsődleges információn kívül felhasználtuk néhány szovjet és külföldi vizsgálat adatait is.

„A nők általában azért törekednek munkát vállalni, mert:

1. részt akarnak venni a társadalom munkájában,
2. kollektívában szeretnének lenni,
3. anyagilag függetlenek szeretnének lenni férjüktől,
4. keresetükre szüksége van a családnak. „Húzza alá azt a választ, mely leginkább kifejezi azt, hogy Ön miért vállalt munkát!"

A válaszok a leningrádi mintánál a következőképpen oszlottak meg (százalékosan):[2]

Egy megkérdezett több válaszlehetőséget is aláhúzhatott.

1. motívum — 13,6
2. motívum — 21,5
3. motívum — 11,4
4. motívum — 53,5

A legutolsó motívumnak a megkérdezett életkorával, a családban levő gyermekek számával, az illető műveltségi és szakképzettségi szintjével történő összehasonlításakor az ingadozások Leningrádban a középső ponttól mindkét irányban 24%-os, Kosztromában 15%-os határon belül mozognak. A szigorúbb matematikai ellenőrzés[3] többek között a Csuprov-féle kölcsönösen konjugált koefficiens (T) alkalmazása és a Pearson-féle egyezés ismérvének használata (χ) feltárta, hogy a kereset motívuma független valamennyitől.[4] Sőt, ha nem a „keresetre" leadott szavazatokat számoljuk, hanem az ezt a motívumot aláhúzó munkásnőket, a motívum részaránya a leningrádiaknál 81, a kosztromaiaknál 78,9 %-ra nő.

Hasonló eredményre jutottak a lengyel szociológusok is, akik velük közösen, korábban egyeztetett program alapján, a vizsgálatot varsói üzemek munkásnőinél végezték.[5]

A lengyel interjúban a kérdés nyitott formában hangzott el: „Ha abbahagyná a munkát, minek az elvesztését érezné meg a legjobban?" A válaszok az alábbi módon oszlottak meg: (ld. 1. táblázat).

Mint várható volt, állapítják meg a vizsgálat szerzői, a nők munkavállalásának alapvető motívuma a kereset. Emellett meglehetősen gyakran nevezték meg a lehetséges veszteségek motívumaiként a többi értékeket is, de ezek közül egynek sincs ilyen nagy jelentősége.[6] Ezzel kapcsolatban megfigyelhető a „kereset"-motívumnak a megkérdezett szakmai-műveltségi színvonalától életkorától, valamint a családban élő gyermekeinek számától való függetlensége. „A »kereset«-motívum túlsúlya — jegyzi meg helyesen E. Piotrowski és

[2]A százalékok számításánál az összes választ vettük 100-nak.

[3]A számítások itt is és a későbbiekben is a statisztikai elméletben általánosan elfogadott formulák szerint készültek. Ld. pl. J. Adney Yule és M. G. Kendall: Teorija sztatisztiki, Moszkva, 1960. (oroszul).

[4]Ennek megfelelően a T értéke: 0,04; 0,06; 0,07; 0,06 x^2 ha $p(x^2 > \times^2_n) = 0{,}01$ egyenlő: 15,1; 13,3; 9,2 és 13,3.

[5]Lengyel részről a vizsgálatban a varsói Tervezési és Statisztikai Főiskola szociológiai tanszéke vett részt, E. Piotrowski professzor vezetésével.

[6]A válaszolók több mint 80%-a ugyanis közölte a kérdőíven, hogy legjobban a kereset elvesztését sajnálná.

A. Kurzynowski — a többi motívumok felett világos és érthető: ez a munkavállalás közvetlen célja.[7]

A közös vizsgálat eredményeként szerzett adatok összehasonlítása az alábbiakat mutatja:

1. Mindkét vizsgálatban a családos asszonyok munkavállalásának fő motívuma a „kereset".[8]

2. A nem anyagi jellegű motívumok aránya eltérő: a lengyel vizsgálatnál 44,2%, a szovjetnél 35,1%.

1. táblázat

Mi hiányozna leginkább az asszonyoknak, ha abbahagynák munkájukat

(Szakmai munka motívumai %-ban)[9]

Motívumok	Részarány a szavazatok összlétszámához viszonyítva
Kereset	44,1
A saját hasznosság, valamint a társadalmi munkához tartozás érzete	20,9
A környező személyek és a munkatársi kollektíva megbecsülése	23,3
Maga a munka	10,6
Egyéb	1,1

Az alaposabb vizsgálatnál kiderült, hogy ez utóbbi különbség az ipari üzemek kiválasztásának eredménye. A lengyel vizsgálatra, a miénktől eltérően, csak elektrotechnikai üzemekben került sor, ahol a munkásnők többsége magas szakmai felkészültséggel rendelkezik. Ha a leningrádi mintánál elkülönítjük a megfelelő üzemek munkásnőit, a nem anyagi jellegű motívumok részaránya kiegyenlítődik. Ebből nyilvánvalóvá válik, hogy a munka a családos asszonyok nagy részének jelenleg a munkatevékenységtől független szükségletek kielégítésének eszköze, és csupán a felsőfokú szakképzettséggel rendelkező munkásnők számára válik a munka közvetlen szükségletté.

Ahhoz, hogy részleteiben lássuk a nők szakmai munkája különböző motívumainak okait, vizsgálatunk tisztázta a munkával való elégedettségük mértékét. A nőknek az erre a kérdésre adott válaszai az alábbi módon oszlottak meg.

A leningrádi sokaságból a megkérdezettek 24%-a nem tudott felelni az adott kérdésre. A megkérdezettek ezen álláspontja megerősíti azt a már korábban

[7] Ld. i. m. 19. old. (lengyelül)

[8] Helyénvaló megjegyezni, hogy a „pénzügyi elképzeléseket" mint a férjes asszonyok munkába állásának alapvető motívumát már korábban, 1961-ben megállapította egy közös lengyel–cseh vizsgálat. Ld.: *Jiri Prokopec:* „A férjes asszony a családban és a munkában" (oroszul) „Rozsdaemoszt i ego faktori" c. tanulmánykötetben, Moszkva, 1968, 36. old.

[9] Saját összeállításunk, az 5. sz. táblázat alapján. Cikk: *J. Piotrowski, A Kurzynowsky:* „Kobieta w przedsiebiorstwie przemyslowym. Obraz sytuacjy zawodowej i rodzinnej. Badania polsko-radzieckie, Biuletyn JGS, Instytut Gospodarstwa Spolecznego, Nr. 1., Warszawa, 1967.

elhangzott feltételezést, hogy a nők egy része véletlenszerűen, nem céltudatosan választja meg foglalkozását.[10]

A megkérdezettek nagy része (75,4%) elégedett munkájával. Ezzel kapcsolatban: elégedettségük mértéke nem függ a munkában eltöltött időtől, hanem a szakmai színvonallal kapcsolatos: minél magasabb a munkásnő szakképzettsége, annál (nagyobb) jobban elégedettebb munkájával. Így a szakképzett kosztromai munkásnők között az elégedettek részaránya 80,1%, a szakképzettlenek között 69,4%.

Milyen konkrét okokkal magyarázzák elégedetlenségüket a munkásnők?[11]

A munkával kapcsolatos három legjelentősebb fenntartás: (csökkenő sorrendben) „a munkahely távol esik a lakóhelytől" (29,3%),[12]

2. táblázat

A nők munkájukkal való elégedettsége

(%-ban)

Vélemény a szakmai munkáról	A minta átlagában	Ezen belül	
		Leningrád = 540	Kosztroma = 480
Teljesen elégedett	49,3	44,0	55,1
Inkább igen, mint nem	26,1	28,5	23,5
Inkább nem, mint igen	15,2	18,1	11,9
Elégedetlen	9,4	9,4	9,5

a „nem megfelelő a műszakbeosztás" (25,4%)[13]; és „rossz a kereset (15,1%).

A lakóhelytől távol eső munkahely még tovább csökkenti a szabad időt. A három műszakos munka egyrészt kizökkenti a családos asszonyokat a megszokott családi életritmusból, másrészt egészségileg is káros. A viszonylag alacsony keresetek pedig csökkentik a női munkavállalásnak mint a családnak nyújtott anyagi segítség formájának hatékonyságát.

A rossz keresetre panaszkodó munkásnők csoportjában élesen megkülönböztethető két kategória: az elsőbe a szakképzetlen segédmunkásnők tartoznak, akik túlnyomórészt csak négy osztályt végeztek, a másodikba pedig a félautomatákat irányító munkásnők, akik négy osztályt végeztek (dohánygyári munkásnők). Megjegyzendő, hogy a vizsgálatra még az alacsony fizetésű munkások

[10] Meg kell jegyezni, hogy azok, akik nem nyilatkoztak a munkához való konkrét viszonyukról, többségükben 4—6 év iskolai végzettséggel rendelkező asszonyok, akik szakképzettségüket közvetlenül az üzemben szerezték.

[11] Összesen 522 munkásnő közölte fenntartásait.

[12] A „Cselovek i ego rabota" c. (Moszkva, 1967) monográfia szerzői, a pályaválasztás motívumait tanulmányozva megjegyzik, hogy a nők pályaválasztásának alapvető motívuma: „így alakultak a körülmények". A „körülmények" között első helyen áll „a munkahelynek a lakóhely közelében való elhelyezkedése". „A nők ezt az okot igen gyakran hangsúlyozzák". . . ., ugyanakkor „a férfiaknál a munka tartalma iránti érdeklődés jóval erősebb".

[13] A háromműszakos munkarenddel elégedetlen asszonyok túlnyomó többsége textilmunkásnő.

3. táblázat

A nők munkájukkal való elégedettségi fokának „jelenlegi munkájuk nem-vonzó oldalaival" történő összehasonlítása
(Leningrádi minta, %-ban)

A munka negatív oldalai A munkával való elégedettség foka	Önállótlanság	Előrelépési perspektívák hiánya	Rossz kereset	Nincs lehetőség a szakképzettség emelésére	Az adminisztratív szervek gondoskodásának hiánya	Elégedetlenség a munkatársi kollektívával	Nem megfelelő a műszakbeosztás	Nem tartják be az üzembiztonsági szabályokat	Az üzem távolsik a lakóhelytől	Nem érez felelősséget a végzett munkáért	Egyszerűek a munka műveletei	Hiányoznak a feltételek a tanuláshoz	Nincs bölcsőde, óvoda	Összesen
Teljesen	4,0	2,0	16,0	—	12,0	8,0	14,0	8,0	30,0	—	2,0	—	4	100
Inkább igen mint nem	—	2,9	11,4	3,0	8,5	4,3	25,7	5,7	25,7	—	7,1	—	5,7	100
Inkább nem mint igen	—	2,9	18,9	7,5	7,5	—	24,5	9,4	22,6	—	5,7	—	—	100
Elégedetlen	2,8	—	16,2	2,8	5,4	—	27,0	2,7	27,0	—	10,7	2,7	2,7	100

és alkalmazottak béremelése előtt került sor, ezért elképzelhető, hogy a béremelés után a válaszok másként oszlanának meg.

Eddig a konkrét munka negatívumait vizsgáltuk" (ami nem tetszik a munkában"), függetlenül a munkával való elégedettségtől; most viszont vizsgáljuk meg a kettő egymáshoz való viszonyát (ld. 3. sz. táblázat)!

Figyelmet érdemel (és megerősíti fenti álláspontunkat) az a körülmény, hogy valamennyi munkásnő, függetlenül a munkával való elégedettsége mértékétől, termelőmunkája alapvető negatív tényezőként említi „üzemének lakóhelyétől való távolságát. Ezenkívül az is megfigyelhető, hogy teljesen egyöntetűen figyelmen kívül hagyják a munka egy fontosnak látszó jellemzőjét, mint „a rábízott munka iránt érzett felelősség". Igaz, ezzel kapcsolatban két, homlokegyenest ellenkező magyarázat is lehetséges: a munkásnők nem tulajdonítanak különösebb jelentőséget ennek a jellemzőnek, vagy e vonatkozásban nincs semmiféle kifogásuk sem. Konkrétabb választ az adott kérdésre a munka vonzó oldalainak elemzésével igyekszünk adni.

A munkájukkal („teljesen" és „inkább igen, mint nem") elégedett munkásnők alapvető kifogásokként az alábbiakat emelik ki.

1. „Az üzemnek a lakóhelytől való távolsága" (30%, illetve 25,7%).
2. „Rossz kereset" (16,0%, 11,4%).
3. „Nem megfelelő műszakbeosztás" (14%, 25,7%).

Azok, akik elégedetlenek munkájukkal („inkább nem, mint igen" és „elégedetlen") a következő okokat jelölik meg:

1. „Nem megfelelő műszakbeosztás" (24,5%, illetve 27,0%).
2. „Az üzemnek a lakóhelytől való távolsága" (22,6%, 27%).
3. „Rossz kereset" (18,9%, 16,2%).

Ily módon a konkrét munka negatív oldalaira jellemző három fenti motívum a megkérdezett munkásnők egész sokaságára — mind a munkájukkal elégedettekre, mind az elégedetlenekre — általánosan jellemző.

A többi motívum esetében az értékeléseknél bizonyos minőségi eltéréseket figyelhetünk meg. Így azok, akik munkájukkal *„teljesen elégedettek"*, negatív oldalként az alábbiakat tüntetik fel:

1. „A gondoskodás hiánya az üzemi adminisztráció részéről".
2. „Az üzembiztonsági szabályok be nem tartása".
3. „Elégedetlenség az üzem kollektívájával".

„Inkább igen, mint nem":

1. „A gondoskodás hiánya az üzemi adminisztráció részéről".
2. „A munka műveleteinek egyszerűsége".
3. „Az üzembiztonsági szabályok be nem tartása".

„Inkább nem, mint igen":

1. „Az üzembiztonsági szabályok be nem tartása".
2. „A gondoskodás hiánya az üzemi adminisztráció részéről."
3. „Nincs lehetőség a szakképzettség emelésére".

Azok, akik elégedetlenek munkájukkal:

1. „A munka műveleteinek egyszerűsége".
2. „A gondoskodás hiánya az üzemi adminisztráció részéről".
3. „Nincs lehetőség a szakképzettség emelésére".

Miről tanúskodnak ezek az adatok?

Először: azt mutatják, hogy a munkásnők motívumainak második csoportja a munka jellegére és az üzem adminisztrációjára vonatkozik. *Másodsorban*: a munkájukkal elégedettek és elégedetlenek között különbség van a közvetlen üzemi kollektíva jelentőségének értékelésében.

A kapott eredmények összehasonlítása és kiegészítése céljából közöljük a kosztromai minta alapján készült hasonló táblázatot (ld. 4. sz. táblázat).

Ez a táblázat az alábbi különbségeket mutatja a leningrádi és a kosztromai munkásnők értékelései között: a munkájukkal elégedettek között Leningrádban vannak olyan csoportok, amelyek nem elégedettek foglalkozásuk önállótlan voltával, a munkatársi kollektívával, a munka műveleteinek egyszerűségével, valamint azzal, hogy nem állnak rendelkezésükre gyermekgondozó intézmények. Kosztromában ezek az igények teljesen vagy majdnem teljesen hiányoznak. Ezzel szemben Kosztromában — az adott kategóriájú munkásnők közül — a leningrádi munkásnők számának közel kétszerese panaszkodik amiatt, hogy az üzem távolesik lakóhelyüktől.

A munkájukkal elégedetlen munkásnők válaszait elemezve fel kell figyelnünk arra, hogy Kosztromában az asszonyok jóval nagyobb százaléka panaszkodott a „rossz keresetre", ugyanakkor azonban nincsenek olyanok, akik az üzembiztonsági feltételek állapotával és a munka műveleteinek egyszerű voltával lennének elégedetlenek. Leningrádban viszont ebben a kategóriában jóval nagyobb azoknak az asszonyoknak az aránya, akik a munkahelynek a lakóhelytől való távolságára panaszkodik.

Következésképpen a leningrádi és a kosztromai minták összehasonlítása kimutatja először is a vizsgált terület alapvető tendenciáinak azonosságát, másodszor pedig: egy egész sor olyan különbség meglétét, amelyek részint a vizsgált munkásnők munkájának körülményeiben és jellegében meglevő különbségekkel (objektív tényező), részint a leningrádi nőknek némileg nagyobb követelményeivel magyarázhatók.

Az előzetes következtetés tehát: mindaz, ami alapjában véve nem tetszik a családos nőnek munkájában, nem a munka közvetlen folyamatával, jellegével vagy az üzem kollektívájának termelési és személyi kapcsolataival függ össze, hanem végeredményben a család prizmáján keresztül nyer sajátos értelmezést.

A munka vonzó oldalára vonatkozó kérdésekre adott válaszok elemzésekor az alábbiakat figyeltük meg: a munkásnők a következő okokat említik az első három helyen (csökkenő sorrendben): „az üzem közelsége a lakóhelyhez" (23,5%), „megfelelő műszakbeosztás (23,5%) és „jó munkatársi kollektíva".[14]

A válaszok megoszlását valamelyest befolyásolja a munkában eltöltött idő

[14] A munka kedvező oldalait mintegy 10%-kal többen jelölték meg, mint a nem kedvezőket.

4. táblázat

A nők munkájukkal való elégedettségi fokának „jelenlegi munkájuk nem-vonzó oldalaival" történő összehasonlítása

(Kosztromai válogatás, %-ban)

A munka negatív oldalai A munkával való elégedettség foka	Önállótlanság	Előrelépési perspektívák hiánya	Rossz kereset	Nincs lehetőség a szakképzettség emelésére	Az adminisztratív szervek gondoskodásának hiánya	Elégedetlenség a munkatársi kollektívával	Nem megfelelő műszakbeosztás	Nem tartják be az üzembiztonsági szabályokat	Az üzem távolesik a lakóhelytől	Nem érez felelősséget a végzett munkáért	Egyszerűek a munka műveletei	Hiányoznak a feltételek a tanuláshoz	Nincs bölcsőde, óvóda	Összesen
Teljesen	—	0,7	9,5	0,7	7,4	—	25,5	—	54,2	0,7	—	—	1,3	100
Inkább igen, mint nem	—	2,0	14,0	—	10,0	—	28,0	2,0	44,0	—	—	—	—	100
Inkább nem, mint igen	—	4,8	28,7	7,1	9,5	—	26,1	—	23,8	—	—	—	—	100
Elégedetlen	2,5	—	22,5	5,0	30,0	7,5	25,0	—	7,5	—	—	—	—	100

tartama, a szakképzettség, a műveltség, a munkásnő kora és a családban levő gyermekeinek száma.

A konkrét munka vonzó oldalainak teljesebb jellemzése céljából vizsgáljuk meg azok kapcsolatát a munkával való elégedettség fokával (ld. 5. sz. táblázat).

Mint a táblázatból kiderül, valamennyi munkásnőnél, függetlenül a munkával való elégedettségük mértékétől, a munka vonzó oldalai közül hiányoznak az alábbi jellemzők: ,,előrelépési perspektívák a munka során'', ,,a szakképzettségi szint lehetséges emelése'', ,,az adminisztratív szervek gondoskodása a munkásnők szükségleteiről''.

A munka első három pozitív jellemzője a következő: ,,az üzem közelsége a lakóhelyhez ''(24,0% — 55,5%), ,,van bölcsőde, ill. óvoda'' (16,2% — 25,0%) és a ,,megfelelő műszakbeosztás'' (7,9% — 20,0%). A munkának ez az értékelése világosan tanúskodik az asszonyoknak arról a törekvéséről, hogy szakmai munkájukat ne úgy tekintsék, mint olyan valamit, ami szemben áll, hanem mint olyant, ami egységben van a feleség és a családanya szerepével. Végső soron ez az a szerep, amely ha nem is a legmélyebb, de a legközvetlenebb kritériuma annak, hogyan értékelik az asszonyok munkájukat, legalábbis az általunk vizsgált sokaság határain belül.

Ugyanakkor jellemző, hogy egyrészt valamennyi munkásnő munkájának fontos, vonzó oldalaként jelöli meg a ,,jó kollektívát'', másrészt a munkájukkal elégedett asszonyok, eltérően azoktól, akik nem elégedettek, a ,,felelősséget'' és az ,,önállóságot'' a munka legfontosabb pozitív vonásaiként említik. Nyilvánvaló, hogy ez a két paraméter, amely közvetlen kapcsolatban áll a termelési folyamattal, és annak alkotói oldalát jellemzi, döntő hatással van a munkával való elégedettség mértékére.

A fentiek megalapozott voltának szemléltetésére nézzük meg a kosztromai minta megfelelő adatait (ld. 6. sz. táblázat)!

A táblázat adatai megerősítik a leningrádi felmérés alapján megállapított tendenciákat. Azonban bizonyos eltérések is megfigyelhetők. Többek között a nők az összes csoportban szakmai munkájuk egyik alapvetően vonzó oldalaként jelölik meg a jó munkatársi kollektíva meglétét; ezenkívül azok, akik elégedetlenek munkájukkal, nagyra értékelik az önállóság lehetőségét.[15] Teljes joggal vetődik fel a kérdés: a kosztromai munkásnők miért értékelik magasabbra a dolgozói kollektíva mint a munka vonzó tényezőjének jelentőségét, mint a leningrádiak? Nyilvánvalóan arról van szó, hogy 1. középméretű város esetében a ,,lakóhely és a munkahely közelsége'' nem olyan jelentős tényező mint a nagyvárosében; 2. a nagyváros lehetőséget teremt az interperszonális társadalmi kapcsolatok termelési szférán kívüli realizálásra is.[16] Ugyanakkor hangsúlyozandó, hogy az elégedettségi skála szélső pontjain elhelyezendő csoportok (a ,,munkájukkal teljesen elégedettek'' és a ,,munkájukkal elégedetlenek'') szakmai tevékenységük alapvető (a mi esetünkben az első három-négy) pozitív (,,ami tetszik a munkában'') és negatív (ami nem tetszik'') oldalainak jellemzésekor ugyanazokra a tényezőkre mutatnak rá. Különbség csak ezen tényezők arányában mutatkozik. Így a ,,teljesen elégedettek'' csoportjánál a ,,tetsző'' és ,,nem tetsző'' jellemzők egymás közti aránya 5,6:1; az ,,elégedetleneknél'' ugyanez az arány 0,3:1.

[15]Megjegyezzük, hogy ez a csoport számát tekintve 8,2-szer kisebb az elégedettekénél.
[16]Erről részletesebben lásd később.

5. táblázat

A munkával való elégedettség és a konkrét munka vonzó oldalainak a kapcsolata
(Leningrádi minta, %-ban)

A munka vonzó oldalai A munkával való elégedettség foka	Önállóság	Munkával kapcsolatos előrelépési perspektíva	Jó kereset	A szakképzettség emelésének lehetősége	Az adminisztráció részéről történő gondoskodás	Megfelelő műszakbeosztás	Betartják az üzembiztonsági előírásokat	Az üzem közelsége a lakóhelyhez	A végzett munka iránt érzett felelősség	A munka műveleteinek bonyolultsága	Megvannak a továbbtanulás lehetőségei	Vannak gyermekgondozási intézmények (bölcsőde, óvoda)	Jó kollektíva	Összesen
Teljesen	2,2	—	4,5	—	—	7,9	0,5	43,1	6,8	1,6	21,6	25,0	6,8	100
Inkább igen, mint nem	2,0	—	6,0	—	—	20,0	—	24,0	14,0	2,0	—	24,0	8,0	100
Inkább nem, mint igen	—	—	13,5	—	—	13,5	—	43,2	—	2,8	—	16,2	10,8	100
Elégedetlen	—	—	—	—	—	11,2	—	55,5	—	—	—	22,2	11,1	100

6. táblázat

A munkával való elégedettség és a konkrét munka vonzó oldalainak kapcsolata
(Kosztromai minta, %-ban)

A munka vonzó oldalai A munkával való elégedettség foka	Önállóság	Munkával kapcsolatos előrelépési perspektíva	Jó kereset	A szakképzettség emelésének lehetősége	Az adminisztráció részéről történő gondoskodás	Jó kollektíva	Megfelelő műszakbeosztás	Betartják az üzembiztonsági előírásokat	Az üzem közelsége a lakóhelyhez	A végzett munka iránt érzett felelősség	A munka műveleteinek bonyolultsága	Megvannak a továbbtanulás lehetőségei	Van bölcsőde, óvoda	Összesen
Teljesen	4,3	0,9	18,1	0,9	1,9	19,7	27,0	3,9	14,1	0,9	0,7	—	7,6	100
Inkább igen, mint nem	16,0	0,8	31,5	1,6	2,6	25,1	20,8	—	3,2	—	—	—	—	100
Inkább nem, mint igen	29,8	—	5,2	5,2	—	22,8	22,8	1,8	10,5	—	1,9	—	—	100
Elégedetlen	51,1	—	6,6	2,3	2,4	11,1	8,8	—	17,7	—	—	—	—	100

Térjünk most rá a lengyel vizsgálat megfelelő adataira! (ld. 7. sz. és 8. sz. táblázat).[17]

A lengyel munkásnőknek munkájuk „vonzó" és „negatív" oldalainak elemzésekor első pillantásra éles különbség fedezhető fel a szovjet nők megfelelő értékeléseihez képest. Itt azonban figyelembe kell venni három olyan körülményt,

7. táblázat

A munka vonzó oldalainak említése a munkával való elégedettség szerint
(A kérdésekre válaszoltak %-ában)

A munka vonzó oldalai A munkával való elégedettség foka	Jó vezető	Kellemesek a munkatársak	Elégedettség a munka eredményével	Nyugodt munka	Érdekes munka	Jó a munka szervezettsége	Megfelelő műszak	Az üzemben tisztelik a munkást mint embert	Jó kereset	Könnyű és tiszta munka	Az adminisztratív szervek gondoskodnak a munkásokról	Az üzem közel van a lakóhelyhez
„Elégedettek" és „inkább elégedettek"	85	84	81	67	66	67	62	61	59	54	54	47
„Inkább elégedetlenek" és „elégedetlenek"	57	36	57	50	64	35	78	43	50	36	14	29

amelyek ezt a benyomást keltik. 1. — mint már említettük — különböző üzemek kiválasztása. 2. — metodikai kérdés: mindkét vizsgálat során a munka „vonzó" és „negatív" oldalaira vonatkozó kérdés zárt jellegű volt, s ebből a

8. táblázat

A munka negatív oldalainak említése a munkával való elégedettség szerint
(A kérdésekre válaszoltak %-ában)

A munka negatív oldalai A munkával való elégedettség foka	Nem megfelelő a munkavégzés színhelye	Egyenlőtlen a nyersanyag-szállítás	A munka elosztása időben egyenlőtlen	A berendezések és szerszámok hiányosságai	„hajrá" (pl. hóvégi)	Rossz minőségű szerszámok	Nem megfelelő a nyersanyagok minősége	Nem megfelelő a munka szervezetisége	Rossz viszony az adminisztrációs szervekkel	Rossz viszony a munkatársakkal
„Elégedettek" és „inkább elégedettek"	26	21	20	17	16	17	14	11	6	5
„Inkább elégedetlenek" és „elégedetlenek"	79	29	36	43	50	36	29	43	21	29

kutató maga határozta meg a legjobb válaszokat, amelyek így nem is lehetnek azonosak. 3. — A mi kutatásunkban az egyik vagy másik tényező százalékát a teljes összegből számítottuk ki, a lengyel esetben viszont az egyes kérdésekre válaszolt személyek számából.

[17] *J. Piotrowski, A. Kurzynowski*, Ibid., 16. old.

Nézzük meg a „munka vonzó oldalainak" első három jellemzőjét a lengyel adatok esetében:

„Elégedettek" és „inkább elégedettek"	*„Inkább elégedetlenek" és „elégedetlenek"*
a) „jó a vezető"	„megfelelő műszak"
b) „jó a munkatársi légkör"	„érdekes a munka"
c) „elégedettség a munka eredményével"	„elégedettség a munka eredményével"

A munkájukkal elégedett asszonyok az első két helyre olyan ismérveket helyeztek, amelyek munkahelyük szociális vonatkozásával voltak kapcsolatosak; a munka tartalmára vonatkozó ismérv csak a harmadik helyre került: A munkájukkal elégedetlen asszonyok[18] az első helyre családi helyzetükre vonatkozó, az ezt követő kettőre pedig a munka tartalmával kapcsolatos motívumot tették.

Nézzük most meg, mi a helyzet a munka „negatív"[19] oldalaival!

„Elégedettek" és „inkább elégedettek"	*„Inkább elégedetlenek" és „elégedetlenek"*
a) „nem megfelelő a munkavégzés színhelye".	„nem megfelelő a munkavégzés színhelye"
b) „egyenlőtlen a nyersanyagszállítás"	„hajrá"
c) „a munka elosztása időben egyenlőtlen"	„nem megfelelő a munka szervezettsége"

Mindhárom motívum, az „elégedettek" és „elégedetlenek" esetében egyaránt a munka szervezettségére vonatkozik.

A lengyel szociológusok, ezeknek az adatoknak az elemzése során, arra a következtetésre jutnak, hogy a munkahely szociális vonatkozásai a nők számára (összehasonlítva a férfiakkal) rendkívül fontos értékűek. Ugyanakkor azok a nők elégedetlenek jelenlegi munkájukkal, akiknek különböző okok folytán „nem sikerült jó viszonyt kialakítaniuk a munkahelyen"[20] Ily módon a családos lengyel munkásnők számára (függetlenül attól, hogy a vizsgálatot új iparágak munkásnőin folytatták), csakúgy mint a szovjet munkásnőknél is, a munka alapvető értéke nem tartalmi, hanem inkább funkcionális oldalában rejlik.

*

A munka motívumainak jellemzése és a munkához való viszony szempontjából nagy jelentősége van azon alapvető nehézségek elemzésének, amelyekkel a

[18] Megjegyezzük, hogy az elégedetlen munkásnők az összesnek mindössze 17%-át teszik ki.

[19] A munka vonzó oldalait a munkásnők 82, negatív oldalait 32%-a jelölte meg.

[20] — *J. Piotrowski — A. Kurzynowski*, Ibid., 22. old.

nők szakmai tevékenységük során találkoznak. Kérdőívük megfelelő kérdésére válaszolva a munkásnők az alábbiakra mutattak rá:

	Leningrád (%)	Kosztroma (%)[21]
a) nagy fizikai megterhelés	35,6	60,5
b) általános rossz közérzet	19,6	15,0
c) túlórázás	9,4	1,2
d) betegség miatti egyéni hiányzás	8,4	8,5
e) rossz kapcsolat az adminisztrációval	5,5	1,1
f) nem elegendő a szaktudás	5,2	4,7
g) egyoldaluak a műveletek	4,9	1,1
h) munkaidőn túl is termelési kérdésekkel kell foglalkoznia	3,2	2,5
i) bonyolultak a műveletek	2,0	3,4
j) egyéb nehézségek	6,2	—

A kiemelt mutatók nem függnek az adott üzemben eltöltött időtől, és csak jelentéktelen mértékben magyarázhatók a munkásnők szakmai-műveltségi szintjével.

Maguk a nehézségek, a fenti körülmény mellett (s főként azért, mert a nők családi és szakmai szerepe bonyolult módon összekeveredik), az okok kétféle csoportjával magyarázhatók. Az első ezek közül a munkafolyamat technikai felszereltségével, valamint azzal kapcsolatos, hogy megfelel-e a teljesítendő munka a női szervezet sajátosságainak és lehetőségeinek, s összefügg maguknak a munkásnőknek a szakképzettségével és szakmai tapasztalatával is. A második pedig azoknak az erkölcsi kollízióknak a nagyságával és fontosságával kapcsolatos, amelyeket a nőknek a munkatársi kollektívában le kell győzniük. Nyilvánvalóan minnél kisebbek ezek a nehézségek, annál nagyobb jelentőségre tesz szert az ember szemében az életére és munkájára ható több negatív tényező.

Mivel feltételezhető, hogy a házas asszony, amikor elhatározza, hogy munkába áll, ezt megtanácskozza férjével, vagy annak véleményét így vagy úgy figyelembe veszi, a munkásnőknek feltettük az alábbi kérdést is: „A férjek olykor nem helyeslik, hogy feleségük munkába állt. Az Ön férje:

1. Teljes egészében helyesli, hogy Ön részt vesz a termelésben?
2. Mint szükségszerű dolgot veszi-e tudomásul?"

A leningrádi mintánál[22] a válaszok így oszlottak meg: 1. — 27,0% — 2. — 73,0%. Ezzel kapcsolatban a férj hozzáállására az alábbi tényezők hatottak: 1. A házastárs iskolai végzettsége, 2. szakképzettségi szint. 3. (kisebb arányban) a gyermekek száma. A feleségük szakmai tevékenységét helyeslő férfiak aránya nagyobb a magasabb iskolai végzettségük és szakképzettségűek között, s kisebb a több gyermekesek körében. A parciális korrelációs mutatók lineáris kapcsolatot mutattak ki a férjnek felesége szakmai munkája iránti viszonya és a feleség iskolai végzettségi és szakképzettségi jellemzői, valamint a család-

[21] — Erre a kérdésre az összes megkérdezett leningrádi 42, ill. kosztromaiak 47,7%-a válaszolt.

[22] A megkérdezettek összesen 84%-a, tehát valamennyi házas nő válaszolt.

ban meglevő gyermekek száma között.[23] Ugyanakkor azonban ezek az együtthatók nem elégségesek a kapcsolat típusának meghatározására. Az alapvető (oki–okozati) és a kísérő jellegű kapcsolatok feltárása a többszörös korrelációs elemzés révén vált lehetségessé.

Ha X_1 = a férjnek felesége szakmai munkája iránti viszonya,
X_2 = a feleség iskolai végzettsége,
X_3 = a családban levő gyermekek száma,

akkor $Z_{12} = 0{,}177$,
$Z_{13} = 0{,}063$,
$Z_{23} = 0{,}119$,
$Z_{12 \cdot 3} = -0{,}173$.

A többszörös Z_{12} korrelációnak a parciális $Z_{12 \cdot 3}$ korrelációval történő összehasonlítása azt mutatja, hogy a családban meglevő gyermekek száma szinte egyáltalán nem hat arra a függésre, amely a férjnek a felesége szakmai munkája iránti viszonya és a nők iskolai végzettsége között fennáll. Ebből adódik a kapcsolat alapvető típusa: $X_1 \leftarrow X_2$, és kisérő jellegű típusa: $X_1 \leftarrow X_3 \leftarrow X_2$.

Grafikusan:

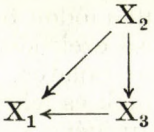

Ebből következően, függetlenül attól, hogy a második értékelés („mint szükségszerűt veszi tudomásul") jelentősen túlsúlyba kerül, megjelenik egy élesen megkülönböztethető új tendencia („a férj teljes egészében helyesli felesége szakmai munkáját"), amely az asszony iskolai végzettségének emelkedésével függ össze és (ami nyilvánvalóan maga után vonja a szakképzettségi szint emelkedését is).

A fentiekhez igen közeli eredményekre jutottunk a kosztromai minta adatainak elemzésekor is: a férjek 39,8%-a teljes egészében helyesli a feleség termelő munkáját; 60,2%-a tudomásul veszi mint szükségszerűt, ennek során a feleség iskolai végzettségi és szakképzettségi színvonalának emelkedésével megfigyelhető, hogy a férj állásfoglalása a feleség munkavállalásával kapcsolatban egyre pozitívabb.

Érdekes az a tény is, hogy minél magasabb a feleség keresete, annál nagyobb mértékben változik a férj felesége szakmai tevékenysége iránt való teljes helyeslése és a „tudomásul veszi mint szükségszerűt" — értékelés közti arány, az utóbbi javára. Így például, a feleség 60 rubeles keresete mellett termelő munkáját teljes egészében helyesli a férjek 47%-a, 80 rubeles keresetnél 43,5%-a, 100 rubelnél 37,5%-a, 120 rubel esetében 36,8%-a. A feleség fizetése és a férjnek a feleség munkájával kapcsolatos viszonya közti ilyen kapcsolat kissé váratlan, s egyelőre csak hipetotikusan magyarázható. A legelfogadhatóbb magyarázat: a fizetés közvetlenül függ a dolgozók (mind a feleségek, mind a

[23] A lineáris kapcsolat fokát a korrelációs együttható segítségével határoztuk meg:

$Z_{12} - 0{,}18$
b $Z_{13} - 0{,}2$ és
$Z_{14} - 0{,}06$

férjek) iskolai végzettségi és szakképzettségi szintjéről, s mint azt más vizsgálatok bizonyítják, a lakosság ama csoportjain belül kötött házasságok, amelyek iskolai végzettségüket tekintve különböznek, jórészt endogám jellegűek. Ez azt jelenti, hogy a feleség fizetésének növekedése egyenes arányban áll a férj keresetének emelkedésével. A család anyagi biztonságának növekedésével pedig az asszony munkavállalása fokozatosan a családi költségvetés egyensúlyban tartásához elengedhetetlenül szükséges feltételből átalakul egy modális tényezővé, vagyis az asszony munkavállalása egyre inkább a férj helyeslésétől függ. Ezen túlmenően pedig az a tény, hogy az asszony munkavállalását egyre kevésbé a gazdasági kényszer motiválja, a férfiakat arra ösztönzi, hogy a nő szerepéről hagyományos módon gondolkodjanak. A lengyel vizsgálat még egy függést tárt fel: a takarításban és a helyiségek felmosásában a férfiak 66 %-a segíti feleségét azok közül, akik teljes egészében helyeslik a feleség szakmai tevékenységét; 59 % azok közül, akik mint szükségszerűt tudomásul veszik, s 37 % azok közül, akik tiltakoznak ez ellen. Másként szólva, a feleség szakmai tevékenységével való egyetértés olyan tényező, amely hozzájárul az otthoni kötelezettségek igazságosabb elosztásához, vagyis a családnak az új helyzethez történő jobb alkalmazkodásához.

A férjes asszony munkavállalásának okairól és arról a szerepről, amit életében a szakmai karrier betölt, sokat mond az olyan tényező, mint a munkamegszakítások időtartama és okai. A megkérdezett asszonyok több mint egyharmadának (35,6 %) voltak megszakításai:

11. táblázat

A családos asszonyok munkavállalásában bekövetkezett megszakítások okai (%-ban)

Ok	A minta átlagában	Ezen belül	
		Leningrád	Kosztroma
A munkásnő betegsége	9,5	6,5	20,8
A gyermekek betegsége	9,5	8,0	16,0
Szülés	64,0	67,9	49,4
Otthoni túlterheltség	7,9	8,0	5,8
Egyéb okok	9,1	9,6	8,0

Mint látjuk, nincs lényeges különbség a leningrádi és kosztromai asszonyok munkamegszakításainak okaiban. Mindössze az hívja fel magára a figyelmet, hogy a kosztromai mintában jóval nagyobb az első két ok részaránya (a munkásnők és a gyermekek betegsége), Leningrádban pedig sokkal nagyobb arányban találhatók azok a nők, akik szülés miatt szakították meg munkájukat. Míg az első eltérést magyarázhatja a dolgozó nők orvosi ellátásának színvonala, többek között az orvosi megelőzés, a második eltérés csak azzal magyarázható, hogy a leningrádi mintába több termékeny korú asszony került be, mivel összvárosi méretekben a kosztromai születési arányszám haladja meg a leningrádit. A betegségek okozta munkakieséseket általában napokban, ritkábban hetekben tartják nyilván, s időtartamukat tekintve lényeges különbségek vannak köztük (ugyanez a helyzet az otthoni túlterheltség és egyéb okok miatti munkakieséseknél is); a szülések okozta munkakiesések pedig általában csakis a

szülési szabadság idejére korlátozódnak, azt követően pedig csak a nők kevesebb, mint 10%-a nem tér vissza a munkába.

Az asszonyok munkájának ideiglenes megszakításával kapcsolatos összes eset mintegy 85%-a a nők családi kötelezettségeivel függ össze. A vizsgált mintákban nem jelöltek meg olyan munkamegszakításokat, amelyek oka az a kívánság lett volna, hogy egyszerűen abbahagyják a munkát, kipihenjék magukat, hogy „otthon legyenek".

A lengyel vizsgálatnál a nők 56%-a dolgozott megszakítás nélkül, munkaviszonyukban nem voltak tartós, azaz hat hónapnál tovább tartó kiesések. A többi nőnél az átlagos munkamegszakítás három év volt. Ezek kizárólag családi „körülményekkel" magyarázhatók. A megszakítások közel 90%-a gyermek születésével, 10%-a férjhezmenetellel volt kapcsolatos.

Mind a szovjet, mind a lengyel vizsgálat megerősíti ily módon, hogy a nők komolyan érdekeltek a termelőmunkában, függetlenül a nehézségektől és prolémáktól, amelyeket ezzel kapcsolatban kell legyőzni.

*

A megkérdezett munkásnők zöme lelkiismeretesen dolgozik, teljesítik és túlteljesítik terveiket, minden élenjáró kezdeményezésben részt vesznek. Ennek egyik bizonyítékául szolgálhat a családos nők részvételének mértéke a kommunista munkamozgalomban (ld. 12. sz. táblázat.)

12. táblázat

A családos munkásnők részvétele a kommunista munkamozgalomban (%-ban)

Részvétel a kommunista munkamozgalomban	Felmérés helye		A minta átlagában
	Leningrád	Kosztroma	
Brigádtag vagyok	38,4	37,5	38,0
Pályázok a címre	28,3	47,5	36,0
Nem veszek részt	20,0	13,1	17,2
Nem tudok válaszolni	13,3	1,9	8,8

A nők majdnem háromnegyede (74%) a kommunista munkamozgalom résztvevője, vagy pályázik erre a címre. A legmagasabb szakképzettséggel rendelkező munkásnők körében a mozgalomban résztvevők aránya 80%-ig emelkedik. Ennek ellenére az újító- és feltalálómozgalomban a megkérdezett leningrádi nők mindössze 8, a kosztromaiaknak pedig csupán 6,3%-a vesz részt, ezek is főként technikusok és felsőfokú szakképzettséggel rendelkező munkásnők. Itt is mindenekelőtt a nő „kettős elfoglaltsága" érezhető, vagyis a nőnek nincsenek a szó fizikai, hanem szellemi értelemben vett foglalkoztatottsága. Ahhoz, hogy az ember újító és feltaláló tevékenységgel foglalkozzék, növelnie kell szakképzettségi szintjét, meg kell ismerkednie mások tapasztalataival, szakirodalmat kell olvasnia[24], a műszak befejeztével is bent kell maradnia az

[24]A kosztromai mintában például a nők kevesebb mint 16%-a olvas tudományos és műszaki irodalmat.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

üzemben, s végül munkájában és gyakran otthon is ezekre a problémákra kell gondolnia. Az asszony pedig, különösen akkor, ha családanya is, arra törekszik, hogy munkán kívül minnél több időt szentelhessen a családjának, gyermekeinek, s nagyszámú otthoni kötelezettségének. Sőt, sok munkásnő hangsúlyozta, hogy munkájukban „sem mennek ki fejükből a gyerekek és az otthon", és hogy néhány foglalkozás, főként azok, amelyekhez egyszerű gépesítésre van szükség, nem zavarják őket abban, hogy munkájuk közben is otthonukra gondoljanak, s ezeket a foglalkozásokat mindenekelőtt éppen ezért kedvelik.

A nők társadalmi, munkahelyi tevékenységének egyik fontos jellemzőjeként általános és szakmai képzettségük szolgálhat. A tanulás különböző formáiban összesen a családos asszonyok kb. 12,6%-a vesz részt: a szakmunkásnők 12,3 és a segédmunkásnők 12,8%-a. Ezen belül elsősorban a 35 év alatti egy gyermekes asszonyok törekszenek politikai, általános és szakmai műveltségük emelésére. A tanuló asszonyok így oszlottak meg a képzés rendszere szerint: általános képzés (esti tízosztályos iskolák) — 8,7%, szakképzés (technikusok, főiskolák) — 23,0%, szaktanfolyamok — 9,8%, politikai képzés — 58,5%.

Melyek a családos asszonyok továbbtanulásának motívumai? A választ erre az alábbi táblázat adja:

13. táblázat

A tanulás motívumai, összevetve annak konkrét formáival
(Leningrádi minta, %-ban)

Motívumok	Tanulási formák			
	Ált. isk.	Szakképz.	Szakmai továbbképzés	Politikai képzés
A munka nagyobb műveltséget követel	—	11,5	16,7	—
Emelni kívánom szakképzettségemet	12,5	15,4	16,7	—
Szakmát akarok változtatni	25,0	19,2	33,3	—
Nem akarok lemaradni társaimtól	12,5	11,5	—	48,6
Meg akarom szilárdítani anyagi helyzetemet	12,5	34,6	33,3	—
Látókörömet szélesíteni kívánom	37,5	7,8	—	51,4

Az ismertetett adatok mindenekelőtt azon motívumok heterogenitásáról tanúskodnak, amelyek arra ösztönözik az asszonyokat, hogy a tanulásnak egyik vagy másik formáját részesítsék előnyben. A tízosztályos iskola elsősorban azért vonzza őket, mert utat jelent számukra szakképzettségük emeléséhez (ami, úgy tűnik, majdnem egyenértékű a szakma megváltoztatásával), anyagi helyzetük megszilárdulásához, s következésképpen a munkában való anyagi és erkölcsi érdekeltségük megerősítéséhez vagy pedig látókörük tágításához vezet. A szakmai képzésben és az ahhoz közelálló szaktanfolyamokon való részvétel legjellegzetesebb ösztönzője az a kívánság, hogy megszilárdítsák anyagi helyzetüket, mert nyílvánvalóan a szakképzettség megváltoztatására irányuló törekvésnek is bizonyos mértékig ugyanez a célja. A táblázat adatai arról is tanúskodnak, hogy a munkásnők egy részének képzettsége nem teljesen áll összhangban termelési feladatok teljesítésének jellegével, s ők fel is ismerik ezt az ellentmondást, és tanulással számolják fel. Ezt a következtetést különösen

meggyőzően támasztja alá a kosztromai vizsgálat. Az alábbi zárt jellegű kérdésre a következő válaszokat kaptuk:

Kérdés: „Ha lehetősége nyílna a továbbtanulásra, mely motívumok lennének Önre döntő hatással?

Válaszok: „Végzett munkám magasabb képzettséget követel tőlem mint amekkorával jelenleg rendelkezem".	87,3%
„Emelnem kell szakképzettségemet".	2,3%
„Meg akarom változtatni szakmámat".	2,9%
„Nem akarok lemaradni társaimtól".	0,8%
„Javítani akarok anyagi helyzetemen".	5,2%
Egyéb motívumok	1,5%.

Tegyük hozzá, hogy a kosztromai munkásnők képzettségi szintje alacsonyabb, mint a leningrádiaké. Végezetül: a politikai képzés fő (és egyedüli) motívumai: a látókör szélesítésének szükségessége és a társak példája.

Azt, hogy a nők aránylag kis része foglalkozik az oktatás különböző formáival, bizonyos mértékig (a felmérés időpontjának) már kialakult szakmai szint,[25] a komoly termelési szükséglet hiánya[26], nagyobb mértékben azonban a családi és szakmai szerepek egyeztetésének bonyolultsága magyarázza.[27] Nézzük most meg, milyen a nők társadalmi aktivitása azokban az üzemekben, hogy dolgoznak. A társadalmi munkát végző munkásnők száma a megkérdezettek teljes létszámának 45%-a, (ezen belül: Leningrád 43%, Kosztromában 46,8%). Az átlag lényegesen változik néhány paramétertől függően, nevezetesen a munkásnő életkorától, a szakmai képzettségből és a társadalmi szervezethez tartozástól.

A társadalmi munkát végző munkásnők életkori csoportjait összehasonlítva megfigyeltük, hogy legtöbbjük 35—39 éves. S ez érthető is, tekintettel arra, hogy itt összpontosul a szakképzett munkásnők, a párttagok, az iskolás korú gyermekes asszonyok legnagyobb része. Arra a kérdésre, mi az, ami a leginkább ösztönzi a nőket, hogy társadalmi munkát végezzenek az alábbi adatokat nyertük:

Az első csoport (a leningrádi válogatáson belül) zöme 35—39 éves képzett szakmunkásnőkből, pártonkívüliekből áll, akik hétéves iskolai végzettséggel rendelkeznek. A másodikban túlnyomó részt szakképzett munkásnők és mérnöki-technikai beosztásban levő asszonyok szerepelnek, akik párttagok, 35—44 évesek és hétéves iskolai végzettségük van. A harmadik csoportban található

[25]A nők 80%-ának munkában eltöltött ideje meghaladja az 5 évet, és szinte valamennyien az alapvető munkafolyamatban vesznek részt.

[26]Kutatásunkban, például megállapítottuk, hogy a textilgyárban a munkapadnál dolgozó munkásnők közül a csak négyosztályos és a hétosztályos képzéssel rendelkezők egyaránt azonos sikerrel végeznek kitűnő és jó minőségű munkát, s ugyanez vonatkozik a dohánygyári munkásnőkre is. A lengyel szociológusok szintén megfigyelték, hogy valamennyi munkafajtánál (az új iparágakban) találhatók különböző műveltségi szinten álló munkásnők. „Lehetséges, írják, hogy az alapfokú képzés szintje elégséges azon munkák teljesítéséhez, amelyeket a munkásnők az adott üzemekben végeznek. ... Kétségtelen, hogy a munkásnők sem érzik képzettségük hiányos voltát szakmai pályafutásuk folytatásának akadályaként" (21. old.).

[27]Erre többek között a lengyel üzemek munkásnői is utalnak: „túl sok az otthoni kötelezettség" (32%), „kisgyermekek" (16%) és „idősebb életkor" (13%).

nők szakképzettsége a legkülönböző, pártonkívüliek, 35—39 évesek, hétéves iskolai végzettségük van. Következésképpen a társadalmi munkában mind párttag mint pártonkívüli munkásnők részt vesznek. Az e csoportok közti különbség legvilágosabban az adott munka motivációjában jelentkezik. A kosztromai felmérés alátámasztotta e következtetéseket. Ezen kívül az is megállapítást nyert, hogy minden negyedik munkásnő, aki társadalmi munkáját az emberekkel való együttlét szükségletével magyarázza, szakmai munkájának alapvető motívumaként emeli ki „azt a kívánságát, hogy kollektívában legyen".

14. táblázat

A nők megoszlása a társadalmi munkában való részvétel motívumai szerint (%-ban)

Motívumok	A minta átlagában	Ezen belül	
		Leningrád	Kosztroma
Szükségét érzi az emberekkel való együttlétnek	32,9	31,1	35,1
Párt- (komszomol-) feladat	23,7	27,8	18,8
Megbízatás teljesítése	43,4	41,1	46,1

A munkásnők társadalmi aktivitását tanulmányozó lengyel szociológusok úgy találták, hogy statisztikai átlagban minden asszony 1,5 szervezetben vesz részt. Tagságuk ennek ellenére az esetek túlnyomó részében félig vagy teljes egészében formális jellegű.

15. táblázat

A munkában eltöltött idő összehasonlítása a termelési tanácskozáson való részvétellel és a munkásnő meghatározott társadalmi szervezethez tartozásával[28]

A munkában eltöltött idő	Számuk a mintában	Milyen szervezethez tartoznak?			Bizottság	A termelési tanácskozásokon résztvevők %-a
		átlagos mutató	politikai	társadalmi		
legfeljebb 3 éve	106	1,3	0,028	1,21	0,066	22,0
3—6 éve	116	1,45	0,034	1,33	0,103	40,0
több mint 6 éve	60	1,85	0,1	1,72	0,033	55,0

A felsorolt szervezetekben az asszonyok együttvéve 35, általában kevéssé jelentős funkciót töltenek be. A társadalmi szervek vezetői — csakúgy, mint a munkaszervezeteké — férfiak. Az alábbi tény jól szemléltetheti ezt a helyzetet: „T" üzemben, ahol a dolgozók 65 %-a nő, a munkástanácsban 15 nő és 16 férfi kap helyet, a tanács elnökségében viszont nyolc férfi mellett már csak egy nő található. Ugyanebben az üzemben a vállalati tanácsban három nő és nyolc férfi kap helyet.

[28] *J. Piotrowski, A. Kurzynowski:* Ibid., 21. old.

A társadalmi szervezetekhez való tartozás az adott üzemben eltöltött idővel magyarázható elsősorban valamennyi szervezetben.

Azok a munkásnők, akik több mint hat éve állnak munkaviszonyban, átlagosan két szervezethez tartoznak. Gyengébb kapcsolat figyelhető meg a meghatározott társadalmi szervezethez tartozás és a munkásnő életkora között. A hosszabb ideje tartó munkaviszony szintén kedvezően hat a termelési tanácskozásokon való részvételre: mennél régebbi a munkaviszony, annál szorosabb az üzemmel fenntartott kapcsolat.

Ám bármennyire passzív legyen is (a férfiakhoz képest) a munkásnők szerepe a társadalmi és társadalompolitikai szervezetek tevékenységében, mégis jóval felülmúlja a háziasszonyok megfelelő tevékenységét. E gondolat alátámasztására nézzük meg a közös cseh–lengyel vizsgálat adatait (ld. táblázat): Ezek az

16. táblázat

A munkásnők és a háziasszonyok társadalmi és társadalompolitikai szervezetekben való részvételének összehasonlítása (%-ban)[29]

A társadalmi tevékenység jellege	A dolgozó nők között	A háziasszonyok között
Politikai párt tagja	17,4	7,1
Tömegszervezet tagja	75,3	24,9
Részt vesz a pol. szervezetek munkájában	6,7	2,1
Részt vesz a nemzeti bizottság munkájában	7,7	3,4
Más munkában vesz részt	21,4	5,9

adatok azt bizonyítják, hogy a cseh munkásnők aránylag aktívan vesznek részt a közéletben, s e vonatkozásban a dolgozó családos asszonyok tevékenysége az összes társadalmi szervezetben (mind a tagság, mind az ideiglenes résztvevők) sokszorosan felülmúlja a háziasszonyok aktivitását. Ebből nyilvánvaló lesz, hogy a családos asszonyok munkavállalása kedvez társadalmi és politikai aktivításuk növekedésének.

Az elmondottakat összefoglalva az alábbiakat kell hangsúlyozni:

1. A férjes és gyermekes asszonyok munkavállalását többnyire az anyagi szükséglet magyarázza. Ennek megfelelő jellegűek munkájuk értékelésének kritériumai is, és férjeik állásfoglalása munkavállalásukkal kapcsolatban.

2. Kimutatható viszont, hogy az asszonyok erkölcsileg is érdekeltek munkájukban, s ezért elképzelhető, hogy a lakosság életszínvonalának további emelkedése nem jár feltétlenül együtt a női munkavállalás csökkenésével, hanem inkább a munkavállalásban az anyagi és erkölcsi motívumok súlyát változtatja meg, az utóbbiak javára.

[29] *Jiři Prokopec* (Csehszlovákia): „A férjes asszony a családban és a munkában"

РЕЗЮМЕ

Авторы статьи провели исследование на репрезентативной выборке работающих женщин Ленинграда и Костромы относительно мотивов трудовой деятельности, и устоновок женщин к труду.

Исследование было проведено в рамках международного сравнительного исследования — подобное исследование было проделано и в Польше подруководством Е. Пиотровского. В своей статье авторы подводят итоги исследования, сравнивания их с польскими результатами. Суммируя результаты исследования, авторы приходят к следующим заключениям:

1. Стремление замужных и имеющих детей женщин работать на производстве объясняется большинством из них материальной необходимостью, желанием улучшить экономическое положение семьи. Соответствующим образом фориентированы и критерии их оценок своей работы и отношение к этой работе со стороны их мужей.

2. Наряду с этим четко прослеживается большая моральная заинтересованность женщины в производственной работе, что заставляет думать, что дальнейшее повышение жизненного уровня населения не приведёт к уходу замужных женщин с производства, а лишь изменит соотношение материальных и моральных мотивов их профессиональной деятельности.

SUMMARY

The authors carried out a survey in Leningrad and Kostroma on work motivations and attitudes toward work among married woman.

A similar study was done in Poland under the direction of J. Piotrowski and the authors of the present paper now compare the results of the two surveys. Their main findings are:

1. Married women and women with childred enter employment mainly for financial resources. This explains their own attitudes toward work and emploment and the attitudes of their husbands as well.

2. On the other hand it can be shown that married woman do have other type of motivations toward their work so it can be predicted that the increase of living standard does not decrease necessarily the rate of employment of women, but it might strengthen weight of the non-financial motivations toward their work.

TERÜLETI HÁTRÁNYOK ÉS AZ ÉLETFORMA URBANIZÁCIÓJA

KÁRPÁTI ZOLTÁN

(Békés megyei példa)

A területi egyenlőtlenségeket nemcsak spontán folyamatok hozták és hozzák létre. Békés megye és általában az alföldi megyék különböző mértékű, de egyformán jelentős elmaradása az ország fejlettebb területeihez képest történeti és gazdasági folyamat eredménye. Szerepet játszott ebben a történeti múlt, az, hogy ez az országrész volt leggyakrabban kitéve a pusztulásnak, éspedig nemegyszer a gyökeres pusztulásnak. Szerepet játszott ebben az is, hogy e terület gazdasági funkciói, amelyek az országos munkamegosztásból ráhárultak, időközben a fejlődés szempontjából kedvezőtlenül alakultak át. E terület elsődleges funkciója hosszú időn át a tranzitforgalom lebonyolítása volt, ennek elsorvadásával azonban meglazult az ország más részeivel tartott kölcsönös és termékeny kapcsolat, a vidék nemcsak földrajzi, hanem gazdasági értelemben is az ország peremvidékévé vált. Csak a legutóbbi időben tapasztalható — a délre irányuló export-import fellendülésével — jelentősebb javulás. A területi hátrány növekedéséhez végül az is jelentős mértékben hozzájárult, hogy az 50-es években a gazdaság- és területfejlesztési politika figyelmét elsősorban új ipari bázisok létesítésére fordította (Komló, Dunaújváros, Tatabánya, Kazincbarcika stb.), ami megfelelhetett ugyan az országos érdekeknek, de e terület szempontjából a hátrányok akkumulációjához vezetett. Az Alföldön a gyenge iparosítást gyenge infrastrukturális és kommunális fejlesztés követte, s ezért van az, hogy az agrárterülethez még mindig önkénytelenül is hozzágondoljuk az elmaradottságot. Az emberek itt még ma is sokkal rosszabb környezeti-társadalmi viszonyok között élnek, mint az ország többi részében. A falvak a közműellátottság, a víz- és csatornahálózat, a villanyvilágítás, a belterületi útviszonyok tekintetében országosan is alacsony szinten állnak, de az alföldi megyékben — így Békés megyében is — még alacsonyabb az infrastrukturális és kommunális ellátottság színvonala. Az alföldi agrárterületek országos elmaradását tükrözik az alábbi adatok:

*1970-es állapot**

Vízvezetékkel ellátott lakások száma/100 lakás:		*Villanyvilágítással ellátott lakások száma/100 lakás:*	
1. Komárom megye	52,2	1. Győr-Sopron m.	97,7
2. Veszprém megye	37,8	2. Vas m.	97,3

*Az adatokat az 1970-es népszámlálás anyagából vettük. A továbbiakban is ezt használjuk fel fő forrásként, kiegészítve a megyei ipari és munkaerőstatisztikák adataival. A statisztikai adatforrásokon kívül a tanulmány alapvetően az MTA Szociológiai Kutató Intézet által 1969-ben Békés megyében végzett életmód-vizsgálat eredményeire és tapasztalataira támaszkodik.

14. Bács-Kiskun m.	15,6
15. Csongrád m.	14,2
16. Szolnok m.	13,6
17. Békés megye	12,5
18. Szabolcs-Szatmár m.	8,2
19. Hajdú-Bihar m.	5,0
Országos átlag:	36,0

14. Szabolcs-Szatmár m.	85,5
15. Szolnok m.	84,0
16. Békés m.	83,1
17. Hajdú-Bihar m.	81,7
18. Csongrád m.	72,9
19. Bács-Kiskun m.	71,5
Országos átlag:	91,3

Csatornahálózatba bekapcsolt lakások aránya (%):

1. Győr-Sopron m.	28,6
2. Komárom m.	24,4
14. Békés m.	4,7
15. Tolna m.	4,6
16. Bács-Kiskun m.	4,0
17. Szabolcs-Szatmár m.	3,3
18. Csongrád m.	2,4
19. Hajdú-Bihar m.	1,2

Feltehetően ez is hozzájárult ahhoz, hogy a 60-as évek elején, a nagy vándormozgalmak idején innen vándorolt el a legtöbb ember. S ebben a tekintetben csak a hasonlóan rossz körülmények között élő Szabolcs vehette fel a versenyt Békéssel. A vándorlások mérlege a megyében az utóbbi 40 évben így alakult:

1931 — 1941	1941 — 1948	1949 — 1959	1960 — 1969
+ 2,5%	— 1,2%	— 0,8%	— 4,2%

Az elvándorlás mértéke, még a legutóbbi években, 1965 után is — bár csökkenő tendenciát mutatott — jelentős volt. Ez egyértelműen arra utal, hogy a vándorlási hullámot előidéző közismert okokon túl (a fejlődő, iparosodó területek elszívó hatása) ebben a taszító erő legalább olyan fontos szerepet játszott. Az utóbbi években az elvándorlási hullám adminisztratív intézkedésekkel történő korlátozása olyan paradox helyzetet alakított ki, amelyben az egyik oldalon a budapesti ipari üzemek még mindig jelentős munkaerő-keresletet támasztanak, míg a másik oldalon a fővárostól 200 km távolságra évről évre emberek ezrei vándorolnak ide-oda, munkahelyet és jobb megélhetési körülményeket keresve.

A következőkben látni fogjuk, hogy a megye gazdálkodási rendszere tartósította ezt a helyzetet, éspedig oly módon, hogy egyik oldalról gátolta az életkörülmények, az infrastrukturális és kommunális ellátottság számottevő javulását, a másik oldalról az egyoldalú extenzív gabonatermelés fenntartásával és az iparosítás sajátos, a kis- és szövetkezeti iparra alakuló formáival olyan munkaerőpolitikát alakított ki, amely fokozza a megyén belüli mozgást, a területi vándormozgalmat. A megyére vonatkozó gazdaságpolitikai elképzelések s mindaz, ami ebből eddig megvalósult, nem spirálisan felfelé ívelő fejlődés, hanem gyakorlatilag önmagában visszatérő kört mutatnak. Ez a stagnálás — relatíve — a területi hátrányok halmozódásához vezet. Úgy tűnik, a gazdaságpolitika itt inkább a spontán folyamatok közötti egyensúly időleges megteremtésére törekszik, s nem irányítja tervszerűen ezeket a folyamatokat határozott

s dinamikus fejlődést előmozdító mederbe. A szűkös anyagi keretek között a megye a következőképpen mérlegel: ahhoz, hogy fejlessze a mezőgazdaságát, és iparosítsa, ki kell vennie valamit — s nem is keveset — az infrastruktúra serpenyőjéből, és ugyanezt fordítva; ahhoz, hogy fejlessze a közműveket, az utakat, üzlethálózatot, lakást építsen az embereknek, csökkentenie kell az ipari és mezőgazdasági beruházásokat. Mindkét megoldás kockázatos. Az első megoldás azt jelentené, hogy az emberek annak ellenére, hogy találnak a megyén belül megfelelő munkaalkalmat, mégis elvándorolnak, mert taszítja őket az életkeretek lassú fejlődése. A második megoldás azt jelentené, hogy az emberek nagy tömegei ismét a megyén kívül keresnének ipari munkalehetőséget. Ebben a helyzetben a megye olyan gazdálkodási rendszert próbál kialakítani (illetve a már meglevő országosan is tapasztalható tendenciákra támaszkodni) amellyel az embereket — egyre megy, hogy iparban vagy mezőgazdaságban dolgoznak — kárpótolni lehet a környezeti, ökológiai hátrányokért. Így válik ennek a kvázigazdasági egyensúlypolitikának alapkövévé a háztáji gazdálkodás. Ez persze országos jelenség, tapasztalataink és az adatok azonban azt mutatják, hogy Békés megyében a háztáji kisüzemi gazdálkodás különösen fontos szerepet játszik.

A megye alapvető gazdasági profilja az extenzív nagyüzemi gabonatermelés. A megye ebben mindig vezető szerepet játszott, az ország kenyerének jelentős részét ő biztosította. A termésátlagok a háború előttihez képest ma már duplájára emelkedtek, a jó föld és a hatékony vegyszerek alkalmazása (ezek feltalálásában és alkalmazásában mindig Békés megye járt elöl) minden lehetőséget megteremtettek arra, hogy virágzó mezőgazdaság alakuljon ki a megyében. Ezért meglepőek azok az adatok, amelyek a megye mezőgazdasága által termelt érték és a mezőgazdasági beruházások értékének viszonyára vonatkoznak. Négy alföldi megye vonatkozásában a két érték közötti arányok a következőképpen alakultak:

A termelés és beruházás összehasonlító adatai

(1969)

Megnevezés	Békés megye	Szolnok megye	Hajdú megye	Csongrád megye
Mezőgazdasági földterület az országos %-ban	7,1	7,0	7,5	5,2
Mezőgazdasági bruttó termelési érték az országos %-ban	8,0	6,5	7,0	5,7
Mezőgazdasági beruházások értéke az országos %-ban	5,6	5,2	6,4	6,0

A mezőgazdasági földterület, a termelési és beruházási érték közötti arányok tekintetében a négy megye közül Csongrád áll a legjobban és Békés megye a legrosszabbul. Csongrád termeli a legkevesebb értéket, Békés a legtöbbet, de Csongrád mégis többet ruház be mezőgazdaságába, mint Békés megye. A különbségek:

Csongrád: + 0,3
Hajdú: — 0,6
Szolnok: — 1,3
Békés: — 2,4

Az alacsony mezőgazdasági beruházásoknak nagyon sok következménye van. Ezek között a legfontosabb az, hogy a nagyüzemi gazdálkodás nem képes kialakítani magának az intenzív továbbfejlődés feltételeit, hosszabb távlatban nagy problémát okoz majd a mezőgazdaság insfrastrukturális hátterének hiánya, a mezőgazdaság fejlődéséhez szükséges kiszolgáló ipar (gépjavítóipar, építőipar) fejletlensége. Persze ezt a problémát ma még eltakarjak az országos átlagnál is jobb termelési eredmények. De már most komoly gondot okoz a mezőgazdasági épületek elavultsága, szüksége, a géppark kiöregedése, a víz- és úthálózat hiánya. A nagyüzemi gazdálkodás a megye lakosságára nem gyakorol megfelelő vonzerőt. Az alföldi megyék között a mezőgazdasági lakosság Békés megyében a legöregebb, a 60 éven felüliek aránya már 1949-ben is meghaladta az országos átlagot, de az elmúlt időszakban a fiatalok tömeges elvándorlásával ez az arány még tovább nőtt. A legnagyobb problémát ezért az utánpótlás jelenti. A termelőszövetkezetekben mindinkább csökken a fiatal szakemberek száma, s itt a paraszti munka presztízsének általános csökkenésén túl (Békés megyében végzett vizsgálatunkból kiderül, hogy a szülőknek mindössze 2,6%-a szeretné gyermekét mezőgazdasági munkára adni) nyilvánvalóan a szakképzés jelenlegi rendszere is komoly szerepet játszik. Tessedik Sámuel bizonyára meglepődne azon, hogy 200 év óta alig szaporodott a középfokú mezőgazdasági szakiskolák száma (egyetem nincsen, a szarvasi főiskola az egyetlen felsőfokú intézmény), és a mezőgazdasági középiskolában tanuló diákok aránya mindössze 4 év alatt (1963—1967) az összes középiskolában tanulókhoz viszonyított aránya 1,4%-kal csökkent (5,9%-ról 4,5%-ra). Persze ezek már néhány évvel ezelőtti adatok, de nem valószínű, hogy azóta jelentős változás ment végbe, hiszen még 1969 elején is a megyében volt a legalacsonyabb a termelőszövetkezetekben dolgozó, felsőfokú végzettséggel rendelkező szakemberek száma. 1969. január 1-én az összes vezető és irányító munkakörben dolgozó mezőgazdasági szakemberek közül

Békés megyében	19%
Alföldön	23%
Országosan	22%

volt a felsőfokú végzettségűek aránya. A 10000 hektár mezőgazdasági területre jutó felsőfokú képzettségű vezető és irányító szakemberek száma

Békés megyében	3,7
Alföldön	5,1
Országosan	5,0

volt.

Az alacsony beruházások második következménye az, hogy a nagyüzemi mezőgazdaságon belül nincs lehetőség intenzív kultúrák kialakítására, így a megye konyhakerti növények termesztését és az állattartás jelentős részét a háztáji-kisüzemi gazdálkodás kereteibe utalja. A háztáji gazdálkodás egyúttal a beruházások jelentős részétől is tehermentesíti a megyét, hosszú időre szükségtelenné teszi a termelőszövetkezeti gazdálkodás infrastrukturális hátterének fejlesztését. De ezzel a megye olyan jövedelempolitikát is ki tud alakítani, amellyel maradásra bírhatja az embereket. A megye a háztájit komoly gazdasági tényezőként veszi számításba gazdaságpolitikájában, különböző kedvezményekkel és juttatásokkal a családi mezőgazdasági kisüzem valóságos prosperitását idézi elő. Gyakori eset azonban az is, hogy a községi vezetők a háztájit

kukoricával bevetve adják ki, hogy ezzel ráfogják az embereket a sertéshizlalásra. Az intézkedések és kedvezmények következtében 1971. március 1-én a megye sertésállományának 58%-a, — 5%-kal több, mint 1968-ban — és a baromfiállomány 68%-a volt kisüzemi gazdaságok tulajdonában. A konyhakerti növények, intenzív kultúrák művelésében a megyének még ilyen kényszerintézkedésekre sincs szüksége. Az itt élő ember mindig híres volt leleményességéről, gazdálkodási furfangjairól. Évekkel ezelőtt földimogyoróval látta el az országot, ma a paprikázás az általános divat. Aki csak teheti, kikanyarít valamennyit a kertből vagy a ház udvarából és fóliát telepít rá. Paprikát termel a tsz-paraszt, az ipari munkás, a hivatali dolgozó, az értelmiségi. Látva, hogy ez milyen jövedelmező, újabban több helyütt a közösben is ráálltak a paprikázásra, s ez konfliktusok állandó forrásává lett. Nemcsak azért, mert a háztáji paprika mindig előnyben részesül a „közös" paprikával szemben, hanem azért is, mert maguk a tsz-vezetők is paprikáznak, s ez nem annyira az „egyéni" és „közös", mint inkább az egyéni érdekek harcához vezet. A szövetkezetek igyekeznek tehát az új lehetőségeket beépíteni a maguk nagyüzemi szervezetébe, ennek azonban ellentmond az, hogy éppen a nagyüzemi gazdálkodásnak a formája, a maga érdekviszonyaival, a legnagyobb gátja ennek. A kisüzemi gazdálkodás beépítése ennélfogva csak „családi" alapon történhet, az egyéni érdekeltség figyelembevételével.

A háztáji gazdálkodás jövedelmezőségére utal a mezőgazdasági és kettős jövedelműek egy főre jutó átlagos jövedelmének szerkezeti alakulása. 1969-ben a jövedelem felét a háztáji biztosította.

Munkahelyről származó jövedelem:	52%
Háztájiból származó jövedelem:	
a) árueladásból származó pénzbevétel	25%
b) saját termelésből és természetbeni jövedelemből származó fogyasztás mértéke	23%
	100%

ugyanakkor az országos átlag %-ában:	1964	1969
a) árueladásból	139%	146%
b) saját fogyasztás	93%	96%

A háztájiban termelt áru értékesítése már 1964-ben is jóval meghaladta az országos átlagot, de ez az arány 1969-re további 7%-kal emelkedett. Bár ebben az időszakban az önálletás tendenciája is nőtt, ez még mindig elmarad az országos átlagtól, ami jelzi, hogy a háztájiban alapvetően árutermelésre rendezkedtek be.

A háztáji árutermelés fellendülésének oka az is, hogy a másik oldalon a munkahelyről származó jövedelem elmarad az emelkedés országos ütemétől. Bár a jövedelemnek ez a része 1964-hez képest jelentősen, 53%-kal emelkedett a megyében, de ugyanezen idő alatt (1964—1969) országos 73%-os emelkedés volt tapasztalható. A jövedelemnek egyre nagyobb részét különböző prémiumok adják. 1964—1969 között a prémiumokból származó jövedelem országosan 47, Békés megyében 79%-kal növekedett.

Ezt az újonnan kialakuló gazdálkodási rendszert a megye iparának szerkezete és az itt végbement sajátos ipari fejlődés más oldalról helyezi középpontba. Az ipar szerkezetére elsősorban a könnyű- és élelmiszeripar túlsúlya a jellemző. Bár az utóbbi időkben a nehézipar is komoly fejlődésnek indult (legjelentősebb beruházás a megyében az orosházi üveggyár) térhódításnak, azonban nemcsak a megye természet- és gazdaságföldrajzi adottságai állják útját, hanem az is, hogy a meglevő nyersanyagforrások kiaknázásából a megye nagyon kis mértékben részesedik, az itt termelt olajat és földgázt „elvezetik" a megyéből. A 60-as évek közepén, a megye „ipari forradalmának" időszakában — a megyei hagyományokkal összhangban — a beruházási költségek túlnyomó részét a könnyű- és élelmiszeripar fejlesztésébe fektették. Azonban itt is hasonló problémákkal találjuk magunkat szemben, mint a mezőgazdasági beruházások esetében. A megye ipari beruházási költsége a következőképpen alakult az elmúlt 20 évben:

Időszak	Millió Forint	Országos beruházások %-ában
1950—1960	881	0,7
1961—1965	1966	2,3
1966—1969	1830	1,9

Az adatokból világosan látható, hogy milyen mértékű és típusú ipartelepítés történt. Az ipari beruházások emelkedése vagy növekedése csaknem teljesen egybeesik az elvándorlás időszakával, az ipartelepítés tehát az alacsony beruházás és nagy élőmunka igényes ágazatok fejlesztésével a munkaerő helyhezkötését célozta, s ennek részletes megvalósítása után a költségeket azonnal csökkentette (abszolút értékben is). Az iparfejlesztés ütemét persze lehet csökkenteni, de ez a csökkenés már csak a beindított folyamat spontán következményei miatt sem lehet nagyobb mértékű. Ezek a beruházási keretek csak az extenzív iparfejlesztést tették lehetővé, ezen belül is elsősorban a kisipar fejlesztését. 1967-ben a megyében 345 ipari kisüzem működött, amelyekben az ipari munkások száma 8775, az összes foglalkoztatottak száma pedig ennek több mint kétszerese, 17 587 volt, tehát ebben az időpontban az ipari munkások jelentős része dolgozott kis- és szövetkezeti iparban. A városokban is elsősorban a nagy élőmunkaigények könnyű- és élelmiszeripar fejlődött. Az egész ipar szerkezetére világos fényt vetnek a következő adatok:

Az egy foglalkoztatottra jutó állóeszközök bruttó értéke (1000 Ft)

	1963	1966	1969
Békés	101	124	119
Alföld	95	123	135
Országosan	133	159	167

Az egy foglalkoztatottra jutó villamosenergia-felhasználás (1000 kW)

Békés	1,5	2,3	2,3
Alföld	1,9	2,7	2,8
Országosan	4,4	5,2	5,3

Annak ellenére, hogy az utóbbi években a megyében nőtt az ipari termelés volumene, jelentősen *csökkent* az egy foglalkoztatottra jutó állóeszközök bruttó értéke. A 60-as évek elejétől a községekben gombamódra szaporodtak a nagy munkaerőigényes szövetkezeti-ipari telephelyek és tsz melléküzemek (élelmiszeripar, fémtömegcikkipar, alkatrészgyártóipar, vegyesipar stb.). A szövetkezeti ipar persze önmagában véve elképzelhető az iparosítás kiegészítő formájaként (mint ahogy Békés megye az egyébként is meglevő kisipari hagyományokhoz igazodva ezt ki is tudta használni, a szövetkezeti ipar keretein belül komoly export-cikk termelés is folyik), de az ipar egész szerkezetének változásában tisztán látható az a folyamat, amelynek során az országon belül az Alföld, az Alföldön belül pedig Békés megye hátrányos helyzetbe szorul, elmarad az ipari fejlődésben. Úgy tűnik, az ipartelepítési politika arra törekszik, hogy kihasználva a helyi munkaerőpiac sajátosságait (szakképzetlen munkások tömege, olcsó munkaerő) a nagy élőmunkaigényes iparágakat ezekre a területekre telepítse. Az extenzív iparosítás e formái kihasználják és konzerválják az elmaradott foglalkoztatottsági és bérstrukturát. Az ipar szerkezetére országos méretekben is az a jellemző, hogy a segéd- és betanított munkások száma helyenként többszörösen meghaladja a szakmunkások számát. Az élelmiszer- és könnyűiparban és a manufakturális kisiparban azonban ez az arány még rosszabb. Békés megyében 1968-ban az ipari munkások 33,4%-a dolgozott gép mellett, a kifejezetten géppel végzett tevékenység a munkások 10,5%-ának jutott, a gép mellett dolgozóknak több mint a fele viszont olyan tevékenységet végzett, amelyben a kézi munka dominál. A munkások 66,6%-a nem gép mellett végezte munkáját. Ebből 60,7% hagyományos kézi szerszámokkal dolgozott. Az összes foglalkoztatottak 41%-a kedvezőtlen körülmények között dolgozott, 24%-a nehéz fizikai munkát végzett. Végül összegezésképpen, az iparosítás beindulásának intenzívebb 4 éve alatt (1963—1967) mindössze 6,9%-kal emelkedett a gép mellett dolgozó szak- és betanított munkások száma.

Ennek az ipari szerkezetnek az alacsony technikai színvonalan túl másik pillére az olcsó munkaerő. A munkások alacsony jövedelmi színvonalára jellemző, hogy 1969-ben az ipar szocialista szektorában dolgozók bére 10%-kal volt alacsonyabb az országos átlagnál, annak ellenére, hogy 1964 óta 17%-kal emelkedett. Ennek természetes következménye a fluktuáció növekedése. A közel azonos színvonalú munkahelyek és munkatevékenységek ezt jelentősen meg is könnyítik. A munkahely-változtatás mértékére jellemző, hogy 1964 óta a munkások 44%-a, az alkalmazottak 35%-a változtatott munkahelyet. A fluktuáció eredményeképpen az alsóbb munkáskategóriáknál jelentősen emelkedett a bér. Nem egészen két év alatt (1968. jan. 1—1969. szept. 30 között) a munkahelyett változtató munkások órabére az előző munkahelyen kapott órabérhez képest a

betanított munkásoknál	11,0%-kal
a segédmunkásoknál	6,0%-kal
a szakmunkásoknál	3,0%-kal

emelkedett. Így érte el 1969-ben az országos átlagbérek 90%-át. Ilyen körülmények között a fluktuáció valóságos bérharc-jelleget öltött. Ugyanakkor a bérek kiegyenlítődésének tendenciája csökkenti a kvalifikált és kvalifikálatlan munka közötti különbségeket, a szakmunka társadalmi presztízsét.

A fluktuáció persze nem biztosít jelentős és tartós jövedelem emelkedést, a munkások jövedelmüket más úton-módon próbálják kiegészíteni. A jövedelem-kiegészítés legkézenfekvőbb formája a háztáji. Az iparfejlődés, az extenzív ipar térhódítása egyik oldalról tehát a kvalifikálatlan munkások óriási tömegét hozza létre, más oldalról a háztáji árutermelés fellendülése ezt az óriási munkástömeget „visszaszívja" a mezőgazdaságba, növeli az ingázók számát, éspedig nemcsak abban az értelemben, hogy a munkások nap mint nap megteszik a lakóhely közötti távolságot, hanem szélesebb értelemben is, a munkások jelentős része nap mint nap két foglalkozás között, a mezőgazdaság és ipar között, két életforma, a városi és falusi életforma között „ingázik".

Ez a gazdaságpolitika olyan érdekeltségi rendszeren alapul, amelyben a részérdekek támogatják az így kialakult gazdasági „egyensúlynak" a fenntartását. Az országnak az az érdeke, hogy Békés megye továbbra is élen járjon a gabonatermelésben, s emellett a termelők jövedelme és életszínvonala is emelkedjék. A megyében élő emberek érdeke az, hogy megtalálják számításaikat, szabad lehetőséget kapjanak jövedelmük növelésére, áruik szabad értékesítésére stb. A megyének pedig az az érdeke, hogy az előző két érdek összetalálkozzék, egyszerre eleget téve az ország által rárótt feladatoknak és a helyi problémákból fakadó követelményeknek, hiszen ezzel az elvándorlás mértékét is csökkenti és a női foglalkoztatottság égető problémáit is jó időre meg tudja oldani.

Az érdekek sajátos összhangján alapuló egyensúlypolitika azonban olyan ellentmondásokhoz vezet, amelyek hosszabb távon nemcsak magára a gazdaságpolitikára hatnak vissza, hanem kedvezőtlenül befolyásolják a megyében élő emberek életkörülményeit is.

A két legfontosabb és egymással szorosan összefüggő ellentmondás az, hogy *egyfelől az országos érdek, a lokális-területi és az egyéni érdekek egyensúlya csak az életmód urbanizálódásának alapját képező infrastrukturális és kommunális fejlesztés rovására tartható fent, másfelől a foglalkozási átrétegződés és az urbanizáció a jelenlegi gazdálkodási rendszeren belül ellentétes irányú folyamatok.* Mindez elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a foglalkozási átrétegződés, a parasztból ipari munkássá válás folyamata nem az urbanizáltabb települések irányába folyik. A lakóhelyhez vitt ipar csupán az emberek tevékenységének szerkezetét alakítja át, ökológiai helyzetükön, falusi életformájukon gyakorlatilag nem változtat. Természetesen a városok ipara is gyakorol felszívó hatást a vidék lakosságára, de tencendiájában ez a folyamat kisebb mértékű, mint a falvakban.

A foglalkozási átrétegződés második (megyén belüli) hulláma a következő változásokat hozta a foglalkozási csoportok összetételében: l. 514. old.

Látható tehát, hogy a városokban alig valamivel volt nagyobb az ipari foglalkozásúak számának növekedése, mint községekben. 1960 óta tehát az történt, hogy a községekben és városokban közel egyenlő ütemű iparosítás ment végbe. Még 1949—1960 között egyformán, kb. 7%-os volt az ipari lakosság növekedése a városokban és községekben, addig 1960 és 1970 között a városokban 13,2%-os, a községekben 11,1%-os arányban nőtt az ipari munkások száma. Ugyanakkor az is szembeötlő, hogy a szolgáltatásban, kereskedelemben és egyéb nem ipari-mezőgazdasági területen dolgozók száma a községekben ugyanezen idő alatt 5,7%-kal emelkedett, míg a városokban mindössze 0,2%-kal. Ebben valószínűleg szerepet játszik az is, hogy a városokból falvakba visszaköltözők jelentős része értelmiségi vagy közigazgatási alkalmazott. Ha tehát a mezőgazdasági foglalkozásúak számának csökkenését nézzük, akkor

	1949 (%)	1960 (%)	1970 (%)
Városok:			
ipari foglalkozású	23,7	31,4	44,6
mezőgazdasági foglalkozású	47,6	35,9	22,5
egyéb: szolg. keresk. stb.	28,7	32,7	32,9
Községek:			
ipari foglalkozású	8,8	15,3	26,4
mezőgazdasági foglalkozású	80,6	70,7	53,9
egyéb:	10,6	14,0	19,7
Megye:			
ipari foglalkozású	12,4	19,7	32,3
mezőgazdasági foglalkozású	72,7	61,1	43,7
egyéb:	14,9	19,2	24,0

arra a meglepő eredményre jutunk, hogy 1960 és 1970 között *a községekben nagyobb mérvű volt a foglalkozási átrétegződés, mint a városokban vagy a városok irányába.* 1949 és 1959 között a mezőgazdasági foglalkozásúak csökkenése:

Városok: — 11,7%
Községek: — 9,9%

1960-tól ez a helyzet megfordul:

Városok: — 13,4%
Községek: — 16,8%

Ez a sajátos átrétegződési folyamat a település-szerkezeten belül is az egyes településtípusok ,,kiegyenlítődésének'' irányában hat. Elsősorban a funkciók tekintetében. A falvak egyre inkább ipari telephelyekké is válnak, saját kis vonzáskörzetük alakul ki. A községek között egyre nagyobb méreteket ölt az ingavándorforgalom, s a megyén belül vándorlók egyre nagyobb hányada települ le falun. A tanyarendszer pedig különösen kedvez a háztáji gazdálkodásnak, ezért nemcsak hogy azok az elképzelések mondanak csődöt, amelyek a tanyarendszer rövid távon történő felszámolására építettek, hanem azok is, amelyek különböző településföldrajzi és településtudományi meggondolás alapján az alföldi településrendszer gyökeres átalakulására számítottak. Miközben különböző gazdaságossági számításokkal korrigálni igyekszünk a településhálózat több évszázadon át kialakult aránytalanságait, a fogyó és növő települések leltározásával új és új térképeket készítünk a településhálózat elképzelt csomópontjairól és vonzáskörzeteiről, a valóság maga elvégzi ezt a ,,korrekciót'', de nem a településrendszert, hanem a települések *funkció*rendszerét változtatja meg, oly módon alkalmazkodik az új követelményekhez, hogy közben érintetlenül hagyja, sőt, bizonyos értelemben konzerválja a történetileg kialakult településhálózatot. A városok mellett a ,,vidék'' gazdasági értelemben is önálló életet kezd élni, s a vidéken belül is jelentős különbségek jönnek létre a jól

termő és rosszul termő területek között, a jó földdel rendelkező területekkel szemben a szikes, rossz talajú területek maguk is vidékké válnak. A háztáji gazdálkodás, a jövedelem fő forrása emellett az agrártársadalmon belül hierarchikus tagozódást idéz elő, mivel az akkumuláció mértékét a gazdálkodási képességtől, rátermettségtől és szubjektív tényezőktől teszi függővé. Csak ipari tevékenységet végezni — bármennyire is státus-emelkedés a paraszti foglalkozáshoz képest — egyenlő a lemaradással, így az ipari munkás eleve rákényszerül a kétlakiságra. A területi és társadalmi-anyagi különbségek összefonódásának eredménye az, hogy az emberek többnyire vándorlással igyekeznek ezeket a különbségeket kiegyenlíteni. Békés megyén belül a szeghalmi járásban pl., ahol a jövedelmi színvonal (a megye legterméketlenebb területe!) csaknem tíz százalékkal alacsonyabb a megyei átlagnál, az utóbbi években nagyarányú elvándorlás kezdődött részben a megyén kívülre, de nagy részben a megyén belül, a jobb megélhetést nyújtó területek felé. Nem véletlen az sem, hogy az elvándorlások másik legnagyobb helye a gyorsan gazdagodó falvak körzete (mezőkovácsházi járás), hiszen ezekben halmozódik fel leghamarabb az urbanizáltabb életforma kialakításához szükséges tőke, amely elegendő a városi telek megvásárláshoz és a családi ház felépítéséhez. A vándorlás motívuma az egyik esetben a gazdasági kényszer, a másik esetben az urbanizáltabb igények kielégítése. A vándorlás célpontja az utóbbi esetben az urbanizáltabb igények kielégítése. A vándorlás célpontja az utóbbi esetben többnyire a város, az előbbi esetben a falu. Ez a tendencia az utóbbi években nemcsak a megyén belüli mozgások felerősödéséhez vezetett, hanem a megyén belül az azonos szintű települések, a falvak közötti vándormozgalom különböző típusait is létrehozta. Bár az utóbbi években csökkent a megyéből való elvándorlás mértéke, még mindig meglepően kevés a megyén belül letelepedők aránya, s bármennyire is emelkedik ezek száma, közel sem képes ellensúlyozni az elvándorlás mértékét. A megyén belül letelepedők az elköltözők %-ában:

1963	48,4%
1965	50,7%
1968	54,9%

Ugyanakkor 1968-ban a megyén belül letelepedők 32,4%-a választotta a várost és 67,6%-a (!) a falut.

A megyén belüli vándorlás iránya

(1968)

	Városokba (%)	Községekbe (%)
Városokból	3,2	14,7
Községekből	29,2	52,9

A településrendszeren belül a vándorlások irányát tekintve, a vándorlások két nagy alaptípusa rajzolódik ki. Az azonos településtípusok közötti vándorlások közül a városból városba költözés viszonylag kis méreteket öltött. Annál nagyobb viszont a községek közötti vándormozgalom. E legjelentősebb vándorlástipusnál a foglalkozás-változás hasonló életkeretek között zajlik le, nem kap-

csolódik össze urbanizáltabb életforma kialakításával. A vándorlás másik alaptípusánál a mozgás különböző szintű települések között zajlik, ezeknél a vándorlásoknál többé-kevésbé szerepet játszik az urbanizáció. Ezen a főtípuson belül is két altípust különböztetünk meg, a faluból városba és a városból falura történő vándorlást. Adatainkból kiderül, hogy a városba költözők csupán nem egészen kétszer annyian vannak, mint a falura visszaköltözők. Ezeken a főbb típusokon belül még számtalan variáció van az elköltözés motivációit, irányát és távolságát tekintve. Így például a községek közötti vándormozgalomban is különbséget kell tennünk a városokhoz való közelség tekintetében. Ha szemügyre vesszük az elmúlt évtized vándorlási mérlegét, kiderül, hogy a megyében mindössze hat olyan község van (Mezőmegyer, Murony, Gyulavári, Méhkerék, Szabadkígyós, Lökösháza), amelyben nőtt a népesség száma. Ezek a községek kivétel nélkül a városok ipari vonzási körébe tartoznak, tehát a városi munkahely közelsége, ugyanakkor a nagyobb háztáji megtartásának lehetősége teszi vonzóvá őket. A többi községben mind negatív a vándorlási mérleg, amiből egy nagyon furcsa jelenség következik. Az ugyanis, hogy a községek közötti vándorlások során nem alakulnak ki olyan csomópontok, amelyek maguk köré gyűjtenék a vándorló lakosságot, hanem a falusi népesség valamiféle „cseréje", kicserélődése megy végbe. A negatív vándorlási arányokból arra lehet következtetni, hogy ezek között a variációk között legerősebb a már említett típus, a gazdasági kényszer okozta elvándorlás, de gyakori motivációja az elköltözésnek az is, amely a szórt ipartelepítés természetes velejárója: a kis ipari telephelyek az adott településen belül szűkre szabják a mobilizációs csatornákat, így a fluktuáció gyakran a lakóhely megváltoztatásával jár együtt. De az elköltözésnek ezeken kívül még számos más oka lehet. Mindegyiküknél közös vonás azonban, hogy valamilyen legapróbb részletekre is kiterjedő mérlegelés eredményei.

Említettük, hogy a város és falu közötti vándorlások többé-kevésbé összekapcsolódnak az urbanizációs folyamattal. A „többé-kevésbé" fordulatnak azonban itt pontos jelentése van, hiszen ahogy az urbanizáció sem jelent kizárólag városba költözést (legtöbbször azért kapcsoljuk össze az urbanizációt a várossal, mert az urbanizált életfeltételeket eddig a város nyújtotta legkoncentráltabb formában), ugyanúgy a város sem jelent feltétlenül urbanizált életformát. Különösen érvényes ez az alföldi mezővárosokra, amelyek negy kiterjedésük miatt egyébként is nehezebben láthatók el infrastruktúrával. A mezőváros ebben az egész urbanizációs folyamatban különös településképletet jelent. Egész történelmével tagadja a modern nagyvárosi fejlődést, de mihelyt leomlanak azok a tartópillérek, amelyen az egész városszerkezet nyugszik, védtelenné válik minden külső beavatkozással szemben. A mezőváros funkciórendszere gazdálkodási rendszerébe épült, a kistulajdonon nyugvó gabonatermelő mezőgazdaságra. A mezőváros önmagában teljesen logikus településképlet. Kialakulása során a török elől menekülő „összefutott" falvak laza konglomerátuma; amelynek lakossága a rideg állattartás céljából külső szálláshelyeket épített, majd, amikor az állattartást fokozatosan az extenzív gabonatermelés váltotta fel, a természetes építőanyagokat szilárd anyagokkal helyettesítette, hogy a szálláshely rendeltetését kibővítse és alkalmassá tegye az extenzív gabonatermelés folytatásához. A város lakóhely-funkciója továbbra is elsődleges volt, de így kialakult a kétlakásos rendszer, az osztott településszerkezet, amelyben a „város" és „vidék" kapcsolatát a lakóhely és munkahely sajátos kapcsolata jelentette, a mezővárosi parasztpolgár a pihenést, szabad idejének

nagy részét a városban töltötte, a munkaidőt (gyakran hetekre vagy hónapokra) a városon kívüli tanyán. A város és vidék egysége a különböző tevékenységek szerves egysége volt tulajdonképpen. A mezőváros egyáltalán olyan funkciója, amely összekapcsolta a külvilággal, bekapcsolta az ország vérkeringésébe, a kereskedelem volt. Az ipart mindig idegennek tekintette, ami gazdálkodási rendszeréből és egész szervezetéből logikusan következik. Belső területén egyedül a helyi szükségleteket kielégítő kisiparnak adott helyet. Ez a gazdálkodási rendszer és a hozzá kapcsolódó osztott településforma egy rendkívül demokratikus városszervezetet kívánt, amely a parasztpolgároknak egyforma jogokat biztosított mint földművelőknek és mint városlakóknak. A mezővárosi szervezet bomlása éppen ezen a ponton indult meg a múlt században. Először a rendi különbségek hatoltak be és feszítették szét e településtípus szerkezeti kereteit. A társadalmi különbségek annál inkább érződtek, mivel a városra rátelepedő földbirtokos arisztokrácia, majd a későbbiekben a félfeudális-dzsentroid bürokrácia hatalmi törekvéseit kevéssé tudta ellensúlyozni a harmadik polgári-iparos rend. A város társadalmi szervezete hierarchikus szervezetté alakult át, a szegényparasztokat és cselédeket kitaszította magából. A környező tanyák állandó lakóhellyé váltak, a város és vidék előbbi egysége fokozatosan megszűnt, két külön társadalmi renddé tagozódott, hiszen a városból való kiűzés a földtől és városi jogoktól és kiváltságoktól való megfosztás egyaránt jelentette. Ennek az átalakulásnak a nyomait még a legutóbbi időkben is megtalálhattuk. Erdei Ferenc, még közvetlenül a felszabadulás előtt is azt javasolta, hogy a földjükről és városi lakásukból kiszorított tanyasi cselédek és zsellérek számára törvények útján kellene biztosítani a városi jogokat (a városban lakó birtokos köteles szabadnapot és szobát adni a cselédnek, ha az a városba akar jönni egy vagy néhány napra stb.). Ezeknek az embereknek számára a puszta teljes kitaszítottságot, otthontalanságot jelentette, ezért a pusztai ember mindig érzékeny volt a társadalmi igazságtalanságokkal szemben. (Mindig Békés megye volt az agrárforradalmi mozgalmak kiindulópontja, még a felszabadulás után is itt követelték először a földek újrafelosztását, mert igazságtalanságnak tekintették a reform lépcsőzetes megvalósítását stb.) Még 1969-ben is tapasztalható volt olyan jelenség, hogy egy túlnyomórészt volt cselédek lakta faluban az emberek nem szívesen íratják be gyermekeiket a középiskolába, mert az a volt uradalmi kastélyban van.

Amint megszűnik a gazdálkodási rendszer, politikai-jogi szervezet és településforma természetes egysége, a mezővárosok egész funkciórendszere felbomlik és átalakul. Minden azon múlik, hogy a közigazgatási funkció megmaradása mellett mennyire tud utat törni magának a városiasodás legdinamikusabb eleme, az ipar. Az iparosítás és a városiasodás mértékétől függően már ma is jelentős különbségek vannak az alföldi mezővárosok között. Szeged és Debrecen gyakorlatilag már nagyon hosszú ideje nem számított mezővárosnak. A kunsági városok az intenzív kertkultúra révén ugyan más típusú fejlődést mutatnak, de pl. Kecskemét még ma sem jelent (éppen az iparosítás lassúsága miatt) komoly urbanizációs központot. Nyíregyháza — elsősorban forgalmi funkciói révén — az utóbbi időben jelentős fejlődésnek indult, de még mindig nem gyakorolt komoly vonzerőt (már csak a város képe miatt sem) a környék lakosságára. A hagyományos mezővárosok pedig egyáltalában nem, vagy csak nagyon kis mértékben fejlődnek (Túrkeve, Mezőtúr, Karcag, Kisújszállás stb.)

A Békés megyei városok is megcsinálták — láttuk hogyan — a maguk „ipari forradalmát", s bár a legutóbbi évtizedben jelentősebb ipari fejlesztés volt, az

urbanizációs folyamat szempontjából ez rendkívül ellentmondásosan ment végbe. Békéscsaba még nem alakította ki a számára legkedvezőbb formát mint új megyei központ. Gyula a régi hagyományokat, a régi városképet és szerkezetet igyekszik összeegyeztetni a modern városi követelményekkel, s ez az összes többi város között a legvonzóbbá teszi. Csak az iparosításban marad el Békéscsaba mögött, ezért nem gyakorol nagyobb szívóhatást. Orosháza újtelepítésű ipara még meglehetősen szervezetlenül illeszkedik bele a nemrég még „legnagyobb magyar falu" városi szerkezetébe. Szarvas messze nem használja ki lehetőségeit (oktatási központ, üdülőtelep stb.), ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy az elmúlt évtizedben mindössze 500 ember költözött a városba.

A városiasodás mértékére jellemző Békés megyében, hogy az utóbbi negyven év alatt alig 4%-kal nőtt a városi népesség aránya:

	1930	1941	1949	1960	1970
városi népesség	26,3	26,3	24,5	26,8	30,2
falusi népesség	73,7	73,7	73,5	73,2	69,8

Az utóbbi évek növekvő városiasodása ellenére azonban még mindig nagy a városi népesség növekedése és az elvándorlás mértéke közötti eltérés. A megyéből való elvándorlás az egész időszakot tekintve nagyobb volt, mint a városi népesség növekedése:

	1930—1970 (%)
városi népesség növekedése	3,9
vándorlás	—4,2

Az elmúlt negyven éven belül ez az arány különbözőképpen alakult:

	1931—1941	1941—1948	1949—1959	1960—1969
	%-ban			
városi népesség	0,0	—1,8	2,3	3,4
vándorlás mérlege	2,5	—1,2	—0,8	—4,7

Az utolsó tíz évben tehát a városiasodás nem volt olyan mértékű, hogy komolyan gátat tudjon vetni az elvándorlási hullámnak. Csak kb. 1966 körül került egyensúlyba a két folyamat, ami a városok „erőltetett" iparosításának eredménye. A városiasodásnak azonban az a legnagyobb akadálya — s itt térünk ismét vissza az említett ellentmondásokhoz —, hogy a fokozott iparosítás miatt az urbanizáció más folyamatai lassúbbodtak le. A megye legdinamikusabban fejlődő központjában, Békéscsabán ütközik ki legélesebben, mit jelent a szűkös anyagi kereteken belüli mérlegelés, és a gazdasági egyensúlypolitika mögött jelentős urbanizációs problémák húzódnak meg. A lökésszerű iparosí-

tás hatalmas összegeket vont el más fontos területekről, elsősorban a kommunális beruházásoktól. Békéscsabán a kommunális beruházások értéke 1967 és 1969 között a következőképpen alakult:

Kommunális beruházások értéke

	A városok átlagának %-ában	Egy lakosra jutó összeg (Ft)
Időszak		
1967	90,1	1911
1968	89,0	1541
1969	53,5	1463

A kommunális beruházások értéke nemcsak relatív, hanem abszolút értékben is csökkent. Ez a tendencia nagyon komoly eltéréshez és feszültséghez vezet az ipari munkahelyek számának növelése és a csökkentett ütemű lakásépítkezése viszonyában. Békéscsabán az 1000 lakosra jutó épített lakások száma:

	Lakásszám	Városi átlag %-ában
1960	7,6	113,4
1965	11,2	157,8
1969	6,2	83,8

Az 1000 lakosra jutó, vízvezetékkel ellátott lakások száma:

1960	39,6
1965	85,3
1969	72,3

A vízvezetékekkel ellátott lakások számának csökkenése arra utal, hogy a lakásépítkezés egyébként is lassú ütemével még az infrastruktúra fejlesztése sem tud lépést tartani. Az 1969 és 1970 között épített lakások minőségéből kitűnik, hogy a lakások nagy része kívül esik az infrastrukturális fejlesztés körzetéből.

Abban, hogy a vízvezetékekkel ellátott lakások száma az országban a városok között a legalacsonyabb Békéscsabán, főképpen az játszik nagy szerepet, hogy Békéscsabán még mindig igen jelentős a külterület (a lakóházak 35,1 %-a vályog, sár vagy vertföld falazatú), így ez önmagában véve is gátolja a nagyobb mérvű infrastrukturális fejlesztést. De az iparosítás időszakában olyan folyamatoknak lehettünk szemtanúi, amelyek nem a külterületi népesség jelentős csökkenéséhez, hanem a falusias jellegű agglomerációs körzet megmerevedéséhez vezetett. A külterületi népesség elsősorban a városhatár legszélső pontjain elterülő tanyarendszerről költözött be, de ez a mozgás még mindig az agglomeráción belül történt, a város belső területére ritkán történt beszivárgás. Hogy a mozgás alapvetően a külső körzetekben történt, arra világosan utal az a tény, hogy a Békés megyei városok közül Békéscsabára történt a legnagyobb mérvű

bevándorlás, mégis ennek a városnak a külterületi népessége csökkent a legkevésbé:

Külterületi népesség csökkenése 1960—1970 (%)

	1960	1970	Különbözet	Vándorlási többlet
Békéscsaba	16,8	12,9	—3,9	10,5
Gyula	18,7	12,8	—5,9	6,7
Orosháza	17,3	12,6	—4,7	4,1
Szarvas	35,1	26,8	—8,3	2,8

Ezekből az adatokból nagyon ellentmondásos kép rajzolódik ki: az egyes városokat tekintve minél kisebb a városi népesség növekedése, annál városiasabbá alakul a település, annál erősebb a koncentráció s ezáltal az infrastrukturális fejlesztés lehetősége. Minél nagyobb a bevándorlás a városokba, annál többen rekednek kint a város — városiasnak egyáltalában nem nevezhető — külső övezeteiben.

Kikről van szó elsősorban? Foglalkozásukat tekintve a faluról városba költözők a következőképpen oszlanak meg:

iparban dolgozik:	35,5%
szolgáltatásban dolg.:	27,2%
közigazgatásban dolg.:	11,5%
háztartásbeli:	10,7%
nyugdíjas:	9,0%
mezőgazdaságban dolg.:	4,9%

A városban tehát zömében munkások költöznek be, akiknek 54,6%-a fizikai és szakmunkás, 10,5%-a alkalmazott. Ezek jelentős része városi munkahelyéhez költözött közelebb, de a „városba" költözés során megtartotta vidéki életformáját, gazdálkodási szokásait. Legtöbbjük ipari munkás, ennélfogva kisebb tőkével rendelkezik, mint a falusi lakosok általában, így nagy részük itt is vályogházat épít, és a ház melletti telken igyekszik kialakítani a jövedelemkiegészítés optimális formáit. A városokban 1960 és 1970 között 2850 téglafalazatú lakóház mellett 1651 (!) vályog, sár és vertföld falazatú lakóház épült. Az egyes városokban ez az arány, éppen a fenti ellentmondásból következően érdekesen alakult:

Az 1960—1970 között épült lakóházak száma falazat szerint:

	Tégla	Vályog, sár, vertföld
Békéscsaba	1112	668
Gyula	796	334
Orosháza	715	188
Szarvas	227	461

Egy város, Szarvas kivételével itt is azt a tendenciát tapasztaljuk, hogy a bevándorlók számának növekedése arányában az épített vályogházak száma is növekszik. Mindamellett a téglaépületek számának erősebb emelkedése is csak 1960 óta tapasztalható, de még így is alig haladja túl a két háború között épült téglaépületek kétszeresét, továbbá 1900 és 1919 között több téglaépület készült (852), mint 1945 és 1959 között (741). A városba költöző nem mezőgazdasági népesség 37,4%-a megtartja telkét, ahol — természetszerűleg — a gazdálkodás és állattartás racionálisabb típusait alakítja ki. A teleknagyság korlátozása is erre készteti. A telekkel rendelkezők (37,4%) a teleknagyság tekintetében a következőképp oszlanak meg:

négyszögöl

100	100—150	150—200	200—250	500—1000	1000 felett
3,2%	8,9%	5,6%	14,6%	3,2%	1,6%

A falusi lakosok (72,4%-ának van telke):

1,7%	2,7%	5,6%	28,5%	17,9%	16,0%

A városba költözők tehát az ipari munkavállalás érdekében telkük és jövedelmük jó részét feláldozzák, a városba költözött ebből a szempontból bizonyos hátrányt jelent a jövedelemforrások oldalán, előnyt a státusemelkedés, valamint a lakóhely és a munkahely közötti távolság szempontjából. De amellett, hogy fő tevékenységük az iparhoz, vagy szolgáltatáshoz köti őket, még mindig jelentős részük foglalkozik állattartással (43,5%). Az állattartáson belül pedig nő az önellátás mértéke:

disznót hizlal (%):

Lakosság	Hizlal	Ebből	
		eladásra	saját fogyasztásra
tradicionálisan falusi lakos	85,8	38,1	47,7
városból falura költözők	68,0	16,8	51,2
faluról városba költözők	54,5	8,2	46,3
tradicionálisan városi lakos	52,2	10,9	41,3

A faluról városba költözők megtartották tehát a paraszti gazdálkodás számos fontos elemét, azzal a lényeges változtatással azonban, hogy a családi háztartások alapvetően nem az akkumulációra, hanem az önellátásra rendezkednek be. Mivel a bevándorlók a falusias jellegű agglomerációban telepednek le, a város megőrzi a városi és falusi életforma kettősségét. (Városias életformát csak a város belső magva kínál.) A bevándorlás erősíti azokat az ökológiai folyamatokat, amelyek során a város két részre tagolódik, a maga módján kialakul egy hierarchikus városszerkezet. Ezt a kettéosztottságot hangsúlyozza az a purista városvédő ideológiai is, amely a városkép, a városi jelleg megőrzése érdekében a városon belül „meghúzza" a város határát, kizárólag a belső területet tartva városnak. („Itt az ideje, hogy kijelöljük a város határát, és kitiltsuk belőle a nem városi elemeket!").

Kutatásunk eredményeit és gondolatmenetünk fő vonalát a következőképpen összegezhetjük:

1. Az ország egy jelentős agrárterületét hátrányos helyzetbe hozza és fejlődésében akadályozza a költségvetési és elosztási politika belső aránytalansága: a megye sem a nagyüzemi gazdálkodás, sem az ipar intenzív fejlesztéséhez nem rendelkezik a megfelelő anyagi eszközökkel. A megye ebben a helyzetben olyan gazdaságpolitikai stratégiát alakít ki, amely a felszínen az érdekek időleges egyensúlyán alapul. Egyik oldalon a háztáji gazdálkodás támogatása és az extenzív — túlnyomórészt manufakturális — ipar telepítése megnöveli a falu — és tanya — gazdaságpolitikai jelentőségét. A másik oldalon viszont kényszerűen csökkentenie kell az infrastrukturális és kommunális beruházásokat, ami komoly feszültséget hoz létre a falu növekvő gazdasági szerepe és a falusi életforma civilizációs feltételei között. Az ott élő emberek számára a falu lehetőséget nyújt a jobb életlehetőségek, az urbanizáltabb életforma anyagi alapjának megteremtésére, de az ezenkívül semmilyen más feltételt nem biztosít (rosszak az útviszonyok, a víz-, csatornahálózat, a kulturális és szórakozási lehetőségek stb.). Ez a feszültség különösen élesen jelentkezik abban, hogy a vizsgálatban szereplő megkérdezettek több mint három negyed része gyermekei jövőét is az adott településen képzeli el, de csak 2,6%-a szeretné, ha gyermeke paraszti munkát végezne. A biztonság és bizonytalanság kettőssége kiváltképp azoknál érződik, akik már elindultak a foglalkozási átrétegeződés, a társadalmi mobilizáció útján, a falun élő ipari munkások körében. Helyzetükre az a jellemző, hogy igényeik túlnőttek a falusi életforma keretein, de kénytelenek ezek között a keretek között élni.

2. Hasonló ellentmondásokat hordoz magában a városiasodás folyamata is. Az iparilag fejletlen mezővárosokban az utóbbi másfél évtizedben jelentős iparosítás ment végbe. Az ipartelepítés alkalmazkodott — helyesen — a könnyű- és élelmiszerfeldolgozó ipar már meglevő hagyományaira, de a nehézipar bizonyos — élőmunkaigényes — ágazatai is fejlődésnek indultak. Mindez jelentős mértékben növelte az ipari munkahelyek számát (az iparosítás bevallott célja is ez volt), a városi ipar felszívó hatását. A kommunális beruházások, elsősorban a lakásépítkezés azonban — a beruházási politika már elemzett aránytalanságai miatt — távolról sem tudta követni ezt a folyamatot, sőt az utóbbi években az iparosítás ütemének fenntartása miatt ezeket a beruházásokat az előző évekhez képest is csökkenteni kellett. Így állt elő az a paradox helyzet, hogy az utóbbi évtizedben jelentős mértékben nőtt a városi lakosság, de a bevándorlók nagy többsége megrekedt a külső agglomerációs övezetekben, ahol nincsenek meg a lehetőségei a városi életforma kialakítására. A legfontosabb városképző elem, az iparosítás olyan ökológiai helyzetet teremt, amely önmagában gátolja a városiasodás folyamatát.

3. Az anyagi lehetőségek, a foglalkozás-változtatás mint státusemelkedés és az urbanizált életforma kialakításának lehetősége — ez a három alapvető tényező, pontosabban e három tényező viszonya határozza meg az életmód főbb típusait. Nagy vonalakban ezek a következők:

a) A tradicionálisan falun élők életformájában az anyagi lehetőségek megteremtése és részben — az ipari munkalehetőséggel — a státusemelkedés játszik fontos szerepet, de a falu nem teszi lehetővé az urbanizált életforma kialakítását.

b) A falvak között vándorlók száma az utóbbi években relatíve nőtt, aminek oka feltehetően az anyagi lehetőségek megteremtése (Békés megye legszegé-

nyebb, északi területein a legnagyobb a fogyás), valamint ipari vagy egyéb nem mezőgazdasági munka vállalása. Bár ezzel még mindig nem alakul ki urbanizált életforma, az életszínvonalban ez emelkedést jelent.

c) A városközeli falvakba vándorlók száma szintén jelentősen emelkedett. Ők a városba ingázók jellegzetes életformáját élik, a viszonylag nagy háztáji megtartása és a városi munkahely egyensúlyi helyzetet hoz létre a jobb jövedelem elérése és a státusemelkedés között. A vasút és a város közelsége miatt valamilyen mértékben részesednek a város előnyeiből, de egészében véve ez éppúgy nem jelent urbanizált életformát, mint az előző típusok esetében.

d) A városba vándorlók többsége a városi munkahely, a státusemelkedés érdekében költözik a városba. Lemondanak a nagy háztájiról és a gyarapodás lehetőségéről (vagy mert képtelen, vagy mert nem akar hajszás életet élni). A kis tőkeerővel rendelkező bevándorlók nagy része vályogházat épít, és önellátásra rendezkedik be.

e) Az utóbbi időben nőtt a városból falura visszavándorlók száma. Az ő esetükben az előző *c)* és *d)* típusokhoz képest fordított folyamat játszódik le. Vagy megtartják városi munkahelyüket, vagy falun vállalnak munkát (Ktsz-ek Tsz melléküzemág stb.). Érdekes, hogy nagyon gyakran — különösen azok esetében, akik már egyszer faluról költöztek be — ez komoly státusemelkedéssel jár. (Így pl. a faluból a városba segédmunkásként költözik be, s a városból falura már mint szakmunkás megy vissza.) Kutatásainkból kiderül, hogy igényeit tekintve ez a réteg a legurbanizáltabb (többségük értelmiségi és szakmunkás). Falura költözésüknek valószínűleg az is egyik oka, hogy a mezőváros nyújtotta lehetőségek nem elégítik ki őket. Másik — fontosabb — oka az, hogy falun igyekeznek megteremteni a magasabb életszínvonalhoz szükséges anyagi alapot.

f) Végül, az utóbbi években csökkent, de még mindig jelentős a megyéből elvándorlók száma. Esetükben nyilvánvaló, hogy számukra a megye egyik tényező szempontjából sem biztosítja a lehetőségeket. Az elvándorlás motivációi két nagy típusba sorolhatók:

1. Megfelelő anyagi eszközök állnak rendelkezésre ahhoz, hogy az elvándorló a megyén kívül valamelyik városban (nagyvárosban) telket vásároljon, házat építsen vagy a magasabb színvonalú munkalehetőség reményében iparilag fejlődő területre költözzék.

2. Nem rendelkezik megfelelő anyagi eszközökkel, s ezek megszerzésére a maga környezetében nem is lát komoly lehetőséget (elsősorban a szegényebb és rosszföldű vidéken: szeghalmi, szarvasi járás), elvándorlásának indítékai között tehát nem kis szerepet játszik a gazdasági kényszer.

Bármennyire változatos is e tipológia, az — úgy véljük — egyértelműen kiderül, hogy a jobb életszínvonal anyagi alapja, a társadalmi mobilizáció lehetőségei és az életforma urbanizációja — valamilyen formában — mindegyik típusnál ellentmondásba kerülnek egymással.

Ezek az életforma urbanizációját gátló tendenciák nemcsak Békés megyében érvényesülnek. Az elemzett adatokból arra is következtetni lehet, hogy ezek a folyamatok — alapvonásaikban — az egész Alföldön jelen vannak. De Békés megye példája még élesebb megvilágításba helyezi a fejlődő ipari területek és a mezőgazdasági régiók közötti területi különbségeket, amelyek fenntartása — túlzás nélkül állíthatjuk — az agrárterületek fokozódó kiszolgáltatottságához, a hátrányok halmozódásához vezet.

Összefoglaló

A tanulmány az MTA Szociológiai Kutató Intézet által Békés megyében végzett életmód-vizsgálat eredményei és tapasztalatai, valamint a megyére vonatkozó statisztikai adatok alapján bemutatja azt a folyamatot, amelynek során az agrárterületek egyre inkább hátrányos helyzetbe kerülnek az ország fejlődő ipari területeivel szemben. Az agrármegyékre vonatkozó fejlesztési és beruházási politika ezeken a területeken a nagyüzemi mezőgazdaságot továbbra is az extenzív gabonatermelés keretei között tartja, és az intenzív kultúrák művelését, valamint az állattenyésztést a családi kisüzemi gazdálkodás (háztáji) feladatává teszi. A csökkentett mezőgazdasági beruházások mellett a vidéki ipartelepítés olyan formáit támogatja, amelyek a nagy élőmunka- és kis beruházásigényes élelmiszerfeldolgozó- és könnyűiparra épülnek. Ennek következtében megnőtt a falvakba települt manufakturális rendszerű ipartelepek száma. A szakképzetlen munkára és olcsó munkaerőre támaszkodó falusi ipar gátolja az urbanizációs folyamatokat, mert

a) a foglalkozási átrétegződés nem a városok irányában, hanem a falvakban megy végbe, és létrehozza a kettős foglalkozásu, az ipar és mezőgazdaság között naponta „ingázó" — falusi életformájukat lényegében megtartó — munkások nagy tömegét, akik az alacsony ipari jövedelmet intenzívebb mezőgazdasági kisárutermeléssel egészítik ki;

b) a megye rendelkezésére álló szűk anyagi keretek között (a megye jóval kisebb arányban részesedik a nemzeti jövedelemből, mint amennyi értéket termel) a mezőgazdaság fejlesztése és az „erőltetett" iparosítás csak az életmód urbanizálódásának alapját képező infrastrukturális és kommunális fejlesztés rovására tartható fent. A megye a lakásépítkezés, a víz- és csatornahálózat, az útviszonyok tekintetében messze elmarad az országos átlagtól.

Ez a gazdaságpolitika hosszabb távon a városiasodás folyamatát is erősen gátolja. A városokban nőtt az ipari munkahelyek száma, de (abszolút értékben is) csökkent a lakásépítkezésre és infrastrukturális fejlesztésre fordított beruházások mértéke. Ez kedvezőtlen irányban alakítja a városok társadalmi-ökológiai szerkezetét, mert a városi iparba vándorlók megrekednek a városok agglomerációs övezetében, megtartva a falusi életforma és a paraszti gazdálkodás számos lényeges elemét. A városok lassú fejlődésével szemben nő a kisüzemi állattartás és mezőgazdaság folytatásához adekvált településformák (falu, tanya) gazdasági jelentősége. Ez egyfelől konzerválja az alföldi településszerkezet történetileg kialakult és a hatékonyabb településfejlesztést gátló aránytalanságait, másfelől e településszerkezeten belül úgy változtatja meg a belső vándorlások irányát és mértékét, hogy a társadalmi mobilitás (parasztból munkássá válás) folyamata ellentmondásba kerül az urbanizáltabb életforma kialakításának lehetőségével. A megyéből való elvándorlás még nagyobb mérvű, mint a városi népesség növekedése, a megyén belüli vándorlásokban pedig felerősödik a falu irányába történő mozgások tendenciája. Az életmód szempontjából ez komoly feszültséget eredményez. Egyre nagyobb rés támad a falu növekvő gazdasági szerepe és a falusi életforma civilizációs feltételei között. A város urbanizáltabb életformát, a falu viszont jobb anyagi lehetőségeket nyújt. A város és falu közötti vándorlások minden esetben három, egymásnak ellentmondó tényező — az anyagi lehetőség, a foglalkozási mobilitás, (státusemelkedés) és az urbanizált életforma lehetősége — mérlegelésén alapulnak. E tényezők egymáshoz való viszonya alapján felvázolhatók az itt élő emberek életfor-

máinak főbb típusai is. A falun élő emberek életformájában és a városi lakosok életmódjában közös vonás, az urbanizált életvitel igénye és ennek megvalósíthatósága közötti feszültség.
Ezek az életforma urbanizációját gátló tendenciák nemcsak Békés megyében érvényesülnek. Az elemzett adatokból arra is következtetni lehet, hogy ezek folyamatok — alapvonásaikban — az egész Alföldön jelen vannak. De Békés megye példája még élesebb megvilágításba helyezi a fejlődő ipari területek és a mezőgazdasági régiók területi különbségeket, amelyek fenntartása — túlzás nélkül állíthatjuk — az agrárterületek fokozódó kiszolgáltatottságához, a hátrányok halmozódásához vezet.

РЕЗЮМЕ

На основе опыта и итогов исследования образа жизни в комитате Бекеш, проведенного Социологическим институтом Венгерской Академии Наук, и опираясь на статистические данные о комитате, очерк показывает тот процесс, в ходе которого положение аграрных областей все более и более ухудшается по сравнению с развивающимися промышленными областями страны. Политика развития и капитальных вложений, касающая аграрных комитатов, в этих областях продожает держать крупное сельское хозяйство в рамках экстансивного зернового хозяйства а освоение интенсивных культур и животноводство делает дополнительными задачами мелкого домашнего хозяйства. Наряду с уменьшением капиталовложений в сельском хозяйстве эта политика поддерживает те формы размещения промышленности в провинции, которые иаправлены на пищевую и леткую промышленности, требующие большой живой рабочей силы и малых капиталовложений. Вследствие этого увеличилось количество промышленных поселков мануфактурной системы, возникших в деревнях. Деревенская промышленность, опирающаяся на неквалифицированную работу и дешевую рабочую силу, препятствует процессам урбанизации, так как:

а) Професссиональное расслоение происходит не в городах, а в деревнях и оно создает большую массу рабочих с двойной профессией, которые изо дня в день возвращаются от промышленности к сельскому хозяйству, по сути дела сохраняя при этом сельский образ жизни, и которые дополняют свои низкие заработные платы более интенсивным меликим сельскохозяйственным производством;

б) В рамках узких материальных возможностей, имеющихся в распоряжении комитата (который получает гораздо меньшую долю от национального дохода, чем ценность, созданная им) развитие сельского хозяйства и «форсированной» индустриализации может осуществлять лишь за счет инфраструктурального и коммунального развития, обозначающего основу урбанизации; в отношении жилищного строительства, водопроводов, канализации и состояния дорог комитат далеко отстает от среднего по стране.

На большем расстоянии эта хозяйственная политика сильно препятствует и процессу урбанизации. В городах увеличилось количество мест работы, но — и в абсолютной ценности — уменьшился размер капиталовложений на жилищное сторительство и инфраструктуральное развитие. Это оказывает невыгодное влияние на общественно-экологическую структуру городов, потому что те, которые переселяются в городскую местность застревают в агломерационной зоне городов, сохраняя и много существенных элементов сельского образа жизни и крестьянского хозяйства. Против медленного развития городов увеличивается экономическое значение форм поселков, подходящих для разведения мелкого животноводства и сельского хозяйства (деревни, хутора). Это с одной стороны сохроняет исторически оформившиеся несоразмерности структуры поселений на Алфельде, которые и препятствуют более эффективному развитию поселений; с другой стороны таким образом изменяет направление и масштаб внутренней миграциих внутри этой структуры поселений. Процесс социального перемещения (становление рабочего и сельского жителя) сталкивается с возможностью урбанизации в больших масштабах. Масштаб миграции из комитата все еще превосходит рост городского населения; в миграции внутри комитата все более сильной становится тенденция движений по направлению к деревням. С точки зрения образа жизни это создает серьезные напряжения. Возникает все больший провал

между растущей хозяйственной ролью деревни и условиями цивилизации сельского образа жизни. Город обеспечивает урбанизацию в большей степени, зато материальные возможности деревни более благоприятны. Миграция между городом и деревней соновывается в каждом случае на взвешивании трех противоречивых друг другу факторов: материальных возможностей, проддвижения по профессиям (повышение статуса) и возможности городского образа жизни. По взаимоотношению этих факторов можно набросать и главные типы образа жизни здешних людей. Общей чертой образа жизни людей, живущихт деревне и городских жителей является напряжение между потребностью вести городскую жизнь и возможностью осуществления этого.

Эти тенденции, препятствующие урбанизации быта, имеются не только в комитате Бекеш. По разбору анализированных данных можно сделать вывод, что эти процессы — в основных чертах — имеются во всем Алфельде. Но пример комитата Бекеш еще все острее освещает областные расхождения между развивающимися промышленными областями и сельскохозяйственными районами. Сохранение этих расхождений, мы можем сказать без увеличения, доведет до накопления невыгод и до все большей и большей беззащитности аграрных областей.

SUMMARY

Relying both on the results and experiments of the investigation of the way of life, carried out in Békés County by the Institute of Sociology of the Hungarian Academy of Sciences, and on the statistical figures concerning the county aforesaid, the study demonstrates the process 8n which the agrarian areas are gradually getting in a more and more disadvantageous position as compared with the developing industrial areas of the country. In these areas the development and investment policy concerning the agricultural counties has not stopped keeping largescale agriculture within the framework of extensive cultivation of corn and making both the intensive cultivation and stockbreeding the (household) task of the small-scale family farming. Parallel with the reduced agricultural investments it supports such forms of the regional location which are based on food processing and light industry,; both demanding great live labour and small investments. As a consequence, the number of industrial plants with a munufactural system, located in villages, has increased. The village industry based unskilled labour and cheap labourpower hinders the processes of urbanization, because:

a) the restratification of occupation goes on not in towns but in the villages, and it results in the formation of the great masses of those workers who "commute" day by day industry and agriculture, but keep as a rule their rural way of life, and who complete their lower industrial wages with a more intensive agricultural small-commodity production;

b) within the limited financial framework at the county's disposal (the county gets a much smaller share from the national income than the value of the goods produced by itself) the development of agriculture and the "forced" industrialization can be maintained only to the detriment of the infrastructural and communal development forming the base of the urbanization of the way of life. As to house building, water supply, drainage and road conditions, the county falls far behind the national average.

At a longer length this economic policy means also a strong hindrance to the process of urbanization. The number of the industrial working places has grown in the towns, and the amount of the investments turned to house building and infrastructural development has reduced (in absolute value as well). This moves the socioecological structure of the towns into a disadvantageous direction, because those villagers who leave for the urban industry, get stuck in the agglomeration belt of the towns, while keeping several essential elements of the rural way of life and the peasants' farming. In contradiction to the slow development of the towns, there is an increase in the economic weight or the settlement forms suited to the continuation of small-scale stockbreeding and agriculture (villages, detached farms). On the one hand, it preserves the historically developed disproportions of the settlement structure of the Great Hungarian Plain, which hinders a more effective settlement development, while, on the other, it changes the direction and size of the internal migrations in such a way that the process of social mobility (one's turning from peasant into worker) gets into contradiction with the possibility of forming a more urbanized way of life. The migration from the county is still bigger than the increase of the urban population, and among the migrations within the county the tred of moving

towards the villages is becoming stronger. From the point of view of the way of life it results in serious tensions. An ever expanding gap os developing between the increasing economic role of the village and the conditions of civilization of the rural way of life. The town offers a more urbanized way of life, but the village has better financial possibilities. The migrations between town and village are based in each case on the consideration of three factors contradictingone another: the financial possibilities, the occupational mobility (rise in one's status) and the possibility of the urbanized way of life. On the base of the interconnections of these factors one can also give the main features of the ways of life of the people living in this area. The tension between the claim to an urbanized way of life and its feasibility occurs as a common feature in the ways of life of both the villafers and townspeople.

These tendencies hindering the urbanization of the way of life prevail not only in Békés County. From the figures that have been analysed one may also draw the conclusion that these processes, in their basic features, occur all over the Great Hungarian Plain. But the pattern of Békés County throws a newer light upon those regional differendes between the developing industrial areas and the agricultural regions, the maintenance of which, it can be said without exaggeration, leads to the accumulation of disadvantages and the increased defencelessness of the agricultural areas.

EGYETEMES MAGYAR NÉPRAJZ?

(Elmélet, célkitűzések, viták)

VOIGT VILMOS

1. Csak első pillantásra tetszik sajátosnak az a körülmény, hogy a magyar néprajztudomány elméleti és módszertani alapjait igazán kevés alkalommal fogalmazták meg. Voltaképpen minden kelet-európai néprajztudomány jellemzője ez, és okát a társadalom történetének a tudományok stratégiáját megnatározó voltában kell keresnünk. A 19. század második felében formálódott tudománnyá a magyar néprajzi kutatás, és már ekkor jellemzőjévé vált az a megkülönböztetés, amely a német tudományos gyakorlatnak megfelelően különbséget tett a saját nép kutatása (az ún. *Volkskunde*) és a természeti népek vizsgálata (az ún. *Völkerkunde*) között. E különbségtételnek kettős következményével kell számolnunk. Egyrészt a *Volkskunde*-típusú kutatás osztálytársadalmak egyes társadalmi csoportjait vizsgálja, ezzel szemben a *Völkerkunde*-jellegű tudomány egy-egy osztálytagolódást nem mutató társadalom egészét kutatja, ily módon egy parciális és egy totális társadalmi szemlélet különbsége érződik a kétféle megközelítés között; másrészt a megfigyelés módját tekintve is messzemenően fontos az a körülmény, hogy a *Volkskunde* a *saját* kultúrát, a *Völkerkunde* viszont a *más* kultúrát kutatja. Az újabb kultúravizsgálatok egyértelműen kimutatták azt a tényt, amely többé-kevésbé mindig ismert volt, hogy a kultúra legfontosabb tudati meghatározója éppen a *saját—más* ellentétpár, és ennek következtében természetes, hogy e különbség mind a *Volkskunde*, mind a *Völkerkunde* esetében puszta empirikus módszerbeli eltérésből metodikai, sőt általában ideológiai különbségeket meghatározó tényezővé vált. Nem állíthatjuk azt, hogy a néprajztudományt oly gyakran nacionalistának nevező támadások e pontra épülnek, mindazáltal kétségtelen tény, hogy a *saját kultúra—más kultúra* vizsgálatának különbsége metodikai szinten játszik közre egy-egy nép nacionalizmusának kiformálódásában.

Ami e probléma pozitív megoldását illeti, elméletileg ez igen egyszerű, és a marxizmusban tetőzött társadalomtörténeti tipológia meg is adta, bár azt is jól tudjuk, hogy nem egyhamar és nem is kitérők nélkül. A marxizmus társadalomelmélete (ebből a nézőpontból) abban áll, hogy a különböző társadalmi formációk egyetemes fejlődési rendszerként jelentkeznek, amelyeken belül mind az egyes társadalomtípusok fejlődési rendszerei, mind ezek irányultsága egyetemes jellegű, egymással genetikus kapcsolatba nem hozható társadalmak esetében is azonos. A marxizmusnak ez az alapgondolata voltaképpen mindig is ismert volt, bár hangsúlyozása időnként elhalkult. Azt a gondolatot viszont, amelyet ennek elválaszthatatlan kiegészítéseként foghatunk fel: jelesen a társadalomtípusok fejlődésében a különböző társadalmak *érintkezésének* és a fokozatokat átlépő fejlődés *véletlenszerűségének* a tételét már jóval ritkábban említették, és ennek a gondolatnak elméleti kidolgozása jószerivel mindmáig hiányzik

a marxista néprajztudomány bármely iskolájából. Ez pedig azért is fontos és időszerű feladat lenne, mivel segítséget adna ahhoz, hogy mind a *Volkskunde—Völkerkunde*, mind a *saját kultúra—más kultúra* jelenségeinek összefüggését lényegileg megragadjuk. Azt mondhatnánk, az így értelmezett társadalomtörténeti tipológiában minden „más" kultúra kettős értelemben kapcsolódik a „saját" kultúrához: egyrészt mint az egyetemes fokozatok láncolatának egyik eleme, vagyis a „saját" kultúra *általános* vonásainak dokumentálása; másrészt viszont a „saját" kultúra érintkezéseinek, konkrét kapcsolatainak tárgyaként, amely pedig a „saját" kultúra *egyedi* vonásainak kialakulásában döntő jellegű.

Illusztráljuk az elvont fejtegetést egy kételemű konkrét példával, amely egyben a néprajzi kutatások módszertanának néhány erényére és nehézségére is egyaránt fényt vethet.

A *Volkskunde*-típusú néprajz szinte kizárólag a parasztsággal foglalkozik, ahol is a földművelés egyik legfontosabb és legtöbbet is vizsgált eszköze az eke. Ha összehasonlítjuk például egy amerikai farmer, egy grúz hegyifalu vagy az egyiptomi kopt kisparaszt ekéjét, látszatra technikai-munkaszervezetbeli különbségeket figyelhetünk meg, ezek azonban elválaszthatatlanok a társadalom szerkezeteinek különbségeitől, sőt az egyes társadalomtípusok egymással való kapcsolataitól is. Ha az amerikai farmer orosz eredetű, vagy a grúz hegyifalu helyett a szomszéd örmény hegyifalut vesszük, ahol az Egyesült Államokból repatriált örmények laknak, vagy tudjuk, hogy mind az Egyesült Államok, mind a Szovjetunió tetemes mennyiségű mezőgazdasági felszerelést szállított Egyiptomnak — frappáns módon válik nyilvánvalóvá, hogy a *Volkskunde*-típusú kutatás sem élhet meg olyan összehasonlító vizsgálatok nélkül, amelyek a *saját* kultúrákat *érintkezések* hálójában levő, társadalomtörténeti és társadalomtipológiai módon elemezhető fejlődési rendszereknek mutatják be.

Nem sokban különbözik a helyzet akkor, ha természeti népek néhány közismerten gyakran vizsgált kulturális vonásait vesszük példának. Az alkoholizmus (akár saját készítményű, akár import italokra alapul) vagy az incesztus tilalma az eszkimóknál, a kongói négereknél és mondjuk a magyarországi cigányoknál másként jelentkezik ugyan, mindazáltal itt is nyilvánvaló, hogy a jelenség megérthetetlen a „saját" kultúra tanulmányozása nélkül, de az ezt befolyásoló külső hatások megfigyelésének elmulasztása egyenesen a tudományos vizsgálat értelmének megszűnéséhez vezethet. Ma a szemünk láttára játszódnak le azok a világméretű folyamatok, amelyek során természeti népeknél terjed az európai típusú alkoholizmus, felbomlanak azok a saját kultúra megszabta vérségi és rokonsági szervezetek, amelyek például az incesztust is szabályozzák: és a korábbi korszakokat illetően legfeljebb csak a kulturális impulzusok sebessége és ereje volt más, meglétükben aligha kételkedhetünk. Ha csupán azokat a kultúrákat soroljuk fel, amelyek a szemünk láttára, már írásos források tanusága alapján tüntek el (az ókori jelentős kultúrák majd mindegyike), elképzelhetjük, hová lett még ezernyi kisebb-nagyobb kultúra és társadalom a történelem évtizezredei során. Eltűnésüket a legritkább esetben írhatjuk a természeti tényezők rovására: általában a társadalmi mozgás, az érintkezés során számolódtak fel; vagy úgy, hogy a kultúrát hordozó nép is megsemmisült, vagy úgy, hogy a kultúra tetemesen megváltozott, és mára csak történeti források, a nyelv vagy a fizikai antropológia zárványai őriznek emlékeket a korábbi „saját" kultúra idejéből.

Egyszóval minden néprajzi kutatás tárgya és módszere azonosítható, csu-

pán igen nehéz megragadni azt a kellőképpen komplex módszert, kellőképpen általános elméletet, amely ezt lehetővé is teszi.

A következőkben nem is vállalkozhatunk arra, hogy ezt a rendkívül sokrétű kérdést részletesen elemezzük, egyetlen összetevőjét vizsgálhatjuk csupán: a magyar néprajztudomány és az általános néprajzi elmélet kapcsolatát. Előbb a kapcsolat történetét tekintjük át, majd ennek értékelését mutatjuk be, végül pedig ezzel összefüggésben mintegy kitekintést teszünk arra, milyen tudományos és módszertani következmények származhatnak a felvázoltakból. (Még egy terminológiai megjegyzést is előre kell bocsátani: a következőkben *Volkskunde* helyett mindig a *magyar néprajz*, *Völkerkunde* helyett az *egyetemes néprajz* szavakat használjuk. Az *antropológia*, *kulturális antropológia*, *szociálantropológia* kifejezéseket pedig abban az értelemben említjük, ahogy ez a terminusok szülőföldjén, leginkább az angolszász tudományosságban szokásos. Egyéb terminusok esetében utalunk a forrásra és a vélhető jelentésre. Természetesen a tág értelemben vett néprajzi kutatások terminológiai különbségei világméretekben jelentkeznek, és indokolásuk esetenként nem is olyan könnyű, bár általában megkísérelhető.[1] Erre a szempontra jelen esetben azonban nem térhettünk ki.)

2. A magyar néprajzi kutatásokban mintegy száz évvel ezelőtt bontakozott ki az önálló metodika kialakítására való törekvés. Jóllehet folklorisztikánk (népességünk jóvoltából) már korábban is tett általános érvényű esztétikai megjegyzéseket, sőt elsősorban Erdélyi Jánossal rendszerezett folklórelmélet körvonalai is kirajzolódnak, mindezt nem nevezhetjük a szó szorosabb értelmében vett néprajzelméletnek. Először 1876-ban Hunfalvy Pál dolgoz ki viszonylag részletes néprajz-elméletet.[2] Ő a német nyelvészet, fizikai antropológia és történettudomány elvei alapján voltaképpen történeti néprajzot formál ki, amelynek módszere a magyar néprajz kutatását befolyásolta. Ez a gondolat tükröződik 1890-ben, amikor éppen Hunfalvy irányításával megalakul a Magyarországi Néprajzi Társaság, és megszületik ennek folyóirata, az *Ethnographia* is. Ennek szinte legelső füzeteiben az összehasonlító irodalomtörténész és folklorista Katona Lajos definiálja újra a néprajz céljait és módszereit.[3] Módszertanilag egészen az első világháborúig ívelő megoldása az újabb német néplélektan megállapításaival egészíti ki a korábbi magyar felfogást, és az általa adott definícióban válik közkeletűvé a magyar néprajzi kutatások célja: a nyelv, a mítosz (vagyis a hitrendszer) és a szokások hármassága által történetileg meghatározott egység az etnikum, amelyet a néprajz vizsgál.

Jellemzi még az első világháború végéig a magyar néprajztudományt, hogy történeti néprajzi érdeklődése nem csupán a magyarokra, hanem Magyarország minden népére kiterjed, sőt a finnugor vagy török népek vizsgálatában is egyazon módszert alkalmazzák. Feltűnő, hogy ez voltaképpen nem egyetemes néprajzi metódus, inkább a magyar néprajz történetiesített változata, amelynek forrásai mégsem elsősorban a korabeli német *Volkskunde*, sokkal inkább a

[1] Terminológiai összegezést ad: *Hultkrantz, Åke:* General Ethnological Concepts. Copenhagen, 1960.

[2] *Hunfalvy Pál:* Magyarország ethnographiája. Budapest, 1876.

[3] *Katona Lajos:* Ethnographia, ethnologia, folklore. *Ethnographia*, *1* (1890) 69—87. Ugyanezeket a gondolatokat Katona élete végén némiképp újrafogalmazva még egyszer tárgyalta: A népköltés a néplélektan tárgykörében. *Budapesti Szemle*, CXLI kötet (1910) 321—351. Ez utóbbi dolgozat kiadva, az előbbiből vett kiegészítésekkel: Katona Lajos irodalmi tanulmányai. I. Bp. 1912. 107—145., 383—401.

Völkerkunde és a *Völkerpsycholigie* keretei között keresendők. E körülmény következtében a magyar néprajz kialakuló módszertana szándékosan-szándékolatlanul archaizál: az európai parasztkultúra *Volkskunde* jellegű megközelítése helyett az egyetemes néprajz primitívebb népekre alkalmazott módszereit követi, amelyek viszont csakugyan hasznosnak bizonyultak őshazák és kezdeti etnikai folyamatok kutatása során. A magyar néprajzi kutatások e szakaszának sajátosan szintetikus (ugyanakkor differenciálatlan) jellege ezért állítja nehéz feladat elé az értelmezésre törekvőket. Utólag be is következett e korszak tudománytörténeti félreértése.[4]

A két világháború között tartalmilag a magyar néprajztudomány fejlődött tovább, immár szinte kizárólag a magyarság néprajzi vizsgálatára korlátozódva. Érdekes és némiképp váratlan körülmény viszont az, hogy a metodika területén nemcsak ezt a törekvést figyelhetjük meg. Voltaképpen ekkor jelenik meg az első egyetemes néprajzi bevezetés magyar nyelven[5], amely ugyan fordítás, mégis évtizedekre megszabja (elsősorban az anyagi kultúra vizsgálatában) a magyar néprajz módszertanában megtalálható egyetemes néprajzi kitekintést. Braun Soma kismonográfiája[6] ugyan a szaktudomány előtt jóval kisebb hatású műnek számított, Solymossy Sándor 1926-os programtanulmánya[7] azonban már nagy hatású munkának nevezhető. A folklorista Solymossy megint csak egyetemes néprajzi párhuzamok előkeresése után fogalmazza meg a magyar néprajz feladatát: a primitív társadalmak jelenségeinek továbbélése vizsgálatában. Dolgozatában minden eddiginél teljesebb módon szerepel ugyan az európai „saját" néprajz (legkivált a folklorisztika) tudománytörténetének felidézése, következtetése mégsem sokban különbözik elődeitől.

A szorosabb értelemben vett magyar néprajz alapvetése ennél valamivel később következett be, elsősorban Viski Károly metodikai törekvései révén. Viski először az 1933-ban megindult *A Magyarság Néprajza* című négykötetes összefoglalás bevezető tanulmányában vázolta fel elképzeléseit,[8] majd a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején több más dolgozatban részletezte elképzeléseit.[9] Elgondolása szerint a magyar néprajz voltaképpen az ősi magyar kultúra maradványainak rekonstruálását szolgálja, ily módon történetiségében jelenik meg benne az egyetemes néprajz szemlélete, módszerében azonban nem. Viski koncepciója szerint az etnikum a nyelv és kultúra régi, eredeti rétegeivel értelmezhető, és az összehasonlító kutatásoknak is e tényezőkkel kell számolniok.

A két világháború közti néprajzi kutatások metodikai mérlegelését igen nehéz elvégezni, mivel sokféle áramlat keveredik ekkor, kezdemények jelennek meg, amelyek értelmüket később nyerik el igazán, újító törekvések célja és

[4] Vö.: *Gulya János:* Az etnolingvisztika magyar „előfutárai". In: *Szathmári István (szerk.* Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850—1920). Bp. 1970. 131—135.

[5] *Haberlandt Mihály:* Néprajz. A második, bővített és javított kiadásból fordította *Viski Károly*. Bp. é.n.

[6] *Braun Soma:* A primitív kultúra. Bp. 1924. Vö.: *Paládi-Kovács Attila:* Braun Soma és néprajzi munkássága. Népi Kultúra—Népi Társadalom, 5—6 (1971) 135—147.

[7] *Solymossy Sándor:* Az ethnológia tárgyköre és módszere. *Ethnographia*, 37. (1926) 1—19. (Solymossy egyébként már korábban is érdeklődött a néprajz elmélete iránt, ez a cikke több mint negyed százados elmélkedéseinek összegezése.)

[8] *Viski Károly:* Tájékoztató. In: A Magyarság Néprajza. I. (3. kiadás), Bp. 1941. 9—30.

[9] *Viski Károly:* Etnikai csoportok, vidékek. Bp. 1938. *Viski Károly:* A magyar jelleg a néprajz tükrében. In: *Szekfű Gyula (szerk.):* Mi a magyar? Bp. 1939. 341—378.

eredménye nem mindig vág egybe, és végül is az ekkor kifejtett elgondolások gyakran csak program maradnak. Mégis megállapíthatjuk, hogy a sokféle újító kisérlet mind-mind hozzájárult a magyar néprajz módszertani gazdagodásához. Györffy István (bár összefoglaló metodikai tanulmányok nélkül[10]) a magyarság néprajza koncepciót képviselte. Ortutay Gyula elsősorban társadalomtörténeti oldalról javasolt korrekciókat a népi kultúráról alkotott képben, ugyanakkor egyetemes néprajzi gondolatok is felbukkannak műveiben.[11] A negyvenes években főként a „magyarságtudomány" fogalma válik központi jelentőségűvé a néprajzi kutatásban is, és ennek megint csak történeti, őstörténeti vonatkozásai válnak nyilvánvalóvá.[12] Az egyetemes néprajz módszertanának a magyar kutatásba beáramlása leginkább két törekvésben figyelhető meg. Időben az első Marót Károly elgondolásainak kialakulása,[13] aki elsősorban pszichológiai és ritológiai meggondolásokból az egyetemességre próbálta késztetni a magyar néprajzi kutatást. Konkrét javaslatainak egyébként nem mindenben következetes és követhető tartalmától eltekintve, a célkitűzést igen jellemzőnek ítélhetjük: az egyetemes néprajz módszereinek átvételével, ezeknek a magyar néprajzban való alkalmazásával Marót veti fel először a saját kultúra és népiség vizsgálatának módszertani vonatkozásait a magyar néprajz történetében. Hasonlóan összetett Gunda Béla felfogása is,[14] aki egyetemes néprajzi módszert (jelesen az angolszász funkcionalizmust, bizonyos mértékig a kultúrakörök elméletét is) propagál, ezt viszont a magyar néprajzban javasolja kipróbálni. (Ezt a nézőpontot tükrözik Thurnwald[15] majd Erixon[16] programtanulmányai is, amelyeket éppen emiatt közölnek vezető helyen az Ethnographia hasábjain.) Az „európai etnológia" első tekintetre fából vaskarika ötlete íly módon pontosan tükrözi a magyar néprajzi kutatások egyik legjellemzőbb sajátosságát: a saját nép vizsgálatának átvett módszertan segítségével egyetemessé tágítására való törekvést.

Ebben a helyzetben láthatjuk egy újabb paradoxon okát. Az utóbbi negyedszázadban ugyanis a magyar néprajzi kutatás igen termékeny módon (többször is) újraértékelte a maga múltját, deskriptív, empirikus munkákban kialakított sajátos módszertant is, néha még elvi viták is lefolytak, mindazáltal e napjainkig tartó időszak elméleti összegezése nem született meg. Különösen az egyetemes társadalomtörténeti elvek metodikai végiggondolása hiányzik — bizonyára annak a következtében, hogy e ponton a marxista formációelmélet körül is milyen heves viták zajlottak le, és mennyi még a nyitott kérdés.

3. Mégis érdemes áttekinteni az utóbbi negyedszázad magyar néprajzelméleti vitáit, amelyekben még egyszer, mintegy újra tükröződve, ismét elvonul előttünk a már eddig is felidézett tudománytörténet és tudományos tematika.

[10] Még leginkább ilyen jellegű: *Györffy István:* A néphagyomány és a nemzeti művelődés. Bp. 1939. (3. kiadás: Bp., 1942)

[11] *Ortutay Gyula:* Magyar népismeret. Bp. 1937. — *Ortutay Gyula:* Kis magyar néprajz. Bp., 1940. (2. kiadás: Bp. 1942) különösen a X. és XI. fejezetben.

[12] Vö.: 1942-től a *Magyarságtudomány* c. folyóiratot, valamint több gyűjteményes kötetet, amelyek anyaga a Magyarságtudományi Intézet előadássorozataiból alakult ki: *Eckhardt Sándor (szerk.):* Úr és paraszt a magyar élet egységében. Bp. 1941. — *Szekfű Gyula (szerk.):* A magyarság és a szlávok. Bp. 1942. — *Mályusz Elemér (szerk.):* Erdély és népei. Bp. 1942. — *Ligeti Lajos (szerk.):* A magyarság őstörténete. Bp. 1943.

[13] *Marót Károly:* Fejezetek a magyar néprajzkutatás módszertanához. Bp. 1939—1940. (Különnyomatok az *Ethnographia* évfolyamaiból).

[14] *Gunda Béla:* A funkcionalizmus kérdése a néprajzban. Kolozsvár, 1945.

[15] *Thurnwald Richard:* Az általános néprajz problémái. *Ethnographia, 55.* (1941) 5—9.

[16] *Erixon, Sigurd:* Európai etnológia. *Ethnographia, 55.* (1944) 1—17.

1945 után, érthető módon az új társadalmi elvárásoktól is sokoldalúan befolyásolva, valóságos tudománytörténeti értekezés-áradat jellemezte a magyar néprajzi kutatást. Metodikailag Marót Károly és Tálasi István értekezései emelkednek ki *a Magyar Népkutatás Kézikönyve* címen tervezett mintegy 30 füzetes tudománytörténeti-tudományelméleti sorozatból. Marót[17] folklorisztikai perspektívában a maga elméletét összegezi: csak egy költészet van, az általános költészettudomány és esztétika egyaránt érvényes hivatásos művészetek és a folklór vizsgálatára. Tálasi[18] tanulmánya még jelentősebb. Mind ez ideig ez az egyetlen kísérlet a magyar néprajz módszertanának összegezésére — jellemző módon azonban itt is csak tudománytörténetet találunk, és a szemle véget ér a negyvenes évek újító törekvéseinek regisztrálásával. A végkicsengés hasonlít az „európai etnológia" gondolatköréhez, hiányzik azonban a szorosabb értelemben vett feladatkijelölés, és a néprajz társadalmi aspektusainak figyelembevétele. Annál inkább szerepel mindez Ortutay Gyula 1949-es programcikkében,[19] amely egyben a kutatások ötéves tervét is felvázolta. Természetesen elsősorban abból a tekintetből bírálja a korábbi és kortársi kutatást, hogy nem vett vagy nem vesz figyelmet a marxista társadalomtudomány eredményeiről, ugyanakkor azonban a polémia, amelyet felidéz a haladó szovjet és a reakciós nyugati néprajzi irányzatok között, voltaképpen az egyetemes néprajz területén zajlott le. Ortutay példatára szerint a magyar néprajz korszerűsítésének a marxista társadalomtörténet, illetve a szovjet mintájú egyetemes néprajz irányában kell megtörténnie.

Valóban, az első jelentékeny elvi vita, a néprajzi adatgyűjtés módszereiről[20] voltaképpen az irányban zajlott le. Vajda László definíciója szerint a néprajztudomány történettudomány, amely a történeti folyamatok etnikus sajátosságait vizsgálja. Ez a megoldás, különösen Bodrogi Tibor korrekciójával együtt (aki megkülönböztette az őstársadalmak és primitív társadalmak kutatását a megmaradt régies vonásokat vizsgáló kutatástól, de mindkettőt a néprajz keretein belül hagyta) az egyetemes néprajz és a magyar néprajz módszertani összefüggését új oldalról közelítette meg, és egyértelműen a társadalomtörténeti magyarázatot javasolta — anélkül azonban, hogy a marxista társadalomtipológia tanulságait teljes mértékben kiaknázta volna. Ez a felemás vélemény különösen határozottan jelentkezett a kortársi társadalom, illetve a munkásság néprajzi kutatásának a megítélésében. Amíg például Bodrogi a munkásság vizsgálatát nem tartja néprajzi feladatnak,[21] mások egyenesen erőltetettnek nevezhető kísérleteket tesznek, hogy munkásnéprajzi kutatásokat kezdeményezzenek.[22] Anélkül, hogy e kérdéskört részletesebben említenénk, megjegyezhetjük, hogy a jelenkorkutatás gondolata ekkortájt nagy súllyal vetődik fel a magyar néprajztudományban, nem állítjuk azonban, hogy elvi egyetértés, vagy legalábbis világos módszertan alakulna ki e téren.[23] (Csupán jóval később, a 70-es éveknek sem a legelején, és ekkor sem ellenvélemény nélkül, fogalmazó-

[17] *Marót Károly:* A népköltészet elmélete és magyar problémái. Bp. 1949.

[18] *Tálasi István:* Néprajzi életünk kibontakozása. Bp. 1948.

[19] *Ortutay Gyula:* A magyar néprajztudomány elvi kérdései. *Ethnographia, 60.* (1949) 1—24.

[20] *Vajda László:* A néprajzi anyaggyűjtés módszere és jelentősége. *Ethnographia, 65* (1954) 1—19. Vö. a vitát ehhez: uo. 240—244., 581—592.

[21] *Bodrogi Tibor:* „A néprazi anyaggyűjtés módszere és jelentősége" — Megjegyzések *Vajda László* tanulmányához. *Ethnographia, 65* (1964) 585.

dik meg egyértelmüen a magyar néprajzi kutatás ilyen igénye.[24] Az 1954-es néprajzi adatgyűjtés-vita leglényegesebb vonatkozásaihoz tartozik a konkrét és általános jelenségek megkülönböztetése, illetve a vizsgálatok ilyen értelmezése. Vajda László jó érzékkel a hegeliánus társadalomtörténetet idézi itt (bár a marxizmus is szerepel érvei sorában),[25] és a történetiségben békíti össze a különböző terjedelmű fogalmakat: gondolatrendszere azonban nem váltotta ki a megérdemelhető figyelmet. Az ötvenes évektől kezdődően a magyar néprajz egyre inkább történeti tudománnyá vált: kedves témáit az agrártörténet, a tág értelemben vett irodalomtörténet teszi ki. Azok a más jellegű munkák (lokális kutatások, eszközmonográfiák, műfajonkénti katalógusok és adatpublikációk, legkivált a készülő magyar néprajzi atlasz), amelyek nem történeti jellegűek, valahol, kisszerű mértékben mindig innen veszik módszertanukat, önálló metódust pedig nem képviselnek, legfeljebb a „Wörter und Sachen" vagy a migrációs kartográfia elgondolásait utánozzák. Nem is kísérik metodikai viták e vállalkozásokat, ha mégis elméleti szándékú munka lát napvilágot (például az atlasz vizsgálatait előkészítendő), itt az elvi alapozás szélessége és a megvalósítás metodikai konzervativizmusa között elég nagy különbség fedezhető fel.[26]

Azt mondhatnánk, a kissé társadalomtörténeti magyar néprajz módszere az utóbbi évtizedek empirikus vizsgálataiban formálódik ki első ízben. Újragondolják a korábban felvetett problémákat, megoldásaik általában verifikálhatók, módszerük azonban nem más, mint az intenzívvé váló „saját" néprajzi metodika. Érdekes módon ezzel a folyamattal egyszerre jelenik meg viszont az irányzat minden eddiginél élesebb bírálata.

Hoffmann Tamás először a német *Volkskunde* fogalomrendszerének megalkotó ideológusával, W. H. Riehllel foglalkozva[27] fejtette ki elgondolásait, miszerint a „néprajz" idealista koncepció, amelyet a 19. századi német fejlődés nyomorúsága konstruál, és a későbbi társadalmi stagnálás konzervál. (Mellékesen legyen szabad megjegyezni, hogy a német *Volkskunde* teoretikusan kevéssé befolyásolta a magyar néprajzi kutatást, amelynek elméletét, mint fentebb esetenként említhettük, sokkal tágabb körökből származó hatások érték. Ilyen értelemben Hoffmann Tamás vádjai a német Volkskunde Riehl-követő ágazatát illetően nem alkalmazhatók minden módosítás nélkül a magyar néprajz elvi megítélésében. Ami viszont a Volkskunde vagy „néprajz" koncepció egyáltalán való létrejöttét illeti, itt a körülmények összecsengenek. Különösen ilyen értelemben sajnálatos, bár érthető körülmény, hogy a magyar néprajzi kutatásban nem zajlott le a múlt század végére a több szláv — főként a lengyel és az orosz — néprajzi kutatások terén gazdagon kibontakozott ún. „hege-

[22] *Dömötör Tekla:* Principal Problems of the Investigation into the Ethnography of the Industrial Working Class in Hungary. *Acta Ethnographica, 5.* (1956) 331—351.

[23] E téren a legjelentősebb munkák: *Balassa Iván:* A szocialista élet falun történető építése néprajzi kutatásának néhány kérdése. *Ethnographia, 63.* (1952) 434—446. — *Kardos László:* A szocialista kultúra és életmód kibontakozása falvainkban. *Ethnographia, 64* (1953) 366—380. — *Kardos László:* A magyar falu szocialista fejlődésének néprajzi kérdései. (Vitával) A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei, 5. (1954) 409—453.

[24] Vö.: A néprajzi jelenkutatás problémái. Az 1971 decemberében a Magyar Néprajzi Társaság keretében tartott vitaülés anyaga. *Magyar Filozófiai Szemle,* 1972 (sajtó alatt).

[25] *Vajda* i. m.

[26] Vö.: *Barabás Jenő:* Kartográfiai módszer a néprajzban. Bp., 1963, illetve: Barabás Jenő összeállításában: Mutatvány a Magyar Néprajzi Atlasz anyagából. *Néprajzi Értesítő, 49.* (1967) 5—72.

[27] *Hoffmann Tamás:* W.H. Riehl száz éve. *Ethnographia, 68.* (1957) 319—336.

lianus"—„szlavofil" vita,[28] amely egyarántfel vetette a néprajz reakciós és progresszív, nacionalista és internacionalista koncepciói közötti különbségeket, és ily módon olyan alternatívákat tárt a kutatás elé, amelyek metodikailag is nagy jelentőségűek maradtak: egészen napjainkig.) Néhány évvel később, az etnográfia „nép"-fogalmáról szólván,[29] Hoffmann Tamás még messzebb megy a hagyományos néprajzi felfogás bírálatában. Itt már mindazon tudományokat a polgári társadalom apologétikájával vádolja, amelyek a „nép" fogalmát felhasználják. Számunkra igen tanulságos körülmény, hogy míg az előző cikkben csak a saját néprajz elveit támadja, itt (főként, bár nem kizárólag) az amerikai *kulturális antropológia* és más irányzatok említése révén voltaképpen az egyetemes néprajz is a vádlottak padjára kerül. Hoffmann megoldása a marxista társadalomtörténet szintétikusságának átvétele: tulajdonviszonyok és a termelés osztályszempontú története, amely természeténél fogva összehasonlító jellegű társadalomtudomány. Ez a megoldás ismét egyetlen metodikává próbálja egységesíteni az egyetemes néprajz és a saját néprajz módszereit, és nyilvánvalóan akceptálható alapon. Néhány munkában e gondolatrendszer gyakorlati megvalósításának módja is megjelent, bár itt nyilvánvalóan csak első kísérletekről beszélhetünk.[30]

E pesszimista diagnózisnak mintegy a másik oldala rajzolódik ki néhány olyan dolgozatban, amelyek alapgondolata abban fogalmazható meg, hogy a sajátos kelet-európai tudományfejlődés következtében nem véletlenül alakult ki a bemutatott metodikai helyzet, és ezt a marxista társadalomtörténet alapján lehet megoldani, mindazáltal nem szükséges a néprajzi tudományok teljes felszámolása, ennél célravezetőbbnek tűnik az osztálytagolódás nélküli (recens vagy történeti) társadalmak egészének, illetve az osztálytársadalmak kizsákmányolt osztályai teljes társadalmi létének és társadalmi tudatának önálló tudományos diszciplínák által való kutatása.[31] Másrészt azt is ki kellett fejteni, hogy egyfelől a néprajzi tudományok igen sokat változtak az utóbbi évszázad

[28] Erről tájékoztat: *Tschischewski, Dmytrij:* Hegel bei den Slawen — *V. Je. Guszev,:* Problemi folklora v isztorii esztetiki. Moszkva — Leningrad, 1963. 138—149. — *Walick,i Andrzej:* W kręgu konserwatywnej utopii. Warszawa, 1964. — Polskie spory o Hegla 1830—1860. Warszawa, 1966. — *Danyilevszkij, R. Ju.:* „Molodaja Germanija" i russzkaja literatura. Leningrad, 1969. — *Zieliński, Andrzej:* Naród i narodowość w polskiej literaturze i publicystyce lat 1815—1831. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1969. Bizonyos mértékig e gondolatok néprajzelméleti lecsapódásaira utal: *Tagányi Zoltán:* Parasztársadalom és indusztrializáció. *Ethnographia, 85.* (1971) 321—342. A hasonló magyar problémák eddig a folklorisztikával érintkező területen, a magyar népiesség jelentőségének a múlt század második felét illető vizsgálataiban bukkantak fel, bár éppen szempontunkból inkább csak érintőlegesen, mint elméleti szinten. Vö. mégis: *Hermann István:* Arany János esztétikája. Bp., 1956. különösen 11—79. — *Kovács Kálmán:* Fejezet a magyar kritika történetéből. Bp., 1963. különösen 158—205. — *Sőtér István:* Nemzet és haladás. Bp., 1963. különösen 9—267.

[29] *Hoffmann Tamás:* Az etnográfia „nép"-fogalmáról. *Ethnographia, 73.* (1962) 1—25.

[30] Vö.: A Kultúra Világa c. sorozatban 1965-ben megjelent „A világ népei" c. összefoglalás Európa és magyar néprajzi fejezeteit. — *Hoffmann Tamás:* Vor- und Frühgeschichte der ungarischen Landwirtschaft. *Agrártörténeti Szemle, 10.* (1968) Supplementum, 1—35. — *Hoffmann Tamás:* A paraszti munka. *Ethnographia, 81* (1970) 244—264. Néhány évvel ezelőtt kéziratban elkészült egy összefoglalás, amely a magyar népi kultúra történetét ilyen szempontok alapján kívánta áttekinteni. A munka kivitelére akkor nem kerülhetett sor. Ezzel egy időben bizonyos metodikai körülhatárolást célzó tanulmányok is készültek, amelyek közzétételére akkor nem került sor.

[31] Vö.: A néprajztudomány elméleti-terminológiai kérdései. *Ethnographia, 76.* (1965) 481—500.

során, nem ítélhetők meg ideológiailag az 1789-es és 1848-as forradalmakra való reakciós visszahatásként, sőt a marxista termeléstörténet kidolgozása sem adhatja meg egymagában a néprajzi tudományok helyettesítését: legalábbis a marxista filozófiai antropológia (vagy más néven társadalmi ontológia) szempontjait is figyelembe kell venni a néprajzi kutatások korszerű víziójának megalkotásakor.[32]

Egyben azonban egyezett a két vélemény: az egyetemes néprajz és a saját néprajz dilemmáját illetően a megoldás a marxista társadalomtudomány egységes módszertanában keresendő. Az már a feladatoktól függ, hogy a konkrét történeti vagy az általánosabb tipológiai szempontok kerüljenek itt előtérbe.

4. A legutóbbi időszakban azonban olyan változások következtek be a néprajzi tudományokban (illetve a már korábban is megindult változások olyannyira nyilvánvalókká váltak), hogy bizonyos tekintetben ezeket is fel kell sorakoztatni, mielőtt megkísérelnénk azt, hogy megvonjuk a fentiekben tudománytörténeti összefüggésben vázolt szemle tanulságait. És jóllehet körültekintésünk a magyar néprajz perspektívájából és perspektívájára íródott, itt mégis sokkal tágabb körből, szinte az egész világ néprajzi kutatásának területéről kell példáinkat felhozni.

Legelső megfigyelésünk az egyetemes néprajz módszereinek és ezek érvényességi köre kiterjedésének megállapítása kell, hogy legyen.

A néprajztudomány területén az utóbbi negyedszázadban számos olyan változás volt megfigyelhető, amelyek során új tudományos módszerek, eljárások, sőt célkitűzések alakultak ki. Egyrészt magyarázható ez a társadalomtudományok rendszerének általában vett és nagyarányúnak nevezhető átalakulásával (amelynek során az objektív leíró módszerek, a statisztikai analízis, általában a gépesíthető kutatási eljárások megjelentek a humán tudományokban, más oldalról pedig egész sor interdiszciplinárisnak tekinthető kutatási cél bukkant fel), másrészt azonban azt is észrevehetjük, hogy a néprajz nem csupán követte a más társadalomtudományok átértékelődését, hanem maga is tevékenyen részt vett a változtatásokban, olykor éppen példát adott a társtudományok számára abban, miképp lehet módszertanilag vagy a célkitűzéseket tekintve alaposan megreformálni egy-egy társadalomtudomány egészét. Nem véletlen, hogy ez a dinamizmus és korszerűsödésre való hajlam nagy mértékben növelte a néprajzi kutatások nemzetközi tekintélyét. Mint ahogy a pszichoanalízis révén a lélektan, a modern társadalom empirikus vizsgálatának igényével a szociológia sok esetben túlnőtt a maga szorosabb értelemben vett szaktudományos keretein, és általános társadalomértelmezés, olykor egyenesen kvázifilozófia igényével lépett fel, avagy egyesek így fogták fel — újabban a néprajz is szert tett ilyen hírnévre. Nem csupán Lévi-Strauss nevét említhetjük, akinek néprajzi módszere az első valóban világhírűvé vált és filozófiaként is felfogott etnográfiai teljesítmény, hanem utalhatunk az egyetemes néprajz iránti érdeklődés valóságos dömpingjére napjaink amerikai, angol, francia, német, sőt hovatovább szovjet és Kelet-Európa országainak társadalomtudományaiban. A modern néprajzi irányzatok megjelenése természetesen nem egyetlen fókuszú folyamat, esetenként és irányzatonként külön taglalást érdemelne. Szerencsére azonban éppen legújabban a magyar közvélemény is aránylag sokolda-

[32] Vö.: Szaktudományos antropológia és filozófiai antropológia. *Valóság, 10.* (1967) *1. szám,* január, 14—23. Az ekkor lefolyt ún. „antropológiai-vita" értékelését adja: *Wirth Ádám:* Az antropológiai vitához. Uo. 24—32.

lúan tájékozódhatott e folyamatról[33], amelynek tudománytörténeti bemutatására éppen ezért e helyen nincs is szükség. Általában véve néhány összefoglaló megjegyzést mégis meg kell tennünk, elsősorban a modern néprajzi irányzatoknak a magyar kutatások gyakorlatára való hatásáról.

A modern tudománynak megváltozott a stratégiája is: más a vizsgálati anyag, a követett módszer és egyáltalán a tudományos munka célkitűzése is. Amíg korábban az empirikus vizsgálat vagy szinkron leírást adott (ami a néprajz gyakorlatában voltaképpen archaizálást takart, a leírás egy korábbi helyzet rekonstruálását kísérelte meg), avagy evolucionista történeti rendszert sejtetett (ahol a néprajz sajátszerűsége abban nyilvánult meg, hogy egyrészt az általa adott történeti kép sosem adta vissza egy teljes társadalom fejlődését, hanem mindig csak szándékoltan parciális maradt, másrészt meg a fejlődés érzékeltetése igen ritkán társult a társadalomdinamika bármilyen szintű elfogadásával; ennél sokkal gyakrabban, mondhatni szinte kivétel nélkül a megrögzött archaizmusok valamilyen diszparát elemsorozatát képviselték a „fejlődéstörténeti"-nek nevezett néprajzi rendszerezések): és mind az ideologikus, mind a metodikus mozzanatok általában kifejtetlenek maradtak — az új kutatási szisztéma egészen más jellegű. Rendkívül gyakori a tudománytörténeti-metodikai kiindulás, amelynek alapanyagát a néprajztól távoli jelenségek adják, és a kutatás végeredménye egyetlen (vagy néhány) néprajzi példa bevonása, paradigmatikus említése. A kutatás végkövetkeztetése sem részletes leírás, ennél sokkal inkább terminológiai vagy metodikai megjegyzések levonása. Ezenkívül a metodikai kísérletek egyszer tárgyalnak egy kérdést, amikor azt elméletileg megoldottnak tekintik, a további vizsgálatokat nem végzik el, illetve általában a gépekre hárítják[34]. (Ami minálunk ugyanazt jelenti, hiszen a számítógépes néprajztudomány számtalan javaslat ellenére sem vált gyakorlattá.[35])

Az egyetemes és a magyar néprajz céljainak és módszerének összekapcsolása szempontjából a modern kutatások egyértelműen a megkülönböztetés megszüntetését javasolják. Esetenként különböző mértékig, de minden újabb irányzat a metódus primátusát hangsúlyozza, és már önmagában ez a körülmény is azt jelenti, hogy különböző vizsgálati anyagon végezhető el ugyanaz a fajta kutatás.

Lévi-Strauss ismert strukturalizmusa egyetemes néprajzi anyagra, elsősorban társadalomszerkezetek, hiedelmek és mítoszok analízisére épül.[36] Hatása

[33] A modern irányzatok nálunk megjelenésének legfontosabb dokumentumai: Modellálás a folklorisztikában. *Ethnographia, 80.* (1969) 347—430. — Kultúra és kommunikáció. *Ethnographia, 80.* (1969) 579—591. — Az antropológiai strukturalizmus néhány kérdése. *Népi Kultúra — Népi Társadalom, 4.* (1970) 287—389. — Néprajztudomány és Szemiotika *Ethnographia, 82.* (1971) 569—585. — Strukturális folklorisztika. I—II. Budapest — Szolnok, 1971—1972. Ezekben a vonatkozó további magyar és nemzetközi irodalommal.

[34] Jellemző példa: Hoppál Mihály: Az „igézés"-hiedelemkör alkotóelemei. *Népi Kultúra — Népi Társadalom, 4.* (1970) 259—286., ahol a hagyományos néprajzi kutatás által megkövetelt analízis teljesen hiányzik, és a két lapon át közölt konkrét következtetések is szinte mind metodikai jellegűek, sőt a címben jelzett „igézés" mibenlétéről szinte semmit sem tudunk meg — ismétlem, a hagyományos szemlélet módján.

[35] Vö.: Számítógépes folklorisztika. *Természet Világa,* 1971. december, 12. sz. 540—543.

[36] Lévi-Strauss legfontosabb művei: Les structures élémentaires de la parenté. Paris, 1949 (új kiadás: 1967) — Anthropologie structurale. Paris, 1958. — Le totémisme aujourd'hui. Paris, 1962. — La pensée sauvage. Paris, 1962. — Mythologiques, I—IV. Paris, 1964—1971.

viszont az európai folklorisztikára is igen nagy, sőt a magyar kutatásban is mind ez ideig a folklorisztika értékelte a legmagasabbra elgondolásait, a szorosabb értelemben vett egyetemes néprajz kifogásokat hangoztatott, és semmiképpen sem állíthatjuk, hogy a strukturalizmus befolyásolta volna a magyarországi egyetemes néprajzi kutatások célkitűzéseit vagy eljárásait.[37]

A szemiotikai vizsgálatok néprajzi alkalmazása két nagyszabású kísérletben kezdeményeződött. Még a két világháború között az orosz P. G. Bogatürjov az etnográfiai szemiotika módszerét nyelvi analógiára dolgozta ki, érdeklődési körének középpontjában a szokások, hiedelmek és a viselet álltak.[38] Módszerét azonban jellemző módon néprajzi összefoglalásként kezelték.[39] Ez az elgondolás a magyar folklorisztikában bukkant fel újabban, anélkül azonban, hogy egyébként igen tájékozottnak nevezhető hiedelem-, szokás-, népi színjáték- vagy viseletkutatásunk bármiben is befolyásolta volna. Az újabb etnoszemiotikai elgondolások közül főként a tartui ún. „másodlagos szemiotikai rendszerek" gondolatköre terjedt el nálunk is, [40] és ennek alkalmazására bizonyos mértékig sor került,[41] tanulságos módon ismét a magyar folkloristák kezdeményezése révén, azonban ennél szélesebb körben: tulajdonképpen ilyen jelleggel összegeződtek a hagyományos értelemben vett tárgyi néprajz és a folklorisztika, valamint a magyar és az egyetemes néprajz egyébként különállónak tekintett témái.

A szorosabb értelemben vett kvantitatív módszerek, illetve a matematikai antropológia módszerei[42] nem terjedtek még el a magyar kutatásban, sőt recepciójuk is kezdetinek nevezhető. Annál meglepőbb e tény, mivel több kérdéskörben olyan nagy mennyiségű anyag gyűlt össze, amelynek értelmezése csak így lenne elvégezhető, másrészt pedig néhány kutatás (elsősorban a néprajzi atlasz, vagy bizonyos variánsvizsgálatok) módszertanilag is nehezen képzelhető el ilyen kérdések tisztázása nélkül. Annak ellenére, hogy több európai néprajzi irányultságú kutatás másutt már utalt e körülményre, egyelőre nálunk nem történt meg a téma érdemi felvetése. Itt kell megjegyezni azt a különben széles körben ismert tényt, hogy a kvantitatív társadalomvizsgálatok nem egy módszerét, illetve az adatok tárolásának több módozatát egyenesen a néprajz-

[37] Jellemző a megítélése közti különbség a folkrolisták és az egyetemes néprajzosok között a budapesti strukturalizmus-megbeszélésen: *Népi Kultúra — Népi Társadalom, 4.* (1970) 307—345., 367—377.

[38] Tanulmányainak gyűjteménye: *Bogatürjov, P. G.:* Voproszi teoriti narodnogo iszkussztva. Moszkva, 1971.

[39] *Melicherčík, Andrej:* Teória národopisu. Lipt. *Sv. Mikuláš*, 1945. — *Beneš, Bohuslav:* A funkcionális-strukturalista módszer a csehszlovák néprajztudományban. *Ethnographia, 80.* (1969) 392—398. — *Popovič, Anton:* Strukturalizmus v slovenskej vede. 1931—1949. Martin, 1970.

[40] Vö.: *Zsilka Tibor:* A szovjet szemiotika eredményei. *Irodalmi Szemle, 14.* (1971) 9. szám, 818—822. — *Zsilka Tibor:* A szovjet szemiotika sajátosságai. *Irodalmi Szemle, 15.* (1972) 2. szám, 137—142.

[41] Vö.: *Hoppál Mihály:* Szemiotikai kutatások Magyarországon. *Fotóművészet, 14.* (1971), 2. szám, 9—18, 34.

[42] *Hoffmann, Hans:* Mathematical Anthropology. In: *Siegel, Bernard J. (ed.):* Biennial Review of Anthropology — 1969. Stanford, 1970. 41—79. — *Sarmela, Matti:* Perinneaineiston kvantitatiivisesta tutkimuksesta. Helsinki, 1970. — *Kay, Paul (ed.):* Explorations in Mathematical Anthropology. Cambridge, Mass., — London, 1971. — *Richard, Philippe — Jaulin, Robert (ed.):* Anthropologie et calcul. Paris, 1971.

ból vette át a nemzetközi szociológiai kutatás[43], azonban leginkább a Murdock-képviselte kultúra-közi kutatások (*cross cultural surway)* módszere, bár elvileg nem ismeretlen Magyarországon, gyakorlati megvalósítására eddig nem került sor.

Voltaképpen az elméleti kutatások szemléjét is ide kell iktatnunk. Ami a néprajzi metateóriát illeti, ez néhány részterületen igen fejlett (olykor fejlettebb, mint a megfelelő empirikus vagy teoretikus kutatás, ami talán csak első tekintetre furcsa dolog), voltaképpen számos kérdéskör vagy irányzat megvitatása mégis hiányzik. Ha bizonyos mértékig elfogadhatjuk azt, hogy a funkcionalizmussal bezáródó egyetemes néprajzi irányzatok némileg kritikai befogadása megtörtént a magyar kutatásban, azt már nem állíthatnánk, hogy az azt követő eseményeket is művekben értékesítette volna néprajztudományunk. Hiányzik a funkcionalizmus és strukturalizmus vitájának bemutatása, általában a strukturalista egyetemes néprajz érdemi tárgyalása, és egy egész sor olyan új koncepció (az új összehasonlító kutatás, az ún. ,,ethnohistory'', a kognitív néprajz stb.)[44] megvitatása, amelyek szemléje nélkül ma már nehéz elképzelni sokoldalú és korszerű néprajzi kutatást.

Szinte felesleges megismételni az utóbb említett irányzatokkal kapcsolatban, hogy mindezek módszertana az egyetemes néprajz és saját néprajz hagyományos megkülönböztetését nem képviseli többé, és számos esetben éppen a megfigyelés módszertanának igen gondos analízisével társulnak.[45]

5. Az elmondottak fényében kell értékelnünk a magyar néprajzi kutatás néhány legújabb eredményét is.

Anélkül, hogy bárminő teljességre törekednénk, azzal kell kezdenünk, hogy számos területen az anyaggyűjtés és kiadás immár elodázhatatlan feladattá vált. Népköltészeti, népzenei forráskiadványok (amelyeket az eddigieknél jobban kell majd kiegészíteni forráspublikációkkal), recens és történeti ergológiai, etnoszociográfiai vizsgálatok, eszközmonográfiák készültek és készülnek a jövőben is. Ezek summázásaképpen is jelenleg a rendszerezés feladata előtt áll a magyar néprajzi kutatás. Ennek két nagyszabású vállalkozás ad majd helyet a közeljövőben; a néhány éven belül megjelenő *Magyar Néprajzi és Folklór Lexikon*, valamint a rögtön ennek befejezése után meginduló a *Magyarság Új Néprajza* ideiglenes címet viselő több kötetes deskriptív kézikönyv. Mindkét vállalkozás közvetlen tervei is két évtizedre nyúlnak vissza, és az eredeti célkitűzés a magyar néprajz adatainak feldolgozása volt. Előbb az 1930-as években megjelent régi *Magyarság Néprajza* újrakiadása, újraformálása került szóba, de hamarosan kiderült, hogy előzetes terminológiai és szócikkek formájáig részletező tisztázás nélkül e szintetikus munka nem készíthető el. A *Néprajzi Lexikon* tematikája kifejezetten magyar. Hiányzik belőle az egyete-

[43] *Rokkan, Stein:* Cross-cultural, cross-societal and cross-national research. In: Main Trends of Research in the Social and Human Sciences. Part One: Social Sciences. Paris — The Hague, 1970. 645—689.

[44] Vö.: *Wolf, Eric R.:* Anthropology. Englewood Cliffs, 1964. — *Tyler, Stephen A. (ed.):* Cognitive Anthropology. New York, 1969. — *Goodenough, Ward H.:* Description and Comparison in Cultural Anthropology. Chicago, 1970. — *Freedman, Maurice:* Social and Cultural Anthropology. Unesco-tanulmány, Paris, 1972).

[45] Vö.: *Gluckman, Max (ed.):* Closed Systems and Open Minds. Chicago, 1964. — *Epstein, A. L.(ed.):* The Craft of Social Anthropology. London, 1967. — *Jongmans, D. G. — Gutkind, P. C. W. (ed.):* Anthropologists in the Field. Assen, 1967. — *Narroll, Raoul — Cohen, Ronald (ed.):* A Handbook of Method in Cultural Anthropology. New York, 1970.

mes néprajz mind a deskriptív, mind az elméleti címszavak sorából. Ennek ellenére, már a címszóanyag összeállításakor nyílvánvalóvá vált, hogy legalábbis elméleti és metodikai szinten nélkülözhetetlen az újabb módszerek és elvek bemutatása, ami már automatikusan magával vonta az egyetemes néprajzban és a saját néprajzban azonosan felbukkanó vonások bevonulását a lexikonba. Igen valószínű, hogy a lexikon után következő *Magyarság Néprajza* vállalkozás is hasonló sorsra jut: a témájában szigorúan körülhatárolt anyagot módszertenilag egyetemes elvek alapján közlik és elemzik majd.

Mind a folklorisztikában, mind a tárgyi néprajzban hovatovább nemzetközi méretekben is ismertté válik egy-egy „magyar iskola". Jellemzi ezt folklór és társadalom kapcsolatának vizsgálata, illetve a tárgyi etnográfiai vizsgálatok erős történeti (és lokális) kötöttsége. E módszerek plauzibilitása vitán felül áll. Éppen ezért most csupán néhány olyan kísérletet említenék meg, amelyek módszertana ettől eltér. Az eszköz- és munkafolyamat-vizsgálatok sorából Hoffmann Tamás monográfiája a gabona nyomtatásáról[46] munkaszociológiai értelemben vett üzemszervezeti elgondolásokat tükröz; Balassa Iván eke-monográfiája[47] pedig a történeti és régészeti adatok hatalmas arányú felvonultatásával feszegeti a néprajzi metodika kereteit. Külön tárgyalandó kérdés a monografikus vizsgálat, amelynek leginvenciózusabb terméke Fél Edit és Hofer Tamás több nagy méretű részletben megjelenő átányi falumonográfiája.[48] Ez a munka a világszerte ismert parasztéletmód-monográfiák és közösség-vizsgálatok rokona[49] — célkitűzését tekintve mégsem egyetemes néprajzi, sokkal inkább saját néprajzi jellegű vállalkozás. A jelen néprajzi kutatásai felé forduló orientálódást több nagyigényű kísérlet után[50] legutóbb Kardos László egy falu szektáiról írott munkája[51] képviseli, amelyben a háttérben felvonuló összehasonlító vallásszociológiai és történeti szociológiai elgondolások ellenére is a munka saját néprajzi deskripció keretei között marad. A folkloristák útkeresésének jellemző terméke Dégh Linda monográfiája egy bukovinai székely falu mesemondásáról. Az ötvenes években készült első kézirat újabb átdolgozásakor[52] a szerző jellemző módon azzal törődött a legtöbbet, hogy amíg korábban az összehasonlító anyag a magyarhoz párhuzamul szolgált, most metodikailag biztosítson egyetemes hátteret a munkának. Hasonló hangsúly-eltolódás figyelhető meg Dömötör Tekla két monográfiája[53] között is. Egy évtizeddel ezelőtt a népszokások és a népi színjátszás értelmezéséhez az irodalomtörténet tényeit

[46] *Hoffmann Tamás:* A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Bp., 1963.

[47] *Balassa Iván:* A magyar eke. (Sajtó alatt)

[48] Az anyag eddig megjelent zömét tartalmazza (további bibliográfiai utalásokkal): *Fél Edit — Hofer Tamás:* Proper Peasants. Chicago — Budapest, 1969.

[49] A módszertani elveket több tanulmány foglalta össze. Ezek közül a legtöbb figyelmet érdemlik: *Fél Edit — Hofer Tamás:* A parasztember szerszámai. Beszámoló az átányi monografikus eszközvizsgálatról. *Ethnographia, 72.* (1961) 487—535. — Egy monografikus néprajzi gyűjtés történeti tanulságai. *Agrártörténeti Szemle, 5.* (1963) 558—577. — A monografikus tárgygyűjtés. Az átányi példa. *Néprajzi Értesítő, 46.* (1964) 5—89.

[50] Ezeket felsorolja: Napjaink néprajza. *Magyar Filozófiai Szemle,* 1972.

[51] *Kardos László:* Egyház és vallásos élet egy mai faluban. Bp., 1969.

[52] *Dégh Linda:* Märchen, Erzähler und Erzählgemeinschaft, dargestellt in der ungarischen Volksüberlieferung. Berlin, 1962. — *Dégh, Linda:* Folktales and Society. Story-Telling in a Hungarian Peasant Community. Bloomington — London, 1969.

[53] *Dömötör Tekla:* Naptári ünnepek — népi színjátszás. Bp. 1964. — *Dömötör Tekla:* Rítusköltészet (sajtó alatt)

hívta a szerző segítségül, most sokkal inkább az esztétika, és annak is a módszertani része került előtérbe.

Legismertebb munkáiban mutatja napjaink magyarországi néprajza, hogy a hagyományos saját néprajzi kutatás módszereit szükségszerűen meg kell változtatni. Igen tanulságos tény, hogy ugyanerre a következtetésre jutott számos más európai ország néprajzi kutatása is. Kezdetben a skandináv néprajzban (és a francia–belga–olasz folklorisztikában) volt jelentős e felismerés, újabban azonban főként a német néprajz halmozta egymásra az ilyen változtatási igényeket. Érdekes módon nagyjából azonos okok és elgondolások alapján (mégsem mindig szinkronban): mind az NDK mind az NSZK néprajzi kutatása hasonló következtetésekre jutott — vagyis a saját néprajzi kutatást a jelenkori történelem, a szociológia, a demoszkópia, a tömegkultúra kutatása (vagy egyéb tudományágazatok) számára mintegy „kiárusította". Ahol a legpregnánsabb ez a fejlődés, azaz a tübingeni iskola munkáiban,[54] szerencsénkre metodikailag is megfogalmazták a változások eredetét és eredőjét: a népi kultúra elmúlásával búcsút kell venni a néprajztudománytól is. Ez a megoldás korántsem olyan egyértelműen defetista, mint gondolnánk, hiszen a saját társadalom kutatásának megszüntetését nem kívánja, csupán célok és módszerek átértékelését (azt viszont elég radikálisan). A magyar néprajztudomány csak érintőlegesen foglalkozott e kérdéssel,[55] óvatos mind rokonszenvében, mind elutasításában. A probléma részletes és kellő elvi színvonalú vitája azonban nálunk sem odázható el sokáig.

Végül de nem utolsósorban meg kell még egy körülményt is említeni. A néprajzi kutatások elmélete elképzelhetetlen a kultúra fogalmának tisztázása nélkül. Elképzelhető lenne ugyan az a megoldás is, hogy a néprajz ne a kultúrát, hanem a *nép* fogalmát állítsa érdeklődése középpontjába, de ez a megoldás ma már mindenképpen idejétmúlt, és a magyar néprajz elméletileg le is számolt vele. A kultúra marxista elméletének kialakításában azonban néprajzi kutatásunk ugyancsak kezdeti stádiumban van. Csupán a legújabban jelent meg fordításban néhány összefoglaló kultúraelméleti munka, és néhány tanulmány szerzője kísérelte meg, hogy összegezze ide vágó elképzeléseit.[56] A kultúra fogalmának sokrétű megközelítése egyaránt jellemző mind a szovjet, mind a nyugati kutatásra, és mindkét megoldásban egyetemes néprajzi adatok nagy súlyt kaptak. Érdekes módon a magyar néprajztudományból hiányzik az ún. kulturális antropológia *(cultural antropology)* fogalomkörével való konfrontálás,[57] és

[54] Ezek közül a legfontosabbak: *Bausinger, Hermann:* Volkskultur in der technischen Welt. Stuttgart, 1961. — Populus revisus. Beiträge zur Erforschung der Gegenwart. Tübingen, 1966. — Abschied vom Volksleben. Tübingen, 1970.

[55] Vö.: *Dömötör Tekla:* Egy rendhagyó néprajzi ülésszak tanulságai. *Ethnographia, 80.* (1969) 626.;

[56] *Kłoskowska, Antonina:* Tömegkultúra. Bp., 1971. — *Markarjan, E.:* A marxista kultúra-elmélet alapvonalai. Bp., 1971. Újabban Tőkei Ferenc, Ágh Attila és mások foglalkoztak a társadalomtudományi igényű kultúra-koncepció kialakításával, amely néprajzi érveket és elgondolásokat is figyelembe vesz. E témakörből összefoglaló tanulmány mind azáltal még nem jelent meg.

[57] Vö.: *Keesing, Felix M.:* Cultural Anthropology. New York, 1958. A kultúra ilyen értelemben vett fogalmáról: *Kroeber, A. L. — Kluckhohn, Clyde:* Culture. A Critical Rewiev of Concepts and Definitions. New York, 1963. — *Singer, Milton:* The Concept of Culture. In: *Sills, David L. (ed.):* International Encyclopedia of the Social Sciences. New York, 1968. vol. 3., 527–543. A magyar néprajzi kutatásokat ilyen összefüggésben is bemutatják: *Gunda, Béla:* Die mitteleuropäischen Bauernkulturen und die Methode der „Cultural Anthropology". In: Actes du Congrès International des Sciences Anthropologi-

éppen legutóbb, a Moszkvában, illetve Budapesten tartott szovjet–magyar néprajzi kollokviumokon derült ki, hogy a kelleténél kisebb az érintkezés a szovjet és a magyar kultúraelmélet között is.[58] A magyar néprajzi szemlélet jól kiegészíti ugyan az általános kultúrális antropológiai felfogást, hovatovább nem fejlődhet azonban anélkül, hogy az egyezések és eltérések elméleti mérlegét meg ne vonja.

6. A fentiekben nem volt feladatunk az, hogy értékeljük a magyar néprajzzal rokon tudományok (elsősorban a szociológia, történettudomány, agrártörténet, művelődéstörténet, kommunikációkutatás, társadalmi lélektan stb.) napjainkban végbemenő fejlődésének, változásának befolyását a néprajzi kutatásra. Arra sem volt módunk, hogy a marxista társadalomtudományok rendszerében elhelyezzük néprajzi kutatásaink jelenét és vélhető jövőjét. Külön feladat volna annak a bemutatása, hogy a fentiekben vázolt jelenségek hogyan függhetnek össze olyan diszciplínákkal, mint a marxista társadalomontológia, illetve a formációelmélet. Mint ismeretes, Lukács György, Tőkei Ferenc és mások munkássága révén e téren a magyar tudományosság kiváltképpen kedvező helyzetben van, jóllehet a néprajzi kutatás legfeljebb a formációelmélettel és a társadalmi ontológia némely tudatbeli vonatkozásával törődött eddig.[59]

Természetesen vonzó feladat lenne megvizsgálni azt, hogyan jelentkeznek az említett lehetőségek, nehézségek és megoldások más szocialista országok mai néprajzában. Mivel azonban ezek tudományának változása ugyancsak egyenként bonyolult folyamat, e téma tisztázására egyelőre még várnunk kell.

A mostani szemle helyzetkép. Voltaképpen azt a pillanatot tükrözi, amikor a szervezeti keretei között megszilárdult magyarországi néprajztudomány új utakat kereshet. Ezek lehetőségei elméletileg adottak, gyakorlatilag pedig biztosítottak. Ugyanakkor tévedés lenne nem látni azt, hogy milyen sok a tisztázásra váró kérdés. A régebben megindult és most befejeződő, illetve a manapság induló vizsgálatok bevallott célja általában az empirikus kutatások pontos végbevitele és ezekből általánosítható következtetések levonása. A fentiekben azonban talán sikerült bizonyítani, hogy ez együttesen még kevés: szükség van ezenkívül néprajzi kutatásunk elméletének a teóriák szintjén való kialakítására, felhasználva mindazt, amit ehhez a néprajzi kutatások nemzetközi gyakorlata különösen újabban felkínált. Ily módon válhat egyetemes érvényűvé az is, ami sajátos a magyar kutatásban, de az is, aminek minden

ques et Ethnogoliques: Paris, 1960. Paris, 1963. 543—544. — *Hofer, Tamás:* Anthropologists and Native Ethnographers in Central European Villages. *Current Anthropology, 9.* (1968) 311—315. Az idevágó tudománytörténeti összefoglalások közül a legutóbbi, benne a korábbiakra utaló irodalommal: *Dégh, Linda:* Ethnology in Hungary. In: „Anthropology in East-Central and Southeast Europe". *East European Quarterly, 4.* (1970) 293—307. Bizonyos mértékig ilyen kérdéseket érintett az 1962 szeptemberében Debrecenben tartott néprajzi ülésszak: *Gunda Béla:* A kultúra integrációja és az etnikai csoportok alakulása. *Műveltség és Hagyomány, 5.* (1963) 3—24. (Gáldi László, Dömötör Sándor, Andrásfalvy Bertalan, K. Kovács László, Vargyas Lajos, Wolski Krzysztof, Barabás Jenő, ifj. Kodolányi János, Dankó Imre hozzászólásával).

[58] A történetiség a néprajzban. A szovjet–magyar történész vegyesbizottság néprajzi tagozata ülésszakának anyaga, Moszkva, 1969. okt. 14—16. *Népi Kultúra — Népi Társadalom, 5-6.* (1971) 199—351. — Az etnosz s az etnoszociális szervezet kérdései. A szovjet-magyar történész vegyesbizottság néprajzi tagozata ülésszakának anyaga. Budapest, 1970. okt. 7—9. *Népi Kultúra — Népi Társadalom, 5—6.* (1971) 353—493,

[59] Vö.: A társadalmi tudat formáinak modelljei. *Valóság, 12* (1969) 4. szám, április, 34—35.

esetben általános jellegűnek kell maradnia, ha e tudomány évszázados pozícióinak megtartására vagy éppen továbbfejlesztésére törekszik. Ma úgy látszik, elsősorban metodikájában lehet egyetemes tudománnyá fejleszteni a magyarországi néprajzi kutatásokat.

РЕЗЮМЕ

1. В последнее время все реже появлялась разница в этнографических исследованиях, а также в венгерской этнографии между исследованием «своей» и «чужой» культуры: как в Восточной Европе вообще, эта проблема с долгого времени определялась противоречием «Volkskunde — Völkerkunde», формировавшемся в немецкой науке, но без систематичного установления методических и науковедческих последствий этого обстоятельства.

2. Рассматривая историю венгерской этнографии, оказывается, что, начиная с середины 19 века, хотя в разных направлениях и способах, но, как превило, осуществялось то стремлениях и способах, но, как правило, осуществлялось то стремление, по которому достижения венгерской этнографии («своей этнографии») были обусловлены теоретическими и всеобщими потребностями; и этот методологический задний план выражался часто сложным образом.

3. Бросается в глаза, что в последнее двадцатипятилетие можно обнаружить решительное теоретическое стремление в венгерской этнографии, и теоретически более подробно, чем в каком-либо периоде, занимались методом претворения теории венгерских этнографических исследований во всеобщие. Все-таки, собственно говоря, это были только дискуссии, и все еще не сформировалось самостоятельное теоретическое упорядочение.

4. Здесь определенную роль смогло сыграть и то условие, что изменилось научное положение и стратегия современных исследований по этнографии. На передний план выдвинулись междисциплинарные и количественные исследования, которые время от времени теснее связывались с разными видоизменениями общественной теории, чем их предшественники. Новые направления этнографии более-менее появились и в отечественном исследовании, но в большинстве случаев только в форме частичных выводов, и лишь в некоторых областях (напр. в немногих отраслях венгерской фолклористики) могут быть названы самостоятельными стремлениями.

5. Рассматривая с методологической точки зрения самые крупные венгерские этнографические работы последних десятилетий, мы обнаруживаем много таких начинаний, теоретическое расширение и решительное оформление которых могли бы способствовать созданию венгерской этнографической методологии со всеобщим полем применения. Все-таки, эта степень развития пока не наступила.

6. Полученная таким образом картина фиксирует настоящее состояние систематично укрепленных венгерских исследовааий по этнографии. Из этого тоже очевидно, что в интересах укрепления только что начавшегося развития мы должны ожидать от венгерского этнографического исследования гораздо более решительную теоретическую деятельность и сознательное принятие новых соображений.

SUMMARY

1. The difference between the examination of one's "own culture" and that of an "alien culture" has recently been discussed in a more acute form in both the etnographical research and in Hungarian ethnographical theory. As in Eastern Europe in general, this problem has been determined for a long time, by proposing "Volkskunde" to "Völkerkunde" in the German sense, but without a methodical drawing of the methodical and epistemological conclusions.

2. Surveying the history of Hungarian ethnography it seems that from the middle of the 19th century onwards, in various trends and methods, the effort was made to formulate what was discovered in Hungary ("own ethnography") in a way claiming theoretical and universal validity. This methodological background often appears in a complex manner.

3. For the past 25 years a definite theoretical bent has been apparent in Hungarian ethnography. No systematic results have as yet been achieved.

4. There was also a change in the strategy of modern ethnographical research. Interdisciplinary, quantitative research became more general, as did closer theoretical collaboration with other social sciences.

KÖZLEMÉNYEK

NAPJAINK SZOVJET SZOCIOLÓGIÁJÁBÓL

(A szovjet szociológia ma c. gyűjteményes kötet kapcsán)

(Kossuth Kiadó, Budapest, 1971.)

Hézagpótló tettre vállalkozott a Kossuth Könyvkiadó, amikor az elmúlt év végén közre adta a *„Szovjet szociológia ma"* című tanulmánykötetet. Ismeretes, hogy a szovjet szociológia a marxista szociológia legrégibb és leggazdagabb hagyományokkal rendelkező iskolája. Alapjait annak idején még Lenin vetette meg, akinek hatalmas életműve bőségesen tartalmaz szociológiai mozzanatokat. A húszas években Lenin személyes sürgetésére és bátorítására széles tematikájú konkrét kutatások, kiterjedt empirikus vizsgálatok bontakoztak ki a Szovjetunióban, amelynek jelentőségét még máig sem tárta fel hiánytalanul az adott időszak szociológiatörténeti elemzése. A Művelődésügyi Minisztérium marxizmus–leninizmus oktatási főosztálya által kiadott *„Szociológiai füzetek"* 1971. évi 2. száma (*„A szovjet szociológia a húszas években"*) alapján, orosz nyelven pedig B. A. Grusin, A. G. Harcsev és mások írásait olvasva képet alkothatunk e korai vizsgálatok fontosságáról és színvonaláról.

A szovjet szociológia az ötvenes évek derekától hatalmas fellendülést ért meg, rendkívül gyors és mélyreható fejlődésen ment keresztül. I. Sz. Kon néhány esztendeje bécsi előadásában már arról számolt be, hogy a szovjet szociológusok tábora több mint kétezer főt számlál. Esztendőről esztendőre gyarapodott az elvégzett vizsgálatok, a megjelent szociológiai munkák és tanulmányok száma. 1966-ban Moszkvában kibocsátották a *„Szociológia a Szovjetunióban"* két terjedelmes kötetét, amely teljes áttekintést nyújtott a kutatások főbb területeiről. A könyv lefordítására és kiadására Lengyelországban már 1967-ben sor került. Könyvkiadóink és folyóirataink a szovjet szociológia termésének legjavából rendszeresen közöltek részeket. G. V. Oszipov, V. A. Jadov és mások tanulmányai, I. Sz. Konnak a szociológiai pozitivizmusról és a személyiségszociológia alapjairól szóló könyvei, B. A. Grusinnak a közvéleménykutatással, a L. N. Zsilina–N. T. Frolova szerzőpárnak a fogyasztással és a szükségletekkel foglalkozó munkája stb. méltán találtak kedvező fogadtatásra a hazai olvasók körében. Mégis: ez ideig nélkülöztünk egy olyan válogatást, amely tágabb keresztmetszetét adja a mai szovjet szociológia helyzetének, az ottani kutatás jellegzetes tájékozódásának.

A mostani tanulmánykötet szerencsésen pótolja e hiányosságot. A Szovjetunióban folyó szociológiai kutatások olyan területeire is elkalauzol bennünket, amelyekről eddig kevés tudomással bírtunk.

*

A kötethez G. V. Oszipov, a Szovjet Szociológiai Társaság elnöke írt előszót. Ebben rámutat arra, hogy a történelem materialista felfogásán alapuló és a szocialista társadalom életének konkrét tényeit általánosító szociológiai vizs-

gálatok napról napra növekvő szerepet játszanak a Szovjetunióban. E kutatások a társadalmi fejlődés tudományos irányításának mind fontosabb feltételévé, a pártmunka, a gazdasági és ideológiai munka tudományos alapjává válnak. A szociológia tudománya konkrét jellegéből fakadóan képes arra, hogy egyre pontosabban, mennyiségi és minőségi mutatókban kifejezve, előre jelezze a társadalmi folyamatokat és meghatározott gyakorlati ajánlásokat dolgozzon ki a társadalomvezetés számára. A Szovjetunióban a konkrét szociológiai vizsgálatok problematikája igen szerteágazó, s az ország különböző területein számos szociológiai központ alakult ki. A szovjet szociológusok különös gondot fordítanak a konkrét társadalmi vizsgálatok elméletének, metodológiájának és metodikájának kidolgozására. A mostani kötetben olyan, a Szovjetunióban korábban megjelent tanulmányok kaptak helyet, amelyek együttesen áttekintést adnak a szovjet szociológia utóbbi években végbement fejlődéséről.

1. A tanulmányok sorát V. A. Jadov a marxista szociológia mint tudomány sajátosságainak szentelt írása nyitja meg. Fejtegetéseinek középpontjában a szociológia belső szerkezetének kérdése áll. Rámutat, hogy a dolog lényege az ismeretek elméleti és empirikus szintjei közötti dialektika értelmezésében rejlik. Azt kell tisztázni, hogy milyen metodológiai funkciót tölt be az elmélet a vizsgálat különböző fázisaiban. Elutasítja egyes szerzők ama állítását, hogy a marxista szociológia azonos a történelmi materializmussal, minthogy e felfogás gyakorlatilag illusztrálásra vagy durva empirizmusra ítéli a szociológiai kutatásokat. Valójában a történelmi materializmus mint általános szociológiai elmélet, továbbá a konkrét társadalmi problémák elemzése között a közbeeső elméleti építmények egész láncolata húzódik. Téves az a hiedelem, a marxizmus klasszikusai nem dolgoztak ki az általánosításnak a történelmi materializmusénál alacsonyabb szintjén álló elméleteket. Klasszikusaink ilyen elméleteket igenis kiépítettek. Példa erre Leninnek a munkásosztály forradalmi harca stratégiájáról és taktikájáról szóló tanítása. A szerző a továbbiakban hangsúlyozza, hogy az elméletnek a szociológiai kutatás minden szakaszában lényeges funkciói vannak. Lehetetlen érdemi szociológiai kutatást végezni csupán a szociológiai elméletre, no meg a józan észre támaszkodva. Az általános tételektől el kell jutni a konkrét szociális folyamatok tanulmányozásig. Itt azonban „gondolkodó vizsgálatra" van szükség, amely Engels kifejezése szerint úgy jellemezhető, hogy az empirikus adatok gyűjtésekor és interpretálásakor a kutató meghatározott hipotézisekre támaszkodik. A mai pozitivista szociológusok úgy vélik, tekintettel az általános szociológiai elmélet hiányára, hogy a hipotéziseknek a középszintű elméletekben már meglevő értelmezések és a rendszerezetlen megfigyelések érintkezési pontjain kell létrejönniök, s csak a további kutatások során nyerhetnek a hipotézisek pontosabb megfogalmazást. Merőben más az empirikus adatok megközelítése a marxista szociológiában. Mi rendelkezünk általános szociológiai elmélettel, s ez a beigazolt elmélet megszabja a kutatások általános irányvonalát, biztos talajt kínál termékeny hipotézisek megalkotására. Ahhoz, hogy hipotétikus rendszerünket az empirikus vizsgálatok számára alkalmassá tegyük, hogy azt a konkretizáció megfelelő szintjére vigyük, elméletileg értelmezni kell a kutatás kulcsfogalmait. E feladat azonban teljesíthetetlen az alacsonyabb szintű elméletek, azaz a szakszociológiai elméletek fogalmi apparátusának igénybevétele nélkül. A kulcsfogalmakat nem csak elméletileg, hanem empirikusan is interpretálnunk kell. Alaptalan az a vélemény, amely szerint a fogalmak empirikus interpretációjának problémáját a pozitivisták „találták ki." Az elméleti fogalmak szembesítése az empiriával

olyan ősi, mint maga a filozófia. Klasszikusaink közül Lenin például igen behatóan taglalta a fogalmak helyes empirikus interpretációjának, így statisztikai interpretációjának követelményeit.

A marxista társadalmi vizsgálatok sorában a szociológiai kutatást bizonyos sajátosságok jellemzik. Először valamennyi társadalomtudomány közül, csupán a szociológia vizsgálja a társadalmi objektumokat mindenoldalúan, csupán a szociológust érdekli az ember mint szociális típus, mint „társadalmi totalítás" (Marx). Ez kifejezésre jut abban is, hogy a szociológia a társadalmi objektumokat három fő „paraméter" rendszerében vizsgálja. Ezek: a társadalom gazdasági (meghatározó), szociális-politikai és szellemi életének tényezői. Másodszor, a szociológia tudományos általánosításai az absztrakció különböző szintjeit testesítik meg. Az általános szociológiai elmélet (történelmi materializmus) a legmagasabb absztrakciós szint, amely azonban az általánosítás alacsonyabb szintjét képviseli, mint a dialektikus materializmus. Még alacsonyabb általánosítási szintet képviselnek a szakszociológiai elméletek. Harmadszor, a szociológia olyan sokoldalu ember- és társadalomképet rajzol, amely nem teljes ugyan, de mindenképpen komplex jellege van. Utóbbival kapcsolatban Jadov vitába száll egyes szerzők, így pl. V. J. Jelmejev ama véleményével, hogy a komplex társadalmi vizsgálatokat az objektumok rendszerelemzési megközelítésének bázisán kell kifejleszteni. Kifejti, hogy e gondolat megvalósítása még megoldhatatlan nehézségekbe ütközik. E megközelítésnek ez ideig csupán egy részmódszere, a strukturális-funkcionális módszer ért el viszonylag magasabb fejlettséget. A rendszerelemzés mint módszer elvben a tudás minden területén alkalmazható, de mindezeken a területeken csupán formális szabályok (rendszer-logika) együttesenként szerepel, amelyet mindig az adott tudományra alkalmazva kell felhasználni. Ezért merő illúzió, hogy a vizsgálati módszerek formalizációja döntő lépést jelent a tárgyról alkotott egységes elképzelés kialakításához vezető úton. Ilyen elképzelés csak az objektum tartalmi elemzésének útján alakítható ki, amely a formalizációnak is kiinduló előfeltétele. Ebből kitűnik, hogy a társadalmi folyamatok szociológiai elemzését sem azok komplex társadalmi vizsgálata, sem pedig azok filozófiai elemzése nem helyettesítheti. A szerző végezetül két veszélyes és elméletileg tarthatatlan tendenciája figyelmeztet: azokra a kísérletekre, amelyek, a szociológiát a filozófiában kívánják feloldani, valamint azokra, amelyek a szociológiát az általában vett társadalmi vizsgálatok konglomerátumával veszik azonosnak.

2. A. M. Rumjancev, G. V. Oszipov és F. M. Burlackij közös cikküket Lenin szociológiai munkássága méltatásának szentelik. Valamennyi társadalomtudomány, így a szociológia is, csak a történelmi materializmus kidolgozásával vált tudománnyá. A történelmi materializmus felfedte azt az objektív kritériumot, amely nemcsak a nagyszámú társadalmi tény rendszerezését tette lehetővé, hanem azok kölcsönös összefüggésének leírását is. Mint Lenin rámutatott: a történelmi materializmus, a társadalmi viszonyok szövevényéből kiemelte a legdöntőbbeket, a termelési viszonyokat, amelyek végső soron az összes egyéb szociális viszonyt is meghatározzák. Lenint szociológiai munkássága a 20. század legnagyobb szociológusai között az első helyre állítja. A szociológiai szubjektivizmus képviselőivel szemben Lenin arra tanít, hogy nem az egyének gondolataiból és érzéseiből kell kiindulni, hanem az emberek társadalmi tetteiből, azaz a társadalmi tényekből, amelyekből az emberek társadalmi viszonyai összetevődnek. Lenin a szociológiát bonyolult strukturájú tudományként fogta fel, amelyben döntő jelentőséggel bír az általános szociológiai elmélet és

módszer. A szerzők véleménye szerint a tudományos szociológia struktúrája napjainkban a következőképp jellemezhető: 1. általános szociológiai elmélet — a történelmi materializmus; 2. a társadalmi struktúra elmélete, amely az adott formáció keretein belül a különböző szociális rendszerek funkcionálásának és kölcsönhatásának törvényeit vizsgálja; 3. a szociális rendszerek elmélete, amely a társadalmi élet és a társadalmi intézmények egyes összetevői funkcionálásának törvényszerűségeit vizsgálja; 4. az empirikus szociológia — a társadalmi tények konkrét vizsgálata és tudományos rendszerezése. Megjegyezzük, hogy a szerzők Jadovhoz és a kötet többi szerzőjéhez hasonlóan kétségtelennek tartják, hogy a marxista szociológiában a történelmi materializmus tölti be az általános szociológia tisztét. Ismeretes, hogy e kérdésben a marxista szakemberek között létezik olyan vélemény is, amely szerint a történelmi materializmusra támaszkodva egy relatíve önálló általános szociológiai elmélet fog kiépülni. A magunk részéről azt tartjuk, hogy e kérdést a tudományfejlődés jövője fogja eldönteni. A jelenben egyik lehetőséget sem tekinthetjük teljesen kizártnak.

A három szerző részletesen tárgyalja a konkrét kutatások, az empirikus vizsgálatok, a statisztikai módszerek alkalmazásának lenini elveit. Rámutatnak, hogy a marxista-leninista szociológia megkülönböztető vonása, hogy segíti a társadalmi élet tudatos szabályozását, s hogy a szociális folyamatok és fejlemények előrejelzésével hozzájárul a társadalmi viszonyok tervezéséhez. E funkció a szocializmusban, a tudományos-technikai forradalom korában hatványozott. Bátor és figyelemre méltó gondolatot fejeznek ki a szerzők, amidőn leszegezik: korunkban végső soron annak a kérdése bizonyul döntőnek, hogy milyen mértékben képes a társadalom szabályozni önmaga fejlődését, hogy mennyire alkalmas a társadalmi szervezet a tudomány vívmányainak ésszerű felhasználására. Ez annyit jelent, hogy világméretekben a tudományos-technikai forradalom központi kérdését e forradalom társadalmi következményei jelentik.

3. I. Sz. Kon tanulmánya annak bemutatását tűzi ki céljául, hogy történetileg miképp alakult a történelem és a szociológia kölcsönviszonya a nem marxista társadalomkutatásban, továbbá, hogy miképp alakul ez a viszony a mi korunkban. I. Sz. Kon állhatatos szószólója a történeti elv szociológiai alkalmazásának, vezető alakja és fő kezdeményezője a történelem szociológiája kutatási bizottságának, amely az ISA keretében a hetedik szociológiai világkongresszuson személyes ösztönzésére jött létre. Ide vágó gondolataival örömmel ismerkedünk meg, mivel a történetiség elvének a magyar szociológiai életben is kivételes fontosságot kell tulajdonítanunk.

A szerző vázolja, hogy a 19. századi pozitivista szociológia a társadalmi evolúció olyan elméletét dolgozta ki, amely a társadalom egységes irányú fejlődésének eszméjére épült, és szoros kapcsolatban állt a felvilágosodás lineáris haladáselméleteivel. E teória hatásosnak bizonyult a hagyományos történetírás elleni harcban, de már a kezdet kezdetén súlyos belső nehézségekkel találta magát szemben. Nem volt képes például összeegyeztetni az egységes fejlődési sémát az emberi társadalmak és kultúrák sokféleségének tényével. Máig is vitatják, hogy a múlt század evolucionista szociológiája valóban történelmi volt-e. A történelmiség egyrészt tényleg a törvényszerű fejlődés eszméjével kapcsolódik egybe, ami kétségkívül jellemző a pozitivista szociológiára, akkor is, ha az említett eszme pozitivista értelmezése támadható. Másfelől viszont a történelmiség, a szó marxista értelmében, nem korlátozódik arra, hogy rámu-

tat a fejlődési folyamat egészének törvényszerű jellegére, hanem minden egyes adott jelenség, annak valóságos fázisai és állapotai specifikumának konkrét tanulmányozására orientál. Ez a fajta konkrétség azonban teljesen idegen a pozitivista szociológiától. A polgári társadalomtudomány metodológiai krízisé-ből a szociológusok századunkban különböző irányokban kerestek kiutat. Egyik kísérlet a szociológiai elmélet formalizálására irányult. G. Simmel és mások formalizálási törekvései megszabadították ugyan a szociológiai elméletet néhány olyan korlátozottságtól, amely a régi evolucionizmusra volt jellemző, ugyanakkor azonban a konkrét történelemhez való viszonyát még problematikusabbá tették. Hasonló sorsra jutott a másik kísérlet is, amely a húszas évektől kibontakozó empirikus tendenciában öltött alakot. Napjaink nyugati empirikus vizsgálatai nem számolnak az kor tényezőivel, nem érvényesítenek kronológiai távlatokat, túlnyomóan kérdőíveken és interjúkon alapulnak, holott a verbálisan kifejezett beállítottságok korántsem esnek egybe hiánytalanul az emberek valós magatartásával. A kutatások atomizálódnak, a kiinduló problémák leszűkülnek, a kutatók figyelme szinte kizárólag az adatok begyűjtésére, illetve erőltetett tempójú feldolgozására összpontosul. Közben a demográfiában, a néprajzban, a pszichológiában stb. egyre inkább teret hódít a történetiség gondolata, s az „új szociológia" hívei körében erősödik a történelmietlen empirikus társadalomkutatás bírálata is. Egyenlőre azonban alig történt több az elégületlenség kifejezésénél.

I. Sz. Kon a szabad idő kutatásának, a mai nyugati kultúra szociológiai minősítése körüli vitáknak, továbbá az ifjúság és a fiatalok szocializálása szociológiai vizsgálatának példáin mutatja ki, hogy az említett égetően aktuális problémák sikeres tudományos feldolgozása a történelmiség mellőzésével elképzelhetetlen.

4. Sz. A. Kugel írását ama változások elemzésének szenteli, amelyeket a tudományos-technikai forradalom idéz elő a szocialista társadalom szociális struktúrájában. Eközben figyelmével elsősorban a szellemi munkát végzők csoportszerkezetében végbemenő változások felé fordul. Tanulmányának legfőbb érdeme, hogy óv az e téren gyakran tapasztalható leegyszerűsítésektől.

Kugel bevezetésképp rámutat, hogy a társadalmat polistrukturalítás jellemzi: különböző rendű és szintű struktúrák találhatók benne. Ezek közül az egyik legjelentősebb a szociális struktúra, amelynek elemeit a társadalmi csoportok alkotják. Az alapvető csoportokat a társadalmi-gazdasági csoportok képezik, amelyeknek kialakulása a munka- és tulajdonviszonyok társadalmi heterogenítása által determinált. A szociális csoportok osztályozhatók nagyságuk szerint is. A társadalmi osztályok kialakulásuktól napjainkig a szociális struktúra alapját képezik. A lenini osztálymeghatározás ma is megőrzi teljes jelentőségét a szovjet társadalmon belül még meglevő osztálykülönbségek jellemzése és értékelése szempontjából. Továbbra is megőrzi érvényét az a tétel, amely szerint az osztálytársadalom kialakulásának legáltalánosabb alapja a társadalmi munkamegosztás. A szocialista társadalom nem antagonisztikus osztályait azonban olyan belső differenciálódás jellemzi, amely a munkamegosztáson alapszik ugyan, de típusát tekintve ez professzionális megoszlás. A tudományos-technikai forradalom éppen a kvalifikációs-professzionális struktúrára gyakorol közvetlen hatást.

A szocialista társadalom struktúrájának kérdései számos baráti országban, köztük a Szovjetunióban és hazánkban is, viták gyújtópontjában állnak. Segíti a tisztázódást, hogy Kugel aláhúzza a társadalom többszörös, helyeseb-

ben több síkú struktúráltságának tényét. Ilyen nézőpontból helyesebb a viták-ban a „szociális struktúra" – vagy a lengyel és az újabb hazai szociológiai irodalomban mindinkább terjedő „társadalmi csoportstruktúra" — terminust alkalmazni. Határozott álláspontot foglalt el a szerző a lenini osztálymeghatározás hatálya, a szociális struktúra alapját képező osztályviszonyok, valamint a társadalmi csoportok közötti válaszfalak rugalmassága tekintetében is, szocialista feltételek között. Újszerű a szerzőnek az a gondolata, hogy viszonyaink között az osztályok belső differenciálódása a munkamegosztáson alapszik ugyan, de típusát tekintve ez lényegileg szakmai tagozódást jelent. Sajnáljuk, hogy Kugel nem nyilvánít határozott véleményt a tulajdonviszonyok vagy a munkamegosztás elsődleges hatása vonatkozásában, s nem érinti azt a lehetséges harmadik pozíciót sem, amely szerint e vita sok tekintetben hamis alternatívák körüli álvita.

Kugel tanulmányában bemutatja, hogy a szellemi munkát végzők, akik a Szovjetunióban az aktív keresők egyharmadát teszik ki, a lakosság bonyolult, heterogén rétegét alkotják. Rendkívül fontos tehát, hogy kidolgozzák a szellemi munka megbízható tipológiáját. Az irányításban betöltött szerep szerint a szellemi munkát végző dolgozókat vezetőkre, technikai végrehajtókra és szakemberekre lehet osztani. E három csoporthoz tartozók mindegyikét tovább kategorizálhatjuk szakmai profil szerint. A szellemi munka bonyolultsági foka szerint meg lehet különböztetni heurisztikus, sztereotip és rutinszerű munkákat. Nem funkcionális szempontok szerint a szellemi dolgozók képzettségének és munkajellegének még pontosabb és részletesebb tipológiája is létrehozható. A továbbiakban Kugel rámutat, hogy a tudományos-technikai forradalom előidézi az általános és részleges szociális struktúrák rugalmasságát, adaptivitását, dinamizmusát. Megváltozik a struktúra stabilitásának és dinamizmusának kölcsönviszonya. Nem hanyagolható el az a visszahatás sem, amelyet a szociális struktúra gyakorol a tudományos-technikai forradalomra. A jelenben növekszik a fél-stabil társadalmi csoportok jelentősége. Kugel részletes adatokkal szemlélteti a tudományos kutatók, a szellemi dolgozók számarányának és belső tagozódásának alakulását a Szovjetunióban.

5. Világszerte s így hazánkban is élénken foglalkoztatja a kutatókat a metodológiai problémák köre, s ezen belül az értelmezés sajátosságainak kérdése a szociológiában. G. M. Andrejeva és E. P. Nyikityin közös tanulmánya e problémával foglalkozik. A marxista szociológia az elmélet és a módszer elszakíthatatlan egységéből indul ki. Ez az egység különös egyértelműséggel jelentkezik az értelmezés módszerének a szociológiában történő alkalmazásakor. E téren éles különbség jelentkezik a marxista és a polgári álláspont között. Először, a pozitivista szociológusok elismerik az értelmezést, de kétségbe vonják a szociális jelenségek lényegének és okozati meghatározottságának megismerhetőségét. Másodszor, a polgári szociológusok úgy fogják fel az értelmezést, hogy az lényegileg alig különbözik az egyszerű leírástól. Harmadszor, míg a marxista szociológia számára a szociológiai értelmezés megléte reális tény, addig a polgári szociológia számára voltaképp csak üres óhaj. A szerzők azt a kérdést elemzik, hogy a szociológiai értelmezés minden vonatkozásban azonos-e a természettudományi értelmezéssel, vagy pedig bizonyos sajátosságokat mutat. Kifejtik, hogy a szociológiai értelmezés objektumai részint szociológiai tényekre, részint pedig szociológiai törvényekre oszthatók. Meggyőzően mutatják ki, hogy a szociológiai értelmezésnek egyaránt tárgyai lehetnek mind az egyedi, mind pedig az ún. „általánosított" tények. Az általánosított szociológiai tények specifikus

sajátosságokkal rendelkeznek. Először is ezek „többtényezős" jellegűek, azaz rendszerint több tényező (több más típusú tény) által determináltak. Másodszor a szociológia rendszerint statisztikailag általánosított tényekkel foglalkozik. Érdekesek és meggyőzőek a két szerző ama gondolatai, amelyek keretében élesen elhatárolják a szociológiai tények többtényezős mivoltának marxista felfogását a faktorok polgári elméletétől. Helyesen mutatnak rá arra is, hogy a statisztikus jelleg a szociológiai értelemzésnek nem kizárólagos specifikuma, minthogy ilyen jegyet más tudományok, köztük a természettudományok is felmutatnak. A szociológiai értelmezés specifikuma relatív, következésképp lehetséges általános értelmezési modellt kidolgozni mind a természettudományok, mind a szociológia számára. A tanulmány végezetül a törvény értelmezéséről szólva plasztikusan domborítja ki a szociológiai elmélet struktúrája marxista és polgári megközelítésének gyökeres különbözőségét. A marxista szociológiában ténylegesen nemcsak a középszintű elmélet létezik, hanem felső szintű, általános elmélet is. A középszintű elméletek pedig nem csupán mesterséges segédeszközök, hanem az alacsonyabb szintű elméletekkel együtt a társadalmi egész valóságos, objektíve létező szintjeit tükrözik.

6. I. V. Blauberg és E. G. Jugyin tanulmánya a rendszerelemzési megközelítés lehetőségeit elemzi a társadalomvizsgálatokban. Kifejtik, hogy elméleti és gyakorlati szempontból jelenleg két megközelítési mód a legígéretesebb: a rendszerelemzési megközelítés és a különböző mennyiségi módszerek alkalmazásán alapuló megközelítés. E módszerek nem zárják ki, hanem kölcsönösen kiegészítik egymást. Némelyek azonban túlértékelik a mennyiségi módszereket, a társadalomkutatás tudományosságának legfőbb ismérvét látják azok alkalmazásában, jóllehet e módszerek elterjedésének vannak árnyoldalai is. A rendszerelemző kutatások kifejlesztése a társadalomvizsgálat jövő fejlődésének egyik legbíztatóbb iránya, amelynek kezdetei Marx „Tőké"-jéhez nyúlnak vissza. E módszer társadalomtudományi alkalmazása ma még súlyos nehézségekbe ütközik, s szélesebb elterjedésének feltételeit csak tartalmas vizsgálatok tömege teremtheti meg. Sokan a rendszerelemző módszert azonosítják a strukturalista-funkcionalista megközelítéssel, holott utóbbi előbbinek csak részmódszere. A rendszerelemző módszer elősegíti a szociológia számos kardinális problémájának árnyaltabb leírását, így például a szociális dinamika, az értékrendszer, a szociális és az individuális kölcsönviszonyának gyümölcsözőbb megragadását. Bátor elgondolást fejtenek ki a szerzők a szociális rendszerek két vizsgálati megközelítésével kapcsolatban. Az első megközelítés a társadalom több szintű (több síkú), horizontális felosztásának képzetén és a szociális rendszer szintjeinek (a társadalom egésze — nagyobb és kisebb társadalmi csoportok) megfelelő kijelölésén alapul. A második megközelítésre a társadalmi élet meghatározott szféráinak (gazdaság, politika, erkölcs, a művészet szférája stb.) kiemelése jellemző. E szférák a társadalmi organizmus valamennyi szintjére (síkjára) vonatkoztathatók. E felosztást „vertikálisnak" lehet nevezni, mivel tetőtől talpig „áthatja" a szociális rendszert. A szerzőknek az a meggyőződése, hogy a jelenlegi társadalomkutatások legaktuálisabb problémája olyan szociális modellek kialakítása, amelyek mindkét felosztást számba veszik, egyfajta vizsgálati „hálóként" szintetizálják. Észrevételezzük, hogy a szovjet szociológiában, de a filozófiában és más társadalomtudományi ágakban is erős hagyományai vannak a társadalmi élet szférák szerinti vizsgálatának. Ilyen koncepción alapszik például a „büt" (amit a magyar szakirodalomban hibásan életmódnak

szoktak fordítani, olykor pedig magánéletnek) vizsgálata is. Nézetünk szerint e megközelítési mód a hazai kutatásokban is több figyelmet érdemelne.

7. T. I. Zaszlavszkaja írása a társadalmi folyamatok faktorelemzésének egyes kérdéseivel foglalkozik. Leírja e módszer eredeti módon történő alkalmazását a falusi lakosság körében végbemenő migrációs folyamatok tanulmányozására.

8. J. A. Levada, V. N. Subkin és J. N. Gavrilec közös írása a mennyiségi módszerek szociológiai alakulásával foglalkozik. A tanulmány meglehetősen régi, 1967-ben készült. A szerzők a mérés, a statisztikai elemzés és a társadalmi jelenség modellezésének problémáit veszik sorra. A tanulmány a maga idejében jogosan figyelmeztetett e módszerek fontosságára. A tanulmány olvastán mégis olyan benyomásunk keletkezett, hogy a szerzők egyoldalúan túlértékelik a mennyiségi módszereket, és indokolatlanul állítják szembe azokat a kvalitatív elemzés módszereivel. Az írás egynémely helyén a filozófiának címzett sommás és megalapozatlan kirohanásokkal is találkozunk. A szerzők ilyetén megállapításai sajátos módon állnak szemben Jadov, Andrejeva, Nyikityin, Blauberg, Jugyin és mások felfogásával, akik hangsúlyozzák a minőségi elemzés és a helyes filozófiai kiindulópontok jelentőségét.

9. I. N. Taganov és O. I. Skaratan tanulmányukban beszámolnak arról, hogy miképp vizsgáltak társadalmi struktúrákat az entrópia-analízis módszerével. Abból indultak ki, hogy társadalmi struktúrán a társadalmi csoportok szerves összessége értendő. Vizsgálati hipotézisük az volt, hogy az osztálynélküli társadalom felépítését az osztályközösségek mély struktúrális változásai kísérik. Ezek a közösségek egyre inkább elveszítik osztályuk specifikus jellemvonásait, és olyan tulajdonságokra tesznek szert, amelyek perspektivikusan a kommunista dolgozók társadalma kialakulásának alapját képezik. A munkásosztályt egyesíti a termelési eszközökhöz való viszony azonossága, a munka társadalmi szervezetében játszott vezető szerepet, a létfentartási eszközök azonos forrása. A munkásosztály ugyanakkor sokrétűen differenciált társadalmi közösség. Az összességükben vett társadalmi viszonyok mechanizmusának hatásától függ, hogy mely különbségek első- és melyek másodrendűek. Az osztályok belső struktúrája nemcsak a társadalom osztálystruktúrájának típusából, hanem az osztályviszonyok fejlettségi szintjéből is ered. Az alapvető tényezők, amelyek rétegek és csoportok megjelenéséhez vezetnek a munkásosztályon belül, a különböző történelmi korszakokban változtak az egész társadalom struktúrájában végbement változásokkal együtt. Az osztályok struktúrájában akkumulálódnak a társadalomban meglevő különbségek. E különbségek alárendeltségi viszonyát az egész társadalom különbségeinek alárendeltségi viszonya határozza meg. A szocializmusban döntő jelentőségre tesz szert a kollektivizmus társadalmi viszonya, amelyet a társadalom tagjainak a termelési eszközökhöz való viszonya határoz meg, s amely gazdasági alapja a társadalmi csoportok mély érdekközösségének, a szocializmusra jellemző társadalmi struktúra törvényszerű átnövésének a kommunista típusú társadalmi struktúrába. A termelőerők mostani fejlettségi szintjén azonban még megmarad a munka társadalmi-gazdasági különbözősége, ami azt eredményezi, hogy a szocialista társadalom tagjai — formálisan az össztársadalmi tulajdon egyenjogú társtulajdonosai — eltérő mértékben realizálják társadalmi funkciójukat, a kollektív tulajdon gazdáinak funkcióját. A szocializmusra jellemző munkamegosztás ily módon alapul szolgál a dolgozók különböző csoportjainak tényleges egyenlőtlenségéhez. A termelésben való részvétel történelmileg meghatározott különbözősége ezért

alapvető körülmény a szocializmus osztályainak strukturális jellemzésében. Ez határozza meg a szovjet munkásosztály alapvető társadalmi csoportokra tagozódását.

A szerzők — mint látható — új megfontolásokkal járulnak hozzá a szocialista társadalom csoportszerkezete körül folyó vitához. Meglehetős egyértelműséggel foglalnak állást azok mellett, akik a csoportstruktúra alakulásának alapvető tényezőjét a munkamegosztásban jelölik meg. A magunk részéről azt tartjuk, hogy a társadalom csoportstruktúrája csupán a differenciálódás, a különbözőségek oldaláról nem jellemezhető. Még kevésbé lehetséges ez a csoportstruktúra alakulásának, változásainak leírása esetén.

A szerzők hipotézisüket leningrádi gépipari üzemekben folytatott vizsgálatok során ellenőrizték. E vizsgálatok részleteit a tanulmányból nem ismerjük. A szerzők azonban beszámolnak arról, hogy az entrópialemzés általuk alkalmazott módszere a tapasztalatok szerint megbízhatóbbnak tűnt, mint a P. Lazarsfeld által javasolt módszer, melynek alapját a „tulajdonságok tere" képezi.

10. G. G. Dadamjan, A. I. Szemjonov és V. G. Tupicin soron következő tanulmánya rendkívül aktuális problémával foglalkozik. A szervezeti döntéshozatal hálómodelljének kidolgozására, a döntési háló matematikai leírására tesznek kísérletet.

A kötet második felében közreadott tanulmányok *konkrét kutatások eredményeiről* számolnak be.

11. V. N. Subkin írása a fiatalok pályaválasztásával kapcsolatos azon vizsgálatsor eredményeit foglalja össze, amelyet a novoszibirszki kutatók folytattak 1962 és 1966 között. Subkin rámutat, hogy a pályaválasztás előtt álló fiatalok társadalmi magatartása igen bonyolult jelenség, amelynek jelentős hatása van a társadalmi fejlődésre. A vizsgálati eredmények alapján adatszerűen bizonyítja, hogy a szakmák értékelésében élesen kirajzolódó különbségek mutatkoznak a fiúk és a lányok között; a falvak, a kis, közepes és nagy városok lakói; továbbá az egyes társadalmi csoportok képviselői között. A megkérdezett fiatalok több mint háromnegyede a szellemi pályák felé vonzódik. A fiatalok körében a fizikai-matematikai tudományoknak van a legnagyobb presztízse, ezt követik a természettudományok, végül pedig a humán tudományok. A legalacsonyabbra a filológiát és a közgazdaságtant értékelték. Ellentmondás keletkezik a szellemi pályák felé törekvők igen magas száma és a felsőfokú képzésbe bekerülők tényleges aránya között. Míg a pályák iránti vonzalmakat a társadalmi csoporthovátartozás nem befolyásolja lényegesen, addig a valóságos pályamegoszlást már annál inkább. A társadalom arra törekszik, hogy mindenki számára egyenlő tanulási lehetőséget biztosítson. Ugyanakkor az azonos képességű, de különböző alappal rendelkező fiatalok tanulási lehetőségei gyakorlatilag nagyon is eltérőek, annak következtében, hogy a családok anyagi helyzete különböző, hogy a szülők iskolai végzettsége, a lakóhely jellege, a tanintézmények területi megoszlása és a tanítás színvonala más és más. Éppen eme objektív körülmények megváltoztatása jelenti a tanulási lehetőségekben meglevő különbségek felszámolásának legfőbb útját. Az a téren megérett intézkedések megalapozása mindenképpen igényli a pályaválasztással összefüggő jelenségek gondos szociológiai tanulmányozását. Subkin fejtegetései figyelemre méltóak, mivel hazánkban is hasonló gondokkal nézünk szemben. A szovjet kutatók vizsgálatai megerősítik az oktatásügy fejlesztésével, a fizikai dolgozók tehetséges gyermekeinek fokozottabb segítségével kapcsolatos törekvéseink helyességébe vetett hitünket.

12. J. A. Zamoskin, L. N. Zsilina és N. T. Florova közös tanulmánya a tömegfogyasztás és a személyiség kérdésével foglalkozik. A tanulmány széles körű empirikus vizsgálatokon alapszik. A szerzők emlékeztetnek arra, hogy a tömegfogyasztás problémáit a nyugati szociológiában egyoldalúan közelítik meg, vagy csak a fogyasztási szokások manipulatív befolyásolása, vagy csak a személyiség torzulását eredményező hatása oldaláról elemzik. A munkásmozgalom álbaloldali revizionista irányzatai pedig az elpolgáriasodás fenyegetését vélik felfedezni a szocialista országokban az anyagi életviszonyok javulásában. A szovjet társadalomban is hatnak még olyan, egy megelőző időszakból átörökölt nézetek, amelyek szerint az anyagi javak megbecsülése egyenlő a társadalmi és szellemi értékek lefokozásával és a személyiség kóros torzulásaival. E szemlélet korlátozza az anyagi ösztönzés hatókörét, s ily módon diszfunkcionális hatást gyakorol a termelés, áttételesen pedig a társadalom fejlődésére. A szerzők vitába szállnak azzal az egyes etikai irodalmakban előforduló képzettel, mely szerint az értékek anyagiakra és szellemiekre oszthatók, s amelyek közül a szellemiek eleve magasabb rendűek, az anyagiak pedig állítólag szükségképpen alacsonyabb rendűek. A szerzők tényszerűen bizonyítják, hogy az említett értékek közti különbség feltételes, hiszen számos anyagi érték (például a tömegkommunikációs és a tömegközlekedési eszközök) éppen arra hivatott, hogy szellemi javakat tegyen hozzáférhetővé az emberek számára. Az a felfogás is téves, hogy a személyiséget és erkölcsi arculatát kizárólag a társadalomhoz és más személyekhez fűződő viszonya minősíti. Ilyen nézőpontból nem elhanyagolható az embereknek a tárgyakkal szembeni viszonya sem, annál is inkább, mivel utóbbi gyakran — tárgyiasult formában — az előbb említetteket is kifejezi. A szerzők kimutatják, hogy a szovjet dolgozók javuló életkörülményei nem keresztezik, hanem elősegítik azt, hogy harmonikus, kommunista típusú értékrend szabja meg életvitelüket. A tanulmányban felvetett problémák rendkívül aktuálisak hazánkban is. Az egyoldalú tömegfogyasztói életmodellek a szocialista országok számára elfogadhatatlanok. Sürgető feladatunk a magas rendű szocialista életideál konkrétebb körvonalazása, s ehhez hozzásegít a szovjet kutatási tapasztalatok feldolgozása. Szükséges ez, mivel a fogyasztói társadalom hamis eszményei bizonyos mértékben országunkban is terjednek. Egyébiránt a szerzők gondolatai a magyar közvélemény előtt korábbról is ismertek, mivel „*Fogyasztás, szükségletek, ifjúság*" c. könyvük előzőleg már megjelent magyar nyelven.

13. V. B. Olsanszkij tanulmányát a személyiség és a társadalmi értékek kérdésének szenteli. Beszámol arról a vizsgálatsorról, amelyet egy kutató kollektíva több ipari nagyüzemben huzamos időn keresztül, igen változatos és komplex módszerekkel folytatott. E vizsgálatok megkülönböztető vonása éppen az alkalmazott eljárások sokfélesége. Éltek a résztvevő megfigyelés, a kikérdezés, az interjú, a kísérletek és a szociometriai kiscsoport-vizsgálat számos fogásával. A vizsgálatok ilyen aprólékossága, módszertani összetettsége és szakmai műgondja példamutató. A kutatók végkövetkeztetése az, hogy a szovjet dolgozók életcéljait és értékorientációit a társadalmi, erkölcsi és szellemi ideálok és javak preferálása, nagyra becsülése jellemzi. Hiányoltuk, hogy a vizsgálatok szervezői — az előző tanulmány szerzőivel ellentétben — viszonylag csekély figyelmet szenteltek az anyagi értékekkel szembeni viszony behatóbb elemzésének.

14. L. A. Gordon, V. J. Volk, Sz. E. Gyenkin, E. B. Klopov és Sz. N. Szokolova írása a szabad idő egy olyan eredeti és ígéretes tipológiáját ismerteti, amelyet közösen alakítottak ki és konkrét vizsgálat keretében vetettek alá próbá-

nak. A szokásos időmérleg-elemzések rendszerint elkerülik az időfelhasználás direkt tipizálását, és eleve különböző társadalmi csoportok időfelhasználási szokásai szerint alkotják meg az időráfordítások tipológiáját. Eközben szem elől tévesztik, hogy ezen az úton nem az időfelhasználás klasszifikációjához jutnak el, nem meghatározott, objektíve létező viselkedés-típusokat határoznak meg, hanem a különböző társadalmi, demográfiai, kulturális csoportok időráfordításait mutatják be. A szerzők arra tettek kísérletet, hogy a többdimenziós elemzés segítségével, közvetlenül a vizsgálati adatokból alkossák meg a szabad idő felhasználásának tipológiáját. Az időfelhasználás mutatóinak halmazát úgy fogták fel mint a többdimenziós tér objektumait, s ezek eloszlását, sűrűsödéseit elemezték. A vizsgálat érdekessége, hogy az időfelhasználás ily módon nyert típusait utóbb visszavetítették a mintában szereplő személyek szociális, demográfiai, képzettségi stb. csoportok szerint megoszlására, s itt jellemző egyezéseket tapasztaltak. Nézetünk szerint az időfelhasználás direkt tipizálása nem helyettesítheti, nem pótolhatja a társadalmi csoportok szerinti tipizálást, bizonyos esetekben azonban — kontroll és visszacsatolás eszközeként pedig szélesebben is — igen eredményesen alkalmazható.

15. A kötetet N. A. Aitovnak a munkaerővándorlás társadalmi problémáival foglalkozó írása zárja. A szerző rámutat, hogy jelenleg a Szovjetunióban is, a többi szocialista országokban is napirenden van a gazdaságirányítás új rendszerének kialakítása. E körülmény a munkaerő-vándorlás problémájának sokoldalú megközelítését követeli. A munkaerő-vándorlás a munkaerő mozgásának olyan formája, amelyet két körülmény hív létre: a dolgozó elégedetlensége a vállalati munkával és a helyi életkörülményekkel, vagy a vállalat elégedetlensége az adott dolgozóval szemben.

Aitov és munkatársai éveken át kiterjedt vizsgálatokat folytattak a Szovjetunió különböző területein, s a tanulmány megállapításai e vizsgálatok eredményeire támaszkodnak. A szerző rámutat, hogy a munkaerővándorlás a Szovjetunióban számottevő. Alakulásában közrejátszanak más társadalmi folyamatok is. A fiatal munkásnemzedéknek például több mint egyharmad része középfokú, illetve magasabb végzettséggel rendelkezik. Az iskola megfelelő ismeretekkel vértezi fel őket, ugyanakkor azonban kinevel bennük olyan intellektuális igényeket és a munkára vonatkozó elképzeléseket, amelyeket az élet jelenleg nem képes teljes mértékben kielégíteni. A szellemi foglalkozást választó iskolás fiatalok száma például kétszeresen meghaladja az ország ilyen jellegű munkaerőszükségletét. 1970-ben bevezetik az általános középiskolai oktatást, s ezzel az említett ellentmondás tovább éleződik. Az egyik kiutat a technikai fejlődés ütemének meggyorsítása jelentheti, ez azonban hosszú időt igényel. Könnyebben járható a másik út, nevezetesen az, hogy ésszerűbben hasznosítsák a munkaközi beosztásoknál a középfokú végzettséggel rendelkező dolgozókat. A munkaerővándorlás a mérnök-technikus dolgozók körében is számottevő. A mi tapasztalatainkkal is egybevág Aitov azon megállapítása, hogy adminisztratív eszközökkel a munkaerő-vándorlást nem lehet hatékonyan szabályozni. Az eredményes befolyásolás fő eszköze a vállalati munkaviszonyok és a helyi életkörülmények javítása, vonzóvá tétele. A munkaerő-vándorlást valóban nem lehet csak negatív vagy csak pozitív előjellel illetni. Folyamatait azonban mindenképpen tanulmányoznunk kell, hogy képesek legyünk előre jelezni, tervezni és céltudatosan alakítani ezt a jelenséget.

*

A kötet méltó módon reprezentálja a szovjet szociológiát, annak magas színvonaláról tanúskodik. Jól szemlélteti az ottani kutatások tematikus és módszertani sokrétűségét, a vizsgálatok nagy volumenét. A válogatás felhívja figyelmünket arra is, hogy az eddiginél sokkal szorosabb együttműködésre kell törekednünk a szovjet és általában a baráti országokban tevékenykedő kutatókkal, hiszen szemléletünk azonossága mellett — mint ez a válogatásból is kitűnik — problémáink is sokban közösek. Mielőbbi megoldásuk jórészt attól függ, hogy milyen gyorsan és mekkora hatékonysággal sikerül kiépítenünk a marxista kutatók nemzetközi együttműködését.

A kötetbe foglalt tanulmányok érzékeltették, hogy a szovjet szociológusok a dialektikus és történelmi materializmus tanításaira támaszkodva állhatatosan védelmezik a marxizmus pozícióit, számunkra is tanulságos igényességgel foglalkoznak az elmélet és a metodológia kérdéseivel, s a társadalmi élet új jelenségeinek alkotó vizsgálatára támaszkodva következetesen bírálják és elutasítják a polgári szociológia téves tanításait. Láttuk, hogy a marxista szociológia alapkérdéseiben tanúsított példamutató egység talaján kisarjad a vizsgálati problémák sokoldalú s nem ritkán eltérő megközelítése, érzékelhető volt a kutatói bátorság, a szakszerűségre törekvés, a tisztes és gyümölcsöző szakmai viták olyanynyira nélkülözhetetlen légköre. A kötet összeállítója, Farkas János, elkerülte az álláspontok egyöntetűvé egyszerűsítésének veszélyeit, sikerült konfrontálnia és ütköztetnie az elütő véleményeket.

A kötet a „Szovjet szociológia ma" címet viseli. Valójában azonban nem annyira a ma, mint inkább a közelmúlt, a „tegnap" szovjet szociológiáját mutatja be, hiszen a tanulmányok jó része öt-hat éve íródott, s ez a könyvek hosszú átfutási idejének kellemetlen, de kényszerű velejárója. Kívánatos lenne, hogy a magyar nyelven publikált monográfiák mellett a mostanihoz hasonlóan időről időre kézbe adják a szovjet szociológusok tanulmányainak legjavát a jövőben is.

Nagy Emil

MAGYAR VÁROS- ÉS ÜZEMSZOCIOGRÁFIA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT: MÉRLEG ÉS VISSZATEKINTÉS

RÉZLER GYULA

A két világháború közötti magyar társadalomkutatás tulajdonképpen az 1933 és 1943 között eltelt 10 évre szorítkozott. Az első világháború utáni 13—14 évben a hivatalos köröknek a szociológia iránt tanúsított idioszinkráziája majdnem lehetetlenné tette a társadalom kritikai vizsgálatát. 1943 után pedig a felbomlásban levő állami és társadalmi környezetben mindennemű rendszeres tevékenység egyre értelmetlenebbé vált.

De az 1933 és 1943 közötti tíz év a ma perspektívájából is a magyar társadalomkutatás talán legizgalmasabb időszakának tűnik. A harmincas évek elején a Bethlen-korszakot követően a „szürke nyomás" mintha kissé felengedett volna; egyidejűleg egy új generáció lépett a színre, mely részben nyugtalansággal, részben aggodalommal szemlélte az akkori magyar társadalmat és változásokat kívánt vagy követelt. Ez az új generáció ösztönösen érezte, hogy a félfeudális dzsentri rendszer reménytelenül elavult, és furcsán anakronisztikusnak hatott még a Magyarországot körülvevő polgári társadalmakhoz viszonyítva is.

Az 1929-es gazdasági válság még inkább kihangsúlyozza társadalmunk hiányosságait. A fiatalok és az idősebb korosztálybeli entellektüelek tisztában voltak azzal, vagy ösztönösen érezték, hogy változásokra van szükség, és azokra fel kell készülniük. Az ekkor elemi erővel meginduló társadalomkutatás elsősorban az új generáció nyugtalan törekvéseivel magyarázható, hogy készen legyenek társadalmunk megismerésével és felmérésével akkorra, amikorra a várt változások majd bekövetkeznek.

Amikor a harmincas évek új generációja társadalmával ismerkedni kezdett, a társadalmi térképen számos fehér foltot, *terra incognitát* talált. A magyar társadalom akkori rajza valahogy úgy nézett ki, mint a 19. századbeli afrikai térképek: teli fehér foltokkal, amik felfedezetlen területeket jeleztek. A harmincas évek magyar társadalmának számos vetülete ismeretlen volt nemcsak az új generáció érdeklődő tagjai számára, hanem azoknak is, akik annak idején az országot vezették. A falusi társadalomról csak romantikus elképzelések voltak. Az ipari munkásság kialakulásának körülményei a ködös történelmi homályba vesztek, és e növekvő társadalmi réteg korabeli problémáinak tanulmányozása tabunak számított. Ilyen körülmények között indultak a harmincas évek kérdező fiataljai a magyar társadalom felfedezésére, hogy a magyar társadalom térképéről a fehér foltokat eltűntessék.

Az 1933 és 1943 között eltelt tíz esztendő társadalomkutatásának kiértékelése még mindig hiányos és mozaikszerű. A megjelent kritikai művek majdnem kizárólag a falukutatással és annak ideológiai szerepével foglalkoztak. Ugyanakkor a harmincas években keletkezett üzemi és városszociográfiák alig részesültek figyelemben. Még a negyvenes évek elején e sorok írója kísérletet tett

arra, hogy a két világháború között megjelent társadalomrajzokat listázza, kategorizálja és elsősorban módszertani szempontból kiértékelje. De az író akkor még túl közel állt korához, hiányzott a megfelelő történelmi perspektíva. Húsz évvel később két kezdeményezés is történt, hogy a második világháború előtt megjelent város- és üzemkutatás érdekesebb és jellemzőbb műveit összeválogassák és a mai magyar közönségnek bemutassák. A *Vasszínű égbolt alatt* c. városszociográfiai gyűjtemény 1961-ben jelent meg. Előszavában Kende István szerkesztő elsősorban ideológiai alapon értékelte a gyűjteményben szereplő műveket. Ez az antológia távolról sem teljesen reprezentálja a harmincas évek városszociográfiáit, mert Kende csak azokat a műveket válogatta be, amelyeknek az írói ideológiailag elfogadhatónak minősültek.

Gondos Ernő hasonló jellegű antológiája *(A valóság nyomában, 1963)* minden szempontból előrelépést jelent az előbb említett műhöz képest. Az antológiában szereplő művek kritikai elemzése részletesebb, teljesebb és objektívabb, mint Kendéé. Gondos kötetébe azoknak az írásait is beválogatta, akiket aligha számíthattak a politikailag haladók közé, de akik annak idején érdemben hozzájárultak a város és az üzem társadalmának feltárásához. Ezért mind a mai napig *A valóság nyomában* első kötete nyújtja a leghitelesebb képet a harmincas évek városi és üzemi társadalomrajzáról.

Mindazonáltal a magyar társadalomkutatás *„Sturm und Drang"* periódusának összefoglaló kritikai kiértékelése még mindig nem történt meg. E tanulmány különböző okoknál fogva nem vállalkozhat e feladat elvégzésére, bár a szerző úgy érzi, hogy mint a harmincas évek társadalomkutatásának résztvevője és szemtanúja, észrevételeivel és visszatekintésével talán egy lépéssel közelebb hozhatja egy összefogó és teljességre törekvő kritikai munka megírását.

E célnak megfelelően tanulmányom két egymást kiegészítő részből fog állni. Az első részben megkísérlem, hogy a két világháború közötti városi és üzemi társadalomkutatás hátterét vázlatosan megrajzoljam és bizonyos jellemző vonásokra a figyelmet felhívjam; a második részben pedig saját üzemszociográfiai munkásságomra való visszaemlékezésen keresztül érzékeltetni szeretném a harmincas évek légkörét, azokat a nehézségeket és problémákat, amelyekkel az akkori idők társadalomkutatóinak szembe kellett nézniük.

I.

Míg a fiatal magyar társadalomkutatók a harmincas években az előképzés és a gyakorlat majdnem teljes hiányának tulajdonítható bizonytalansággal közelítették meg érdeklődésük tárgyát és területét, addig az első világháborút követő években a nyugati országokban a társadalom tudományos megismerése nagy lendülettel haladt előre. Amikor a harmincas évek elején a magyar fiatalok eszmélni kezdtek, a nyugat-európai és amerikai társadalomtudósok már komoly eredményeket értek el a város és üzem társadalmának módszeres megismerése terén. Ezeken a területeken a kutatás annyira elmélyült, hogy a szociológia keretein belül a városszociológia és az iparszociológia önálló tudományággá fejlődött.

A rendszeres városszociológia kezdetei Amerikában a „chicagói iskola" nevéhez fűződnek. Burgess és Park, a University of Chicago szociológiai professzorai 1925—26-ban szerkesztettek két gyűjteményes kötetet. E munkákban meg-

jelenő egyéni tanulmányok a városszociológia alapvető módszertani és elvi kérdéseit tisztázták. A Lynd házaspár 1929-ben megjelent városszociológiai monográfiája *(Middletown)* egy tipikus amerikai középváros társadalmát rajzolta meg. A Middletown számos hasonló munkának szolgált a modelljéül, amelyek együttesen az amerikai kis- és középváros akkori társadalmáról meglehetősen hű képet nyújtottak. McKenzie klasszikus műve *(The Metropolitan Community)* a mindinkább előtérbe nyomuló óriásváros társadalmát és annak problémáit mutatta be 1933-ban. Ezekről az alapokról elindulva a harmincas évek legelejétől kezdve egyre nagyobb számban jelentek meg eredeti monográfiák és összefoglaló tankönyvek, amelyek kizárólag a város szociológiai ismeretanyagát tárták az érdeklődők elé. E folyamat további eredményeképpen a nagyobb amerikai egyetemek társadalomtudományi fakultásán a városszociológia művelésére külön tanszékeket állítottak fel.

A nyugati államokban az ipari és üzemi társadalomkutatás elsősorban az ún. munkatudományi intézetekben (Industrial Relations Institute) történt. Amerikában a harmincas évek elejétől kezdve a vezető egyetemek egymás után szerveztek munkatudományi intézeteket, amelyeknek az ipari társadalom és a munkaviszonyok kutatása és tanítása lett fő feladatuk.

Bár a város- és üzemkutatás terén az első világháború után az USA játszott kezdeményező szerepet, a nyugat-európai és skandináv államokban hasonló irányú fejlődéssel találkozhatunk. Mind az amerikai, mind a nyugat-európai város- és üzemkutatást az jellemezte, hogy az uralmon levő rendszer az ilyen irányú tevékenységet nemcsak jóváhagyta, hanem azt anyagilag is támogatta; a kutatások a vezető állami és magánegyetemek keretein belül folytak; azokban szakképzett tudósok vettek részt, akik a városi vagy üzemszociológiai kutatást és tanítást főfoglalkozásuknak tekintették.

A város- és üzemszociológia terén végbement külföldi fejleményekre elsősorban azért hivatkozom, hogy ezzel is érzékeltessem azokat a nehézségeket, amikkel a fiatal magyar társadalomkutatóknak a harmincas években meg kellett küzdeniük és amelyek az akkori idők társadalomkutatásának műfaját és színvonalát szükségszerűen meghatározták.

Elsősorban, az akkori magyar társadalomkutatás a hivatalos körök részéről nemcsak hogy nem részesült anyagi vagy erkölcsi támogatásban, de azok a fiatal magyar társadalomkutatók munkásságát vagy aktívan hátráltatták, vagy közönyösen szemlélték. Másodszor, a magyar társadalomkutatás mögött alig álltak egyetemi és más tudományos intézetek, amelyek ilyen kutatások rendszerességét és folyamatosságát biztosították volna. Csak egy-két intézetről tudok, ahol fiatal tudósoknak alkalmuk volt mellékesen a társadalomkutatásra; és ezeknek a tevékenysége is túlnyomó részben a falukutatásra szorítkozott. Talán Magyari Zoltán budapesti tudományegyetemi tanár Közigazgatási Intézetében működő fiatal munkaközösségnek a tatai járásban végzett kutató munkája esett részben a város-, részben az üzemszociográfia keretébe. Krisztics Sándor pécsi egyetemi tanár Magyar Szociográfiai Intézete ugyan a szociográfiai jelzőt nevében foglalta, empirikus társadalomkutatással igen keveset foglalkozott; inkább annak segédtudományait (statisztika, bibliográfia, helytörténet) művelte.

Tudományos intézmények hiányában a magyar társadalomkutatók semmi előképzésben nem részesülhettek. Így a harmincas évek társadalomkutatói, legalábbis a szociológia terén, majdnem kivétel nélkül autodidakták voltak, akik kezdetben vagy semmit, vagy keveset tudtak a társadalomkutatás mód-

szereiről, elméletéről és empirikus technikájáról. De legnagyobb részük írástudó volt, akik ha kezdeti bizonytalansággal is, de helyes ösztönökkel mozogtak a társadalomkutatás számukra addig ismeretlen területein. Néhány társadalomkutató a szociológiával rokon közgazdasági vagy statisztikai tudományágakban nyert kiképzést, és az ott tanult módszereket több-kevesebb sikerrel alkalmazta a társadalomkutatásban.

Végül, a harmincas évek magyar társadalomkutatóit nyugati társaikkal ellentétben az is jellemezte, hogy a társadalomkutatást mintegy szabadidejükben, mellékfoglalkozásként folytatták, mert abból megélni nem tudtak; a szó legnemesebb értelmében amatőröknek számítottak. Majdnem mindegyiküknek volt egy főfoglalkozásuk, más szakterületen, melynek sok esetben vajmi kevés köze volt társadalomkutatói tevékenységükhöz. Többen szépírók voltak, jó néhányan orvosok, közgazdászok, tanárok és egyéb értelmiségiek.

Nem vitás, hogy a fenti körülmények miatt a magyar társadalomkutatók erősen hátrányban voltak a nyugati társadalmak szakképzett kutatóival szemben, és ezért nem lenne igazságos munkásságukat a nyugati szociológusok eredményeivel összehasonlítani.

Bár a fenti körülmények a második világháború előtti magyar társadalomkutatókat majdnem kivétel nélkül jellemezték, e csoport távolról sem tekinthető egységesnek; tagjai mind személyiségükben, mind társadalomkutatásuk irányzatában és műfajában jelentősen különböztek. Ezért a továbbiakban megkísérlem a társadalomkutatók profiljának megrajzolását; kimutatom közös és megkülönböztető vonásaikat.

Elsősorban érdeklődésük területe szerint falukutatókra és városkutatókra oszlottak. Ez a megkülönböztetés talán mesterségesnek tűnik, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy e két csoportot szervesen összekötötték azok az írók, akik mindkét társadalmi területen kutattak. Erdei Ferenc, Darvas József és még mások, elsősorban falukutatók voltak, ugyanakkor azonban kisebb-nagyobb mértékben a városkutatásban is részt vettek.

Ez a tanulmány elsősorban a városi és üzemi társadalmak kutatóival kíván foglalkozni, ezért a falukutatók közül csak azokat az írókat fogja figyelembe venni, akik a városi társadalmak leírásában is résztvettek.

A városkutató művek és íróik profiljának a megrajzolásához szükség van azonban arra, hogy a jelentősebb város- és üzemszociográfiai munkákról sommás leltárt vegyünk. E művek számbavételében az alábbi forrásmunkára támaszkodtam: *Falukutatók és szociográfusok* (III. fejezet), *Vasszínű égbolt alatt, A valóság vonzásában* (I. kötet). Meg vagyok győződve arról, hogy e forrásmunkák alapján e tanulmány tárgykörébe eső munkák 90%-át azonosítani tudtam. Miután tudományos jellegű társadalomkutatás a választott időszakban alig volt, az üzemmel és várossal foglalkozó egykori művek között azokat is számba vettem, amelyek a szépirodalom oldaláról közelítették meg a társadalmi valóságot. Ha csak azokkal a művekkel foglalkoztam volna, amelyek a tudományos szociográfia módszertani követelményeit maradéktalanul kielégítették, e szemle csak néhány munkára szorítkozna.

Végül is összesen 50 művet találtam, melyek a két világháború között, nagy többségükben 1933 és 1943 között jelentek meg; 24 városkutatással, 26 pedig üzemkutatással foglalkozott. Az üzemszociográfia viszonylagos fejletlenségét aláhúzza az a körülmény, hogy a 26 műből 12 egyetlen tanulmánykötetben került kiadásra *(Magyar gyári munkásság: Szociális Helyzetkép)*.

Feltűnő, hogy míg a harmincas években falukutatással számos könyv, tanulmány és cikk foglalkozott, addig a város és üzemkutatás terén aránylag kevés mű jelent meg. E jelenségnek kettős magyarázata is van. Elsősorban, a társadalomkutatók legnagyobb részének népi vagy romantikus orientációja volt. Többségükben maguk is parasztszármazásúak voltak, és érthetően azon problémák iránt érdeklődtek, amiket személyesen megfigyeltek. De objektív alapon is abban az időben a falusi társadalom kérdései nagyobb figyelmet érdemeltek. Bár a városok és üzemek is tele voltak égető társadalmi problémákkal, a falvakban még kirívóbb volt a helyzet. A falu társadalmi fejlődése lényegesen elmaradt a városoké mögött. Az utóbbiak elérkeztek a kapitalista fejlődési fokra, annak minden előnyével és hibájával. De a falu a harmincas években is még mindig a késői feudális rendszer nyomait viselte. A város és a falu fejlődése közötti döntő különbség már egymagában megmagyarázza a falukutató művek bőségét.

Visszatérve a város- és üzemszociográfia mennyiségi felméréséhez, eltérés mutatkozik a leltárunkban szereplő művek és íróik száma között. Az 50 mű mindössze 37 író alkotása, egyes szerzők tollából több mű is származik, néhány szociográfiának viszont több szerzője volt.

A 37 szerző egyetlen közös vonását talán csak a magyar társadalom iránti érdeklődésükben jelölhetjük meg, egyébként mind főfoglalkozásuk, mind célkitűzésük (ideológiájuk) és főleg műfajuk tekintetében erősen különböztek egymástól. A társadalomkutatók főfoglalkozásának kérdése azért érdekes, mert ahogy már előbb jeleztem, a legtöbb a társadalomkutatást mellékfoglalkozásként szabad idejében folytatta. A 37 író között összesen kettőt találunk, akiknek főfoglalkozása társadalomkutatási tevékenységükkel egybeesett. Laky Dezső statisztikai professzor és Illyésfalvi Lajos, a fővárosi statisztikai hivatal igazgatója 1929 és 1931 között több kötetben ismertették bizonyos Budapesten élő foglalkozási és települési csoportok szociális viszonyait főleg a népszámlálás adatai alapján. Bár reformot követelő konklúzióig nem jutottak el, fontos társadalmi csoportok helyzetének módszeres vizsgálatával hozzájárultak Budapest társadalmának megismeréséhez.

De a többi 35 író főfoglalkozása többé-kevésbé eltért társadalomkutatói munkásságuktól. Ezért a harmincas évek magyar társadalomkutatóit az is jellemzi, hogy az életnek melyik területéről, melyik foglalkozási ágból közelítették meg a társadalmi problémákat. Nem vitás, hogy túlnyomó többségük entellektüel volt. Tizenhatan különböző tradicionális értelmiségi szakmában (orvos, tanár, tisztviselő) működtek; 11 újságíróként vagy szépíróként kereste meg a kenyerét; 6 munkás és 1 gyárigazgató képviselte a szembenálló osztályokat, végül 3 társadalomkutatónak a főfoglalkozását nem tudtam megállapítani. Az üzemkutatók között nagyobb a tradicionális értelmiségi foglalkozásúak aránya, míg a városkutatásban az újság- és szépírók domináltak.

Bár a városkutatók és üzemszociográfusok főfoglalkozása sokszor jelentős mértékben eltért társadalomkutatói tevékenységüktől, hiba lenne feltételezni, hogy a kettő között semmi összefüggés nem volt. Az írók és műveik vizsgálata arra mutat, hogy a szociográfusok főfoglalkozása gyakran befolyásolta társadalomkutatásuk témájának és műfajának megválasztását. Nem véletlen, hogy Németh László kutatásának tárgyául annak a polgári iskolának társadalmát választotta, ahol iskolaorvosként működött. Hasonlóképpen Földes Ferenc, a középiskolai tanár, tanulmányaiban elsősorban a munkásosztály iskolázottságával, illetve annak hiányával foglalkozott. Kovalovszky Miklóst, aki a pest-

szentlőrinci felső kereskedelmi iskola tanára volt, diákjainak és azok szüleinek társadalmi viszonyai érdekelték.

Bármilyen távol is esett a szociográfus főfoglalkozása társadalomkutatásától, az mégis rányomta bélyegét társadalomrajzának módszerére. Azok a szociográfusok, akik módszeres szakmai kiképzést kaptak, ezt társadalomkutatásukban is alkalmazták; a statisztikai technikák használata, a tárgy objektívebb megközelítése visszatükrözött egy más területen elsajátított módszerességet. Ezzel szemben azok a szociográfusok, akik újságíróként vagy szépíróként keresték meg a kenyerüket, benyomásaikat társadalomrajzukban is érzelmi és lírai keretben adták vissza; társadalomrajzaik különböző részei csak lazán függnek össze.

A szemlénkben szereplő írók között jelentős különbség mutatkozik kutatói munkásságuk céljaiban is. Eltérő motívumok és célkitűzések késztették a kutatókat arra, hogy főfoglalkozásuk mellett ezzel a tevékenységgel, ami anyagi előnyöket alig jelentett számukra, foglalkozzanak. A szociográfusok többsége (26) elsősorban bizonyos társadalmi területek és problémák megismerésére törekedett, noha nem vitás, hogy legtöbbjük a helyzet feltárásától, a problémák exponálásától azok megjavítását, reformálását remélték. Ezzel szemben egy jelentős, bár kisebbségben levő csoport elsősorban ideológiai célokat akart társadalomkutatásával szolgálni. Földes Ferenc, Gereblyés László, Jáhn Ferenc és e csoport többi tagja a városi proletárok helyzetének feltárásával, a szocialista vagy kommunista mozgalmat kívánták szolgálni. A társadalmi kérdéseket azért tanulmányozták, hogy a radikális változás szükségességét bizonyítsák.

A két csoport tehát nagyjából megegyezett abban, hogy a fenálló társadalmi viszonyokat kritizálták és azoknak a megváltoztatására törekedtek, lényegesen különböztek azonban abban, hogy milyen messzire voltak hajlandók elmenni a társadalmi változások terén. Az ún. nem-ideológus többség, legalábbis ebben az időben, megelégedett volna békés reformokkal és a félfeudális magyar társadalomnak a nyugati demokrácia elvei szerinti átformálásával. Az ideológusoknak, akik legnagyobbrészt az illegális kommunisták közül kerültek ki, természetesen más elképzeléseik voltak, és a proletariátus forradalmán keresztül a tanácsrendszer megvalósítására törekedtek.

Bár Szalai Sándornak igaza van abban, hogy a két világháború között üzemszociográfiák meglepően kis számban jelentek meg, abban téved, hogy e művek többségét illegális kommunisták írták. (*Élet és Irodalom*, 1961. ápr. 14.) A 26 üzem- és munkásszociográfiai mű között csak 10-et találtam, amit szociáldemokraták, illetve kommunisták írtak, elsősorban ideológiai céllal. Igaz, hogy a 16 nem-ideológiai tanulmány közül 12 egy gyűjteményes kötetben jelent meg.

Érdekes módon a harmincas évek társadalomkutatói több generációból verbuválódtak. Bár az élen járó írók között sok volt a fiatal, ha megvizsgáljuk a 37 író korát, azt találjuk, hogy közöttük majdnem egyenlően oszlottak meg a fiatal és az érettebb korosztály tagjai. Tagadhatatlan viszont, hogy a fiataloknak számarányuknál fogva nagyobb súlyuk volt, mert a legnagyobb hatású művek fiatal írók tollából kerültek ki.

A város és üzemkutatók a legszembetűnőbben talán műfajukban különböztek egymástól. Társadalomtudományi szakképzettség és a nyugati országokban rendelkezésre álló minták hiányában a szociográfusoknak maguknak kellett kifejezési formájukat megtalálni foglalkozásuk, iskolázottságuk és ideológiai beállítottságuk szerint.

A két világháború közötti társadalomkutatás műfajait különböző kritériumok alapján elemezhetjük. A *módszeresség* szempontja alapján a leltárunkban szereplő társadalomrajzokat három csoportba oszthatjuk. Az első csoportot azok a művek alkotják – szám szerint 24 – amelyek kutatásukban és eredményeik közlésében többé-kevésbé tudományos módszert alkalmaztak. Ebbe a kategóriába tartoznak Földes Ferenc, Jáhn Ferenc, Németh László, Kovalovszky Miklós, Laky Dezső, Illyésfalvi Lajos, Fülöp István, Reitzer Béla és e sorok írójának munkái.

A második kategóriába azokat a társadalomrajzokat sorolhatjuk, amelyek tisztán irodalmi eszközökkel érzékeltették a társadalmi problémákat. Ezt a műfajt az 50 munka közül csak négy képviseli, közöttük két karcolat Móricz Zsigmond tollából. A megmaradó 22 szociográfia illusztrálja a harmadik műfajt, ami az előző két típusnak a keveréke. A külföldi társadalomkutatás ismerete alapján meg vagyok róla győződve, hogy ezt az egyedülálló műfajt a magyar társadalomkutatók fejlesztették ki kifejezési formájukként a korábban tárgyalt környezeti tényezők hatása alatt. Az ún. irodalmi társadalomrajzot jellemzi, hogy elsősorban társadalmi tényeket kutat és mutat be, amelyeket sokszor statisztikai adatokkal támaszt alá; ugyanakkor szerkezete laza, az adatok elemzése felületes; ellenben arra törekszik, hogy a valóság hangulatát is reprodukálja, főleg irodalmi eszközök alkalmazásával. Azok az írók, akik ezt a műfajt használták, nemcsak olvasóik intellektusára akartak hatni, hanem — főleg ideológiai céljaik érdekében — azok érzelmeire, indulataira is. K. Nagy Magda ezt a műfajt találóan „lírával átszőtt szociográfiának" nevezi (*A Válasz*, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1963, 213. o.) Többek között Boldizsár Ivánt, Darvas Józsefet, Gereblyés Lászlót, Kállai Gyulát, Nagy Lajost találjuk azoknak az íróknak sorában, akik ezt a műfajt kifejlesztették.

A választott kutatási terület kiterjedése egy másik kritérium, aminek alapján a társadalomkutatók műfaját analizálhatjuk. E szempont megértéséhez figyelembe kell venni a nyugati szociográfia műfaját. Amerikai és nyugat-európai szociológusok abban az időben általában az egész társadalmi egység (város, ipar, üzem, foglalkozási csoport stb.) leírására törekedtek. Például egy város társadalmának vizsgálatakor nemcsak a szegény néposztályok viszonyait tárták fel, hanem a közép- és felső osztályokét is.

A magyar társadalomkutatók nagy része eltért ettől a mintától. Azok a szociográfusok, akik tudományos módszert használtak, többnyire egy egész társadalmi egységet tanulmányoztak. Ellenben a szociográfusok többsége, elsősorban azok, akik ideológiailag voltak motiválva, és az újszerű irodalom-szociográfiai műfajt használták, az egész társadalmi egység tanulmányozása helyett annak kisebb-nagyobb részére korlátozták vizsgálatukat. Módszerük ebben a tekintetben problema- vagy krízis-orientációjúnak tekinthető, mert rendszerint egy társadalmi egységnek azt a részét választották kutatásuk tárgyául, ahol súlyos társadalmi problémák voltak jelen, és radikális megoldást követeltek.

Ha megvizsgáljuk az ún. irodalmi szociográfusok témaválasztását, rögtön szembetűnik, hogy az esetek többségében külvárosi bérkaszárnyákat, nyomortanyákat, hátrányos helyzetben levő foglalkozási csoportokat tanulmányoztak, vagyis olyan társadalmi területeket, ahol a kapitalizmus problémái a legkirívóbbak voltak, és ahol a megoldás súlyos nehézségekbe ütközött.

Időnként maguk az ún. ideológus szociográfusok is elégedetlenek voltak a társadalom nagyobb összefüggéseit elhanyagoló műfajukkal. Így például

Jáhn Ferenc, a tudományos módszer alkalmazására törekvő ideológusok egyike, rosszallólag jegyezte meg: „hiányzik azonban a rendszeres városkutatás alapvetése, amely a sokkal bonyolultabb, több rétegű urbanizációs és koncentrált települési, termelési, fogyasztási és kulturális kérdésekkel próbálna megbirkózni." (*Jáhn Ferenc: A városkutatás problémái*, Vasszínű égbolt alatt, 19. o.)

A második világháború előtti magyar társadalomkutatás műfaját az is jellemzi, hogy a különböző művek milyen típusú kiadványokban jelentek meg, miután a megjelenési forma a mű terjedelmét és bizonyos mértékig az olvasóközönség minőségét is szükségszerűen meghatározta. A kiadvány formája alapján az 50 szociográfiai mű három kategóriába foglalható; könyv, folyóirattanulmány és napilap cikk. A szociográfiák jelentős része (19) haladó szellemű folyóiratokban jelent meg. A *Válasz*, a *Gondolat* és a *Kelet Népe* jártak elől társadalomrajzok publikálásában, de a *Szép szó*, a *Századunk* és a *Nyugat* is megjelentetett időnként ilyen típusú tanulmányokat. Könyvalakban 21 társadalomrajz jelent meg, de itt figyelembe kell venni, hogy 12 üzemszociográfia egy könyvben jelent meg, tehát tulajdonképpen 10 különböző kötetről van szó. Vagy 10 társadalomrajzot különböző napilapok közöltek, elsősorban a *Népszava* és a *Kis Ujság*. Ezeknek a társadalomrajzoknak volt a legnagyobb olvasóközönségük, de mondanivalójukat a napilap formája és adottságai erősen korlátozták, elsősorban mennyiségileg.

A harmincas évek társadalomkutatásának általános felmérésével kapcsolatban konkluzióként megállapíthatjuk, hogy ez a mozgalom, a nyugati szociológiával ellentétben általában nem öncélú tudományos tevékenység volt, hanem elsősorban a társadalom megismerése és reformálása iránti növekvő közszükségletet akarta kielégíteni. E cél elérése érdekében a politikai és tudományszervezeti környezetnek megfelelően a társadalomkutatók különböző műfajokat alkalmaztak. Míg jónéhányan tudományos módszerekkel vizsgálták a városi és üzemi társadalmat, addig számos kutató egy új műfajt alakított ki, ami a tudományos szociográfia és a szépirodalom különböző elemeit egyesítette magában. Ez a műfaj különösen alkalmasnak bizonyult arra, hogy a súlyosbodó társadalmi problémákat széles olvasó közönség elé tárja, és azt a problémák megoldása érdekében érzelmileg felrázza és politikailag mozgósítsa.

II.

Az első részben a harmincas évek magyar társadalomkutatásának a profilját igyekeztem körvonalazni. Ilyen természetű áttekintés szükségszerűen csak széles ecsetvonásokkal történhet. E műfaj keretében nehéz lenne az írók egyéni élményeit érzékeltetni és bemutatni azokat a sajátos körülményeket, amelyek az általános keretet kitöltötték. E hiányosság pótlására az előző részt ki szeretném egészíteni egy esettanulmánnyal: a saját magam üzemszociográfiai tevékenységére való visszaemlékezésen keresztül talán érzékeltethetem azokat az egyéni helyzeteket és körülményeket, amik a harmincas évek társadalomkutatóinak legalább is egy részét jellemezték.

Mi késztetett egy magamfajta középosztálybeli fiatalt a magyar munkásosztály múltjának és jelenének megismerésére? Az első lökést ebbe az irányba, ha közvetett úton is, Szekfü Gyula adta meg. A harmincas évek elején történelemszakos diák voltam az akkori Pázmány Péter Tudományegyetemen. Főleg

a társadalomtörténet érdekelt, és különösen a XIX. századbeli szocialista mozgalmakat tanulmányoztam. Ennek során az ilyen irányú magyarországi mozgalmaknak is utána néztem, de meglepően kevés és szórványos anyagot találtam. Már akkor eszembe jutott, hogy valakinek meg kellene írnia a magyar munkásmozgalom történetét, de arra az elhatározásra, hogy e munkához magam fogjak hozzá, csak akkor jutottam, amikor az akkoriban megjelent Szekfü—Hóman Magyar történetének utolsó kötetében közölt széljegyzeteket elolvastam. Szekfü a legújabb kor történetének forrásaival foglalkozva e széljegyzetekben meglehetősen furcsállotta, hogy a magyar munkásosztály történetének megírására még senki sem vállalkozott, és ezért ez a terület a magyar társadalomtörténet atlaszában mindeddig terra incognita maradt.

Miután esedékessé vált, hogy doktori disszertációmhoz témát válasszak, felkerestem Szekfüt, és hozzájárulását kértem ahhoz, hogy a magyar munkásmozgalom történetét disszertációként megírhassam. Szekfü a maga hűvös és kissé visszahúzódó módján tudomásomra adta, hogy szerinte túl nagy fába vágtam a fejszémet, és nem hiszi, hogy ezzel a nagy horderejű témával meg tudnék birkózni. (Szekfü emberiességét és korrektségét jellemzi, hogy amikor a *Magyar gyári munkásság kialakulása* a fenti beszélgetést követő negyedik évben megjelent, megüzente nekem, hogy a könyvet jónak találja.)

Bár Szekfü visszautasítása természetesen nem esett jól, mégsem hagytam magam a téma megírásáról lebeszélni, és mintegy magánvállalkozásként hozzáláttam az adatok összegyűjtéséhez. Miután másodlagos források ezen a területen alig léteztek, különösen a XIX. századvégi munkásmozgalommal kapcsolatban kizárólag eredeti forrásmunkákra kellett támaszkodnom. Elsősorban az abban az időben megjelent munkáspárti és szakszervezeti folyóiratokat, kiadványokat, és kongresszusi jegyzőkönyveket kutattam fel. A századforduló és az első világháború közötti erősen aktivizálódó munkásmozgalom megrajzolása komoly problémát jelentett egészen addig, amíg a Szabó Ervin fővárosi könyvtár pincéjéből ki nem ástam egy addig ismeretlen forrásmunkát: a budapesti rendőrségnek a munkásmozgalom különböző tevékenységéről a belügyminiszterhez felterjesztett titkos jelentéseit. 1899-től 1914-ig az évi jelentések részletesen beszámoltak a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek minden jelentősebb megmozdulásáról.

De a források kezdeti hiánya és a felkutatásukkal kapcsolatos nehézségek nem jelentették az egyedüli problémát a könyv megírásában. Az akkori társadalmi légkörben a munkásosztállyal és a munkásmozgalommal kapcsolatos kutatás az illetőt majdnem automatikusan gyanússá tette. Valahogy az a vélemény uralkodott, hogy a munkáskérdéssel még tudományosan is csak szocialisták és kommunisták foglalkoznak. Hozzáteszem, hogy abban az időben a munkásosztály történelmének tanulmányozásával kizárólag ideológiamentes céljaim voltak. Egyszerűen érdekelt és vonzott ez az eddig ismeretlen társadalmi terület.

Problémát jelentett a tanulmány megjelentetése is.

Részben ismeretlenségem, részben a téma miatt a könyvkiadókat nem érdekelte könyvem kézirata. Már kezdtem belenyugodni, hogy a munkásmozgalom története továbbra is „terra incognita" marad, mikor valaki azt tanácsolta, hogy Faust Imrével próbálkozzak meg. Faust fiatal korában részt vett az illegális kommunista mozgalomban és azóta a politikai rendőrség rendszeres felügyelete alatt élt, és időnként internálták is. Amikor szabadlábon volt, könyvkiadással és -terjesztéssel kereste meg a kenyerét. Természetesen kizáró-

lag haladó szellemű vagy témájú művekkel foglalkozott. Őhozzá vittem el a magyar munkásmozgalom történetének kéziratát. Néhány nap múlva értesített, hogy a mű érdekli, de mielőtt kiadását illetőleg döntene, meg akarja mutatni lektorainak. Ahogy később megtudtam, Gereblyés László, az író és Sándor Pál, a neves marxista filozófus olvasták el a kéziratot. Gereblyés Lászlóval személyesen is beszéltem, és közölte velem kritikai észrevételeit. Úgy látszik, hogy a lektorok kedvezően vélekedtek a kézirat felől, mert Faust elfogadta azt kiadásra. Sajnos a következő néhány hónapban Faust anyagi zavarokba került, és ezért a kiadás jogát átengedte a Rekord könyvkiadónak, amelynek a tulajdonosa liberális művek kiadásában specializálódott. A Rekord 1938 januárjában meg is jelentette könyvemet „*A magyar nagyipari munkásság kialakulása, 1848—1914*" címmel.

A kezdeti zökkenők ellenére Faust Imrével való kapcsolatom, ami később barátsággá fejlődött, megmaradt, és a következő nyolc évben megjelenő könyveimet vagy ő adta ki, vagy terjesztésükben vett részt. Többek között ő jelentette meg *A magyar nagyipari munkásság* . . . második kiadását 1945-ben.

Bár az előbb tárgyalt munka elsősorban a magyar munkásság történetével foglalkozott, megírásának és kiadásának körülményeit azért említettem itt meg, mert a munkásmozgalomra vonatkozó adatok gyűjtése és feldolgozása során támadt bennem érdeklődés a munkásság jelenlegi helyzete és viszonyai iránt. Így indult üzemszociográfiai munkásságom.

Ahogy már az első részben jeleztem, a harmincas évek társadalomkutatóinak komoly nehézségük volt az adatok gyűjtésével, különösen ha az egy politikailag érzékeny területen folyt. Az a kevés módszeres szociográfiai tanulmány, ami a harmincas években megjelent, többnyire azoknak a szerzőknek tollából származott, akik főfoglalkozásuk révén különböző társadalmi intézményeket és csoportokat jellemző adatokhoz hozzájuthattak. 1937—39-ben az Árelemző Bizottság előadójaként működtem, és e munkakör adott nekem is alkalmat arra, hogy bizonyos iparágakban és üzemekben az árelemzéssel párhuzamosan a munkásviszonyokat tanulmányozzam. Ilyen irányú érdeklődésem nem keltett feltűnést, miután a munkaköltségek az ár jelentős részét képezték. Így a vállalati vezetők természetesnek vették, hogy a munkabéreket és a munkásokkal kapcsolatos egyéb költségeket is alaposan szemügyre vettem. Ezen az úton számos, a munkásviszonyokra jellemző adatot sikerült összegyűjtenem, amire egyébként nem lett volna alkalmam.

Árelemző kiszállásaim során a hatvani cukorgyárba is eljutottam, majd 1938 tavaszán az alföldi téglagyárakat látogattam végig. Az ezekben az üzemekben gyűjtött eredeti adatok alapján írtam meg először a téglagyári munkások szociális helyzetképét, ami a *Kelet népe* 1938 novemberi számában jelent meg. (E tanulmányt Gondos Ernő is közölte *A valóság vonzásában* c. szociográfiai antológiában.) Ezt követte egy évvel később ugyancsak a *Kelet Népé*ben a cukorgyári munkásságról írt üzemszociográfiám. Részletes és autentikus adatok viszonyainak módszeres elemzése. Bár, őszintén szólva, a tanulmányok megírásával nem voltak ideológiai céljaim, meg vagyok győződve, hogy a rideg valóság szenvedélymentes feltárása, ami visszatükrözte a két iparágban dolgozó munkások sanyarú helyzetét, az olvasóra majdnem olyan hatással volt, mintha a társadalmi valóságokat ideológiai vagy érzelmi köntösben mutattam volna be.

A két üzemszociográfia megírásával az is célom volt, hogy kidolgozzak egy kutatási modellt (formát), amit a többi iparágakban létező munkásviszonyok tanulmányozására is fel lehet használni. E modell öt fő részből állt. Az első

rész a szóban forgó iparág hátterét mutatta be: az ipartelepek és a munkások számát, az ipar technológiai színvonalát és annak a munkafolyamatra való hatását. A második rész az iparág munkásainak társadalmával foglalkozott: a munkások foglalkozási rétegeződésével, a női és férfi munkások egymáshoz való arányával, az iparág jellegzetes munkástípusával. A harmadik rész a munkások szervezettségét vizsgálta meg: a szervezettség fokát, a munkaadónak a munkásszervezetekkel szembeni magatartását, a szervezkedésben részt vevő különböző irányzatú munkásszervezeteket és e szervezetekben végbemenő politikai és kulturális tevékenységeket. A negyedik rész a munkaviszonyok alakulását mutatta be: a munkanap hosszát, a munkabérek nagyságát és szóródását, végül, a fizetési módszereket. Az ún. munkásjóléttel foglalkozó ötödik rész, a vállalatoknak a munkabéren kívüli juttatásait és a vállalati munkásintézményeket vette szemügyre: a gyárgondozót, a munkásotthonokat, a kulturális és sportintézményeket, a nyaralási akciókat stb.

A fenti kutatási modell gyakorlati alkalmazására 1939-ben egy munkaközösséget szerveztem, melynek tagjai a fenti módszer felhasználásával a fontosabb iparágak munkásviszonyainak vizsgálatára vállalkoztak. Az azonos módszer használata lehetővé tette azt is, hogy a különböző iparágakban létező munkásviszonyokat azonos alapon összehasonlítsuk. A munkaközösség tagjai elsősorban a Miniszterelnökség Gazdaságtanulmányi Osztályán dolgozó kollegáim közül kerültek ki.

Bár a Gazdaságtanulmányi Osztály közgazdászai alkották az ipari szociográfiai munkaközösség magvát, két munkatárs kívülről csatlakozott hozzánk. Az egyik Bán Imre, a Salgótarjáni Kőszén személyzeti igazgatója volt, haladó kapitalista, akit 1944-ben a nyilasok öltek meg; Hegedüs-Bite András bőrgyári munkás és autodidakta társadalomkutató volt a másik, akit a MIKSZ-ben, a baloldali entellektüelek e szervezetében ismertem meg.

A fenti munkaközösség tizenegy fontosabb iparágban tanulmányozta a munkásviszonyokat. Munkájuk eredménye a *Magyar gyári munkásság — Szociális helyzetkép* címmel az 1940-es könyvnapon jelent meg. A könyvet a Magyar Közgazdasági Társaság adta ki, de mint a többi munkámat, ezt is Faust Imre terjesztette. Tudomásom szerint ez a munka volt magyar viszonylatban az első kísérlet arra, hogy a főbb iparágakban létező munkásviszonyokat összehasonlító módszerekkel kutassa és bemutassa.

Teleki Pál öngvilkossága után a Gazdaságtanulmányi Osztályt felszámolták, engem pedig baloldali „tendenciáim" miatt az állami szolgálatból eltanácsoltak. Bár a Chinoin gyógyszergyárban kapott állásomnak vajmi kevés köze volt iparszociográfiai érdeklődésemhez, ez irányú munkásságom tovább folytatódott. A körülmények szerencsés alakulása folytán alkalmam nyílt arra, hogy egy alapvető üzemszociográfiai kutatásban vegyek részt (természetesen a főfoglalkozásomtól engedett szabad időmben).

Kammer Éva, a Kammer Textilgyár tulajdonosának leánya egyetemi kollegám volt a történelem–földrajz szakon. Haladó szellemű diák volt, akinek, ahogy később megtudtam, komoly szerepe volt az apja gyárában bevezetett munkásjóléti intézkedésekben. Mikor a harmincas évek végén férje, Oberschall Viktor, átvette a Kammer-gyár igazgatását, Éva további reformokat tervezett, de megvalósításuk előtt meg akart ismerkedni az akkor fennálló munkásviszonyokkal. Nem bízott a személyzeti vezetők objektivitásában és egy kívülálló véleményét akarta kikérni. Végül is 1941 nyarán engem bízott meg azzal, hogy a Kammer-gyárban abban az időben alkalmazott kb. 1000 dolgozó munkafelté-

teleit és társadalmi viszonyait részletesen felmérjem. Miután biztosított arról, hogy a gyárvezetőség minden felvilágosítást meg fog adni és alkalmam lesz a munkások között is zavartalanul adatokat gyűjteni, elvállaltam a szemle elvégzését.

Kettős célom volt az *„Egy magyar textilgyár munkástársadalma"* megírásával. Először élni akartam az abban az időben kivételes lehetőséggel, hogy egy nagyvállalat munkástársadalmát korlátozás nélkül tanulmányozhassam; másodszor a szemle megírása során egy módszert akartam kialakítani, ami hasonló üzemszociográfiai monográfiák mintájául szolgálhatott volna.

A magyar üzemi szociográfia hőskorának egyik tanulmányozója részére talán érdekes feladat lenne fenti tanulmányomat összehasonlítani Gereblyés László hasonló tárgykörű társadalomrajzával, ami *„A textilipar dolgozói"* címen a *Válasz*ban jelent meg 1936-ban. Az összehasonlítás megmutatná a módszeres és ideológiai szociográfiák közötti hasonlatosságokat és különbségeket. Véleményem szerint a két műfaj az akkori társadalmi környezetben kiegészítette egymást. Különböző szemszögből és módszerekkel vizsgálták meg ugyanazt a jelenséget, és gyakran ugyanarra a konklúzióra jutottak. Itt jegyzem meg, hogy a *Népszabadság* 1967. május 14-i számában megjelent tanulmány, amely a Kőbányai Textilipar (korábban Kammer-gyár) akkori munkásviszonyait hasonlította össze a 25 évvel azelőtti helyzettel, az *„Egy magyar textilgyár munkástársadalmá"*-ra támaszkodott a textilmunkásoknak a második világháború alatti életsorsának ábrázolásában.

A fenti tanulmány különben a Magyar Ipari Munkatudományi Intézet első kiadványaként jelent meg 1943-ban. A MIMI 1943 nyarán jött létre jómagam és 1—2 hasonló érdeklődésű barátom magánvállalkozásaként. Azt terveztük, hogy az Intézet keretében részben továbbfolytathatjuk a módszeres üzemszociográfiai kutatást, részben felkészülünk a háború utáni társadalomkutatás feladataira. Valami anyagi támogatást kaptunk az Iparügyi Minisztériumtól és néhány magánvállalattól, az Intézet szerény tevékenységét részben én finanszíroztam a Chinointól kapott fizetésemből.

Az anyagi támogatásra való tekintet nélkül mind magam, mind munkatársaim hangsúlyoztuk az Intézet függetlenségét és az objektív kutatásra való törekvését. E cél megvalósítása érdekében munkatársaimat olyan módon válogattam össze, hogy az Intézet tudományos és ideológiai függetlensége, elsősorban az uralmon levő rendszerrel szemben biztosítva legyen. A MIMI-ben kezdte egyébként pályafutását Hegedüs András is, aki a szintén illegális kommunista Szücs Ferenccel együtt 1944 nyarán történt letartóztatásáig munkatársunk volt.

1944 nyarán az Intézet tudományos tevékenysége is befejeződött, és átalakult fedőszervvé az ellenállási mozgalom szolgálatában. 1945 tavaszán anyagi támogatás híján véglegesen beszüntette működését.

Üzemszociográfiai munkásságom vázolásával kapcsolatban ki szeretnék térni a falukutatókkal való viszonyomra is. Bár üzemszociográfiám műfaja jelentősen különbözött a falukutatókétól, a tudományos üzemkutatás mégis szerves része volt az akkori idők társadalomkutatásának. Ezt bizonyítja az is, hogy a falukutatók pozitíven reagáltak műveimre, és jó kapcsolatok alakultak ki közöttünk.

A falukutatók egy-két kivétellel falusi és kisvárosi származásúak voltak, míg a város- és üzemkutatók (mint magam is) a nagyvárosokban nőttek fel. Ennek ellenére a két társadalomkutató csoportot a társadalom problémái iránti érdek-

lődésük és a társadalom megreformálásának vágya közel hozta egymáshoz. Mikor a nagyipari munkásság kialakulásával foglalkozó könyvem megjelent, több neves falukutató elismerően nyilatkozott róla. Így Féja Géza egy egész hasábos cikkben ismertette a *Magyarország*ban. Örömének adott kifejezést, hogy a társadalomkutatás nemcsak a faluval foglalkozik, hanem az ipari munkásság felé is fordul; „egyre jönnek a világosságot gyújtó könyvek: ilyen könyv most Rézler Gyuláé a magyar nagyipari munkásság kialakulásáról". Később Féja meghívott, hogy jöjjek el a falukutatók kávéházi találkozójára, amit rendszerint szerda délutánonként tartottak a Centrál kávéházban. Ott találkoztam Erdei Ferenccel, Darvas Józseffel és Ortutay Gyulával is. E kapcsolatok révén sikerült két üzemszociográfiai monográfiámat elhelyeznem a *Kelet Népé*ben, ami elsősorban a falukutatók szócsöve volt.

A falukutatókkal való szívélyes viszonyom kissé elhidegült, mikor a „*Falukutatók és szociográfusok*" című esszében kritizáltam kutatási módszerük tudománytalan voltát. Tanulmányomnak az volt a célja, hogy a rendszeres magyar társadalomkutatást előmozdítsam, és ennek során rámutattam a múltban e téren elkövetett hibákra. A falukutató-mozgalom támadása nem volt célom. Ellenkezőleg, hangsúlyoztam a falukutatók politikai érdemeit, hogy nekik köszönhető számos felismerés, hogy „a magyar mezőgazdasági lakosság egy részének a jelenlegi életformája nem nyújt lehetőséget a fejlődésre, felemelkedésre", továbbá, a falukutatók „munkáik erős hangjával, rikító színeivel még inkább felkeltették a magyar társadalom érdeklődését szociális kérdéseink iránt".

A haladó szellemű írók között nem álltam egyedül a falukutatók iránti kritikámmal. Révai József tanulmánya ugyancsak rámutatott a módszeresség hiányára és a romantikus beállítottságra. De a falukutatók sértődése csak rövid ideig tartott. A németek bevonulása után megint ugyanabban a táborban találtuk magunkat, és a közös ellenség iránti harc elmosta a korábbi rossz érzéseket.

Eddig a saját visszaemlékezéseimen keresztül vizsgáltam üzemszociográfiai tevékenységemet a harmincas években és a negyvenes évek elején. Ennél lényegesen fontosabb, hogy mások — kortársaim és azok, akik utánam jöttek — hogyan ítélik meg korábbi munkásságomat. Könyveimnek és tanulmányaimnak megjelenésük idején számos kritikai elemzésben volt részük, amik az egykoru napilapokban és folyóiratokban jelentek meg. Talán egyszer egy egyetemi hallgató szociológiai disszertációjának témájául fogja választani a mai magyar társadalomkutatás egyik előfutárjának munkásságát és ki fogja ásni a kritikákat a poros archívumokból.

Itt elsősorban munkásságom utolsó 10 évének értékelésével szeretnék foglalkozni. 1945-ben és főleg 1948-ban döntő politikai fordulat történt Magyarországon, ami a legtöbb téren szakítást jelentett az 1945 előtti korszakkal szemben. Vajon a szocialista rendszer szemszögéből milyennek tűnik üzemszociográfiai munkásságom?

A kép meglehetősen töredékes, néhány széljegyzettől eltekintve, amelyek különböző tanulmányokban forrásként említik valamelyik korábbi munkámat. Tudomásom szerint csak két mai író kísérelte meg helyemet a múlt társadalomkutató irodalmában kijelölni. Időrendben ez utóbbi megnyilvánulással kezdem. Kulcsár Kálmán, az Akadémia Szociológiai Intézetének igazgatója, a magyar szociográfiáról írt egy áttekintést a *New Hungarian Quarterly* 1971. évi tavaszi számában. A tanulmány első felében a magyar szociológia történeti hátterével foglalkozik. Többek között megjegyezte, hogy a két világháború

közötti időszakban néhány író munkái, közöttük Rézler Gyuláé, képviselték a polgári radikalizmus mozgalmát. Kulcsár Kálmán ezen értékelésével egyetértek és büszke vagyok rá.

Néhány évvel korábban Gondos Ernő *A valóság vonzásában* c. szociológiai antológia bevezető tanulmányában csoportosította az 1945 előtt megjelent szociográfiai munkákat. Ennek során a ,,hivatalos szociográfusok" kategóriáját is felállította, és azok közé engem is besorolt. Ezzel szemben nem tudok egyetérteni az ún. hivatalos szociográfusokal — legalább is részben —, akik az akkori rendszer társadalomfilozófiájával azonosították magukat, a rendszer társadalompolitikáját támogatták, a rendszer anyagi és erkölcsi támogatását élvezték.

Az én üzemszociográfiai munkásságom egyik kritériumnak sem felelt meg. Ahogy Gondos az idézett tanulmányban maga is megjegyzi, monográfiáim ,,szigoruan szenvedély- és politikamentesek" voltak. Társadalomkutató munkásságom ugyancsak nem részesült hivatalos támogatásban. Faust Imre, aki munkáim megjelentetésében és terjesztésében a legfontosabb szerepet játszotta, nehezen tekinthető az akkori hivatalos körök reprezentánsának.

Azt viszont egy pillanatig sem tagadom, hogy tudományos munkásságomban egy rendszeres, ideológiamentes társadalomkutatás megvalósítására törekedtem, mert meg voltam győződve arról, hogy a társadalmi tények tárgyilagos bemutatása ugyanolyan konkluziókra vezetik az olvasókat mintha a társadalmi valóság ábrázolása ideológiai keretben történt volna. Természetesen vitatható, hogy tárgyilagos társadalomkutatás elérhető-e, vagy egyáltalán lehetséges-e? Sokan azzal érvelnek, hogy az alapfeltevések, amiken a kutatás szükségszerűen alapul, már önmagukban bizonyos értékítéleteket tartalmaznak.

Ez a filozófiai kérdés a különböző felfogású társadalomkutatók között éles vita tárgya, megvitatása és eldöntése azonban nem tartozik e tanulmány tárgyához. De szeretném megjegyezni, hogy ha abszolút tárgyilagosság nem is érhető el, lényegesen különbség mutatkozik a különböző társadalomkutató művek tárgyilagosságának fokában, és meg vagyok arról győződve, hogy egy társadalomkutató mind a tudományágát, mind a társadalmát akkor szolgálja a legjobban, ha a társadalmi valóságot a lehető leghűségesebben mutatja be. Harmincöt éves kutatói munkásságomban ennek a célnak a megvalósítására törekedtem, és kortársaimra bízom annak az eldöntését, hogy e célt milyen mértékben sikerült megvalósítanom.

РЕЗЮМЕ

В период между двумя мировыми войнами венгерское социальное исследование по сути дела занималось сиключительно десятилетием 1933—1943 гг. До 1933 г. отрицательный подход общественных кругов к социальной науке сильно затруднял исследование общественных проблем, однако после 1943 г. в государственной и общественной среде, находившейся в состоянии распада, всякая систематическая деятельность стала бессмысленной. Но десятилетний период от 1933 по 1943 гг. и из расстояний сегодняшего дня представляется нам наиболее вызывающим интерес в социальных исследованиях в Венгрии. Неожиданному подъему социальных исследований способствовали главным образом два события: экономический кризис 1929 г., открывший много хозяйственных проблем, и появление группы, состоящей из молодых ученых и писателей, которые последовательно стремились к познанию своего общества. Обобщение социальных исследований от 1933 по 1943 гг. представляется в настоящее время еще неполным. Поэтому автор, который сам тоже принимал

участие в социальных исследованиях тех времен, в рамках этого очерка пытается помочь своими заметками и обозрением возникновению критической работы, стремящейся к совершенству.

Очерк состоит из двух частей. В первой части автор рисует задний план городского и заводского социального исследования в период между двумя мировыми войнами. Сперва он обращает внимание читателя на различия социальных исследований западных стран и Венгрии. Характерной чертой как американского, так и западноевропейского исследования городов и заводов был тот факт, что эти деятельности велись в рамках самых выдающихся университетов, с помощью значительной материальной поддержки, в них принимали участие много квалифицированных ученых, которые занимались городскими и заводскими социологическими исследованиями в качестве основного занятия, и считало это своим призванием. Напротив за тогдашними венгерскими социальными исследованиями едва стояли какиелибо университетские и другие научные организации, которые могли бы обеспечивать систематичность и непрерывность исследований такого направления. Поскольку научных институтов не было, венгерские социалоги тридцатых годов были в этой области в большей мере самоучками, занимавшимися исследованием в свободное время, в качестве побочного занятия.

Профиль венгерских социологов того времени автор рисует на основе их опубликованных произведений. 50 работ 37 авторов посвящены вопросам городской и заводской социологии. Эти писатели встречались только в интересе к венгерскому обществу, впрочем проявлялись у них большие различия как по основному званию, так и по целевым установкам и идеологии, но прежде всего по жанрам. Поскольку социологи в тридцатых годах не могли проживать на эту деятельность, тоже было очень типичным для этих исследователей, из какой профессиональной отрасли они пришли к общественным проблемам. В большинстве случаев они работали в разных профессиях (были врачами, преподавателями, служащими), но были среди них много писателей и журналистов, а некоторые зарабатывали свой хлеб как рабочие. Основное звание исследователей имеет значительное влияние на свою идеологию, выборку тем исследования и методы изысканий.

Что касается их целевых установок, большинство исследователей старался, главным образом, к познанию некоторых областей общества, хотя они надеялись на то, что показ положения доводит до реформы этих областей. С другой стороны, одна группа, состоявшая из коммунистов и социалистов, хотела служить социальными исследованиями прежде всего идеологическим целям; ее члены изучали общественные вопросы, чтобы доказать необходимость радикального изменения.

Наверно самая важная вариация среди социологов тридцатых годов обнаруживается в их методах и жанре. В отсутствии квалификации и тех общественных моделей, которые в западных странах были достижимыми, социографы сами были вынуждены искать свои методы и жанры. Те социологи, которые получили образование в близких к социологии отраслях науки (экономия, статистика), умели применять освоенные в них методы и к социальным исследованиям. Но большинство тогдашних исследователей вышло из беллетритов, журналистов и рабочих, которые вырабатывали какой-то ноый жанр, который представляет с собой сплав систематических социографических исследований и беллетристики. Так называемое литературное описание общества характеризуется тем, что оно включает в себя прежде всего общественные факторы, которые подкреплены зачастую статистическими данными; в то же время старается отражать и настроение общественной действительности с помощью литературных средств. Этот жанр оказался подходящим для того, чтобы познакомить широкие массы читателей с общественными проблемами, оказать на них эмоциональное влияние и активизировать их политически.

Во второй части очерка писатель, на основе личного опыта, в рамках так называемого «case study» раскрывает определенные индивидуальные проблемы, которые были характерны и для исследователей тридцатых годов и которые им приходилось преодолевать в течении этой деятельности. Сначала писатель передает тот процесс, который проходил студент университета, вышедший из среднего класса, пока не приходил к изучению рабочего класса. В те годы это поприще в атласе венгерского социального исследования считалось «терра инкогнита», вероятно потому, что связанные с написанием этой темы трудности отпугивали возможных предпринимателей. В общественной атмосфере того времени исследование, связанное с рабочим классом почти автоматически делало подозрительным самого исследователя. В официальных кругах господствовало такое мнение, по которому и с точки зрения науки могут только радикальные заниматься социальными проблемами рабочего класса.

Поскольку на этом поприще почти не было второстепенных источников, и собрание оригинальных данных, необходимых к написанию истории рабочего движения представляли серьиозные проблемы. Партийные и профсоюзные журналы и протоколы из прошлого века надо было собирать из самых различных мест. Описание сильно активизировавшегося

от рубежа столетия до первой мировой войны рабочего класса стало возможным только тогда, когда писатель в подвале одной из библиотек нашел секретные отчеты будапештской по лиции, которые подробно представляли отчет во всех крупных выступлениях социалдемократической партии и профсоюзов.

Написав историю венгерского промышленного рабочего класса, автор стал интересоваться рабочими отношениями тридцатых годов. Как и другие социологи, и он очутился перед сериозными трудностями вплоть до того времени, пока не нашел возможности изучать в качестве референта Комитета по анализу цен и рабочие отношения, параллельно с анализом цен. Целью автора была и разработка такого метода, который можно было бы применять и в изучении трудовых отношений, имеющихся в других отраслях промышленности, значит, разработка, основанная на монографиях по вопросам промышленной социографии. На основе такого метода один рабочий коллектив, путем сопоставления ,изучал рабочие отношения в 12 важных отраслях промышленности.

Чтобы заниматься промышленной социологией систематически, писать и его сотрудники в 1943 г. основали Венгерский институт по вопросам науки труда, работа которого стала невозможной вследствии немецкой оккупации 1944 г. и последующих событий.

В заключительной части очерка автор ставит философский и методический вопрос о том, возможно ли вообще объективное и неидеологичное изучение общества. В связи с этим он делает вывод, что (хотя едва ли можно осуществить 100%-ую объективность) в интересах познания общественной действительности исследователь все-таки должен стараться с помощью научных методов к объективности большей степени.

SUMMARY

Between the two world wars, research in urban and industrial sociology in Hungary was compressed into a ten years' period lasting from 1933 to 1943. Before 1933, the negative attitude of the government toward social sciences made a systematic study of social problems quite difficult; after 1943, in the disintegtaring environment of the last war years, social science research became mean ing less. The ten years that had passed between 1933 and 1943, however, even from today's perspective, appear as perhaps the most exciting period of social research in Hungary.

Several developments contributed to the phoenix-like emergence of social research during those years, such as the great depression of the early 1930's that brought a large number of latent social problems to the surface, and the presence of a new generation of scholars and writers who became passionately interested in discovering their society.

The evaluation of social research in that era is still sketchy and incomplete. The writer of this study who witnessed and participated in the social discovery of the 1930's wishes to contribute through this essay to the understanding and appraisal of this "heroic" period of Hungarian social science.

The study is divided into two parts. In the first segment a background of social research in the 1930's is presented. First the fundamental differences between social science research in the Western countries and Hungary are pointed out. Attention is drawn to the fact that in the West, particularly in the United States, sociological research in the urban and industrial areas was carried out by full-time professionals operating in the organizational framework of universities and well-funded institutes. In Hungary such research activity during the 1930's could not take place in the universities as no chair or special program in urban or industrial sociology existed. Those people who became interested in social research had to educate themselves and pursue their research activities in their spare time.

The profile of the Hungarian social researchers of the 1930 s, involved in urban or industrial topics is drawn on the basis of their works published during the period under examination. Altogether 50 books and articles written by 37 authors were located. These writers had in common only their interest in social research, otherwise they greatly differed in their objectives, ideology, also in the methodology and the form of their work. While the objectives of of the majority was to learn about some problem areas of urban and industrial societies and to promote reforms, a strong minority of socialist and communist writers were motivated by their ideological goals and used the results of their research to advocate radical changes.

A major difference appears also in the methodology and form of social research. In the absence of a formal training in sociology, a uniformity in methodology could not prevail. As a consequence, while some of the researchers who were trained in related fields (economics, political science, etc.) were able to apply scientific methods to their social research, literary men, newspapermen and workers who got involved in social research developed their own form, known as social description. It is a combination of some simple quantitative methods, literary style and appeal to emotionalism. This form seemed to serve the objectives of these writers quite efficiently[8] to call the attention of the Hungarian society to the existing social problems and mobilize it for a social reform.

In the second part of the study an attempt is made by the author to present, on the basis of his personal experiences, a case study to illustrate the problems and difficulties that the social researchers of the 1930's had to face. He describes the process though which he, a middle-class university student, came to the decision to study the history and the present of the Hungarian labor movement and industrial workers. Although at that time, these areas represented *terra incognita* on the map of the Hungarian society, their study was not recommended to university students.

The lack of data concerning the labor movement created the first difficulty. Periodicals published by labor organizations in the 19. century, and secret police reports had to be unearthed in the cellars of the libraries to reconstruct the Hungarian labor movement. The publication of the manuscript represented another hurdle. Commercial publishers were not interested and it was brought out finally by a small publishing house specializing in "off-beat" topics.

The author encountered further difficulties when he focused on the conditions of industrial labor prevailing in the 1930's. At that time, it was almost impossible for a private person to obtain such data by empirical methods unless one was associated with industry in some capacity. Finally, the author was able to collect detailed data concerning wages, hours and other working conditions from authentic company sources only after he became an officer of the Hungarian Price Commission and obtained such data parallel with his analysis of costs and prices.

The sociographical monographies resulting from this undertaking led to the design of a research method which was used later by eight researchers to examine labor conditions in 12 major industries on a comparative basis. Their works were published in a collective volume in 1940 representing the first major methodological survey of working conditions in Hungary. In order to expand research in industrial sociology, the Hungarian Institute for Labor Studies was founded by the author and by a few fellow researchers, but its operations were first slowed down and later terminated by the Nazi occupation of Hungary in the spring of 1944 and by the subsequent military activities.

In connection with the evaluation of the author's work by contemporary critiques, the question is raised whether an objective and ideology-free research in social sciences is possible and desirable? It is concluded that although a 100 percent objectivity is hardly obtainable, there are differences in the degree of objectivity and it is the duty of the social researcher to reach the highest degree by relying on scientific methodology.

MŰHELY

ÁTTEKINTÉS AZ MRT TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓS KUTATÓKÖZPONT MUNKÁJÁRÓL

HUNYADI GYÖRGY

A Tömegkommunkációs Kutatóközpont megalakulásakor — alig több, mint három éve — kettős feladatot kapott a *tömegkommunikációs és a közvélemény-kutatások* hazai centruma lett. E sok problémakör sok logikai szállal kötődik egymáshoz, és szövevényes kapcsolatok fűzik a társadalmi-emberi jelenségek sokaságához. Az e problémákra koncentrálódó kutatások csak összetettek, interdiszciplináris jellegűek lehetnek: a tömegkommunikációs folyamatokat és a vélemények alakulását több oldalról és több szinten kell megragadni. Az empirikus kutatómunkában a szociológiai megközelítés dominál, a tömegkommunikációt és a közvéleményt mindenekelőtt *a társadalmi jelenségek rendszerébe és történeti dinamikájába* igyekeznek beágyazni a kutatók. Az extenzív tájékozódással együtt azonban intenzív, olykor laboratóriumi jellegű vizsgálatok is jelentkeznek: a tömegkommunikációs hatásokat, a feltárt vélekedéseket a *pszichológiai jelenségek egyéni rendszerében és szerveződésük folyamatában* is szemléljük. A központ kutatómunkájában nemcsak a szociológia és pszichológia szempontrendszere, eszköztára van együtt jelen, épül egymásra, hanem ezek szükségképpen kiegészülnek más (pl. szemiotikai, nyelvészeti) megfontolásokkal, eljárásokkal is.

A szocialista országok tömegkommunikációs és közvélemény-kutatóinak 1971-ben Budapesten tartott munkaértekezletén tézisszerűen megfogalmazták, hogy milyen előnyökkel járhat a két problémakör intézményesen összehangolt, integrált kutatása. A „Felhívás" ezt a tudományszervezési megoldást olyan érvekkel támasztja alá, hogy 1. a közvélemény és tömegkommunikáció a társadalom kommunikációs rendszerének keretében szemlélve mintegy beleágyazódik a társadalom életének egészébe; 2. magát a tömegkommunikációt és közvéleményt tekintve megszűnhet a politikai vonatkozások hagyományos, olykor mesterkélt elkülönítése; 3. a tömegkommunikáció és közvélemény megszokott egyoldalú kapcsolata helyett a kétoldalú egymásrahatás dinamikáját vizsgálhatják; 4. értékes módszertani lehetőség nyílik arra, hogy a tömegkommunikációt a közvélemény-kutatás, a közvélemény-kutatást a tömegkommunikáció hatékonyságának szolgálatába állíthassák.

Ezekkel a megfontolásokkal összhangban dolgozta ki a központ tudományos vezetése a kutatási irányok „térképvázlatát", azt a nagyvonalú kerettervet, amely tájékozódási pontokat kínál az egyes tervidőszakok tudományos programjának kidolgozásához és elbírálásához. A vizsgálandó témák első nagy csoportját a *kommunikáció elméleti kérdései* képezik. Az emberi kommunikáció genezisével és sajátosságaival is foglalkozni kell, nagy súllyal szerepelnek a programban az információ társadalmi-történelmi funkciói és a társadalom kommunikációs rendszere (a társadalmi viszonyokkal összefüggésben). Az el-

méleti alapozásban nem nélkülözhető a társadalmi kommunikáció pszichológiája és szemiotikája sem. Kiemelendő itt maga az átfogó elméleti alapvetés igénye, különösen, hogy az elméletalkotásra vonatkozó javaslatok nyilvánvalóan nem a kommunikáció értelmezésében megszokott formális absztrakciók felé mutatnak. A *közvélemény* jelenségkörét elméletileg be kell ágyazni történelmi-társadalmi összefüggéseibe, s strukturális-funkcionális elemzése és dinamikájának bemutatása vár a kutatókra. Lényegesnek tűnik, hogy a perspektivikus kutatási programban nemcsak egy statikus állapot felderítése szerepel, hanem a közvélemény szerveződésének és változtatásának problémái kellő teret kapnak. A *tömegkommunikáció* fogalmi problémáinak elméleti tisztázásával együtt szükséges a tömegkommunikációs eszközök rendszerét kutatás tárgyává tenni. A tömegkommunikáció funkciói tekinthetők szociológiai és pszichológiai aspektusból; elemezni kell magát a tömegkommunikációs intézményt, belső produkciós folyamatát, valamint az előálló tömegkommunikációs tartalmat. Természetesen tanulmányozni kell a közönség szokásait, igényeit és ítéleteit is.

A csak érintőlegesen ismertetett témavázlat belső arányai is jelzik azonban, hogy a tömegkommunikációs kutatások súlypontja a befogadók reflexióinak összegyűjtéséről korszerű módon áttevődik a tömegkommunikációs eszközre mint társadalmi képződményre és betöltött társadalmi funkcióira. Mindehhez járul a *metodológiai kérdések* megoldása, amelyek körébe a mintavétel, információgyűjtés és elemzés mellett belefoglaljuk a modellálást és a kutatások célszerű megszervezését is. Ellentétben a tömegkommunikációs és közvélemény-kutatás perspektivikus tervvázlatában feltüntetett többi témacsoporttal, a jelzett metodológiai problémák megoldása nem kizárólag, sőt nem is mindig elsősorban a Kutatóközpontra vár a hazai társadalomkutató intézmények közül.

A fenti célokat Tömegkommunikációs Kutatóközpont három tudományos részlege igyekszik valóra váltani három további — kutatási feltételeket biztosító — szervezeti egység támogatásával. A tudományos részlegek közül a *Tömegkommunikációs Osztály* bonyolít le olyan szociológiai kutatásokat, amelyek a tömegkommunikációs eszközökkel kapcsolatosak. Feladatkörébe tartozik az „állandó műsorfigyelés" eredményeinek elmélyültebb, „másodlagos" elemzése is. A *Közvéleménykutató Osztály* szintén szociológiai aspektusból közelít a közvélemény szerveződésének elméleti problémáihoz, és megragadható konkrét formáihoz. Folytat tudat- és rétegvizsgálatokat, emellett közérdekű kérdéseket csoportosítva „Omnibusz" jellegű kérdezéseket, s egy-egy nevezetes eseményhez kötődve „gyors közvéleménykutatásokat" végez. A *Pszichológiai Csoport* laboratóriumi vizsgálatokat folytat és szociálpszichológiai felvételeket bonyolít le a kommunikáció és a vélemények, attitűdök szerveződésének témakörében. Feladata hatásvizsgálatok elvégzése; szociál- és személyiségpszichológiai vonatkozásban metodikai segítséget nyújt a két másik kutató osztálynak. Ebben a szervezeti keretben kezdi meg munkáját a tartalomelemző csoport, amely intenzív módszert rendszeresít a központ kutatásaiban.

Három részleg teremti meg a kutatás feltételeit. Ezek egyike a *Kérdezőbiztosi Csoport*, amely a Kutatóközpont állományában levő, extenzív vizsgálatot lebonyolító kérdezőbiztosokat tömöríti, de szükség szerint elláthatja egy második, decentralizált kérdezői hálózat szervezői funkcióit is. Az *Adatszolgáltatási Csoport* gondoskodik a szükséges statisztikai mintákról és a felvett anyagok feldolgozásáról, a kódolástól a gépi adatfeldolgozás valamennyi fázisán át. A *Kiadói és Dokumentációs Osztály*nak része a könyvtár, továbbá ez a részleg

őrzi a kutatási dokumentációt, készíti elő és publikálja az elkészült feldolgozásokat. A központ kiadványainak jelenleg hat említésre méltó sorozata van. Az empirikus és elméleti munkálatok a *Tanulmányok*ban jelennek meg, és hozzáférhetőek szűkebb vagy tágabb olvasói kör számára. A hazai és külföldi részeredményeket a *Közlemények* sorozatában, az összefoglaló munkákat a *Szakkönyvtár* köteteiben teszik közzé. Az MRT munkáját dokumentálja a *Műsoréletrajzok* esettanulmány sorozata, a rádió és televízió belső problémáit tükrözi a *Szemle* c. folyóirat, a társadalomtudományi szakirodalomról szélesebb kör számára nyújt közérdekű áttekintést a TK negyedévenként megjelenő *Kiadványszemlé*je.

A Kutatóközpont 1972-ben kétéves terv megvalósításához lát hozzá. A tervfeladatok teljesítése többnyire kettős célt szolgál: az MRT és más intézmények igényét elégíti ki, és ugyanakkor követi a korszerű tömegkommunikációs és közvélemény-kutatások belső logikáját. Az erőfeszítések célirányos megszervezéséhez hozzájárul, hogy az MSZMP KB Agit. Prop. Bizottsága és az MTA Elnöksége két középtávú tervtéma felelősévé tette a központot. (III/3. A tömegkommunikációs eszközök agitációs-propaganda tevékenységének hatékonysága az egyes társadalmi csoportok körében. Javaslatok a Párt és állami szervek propagandamunkájának továbbfejlesztésére. — III/6. A szabad idő felhasználásának rétegek szerinti vizsgálata, különös tekintettel a szórakozásra. Következtetések a rádió, a televízió, a könyvkiadás és a közművelődés számára.) A kutatások jelentős hányada ezeknek a középtávú terveknek a kereteibe illeszkedik. Más munkálatok a Kutatóközpont tudományos tevékenységének elméleti-módszertani megalapozásához szükségesek; egyes kisebb lélegzetű vizsgálatok pedig alkalmi, mozaikszerű információkkal járulnak hozzá a tömegkommunikációs eszközök hatékony működéséhez, aktuális közvéleményünk társadalmi-politikai szempontból szükséges ismeretéhez. A feltett kérdések az általánosság különböző szintjén mozognak, megoldásuk hol szerényebb, hol nagyobb szintetizáló munkát igényel.

Aligha szorul hosszabb indoklásra pl. *A közvélemény szerveződésének kommunikációs szerkezete és életciklusa a szocialista társadalomban* c. téma. A közvéleménykutatás kategória-rendszerének és mesterségbeli fogásainak elsajátításában viszonylag gyors az előrehaladás, egyidejűleg azonban sűrűn jelentkeznek módszertani kétségek és elméleti-kritikai reflexiók. A marxista társadalomtudományi gondolkodás követelményeit kielégítő közvéleménykutatásra van szükség szocialista társadalmi viszonyok között, ami a közvéleménykutatás hagyományos elveinek és gyakorlatának gondos elméleti és empirikus felülvizsgálatát követeli meg. A nemzetközi szakirodalomban mutatkozó kritikai tendenciák maguk is arra ösztönöznek, hogy a közvélemény pillanatnyi metszetein túl törekedjünk dinamikájának bemutatására a társadalmi viszonyok történeti rendszerében. Az említett téma egyik önálló fejezetének ígérkezik a véleményirányítók szerepének tanulmányozása a közvéleményalakulás folyamatában. Ehhez az általános kérdésfeltevéshez újszerű adatokat és szempontokat szolgáltathat majd egy másik téma, *az üzemi értelmiség véleményalakító szerepének* tanulmányozása (az ELTE Szociológiai Tanszékével együttműködésben).

A szocialista demokratizmus fejlesztésének aktuális társadalmi-politikai tennivalói is sürgetik — nem csak a közvélemény szerveződésének vizsgálati logikája kívánja meg —, hogy a munkahelyi, illetőleg a helyi közvélemény tartalmát és funkcionálást elemzés tárgyává egyék. Így kerül sor pl. *Az irányítási rendszer és közvélemény iparvállalatoknál* c. téma kutatására (az MTA Szoci-

ológiai Intézetével együttműködésben), s a *helyi politikai döntések és a lakóhelyi közvélemény* vizsgálatára. A választások előkészítése és lebonyolítása során, majd utóhatásait elemezve derül fény a politikai információs csatornák működésére egy lakóhelyi közösségben. A kommunikációs vonatkozások dominálnak majd akkor, amikor a Kutatóközpont munkatársai *egy zárt közösségben vizsgálják a hírterjedést*, máskor pedig konkréten *Miskolc és környékének tömegkommunikációs rendszere* áll a figyelem fókuszában. Az utóbbi vizsgálatok példázzák, hogy a közvélemény és a kommunikációs rendszer kutatása között milyen szoros a tárgyi kapcsolat, ezek mint vezetnek át egymáshoz.

Az aktuális, gyors közvéleménykutatás meghonosodó gyakorlata mellett évi 10—12 kiterjedt felvétel egy-egy meghatározott társadalmi-politikai probléma visszhangját deríti fel különböző társadalmi rétegek körében. A felhalmozódó eredmények és a szintézisre törekvő újabb vizsgálatok alapján összegzések is készülhetnek e tervperiódusban. Így *a politikai tájékozódás csatornái és a véleményalakítás* tárgykörét, illetőleg *a közvéleménykutatások gazdasági vonatkozású eredményeit* dolgozzák fel. Az utóbbihoz újfent szervesen kapcsolódik egy mélyinterjú és esettanulmány-sorozat *a tömegkommunikációs eszközök szerepéről a gazdasági folyamatok lezajlásában*. A politikai-gazdasági ismeretek és vélemények feltérképezése mellett számottevő vállalkozás a társadalmi tárgyú nézetek egy további csoportjának, a lakosság *történelmi tudatának* tanulmányozása. Az országos reprezentatív mintára kiterjedő vizsgálatot egészíti ki egy szociálpszichológiai kutatás. Ennek kérdésfeltevése az, hogy a *család történetének*, a társadalmi pozíció alakulásának értékelése hogyan ágyazódik be abba az összebenyomásba, amelyet az egyének a legújabbkori történet egyes periódusairól alkotnak. Ez az egyénen belül élő szociális attitűdök ún. kognitív rendszerének vizsgálatára tett kísérlet. A vizsgálódások sorozata kíséri ezt, mint pédául az érzelmekkel átszőtt gondolkodás ún. *dogmatikus stílusának* kutatása skálatechnikával. Az elsősorban társadalmi tárgykörökben végzett ismeretszint-vizsgálatokat fogja összegezni, s a természettudományos ismeretek vonatkozásában kiegészíteni az a felmérés, amely *a mindennapi ismeretek szerveződésére irányul*.

A mindennapi tevékenység időszerkezetét próbálja majd felderíteni az *időmérleg* vizsgálat, amelyet a kutatóosztályok együttműködésével országos mintán bonyolít le a kérdezők ez alkalomra jelentékenyen megnövelt hálózata. Megkülönböztetett figyelemmel fordul a Kutatóközpont a tömegkommunikációs eszközök használatának, a lakosság életében betöltött funkcióinak problémái felé. Így kerül sor *A rádió, a tv és a sajtó a mindennapokban* c. téma kidolgozására. Ennek keretében vizsgálják a tömegkommunikációs eszközök felhasználását a művelődésben és a szórakozásban, és a társadalmi kapcsolatok fenntartásában. Az információs és oktató szerepkör elemzését teszi teljesebbé a társadalmi értékrend átszármaztatásában betöltött funkciók analízise. A téma jól illeszkedik ahhoz a több éve folyó kutatási sorozathoz, amely *A tömegkommunikáció az ifjúság felnőtté válásának folyamatában* címet viseli. Az utóbb említett kutatás a fiatalok politikai szocializációjára összpontosul, politikai ismereteik, attitűdjeik, aktivitásuk rendszerének leírását adja különböző életkori metszetekben. A meghatározó feltételek közül mindenekelőtt a tömegkommunikációs eszközök használatának, a fiatalok rádióhallgatási és tv-nézési szokásainak szentelt figyelmet, de a tömegkommunikációt igyekszik beágyazni a többi nevelési hatótényező (a család, iskola, kortárscsoportok) közé. A tömegkommunikációra vonatkozó informatív, kritikai és alkalmasint

irodalmi megnyilatkozások összegyűjtése szintén a Kutatóközpont feladata. Köznapi, közvetlen reflexiókat tárunk fel, amikor a televízió képernyőjén gyakran szereplő *személyiségekről formált benyomásokat* tesszük vizsgálat tárgyává. A vizsgálatsorozat első fázisa a tv hivatásos szereplőivel kapcsolatos értékelési mintákat, minősítéseket és a mögöttük meghúzódó elvárásokat deríti fel, utóbb kerül sor maguknak a tv-s személyiségeknek, szerepfelfogásuknak és helyzetérzékelésüknek a tanulmányozására. Ezzel többé-kevésbé rokon téma *a tudományágak és tudósok a rádió és televízió műsoraiban*, amelynek kutatása a szelekció elveiről és hatékonyságáról ígér adatokat.

Az MRT munkáját részleteiben segíthetik azok a körülhatárolt vizsgálatok, amelyek az adások megszervezésének, az egyes programok felépítésének és hatásosságának kérdésével foglalkoznak. Ilyenek pl. a műsorfigyelés „másodlagos elemzései". Ide kapcsolódik a tervben szereplő *hatásvizsgálatok* köre is: ugyanazon műsor (pl. tv-híradó) különböző változatainak hatását mérik össze laboratóriumi feltételek között, bizonyos műsorsorozat ismeret-, vélemény, illetőleg beállítódás-módosító hatását mérik le a minta előzetes és utólagos tesztelése alapján (pl. az olimpiai közvetítések hatása a németek megítélésére). Pszichológiai szempontú és intenzitású elemzések — miközben a kommunikáció átfogó elméletéhez szolgáltatnak adalékokat — közvetlenül is segíthetik a tömegkommunikációs eszközök munkáját, így azok a *pszicholingvisztikai vizsgálatok*, amelyek különböző komplexitású szövegek megértésével és politikai kifejezések affektív jelentésével és az ismétlődés hatásával stb. foglalkoznak.

A Tömegkommunikációs Kutatóközpont kétéves tervében tehát átfogó szociológiai elemzésektől intenzív pszichológiai vizsgálatokig, metodológiai, alapkérdések boncolgatásától a hatékonyabb szerkesztési megoldásokra tett javaslatokig sokirányú kutatást találunk. A fiatal intézmény — anyagi, szervezeti feltételeit a lehetőségek szerint jól kihasználva — lendületesen látott hozzá kettős tárgykörének komplex tudományos vizsgálatához. A kezdeti tapasztalatokon okulva lassanként elkülöníthetőek a módszertani rutinfeladatok a valóban *kutatás jellegű* munkálatoktól, amelyeket elvégezve a Kutatóközpont alkotóan töltheti be az *alkalmazást szolgáló* szerepkörét. A tömegkommunikációra és a közvélemény alakulására összpontosított, összetett kutatások — ilyen értelemben — alkalmazott jellege jelöli ki a Tömegkommunikációs Kutatóközpont helyét a hazai szociológiai, szociálpszichológiai kutatóhelyek között, szabja meg szerepét a velük való tudományos együttműködésben.

TÁJÉKOZTATÓ

A BUDAPESTI VÁROSÉPÍTÉSI TERVEZŐ VÁLLALATNÁL FOLYÓ TELEPÜLÉSSZOCIOLÓGIAI MUNKÁRÓL

SZÜCS ISTVÁN

A Budapesti Városépítési Tervező Vállalat (BVTV) elsődlegesen műszaki jellegű szervezet, melynek legfontosabb feladata — a magasépítésekhez és épületfelújításokhoz készítendő tervek mellett — városrendezési tanulmányok, javaslatok és tervek kidolgozása. A vállalatnál folyó település-szociológiai munka ez utóbbihoz kapcsolódik és célkitűzése, hogy a városrendezési koncepciók és tervek szerves részévé váljék.

A szociológia iránti igény 8—10 éve, az 1960-as évek közepén fogalmazódott meg a BVTV-nál.

Az indokolás nagyjából a következőképp fogalmazható meg: a települések léte és működése a társadalmat szolgálja, ezért fejlődésük a társadalmi igények, a társadalmi fejlődés követelményeit kell, hogy tükrözze. Ez így általánosságban egyértelműnek tűnik és többé-kevésbé elfogadott. A település-tervezés és település-szociológia kapcsolatának, együttműködésének kérdése azonban távolról sem ilyen egyszerű. A problémák és véleménykülönbségek hazai viszonylatban és a külföldi szakemberek körében egyaránt megtalálhatók. Az utóbbi években számos ország szakirodalma foglalkozott általában a tervezés és a szociológia, vagy konkrétan a várostervezés és városszociológia kapcsolatával. Megállapítható, hogy a várostervezők igénylik a szociológia közreműködését, a várostervezők által feltett kérdések azonban vagy túlzott mértékben leszűkülnek egy konkrét problémára, vagy pedig túlzottan általános jellegűek. A várostervezők részéről megfogalmazódott olyan elvárás is, hogy a szociológusok a jövő társadalmának világos, normatív tervét szolgáltassák, határozott utalásokat adjanak arra vonatkozóan, hogy melyek a kívánatos társadalmi fejlődés elősegítésének várostervezési, városépítési feltételei.

A szociológia oldaláról nézve sem tekinthető egyértelműnek az együttműködés. Főként külföldön, számos szociológiai kutatás foglalkozott a városi társadalom szerkezetével, elvárásaival, a társadalmi kapcsolatokkal, a városi magatartásmód jellemzőivel és még sok, a társadalomtudomány szempontjából fontos kérdéssel. A szociológiai vizsgálatok eredményei, az értékelések és összefüggések azonban a várostervezők részére gyakran hozzáférhetetlenek, vagy érthetetlenek maradtak, illetve azokból a tervezés számára szükséges információkat nem, vagy alig lehetett körvonalazni.

Ugyanakkor pozitívumként kell megállapítani, hogy a szemléleti ellentétek dacára a várostervezés és a szociológia sokban közeledett egymáshoz. A két eltérő szemléletmódú tudományág fokozatosan megtette az együttműködés kezdeti lépéseit.

A BVTV-nál folyó szociológiai munka legfőbb célkitűzése, hogy a városrendezés, illetve a városépítés számára gyűjtsön konkrétan felhasználható infor-

mációkat. Ennek jegyében kezdődtek meg az empirikus vizsgálatok, melyek során fokozatosan alakult ki az a hipotézis, mely a kutatómunka koncepciójának megfogalmazásához alapul szolgált. Ez a hipotézis a következőkben foglalható össze:

1. A nagyvárosi társadalom térbeli struktúráját az egymással szoros kapcsolatban levő, esetleg térbelileg pontosan nem lehatárolható lakóhelyi aggregátok alkotják.

A lakóhelyi aggregátok társadalmi szerkezetének vizsgálatánál a következő ismérveket vesszük figyelembe:

a családok demográfiai összetétele (életkor, családösszetétel, életciklus stb.)
társadalmi státus szerinti összetétel (foglalkozás, iskolai végzettség szerinti rétegeződés, anyagi-jövedelmi viszonyok).

A lakóhelyi aggregátnak, mint társadalmi egységnek műszaki-funkcionális megfelelője a városrész. A városrészt a következő ismérvek szerint jellemezhetjük:

városszerkezeti elhelyezkedés
beépítési mód
lakóépület és lakásállomány összetétele
intézményi ellátottság.

2. A társadalmi aggregát struktúrája és a megfelelő városrész ismérvei között szoros kapcsolat, kölcsönhatás áll fenn.

A település-szociológiai empirikus kutatás tárgya a lakóhelyi aggregát, vizsgálati területe a megfelelő városrész.

3. A nagyvárosi társadalom emberének magatartásmódja, a különböző demográfiai és társadalmi csoportokban különböző specifikus vonásokkal egészül ki. Mivel a különböző lakóhelyi aggregátok demográfiai és társadalmi struktúrája eltérő, ebből következően ezekben a magatartásmódok is sajátosan alakulnak ki. Ezen túlmenően viszont a lakóhelyi környezet befolyásolható szerepe — a demográfiai és társadalmi struktúrából adódó különbözőségeken túlmenően is — számottevő.

4. Mindezekből következően egy-egy városrészhez egy-egy társadalmi aggregát tartozik, melynek magatartásmódjai az előzőek szerint behatároltak. Ha tehát empirikus úton ki tudjuk mutatni, hogy a különböző lakóhelyi aggregátoknak milyen jellegű és tendenciájú magatartásmódjai alakultak ki, akkor arra is lehet következtetni, hogy különböző jellegű városrészek létesítése esetén (vagy a meglevő városrészek fő ismérveinek megváltoztatása esetén) milyen struktúrájú társadalmi aggregát fog létrejönni és ott milyen jellegű magatartásmódok kialakulása várható.

Mindezek alapulvételével Budapesten az első, kifejezetten módszertani célú felvételt követően, eddig két lakótelepen (Lágymányosi és Üllői úti), hat belső pesti városrészben, egy kisvárosi jellegű peremkerületi központban (Ujpest) és két családiházas beépítésű városrészben (Pesterzsébet és Kispest) készült szociológiai vizsgálat. A vizsgálati eredmények nyolc kötetben összefoglalva állnak rendelkezésre.

A BVTV Budapest mellett a környéket képező és 44 települést magában foglaló agglomerációs gyűrű városrendezési feladataival is foglalkozik. Ezzel kap-

csolatos, hogy a település-szociológiai vizsgálatok Budapest környékére is kiterjedtek és első lépésként egy településen (Gyál) készült felvétel.

Ezek a település-szociológiai vizsgálatok a lakóhelyi aggregátot alkotó társadalmi rétegek és demográfiai csoportok életmódjára vonatkoztak. Az életmód szerteágazó, sok elemet felölelő komplexumából azokat emelik ki, melyek település-szociológiai szempontból jelentősek, közvetlen kapcsolatban állnak a lakóhelyi műszaki-funkcionális környezettel, illetve általában térbeli vetületük van. Az életmódvizsgálatok felölelték a szociálökológiai szempontokat is.

A település-szociológiai vizsgálatok fő módszere az interjútechnikás adatgyűjtés, mely kiegészül a statisztikai adatok, műszaki vizsgálatok és felvételek adatainak feldolgozásával és szociológiai értékelésével.

Az említett vizsgálattípus — természetesen — nem öleli fel a városrendezés és szociológia kapcsolatának minden fontos elemét. Számos összefüggés van még, melyek feltárása, tudományos igényű kimunkálása és empirikus kutatása a jövő feladatát képezi. Az összefüggések megítélése érdekében — a teljesség igénye nélkül, inkább példaképp — összefoglaljuk azokat a városrendezési, illletve városépítési, valamint lakáspolitikai témaköröket, melyek szociológiai információkat igényelnek.

1. A város egészének fejlesztése, a beépített területek térbeli kiterjesztése, milyen irányban és milyen jellegűen történjék. A különböző városfejlesztési elméleteknek az adott város viszonylatában történő konkretizálása, illetve realizálása társadalmi szempontból milyen következményekkel járhat.

2. A város lakóterületének növelésénél, a városias, magas beépítésű, a társasházas, vagy pedig családiházas jellegű területek kívánatos aránya, a lakástelepítési alternatívák értékelése, az alkalmazandó beépítési módok megválasztásánál társadalmi szempontok figyelembevétele.

3. A szanálási és városrekonstrukciós feladatok térbeli és jellegbeli, valamint ütemezési kérdéseinek társadalmi szempontjai. A nagyvárosi slumok lehatárolása, a még csírájában jelentkező slumosodási folyamatok feltárása, a városi társadalom térbeli struktúrája egyensúlyának biztosítása érdekében.

4. A városközpont-rendszerek kialakítása, a fő- és mellékközpontok feladata, funkciója, városrendezési programja, térbeli kijelölése stb.

5. A nagyváros és környékének agglomerációs kapcsolatai. A nagyváros körül elhelyezkedő kisebb-nagyobb lakótelepülések társadalmi problémái, a népességnövekedés okai, ennek társadalmi következményei, az intézményhálózat fejlesztésének térbeli kérdései stb.

6. A társadalmi lakásszükséglet meghatározásának, illetve távlati tervezésének szociológiai szempontjai. A kívánatos lakásállomány nagyság szerinti, illetve komfort-tényezők szerinti összetételének kimunkálása és értékelése.

7. A koncentrált lakásépítés telepítési kérdései, az alkalmazandó lakástípusok megválasztásának, általában a lakásnagyság kérdésének társadalmi szempontjai.

8. A lakásmechanizmus továbbfejlesztésének kérdései, pl. az új lakások elosztásának, az értékesítés különböző módjainak vizsgálata.

A Budapesten folyamatban levő kutatássorozat egyik célja, hogy Budapest, illetve Budapest környékének egészére vonatkozóan általánosítható kutatási eredményekhez jussunk. Mivel Budapest a különböző jellegű és típusú városrészek — és lakóhelyi aggregátok — széles skáláját foglalja magában, mindezek megvalósítása igen hosszadalmas vizsgálatsorozat lefolytatását igényli.

Jelenlegi elgondolásaink szerint Budapest reprezentatív vizsgálata még legalább további 10—15 lakóhelyi aggregát felvételét igényli, Budapest környéke szociológiai feltérképezésének viszont csak az első lépését tettük meg és így az egész feladat előttünk áll.

Mivel a társadalom térbeli struktúrája, valamint a társadalmi magatartás az idővel változik, a budapesti szociológiai kutatómunka befejezéséről, valamilyen végleges eredmény eléréséről nem beszélhetünk. A kétmilliós nagyváros és többszázezer lakosú környék állandó szisztematikus szociológiai kutatómunkát igényel, melyben a szorosabb értelemben vett kutatómunka és a rutinvizsgálat egyaránt fontos.

OKTATÁS

A SZOCIOLÓGIAI OKTATÁS ÉS KUTATÁS IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI KANADÁBAN

ROBERT BLUMSTOCK

Kanada politikai, gazdasági és kulturális fejlődésének egyik legfontosabb problémája az volt, hogy miként képes ez az ország magát mint Észak-Amerika egy független és autonóm egységét megtalálni. Az „amerikai" jelenlét elleni küzdelem előzte meg és egyben ösztönözte már azokat a tárgyalásokat is, amelyek 1867-ben angol- és francia-Kanada nem éppen szilárd egyesítéséhez vezettek. Hogy az ország ezt átvészelte, annak az államférfinak köszönhető, aki szükségesnek és ajánlatosnak látta az alternatív politikai egység megteremtését a földrész *liberális* óriásával. Ennek ellenére az ország egysége soha nem állt biztos talajon, és az évek folyamán, amikor a Nagy-Britanniához kötő szálak meglazultak, az amerikai függőség veszélye különböző szinten jelent meg. Az amerikai pénzügyi és gazdasági beáramlás kereskedelmi, államigazgatási és értelmiségi körökben sok riadalmat okoz. Kanada iparának — bár különböző iparágakban különböző mértékben — 60—70%-a amerikai kezekben van. Vannak olyan ágak, pl. olaj, autógyártás, — ahol ez az arány 100%. Eredetileg az amerikai tőke azért áramlott be Kanadába, hogy hozzájusson a Brit Nemzetközösség által biztosított kedvezményekhez. Újabban fontosabb szerepet játszik már a nyersanyag-tartalékok kimerülése, ami felkelti az amerikai üzletemberek érdeklődését a kontinens „utolsó szárazföldjei" iránt. Az amerikai tőkebeáramlás mellett más — különböző jelentőségű — események is felhívták a világ figyelmét Kanadára. Az EXPO' 67, a nemzetközi világkiállítás figyelemre méltó publicitást jelentett az ország egészének, különösen Montrealnak. De Gaulle tábornok látogatása ráirányította a figyelmet az ország francia és angol lakossága közötti feszültségre. Az utóbbi időkben az amerikai katonaköteles fiatalok rájöttek, hogy Kanada paradicsom a szolgálatot megkerülni akaróknak. A vietnami háború kiterjesztése során a fiatalok ezrei előtt két lehetőség állt, vagy börtön az USA-ban, vagy kivándorlás északra, Kanadába. Mivel a kanadai bevándorlási hatóságok nem tartják külön számon az ilyen okból bevándorló amerikaiakat, szám szerint nem lehet megmondani pontosan, hányan választják ezt az utat. Hozzávetőlegesen azonban 10 000 és 50 000 között van számuk. Ezeknek az amerikaiaknak a Kanadába való viszonylag egyszerű bevándorlása jelzi, hogy a kanadai bevándorlási törvényeknek és intézményi struktúrának néhány olyan sajátossága van, mely elemzésre érdemes.

A bevándorlási politika azoknak a bevándorlóknak kedvez, akiknek szakképzettségük, magasabb iskolai végzettségük van, és beszélnek angolul vagy franciául. Sok főiskolai végzettségű amerikai szinte úgy érzi, hogy a kanadai bevándorlási politikát az ő igényeinek megfelelően alakították ki. Természetesen, a törvény adta kedvezmények célja nem az volt, hogy bátorítsák a katonai szolgálatot megtagadókat, mégis ezzel a következménnyel járt. Kezdetben — és

többnyire ma is — e bevándorlókat Kanadában pozitíven fogadják. Problémák csak abból adódtak, hogy ezek az „idegenek" elveszik a munkaalkalmat az otthonaiktól. Mivel a munkanélküliek aránya 6—7% körül van, valószínű, hogy ez a probléma egyre nagyobb lesz.

Századunk nagyobb részében azonban ez az észak felé történő migráció nem volt jellemző a két ország népességének vándorlására. A domináns a délre vándorlás — Kanadából az USA felé irányuló migráció volt. Ezt a jelenséget, bár maga a tény korábban is ismert volt, először John Porter elemezte a *The Vertical Mosaic*-ban és Kanadát mint Észak-Amerika előszobáját jellemezte, melyen keresztül jutnak az európai bevándorlók a nagy lehetőségek hazájába, az USA-ba.

Kanadának ez a szerepe viszont gátolta a nemzeti öntudat és az intézményi rendszer kialakulását, mely Kanadát a bevándorlók és gyermekeik számára vonzóvá tehette volna. Porter különös figyelmet fordít egy speciális területre, az *oktatási rendszerre*. A nagy ki- és bevándorlás következtében nagyobb mobilitási lehetőséget biztosító oktatási rendszer nem fejlődött ki. Látszólag Kanadában a mobilitás formái és nagysága hasonló az ipari országokéhoz. Porter azonban alaposabb elemzéssel kimutatta, hogy a felfelé irányuló mobilitás lényegileg korlátozódik a fizikai munka és tisztviselői, illetve alacsonyabb szintű vezetői munkakörök közötti mozgásra, vagyis a mobilitás olyan pozíciók felé irányul, melyek esetében az iskolai végzettség nem játszik különösen fontos szerepet. Ha a mobilitást pusztán a „kékgallérosból" „fehérgallérossá" válás esélyeivel mérjük, e jelenséget nem tudjuk kimutatni. Porter rámutat arra is, hogy az elit nem reprezentálja a lakosság egészét. A legmagasabb beosztásokban — bármilyen területről legyen is szó, — angolul beszélő kanadaiak vannak. Porter azt is kimutatta, hogy a francia kanadaiak az alacsonyabb s kisebb jövedelmet biztosító pozíciókban vannak „túlreprezentálva", tehát hátrányos helyzetben vannak. A magas jövedelmet s nagy presztízst biztosító foglalkozásokban, pl. orvosok, mérnökök, szakmunkások, a külföldi születésűek aránya átlag eléri a kb. 1/3-ot. Porter következtetései rámutattak arra, hogy szükség van az egész kanadai oktatási rendszernek a megjavítására és korszerűsítésére; elsősorban növelni kell a felsőfokú képzésben résztvevők számát, másodsorban lépést kell tartani a világ ipari és technikai fejlődésével.

A Porter-könyv megjelenésével körülbelül egyidőben, a felsőfokú oktatási intézmények nagyobb pénzügyi támogatást kaptak. Nyilván nem Porter feltárásai ösztönözték ezt a nagyobb támogatást, mivel a politikusok maguktól is felismerték, hogy a felsőfokú oktatás és szakképzés anyagi támogatása szükséges ahhoz, hogy lépést tudjanak tartani a fejlett ipari országok tudományos és technikai fejlődésével. Ebben az időben számolni kellett már azzal is, hogy a háború utáni gyors népességnövekedés hatása jelentkezni fog a munkaerőpiacon. A gazdasági, ipari és műszaki stagnálást abban az országban, ahol a nyugati világon a legnagyobb potenciális munkaerő-tartalék gyűlt fel, úgy lehetett elkerülni, hogy gyorsan bővítették az oktatási rendszert, remélve, hogy ily módon tudják biztosítani a műszaki fejlődés szintjét, vagy akár előre is tudnak törni e tekintetben. Nagy verseny kezdődött. A régebbi egyetemet kibővítették, újak épültek, hogy elegendők legyenek a várhatóan megnövekvő diákságnak. Az épületek és a diákok egyedül még nem jelentik az egyetemet. Megkezdődött a tanárok verbuválása. Néhány területen nem okozott nagy nehézséget a tanári kar összeállítása. A társadalomtudományokban — a közgazdaságtan kivételével — azonban a korábbi támogatás hiánya miatt, külföldről

kellett oktatókat szerezni. A kedvező adók miatt sok angol és amerikai tudós jött Kanadába, mert két évi adómentességet kaphattak. A külföldön tanuló és hazajönni kívánó kanadaiak számára már nem adták meg ezt az előnyt. Ennek következtében az egyetemeken több fakultáson hiány lett képzett kanadaiakban. Ez a hiány főleg — bár nem kizárólag — a társadalomtudományokban jelentkezett. Kezdetben senki sem törődött az amerikaiak beáramlásával, hiszen sürgető igény volt az oktatói kar kialakítása, s ezért nem merülhettek még fel a nemzetiségi problémák. A szokásos észak-dél „brain-gain" helyett az értelmiség most délről áramlott északra, s ezt sokan mint az ország műszaki-szellemi kapacitását növelő tényezőt örömmel üdvözölték. Újabban azonban egyre több nyílt támadás éri az egyetemeket káderpolitikájuk miatt, mely a kritikusok szerint hátrányos a kanadaiak számára. Az oktatók jelentős részét informális kapcsolatok alapján nevezték ki, s mivel az egyetemek vezetői között igen sok az amerikai, sok ismeretlen kanadai nem tud jó egyetemi álláshoz jutni. Néhány év alatt teljesen megváltozott a hangulat a Kanadába bevándorló értelmiségiekkel kapcsolatban. Az egyetemeken folyó viták esetében csakúgy, mint a gazdasági vitákkal kapcsolatban, a kanadaiak attól tartanak, hogy az Egyesült Államok „meghódítja" Kanadát.
Mint e tanulmány elején említettük, ez a probléma Kanadát a kezdet kezdetétől nyugtalanítja. Kanada kezdettől fogva küszködik azzal a problémával, hogy miként tudja egy viszonylag kis ország elkerülni a szomszédos nagyhatalom ipari és technológiai fölényét. Kanada, lévén az USA szomszédságában, más országoknál többet tapasztalt ezen a téren, bár megoldást még nem sikerült találnia. Mind az egyetemeken belül, mind azokon kívül, keresik a megoldást erre az állandó, meg-megújuló problémára.

Az egyetemeken belül a javasolt megoldások különböző mértékben kérdésessé teszik a kutatás szabadságát és a jelöltek érdemeik alapján történő kiválasztását. A liberális gondolkodás e két alappillérét kétségbe vonók között találjuk Robin Matthewst és James Steele-t — mindkettő az angol nyelv professzora a Carleton egyetemen (Ottawa). Főleg saját egyetemük példájából kiindulva rámutattak arra, hogy a kanadai irodalommal alig foglalkoznak, és mind náluk, mind az ország más tanszékein a hangsúly az amerikai és angol szerzők művein van. Hatásos statisztikai adatokat gyűjtöttek arról is, hogy különböző egyetemeken milyen arányban alkalmaztak kanadaiakat a külföldi pályázókhoz viszonyítva. Az egyetemek oktatási programjait vizsgálva kimutatták, hogy a társadalomtudományi tanszék által javasolt tanfolyamok között alig akad olyan, mely a kanadai társadalom problémáival foglalkozna. Eredményeikből azt a következtetést vonhatták le, hogy Kanada ezeknek az egyetemeknek a támogatásával a „kulturális öngyilkosság" felé halad. Az öngyilkosság vádra a válasz gyors volt, a tudomány egyetemességére hivatkoztak. A tudomány nemzetközi mivoltával kapcsolatban Matthews és Steele kijelentette, hogy ez egyszerűen a „liberális intézmény" vakságának egyik jele. Ez a vélemény szerintük az amerikai értelmiség tradicionális előfeltevése, mely azért hangsúlyozza, hogy a tudás nem ismer nemzeti határokat, mert úgy hiszi, hogy minden igazi tudás úgyis csupán Amerikából származhat.

Az Amerika-ellenesség odáig erősödött, hogy felmerült a külföldi professzorok számát szabályozó kvóták gondolata is, annak érdekében, hogy biztosítsák a kanadai irányítást az egyetemeken. Különböző kvótákról esett szó, s egy ideig a „85% kanadai az egyetemeken" követelés is igen népszerű volt. E kvóta támogatói azzal is érveltek, hogy Kanada azzal, hogy 15%

külföldit engedne az egyetemek oktatói karában dolgozni, még mindig jóval „liberálisabb" lenne a többi országnál. Hivatkoztak arra is, hogy az USA-ban, Nagy-Britanniában és Európában a tanszéki állásokat szinte kizárólag hazaiak töltik be. Több esetben az állampolgárság az egyetemi állás betöltésének előfeltétele is. Természetesen a kvóta-rendszer alkalmazásától idegenkednek az egyetemek, mivel ezzel egy külső testület felügyelete alá kerülnének, mely zavarhatja az egyetem függetlenségét. Látszólag a kvóta-rendszer helyreállíthatná az egyensúlyt és könnyen kezelhető is. Valójában, bevezetése kész őrültség lenne. Mindenekelőtt a legkülönbözőbb csoportok jelentkezhetnének azzal az igénnyel, hogy az egyetemi tanszékeken országos arányuknak megfelelően legyenek képviselve. Egy olyan országban, ahol sok az anyaországhoz is kapcsolódó nemzetiség — nem is beszélve Quebec tartományról, itt él az ország 30%-a, ahol a franciát tartják anyanyelvüknek —, egy ilyen program valóra váltása beláthatatlan következményekkel járna. Meg kellene például határozni azt, hogy ki is kanadai; s ha nemcsak az állampolgárságot nézzük, e kérdést megválaszolni szinte lehetetlen. Bár e viták fontos problémákra mutattak rá, sem a kvóta-rendszerrel, sem más adminisztratív eszközzel nem oldható meg az arányos reprezentáció. A felmerült kérdések érintik a tudomány liberális tradícióját. Vitatják, hogy e tradíció fenntartható-e, egyidejűleg biztosítva, hogy valamely ország polgárai részt vehessenek saját intézményeik munkájában.

E vita felhívta a figyelmet arra is, hogy egyes ágak jóformán semmi támogatást nem kaptak az elmúlt évek során. Ennek pótlásához sok idő kell, hosszú távra azonban vannak megoldások. Feltételezhető, hogy néhány év múltán a bevándorolt oktatók jelentős része kanadai állampolgárrá válik, s így a szélsőséges fajvédők kivételével mindenki megnyugszik. Továbbá a kanadai fiatalok, akik most kezdik felsőfokú tanulmányaikat, inkább érdeklődnek olyan kutatási területek iránt, melyek bár nem kizárólag kanadaiak, de inkább érintik az ország életét. Ezek a diákok majd bejutnak az egyetemekre és reméljük, hogy ez a nemzeti problémák iránti érdeklődés fokozódásával jár majd együtt. Kérdéses persze, hogy miként válik e kutatási anyag tananyaggá. A vita megindult, és ez már elég ahhoz, hogy felkeltse az egyetemi adminisztráció, tanszékvezetők, tudósok és értelmiségiek lelkiismeretét, hogy elsősorban az országon belül létező problémákat és vitákat figyeljék.

Ezeknek az általános kérdéseknek a hatása elsősorban a társadalomtudományokban érződik és különösen a szociológiában. A legutóbbi időkig a szociológiai tanszékek nem törődtek doktori kutatási programok bevezetésével. A doktorok (Ph. D.) száma még az olyan ismertebb egyetemen is, mint a torontói, az 1960-as évek közepén és végén alig féltucat volt. A McGill egyetem, mely E. G. Hughes hosszabb ott-tartózkodása miatt régóta jó alapképzést nyújtott a szociológiában, legjobb diákjait az USA egyetemeire küldte doktori képzésre, s csak a legutóbbi időben indított saját, doktori fokozatot nyújtó programot. Az ország más egyetemei követték a nagyobb intézetek példáit, és az USA vagy Nagy-Britannia egyetemeire támaszkodtak, diákjaik doktori képzésében és saját, viszonylag kis létszámú tanszékeik káderutánpótlásában.

Sok tehetséges szociológus végezte alaptanulmányait Kanadában, tovább tanulni azonban csak akkor tudott, ha elhagyta Kanadát. Ezért most sok tehetséges kanadai távol él hazájától. Hosszú listát tudnánk összeállítani azokról a neves szociológusokról, akik külföldre kerültek. Elég, ha néhányat említünk: Erving Goffman, Derris Wrong, Harold Firestone és Leo Schonore. Amikor e tudományágat újra felfedezték, már nem lehetett visszacsalogatni azokat a

kanadaiakat, akik karrierjüket és otthonukat máshol találták meg. Mégis, sokan visszatértek, főként az USA-ban és Angliában végzettek közül, hogy tapasztalataikkal az országot gazdagítsák. Problémát jelentett azonban, hogy miként lehet a külföldi tapasztalatokat hasznosítani kanadai környezetben. A külföldi tapasztalatok átvételének van ugyan haszna, s tágítja a látókört, mégis megnehezítik e folyamatot az országok közötti történelmi és társadalmi különbségek. Jelenleg a legfontosabb feladat e hiányok pótlása, olyan új koncepció és módszerek kidolgozása, melyek közvetlenül alkalmazhatók a kanadai viszonyokra.

John Porter: *The Vertical Mosaic* és Everett G. Hughes: *French Canada in Transition* c. könyvein kivül alig-alig van a kanadai szociológiának klasszikusabbnak nevezhető műve. Még a jelenlegi „önismereti" válság előtt állított össze Bernard Blishen, Kaspar Nagaele és Frank Jones egy antológiát: *Canadian Society* címmel, egyetemi hallgatók részére, mely tartalmazta a kanadai társadalommal foglalkozó legfontosabb hazai és külföldi szociológiai tanulmányokat. A művet — javított és bővített kiadásban — már többször kiadták. Ez a mű jelenleg a legjobb forrásmű a mai kanadai társadalom megértéséhez. Újabban néhány új antológia is megjelent egyetemisták részére, mivel azonban olyan kevés az új, jó cikk, így ezek az antológiák nem különböznek tulajdonképpen egymástól. A nagy érdeklődés miatt nem könnyű minden ilyen antológiát eladni a piacon, s ezért gyakran elég gyenge minőségű, alacsony színvonalú művek is megjelenhetnek.

Ismét más kérdés, hogy miként lehet a doktori fokozatért tanuló hallgatók érdeklődését felkelteni a kanadai társadalmi problémák kutatása iránt. Itt ismét a nacionalizmus okoz problémákat, a helyi oktatásügyi szervek ugyanis direkt vagy indirekt módszerekkel korlátozni igyekeznek a kanadai egyetemeken tanuló külföldi diákok számát. Legújabban Ontarióban, ahol bár hivatalosan nincsen megszabva a külföldi diákok száma, a nem kanadaiak részére biztosított ösztöndíjakat erősen korlátozták. Ez természetesen előny a kanadai diákoknak a továbbképzésben. Kétséges azonban, hogy ez a taktika elősegíti-e a kanadai kutatásokat is. Itt a kérdés nem is az állampolgárság, hanem az, hogy ezek a diákok mit akarnak tenni a továbbiakban. Mivel a szociológia oktatóinak jó része az USA-ban tanult, vagy más uton-módon az ottani szociológiai fejlődés hatása alatt áll, legtöbbjük az amerikai szellemben oktatja a szociológiát. Nem könnyű persze a múlttal szakítani, főként azért, mert mindenki hajlamos múltjából csak a kellemes dolgokra emlékezni. Ha azt akarják, hogy a kanadai szociológia az amerikai hatás alól kikerüljön, racionálisabb megoldásokat kell keresnünk.

Jelenleg a kanadai szociológiai oktatás lényegében csak abban különbözik az amerikaitól, hogy a hallgatókat nem kötelezik kurzusok felvételére. Kanada ebből a szempontból mintegy félúton van az angol és amerikai oktatási rendszer között. Ennek előnye, hogy a diákoknak több idejük marad kutatásra. Az egyetemeken kívül, Kanada önmegismerésének másik fontos területe a tömegkommunikáció, különösen a rádió és televizió, ahol az új szabályok szerint a műsorok 60%-ának kanadai vonatkozásúnak kell lennie. Kanada központi adója a Canadian Broadcasting Corporation, mely az angol BBC mintájára alakult. Néhány év óta szinte kizárólag csak alacsony színvonalú, amerikai műsorokat sugárzott, melyek olcsóbbak voltak, mintha magasabb színvonalú, hazai műsort készítettek volna. A tehetséges kanadaiak csak úgy tudtak érvényesülni, ha külföldre — főként az USA-ba — mentek, mivel hazájukban eléggé

elhanyagolták a tehetséget. Érvényes ez az újságok, folyóiratok, könyvek esetében is. Jelenleg csak *egy* kanadai képes újság van forgalomban, a *McCleans* és ennek francia változata, a *Le Magazin McClean*. Két másik újságot is kanadainak mondanak ugyan, a *Time*-ot és a *Readers Digest*et de valójában ezek csak annyiban kanadaiak, amennyiben a kanadai vállalkozók adókedvezményeket kapnak, ha bennük hirdetnek. Mindkét lap lényegében amerikai, a Time csupán négyoldalas kanadai mellékletet közöl, a Readers Digest is főleg amerikai cikkeket és könyveket ismertet.

A fennt említett problémáknak kétségkívül legfőbb oka az USA gazdasági térhódítása az országban. Kanada iparának 60—70%-a idegen kezekben van. Vannak, akik nem tulajdonítanak túlzott jelentőséget ennek, mások viszont azt hangoztatják, hogy a legfontosabb iparágaknak a kanadaiak kezében kell lenniük. Ez utóbbiak között találunk idős, gyakran nyugdíjas üzletembereket, valamint fiatal szocialistákat, pl. Mel Watkins-t, a „Waffle Group" vezetőjét, akik a megoldást az államosításban látják. Amerikában általában optimisták, a társadalomkutatókat viszont inkább a pesszimizmus jellemzi. George Grant például 1965-ben publikált: „*Lament for a Nation*" című munkájában megjósolta Kanada közeli végét, mivel úgy ítélte, hogy Kanada csak az USA „leányvállalata", szürke utánzata. Immár hét éve, hogy Grant megjósolta a véget. Valóban, lehet, hogy ami az elmúlt hét évben végbement, az a régi Kanada halála, és egy új Kanada születése volt, melynek során az amerikai függőség kérdése körül olyan széles körű vita bontakozott ki, ami minden bizonnyal hasznos volt.

TÁJÉKOZÓDÁS

MEGJEGYZÉSEK A SZOCIOLÓGIÁRÓL ÉS A SZOCIOGRÁFIÁRÓL — ERDEI FERENC KÖNYVÉNEK TÜKRÉBEN[1]

A *Város és vidékét* méltón és méltán értékelte a kritika, fájdalmas mementóként egyúttal, hiszen egy rendkívüli életmű utolsó — rendkívüli — teljesítménye. A recenzensek rendre és rendre kitértek a munka magas tudományos színvonalára, a benne felhalmozódó társadalomtudományi tapasztaltság és közvetlen élményanyag példátlan bőségére, és nem mulasztották el feljegyezni, hogy mindezen átsüt — mély rokonszenvet ébresztve, amely minden megértés és egyetértés előfeltétele — az írói személyiség közvetlen, tapintható jelenléte: a „falukutató" Erdei emberi melegsége és bátorsága, az a kihagyást nem engedő szellemi és érzelmi készenlét, amellyel társadalmának és népének sorsát figyelte és megélte. Bár távolról sem befejezett az a kép, amely Erdei Ferenc írói, gondolkodói, politikusi arculatát adná vissza, az értékelések viszonylagos bősége és elmélyültsége mégis felment attól, hogy portréjára új, érdemi vonásokat próbáljunk felrajzolni. S nem is a Város és vidékében rejlő, hallatlanul szerteágazó s az általánosság és általánosítás szintjére mégis joggal igényt formáló problémakörök némelyikére vagy egészére szeretnénk a következőkben kitérni. A kortárs tudományos-társadalompolitikus gondolkodás itt már megkezdte egyes kapcsolódások kiépítését.[2] Szerény reflexióinkat *a* szociográfia, jelesül az Erdei-féle szociográfia *műfajához* szeretnénk fűzni, nem feledkezve el arról, hogy a Magyarország felfedezése sorozat örvendetesen gyarapodó kötetei *egészükben* szolgálnak éppen nem esetleges apropóul az ilyen irányú elmélkedésekhez, — ha ezek túlontúli bősége miatt nem is panaszkodhatunk.

Mi hát a szociográfia? Hol a helye, *van-e helye* a társadalomkutató diszciplinák tartalmilogikai hadrendjében? Egy éppen 25 éve megjelent kiadványból ragadjuk ki az alábbiakat, nem valamilyen definíció-idézés, inkább egy lehetséges álláspont illusztrálása céljából: „*A szociográfia, vagyis a társadalomleírás szolgáltatja a társadalom diagnózisát az elméleti szociológiának, amely nélkül a szociológia csak légüres térben tudna mozogni.* Míg tehát a szociológia általánosságban vizsgálja a társadalmat, a szociográfia a társadalmi valóságot leíró módon vizsgálja. A szociográfiában *nem általában* a társadalomról van szó, hanem egy bizonyos *helyen* és *időben* levő társadalom vizsgálatáról."[3] A megállapítás első része mindenképpen elgondolkoztató, kérdések sorára késztethet, míg az utóbbiak — a szintmegkülönböztetések — nyilvánvalónak tűnnek. Tegyük még hozzá, hogy a jelzett korabeli nézőpont szociográfián (társadalomleíráson, társadalomrajzon) nem egyszerűen írói szociográfiát értett, hanem a komplex kérdőíves adatgyűjtés alapulvételét, amely a kisebb társadalmi egységek adottságainak és viszonylatrendszereinek *egészét* kívánta átfogni. Mégis, ami a kiemelt részben feltűnő, az az igény, miszerint lehetséges valamilyen átmenet szociológiaelmélet és szociográfia között, sőt az előbbi az utóbbira kell hogy támaszkodjék.

Kérdésünk — ha naivul is hangzik —: mi szolgáltat *ma* társadalmi diagnózist az elméleti szociológia számára, amely nélkül ez — úgymond — légüres térben mozogna? Az írói szociográfia? Távolról sem, s nem csupán azért, mert első, kötetnyi példányai alighogy elhagyták a nyomdát. A kérdőíves szociográfia? Aligha: ilyen nincs. A válasz nyílvánvaló: az ágazati és empirikus szociológiák, illetve felvételek, amelyek konkrét társadalmi, társadalompolitikai szükségletből aktualizálhatók. Hogy mindebből előáll-e

[1] Város és vidéke. Szépirodalmi, Budapest, 1971.

[2] Gondolunk itt pl. *Donáth Ferenc* írására (*Valóság*, 1971/10), amely a munkát „a termelő társadalom és a központi hatalom szerveinek viszonyáról" vallottak szempontjából elemzi.

[3] A szociográfiai alapismeretek vázlata. *Dr. Csizmadia Andor* előadásának kivonata. Eger, 1947. 5. old.

az általános szociológia? Saját eredményeinket becsülnénk túl, ha erre határozott igennel válaszolnánk. Elvileg igen. Valójában arról van szó, hogy tömegfertőzés módjára terjedő empirikus-ágazati szociológiai vizsgálataink túlnyomó része *deduktív*, értve ezen, hogy előfeltevések meglétét vagy hiányát kéri-keresi vissza a társadalmi valóságon. Ezek az előfeltételek származhatnak bizonyos filozófiai premisszákból, társadalmilag kitüntetett értékekből, egyes társadalmi helyzetváltoztatások preferálásából és így tovább. Sorsuk legalábbis furcsa. S ha a most következőkben az elméleti és az empirikus szociológiai nézőpont közötti szakadék jelzése gyanánt, közelebbről a tapasztalati igényű, ám attól alapvető metodológiai deduktivitásuk folytán ment maradó empirikus felvételek enyhén karikírozott jellemzéseként leírunk egy modellt, ehhez nyomban hozzá kell tennünk, hogy kizárólag azokra a társadalom- és szociológiaszerte elburjánzott ankétomán és kvantofrén tünetekre gondolunk, amelyek a hazai szociológiai vizsgálódások beindulásával szükségképpen együtt járnak, s a kutatások nagykorúsodásával — feltehetően — gyermekbetegségként enyésznek el majd.

Nézzünk egy „felmérést". Érdeklődéstől, közhangulattól, valós vagy vélt szükségletektől függően hipotézist alkotunk — előfeltevéseket társítunk — bizonyos jelenségek, változások magyarázatára, értsd: okának feltárására. A feltevéseket n változóvá (paraméterré, dimenzióvá, „tényezővé") bontjuk, előállítjuk ezek x számú kombinációját és „felmérünk". Tapasztalatunk ezzel nyomban korlátozott: eleve mi definiáljuk, hogy *mi* a tapasztalat. A vizsgált tárgy preformált lesz — hogy lehet aztán ezt egy elmélettel összevetni? Ám „mérjünk fel". Mit lehet felmérni? És itt derül ki: az empirikus szociológiai felvételek most aposztrofált része mindig *azt „méri fel", amit elvár* és sosem a valóságot. Erre azt lehet válaszolni: csak azt várjuk — várhatjuk — el, ami *van*, s amiről még nem tudunk. Ebben az esetben viszont — s ez nem játék a szavakkal — a valóságot *önmagán* mérjük, *önmagával* vetjük egybe. Számolva a „hibalehetőségekkel", előbb-utóbb kiderül, hogy *megegyezik* önmagával. Ha az egybeesés rögtön nem világos, az előfeltevéseket jóslásnak nevezzük, az eltérést devianciának, és újraalkotjuk a verifikációs-szerkezetet — mindaddig, amíg a valóság „beüt". Ekkor a jóslás fedi a valóság „kimeneteleit", a hipotézis verifikábilis, az előfeltevés „magyarázattá" nemesedik. Valójában semmi más nem történt, mint hogy sikerült létrehozni (nem bebizonyítani!) bizonyos tapasztalati feltevések és a valóság *izomorfiáját*, formális, „alaki" azonosságát. Eltekintve attól, hogy ennek bekövetkezése merő véletlen, az így kapott „eredmény" az előfeltevéseket *sem nem erősíti, sem nem gyengíti*. Más szóval *triviális*, ami a természettudományban lehet eredmény, de a társadalomtudományban annál kevésbé, s most csak azért, mert semmit sem „hoz" egy lehetséges elméleti érintkezés szempontjából.

Ennél többet nem is akarunk mondani: egy veszedelmesen terjedő deduktív technika megállapításainak restriktív, esetleges és triviális jellegét kívántuk nyomatékosan aláhúzni. Ez a hozzáállás egy olyan kukkerre lehelget, amelyen nincsen üveg, nincs, ami „közelebb" hozná a tárgyakat. Nem vitás, hogy ebből a megközelítésből nagyon is kérdéses az átmenet bármiféle elméletalkotásra, de nyomban szögezzük le, visszakanyarodva témafelvetésünkhöz: a szociográfia, bár e deduktív technikánál lényegesen többet hoz, hasonlóképpen nem vindikálhatja magának annak a „diagnoszta" jogát, amelyből az elmélet táplálkozik. A fentebbi idézetben kiemelt megállapítás nem más, mint posztulátum: pusztán a szociográfia felől még soha, sehol nem tudtak eljutni az általános elmélet szintjére.

Rögvest jegyezzük meg, hogy a saját lehetőségeivel és ennek határaival tisztában levő szociográfia erre nem is törekszik. Az viszont, hogy nem kíván elméletté absztrahálódni, nem jelenti, s a szerencsés esetekben ez a helyzet, hogy *bizonyos elméleti előfeltevéseket, a társadalmi létezés általános szociológiájának némely összefüggését ne tenné magáévá*. A szociológiaelmélet — ha van — nem mellőzhető *tartalmi szempontokat* nyújt bármely szociográfiai elemzéshez, amely éppen ezáltal nyeri el tudományos rangját. Ha meghökkentőnek is tűnik, véleményünk szerint ez az a pont, ahol megvilágosodik a szociográfia — a jó szociográfia — vitathatatlan fölénye a fentebb jelzett empirikus felvételekkel szemben. Lesz még más ilyen pont is. Az operacionalizálás mai felvételei mellett — úgy tűnik — sokkal nehezebb az elméleti vélekedéseket tapasztalatra váltani az empirikus felvételek során, mint a szociográfia „leíró" eszközeivel élve szembesíteni azokat a valóságos állapotokkal. Paradoxonnak tűnhet: hogy járhat együtt az elmélet és a „leírás"? Az esetek döntő többségében *sehogy*. Van rá példánk — ahogy az *ellenkezőjére* is. Mégis meg kell mondani, hogy kurrens szociográfiai kiadványainkat olvasva feltűnik e munkák szociológiaelméleti érintetlensége, ahogy szembetűnő a mégis bevont elméleti modellek felhasználásának ötletszerűsége, elnagyoltsága. Talán, mert nem áll rendelkezésre kidolgozott, koherens elméleti rendszer? Vagy éppen ez a szerencse: az elméleti tételek csak zavarják a kutatói tisztánlátást, az írói érzékenységet? Írói szociográfiában — elméleti tézisek?

Képtelenség ! Mégsem ez a helyzet, s erre éppen Erdei Ferenc és a Város és vidéke a kitűnő példa: a kivétel.

Rövid kitérő keretében hadd emlékeztessünk arra a gyakori és helytállónak tűnő megállapításra, amely szerint a népiesek valóságfeltáró írásai a harmincas években többnyire nagyerejű és telibe találó helyszíni tudósítások, kevéssé szociográfiák. S nem csupán azért, mert a szépírói helyzetmegelevenítés eszközei döntően fölibe kerekedtek a „komplex adatfelvételnek". Más ok is van, s mielőtt ezt megpendítenénk, emeljük ki: az alapvető szempont, amelynek igénybevételével a népiesek korabeli írásai megítélhetők, konkrét társadalmi funkciójuk, amelyet betöltöttek. Ez pedig nem más, mint a lehetőleg minél szélesebb körű figyelem felkeltése és rárányítása a „nemzet alatt élőkre", a „társadalom alatti világra". Éppen ezért akadémikus okvetetlenkedés a korabeli idevágó szociográfiai feldolgozásokon a „műfaj" egyes tartozékait számonkérni. Nem ezt tesszük, amikor feljegyezzük: miért, hogy a népiesek írásainak teoretikus (filozófiai?) töltete majdhogy a semmivel volt egyenlő, s hogy a napjainkban szárnyakat kapó szociográfia a számos pozitívum mellett ezt az örökséget is magáénak tudja? (Illyés vagy Veres Péter filozófiai tájékozottsága, nem is beszélve a népiesekhez persze nem egykönnyen sorolható Németh László érzékeny kultúrfilozófiai reakcióiról, nem ütik a mondottakat. S persze más a helyzet azokkal a kutatócsoportokkal — gondolunk pl. a Szegedi Fiatalok Munkaközösségére —, amelyek megpróbálták tudatosan számba venni a korabeli szociológiai, társadalomlélektani, néprajzi irodalmat, s ennek kritikus és *rendszerező* megemésztésével igyekeztek eljutni tárgyukhoz.) Mindenesetre tény, hogy pl. Simmel, Werner Sombart, Weber avagy a korabeli kultúrfilozófiai iskolák hatását hasztalan keressük az akkori szociográf feldolgozások döntő többségében. Az okok kutatása nem ránk tartozik. Annyit azért megjegyeznénk, hogy a két háború közötti történeti-filozófiai „rendszer"-alkotás s a „fogalmi gondolkodás" mélységes akadémizmusa, valamint az a tény, hogy mindez a kormánypárt perifériáján, de mindenképpen vonzási körében tevékenykedő történészek és filozófusok privilégiuma volt, a jelzett szempontból nagyon is idegenítően, sőt elrettentően hathatott mindazokra, akik a „valóság vonzásában" éltek és alkottak. (Csakhogy ma más a helyzet ! A „fogalmi gondolkodás", a teoretizáló látásmód nem „privilégium", bár — úgy tűnik — még közel sem eléggé demokratizálódott.)

Azt mondottuk fentebb, hogy Erdei Ferenc és munkássága — benne a Város és vidéke — valamilyen „kivétel". Az, többszörösen is. Akár a korabeli és mai szociográfiával vetjük egybe, akár napjaink — empirikus vagy bármilyen — társadalomkutatásának mérlegére vetjük egyéb alkotásaival. Jelentőségének megkülönböztetett kiemelése nem mai keletű, bár érvényesebb és aktuálisabb, mint valaha. Nem érdektelen itt egy rövid utalás a politikus Erdeire — a kortárs tollából: „. . .a két világháború között egyetlen ellenzéki csoportosulásban és politikusban sem bízott. A történelem logikáját mindnyájunknál különbül értette, egy távolabbi nagy célra tette fel életét, és nem tágított . . ."[4] Ugyancsak a kortárs megítélése — Erdei első írásáról: „A helyes ábrázolás elérésére két úton kell haladnunk . . . — olvassuk a szociográfiai ismeretalkotás feltételeinek bemutatásaként[5] — a szerkezet és a funkciók szempontjából. Az ábrázolásnak ez a két formája teremt rendet az ezer részletre, változatra bomló anyagban, ez értelmezi a jelenségek megragadhatatlannak, ábrázolhatatlannak tetsző változatos világát. A leírásokból így lesz tudományos lényegmegragadás, a jelenségek mögül így bontakoznak ki a mezőváros, falu, tanyacsoport." Majd: „Ezeknek az elméleti meggyondolásoknak bizonyos értelemben már találhatni megvalósult példáját, ha nem is mindenben kikötéseinknek megfelelően: *Erdei Ferenc: A makói parasztság társadalomrajza . . .1934*". Egy értékelésből, amely az agrárszociológusok, falukutatók munkásságát summázta: „Erdei Ferenc munkássága külön említést érdemel, nemcsak azért, mert a legtermékenyebb szociográfusunk, hanem azért is, mert állandó fejlődés és elmélyülés tűnik ki munkáiból"[6]. Végül egy mai számvetés, amely aligha igényel kommentárt. A Város és vidékéről van szó. „A néprajz és a szociológia, az agrárgazdaságtan és a településföldrajz, a helytörténetírás és a demográfia eredményei úgy egyesülnek ebben a könyvben s úgy válnak a szerző eredeti és új meglátásait támogató *egységes alappá*, hogy a világos és lendületes fejtegetéseket olvasva eszünkbe sem jut, hogy egy interdiszciplináris munka van a kezünkben. Szinte nagyképűségnek, tudákosnak tűnik ez a kifejezés, ha Erdei Ferenc gondolatkörébe kapcsolódunk. Úgy érezzük, nagyobb s mégis egyszerűbb dologról van szó. Eredetileg nem tudományközi és komplex szintézist akart produkálni a szerző, hanem *mondanivalója volt* szív-

[4] *Féja Géza:* Csillaghullás, Új Írás, 1971. szeptember, 85. old.
[5] *Ortutay Gyula:* Magyar népismeret, Budapest, 1937. 48—49. old.
[6] A szociográfiai alapismeretek vázlata i.m. 26. old.

ügyéről, Szeged és környéke országos és helyi problémáiról. Nem akart ő egy szakdiszciplina területén sem jeleskedni, hanem szenvedélyesen érdeklődött a társadalmi valóság iránt, konkrét, mindennapi kérdésekre keresett megoldást"[7]. Természetesen csak az Erdei Ferencéhez hasonló ismeretekkel és élettapasztalatokkal lehet ennyi szakprobléma szintéziséhez kezdeni — folytatja a cikkíró —, vagyis kevesek számára járható ez az út. A társadalomkutatónak mégis a szüntelen és sokoldalú érdeklődésnek, a valósággal való kontaktusnak azt az igényét kell magáévá tennie, amelyre „Erdei Ferenc tudósi magatartása a példa".

Idézetünk kissé hosszasra nyúlt, de talán nem feleslegesen. Miben sűríthetjük tehát össze az Erdei-féle szociográfikus látásmód *többletét?* Egyrészt az *elméleti igény, fogékonyság* és *tájékozottság* meglétében, másrészt ismereteinek egyedülálló *szakmaköziségében,* interdiszciplinaritásában. Szörnyű kifejezés, s kitől idegenebb, ha nem Erdeitől, mégis elkövetjük: a megközelítés, a hozzáállás, az érdeklődés „permanens komplexitása" avatja munkáját a műfaj egyik egyedülálló, mintaértékű darabjává. (Ezért, hogy a Város és vidékéről nem lehet a szokványos értelemben ismertetést írni, s a recenzens — a bemutatás kapcsán — legfeljebb ezt a kijelentést indokolhatja meg.) S ez elméleti igény és tájékozottság jelzője nem egyszerűen az, hogy az olvasó felüti pl. *A magyar város* irodalommutatóját és fejcsóválva nyugtázza: a magyar várost kutató szerző milyen kitűnően ismerte, becsülte és felbecsülte a kurrens angol–amerikai–német stb. irodalmat, hogy a hazai kezdeményezésekről ne is beszéljünk. Inkább arról van szó, s ez talán sehol másutt nem igaz annyira, mint az Erdei-féle szociográfiában, hogy a szerző, a „megismerő alany" egyfelől annak a valóságnak a kényszerébe, a „satujába" van menthetetlenül „befogva", amelyet elemezni kíván. Ez a „befogottság" — nevezzük „életismeretnek", „életközelségnek" vagy aminek akarjuk — csaknem taníthatatlan, *ugyanakkor, amikor visszavonhatatlan része a vizsgált valóság előzetes, átfogó elméleti-ismeretszintű betájolása.* Erdeinek *előzetes áttekintése, előzetes megértése* van tárgyáról, annak *egészéről.* Ez zárja ki, hogy a tényeket egyszeriségükben vagy elszigetelten vegye szemügyre, s ez teszi lehetővé, hogy *a kutatott tárgyat saját súlya szerint engedje érvényesülni,* s azt ne tapasztalati adatsorok leképzésével állítsa elő. Ez az előzetes tárgyismeret, a *„totalitás tapasztalása"* biztosítja, hogy nincs fogalma, kategóriája, amely külsőleges, közömbös maradna az objektummal szemben. Elméleti ismeretszint és tapasztalati „átfogás" viszonya így radikálisan más, mint bármely agyondimenzionált empirikus felvételé. Ez a látásmód nyújt aztán alkalmat arra, hogy a vizsgált valóság szerkezetében *szinteket* és *dominanciákat* különböztessen meg a totalitáson belül, amelyek nyomban újabb tapasztalás tárgyává válnak. Könyvében történeti-okozati magyarázatok és prognózisok — feltételek, alternatívák kutatása — fonódtak a legszorosabb egységben össze. Milyen típusú fejlődés várható? — teszi fel a kérdést, legyen szó bármely szociális képződményről — mi — mi minden — dönti el a jövőt? Mi várható? Mi lehetséges? Mi érdemes? Mi adott? A kérdések, az „előrevételezések" nyomában a vizsgált szociális mező valóban interdiszciplináris szemügyrevételezése következik, de mindig olyanképpen, ahogy azt konkrét történeti korlátok intézményesen vagy másképp „behatárolják". Erdei pontosan érzékeli a társadalom élet- és mozgásfeltételek *határhelyzeteit,* kölcsönhatási vagy függőségi viszonylatrendszereinek *végpontjait. Ez teszi lehetővé, hogy esetenként a cselekvő személyek és társulásaik „háta mögött" gondolkodjék — a szó marxi értelmében —, hogy meglátassa, mi lehet és mi nem lehet abból, amiről ma még más a vélemény.* Az a képessége, hogy különbséget tud tenni egy társadalmi helyzet *objektív értelme* és *neki tulajdonított értelme* között, avatja vérbeli szociológussá, s írását a hasontípusú megközelítések mintájává. Mindezzel nem azt mondtuk, hogy Erdei „elméleti" szociográfiát írt, s azt sem, hogy nézőpontjától csupán egy lépcsőfok az általános szociológia. A szociológia mint elmélet, felhasználhatja a szociográfia — az ilyen típusú szociográfia — egyebek mellett éppen *metodológiailag, ismeretelméletileg* kibányászható erényeit (amire itt néhány szóval s igen elnagyoltan próbáltunk utalni), de más dimenzióban. S a szociográfia is ráutalt az elméletre, éppígy az empirikus felvételekre, mégis elmondhatjuk, hogy épp ez utóbbi van még a legjobban ráutalva a másik kettőre. Nincsenek cseppfolyós átmenetek, s fennáll a veszély, hogy mindhárom terület növekvő mértékben begubózik a saját metodikájától körülbástyázott területre. Úgy véljük, hogy a Város és vidéke — és Erdei egész munkássága — túl a szakágazatok interdiszciplinaritásának elkerülhetetlenségén, a valóság „komplex" szemügyrevételén, *a vizsgálati módszerek és metodológiák „komplexitásának", kölcsönös méltánylásának a szükségletére is figyelmeztet.*

Hazai szociográfiánknak van múltja és alakul a jelene. Múltja alig feltárt, jelenét építik. Közhely, hogy műfaji rangját az írói alkat áldozatkészség s a társadalmi környezet vala-

[7] *Görgényi Ferenc:* A valóság interdiszciplináris, *Társadalmi Szemle,* 1972. április, 82. old.

melyest provokatív szükséglet-kihívása kovácsolhatja ki — egyebek mellett, amire megpróbáltunk célozni. Tapasztalat, hogy mindez csupán a szükséges előfeltételek közé tartozik: a társadalom igazgatásának imperatívuszain mérve egy időben nem hogy illetékességi köre, hanem létezése is megkérdőjeleztetett. Ezért mondhatjuk, általánosságban szólva, hogy a társadalomirányítás nyitottságának, nyilvánosan „okoskodó" önszemléletének nem kevéssé mércéje a szociográfia megléte és ápolása. A szociográfia — a jó szociográfia — amikor feltár, máris összevet, amikor leír, máris viszonyít. A tényt, az adottságot elhelyezi a tradíció folyamában és összeméri a jelen vívmányaival. Kíméletlen, mert segítőkész. Türelmetlen, ha lojális is, sőt annál inkább. Lehet a társadalom közgondolkodása bármennyire nagykorú, a formálásnak ezt a feladatát saját maga sosem fogja végrehajtani. De a szociográfiai realisztikából megérti az adottságok és alternatívák, a vélt tények s a valóságos és deklarált értékek eltéréseit — és megféréseit. Nincs az önismeretnek olyan hiposztazált foka, amely feleslegessé tenné a szociográfiát, s ez csak aláhúzza a szerepét abban a folyamatban, amikor ennek a széles értelemben vett társadalmi önismeretnek a *kialakításáról* van szó.

PAPP ZSOLT

A SZOCIOLÓGIA HELYZETE AZ EURÓPAI SZOCIALISTA ORSZÁGOKBAN

The State of Sociology in Eastern Europe Today — Szerk. Jerzy J. Wiatr. Az előszót írta: Herman R. Lantz. Southern Illinois University Press, Carbondale and Edwardsville, 1971.

Az előszót író Herman R. Lantz, aki egyben a „*Perspectives in Sociology*" sorozat általános kiadója, tehát e kötet egyik „gazdája" is, elgondolkozva áll meg egy különös jelenség előtt. Melyik kortárs tudományterületről mondható még el az, ami a szociológiáról, sajnos, úgy látszik, elmondható, hogy 1930-as, 40-es évekből származó szövegekkel, nyugodtan megtarthatnánk egy szolid, színvonalas szociológiai kurzust, ha egy-két újabb kutatást is megemlítenénk álcázásként.

A szociológiai módszerek nagyot fejlődtek, de szubsztanciális eredményeink az emberek és népek életéről a 30-as évek szintjén mozognak. Ez a helyzet a nyugati szociológiában, a kötet nyugati szociológustól származó bevezetője szerint. S a kelet-európai „gazda", Jerzy J. Wiatr mit válaszol erre az általa felvonultatott kontribuciók áttekintésekor? „Felvetődik a kérdés, milyen távlatokkal és nehézségekkel számolhat a kelet-európai szociológia jövő fejlődésében. Véleményem szerint ezek alapjában ugyanazok, amelyekkel a világ jelenkori szociológiája szembetalálja magát. Így az egyre tökéletesedő kutatási technikák és az inadekvát elméleti fogalmak és modellek közötti szakadék, valamint a gyorsan szaporodó tényadatok és az ezek értelmezésének korlátozott képessége közötti arányeltolódás, ha értelmezési képességen olyasmit értünk, ami valamivel több, mint bonyolult módon közhelyeket mondani. . ."

Módszertanilag elegáns, egzakt kutatási eredmények kevés társadalmi haszonnal, az állapotok javításának missziójáról lemondva — körülbelül ide csúcsosodik az a vád, amely a jelenkori szociológiát ebből a vonalból éri. A vonal nyugaton: Mills, Gouldner, Lantz, szocialista országokban a hangsúlyok szélesebb spektrumban terülnek, s már e korlátozott áttekintés adalékai is egymástól meglehetősen távol eső tanulságokban, következtetésekben kötnek ki.

A két lengyel szerző, az egész szocialista szintérről író Wiatr és a lengyel helyzetet közelebbről elemző Markiewicz a mi szociológiánkban *az elmélet, éspedig a szocialista társadalom fejlődésének specifikus középfoku elmélete* hiányát fájlalja és állítja szembe a lassan nálunk is felszaporodó, de mind sürgetőbben megfejtésre, elméleti értelmezésre váró empirikus adatokkal. „Amikor az elméleti kutatás elégtelen fejlődéséről beszélünk — írja Markiewicz — nem mehetünk el szótlanul a tény előtt, hogy a mai Lengyelország szocialista társadalmának szociológiai elméletét többek között azért is nehéz kidolgozni, mert hiányzik az összehasonlító anyag a többi szocialista országból. Elég régóta érezzük már, hogy a szocialista országok szociológusainak együttműködését a jelenleginél szilárdabb szerve-

zeti alapokra kellene fektetni. Alapítani kellene egy közös tudományos kutatóintézetet, amely összpontosított és egységesített terv szerint működne, s fő feladata volna, hogy egybe fogjon minden erőfeszítést, mely a szocializmust építő társadalmak fejlődésének általános elméletét akarja kidolgozni, tekintettel a világnak két társadalmi-politikai rendszerre való osztottságára." Markiewicz „önkritikus", a realítással szembenéző állásfoglalásában tehát a hangsúly már kissé eltolódik a bevezetőben idézettekétől. A fogyatékosságokat a szocialista társadalom fejlődésének specifikus középfokú elmélete hiányára konkretizálja, és szervezett kutatással, több és ésszerűbb munkaráfordítással véli orvosolhatni a bajokat.

A szovjet kontributor, Elena V. Osipova hangsúlya még távolabb kanyarodik attól a vonaltól, amely a Mills-hagyomány befolyására a tudományos precizitást gyakran a hiábavalósággal és a társadalmi cselekvéstől való visszariadással asszociálja. A nagy összefüggésekre tekintettel nem levő empirikus kutatások veszélyét Osipova is látja: „A szociológia mint tudomány egész komplex struktúrájának kellő mértékű fejlődése nélkül csak kudarc várhat a konkrét szociológiai kutatásokra." De ettől az óvatos megállapítástól egyenest a következő programba megy át: „Véleményünk szerint a szociológia fejlődésének fő trendje precíz tudománnyá való átalakulása, ami annak lesz köszönhető, hogy egyre növekvő mértékben használja a matematikát és a kibernetikát, és ami képessé teszi arra, hogy a társadalmi előrejelzés, tervezés és irányítás hatalmas fegyverévé váljon. Ez az egyetlen járható út a szociológia számára, ha meg akar felelni azoknak a várakozásoknak és reményeknek, melyeket a társadalom belé helyez, és ha helyes álláspontot akar elfoglalni a szocialista társadalomban. A tudomány története tanúsítja, hogy egy tudomány akkor válik precízzé, ha megjelenik a precíz eredmények iránti kereslet." A „kiút" tehát ebben a szemléletben már „felfelé" nyílik, a nagyobb tudományosság, a szigorúbb egzaktság, az élesség és precizitás irányába.

A bulgár kontributorok, Stoyan Mikailov és Radi Vassilev is hasonló, a „szcientizmus" gyanujától sem visszarettentő programot hangoztatnak, kiemelve a tényt, hogy „Bulgária a szülőföldje a marxista szociológia mint nem-filozófiai, speciális társadalomtudomány fogalmának, minthogy ezt a fogalmat a marxista irodalomban elsőnek a kiváló bolgár filozófus és szociológus, Todor Pavlov akadémikus fogalmazta meg".

Felmerül a kérdés, vajon ezek a kötet számára felkért kontributorok mennyiben reprezentálják az általuk képviselt és bemutatott nemzeti szociológiákat. Makailovék hangsúlyozzák a bolgár szociológusok egységét az ismertetett platformon. A jugoszláv szerző, Oleg Mandic, lefegyverző őszintességgel számol be a belső kommunikáció és együttműködés fogyatékosságairól. „Az intézetek között nincsen kapcsolat, vagy ha van is bizonyos az éppen folyó vizsgálatok tekintetében, ezek a véleménycserék nem terjednek ki a metodológiai és metodikai tapasztalatokra. Röviden, az intézetek munkája egymástól elszigetelten folyik, és gyakran a szakmai féltékenység gátolja."

Ami a magyar tanulmányt illeti, ennek reprezentativitása több szempontból is kérdéses. Először is a kontributor szándéka sem ez. Hegedűs András tiszteletre méltó nyíltsággal hangoztatta nemegyszer, sőt külön cikket is szentelt a Valóságban annak az elhatározásának, hogy nemzetközi tudományos fórumokon a saját egyéni véleményét képviseli, s nem tart igényt arra, hogy egy nemzet szociológiájának szószólója legyen. Másodszor a tanulmány műfaja is kizárja ezt. Ez a legrövidebb adaléka a kötetnek, és nem törekszik részletes és átfogó képet adni a magyar szociológia múltjáról és jelenéről. A román adalék például kb. 20 régebbi és 50 mai szociológust említ. A tanulmányt író Mihail Cernea és Ion Matei részletesen elemzi Dimitri Gusti életművét és iskolájának valóban impozáns tevékenységét. A félszáz mai szociológus kutatásaikon keresztül történő bemutatása meglepetésként is szolgálhat a magyar olvasónak. A kutatások ilyen széles spektrumában — a szocialista állam és a nemzet témájától a technikai újítások terjedése, az ipar, az oktatás, az egészségügy, a család, a falu és város szociológiáján keresztül a regionális tervezésig — ilyen gazdag anyagot sejtető beszámoló, konkrétságánál fogva alkalmas arra, hogy az azonos vagy közeli témában dolgozó külföldi kutatók kapcsolatfelvételét előmozdítsa.

A lengyel beszámoló kb. 30 régebbi és 80 mai szociológust mutat be. A klasszikusok iskoláit kutatási centrumok szervezeti kereteiben ismerteti, rámutatva a lengyel szociológia magas szinten ápolt folytonossága személyi és szemléleti, tematikai és módszerbeli feltételeire. (Ha fentebb azt a részt idéztük Markiewicz tanulmányából, ahol a szocialista táboron belüli nem elégséges integráltságot panaszolja a szociológusok között, akkor a jelen vonatkozásban viszont azt kell kiemelnünk tőle, hogy ez a magas szintű folytonosság, minimális tartamú kizökkenés után, milyen szerencsé-

sen kapcsolta vitális egységbe a lengyel szociológiát a világ szociológiájában, és tette részesévé e nemzetközi diszciplína gyors fejlődésének.) Valóban, alig találnánk magyar szociológus kutatót, aki az itt felkínált kutatási listán ne bukkanna éppen a számára érdekes és valószínűleg magas színvonalú művelt témára és tanulmányra.

A másik végletet a magyar beszámoló képezi, mely csak három régebbi és 14 mai szociológust említ név szerint és kutatásaikra utalva. A román és lengyel részletes, tematikus ismertetés típusához a szintén nagyobb terjedelmű jugoszláv és bolgár adalék esik közelebb a művekig visszamenő, filologikusan gondos hivatkozásokkal. A vázlatosabb áttekintés típusát a magyar után legrövidebb csehszlovák és szovjet adalék képviselik. A szovjet áttekintés a magyar szociológusok előtt többnyire jól ismert szerzőket és munkákat vonultat fel, mind a mai kutatásokat, mind a húszas évek szociológiáját illetően. A húszas évekből idézett 19 kutató munkássága sok szállal fűződik a mai megújuló szovjet szociológiához, „mélységi dimenziót" adva néhány szovjet szociológiai diszciplínának (szociálpszichológia, időmérleg-kutatás, szocioetnográfia, kulturszociológia stb.).

A magyar adalék Szabó Ervin, Jászai Oszkár és Braun Róbert szociológiai munkássága és a társadalmi haladásért vívott harca említése után nevekre és művekre való hivatkozás nélkül is találóan ábrázolja a két háború közötti magyar típusú társadalomkutatás sajátosságait. A népi írók és falukutatók nem fogadták el Benedetto Croce tételét arról, hogy a művészet intuitív megismerés, s így lettek a társadalmi valóság megbízható tényközlői és egyben a társadalmi lelkiismeret és akció szólítói.

Érdemes egy percre megállni azoknál a mai magyar szociológusoknál, akiket Hegedűs András ebben a kötetetben említ, illetve azoknál a kutatásoknál, melyekre velük kapcsolatban hivatkozik. Márkus Máriát többször említi, Heller Ágnest háromszor, Monigl Istvánt és Szelényi Ivánt kétszer, Hegedűs B. Andrást, Heleszta Sándort, Kériné Sós Juditot, Konrád Györgyöt, Neményi Máriát, Nemes Ferencet, Rozgonyi Tamást, Szántó Miklóst, Szesztay Andrást és Varga Iványt egyszer. A kutatott témák: életmód, lakásviszonyok, munkarendi változások, a Dombóvári Kesztyűgyár komplex üzemszociológiája, új lakótelepek, büszkeség és előítélet, tanári szobák levegője és erkölcse (az azóta elhunyt, mindenki által nagyra becsült és szeretett Kéri Judit vizsgálódása), szakmai presztízs és végül a szekularizáció útjai. A „Társadalmi rétegződés Magyarországon" témáját a szerző a Statisztikai Időszaki Közleményekre hivatkozva említi.

Erről a „körképről" első benyomásunk az, hogy nem tekintette feladatának a reprezentativitást. A szakma magyar olvasótábora meglehetős pontossággal tudja, hogy személy szerint kikre és milyen jelentősebb kutatásokra térhetett volna ki a magyar szociológia ismertetője már akkor is — 1968-ban —, amikor ez a tanulmány íródott. Szeretnénk őszintén kimondani, leszögezni két dolgot. 1. A magyar szociológiából külföld felé „felmutatott" 14 szociológus kivétel nélkül derék és tehetséges kutató. Egyesek közülük az azóta eltelt években produkáltak jeles, a tudományosság és szellem szigorú kritériumainak is megfelelő műveket. 2. Nem hisszük, hogy ebben az egyoldalunak *látszó* „beválogatásban", sok jó honi szociológus meglepő mellőzésben akkoriban valami sanda szándék vezette volna a dolgozat íróját. A kéznél levő anyagból adott, talán nem is lévén tudatában annak, hogy milyen népes szakmai közönség fogja bizonyos időn keresztül ezen a „diapozitívon" át kivetítve megismerni vagy megismerni vélni a magyar szociológiát.

Mindegy; a magyar szociológiai színtér az itt ábrázoltho képest eléggé megváltozott. Szervezetileg is, ami köztudomású és személyi állományát tekintve is, főleg a színvonalasan induló fiatalok révén. Erről hosszabban beszélni azonban nem lehet feladata e könyvismertetésnek. Amiről viszont mégsem hallgathatunk, az az időközben megérlelődött szemléletváltozás.

Ha ma írnák ezt a magyar adalékot, valószínűleg erősebb hangsúlyt nyerne az a szempont, amire Osipova mutatott rá: „a tudomány precízzé válik, ha megjelenik a precíz eredmények iránti kereslet". A mai szociológia iránt olyan igények merülnek fel a társadalmi és gazdasági tervezés és irányítás részéről, aminek csak úgy tud megfelelni, ha módszertani kritériumait saját magával szemben megszigorítja. Sok egyéb — s talán még jelentősebb — mai kutatás helyett, illusztrációként csak egyet, a magyar vegyipari kutatások technológiai hasznosítása szociológiai problémáit vizsgáló projektet említve, máris szembetűnik szociológiánknak az a „funkcionalitása", amely az adott rendszer fokozott adaptivitása, bátor megújulás érdekében jelentkezik.

A bevezetőben Lantz professzor helyesen mutat rá: „Úgy fogni fel a szociológiát, mint az emberek helyzete javítása iránti elkötelezettséget, egybehangzó a kelet-európai szociológia történelmi hagyomá-

nyaival. Azok a nehézségek is, amelyek a kötet összeállítóinak áttekintéseiben és az egyes szerzők adalékaiban említést nyertek, mint a szociológia eme haladó és elkötelezett szerepének akadályozói — külsők, mint a szociológusok hivatástudata körüli esetleges problémák, és belsők, mint a módszertani, kutatáslogikai és elméleti fogyatékosságok —, reális veszélyek. Ki mutasson példát az önismeretben és munkássága különféle társadalmi erőterek általi befolyásoltsága értésében és elismerésében, ha nem a szociológus. Erről az értésről tett magasszintű tanuságot ez a könyv.

Ugyanakkor, ha jól figyelünk az egyes kontribuciók finomságaira, akkor ezen a Gouldner-féle „*szociológia szociológiája*" közelítésen és perspektíván túl, kirajzolódnak a szocialista országok szociológiájának világosan az ellenkező irányba, a társadalomtudományi eredmények elrelativizálása ellen irányuló tendenciái is. A kelet-európai szociológiákra nem igaz az, hogy ezek is „büszkék módszereikre" és csak a szubsztanciális eredmények hiányáról panaszkodnak. A mai marxista szociológia mint szigorú szaktudományos diszciplína (bizonyos mértékig talán ellentétben a „tegnapi" kelet-európai szociológiával is) világosan tudatában van annak, hogy az értékesebb és társadalmilag hasznosabb szubsztanciális eredményekhez csak a megbízhatóbb módszerek, a magasabb tudományosság útján lehet eljutni.

Amit Lantz professzortól a bevezetőben idéztünk, hogy tudniillik a szociológia sajnálatosan elüt a többi tudománytól, amennyiben azok valóban új eredményeket hoztak az elmúlt évtizedekben, a szociológia viszont nem (ami maga is, nyilván csak erős megszorításokkal lehet igaz), egyszerű magyarázatot nyerhet ebből a szempontból. Azok a „többi" tudományok ugyanis — ha csak illusztrációképpen ilyen diszciplínákra gondolunk, mint a molekuláris biológia és genetika, a neurológia és kísérleti lélektan vagy akár az atomfizika és rakétatechnika — talán nem utolsósorban abban is különböznek szociológiánk eddigi modális formájától, hogy módszereik és kutatási eljárásaik összehasonlíthatatlanul szigorúbbak és munkaigényesebbek ezénél. Szinte azt mondhatnánk, míg az esszéista vagy afféle hajló, gondolatait empirikus adatokkal -- persze voltaképpen elég primitív empíriával — elegánsabbá tenni próbáló szociológiák viszonylag szűk körben járnak körül, addig a szaktudományos mentalitást szívós munkában következetesen érvényesítők részesei lehetnek a tudomány ama fejlődésének, amely korunk egyik legbensőbb sajátossága.

Varga Károly

Kulcsár Kálmán

A NÉPI ÜLNÖK A BÍRÓSÁGON

(Jogszociológiai tanulmány)

Akadémiai Kiadó, Budapest 1971

1. Kulcsár Kálmán munkája annak a szociológiai vizsgálatnak első tudományos produktuma, amelyet az igazságügyi vezetés kezdeményezésére az MTA két intézete, az Állam- és Jogtudományi Intézet és a Szociológiai Intézet a szerző irányításával a népi ülnökök bírósági tevékenységét illetően folytatott. Egy jelentős és érdekes szociológiai vizsgálat első tudományos feldolgozása mindenképpen figyelemre méltó és érdeklődésre tarthat számot. Különösen azonban akkor, ha a témának és szociológiai elemzésnek olyan avatott értője és ismerője tesz arra kísérletet, mint a jelen munka szerzője, aki már erről a szociológiai vizsgálatról szóló, első és rövidre fogott tudományos híradásban sem elégszik meg a rendelkezésre álló empirikus anyag egyszerű bemutatásával és kommentálásával, hanem a téma hozzáférhető tudományos irodalmának legjavát feldolgozva, a más országokban folytatott, hasonló jellegű szociológiai vizsgálatok eredményeit hasznosítva, a laikus elem tevékenységét a bíróságon egy általánosabb, a jogszociológia számára igen fontos problémának, a bíráskodás szociológiai aspektusai feltárásának részeként elemzi, és jogszociológiai, valamint jogelméleti általánosításokra törekszik.

A szerző a laikus elem részvételét a bíráskodásban történetiségében vizsgálja; végigtekint a bíráskodás történeti fejlődésén, absztrahálja abból a bírósági döntésben való laikus részvétel típusait, és felvázolja a népi ülnöki tevékenység ideális modelljét. E fejtegetéseket követően és erre az elméleti alapvetésre támaszkodva, a konkrét szociológiai vizsgálat eredményeit elemezve és hasznosítva mutatja be

a népi ülnök és a társadalom közötti szociológiai relációkat, egyfelől azt, hogy a társadalom miként határozza meg a népi ülnökök jellegzetességeit, a bírósági tevékenységbe való kapcsolódásukat, másfelől a népi ülnök információs csatornaként való működését. A tanulmány magvát, legfontosabb és legérdekesebb részét — kétségkívül — azok a fejtegetések alkotják, amelyeket a szerző a népi ülnököknek magában a bírói döntésben való részvételét és tevékenységét, az ülnöki aktivitás szubjektív és szervezeti tényezőit, az ülnökök konkrét szerepét a bírói döntés egyes mozzanatait illetően elemzi. Végül a szerző munkáját a laikus bíráskodás lehetőségeit és korlátait felvillantó néhány elméleti következtetéssel zárja.

2. Az elemzésünk tárgyát alkotó jogszociológiai tanulmány *módszere*, hogy a népi ülnöki tevékenység *ideális típusát* vagy modelljét empirikus szociológiai vizsgálat eredményeivel veti egybe, illetve a népi ülnöki tevékenység empirikus szociológiai anyagát az ideál-típus, vagy ideális modell tükrében vizsgálja. A népi ülnöki tevékenység ideális modelljének ilyetén alkalmazása látszólag a weberi ideál-típussal, illetve ideál tipikus megismerési metódussal azonos. Ez azonban csupán látszat, és a hasonlóság csak bizonyos vonatkozásokban állapítható meg. A népi ülnöki tevékenység ideális típusa vagy modellje rokon Max Weber ideál-típusával annyiban, hogy megismerési eszközként funkcionál és nem normatív igénnyel lép fel. *Látszólag* a weberi értelemben vett ideál-típus azonban, mert *nem* egy vagy néhány szempont fokozásával nyert, tisztán gondolati konstrukció, amely a valóságban nem létezik, s mint ilyen csupán eszköz a valóság megmérésére. A népi ülnöki tevékenységnek a szerző által kimunkált ideális modellje ugyanis lényegében két, a valóságban létező forrásból ered: 1. a bírósági döntésben való laikus részvétel *történeti* típusaiból; 2. a népi ülnöki tevékenység magyar *jogi* szabályozásának elemeiből. (17—44. old.) Mindezek alapján a népi ülnöki tevékenység ideális modelljének lényegét a tanulmány a következőképpen fogalmazza meg: „*az ülnök funkciója az igazságügyi szervezet számára is a környezetet alkotó társadalom közvetlen képviselete a tárgyalás és az ítélkezés során.*" (41.old.). A népi ülnöki tevékenység ideális modelljének fő mozzanatai: *a)* Az ülnök a mindenkori társadalmi viszonyok által meghatározott értékítéletek és vélemények képviselője; *b)* Az ülnöknek társadalmi ellenőrzési funkciója van; *c)* Az ülnök információs csatorna. (41—43. old.)

A népi ülnöki tevékenységnek ezzel az ideális típusával vagy modelljével kapcsolatosan mindenekelőtt azt kell helyeslően hangsúlyozni, hogy ez csak elnevezésében, de nem valójában a népi ülnöki tevékenység *ideális* típusa. A szerző által kimunkált modell egyfelől a népi ülnöki tevékenységnek valóságos, *történeti* típusa, és nem ideális, elképzelt, logikai, gondolati konstrukció; másfelől azért nem *ideál*-típus, mert valójában *normatív* jellegű mozzanatokat tartalmaz, ha az elméleti vizsgálódásban ezek el is halványulnak. A népi ülnöki tevékenység ideális modellje ugyanis — mint jeleztük — konkréten a népi ülnöki tevékenységre vonatkozó magyar *jogi* szabályozás elemeit is felöleli. A vizsgálódás további menete mindenképpen szellemes és hasznos, nevezetesen a magyar valóságos, empirikus népi ülnöki tevékenységnek a szóban forgó ideális modellel való konfrontálása. Mégis a népi ülnöki tevékenység ezen ideál-típusának a további elemzésekben való alkalmazása folytán egyrészt nem kapunk egészen tiszta képet arról, hogy az empirikus valóság mennyiben a népi ülnöki tevékenység történetileg tipikus, és mennyiben a vonatkozó jogi szabályozás normatív mozzanataival kerül összevetésre; másrészt kihasználatlanul maradnak a *kritikai* elméleti vizsgálódások és megállapítások lehetőségei. Nem közömbös ugyanis, hogy a népi ülnöki tevékenység empirikus valósága történetileg tipikus mozzanataitól vagy a pozitív jogi szabályozás vonatkozó normatív elemeitől tér el, illetve az egyikkel vagy a másikkal van összhangban. A népi ülnöki tevékenység empirikus valóság, történeti típusa és jogi szabályozásának normatív elemei között a legkülönfélébb összefüggések lehetségesek. A népi ülnöki tevékenység empirikus valósága lehet, hogy egybevág a történeti típussal, de eltér jogi szabályozásának normatív mozzanataitól; lehetséges, hogy egybeesik a normatív elemekkel, de eltér a történeti típustól; és lehet, hogy mindenekelőtt adekvát vagy ellentétes. Bármelyik variánssal is legyen dolgunk, a szociológiai vizsgálat konkrét eredménye csak akkor világos, határozott és egyértelmű, ha az empirikus valóság konfrontálása a történeti típussal, és a jogi szabályozás normatív elemeivel, különkülön történik meg. Csak így kapunk tiszta képet arról, hogy a népi ülnöki tevékenység konkrét empirikus valósága mennyiben esik a történeti típus vonalába és tér el attól, illetve milyen relációban van jogi szabályozásának normatív mozzanataival. Ám az eltérések lehetőségéből mindjárt az is kitűnik, hogy a népi ülnöki tevékenység empirikus valóságának a vonatkozó jogi szabályozás normatív elemeivel

való egybevetése csak akkor racionális ha ezeket a normatív mozzanatokat korábban már a népi ülnöki tevékenység történeti típusával konfrontáltuk és megállapítottuk, hogy ezek mennyiben egyeznek, illetve térnek el egymástól. Sajnos, az utóbbi elméleti művelet Kulcsár Kálmán tanulmányából hiányzik, minek folytán az említett összefüggések felderíthetetlenek maradnak Ennek további kihatása és következménye az, hogy a tanulmány záró fejtegetései nem tartalmaznak konkrét alternatívákat — még kevésbé határozott következtetéseket — a népi ülnöki tevékenység lehetőségeit és alakítását illetően. Ezt a szerző a jogalkotóra hárítja, minek folytán a jogalkotónak kellene az említett tudományos jellegű összehasonlításokat és egybevetéseket elvégezni, hogy szociológiailag megalapozott, de lege ferenda alternatívákhoz, illetve konklúziókhoz jusson.

Mindezek ellenére Kulcsár Kálmán tanulmánya a népi ülnöki tevékenység ideális modelljének a konkrét szociológiai vizsgálat empirikus anyagával való összevetése során a népi ülnöki tevékenység társadalmi jellemzőiről, valamint a népi ülnöknek a bírói döntésben való részvételéről sok érdekes és figyelemre méltó megállapítást tesz. A népi ülnökök társadalmi rétegződését illetően kimutatja, hogy a népi ülnökök között rendkívül alacsony a mezőgazdasági fizikai dolgozók aránya (51. old.), ugyanakkor igen nagy számmal vannak képviselve a ténylegesen működő ülnökök között a nyugdíjasok. (52. old.) Ugyancsak problematikussá válhat, hogy a szellemi dolgozók is arányuknál nagyobb mértékben vannak képviselve a népi ülnökök sorában. Mindez azt jelzi, hogy „*a népi ülnökök kiválasztása, még inkább behívása egyes foglalkozási csoportok irányába polarizálódik.*" (53. old.) A népi ülnökök társadalmi rétegződésében mutatkozó, ezeket az arányeltolódásokat csak még tovább fokozza a bírák preferanciája az ülnökök bizonyos köre iránt, valamint az ülnökök behívásában megnyílvánuló olyan mozzanatok, amelyek a népi ülnöki tevékenységet ténylegesen ellátók körének további szűkülésére utalnak. (61—65. old.) A népi ülnökök bírói döntésben való részvételét elemző fejtegetéseknek különösen fontosak azok a megállapításai, amelyek feltárják, hogy a népi ülnökök igen tekintélyes számban nem nyilvánítják ki véleményüket a bírói döntés során; hogy az ülnökök az élet- és a testi épség ellen elkövetett bűncselekmények, valamint a család, az ifjúság és a nemi erkölcs ellen elkövetett bűncselekmények tárgyalása során a leginkább aktívak; hogy az ülnöki ellenszavazatok aránya oly kicsi, hogy százalékosan is alig értékelhető; hogy a laikus elem leginkább a tényállásmegállapításában hat közre, de figyelemre méltó az ülnökök nagy aktivitása a büntetés-kiszabást illetően is. (80—115. old.)

3. A népi ülnöki tevékenység ideális modelljének a konkrét empirikus valósággal való összevetése mellett Kulcsár Kálmán tanulmányának másik, a feldolgozást és a kifejtést meghatározó, strukturáló gondolata és szempontja: a népi ülnöki tevékenység *politikai, szociológiai* jellege. A szerző hangsúlyozza, hogy a népi ülnököknek a bírói ítélkezésben való reális részvételét befolyásoló tényezők vizsgálata túlvisz a jogalkalmazás szociológiai problémáin, és politikai szociológiai kérdéseket involvál. (6. old.) Ez a politikai szociológiai vonatkozás hazai irodalmunkban *a szakszerűség és a demokrácia* ellentétpárként került megfogalmazásra. Ez az ellentét, illetve megfogalmazása — írja a szerző (6—7. old.) — mesterséges és nem pontos, mert egyrészt a laikus elem a bíráskodásban nem egyértelműen azonos az igazságszolgáltató tevékenység demokratizmusával, másrészt a politika és a szakszerűség összefüggése is sokkal dialektikusabb annál, hogy azt a demokrácia és a szakszerűség ellentétpárja maradéktalanul kifejezhetné. Határozott tendencia figyelhető meg ugyanis, „amely egyrészt *a politikai tevékenység szakosodásában*, másrészt pedig a társadalmi érdekű döntésekben való *szakirányú részvétel politikai jellegének kibontakozásában* jelenik meg." (27. old.) A népi ülnöki tevékenységet illetően a szakszerűség és a politika viszonyát még a történeti alakulás sajátossága színezi, nevezetesen az, hogy jelentősen megváltozott a laikus elem politikai szerepe az ítélkezésben a korábbi időszakhoz képest, akárcsak társadalmi ellenőrző szerepe is. (39—40. old.) Ezért a szerző — mint jeleztük — egyrészt a szakszerűséget és demokráciát, másrészről a szakszerűséget és a politikát nem tartja sem egymást kizáró, sem egymással ellentétes fogalmaknak. „Véleményünk szerint — írja (125. old.) — a bíráskodásban, vagy általánosabban az állami döntésekben való laikus részvétel problémája sem ezekkel a fogalmakkal meghatározott keretben értékelhető." Valóban, ha a szaktevékenység politizálódik, a politikai tevékenység pedig szakszerűsödik, ami tagadhatatlan tény, akkor a szóban forgó ellentétpár ebben az elvont általánosságában nem sokat, illetve jóformán semmit sem mond a népi ülnöki tevékenység vonatkozásában.

De hangsúlyozzuk, csak ebben az elvont általánosságban. Amint a népi ülnöki tevékenység konkrét, szociológiai vizsgálatára kerül sor, egykettőre kiderül, hogy nem

ilyen egyszerű és egyértelmű a helyzet. A szerző jó érzékkel mutat rá a népi ülnökök társadalmi eredetének politikai vonatkozásaira, és a népi ülnök funkcióját a környezetet alkotó társadalom közvetlen képviseleteként határozva meg, találóan villantja fel a népi ülnök társadalmiságának konkrétságát. Mi több — mint láttuk —, a népi ülnökök társadalmi jellemzőit kutató fejtegetések nyilvánvalóvá teszik, mennyire jelentős politikai szempontból is, hogy milyen társadalmi réteget vagy csoportot reprezentál a népi ülnök a maga közvetlenségében és milyen arányban. Ami pedig a szakszerűség és a politika ellentétének lehetőségét a maga konkrétságában egészen világossá teszi, az éppen a laikus elem szervezetidegensége, amelyet a szerző a bírósági döntésekben való laikus részvétel legfontosabb indokának minősít: „a laikus elem szervezetidegenségéből fakadó első lehetőség az, hogy mivel nem »szabálykoncentrált«, ... a jogszabály által adott kereteknek megfelelően a döntési folyamatba a bíró személyétől, a szervezeti adottságoktól, sőt a formalizált jogpolitikai elvárásoktól eltérő nézeteket, véleményeket, értékeket stb. vigyen be." (121—122. old.) Ez pedig a szakszerűség és politika ellentétpár nyelvére fordítva, konkréten annyit jelent, hogy mind közvetlenségénél, szervezetidegenségénél, mind társadalmi töltésénél fogva nem jelentéktelen és nem elhanyagolható különbségek adódhatnak a szervezeti, jogszabályra koncentrált, kimondottan szakszerű bírói tevékenység politikuma, és a népi ülnökök szervezetidegen, esetre és személyre koncentrált, közvetlen politikuma között. Ezt látszik megerősíteni annak a konkrét empirikus vizsgálatnak az eredménye is, amely arra irányul, hogy megállapítsa, milyen véleményeket, értékrendet hoznak a népi ülnökök a társadalomból a bíróságra. A politikumot a jogpolitika kérdéseire redukáló elemzés azt mutatta, hogy a szakbírák és a népi ülnökök jogpolitikai felfogása közötti eltérés meglepő módon a népi ülnökök jogpolitikai nézeteinek konzervatív jellegére vezethető vissza. (68—73. old.) Akármilyen jelleggel tér is el azonban a népi ülnökök jogpolitikai beállítottsága a szakbíró beállítottságától, a különbség, az eltérő tény, ami arra enged következtetni, hogy a konkrét elemzés során mégsem egészen semmitmondó és jelentéktelen a szakszerűség és politika ellentétpár alkalmazása.

Aligha szükséges hangsúlyoznunk, hogy e néhány sorban a legkevésbé sem merítettük ki Kulcsár Kálmán értékes jogszociológiai tanulmányának gondolatgazdagságát és érinthettük mindazokat a problémákat, amelyek nemcsak a jogszociológia és a politikai szociológia, hanem a szociológia általános elmélete számára is számos érdekes és figyelemre méltó megállapítást tartalmaz.

Peschka Vilmos

A SZOCIOMETRIA MÓDSZERTANA

Mérei Ferenc: Közösségek rejtett hálózata és *Northway—Weld: Hogyan készítsünk szociometriai felmérést?* (Utóbbi a *Szociometria az iskolában* c. kötetben.)

A tudományoknak is megvannak a maga divatjelenségei. Elméletek, megközelítésmódok, kutatási technikák kerülnek időről időre az érdeklődés homlokterébe s akkor egy ideig ha kell, ha nem, ha megfelel céljainknak, ha nem, alaposabb megfontolás nélkül alkalmazzuk azokat. Persze, mint ahogy a divatban is vannak a fővonulatok mellett mellékáramlatok, melyek, bár kétségtelenül divatjelenségnek ítélhetők, mégsem egészen tömegesek; ugyanígy feltehetők a tudományban is ezek a szűkebb körű, kisebb intenzitású, de sok tekintetben mégis csak divatjelenségek. Ilyennek vélem a szociometrikus technikát is. Azzal a sajátossággal, hogy talán nem annyira a „céhen belüliek" között terjedt el, mint inkább e tudományok „hátországában": egyetemi szakdolgozatok írói, igényesebb (*pedagógusként* igényesebb) tanárok, „amatőr szociológusok" sokszor jobb híján mint (látszólag) különösebb előtanulmányt nem igénylő, viszonylag kevés munkaráfordítással eredményt ígérő technikához nyúlnak a szociometriához.

A „*kevés munkával tudományos eredményt*" illúziókat csak táplálja s így elég biztonsággal jósolhatóan a nem mindig szakszerű szociometriai felmérések szapo-

rodását eredményezheti az egyik, Northway és Weld könyvecskéje (Hogyan készítsünk szociometriai felmérést?). A szerzők ugyanis azt ígérik, hogy olyan *receptet* adnak, melynek segítségével bárki, akinek eszébe jut, érvényes szociometriai vizsgálatot végezhet. Könyvük első bekezdése: „Ez a könyv egy ún. »csináld magad« útmutató. . . a szociometriai tesztet a pedagógus, az óvónő, a táborvezető vagy bárki más használhatja, aki gyermekcsoporttal dolgozik. . ." (23. old.) Sőt, a módszer másutt is használható: „. . . az általunk ismertetett eljárás nagy vonalakban alkalmas más csoportok számára, így az iparban, szolgáltatásban, közigazgatásban, kórházakban és más ilyen intézményekben dolgozók számára is." (26. old.) Érthető, ha az a bizonyos „bárki más" e sorokat olvasván kedvet kap a dologhoz: „tudományos kutatást" csinálni könnyen, gyorsan, biztos eredménnyel, bevált recepttel — elég vonzó perspektíva.

A baj az, hogy azok többsége, akik e recept alapján nekilátnak megszerkeszteni a maguk tesztjét, valószínű, hogy nem olvassák el a másikat, Mérei Ferenc könyvét. Már azért sem, mert pont fele akkora példányszámban jelent meg, éppen tízszerannyiba kerül, s terjedelemben is több, mint hatszorosa amannak. S ha abból is megtanulható a szociometria, akkor minek is?. . . És nem is kínál receptet. . .

Pedig Mérei se zárkózik be a „magas tudomány" elefántcsonttornyába: „Ez a könyv a szociálpszichológiai gyakorlat számára készült. . . . pontos útmutatást nyújt az alkalmazáshoz: a szociometriai felméréshez, a szociogramnak . . . az elkészítéséhez, a társkapcsolati mutatók kiszámításához és *mindenekelőtt ezek értelmezéséhez* (7. old. — az én kiemelésem, B. P.). Mégis, nekem úgy tűnik, a két könyv célmegfogalmazásában és főleg megvalósításában a hasonlóságnál meghatározóbb jelentőségűek. Talán — előljáróban — legpontosabban úgy fogalmazhatnám meg, hogy míg Northway—Weld *receptet* ígér, Mérei *módszert* kínál. A különbség lényege egy, talán nem is túlságosan sántító hasonlattal: a recept szintje a *betanított munkásé*, aki előírt műveleteket előírt algoritmusban elvégez anélkül, hogy tudná, valójában mit miért tesz; a módszer a jól képzett *szakmunkás* sajátja, aki ismeri az elérendő célt, ismer egy sor műveletet, s ezek közül azt választja ki, ami az adott esetben a legmegfelelőbb; míg az első meghatározott műveletek eléggé mechanikus elvégzését írja elő, a másik egy differenciált eszközrendszer kezelésére tanít meg. — A hasonlat azonban mégis sántít. Az emberi társadalom bonyolultabb rendszer, mint bármely mechanikus szerkezet: mozgásai, viszonylatrendszerei nem oly egyszerűek, nem számíthatók oly pontosan ki, hogy e viszonyok, még ha csak nagyon felszínesen is, egy adott *recept* segítségével helyesen leírhatók legyenek. Úgy tűnik, igen nagy a veszélye annak, hogy az előregyártott receptúra segítségével nyert információk oly mértékben lesznek felületiek, hogy valójában dezinformációt fognak jelenteni. (Úgy véljük, hogy megismertünk valamit, holott nem tudunk meg semmi lényegeset; s ez rosszabb, mintha tényleg nem tudnánk semmit.) Mármost Northway—Weld receptje bizonnyal alkalmas néhány alapinformáció megszerzésére, s *ha jól végezték el a felmérést*, néhány használható, habár igen felületes információhoz lehet jutni. De *csak* akkor, ha jól csinálta az, aki csinálta. Azonban a döntő pont számomra éppen ez — meggyőződésem, hogy *nem tudja jól csinálni az a bizonyos „bárki más"*. Biztos, hogy Northway és Weld, a maguk széles körű szakismeretével, hosszú praxisukkal támogatva e módszerrel kitűnő vizsgálatokat végeztek, érvényes eredményekhez jutottak. De nem tudok hinni abban, hogy valaki, minden ilyen irányú előképzettség és gyakorlat nélkül, megbízhatóan, *jól* végig tudjon vinni egy felmérést. Hogy csak egyetlen dolgot említsek: a szociometrikus teszt, tartalmánál fogva, eléggé érzékeny a megkérdezés módjára. A kitöltési utasítás, csoportos kitöltésnél a teremben való elhelyezkedés, szóbeli megkérdezésnél a kérdésfeltevés módja, hangsúlyok stb. nem jelentéktelen mértékben befolyásolhatják a válaszokat, a választásokat. Ha a vizsgálatot a szociológiai-pszichológiai módszertanban (kérdezéstechnikában) járatlan ember vezeti, semmi biztosíték nincs arra, hogy nem fognak a megengedhetőnél nagyobb mérvű torzító hatások érvényesülni.

Mérei tehát nem kínál receptet, „csupán" módszert; s eleve feltételezi (sehol meg nem fogalmazott, teljesen magától értetődő axiómaként tételezi fel), hogy a vizsgálatot képzett szociológus, pszichológus fogja végezni. Könyve ehhez a szinthez szabott. Nem „bárki" számára szolgáló kézikönyv („recept"), hanem a *szociometria tankönyve* szociológusok, pszichológusok számára.

(Egy közbevetett megjegyzés. Közhely — a „Szociometria az iskolában" is bizonyítja —, hogy az efféle vizsgálatokra milyen nagy szükség van az iskolákban is. Fenti gondolatmenetünkkel azt próbáltuk bizonyítani, hogy a felmérések folyamatos végzésére, a legnagyobb jóindulatot feltételezve sem képesek az ott tanító pedagógusok — legalábbis a többségük. Ez ismét

arra hívja fel a figyelmet, hogy mennyire szükség volna az iskolákban dolgozó pszichológusok-szociológusok hálózatának kiépítésére.)

Ha most már tovább meditálunk a Northway—Weld-féle recept és Mérei módszerének *tartalmi elemein* (feltételezve, hogy az elsőt is jól csinálják), további lényeges különbségekre bukkanunk. Az elsővel — mint fentebb már jeleztük — a felszíni jelenségekhez: a viszonylatrendszerek formális leírásához, a kapcsolódások egyszerű tényének leírásához juthatunk el; a *jelenségleírás* szintjén. S ez a *végeredmény*. Méreinél az igazi munka épen itt kezdődik: a jelenségek elemzése, *értelmezése*. S erre ma meggyőződésem szerint recept nem lehetséges, legfeljebb standardizált módszer, ami azonban természetesen feltételezi a kutató alapos felkészültségét, s ezen túl személyes *invencióját* is.

Az értelmezés ugyanis nem csak *technika* kérdése. A legminuciózusabban kidolgozott mutatórendszer sem helyettesítheti azt a többletet, amit a kutató érzékenysége terepismerete, ötletgazdagsága jelent. — S e ponton, úgy tűnik, bizonyos mértékig Mérei maga is beleesik abba a „hibába", amit Morenóról szólva oly világosan lát: „Néhány utalás azonban valószínűsíti, hogy *Moreno* a maga sokoldalú pszichológiai értelmező képességével és sokszor megcsodált varázslatos emberismeretével sokkal árnyalatosabb értelmezést is végzett ugyanezen az anyagon." (107. old.) Mérei maga is — a konkrét elemzésekben — néhol túllép mutatóinak körén. Egy példát erre. NB I. osztályú labdarugócsapat szociogramjának elemzése során sajátos csoportlégkör-mutatót talál. Elmondja, hogy mit jelent ez, milyen csoport-szituációra utal, majd hozzáteszi: „Háttere a vizsgált közösségben az lehet, hogy tagjait beállították a nagy teljesítményre, az erőfeszítésre anélkül, hogy elég idejük lett volna ahhoz, hogy mint csoport megszerveződjenek, s együttes döntések útján érleljék meg a közös normákat." (340. old.) Ez a következtetés már semmiképpen nincs „adva" a mutatókban, ez már Mérei *személyes hozzájárulása*. — Nincs terünk további példák sorolására. Kimutatható, hogy a könyvben leírt konkrét elemzések egy részében az elemzés néhány nem jelentéktelen mozzanata, néhány jelentős finom szerkezeti összefüggés pusztán a leírt módszer (a mutatók) alkalmazásával nem lett volna felderíthető; a leírt eljárások végrehajtása nem adja önként az eredményt. Múlhatatlanul szükséges, hogy a kutatónak legyen készsége, képessége, hogy az adatok, számok *mögé* lásson: felfedezve a (standardizált technikával megragadható) általános összefüggések mellett a csak az adott csoportra jellemző speciálisat is. Ez az a pont, ahol végetér a technika, a módszer illetékességi köre, ahol már az *alkotó* embernek kell megszólalnia. Az elemzésnek erre a fázisára már nincs recept: csak *példákat* lehet bemutatni, s ezzel hozzájárulni, hogy kifejlődjék, kialakuljon a kezdő kutatóban a szükséges érzékenység. Mérei elemzéseiben, bár maga erről említést sem tesz, végül is ez található meg; igen magas szinten.

Szociometriáról szólva, elkerülhetetlenül fel kell tennünk a kérdést: mi az, amiben a Mérei által adott módszer lényegesen különbözik az őstípusnak tekintett Morenoétól?

A szemléleti, elméleti-ideológiai különbségek taglalása itt felesleges: Mérei a maga könyvében pontosan megfogalmazza a distanciákat; s úgy vélem, valóban pontosan, korrektül, kiegészítésre nem szorulóan.

Magában a technikában a lényeges továbblépést két síkon látom: az adatfelvételezés (a teszt) kidolgozásában és az elemzésben.

A teszt lényegi újdonsága, hogy több *választási kritériumot* alkalmaz. („Több szempontú szociogram") Mérei írja: „A Moreno-féle felmérés kérdései kizárólag rokonszenvi-ellenszenvi választásokat kérnek." (150. old.) A maga kérdőívén Mérei ezzel szemben négy kritérium szerint kérte a választásokat: rokonszenvi, funkció jellegű, képességi és népszerűségi kérdéseket alkalmazott. Ez a megoldás „kitágítja a szociogram alkalmazási körét" (153. old.). lehetővé teszi a csoport intézményes és spontán szerkezete egymáshoz való viszonyának részletes, a gyakorlati irányító-vezető-pedagógiai munkában is felhasználható elemzését. (ld. 154. old.)

A több kritérium felvétele azonban nem csak mennyiségi többletet jelent. Véleményem szerint a lényegesebb újdonság az, hogy ezen az úton közelebb lehet férkőzni a csoportban kialakuló kapcsolatok *motivációjához*. A különböző kritériumokra adott választások összevetése választ adhat a kapcsolatok tényszerű leírásán túl a miértekre (vagy legalábbis azok egy részére a jellegzetesen társas kapcsolatrendszerben adott miértekre) is.

A másik lényeges újdonsága Mérei módszerének az árnyalt, finom mutatókkal dolgozó standardizált *elemzési technika*.

Természetesen nincs terünk itt az elemzés teljes logikájának bemutatására. Ismét csak példaként egyetlen dolgot emelünk ki: a *társas jelentőség* elemzését. (ld. 238—244. old.)

A társas jelentőséget Mérei pusztán

annak alapján definiálja, hogy adott személyre egyáltalában hány választás esett. („Jelentőseknek mondjuk egy társas alakzatban azokat a személyeket, akiket a társaik sokszor választanak. . ." — 238. old.) Öt erre vonatkozó mutatót számít ki: *jelentőségérték* (egy meghatározott személyre jutó összes szavazatok számának viszonya a csoportban a szavazatok szóródásához); *tagolódási sor* (a jelentőségértékek szerinti rangsor); *jelentőségindex* (a csoport hány tagja érte el a jelentőségérték meghatározott értékét); *kizárási mutató* (a pozitív és negatív jelentőségűek aránya); *széli helyzetek mutatója* (az elsőrendű és a másodrendű jelentőségűek aránya). (Ld. 240. old.) E mutatók segítségével egész sor csoportdinamikai jelenséget lehet értelmezni. Így pl. az olyan csoportokra, amelyekben a választások alapján ugyanazok a személyek mind pozitív, mind negatív jelentőséggel bírnak, nagy valószínűséggel a differenciálatlan értékskála jellemző. Vagy: ha a csoportban nagy számban vannak negatív jelentőségűek, ez arra mutat, hogy a csoport erősen frusztrált, s ez „diszkriminációban, megbélyegezésben, bűnbakképzésben jut kifejezésre." (244. old.)

E ponton ismét érdemes összevetni Mérei munkáját Northway és Weld útmutatójának megfelelő passzusával. Náluk a társas jelentőségnek megfelelő kategória a *szociometriai státus*. Ezt a *szociometriai pontszámok* mutatják, amit egészen egyszerűen úgy kapnak, hogy megszámolják, hogy az adott személyre hány választás jutott. Majd megállapítják, hogy a „pontszám" (valójában tehát a szavazatok száma) az esélyek felett vagy alatt van-e. (Az esély: a csoportban lehetséges összes szavazatok — ők kötött számú választást kérnek — egy főre jutó átlaga.) (Ld. 42. old.) S ezzel kész, több szó a dologról nem esik. De hogy mindez mit jelent, az ilyen vagy olyan szociometriai státus az egyén számára, ill. a különböző státusok megléte és eloszlása a csoport számára milyen jelentőségű, mire lehet következtetni ezekből a pontszámokból, erről nem szólnak. A mutató — nagyon elnagyolt felszínes mutató — *előállítását* írják le, az *értelmezéséről* semmit. Ebből tovább az következik, hogy ilyenformán e mutató csupán annyit „mutat" meg, hogy ki a népszerű a csoportban. Mármost iskolai osztályban — s útmutatójuk elsősorban mégis iskolai vizsgálatokra készült — egy rutinos, ösztönös pszichológiai érzékű, tűrhetően jó pedagógus ezt úgyis tudja. — S itt érhető tetten Northway és Weld módszerének legfőbb gyengesége. A puszta *leírás* következtében nem túlságosan sok olyan információt ad, amit egy jó pedagógus a maga mindennapi praxisából ne tudna. A többlet inkább csak a „tudományosság". Véleményem szerint azonban az olyan vizsgálatok, melyek *csak* (vagy főleg) egyébként is ismert dolgokat eredményeznek — „tudományosan bizonyítva" — eléggé *feleslegesek*. Csak arra jók, hogy a pedagógus elmondhassa: tudományos módszereket alkalmaz. Nem vagyok meggyőződve arról, hogy megéri a fáradságot. . .

Visszatérve ismét Mérei könyvére, módszerének további nagy értéke, hogy differenciált módon, sokoldalúan veszi figyelembe az *egyirányú kapcsolatokat*. (Egyirányú, nem kölcsönös választások.) Így többek között a fent bemutatott társas jelentőség-mutatók számításánál döntő jelentősége van ezeknek. (Hiszen itt az *összes* választásokat figyelembe veszi, s ezeknek többnyire csak kisebb része kölcsönös.) Még fontosabbak e kapcsolatok a *szociometriai szerep* értelmezésénél (ld. 244—268. old.), ahol maga a szereppel való felruházottság ténye is csak az egyoldalú választásokból derül ki.

Az egyoldalú választások elemzésben való felhasználásával kapcsolatban azonban egy ellenérzésemet is meg kell fogalmaznom. Úgy tűnik ugyanis, hogy ugyanakkor, amikor a fenti elemzésekben — s másutt is — Mérei komoly jelentőséget tulajdonít e kapcsolatfajtájának, egyes esetekben alábecsüli hatásukat. Gondolok itt elsősorban a *társas hatékonyság* elemzésére. (Egy konkrét példáját találhatjuk a könyv 315. és kv. oldalain.) Ezt írja: „Egy személy lehetséges hatását a hálózatban az a szám fejezi ki, hogy a társas mező hány tagját érheti el közvetve vagy közvetlenül a *kölcsönösség* kommunikációs csatornáin." (315. old. — az én kiemelésem, B. P.) Ebben a meghatározásban tehát az nyer megfogalmazást, hogy a csoport valamely tagjának akkor és csak akkor lehet társas hatékonysága, tehát többek között akkor vehet részt a csoportnormák kialakításában, ha *kölcsönös* kapcsolatai vannak, mert csak a kölcsönös kapcsolatok biztosítják, hogy az egyén hatékony részese legyen a csoport kommunikációs rendszerének. Ez a megszaporítás véleményem szerint — azon túl, hogy úgy tűnik, ellentmondásban van más elemzésekkel, hiszen a társas jelentőséggel bíró személynek bizonyára van hatása is a csoportra — nem indokolt. Úgy vélem, hogy egy-egy személy *hatást gyakorolhat* a közösség olyan tagjaira is, akivel nincs kölcsönös kapcsolata. Mérei — a konkrét elemzésben — ezt írja: „A legnagyobb társas pregnanciát az a személy éri el, aki nincs zárt alakzatban, és így *feltehetően a véleményformálásban is kevésbé vesz részt*." (318. old. — az én kiemelésem,

B. P.) Tehát a véleményformálásban való teljes érvényű részvétel feltétele, hogy az adott személy kölcsönös kapcsolatokkal rendelkezzen. Ez így csak akkor igaz, ha feltételezzük, hogy véleményformálás csak *kölcsönös kommunikációval* lehetséges. Holott létezik olyan véleményformálás, amelyben az egyik tag *hat* a másikra, tehát az interakcióban az egyik lényegében modell nyújtó, a másik modell-követő szerepet tölt be. Egy ilyen kapcsolatban a szociometrikus tesztben a modell-követő feltehetően választani fogja a modell-nyújtó (különösen a funkciójellegű és a képességi kritériumokban), míg a modell-nyújtó (éppen a viszony jellege miatt) nagy valószínűséggel nem fogja választani a másikat. — Ez a viszony természetesen egyoldalúsága miatt bizonyos értelemben *torz*, kevésbé *társas* viszony, nem is specifikusan *csoport*-viszony; ugyanakkor azonban az ilyen viszonyok lényegesen módosíthatják és befolyásolhatják a csoport-történéseket, s így vizsgálatuk is fontos lehet.

*

Az adott keretek között természetesen nem lehetett célom a könyv (könyvek) teljes részletességű bemutatása és elemzése. Befejezésül még egyszer szeretném hangsúlyozni: Mérei könyvét legszívesebben *tankönyvnek* tekinteném. S ez — ha tankönyvön nem egyetemi jegyzetet, tehát valamely tudomány rövid kivonatát értjük, hanem a szó igazi értelmében, olyan könyvet, amely magas, tudományos szinten, minden kijelentést és tételt bizonyítva alkalmas egy jól körülhatárolt ismeretanyag *aktivizálható* elsajátítására, szerintem a legnagyobb elismerés, ami ilyenfajta könyvről egyáltalán elmondható. Nagyon sajnálatos volna, ha igen alacsony példányszáma miatt nem juthatna el folyamatosan, évről évre megújulóan azokhoz, akik számára leginkább szükséges és hasznos: a szociológiát és pszichológiát élethivatásukul választó egyetemisták egymást követő nemzedékeihez.

Bánlaki Pál

TALLÓZÁS A LENGYEL SZOCIOLÓGIAI FOLYÓIRATOKBAN (1969—1971)

Nehéz lenne rossznéven venni, ha a magyar olvasóban némi irigységet ébresztene a címben előforduló többes szám. Ismeretes, hogy a lengyel polgári szociológia már a háború előtti időszakban kivívta tudományos önállóságát, megteremtette intézményeit (ugyancsak többes számban), és rangját olyan nevek fémjelzik, mint Znaniecki, Malinowski és mások (hogy csak a nemzetközileg ismerteket említsük). Ma a lengyel marxista szociológia iránt érdeklődőket a „választék gazdagsága" ejti zavarba: a „Przeglad Socjologiczny" (Szociológiai Szemle, Lódzi Szociológiai Központ); „Studia Socjologiczne" (LTA Filozófiai és Szociológiai Intézet); „Kultúra i Spoleczenstwo" (Kultúra és Társadalom, LTA Társadalomtudományi Osztály); valamint a „The Polist Sociological Bulletin" (Lengyel Szociológiai Társaság) szociológiai szakfolyóiratokon kívül rendszeresen foglalkozik szociológiai problematikával a „Ruch Prawniczy, Ekonomiczyn i Socjologiczny" (Poznani Egyetem); „Nove Drogi" (LEMP KB); „Ekonomista", „Panstwo i Prawo" (Állam és jog); „Studia Filozoficzne", „Wies Wsplóczesna" (Mai Falu) és más folyóiratok is, ami a lengyel szociológiai intézmények aktivitásáról, eleven elméleti és empirikus kutatómunkájáról tanúskodik.

A lengyel szociológia reprezentáns folyóirata, az LTA Filozófiai és Szociológiai Intézet orgánuma, a Studia Sociologiczne 1962-ben indult, szerkesztőségében a legkiválóbb lengyel szociológusokat találjuk. A folyóirat negyedévenként jelenik meg, elég vaskos kötet formájában. Önálló tanulmányokat, általában tematikailag csoportosított kutatási beszámolókat, műhelymunka-ismertetéseket, vitacikkeket, recenziókat, továbbá a hazai és nemzetközi tudományos élet krónikáját tartalmazza.

Ha a szemlénk kereteit megelőző időszakra is vetünk egy pillantást, hogy a folyóirat karakterét fejlődésében is érzékeltessük, elsősorban informatív jellegű tudományos tartalmára kell rámutatnunk. A hatvanas években a lap igen sok olyan tanulmányt publikált, amelyek célja a modern szociológia és szociálpszichológia legfontosabb fogalmainak kifejtése, irányzatainak, „középszintű elméleteinek" és módszereinek ismertetése, egyszóval az,

hogy biztosítsa a lengyel szociológusok műveltségének felzárkózását a korszerű színvonalra. Olyan témákról van itt szó, mint a szociológiai elmélet struktúrája, elmélet és értelmezés; a modellfogalom, társadalmi szerep, motiváció, szükséglet, érték, egy szóval kiscsoport — kutatás, intézmények, státus, norma, társadalmi struktúra, integráció; matematikai módszerek a szociológiában, mutatók és korrelációk, skálák, empirikus kutatás, tipológia, szociotechnika stb. E tanulmányok szerzői szinte kivétel nélkül igen széleskörű szociológiai műveltséggel írnak témáikról, ami arról tanúskodik, hogy „a tudománypolitikában bekövetkezett szektáns torzulások nem jelentették a szociológia fejlődésének teljes lefékeződését Lengyelországban", amint azt Markiewicz professzor a IV. Lengyel Szociológiai Kongresszuson elhangzott referátumában megállapította.

Visszatérve az elmúlt években a folyóiratban publikált anyagokra, azt tapasztalhatjuk, hogy továbbra is fontos helyet foglalnak el az általános elméleti és módszertani cikkek a lap hasábjain. E 12 számban 11 szociológiaelméleti és 8 módszertani tanulmány kapott helyet, ha csupán a monografikus jellegű, jelentős munkákat nézzük. Az általános szociológia körébe tartozó cikkek főként a társadalmi struktúra és mobilitás kérdéseit vizsgálják a szocializmus feltételei között számuk 8—10-re tehető), ugyanakkor pedig az egyes szakszociológiák körébe tartozó munkák fokozatosan előtérbe kerülnek, közülük (a publikációk számaránya alapján) elsősorban a munka- és üzemszociológia, a falu- és település-szociológia, család- és ifjúságszociológia, továbbá a politikai szociológia jelentkezik a legnagyobb súllyal.

Az alábbiakban a folyóiratban tárgyalt három nagyobb témakörrel foglalkozunk részletesebben; egy szociológiaelméleti témával, nevezetesen a funkcionalizmus irányzatával; a társadalmi valóság lengyelországi kutatásának helyzetével, azaz a társadalmi makrostruktúrában a szocializmus viszonyai között végbement és jelenleg folyamatban levő átalakulások megismerésére tett erőfeszítésekről, az elért eredményekről és az igényekről szeretnénk tájékoztatni, végül pedig a gazdaságszociológia problémáival, értve ezen főként olyan szakszociológiát, amely a társadalmi élet olyan alapvető területeinek kapcsolatait tárgyalja, mint a gazdaság és a tág értelemben vett politikum.

Az általános elméleti tanulmányok között különösen érdekes a funkcionalizmus körül kibontakozott vita, amelyben a lengyel szerzőkön kívül (M. Hirszowicz, P. Sztompka, A. Bialyszewski)[1] a szerkesztőség A. G. Zdravomiszlov szovjet és P. N. George amerikai szociológust is bekapcsolta. Az így kialakult vita középpontjában marxista szociológia és a strukturális — funkcionális elmélet viszonyának, szembenállásának vagy kiegészítő kapcsolatának kérdése állt.

P. Sztompka a funkcionális elméletet nem tekinti egységesnek, hanem több lehetséges (egyre fejlettebb) modelljét különbözteti meg. Különbséget tesz az egyszerű, a teleologikus, a funkcionális s az összetett rendszer típusai között, és mindegyikhez bizonyos „strukturális" elveket kapcsol. A funkcionális elemzés alapelve, hogy a vizsgált valóságot bizonyos rendszernek tekintjük, ahol az elemek nem az összegeződés, hanem a szerves kapcsolat alapján tartoznak össze. „A rendszer fogalma — írja A. Gouldner — a funkcionális elmélet intellektuális fundamentuma a szociológiában". Az egyszerű modell elvei a következők: az elemek kölcsönös funkcionális függősége, az elemeknek a rendszertől való függősége, az elemek harmóniájának (consensus) elve. A következő modellben, a teleologikus funkcionális modellben az előző modell kiegészül bizonyos „preferált" állapotok elérésével és fenntartásával, azaz a rendszer önszabályozó, s bizonyos határértékig a külső változásokkal szemben is fenntartja ezeket az állapotokat, azaz egyensúlyi folyamatok mennek végbe benne. Az ide tartozó strukturális elvek: az univerzális funkcionalitás (azaz minden elem pozitív funkciót tölt be), az elemek jelentősége egyforma, és a rendszerre a

[1] *M. Hirszowicz:* „Kilka uwag ogólnych na temat funkcjonalizmu w socjologii" (Néhány általános megállapítás a szociológiai funkcionalizmusról), *Studia Socjologiczne*, 1962/3. sz.; *P. Sztompka*: „Statyczna i dynamiczne wersje funkcjonalizmu" (funkcionalizmus statikus és dinamikus változata) *Stud. Socj.*, 69/4. sz.; *A. Bialyszewski*: „Funkcionalna koncepcja zmiany spolecznej" (A társadalmi változás funkcionális felfogása), *Stud. Socj.* 1970/2. sz.; *A. G. Zdravomiszlov*: „*W kwestii* krytyki funkcjonalizmu" (A funkcionalizmus kritikájáról), *Stud. Socj.* 1970/2.; *P. Sztompka:* „Logika analizy funkcjonalnej w socjologii" (A funkcionális elemzés a szociológiában), *Stud. Socj.* 1970/3.; *P. M. George:* „Modele a konserwatyzm spoleczny w socjologii" (Modellek és társadalmi konzervativizmus a szociológiában), 1971/2.; *P. Sztompka:* „O pojeciu teorii w socjologii" (Az elmélet fogalma a szociológiában), *Stud. Socj.*, 1971/3. sz.

homeosztatikus egyensúly jellemző. A fejlett funkcionális modell Sztompka szerint azt jelenti, hogy a rendszer egészének állapotai mellett az elemek bizonyos csoportjait jellemző speciális állapotok is léteznek, s ezek elérése biztosítja a globális állapot („fennmaradás", „strukturális folytonosság") elérését, tehát mintegy kétlépcsős rendszer ez, amely teleologikus alrendszerek sokaságából, illetve azok állapotaiból adódik. A strukturális elvek itt a következők: az egyes alrendszerek funkcionális követelményeinek összhangja, ezen alrendszerek monofunkcionális jellege, a funkcionális követelmények állandóságának elve. Végül legfejlettebb az előzőhöz hasonló alrendszerekből álló modell, ahol ezúttal nem az állapotokon, hanem a struktúrákon van a hangsúly. (Pl. kulturális, politikai, gazdasági, technológiai, személyiségi rendszerek.) Az idetartozó elvek: a globális rendszer funkcionális egysége, az alrendszerek integrációjának elve.

A funkcionalizmust a legtöbb támadás a marxista és polgári szociológia oldaláról (Dahrendorf) statikus szemlélete, a történelmi folyamatnak, azaz a belső társadalmi változás megmagyarázására való alkalmatlansága, az egyensúly és a stabilitás szempontjának preferálása miatt éri (marxista oldalról természetesen az eltérő értékrendszer és a társadalmi élet materialista felfogása is szerepet játszik). Nos, Sztompka szerint ezek a vádak elesnek, ha a fenti strukturális elveket más — tőlük különböző vagy velük ellentétes — szerveződési elvekkel helyettesítjük, amikor is lehetségessé válik az endogén folyamatos fejlődése a strukturális-funkcionális társadalom szemlélet mellett is. Ezek az elvek a következők lennének (a fentieknek megfelelő sorrendben): az elemek funkcionális aszimmetriája, az elemek funkcionális autonómiája és az elemek közötti konfliktus elve (egyszerű modell); az elemek funkcionalitásának a rendszer egyes állapotaihoz vonatkoztatása, az elemek különböző funkcionális jelentősége, az elemek alternatív funkcióinak elve, a disequilibrium elve (teleologikus modell); a rendszer funkcionális követelményeinek ellentmondásossága, az elemek polifunkcionalitása, a szükségletek (funkcionális követelmények) változásának elve (fejlett funkcionális modell); az alrendszerekből álló összetett rendszer dezintegrációjának elve (az összetett rendszer modellje).

E posztulátumok elfogadásával valószínűnek látszik egy „dinamikus funkcionalizmus" megkonstruálása, csak úgy tűnik, hogy itt ugyanazzal a jelenséggel találkozunk, mint az univerzális funkcionalizmusnál, ezúttal fordított előjellel, ami abban a paradox megállapításban foglalható össze, hogy minden jelenség funkcionális, még akkor is, ha diszfunkcionális. Sztompka eszmefuttatását követve egy felbomló társadalom vagy egy széthulló birodalom belső folyamatai is funkcionálisak; igen, de nem a vonatkozásul szolgáló társadalmi rendszer, hanem a nyomában kialakuló új rendszer vagy a romjain felépülő önálló államok szempontjából. Nézetünk szerint lehetetlen a dinamikus funkcionalizmus" mert ez csak úgy képzelhető el, ha a jelenségek funkcionalításának megítélésénél kritériumként egy adott értékrendszer megvalósítása irányába mutató változás előmozdítását tesszük meg (mert csak a változás állandó), a változás azonban folyamat, nem struktúra, márpedig struktúra (rendszer) nélkül funkció nem létezik. A rendszer fogalmának immanens követelménye bizonyos egyensúly — az egyensúly felbomlása a struktúrákat folyamatokká oldja fel, helyreállása pedig a folyamatokat struktúrákká, intézményekké szilárdítja. Lehet, hogy a társadalmi valóság történelemként jelenik meg előttünk, filmszerűen pereg le, ami azonban nem változtat azon, hogy a társadalmi struktúra minden pillanatban új, az előzőktől kisebb-nagyobb mértékben eltérő konfigurációt mutat, amely már nem azonos a (történelmi) pillanattal előbb létezett társadalmi rendszerről, hasonlóan ahhoz, ahogy a film is filmkockákból tevődik össze.

Sztompka talán nem fordít elég figyelmet arra, hogy a strukturális-funkcionális elmélet — nézetünk szerint — azoknak a folyamatoknak jelentkezése a szociológia terén, amelyek századunkban a tudomány minden területén tapasztalhatók, nevezetesen az egyes tudományágak axiomatizálása és deduktív rendszerekké szerveződése. Zdravomiszlov nézete szerint „a modern funkcionalizmus jellemző nézeteinek megismerését főként a rendszerelemzés elveinek fejlődése és ezek a szociológiában tapasztalható egyre nagyobb térhódítása teszi feltétlenül szükségessé". A tudomány per definitionem deduktív rendszer, azaz egymásból levezethető tételek rendszere, bármilyen is legyen e tételek levezetésének módszere (indukció, dedukció, redukció). A lét nemcsak meghatározza, hanem meg is előzi a tudatot, előbb mennek végbe bizonyos társadalmi folyamatok, s csak amikor már bizonyos „klinikai tüneteket" produkáltak, akkor tudjuk az új tényeket azonosítani, fogalmilag megragadni. Lehetetlen ezért a társadalmi fejlődést egy globális strukturális modell szabályozás-rendszerébe belefoglalni; csupán a dialektikus szemlélet nagy szabad utat a társadalmi fejlődés megértése számára. A történelmi

folyamat alanya, az egyenként és a társadalom tagjaként jelentkező ember az, aki a létben rejlő lehetőségeket önmagán átszűrve, racionális formákban öntve realizálja, a mélyenfekvő törekvéseket artikulálja, fogalmilag megragadhatóvá teszi. Ezért a társadalmi lét „egyes középszintű egységei" tekinthetők viszonylag zárt rendszernek, amelyekre alkalmazható a strukrutális-funkcionális modell, de az egyes globális társadalmak vagy lassanként maga a teljes emberi közösség csak nyitott rendszernek tekinthető, azaz olyannak, amelynek valóban társadalmi értelemben is nyitottnak és receptívnek kell lennie a nembeli mivoltát megvalósító, rejtelmes ember irányában. Nem véletlen, hogy egyre többen látják meg a különböző modellek konzervatív jellegét, bármilyen szándék is vezesse híveiket. A. George amerikai szociológus hivatkozott cikkében pl. frappánsan mutatja ki az amerikai szociológia evolucionalista, funkcionalista, konfliktualista, nominalista és mechanisztikus modelljeinek látszólagos nyitottsága mögött rejlő társadalmi konzervativizmust s mint mondja, meghaladásukra „legjobb eszköz az, amit dialektikus szociológia néven ismerünk". Ugyanakkor a konkrét társadalmi szervezetek tanulmányozásához mint „kutatási stratégia" a funkcionalista elmélet által kidolgozott fogalmi apparátus nagy segítséget nyújt: a társadalmi cselekvés, vonatkoztatási csoport, értékorientáció, társadalmi státus és szerep, elvárás, társadalmi ellenőrzés, internalizálás és szocializáció fogalmai tartósan gazdagították a modern szociológiai elméletet.

A strukturális-funkcionális elmélettől némileg elkülöníthető a funkcionális következtetés rendszere; ez nem az okoktól halad a következmények felé vagy fordítva, egy szóval nem a genetikus kapcsolat iránt érdeklődik, hanem azt vizsgálja, hogy egy bizonyos társadalmi jelenség hogyan befolyásol más jelenségeket, azaz milyen funkciót tölt be irányukba és miként illeszkedik be „funkcionálisan" a társadalmi jelenségek adott egész rendszerébe. Ez a módszer valóban a valósághoz közel álló és ezért értékes eredményekre vezethet, s ezt a módszert akalmazta Marx is, amikor azt mondotta, hogy a dolgokat funkcióikon keresztül" (die Dinge durch ihre Funktionen) kell megismerni.

A társadalmi valóság megismerése a mi viszonyaink között elsősorban a szocialista társadalom struktúrájának kutatását jelenti. A lengyel szociológia fejlettségét talán a makrostruktúra kutatásának területén dokumentálja legjobban az empíria-elmélet kontinuumon elhelyezkedő publikációk nagy száma, sokrétűsége, komplementer vagy konfrontációs jellege. Ez természetesen nem jelenti sem azt, mintha leíró értelemben teljes diagnózist adna a tényleges társadalmi differenciálódásról, sem pedig azt, hogy sikerült volna az iparosodott szocialista társadalmak minden lényeges fejlődési törvényszerűségét megragadnia.

Nem kétséges azonban, hogy az elméleti és empirikus kutatások nagy száma hozzájárult ahhoz, hogy a társadalmi struktúra problematikájának operacionális megközelítése szilárd pozícióra tegyen szert és kimozdítsa a holtpontról a társadalom osztályszerkezetére vonatkozó marxista felfogás és a polgári rétegződési elméletek esetenként eltúlzott, merev szembeállítását.

A makrostrukturális kutatások több iránya különböztethető meg a lengyel szociológiában (itt természetesen nemcsak a folyóiratos publikációra gondolunk).[2] Mielőtt egyes konkrét publikációk elemzé-

[2] *W. Kwasniewicz:* „Socjologiczne badanie nad makrostruktura spoleczna w Polsce Ludowej" (A társadalmi makrostruktúra szociológiai vizsgálata a népi Lengyelországban), *Stud. Socj.*, 71/4. sz.; J. *Danecki:* „Uwagi o socjologii makrostruktur" (Megjegyzések a makrostrukturák szociológiájáról), *Stud. Socj.*, 1971/4. sz.

Könyvkiadás keretében megjelent fontosabb művek: *A. Sarapata (szerk.):* „Przemiany spoleczne w Polsce Ludowej" (Társadalmi átalakulások a népi Lengyelországban), Varsó, 1965. Igen nagy jelentőségű a *J. Szczepanski* szerkesztésében megjelent sorozat: „Z badan klasy robotniczej i inteligencji" (A munkásosztály és az értelmiség szociológiai vizsgálata), amely túl van már a 30. köteten; *St. Widerszpil:* „Sklad polskiej klasy robotniczej. Tendencje zmian w okresie industrializacji socjalistycznej" (A lengyel munkásosztály összetétele. A szocialista iparosítás időszakában végbement változások irányai), Varsó, 1965.; *J. Szczepanski (szerk.):* „Przemysl i spoleczenstwo w Polsce Ludowej" (Ipar és társadalom a népi Lengyelországban), Varsó—Wroclaw—Krakkó, 1969.; *A. Sarapata:* „Studia nad uwarstwieniem i ruchliwoscia spoleczna w Polsce" (Tanulmányok a társadalmi rétegződésről és mobilitásról Lengyelországban), Varsó, 1965.; *Wl. Wesolowski:* „Struktura i dynamika spoleczenstwa polskiego" (A lengyel társadalom szerkezete és dinamikája), Varsó, 1970.; *Wl. Wesolowski (szerk.):* „Zróżnicowanie spoleczne" (Társadalmi differenciálódás), Varsó, 1971.; „Problemy struktury i aktywnosci spolecznej" (A társadalmi struktúra és a társadalmi aktivitás kérdései), tanulmánykötet, 1. köt., Varsó, 1970.

sére kitérnénk, vessünk egy pillantást az idevágó kutatások eddigi alakulására W. Kwasniewicz retrospektív és bibliográfiai tanulmánya alapján. Itt a következő fő témakörökről van szó: a társadalmi struktúra általános elmélete, különös tekintettel a társadalmi osztályokra és rétegekre; a tőkés társadalom szerkezetének sajátosságai; a szocialista társadalom makrostrukturájával kapcsolatos különböző elméleti kérdések; a mai lengyel társadalmat alkotó egyes osztályok és rétegek empirikus szociológiai-kulturális elemzése (főként a parasztság, a munkásosztály és a szellemi dolgozók különböző rétegeiről van itt szó); végül pedig az eddigi empirikus eredmények empirikus szintezisére irányuló kísérletek és a lengyel társadalom makrostruktúrájának és dinamikájának bemutatása a szocialista társadalom eddigi története folyamán.

E tematikai körülhatárolás kereteit követve a társadalmi osztályok és rétegek általános elméletén belül a problematika magában foglalja:

1. a társadalmi struktúra fogalmát és viszonyát az osztályok és rétegek szerinti differenciálódáshoz,
2. a társadalmi osztályok és rétegek elméletének fogalmi apparátusát és
3. az osztálystruktúra funkcionálását és átalakulási mechanizmusát.

A társadalmi struktúra mibenlétének általános értelmezése körében S. Ossowki és J. Szczepanski felfogása érdemel figyelmet: a társadalmi struktúrát úgy kell értelmeznünk, mint „az emberek közötti függőség, hierarchia és társadalmi távolság viszonyainak rendszerét, akár szervezett, akár szervezetlen formában is jelentkezzenek" (Ossowski), míg Szczepanski a társadalmi struktúrát „az azt alkotó valamennyi elem — beleértve az egyes személyeket is — konfigurációjának" tekinti. A makrostrukturális elemzéshez tehát olyan konfigurációk tartoznak, mint a demográfiai, műveltségi, szakmai, ökológiai, államigazgatási, politikai struktúra stb.

Az osztály elméletileg tisztázott kritériumával szemben a társadalmi réteg fogalma, a szociológiailag releváns rétegek meghatározásán és számuk körül még nem alakult ki egységes álláspont. Az osztály kategóriájának érintetlenül hagyása mellett mind elterjedtebb a „réteg" fogalmának használata, különösen az olyan szerzőknél, akik a fejlett szocialista társadalom differenciáltságát hangsúlyozzák (ami nem adható vissza a tulajdonviszonyok homogenizáló hatású kritériumával). S. Widerszpil szerint a réteg jelenthet

1. olyan csoportokat, amelyek hasonlóak az osztályhoz, de nem elégítik ki maradéktalanul az osztályfogalom kritériumait,
2. a társadalmi osztály részeit, mintegy „alosztályokat" alkotva,
3. bizonyos fajta hierarchia — skála jövedelem, presztízs, szakma stb.) megfelelő fokain elhelyezkedő csoportokat, vagy
4. bizonyos közös másodlagos jegyek szerint (hasonló értékrendszer, társadalmi érintkezési formák, világnézet stb. megkülönböztetett sokaságokat.[3] J. Szczepanski véleménye szerint a társadalmi rétegek megkülönböztetésében objektív és szubjektív tényezők egyaránt szerepet játszanak (jövedelem, szakképzettség stb., illetve ezek súlya a társadalmi értékelésben), azonban a „társadalmi réteg így adódó hierarchiájának nem kell összefüggnie a társadalmi osztályok hierarchiájával és az őket elkülönítő objektív jegyekkel." Ugyanakkor hozzáteszi, hogy szinte tetszőleges számban konstruálhatók ilyen rétegek, mert számtalan differenciáló jegy létezik és így igen sokféle konfigurációban fordulhat elő, hogy ezek közül egyesek „társadalmilag fontos jegyek funkcionálisan összefüggő komplexumává állnak össze."

A réteg problematikájához szorosan kapcsolódik a munkamegosztás kritériuma alapján végzett differenciálás révén a szakmafogalom értelmezése is. A szakma még szintén nem nyert egyértelmű meghatározást a lengyel szociológiában. W. Wesolowski szerint a szakma elkülönítésénél általában négy tényező jön szóba: a végzett munka fajtája, a szakképzettség foka, a munkacsoportban elfoglalt hely és a tulajdonviszony. B. Galeski a szakmának olyan jegyeit hangsúlyozza, mint „megfelelő felkészültséget igénylő, tartósan gyakorolt tevékenységek bizonyos együttese, amelyet az egyén a társadalom más tagjai számára végez, s amely megélhetésének alapjául szolgál."[4] Hasonló J. Wiatr álláspontja is.

A legizgalmasabb kérdések közé tartozik természetesen a társadalmi struktúra alakulása a szocializmusban. B. Minc „a

[3] *S. Widerszpil:* „Marksistowska teoria klas spolecznych. Wprowadzenie do socjologii klas i warstw spolecznych" (A marxista osztályelmélet. Bevezetés a társadalmi osztályok és rétegek szociológiájába, Varsó, 1962., 28. old.

[4] *B. Galeski:* „Chlopi i zawód rolnika. Studia z socjologii wsi" (A parasztság és a gazdálkodói foglalkozás. Faluszociológiai tanulmányok), Varsó, 1963., 52. old.

társadalom dualisztikus rétegeződését" hirdeti, amikor megkülönbözteti az állami szektor és a szövetkezeti tulajdon szektorának dologzóit, az előbbieket durván a munkásosztállyal azonosítva (beleértve a szellemi dolgozókat is), az utóbbiakat pedig a szövetkezeti parasztság osztályával. Ezt a nézetet számos szociológus bírálta, kimutatva, hogy a tulajdon e két típusából nem adódnak lényeges különbségek az osztályhoz tartozás szempontjából, s a termelőeszközökhöz való viszony „csak akkor játszik döntő szerepet a társadalom tagozódásában, amikor antagonisztikus osztályviszonyok alapjául szolgál. . . (azonban a szocializmusban) a társadalmi viszonyok alapvető típusa már osztálynélküli típus, abban az értelemben, hogy a termelőeszközök társadalmi tulajdona központi helyet foglal el a társadalmi, gazdasági rendszer egészében". (J. Wiatr.)[5] Hasonlóképpen S. Widerszpil is hangsúlyozza, hogy a marxista osztályelmélet kézenfekvő okoknál fogva elsősorban a tőkés társadalmakra vonatkoztatva adekvát, s tulajdonképpen új terminológiai konvenció kidolgozása sem kizárt elvileg, bár korai lenne az osztály fogalmának valamilyen más terminussal helyettesítése. J. Szczepanski szintén azon a nézeten van, hogy a szocializmusban nincsenek a társadalmi osztályok keletkezésére vezető mechanizmusok, mert nincs lehetőség sem nagy vagyonok, magas társadalmi vagy politikai pozíció öröklés útján való átadására. W. Wesolowski szerint a hagyományos értelemben megkülönböztetett társadalmi osztályokban „dekompozíciós" folyamatok mennek végbe: „a . . . munka adott típusa, a jövedelem nagysága, a szakképzettség foka, a társadalmi presztízs elválik egymástól: egyes csoportoknak alacsony képzettségük és nagy jövedelmük, avagy nagy jövedelmük és alacsony társadalmi presztízsük van stb." Nézete szerint továbbá „az osztálystruktúra fejlődése a szocialista társadalmakban abban jelentkezik, hogy fokozatosan egységessé válik a népesség különböző csoportjainak viszonya a termelőeszközökhöz, s ezzel párhuzamosan fokozatosan csökken e viszonynak mint a társadalmi helyzet és a társadalmi tudat egyéb jegyeit meghatározó tényezőnek szerepe. Ezzel összefüggésben a differenciáló jegyek szerepét a társadalomban mind jobban átveszik a társadalmi helyzet olyan ismérvei, mint a végzett munka, a jövedelem, a szakképzettség, presztizs stb. Ezek a jegyek, „elszakítva" a termelőeszközhöz való viszony meghatározó hatásától, a szocializmusban „autonóm" életre kelnek. Így, már a fejlett szocialista társadalomban eltűnnek az osztályok, de megmarad a társadalmi differenciáltság, amelyet rétegeződésnek nevezhetünk.[6]

Egy másik tanulmányában („Strukturális átalakulások a jelenkori szocializmusban")[7] Wesolowski éppen azt tartja a lengyel szociológusok időszerű feladatának, hogy közelítsék egymáshoz az általános marxista társadalomelméletet és a konkrét empirikus kutatásokat, s elejét vegyék olyan tendenciáknak, amelyek a fáradságos és időigényes kutatásokat fogalmi zsonglőrködéssel helyettesítik. A társadalmi változásokat három síkon kell vizsgálni:

1. a társadalmi struktúra egészében végbemenő mennyiségi változások és arányeltolódások síkján,

2. az egyes osztályokon belüli változások síkján, és

3. a társadalmi különbségek csökkenését az egyes osztályok és rétegek között.

Ami az 1. problematikáját illeti, a társadalmi struktúra fejlődését megszabó fő tényezőt természetesen a szocialista átalakulásban és az iparosodásban látjuk. Kifogásolható azonban a társadalmi struktúrának csupán ebben az egy dimenzióban történő értelmezése, ami tulajdonképpen egyenlőségjelet tesz a népgazdaság ágazati foglalkoztatási szerkezete és a társadalmi struktúra közé. Kétségtelen azonban, hogy a népszámlálási és egyéb statisztikai adatfelvételek — különösen az első időszakban — nem tartalmaztak olyan bontásban adatokat, amely részletesebb és konkrétabb elemzést lehetővé tenne.

A szerző beszámol egy olyan vizsgálatról, amelyet a Lengyel Tudományos Akadémia szociológiai intézete, valamint a varsói és lodzi egyetem szociológiai intézete végzett három nagy városban (Lodz, Szczecin, Koszalin) a lakosság életkörülményeinek alakulásáról. A vizsgálatban a hagyományos fizikai dolgozók — szellemi dolgozói — (munkásosztály—értelmiség) dichotomkus séma helyett a következő társadalmi-foglalkozási kategóriákat alkalmazták: 1. szakmunkások, 2. betanított munkások, 3. szakképzetlen munkások, 4. értel-

[5] *J. Wiatr:* „Spoleczenstwo. Wstep do socjologii systematycznej" (A társadalom. Bevezetés a rendszeres szociológiába), Varsó, 1965., 224. old.

[6] *Wl. Wesolowski:* „Klasy, warstwy i wladza" (Osztályok, rétegek, hatalom), Varsó, 1962., 188. old.

[7] *Wl. Wesolowski:* „Przemiany strukturalne we wspólczesnym socjalizmie" (Strukturális átalakulások a jelenkori szocializmusban), *Stud. Socj.*, 1969/2. sz.

amely az egyenlőség tényleges megvalósulását teszi meg a szocialista társadalom fejlettségének mércéjévé. Ha a cél a társadalmi különbségek csökkentése, a társadalmi struktúra viszont éppen az egyének társadalmi helyzetének differenciáltságából adódik, akkor a szocialista társadalomnak nem lesz struktúrája? — teszi fel a kérdést. Bírálja ezenkívül az általa választott rétegstruktúrát is: Weselowski gondtalanul összekevert legalább három különböző kritériumot: az osztály kritériumát, a szakma kritériumát és a munkamegosztásban betöltött funkció szerinti kritériumot". Ladosz továbbra is kitart a termelőeszközökhöz való viszony mint struktúraképző jegy releváns volta mellett (amihez kapcsolódik a fogyasztási javakból való részesedés módja), s nézete szerint, „ha előbbre akarjuk vinni a szocialista társadalom elméletét, akkor elengedhetetlen a tulajdonviszonyok és specifikus vonásaik elmélyült elemzése, ahelyett hogy azt hirdetnénk, miszerint e viszonyok jelentősége eltörpül a szakmai foglalkozási tagozódással szemben". Ezen az alapon kell vizsgálni a munkamegosztás szakmai szerkezetét és dinamikáját, kifejtve, hogy in concreto más a szellemi és fizikai dolgozók, a vállalati termelő kollektíva és az igazgatásirányító apparátus dolgozóinak viszonya a termelőeszközökhöz. Kérdés azonban, hogy e pusztulátum aprópénzre váltásánál mennyiben kapunk más társadalmi struktúrát, mintha eleve bizonyos specifikus (elsősorban a munka jellegén alapuló) rétegképző kritériumokból indulunk ki?

Ezen túlmenően azonban világos, hogy a szocialista társadalom struktúrájának elmélete nem alkothat autonóm konstrukciót, hanem a társadalmi élet egyéb dimenzióival való kapcsolatában kell szemlélni, pl. a gazdaság fejlődésével és működésével, a politikai mechanizmusok funkcionálásával, avagy a modern iparosodott társadalmak műszaki bázisának egyöntetűvé válásával (és az ebből eredő következményekkel) összefüggésben.

Érdemes ezzel kapcsolatban utalnunk J. Wiatrnak, a lengyel politikai szociológia kiemelkedő képviselőjének „A társadalmi struktúra átalakulásának politikai következményei" című cikkére[9] és a nyomában kibontakozott vitára. A gazdasági alap és a politikai struktúra között helyezkedik el a társadalom osztály- és rétegstruktúrája; s ezek viszonyát egymáshoz — mint ismeretes — a szocializmus feltételei között speciálisan az jellemzi, hogy a politikai felépítmény átalakulása megelőzi az alapban végbemenő változásokat. Az osztálystruktúra és a hatalmi struktúra viszonyát tekintve megállapítható, hogy a szerepeknek ez a felcserélődése továbbra is jellemző marad (ami magában hordozza a voluntarizmus potenciális veszélyét), mert 1. a hatalmi struktúra Lengyelországban nem tükrözi pontosan az osztálystruktúrát, amelyben igen nagy szerep jut a kisárutermelő parasztságnak, és 2. a poltikai felépítmény, a munkáspárt határozza meg a gazdaság és a társadalom szocialista átalakításának programját és megvalósításának módjait, a politikai felépítmény befolyásolja az osztálystruktúrát is, elsősorban a szocialista iparosítással, a szakmai-foglalkozási struktúra oldaláról. A lengyel társadalom osztály- és rétegstruktúrája, a benne eddig és jelenleg végbemenő átrétegződési folyamatok monografikus vagy átfogó szociológiai feldolgozása viszonylag előrehaladott, s ezért Wiatr véleménye szerint a társadalmi struktúra minőségi elemeit, azaz az osztályok és rétegek egymáshoz való viszonyát, távobbá „az osztály- és rétegstruktúra elemzését, az e struktúra által létrehozott társadalmi erők vizsgálatát, a társadalmi struktúrának a politikához való kapcsolódását" kell előtérbe helyezni. A hatalmi struktúra ugyanis természetszerűleg maga is hat a társadalmi struktúrára — nemcsak az rá —, nevezetesen kétféleképp: „az egyes társadalmi osztályok és rétegek érdekeinek megjelenése, artikulációja és képviselete által a szocialista állam és szervei irányában", továbbá az állami szerveknek a társadalmi struktúrára, az egyes osztályok és rétegek összetételére és helyzetére gyakorolt hatása útján. E vonatkozásban a dolgozó osztályok távlati és napi érdekei között, továbbá az egyes osztályok és rétegek érdekeinek egymás között jelentkező ellentéteit kell vizsgálni.

Az „érdekek artikulációjáról", ennek mechanizmusáról azonban empirikus vagy akár csak tágabb értelemben vett szociológiai elemzést nem kapunk — ami a politikai szociológia művelőitől várható lenne —, csupán arra figyelmeztet a szerző, hogy ezeknek a különböző típusú érdekellentéteknek a kiküszöbölése megfelelő „eszmei beállítottságot nélkülöző politikai cselekvés esetén az eltérő törekvések közötti kompromisszum pragmatikus megteremtésévé fajul", és ez „az ideológiai és politikai gyakorlat nálunk és más szocialista országokban antiszocialista erők nyomásának ideológiai kifejeződését" jelenti. Az

[9] *J. Wiatr:* „Polityczne nastepstwa przemian struktury spolecznej" (A társadalmi szerkezet átalakulásának politikai következményei), *Nowe Drogi*, 1971/2. sz.

miségiek (szűkebb értelemben véve, idetartoznak a diplomások + végzettségre tekintet nélkül nagyobb intézmények, vállalatok, államigazgatási szervek és az alkotó értelmiség képviselői), 5. technikusok (+könyvelők), 6. irodai-adminisztratív dolgozók, továbbá közbenső csoportokként: 7. művezetők, brigádvezetők és 8. fizikai — szellemi dolgozók (pl. üzleti elárusítók, vasutasok).

A vizsgált jegyek a következők voltak: jövedelem (a családfő és az egy családtagra jutó), iskolai végzettség, lakáshelyzet, tartós műszaki fogyasztási javakkal való ellátottság, szellemi—kulturális javak fogyasztása. A városi lakosságra nézve reprezentatívnak tekintett vizsgálatból a szerző azt a következtetést vonja le, hogy a „lengyel társadalom strukturálódása gyenge". Pl. a felső értelmiségi és alsó munkáskategóriák jövedelmi különbsége (csoportátlag) csupán kétszeres; az egy lakószobára jutó személyek száma megfelelően 1,2, illetve 1,8 fő, s hasonló a „jövedelemhalmozási modell" elterjedtsége is: családonként átlag 1, 2 fő (értelmiség), illetve 2 fő folytat kereső foglalkozást (munkás). Igaz, megjegyzi, hogy a jövedelemre vonatkozó adatok megbízhatósága vitatható (különösen az értelmiségnél adódnak mellékjövedelmek), s lényeges a különbség az értelmiségi és munkáscsaládok lakásának komfort-fokában is. Számottevő a különbség a kulturális javak fogyasztása terén (4 : 1). Így megállapítható, hogy a jövedelmi, lakás- és kulturális fogyasztási hierarchia nincs összhangban egymással. Az eredmények többtényezős elemzéséből kitűnik, hogy a társadalmi-szakmai csoport, a jövedelem és a végzettség foka egymástól függetlenül befolyást gyakorol a lakáshelyzetre és a kulturális fogyasztásra. A társadalmi differenciálódás okainak vizsgálatánál e három tényezőből álló együttest különösen szem előtt kell tartani; a legerősebb differenciáló hatást a végzettség foka, majd ezt követően a társadalmi-szakmai csoport gyakorolja, leggyengébben pedig a jövedelem differenciál.

Wesolowski szerint nagyobb súlyt kell helyezni az osztályok és rétegek *közötti* és *azokon belüli* társadalmi viszonyok vizsgálatára, mert eddig a lengyel szociológiában dominált az osztályok és rétegek „jegyeinek" és a köztük levő korrelációknak vizsgálata.

Talán nem lesz érdektelen, ha röviden ismertetjük a különböző vizsgálatokban alkalmazott rétegeződési tipológiákat. Így pl. S. Nowak a következő rétegeket különbözteti meg: 1. diplomás értelmiség, 2. egyetemi végzettség nélküli szellemi dolgozók, 3. kisiparosok, 4. szakmunkások, 5. szakképzetlen munkások.

Egészen más kategorizálást találunk B. Mincnél, nevezetesen; 1. a termelésben vezető beosztásban levő dolgozók, 2. a termelésben különösen fontos funkciókat ellátó szakemberek, 3. művezetők, 4. végrehajtási funkciókat ellátó szakképzett dolgozók, 5. szakképzetlen munkások.

S. Widerszpil ezzel szemben megkülönböztetett: 1. munkásokat (szakmunkások, betanított munkások, segédmunkások), 2. szellemi dolgozókat, ezen belül: *a)* az államigazgatásban, a gazdasági irányító apparátusban és a társadalmi-politikai szervezetekben vezető állást betöltő dolgozók, *b)* a közép és alsóbb szintű vezetőség, *c)* vezetői funkciókat nem gyakorló szakemberek (mérnökök, technikusok), *d)* alkotó értelmiség, azonban nem a műszaki tudományok területén, *e)* egyetemi végzettségű igazgatási-adminisztratív dolgozók, *f)* kisegítő és végrehajtó irodai dolgozók.

Emlékeztessünk végül azokra a társadalmi-foglalkozási csoportokra, amelyeket K. Zagorski különböztetett meg, és amelyet a Központi Statisztikai Hivatal is alkalmazott vizsgálataiban az aktív népességgel kapcsolatban: 1. műszaki szakemberek, 2. egyéb szakemberek, 3. adminisztratív gazdasági és irodai dolgozók, 4. az ipari, építőipari és rokon szakmákban foglalkoztatott munkások, (az adatok hiánya miatt nem lehetett különválasztani a szakmunkások kategóriáját), 5. különböző, szakképzettséget nem igénylő munkákat végző munkások (az erdő- és mezőgazdaságon kívül), 6. a szolgáltatási szakmákban dolgozók, akik bizonyos szakképzettséggel rendelkeznek (a fizikai és szellemi munka határán elhelyezkedő foglalkozások tartoznak ide), 7. szakképzettséggel nem rendelkező kiszolgáló személyzet, 8. mezőgazdasági munkások, 9. mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok, 10. egyéni gazdálkodók, 11. egyéni kisiparosok, kiskereskedők, egyéb kistermelők, 12. bizonytalan szakmájú szellemi dolgozók, 13. bizonytalan szakmáju fizikai dolgozók.

J. Ladosz „Kritikai megjegyzések a szocialista társadalom struktúrájának vizsgálati módszereiről" című[8] cikkében Wesolowskinak azt a kiindulási pontját támadja,

[8] *J. Ladosz:* „Krytyczne uwagi o metodologii badan struktury spoleczenstwa polskiego" (Kritikai megjegyzések a szocialista társadalom szerkezetével kapcsolatos vizsgálatok módszereiről), *Stud. Socj.*, 1969/2. sz.

1970. évi decemberi és azt követő lengyelországi események alapján azonban úgy látszik, hogy a problémának nemcsak ez az oldala szorul vizsgálatra. Úgy tűnik, hogy „a bürokrácia, klikkszellem és részben a korrupció problémáit" sem csupán azon a síkon kell vizsgálni, hogy a társadalom „burzsoá elemei (ideértve a kispolgárság burzsoá eszmék hatása alá került részét) megkísérlik magukhoz fűzni az igazgatási apparátus eszmeileg és erkölcsileg kevésbé ellenálló láncszemeit, s az apparátus működését a számukra előnyös, államunk osztálytartalmától és funkcióitól idegen irányban befolyásolni".

Lényegében ugyanerről a problémáról, a társadalmi struktúra viszonyáról rendezett vitát a „Nowe Drogi" (a LEMP KB elméleti lapjának) szerkesztősége neves szociológusok részvételével.[10]

A szerkesztőségi bevezető hangsúlyozza, hogy nem elég helyesen értelmezni a munkásosztály vezető szerepét „hanem meg kell teremteni, vagy újjá kell teremteni mindazokat az intézményes formákat, amelyek biztosítják a munkásosztály számára, hogy e szerepét hitelesen betölthesse", mivel „a tragikus decemberi események alapját éppen olyan tendenciák alkották, hogy a párt a hatalmat a munkásosztály nevében, vele szorosan összeforrva, de bizonyos fokig helyette és érdekeinek figyelembevétele nélkül gyakorolta". „(. . . . .) az előző években elméletünkben és még inkább gyakorlatunkban kialakult az az alapvetően téves meggyőződés, hogy államunk szocialista jellege ex definitione konfliktusmentessé teszi a munkásosztály és a többi dolgozó tömegek érdekeinek kifejeződését" — állapítja meg maga Wiatr és hozzáteszi, hogy „véleményem szerint a társadalmi rendszer önmagában nem garantálja a politikai hatóságok tevékenységének megfelelő osztálytartalmát". Az érdekek artikulációja, képviselete és az ezen alapuló döntéshozatal nem pótolható felülről hozott határozatokkal vagy akár a gazdasági optimum-számításokon alapuló megoldásokkal. S. Zawadzki utal arra, hogy a szocialista demokrácia nemcsak jogi — intézményi formák kérdése, nemcsak politikai jogokra, hanem a tömegek gazdasági, politikai és szociális jogainak érvényesítésére is vonatkozik. Nézete szerint „fel kell számolni a nem antagonisztikus érdekkülönbségek jelentkezését gátló mechanizmusokat, azoknak a csatornáknak elzáródását, amelyeknek ezek az ellentmondások a szakszervezetek, tanácsok, a sajtó útján kifejeződést kaphatnak. E gátló mechanizmusok működése arra vezethet, hogy a hivatalos struktúrákat nemhivatalosak helyettesítik". A szociológusok felelősségét vizsgálva S. Widerszpil megállapítja, hogy nem került sor az egyes társadalmi osztályok és rétegek, foglalkozási csoportok társadalmi helyzetének, életkörülményeinek, jövedelmi forrásának, anyagi és kulturális fogyasztása szerkezetének, valamint anyagi-társadalmi „közérzetének" sokoldalú vizsgálatára, hiányosak az urbanisztikai, lakáspolitikai és szociálpolitikai vizsgálatok, továbbá a társadalmi tudat körébe tartozó (a beállítottságok, vélemények változására vonatkozó) tanulmányok. „Helyesen vizsgálatokat végzünk a műszaki fejlődés társadalmi következményeiről. Nem történtek vizsgálatok és nem jelentek meg publikációk azonban a műszaki fejlődés társadalmi és pszichikai feltételeiről" — írja többek között. „Míg egyfelől nőtt a munkásosztály szakképzettsége, műveltsége, társadalmi és politikai érettsége, a szocialista demokrácia fejlődése elmaradt" — fűzi hozzá. Ez az ellentmondás idővel nyílt konfliktusba torkollott, ami azt jelenti, hogy a hatalmi struktúra nem felelt meg, vagy nem egészen felelt meg a társadalmi struktúrának. Ezenkívül bírálja Widerszpil a szocialista gazdaság humanista céljainak eltorzulásait és a munkásdemokrácia intézményes formáinak fogyatékos működését. Utal a gazdasági mechanizmusban alkalmazott ösztönzők rendszerére, a gazdasági vezetők, és az irányító apparátus értékelésének egyoldalú kritériumaira, amely csak bizonyos gazdasági mutatók eléréséhez igazodtak. „Semmilyen mutató nem ösztönözte eddig a szociális-jóléti tevékenységet, s tudomásom szerint egyetlen igazgatót sem mozdítottak el vagy vontak felelősségre a munkás önigazgatási tanács határozatainak figyelmen kívül hagyásáért, a szociális-jóléti problémák elhanyagolásáért. Üzemeinkben a termelési-gazdasági szempont uralkodik, amely korábban a mennyiségi, ma inkább a termelés minőségi oldalára fekteti a súlyt, de semmiképpen sem szociális meggondolásokra". Mindez felveti a társadalom vezető politikai és ideológiai intézményeinek felelősségét olyan motivációs rendszer kialakításában, amely erkölcsileg hibás vagy legalábbis egyoldalú értékrendet implikál.

Amint a vita egyik résztvevője megállapította, a lengyel szociológiának részt kell vállalnia abból a felelősségből, hogy „az elmélet nem ismerte fel és nem elemezte, a gyakorlat pedig nem orvosolta a társadalmi problémákat a társadalmi életnek azokban a gócaiban, ahol az ellentmondások és a konfliktusok kialakulnak. E problémák

[10] Lásd „*Nowe Drogi*", 1971/3. sz.

lokalizálása a marxista társadalomtudományok egyik fontos feladata".

Lényegében hasonló megállapításokat tesz J. Danecki is a „Makrostruktúra szociológiai vizsgálatának állása Lengyelországban" című tanulmányában.[11] Megállapítja az egyes osztályokra, rétegekre, szakmai-foglalkozási csoportokra, a társadalmi mobilitásra, a nagyvárosi társadalom és a falu társadalmi differenciálódására vonatkozó kutatások terén elért (és a mi mértékünkkel mérve igen jelentős) eredményeket, de ő is hiányolja az egyes osztályok, rétegek, szakmai-foglalkozási csoportok közötti viszony vizsgálatát, a helyzetüket és kölcsönös viszonyukat befolyásoló politikai, gazdasági, kulturális döntések társadalmi tartalmának és végrehajtásuk társadalmi mechanizmusainak tanulmányozását. Elméleti és empirikus elemzésnek kell alávetni az olyan fogalmakat mint össztársadalmi érdek, osztály-, csoport- és partikuláris érdek, az érdekek érvényesülési csatornáinak és összeütközési módjainak, a társadalmi ellenőrzés, az igazgatás, a hatalomgyakorlás mechanizmusainak kutatását. Anakronizmus ma már a társadalmi struktúrára, a gazdaság fejlődésére és funkcionálására, valamint a politikai mechanizmusok funkcionálására vonatkozó vizsgálatok kölcsönös elszigetelése egymástól, „egy szóval a társadalmi struktúra elemzésénél a továbbhaladás feltételezi e struktúra szociológiájának és a politikai szociológiának messzemenő integrációját" — fogalmazza meg következtetését. Korszerű társadalomkutatás elképzelhetetlen a társadalmi élet valamennyi dimenziójának és összefüggéseinek figyelembevétele nélkül. Figyelmet érdemel az az általa megfogalmazott követelmény is, amely szerint tisztázni kell a szocialista ipari társadalmak fejlődésének legfontosabb összefüggéseit és törvényszerűségeit, a műszaki, a gazdasági és a társadalmi-politikai tényezők kölcsönös viszonyát az ipari társadalmak fejlődési tendenciáinak meghatározásában.[12] A dogmatikus felfogás szem elől tévesztette az ipari fejlődés számos általános érvényű törvényszerűségét, abszolutizálta a szocialista építés sajátos jellegét, később azonban ezzel ellentétben előtérbe került — főként közgazdaságtanban, de a filozófiában és a szociológiában is — egyfajta sajátos technológiai determinizmus. Ez szükségessé teszi a tudományos — műszaki civilizáción alapuló társadalom alternatív, szocialista modelljének kidolgozását.

Ehhez az utóbbi problémához szeretném befejezésül két érdekes tanulmányra felhívni a figyelmet, amely a közgazdaságtan és a szociológia kapcsolatát tárgyalja.[13] A komplex látásmód igénye, amely a humán tudományok integrációjának követelményében is kifejezésre jut, mindinkább megkívánja, hogy a gazdasági életet ne csupán saját kategóriákkal rendelkező, axiomatikusan felépített és a társadalomban mintegy különálló életet folytató zárt működési rendszernek tekintsük, hanem beillesszük a társadalmi tevékenységek egészébe. Ez más szóval annyit jelent, hogy a „XIX. század komor tudománya" és a szociológia között operacionális fogalmakkal meg kell teremteni a kölcsönös érintkezést. A gazdasági tevékenység kérdései szociológiai aspektusból kétféleképp vethetők fel: egyrészt a gazdasági tevékenység beilleszthető a társadalom általános cselekvés-rendszerébe, amint azt Parsonsnál látjuk, vagy esetleg mint a társadalmi cselekvés alternatív formáját — ahogy Reynaud a távolkeleti népek kontemplatív magatartását szembeállítja az európaiak indusztriájával —, másrészt pedig folytatható a vizsgálat a gazdasági tevékenységben szerepet játszó társadalmi erők (csoporttényezők) stb. síkján.

W. Narojek a gazdasági mechanizmus és politikai élet viszonyát emeli ki a társadalmi valóság egészéből és ezeknek illeszkedését vizsgálja a szocializmus feltételei között. Megállapítja, hogy „az emberrel és a társadalommal foglalkozó modern tanulmányok számottevő része az ember magatartását irányító erőkre vonatkozó leegyszerűsítő feltevések kritikai felülvizsgálatából ered. (Utal a „homo oeconomicus" ideáltípusára, s rámutat ezzel kapcsolatban Katona György fogyasztáspszichológiájára, A. H. Maslow szükségletelméletére). Noha a történelmi materializmus egységbe foglalja a gazdaság és a politikai társadalom mozgását, kétségtelen, hogy mindinkább „általános filozófiai bázist alkot, amely az elméleti reflexió legmaga-

[11] *J. Danecki:* „Uwagi o stanie socjologii makrostruktur" (Megjegyzések a makrostruktúrák szociológiai vizsgálatának helyzetéről), *Stud. Socje.*, 1971/4. sz.

[12] *J. Danecki:* „Socjalizm a teorie społeczenstwa industrialnego" (A szocializmus és az ipari társadalomra vontakozó elméletek), *Nowe Drogi*, 1970/11. sz.

[13] *A. K. Kozminski:* „Socjologia a ekonomika" (Szociológia és közgazdaságtan); *W. Narojek:* „Konceptualizacja systemu gospodarczego w kategoriach socjologii stosunków politycznyek" (A gazdasági rendszer modelljének megszerkesztése a politikai szociológia fogalmaival), Stud. Socj., 1969/1. sz.

sabb szintjén integrálja a különböző marxista társadalomtudományokat", s így a társadalmi fejlődés átfogó értelmezési rendszerét alkotó antropológiává válik. Ehhez képest a marxista közgazdaságtan és szociológia mertoni értelemben vett „középszintű elméletet" képvisel.

A gazdaság és a politikai társadalom szférájának elkülönítésére Narojek ezek sajátos elvét használja fel: a gazdaság — a tervgazdálkodás feltételei között különösen — a célfüggvény megvalósítására törő gazdasági racionalitás, a politikai pedig a demokratikus centralizmus elvén épül fel. „A tervezés a maga praxeológiai, hatékonysági aspektusában inkább bizonyos politikai centralizmust és sajátos végrehajtásbeli pluralizmust implikál. A társadalmi élet viszont emberközpontú aspektusában politikai pluralizmust és végrehajtásbeli centrálizálást kíván meg" — írja. A probléma lényege tehát, mint azt Ossowski is megfogalmazta, a „társadalmi élet policentrikus jellegének összeegyeztetése a racionális tervezési rendszerrel". A társadalomtudomány és a praxeologikusan orientált közgazdaságtan együttműködése annak elvi tisztázásához vezethet, hogy „melyek a deduktív közgazdasági modellek alkalmazhatóságának társadalmi-kulturális határai a konkrét történeti valóságban". Az ennek érvényt szerző társadalmi erő pedig a politika szférájában jelentkezik, ahol az össztársadalmi célok meghatározása történik. Ennélfogva Narojek eljut arra a megállapításra és követelményre, amely szerint „a politika a tervezést folytató társadalom egyetlen olyan szférája, ahol spontán jelenségek, folyamatok szabadon végbemehetnek". Eléggé váratlan ezek után az a felfogás, hogy „a politikai pluralizmus formái — mint amilyenek a politikai centralizmus elvei, a vita, a bírálat és az önbírálat — szolgálnak a helyes politikai irányvonal érvényesítésének, a távlati célok megvalósításában előforduló hibák kiküszöbölésének módszereként, amivel összefügg az a tendencia, hogy az érdekek és álláspontok differenciáltsága ne nyerjen artikulált társadalmi pressziós mechanizmusokban intézményesített formát". Mint láttuk, a cikk megírása óta eltelt mintegy másfél esztendő épp ellentétes következtetésekre vezette a lengyel társadalmi élet kiemelkedő megfigyelőit, nevezetesen arra, hogy biztosítani kell „az érdekek artikulációját, képviseletét, és az ezen alapuló döntéshozatalt".

K. Kozminski a gazdaságszociológiát a közgazdaságtan és az általános szociológia közötti közvetítő középszintű elméletnek tekinti, amely a „gazdasági viselkedésmódokat" az emberi magatartás különös eseteiként fogja fel. Ő a gazdasági jelenségek és a gazdaságon kívüli társadalmi valóság kapcsolatát a fentebb megkülönböztetett második, szűkebb értelemben vett szociológiai megközelítésben tárgyalja, nevezetesen a konkrét társadalmi erőknek és tudatideológiai motivációknak a gazdasági tevékenység egyes szféráiban való jelentkezési módjait veszi vizsgálat alá, illetve vázolja fel az e területen elvégzendő vizsgálatok programját. A szocialista gazdaság funkcionálásának szociológiai-szociálpszichológiai kutatási problémáit oly módon foglalja össze, hogy szembeállítja a magatartáselmélet egyes ágait a gazdaság funkcionálási elméletének egyes ágaival, nevezetesen a motivációelméletet, a társadalmi és szervezeti struktúrák elméletét, valamint a kultúra elméletét a gazdasági célok elméletével, a növekedéselmélettel, a gazdasági tervezés elméletével és a gazdasági rendszer irányításának elméletével. Így összesen 12 témakört kap, amelyek mindegyikéhez természetesen számos probléma tartozik.

Érdemes kommentár helyett az egyes témakörbe tartozó főbb vizsgálandó összefüggéseket és hipotéziseket röviden felsorolni. Így pl. a motivációs elmélet és a szocialista gazdaság céljainak konfrontációjában vizsgálni kell az emberi cselekvés motívumait és a rangsorolt gazdasági célok megvalósításának mértékét; a gazdaság szférájában társadalmi kezdeményezésre ösztönző motívumokat; a növekedéselmélet vonatkozásában: a különböző növekedési stratégiák szempontjából eufunkcionális és diszfunkcionális magatartások mögött álló motívumokat, továbbá e különböző stratégiáknak az emberek motivációs struktúrájára gyakorolt hatását (ami lényegében azt jelenti, hogy a szocialista társadalom viszonyai között empirikusan verifikáljuk a marxizmusnak a viselkedés gazdasági meghatározottságára vonatkozó megállapításait), valamint ide soroljuk a fogyasztás és megtakarítás gazdasági befolyásolásának kérdéseit is. A tervezés körében tanulmányozni kell a tervinformációk meghamisítására késztető motívumokat, a tervek önkéntes és alulról jövő korrigálását eredményező inditékokat, beállítottságokat, a gazdaságirányítás körében pedig a vezetői és végrehajtói szerepeket betöltők motivációját.

A gazdasági mechanizmus szervezeti oldala elsőrendű jelentőségűvé válik a szocializmus viszonyai között, ezért e téren különösen indokolt a szervezeti apparátus egyes láncszemei feltételezett és tényleges hatásmechanizmusának szociológiai verifikálása, az e mechanizmus működését befolyásoló formális és informális csoporttényezők meghatározása. E problémakörökhöz sorolja A. Kozminski a szocialista gazda-

ság céljának tekintett értékek, normák, beállítottságok erősödését elősegítő szervezeti típusok vizsgálatát, a növekedéselmélet körében a gazdasági szervezetek alkalmazkodóképességének mint a gazdaság növekedési ütemét befolyásoló tényezőnek tanulmányozását (ez a növekedés „szervezeti" korlátozó tényezőjének problémája), a „konwledge industry" szervezetének és struktúrájának vizsgálatát. A tervezés körében érintkezési kutatási problémaként jelentkezik a két tudomány között a különböző tervdöntéseket hozó szervek elhelyezése a gazdaságirányítás rendszerében és közöttük fennálló kapcsolatok; az irányítás és vezetés terén pedig az irányítás menetében fennakadást okozó, nem várt, esetenként irracionális impulzusok keletkezésének a szervezeti rendszerben rejlő mechanizmusa és következményei e rendszer szempontjából. Az alkalmazott anyagi érdekeltségi eszközök és szervezeti kereteik hatása a társadalom rétegeződésére szintén időszerű kérdés (pl. a technokrácia problémája).

A kultúrának a gazdaságra gyakorolt hatását vizsgálva Kozminski az angolszász kultúrantropológia felfogását követi, amikor a kultúrát érték és normarendszernek tekinti. Nem kétséges, nagyon érdekes és a szocialista, illetve a kommunista társadalom felépítése szempontjából elsőrendű fontosságú kérdés, hogy az így értelmezett kultúra hogyan hat a gazdaságra, céljainak és mechanizmusának meghatározásán keresztül, illetve, hogy a szocialista gazdasági alap milyen specifikus társadalmi érték- és normarendszert alakít ki a társadalom széles tömegeiben. Főbb vizsgálandó problémakörként Kozminski itt a kultúra, valamint a fogyasztás, a tercier szektor funkcionálása és az üzemek (munkaszervezetek) megszervezésének módja közötti kölcsönhatás vizsgálatát, a társadalom „közgazdasági szemlélete" és a kötelező etikai normák, mint a gazdasági növekedést befolyásoló tényezők tanulmányozását jelöli meg. Másfelől helyes lenne világosabban látni olyan kérdésekben, is mint az, hogy a gazdasági tervezésbe és irányításban való részvétel hogyan befolyásolja az emberek kulturális értékeit és normáit, milyen a kapcsolat a gazdasági tervezés és a kulturális tervezés között, és a gazdaságirányításban alkalmazott eszközök milyen hatást gyakorolnak a különböző társadalmi csoportok „gazdasági szemléletére" és normáira.

Mindezeket a kérdéseket és hipotéziseket természetesen sokkal árnyaltabb és több szempontot figyelembe véve kell a gyakorlati kutatásban megfogalmazni és verifikálni.

Bár részletesebb áttekintést nem tudtunk adni, reméljük, hogy a folyóiratszemlénkben kiragadott néhány téma némi bepillantást nyújt a lengyel szociológia alkotóműhelyében, amely megérdemelten áll a figyelem előterében a szocialista országok szociológusai között.

Forintos György

TÁRSADALOM ÉS KULTÚRA

(Három lengyel könyv ismertetése)

Moliński Bogdan: Historia, osobowość, szutka (refleiksz nad antropologia kultury) Történetiség, egyéniség, művészet — reflekszió k a kulturális antropológiáról; *Bieńkowski Władysław: Problemy teorii rozwoju społecznego.* (A társadalmi fejlődés problémái) és *Dobrowolski Kazimierz: Studia nad życiem społecznym i kultura.* (Tanulmányok a társadalmi életéről és kulturáról) című tanulmányok ismertetése.

A lengyel szociológia egyik sajátos vonását a kultúra kérdései iránti érzékenység képezi, mely jelenség az empirikus kutatásokon túlmenően az általános törvényszerűségek feltárása igényével is társul. Ez utóbbi törekvések a társadalom és kultúra jelenségeinek, integrált, interdiszciplináris vizsgálata mellett a társadalom és kultúra jelenségeinek evolucionista szemléletmódjával párosulnak. Az elkövetkezőkben néhány tanulmány rövid ismertetésével kívánjuk a jelzett szemléletmódot érzékeltetni.

A tudományok közötti és mondhatnók több irányú integráció egyik kiváló példáját *Moliński Bogdan: Historia, osobowość, sztuka (refleiksz nad antropológia, kultury.)* Történetiség, egyéniség, művészet — reflexiók a kulturális antropológiáról, Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Warszawa, 1966/ című munkája képviseli. A lengyel néprajztudomány pl. a szociológiai módszerek révén megújhodni látszik, azonban

ennek a folyamatnak a képviselői nem minden esetben az adott tudományág képviselői köréből kerülnek ki. Így e tudomány távlati perspektíváit illetően vagy a kultúra általános elméletét érintő kérdésekben a hagyományos módszerektől és fogalmi rendszertől megkötött néprajzos nehezen tájékozódhat. Ilyenformán nagyon természetes, hogy rokon tudományok képviselői hatolnak be olyan területekre, melyek lényegében az etnográfia tulajdonát képezik. A jelen esetben Bogdan Moliński szociológus kísérelte meg olyan kérdések tisztázását, miként történhetett, hogy míg az európai antropológia és etnográfia megmaradt aránylag szűk (lényegében csak az antropometria, ill. a leíró néprajz) keretei között, addig az ember és kultúrája iránti érdeklődés az angolszász országokban a társadalmi, ill. kulturális antropológiákká nőtte ki magát.

A munka alapgondolatát röviden így foglalhatjuk össze. Az ember kultúráját tárgyaló tudományok közé sorolt etnográfia, etnológia és antropológia sajátos fejlődésen mentek keresztül. A kultúra csak egyes jelenségeit szelektív módon leírni igyekvő etnográfia is az utóbbi időkben az etnológiára vagy az antropológiára jellemző általános törvényszerűségek levonása felé tendál. Azonban csak bizonyos tendenciákról beszélhetünk, mivel lényegbevágó módszertani és terminológiai váltás nem következett be. Az etnológia ugyan eljutott bizonyos általános törvényszerűségek feltárásához, de csak közepes hatósugarú körben. Az emberi kultúrát érintő legáltalánosabb törvényszerűségek feltárásához a kulturális, ill. a társadalmi antropológia jutott el, mely tudományok több diszciplína aspektusa tudatos alkalmazásának köszönhetik eredményeiket.

Moliński munkájában az integráció egy másik aspektusa is jelentkezik, mely az emberi társadalom általános fejlődési törvényszerűségeihez vezet el bennünket. Az antropológiai tudományokat az etnográfia szeparatív viselkedési módjával szemben más tudományokkal való tudatos együttműködés, integráció jellemzi. Vizsgálódásaik tárgyát az ún. „primitív" vagy „törzsi" társadalmak képezik, de vizsgálati anyagukat más tudományágak szemszögéből is megközelítve (pl. szociológia) a primitív társadalmaknak és magának a primitív kifejezésnek egy olyan szubjektív értékítéletektől mentes tartalmát alakították ki, mely jelzi egyben ennek kulturális és társadalmi fejlettségi fokát a fejlett ipari társadalmakkal való összehasonlításukban. Ezen integrált megközelítési mód eredményeként az emberi kultúra egy és ugyanazon osztatlan valóságként jelentkezik, vagyis a törzsi és az iparosodott társadalmakban fellépő jelenségek csakugyan azon emberi kultúrának különböző pólusokon fellépő jelenségei. Ilyenformán a törzsi és az iparosodott társadalmak és azok kultúrája között állandóan megfigyelhetők evolúciós átmeneti fokozatok. E szemléleti mód eredményeként a kulturális és társadalmi antropológia éppúgy foglalkozik a közvetlen társadalmi kötelékeken alapuló társadalmi szervezetekkel, tehát a törzsi szervezetű társadalmakkal, nagycsaládokkal és lokális faluközösségekkel, mint az intézményesített, közvetett kapcsokon alapuló formális csoportokkal vagy városi típusú közösségekkel.

A történetiség lényegét, is többféle módon fogalmazták meg a kulturális és társadalmi antropológiában. A nézetek ellentéte ellenére azonban mindenütt fellép az a gondolat, hogy a kultúra története egységes, szakadatlan folyamat és ugyancsak interdiszciplináris módon kutatható. A kezdeti kulturális antropológiát többször érte ugyan az ahisztorizmus vádja, mivel Boas és követői elfordulva a klasszikus evolucionizmus tanaitól konkrét kultúrák vizsgálatára központosították figyelmüket. Mindezek ellenére a történetiség problémájának meglétét még a későbbi funkcionalizmus sem tagadta, sőt a funkció hangoztatásával gondolati alapot teremtett a történeti szemléleti mód további gazdagításához. A tengerentúli antropológia azért is juthatott el a történeti kérdések érzékeléséhez, mivel a szociológia fegyvertárából átvett társadalmi dinamika elve szintén elvezethet a történeti változások szemléléséhez.

A társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek igen egyéni megfogalmazásához jutott el *Bieńkowski Władysław: Problemy teorii rozwoju społecznego*. (A társadalmi fejlődés problémái. Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Warszawa, 1966. 252. old. című munkájában.) Az integráció hangoztatása mellett az általános törvényszerűségek levonásának szükségszerűségét hangoztatja a szerző, melyet a következőkben sommázhatnánk. „Hogyha a társadalomtudományokban léteznek nagyon fontos és sürgős szükségletek, akkor jelen pillanatban nem kimondottan csak az anyaggyűjtés és az empirikus anyag elemzése volna a fő feladat hanem az eddigieknek valamilyen rendszerbe foglalása és munkahipotézisek felállítása a megfigyelt tények közötti ok–okozati kapcsolatok feltárása céljából. Csak ilyen munkahipotézisek képesek a továbbiakban jelezni az empirikus anyagban mutatkozó hiányokat, utalni az eddig egyáltalán nem kutatott jelenségekre és területekre, amely további anyaggyűjtés egyben a kiindulási

munkatézis verifikációjaként is szolgálhatna. Csak ilyen munkahipotézisek segítségével teremthetünk rendet a társadalomtudományok által rendszertelenül összehordott anyagban."

A munka bevezetésében kifejtett gondolatok előadása után a következőkben foglalhatjuk össze a szerző mondanivalóját, amelyek alapgondolatait a 18. és 19. századi szociológia alapvető kérdései — a társadalmi dinamika és statisztika problémái között is fellelhetünk. A munka lényeges eredménye a társadalom szerkezetét kialakító petrifikáció folyamatának feltárása, ill. e terminus bevezetése a társadalmi statika fogalma helyébe. Így elgondolása szerint a társadalom és kultúra fejlődése, ill. változása következtében beálló egyensúly-felbomlás után a stabilizáció — a társadalmi intézmények és társadalmi szerkezet új formáinak kialakítása — petrifikáció következik be. Bieńkowski elgondolásainak további eleme, hogy határozott választóvonalat húz a társadalmi evolúció és változás fogalmai között. E felfogás értelmében az egész emberiség történelmében csak két olyan mozzanatot jelölhetünk meg, amikor a valódi értelemben vett evolúcióról beszélhetünk; az egyik ilyen mozzanat a neolitikus agrárforradalom, a másik a 19. századi ipari forradalom tényében kereshető. A jelzett időpontok között a társadalomban, ill. a kultúrában megfigyelhető eseménysor csak változások sorozataként, a petrifikáció által szentesített változási folyamatokként volnának értelmezhetők. Véleménye szerint a társadalom és kultúra alapvető elemeiben lényegbe vágó átalakulások nemigen volnának megfigyelhetők és a megjelenő új találmányok a már meglevő szerkezeti és szervezeti formákhoz teljes mértékben alkalmazkodnának. Bienkowski elgondolásainak lényege minden új találmány bizonyos mértékben a már meglevő társadalmi és kulturális szerkezethez igazodva — hagyományos, ill. a szerző szerint petrifikált formában kell hogy megjelenjék.

A kultúra és társadalom kérdései egészen másfajta megközelítési módjával is találkozhatunk a lengyel tudományban. A fiatalabb tudósnemzedék elsősorban az európai és tengerentúli szociológiai irodalom tézisei között igyekszik — az előbbi példákból is kitetszően olyan gondolatokat felismerni, melyek segítségével igazolhatja a közép-európai társadalom, paraszti társadalom és kultúra kérdésrendszerében való jártasságát. Ezzel szemben az idősebb tudósnemzedék körében találkozunk olyan egyéniségekkel, akik az európai tudomány eredményeinek ismerete mellett elsősorban a hazai szellemi hagyományok továbbfejlesztése révén jutottak el azokhoz a szellemi irányvonalakhoz, melyek közvetlenül a kultúra és társadalom általános kérdéseihez vezetnek. Ennek a ma már visszavonulóban levő tudósnemzedék egyik kiemelkedő alkotását képviseli *Dobrowolski Kazimierz: Studia nad życiem społecznym i kultura.* (Tanulmányok a társadalmi életről és kultúráról. Polska Akademia Nauk — Oddzial w Krakowie, Prace komisji Socjologicznej Nr. 7. Wroclaw—Warszawa—Kraków, 1966. 301. old. munkája.)

Dobrowolskinál az integrált szemléleti mód elsősorban abban nyilatkozik meg, hogy a paraszti társadalom és kultúra történeti szemlélete miként vált át szociológiai megközelítési módba. A szerző tevékenységének ezen evolucióját talán legjobban a tudománnyal szemben támasztott új követelménnyel, ill. a társadalomtudományoknak a modern ismeretek rendszerében elfoglalt nyilatkozatai tanúsítják. A mai technikai fejlődés korszakában a műszaki szakember nagy bizalommal és öntudattal tekint tevékenysége várható eredményei elé, azonban a legpontosabban végzett számítások ellenére elmaradhatnak a kívánt eredmények, ha a társadalom és kultúra törvényszerűségeiről megfeledkezik, melyek szintén szerepet játszottak és játszanak az átformálni kívánt valóság kialakításában — hangoztatja Dobrowolski.

Dobrowolski szociológiai vizsgálatainak kezdetei nagyon figyelemre méltóak. A hagyományos népi kultúráról írott tanulmányaiban megjegyzi, hogy a falu kultúráját és társadalmát a feudalizmus gazdasági törvényei hatásaként az izolációra való hajlam jellemzi, és ennek eredményeként megőrizhet olyan alapvető ősi elemeket, melyek párhuzamai csak a primitív, törzsi társadalmak kultúrájában lelhetők fel. A falu izolációján elsősorban a középkori várossal fenntartott gyér számú, valamint a feudális uralkodó osztálytól való függő helyzet következtében kialakult kapcsolatok lazíthattak. Az elzárt, izolált falu kultúrájának ősi elemeire rakódtak rá konkrét történeti szituációkban, így pl. a feudalizmusban az ún. megkésett átvétel eredményeként a felsőbb társadalmi osztályok és rétegek kultúrájának egyes elemei. A paraszti kultúra legtöbb eleme ilyen jellegű eredetének tudata azonban kiveszett, mivel a felülről átvitt és átvett javak erős átalakuláson estek át — primitivizálódtak; a kulturális átvétel korlátozott anyagi és technikai feltételei következtében nyílt csak lehetőség az átvett javak önálló, a paraszti alkotó fantázia segítségével történő átalakítására. Dobrowolski elmélete a falu ás város történeti kapcsolatainak alapjaiból nőtt ki, mely a város és falu közötti

kontinuitás gondolata formájában jelenkori szociológiai vizsgálatokra ösztönözte a szerzőt. Különösen figyelemre méltó az ismertetett kötetnek a *Kulturális diszharmónia* jelenségeiről írott fejezete, melyben a szerző jelzi, hogy az urbanizáció folyamatának kezdetén a kulturális diszharmónia jelenségei figyelhetők meg a hagyományos értékrendszer megingása eredményeként. Így a föld jelentőségének csökkenése, az ipari foglalkoztatási lehetőségek következtében — az ingázó foglalkozási kategória megjelenése eredményeként a falu egész eddigi munkamegosztási és szomszédi elkötelezettségi rendszere, a hagyományos rendszer egyensúlya megbomlása eredményeként a diszharmónia jelenségei figyelhetők meg. Így elsősorban megjelenik a hagyományos falun teljesen ismeretlen — nemzedékek közötti konfliktus. A föld jelentőségének csökkenése és az ipari foglalkoztatási lehetőségek következtében a fiatalság gazdaságilag emancipálódik, és nem hajlandó magát az idősebbek akaratának alávetni. Világnézetileg függetleníti magát, életdöntéseit egymaga hozza meg. Az általános átalakulások következtében a falu demográfiai képletében is változások figyelhetők meg, így elsősorban a születési arányszám csökkenése és a fiatalok elvándorlása következtében a falu elöregedésének jelensége is megfigyelhető. Diszharmónia jelenségei figyelhetők meg a városban való adaptáció kezdeti folyamatában. Így az iparban foglalkoztatott falusi lakosságnál az eddigi falusi társadalmi kontroll intézményei alóli felszabadulás következtében, valamint nagyobb invesztíciók hiányában a kulturális dezintegráció jelenségei figyelhetők meg. A stabilizáció folyamata csupán a családalapítás, valamint a falusi hagyományok és a falubeliekkel való kapcsolatfelvétel eredményeként indul meg. Hasonló adaptációs problémák jelezhetők az ipari munkához való alkalmazkodás esetében. Diszharmonikus jelenségek figyelhetők meg elsősorban azzal kapcsolatban, hogy az iparban foglalkoztatottak az ipari foglalkoztatás mellett továbbra is részlegesen mezőgazdasági tevékenységgel foglalkoznak (lásd. pl. ingázók kategóriáját), továbbiakban az ipari munkahelyeken is ugyanazokat a munkaelveket igyekeznek alkalmazni, mint egykori mezőgazdasági üzemeikben (vagyis továbbra is megfigyelhető a munkához való játékos viszony). Az iparban foglalkoztatottaknál aránylag rövid időn belül, 5—8 év távlatában bekövetkezik az adaptáció jelensége, azonban egyes esetekben a pszichikai dezintegráció eredményeként az egyén visszatér falujába, mely jelenség egyben bizonyos megvetést vált ki a falu lakosai részéről, és ez a sikertelenség még jobban elmélyíti a belső meghasonulást. A diszharmónia jelenségeivel egy időben megfigyelhető egy újfajta kulturális harmónia kialakulása, a racionális nézőpont túlsúlyba jutása a hagyományos mágikus nézőponttal szemben, megszűnik az iskoláztatással szembeni idegenkedés. Csökken a tömegkommunikációs eszközök és a termelési felvilágosítás eredményeként az innovációkkal szembeni ellenállás, a természettudományi interpretációk elterjedése is megfigyelhető. Az új harmónia jelenségei mellett megfigyelhető ugyan a kulturális termékek megkésett adaptációja, esetenként az új ismeretanyag egyszerűsödése, sőt mi több, a hagyományos gondolkodási módhoz való hozzáigazítása, azonban az adaptáció folyamatánál nem figyelhető meg a kulturális termékek olyan jellegű átalakulása, mely a hagyományos népi kultúránál volt megfigyelhető.

Az eddigiekből is kitetszően tehát a kultúra és társadalom tényeihez való közelítésben eltérések figyelhetők meg a lengyel szociológiában. Moliński munkája kirívó példája az egyes tudományágak közötti határvonalak cseppfolyóságának. Bieńkowski munkája jó lehetőségeket nyújt a hagyomány és petrifikáció fogalmának egybevetésére, azonban az emberi társadalom és kultúra fejlődését illető kérdésekben álláspontja meglehetősen pesszimisztikus. Minden kétséget kizáróan az empíria és az elméleti közelítési mód legszerencsésebb ötvözetét a helyi, középeurópai szellemi hagyományokban gyökerező Dobrowolski-féle feldolgozás és irányvonala képviseli. Elsősorban a város és falu közötti kontinuitás elméleti kiinduló pontja és e kontinuitás jelenségeinek megfigyelése adja a legjobb támpontot azoknak a kulturális és társadalmi átalakulások vizsgálatához, melyek jelenleg a lengyel társadalomban lezajlanak.

Tagányi Zoltán

HÍREK

NEMZETKÖZI TÁRSADALOMKUTATÁSI KONFERENCIA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁN

A Magyar Tudományos Akadémián 1972. július 25 és 28 között *nemzetközi összehasonlító társadalomkutatási kerekasztal konferenciát* tartottak. A konferenciát az MTA Szociológiai Kutató Intézet közreműködésével a bécsi, ún. Társadalomtudományi Kutatásokat Koordináló és Dokumentáló Európai Központ (Centre Européen de Coordination de Recherche et de Documentation en Sciences Sociales) rendezte.

A bécsi központ hivatalosan 1963 májusában alakult meg, és 1964 ótamint az UNESCO mellett működő Társadalomtudományok Nemzetközi Tanácsának (Le Conceil International des Sciences Sociales) autonom szervezete funkcionál. Az intézet elnöke Adam *Schaff*, a Lengyel Tudományos Akadémia tagja. A tudományos munka közös nyelve az angol és a francia. A szervezet alapvető feladata kettős. Egyrészt kiépíti és irányítja az európai országok társadalomkutatói közötti kapcsolatokat, másrészt fellendíti és koordinálja az európai kutatóbázisok multidiszciplináris összehasonlító kutatásait. Ez összhangban van a társadalomtudományok fejlődésének két leglényegesebb módszertani vonásával napjainkban: a kutatási témák komplex közelítésével — mely egyesíti a különböző szaktudományok módszereit — és a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok lebonyolításával.

A budapesti konferencia fő célja — melyen 15 ország 50 tudósa vett részt — az volt, hogy megbeszéljék a már elvégzett konkrét összehasonlító kutatások tükrében a nemzetközi vizsgálatok elméleti és módszertani problémáit, és ennek alapján további lehetőségeket teremtsenek az e típusú kutatások tudományos szintjének növelésére. Továbbá kell javítani a felvételek szervezési, kivitelezési, pénzügyi adottságait is.

A konferencián három nagy összefoglaló előadás hangzott el. A három referátum témájában mintegy kifejezte az empirikus kutatás egyes főbb szakaszait. Az első előadást Stefan *Nowak*, a Varsói Egyetem Szociológiai Intézetének professzora tartotta. Előadásában (The Strategy of Comparative Survey Research for the Development of Social Theory) az összehasonlító társadalomkutatások általános elméleti problémáiról beszélt. Igy az összehasonlító kutatások orientációs típusairól, az elméleti kérdésfeltevések, hipotézisek színvonalának fontosságáról, azok társadalmi determináltságáról, az adatelemzés problémáiról, a kutatások ekvivalenciájáról. A téma kapcsán felszínre kerültek az összehasonlító kutatások azon alapvető nehézségei, melyeket a felvétel bázisául szolgáló különböző társadalmi „rendszerek", az eltérő, kutatást orientáló elvárások, elméleti, módszerbeli különbségek fakasztanak.

Az UNITAR (United Nations Institute for Training and Research) képviseletében *Szalai* Sándor „The Organization and Execution of Cross-National Survey Research Projects" című expozéjában az eddig lefolytatott komparatív kutatások szervezéséről és végrehajtásáról számolt be.

Henry *Teune* a pennsylvaniai egyetem professzora „Analysis and Interpretation" című előadásában a kutatások elemzésével és az eredmények értékelésével — így az analízis különböző típusaival (Comparativ analisis; rendszeranalízis) a mérés problematikájával, a különböző elemzési lehetőségekkel — foglalkozott.

A további öt referátum mindegyike egy-egy nagyobb komparatív kutatás tapasztalatairól számolt be. A Brüsszeli Egyetem Szociológiai Intézete részéről C. *Jaceau* és P. *Feldheim* „Az időmérlegek és az iparosítás" (Time-Budges and Industrialisation) kapcsán beszélt a lakosság mindennapi időbeosztásának azon változásairól, melyek az iparosodás és urbanizáció funkcionális modifikációinak hatására következnek be. A felmérést 12 országban végezték, a 30 ezertől 200 ezerig terjedő lakosú nagyvárosokban, ahol a munkások nem egész 30%-a a helyi iparban foglalkoztatott. Az interjúk során 30 ezer embert kérdeztek meg.

H. *Malewska* és V. *Peyre* francia kutatók az „Ifjúkori bűnözés és gazdasági fejlődés" (Rapport sur le projet „délinquance juvénile et développement) témájában rámutattak, hogy a társadalmak makrostrukturális változásai: elsősorban a gyors iparosodás és a városiasodás, negatív hatást gyakorolhat a mikrostrukturális viszonyokra (családra, iskolára) és ennek következtében az ifjúkori bűnözésre. Felvetődtek a bűnözés megelőzésének lehetőségei is. Az empirikus kutatás két fő részből, statisztikai elemzésből és esettanulmányokból tevődött össze. A statisztikai elemzés során kirajzolódtak az ifjúkori bűnözés típusai a társadalmi-gazdasági szituáció és a különböző fejlettségi szintű települések függvényében. Az esettanulmányok felvétele a bűnöző primer csoportokban történt, melynek során különös figyelmet fordítottak a társadalmi mobilitás és a fiatal bűnözők szülői, iskolai kapcsolataira mint a bűnözés befolyásoló tényezőire.

H. *Wiberg* (Svédország) a világ kétezredik évéről (Images of the World in the Year 2000) tartott előadásában beszámolt arról, hogy a kutatás célja volt megismerkedni a jövő társadalmát — nemzeti, nemzetközi fejlődést, háború és béke kérdéseit — illető véleményekkel, elvárásokkal. A kialakult elvárások szintje is érdekelte a vizsgálatot, azon hipotézis alapján, mely szerint a jövő társadalma erősen kondicionált lesz az elvárásrendszer alapján. A tíz országban történt felvétel során 9 ezer embert (15 évtől 40 évig) kérdeztek meg.

Prof. S. *Verba* (Chicagói Egyetem, Politikai Tudomány Tanszék) „A demokratikus részvétel módszerei: több nemzetre kiterjedő összehasonlítás" (The Modes of Democratic Participationi a Cross-National Comparison) c. előadásában egyrészt kapcsolódott a bevezető expozékhoz. (Elsősorban Prof. Nowakhoz, kisebb mértékben Prof. Teunehoz.) Másrészt támaszkodott a 60-as években a politikai részvétel témájában lebonyolított nagyjelentőségű nemzetközi vizsgálataira és az ezek alapján írt munkákra. Gondolunk az 5 országban (USA, Mexikó, Nagybritannia, NSZK, Olaszország) végzett nagy felmérésre és ennek alapján Prof. Almonddal közösen írt Civic Culture (Az állampolgári kultúra) c. művére, továbbá Participation in America (Verba és Nie) c. és 1971-ben a politikai részvételről munkatársaival közösen létrehozott munkáira. Az előadás érdekesen elemzi a kis társadalmi közösségek, az egyes nemzetek és a több országra kiterjedő összehasonlító anyagok metodológiai problémáit. Fontosnak tartja az analízis szintjének pontos meghatározását (mikro, makro, komparatív) kiemeli pl. az indikátorok standardizálásának fontosságát, amit az indikátorok ekvivalenciájának biztosításán keresztül lehet elérni; nem egyszerű operacionalizálással, mint a mikro és egynemzetre kiterjedő makroszintű kutatások esetén.

Philip és Betty *Jacob* (Hawai Egyetem, Politikai Tudomány tanszék) „Az értékek és az aktív közösség" (Values and the Active Community) c. téma kapcsán — s egyben kapcsolódva a bevezető előadásokhoz — vizsgálták, hogy azok az értékek, melyekkel a helyi politikai vezetők rendelkeznek, milyen mértékben meghatározói a társadalmi változásnak és a helyi szintű közösségi integrációnak. A komparatív módszer szempontjából következtetéseiket abból az empirikus vizsgálatból vonták le, amelyet 4 országban (India, Lengyelország, USA, Jugoszlávia) végeztek (a minta: 955, 891, 905, 1179). A megállapítások azért is figyelemre méltóak, mert ezt megelőzően e kérdésben empirikus felmérés még nem volt. Az előadásban elhangzottak olyan kérdések is, mint a survey szerepe, a nemzeti, vagy nemzetközi elemzés lehetősége, az elméleti modellek egységesítése, a mintavétel problémái a komparatív vizsgálatokban.

*

S végezetül még egy hír a konferencia kapcsán. Július 29-én a Kerekasztal Konferenciához csatlakozott *az európai adatbankok igazgatói értekezlete*. Az értekezletet a CISS rendezte az MTA Szociológiai Intézetében. A résztvevők megtárgyalták egy nemzetközi adattároló kialakításának konkrét lehetőségeit, és ennek a tudományos életre, a tudományok fejlődésére gyakorolt hatását.

Angyal Viktória

BESZÁMOLÓ JELENTÉSEK ÉS KÖZÉPTÁVÚ KUTATÁSI TERVEK VITÁJA

Az MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya 1972. március 27-i ülésén *Eörsi Gyula* akadémikus osztályelnök-helyettes elnökletével beható vita után jóváhagyta az *MTA Szociológiai Kutató Intézet* és az *ELTE Szociológiai Tanszék* tervbeszámolóját az 1969—71. évi kutatási tevékenységről és az 1972—75. évekre vonatkozó kutatási tervet. A Szociológiai Kutató Intézet kutatási beszámolójának és tervének előadója *Kulcsár Kálmán* igaz-

gató, opponense *Molnár László* egyetemi tanár volt, az ELTE Szociológiai Tanszék kutatási tevékenységéről szóló jelentést és középtávú tervet *Huszár Tibor* tanszékvezető docens terjesztette elő, opponense *Kulcsár Kálmán* akadémiai doktor. Mindkét intézmény kutatási dokumentumait az MTA Szociológiai Bizottsága előzetesen megvitatta.

A Szociológiai Kutató Intézet négyéves kutatási terve a párt, a kormány és az MTA elnökének állásfoglalása alapján létrejött távlati és középtávú társadalomtudományi kutatási irányokra épül, vagyis a társadalmilag fontos és aktuális témákat állítja az Intézet tevékenységének középpontjába. Négy kutatási főirány szerepel a tervben:

I. A szocialista társadalom struktúrájának problémái (gazdasági és társadalmi folyamatok a társadalom rétegződésének alakulásában, a rétegeket közelítő vagy távolító mechanizmusok működése, a társadalompolitika jelentősége; az életmód gazdasági és társadalmi összetevői, az életmód modellek és a társadalmi rétegek életmódjának alakulása; a család helyzetének alakulása szocialista társadalmunkban);

II. A szervezetek társadalmi jelenségei (a politikai elem a társadalmi folyamatokban; a társadalmi folyamatok és az igazgatási szervezetrendszer alakulása; a döntési folyamat problémái az igazgatási és gazdasági szervezetekben; az új technika és az üzemi szervezet viszonyának problémái; a kutatási eredmények alkalmazása az ipari szervezetekben; a szervezet és az egyén: a szervezeti viszonyok szociálpszichológiai aspektusai);

III. A magyar településstruktúra változásának társadalmi jelenségei (a regionális fejlődés és tervezés szociológiai problémái; a mai falu társadalmi szerkezetének alakulása, a paraszti tudat és életmód változása);

IV. A marxista szociológia elméleti problémái.

Ez utóbbi kutatási iránnyal kapcsolatban a Szociológiai Bizottság úgy foglalt állást, hogy az Intézet törekedjen arra, hogy minden téma kutatásánál jussanak el az elméleti és módszertani következtetések levonásáig. Kívánatos, hogy ne külön történjék az empirikus kutatás és az elmélet fejlesztése. A IX. Osztály helyeselte azt az elgondolást, hogy az elméleti kutatások a konkrét ténykutatások szintéziseként jelenjenek meg. Megjegyezte azonban, hogy ezt az elvet nem tartja kizárólag érvényesítendőnek. A szociológia — elmélet és módszertan — fejlesztése megkívánhat konkrét kutatásokhoz nem kapcsolódó kutatásokat is. Az Osztály állást foglalt amellett, hogy az Intézet foglalkozzék a folyó kutatásokból kiszűrhető módszertani következtetések levonásával, ezek általánosításával és távlatilag törekedjék egy metodológiai szintézis létrehozására.

Az Osztály megállapította, hogy a Szociológiai Kutató Intézet tervbeszámolója és kutatási terve reális és megalapozott, az Intézet eredményes munkát végzett. Tervszerűen dolgozó kutatóhellyé vált és jelentősen hozzájárult a hazai szociológiai kutató-oktató-munka fejlesztéséhez.

Az ELTE Szociológiai Tanszékének középtávú kutatási terve szinte teljes egészében az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottság által ajánlott két téma kutatását irányozza elő:

1. az értelmiség jelenlegi helyzete, összetétele, fejlődésének iránya, társadalmi funkciói szocialista rendszerünkben;
2. a szocialista munkaerkölcs kérdései.

Mindkét téma kutatásában alapvető módszer az eddig már elvégzett vizsgálatok másodlagos elemzése. Ez mint követendő gyakorlat a magyar tudományos életben nagyfokú információszerző és koordináló munkát igényel a tanszéktől.

A második téma kutatását az opponens problematikusnak tartotta, mivel azok a kutatások, amelyek eredményeinknek másodlagos elemzésére kívánnak a tanszék munkatársai építeni, különböző kutatóhelyeken most szerveződnek. A IX. Osztály egyetértett azzal, hogy a munkaerkölcs vizsgálatára vonatkozó téma az ELTE Szociológiai Tanszék tervéből kimaradjon.

Molnár László

A MUNKÁSOSZTÁLY HELYZETÉVEL KAPCSOLATOS SZOCIOLÓGIAI VIZSGÁLAT DEBRECENBEN

Az MSZMP Hajdú-Bihar megyei Bizottságának megbízásából a megyei Oktatási Igazgatóság szociológiai csoportja vizsgálatot végzett 10 debreceni vállalat fizikai dolgozóinak körében.

A vizsgálat célja az volt, hogy a rendelkezésre álló statisztikai adatok mellett a pártbizottságok a dolgozók véleményét közvetlenül is megismerjék a munkásosztály politikai, szociális és kulturális helyzetének alakulásáról.

A felvétel kérdőívvel történt, csoportos önkitöltéssel. Ezt kiegészítette az Oktatási Igazgatóság munkatársai és tanárai által mintegy 300 fővel végzett személyes beszélgetés is. Az KLTE Politikai Gazdaságtan Tanszékén az üzemi demokráciával, a vállalatok kulturális életével kapcsolatban folyt adatgyűjtés a vizsgálatba bevont vállalatoknál. A több mint 1000 kérdőív gépi adatfeldolgozását a KLTE Számológépközpontja végezte.

A kérdőíves felmérés három kérdéskört érintett:

a) A vállalati kollektíva struktúráját, a struktúrát alkotó rétegek közötti viszony, az üzemi demokrácia.

b) A szociális helyzet, az életszínvonal alakulása.

c) A fizikai dolgozók kulturális élete; a szabad szombat, a szombat délután és a vasárnap eltöltésének módja.

A vizsgálatnak csak az első szakasza zárult le, a továbbiakban az üzemi demokráciával kapcsolatban folytatják a kutatást. Megkezdődött a 10 vállalatnál forrásként számításba jöhető dokumentumok (jelentések, taggyűlések, termelési tanácskozások jegyzőkönyveinek) gyűjtése és elemzése is.

Az eddig végzett elemzések eredményei egybeesnek a korábbi szociológiai vizsgálatok tapasztalataival. Több kérdés kapcsán jelentős különbség volt tapasztalható a szak-, illetve betanított és segédmunkások között. A szakmunkások például kritikusabban ítélték meg a munkaszervezés állapotát, valamint a vezető–beosztott viszony alakulását, mint a betanított vagy segédmunkások. A vállalatok strukturálódásában alapvetőnek tekinthető a vezető–beosztott viszony. A megkérdezettek közül legtöbben (44%) úgy nyilatkoztak, hogy az új gazdasági irányítási rendszerre való áttérés óta ez a viszony kis mértékben javult. Jelentős javulást lát 19%, a viszony kis mértékű romlását 4,1%, jelentős mértékű romlását 2,3% jelölte meg.

A vállalati struktúrával kapcsolatban fontos probléma az is, hogy a struktúrát alkotó egyes rétegek között hol keletkeznek feszültségek és milyen okokból kifolyólag. A vizsgálat eredménye alapján az alábbi sorrend alakult ki:

1. A vállalati törzsgárdához tartozó dolgozók és az újonnan felvettek között bér, prémium, nyereség elosztása miatt.
2. A fizikai dolgozók (idősebbek és fiatalabbak, szakmunkások és betanított, segédmunkások között), bér, prémium, nyereség elosztása miatt.
3. Vállalati vezetők és beosztott dolgozók között szintén az anyagiak elosztása miatt.
4. A közvetlen termelést irányító műszakiak és a fizikai dolgozók között bér, prémium, nyereség elosztása miatt.

A személyes magatartásból eredő feszültségek csak az 5. 6. helyen szerepeltek.

A megkérdezettek többsége a vállalatok információs rendszerének működését nem tartja kielégítőnek. Közülük legtöbben (39%) azt írták, hogy a dolgozók nem kellő időben és rendszerességgel értesülnek a fontos problémákról, 22% szerint csak utólag értesülnek és ezért nem szólhatnak bele, 16% szerint a fontos problémákról nem hivatalos, hanem informális úton tájékozódnak („kiszivárognak"), míg 11% szerint a dolgozókat csak a lényegtelen problémákról tájékoztatják. A dolgozók fontosnak tartják az információ növelését, elsősorban a vállalati gazdálkodás olyan területeiről, amelyek személyes kereseti viszonyaikat is érintik, de nem különben érdekli őket a vezetők jövedelme is.

A többi társadalmi réteghez viszonyítva a munkások életszínvonala a megkérdezettek 22%-a szerint az értelmiséghez és a parasztsághoz hasonlóan nőtt, 20% szerint lassabban nőtt, mint az értelmiségé.

A kulturális helyzettel kapcsolatban figyelemre méltó, hogy 42%-uk az elmúlt év során részt vett szakmai vagy politikai tanfolyamon, kielégítőnek mondható a színházlátogatás gyakorisága is, elsősorban az üzemi közönségszervezés eredményeként.

Ettől eltekintve a megkérdezett munkások többnyire otthonülő életmódot folytat. A hét vége eltöltésében az otthoni munka mellett a passzívabb művelődési formák (rádióhallgatás, tv-nézés) dominálnak.

A vizsgálat eredményeit a pártmunkában is hasznosítják.

Béres Csaba

EGY SOMOGY MEGYÉBEN VÉGZETT TSZ-SZOCIOLÓGIAI VIZSGÁLATRÓL

A termelőszövetkezeti mozgalom elindulásának közelgő negyedszázados évfordulója alkalmából az MSZMP Somogy megyei Bizottsága megbízása alapján a Pécsi Orvostudományi Egyetem Marxizmus–leninizmus Intézetének oktatói — Benke József, Kiss

István, Kóczán György — szociológiai viszgálatot végeztek a Somogy megyei tsz-parasztság körében.

A vizsgálat célja: azon változások feltárása, amelyek a mezőgazdaság szocialista átalakulásával a kialakuló szocialista termelőszövetkezeti parasztság gondolkodásában végbementek.

A megye mezőgazdasága demokratikus és szocialista átalakításának történeti folyamatát a munkacsoport egyik tagja kandidátusi disszertáció formájában feldolgozta, s ezzel párhuzamosan a jelen szociológiai vizsgálat hívatott a változások szubjektív vetületének, az emberi gondolkodásban bekövetkezett változások bemutatására.

A vizsgálatot a megye 140 termelőszövetkezetéből véletlen mintavételi eljárással választott 18 termelőszövetkezetben (41 helységben) végeztük.

A megkérdezettek kiválasztását — legkevesebb 50%-os reprezentációval (minden második tsz-tag kiválasztásával) — a tsz-ek által az intézetnek beküldött névsorból végeztük.

A kérdőíves vizsgálatot a megyei közép- és főiskolák kiválasztott tanulói végezték 1971 tavaszán.

A mintavételi eljárás során 4500 főre tervezett felvételből végül is 4173 értékelhető kérdőívet kaptunk (a felvétel a megye tsz-tagságának közel tizedére terjedt ki).

Az adatok feldolgozását a Számítástechnikai és Ügyvitelszervező Vállalat pécsi kirendeltsége végezte.

A kérdőív 64 kérdést tartalmazott megadott válaszkategóriákkal. A kérdések három fő csoportba foglalhatók össze: 1. a vizsgált populáció jelenlegi anyagi-szociális helyzetét rögzítő kérdések 2. a termelőszövetkezettel kapcsolatos vélemények, állásfoglalások 3. vallásosság vizsgálata. A viszonylag szűk terjedelmet a kitöltésre szánt maximum 25—30 perc szabta meg.

A kérdőív lehető legegyszerűbb szerkezetét, valamint a kérdések egyszerű megfogalmazását a kérdezőbiztosok (és az interjúalanyok) munkájának leegyszerűsítése követelte meg.

A kapott adatok elemzése, értékelése során — tájegységekre, tsz-ekre (illetve községekre) lebontva — megbízóinkkal, valamint az illetékes állami, párt- és gazdasági vezetőkkel állandó kapcsolatot tartunk fenn.

Kóczán György

SZOCIOLÓGIAI FOLYÓIRAT ROMÁNIÁBAN

1972 áprilisában *Ion Iordáchel*, a „*Viitorul Social*" (Társadalmi Jövő) c. szociológiai folyóirat főszerkesztő helyettese magyarországi tanulmányútja alkalmával felkereste a „Szociológia" szerkesztőségét és beszélgetést folytatott a főszerkesztővel. Elmondotta, hogy a Román Szocialista Köztársaságban 1972-ben indult önálló szociológiai folyóirat a Társadalmi és Politikai Tudományok Akadémiájának és a Szociológiai Bizottságnak a kiadásában. Nemcsak az alapítás időpontját, hanem a megjelenés gyakoriságát tekintve is azonos a magyar szociológiai folyóirattal: évenként 4 alkalommal lát napvilágot, de nagyobb terjedelemben, mint a „Szociológia". Az önálló marxista szociológia fejlődését kívánja előmozdítani, szoros kapcsolatban a szocialista építés gyakorlatával. Helyt ad a szociológiával rokon társadalomtudományok problematikáját érintő közleményeknek is. A szerkesztőségben a főszerkesztőn és helyettesén kívül 6 munkatárs dolgozik. A szerkesztőség címe: Str. Onesti nr 11 Bucureşti.

A folyóirat 1. száma a következő tartalommal jelent meg 1972 elején. A *beköszöntő* után, amelyet M. Constantinescu írt, terjedelemben a lap egyharmadát *tanulmányok* töltik ki. Ilyenek: Gazdasági prognózis és társadalmi fejlődés a szocialista Romániában (M. Mănescu); Tudomány és hatalom (V. Roman); Demokrácia, alkotás és társadalmi cselekvés (C. Vlad); A területi szociológiai kutatásról (A. Bărbat); Előzetes megfigyelések D. Drăghicescu szociológiai rendszerének tanulmányozásához (V. Constantinescu); Gurvitch tudásszociológiai szemléletmódjának formalizmusa (H. Gulea); Az információ folyamata a társadalomtudományokban (D. Vaida).

Terepkutatások eredményeiről olvashatunk a szám második harmadában: Szakmai elégedettség és munkateljesítmény (G. Chepes); Generációk közötti mobilitás (H. Gazacu); Az automatizált termelés társadalmi — szakmai következményei (P. Gristea); Az újonnan alkalmazott munkások integrációja a munkafolyamatban (O. Hoffman); A vándorlási jelenség a jelenkori romániai faluban és annak hatásai (G. E. Marica és I. Alnas); A munka-

erő mezőgazdasági termelőszövetkezetekből való elvándorlásának társadalmi és gazdasági motivációi (M. Larionescu); Az információáramlás szociológiai aspektusai a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben (M. Larionescu).

A külföldi szociológiai iskoláktól kezdve a demográfián, a művészet- és irodalomszociológián keresztül gazdag problematikát mutat be a folyóirat következő, *több rovatból* álló része. Románia népességének demográfiai kormegoszlása (V. Trebici); A modern művészet szociológiájának vitatott problémái. (M. Popescu); A jelenkori színházlátogatókról (I. Zamfirescu); Mai irányvonalak az irodalom szociológiájában (P. Dornea); Az irodalom szociológiája? (M. Constantinescu); A szociológia a Lengyel Népköztársaságban (W. Markiewicz professzor, a Lengyel Szociológiai Társaság elnöke); Interjú J. Ziolkowski professzorral, a poznani egyetem Szociológia Tanszékének vezetőjével.

Sokszínű anyagot, gazdag információt tartalmaz a *hazai és nemzetközi tudományos élettel* foglalkozó rovat. A következő írásokat olvashatjuk: A Társadalmi és Politikai Tudományok Akadémiája szociológiai kutatások központjának tudományos tevékenysége; Az ipari vállalatok emberi problémái (a vitákat a Társadalmi és Politikai tudományok Akadémiájának Szociológiai és Pszichológiai-Pedagógiai szekciói szervezték, 1971. június.); A Bukaresti Egyetem prospektív modellekkel foglalkozó szemináriumának egyéves tevékenysége; Ergonómiai Konferencia, 1971. szept. 20—22, Bukarest; Román—Francia szociológiai kollokvium, 1971. május, Bukarest; Nemzeti szimpózium nemzetközi részvétellel — jövőkutatás és hosszútávú tervezés. 1971. július 6—10, Piatra-Neamt, Románia; Szociológusok konferenciája a szocialista társadalom szociális struktúrájáról (Varsó, 1971. április 26—29; Lingvisztika, szociológia, szociolingvisztika (Lingvisztikai Társaság, USA, 1971. júl—aug. Buffalo, N. Y.).

Az *olvasói jegyzetek* rovatban rövid írásokat találunk a mai angol szociológiáról, az egyetemi szociológiai oktatásról, a fejlődő körzetek problémáiról stb.

A *könyvszemle* részben szociológiai, politikai és történelmi munkákat mutat be a folyóirat. A külföldi szociológus olvasó figyelmét elsősorban a következő recenziók keltik fel: A marxista szociológia hivatása három évtizeden keresztül (M. Constantinescu: Szociológiai kutatások 1938—1971, Akadémiai Kiadó Bukarest 1971); A szociológiai kutatás elmélete és metodológiája (A. G. Zdravomüszlov: A szociológiai kutatások metodológiája és eljárásai, Miszl Kiadó, Moszkva 1969); A jelenkori francia szociológia és antropológia, szerzők: I. Alnas és I. Drágan, Politikai Kiadó, Budarest 1971; A kiscsoport-szociológiai és episztemológiai viták tárgya (A. Mihu: Az amerikai szociológia a kiscsoportokról, Politikai Kiadó, Bukarest 1970); A munkaszociológia eredete Marxnál és Engelsnél (P. Naville hasonló című könyvének ismertetése, Paris 1970. „Anthropos").

Gazdag, sokszínű anyagot tár az olvasó elé a romániai szociológiai folyóirat első száma. Tanulságos, ahogy a szociológiával rokon társadalomtudományok területeire is kitekint, és az is, hogy igen erős a kapcsolat a mai romániai társadalmi valósággal és a politikai és ideológiai élettel. A tartalomjegyzéket francia, angol és orosz nyelven közlik. A külföldi olvasó sajnálkozással konstatálhatja, hogy a tanulmányok tartalmi kivonatát a világnyelveken nem teszik közzé, pedig ez megkönnyítené a románul nem beszélők számára a tanulmányok tartalmába való betekintést is.

Molnár László

ORSZÁGOS SZOCIOLÓGIAI KONFERENCIA KOMLÓN

Komlón 1972. június 26—29 között a Komlói Városi Tanács — mint vendéglátó házigazda —, a TIT Baranya megyei Szociológiai Csoportja és az MTA Szociológiai Kutató Intézete „Az urbanizáció társadalmi problémái" címmel országos szociológiai konferenciát rendezett. A mintegy 70 főnyi, a társadalom legkülönbözőbb területeiről érkezett résztvevő — így az MTA intézeteinek, kutató csoportjainak munkatársai, társadalomtudományi folyóiratok szerkesztői, párt- és államapparátus dolgozói, tervezőmérnökök, építészek, közgazdászok — már önmagában is jelzi a téma iránti érdeklődést és annak aktualitását.

A konferencia tematikája az urbanizáció főbb kérdéskomplexumaihoz kapcsolódott.

Az MTA Szociológiai Kutató Intézet igazgatóhelyettesének, *Farkas* Jánosnak bevezető expozéja után az első témacsoportot „A városiasodás folyamata és az urbanizáció tervezése" képezte. Ennek keretében hangzott el *Konrád* György (VÁTI tudományos munkatárs): A városiasodás és extenzív iparfejlődés; *Szelényi* Iván (MTA Szociológiai Kutató Intézet tudományos főmunkatárs): Területi tervezés és területi igazgatás c. előadása.

A második témacsoport kapcsán, mely a városba bevándorlók helyzetével foglalkozott, *Tagányi* Zoltán, az MTA Szociológiai Kutató Intézet tudományos munkatársa tartott referátumot.

A harmadik problémakör — a falu a város vonzásában — két expozé körül kristályosodott ki. Így *Márkus* István szociográfus az „utóparasztság" kérdéséről, *Sárkány* Mihály az MTA Néprajzi Kutató Csoport tudományos munkatársa pedig a paraszti kultúra változásainak társadalmi, gazdasági tényezőiről beszélt.

Az előadásokon kívül a problémákat a Komlói Carbon Helyiipari Vállalatnál történt üzemlátogatás és a kerekasztal megbeszélések tették élőbbé. A kerekasztal viták vezetői *Galabár* Tibor Pécs megyei város Tanácsa VB titkára, a POTE Marxizmus—Leninizmus Intézetéből *Benke* József adjunktus és *Kóczán* György tanársegéd voltak.

A konferencia állást foglalt a mellett, hogy a jövőben Baranyában (Pécsett) évről évre rendezzenek szociológia konferenciát.

Angyal Viktória

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Helle Mária
A kézirat nyomdába érkezett: 1972. IX. 2. Terjedelem: 14,35 (A/5) ív
73.74085 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

ЛАСЛО МОЛНАР: К системиому анализу «политического поведения» 461
А. Г. ХАРЧЕВ—С. М. ГОЛОД: Мотивы производственной работы семейной женщины 483
ЗОЛТАН КАРПАТИ: Областные невыгоды и убранизация образа жизни 506
ВИЛМОШ ВОИГТ: Универсальная венгерская этнография? («Социальная антропология», или «культурная антропология», или общая этнография-теория, предпосылки, дискуссии) 528

Из истории социологии

Советская социология сегодня (Эмил Надь) 544
ДЮЛА РЕЗЛЕР: Венгерская социология города и завода между двумя мировыми войнами — оценка и воспоминание 556

Социологическая жизнь в стране

ДЁРД ГУНЬАДИ: О работе Исследовательского центра массовой коммюникации Венгерского радио и телевидения 573
ИШТВАН СЫЧ: Информация о работе по городской социологии в Будапештском городской социологии в Будапештском городостроительном конструкторском институте 578

Образование

РОБЕРТ БЛУМСТОК: Актуальные вопросы социологического образования и исследования в Канаде 582

Обозрение

ЖОЛТ ПАПП: О книге Ференца Эрдэи 588
Состояние социологии в Восточной Европе сегодня (КАРОЙ ВАРГА) 592
Калман Кулчар: Народные заседатели на суде (ВИЛМОШ ПЕШКА) 595
ПАЛ БАНЛАКИ: Методика социометрии 598
ДЁРД ФОРИНТОШ: О польских социологических журналах 602
ЗОЛТАН ТАГАНИ: Общество и культура (О трёх польских книгах) 613

Новости 617

Egyes szám ára: 25,— Ft
Előfizetés egy évre: 80,— Ft

Index: 25.781

CONTENT

Articles

László Molnár: On a system-analitical view of political attitude and behaviour. 461
A. G. Hartchew — S. I. Golod: Work motivations of married women. 483
Zoltán Kárpáti: The regional disadvantages and the urbanization of the way of life (A Békés County Pattern) 506
Vilmos Voigt: Social anthropology, cultural anthropology or general anthropology in Hungary (Methods and Aims) 528

History of Sociology

Soviet sociology today (Emil Nagy) 544
Julius Rezler: Hungarian urban and industrial sociography between the two world wars. 556

Notes on sociological activities

György Hunyadi: Socialogical researches at the Institute for Mass Communication of the Hungarian Radio and Television..... 573
István Szücs: Urban sociological researches at the City Planning Institute of Budapest. 578

Notes on sociological training

Robert Blumstock: Problems of sociological training and research in Canada today. 522

Trend reports on current sociological research and book reviews

Zsolt Papp: Notes on sociology and sociography (Reflections to a recent book of Ferenc Erdei) 588
The state of Sociology in Eastern Europe Today (Károly Varga) 592
Kálmán Kulcsár: Lay judges on the court. (Vimos Peschka) 595
Pál Bánlaky: On the methods of sociometry..... 598
György Forintos: Review of Polish sociological journals (1969—71)..... 602
Zoltán Tagányi: Society and culture (Review of three Polish books)..... 613

News 617

1828
AKADÉMIAI KIADÓ